

**A MÁRKUS DEZSŐ
ÖSSZEHASONLÍTÓ JOGTÖRTÉNETI KUTATÓCSOPORT
FOLYÓIRATA**

**NEMZETISZOCIALIZMUS TRANSZNACIONÁLIS
PERSPEKTÍVÁBÓL**

A népi-fasiszta Európa
Az „Új Európai Rend“ a japán jogtörténeti kutatásokban

**JOGÁTADÁS ÉS JOGÁSZI EGYÜTTMŰKÖDÉS AZ
NS-RENDSZER ÉS MAGYARORSZÁG KÖZÖTT**

„A jog őrzőinek államok közötti együttműködése“
Nemzetiszocialista jogátadás magyar szemszögből
Jogsegélyszerződések a háború és a terjeszkedés fényében

**TRANSZNACIONÁLIS ESZMECSERE A NEMZETI-
SZOCIALISTA KÖZJOGRÓL ÉS NEMZETKÖZI JOGRÓL**

Tisztelet – közömbösség – helytelenítés
Az új közjogi irány
Carl Schmitt utazásai Magyarországra és a magyar jogi
gondolkodásba

A ZSIDÓ LAKOSSÁG JOGFOSZTÁSA

Antiszemitizmus a két világháború közötti Közép-
Európában
A jogász szakmát érintő zsidóellenes intézkedések az első
Szlovák Köztársaságban
Zsidóellenes törvényhozás német-magyar összehasonlításban
A zsidók jogfosztása a magyar joggyakorlatban

**AZ NS-NÉPCSOPORTJOG ÉS A MAGYAR KISEBBSÉGI
POLITIKA**

Német népcsoportjog a „dunai Európában“
A nemzetiszocialista népcsoportjog mint kihívás a
magyar kisebbségpolitika számára
Az ún. első Basch-per – A politikai elkötelezettség jogi
büntetése
Magyarország asszimilációs politikája a kultúra és az oktatás
területén a Horthy-korszakban

**TRANSZNACIONÁLIS
NEMZETISZOCIALIZMUS**

**JOG- ÉS IDEOLÓGIAÁTADÁS
KÜLÖNÖS TEKINTETTEL
A „III. BIRODALOM“ ÉS MAGYARORSZÁG
KAPCSOLATÁRA**

2024/1-2

TARTALOM

Köszönetnyilvánítás

SCHUMANN, Eva: Transznacionális nemzetiszocializmus – Bevezető

NEMZETISZOCIALIZMUS TRANSZNACIONÁLIS PERSPEKTÍVÁBÓL

POHL, Dieter: A népi-fasiszta Európa

SATO, Dan: Az „Új Európai Rend“ a japán jogtörténeti kutatásokban

JOGÁTADÁS ÉS JOGÁSZI EGYÜTTMŰKÖDÉS AZ NS-RENDSZER ÉS MAGYARORSZÁG KÖZÖTT

SCHUMANN, Eva: „A jog őrzőinek államok közötti együttműködése” – Transzferfolyamatok és kölcsönhatások a náci rendszer és Magyarország jogászai között

HERGER Cs. Eszter: Nemzetiszocialista jogátadás magyar szemszögből – A jogátadás okai, formái és hatása a magánjog területén

HAMANN, Gerrit: Jogsegélyszerződések a háború és a terjeszkedés fényében – A német-magyar kölcsönös jogsegélytárgyalások menete, indítékai és főszereplői 1939 és 1942 között

TRANSZNACIONÁLIS ESZMECSERE A NEMZETISZOCIALISTA KÖZJOGRÓL ÉS NEMZETKÖZI JOGRÓL

STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila: Tisztelet – közömbösség – helytelenítés

A nemzetsocialista államjog az osztrák jogi diskurzusban

SCHWEITZER Gábor: Az új közjogi irány – Az 1933 utáni németországi nemzetiszocialista

alkotmányjogi változások visszhangja a korabeli magyarországi alkotmányjog-tudományban

TECHET Péter: Carl Schmitt utazásai Magyarországra és a magyar jogi gondolkodásba

A ZSIDÓ LAKOSSÁG JOGFOSZTÁSA

SZABÓ, Miloslav: Antiszemitizmus a két világháború közötti Közép-Európában – Szemantika, társadalmi gyakorlat, politikai program Ausztriában és Szlovákiában a magyarországi összefonódások figyelembevételével

HALÁSZ Iván: A jogász szakmát érintő zsidóellenes intézkedések az első Szlovák Köztársaságban (1939–1945)

ABRAM, Helen Ahlke: Zsidóellenes törvényhozás német-magyar összehasonlításban

LEHOTAY Veronika: A magyar zsidóság jogfosztása a büntetőjogi gyakorlatban

AZ NS-NÉPCSOPORTJOG ÉS A MAGYAR KISEBBSÉGI POLITIKA

ALBRECHT, Timo Marcel: Német népcsoportjog a „dunai Európában” – Egy nemzetsocialista jogátadás transznacionális összehasonlítása

VITÁRI Zsolt: A nemzetiszocialista népcsoportjog mint kihívás a magyar kisebbségpolitika számára 389-416

SPANNENBERGER Norbert: Az ún. első Basch-per – A politikai elkötelezettség jogi büntetése

NIKLAJ Patrícia Dominika: Magyarország asszimilációs politikája a kultúra és az oktatás területén a Horthy-korszakban

FÜGGELÉK

A felhasznált képek jegyzéke

Rövidítések jegyzéke

A címlapon: Megnyitó ülés 1941. április 3-án (forrás: Helmut Pfeiffer, Konferenciajelentés a Nemzetközi Jogi Kamara megalapítása alkalmából 1941. április 3-5. között Berlinben tartott nemzetközi jogászgyűlésről. Berlin 1941, 48.)

Δίκη (díké) = szokás, jog, igazságosság, szóbeli kö-zvád, perbeszéd, ítélet, büntetés

Δίκη

A MÁRKUS DEZSŐ ÖSSZEHA-SONLÍTÓ JOGTÖRTÉNETI KUTATÓCSOPORT FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐ:

HERGER Cs. Eszter – SCHWEITZER Gábor

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

ANTAL Tamás (Szeged) – BÉLI Gábor (Pécs) – DZIADZIO, Andrzej (Krakkó) – FALUS Orsolya
(Dunaújváros/Pécs) – HALÁSZ Iván (Budapest/Kassa) – KÉPES György (Budapest) –
KORSÓSNÉ DELACASSE Krisztina (Pécs) – KREŠIĆ, Mirela (Zágráb) – LEHOTAY Veronika
(Miskolc) – SCHUMANN, Eva (Göttingen) – SZABÓ Béla (Debrecen) – STEPPAN, Markus (Graz) –
STIPTA István (Budapest) – TAUCHEN, Jaromír (Brünn)

OLVASÓSZERKESZTŐ:

NIKLAJ Patrícia Dominika

7622 Pécs 48-as tér 1.

Kiadó: Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar

Felelős kiadó: FÁBIÁN Adrián dékán

ISSN 2631-1232 DOI: 10.15170/DIKE.2024.08.01-02.

Köszönetnyilvánítás

A DÍKÉ 2024. évi 1–2. száma a „*Nationalsozialismus transnational. Recht- und Ideologietransfer insbesondere zwischen dem ‚Dritten Reich‘ und Ungarn*” (Göttingen 2024, ISBN: 978-3-86395-639-4)¹ című kötet magyar fordítását tartalmazza. A mű az *Alexander von Humboldt Alapítvány* által finanszírozott „*A jogfosztás elmélete és gyakorlata a Horthy-korszak második felében és az NS-rendszerben*” című német-magyar kutatási együttműködés (2019–2024) eredménye.

A projektvezetők, *Eva Schumann* (Göttingen) és *Herger Cs. Eszter* (Pécs) köszönetet mondanak német (*Timo Marcel Albrecht, Helen Ahlke Abram*) és magyar (*Schweitzer Gábor, Lehotay Veronika, Niklai Patrícia Dominika*) kollégáiknak, akik nélkül ez az együttműködés nem valósulhatott volna meg, és azoknak is, akik az öt év során konferencia-előadásaikkal és tanulmányaikkal járultak hozzá a kutatási téma perspektívájának a bővítéséhez. Köszönjük *Petra Wienands* mindenkori támogatását és *Hönig Klára* hozzájárulását a fordítási munkálatokhoz.

Göttingen – Pécs, 2025 tavaszán

¹ A kötet szabadon hozzáférhető az Universitätsverlag Göttingen honlapján: <https://doi.org/10.17875/gup2024-2662>.

SCHUMANN, Eva

DOI: 10.15170/DIKE.2024.08.01-02.01

egyetemi tanár

Georg August Tudományegyetem, Göttingen*

Transznacionális nemzetiszocializmus – Bevezető¹

1. A kutatási együttműködésről

A nemzetiszocializmus történetével foglalkozó szerzők hosszú időn keresztül mostohagyermekként kezelték a transznacionális perspektívát,² és meglehetősen későn fogalmazták csak meg a megfelelő kérdéseket. Ennek legfrissebb példájaként a 2022-ben befejeződő DFG-projektről érdemes említést tenni, amely a filozófia és a filológia területén vizsgálta a nemzetközi tudományos kapcsolatokat a náci korszakban.³ Ahogy az gyakran előfordul, a jogtörténet e területen is elmaradt a történelmi kutatásoktól, és ez az 1933 és 1945 közötti évek esetében a közép-európai transznacionális kapcsolatokra különösen igaz.⁴ A magyar jogtörténésznek, *Herger Cs. Eszter*nek

* ORCID ID: 0009-0002-7092-5255.

¹ A bevezető tanulmányt *Herger Cs. Eszter* fordította magyar nyelvre. A tanulmányban szereplő online hivatkozások utolsó letöltése: 2024. 08. 05. A lábjegyzetekben a tanulmánykötetekben vagy folyóiratokban megjelent írárok esetében első helyen az adott írás első oldalának oldalszámát, majd a vonatkozó, pontos oldalszámot adjuk meg. Amennyiben több egymást követő oldal is érdekes lehet, az ff jelzést használjuk.

² PATEL, Der Nationalsozialismus in transnationaler Perspektive 1123., 1127–1128. A szerző helytelenítette, hogy „a náci rendszer történetét (...) gyakran egyoldalúan, egy nemzetre fókuszálva vizsgálták”, és felszólított arra, hogy „a nem német szereplőket” jobban vonják be a transznacionális szempontok elemzésébe.

³ Lásd a 2016 és 2022 között *Andrea Albrecht* (Germanisztika Szeminárium, Heidelbergi Tudományegyetem), *Lutz Danneberg* és *Ralf Klausnitzer* (Német Irodalmi Intézet, Humboldt Tudományegyetem Berlin) által megvalósított DFG-Projekt eredményeit („...wir sagen ab der internationalen Gelehrtenrepublik“? – Internationale akademische Beziehungen Deutschlands von 1933 bis 1945: Wissenschaftliche Transfer- und Kooperationspraktiken zwischen Autarkie- und Hegemonieansprüchen am Beispiel der Philosophie und Philologie), <http://gepris.dfg.de/gepris/projekt/313271404>.

⁴ A *Rechtsgeschichte – Legal History* című folyóirat 2014/22. számában (Themenheft zur transnationalen Rechtsgeschichte) a transznacionális perspektíva az NS-korszak tekintetében a jogtörténet területén egyetlen egy tanulmányban sem jelent meg. A transznacionálisan orientált európai jogtörténeten, mint a *ius commune* történetén kívül (ami elsődlegesen a magánjogtudomány történetét jelenti) sokáig csak kevés transznacionális szempontból kutatott téma létezett. [Ebben a körben Magyarországon mindenekelőtt az osztrák jogexporttal kapcsolatos kiterjedt kutatásokat szükséges említeni az 1850-es évektől kezdődően többek között *Wenzel Gusztáv* vagy *Márkus Dezső* munkásságában, illetve az elmúlt évtizedekben többek között *Christian Neschwara*, *Kajtar István*, *Homoki-Nagy Mária* és *Balogh Judit* műveiben, kieg.: *Herger Cs. E.*], továbbá a későközépkori német jognak a keleteurópai jogfejlődésre gyakorolt hatásával foglalkozó kutatásokat. A *Heiner Lück* vezetésével megvalósított projekt („Das sächsisch-magdeburgische Recht als kulturelles Bindeglied zwischen den Rechtsordnungen Ost- und Mitteleuropas“) eredményeit lásd: BALOGH, Schwabenspiegel-Forschung im Donaugebiet; GÖNCZI – WIELAND, Sächsisch-magdeburgisches Recht in Ungarn und Rumänien. Autonomie und Rechtstransfer im Donau- und Karpatenraum. [A recepciótörténet mellett a szisztematikus történeti jogösszehasonlítás a kodifikációs hullámokhoz kötődően végig kísérte a magyar jogtudományt a magánjog, a büntetőjog és az alkotmányjog tekintetében is. Az 1980-as évek közepétől pedig a történeti jogösszehasonlítás iránti igény olyan területeken is felerősödött, amelyek

(Pécs) köszönhető, hogy a javaslatára 2019-ben „*A jogfosztás elmélete és gyakorlata a Horthy-korszak második felében és az NS-rendszerben*”⁵ címmel megkezdődhetett az Alexander von Humboldt Alapítvány által támogatott német-magyar kutatási együttműködés, amely a náci rezsim és a magyar jogászok közötti kapcsolatokat és tudományos diszkurzust vizsgálja.

Míg Németországban a nemzetiszocializmus a jogtörténeti kutatás és oktatás bevett repertoárjának a része, addig a magyar jogtörténészek számára az ún. *Horthy-korszak* (1920–1944)⁶ kritikai vizsgálata kihívásokkal jár, mivel ezt az időszakot Magyarországon általában véve polgári kornak tekintik.⁷ A 2011. április 25-i Alaptörvény preambulumban (az ún. Nemzeti Hitvallásban) a magyar Országgyűlés mint alkotmányozó szerv a magyar államot (melynek elnevezése az Alaptörvény 2012. január 1-jei hatályba lépésével Magyarországra változott a korábbi Magyar Köztársaság helyett) az 1944. március 19-i német megszállás előtti Magyar Királyság hagyományába helyezte,⁸ noha a tekintélyelvű *Horthy-korszakban* a polgári szabadságjogok egyre erősödő korlátozása⁹ és az 1930-as évek végétől a náci törvényekhez hasonló zsidóellenes jogalkotás (*Judengesetzgebung*) jellemezte. Ezért indokoltnak tűnt a német-magyar kutatási együttműködés keretében a náci hatalomátvételt követő idősakra, illetve a *Horthy-korszak* második felére

az aktuális jogalkotási kihívásokhoz közvetetten, értékszemplétükkel kapcsolódnak. Ennek legújabb példái az Aranybulla-kutatás (BALOGH, Bulla Aurea. A magyar Aranybulla és európai párhuzamai.), illetve az európai jogi kultúra zsidó-keresztény és római jogi gyökereinek az összehasonlításával foglalkozó kutatási projekt (2021–2025) a pécsi jogtörténeti műhelyben, melynek eredményei elsősorban a Diké tematikus lapszámaiban (2022/1. sz. és 2023/2. sz.) olvashatók. Kieg.: Herger Cs. E.] A transznacionális jogtörténeti kutatások tekintetében további nem magyar példa lehet: DUVE, Von der Europäischen Rechtsgeschichte zu einer Rechtsgeschichte Europas in globalhistorischer Perspektive 18–71.

⁵ A kutatási együttműködésben Herger Cs. Eszter vezetésével egy magyar, valamint Eva Schumann vezetésével egy német team vett részt. A közös nyitókonferenciát 2019. szeptember 3. és 4. között Pécsen rendeztük meg. Az itt elhangzott előadások a Diké 2019/2. tematikus számában (3–144.) jelentek meg (<https://doi.org/10.15170/DIKE.2019.03.02>). A magyar projektteam 2020. október 2-i tudományos ülésének eredményeit a Diké 2020/2. száma (21–107.) tartalmazza (<https://doi.org/10.15170/2020.04.02>). A második, Budapesten 2021. október 7-én megrendezett közös konferencia a járványhelyzet következtében hibrid formában valósult meg; az előadások a Diké 2021/2. számában (44–178.) jelentek meg írott formában (<https://doi.org/10.15170/DIKE.2021.05.02>). Mivel az utazási lehetőségek és levéltárak nyitvatartási ideje is erősen korlátozott volt ebben az időszakban, a kutatás jelentős része csak úgy valósulhatott meg, hogy az Alexander von Humboldt Alapítvány a támogatási időszakot 2024-ig meghosszabbította.

⁶ *Vitéz Nagybányai Horthy Miklós* (1868–1957), aki 1920 óta a formálisan továbbra is fennálló Magyar Királyság kormányzójaként államfő volt és Magyarország 1944. március 19-i német megszállását követően is hivatalában maradt 1944. október 16-ig, az elmúlt években „*kívételes államfőként*“, ahogy erről a német sajtó tudósított, újra szalonképes lett. Lásd: VERSECK, Orbán wagt den Tabubruch. Würdigung für ungarischen Hitler-Verbündeten.

⁷ ANTAL, A Magyar Királyi Igazságügyminisztérium története 181. A *Horthy-korszak* áttekintéséhez lásd német nyelven: RÁSKY, Keine Demokratie und trotzdem Krise(n) 95., 114., 116. A szerző a *Horthy-korszakot* konzervatív-autoriter uralmi rendszerként jellemzi, tartópilléreként az antiszemitizmust azonosítja, hivatalos doktrínájaként pedig a trianoni békeszerződés felülvizsgálatát nevezi meg. Az alkotmányos rendszerről lásd: SZABÓ, Die staatsrechtliche Ordnung in Ungarn (1920–1944) 621–668.

⁸ Magyarország Alaptörvénye (2011. április 25.), Nemzeti Hitvallás: „*Hazánk 1944. március tizenkilencedikén elvesztett állami önrendelkezésének visszaálltát 1990. május másodikától, az első szabadon választott népképviselet megalakulásától számítjuk. Ezt a napot tekintjük hazánk új demokráciája és alkotmányos rendje kezdetének.*”

⁹ A szabadságjogok, elsősorban a gyülekezési és a sajtószabadság korlátozásához a *Horthy-korszakban* lásd: SCHWEITZER, Die Freiheitsrechte 669–696.

koncentráltni. Ezt támasztotta alá a magyar „fajvédelem” szószólójaként ismert¹⁰ szélsőjobboldali politikusnak, Gömbös Gyulának az 1932-ben történt miniszterelnöki hivatalba lépése is, ami annak ellenére is fordulópontot jelentett Magyarországon, hogy az I. világháború utáni Európa első antiszemita törvényét már *Horthy* megválasztását követően, 1920-ban elfogadták.¹¹

A kutatási együttműködés középpontjában (az eddigi kutatási hiányosságok ellenére) még sem a náci jog és a magyar jog közötti párhuzamok és különbségek összehasonlító elemzése állt, bár – példának okáért – az 1938-ban és az azt követő évben elfogadott ún. zsidótörvények (lásd a 2.4. alfejezetet) vagy az 1941. évi házassági törvény ún. fajhigiéniai rendelkezései egyértelmű utalásokat tartalmaznak a náci jogalkotásra.¹² Ehelyett először a diszkriminatív, antiszemita és rasszista jogi fogalmakat kellett összehasonlítón elemzés alá vetni (összehasonlító jogtörténeti, illetve eszmetörténeti megközelítés), majd ezeknek a magyar joggyakorlatban való megjelenését (jogalkalmazási megközelítés) kellett vizsgálni, végezetül pedig a német és a magyar jogászok közötti transznacionális együttműködések, hálózatok és diskurzusok feltárása is megtörtént (a szereplőkre, a diskurzusokra és az intézményekre irányuló megközelítés). A projekt során az első két témakörben számos publikáció született, többek között kiterjedt levéltári forráselemzés alapján,

¹⁰ Lásd a következő mű bevezetőjét (Einleitung): HEIM – HERBERT, Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 15. köt. 13., 26.

¹¹ Az ún. *numerus clausus* törvény (1920. évi XXV. tc.) a zsidó hallgatók arányát az összes hallgató 6 százalékára korlátozta a magyar egyetemeken (miközben a nők egyetemi tanulmányainak a lehetőségét is megszorította). Lásd hozzá német nyelven (tekintettel az 1920-as további zsidóellenes intézkedésekre és az 1920-as évek végén a zsidókkal szembeni mérsékeltebb politikára is) a bevezetőt (Einleitung) a következő műben: HEIM – HERBERT, Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 15. köt. 13., 23. ff., utalással további zsidóellenes intézkedésekre 1920-ban és egy mérsékeltebb politikai irányvonalra az 1920-as években. A *numerus clausus* végrehajtásáról lásd: PAKSY, The Implementation of the Hungarian Numerus Clausus Act at the University of Pécs in the 1920s 100–106.

¹² Az 1941. évi XV. törvénycikk, amely a polgári házasságról szóló 1894. évi XXXI. törvénycikket módosította, a házassági joggal kapcsolatos fajvédelmi rendelkezéseket tartalmazta. Az olyan rasszista rendelkezések mellett, mint a zsidók és nem zsidók közötti házasságkötés tilalma (9. §) és annak indoklása a Németországban, Olaszországban, Romániában, Szlovákiában és Horvátországban érvényben lévő ugyanezen tilalmakra való hivatkozással, a törvény számos, a náci jognak megfelelő rendelkezést tartalmazott a „fajhiigiénia” területén is. Így a házassági kölcsön az ún. egészséges házasságok támogatását szolgálta. Ez a koncepció megfelelt a házasságkötés támogatásáról szóló német törvénynek (Gesetz über die Förderung der Eheschließungen), amit az 1933. június 1-jei munkanélküliség mérsékléséről szóló törvény (Gesetz zur Verminderung der Arbeitslosigkeit vom 1. Juni 1933, RGBl. I, 323., 326–327.) ötödik fejezeteként fogadtak el. Az 1941. évi XV. törvénycikkben a házasságkötéshez megkívánták az előzetes orvosi vizsgálatról szóló igazolást a házasságkötéshez és bizonyos betegségek házassági akadályt képeztek, ami megfelelt az egészséges házasságról szóló német törvény (Ehegesundheitsgesetzes vom 18. Okt. 1935, RGBl. I, 1246.) 1. §-ába foglalt eugenetikai házassági tilalomnak és a 2. §-ába foglalt kötelezettségnek arra nézve, hogy a felek előterjesszék a házasságkötésük akadálymentességéről szóló igazolást. Végezetül a házastárs a magyar törvényben lehetőséget kapott arra, hogy megtámadja a házasságot, ha a másik fél egészségi állapotát tekintve tévedésben volt, ami megfelelt a német házassági törvény (Ehegesetz vom 6. Juli 1938, RGBl. I, 807., 811.) 37. §-ának. A házassági kölcsön (5. §) kapcsán a magyar törvény indokolásában a német, az olasz és a francia szabályozást kifejezett példaként említették, lásd: (<https://net.jogtar.hu/ezet-ev-torveny?docid=94100015.TVI>). Lásd hozzá bővebben: ABRAM, Ehegesundheit – Überblick über die Entwicklungen anhand der Gesetzgebung im „Dritten Reich“ und internationale Dimensionen 3., 13. ff.; ABRAM, Der Arzt als „Verwalter des Rassengutes“? 44., 57–58., 60–61.; HERGER, Eherecht in Ungarn (1918–1945) 41., 74. ff.

amelyeket a Diké e tematikus számának végén található jegyzékben soroltunk fel. A harmadik témakört érintő kutatások elsősorban *Eva Schumann „A jog örzöinek államok közötti együttműködése”* című átfogó tanulmányába épültek be. A kutatási együttműködésből született meg a „*Deutsch-ungarischer Rechtstransfer im NS*“ („*Német-magyar jogátadás a náci korszakban*”) című honlap is.¹³

A projekt zárókonferenciája, amelyet 2023. március 28. és 29. között Göttingenben rendeztünk meg,¹⁴ a náci rendszer és Magyarország transznacionális kapcsolatain túl a perspektívát még inkább kitérítette, a vizsgálatot más európai országokra (1938-ig Ausztria, 1939-től Szlovákia tekintetében némileg részletesebben) és Japánra is kiterjesztve. Ez a (legalábbis részleges) kiterjesztés azért tűnt észszerűnek, mert a német-magyar viszonyok kutatására irányuló együttműködés keretében elért eredményeket az eddig kutatási hiányosságok miatt csak korlátozottan lehetett a „III. Birodalom” további transznacionális tevékenységeihez viszonyítani. A téma térbeli kiterjesztése szemléletváltással is párosult, amit a Diké e számának címe is tükröz: míg a kutatási együttműködés középpontjában a *Horthy*-korszak második felének magyarországi fejleményei álltak, addig az ebben a tematikus számban szereplő tanulmányok a nemzetiszocializmus transznacionális összefonódásait helyezik előtérbe.

A nemzetiszocializmus történetírása gyakran egyoldalú szemléletű, elsősorban német forrásokra épül, és rendszeresen a német szereplők és intézmények perspektívájából indul ki.¹⁵ A transznacionális (jog)történetírás¹⁶ segítségével kimutathatók az interpedenciák, és felismerhetők a nemzeti struktúrákon túli, határokon átnyúló jelenségek, valamint az átadási folyamatok és az ún. kölcsönös függőségek.¹⁷ A Diké e számában magyar nyelven közölt tanulmányokban a transznacionális interakciók elemzése a vendéglőadásokon és professzori meghívásokon át, valamint a tudományos együttműködés keretében történő tudásátadástól az összehasonlító jogi kutatáson és a kulturális hálózatépítésen át a kétoldalú jogi kapcsolatokig és a nemzetközi intézményekig terjed. Azonban nemcsak a vizsgálat tárgya (azaz a bemutatott transzferfolyamatok és kapcsolatok), hanem a szemléletmód¹⁸ is transznacionális. Így például a magyar jogászok német folyóiratokban megjelent, a náci joggal kapcsolatba hozható (német nyelvű) publikációit vagy a

¹³ A hamarosan induló weboldal hozzáférést biztosít a projekt legfontosabb kutatási eredményeihez, valamint a releváns források, a kortárs szakirodalom és a kutatási szakirodalom digitális könyvtárához.

¹⁴ A konferenciáról szóló beszámolókat lásd: HARTLIEB, *Nationalsozialismus in transnationaler Perspektive – mit Schwerpunkt auf den deutsch-ungarischen Rechtstransfer*; VIERKE, *Nationalsozialismus in transnationaler Perspektive mit Schwerpunkt auf den deutsch-ungarischen Rechtsbeziehungen 192–196*.

¹⁵ PATEL, *Blätter für deutsche und internationale Politik* 1223., 1127.

¹⁶ A transznacionális történetírás fogalmához lásd: PATEL, *Nach der Nationalfixiertheit* 5. Az ún. transznacionálisan kitérített társadalom-történetről lásd: OSTERHAMMEL, *Transnationale Gesellschaftsgeschichte* 464., 474. ff. A jogtudományban a transznacionális kifejezést néha egyértelmű meghatározás nélkül, ugyanakkor nagyon tágan használják: a határokon átnyúló jog minden formáját lefedi, azaz az összehasonlító jogot, az európai jogharmonizációt, valamint a nemzetek közötti és a szupranacionális jogot is, lásd: KROESCHELL – CORDES, *Vom nationalen zum transnationalen Recht*.

¹⁷ Az ún. kölcsönös függőségek történetéhez lásd: WERNER – ZIMMERMANN, *Vergleich, Transfer, Verflechtung* 607., 618. ff.

¹⁸ A szemléletmódok összefonódásáról lásd: WERNER – ZIMMERMANN, *Vergleich, Transfer, Verflechtung* 607., 632 – 633.

nemzeti kisebbségekre gyakorolt transznacionális hatást és a náci népcsoportjog magyarországi végrehajtását német és magyar szempontból egyaránt vizsgálják a szerzők.

Az e folyamatok alapjául szolgáló jogi és ideológiai transzfer a kulturális transzferkutatás¹⁹ értelmében folyamatszerűnek és széleskörűnek tekinthető: figyelembe veszi a szereplőket és érdekeiket mindkét oldalon (a forráskultúrában és a befogadó kultúrában), mint ahogy a közvetítőket is, és nemcsak a sikeres recepciós folyamatokra kérdez rá, hanem a befogadás és átalakítás egyéb formáira is kiterjed a vizsgálat, mint például a produktív újraértelmezésre vagy új folyamatok kiváltására.²⁰ Még a sikertelen vagy védekező reakciókat kiváltó transzfer-törekvések elemzése is a fogalom e tág értelme körébe vonható. A transznacionálisan és interkulturálisan orientált (jogi) történetírás a transzferhez kapcsolódó vagy általa kiváltott társadalmi funkciókra és hatásokra is rámutat, megkülönbözteti a transzferfolyamatokat a párhuzamos fejleményektől, és megvizsgálja a „*kölcsönhatásokat és összefonódásokat (...), amelyeknek egyaránt lehet megosztó és egyesítő jellegük*”.²¹

A hagyományos összehasonlító jogtörténeti kutatásokkal ellentétben tehát nem a különböző jogrendszerek absztrakt összehasonlítása áll a középpontban, hanem a konkrét (valós történelmi) csere- és észlelési folyamatok elemzése, beleértve az ehhez kapcsolódó kölcsönös érdekeket és (vissza)hatásokat mindkét oldalon.²² Hogyan reagáltak a külföldi jogászok az ún. náci jogújításra és milyen diskurzusokat váltott ez ki külföldön? Milyen volt a náci állam jogi konstitúciójának külső perspektívája? És milyen (esetleg eltérő) tevékenységeket fejtett ki a náci rezsim a jog és az ideológia határokön átnyúló átadásának megvalósítására az egyes országok vonatkozásában? Ezek és a nemzetiszocializmus transznacionális jogtörténetének más kérdései voltak a kutatási együttműködés tárgyai, illetve jellemezték a zárókonferenciát, amelynek eredményeit magyar nyelven a Díké e tematikus lapszáma tartalmazza.

A konferencia öt tematikus súlypontja határozza meg a lapszám szerkezeti felépítését.

2. Tematikus súlypontok

2.1. Nemzetiszocializmus transznacionális perspektívából

A kötet első két írása aligha különbözhetne jobban egymástól, ugyanakkor képesek a téma eltérő dimenzióinak a felvillantására, mind európai, mind globális viszonylatban. *Dieter Pobl* népi-fasiszta Európáról szóló alapvetéséből kiderül, hogy a két világháború közötti időszakban számos európai államban a politikai jobbra tolódás hogyan járult hozzá ahhoz, hogy a nemzetiszocializmus (különösen a „faji” náci antiszemitizmus) a jobboldali, tekintélyelvűen irányított külföldi országokban is elfogadhatóvá vált, és hogy a náci rendszerrel való együttműködést szívesen vállalták. *Pobl* a tekintélyelvű-konzervatív rendszerek teljes panorámáját bemutatja, amelyek

¹⁹ SCHMALE, Kulturtransfer, Europäische Geschichte Online; MIDDELL, Kulturtransfer, Transferts culturels, Docupedia-Zeitgeschichte.

²⁰ Lásd: WERNER – ZIMMERMANN, Vergleich, Transfer, Verflechtung 607., 613. ff.

²¹ PATEL, Nach der Nationalfixiertheit 9. A transznacionális történelem relatív nyitott fogalmához lásd: PATEL, Transnationale Geschichte, Europäische Geschichte Online.

²² Lásd: HILDERMEIER, Osteuropa als Gegenstand vergleichender Geschichte 117., 132.

nacionalista és gyakran antiszemita tendenciáit az első világháború, majd az 1929-es nagy gazdasági világválság radikalizálta. Egyrészt e rendszerek etnonacionalista irányultsága az idegennek tekintett (*volksfremde*) csoportok marginalizálásához vezetett, másrészt az államhatárokon kívül élő, de a nemzethez tartozónak (*volkszugehörige*) véltekkel szemben támasztott igényeket. Különösen ez utóbbi szempont mutat egyértelmű párhuzamot a németországi és a magyarországi diskurzusok között (lásd a 2.5. alfejezetet).

Míg *Pohl* makroperspektívát kínál az etnofasiszta Európáról, *Dan Sato* mikroszintű megközelítést alkalmaz „Az 'Új Európai Rend' a japán jogtörténeti kutatásokban” című tanulmányában. A *Satoshi Nishimoto* japán jogtörténész példáját használja fel, aki az 1930-as évek végén hosszabb kutatóútát töltött Németországban, és ezen keresztül azt vizsgálja, hogy *Nishimoto* hazatérése után hogyan kívánta a német jogtörténet keleteurópai irányultságú geopolitikai koncepcióit felhasználni Japán az ún. nagy kelet-ázsiai jóléti tér megteremtésére irányuló törekvéseihez. *Sato* arra is rámutat, hogy a náci joggal kapcsolatos törvényeket és irodalmat nagy számban fordították le japán nyelvre többek között a japán igazságügyi minisztérium kiadványsorozatában, és bemutatja, hogy a náci ideológia milyen nyomot hagyott a japán jogtudományban. Arra a kiterjedtségre, amit a nemzetiszocializmus számára a transznacionális szemlélet földrajzi és tematikus tekintetben is felkínált, a korabeli jogtörténeti kutatások élesen rávilágítottak.

2.2. Jogátadás és jogászok közötti együttműködés az NS-rendszer és Magyarország viszonylatában

A második tematikus elem a kutatási együttműködés legfontosabb eredményeibe nyújt betekintést. *Eva Schumann* tanulmánya („A jog őrzőinek államok közötti együttműködése” - Az NS-rendszer és Magyarország közötti kapcsolatok) jóval átfogóbb a zárókonferencián elhangzott előadásnál. A szerző német szemszögből foglalja össze az ötéves kutatási együttműködés alatt a német-magyar kapcsolatokban a transznacionális interakciókról, együttműködésekről és diskurzusokról szerzett eredményeket. A tanulmány íve a német-magyar kulturális egyezmény (1936) alapján létrejött vendégprofesszori ösztöndíjaktól és a magyar jogászok német folyóiratokban, például a *Zeitschrift für osteuropäisches Recht* hasábjain megjelent publikációitól az Német Jogakadémia (*Akademie für Deutsches Recht*) külkapcsolatain át az 1940-es évek elején két nemzetközi tevékenységet folytató intézmény, a Nemzetközi Jogi Kamara (*Internationale Rechtskammer*) és az Állam- és Közigazgattudományi Nemzetközi Akadémia (*Internationale Akademie für Staats- und Verwaltungswissenschaften*) munkájáig terjed, amelyek elsősorban az ún. európai nagytérre összpontosítottak. A tanulmány különösen a kereskedelmi és közigazgatási jog tekintetében követi nyomon a náci jog külföldi terjesztésére irányuló német erőfeszítéseket, és mutatja be az európai nagytéren belül a jogharmonizáció menetét, amire német részről a háború kezdete óta törekedtek. Összességében azt szükséges kiemelni, hogy a német oldalon nem a tudományos eszmecsere iránti igény állt e tevékenységek előterében, hanem a cél döntően a náci rendszer politikai érdekeinek az érvényesítése volt.

Herger Cs. Eszter, aki a náci jogátadást magyar szemszögből ábrázolja, azt elemezi, hogy a magyar jogászok a magánjog területén a náci jogújításra milyen módon reagáltak, a különböző

hozzaállások egész sorát (az elfogadó és a lelkesedő mellett az óvatos, sőt az elutasító reakciókat is) felvonultatva. Számos példán keresztül vizsgálja magyar jogászok német nyelvű folyóiratokban német nyelven megjelent, a náci ideológiához köthető, de a korábbi kutatásokban mindeddig nem feltárt írásait. Aligha meglepő, hogy a magyar jogászok német nyelvű műveikben terminológiai és tartalmi szempontból is egyértelműen a német fél elvárásaihoz igazodtak, míg a belső magyar diskurzusban a német jog nemzetiszocialista átalakulása miatt a lelkesedés visszafogottabb volt. Az 1938-as évtől (az I. magyar zsidótörvény évétől) kezdődően azonban *Herger* cezúráját tapasztal a magyar magánjogászok publikációiban: még az 1941. évi rasszista házassági jogi reformtörvényt is már csak hallgatással vagy helyesléssel fogadták; a kritikus hangok elhallgattak. Figyelemre méltók a bírói joggyakorlatból vett példák is a tanulmányban, amelyek a kutatási együttműködés második tematikus kérdéskörébe adnak bepillantást. A Pécsi Királyi Törvényszék kereskedelmi jogi joggyakorlatáról szól írásában *Herger* arra a következtetésre jutott, hogy a bíróság meglehetősen óvatosan alkalmazta a zsidók jogfosztását megvalósító törvényeket, és a bírósági határozatokban nem lehetett a törvényeken túli értelmezést találni.²³ Még ha további kutatásokra van is szükség ahhoz, hogy az eredményeket szélesebb alapokra helyezzük, úgy tűnik, hogy ezen a ponton egyértelmű különbségek vannak a törvények „korlátlan értelmezéséhez”²⁴ képest, amely a náci Németországban jellemző volt.

Gerrit Hamann „Jogsegélyszerződések a háború és a terjeszkedés fényében” című írása a jogtörténet egy olyan fejezetével foglalkozik, amely eddig teljesen alulértékelt volt. *Hamann* szerint azok a kölcsönös jogsegélyszerződések, amelyeket Németország a második világháború alatt kötött más államokkal, az államközi kapcsolatok és a határokon átnyúló gazdasági függőségek bővülését jelzik. A háború éveiben (kezdetben magyar kezdeményezésre) néhány év leforgása alatt több mint tíz jogsegélyszerződést kötöttek a jog különböző területein. A jogsegélykapcsolatok intenzívebbé válásának indítékai valószínűleg nemcsak az Ausztriának a „III. Birodalomhoz” történő csatolása következtében létrejött közös határ miatt, hanem mindenekelőtt a határon átnyúló (jogi) forgalom bővülése (különösen a magyar munkaerő németországi megnövekedése és a háborús erőfeszítések szempontjából fontos erőforrások, például élelmiszer és kőolaj Magyarországról történő beszerzése) miatt voltak fontosak, annál is inkább, mert a jogsegélyforgalom hasonló intenzívebbé válása Bulgáriával, Horvátországgal, Szlovákiával és Romániával is megtörtént. A kölcsönös jogsegélyszerződések politikai jelentőségét, amelyeket német részről a későbbi háborús bűnösökként elítélt *Max Merten* (Birodalmi Igazságügyi Minisztérium) és *Hans Globke* (Birodalmi Belügyminisztérium, később *Konrad Adenauer* kancelláriájának vezetője) vezetett, *Erich Volkmar*, a Birodalmi Igazságügyi Minisztérium illetékes osztályvezetője nem utolsósorban abban látta, hogy azok „az új Európa jövőbeli megszervezésének építőkövét” jelentették.²⁵ *Hamann* szerint tehát geopolitikai és háborús-stratégiai motívumok álltak a német oldalon a jogi kapcsolatok intenzívebbé tételének előterében.

A tematikának ebben a súlyponti részben különösen az első és a harmadik tanulmány mutatja be azt, hogy a náci rendszer a II. világháború alatt jelentősen kiterjesztette a transznacionális

²³ HERGER, Jogkorlátozás és jogfosztás a gazdasági életben a Pécsi Királyi Törvényszék gyakorlata alapján 21–47.

²⁴ RÜTHERS, Die unbegrenzte Auslegung. Zum Wandel der Privatrechtsordnung im Nationalsozialismus.

²⁵ VOLKMAR, Der Rechtshilfeverkehr mit der Slowakei und Ungarn 351.

jogi kapcsolatokat annak érdekében, hogy megvalósítsa a német vezetés alatt álló ún. európai nagytér-elképzelést. Németország európai dominanciaigénye magába foglalta a nemzetközi jogharmonizálásra irányuló erőfeszítéseket is, különösen az üzleti élet, a technológia, a közlekedés és a közigazgatás területén. Ennek azonban számos feltétele volt, amelyek a két- és többoldalú megállapodások számának növekedésében, a határokon átnyúló jogi kapcsolatok megkönnyítésében, a külföldi közigazgatási és kereskedelmi jogszabályok összegyűjtésében és fordításában, a transznacionális munkacsoportokban és a nemzetközi jogi intézmények létrehozására irányuló német kezdeményezésekben tükröződtek. Német oldalról a jogászok a külföldi jogászokkal való egyenrangú eszmecsereben nem voltak érdekeltek, hanem a náci rendszer birodalmi hatalmi törekvéseihez igazodva léptek fel. Az elképzelés az volt, hogy nem csak a bekebelezett és megszállt területeket kell majd igazgatni, hanem hamarosan az egész nagytér német közigazgatás alá kell helyezni, ami azonban a Németországból irányított nagytér népeinek hatóságaival és jogászaival való minimális szintű együttműködésen túl a külföldi közigazgatási struktúrák és a mögöttes jogok ismeretét is megköveteli.²⁶ Ezen a területen még mindig jelentős hiányosságok vannak a kutatásban,²⁷ különösen a transznacionális és nemzetközi jogi kapcsolatokban érintett (kelet-közép- és délkelet-) európai országok érdekeit és az érintett külföldi szereplők cselekvési logikáját illetően.

2.3. Transznacionális diskurzus a nemzetiszocialista közjogról és nemzetközi jogról

A harmadik tematikus egység a náci jog külső megítélésével foglalkozik. Az első tanulmányban *Kamila Staudigl-Ciechowicz* az osztrák alkotmányjogászok írásainak széles körű elemzésével, a „tisztelet”, a „közömbösség” és a „rosszallás” kategóriáinak segítségével követi nyomon a náci alkotmányjogról megfogalmazott véleményeket az osztrák jogtudomány képviselői között. Először azonban az 1919. évi weimari alkotmány és az 1920. évi osztrák szövetségi alkotmánytörvény korabeli (jogösszehasonlító) elemzésére vállalkozik a szerző. Ennek az előtörténetnek a bemutatása azért fontos, mert az összehasonlító alkotmányjogi diskurzus az első világháború után Ausztriában intenzíven folyt, miközben az osztrák alkotmányjogászok a náci alkotmányjoggal szemben meglepő visszafogottságot tanúsítottak. Az összehasonlító elemzések – különösen a *Dollfuß* és *Schuschnigg* diktatórikus kormányai alatti alkotmányjogi változásokra tekintettel – meglehetősen hasznosak lettek volna. *Staudigl-Ciechowicz* a jogi diskurzus hiányát az osztrák alkotmányjogban 1933 és 1938 között többek között azzal magyarázza, hogy a náci alkotmányjog pozitív bemutatása esetén,

²⁶ Ezt szemlélteti a következő idézet: „A Birodalom külügyi igazgatását az jellemzi, hogy közvetlenül az 'országgra és népére' terjed ki (...). Ez nem zárja ki annak lehetőségét, hogy igazgatási formája és módszere a legfelsőbb állami szervek befolyásolására korlátozódjon, és hogy igazgatási stílusa közelítsen a nemzetközi jogn alapuló diplomáciai tevékenységhez. És mégis csak megközelíti azt: mert a birodalmi szuverenitás gyakorlása a nagy térségben mindig túl fog lépni a diplomáciai szférán, tekintettel az általa lefedett közösségek nemzetközi jogi impotenciájára és az ebből következő, a birodalom általi külpolitikai irányításukra (...)”. IPSEN, Reichsaußenverwaltung 64., 66.

²⁷ Eddig a hangsúly inkább a Nyugaton volt, ami talán annak is köszönhető, hogy a vonatkozó kutatások egy része a náci nagytér és az Európai Szén- és Acélközösség közötti folytonosság provokatív kérdését vizsgálta. Lásd: JOERGES, *Wurde Europa ein Großraum?* 53–77.; SANDKÜHLER, *Europäische Integration. Deutsche Hegemonialpolitik gegenüber Westeuropa 1920–1960.*

különösen akkor, ha ez az osztrák helyzettel összevetve történt, az osztrák kormány fenyegetett megtorlással, miközben a náci jog kritikája esetén a nemzetiszocialisták részérők kellett tartani a következményektől.

Schweitzer Gábor „Az új közjogi irány – Az 1933 utáni németországi nemzetiszocialista alkotmányjogi változások visszhangja a korabeli magyarországi alkotmányjog-tudományban” című tanulmányában neves, részben az NS-Németországban is jó kapcsolatokkal rendelkező magyar közjogász professzorok írásai alapján azt mutatja be, hogy az NS-közjogot, különösen pedig a parlamentarizmusból a totális rendszerbe történő átmenetet Magyarországon hogyan fogadták. A hangsúly a magyar (nem kartális) alkotmány sajátosságainak a kiemelésén volt, sőt néha azt feltételezték, hogy a magyar változások a német jogfejlődést is megelőzték. Az képviselt álláspontok széles skálája ellenére is megállapítható, hogy az autoriter Magyarország nemzeti-konzervatív jogásza számára a náci államjog – aligha meglepő módon – erősebb hivatkozási keretet jelentett, mint a weimari alkotmány. A náci joggal való szembesülés végül is hozzájárult ahhoz, hogy Magyarországon is meginduljon az alkotmányreformról szóló vita, valamint annak a mérlegelése, hogy az új közjogi irányzatnak mely modernnek nevezett elemei építhetők be a magyar alkotmányba.

A tematika közjogi kérdésekkel foglalkozó részében végül *Techet Péter* arra vállalkozik, hogy *Carl Schmitt* magyarországi utazásait a magyar jogi gondolkodás tükrében értékelje. A II. világháború éveiben mindenekeelőtt *Schmitt* ún. nagytér-tana keltett visszhangot, amely a német imperializmust próbálta legitimálni. Bár Magyarországon ezt az elméletet a német külpolitika részeként értelmezték, a magyar jogtudósokból ambivalens módon reagáltak rá. Egyrészt félelmeket és védekező reakciókat hívott életre, másrészt az elmélet alkalmas volt arra, hogy a magyar kisebbségpolitika szolgálatába állítsák, és azt a reményt keltette, hogy Magyarország a Németország által uralt európai nagytéren belül egy belső (kisebbségi) nagytérre alkothat, beleértve a Duna-menti történelmi területeket is. *Schmitt* Budapesten 1942-ben és 1943-ban több előadást tartott, többek között az európai nagytér rendjéről, és azzal a benyomással tért haza, hogy szerinte a magyar jogász elitben alapvető hajlandóság mutatkozott a nagytérségi rendhez való alkalmazkodásra – mutat rá *Techet*.

Az a talán kissé naiv várakozás, hogy legalább a külföldi jogtudósok kritikusan fogadják vagy akár határozottan elutasítják az 1933 utáni német alkotmányjogi elméletet, majd később *Carl Schmitt* „*Großraumlehre*” című művét, a három írás elolvasása után nagyrészt beteljesületlen maradt. Az *Anschluss* előtt az osztrák jogászok időnként kritizálták a németországi alkotmányjogi változásokat, de a demokráciából a *Führer* által irányított autoriter államba való átmenet, a weimari alkotmány semmibe vétele, a jogállamiság felszámolása, az egypárti állam létrehozása az ellenzék felszámolásával, a sajtószabadság megszüntetése, számos köztisztviselő politikai és rasszista okokból történő elbocsátása, a szövetségi államok szinkronizálása stb. nem vezetett e jogi szempontból olykor nehezen megfogható fejlődés intenzív vizsgálatához, és bizonyosan nem vezetett széles körű rosszálláshoz sem. Éppen ellenkezőleg: a weimari alkotmánnyal való szakítás, a demokrácia lerombolása és a náci diktatúra kiépítése olyan országokban, mint Ausztria és Magyarország, nem váltottak ki kritikus szemléletű elemzéseket az összehasonlító jogi diskurzusokban. Ugyanez vonatkozik a magyar jogászok ambivalens reakcióira *Schmitt* „*Großraumlehre*” című műve kapcsán is. Ezek a hiányosságok azok, amelyek a kutató számára

különösen lehangolóak. Hogy ez a kijózanító felismerés más (különösen demokratikusan kormányzott) európai országokra is vonatkozik-e, még további vizsgálatokat igényel, bár a benyomásunkat – legalábbis részben – megerősíti a korabeli angol-amerikai jogtudomány is.²⁸ Mindenesetre a náci törvényeket csak a második világháború után ítélték el széles körben, például a náci törvények hatályon kívül helyezéséről szóló 1945. szeptember 20-i 1. számú törvénnyel (*Kontrollratsgesetz Nr. 1 betreffend die Aufhebung von Nazi-Gesetzen vom 20. September 1945*).²⁹

2.4. A zsidó lakosság jogfosztása

A negyedik tematikus terület a zsidóellenes jogalkotás folyamataira, indítékaira, tartalmára és végrehajtására összpontosít elsősorban Szlovákiában és Magyarországon, azokat a náci törvényekkel is összevetve. Az európai antiszemita jogalkotás kiterjedtségét és a holokausztnak (a náci korszak kutatásában a központi témának) a jelentőségét tekintve különösen meglepő a jogtörténet-tudományban az eddigi kutatási deficit. A következő négy tanulmány bevezetése után ezért néhány észrevétel, illetve javaslat megfogalmazása is szükségesnek tűnik.

Miloslav Szabó „Antisemitizmus a két világháború közötti Közép-Európában – Szemantika, társadalmi gyakorlat, politikai program Ausztriában és Szlovákiában a magyarországi összefonódások figyelembevételével” című írása elsősorban a (Kelet-Közép-Európában az 1930-as évek végén kezdődő) zsidóellenes jogalkotás előtörténetével foglalkozik, nevezetesen az antiszemita szemantika, a társadalmi gyakorlat és a politikai intézkedések kérdésével Ausztriában és (Cseh)szlovákiában, számos Magyarországra történő utalással. Leírja az I. világháborút követő radikalizálódást, amely nemcsak a zsidó lakosság elleni tömeges erőszakban jelent meg, hanem a zsidók jogi kirekesztéséről szóló diskurzushoz is elvezetett. Az 1920-as években Ausztriában és Csehszlovákiában – a magyar példára hivatkozva – folyt a vita a *numerus clausus* bevezetéséről az egyetemeken, de a későbbi magyar zsidótörvények is mintaként szolgáltak a (cseh)szlovákiai politikai vitákhoz, ami különösen a zsidók arányának a szabad foglalkozásuk és az üzleti életben dolgozóknak a körében történő csökkentését célul kitűző, 1938-ben elfogadott első magyar zsidótörvény esetében volt kézzelfogható.

²⁸ Fraser arra az eredményre jutott, hogy „a korabeli jogászok és jogtudósok a hitleri rendszer alatt kibontakozó jogrendet többé-kevésbé normálisnak tekintették”. FRASER, „The outsider does not see al the game ...’ 87–111. Fraser (90–91.) többek között az ismert amerikai történész, politológus- és nemzetközi jogász, James Wilford Garner „Recent German Nationality Legislation” című cikkét is idézte, amely az *American Journal of International Law* 30. számában jelent meg 1936-ban (96., 99). Garner a németországi jogi változásokat kritikusan fogadta, azonban az 1935. évi állampolgársági törvényt (*Reichsbürgergesetz*), amely „kiváló példája a faji diszkriminációnak”, nem ítélte el, mert olyan belső állami törvény, amely nem ellenkezik a nemzetközi joggal. Hozzá kell tenni, hogy 1935 novemberében, nem sokkal a nürnbergi törvények elfogadása után Hans Frank meghívta Garnert, hogy tartson előadást a Német Jogakadémia kilencedik plenáris ülésén, amelynek németre fordított, írott változatát a *Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht* hasábjain tették közzé. Lásd: GARNER, Das Völkerrecht in den Kriegen der Zukunft 40–49. A Német Jogakadémia külföldi kapcsolataihoz lásd: SCHUMANN, „Zwischenstaatliche Zusammenarbeit der Rechtswahrer“ 79–196., itt: 136. ff.

²⁹ Amtsblatt des Kontrollrats in Deutschland, Nr. 1 vom 29. Oktober 1945, 6. ff. A nürnbergi törvények előkészítésében résztvevő jogászok felelősségre vonásával kapcsolatos nehézségeket a nürnbergi perben lásd: KIPP, Die Nürnberger Gesetze im Alliierten Kontrollrat und in den Kriegsverbrecherprozessen 237–247.

A gondolati lánc folytatásaként *Halász Iván* tanulmánya a II. világháború éveiben mutatja be a szlovák politikai rendszert és annak zsidóellenes jogalkotását. Részletesen foglalkozik az 1939-től külpolitikai és gazdasági szempontból is a náci Németországtól függő, tekintélyelvű Szlovák Köztársaság jogfosztó normáival.³⁰ Amikor Szlovákia 1939-es függetlenné válásakor a kormány felhatalmazást nyert arra, hogy rendeletben hozzon intézkedéseket az állam érdekeinek védelmében, a zsidókérdés megoldása a politikai napirendben előkelő helyre került. Az első antiszemita törvény, amely 1939-ben a zsidókat a szabad foglalkozásokból és a közszolgálatból zárta ki, a zsidó vallás tagjai ellen irányult, de további jogkorlátozást is tartalmazott. 1940-től kezdődően a zsidók jogfosztását rohamos ütemben terjesztették ki, és a zsidósághoz való tartozást egyre inkább „faji” szempontból határozták meg. Ez a változás az 1941. évi zsidótörvényben csúcsonyult ki, amely alapvetően a náci törvényhozást követte annak meghatározása szempontjából, hogy ki számít zsidónak, mint ahogy a tervezett jogfosztási intézkedések tekintetében is. Ezt követték a kisajátítások, a zsidó lakosság nagy részének táborokba szállítása, végül 1942-ben közel 60.000 zsidó deportálása a megszállt Lengyelországban lévő német koncentrációs táborokba. Az elhurcoltak „átvételért” Szlovákia személyenként 500 birodalmi márkát fizetett a náci rezsimnek.³¹ Mindezt összegezve *Halász* azt a folyamatot mutatja be, ahogy a „faji” alapra helyezett náci antiszemitizmust követve a szlovákiai zsidó lakosság korábban is meglévő társadalmi és gazdasági alapon történő diszkriminációja rövid időn belül jelentősen átalakult, és ennek következtében – számottevő ellenállás nélkül – jogfosztássá, majd népiirtássá vált.

Helen A. Abram tanulmánya a zsidóellenes jogalkotást német-magyar összehasonlításban, a német jognak a magyarországi jogfejlődésre gyakorolt hatását kiemelve tárgyalja. A tanulmány nem foglalkozik Magyarország 1938 és 1942 közötti teljes antiszemita jogalkotásával, hanem a négy ún. zsidótörvényre koncentrál. A „*társadalmi és gazdasági élet egyensúlyát biztosító*” I. zsidótörvényt, amely szigorúan korlátozta a zsidók arányát számos szakmában, a politika színpadán „*a növekvő antiszemitizmus elleni intézkedésként*” adták el. A zsidófogalom meghatározása, amely a vallási alaptól fokozatosan a „faji” alapú definiálás irányába változott, lényegében a náci antiszemitizmust követte, részben még azt is meghaladva. *Abram* kimutatja a párhuzamokat a zsidó lakosság jogfosztásának egyes elemeiben, így például a III. zsidótörvényben a vegyes házasságok megkötésének tilalma és a zsidók és nem zsidók közötti házasságon kívüli szexuális kapcsolat kriminalizálása tekintetében, a különbségeket pedig mindenekelőtt abban látja, hogy a magyar törvények végrehajtása nem volt olyan következetes, mint Németországban.

³⁰ Németország befolyásának a kiterjesztését Szlovákiára 1939-ben áttekintésként lásd: HAMZA, Grenzfragen von den Pariser Vorortverträgen bis zum Ersten Wiener Schiedsspruch 1938 und seine Folgen 139., 160. ff.

³¹ Cserébe a Német Birodalom „*garanciát vállalt arra, hogy a zsidótlanítás során Szlovákiából elhurcolt zsidók tartósan a keleti területeken maradnak*”, és hogy „*a németek nem tartanak igényt ezen szlovák nemzetiségű zsidók Szlovákiában található vagyonára (...) azon kívül, hogy minden elhurcolt zsidó után 500 birodalmi márka hozzájárulást követelnek*”. Lásd a 62. sz. dokumentumot, mely szerint 1942. május 2-án a Külügyminisztérium felkérte *Ludin* követet arra, hogy tájékoztassa a szlovák kormányt, a deportált zsidók nem térnek vissza Szlovákiába: HEIM – HERBERT, Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 13. köt. 229.

A zsidótörvények Németországhoz képest kevésbé következetes végrehajtásának tézisének támasztja alá *Lehotay Veronika* tanulmánya is, melynek témája a zsidók jogfosztása a magyar büntetőjogi gyakorlatban. *Lehotay* először a magyar büntetőjogászok náci büntetőjogról alkotott diszkurzusába nyújt betekintést az I. magyar zsidótörvény (1938) elfogadása előtti időszakból többek között arról a kérdéstről, hogy a büntetőjog alkalmas eszköze lehet-e a „fajvédelemnek”. Bár az erre adott válasz eleinte meglehetősen visszafogott volt, ez a hozzáállás a magyar zsidótörvények büntetőjogi rendelkezéseinek életbe léptetését követően jelentős mértékben változott. Nagyobb érdeklődésre tarthat számot az antiszemita büntetőjogi rendelkezések joggyakorlatban való érvényesülése, amelyet *Lehotay* korabeli nyomozati és bírósági ügyiratok alapján követ nyomon. A tanulmányozott levéltári dokumentumok alapján arra a következtetésre jut, hogy a magyar igazságügyi hatóságok bizonyos visszatartó funkciót tölthettek be, azaz – a nemzetiszocialista Németországgal ellentétben – nem arra törekedtek, hogy a zsidók elleni jogszabályokat a lehető legszigorúbb módon értelmezve alkalmazzák.

Azok a benyomások, amelyeket ez a tematikus terület kivált az olvasóban, a következőképpen foglalhatók össze a jogalkotási folyamatok, valamint a vizsgált jogkorlátozó és jogfosztó normák főbb jellemzői és tartalma tekintetében: (1) A náci jognak példamutató funkciója volt, mert a zsidók átfogó jogfosztása Németországban más európai országoknak megtanította azt, hogy mit lehet a jog eszköztárával megtenni.³² (2) A Szlovákiában és Magyarországon kezdetben vallási antiszemita, majd hamarosan „faji” alapon hozott zsidótörvények a náci törvényeken alapultak, de nem pusztán másolták azokat. Sokkal inkább önállóságukat kell kiemelni az értékelésük során, mivel a nemzeti viszonyok alakították őket (és gyakran nemzeti gazdasági célokkal indokolták őket³³), továbbá részleteikben el is tértek a náci törvényektől.³⁴ (3) Ezek a

³² Lásd a bevezetőt (Einleitung) a következő műben: HEIM – HERBERT, *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland* 13. köt. 13., 14., 20–21., valamint ugyancsak a bevezetőt (Einleitung) a sorozat következő kötetében: HEIM – HERBERT, *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland* 14. köt. 13., 19. Lásd továbbá: SARFATTI, *Autochthone Antisemitismus oder Übernahme des deutschen Modells?* 231., 238., 241–242. Magyarország tekintetében lásd: LACZÓ, *The Radicalization of Hungarian Antisemitism until 1941: On Indigenous Roots and Transnational Embeddedness* 39., 58., melyben a szerző az 1938 és 1941 közötti politikai antiszemitizmust „a náci Németország felé vezető magyar útként” jellemezte.

³³ Lásd a bevezetőt (Einleitung) a következő műben: HEIM – HERBERT, *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland* 13. köt. 13., 16. (Bulgária, Románia és Szlovákia vonatkozásában), utalással arra, hogy ez az indoklás növelte a lakosság egyetértését. Hasonló tapasztalható Magyarországon vonatkozásában is, lásd a 15. kötet bevezetőjét (Einleitung) ugyanebben a műben (13., 31. ff.). Itt azt is hangsúlyozzák, hogy az első két zsidótörvény nem német nyomásra született meg, hanem társadalmi szempontból tekintették szükségesnek az elfogadásukat.

³⁴ Hasonló megállapítás született Olaszország tekintetében: „Bár e rendeletek elfogadását a náci nyomás váltotta ki, és nyilvánvalóan a náci törvényhozás példája alakította, a romániai antiszemita törvényhozás nem volt a „vértörvény” intézményesítésére vonatkozó náci „modell” karbonmáslata: valójában megfogalmazásainak, deklarált céljainak és jogi kategóriáinak nagy része a román állampolgárság jogi és intézményi történetére és a zsidók 1918 utáni emancipációjának körülményeire volt jellemző.” Lásd: SARFATTI, *Characteristics and Objectives of the Anti-Jewish Racial Laws in Fascist Italy* 71., 74. A román zsidóellenes törvényhozásról lásd: IORDACHI – TRĂȘCĂ, *Ideological Transfers and Bureaucratic Entanglements* 48., 63. *Christian Gerlach* az európai zsidóellenes jogalkotás vizsgálata alapján arra az eredményre jutott, hogy „mindenek alapján a német

folyamatok – Németországhoz hasonlóan – törvények és rendeletek sokaságát eredményezték, amelyek kezdetben bizonyos kivételeket biztosítottak a hazáért különleges érdemeket szerzett zsidók számára, hasonlóan a náci törvényekhez, amelyek az I. világháború frontharcosait³⁵ emelték ki. Egyes esetekben azonban még a náci törvényeknél is mélyebb kiterjedésűek voltak,³⁶ és a zsidó lakosság teljes jogfosztásához, a társadalmi életből való kizáráshoz, a gazdasági megélhetésüktől való megfosztáshoz, internáláshoz és kényszermunkához vezettek.

A kutatások hasonló helyzetet írtak le az 1938-tól Olaszországban „*az olasz faj védelme érdekében*” hozott jogfosztó normák³⁷ esetében is. Itt is a „faji” jellegű, náci antiszemitizmus volt az alapja a vonatkozó törvényeknek és rendeleteknek, amelyeket szintén fokozatosan, de nagyon rövid idő leforgása alatt fogadtak el,³⁸ és amelyek tartalma egyes esetekben túlmutatott a megfelelő náci törvényeken (így például a fennálló zsidó-nemzsidó vegyes házasságok felbontása tekintetében),³⁹ vagy megelőzte azokat.⁴⁰ Ugyanakkor az intézkedéseket Olaszországban kevésbé következetesen hajtották végre, mint Németországban,⁴¹ bár ezt az értékelést az újabb kutatások részben megkérdőjelezték.⁴² Magyarország esetében a *Herger* és *Lehotay* által elemzett levéltári iratok

befolyás létezett, de korlátozott maradt. Mondhatjuk úgy is, hogy a náci a menetrendet határozták meg”. Lásd: GERLACH, Der Mord an den europäischen Juden 306., 323.

³⁵ Lásd Olaszország vonatkozásában a bevezetőt (Einleitung) a következő műben: HEIM – HERBERT, Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 14. köt. 13., 20. Szlovákiában és Magyarországon gazdasági megfontolások is szerepet játszottak a mentességekben és a jogfosztás fokozatosságában, mivel bizonyos szakmákban és gazdasági ágazatokban nem lehetett azonnal nélkülözni minden zsidót. Lásd Magyarországról ugyanebben a műben a 15. kötet bevezetőjét (13., 31.), míg Szlovákiáról a 13. kötet bevezetőjét (13., 24–25., 31.), továbbá Bulgáriáról ugyanennek a kötetnek a bevezetőjét (78.). Romániában a várható gazdasági problémák számos zsidót megvédtek 1942-ben a tömeges deportálástól, amiben a Birodalmi Biztonsági Főhivatallal már megegyeztek, mert a zsidó szakismeretere a gazdaságnak szüksége volt (lásd ugyanennek a műnek a 13. kötetét, 65–66.).

³⁶ SARFATTI, Autochthoner Antisemitismus oder Übernahme des deutschen Modells? 231., 240. ff.

³⁷ Az antiszemita intézkedéseket Olaszországban a törvények, a közigazgatási rendeletek és a törvények végrehajtásáról szóló miniszteri körlevelek segítségével valósították meg. Ennek középpontjában az 1938. november 17-i törvény (*Provvedimenti per la difesa della razza italiana* = Intézkedések az olasz faj védelmének biztosítására) állt, amely a zsidó „fajhoz” való tartozást definiálta. Lásd: WALTER, Die Judenpolitik unter Mussolini 3., 6–7.

³⁸ Lásd a bevezetőt (Einleitung) a következő műben: HEIM – HERBERT, Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 14. köt. 13., 20. ff.

³⁹ SCHLEMMER – WOLLER, Der italienische Faschismus und die Juden 165., 174., 179–181., különösen 181.; WILDEVANG, Der Feind von nebenan. Judenverfolgung im faschistischen Italien 117. ff., 143. ff.

⁴⁰ SARFATTI, Characteristics and Objectives of the Anti-Jewish Racial Laws in Fascist Italy 71., 74.

⁴¹ SCHLEMMER – WOLLER, Der italienische Faschismus und die Juden 165., 181–183.

⁴² *Wildvang* úgy véli, hogy az intézkedések végrehajtása sokkal hatékonyabb volt, mint azt sokáig feltételezték. Lásd: WILDEVANG, Der Feind von nebenan. Judenverfolgung im faschistischen Italien 158. ff. Ugyanígy: KELLMANN, Dimensionen der Mittäterschaft. Die europäische Kollaboration mit dem Dritten Reich 73., továbbá lásd a bevezetőt (Einleitung) a következő műben: HEIM – HERBERT, Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 14. köt. 13., 21–22. Hasonló értékelést találunk itt is: SCHLEMMER – WOLLER, Brandbeschleuniger? 123., 142–143.

(legalábbis a vizsgált régiókra vonatkozóan)⁴³ szintén a zsidótörvények Németországhoz képest kevésbé következetes végrehajtásáról árulkodnak, és arra engednek következtetni, hogy az igazságszolgáltatásban a törvényeken túlmutató, diszkriminatív jogértelmezés sem történt.⁴⁴

Ami e törvények elfogadásának az indítékait illeti, a *Wolfgang Benz* által felállított (kissé régebbi) ún. monokauzális tézis, miszerint például Románia, Bulgária és Magyarország a náci rezsim politikai nyomását „a gyakorlatban nem túl komolyan vett, de Berlinben demonstrálható drákói törvények meghozatalával” ellensúlyozta,⁴⁵ mindenképpen hiányos. Igaz, ez a tézis megfelel azoknak a felmentési stratégiáknak, amelyek az antiszemitizmus és az egyes országok zsidóellenes jogalkotásának hazai kutatásában is sokáig megtalálhatóak voltak. Az Olaszországgal kapcsolatos kutatásokban az elmúlt években sok minden történt.⁴⁶ A magyar zsidókra vonatkozó törvények kutatása ma már szintén differenciáltabb képet nyújt, még akkor is, ha a törvényhozás mögöttes indítékairól szóló narratívák néha nagyon eltérők.⁴⁷ Ezek az indítékok azonban egyre kevésbé

⁴³ E tekintetben további kutatásokra van szükség, mivel Magyarország esetében „két eltérő típusú antiszemitizmust” feltételeznek, megkülönböztetve a magyarországi „asszimilált, polgári zsidókat” és az elcsatolt területek nem egyszer szegény, „nem asszimilált, többnyire ortodox és jiddis nyelvű zsidó lakosait”, akik ellen különösen szigorúan alkalmazták a vonatkozó jogszabályokat. Lásd a bevezetőt (Einleitung) a következő műben: HEIM – HERBERT, *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland* 15. köt. 13., 30. Az utóbbi csoport lett 1941-től a tömeggyilkosságok és a deportálások első áldozata (lásd ugyanott, 38. ff., 42. ff.).

⁴⁴ Más vonatkozik a helyi igazgatásra. Így Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyei területen a zsidóellenes rendeleteket különösen szigorúan hajtották végre és a részben radikális intézkedéseket önhatalmúan alkalmazták, ahogy azt a bevezető (Einleitung) a következő műben szintén kiemeli: HEIM – HERBERT, *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland* 15. köt. 13., 35. *Kellmann* a zsidóság teljes kifosztásából és a zsidóvagyon magyarosításából indul ki: „Mivel a tényleges végrehajtást az alárendelt hatóságokra és hivatalokra bízták, gyorsan kialakult a kapzsiság és a meggazdagodás légköre, amelyben már felismerhető volt a zsidók deportálásának mögöttes jóváhagyása, sőt, még inkább az a szándék, hogy nem engedjük őket visszatérni, mert amijük volt, azt ők akarták megtartani.” Lásd: KELLMANN, *Dimensionen der Mittäterschaft. Die europäische Kollaboration mit dem Dritten Reich* 438.

⁴⁵ BENZ, *Einführung* 11–12. Ugyanez olvasható a *Benz* általa szerkesztett kötetben (*Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*) az általa említett országokról szóló egyes írásokban. Így például *Hans-Joachim Hoppe* Bulgária (275. ff.), *Varga László* Magyarország (331. ff.), valamint *Krista Zach* Románia (331. ff.) vonatkozásában ad hangot ennek a következtetésnek.

⁴⁶ *Schlemmer* és *Woller* arra utal, hogy az *Enciclopedia Italiana* 2000-ben megjelent „Fascismo” című vonatkozó cikke az „1938-as antiszemita irányváltást” még mindig úgy mutatta be, hogy az „szinte bizonyosan Olaszországnak a Német Birodalomhoz való közeledéséből következett, nem pedig saját ideológiája lenyomatának a kifejeződése volt”. Lásd: SCHLEMMER – WOLLER, *Der italienische Faschismus und die Juden* 165. A korábbi kutatásokról Olaszország vonatkozásában áttekintést ad *WALTER*, *Die Judenpolitik unter Mussolini* 3., 7. ff. Újabb kutatások viszont az Olaszország és Németország közötti párhuzamokat hangsúlyozzák a népesedéspolitika, az emberről és a „fajról” szóló diskurzusok, így a bűnügyi antropológia, a szociális higiénia és az ún. faji egység, valamint az imperializmus és a rasszizmus közötti kapcsolat tekintetében (lásd ugyanitt, 174. ff.). A hozzáigazodási-tézis kritikáját lásd még: SARFATTI, *Autochthone Antisemitismus oder Übernahme des deutschen Modells?* 231., 232. ff. Lásd továbbá: *WILDEVANG*, *Der Feind von nebenan. Judenverfolgung im faschistischen Italien* 366. ff. Máshogy fogalmaz a bevezető (Einleitung) a következő műben: HEIM – HERBERT, *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland* 14. köt. 13., 19.: „A radikális változás okai összetettek, amelyeket a kutatás nem egységesen értékel. Először is ki kell emelni a fasiszta rezsim és a nemzetiszocialista Németország közötti közeledést (...). A politikai közeledés együtt járt az ideológiai álláspontok harmonizálásával. Bár nincs bizonyíték a nemzetiszocialisták közvetlen befolyására, sok minden utal arra, hogy a törvények opportunisták intézkedések voltak a német-olasz szövetség előmozdítására.”

⁴⁷ Lásd hozzá: *COLE*, *Ebenen der „Kollaboration”* 55., 58–59.

utalnak a náci rezsimhez fűződő kapcsolatokra.⁴⁸ Ehelyett inkább az autochton (magyar) antiszemizmusra, különösen a „faji indíttatású szociálpolitikára”⁴⁹ összpontosítanak, amelynek fő célja – más országokhoz hasonlóan – a vagyoni értékek újraelosztásában állt.⁵⁰

Christian Gerlach szerint általánosítható észrevétel az európai zsidóellenes jogalkotás tekintetében, hogy „szinte minden országban vita folyik arról, hogy a zsidóellenes törvények és rendeletek a német uralom, a politikai befolyás vagy a náci eszmék következtében nyertek elfogadást, vagy inkább hazai gyökerekkel rendelkeznek”.⁵¹ Összességében úgy tűnik, hogy az antiszemita törvényhozás mögött meghúzódó indítékokról szóló diskurzus számos országban még mindig alakulóban van,⁵² és mindeközben ritka a transznacionális megközelítés.⁵³ Emellett általában hiányzik a jogfosztó normák és az érintett

⁴⁸ LACZÓ, *The Radicalization of Hungarian Antisemitism until 1941: On Indigenous Roots and Transnational Embeddedness* 39., 46. Néhány esetben csak a motívumok sorrendje változott, ahogy erre *Kellmann* is rámutat: „Minden autochton antiszemizmus ellenére az 1938 és 1941 közötti törvényhozásnak opportunista, revizionista jellege is volt. A nemzetiszocialista Németországhoz való igazodás célja az volt, hogy a Trianonban elvesztett területekből minél többet visszaszerezzenek a hatalmas partnerrel, háború nélkül.” Lásd: KELLMANN, *Dimensionen der Mittäterschaft. Die europäische Kollaboration mit dem Dritten Reich* 438.

⁴⁹ UNGVÁRY, *Die „Judenfrage“ in der Sozial- und Siedlungspolitik* 287., 295. ff. Lásd továbbá a bevezetőt (Einleitung) a következő műben: HEIM – HERBERT, *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden* 15. köt. 13., 48. Eszerint Magyarország 1942-ben a náci rezsim által a külföldön élő magyar zsidók deportálása ellen bejelentett beavatkozása elsősorban arra irányult, hogy biztosítsa saját hozzáférést e zsidók vagyonához. Szlovákia ezzel szemben minden további nélkül lemondott a „Németországban élő zsidó állampolgárokról, de igényt tartott vagyonukra”, ahogy ugyanebben a műben (13., 31.) a 13. kötet bevezetőjében (Einleitung) olvasható. A zsidóvagyon értékesítéséből származó teljes állami nyereséget lásd ugyanitt a 41. oldalon.

⁵⁰ Ez volt a romániai zsidóellenes jogalkotás központi eleme is. Különösen hatásos bizonyíték erre *Mihai A. Antonescu* (1904–1946, a bukaresti nemzetközi jog professzora, *Ion Antonescu* kormányzása időszakában igazságügyi, külügyi és propagandaminiszter, valamint miniszterelnök-helyettes) korabeli leírása a zsidóvagyon ún. románosításáról egy német nyelven megjelent, a román kormány eredményeiről szóló memorandumban. Lásd: ANTONESCU, *Im Dienste des Vaterlandes* 33., 35. Ennek a románosításnak a célja az volt, hogy megszabadítsa őket „az idegen (elem) túlbujánzásától”, megszüntesse a „zsidók elnyomó szerepét a gazdasági életben”, és „végre a románok birtokába juttassa a tőlük visszatartott romániai javakat”. Összesen kilenc, 1940. október 9. és 1942. március 14. között hozott törvényt sorolnak fel, amelyekkel a zsidó vagyon kisajátítását vagy elkobzását hajtották végre (lásd a memorandum 33. oldalától). A zsidó vagyon újraelosztása a „vérbeli románok” javát volt hivatott szolgálni (35.), de a romániai német etnikum képviselőinek vágyait is felkeltette, akik nagyobb részesedést követeltek a zsidó vagyon elosztásából. Az utóbbi szemponthoz lásd a bevezetőt (Einleitung) a következő műben: HEIM – HERBERT, *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden* 13. köt. 13., 65.; továbbá IORDACHI – TRĂȘCĂ, *Ideological Transfers and Bureaucratic Entanglements* 48., 86. ff.

⁵¹ Lásd: GERLACH, *Der Mord an den europäischen Juden* 306. A szerző a 309. oldaltól kezdődően ad egy áttekintést is az európai zsidóellenes jogalkotásról, különösen az 1938 és 1942 közötti évekre vonatkozóan, de utal a beutazási tilalmakra és korlátozásokra, valamint az Európán belül és kívül számos más országba menekült zsidókra vonatkozó egyéb diszkriminatív rendelkezésekre is.

⁵² *Hoppe* kritikusan értékeli a kutatás jelenlegi állását, ami a feldolgozottság nem kielégítő mértékére utal, és Bulgária zsidóellenes törvényeit a Németországnak való előzetes engedelmességként értékeli. Bulgária vonatkozásában lásd: HOPPE, *Juden als Feinde Bulgariens?* 217–252., különösen a 228. oldaltól. A bulgáriai antiszemita politika és jogalkotás gazdasági mozgatórugóit lásd a következő mű bevezetőjében (Einleitung): HEIM – HERBERT, *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden* 13. köt. 13., 77–78., 80., 82. ff., 88–91.

⁵³ Szakmai vita a projektzáró konferencia alkalmával is a negyedik tematikus elemmel kapcsolatosan bontakozott ki. A hozzászólók az európai antiszemita jogalkotás indítékainak összetettségét, másrészt a téma transznacionális kutatásának továbbra is fennálló hiányosságait hangsúlyozták.

jogászok, igazságügyi és belügyminisztériumok (valamint adott esetben más szervek és szereplők) jelentőségének az átfogó elemzése,⁵⁴ pedig ez számos kérdés megválaszolásában segíthetne: például, hogy Németország milyen mértékben volt politikai befolyással az egyes jogalkotási folyamatokra, hogy a német törvényekhez való igazodásra opportunisták okokból került-e sor, vagy hogy a német vagy más európai zsidótörvényeket jogi értelemben használták-e mintaként (és esetleg – mint Olaszország és Bulgária esetében – transznacionális eszmecsere történt-e az illetékes hatóságok között).⁵⁵ Röviden szólva az, hogy a náci törvények milyen mértékben képeztek hivatkozási alapot vagy adtak ötleteket a Németországon kívüli zsidóellenes normák konkrét kidolgozásában részt vevő jogászok számára – akár más európai zsidótörvényeknek a némettől különböző vonásain keresztül is –, továbbra is kutatási kérdés.⁵⁶

2.5. NS-népcsoportjog és magyar kisebbségi politika

A projektzáró konferencia és az annak anyagát tartalmazó Diké lapszám utolsó tematikus részében az első tanulmány („Német népcsoportjog a Duna-Európában”. *A nemzetiszocialista jogátadás transznacionális összehasonlítása*) szerzője Timo M. Albrecht, aki nemcsak a kötet földrajzi perspektíváját bővíti ki Magyarország és Szlovákia mellett Romániára, Horvátországra, Szerbiára és a (Nyugat)Bánátra is a vizsgálatával, hanem a náci etnikai népcsoportjoggal, a két világháború közötti kisebbségi jog etnikai és ideológiai töltésű német megfelelőjével is foglalkozik, amely témának meglepően kevés figyelmet szenteltek eddig a jogtörténeti kutatások. Albrecht először a náci népcsoportjog elméleti és jogtudományi alapjait mutatja be, majd a fent említett államokban egyre sikeresebbnek bizonyult végrehajtási törekvések alapján a népcsoportjog transznacionális jelentőségét vizsgálja. Mivel a német népcsoportjog új náci elképzelésen alapult, különösen figyelemre méltó, hogy a kelet-közép- és délkelet-európai államok számos törvényében és rendeletében (Szlovákiában még az 1939-es alkotmányban is) átvették. Magyarországgal és Romániával 1940-ben népcsoport-egyezményeket

⁵⁴ GERLACH, Der Mord an den europäischen Juden 306.

⁵⁵ Olaszország vonatkozásában Schlemmer és Woller arra utal, hogy „1938 nyarán vélemény- és információcsere zajlott az illetékes német és olasz hatóságok között (...). Az olasz belügyminisztérium fajpolitikai osztályát vezető olasz tisztviselők érdeklődtek német kollégáiknak a nürnbergi törvényekkel kapcsolatos tapasztalatairól – és készséges választ kaptak. Politikai nyomásgyakorlásról szó sem volt.” Bulgáriában a belügyminiszter 1940 nyarán Németországba küldte az ún. zsidóügyi osztály vezetőjét, hogy tájékozódjon a német zsidóellenes jogalkotásról és javaslatokat gyűjtsön. Ezután készült el az antiszemita bolgár nemzetvédelmi törvény. Lásd: SCHLEMMER – WOLLER, Brandbeschleuniger? 123., 141–142. Lásd még: HOPPE, Juden als Feinde Bulgariens? 217., 227., 229.; továbbá a bevezetőt a következő műben: HEIM – HERBERT, Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden 13. köt. 13., 81. Nem sikerült még bizonyítani, hogy Hans Globke, a Birodalmi Belügyminisztérium miniszteri tanácsosa, többek között az ún. általános faji kérdések referense és a nürnbergi törvények kommentátora, aki 1941-ben közvetlenül az ún. Zsidókódex kiadása előtt Wilhelm Frick birodalmi belügyminiszterrel és Wilhelm Stuckart államtitkárral Szlovákiába látogatott, annak az összeállításában részt vett-e. Így foglal állást Susanne Wirtz, azonban igazolni nem tudja a vélekedését. Lásd: WIRTZ, Biografie Hans Globke. Globke az 1960-as években tagadta, hogy része lett volna a zsidókódex megfogalmazásában vagy bevezetésében. Lásd hozzá: BEVERS, Der Mann hinter Adenauer 44. ff.

⁵⁶ Ennek az oka lehet az is, hogy a vonatkozó tanulmányok rendszerint történészek munkái, akik úgy érzik, hogy „túl messzire mennének a nürnbergi törvények és az olasz faji törvények szisztematikus elemzésével”. Lásd: SCHLEMMER – WOLLER, Brandbeschleuniger? 123., 141.

(azaz nemzetközi jogi szerződéseket) kötöttek, amelyekben – a német-magyar egyezmény szerint – a magyarországi németek nemzetiszocialista világnézet iránti elkötelezettségét kellett védeni. Még ha nem is valósult meg minden a gyakorlatban (amint azt *Vitári* és *Niklai* Magyarországra vonatkozó írásai meggyőzően bemutatják), *Albrecht* szerint a náci rendszer alapvető céljai, különösen a német népcsoportok nemzetiszocialista szellemben történő egységesítése és mozgósítása a háborús erőfeszítések érdekében, az újonnan létrehozott struktúrák segítségével minden vizsgált országban megtörtént.

A kisebbségi kérdés Magyarországon is az első világháborút követő területi átrendeződés miatt került a politikai napirend élére. *Vitári Zsolt* („*A nemzetiszocialista népcsoportjog mint kihívás a magyar kisebbségpolitika számára*”) a magyar kisebbségi jogra vonatkozó jogászai koncepciókat vizsgálja a náci népcsoportjoggal összefüggésben. A Magyarországon sokáig mérvadónak tekintett kisebbségi koncepciót *Teleki Pál* dolgozta ki, aki 1920 és 1921, valamint 1939 és 1941 között volt miniszterelnök. *Teleki* három csoportra osztotta a nemzeti kisebbségeket, amelyből két csoportnak nem kívánt kisebbségi jogvédelmet biztosítani. Ezek közt voltak azok, akik önként vándoroltak be egy országba, mint évszázadokkal korábban a magyarországi németek, míg indokoltnak látta a védelmet az ún. kényszerkisebbségek esetében. Ez a kifejezés azokat a magyar kisebbségeket jelentette, akik az első világháború utáni határmegvonások következtében a mintegy kétharmadára csökkent magyar államterületen kívül éltek és a Trianon előtti magyar lakosság mintegy 50%-át tették ki.⁵⁷ *Vitári* azt mutatja be, hogy a magyar kisebbségi jog szakértői és a náci népcsoporttörvény felfogása közötti ellentmondásokat hogyan lettek áthidalhatók azzal, hogy a német koncepciót csak a határon túli magyar kényszerkisebbségek vonatkozásában ismerték el megfelelő modellként. Ennek következtében a magyar kisebbségpolitika is két irányú: míg a határon túli magyarok számára – a náci népcsoporttörvényhez hasonlóan – széles körű garanciákat követeltek, addig a Magyarországon élő kisebbségeket az etnikai jellemzők (azaz a nyelv és a kultúra) feladása révén a lehető legnagyobb mértékben asszimilálni kívánták. Az 1940-ben megkötött német-magyar népcsoportegyezmény semmit sem változtatott a vezető magyar kisebbségi jogászok ezen álláspontján, sőt íásaikban tetemes érvehalmazt gyűjtöttek össze a magyarországi németek kivételezett jogállásának a tagadására.

A kötet utolsó két tanulmánya a kezdettől fogva német megfigyelés, majd később német befolyás alatt álló magyar kisebbségi és asszimilációs politika gyakorlati megvalósításával foglalkozik. *Norbert Spannenberger* szerint az 1934-es ún. első *Basch*-per⁵⁸ a korabeli magyarországi német kisebbségi funkcionárius és későbbi népcsoportvezető *Franz Anton Basch* ellen a szélsőjobboldali *Gömbös Gyula* miniszterelnök (1932–1936) hivatali ideje alatti politikai viszonyok, különösen a Magyarországon élő kisebbségek asszimilálására irányuló erős nyomás kifejeződése volt. 1933 végén *Basch*, aki akkor még a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (*Ungarländischer Deutscher Volksbildungsverein* = UDV) titkára volt, egy gyűlésen negatív megjegyzéseket

⁵⁷ Más számítások szerint, amelyek Horvát-Szlavónországot is figyelembe veszik, az államterület több mint 70 %-a és a népesség mintegy 64 %-a maradt a határokon kívül, lásd: HAMZA, Grenzfragen von den Pariser Vorortverträgen bis zum Ersten Wiener Schiedsspruch 1938 und seine Folgen 139.

⁵⁸ *Basch* az 1946-ban ellene indított második perben háborús bűnösnek halálra ítélték, majd kivégezték. Lásd hozzá az 1999-ben Münchenben *Seewann* és *Spannenberger* gondozásában közzé tett dokumentumokat.

tett a német családnevek magyarosításával kapcsolatban. Az ügy politikai színezetet kapott, és 1934 szeptemberében *Bascht* Pécsen büntetőjogi felelősségre vonták. Közvetlenül ez után a német kormány bekérte az ítélet magyarországi indoklásának a másolatát, és még ugyanebben az évben a *Deutsche Juristen-Zeitung* is beszámolt az ítéletről: olyan „*nacionalista szellemet*” vélt a beszámoló szerzője az ítéletben felfedezni, amely „*a nemzetiszocializmus népi gondolkodásmódja miatt – legalábbis Németországban – egyszer s mindenkorra lehetetlenné vált*”.⁵⁹ Talán pont ez a politikai indíttatású magyarországi büntetőeljárás volt az oka annak, hogy *Basch*, akit *Hitler* 1940-ben a magyarországi németek népcsoportvezetőjévé nevezett ki, a német hatóságok látókörébe került.

Niklai Patrícia Dominika írásában („*Magyarország asszimilációs politikája a kultúra és az oktatás területén a Horthy-korszakban*”) a magyar asszimilációs politika alapjait ismerteti, különösen *Hóman Bálint* kultuszminiszternek – egy rövid megszakítással 1932-től 1942-ig tartó – hivatali ideje alatt. A magyarok kulturális felsőbbrendűségének feltételezéséből kiindulva az országban élő nemzeti kisebbségeket, így a magyarországi németeket is magyarosítani kívánták, melynek során az oktatáspolitikai és a helyi végrehajtás ellenőrzése döntő jelentőséget kapott. *Niklai* foglalkozik röviden a zsidó tanároknak a II. zsidótörvény (1939) rendelkezésein alapuló elbocsájtásával is. Tanulmányának középpontjában azonban a két ország közötti, az 1936. évi német-magyar kulturális egyezmény óta a kultúra területén megvalósuló szorosabb együttműködés, valamint a náci rendszernek a magyar kisebbségi politika befolyásolására irányuló, egyre erősödő törekvései állnak. *Niklai* meggyőzően számol be az ebből fakadó feszültségekről a magyar hatóságok között, akik nem akartak németbarát szabályozást bevezetni, valamint a Magyarországi Németek Szövetsége képviselői között, akik az 1940-es német-magyar népcsoportegyezményben rögzített garanciákat, így például a német nyelvű iskolai órák bevezetését érvényesíteni kívánták. Tudósít a magyarországi németek tanárainak a konfliktusairól is, akik nem tudtak magyarul, és csak a „*Sieg Heil*” formulával köszöntötték egymást, vagy épp *Adolf Hitler* képét és a „III. Birodalom” térképét akasztották ki az osztályteremben.

A tematika utolsó kérdéskörében szereplő tanulmányok különösen szemléletesen mutatják be, hogyan lehet lebontani a nemzetiszocializmus történetírásának egyoldalú nézeteit. Míg *Albrecht* a náci népcsoportjog sikeres megvalósulását a korabeli német nézőpontból követi nyomon a tárgyalt európai országokban, addig *Vitári* azt vizsgálja, hogyan értelmezték újra a náci népcsoportjog eszméit a magyar kisebbségjogi aktivisták, és ugyanakkor hogyan ásták alá az 1940-es német-magyar népcsoportegyezmény tartalmát, de a *Niklai* által ismertetett, *Hóman Bálint* kultuszminiszter vezette magyarországi asszimilációs törekvések is új megvilágításba helyezik a magyarországi német befolyást.

3. Záró gondolatok

Zárjuk ezt a gondolatsort két rövid következtetéssel, illetve egy kipillantással a jelenre.

⁵⁹ A beszámolót a következőképp zárták: „*Ez az eset valóban rendkívül tanulságos arra nézve, hogy az Adolf Hitlerben megtestesülő nacionalista gondolkodás mennyire hasznos lehetett volna más népek jogéletében is, ha békéltető küldetését a Német Birodalom határain kívül is megértették volna.*” Lásd: *Juristische Rundschau* 1272–1273.

(1) A kötetben szereplő tanulmányok sokfélesége a nemzetiszocializmus transznacionális (ki)hatásainak eltérő perspektíváit, és ugyanakkor az alkalmazott módszertani megközelítések különbözőségeit is tükrözi. Mindez azonban helyeselhető, hiszen a cél nemcsak az, hogy a nemzetiszocializmusra vonatkozó (jog)történetírásának a kutatási hiányosságait pótoljuk, hanem az is, hogy nemzetiszocializmus külső értékelését erősítsük. Az ilyen külső megfigyelői pozíciókat saját tudományos keretrendszerük, azaz szaknyelvi terminológiájuk és módszertani kánonjuk jellemzi, amelyek így új perspektívákat nyitnak a kutatás tárgyára nézve.⁶⁰ Ezenkívül a transznacionális kutatási együttműködések megkönnyítik az összefonódó vagy egymást keresztező, határokon átnyúló (jog)történetírás kihívásainak a leküzdését, különös tekintettel a kutatáshoz szükséges jogtörténeti és nyelvi ismeretek tekintetében.⁶¹

(2) A legtöbb tanulmányt összekapcsolja egymással az a felismerés, hogy a náci jogról a korabeli Európa egyes részein (és néhány esetben azon túl is) meglehetősen hétköznapien, „normális“ módon beszélnek. Ez olyan kiindulási pontot jelent, amely tájékozódási vagy legalábbis viszonyítási alapként szolgált a tematika összeállításakor. A náci rendszer, amely tudatosan használta a transznacionális kapcsolatokat a jog és az ideológia átadására, legalábbis részben sikerrel teljesítette küldetését. Az 1930-as évek végétől kezdődően számos európai országban különösen hatásosan bizonyítják ezt a zsidóellenes jogalkotás eredményei, hiszen a náci törvényhozás és annak végrehajtása megmutatta más országoknak is, hogy joginak csúfolt eszközökkel hogyan lehetséges a „zsidókérdés megoldása“. Azonban a túlnyomórészt „faji“ alapú és egyre radikálisabb zsidóellenes jogalkotásra és annak végrehajtására vonatkozó olyan összehasonlító elemzés, amely ezt a tézist a szükséges kiterjedtséggel és mélységben követi, még mindig desiderátum a jogtörténeti kutatások területén.

Mind ettől függetlenül mégis megállapítható, hogy a „faji“ karakterű náci antiszemitizmus irányultsága és a zsidó lakosság teljes jogfosztása más európai országokban 1930-as évek végétől lépcsőzetesen életbe léptetett zsidótörvényekben, valamint ezek későbbi alkalmazása az igazságszolgáltatási és a végrehajtó hatalom által – rendszerint az ebből hasznot húzó többségi lakosság jelentősebb tiltakozása nélkül – a gazdasági egzisztenciától való megfosztással, kisajátítással, társadalmi kirekesztéssel, nyilvántartásba vétellel, kitelepítéssel, kényszermunkával, gettósítással és a zsidó lakosság internálásával járt együtt. Ezek az intézkedések kedveztek annak, hogy a náci rendszer megvalósítsa később az európai zsidók deportálását és lemészárlását. A többi európai országnak a náci Németországgal e téren fennálló kapcsolatait és együttműködését,

⁶⁰ Az összefonódás-történet „azzal, hogy több (legalább két) megfigyelői pozíciót feltételez, keresztezi a tárgyak szemléletét. Szigorúan véve tehát a transznacionalitás több változatát hozza létre, amelyek ugyanakkor bizonyos tekintetben különböznek egymástól, és mégis hozzájárulnak a ‚transznacionalitás‘ kategória egy sajátos formájának konstitúciójához“. Lásd: WERNER – ZIMMERMANN, Vergleich, Transfer, Verflechtung 607., 632. Összefoglaló jelleggel a *Histoire corisée* reflexivitásához (ugyan itt, 636.): „A tárgy különböző perspektívái az érzékelés további dimenzióit hozzák létre (...) Az így előállított transznacionális történelem nem áll radikálisan szemben az összehasonlításon és transzferelemzéson alapuló történelemmel. Csupán egy – bevallottan fontos – lépéssel továbbmegy azáltal, hogy szisztematikusan beépíti folyamatába az önreflexivitást.”

⁶¹ A problematikával kapcsolatban Siegrist megjegyzi, hogy a transznacionális történetírás „több, mint a vizsgálat tárgyának pusztá megváltozása”, mert „a kapcsolatok megsokszorozódásával és a térbeli dimenzió kiterjesztésével a komplexitás exponenciálisan növekszik”. Lásd: SIEGRIST, Transnationale Geschichte als Herausforderung der wissenschaftlichen Historiografie.

valamint önálló és aktív szerepvállalását az eddigieknél sokkal erőteljesebben szükséges kutatni a transznacionális irányultságú (jog)történetírás keretében.

(3) Az a politikai és társadalmi jobbra tolódás, amelyről *Dieter Pohl* a két világháború közötti Európában a *Díké* e lapszámának első tanulmányában ír, úgy tűnik, hogy napjainkban más formában tér vissza. A politikai viták és az érintettek narratívái nem azonosak, de bizonyos párhuzamok felbukkannak a gazdasági és társadalmi kihívásokról szóló jelenlegi diskurzusban, amelyeket gyakran egyoldalúan a menekültek és migránsok növekvő számával magyaráznak. Az ún. migrációs kérdés megoldását még az alacsony bevándorlással rendelkező országokban is a súlyos problémának tartják. Az egyetemes emberi jogok korlátozásáról és a nemzetközileg elismert garanciák figyelmen kívül hagyásáról szóló viták, amelyek többnyire a náci bűnökre adott válaszként jöttek létre, ismét széles körben megjelentek Európában, sőt vannak már ennek megfelelő követelések is. Ebben a légkörben, amelyet a jobboldali populizmus táplál és kihasznál, többen képviselnek nyíltan idegengyűlölő és rasszista álláspontot olyan személyekkel szemben is, akikkel azonos állampolgárságúak vagy akik jogszerűen tartózkodnak egy adott országban.

A nemzetiszocializmussal kapcsolatos kutatás – különösen transznacionális perspektívában – nem pusztán a múlt feldolgozása, hanem a múlt tudományos újraértékelése, amely lehetővé teszi a politika és a társadalom számára a felelősségvállalást, de egyben figyelmeztetésként is szolgál a jelen és a jövő számára.

Felhasznált irodalom és források

- ABRAM, Helen A.: Der Arzt als „Verwalter des Rassengutes“? Eugenische Eheberatung in der deutschen und ungarischen Gesetzgebung bis 1945. *Díké* 2021/2. sz. 44–66.
- ABRAM, Helen A.: Ehegesundheit – Überblick über die Entwicklungen anhand der Gesetzgebung im „Dritten Reich“ und internationale Dimensionen. *Díké* 2019/2. sz. 3–18.
- ANTAL TAMÁS: A Magyar Királyi Igazságügyminisztérium története (1867–1944/45). Szeged 2022
- ANTONESCU, Mihai A.: Im Dienste des Vaterlandes. Die Verwirklichungen der Regierung des Marschalls Ion Antonescu in Rumänien (6. September 1940 – 6. September 1942). Bukarest 1942
- BALOGH Elemér (szerk.): Schwabenspiegel-Forschung im Donaugebiet. Konferenzbeiträge in Szeged zum mittelalterlichen Rechtstransfer deutscher Spiegel. Berlin – Boston 2015
- BALOGH Elemér (szerk.): Bulla Aurea. A magyar Aranybulla és európai párhuzamai. The Hungarian Golden Bull and its European parallels. Conference Szeged, 1–2. December 2022. Szeged 2024
- BENZ, Wolfgang: Einführung. In: BENZ, Wolfgang (szerk.): Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus. München 1991, 11–22.
- BEVERS, Jürgen: Der Mann hinter Adenauer. Hans Globkes Aufstieg vom NS-Juristen zur Grauen Eminenz der Bonner Republik. Berlin 2009
- COLE, Tim: Ebenen der „Kollaboration“. Ungarn 1944 [aus dem Englischen von Christian Gerlach]. In: DIECKMANN, Christoph – QUINKERT, Babette – TÖNSMEYER, Tatjana (szerk.): Kooperation und Verbrechen. Formen der „Kollaboration“ im östlichen Europa 1939–1945. Göttingen 2003, 55–77.
- DUVE, Thomas: Von der Europäischen Rechtsgeschichte zu einer Rechtsgeschichte Europas in globalhistorischer Perspektive. *Rechtsgeschichte – Legal History* 2012/20. sz. 18–71.
- FRASER, David: ‘The outsider does not see al the game ...’: Perceptions of German Law in Anglo-American Legal Scholarship, 1933–1940. In: JOERGES, Christian – GHALEIGH, Navraj Singh (szerk.): Darker Legacies of

- Law in Europe. The Shadow of National Socialism and Fascism over Europe and its Legal Traditions. Oxford 2003, 87–111.
- GARNER, James Wilford: Das Völkerrecht in den Kriegen der Zukunft. Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht 1936. sz. 40–49.
- GARNER, James Wilford: Recent German Nationality Legislation. American Journal of International Law 1936/30. sz. 96–99.
- GERLACH, Christian: Der Mord an den europäischen Juden. Ursachen, Ereignisse, Dimensionen [az angol eredetiből fordította: RICHTER, Martin]. München 2017
- GÖNCZI Katalin – CARLS, Wieland (szerk.): Sächsisch-magdeburgisches Recht in Ungarn und Rumänien. Autonomie und Rechtstransfer im Donau- und Karpatenraum. Berlin – Boston 2013
- HAMZA Gábor: Grenzfragen von den Pariser Vorortverträgen bis zum Ersten Wiener Schiedsspruch 1938 und seine Folgen. In: HAMZA Gábor – HLAVAČKA, Milan – TAKII, Kazuhiro (szerk.): Rechtstransfer in der Geschichte. Internationale Festschrift für Wilhelm Brauner zum 75. Geburtstag. Berlin 2019, 139–170.
- HARTLIEB, Oliver: Nationalsozialismus in transnationaler Perspektive – mit Schwerpunkt auf den deutsch-ungarischen Rechtstransfer. H-Soz-Kult 21.07.2023, <https://www.hsozkult.de/conferencereport/id/fdkn-137588>
- HEIM, Susanne – HERBERT, Ulrich – HOLLMANN, Michael – MÖLLER, Horst – POHL, Dieter – STEINBACHER, Sybille – WALTHER-VON JENA, Simone – WIRSCHING, Andreas (szerk.): Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 1933–1945. 15. kötet: Ungarn 1944–1945. Közreműködött: FRITZ, Regina. Berlin – Boston 2021
- HEIM, Susanne – HERBERT, Ulrich – HOLLMANN, Michael – MÖLLER, Horst – POHL, Dieter – STEINBACHER, Sybille – WALTHER-VON JENA, Simone – WIRSCHING, Andreas (szerk.): Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 1933–1945. 13. kötet: Slowakei, Rumänien und Bulgarien. Bearb. von HAUSLEITNER, Mariana – HAZAN, Souzana – HUTZELMANN, Barbara. Berlin – Boston 2018
- HEIM, Susanne – HERBERT, Ulrich – HOLLMANN, Michael – MÖLLER, Horst – POHL, Dieter – STEINBACHER, Sybille – WALTHER-VON JENA, Simone – WIRSCHING, Andreas (szerk.): Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 1933–1945. 14. kötet: Besetztes Südosteuropa und Italien. Bearb. von BERGER, Sara – LEWIN, Erwin – SCHMID, Sanela – VASSILIKOU, Maria. Berlin – Boston 2017
- HERGER CS. Eszter: Eherecht in Ungarn (1918–1945). In: LÖHNIG, Martin (szerk.): Kulturkampf um die Ehe. Reform des europäischen Eherechts nach dem Großen Krieg. Tübingen 2021, 41–81.
- HERGER CS. Eszter: Jogkorlátozás és jogfosztás a gazdasági életben a Pécsi Királyi Törvényszék gyakorlata alapján (1938–1944). DÍKÉ 2020/2. sz. 21–47.
- HILDERMEIER, Manfred: Osteuropa als Gegenstand vergleichender Geschichte. In: BUDDE, Gunilla CONRAD, Sebastian – JANZ, Oliver (szerk.): Transnationale Geschichte. Themen, Tendenzen und Theorien, Göttingen 2010², 117–136.
- HOPPE, Jens: Juden als Feinde Bulgariens? Zur Politik gegenüber den bulgarischen Juden in der Zwischenkriegszeit. In: DAHLMANN, Dittmar – HILBRENNER, Anke (szerk.): Zwischen großen Erwartungen und bösem Erwachen: Juden, Politik und Antisemitismus in Ost- und Südosteuropa 1918–1945. Paderborn 2007, 217–252.
- IORDACHI, Constantin – TRĂȘCĂ, Ottmar: Ideological Transfers and Bureaucratic Entanglements: Nazi ‘Experts’ on the ‘Jewish Question’ and the Romanian-German Relations. 1940–1944. Facism 2015, 48–100, https://brill.com/view/journals/fasc/4/1/article-p48_3.xml?ebody=references
- IPSEN, Hans Peter: Reichsaußenverwaltung. Reichsverwaltungsblatt 1942. sz. 64–67.
- JOERGES, Christian: Wurde Europa ein Großraum? Zäsuren, Kontinuitäten, Re-Konfigurationen in der rechtlichen Konzeptualisierung des Integrationsprojekts. In: JACHTENFUCHS, Markus – KNOTD, Michèle (szerk.): Regieren in internationalen Institutionen. Opladen 2002, 53–77.
- Juristische Rundschau. Deutsche Juristen-Zeitung 1934. sz. 1272–1273.

- KELLMANN, Klaus: Dimensionen der Mittäterschaft. Die europäische Kollaboration mit dem Dritten Reich. Wien 2019
- KIPP, Jürgen: Die Nürnberger Gesetze im Alliierten Kontrollrat und in den Kriegsverbrecherprozessen. In: BRECHTKEN, Magnus – JASCH, Hans-Christian – KREUTZMÜLLER, Christoph – WEISE, Niels (szerk.): Die Nürnberger Gesetze – 80 Jahre danach. Vorgeschichte, Entstehung, Auswirkungen. Göttingen 2017, 237–247.
- KROESCHELL, Karl – CORDES, Albrecht (szerk.): Vom nationalen zum transnationalen Recht. Heidelberg 1995
- LACZÓ Ferenc: The Radicalization of Hungarian Antisemitism until 1941: On Indigenous Roots and Transnational Embeddedness. In: BAJOHR, Frank – POHL, Dieter (szerk.): Right-Wing Politics and the Rise of Antisemitism in Europe 1935–1941. Göttingen 2019, 39–59.
- MIDDELL, Matthias: Kulturtransfer. Transferts culturels, Docupedia-Zeitgeschichte (2016. 01. 28.)
<http://dx.doi.org/10.14765/zzf.dok.2.702.v1>
- OSTERHAMMEL, Jürgen: Transnationale Gesellschaftsgeschichte: Erweiterung oder Alternative? Geschichte und Gesellschaft 2001/27. sz. 464–479.
- PAKSY Zoltán: The Implementation of the Hungarian Numerus Clausus Act at the University of Pécs in the 1920s. Díké 2019/2. sz. 100–106.
- PATEL, Kiran Klaus: Der Nationalsozialismus in transnationalen Perspektive. Blätter für deutsche und internationale Politik 2004/49. sz. 1123–1134.
- PATEL, Kiran Klaus: Nach der Nationalfixiertheit. Perspektiven einer transnationalen Geschichte. Berlin 2004
- PATEL, Kiran Klaus: Transnationale Geschichte. Europäische Geschichte online (EGO). Institut für Europäische Geschichte (2010. 12. 03.), <https://www.ieg-ego.eu/patelk-2010-de>
- RÁSKY Béla: Keine Demokratie und trotzdem Krise(n). Ungarn in den 1920er und 1930er Jahren. In: MAIER, Michaela – MESNER, Maria – KRIECHBAUMER, Robert – SCHÖNNER, Johannes (szerk.): Die Krisen der Demokratie in den 1920er und 1930er Jahren. Spanien – Portugal – Italien – Jugoslawien – Ukraine – Ungarn – Rumänien – Polen – Österreich. Wien 2023, 95–122.
- RÜTHERS, Bernd: Die unbegrenzte Auslegung. Zum Wandel der Privatrechtsordnung im Nationalsozialismus. Tübingen 2022⁹
- SANDKÜHLER, Thomas (szerk.): Europäische Integration. Deutsche Hegemonialpolitik gegenüber Westeuropa 1920–1960. Göttingen 2002
- SARFATTI, Michele: Autochthone Antisemitismus oder Übernahme des deutschen Modells? Die Judenverfolgung im faschistischen Italien. In: KLINKHAMMER, Lutz – GUERRAZZI, Amedeo Osti – SCHLEMMER, Thomas (szerk.): Die „Achse“ im Krieg 1939–1945. Politik, Ideologie und Kriegführung 1939–1945. Paderborn 2010, 231–243.
- SARFATTI, Michele: Characteristics and Objectives of the Anti-Jewish Racial Laws in Fascist Italy, 1938–1943. In: ZIMMERMAN, Joshua (szerk.): Jews in Italy under Fascist and Nazi rule, 1922–1945. New York 2005, 71–80.
- SCHLEMMER, Thomas – WOLLER, Hans: Brandbeschleuniger? Die Nürnberger Gesetze und die Judenpolitik im faschistischen Italien 1933 bis 1938. In: BRECHTKEN, Magnus – JASCH, Hans-Christian – KREUTZMÜLLER, Christoph – WEISE, Niels (szerk.): Die Nürnberger Gesetze – 80 Jahre danach. Vorgeschichte, Entstehung, Auswirkungen. Göttingen 2017, 123–144.
- SCHLEMMER, Thomas – WOLLER, Hans: Der italienische Faschismus und die Juden 1922 bis 1945. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 2005. sz. 165–201.
- SCHMALE, Wolfgang: Kulturtransfer. Europäische Geschichte Online (EGO). Institut für Europäische Geschichte (2012. 10. 31.), <http://www.ieg-ego.eu/schmalew-2012-de>
- SCHUMANN, Eva: „Zwischenstaatliche Zusammenarbeit der Rechtswahrer“ – Transferprozesse und Interaktionen zwischen Juristen des NS-Regimes. In: SCHUMANN, Eva – HERGER Cs. Eszter (szerk.): Nationalsozialismus transnational. Rechts- und Ideologietransfer insbesondere zwischen dem „Dritten Reich und Ungarn. Göttingen 2024, 5–32.
- SCHUMANN, Eva – HERGER CS. Eszter (szerk.): Nationalsozialismus transnational. Rechts- und Ideologietransfer insbesondere zwischen dem „Dritten Reich“ und Ungarn. Göttingen 2024

- SCHWEITZER Gábor: Die Freiheitsrechte. In: MÁTHÉ Gábor (szerk.): Die Entwicklung der Verfassung und des Rechts in Ungarn. Budapest 2017, 669–696.
- SEEWANN, Gerhard – SPANNENBERGER Norbert (szerk.): Akten des Volksgerichtsprozesses gegen Franz A. Basch. Volksgruppenführer der Deutschen in Ungarn. Budapest 1945/46. München 1999
- SIEGRIST, Hannes: Transnationale Geschichte als Herausforderung der wissenschaftlichen Historiografie, Connections. A Journal for Historians and Area Specialists (2005. 02. 16.)
<https://www.connections.clio-online.net/debate/id/fddebate-132113>
- SZABÓ István: Die staatsrechtliche Ordnung in Ungarn (1920–1944). In: MÁTHÉ Gábor (szerk.): Die Entwicklung der Verfassung und des Rechts in Ungarn, Budapest 2017, 621–668.
- UNGVÁRY Krisztián: Die „Judenfrage“ in der Sozial- und Siedlungspolitik: Zur Genese antisemitischer Politik in Ungarn. In: DAHLMANN, Dittmar – HILBRENNER, Anke (szerk.): Zwischen großen Erwartungen und bösem Erwachen. Juden, Politik und Antisemitismus in Ost- und Südosteuropa 1918–1945. Paderborn 2007, 287–304.
- VERSECK, Keno: Orbán wagt den Tabubruch. Würdigung für ungarischen Hitler-Verbündeten. Spiegel Online vom 26. Juni 2017, <https://www.spiegel.de/politik/ausland/orban-wagt-den-tabubruch-und-wuerdigt-hitler-verbuendeten-miklos-horthy-a-1154518.html>
- VIERKE, Susannah: Nationalsozialismus in transnationaler Perspektive mit Schwerpunkt auf den deutsch-ungarischen Rechtsbeziehungen. Diké 2023/1. sz. 192–196.
- VOLKMAR, Erich: Der Rechtshilfeverkehr mit der Slowakei und Ungarn. Zeitschrift für osteuropäisches Recht 1941–1942. sz. 351–356.
- WALTER, Katharina: Die Judenpolitik unter Mussolini. Standpunkte und Entwicklungen der Forschung. Zeitgeschichte 1997/24. sz. 3–29.
- WERNER, Michael – ZIMMERMANN, Bénédicte: Vergleich, Transfer, Verflechtung. Der Ansatz der *Histoire croisée* und die Herausforderung des Transnationalen. Geschichte und Gesellschaft 2002/29. sz. 607–636.
- WILDVANG, Frauke: Der Feind von nebenan. Judenverfolgung im faschistischen Italien 1936–1944. Köln 2008
- WIRTZ, Susanne: Biografie Hans Globke. In: LeMO-Biografien. Lebendiges Museum Online, <https://www.hdg.de/lemo/biografie/hans-globke.html>

POHL, Dieter
egyetemi tanár
Klagenfurti Tudományegyetem*

DOI: 10.15170/DIKE.2024.08.01-02.02

A népi-fasiszta Európa¹

A 'Völkisch'-Fascist Europe

The article discusses the rise of fascism and völkisch ethnonationalism in Europe, particularly during the 1930s, leading up to and including World War II. It highlights how various European countries experienced a rightward political shift, with fascist and ethnonationalist movements growing out of the post-World War I environment. These movements were characterized by ultranationalism, anti-communism, and a high propensity for violence. The text argues that the political landscape of the era was shaped not just by fascism but by a blend of fascist and ethnonationalist tendencies, which varied across different political systems. It also emphasizes the role of anti-Semitism as a unifying factor among ethnonationalist groups and describes the transformation of traditional authoritarian regimes into ones that embraced these new ideologies. Lastly, the text examines specific countries like Hungary and Romania, detailing how local political dynamics and international influences led to the rise of extreme right-wing movements, culminating in the cooperation or conflict with Nazi Germany's expansionist policies.

Keywords: *Völkisch-Fascist, ethnonationalism, anti-Semitism, authoritarian regimes, Hungary, Romania, Nazi Germany*

1. Bevezető gondolatok

Ha visszatekintünk az 1930-as évek Európájára, akkor nem a nyugat-európai demokráciák jutnak először eszünkbe, hanem sokkal inkább az általános politikai jobbra tolódás és a fasizmus áttörése. Ez a folyamat – a militarizált Japán expanziós politikájával karöltve – vezetett el pár évvel később a II. világháborúhoz. Némelyek a fasizmus korszakáról, a demokráciák bukásáról beszélnek szerte Európában,² ezen belül az olasz fasizmus 1929-től kiteljesedő birodalmi politikájáról, a nemzetiszocialista rendszer megszilárdulásáról az 1930-as évek közepén Németországban, valamint mindkét állam európai terjeszkedéséről 1938-tól, elsőként német részről Ausztriában és Csehszlovákiában, majd olasz részéről Albániában.

A fasiszta mozgalmak az I. világháborút közvetlenül követő szakaszra nyúlnak vissza; ezek elsősorban ultranacionista, antikommunista, kezdetől fogva rendkívül erőszakos, kulturálisan a háború és a hadsereg irányába orientált, nagyrészt fiatalokból álló és az ún. polgári társadalom ellen irányuló mozgalmak voltak. Mindazonáltal csak olyan társadalmi, kulturális és politikai környezetben erősödhetek meg, amely legalább részben szimpatizált velük, és amely nagyrészt

* ORCID ID: 0000-0002-3777-6473.

¹ A tanulmányt *Hönig Klára* fordította magyar nyelvre. A tanulmányban szereplő online hivatkozások utolsó letöltése: 2024. 08. 30.

² CROW, *American Democracy in a Fascist Age* 296–304; elsősorban: NOLTE, *Der Faschismus in seiner Epoche*; NOLTE, *Die faschistischen Bewegungen*. A továbbiakban nem idézzük a fasiszta mozgalmakról szóló kiterjedt szakirodalmat.

osztotta irányultságukat. Végeredményben két ellentétes folyamat figyelhető meg: egyes országokban, például Németországban a konzervatív-autoriter irányzatok összeolvadtak a fasizmussal, míg más országokban – mint például Ausztriában, Magyarországon és Romániában – harcoltak ellenük és elnyomták ezeket.

A következőkben az a szándékunk, hogy az európai politikai jobbra tolódást egy szélesebb, a fasizmusétól némileg eltérő perspektívából vizsgáljuk meg. Azt a tézist képviseljük, hogy a korszakot nemcsak a fasizmus jellemezte, hanem a fasiszta és a népi (*völkisch*) tendenciák kölcsönhatása is, olyan tendenciáké, amelyek nagyon különböző módon indultak el és részben eltérőek is maradtak. Egyes társadalmakban és bizonyos időszakokban ez a két irányzat összeolvadt, máshol inkább külön léteztek, sőt ellentétes irányultságúak voltak. A II. világháború alatt és az azt közvetlen megelőző időszakban tehát nemcsak *Hitler* Európája (azaz egy Berlinből központosított kontinens) alakult ki, ahogy ez sok könyvcímbe is szerepel, hanem egy népi-fasiszta politikai hálózat is.

2. A népi mozgalmak természete

Régóta köztudott, hogy *Hitler* nemcsak az európai fasiszta csoportokkal működött együtt, hanem számos tekintélyelvű-konzervatív rezsimmel is, legyen szó a Vichy-Franciaországról nyugaton vagy a német szövetségesekről Kelet-Európában, *Mannerheim* Finnországtól *Horthy*-Magyarországon át *Antonescu* Romániájáig és a bolgár királyi diktatúráig. Mindezek a rendszerek azonban már nem klasszikus értelemben vett tekintélyelvű-konzervatív rendszerek voltak, és természetesen nem voltak klasszikusan monarchikusak sem, hanem a hagyományos diskurzusok és politikai felfogás átalakulását eredményezték, amely egyre inkább magába foglalta a népi tendenciákat is.

Mindez nem a Német Birodalom klasszikus, népinek nevezett mozgalmára vonatkozik, amely egy meglehetősen ezoterikus irányzat volt: egy ún. „német vallás“ kifejlesztésére törekedett, miközben a politikai periférián maradt a nemzetiszocializmus idején és azon túl is.³ Sokkal inkább etno-nacionalista és kulturálisan rasszista csoportokról volt szó, amelyek a teljes politikai és kulturális szférát áthatották, mindenekelőtt a feltételezett etnikai tér kifelé történő kiterjesztése és az állítólagosan idegen csoportok belső marginalizálása érdekében.⁴ Az 1870-es évektől kezdve számos országban létrejöttek ezek a szervezetek és felfogások. Részben azokból a konzervatív struktúrákból származtak, amelyek a modern tömegpolitika, de mindenekelőtt a liberalizmus jelenléte miatt védekező pozícióba helyezkedtek. A háború előtti társadalmakban, 1914 előtt csak egy áramlatot képeztek a sok közül, és ezért a demokráciához való viszonyuk is ambivalens módon alakult a kezdeti időszakban, azaz a tekintélyelvűség csak idővel tört utat magának közöttük. Feltűnő azonban az általános választójog, Romániában a földreform és az új szociálpolitika iránti érdeklődésük, mivel ez utóbbi a munkásosztály nemzeti integrációját volt hivatott lehetővé és ezáltal immunissá tenni a „népidegennek“ tekintett internacionalizmussal szemben. Alapjában azonban egy más típusú, ún. népi-modern szociálpolitikáról volt szó.⁵

Valamennyi népi csoport meghatározó közös vonása azonban az antiszemitizmusban rejlett, amely Közép-Európában elsősorban az emancipáció ellen, Kelet-Európában pedig a zsidó

³ Vö.: PUSCHNER, Die völkische Bewegung im wilhelminischen Kaiserreich; BREUER, Die Völkischen in Deutschland.

⁴ Így a nemzetiszocialista kitelepítési politikáról szóló alapvető munkában is: STILLER, Völkische Politik.

⁵ WALKENHORST, Nation – Volk – Rasse.

népesség középosztályba kerülése ellen irányult; az utóbbi esetben a zsidóságot a nemzetépítés akadályának tekintették. Bár nem minden antiszemita csoport volt népi (az 1899 óta Franciaországban működő *Action française* például aligha sorolható ide), minden népi szervezet antiszemita volt.⁶ Már az 1880-as évek elején egyfajta antiszemita internacionálé létrehozására is történtek kísérletek. A Német Reformszövetség több „*Nemzetközi Zsidóellenes Kongresszus*” szervezett Szászországban, de ezeken többnyire német és magyar antiszemiták vettek részt, és a mozgalom hamarosan újra elhalt.⁷

Az 1880-as évek, a gazdasági világválság időszaka, táptalaja volt a népi csoportok kialakulásának, bár ezek nagyobb visszhangra – országonként eltérő mértékben – csak a századforduló után találtak. Megemlítendőek e népi csoportok között az Össznémet Szövetség vagy a radikálisok a német Gazdaszövetségen belül, továbbá a Német Nemzeti Mozgalom Ausztriában a maga összetett spektrumával, a Nemzeti Demokrata Párt Lengyelországban 1897 után és a román Nemzeti Demokrata Párt is 1910-et követően. Egy meglehetősen kicsi szervezet mondhatja el magáról azt, hogy az NSDAP egyfajta előfutára volt: az 1903-ban alapított Német Munkáspárt Német-Csehországban és a Szudéta-vidéken.⁸

Ez az időszak a népi politika másik központi területét is felmutatja: a „*másik*” etnikummal, leginkább a szláv lakosság szervezeteivel való konfrontációt. A népi mozgalom többnyire a határvidéki politikában volt aktív. Az Osztrák-Magyar Monarchiában meglevő szlávellenes agitáció mellett itt mindenekelőtt a német politikát és az új nacionalista szervezeteket kell megemlíteni, a keleti határon az *Ostmarkenverein*-t, míg a délin a német iskolai egyesületeket. Magyarországon némileg más konstelláció volt megfigyelhető: egyrészt az erőteljesebb állami magyarosítási politika, különösen a szlovák lakossággal szemben, másrészt egyfajta pántörök felfogás formájában a turanizmus homályos eszmevilága volt az, ami e körbe tartozott.

Az I. világháború radikalizálta a népi mozgalmakat, de egyúttal gátolta is azokat. Németországban 1914-ben megalakult a *Deutschvölkische Partei*, a Német Népi Párt, 1917-ben pedig a *Deutsche Vaterlandspartei*, a Német Szülőföld Pártja, amelyeket időnként már a protofasiszták közé sorolnak.⁹ A két világháború közötti jobboldal három központi jellemvonását ezek is magukénak tudták: az antiszemitizmust, beleértve a zsidó lakosság kiűzésének a szándékát, az agresszív telepítési politikát a szláv lakosság kitelepítésével, de az állam autoriter-militarista átszervezését is. Ezek az elemek a háborús körülmények között természetesen nem tudtak kibontakozni; az antiszemita agitációt és az expanzív telepítési elképzelések célok közzétételét a katonai cenzúra tiltotta.

A fasizmus tényleges megszületése az I. világháborút követő években következett be, az oroszországi kommunista forradalom és más országok forradalmi kísérleteivel a háttérben, de mindenekelőtt az erőszakos milíciák megalakulásával, amelyek nem riadtak vissza politikai ellenfeleik megölésétől sem. Ezek a milíciák, legyenek polgárőrségek, szabadcsapatok, az olasz *Arditi*, vagy akár titkos szervezetek, fontos kapocsnak tekinthetők a háború előtti időszakban már

⁶ BENZ, Handbuch des Antisemitismus.

⁷ WYRWA, Die Internationalen Antijüdischen Kongresse von 1882 und 1883 in Dresden und Chemnitz.

⁸ KRZYWIEC, Polska bez Żydów; WLADIKA, Hitlers Vätergeneration.

⁹ PUSCHNER, Die völkische Bewegung im wilhelminischen Kaiserreich 387; HAGENLÜCKE, Deutsche Vaterlandspartei.

gyökerekkel rendelkező népi csoportoknak a tényleges fasizmusba történő átmenetét tekintve.¹⁰ 1922-re egy új modell is megjelent e csoportok számára: az olasz fasizmus, amely politikai sikert is képes volt elérni.

Megállapíthatjuk azt is, hogy különösen a német DAP/NSDAP képviselte a népi hagyomány és az új fasiszta fellépés összeolvadását. Ezzel szemben a szudétanémet DAP utódja, az ausztriai DNSAP inkább a népi spektrumban maradt: többnyire konzervatívizmus jellemezte, hagyományos legitimációs stratégiákat követett, jó kapcsolatokat ápolt az egyházzal, továbbá kevésbé tűnt harciasnak és militaristának. A fasiszta szervezetekre általában véve azonban jellemzővé vált az erőszakos fellépésekre való hajlandóság, a katonai egyenruhás megjelenés, de a hősök és a vezérek kultusza is. Az erőszakos antiszemitizmus, amely a népi mozgalmat átfogóan jellemezte, elsősorban a közép- és a keleteurópai fasiszta mozgalmak sajátja volt, míg a korai időszakban csak erősen korlátozott mértékben volt jelen az olaszországi és a nyugateurópai fasizmusban.

Németországon és Ausztrián kívül a népi mozgalmak különösen Magyarországon és Romániában mentek át jelentős átalakuláson, bár e két ország nem azonos alapokról indult el e tekintetben. Magyarország nemcsak az I. világháborút veszítette el, hanem egy rövid kommunista uralomnak a színhelye is volt. Ráadásul, akárcsak Németországban és Ausztriában, a határok miatt elkezdődött „*etnikai csatározások*“ alakultak ki. Ebben az időben Magyarországon is egyre inkább terjedt a szélsőjobboldali terror, ami a Tanácsköztársaság elleni harcként jelent meg, valójában azonban a zsidók elleni erőszakba torkollott. A milíciák mintegy 1.500-3.000 zsidót gyilkoltak meg, mert azzal gyanúsították őket, hogy együttműködtek a Tanácsköztársasággal. Az 1930-as és 1940-es években az ellenforradalom és a fehérterror számos főszereplője újra felbukkant.

A *Horthy Miklós* vezette új ellenforradalmi rendszer elsőként egy nemzeti sokkhatással szembesült: a trianoni békeszerződés következtében bekövetkezett radikális területcsökkenéssel. Az új kormány ugyanakkor a hagyományos magyarosításon túlmutató népi politikát folytatott: a hírhedt *numerus clausus* törvény (1920), amely korlátozta a zsidó diákok számát, az első antiszemita törvény volt Európában 1918 után. Belföldön már arról beszéltek, hogy a zsidó férfiak számára kényszermunka-szolgálatot vezetnek be, és egyúttal kizárják őket a katonai szolgálatból.¹¹

Romániában *Alexandru C. Cuza* a szélsőjobboldal egyik kulcsfigurájává vált a Nemzeti Keresztény Unióval, amely 1923-ban beolvadt a Nemzeti Keresztény Védelmi Ligába. Itt is népi és fasiszta elemek léptek szövetségre. Az ifjúsági szervezet azonban 1927-ben elszakadt az anyapárttól, és *Corneliu Codreanu* vezetésével megalakította a Mihály Arkangyal Légióját, a román fasizmus archetipikus csoportját. Romániában is létezett a zsidó lakossággal szembeni jogi diszkrimináció; többségüknek nem adták meg az állampolgárságot, csak 1923-tól a Nyugat nyomására.¹²

Az 1880-as évekhez hasonlóan az 1920-as évek elején is számos kezdeményezés indult a középeurópai népi csoportosulások határokon átnyúló koordinálására. 1920 és 1922 között például magyar, német és osztrák képviselők között tárgyalások folytak egyfajta „*fehér internacionálé*“ megalapításáról és egy közös „*Berlin elleni menet*“ megszervezéséről *Mussolini* mintájára. Ezek a

¹⁰ GERWARTH, *The Central European Counter-Revolution: Paramilitary Violence in Germany, Austria and Hungary after the Great War 175–209.*

¹¹ BODÓ, *The White Terror.*

¹² Vö.: WEBER, *Rumania 501–574.*; SANDACHE, *Doctrina național-creștină în România.*

kapcsolatok azonban 1923-tól látszólag ismét meglazultak, többek között a fasiszta *Hitler* és a főnemesi-népi *Erich von Ludendorff* kudarcba fulladt puccskísérlete után.¹³

Miközben az olasz fasizmus az 1920-as években a keleti szlovén lakossággal és a dél-tiroli német nyelvű többséggel szemben saját etnopolitikát folytatott, a népi politika jelentősége 1924-től kezdve csökkent. Ekkor kezdett el lazulni a kapcsolat a népi és a fasiszta irányzatok között. A nemzetgazdaságok és demokráciák stabilizálódásával az etno-nacionalizmus valamelyest elveszítette a jelentőségét. Kapcsolódott ehhez egy külpolitikai kényszer is: ahhoz, hogy az európai rendszerben elismertek maradjanak, az antant hatalmak által 1919–1920-ban meghatározott kisebbségvédelmi normákat be kellett tartani. Ez ugyan érvényesült a kormányok esetében, de sokkal kevésbé volt jellemző társadalmi értelemben. A „népről“ és a „nemzeti közösségről“ szóló párbeszéd minden politikai táborban jelen volt, és a népi gondolkodásmód elterjedt a közéletben és a tudományos életben is.¹⁴ Különösen az egyetemekre igaz, hogy megmaradt az erős jobboldali irányvonal, a diákok körében gyakran erőszakos-fasiszta, a professzorok körében pedig inkább népi-antiszemita felfogással, ahogy ezt többek között az egyetemekről készült újabb tanulmányok igazolják.¹⁵ A középosztály szakmai egyesületei is gyakran nyíltan vagy burkolt módon antiszemiták maradtak.

3. A népi mozgalmak kapcsolatrendszerének változásai

Mint tudjuk, a gazdasági és politikai enyhülés rövid szakasza hamarosan véget ért, 1929 és 1931 között a világpiac összeomlott és Európa nagy részén radikalizálódott a politika. Ez nemcsak a gazdaság és a demokrácia válságát jelentette, hanem kulturális fordulópont is volt. Megerősödött az a meggyőződés, hogy a demokrácia a maga érdek-kiegyenlítésével belső és külső vonatkozásban is megbukott, beleértve ebbe a kisebbségekkel és a saját népcsoportokkal rendelkező szomszédos államokkal szembeni politikát is. Emellett robbanásszerűen nőtt az antiszemitizmus. A jobboldali politikai spektrumban két jelentős elmozdulás volt megfigyelhető.

Németországban és Ausztriában az NSDAP egyre inkább magába olvasztotta a népi tábor. Németországban a Harzburgi Front és a Nemzeti Konzervatívok *Hitler* hatalomátvétele utáni átállásával történt ez meg, míg Ausztriában az NSDAP-ba vándorolt át a Nagynémet Néppárt tagsága, majd 1933-ban be is tiltották a Néppártot. Ezzel – legalábbis hivatalosan – egyelőre megállt a népi-fasiszta mozgalom az országban, különösen az NSDAP 1934. júliusi puccskísérlete után. *Mussolini* azon kísérlete, hogy ebben a szakaszban fasiszta internacionálét alapítson, kudarcot vallott. Az ún. Akcióbizottságok a Római Egyetemességért (*Comitati d’Azione per l’Universalità di Roma*) már 1934-ben összeomlottak a fasiszta csoportok közötti konszenzus hiánya miatt. Az Antikomintern Paktum pedig, amelyet Németország 1935-ben Japán sürgetésére hozott létre, inkább csak egy gyenge propagandaesemény maradt. Igaz, az NSDAP a Külpolitikai Hivatalán (APA) keresztül politikai értelemben már korábban is támogatta a külföldön működő népi-fasiszta csoportokat, erre vonatkozóan – amennyire látható – kiterjedt vizsgálat még nem történt.¹⁶

¹³ THOB, Der Ludendorff-Kreis 396–399.

¹⁴ RETTERATH, „Was ist das Volk?“, HETTLING, Volksgeschichten im Europa der Zwischenkriegszeit.

¹⁵ FRITZ, Alma Mater Antisemitica.

¹⁶ SCHOLZ, Italienischer Faschismus als ‚Export‘-Artikel (1927–1935); az APA-val kapcsolatban még: JACOBSEN, Nationalsozialistische Außenpolitik 1933–1938.

Az 1930-as évek közepén nemcsak Németországban, hanem Kelet-Európában is megfigyelhető volt a politikai színtér radikalizálódása. 1932-ben *Gömbös Gyula* volt az első szélsőjobboldali politikus, aki miniszterelnöki tisztséget tölthetett be. Az állam tekintélyelvű átszervezésére és antiszemitaabb politikára vonatkozó terveit azonban a konzervatív establishment megghiúsította, és maga *Gömbös* 1936-ban meghalt. Ennek ellenére Magyarországon erősödött a szélsőjobboldali spektrum. Számos új párt és szervezet alakult 1931–1933-ban, és néhányan már kifejezetten nemzetiszocialistának nevezték magukat.¹⁷ Ezek közül a legsikeresebbet, a *Szálasi Ferenc* vezette Nemzeti Akarat Pártot, a nyilaskereszteseket az 1935. évi választásokon ugyan még nagyban hátráltatta a korlátozó választási törvény, 1939-ben mégis képes volt arra, hogy a szavazatok 15%-át megszerezze.

A Mihály Arkangyal Légiója, a korabeli romániai legionárius mozgalom 1933-tól szintén tömegszervezetté fejlődött. Ami azonban ezen áttekintés kontextusa szempontjából meghatározó, az az, hogy a népi irányzatú konzervatív kormányok megpróbálták visszaszorítani a fasisztust a pártok betiltásával, de akár erőszakkal is, mint azt *Codreanus* és a Légió más vezető kádereinek 1937-ben történt meggyilkolása mutatta. A fasisztus elleni ilyen jellegű küzdelem számos országban megfigyelhető, például Litvániában, Lengyelországban, vagy – mint említettük is – Ausztriában.

Az érem másik oldala az antiszemita politika elterjedése volt ezekben az országokban. Ennek az volt a célja, hogy a szélsőjobboldal térnyerését megakadályozzák, miközben Németország felé tekintettek, ahol a nemzetiszocializmus egyre inkább sikermodellnek számított, akárcsak előtte az olasz fasisztus. Amikor a szélsőjobboldali *Cuza* 1937-ben *Octavian Goga* vezetésével hatalomra került Romániában, rövid időn belül kezdeményezte az 1930-as évek első, Németországon kívüli antiszemita törvényét. A következő évben a magyarországi *Darányi*-kormány, amely *Gömböshöz* képest mérsékeltebb volt, követte a példáját az I. zsidótörvénnyel, és mint ismeretes, *Mussolini* is ebbe az irányba mozdult 1938-ban a faji törvényeivel, ami antiszemita felfogása miatt aligha esett nehezére. *Pilsudski* halála után a lengyel kormányok is egyértelműen antiszemita politikát folytattak, bár ez zsidótörvények nélkül valósult meg.¹⁸

A szélsőjobboldal, akár népi, akár fasiszta, különböző konstellációkban formálódott Európa-szerte. A kereteket – közvetlenül vagy közvetve – a német vezetés határozta meg. A konzervatív-népi koalíciós partnerek kiszorultak az irányításból Németországban. Ausztriát, amely már 1936 óta kénytelen volt elfogadni a nemzetiszocializmus beszivárgását, 1938-ban annektálták, Szlovákiában pedig konzervatív-népi rezsim alakult egy fasiszta tömegszervezettel, a *Hlinka-Gárdával*. Spanyolországban *Franco* a *Hispanidad* népi koncepciójával és a fasiszta *Falange*-gal került hatalomra, Franciaországban pedig a szélsőjobboldal a népfrentkormányra adott reakcióként szilárdult meg.

A magyarországi és romániai vezetés még akkor is antiszemita irányvonalon maradt, amikor a rövidéletű *Goga-Cuza*-kormány Romániában megbukott. Átmenetileg mindkét országban vissza tudták szorítani a fasisztust. 1944-ig a magyarországi nyilas párt pozíciója marginalizálódott, Romániában azonban más volt a helyzet. Itt 1940 nyarán államválság követte azt, hogy jelentős területeket voltak kénytelenek átengedni a Szovjetunióknak. Az új erős ember, a katona *Ion Antonescu*

¹⁷ PAKSA, Magyar nemzetiszocialisták.

¹⁸ Vö.: POHL, Right-wing politics and the rise of Antisemitism in Europe, 1935–1940: A Survey 19–38. Az európai zsidóellenes törvényekről: GERLACH, Der Mord an den europäischen Juden 306–325.

ekkor alapított a fasisztákkal együtt nemzeti-legionárius kormányt. De még ez a meglehetősen szokatlan együttműködés is rövid életű volt. A Vasgárda 1941 februári puccskísérlete után a kormányt felszámolták, funkcionáriusait pedig üldözték, sőt néhányan Németországban kértek politikai menedéket.

Hitler európai terjeszkedése természetesen alapvetően megváltoztatta a helyzetet. Lengyelországot mint államot teljesen megsemmisítették, és a lengyel jobboldal együttműködési ajánlatait figyelmen kívül hagyták.¹⁹ Más országokban azonban *Hitler* többnyire továbbra is a népi-konzervatívokra támaszkodott, nem pedig az ottani fasiszta mozgalmakra. Franciaországban létrehozta a katolikus-konzervatív Vichy-rendszert, amely erősen antiszemita volt. Az azonban, hogy a megszállt Horvátországban az *Usztasa* terrorszervezet működésbe léphetett, elsősorban annak volt köszönhető, hogy az ország vezető politikai ereje, a Horvát Parasztpárt megtagadta az együttműködést. Persze, mindeközben olasz befolyás is érvényesült. A fasiszta és a népi vonások az *Usztasában* is megtalálhatók voltak, és az *Usztasa* jó néhány tagja a Parasztpártból került ki. Ezért vannak kísérletek arra, hogy ezt a jelenséget „*usztasizmusnak*“ nevezzék.²⁰ Az *Usztasa* uralom azonban a náci Németország számára kontraproduktívnak bizonyult, polgárháborúhoz és káoszhoz vezetett.

A szövetségesek körében, akik 1940 vége óta a Háromhatalmi Paktumban kapcsolódtak össze, *Hitler* az olyan bizonyítottan konzervatív erőket részesítette előnyben, akik maguk is etno-nacionalista politikát folytattak. Magyarország a trianoni békeszerződés következtében elveszített területeinek egy részét vissza tudta szerezni, nem egy esetben úgy, hogy a magyar katonai egységek ezeken a területeken merev megszállási politikát folytattak. A legradikálisabb változatot minden bizonnyal a tekintélyelvű, népi *Antonescu*-rezsim gyakorolta Romániában. Nemcsak egy nagyszabású tervet dolgoztak ki a német „*Generalplan Ost*“ („*Általános terv a Keletről*“) egyfajta miniatűrjeként, hanem a román hadsereg megsemmisítő háborút is folytatott Besszarábiában és a román megszállt területeken, román zsidók holokausztját és a román tömeges meggyilkolását hajtva végre. Megjegyzendő, hogy a kezdeményezők azok voltak, akik a fasiszta mozgalmat felszámolták. Amikor aztán a „III. Birodalom” 1944 márciusában Magyarországot is megszállta, a konzervatív-népi magyar kormány és közigazgatás szorosan együttműködött a magyar zsidók megsemmisítésében. Szinte paradoxonnak tűnik, hogy *Horthy* 1944 októberében bekövetkezett bukása után az új, fasiszta nyilas kormány eleinte megtagadta a zsidó lakosság további kiadatását. Csupán Finnország utasította el ennél erőteljesebben a zsidók átengedését, miközben a saját nagytér-politikája megvalósítására törekedett a megszállt szovjet területeken.²¹

A szélsőséges erőszakpolitikán túl 1943-ig terjedően más együttműködési forma is létrejött a népi-konzervatívok és Németország között *Hitler* „*Új Európájában*“: Ez a modell viszonylag laza felépítésének volt köszönhető, amely azonban nem csak a propaganda szintjén érvényesült, hanem számos nem német erő valódi együttműködési keretként élte meg. A kultúrában és a tudományban, valamint bizonyos mértékig a szakmai szervezeteken keresztül történő erőteljes kapcsolódási pontokról volt szó, ahogy erről a német és a külföldi sajtó széles körben beszámolt. Csak 1943-tól ment végbe bizonyos lépcsőzetes eltávolodás, ami azonban csak a német vereséggel előre számoló,

¹⁹ WIADERNY, Nie chciana kolaboracja 131–140.

²⁰ Lásd az erről szóló vitát a *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society* 2021/1. számában.

²¹ Lásd az utalásokat: POHL, Nationalsozialistische Verbrechen 279.

tisztánlátó főszereplőkre vonatkozott. Egyik oldalról nézve a szélsőjobb oldali csoportok a föld alá vonultak, ahogy ez többek között Franciaországban, Lengyelországban és Ukrajnában történt, miközben a korábbi partnerek jelentős része, különösen Kelet-Közép- és Délkelet-Európában, a szovjet előre nyomulás és a bolsevizálódás veszélye miatt megerősítette az együttműködést.²²

A német vezetés fokozatosan a fasiszták felé fordult: ennek példája, hogy Norvégiában (*Nasjonal Samling*) már egészen korán, de Franciaországban és Hollandiában is egyre több fasiszta mozgalmi kádert alkalmaztak a közigazgatásban és a rendőrségben. A csúcspontot minden bizonnyal az jelentette, amikor a német vezetés – ahogy erre már utaltunk – nyilaskeresztes kormányt segített hatalomra Budapesten.

A tengelyhatalmak vereségével a politikai jobboldal Nyugaton teljesen lejáratódott, Kelet-Európában pedig a kommunista uralom alatt meg is szűnt. A leszámolások során különösen a fasisztákat, de más kollaboránsokat is keményen megbüntettek. Ez a szakasz azonban egész Európában, így Németországban és Ausztriában is rövid életű volt. Az egykori kisebb káderek hamarosan integrálódtak az új rendszerekbe, legyen szó a nyugati demokráciákról vagy a keleti ún. népi demokráciákról. A leleplezett fasiszták továbbra is diszkreditáltak maradtak, és többnyire marginális politikai vagy veterán-szervezetekbe szerveződtek. A konzervatív-népi erők ezzel szemben az 1950-es években gyorsan beilleszkedtek a politikai fősodorba, vagy – többnyire szinte töretlenül – a tudományos, kulturális vagy gazdasági szervezetekbe. Az újjáépítés és a hidegháború összefüggés-rendszerében gyakran keresett szakemberek voltak. Ez vonatkozik például a német *Ostforschung* területére, amely népi múltja ellenére a demokráciában is szinte töretlenül meghatározó volt a németiség kultúrájának, történetének kutatásában,²³ és azokra is, akik nem tudtak vagy nem akartak Kelet-Európában tovább működni. Így inkább külföldön folytatták tevékenységüket, miközben gyakran a keletkutatás szakértőjeként ismerték el őket hazájukban. Nyugaton ők jelentették az 1930-as és 1940-es évek elejének emlékeztét.

Az 1980-as években elkezdődött a két világháború közötti népi áramlatokhoz való tudatos politikai kapcsolódás is, kezdetben a nyugat-európai populizmusban, például az osztrák FPÖ-ben, majd a vasfüggöny leomlása után Kelet-Európában. Ezek az áramlatok különösen az utóbbi tíz évben nyertek jelentősebb befolyást. Némelyek a konzervatív-népi politika rehabilitálására törekednek példának okáért Magyarországon – a zsidó lakosság elleni népirtásban betöltött szerepe ellenére – *Horthy*nak az implicit felértékelésével, vagy a Balti államokban, Horvátországban és Nyugat-Ukrajnában.

4. Következtetések

Összefoglalva azt lehet mondani, hogy ha meg akarjuk érteni az 1930-as évek európai jobbra tolódását, nem elég a szűkebb értelemben vett fasizmust elemezni vagy a fasizmus fogalmát a konzervatív-tekintélyelvű mozgalmakra kiterjeszteni. Sokkal észszerűbbnek tűnik az, hogyha a népi és a fasiszta tendenciák között koronként és helyenként különbséget teszünk, még ha e kettő

²² DAFINGER, Kulturbeziehungen und informelle Netzwerke in Hitlers Europa; DAFINGER – POHL, A New Nationalist Europe Under Hitler.

²³ Lásd hozzá: FAHLBUSCH – HAAR – PINWINKLER, Handbuch der völkischen Wissenschaften.

szorosan összefüggött is egymással és – különösen Németországban – jelentős mértékű kapcsolat is volt közöttük.

A népi gondolkodásmód és szervezetek régebbiek, mint a faszizmus, hosszú ideig szilárdan rögzültek a társadalmi berendezkedés egyes elemeiben és összeegyeztethetők voltak a tradicionális felfogással. Ami a lényegi elemüket illeti, egy szélsőséges, szervesen felfogott etno-nacionalizmus körül forogtak, amely a területi terjeszkedést szorgalmazta és erősen antiszemita volt. Kulturálisan konzervatív irányultságúak voltak, a politikai rendről alkotott elképzelések tekintetében azonban széles skálán mozogtak az etno-nacionalista demokráciától és egyfajta nemzeti szocializmustól a tekintélyelvűségig terjedően.

Kétségtelen, hogy a népi mozgalmak az elsődleges táptalaját képezték a faszizmusnak, amely az I. világháború után igen gyorsan terjedt és korán képes volt arra, hogy Olaszországban a hatalmat is magához ragadja. A háború utáni válság 1923 körüli megszűnése után azonban ez a kapcsolat meggyengült, és az 1930-as években számos konzervatív-népi kormány harcolt a fasiszta ellenzéki csoportokkal. Azonban maguk a kormányok is jobbra tolódtak, és egyre inkább a nemzetiszocialista Németország sikeresnek tekintett modelljéhez igazodtak, illetve egyesek gazdasági szempontból is függővé váltak tőle.

A II. világháború alatt a német vezetés elsősorban a népi-konzervatív személyekre támaszkodott mind a szövetségesek, mind több megszállt ország esetében, és kevésbé a fasisztákra. Világos azonban, hogy még a fasiszta mozgalmakat marginalizáló rezsimok is szorosan együttműködtek a népi-konzervatívokkal az erőszak politikáját tekintve. Az „*Új Rendben*“ rövid időre olyan egész Európára kiterjedő együttműködés jött létre, amely modellnek tekinthető, és amit Németországon kívül is széles körben elfogadtak. Korábban ez aligha tűnt volna lehetségesnek. A későbbiekben csak 1943–1944-ben, a német visszavonulás miatt sikerült egyes fasiszta mozgalmaknak újra befolyást szerezniük.

A hitleri uralom alóli felszabadulást követően a számvetés általában véve a fasisztákat érintette, míg Kelet-Európában ez a teljes jobboldali spektrumra kiterjedt. A kevésbé politikai profilú szereplők azonban a kulturális és a tudományos élet területén szinte akadálytalanul folytathatták tevékenységüket, legalábbis a kommunista hatalmi szférán kívül, és még az 1980-as években is befolyásoltak egyes szervezeteket és irányzatokat. Időközben Kelet-Európában megjelentek a népi áramlatok rehabilitálására irányuló tendenciák is, amelyek nem igen számolnak azzal a fatális szereppel, amit elődeik a 20. század első felében betöltöttek. Napjainkban ezért minden korábbinál nagyobb szükség van arra, hogy a korszak jobboldali spektrumának összehasonlító európai elemzését elvégezzük, ahogyan azt a fasiszta mozgalmak vonatkozásában részben már megtettük.

Felhasznált irodalom és források

- BENZ, Wolfgang (szerk.): Handbuch des Antisemitismus, 1–8 köt. München 2008–2015
BODÓ, Béla: The White Terror. Antisemitic and Political Violence in Hungary, 1919–1921. New York 2019
BREUER, Stefan: Die Völkischen in Deutschland. Kaiserreich und Weimarer Republik. Darmstadt 2008
CROW, William L.: American Democracy in a Fascist Age. Dalhousie Review 1939/19. sz. 296–304.
DAFINGER, Johannes – POHL, Dieter (szerk.): A New Nationalist Europe Under Hitler. Concepts of Europe and Transnational Networks within the National Socialist Sphere of Influence (1933–1945). London 2019

- DAFINGER, Johannes: Kulturbeziehungen und informelle Netzwerke in Hitlers Europa. Die zwischenstaatlichen Gesellschaften 1933–1945. Diss. Phil. Univ. Klagenfurt 2017
- FAHLBUSCH, Michael – HAAR, Ingo – PINWINKLER, Alexander (szerk.): Handbuch der völkischen Wissenschaften. Akteure, Netzwerke, Forschungsprogramme. Berlin 2017
- FRITZ, Regina (szerk.): Alma Mater Antisemitica. Akademisches Milieu, Juden und Antisemitismus an den Universitäten Europas zwischen 1918 und 1939. Wien 2016
- GERLACH, Christian: Der Mord an den europäischen Juden. Ursachen, Ereignisse, Dimensionen. München 2017
- GERWARTH, Robert: The Central European Counter-Revolution: Paramilitary Violence in Germany, Austria and Hungary after the Great War. Past & Present 2008/1. sz. 175–209.
- HAGENLÜCKE, Heinz: Deutsche Vaterlandspartei. Die nationale Rechte am Ende des Kaiserreichs. Düsseldorf 1997
- HETTLING, Manfred (szerk.): Volksgeschichten im Europa der Zwischenkriegszeit. Göttingen 2003
- JACOBSEN, Hans-Adolf, Nationalsozialistische Außenpolitik 1933–1938. Frankfurt a. M., Berlin 1968
- KRZYWIEC, Grzegorz: Polska bez Żydów. Studia z dziejów idei, wyobrażeń i praktyk antysemitycznych na ziemiach polskich początku XX wieku (1905–1914) [Lengyelország zsidók nélkül. Tanulmányok a 20. század eleji lengyelországi antiszemita eszmék, felfogások és gyakorlatok történetéről.]. Warszawa 2017
- NOLTE, Ernst: Der Faschismus in seiner Epoche. Action française – Italienischer Faschismus – Nationalsozialismus. München 1963
- NOLTE, Ernst: Die faschistischen Bewegungen. Die Krise des liberalen Systems und die Entwicklung der Faschisten. München 1966
- PAKSA, Rudolf: Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója. Budapest 2013
- POHL, Dieter: Nationalsozialistische Verbrechen 1939–1945. Stuttgart 2022
- POHL, Dieter: Right-wing politics and the rise of Antisemitism in Europe, 1935–1940: A Survey. In: BAJOHR, Frank (szerk.): Right-Wing Politics and the Rise of Antisemitism in Europe 1935–1941. Göttingen 2019, 19–38.
- PUSCHNER, Uwe: Die völkische Bewegung im wilhelminischen Kaiserreich. Sprache – Rasse – Religion. Darmstadt 2001
- REITTERATH, Jörn: „Was ist das Volk?“. Volks- und Gemeinschaftskonzepte der politischen Mitte in Deutschland 1917–1924. München 2016
- SANDACHE, Cristian: Doctrina național-creștină în România. București 1997
- SCHOLZ, Beate: Italienischer Faschismus als „Export“-Artikel (1927–1935). Ideologische und organisatorische Ansätze zur Verbreitung des Faschismus im Ausland. Diss. Phil. Univ. Trier 2001
- STILLER, Alexa: Völkische Politik. Praktiken der Exklusion und Inklusion in polnischen, französischen und slowenischen Annexionsgebieten 1939–1945. Göttingen 2022
- THOB, Bruno: Der Ludendorff-Kreis 1919–1923. München als Zentrum der mitteleuropäischen Gegenrevolution zwischen Revolution und Hitler. München 1978
- WALKENHORST, Peter: Nation – Volk – Rasse. Radikaler Nationalismus im Deutschen Kaiserreich 1890–1914. Göttingen 2007
- WEBER, Eugen: Rumania. In: ROGGER, Hans – WEBER, Eugen (szerk.): The European Right: A Historical Profile. Berkeley 1965, 501–574.
- WIADERNY, Bernhard: Nie chciana kolaboracja. Polscy politycy i nazistowskie Niemcy w lipcu 1940 [Nem kívánt együttműködés. Lengyel politikuskok és a náci Németország 1940 júliusában]. Zeszyty Historyczne, 2002/142. sz. 131–140.
- WLADIKA, Michael: Hitlers Vätergeneration. Die Ursprünge des Nationalsozialismus in der k.u.k. Monarchie. Wien 2005.
- WYRWA, Ulrich: Die Internationalen Antijüdischen Kongresse von 1882 und 1883 in Dresden und Chemnitz. Zum Antisemitismus als europäischer Bewegung, Themenportal Europäische Geschichte (2021), <https://www.europa.clio-online.de/essay/id/fdae-97317>

SATO, Dan
egyetemi tanár
Kiotói Egyetem*

DOI: 10.15170/DIKE.2024.08.01-02.03

Az „Új Európai Rend“ a japán jogtörténeti kutatásokban¹

The “New European Order” in Japanese Legal History Research

Since 1933, National Socialist jurisprudence had been the subject of much interest and controversy among Japanese legal scholars. Even the Japanese Ministry of Justice examined and translated a series of National Socialist legislation and literature for reference purposes. During the National Socialist era, a young Japanese professor of law named Satoshi Nishimoto visited Germany. While studying in Munich, this scholar witnessed unprecedented activity in the field of Germanic legal history, which at that time was combined with geopolitics. After returning to Japan, he attempted to apply this method of legal history to his own country. However, these efforts ended in failure.

Keywords: *Germanic legal history, geopolitics, National Socialist jurisprudence, Satoshi Nishimoto, Karl Haushofer, Gaudius Freiherr von Schwerin, Otto Koellreutter, Kyoto Imperial University*

1. Bevezetés

Bár Japán földrajzi értelemben messze van Európától, az 1933 és 1945 között ott történt események nem hagyták érintetlenül. A nemzetiszocialista Németország létrejöttét nemcsak politikai, hanem tudományos szinten is nagy érdeklődéssel figyelték Japánból. Ez a tanulmány annak a jogtörténésznek, *Satoshi Nishimotonak* (1904–1982) a II. világháború² alatti magatartásával foglalkozik, aki akkor volt aktív a japán tudományos életben, amikor az európai jogtörténet mint tudományág³ megjelent a hazájában, és akit a háború után korábbi militarista és ultranacionalista tudományos felfogása miatt kizártak a közhivatalokból.⁴ Kollégái kezdetben elhatárolódtak tőle. Később ugyan visszaszerezte professzori állását, jogtörténészként soha többé nem ismerték el. Művei mára nagyrészt elfelejtődtek, így jogtörténeti munkásságát, különös tekintettel azokra az

* ORCID ID: 0009-0007-3888-4293.

¹ A tanulmányt *Herger Cs. Eszter* fordította magyar nyelvre. A tanulmányban szereplő online hivatkozások utolsó letöltése: 2024. 08. 30.

² A legfrissebb kutatási eredményeket német nyelven lásd: MATSUMOTO, Die Rechtswissenschaft unter dem Kriegsregime in Japan 389–420. Lásd még a 2016-ban Tokióban megjelent kötetet: ONO – DEGUCHI – MATSUMOTO, *Senji-taisei to hōgakusha: 1931–1952*, amely a jogtudósok tevékenységét mutatja be az 1931 és 1952 közötti időszakból a közjog, a magánjog, a büntetőjog, valamint a gazdasági, illetve a szociális jog területéről. Feltűnő, hogy egyetlen jogtörténész sem szerepel közöttük.

³ A *seiyō-hōseishi* (*seiyō*: nyugati; *hōseishi*: jogtörténet) kifejezést rendszerint európai jogtörténetként fordítják le a nyugati nyelvekre (*Europäische Rechtsgeschichte/European Legal History*). Ez többnyire nem terjed ki a római jog területére, ezért a *seiyō-hōseishi* pontosabban csak a szűk értelemben vett európai jogtörténetet jelenti.

⁴ *Kyōto daigaku hyaku-nen shi* 465. ff.

írásokra, amelyeket a háború idején készített, tudományos igényvel még nem elemezték.⁵ Az európai jogtörténet tantárgy oktatásának történetét a japán tankönyvek *Nishimoto* említése nélkül mutatják be. Ennek oka valószínűleg az, hogy a munkássága az e tudományágban szokásos módon nem egykönnyen kategorizálható, ráadásul kétségtelen, hogy nemzetiszocialista ideológia jelentős hatást gyakorolt a szemléletmódjára.

Kétségtelen azonban az is, hogy *Nishimoto* nem elhanyagolható szerepet játszott az európai jogtörténettudomány kezdeti szakaszában Japánban és kortársai elismerték a tevékenységét. 1937 májusától 1939 januárjáig Németországban tartózkodott, és saját szemével láthatta a német társadalom és a tudományos élet változásait. Ezek a tapasztalatok nyilvánvalóan formálták jogtörténeti szemléletmódját. Ezért az alábbiakban *Nishimoto* tudományos munkásságát abból a célból vizsgáljuk meg, hogy hű képet adjunk a japán jogtudomány korabeli állapotáról és a náci jogtudomány hatásáról az európai jogtörténet kutatására. Mielőtt azonban mindezt részleteiben elemeznénk, vessünk egy pillantást a japán jogtudomány és igazságszolgáltatás beállítottságára a náci korszakban.

2. Reakciók az NS-rendszerre Japánban

2.1. A tudományos reakciók

A japán értelmiségiek kezdetben kifejezetten elutasítóan viszonyultak a náci rezsimhez, főként az NSDAP rasszista ideológiája miatt.⁶ Már 1933 előtt is ismert volt Japánban⁷ Hitler „*Mein Kampf*”-ja, amely többnyire ellenérzést váltott ki a japánokban a nemzetiszocialista felfogással szemben.⁸ A közvélemény kritikusan szemlélte a németországi zsidóüldözést, és a korabeli sajtó csak a Csendes-óceánon folyó háború 1937-es kitörése után kezdett antiszemita kampányba. Ugyanakkor a vezető japán jogtudósok már 1933-tól kezdődően elemezték a náci rendszer politikai helyzetét és gazdaságpolitikáját. A neves polgári jogi szakértő, *Sakae Wagatsuma* 1934-ben kiadott „*A náci rendszer törvényei*” című antológiájának előszavában a következőket írta: „*Megdöböntő, hogy az új németországi rendszer nagy sebességgel és jogi technikai hibák nélkül végezte el kiterjedt jogalkotási munkáját. A náci rendszer politikai programját kivétel nélkül törvényekkel hajtották végre. Ezért elengedhetetlen a náci törvényhozás átfogó ismerete, ha valaki kritizálni akarja a náci rezsim politikáját. És pontosan ennek tudatában íródott ez a kötet.*” Amint ez az előszó mutatja, a náci jogéletet Japánban kezdetben gondos mérlegeléssel, árnyaltan

⁵ Az alábbi tanulmány a háborús kormányzat alatti jogtörténet-tudomány bemutatására tett első átfogó kísérletnek tekinthető. *Nishimoto* kutatásairól részletesebben lásd: SATO, Egy sikertelen kísérlet. A nyugati jogtörténeti kutatások kezdeti Japánban 24–43. és SATO, Nishimoto Satoshi to reimei-ki no seiyō-hōseishi-gaku.

⁶ Lásd hozzá: IWAMURA, Senzen nihon-jin no tai-doitsu ishiki 195. ff.

⁷ 1932 és 1944 között hat részleges, illetve teljes kiadása jelent meg ennek az írásnak, de további kétkiadatlan fordításváltozata is készült, lásd: IWAMURA, Senzen nihon-jin no tai-doitsu ishiki 141.

⁸ A „*Mein Kampf*” I. részének 11. fejezetében Hitler Japánt csak ún. „*kultúrahordozóként*” ábrázolta, szemben a „*kultúrát megalapozó*” árja népekkel. Hitler Japánról alkotott képe ezért kezdetben a japán közvéleményben visszatetszést keltett Németország és Hitler iránt. Miután Japán és a náci rezsim közeledett egymáshoz, a német nagykövet nyomására vagy a kiadók önellenőrzésének következtében a Japánt bíráló megjegyzéseket kihagyták a frissebb kiadásokból, lásd: IWAMURA, Senzen nihon-jin no tai-doitsu ishiki 148. ff.

⁹ Lásd a *Sakae Wagatsuma* szerkesztésében 1934-ben Tokióban megjelent „*Nachisu no hōritsu*” című kötetet, amely négy jogterületet (közjog, polgári jog, büntetőjog, munkajog), valamint a japán és különböző európai nyelveken megjelenő NS-jog részletes katalógusát tartalmazza.

mutatta be a tudomány.¹⁰ Ahogy azonban Japán közelebb került a náci rendszerhez, folyamatosan növekedett a német jogéletről szóló beszámolók mennyisége, sőt ezekben már a nemzetiszocialista felfogást is kritika nélkül importálták.¹¹

2.2. A japán igazságügyi minisztérium és a Shihō-shiryō

A nemzetiszocialista jogtudomány iránti érdeklődés az igazságügyi politika szintjén is megmutatkozott. A *Shihō-shiryō (Igazságügyi anyagok)*¹² periodika, amelyet 1921 novemberétől szinte havonta adott ki az igazságügyi miniszter titkárságának ún. Igazságügyi Vizsgáló Osztálya [*Shihō daijin kanbō chōsa-ka*], hasznos (összehasonlító) anyagokat szolgáltatott belföldről és külföldről egyaránt. A célközönséget főként az igazságügyi ágazatban¹³ dolgozók jelentették. 1933 és 1945 között összesen 115 tétel (174-288. szám) jelent meg, melyeknek mintegy a fele (55 tétel) a német joggal foglalkozott.

Hanns Kerrl „*Nationalsozialistisches Strafrecht*” („Nemzetiszocialista büntetőjog”) című, 1933-ban publikált művét már 1934 májusában teljes egészében lefordították. Bár csak „*a porosz igazságügyi miniszter memorandumja*” volt, a szerkesztő szerint azért adták ki, „*mert tájékoztatást nyújtott az NSDAP büntetőjogi reformmal kapcsolatos konkrét ideológiai irányvonaláról*”.¹⁴ A büntető anyagi és eljárásjogról,¹⁵ valamint a közjogról¹⁶ szóló írásokat a „*Nationalsozialistisches Handbuch für Recht und Gesetzgebung*” („Jog és jogalkotás nemzetiszocialista kézikönyve”) című összeállításból fordították le. A szerkesztő az előszóban így fogalmazott: „*Egyesek szerint az NSDAP-nek nincs önálló elmélete. De vajon tényleg igaz-e ez? Reméljük, hogy mi magunk fogunk olyan kutatásokat produkálni, amelyek felülmúlják a nemzetiszocialista jogtudományt.*” A náci büntetőjogi reformot tehát nagy érdeklődéssel követték, és számos vonatkozó szakirodalmat fordítottak le, illetve mutattak be.¹⁷

¹⁰ WAGATSUMA, Nachisu seiken-ka niokeru ippan hōritsu zasshi-kai ihen 1550. ff.

¹¹ Az egyes jogterületek vonatkozásában lásd: SASAKI – KOBAYASHI, Keihō-gakushi 207., 284.; UCHIDA, Nihon keihō-gaku no ayumi to kadai 139.; MIZUMOTO – HIRAI, Nihon minpōgaku-shi tsūshi 276. ff.; MASAI, Nachisu shōhōgaku no nihon heno eikyō 159. Kiotó vonatkozásában lásd később, a 3.8. fejezetet.

¹² A „*Shihō-shō*” [Igazságügyi Minisztérium] átnevezését [„*Hōmu-shō*”, magyarul szintén Igazságügyi Minisztérium] követően a *Hōmu-shiryō* újra rendszeresen megjelent 1949 decemberétől kezdődően. Ez a sorozat főként európai és amerikai írások fordításaiból állt. Alkalmanként azonban japán jogtörténeti tartalmakat is közöltek. A periodikának *Shihō-shiryō* címmel (1949-ig) összesen 307 száma készült el, ebből 42 szám az angol jogról, 36 az amerikai jogról, 28 a francia jogról és 10 a szovjet jogról (némi átfedéssel), míg 134 szám a német joggal foglalkozott.

¹³ Lásd hozzá a 19. lábjegyzetet.

¹⁴ KERRL, Nationalsozialistisches Strafrecht (japán fordítását lásd a *Shihō-shiryō* 1934/184. számában „*Nachisu no keihō*” címmel).

¹⁵ FRANK, Nationalsozialistisches Handbuch für Recht und Gesetzgebung, II. fő rész 6. (japán fordítását lásd a *Shihō-shiryō* 1936/211. számában „*Nachisu no hōsei oyobi rippō yōkō. keihō oyobi keijisoshōhō no bu*” címmel).

¹⁶ Lásd hozzá a 18. lábjegyzetet.

¹⁷ FREISLER, Zur Neugestaltung des Strafverfahrens und Strafvollzuges (japán fordítását lásd a *Shihō-shiryō* 1936/217. számában „*Doitsu ni okeru keiji-soshō-tetsuzuki narabini gyōkei-seido no kaisei ni tsuite*” címmel); FRANK, Nationalsozialistische Leitsätze für ein neues deutsches Strafrecht 1. (japán fordítását lásd a *Shihō-shiryō* 1936/218. számában). Lásd továbbá: Gesetz zur Änderung des Strafgesetzbuchs vom 28. Juni 1935, Gesetz zur Änderung von Vorschriften des Strafverfahrens und des Gerichtsverfassungsgesetzes. Ezeket a törvényeket a következő műhöz csatolták: HUBERNAGEL, Die Strafrechtsanalogie in Beispielen 1203. Lásd még: OETKER, Zur Reform der Strafprozessordnung (japán fordítását lásd a *Shihō-shiryō* 1937/223. számában); GÜRTNER, Das kommende deutsche Strafrecht (japán

Ebben a sorozatban nemcsak magát a jogi reformot, hanem az alapvető elméleteket is bemutatták. 1936 júniusában például teljes terjedelmében lefordították Reinhard Höhnnek az állam jogi személyiségéről szóló könyvét.¹⁸ Az Igazságügyi Minisztérium szándéka félreérthetetlen volt.¹⁹ Egy évvel később lefordították a Georg Dahm által szerkesztett „Grundfragen der neuen Rechtswissenschaft” („Az új jogtudomány alapkérdései”) című antológiát²⁰ is, melynek szerkesztője a következőket írta az előszóban: „(...) az antológia minden biztonnal azért jelent meg, hogy bemutassa a német [sic. nemzetiszocialista] közösségi gondolkodást az adott jogterületeken. Nyomatékosan állíthatjuk: aki könnyek nélkül olvassa végig ezt a művet, nem biztos, hogy bűséges alattvaló. Azért adtuk ki ezt a füzetet, hogy megmutassuk, mennyire szegényes hazánk jogtudománya, és mennyire megelégszik a régi állapotokkal.” A sorozat a német jogtudomány újításait külön-külön tárta az olvasók elé. Különleges információforrásnak azért tekinthető, mert az Igazságügyi Minisztérium elképzeléseit is tükrözte és a hivatalos elhatározáson alapult az összeállítás. A generális klauzuláról²¹ és a náci rezsim alatti igazságügyi reformról folytatott vitát²² szintén ezen a médiumon keresztül ismerhették meg a japán jogászok.

fordítását a *Shihō-shiryō* 1937/234., valamint 1938/236. és 238. számában); GÜRTNER – FREISLER, Das kommende deutsche Strafverfahren (japán fordítását lásd a *Shihō-shiryō* 1939/254., 256. és 260. számában). A „háborús büntetőjogi jogalkotás és joggyakorlat legjobb összehasonlítási anyagaként” – később a *Schriften der Akademie für Deutsches Recht* című sorozat 8. és 9. köteteként („Gruppe Strafrecht und Strafverfahren”) is kiadott – következő művet tartották számon: GLEISPACH, Das Kriegsstrafrecht 1–2. (japán fordítását lásd a *Shihō-shiryō* 1943/238. számában).

¹⁸ HÖHN, Der individualistische Staatsbegriff und die juristische Staatsperson (japán fordítását lásd a *Shihō-shiryō* 1936/214. számában „Kojin-shugi-teki kokka-gainen to hōjin-kokka” címmel). Ehhez csatoltak három tanulmányt a „Nationalsozialistisches Handbuch für Recht und Gesetzgebung” (14. lábjegyzet) első kiadásának anyagából: Carl Schmitt „Der Rechtsstaat”, Herbert Kier, „Volk, Rasse und Staat”, valamint Achim Gercke „Rasse und Recht” című írását. Gercke cikkét a 2. kiadásban mással pótolták, mivel 1935-ben homoszexuális tevékenység gyanúja miatt (RStGB 175. §) letartóztatták és minden pártfunkciójából felmentették. Lásd hozzá: HERGEMÖLLER, Gercke 396–397.

¹⁹ Az egyik szám előszava szerint a volt osztályvezető egy japán szerzőt, aki a Németországban éppen kialakulóban lévő tant ismertette az állam jogi személyiségének elutasításáról, arra kérte, hogy ajánljon vonatkozó szakirodalmat. Ennek következtében fordították le Höhn említett könyvét teljes egészében. A szerkesztő így folytatta: „(...) Most megtudjuk, hogy a polgári és büntetőjogi reform alapja az állam jogi személyiségének elutasítása és olyan új fogalmak igazolása, mint a nép, a faj vagy a népi közösség, ami még inkább indokoltá teszi azt, hogy ez a könyv bekerüljön a sorozatba. (...) Rendkívül kívánatos, hogy az igazságszolgáltatásban dolgozók, akik általában csak polgári jogi vagy büntetőjogi szakirodalmat olvasnak, ne hagyják figyelmen kívül ezt az alkotmányjogi művet sem.”

²⁰ Lásd a japán fordítást a *Shihō-shiryō* 1937/231. számában „Shin hōritsu-gaku no kibon-mondai” címmel.

²¹ HEDEMANN, Die Flucht in die Generalklauseln (japán fordítását lásd a *Shihō-shiryō* 1938/246. számában). A könnyebb értelmezés érdekében a műhöz három recenziót is csatoltak Kreller (Archiv für die civilistische Praxis 1934/138. sz. 242.), Larenz (Zeitschrift für das gesamte Handelsrecht und Konkursrecht 1934/100. sz. 378.) és Heck (Juristische Wochenschrift 1933, 1448–1449.) tollából. Összehasonlításuként ugyanebben a kötetben a következő mű fordítását is közre adták: MÜLLER-ERZBACH, Reichsgericht und Interessenjurisprudenz 161–177.

²² NOACK, Das neue Berufsrecht der Anwaltschaft (japán fordítását lásd a *Shihō-shiryō* 1937/224. számában). Az 1936. február 21-i Birodalmi Ügyvédi Rendtartás teljes fordítása elmaradt. A Referendar-Gemeinschaftslager 1937-es konferenciájáról szóló beszámoló és az ott elhangzott előadások (Deutsche Justiz 1937, 1645. ff.) azonban megjelentek japánul a *Shihō-shiryō* 1938/241. számában (Juni 1938), míg a *Shihō-shiryō* 1938/244. száma „Doitsu ni okeru shihō yosei-jō no shomondai” [A németországi jelölt-képzéssel kapcsolatos kérdések] címmel egy válogatást közölt a *Juristische Wochenschrift*, a *Deutsche Justiz*, a *Deutsche Juristen-Zeitung* valamint a *Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht* cikkeiből, ami a 224. számot egészítette ki.

1942-től kezdődően több kötetet szenteltek a kereskedelmi jognak, mint új területnek,²³ és ezen a módon átfogó képet rajzoltak a gazdasági ellenőrzés és a jog közötti kapcsolatról is.²⁴

2.3. Az 1938. évi német-japán kulturális egyezmény hatásai

1933-ban Japán és Németország kilépett a Népszövetségből. Bár a japán közvélemény széles körben szkeptikusan viszonyult az NSDAP-hoz, a két ország fokozatosan közeledett egymáshoz. Az Antikomintern Paktumot (1936) követően Japán 1938-ban kulturális megállapodást is kötött Németországgal, aminek állítólag a kulturális együttműködés előmozdítása volt a célja. Valójában azonban a szándék a stratégiai partnerség megerősítésére irányult, ahogy a Japán és Magyarország közötti megállapodás hátterében is hasonló cél húzódott meg.²⁵ Mindez a tudományos eszmecsere is lehetővé tett: *Otto Koellreutter* náci jogtudós például német-japán csereprofesszorként érkezett Japánba. A német-japán együttműködés előmozdításában a jogélet területén közvetítő szerepet töltött be a Német Jogakadémia (*Akademie für Deutsches Recht*). Röviddel a megállapodás aláírása után az Akadémia folyóiratában jelen meg „*Der Einfluß des deutschen Rechts auf die japanische Gesetzgebung und Kultur*” („A német jog hatása a japán jogalkotásra és kultúrára”) című tanulmány, amely a következő szavakkal zárult: „A japán jogélet képviselői azt a jogos reményt táplálják, hogy a nemzetiszocialista Németország és Japán közötti szoros politikai és kulturális együttműködés a jog területén a korábbiaknál is erőteljesebb kölcsönös vélemény- és tapasztalatcserebe vezet, és hogy ez a csere mindkét nép és állam jogi fejlődését ösztönözni fogja.”²⁶

1939 júniusában az Akadémia folyóiratban (ZakDR) megjelentek azok az Akadémia elnöke, *Hans Frank* és a japán igazságügy-miniszter, *Suehiko Shiono*²⁷ közötti üzenetváltások, amelyekben a jog területén kölcsönösen baráti együttműködése tettek ígéretet.²⁸ *Koellreutter* japán látogatásától eltekintve azonban úgy tűnik, hogy e megállapodásnak túl nagy hatása a jogtudományra mégsem volt. *Koellreutter*, aki a német-japán kulturális megállapodás egyik legfontosabb támogatójának

²³ HEDEMANN, *Deutsches Wirtschaftsrecht* (japánul lásd a *Shibō-shiryō* 1942/275. és 281. számában); SIEGERT, *Deutsches Wirtschaftsstrafrecht*, valamint MEESKE, *Die Ordnungsstrafe in der Wirtschaft* (japánul lásd a *Shibō-shiryō* 1942/279. számában).

²⁴ A japán kereskedelmi jog fejlődéséről lásd: ITO, *Geschichte des Wirtschaftsrechts*, Teil 2, Kap. 1–3.

²⁵ SHIMIZU, *Bunka no sūjiku. Senzen Nihon no bunka-gaikō to Nachi-Doitsu* 28. ff. A szerző arra utal, hogy a japán külügyminisztérium a kulturális megállapodás akkori látszólagos ártalmatlanságára összpontosított, és ezt próbálta politikailag kihasználni a kelet európai országokkal szemben. Mindebben különösen nagy szerepet játszott a szovjetellenes szempont, amiért is a megállapodás tartalmi szempontból sokkal átfogóbb lett, mint egy pusztán a tudományos életre fókuszáló szerződés lett volna. A tárgyalások Magyarország és Japán között már korán megkezdődtek, de magát a megállapodást csak 1938. november 15-én írták alá, majd a hatályba léptetését politikai és diplomáciai okokból elhalasztották. *Eugen Ott* német nagykövet ezért Japán megértését kérte, ami világosan rámutat a megállapodás politikai vonatkozásaira. Az Antikomintern Paktum után a német-japán kulturális egyezményt 1938. november 25-én írták alá, és az azonnal hatályba is lépett, míg erre a magyar-japán kulturális egyezmény esetében 1939. december 30-ig vártak. Lásd részletesen: SHIMIZU, *Bunka no sūjiku. Senzen Nihon no bunka-gaikō to Nachi-Doitsu* 89. ff.

²⁶ OKADA, *Der Einfluß des deutschen Rechts auf die japanische Gesetzgebung und Kultur* 829–831.

²⁷ *Suehiko Shiono* (1880–1949) 1908-ban ügyészként kezdte a szakmai pályafutását, majd különböző fontos pozíciókat töltött be az igazságszolgáltatásban. 1937 februárjában igazságügyi miniszterré nevezték ki. Hivatali idejének lejártá után, 1939 augusztusában alapította meg a *Nihon-hōri-kenkyūkai* (Japán Jogtudományi Munkacsoport) elnevezésű szervezetet. Lásd hozzá alul a 60. lábjegyzetet.

²⁸ N. N.: *Deutsch-japanische Zusammenarbeit* 418.

bizonyult, ugyan intenzív eszmecserére törekedett a német és japán jogtudósok között,²⁹ az egyre erőszakosabbá váló háborús helyzet ezt az együttműködést gyakorlatilag ellehetetlenítette.³⁰

3. A jogtörténész Satoshi Nishimoto és németországi kutatóútja

3.1. A kezdeti kutatások

Nishimoto 1929 óta³¹ volt a kiotói Császári Egyetem docense, amikor az európai jogtörténeti kutatás még gyerekcipőben járt Japánban. Ezekben az években még csak néhány kutató foglalkozott ezzel a tudományággal. Európai látogatását megelőzően több olyan művet is írt, amelyek elsősorban az európai jogtörténészek munkásságához igazodtak. Nyugati, azaz európai jogtörténészként végzett kutatási tevékenysége megfelelt az akkori akadémiai normáknak. Első kutatási témája a kamatjog történeti fejlődése³² volt. Miután ezt a témát lezárta, a germán jog kutatásának szentelte magát.³³ Ő ismertette meg a japán olvasóközönséget *Claudius Freiherr von Schwerin*nek, későbbi müncheni témavezetőjének „*Grundzüge der deutschen Rechtsgeschichte*” („*A német jogtörténet alapvonásai*”) című tankönyvével, de *von Schwerin* hatása³⁴ más műveiben is egyértelműen felismerhető. Nishimoto a nyugati jogtörténeti kutatások módszertanáról is készített tanulmányt. *Karl Otto Petraschek* müncheni jogfilozófust követve azt írta, hogy a jogtörténet és a jogpolitika azonos jellegű tudományok, mivel mindkettő a mozgásban lévő joggal foglalkozik.³⁵ Ez a nézet vezetett később ahhoz, hogy jogtörténetet a jogpolitikát szolgáló tudományágként értelmezte.

Mivel Nishimoto jogtörténeti kutatásait jelentős mértékben inspirálta *von Schwerin* müncheni jogtörténész, értelemszerű volt, hogy külföldi kutatóévének helyszínéül Münchent választotta. Nishimoto 1937 áprilisában indult Európába, és ez a tartózkodás teljes mértékben átformálta jogtörténészi szemléletét.

²⁹ KOELLREUTTER, Der Ausbau der rechtswissenschaftlichen Beziehungen zwischen Deutschland und Japan 188–190. A cikket a szerző a következőképp zárta le: „(...) a német jogi karok és különösen a Német Jogakadémia jelentős szerepet fognak játszani a német-japán kulturális megállapodás megvalósításában a jog és a jogtudomány területén. Az ő feladatuk lesz, hogy a kulturális megállapodás értelmében Németországba érkező japán jogtudósokat és joghallgatókat megismertessék az új német joggal, másrészt pedig, hogy a japán jog régi hagyományait és jelenlegi formáit is megantánítsák nekik.”

³⁰ BIEBER, SS und Samurai 629., 665., 751. *Bieber* arra utal, hogy *Koellreutter* az orvostudományhoz képviselői közötti megállapodáshoz (1939) hasonlóan a jogászok számára is egy külön német-japán megállapodást készített elő.

³¹ A kiotói jogi fakultást, amely a tokiói jogi kar után a második volt Japánban, 1899-ben alapították meg. 1945-ig csak néhány császári egyetem működött, ahol jogi diplomát lehetett szerezni, ezért ezek professzorait nagy becsben tartották. Lásd a japán jogi oktatás történetéhez, valamint Nishimoto részletes életrajzi adataihoz: SATO, Egy sikertelen kísérlet 23–28.

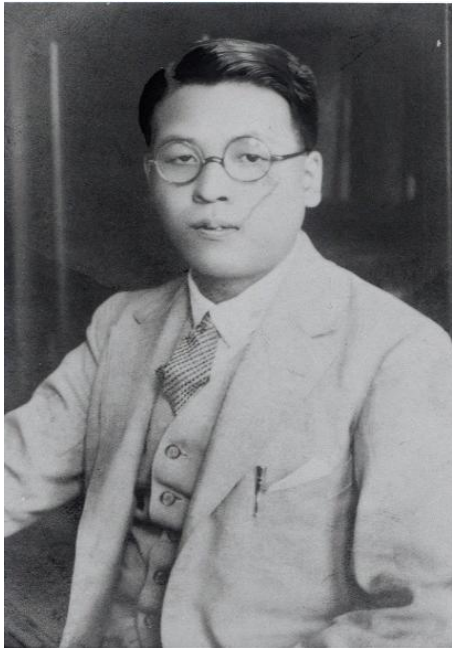
³² A kapcsolódó esszéket 1937-ben Tokióban monográfiaként adták ki „*Risoku hōshi ron*” („*A kamatjog története*”) címmel. Művében a kamatjog történeti fejlődését követően egy törvénytervezetet fogalmazott meg a kamatjog jövőbeli reformjára vonatkozóan.

³³ NISHIMOTO, Geruman-hō niokeru keiyaku seiritsu no hōshiki 141–151.

³⁴ NISHIMOTO, V. Schwerin, Grundzüge der deutschen Rechtsgeschichte 132–136. *Schwerin* hatása tükröződik „*A római jog recepciójának újbóli vizsgálata*” című írásában, melyben nem a középkor végén megfigyelhető jogátvételre, hanem a római jog korábbi hatására fókuszált, és többek között arra jutott, hogy a germán jogot tiszta formájában az északi germán jogi kultúra őrizte meg leghosszabb ideig. Lásd: NISHIMOTO, Rōma hō keiju no saikentō 29–57.

³⁵ Ez a tanulmány bevezetőként szolgált európai jogtörténeti tankönyvéhez, amely Tokióban 1936-ban jelent meg. Lásd: NISHIMOTO, Sicyō hōseishi kenkyū no hōhō ni tsuite 729., 739., 1. lábjegyzet. Lásd hozzá továbbá: PETRASCHKEK, System der Rechtsphilosophie 313.

3.2. A müncheni út

1. kép: Satoshi Nishimoto (1904–1982)

Nishimoto először Berlinbe utazott. Ott találkozott *Kintomo Mushanokōji*³⁶ japán nagykövettel. A japán követség közvetítésével *Hans Frank* birodalmi miniszter is fogadta. Rövidesen azonban folytatta az útját Münchenbe, ahol *von Schwerinnél* a német jogtörténet kutatásával foglalkozott, illetve részt vett *Karl Haushofer* előadásán és szemináriumán. *Nishimoto Mushanokōji* közvetítésének köszönhetően ismerkedett meg vele, ami ahhoz vezetett, hogy időnként még *Haushofer* otthonába is meghívást kapott.³⁷ Müncheni tartózkodása egy évig és nyolc hónapig tartott. 1939-ben Franciaországon keresztül az Egyesült Államokba utazott. Átszelte az amerikai kontinenst, majd végül visszatért Japánba. Kutatói tartózkodása alatt saját szemével figyelte meg az európai országokat, és nem tagadható, hogy az említett két professzorral folytatott eszmecsere nagy hatással volt későbbi kutatásaira.

3.3. Találkozás Hitlerrel

A tudományos találkozókön kívül azonban volt egy még nagyobb esemény, amely meghatározó élmény volt a számára: találkozója a *Führerrel*. Müncheni tartózkodási idejére esett *Hitler* itteni látogatása is, melynek során betért törzsvendéglőjébe, az *Ostera Bavaria*ba. Mint minden érdeklődő, *Nishimoto* és sinológus kollégája, *Ichisada Miyazaki* is odamentek *Hitler*hez. Szerencsájukre személyesen üdvözölhették őt, és még néhány szót is váltottak vele.³⁸ Ez a találkozás maradandó nyomot hagyott benne.

3.4. Claudius Freiherr von Schwerin

Nishimoto azonban nemcsak a *Hitlerrel* való találkozása révén került kapcsolatba a nemzetiszocialista milióval, hanem a professzorain keresztül is, akiknek rendszeresen hallgatta az előadásait. Ilyen módon számos ponton érintkezett az NSDAP-vel is. Mint tisztségei és tagságai jelzik,³⁹ *von Schwerin*,

³⁶ *Kintomo Mushanokōji* ezt a tisztséget 1934-től 1937-ig töltötte be. Ő volt az, aki Japánt az Antikomintern Paktum aláírásakor képviselte 1936. november 25-én.

³⁷ NISHIMOTO, Chiseigaku to sono hōhō 1–35., 33–34.

³⁸ MIJAZAKI, Meguriai 3.; MIJAZAKI, Hitorā tonō meguriai 335–337. Saját emlékiratain kívül lásd még a „*Ichisada Miyazaki*” című újságcikket a *Mainichi-Shimbun* [Mainichi Újság] 1978. december 14-i számában (3.)

³⁹ A következő egyesületek tagja volt: Bund Nationalsozialistischer Deutscher Juristen (1934 óta), NS-Wohlfahrt (1934 óta), *Volksbund für das Deutschtum im Ausland* (1935 óta), *NS Studentenkampfhilfe* (1937 óta). Lásd: SIMON, Schwerin, Claudius Freiherr von 77–79.

igen szoros kapcsolatban állt a náci párttal. 1937 májusa óta volt párttag, és a müncheni jogi kar legtöbb oktatójához hasonlóan ő is tagja volt a Német Jogakadémiának is.⁴⁰

3.5. Karl Haushofer

A geopolitikus *Haushofer* viszonya az NSDAP-hoz igen összetett volt. 1919-ben találkozott *Rudolf Hess*-szel, akivel szoros barátságot kötött. Míg *Hess* csatlakozott a nemzetiszocialistákhoz, *Haushofer* nem szimpatizált *Hitler*rel, távol tartotta magát tőle. A sikertelen *Kapp*-puccs (1920) után *Hitler* börtönbe került, ahol többek között *Haushofer* Japánról írt könyveit olvasgatta. Ezekből olyan inspirációt nyert, amelyeknek köszönhetően később, külpolitikai terveiben fontos szerepet szánt Japánnak.⁴¹

Haushofer már 1909–1910-ben is járt Japánba egy hivatalos ügynek köszönhetően. Ekkor Kiotóba is látogatást tett.⁴² Később több művet is írt Japánról, és ezeknek köszönhetően elismert Japán-szakértő lett. Különösen szoros kapcsolat fűzte a berlini japán nagykövetséghez, és ennek köszönhetően azt, hogy egyre több japán tudós látogatta meg Münchenben. Ezek közé tartozott *Nishimoto* is: 1937. július 1-jén *Mushanokōji* nagykövet levélben kérte *Haushofert* arra, hogy *Nishimotot* támogassa.⁴³

Haushofer 1934 és 1937 között társalapítója és elnöke volt a kultúrpolitikai tevékenységet folytató Német Akadémiának (*Deutsche Akademie*), ami Münchenben működött. Tagja volt a Német Jogakadémiának is, bár ő maga nem volt jogász.⁴⁴ Mivel azonban a felesége fele részben zsidó származású volt, soha nem lépett be az NSDAP-ba. *Nishimoto* 1942-ben megjelent esszéjében megemlékezett *Haushofer* asszonyt, aki jól értett japánul, és megjegyezte, hogy ő és férje jól vannak. Fiát, *Albrechtet* azonban bebörtönözték, mert 1944. július 20-án részt vett az *Adolf Hitler* elleni merényletben. *Albrechtet* a következő év április 24-én börtönében gyilkolták meg,⁴⁵ ugyanekkor *Haushofer* és más családtagjai a dachau koncentrációs táborban raboskodtak.⁴⁶ *Nishimotó*nak németországi látogatása idején azonban bizonyára a leghalványabb fogalma sem volt ezekről a kényes családi körülményekről, hiszen hazatérése után maga is terjesztette a zsidókról szóló negatív kijelentéseket.

3.6. 1937 és 1938 eseményei

Nishimoto 1937 májusától 1939 januárjáig, összesen 20 hónapig tartózkodott Németországban. Ottléte alatt a következő események tanúja volt Európában: megtörtént Ausztria Németországhoz való „csatolása” 1938 márciusában, majd ugyan ennek az évnek októberében Szudéta-vidék bekebelezése, illetve a kristályéjszaka eseményei a következő hónapban. *Nishimoto* pontosan akkor töltötte a kutatói szemesztereit Németországban, amikor a náci rezsim inváziós politikája és a

⁴⁰ ADLBERGER, Nützliche Kooperation 405.

⁴¹ SPANG, Karl Haushofer Re-examined 139–157., különösen 139. és 144.

⁴² Japánhoz fűződő viszonyát lásd: SPANG, Karl Haushofer und Japan 78. ff.

⁴³ SPANG, Karl Haushofer und Japan 407., 177. lábjegyzet.

⁴⁴ Több ízben publikált a ZAkDR-ben, lásd: HAUSHOFER, Rechtsboden und Wehrgesinnung 900–904.; HAUSHOFER, Recht und Dynamik im Fortleben der Völker 418–420.

⁴⁵ MICHEL, Haushofer, Albrecht 120–121.

⁴⁶ MÄRZ, Haushofer, Karl 121–122.

zsidóüldözés erőteljes iramban haladt előre. Hogyan élte meg szemtanúként a korszak német jogtörténet-tudományának alakulását? Erről közvetlenül Japánba való visszatérése után a következőképpen vallott: „*Mostanra már a német jogtörténet-tudomány teljes összhangban van a nemzeti politikával. Ezért a nemzeti politikától eltérő német jogtörténet aligba képzelhető el. Mivel a Német Birodalom az NSDAP etnikai-nacionalista pártprogramjának megfelelően az egész német népet az országhatáron kívül egy fedél alá kívánja vonni, a politikai-földrajzi kutatás elengedhetetlen. A geopolitikai igényeket kielégítve és a pártprogramot teljes mértékben támogatva a jogtörténet-tudomány ballatlan mértékben előtérbe került. Mivel ebben a helyzetben a jogtörténet összekapcsolódik a geopolitikával, az a tendencia figyelhető meg, hogy a jogtörténet eltávolodik természetes kutatási területétől, nevezetesen a múlttól, és a kutatás a jelentől a jövőig tartó időszakra is kiterjed. (...) A németországi jogtörténetírás egyértelműen politikai-földrajzi tendenciákat mutat. Az idei márciusi ünnepek alatt (1939) például 'a német Kelet kutatása' mottóval rendezték meg az össznémet jogtörténetész-találkozót.⁴⁷ A konferencia helyszíne a nemzetiszocialisták keleti előre nyomulásának stratégiai bázisa, Breszló (Breslau) volt, elnöke pedig a müncheni professzor, von Schwerin. És éppen a jogtörténetészek voltak azok, akik abban az évben és az azt megelőző évben tudományosan alátámasztották Csehszlovákia romba döntését. Ezt az eseményt azszal igazolták, hogy Csehország a középkorban Németországhoz tartozott. Ily módon a történelem hozzájárul a politikához, a jogtörténet a politikai programhoz, a német jogtörténet pedig a Német Birodalom politikájához. Ez a nemzetiszocialista Németország hírbet tudományos és politikai irányzata.*”⁴⁸ Külföldi kutatói tartózkodásának ez a tapasztalata Nishimoto jogtörténetész szemléletmódját jelentős mértékben formálta.

3.7. A jogtudomány változásai

Amíg Nishimoto külföldön tartózkodott, Japánban egyre inkább viharos időszak következett be, ahogyan ez már Németországban is megtörtént. Előbb 1937 júliusában a Marco Polo hídhoz kötődő incidens következtében Kína és Japán között totális háború bontakozott ki. 1938 áprilisában hirdették ki a teljes állami mozgósításról szóló törvényt (*Kokka-sōdōin-hō*), amely 1938. május 5-én lépett hatályba, majd 1938 novemberében meghirdették az „Új rend Kelet-Ázsiában” programot.

Amint már bemutattuk, a japán értelmiségiek a kezdeti időszakban negatívan viszonyultak az NSDAP-hoz, sőt az 1936. évi német-japán Antikomintern Paktumot is ellenérzéssel fogadták. A helyzet az említett Marco Polo híd incidenssel változott meg. A háború megállt, és egyre nagyobb elvárásokat támasztottak a szövetséges államokkal, például Németországgal és Olaszországgal szemben. Ennek eredményeképpen változott meg a hozzáállás az Antikomintern Paktumhoz is. 1937 novemberében Olaszország, majd 1939 januárjában Magyarország is csatlakozott ehhez az egyezményhez. 1938 februárjában Hitler a Reichstag előtt tartott beszédében elismerte Mandzsúriát államként, és kinyilvánította, hogy támogatja Japán törekvéseit. Erre reagálva Japánban egyfajta Hitler-kultusz alakult ki. Ellentétben azzal, hogy Hitler erőteljesen nyomult előre, a Japán és Kína

⁴⁷ Ezt a konferenciát valójában 1938-ban kellett volna megtartani, de 1939-re halasztották, majd a háború miatt elmaradt. Lásd hozzá: STOLLEIS, Deutscher Rechtshistorikertag 990. hasáb, valamint ZAkDR-ban közzétett két beszámolót 1938-ból és 1939-ből: N. N.: Amtlicher Teil. Sechster Deutscher Rechtshistorikertag 559. (1938) és 491. (1939). Mivel Nishimoto már januárban elhagyta Németországot, és Amerikába költözött, valószínűleg nem tudott arról, hogy az említett konferenciára nem került sor.

⁴⁸ NISHIMOTO, Hansu Furanku „Geruman hō” 338–339.

közötti háború egyre kegyetlenebbé és keményebbé vált,⁴⁹ ami egy új tendenciát váltott ki, a Németországától való tanulás szándékát, amely egészen a német-szovjet megnemtámadási paktumig, 1939 augusztusáig gyakorolt hatást az események alakulására.

Ezek a politikai fejlemények természetesen a japán tudományos világot is megérintették. Az 1939 és 1941 közötti években neves professzorok közreműködésével, a gazdasági és a politika élet jeles személyiségeinek a támogatását élvezve fordították le japán nyelvre a *Hans Heinrich Lammers* és *Hans Pfuntner* szerkesztésében Berlinben 1939-ben kiadott „*Grundlagen, Aufbau und Wirtschaftsordnung des nationalsozialistischen Staates*” („*A nemzetiszocialista állam alapjai, felépítése és gazdasági rendje*”) című sorozatot.⁵⁰ A japán kiadáshoz az előszót *Fumimaro Konoe* miniszterelnök írta. A fordítással a cél az volt, hogy az Európában új rendet teremtő Németországot a fejlődő, az ún. nagy kelet-ázsiai jóléti térség megteremtésére törő Japánnal összehasonlíthassák. Példa lehet erre, hogy a német mintát követve *Hideharu Sonda* munkajogász 12 kötetes sorozatot jelentetett meg „*Nihon kokka kagaku taikai*” („*A japán államtudomány rendszere*”) címmel,⁵¹ melyben három kötet a jogtudománnyal foglalkozott.⁵²

3.8. A kiotói jogi kar az 1930-as évek végén és az 1940-es évek elején

Mint látható, a náci rendszer jogtudománya nagy érdeklődést váltott ki egész Japánban, ahogy ez Kiotóban is megfigyelhető volt. Ennek illusztrálására az alábbiakban a *Hōgaku ronsō* (Kiotói Jogi Szemle) és a *Kyōto teikoku daigaku shimbun* (Császári Kiotói Egyetem Folyóirata) segítségével adható rövid áttekintés, mely alapján az 1940-es évek első felének légköre is kitapinthatóvá válik.

Éppen *Nishimoto* külföldi tartózkodása idején látogatott el *Otto Koellreutter* müncheni jogászprofesszor német-japán csereprogram keretében a császári Tokiói Egyetem jogi karára. Olyan látogatás volt ez, amelyre „minden japán közjogász régóta vágyott”.⁵³ *Koellreutter* 1939. február 25-én „*A 20. század állama*” címmel Kiotóban is tartott előadást a Német Kultúra Intézetében, majd ugyanebben a városban március 25-én „*A tudomány szabadsága*” címmel a Német-Japán Kulturális Társaságban.⁵⁴ A helyi jogi kar figyelmét *Koellreutter*nek „*A nemzetiszocializmus és a német jog*”, valamint

⁴⁹ IWAMURA, Senzen nihon-jin no tai-doitsu ishiki 43–44.; SHIMIZU, Bunka no sūjiku. Senzen Nihon no bunka-gaikō to Nachi-Doitsu 69–70.

⁵⁰ A fordítást lásd: HUTARA, Shin doitsu kokka taikai. A német történelemmel foglalkozó írások (1. kötet, 2. csoport, 11a-c.) *Theodor Steche* („*Deutsche Vor- und Frühgeschichte*”), *Willy Hoppe* („*Grundzüge der deutschen Geschichte im Mittelalter*”) és *Erich Botzenhart* („*Grundzüge der deutschen Geschichte der Neuzeit*”) tollából külön jelentek meg, lásd: UEHARA – KOBAYASHI, Doitsu shi.

⁵¹Lásd: SONDA, Nihon kokkakagaku taikai. Eredetileg egy 14 kötetes művet terveztek, de a háború miatt a tervet elvetették. A projekt célja az volt, hogy a japán államot a háborús rendszer alatt kialakult új világ-, történelem- és emberkép alapján tudományosan rendszerbe foglalja: hatalmas vállalkozásról volt szó, amelyhez Japán teljes bölcsészkarát mozgósították. *Sakae Wagatsuma*, a kor egyik vezető jogtudósa, szintén a szerkesztőség tagja volt. Lásd hozzá: MASUDA, Jit-sugyō no Nihon-sha nanajūnen-shi 136.

⁵² A kötetben a Kiotói Egyetem két jogászprofesszora is szerepelt: *Kenji Maki*, a japán jogtörténet művelője volt, míg *Bunjirō Ishida* polgári joggal foglalkozott.

⁵³ ZKUK 295. sz. 1939. május 5., 5.

⁵⁴ ZKUK 293. sz. 1939. március 5., 3. Ugyanitt lásd az előadás rezüméjét is.

„*A nemzetiszocialista Németország korporatív önkormányzatisága*” című előadásai is felkeltették.⁵⁵ Ezeket később lefordították és közzétették a Kiotói Jogi Szemlében.⁵⁶

Koellreutter ekkor még mindig hűséges támogatója volt a náci rendszernek. Kiotóban úgy mutatták be, mint „*a nemzetiszocialista közjog kimagasló ismerőjét, miután ellenfele, Carl Schmitt 1936 körül megbukott*”. Japán oldalról a meghívás háttérében minden bizonnyal a náci rendszer jogtudománya iránti nagyfokú érdeklődés állhatott. Satoru Kuroda⁵⁷ nagy örömmel várta Koellreutter látogatását, aki egykori riválisához, Carl Schmitthez képest „*száz százalékban nemzetiszocialistának volt mondható*”.⁵⁸ A náci jogtudományának egyre növekvő befolyása azonban nem csak közjog területén, hanem a magánjogászok körében is megfigyelhető volt. Bunjiro Ishida, aki 1935 óta a polgári jog professzora volt, „*a kortárs magánjogi tudományosság unikumaként*” okozott szenzációt, és mint írták róla, „*erőteljes kritikával viszonyult a korábbi magánjogi rendszerhez, és egy totalitárius rendszert propagált*”.⁵⁹ 1939. október 26-án „*Elmélkedések az új rendről*” címmel tartott lángoló beszédében a francia forradalmat követően kialakult polgári társadalom „*régi rendjének*” eltörlésére szólított fel, és arra bátorította hallgatóságát, hogy totalitárius értelemben ne önmagáért (az individuum javára), hanem a közösségért éljen.⁶⁰

2. kép: Otto Koellreutter előadása 1939. február 23-án Kiotóban

Hasonló tendencia a jogtörténészek körében is megfigyelhető volt. Kenji Makinak, a japán jogtörténet professzorának munkásságára a *Kokoku-shikan*, a Tennō-központú történelemszemlélet nyomta rá a bélyegét.⁶¹ Mindenekelőtt a *Nihon hōri-kenkyūkai*, a Japán Jogtudományi Munkacsoport

⁵⁵ ZKUK 295. sz. 1939. május 5., 5.; KLR 1939/40. sz. 1038.

⁵⁶ KOELLREUTTER, Nachisu doitsu ni okeru shokubun jichisei 1–14.

⁵⁷ Kurodat a háború után végleg menesztették a közszolgálatból.

⁵⁸ ZKUK 287. szám, 1938. november 5., 1. Koellreutter japán látogatása során tartott előadásait később lefordította és kiadta: ŌGUSHI, Otto Koellreutter, Shin kokka kann.

⁵⁹ ZKUK 296. szám, 1939. május 20., 1.

⁶⁰ ZKUK 304. szám, 1939. november 5., 5.

⁶¹ MAKI, Tōa-shin-chitsujo to waga kokutai 835. A *kokutai* kifejezés 1945-ig erősen jellemezte a japán politikai doktrínát. A szó eredetileg a késő *Edo*-korszak nacionalista, filológiai-filozófiai irányultságú gondolkodóitól származik. Egyes alkotmányjogászok a szót az európai értelemben vett kormányformával társították, bár ez vitatott volt. Maki maga a szót a „*japán állami élet alapjaként*” vagy a „*történelmileg kialakult japán államrendként*” értelmezte. A definíciós nehézségekről lásd: KAEMPF, Die Entwicklung der Verfassungswissenschaft Japans 7., 15.; OHGUSHI, Die Entwicklung des japanischen Konstitutionalismus seit dem Weltkriege 356., 369. Említhető továbbá: MAKI, Nihon-

kiemelkedő tagjaként említhető, aki számos tanulmányt készített.⁶² Figyelemre méltó, hogy a munkacsoport szervezete a Német Jogakadémia szervezetéhez hasonlított.⁶³

Ezen kívül a kari vezetés ebben az időszakban több tantárgy tematikáját szűkítette, és „gyakorlati szempontokra” hivatkozva felállította a *Tōyō hōseishū*, a Keleti Jogtörténeti Tanszéke, mint a kelet-ázsiai tanulmányok megtestesítőjét.⁶⁴ *Kingo Kobayakawa* pedig, aki addig a japán jogtörténettel foglalkozott,⁶⁵ 1941-től a kínai jogtörténet oktatását végezte. erre az időre legkésőbb az 1942. évre esett a *Tōa-hōsei-kenkyūshitsu*, a Kelet-Ázsia jogával és politikájával foglalkozó szeminárium mint speciális kutatási részleg felállítása kiotói Császári Egyetem jogi karán. A szeminárium célja az volt, hogy tudományos szempontból támogassa az ún. nagy kelet-ázsiai jóléti térséget. Könyvgyűjteménye a Kínára és Mandzsúriára, valamint a Csendes-óceán déli részére kiterjedő regionális tanulmányoktól az iszlám tanulmányokig és a fasizmuson át a geopolitikáig terjedt.⁶⁶ A szemináriumot 1945-ben, a háború végét követően zárták be.

teki sekaikan to „ie“ oyobi „u“ no seishin 1. Az „ie” és az „u” egyaránt fordítható „ház” vagy „családi közösség” értelemben, de az „ie” sokkal kiterjedtebb, mint az „u”. Az „u” szó a *hakkō-ichū* („nyolc égtáj – egy tető”) szókapcsolathoz kapcsolódik. A *hakkō-ichū* volt az ún. új kelet-ázsiai rend vagy az ún. nagy kelet-ázsiai jóléti szféra kulcsszava. Lásd: KOELLREUTTER, Tennoismus und politische Führung in Japan 114–151.

⁶² MAKI, Nihon-koyū-hō no taikai. Kutatásainak célja a meglévő jogrendszer megújítása volt, de a japán jogtörténet szemszögéből nézve. Lásd hozzá: MAKI, Dai-sensō to hō-chitsujo no kōshin.

⁶³ A *Nihon-hōri-kenkyūkai*, a Japán Jogtudományi Munkacsoport 1940-ben alakult. Célja az volt, hogy a *nihon hōri*-t, azaz a japán jogtudomány áttekintse és rendszerezze, valamint hozzájáruljon a japán jog megújításához és annak gyakorlati alkalmazásához. Célja volt továbbá az is, hogy hozzájáruljon az ún. nagy-ázsiai jogrend megteremtéséhez és a globális jogi kultúra továbbfejlesztéséhez. A taglista élén a korábbi igazságügyi miniszterek álltak tanácsadói szerepkörrel, de számos neves, főként tokiói jogtudóst is a tagjai között tudhatott a munkacsoport, amely nyolc szekcióból állt: 1) alkotmány és általános jogtan, 2) polgári jog, 3) büntetőjog, 4) nemzetközi és nagy-ázsiai jog, 5) ügyvédi és közjegyzői jog, 6) parlamenti és köztisztviselői jog, 7) kereskedelmi és gazdasági jog, 8) jogtörténet, amelyhez az eszmetörténetet és a vallást is besorolták. A tanulmányok és konferenciák eredményeit egy sorozatban tették közzé. Az 1924 óta megjelenő *Hōritsu-shūmpō* (*Jogtudományi és Politika*) című szakfolyóiratot 1943-tól, a 680. számtól e munkacsoport szervezeti folyóiratává alakították át. Lásd hozzá a *Nihon-hōri-kenkyūka* kiadásában 1942-ben Tokióban kiadott áttekintést (*Nihon-hōri-kenkyūkai jūgyō gaiyō*). A jogtörténeti szekció kizárólag a japán jogtörténettel foglalkozott, és a kiotói jogtörténetész, *Kenji Makī* vezetése alatt állt, lásd hozzá: SHIRAHARA, Nihon-hōri-kenkyūkai no bunseki. A munkacsoport tevékenységének és hatásainak a kutatása az elmúlt években intenzívebbé vált, lásd hozzá: DEGUCHI, Yūichi Nihon-hōri to kokka kagaku 21. Nem lehet egyértelműen meghatározni, hogy mit jelent a *nihon-hōri* kifejezés. Az alapgondolat az, hogy a japán jog a *Tenno* (a japán császár) nevéhez köthető, és hogy minden törvénynek a nemzeti jelleget kell megtestesítenie. Japán az „erkölcs országa”. Ennek megfelelően az erkölcs és a jog elválaszthatatlanul összekapcsolódik. Emiatt a japán jogot a *nihon-hōri* szerint szükséges modernizálni, mivel a munkacsoport működésének idején fennálló jogrendszert a *Meiji*-korszakban vezették be ideiglenes gyógy módként. A *nihon-hōri* fogalmát elsősorban *Sei-ichirō Ono* (büntetőjogász) fogalmazta meg, hogy elkerülje a japán jogtudomány náci irányba történő átalakítását. Lásd hozzá: ONO – DEGUCHI – MATSUMOTO, Senji-taisei to hōgakusha 107.

⁶⁴ ZKUK 309. szám, 1940. február 5., 1. Ezzel egyidőben négy új tantárgyat vettek fel a tanrendbe: az üzleti jogot, az iparirányítási jogot, a szociális jogot és egy filozófiai bevezető kurzust.

⁶⁵ Mesteréhez, *Makī*hoz hasonlóan *Kobayakawa* is tagja volt a fent említett *Nihon-hōri-ken-kyūkai* nevű szervezetnek, és ebben a munkacsoport tevékenysége keretében írta meg tanulmányát az *Edo*-korszak japán polgári eljárásjogáról. Lásd: KOBAYAKAWA, Nihon kinsei minji-saiban-tetsuzuki no kenkyū.

⁶⁶ Azt nem tudjuk biztosan, hogy *Nishimoto* maga is tagja volt-e a szemináriumnak, de az a szakirodalom, amit a munkájához felhasznált, nagy részben egybeesik az itteni könyvállomány tartalmával.

4. Nishimoto tevékenysége a hazatérését követően

Nishimoto jó két év elteltével, 1939. június 15-én érkezett haza. Három nappal azután, hogy Yokohama kikötőjébe japán földre lépett,⁶⁷ már visszatért az egyetemre is.⁶⁸ Közvetlenül ez után interjú adott az egyetemi újságnak, ahol az európai hangulatról beszélt, különösen pedig a németek Japánhoz való hozzáállásának megváltozásáról.⁶⁹ A tudomány helyzetéről nem esett szó.

Nishimoto, aki az újságok szerint „*ígéretes tudósa volt a tebetségbiánytól még mindig szenvedő Japán tudományos életnek*”, 1940. március 30-án kapta meg rendes egyetemi tanári kinevezését.⁷⁰ Hogy mennyire szakemberhiány mutatkozott a nyugati jogtörténet művelése tekintetében és milyen hangulat volt a meghatározó, az kortársa, *Keikichi Hadara* szavaiból is kiderült: *Hadara* négy személyt nevezett csak meg e tudományág képviselőjeként: *Takeo Kuryū*t a Tōhoku Császári Egyetemről, *Masabata Kubo*t a Tokiói Császári Egyetemről, *Masayasu Kanazawat* a Waseda Egyetemről és végezetül *Nishimotot*.⁷¹ *Nishimoto*val kapcsolatban *Hadara* felsorolta főbb műveit, mint a nyugati jogtörténettel foglalkozó tankönyvét (1936) és a kamatjog fejlődésével foglalkozó írását (1937), de ugyanakkor egyértelműen kifejezésre juttatta azt az elvárást is, hogy *Nishimoto* az új generációhoz tartozó jogtörténészekhez (*Kanazawa*, *Kubo*) hasonlóan forrásközpontúan kutatást folytasson.

Nishimoto 1939 után jogtörténeti tanulmányokat már nem készített. Ehelyett inkább aktuális politikai kérdésekkel foglalkozott. Ha tett is hagyományos jogtörténeti utalásokat, azok csak arra szolgáltak, hogy tudományos alátámasztást nyújtsanak a nemzetiszocialista pártprogram méltatására. Az alábbiakban a hazatérése utáni műveit tartalmuk szerint csoportosítjuk.

4.1. A német tudományos élettel foglalkozó írások

Külföldi kutatóéveinek első tudományos gyümölcse a már említett recenzió volt a *Hans Frank* által szerkesztett „*Germanenrechte. Texte und Übersetzungen*” című műről, mellyel egyidőben a német jogtörténet kutatásának állásáról is beszámolt.⁷² Ahogy már szóba került, *Nishimoto* szemtanúja lehetett annak, hogy a német jogtörténeti szemléletmód az említett időszakban meglehetősen összhangba került a politikával, és a kutatások során nagy jelentőséget tulajdonítanak a geopolitikai helyzetnek. A történeti kutatásoknak olyan virágkora volt ez, amelyet korábban még nem lehetett tapasztalni. *Nishimoto* korábbi tudományos meggyőződését mindez csak megerősítette. Szerinte a

⁶⁷ Asahi Shimbun, 1939. június 15., reggeli kiadás, 2.

⁶⁸ N. N.: Zappō 179.

⁶⁹ ZKUK 299. szám, 1939. július 14., 1. *Nishimoto* a következőképpen elemezte a helyzetet: korábban a német állam jó kapcsolatokat ápolta a Kínai Köztársasággal. Miután azonban *Hitler* a *Reichstag*ban 1938 februárjában úgy nyilatkozott, hogy Japán segítsége elengedhetetlen a Szovjetunió legyőzéséhez, megváltozott a Kínával szembeni politika. A Cseh-Morva Protektorátus felállítását követően a német vezetés felismerte, hogy milyen hasznos lehet Japán, és a japán nép bizalma is ugrásszerűen megnőtt a náci rendszer iránt, legalább is *Nishimoto* megfigyelése szerint.

⁷⁰ ZKUK 311. szám, 1940. április 12., 1.

⁷¹ HADARA, Waga kuni ni okeru gaikoku hōshigaku no hattatsu 294–307. *Kubo* a háború után feljegyzett emlékirataiban azt írta, hogy akkoriban a szűkebb értelemben vett nyugati jogtörténetnek (a római jog művelőit figyelmen kívül hagyva) mindössze három kutatója volt, *Kanazawa*, *Nishimoto* és ő maga, mivel *Kuryū* már korábban elhunyt. Lásd: KUBO, Seiyō hōshigaku no tenbō 53–80., itt 59.

⁷² NISHIMOTO, Hansu Furanku „Geruman hō” tekusuto oyobi honyaku.

jogpolitika, pontosabban a törvényhozás tana a jogtörténeti eredmények tükörképe volt, és ezzel a nézettel a német jogtörténet-tudomány nyilvánvalóan teljes mértékben egyetértett.⁷³

Nishimoto beszámolt a Német Jogakadémia (*Akademie für Deutsches Recht*) alapításáról és annak céljáról, valamint tudományos tevékenységéről is, amelyet igen nagyra értékelt.⁷⁴ Rámutatott arra, hogy a középkori jog kutatása nagy intenzitással folyt Németországban, míg a római jogi elemzések célja ezzel szemben csak a germán jog tisztaságának feltárása volt. Hogy miért nem teljesen álltak le a római jogi kutatásokkal, annak oka a germán jog rendszerezettségének csekély voltában rejlett. Ezt a rendezettséget a római jogi fogalmak és kategóriák segítségével igyekeztek megteremteni.

Ezt a módszert *Nishimoto* analóg módon a japán viszonyok tekintetében is alkalmazta: mivel Kelet-Ázsiában a nyugati jog számos eleme megtalálható, a „kelet-ázsiai új rend kialakítása” szükségessé teszi a nyugati jog átfogó vizsgálatát, hasonlóan ahhoz, ahogy Németországban is eszközjelleggel fordultak a korszakban a római joghoz.⁷⁵ *Nishimoto* úgy gondolta, hogy önmagában a tiszta japán tudomány nem elégséges ehhez. Méltatta a *Hans Frank* vezetésével összeállított művet, amely „sokat köszönhet a náci rendszerben uralkodó korszakellemnek”. Ugyanakkor nagyon fontosnak tartotta azt a jogtörténeti szerepet, amelyet *von Schwerin* ebben a projektben játszott. Voltak nézeteltérések közte és a politikusok között, és *Nishimoto* megjegyzést is tett arra, hogy *von Schwerin* „túlragyogóan is visszafogott” viselkedést tanúsított.

A Japánba való hazatérést követő első tanulmány mondanivalója mindössze ennyi volt. Mindezek alapján nem igen lehet figyelmen kívül hagyni azt a teljes változást, ami *Nishimoto* motivációját tekintve a németországi tartózkodás után bekövetkezett, az NSDAP iránti rajongása pedig a további kutatásaira is rányomta a bélyegét.

4.2. A „zsidókérdés”

Nishimoto 1939-ben adta közre a „Zsidóság jogtörténeti vizsgálata” című művét.⁷⁶ A bevezető fejezetben az európai zsidóság jelenlegi helyzetét ismertette. A zsidókat Európában üldözték Olaszország és Németország antiszemita politikája miatt, és Kelet-Ázsiába, különösen „Kelet-Ázsia Jeruzsálemébe”, Sanghajba áramlottak, mivel az európai országok nem voltak hajlandók befogadni a zsidó menekülteket. Japán ugyanekkor egy új rend kialakításán dolgozott a kelet-ázsiai térségben. Ezért Japánnak mindenképpen állandó, nem ideiglenes intézkedéseket kell hoznia a zsidókkal szemben nemzeti politikai szinten – foglalt állást *Nishimoto*. Ennek fényében ismertette a történelmi példákat

⁷³ NISHIMOTO, Hansu Furanku „Geruman hō” tekusuto oyobi honyaku 338. A szerző szerint a jogtörténet tanulmányozása a dolgok természeténél fogva alapvetően nacionalista, ezért valójában nem más, mint az állam politikája. Lásd ugyanitt: 340.

⁷⁴ NISHIMOTO, Hansu Furanku „Geruman hō” tekusuto oyobi honyaku 163.

⁷⁵ NISHIMOTO, Hansu Furanku „Geruman hō” tekusuto oyobi honyaku 340.

⁷⁶ NISHIMOTO, Yudaya minzokusei no hōshiteki kenkyū 417–452. és 649–700. A továbbiakban a zsidók kelet-ázsiai helyzetével csak annyiban foglalkozunk, amennyiben az *Nishimoto* gondolatmenetének az értelmezéséhez szükséges. Lásd: BANDŌ, Nihon no yudaya-jin seisaku; MARUYAMA, Taiheiyō sensō to shanghai no yudaya nanmin; SEKINE, Nihon senryō ka no Shanghai yudaya-jin gettō; MAUL, Warum Japan keine Juden verfolgte; MEDZINI, Under the Shadow of the Rising Sun. Az utóbbi mű japán nyelvű kiadását a szerző egyetértésével annyiban módosították, amennyiben az a történelmi hitelesség szempontjából szükséges volt.

arra, hogyan bántak a zsidókkal jogilag. Véleménye szerint ezeknek a történelmi példáknak hozzá kell járulniuk a jövőbeli jogalkotáshoz, és pontosan ez volt a célja azzal, hogy ezt az írást elkészítse.⁷⁷

Japánnak korábban nem volt kapcsolata a zsidókkal, így a legtöbb embernek fogalma sem volt a zsidókról. Most azonban Japán irányította „a kínai kontinenst”, és *Nishimoto* szerint ezért szükség volt arra, hogy foglalkozzanak ezekkel a kérdésekkel.⁷⁸ Igyekezett az embereket jogtörténeti szempontból ellátni a szükséges információkkal, de a források, amelyekre támaszkodott, nem hiteles bizonyítékokon alapultak. Így írása inkább csak az akkoriban elterjedt antiszemita nézetek ismétlését jelentették.⁷⁹

A zsidókkal való bánásmóddal kapcsolatban konkrét, három cikkelyből (összesen nyolc bekezdésből) álló törvényjavaslatot sürgetett.⁸⁰ Mindenekelőtt a zsidók életének és vagyonának védelmét követelte, de nem humanitárius okokból. A zsidókkal szembeni kemény bánásmód kiválthatta volna a japánellenes érzelmeket az Egyesült Államokban, mivel ott nagyszámú zsidó lakosság élt, ezt azonban mindenáron el kellett kerülni. Másrészt *Nishimoto* is szükségesnek tartotta, hogy a zsidókat olyan etnikai csoportnak minősítsék, amellyel különös óvatossággal kell bánni, sőt megfelelő módon ellenőrzés alá kell őket vonni. Ehhez „alapvető ismeretekkel” kell rendelkezni a zsidókról, mint ahogyan az európai rendőrtisztek is képzésben részesültek ezen a területen. *Nishimoto* tehát olyan „ismeretekkel” szolgált, amelyek nem voltak mások, mint széles körben elterjedt előítéletek.⁸¹

Végezetül rámutatott arra, hogy a zsidókkal való nagylelkű (vagy kemény) bánásmód kedvező (vagy kedvezőtlen) hatással lehet az Egyesült Államok közvéleményének kialakulására. Ezért hangsúlyozta, hogy a legegyszerűbb és legbölcsebb módja annak, hogy az Egyesült Államokat a Japán-barát államok oldalán tartsák, az, ha a zsidó élet- és vagyon védelmét hirdetik Kelet-Ázsiában, miközben megfelelő „zsidótörvényt” léptetnek életbe és hajtanak végre.⁸²

Ez volt *Nishimoto* első antiszemita esszéje.⁸³ Motivációja abból a meggyőződésből fakadt, hogy most már a japánoknak is szükséges a „zsidókérdés” felé fordítaniuk a figyelmüket, még akkor is, ha korábban alig vagy egyáltalán nem kerültek kapcsolatba a zsidókkal. Az ezzel kapcsolatos válságérzetet azonban a korabeli Japánban is hamis kiindulópont alapján értelmezték.⁸⁴

⁷⁷ NISHIMOTO, Yudaya minzokusei no hōshiteki kenkyū 427. ff.

⁷⁸ NISHIMOTO, Yudaya minzokusei no hōshiteki kenkyū 682. Még ha Japán ettől kezdve nem is fogadott be több menekültet, a zsidókkal való bánásmóddal továbbra is foglalkozni kellett, hiszen a zsidó Kínában, például Harbinban már rég letelepedtek. 1937-ben Harbinban tartották a távol-keleti zsidó közösség első kongresszusát.

⁷⁹ Az ún. „zsidó fenyegetésről” alkotott véleményét erősen befolyásolták a korban elterjedt összeesküvés-elméletek, például a „Cion véneinek jegyzőkönyve” című antiszemita pamflet. Az 1930-as években uralkodó antiszemita gondolkodásról Japánban lásd: MARUYAMA, 1930-nendai ni okeru nihon no han yudaya shugi 411–438, melyhez angol nyelvű összefoglalót is csatoltak (544–545).

⁸⁰ NISHIMOTO, Yudaya minzokusei no hōshiteki kenkyū 693. ff.

⁸¹ NISHIMOTO, Yudaya minzokusei no hōshiteki kenkyū 694. f. *Nishimoto* a „típikusan zsidó” arcvonásokat, a testtartást, a takarékos háztartás-vezetést, a nyelvi tehetséget, az udvariasságot, a szakmai függetlenséget és a családneveket említette ezek között meg.

⁸² NISHIMOTO, Yudaya minzokusei no hōshiteki kenkyū 700.

⁸³ A témához tartozó további írását lásd: NISHIMOTO, Tōa to yudaya-jin-mondai. Kyōeiken ken-setsu ni okeru ichi kadai.

⁸⁴ Abban az időben számos antiszemita írást adtak ki Japánban. *Nishimoto* tanulmányának nagy részét *Kijō Utsunomiya* könyvére alapozta. Az álnév mögött *Koreshige Inuzuka* rejtőzött, aki a Japán Császári Haditengerészet egyik tisztje volt és elsősorban az úgynevezett *Fugu*-tervvel, egy zsidó migrációs elképzeléssel foglalkozott. Az álnév alatt mindeközben

4.3. A totalitarizmus

Nishimoto 1940-től kezdődően egy sor tanulmányt⁸⁵ publikált a totalitarizmus témakörében, amelyeket később összeállítottak és könyv formájában⁸⁶ is kiadtak. Ezek az esszéket úgy tekintik, mintha a német jogtörténetről szóló szokásos írások lennének, valójában azonban a totalitarizmus középkori gyökereit tárják fel.⁸⁷ A szerző totalitarizmus iránti elkötelezettsége azzal függött össze, hogy Japán ebben az időben lépett a totális mozgósítás szakaszába. *Nishimoto* gondolkodásmódja pedig nagyon is összhangban volt ezzel a korszellellemmel.

4.4. Geopolitika

Mint fentebb említettük, *Nishimoto* részt vett *Haushofer* egyetemi előadásán is a németországi tartózkodása idején. Hazatérését követően geopolitikai munkába kezdett: a Csendes-óceán problémáival foglalkozó tanulmánya 1941-ben a császári Kiotói Egyetem folyóiratában jelent meg,⁸⁸ majd 1942-ben a Kiotói Jogi Szemlében publikálta a „*Geopolitika és annak módszerei*” című írását.⁸⁹ Úgy vélte, hogy a geopolitikai jelenségek kulturális természetűek, és ezért történeti vizsgálatot igényelnek. Ilyen megközelítéssel hasonlította össze az ún. nagy kelet-ázsiai jóléti szféra kiépítésének folyamatát a németországi ún. az új európai nagytér-rend megvalósításával.⁹⁰ *Nishimoto* gondolkodásmódjában tehát a geopolitika és a jogtörténeti kutatás szorosan összekapcsolódott.

Érdekes, hogy a tanulmánya végén „*a geopolitika előfutárait*” is bemutatta.⁹¹ *Friedrich Ratzel* (1844–1904), *Rudolf Kjellént* (1846–1922) és *Haushofert* nevezte meg, akiket általában úttörőnek

gyakran írt antiszemita cikkeket a *Kokusai seikei gakukai*, a Nemzetközi Politikai Gazdaságtani Társaság bulletinjébe, amelyet részben egy állami intézmény, a Zsidókérdés Tanulmányozásának Intézete adott ki. *Inuzuka* az NSDAP zsidópolitikájával szemben azonban saját véleményt alakított ki. Lásd: UTSUNOMIYA, Yudaya mondai to Nihon. A katonatiszt *Inuzuka*hoz lásd: SEKINE, Nihon senryō ka no „Shanghai yudaya-jin gettō 31. ff. Esszéjében *Nishimoto* hangsúlyozta a zsidók hasznosságát, ami tárgyalási alap lehet a nemzetközi szintéren és mint a kontinentális tőkegazdaság előmozdítója. Ez az elképzelés összhangban volt azzal az alapvető hozzáállással, amely akkoriban a „zsidó-szakértők”, köztük *Inuzuka* esetében is elfogadást nyert. A *Fugu*-tervről lásd: TOKAYER, Marvin – SWARTZ, Mary: The Fugu Plan: the Untold Story of the Japanese and the Jews during World War II.

⁸⁵ NISHIMOTO, Chūsei nōmin no hōritsu-jō no chii; NISHIMOTO, Toshi jiyū-shugi no hihan; NISHIMOTO, Geruman no zentai-shugi shakai-soshiki; NISHIMOTO, Doitsu kokuminsei riron no tenkai.

⁸⁶ NISHIMOTO, Doitsu kokuminsei tenkai no riron. Ezt a könyvet a háború után az amerikai megszállás alatt elkobozták, és gyakorlatilag betiltották. Lásd: SHICHINOHE, Nihon-hyōronsha, kyūsha-jidai shuppan-mokuroku 1.

⁸⁷ *Nishimoto* az ún. jogszerű reformmal foglalkozott. A jogszerű reform kifejezést használta, amikor egy meglévő rendszerben, a meglévő rendszer alapján és a meglévő rendszerben meglévő szervezetek alkalmazásával egy előre nem látható rendszer bontakozik ki. Történelmi példaként említette a feudális rendszer kialakulását vagy az önkormányzati jog kialakulását, de a legjobb példa erre szerinte az NSDAP hatalomátvétele volt. Lásd: NISHIMOTO, Gōhō teki kaikaku 145–172. és 245–257.

⁸⁸ NISHIMOTO, Seiji-chiri no ueyori mitaru taiheiyo. 2. Lásd hozzá: SPANG, Haushofer und Japan 660. A szerző rámutatott arra, hogy *Nishimoto* már három évvel *Haushofer* előtt megígérte, hogy megírja ezeket a cikkeket.

⁸⁹ NISHIMOTO, Chiseigaku to sono hōhōron 141.

⁹⁰ Az ún. nagy kelet-ázsiai jóléti szférának *Carl Schmitt* nagytér-elméletéhez való viszonyát lásd: HONG, Die Großraumtheorie von Carl Schmitt im Vergleich mit dem ostasiatischen Völkerrechtsverständnis 393. ff. *Nishimoto* munkásságában soha nem követte kifejezetten *Carl Schmitt* tanításait.

⁹¹ NISHIMOTO, Chiseigaku to sono hōhōron 171. ff.

tartanak ezen a területen. Míg *Ratzel* munkásságát nem tartotta nagyra, mivel geopolitikai eredményeinek összefoglalásával még adós maradt, addig két olyan geopolitikust is megnevezett, akik müncheni tartózkodása alatt nagyon aktívak voltak: az egyik a nagy teoretikus, *Haushofer*, a másik pedig a „gyakorlat embere”, *Hitler*. Őt nem csak a legmelegebb szavakkal dicsérte, hanem antiszemita nézeteivel is egyetértett.

Ebben az időszakban a *Haushofer*-féle geopolitika virágkorát⁹² élte Japánban. Több geopolitikai tudományos munkacsoport is működött Tokióban, de a császári Kiotói Egyetemen is volt egy hasonló csoport. *Nishimoto* nem tartozott ugyan ehhez, de írásaival igyekezett a jogtörténetéhez kapcsolódó geopolitikáját népszerűsíteni.⁹³ Antiszemita beállítottsága valószínűleg az ilyen irányú érdeklődésével függött össze.

Nishimoto a vallás és a politika kapcsolatáról is készített tanulmányokat. A Marco Polo hídnál történt incidens (1937) óta japán professzorok rendszeresen megfordultak Kínában azzal a céllal, hogy ebben a kritikus korszakban formálják a tudományos életet és az állami programot szolgáló tudományos nézeteket erősítsék. *Nishimoto* 1940 júliusának végétől egy hónapra Mandzsúriába utazott, hogy tanulmányozza a vallás és a politika kapcsolatát.⁹⁴ A terepkutatás eredményét később a Kiotói Jogi Szemlében publikálta.⁹⁵

Nishimoto 1943-ban a muszlimok közötti politikai változásokkal is foglalkozott,⁹⁶ bár nem az iszlám szakértője, hanem a nyugati jogtörténet szakavatott kutatója volt. Akkoriban azonban az ún. nagy kelet-ázsiai jóléti szféra kiépítése erőteljesen folyt, ami az iszlámmal kapcsolatos kutatásokat is fellendítette Japánban.⁹⁷ *Nishimoto* azonban a zsidókérdéssel kapcsolatosan foglalkozott az iszlámmal. Úgy vélte, célszerű iszlám-kutatásokat folytatni, mivel ennek az ún. nagy kelet-ázsiai jóléti szférának nagyszámú iszlám vallású lakója van. De volt egy másik oka is ennek a hozzáállásnak: a muszlimokra úgy tekintett, mint aki Japán szövetségeseivé válhatnak. A központi hatalmakat, Németországot és Olaszországot, összekötötték az iszlám világgal a zsidóellenes nézetek, és hogy ez a baráti kapcsolat fenntartható legyen, szükségesnek mutatkozott az, hogy az iszlámról szóló információk terjedjenek a lakosság körében.

⁹² SPANG, Karl Haushofer und Japan 146. A geopolitika fellendüléséről Japánban a háború alatt lásd: TAKASUGI, Nihon ni okeru chiseigaku no juyō to tenkai 75. ff.

⁹³ Az 1930-as évek utáni magdeburgi jog vizsgálata jól példázza a geopolitika és a jogtörténet közötti kapcsolatot. Lásd: MARKMANN, Zur Geopolitik des Magdeburger Rechts 384. *Markmann* egy geopolitikai intézet létrehozását tervezte, és felvette a kapcsolatot *Haushofer*rel. Lásd hozzá: SPANG, Haushofer és Japán 260–261. *Haushofer* japán ismeretségi köréhez tartozott *Junyū Kitayama* is, aki akkoriban vezető szerepet játszott a német-japán kulturális eszmecserében. *Kitayama* révén *Markmann* a kiotói egyetem jogi karának, számos művet adományozott a magdeburgi jogról. Ez a téma azonban *Nishimoto* érdeklődését nem keltette fel. *Kitayama*ról lásd: KOLTERMANN, Der Untergang des Dritten Reiches im Spiegel der deutsch-japanischen Kulturbewegung 18. (8. jegyzet); OGAWA, Ōshū ni okeru senzen no nihongo kōza 181. ff.

⁹⁴ ZKUK, 316. szám, 1940. július 5., 1.

⁹⁵ NISHIMOTO, Manshū-koku shūkyō-ron 490. Itt a szerző a mandzsúriai fő vallásokkal foglalkozott, illetve utalt a judaizmus fokozott szabályozására. NISHIMOTO, Rama kaikaku 477. Ebben a tanulmányban a tibeti buddhizmus bemutatására vállalkozott.

⁹⁶ NISHIMOTO, Kaikyōto no seijiteki dōkō 229–271.

⁹⁷ Ekkor állították fel a Kiotói Egyetem jogi karán *Tōa hōsei kenkyū-shitsut*, azaz Kelet-Ázsiai Jogi és Politikai Szemináriumot. Ez a szeminárium a tág értelemben vett ún. nagy kelet-ázsiai jóléti szféra megteremtéséhez kívánt tudományos eszközökkel hozzájárulni. A szeminárium terjedelmes könyvgyűjteményekkel rendelkezett az iszlám témájában.

Nem tagadható, hogy ezek a művek a politikával és a vallással kapcsolatban, valamint az ún. nagy kelet-ázsiai jóléti szférával összefüggésben íródtak, és ebből a szempontból a geopolitikai kutatásokkal mutatnak összefüggést. *Nishimoto* ily módon a jogtörténetet a történeti tudományból az aktuális politikai helyzetre épülő gyakorlati tudománnyá alakította át.

5. Következtetések

A háború befejezését követően az európai jogtörténet mint tantárgy újra életre kelt Japánban,⁹⁸ amiben azonban *Nishimoto* nem játszott már különösebb szerepet. A neve ekkorra a feledés homályába merült, noha egykor, a tantárgy oktatásának kezdeti szakaszában kiemelkedően fontos volt a tevékenysége. Németországból való visszatérése utáni munkássága nyilvánvalóan a nemzetiszocialista ideológiát tükrözte vissza – szöges ellentétben korábbi munkásságával. Jogtörténészként mutatkozott be, munkájának tartalma azonban már nem volt jogtörténetnek tekinthető. Ennek megfelelően nem jogtörténésznek, hanem egy sajátos jogtudósnak tekintették, akit erősen befolyásolt a nemzetiszocializmus.

De nem *Nishimoto* volt az egyetlen, akit érdeklődést mutatott az NSDAP iránt. Különösen a náci hatalomátvételt követően fordultak Japán vezető jogtudósai a „III. Birodalom” politikai rendszere, gazdaságpolitikája és jogrendje felé is nagy nyitottsággal, amint azt a fentiekben bemutattuk. Fontos azonban látni, hogy ez a hatás *Nishimoto* esetében csak 1939-től, a hazatérése után volt megfigyelhető. Ebből a szempontból inkább később reagálók közé tartozott.

Tematikai irányultságának és módszertani megközelítésének változását németországi tartózkodása után a háború miatti könyvhiánnyal magyarázta, ami persze önmagában nem kellő indoklás. A kiotói jogi kar könyvgyűjteménye már akkoriban is impozáns volt, és szabadon igénybe is lehetett venni a kutatásokhoz. Az európai jogtörténet tudományág Japánban még mindig a kezdeti stádiumában volt, és bőven volt még tennivaló annak érdekében, hogy a japán jogtudománynak az európai jogtörténeti kutatások eredményeihez történő felzárkóztatása megvalósulhasson. Ezért *Nishimoto* számára is adódott lehetőség arra, hogy folytassa korábbi kutatási tevékenységét, nevezetesen, hogy az európai jogtörténeti eredményeket Japánban ismertesse. Ezt azonban nem tette meg. Tudományos kutatásaiban a területváltás okát máshol kell keresnünk: talán sokkal inkább arról volt szó, hogy az európai jogtörténet jelentőséget miben látták a korabeli Japánban.

Nishimoto hazájában a 19. század utolsó évtizedeitől kezdődően gyors ütemben haladt előre az európai jogrendszer átvétele. Teljesen természetes volt, hogy a tudósok Európába utaztak és onnan a legújabb trenddel tértek haza. Az idők folyamán az így megszerzett ismeretet Japán magába szívta, és a hatályos joganyag tekintetében felépítette saját tudományos rendszerét, amelyet immár „saját japán jognak” tekintettek.⁹⁹ Az európai jogtörténet tudományág, illetve tantárgy helyzete azonban egészen más volt.

⁹⁸ A Japán Jogtörténeti Társaságot 1949-ben alapították. *Nishimoto* ebben nem vett részt, mivel 1946 és 1952 között minden közszolgálatból kizárták a nemzetiszocialista kutatási tevékenysége miatt.

⁹⁹ Vezető jogtudósoktól egy kerekasztal-beszélgetés keretében az I. világháború végét követő időszakot úgy jellemezték, mint „az az időszak, amikor jogtudományunk a leglátványosabb volt”. Lásd: Nihon-hyōron-sha, *Nihon no hōgaku*. Kaiko to tembō 50. ff.

Míg a római jog tantárgy az európai jogon alapuló jogi modernizáció kezdete óta a tanulmányok és kutatások szerves részét képezte, az ún. szűkebb értelemben vett európai jogtörténetet csak mellékesnek vélték.¹⁰⁰ Ezt a tudományágat kezdetben csak összehasonlításra használták ahhoz, hogy japán, nemzeti jogtörténet tudományát és tantárgyat kialakítsák. Így az európai jogtörténet lényegében csak az 1920-as évektől kezdtek el kutatni és oktatni. Pontosan ez volt az az időszak, amikor *Nishimoto* a jogtörténeti pályafutása elején járt. Nem létezett tehát olyan korábbi modell, amelyre támaszkodhatott volna, s mivel ő az európai jogtörténetet kívánta művelni, útmutatást, példát ehhez csak külföldön találhatott.

Nishimoto elsősorban Németországban találkozott olyan jogtörténeti kutatásokkal, amelyek „teljes összhangban voltak a nemzeti politikával”. Bár a német Polgári Törvénykönyv (BGB 1900) hatályba lépését követő időszakban átmenetileg csökkent a kutatások intenzitása, ez hirtelen megváltozott, amikor az NSDAP átvette a hatalmat. Míg a római jog tanulmányozásában ekkor nehézségek mutatkoztak, addig a német jogtörténet mint a politikát szolgáló tudomány a virágkorát élte, és a bőkezű finanszírozás jelentősen bővítette a forrásbázist is.

Az akkori kutatási eredmények egy részét az utókor relativizálta. Az azonban kétségtelen, a náci Németországban a történeti jogtudomány jelentősége „példátlan mértékben növekedett”,¹⁰¹ ahogyan arról *Nishimoto* beszámolt. *Nishimoto* mégsem mutatott érdeklődést a szokásos kutatások legújabb eredményei iránt. Ehelyett inkább a judaizmusról, a geopolitikáról és a totalitarizmusról értekezett. Folytathatta volna ugyanúgy, mint korábban, határozottan és magabiztosan ismertette a japán jogtudomány képviselői számára az Európából származó legújabb eredményeket. Mégsem ezt tette. A jogtörténeti kutatásokat olyan módon próbálta Japánban folytatni, hogy azzal a politikát szolgálja – ahogy azt maga is megtapasztalt a „III. Birodalom” tudományos életében. *Hans Frank* „*Germanenrechte*” című művéről írt recenzióját bizonyonnyal tekinthetjük tudományos programja megfogalmazásának is.

Volt azonban egy nagy akadály, amellyel nem számolt: a német jogtörténet kutatása éppen azért tudott hozzájárulni a náci korszak tényleges jogalkotásához és jogpolitikájához, mert Németország nemzeti jogtörténetét érintette. *Claudius Freiherr von Schwerin*, *Nishimoto* müncheni tanára, többek között a Német Jogakadémián¹⁰² végzett munkájával is ennek a példáját képezi. Köztudott, hogy *von Schwerin* a német történeti jogtudomány egyik legrepresentatívabb alakja volt. Könnyen elképzelhető, hogy *Nishimoto* pontosan őt tekintette példaképének, hiszen tudományos munkásságát – legalábbis *Nishimoto* számára úgy tűnt – siker koronázta. Amikor azonban *Nishimoto* ugyanahhoz a témához nyúlt, azaz a germán jogtörténetet kutatta, mint a mestere, akkor az az ő esetében ez nem nemzeti, hanem idegen jogtörténetet jelentett. Ha azt akarta, hogy jogtörténeti kutatásai hatással legyenek a japán jogpolitikára, akkor japán, nemzeti jogtörténettel kellett foglalkoznia.

Nishimoto valójában azonban mindeddig olyan jogtörténész volt, aki saját hazájában a külföldi jogfejlődéssel foglalkozott. Ezért nem tehetett most mást, mint hogy a fent említett témák

¹⁰⁰ Az európai jogtörténet-tudomány fejlődéséről Japánban, különösen annak korai szakaszáról lásd a következő áttekintéseket: HARADA, Keikichi: *Wagakuni ni okeru gaikoku-hōshigaku no hattatsu*; KUBO, Seiyō-hōseishi 227., illetve német nyelven: SATO, *Der Sachsenspiegel in der japanischen Forschung* 9.

¹⁰¹ Lásd hozzá: STOLLEIS – SIMON, *Rechtsgeschichte im Nationalsozialismus*; RÜCKERT – WILLOWEIT, *Die Deutsche Rechtsgeschichte in der NS-Zeit*; SCHWAB, *Zum Selbstverständnis der historischen Rechtswissenschaft im Dritten Reich* 58; MESSERSCHMIDT, *Die deutsche Rechtsgeschichte unter dem Einfluß des Hitlerregimes* 121.

¹⁰² SCHWERIN, *Claudius Freiherr von: Rechtsgeschichte und Rechtserneuerung* 37.

felé fordult: mindenekelőtt a geopolitika interdiszciplináris értelmezésére vállalkozott, valamint a német totalitarizmus tanulmányozására, amellyel a japán totális mozgósításhoz biztosította az összehasonlítás tanulságait, végezetül az ún. zsidókérdést járta körül, amely Japán számára ekkor már több szempontból sem volt közömbös.

Ez volt az egyetlen módja annak, hogy befolyást gyakoroljon a valódi politikára. *Nishimoto* erősen náci ideológiától áthatott, emellett nem egyszer összefüggéstelennek és összetakoltnak tűnő művei ezért – legalábbis a maga számára – bizonyos mértékig rokonságot mutattak egymással, és ebben a tekintetben jogtörténeti kutatást jelentettek. Ő azonban sem a zsidóság történetének, sem a geopolitikának nem volt a szakembere, így tulajdonképpen a szükséges tudományos alap nélkül írt választott témáiról.¹⁰³ Ezzel magyarázható, hogy sem tudományos, sem jogpolitikai szempontból nem hagyott maga után jelentős hatást.

Nishimoto nem elégedett meg azzal, hogy az az európai kutatási eredményeket bemutassa, bár ez a tevékenység önmagában is fontos lett volna a japán jogtudomány számára. Sokkal inkább arra törekedett, hogy azt a kutatási módszert alkalmazva, amit Németországban elsajátított, eredeti kutatásokat végezzen. Ezt a kísérletet bizonyos mértékig el lehetett ismerni. Nehéz azonban figyelmen kívül hagyni, hogy a politikát szolgáló jogtörténetnek van egy módszertani szempontból végzetes hibája az ő esetében: a lehető legrosszabb modellt, a nemzetiszocializmust vette alapul. Ezért aztán *Nishimoto* kísérlete is értelemszerűen kudarcot vallott.

A háború befejezése után a nyugati jogtörténet-tudomány jelentős fellendülést élt meg Japánban. Ennek az alapjait azok a jogtörténészek készítették elő, akik a háború alatt főként Tokióban foglalkoztak nyugati jogtörténettel, távol tartva magukat az ideológiától vagy a politikától, és a legfontosabb források fordítására koncentráltak. Ez a munka tartósan bizonyult, és a mai napig az európai jogtörténeti kutatások alapját képezi Japánban.

Felhasznált források

- Asahi Shimbun [Napilap]
Dōshisha hōgaku [Dōshisha Jogi Szemle = DJSZ]
Kyoto teikoku daigaku shimbun [a Császári Kiotói Egyetem Folyóirata = ZKUK]
Hōgaku-ronsō [Kiotói Jogi Szemle = KLR]
Meijō-Hōgaku [Meijō Egyetemi Szemle = MESZ]
Kyōto daigaku hyaku-nen shi henshū iinkai (szerk.): Kyōto daigaku hyaku-nen shi. Sōsetsu-hen [A Kiotói Egyetem története. Általános rész]. Kiotó 1997
Nihon-hōri-kenkyūkai (szerk.): Nihon-hōri-kenkyūkai jigyō gaiyō [A Japán Jogtudományi Munkacsoport tevékenységének áttekintése]. Tokió 1942
Nihon hakushi roku [A japán doktorok katalógusa]. Tokió 1956
Nishimoto Satoshi életrajzi adatai és publikációs jegyzéke. MESZ 1970/1–2. sz. 339–347.
Sōri-chō kanbō kansa-ka (szerk.): Kōshoku tsuihō kakusho. Gaitō-sha meibo [A közhivatalokból elbocsájtottak katalógusa]. Tokió 1948

¹⁰³ Úgy tűnik, hogy *Nishimoto* figyelmen kívül hagyta tanára, *von Schwerin* alapvető kutatói felfogását. Bár *von Schwerin* a reálpolitikával szorosan összefüggő jogtörténeti kutatásokat folytatott, hangsúlyozta, hogy „a jogtörténet módszere nem különbözik az általános történelemtől; csak a tárgy, nem a módszer lehet eltérő”. Lásd: SCHWERIN, *Rechtsgeschichte und Geschichtswissenschaft* 15, 17. Ez a felfogás *Nishimotonál* nem jelent meg.

Felhasznált irodalom

- AG, Maruzen (szerk.): Maruzen 100 nen shi [Mazuren 100 éve]. Tokió 1980
- ADLBERGER, Susanne: Nützliche Kooperation. Die juristische Fakultät der Ludwig-Maximilians-Universität und die Akademie für Deutsches Recht. In: KRAUS, Elisabeth (szerk.): Die Universität München im Dritten Reich. Aufsätze. Teil I: Beiträge zur Geschichte der Ludwig-Maximilians-Universität München, Bd. 1. München 2006
- BANDŌ, Hiroshi: Nihon no yudaya-jin seisaku. 1931-1945. Gaikō shiryōkanbunsho „Yudaya-jin mondai“ kara [Japán zsidópolitikája 1931–1945. A Zsidóügyek Diplomáciai Levéltárának dokumentumai]. Tokió 2002
- BIEBER, Hans-Joachim: SS und Samurai. Deutsch-japanische Kulturbeziehungen 1933–1945. Monographien aus dem Deutschen Institut für Japanstudien 55. München 2014
- DEGUCHI, Yūichi: Nihon-hōri to kokka kagaku [A japán jogtudomány és államtudomány]. Bulletin of the Society for Legal History 2014/18. sz. 21–43.
- FRANK, Hans (szerk.): Nationalsozialistisches Handbuch für Recht und Gesetzgebung. München 1934 (a II. főrészt 6. pontját a büntető anyagi és eljárásjogról japán fordításban lásd a *Shibō-shiryō* 1936/211. számában „Nachisu no hōsei oyobi rippō yōkō. keihō oyobi keijisoshobō no bu“ [Az NSDAP jogrendszer és jogalkotási elvei: StGB és StPO] címmel)
- FRANK, Hans (szerk.): Nationalsozialistische Leitsätze für ein neues deutsches Strafrecht 1. Berlin 1935 (japán fordításban lásd a *Shibō-shiryō* 1936/218. számában)
- FREISLER, Roland (szerk.): Zur Neugestaltung des Strafverfahrens und Strafvollzuges. Deutsches Strafrecht 1935/8–9. sz. (japán fordításban: *Shihō-shiryō* 1936/217. sz. „Doitsu ni okeru keiji-sashō-tetsuzuki narabini gyōkei-seido no kaisei ni tsuite“ [A büntetőeljárás és a büntetés-végrehajtás reformjáról Németországban] címmel)
- GLEISPACH, Wenzel Graf von: Das Kriegsstrafrecht. Teil 1: Das allgemeine Kriegsstrafrecht, Teil 2: Das allgemeine Strafverfahrensrecht im Krieg und das Strafrecht und Strafverfahrensrecht der Wehrmacht im Kriege. Berlin 1940 (japán fordításban a *Shibō-shiryō* 1943/238. számában)
- GÜRTNER, Franz – FREISLER, Roland (szerk.): Das kommende deutsche Strafverfahren. Bericht der amtlichen Strafprozeßkommission. Berlin 1938 (japán fordításban lásd a *Shibō-shiryō* 1939/254, 256. és 260. számában)
- GÜRTNER, Franz (szerk.): Das kommende deutsche Strafrecht: Bericht über die Arbeit der amtlichen Strafrechtskommission. Allgemeiner Teil. Berlin 1935 (japán fordításban lásd a *Shibō-shiryō* 1937/234. számában)
- GÜRTNER, Franz (szerk.): Das kommende deutsche Strafrecht: Bericht über die Arbeit der amtlichen Strafrechtskommission. Besonderer Teil. Berlin 1936 (japán fordításban lásd a *Shibō-shiryō* 1938/236. és 238. számában)
- HARADA, Keikichi: Wagakuni ni okeru gaikoku-hōshigaku no hattatsu [A nyugati jogtörténet fejlődése Japánban]. In: Tokyō teikoku daigaku gakujutsu taikan. [Áttekintés a császári Tokiói Egyetemről. A Jogtudományi Kar és a Gazdaságtudományi Kar]. Tokió 1942
- HAYASHI, Tsuyoshi: Recenzió. Hōseishi kenkyū [Jogtörténeti Szemle] 1968/18. sz. 181.
- HAUSHOFER, Karl: Rechtsboden und Wehrgesinnung. Wehrgeist und Wehrgeopolitik zwischen Rechtsboden und Volksseelenstimmung. ZAkDR 1936. sz. 900–904.
- HAUSHOFER, Karl: Recht und Dynamik im Fortleben der Völker. ZAkDR 1938. sz. 418–420.
- HECK, Ph[ilipp]: Justus Wilhelm Hedemann, Die Flucht in die Generalklauseln. Eine Gefahr für Recht und Staat. Juristische Wochenschrift 1933. sz. 1448–1449.
- HEDEMANN, Justus Wilhelm: Die Flucht in die Generalklauseln. Eine Gefahr für Recht und Staat. Tübingen 1933 (japán fordítását lásd a *Shibō-shiryō* 1938/246. számában)
- HEDEMANN, Justus Wilhelm: Deutsches Wirtschaftsrecht. Ein Grundriss. Berlin 1939 (japánul lásd a *Shibō-shiryō* 1942/275. és 281. számában)
- HERGEMÖLLER, Bernd-Ulrich: Gercke, Achim. In: HERGEMÖLLER, Bernd-Ulrich (szerk.): Biographisches Lexikon zur Geschichte von Freundesliebe und mann männlicher Sexualität im deutschen Sprachraum. Münster 2010, 396–237.
- HONG, Muwon: Die Großraumtheorie von Carl Schmitt im Vergleich mit dem ostasiatischen Völkerrechtsverständnis. Berlin 2019

- HUBERNAGEL, G: Die Strafrechtsanalogie in Beispielen. Deutsche Juristen-Zeitung 1935. sz. 1203–1207.
- HUTARA, Yoshinori et al. (szerk.): Shin doitsu kokka taikai [Az új német állam rendszere] 1–12. köt. Tokió 1939–1941.
- ITO, Takao (szerk.): Keizai-hō no rekishi [A gazdasági jog története]. Tokyo 2020
- ITO, Takao: Takigawa Yukitoshi. Nanji no michi wo ayume [Yukitoshi Takigawa életrajza]. Kyoto 2003
- ITO, Takao (szerk.): Geschichte des Wirtschaftsrechts. Forschungen zur japanischen Rechtsgeschichte der Moderne. Ihre Bedeutung und Anwendung, Teil 2. Tokyo 2020, Kap. 1–3.
- IWANO, Hideo: Wagakuni ni okeru hōshigaku no ayumi (1873–1945) [A jogtörténeti kutatás változásai Japánban (1873–1945)]. DJSZ 1987/1–2. sz. 225–312.
- IWAMURA, Masashi: Senzen nihon-jin no tai-doitsu ishiki [A japánok németképe a II. világháború végéig]. Tokió 2005
- KAEMPF, Christoph: Die Entwicklung der Verfassungswissenschaft Japans. Archiv des öffentlichen Rechts 1941/1. sz. 7–71.
- KERRI, Hanns: Nationalsozialistisches Strafrecht. Denkschrift des preußischen Justizministers. Berlin 1933 (japán fordítását lásd a Shihō-shiryō 1934/184. számában „*Nachisu no keibō*“ [Nemzetiszocialista büntetőjog] címmel)
- KITAYAMA, Junyū – KOLTERMANN, Till Philip: Der Untergang des Dritten Reiches im Spiegel der deutsch-japanischen Kulturbegegnung 1933–1945. Wiesbaden 2009
- KOBAYAKAWA, Kingo: Nihon kinsei minji-saiban-tetsuzuki no kenkyū [Tanulmányok a polgári eljárásról a modern japán korszakban]. Tokió 1942
- KOHLHEPP, Ralf: Franz Wieacker und die NS-Zeit. ZRG RA 2005/122. sz. 203–223.
- KOELLREUTTER, Otto: Nachisu doitsu ni okeru shokubun jichisei [Funkcionális autonómia a nemzetiszocialista Németországban]. Ford.: ŌGUSHI, Toyoo. KRL 1939/41. sz. 1–14.
- KOELLREUTTER, Otto: Der Ausbau der rechtswissenschaftlichen Beziehungen zwischen Deutschland und Japan. ZAKDR 1939. sz. 188–190.
- KOELLREUTTER, Otto: Tennoismus und politische Führung in Japan. Archiv des öffentlichen Rechts 1944. sz. 114–151.
- KRELLER, Hans: Justus Wilhelm Hedemann, Die Flucht in die Generalklauseln. Eine Gefahr für Recht und Staat. Archiv für die civilistische Praxis 1934/138. sz. 242.
- KUBO, Masahata: Seiyō-hōseishi [A nyugati jogtörténet]. In: Kommission für Geisteswissenschaften (szerk.): Geisteswissenschaften in Japan. Über- und Ausblick. Tokyo 1949, 227–234.
- KUBO, Masahata: Seiyō hōshigaku no tenbō [Európai jogtörténeti tanulmányok Japánban]. In: Hōgaku Kyōkai zasshi 1972/89-8. sz. 53–80.
- MARKMANN, Fritz: Zur Geopolitik des Magdeburger Rechts. Zeitschrift für Geopolitik 1935/XII. sz. 384–393.
- MARUYAMA, Naoki: 1930 nendai ni okeru nihon no han yudaya shugi [Antiszemitizmus és japán az 1930-as években]. In: Bulletin of the Institute of Middle Eastern Studies 3. 1988, 411–438.
- MARUYAMA, Naoki: Taiheiyō sensō to shanghai no yudaya nanmin [A Csendes-óceáni háború és a zsidó menekültek Sanghajban]. Tokió 2005
- MÄRZ, Josef: Haushofer, Karl. Neue Deutsche Biographie 8. 1969, 121–122.
- MASAI, Shōsaku: Nachisu shōhōgaku no nihon heno eikyō [Az NS kereskedelmi jog hatása Japánra]. In: KURASAWA, Kōichirō – OKUSHIMA, Takayasu (szerk.): Shōwa shōhōgaku-shi [A kereskedelmi jog története a Shōwa-korszakban]. Tokió 1996, 159–186.
- LARENZ, Karl: Justus Wilhelm Hedemann: Die Flucht in die Generalklauseln. Eine Gefahr für Recht und Staat. Zeitschrift für das gesamte Handelsrecht und Konkursrecht. 1934/100. sz. 378.
- MAKI, Kenji: Tōa-shin-chitsujo to waga kokutai [Az új kelet-ázsiai rend és a kokutai]. KLR 1940/42. sz. 835–862.
- MAKI, Kenji: Nihon-teki sekaikan to „ie“ oyobi „u“ no seishin [Japán világnézet és a ház szelleme]. KLR 1944/50. sz. 1–21., 122–147., 283–299.
- MAKI, Kenji: Nihon-koyū-hō no taikai [Japán saját, ősi jogrendszer]. Tokyo 1941
- MAKI, Kenji: Dai-sensō to hō-chitsujo no kōshin [A nagy háború és a jogrendszer megújítása]. Hōritsu-shimpō [Jog és Politika]. 1944/701. sz. 2–3., 1944/702. sz. 2–3., 1944/703. sz. 2–3., 1944/704. sz. 2–5.
- MASUDA, Yoshihiko (szerk.): Jit-sugyō no Nihon-sha nanajūnen-shi [A Jitsugyō no Nihon-sha Kiadó 70 éve]. Tokió 1967
- MAUL, Heinz Eberhard: Warum Japan keine Juden verfolgte. Die Judenpolitik des Kaiserreiches Japan während der Zeit des Nationalsozialismus (1933–1945). München 2007

- MATSUMOTO, Naoko: Die Rechtswissenschaft unter dem Kriegsregime in Japan: 1931–1952. ZRG GA 2020/137. sz. 389–420.
- MATSUO, Takayoshi: Takigawa jiken [A Takigawa-botrány]. Tokyo 2005
- MEDZINI, Meron: Under the Shadow of the Rising Sun: Japan and the Jews during the Holocaust Era. Boston 2016
- MEESKE, Helmut: Die Ordnungsstrafe in der Wirtschaft. Berlin 1937
(japánul lásd a *Shihō-shiryō* 1942/279. számában)
- MESSERSCHMIDT, Manfred: Die deutsche Rechtsgeschichte unter dem Einfluß des Hitlerregimes. Kritische Justiz 1998
- MICHEL, Ursula: Haushofer, Albrecht. Neue Deutsche Biographie 8. 1969, 120–121.
- MIZUMOTO, Hiroshi – HIRAI, Kazuo (szerk.): Nihon minpōgaku-shi tsūshi [A japán polgári jogtudomány története: Általános bemutatás]. Tokió 1997
- MIYASHITA, Kōkichi: Rezension. Kokumin keizai zasshi [Gazdasági és Üzleti Szemle]. 1936/61-5. sz. 132–134.
- MIYAZAKI, Ichisada: Meguriai [Találkozás]. Mainich-Shimbun [Esti Kiadás], 1978. december 14., 3.
- MIYAZAKI, Ichisada: Hitorā tonō meguriai [Találkozás Hitlerrel]. In: Doppo gin, Tokió 1986, 335–337.
- MÜLLER-ERZBACH, Rudolf: Reichsgericht und Interessenjurisprudenz. In: SCHREIBER, Otto (szerk.): Die Reichsgerichtspraxis im deutschen Rechtsleben. Bd. 2: Zivil- und Handelsrecht. Berlin 1929, 161–177.
- NAKAYAMA, Jīchi: Rezension. Shirin [Történelmi Szemle]. 1936/21-4. sz. 192–194.
- NISHIMOTO, Satoshi: Geruman-hō niokeru keiyaku seiritsu no hōshiki [A szerződések létrejötte a germán jogokban]. KLR 19–3, 141–151.
- NISHIMOTO, Satoshi: Shifū jiyū no gensoku [A városi levegő szabaddá lesz]. KLR 1935/33. sz. 31–55.
- NISHIMOTO, Satoshi: Von Schwerin, Grundzüge der deutschen Rechtsgeschichte, 1934. KLR 1935/33. sz. 132–136.
- NISHIMOTO, Satoshi: Rōma hō keiju no saikentō [A római jog recepciójának vizsgálata]. KLR 1936/35. sz. 29–57.
- NISHIMOTO, Satoshi: Sieyō hōseishi kenkyū no hōhō ni tsuite [A nyugati jogtörténet kutatási módszeréről]. KLR 1936/34-5. sz. 1–27.
- NISHIMOTO, Satoshi: Seiyō-hōseishi kōgi [Előadások az európai jogtörtén köréből]. Tokió 1936
- NISHIMOTO, Satoshi: Risoku hōshi ron [A kamatjog története]. Tokió 1937
- NISHIMOTO, Satoshi: Yudaya minzokusei no hōshiteki kenkyū [A zsidóság jogtörténeti vizsgálata]. KLR 1939/41. sz. 417–542., 649–700.
- NISHIMOTO, Satoshi: Tōa to yudaya-jin-mondai. Kyōeiken ken-setsu ni okeru ichi kadai [Kelet-Ázsia és a zsidókérdés: A jóléti szféra kiterjesztésének feladata]. ZKUK 349. sz. 1942. június 20., 2.
- NISHIMOTO, Satoshi: Hōshiron minpōgaku [A magánjog történeti értelmezése]. Kiotó 1976
- NISHIMOTO, Satoshi: Hansu Furanku „Geruman hō“ tekusuto oyobi honyaku [Hans Frank (szerk.): Germanenrechte. Text und Übersetzungen]. KLR 1939/41. sz. 158–168.
- NISHIMOTO, Satoshi: Gōhō teki kaikaku [A magánjog jogtörténeti értelmezése]. KLR 1940/43. sz. 145–172., 245–257.
- NISHIMOTO, Satoshi: Chūsei nōmini no hōritsu jō no chii. Geruman-hō oyobi doitsu-hō wo chūshin to shitaru kenkyū [A középkori paraszt jogállása. Tanulmány a germán és a német jog köréből]. KLR 1941/44. sz. 387–418.
- NISHIMOTO, Satoshi: Toshi jiyūshugi no hihan [A városi liberalizmus kritikája]. KLR 1941/44. sz. 513–535.
- NISHIMOTO, Satoshi: Geruman no zentaishugi shakaisoshiki [A germán totalitárius társadalmi szerveződés]. KLR 1941/45. sz. 451–475.
- NISHIMOTO, Doitsu kokuminsei riron no tenkai [A német nemzet jellemfejlődésének elmélete]. KLR 1944/50. sz. 99–121.
- NISHIMOTO, Doitsu kokuminsei tenkai no riron [A német nemzet jellemfejlődésének elmélete]. Tokió 1944
- NISHIMOTO, Satoshi: Seiji-chiri no ueyori mitaru taiheyō [A Csendes-óceán politikai-földrajzi szempontból]. ZKUK 330. sz. 1941. május 20., 2.
- NISHIMOTO, Satoshi: Chiseigaku to sono hōhōron [A geopolitika és módszere]. KLR 1942/47. sz. 141–175.
- NISHIMOTO, Satoshi: Manshū-koku shūkyō-ron [A mandzsúriai vallásokról]. KLR 1940/43. sz. 490–520.
- NISHIMOTO, Satoshi: Rama kaikaku [A lama reform]. KLR 1940/43. sz. 477–510.
- NISHIMOTO, Satoshi: Kaikyōto no seijiteki dōkō [A muszlimok politikai irányultsága]. KLR 1942/48-1. sz. 229–271.
- NISHIYAMA, Shin: Was war die Takigawa-Affäre? In: Osaka shiritsu daigaku kiyō [Osaka Városi Egyetem Közönlönye]. 2016/9. sz. 51–74.

- NOACK, Erwin: Das neue Berufsrecht der Anwaltschaft. Leipzig 1936 (japán fordítását lásd a *Shibō-shiryō* 1937/224. számában)
- N. N.: Deutsch-japanische Zusammenarbeit. ZAKDR 1939. sz. 418.
- N. N.: Zappō [Apró közlemények]. KLR 1939/41. sz. 179.
- OGAWA, Yomiko: Ōshū ni okeru senzen no nihongo kōiza. Jittai to haikai [A japán nyelvi tanszékeke Európában a II. világháború végéig]. Tokió 2010
- OHGUSHI, Toyowo: Die Entwicklung des japanischen Konstitutionalismus seit dem Weltkriege. Jahrbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart 1931/19. sz. 356–409.
- OKADA, Kassinosuke: Der Einfluß des deutschen Rechts auf die japanische Gesetzgebung und Kultur. ZAKDR 1938/5. sz. 829–831.
- ONO, Hiroshi – DEGUCHI, Yūichi – MATSUMOTO, Naoko (szerk.): Senji-taisei to hōgakusha: 1931–1952 [A háborús kormányzat és a jogtudomány: 1931–1952]. Tokyo 2016
- OETKER, Friedrich: Zur Reform der Strafprozessordnung. ZAKDR 1936. sz. 292.
(japán fordításban lásd a *Shibō-shiryō* 1937/223. számában)
- PETRASCHEK, Karl: System der Rechtsphilosophie. Freiburg i.Br. 1932
- RÜCKERT, Joachim – WILLOWEIT, Dietmar (szerk.): Die Deutsche Rechtsgeschichte in der NS-Zeit. Ihre Vorgeschichte und ihre Nachwirkungen (Beiträge zur Rechtsgeschichte des 20. Jahrhunderts, 12). Tübingen 1995
- SASAKI, Chihiro – KOBAYASHI, Yoshinobu: Keihō-gakushi [A büntetőjog története]. In: Nihon kindaihō hattatsu-shi [A modern japán jog fejlődésének története], 11. köt. Tokió 1967, 207–289.
- SATO, Dan: Der Sachsenspiegel in der japanischen Forschung. In: LÜCK, Heiner (szerk.): Von Sachsen-Anhalt in die Welt. Der Sachsenspiegel als europäische Rechtsquelle. Signa Ivriss 14. Halle – Saale 2013, 9–22.
- SATO, Dan: Egy sikertelen kísérlet. A nyugati jogtörténeti kutatások kezdetei Japánban. DÍKÉ 2021/2. sz. 24–43.
- SATO, Dan: Nishimoto Satoshi to reimei-ki no seiyō-hōseishi-gaku 1-2. [Satoshi Nishimoto és az európai jogtörténeti kutatások kezdete Japánban 1-2.]. KLR 2022/4. sz. 1–20. és 2022/5. sz. 1–22.
- SEKINE, Maho: Nihon senryō ka no „Shanghai yudaya-jin gettō. „Hinan“ to „kanshi“ no hazama de [A shanghai gettō a japán megszállás idején]. Kiotó 2010
- SIEGERT, Karl: Deutsches Wirtschaftsstrafrecht. Berlin 1939 (japánul lásd a *Shibō-shiryō* 1942/279. számában)
- SHICHINOHE, Katsuhiko: Nihon-hyōronsha, kyūsha-jidai shuppan-mokuroku (3) [A Nihon-Hyōron-Sha kiadványainak listája (régí változat) (3)]. Hosei kenkyū [Jogi és politikai folyóirat] 2019, 1.
- SHIRAHA, Yūzō: Nihon-hōri-kenkyūkai no bunseki [A Japán Jogász Munkacsoport elemzése]. Tokió 1998
- SHIMIZU, Masahiro: Bunka no sūjiku. Senzen Nihon no bunka-gaikō to Nachi-Doitsu [A kultúra tengelye. A japán kulturális diplomácia a háború végéig és a náci Németországig]. Fukuoka 2018
- SIMON, Wolfgang: Schwerin, Claudius Freiherr von. In: Neue Deutsche Biographie 24. (h. n.) 2010, 77–79.
- SONDA, Hideharu (szerk.): Nihon kokkakagaku taikai [A japán államtudomány rendszere] 1-12. köt. Tokió 1941–1944.
- SPANG, Christian W.: Karl Haushofer Re-examined. Geopolitics as a Factor of Japanese-German Rapprochement in the Inter-war Years? In: SPANG, Christian W. – WIPPICH, Rolf-Harald (szerk.): Japanese-German Relations, 1895–1945. War, Diplomacy and Public Opinion. London – New York 2006, 139–157.
- SPANG, Christian W.: Karl Haushofer und Japan. Die Rezeption seiner geopolitischen Theorien in der deutschen und japanischen Politik. München 2013
- STOLLEIS, Michael: Deutscher Rechtshistorikertag. Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte I. 2008², 990–992. hasáb.
- STOLLEIS, Michael – SIMON, Dieter (szerk.): Rechtsgeschichte im Nationalsozialismus. Beiträge zur Geschichte einer Disziplin. Beiträge zur Rechtsgeschichte des 20. Jahrhunderts 2. Tübingen 1989
- SCHWAB, Dieter: Zum Selbstverständnis der historischen Rechtswissenschaft im Dritten Reich. Kritische Justiz 1969
- SCHWERIN, Claudius Freiherr von: Rechtsgeschichte und Rechtserneuerung. In: FRANK, Hans (szerk.): Zur Erneuerung des Bürgerlichen Rechts. Schriften der Akademie für Deutsches Recht, Gruppen Rechtsgrundlagen und Rechtsphilosophie, Nr. 7. München – Berlin 1938
- SCHWERIN, Claudius Freiherr von: Rechtsgeschichte und Geschichtswissenschaft. ZAKDR 1938/5. sz. 15–17.
- TAKASUGI, Akihiko: Nihon ni okeru chiseigaku no juyō to tenkai [A geopolitika recepciója és fejlődése Japánban]. Fukuoka 2000
- TOKAYER, Marvin – SWARTZ, Mary: The Fugu Plan: the Untold Story of the Japanese and the Jews during World

- War II. New York 1979
- UCHIDA, Hirofumi: Nihon keihō-gaku no ayumi to kadai [A japán büntetőjog átalakulása és feladata]. Tokió 2008
- UEHARA, Senroku – KOBAYASHI, Yoshimasa (ford.): Doitsu shi [Német történelem]. Tokió 1941
- UEYAMA, Yasutoshi: Nekrológ. Prof. Dr. Satoshi Nishimoto. Hōseishi kenkyū [Jogtörténeti Szemle]. 1983/33. sz. 364–365.
- UTSUNOMIYA, Kiyō: Yudaya mondai to nihon [A zsidókérdés és Japán]. Tokió 1939
- UTSUNOMIYA, Kiyō: Tōa to yudayajin mondai. Kyōeiken kensetsu ni okeru ichi kadai [Kelet-Ázsia és a zsidókérdés. A jóléti térség kiépítésének egy megoldandó feladata]. ZKUK 1942/349. sz. 1942. június 20., 2.
- WAGATSUMA, Sakae: Nachisu seiken-ka niokeru ippun hōritsu zasshi-kai ihen [Az általános jogi folyóiratok világának nevezetes eseményei a náci rezsím alatt], Hōgaku-kyōkai-zasshi [A Jogtudományi Egyesület folyóirata]. 1937/55. sz. 1550–1562.
- WAGATSUMA, Sakae et al. (szerk.): Nachisu no hōritsu [A náci rendszer törvényei]. Tokió 1934

SCHUMANN, Eva

DOI: 10.15170/DIKE.2024.08.01-02.04

egyetemi tanár

Georg August Tudományegyetem, Göttingen*

„A jog őrzőinek államok közötti együttműködése”

Transzferfolyamatok és kölcsönhatások a náci rendszer és Magyarország jogászai között

“International Co-operation of the Rechtswahrer” – Transfer Processes and Interactions between Jurists of the Nazi Regime and Hungary

The article deals with the transnational interactions, co-operations and discourses between German and Hungarian jurists during the ‘Third Reich’, especially from a German perspective. It ranges from visiting professorships on the basis of the German-Hungarian Cultural Agreement (1936) to publications by Hungarian jurists in German journals to the foreign relations of the Akademie für Deutsches Recht (Academy for German Law) as well as to the work of two internationally oriented German institutions at the beginning of the 1940s, namely the Internationale Rechtskammer (International Chamber of Law) and the Internationale Akademie für Staats- und Verwaltungswissenschaften (International Academy of Political and Administrative Sciences), which both focused primarily on the European ‘Großraum’. The article traces the German efforts to promote Nazi law abroad and discusses the legal harmonisation (especially in the areas of commercial and administrative law) within the ‘Großraum’, which was pursued under German leadership after the beginning of the Second World War. Overall, it is shown that all activities on the German side did not focus on academic exchange, but primarily on implementing the political interests of the Nazi regime.

Keywords: “Third Reich”, legal transfer, transnational co-operation in the field of law, international legal institutions under German leadership, legal harmonisation in the “Grossraum”

1. Bevezetés

A szövetségesek által az I. világháború után bevezetett nemzetközi bojkott a német tudományos élet képviselőivel szemben¹ akkor ért véget, amikor 1926-ban Németországot felvették a

* ORCID ID: 0009-0002-7092-5255. A tanulmány, amelyet Herger Cs. Eszter fordított magyar nyelvre, a 2023. március 28-án Göttingenben megtartott konferencián elhangzott előadás bővített változata. A 4. rész a Német Jogakadémia külkapcsolatairól a 2019-ben Pécsen tartott előadás eddig csak részben publikált (lásd: SCHUMANN, Die Akademie für Deutsches Recht 121–162.) anyagát tartalmazza, illetve nagy mennyiségű levéltári forrásból származó adaton alapul, amelyek feltárása az Alexander von Humboldt Alapítvány által finanszírozott „A jogfosztás elmélete és gyakorlata a Horthy-korszak második felében az NS-rendszer náci rezsimhez képest” című projekt (2019–2024) valósult meg. Szeretnék köszönetet mondani kollégáimnak, Timo M. Albrechtnek és Oliver Hartliebnek a kutatáshoz nyújtott segítségükért. A tanulmányban szereplő online hivatkozások utolsó letöltése: 2024. 08. 05.

¹ Az 1920-ban alapított *Notgemeinschaft der Deutschen Wissenschaft* (később Német Kutatási Alapítvány = *Deutsche Forschungsgemeinschaft*) már nevében is hordozta azt a narratívát, mivel a német tudomány „szükségállapota” elválaszthatatlanul összekapcsolódott a nemzetközi bojkott által rákényszerített áldozati szereppel. Lásd: LACHOWSKY,

Népszövetségbe. A német tudósok mindeddig erősen korlátozott nemzetközi kapcsolatai fokozatosan normalizálódtak: újra rendszeresen meghívást kaptak külföldi konferenciákra, és felvették őket nemzetközi tudományos szervezetekbe is.² Német részről is fokozódtak a nemzetközi tudományos kapcsolatok újjáélesztésére irányuló erőfeszítések; így különösen az 1920-as évek közepén számos intézményt alapítottak a más országokkal való tudományos és kulturális kapcsolatok előmozdítására. Ilyen intézmény volt többek között a Német Akadémiai Csereszolgálat (*Deutsche Akademische Austauschdienst* = DAAD)³ és az Alexander von Humboldt Alapítvány (*Alexander von Humboldt-Stiftung*), vagy a Német Tudományos Kutatási és Művelődési Akadémia (*Akademie zur Wissenschaftlichen Erforschung und Pflege des Deutschtums*, vagy röviden az ún. *Deutsche Akademie*).⁴ Ezek a kezdeményezések a weimari köztársaság kulturális külpolitikájához kapcsolódtak, amely a nemzetközi kulturális kapcsolatokon keresztül a nemzetközi közösséghez való visszatérést kívánta elősegíteni.⁵ Az Alexander von Humboldt Alapítványt, amely külföldi tudósokat és doktoranduszokat támogatott németországi tartózkodásuk alatt, a Szövetségi Külügyminisztérium kezdeményezésére alapították újra, miután 19. századi elődjének a működése befejeződött.⁶

A német jogtudomány hasonlóképpen törekedett a nemzetközi orientáció fejlesztésére: Berlinben 1924/25-ben alapították meg a Vilmos Császár Külföldi Közjogi és Nemzetközi Jogi Intézetet (*Kaiser-Wilhelm-Institut für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*), 1926-ban pedig ennek testvérintézményeként a Vilmos Császár Külföldi és Nemzetközi Magánjogi Intézetet.⁷ Ezeknek a – saját folyóiratokkal is rendelkező⁸ – Vilmos Császár Intézeteknek (KWI) a felállítása

Von der Notgemeinschaft zum Reichsforschungsrat. Wissenschaftspolitik im Kontext von Autarkie, Aufrüstung und Krieg 46–47., 66. ff.; MERTENS, Die „Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaft / Deutsche Forschungsgemeinschaft“ im Dritten Reich 21–38., itt: 21–22.

² A bojkott ideje alatt a német tudósokat kizárták a nemzetközi kongresszusok több mint feléről. Lásd: ALBRECHT – KLAUSNITZER – MATEESCU, Internationale Vortrags- und Studienreisen von Kultur- und Geisteswissenschaftlern 269–320., itt: 279. (18. lábjegyzet). A tudományos és nyelvi bojkottról lásd: REINBOTHE, Deutsch als internationale Wissenschaftssprache und der Boykott nach dem Ersten Weltkrieg.

³ A DAAD-t 1925-ben alapították *Akademischer Austauschdienst e.V.* (Akadémiai Csereszolgálat Egyesület) néven, hallgatói kezdeményezésre, elsősorban a hallgatói csereprogramok előmozdítása céljából. Lásd: LAITENBERGER, Akademischer Austausch und auswärtige Kulturpolitik 16. ff.

⁴ A *Deutsche Akademie*, azaz a Német Akadémia a mai Goethe Intézet elődszervezete volt. Kulturális tevékenységet kezdetben elsősorban a Délkelet-Európában élő németekre körében fejtett ki. 1930-tól külföldön a német nyelvi képzés került előtérbe. Lásd: MICHELS, Von der Deutschen Akademie zum Goethe-Institut 45. ff., 54. ff.

⁵ BAUERSACHS, Wandlungsprozesse in der deutschen Auswärtigen Kulturpolitik 82. ff., illetve a Német Akadémiáról lásd: MICHELS, Von der Deutschen Akademie zum Goethe-Institut 17. ff.

⁶ IMPEKOVEN, Die Alexander von Humboldt-Stiftung und das Ausländerstudium in Deutschland 1925–1945. Von der „geräuschlosen Propaganda“ zur Ausbildung der „geistigen Wehr“ des „Neuen Europa“ 69. ff., 74. ff., 88–89. Az ösztöndíjrendszer ideologizálásáról lásd: 159. ff.; Délkelet-Európáról és Magyarországról az 1940-es években lásd: 299. ff. és 308–309.

⁷ A két intézetről lásd: HUECK, Die deutsche Völkerrechtswissenschaft im Nationalsozialismus 490–527., valamint KUNZE, Ernst Rabel und das Kaiser-Wilhelm-Institut für ausländisches und internationales Privatrecht.

⁸ 1927-től jelent meg a *Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht* (Külföldi és Nemzetközi Magánjogi Folyóirat), míg 1929-től a *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht* (Külföldi Közjogi és Nemzetközi jogi Folyóirat = ZaöRV). Az elsőhöz lásd: KUNZE, Ernst Rabel und das Kaiser-Wilhelm-Institut für ausländisches und internationales Privatrecht 58. ff., a másodikhoz lásd: HUECK, Die Gründung völkerrechtlicher Zeitschriften in

azonban nem csak tudományos célokat szolgált: A Külföldi és Nemzetközi Magánjogi Intézet megalapítása mögött világos gazdasági érdekek is meghúzódtak, a Külföldi Közjogi és Nemzetközi Jogi Intézet pedig a nemzetközi szintéren való nagyobb német részvétel érdekében történt,⁹ mivel az olyan intézmények, mint az 1920-ban alapított hágai Állandó Nemzetközi Bíróság, brit és francia befolyás alatt álltak.¹⁰

A nemzetközi elismerésre és a német tudomány korábbi, világszinten elismert státuszának a visszaszerzésére irányuló törekvés 1933 után sem csökkent, sőt épp ellenkezőleg: a náci kormányzat azt remélte, hogy a külföldi tevékenységek, különösen a „német csúcskutatás” maradandó benyomást, ún. kirakathatást fog kifejteni.¹¹ Számos kétoldalú kulturális egyezményt kötöttek, melyek közül az első az 1936-ban létrejött német-magyar egyezmény¹² volt. Ezek a megállapodások a tudományos cserekapcsolatok intenzívebbé tételét célozták,¹³ és ennek érdekében jelentős állami támogatásban részesültek, amit a nemzetközi tudományos párbeszéd kiterjesztésére használtak fel.¹⁴ Mindez „valódi tudományos turizmus” eredményezett, különösen a bölcsészettudományok területén.¹⁵ A nemzetközi akadémiai kapcsolatok bővülését, amely elsősorban a náci rendszer politikai érdekeit szolgálta,¹⁶ valamint az intézményes, határokon átnyúló együttműködést a jogtudomány területén mindeddig alig kutatták, ezért ebben a tanulmányban egyedi példákön (2. fejezet) és a Német Jogakadémia (*Akademie für Deutsches Recht*) külföldi kapcsolatain (4. fejezet) keresztül e kapcsolatok bemutatására teszünk kísérletet.

Deutschland im internationalen Vergleich 379–420., itt: 410. ff. A két intézet további fejlődéséhez az 1949-es újjáalakulás után: LANGE, Zwischen völkerrechtlicher Systembildung und Begleitung der deutschen Außenpolitik 49–90.; MAGNUS, Geschichte des Max-Planck-Instituts für ausländisches und internationales Privatrecht 91–139.

⁹ KUNZE, Ernst Rabel und das Kaiser-Wilhelm-Institut für ausländisches und internationales Privatrecht 47. ff., különösen: 51.; HACHTMANN, Die Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft 1933 bis 1945. Politik und Selbstverständnis einer Großforschungseinrichtung 19–52., itt: 22.

¹⁰ Lásd: HUECK, Die deutsche Völkerrechtswissenschaft im Nationalsozialismus 490–527., itt: 491., 494., 497. 1930-ban *Walther Schücking* volt az első német, akit a hágai Állandó Nemzetközi Bíróság bírójává neveztek ki, noha *Ernst Rabel* már 1925 óta tagja, *Albrecht Mendelssohn Bartholdy* pedig 1925 óta a párt képviselője volt a Bíróságnak.

¹¹ HACHTMANN, Unter „deutscher Führung im großeuropäischen Raum“ 33–81., itt: 35.

¹² További kulturális megállapodásokat kötöttek 1938-ban Olaszországgal és Japánnal, 1939-ben Spanyolországgal, 1940-ben Bulgáriával, 1942-ben Romániával és Szlovákiával. Lásd: BARBIAN, „Kulturwerte im Zweikampf“. Die Kulturabkommen des „Dritten Reiches“ als Instrumente nationalsozialistischer Außenpolitik 67–109. Ugyanez a mű először 1992-ben az *Archiv für Kulturgeschichte* című folyóiratban jelent meg (415–459). A német-japán kulturális megállapodáshoz lásd: SCHNELL, Das Dritte Reich im fernen Osten – Zum Einfluß der nationalsozialistischen Kulturpolitik auf die japanischen Geistes- und Sozialwissenschaften 424–433.; SATO, Die „Neue Europäische Ordnung“ in der japanischen Rechtsgeschichtsforschung 47–78., itt: 54–55. A német-olasz kulturális megállapodáshoz lásd: PETERSEN, Vorspiel zu „Stahlpakt“ und Kriegsallianz 41–77. Vö.: GÜNTHER, Das deutsch-spanische Kulturabkommen von 1939.

¹³ Lásd például az 1936. május 28-i német-magyar kulturális megállapodás 3. és 4. cikkelyét (2.1. fejezet).

¹⁴ A német tudományos élet képviselőinek határokon átnyúló utazásai rendkívüli mértékben növekedtek 1933 után a weimari köztársaság utolsó hat évéhez viszonyítva, ahogy ez a Szövetségi Külügyminisztérium Politikai Archivumában (*Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes*) található vonatkozó akták mennyiségéből is kitűnik. Lásd: ALBRECHT – KLAUSNITZER – MATEESCU, Internationale Vortrags- und Studienreisen von Kultur- und Geisteswissenschaftlern 269–320., itt: 276. (16. lábjegyzet).

¹⁵ ALBRECHT – KLAUSNITZER – MATEESCU, Einleitung 1–18., itt: 3.

¹⁶ Lásd: ALBRECHT – KLAUSNITZER – MATEESCU, Internationale Vortrags- und Studienreisen von Kultur- und Geisteswissenschaftlern 269–320., itt: 281. ff.

A háború kitörésével Németországnak a külföld felé irányuló kultúrpolitikája megváltozott. A tudományos világ külföldi kapcsolatait mostantól a „szellemi hadviselés” eszközeként értelmezték, és Európa ún. újjászervezésének a szolgálatába állították.¹⁷ Különös figyelmet fordítottak Kelet-Közép- és Délkelet-Európára, amelynek gazdasági erőforrásait a Birodalom érdekében, elsősorban a német hadigazdaság számára kellett felhasználni.¹⁸ A német vezetés alatt álló ún. európai nagy térség hatékony igazgatása érdekében különösen fontos volt a nemzetközileg orientált (közigazgatási) joggyakorlat (5. fejezet). Áttekintésünk egyoldalú, azaz az interakciókat és a transzferfolyamatot német szemszögből követjük nyomon. Ezért a magyar szereplőket és az együttműködéshez fűződő érdekeiket is elsősorban a német nyelvű források segítségével elemezzük – ez vonatkozik a magyar jogászok publikációira is (3. fejezet). A hangsúly tehát német oldalról nézve az együttműködést vezérlő motívumokon van, különösen azon a kérdéson, hogy milyen konkrét előnyök származnak a transznacionális és nemzetközi kapcsolatokból.

2. Nemzetközi tudományos kapcsolatok az NS-rendszer érdekében

Mielőtt az egyes német jogászok magyarországi, illetve magyar jogászok németországi tartózkodásai alapján a politikailag ellenőrzött nemzetközi tudományos eszmecsere keretfeltételeit (2.1. fejezet) és az 1941-ben alapított Budapesti Német Akadémiai Intézet (*Deutsches Wissenschaftliches Institut Budapest*) szerepét (2.2. fejezet) ismertetnénk, röviden szükséges a joggyakorlatban dolgozó jogászok határokon átnyúló kapcsolataira is kitérni. Ezeket a kapcsolatokat a Nemzetiszocialista Német Jogászok Szövetsége (*Bund Nationalsozialistischer Deutscher Juristen* = BNSDJ) szervezte, amely az NSDAP keretein belül *Hans Frank* vezetésével működő intézmény volt, és amelyben 1933 óta szinte valamennyi német bíró, ügyész, közjegyző, közigazgatási jogász és egyetemi oktató belépett. 1936-ban a BNSDJ-t átnevezték Nemzetiszocialista Jogászok Szövetségévé (NSRB).¹⁹

¹⁷ HACHTMANN, Unter „deutscher Führung im großeuropäischen Raum“ 33–81., itt: 35–36., 38–39.

¹⁸ A Magyarországgal való gazdasági kapcsolatok 1933 óta kereskedelmi megállapodások révén bővültek, illetve a háború kezdete óta intenzívebbé váltak, és végül ahhoz vezettek, hogy Magyarország integrálódott a német elképzelés szerinti ún. gazdasági nagytérbe. A náci rezsím célja Magyarország nyersanyagainak és mezőgazdasági termékeinek kiaknázása volt, anélkül, hogy cserébe (a magyar várakozás szerint) Magyarország vidéki szerkezetét nagyobb mértékű iparosítással támogatta volna. Lásd hozzá: RIEMENSCHNEIDER, Die deutsche Wirtschaftspolitik gegenüber Ungarn 34. ff., 79. ff., 117. ff., 136. ff., 141. ff., 172. ff., 243. ff.; FREYTAG, Deutschlands „Drang nach Südosten“ 250. ff., 318. ff. (Magyarország vonatkozásában); SIPOS, Hungary in the German Sphere of Interest 241–256.; HACHTMANN, Unter „deutscher Führung im großeuropäischen Raum“ 33–81., itt: 64–65. A náci rendszer stratégiai az egyes kelet-európai országok tekintetében eltérőek voltak; például Szlovákia gazdasági erőforrásainak kihasználása tekintetében lásd: TÖNSMEYER, Kollaboration als handlungsleitendes Motiv? Die slowakische Elite und das NS-Regime 25–54., itt: 35. ff.

¹⁹ A BNSDJ alapítója és 1942-ig *Hans Frank* volt (lásd a 4. fejezetet). 1935-ben körülbelül 80.000 ügyvéd volt a BNSDJ tagja, míg Ausztriának a „III. Birodalomhoz” csatolása után NSRB-nek már mintegy 100.000 tagja volt. Lásd: SUNNUS, Der NS-Rechtswahrerbund (1928–1945). Zur Geschichte der nationalsozialistischen Juristenorganisation 21–22., 24. ff. (a „nem árja” jogászok kizárásához lásd: 55. ff.).

A BNSDJ, illetve az NSRB magyar jogászokat hívott meg németországi előadások megtartására,²⁰ és német jogászok számára szervezett ún. magyarországi utazásokat (*Ungarnfahrt*).²¹ 1935 júniusában több száz, a szervezet minden szakmai csoportját képviselő „jogőrző” utazott különvonattal Berlinből Budapestre egy tanulmányútra *Walter Raake*²² vezetésével, aki akkor még az NSDAP magas rangú jogásza volt, és közel egy hetet töltött Magyarországon. Az utazás egyik fő célja a náci ideológia külföldi terjesztése volt.²³ Miközben a „jog őrzői” számára széleskörű kulturális programokat és magyar jogászokkal való találkozókat szerveztek, a velük utazó BNSDJ funkcionáriusokat *Lázár Andor* (1882–1971) magyar igazságügyi miniszter fogadta.²⁴ Így alkalmuk nyílt beszélgetni *Gömbös Gyula* miniszterelnökkel, különböző minisztériumok államtitkáiraival, a Kúria és az Ügyvédi Kamara elnökeivel, valamint más neves magyar jogászokkal.²⁵ A vita témái között szerepelt a magyarországi „*kereskedelem és ipar zsidótalanítása*”, a zsidó ügyvédek kiszorítása az ügyvédi hivatásból, a német sajtójog és a „*nemzetiszocialista jogi gondolkodás*” a büntetőjogban.²⁶

²⁰ SZAKÁTS, Die Grundprinzipien der neueren ungarischen Rechtschaffung 491–498. *Kálmán Szakáts* a személyi titkára volt *Lázár Andor* igazságügyi miniszternek (hivatali ideje: 1932–1938); N. N., Neues Recht in Ungarn 424. Az előadást lásd továbbá: WOLF, Recht des Auslandes. Ungarn. Neue Wege der ungarischen Rechtsschöpfung 331. Az NSRB által szervezett Német Ügyvédi Napokon magyar ügyvédek is részt vettek. Lásd: TÜRPIITZ, Das ungarische Recht und seine Entwicklung 726–729., itt: 726.

²¹ A „tanulmányutak” más európai országokba és az Amerikai Egyesült Államokba (lásd: N. N., Studienfahrt des BNSDJ nach Nordamerika 1424) olyan méreteket öltöttek, hogy 1937-ben a római követség arról tájékoztatta az NSRB birodalmi ügyvezető igazgatóját, hogy az utazások „*fokozatosan olyan mértéket öltöttek, amelyet olasz részről is elviselhetetlennek éreztek*”. Idézi: SUNNUS, Der NS-Rechtswahrerbund (1928–1945). Zur Geschichte der nationalsozialistischen Juristenorganisation 123–124. A német-lengyel csere is intenzív volt, lásd: N. N., Der Reichsgruppenleiter Jungjuristen in Polen 45–46.; N. N., Der Besuch der polnischen Jungjuristen in Berlin 1424. A beszámoló szerint ennek a látogatásnak a keretében egy fogadásra is sor került *Franz Gürtner* birodalmi igazságügyi miniszternél, valamint *Hans Frank*nál a Német Jogakadémián. Lásd továbbá: H. R., Der erste Besuch polnischer Jungjuristen in Deutschland 89.

²² *Walter Raake* (1878–1959) 1929-ben csatlakozott az NSDAP-hoz; *Adolf Hitler* 1933 előtt az egyik ügyfele volt. A náci korszak kezdetén kiemelkedő karriert futott be. Kezdetben a BNSDJ ügyvédi szakmai csoportjának vezetője (*Reichsfachgruppenleiter*) volt, majd 1935 májusában *Hans Frank* állandó helyettesévé nevezték ki a Német Jogfront és a BNSDJ vezetésében (1936 januárjától a titulusa *Reichsinspekteur des BNSDJ und der Deutschen Rechtsfront* volt). 1937 júniusában arra hivatkozva mentették fel minden tisztsége alól, hogy 1933 előtt szabadkőműves páholytag volt. Lásd hozzá: KÖNIGSEDER, Recht und nationalsozialistische Herrschaft 83–84.

²³ LEUPOLT, Deutsche Rechtswahrer in Ungarn 2188–2189. *Leupolt* beszámolt az 1935. június 23–29. közötti magyarországi útról. Az utazás célja egyrészt az volt, hogy „*a résztvevő jogászoknak öröm által erőt adjon a későbbi jogi munkájukhoz*”, másrészt „*a magyar jog és jogi élet ismereteinek átadása*”, harmadrészt pedig a náci ideológia külföldi terjesztése: „*Szárjól-szárjra tovább kell terjeszteniük a III. Birodalom és a nemzetiszocializmus eszméinek ismeretét a zsidó sajtónak különösen kitett országban, és egyúttal meg kell mutatniuk a budapesti és a magyarországi kitelepült németeknek [...] az új német közösségi szellemet, különösen a népi idegen és népellenességnek kárhözvetett jogászok között.*”

²⁴ 1935-ben, nem sokkal a magyarországi út előtt adott *Lázár* tájékoztatást a tervezett magyarországi reformokról, melynek során utalt a német sajtó- és kereskedelmi jog – szerinte pozitív – jogi fejleményeire. Lásd: N. N., Ungarns Justizminister über die ungarische und deutsche Rechtsentwicklung 1737–1738.; N. N., Blick in die Presse, Ungarns Rechtsreform 828–829.

²⁵ Lásd: RAEKE, Die Ungarn-Fahrt der deutschen Rechtswahrer 1737. A beszámoló szerint az út végén a magyar jogászok meghívást kaptak Németországba. Lásd továbbá: SCHMIDT, Die Ungarnfahrt der deutschen Rechtswahrer 46–49.; N. N., Die Ungarnfahrt der deutschen Rechtswahrer 1970; LEUPOLT, Deutsche Rechtswahrer in Ungarn 2188–2189. A résztvevők száma a kísérő családtagokkal együtt 300 és 500 között volt.

²⁶ LEUPOLT, Deutsche Rechtswahrer in Ungarn 2188–2189.

Hasonló utakat szerveztek 1936-ban és 1938-ban is.²⁷ A német szaklapok ezek után arról számoltak be, hogy a jogéletnek mely területein ismerik el Magyarországon „*a nemzetiszocialista jogi gondolkodás elveit*”, és rámutattak azokra a területekre (gazdaság, sajtó, ügyvédség) is, ahol várható volt a magyarországi zsidó lakosság jogfosztása a német intézkedésekkel összhangban.²⁸ Hangsúlyozták, hogy a magyar igazságügyi minisztérium nagy nyitottságot tanúsított a német változásokkal szemben,²⁹ mint ahogy arról is beszámoltak, hogy *Lázár* utódja, *Mikecz Ödön* (1894–1965) igazságügyi miniszter 1938-ban küldöttségével meglátogatta az Nemzetiszocialista Jogörzők Szövetségének a Birodalmi Irodáját is, ahol *Wilhelm Heuber*³⁰ ügyvezető igazgató ismertette látogatóival a szervezet felépítését és feladatait.³¹

Nem tagadható, hogy az ilyen típusú kapcsolatépítés és az későbbi fejezetekben tárgyalt német-magyar tudományos eszmecsere között sok volt az átmenet. Annál is inkább igaz ez, mivel a jogtudósok mellett miniszteri tisztviselők, az igazságügy és a közigazgatás területén tevékenykedő jogászok, továbbá a jogélet más képviselői is részt vettek a „*német-magyar kulturális kapcsolatok előmozdításában*”.

2.1. Professzorok cseréje a német-magyar kulturális megállapodás keretében

Az 1936. május 28-i német-magyar kulturális egyezmény,³² amelyet *Hóman Bálint* magyar kultuszminiszternek *Bernhard Rust* birodalmi oktatási miniszter 1934 őszi budapesti látogatása alkalmával megfogalmazott kezdeményezésére „*a német-magyar kulturális kapcsolatok előmozdítása*”

²⁷ TÜRPIZ, Das ungarische Recht und seine Entwicklung 726–729. *Türpitz* beszámolója szerint mintegy 250 résztvevő a Magyar Ügyvédi Kamara dísztermében *Kuncz Ödön* előadását hallgatta meg „*Das ungarische Recht und seine Entwicklung*“ („*A magyar jog és annak fejlődése*“) címmel, majd a „*közös utazás vezetőjét*“, *Ervin Noackot* *Lázár Andor* igazságügyi miniszter és államtitkára, *Antal István* fogadta. 1938-ban két további utazásra került sor, lásd: N. N., Gemeinschaftswerk des NSRB 115.

²⁸ *Leupolt* tudósított arról, hogy „*az értelmiségi szakmák a miénkhez képest gyakran még nagyobb nehézséget tapasztalnak (...) a kereskedelem és az ipar résztvevőinek közel 80 százalékos zsidó aránya miatt*“. A magyar jogászság „*feltöltöttségére vonatkozó számadatok [ijesztőek voltak]*“. „*Az Ügyvédi Kamara elnöke érdeklődéssel vette tudomásul az ismert terveket [...] a német ügyvédség helyzetének javítására és (zsidókkal való) feltöltöttségének fokozatos megszüntetésére*“; ugyanez vonatkozott a német jogélet más területeire, például az „*új német sajtótörvényre*“ is. Lásd: LEUPOLT, Deutsche Rechtswahrer in Ungarn 2188–2189.

²⁹ TÜRPIZ, Das ungarische Recht und seine Entwicklung 726–729., itt: 726.

³⁰ *Wilhelm Heuber* (1898–1957), a jogtudományok doktora, 1930 óta volt az NSDAP tagja. Részt vett a Német Jogakadémia alapításában és elnökségi tagja volt a szervezetnek. 1932-től 1942-ig a BNSDJ/NSRB birodalmi ügyvezető igazgatója, 1939-től *Hans Frank* főkormányzó „*meghatalmazottja*“ volt Berlinben. Lásd: KLEE, Das Personenlexikon zum Dritten Reich 251.; LILLA – DÖRING – SCHULZ, Statisten in Uniform 235.

³¹ N. N.: Der Ungarische Justizminister Dr. Mikecz in der Reichsgeschäftsstelle des NSRB 99.

³² Az „*Abkommen zwischen dem Deutschen Reich und dem Königreich Ungarn über die geistige und kulturelle Zusammenarbeit*“ című megállapodást 1936. május 28-án írták alá. Kihirdetése 1937. április 22-én történt meg, lásd: RGBl. II, 132–138, majd 1940. március 13-án módosították egy kiegészítő megállapodással, lásd: RGBl. II, 276–277. Lásd hozzá: BARBIAN, „*Kulturwerte im Zweikampf*“. Die Kulturabkommen des „*Dritten Reiches*“ als Instrumente nationalsozialistischer Außenpolitik 67–109., itt: 73–74. (= Archiv für Kulturgeschichte 415–459., itt: 421–422.), valamint a kulturális megállapodásokról, mint a „*Délkelet-Európa feletti, sokoldalúan biztosított hegemónia*“ és a sikeres náci külpolitika eszközéről: 105. ff. (= 454. ff.).

érdekében (1. cikk) dolgoztak ki,³³ a „*professzorcsere*” szöveg 3. cikkelyben előírta, hogy „*lehetőség szerint minden tanulmányi félévben legalább két professzort kell meghívni a másik ország egyeteméről vagy főiskolájáról vendégelőadásra vagy vendégtanárnak*”.³⁴ A 3. cikknek a jogtudomány területén történő végrehajtásáról – a kiemelkedő egyedi esetektől, például *Carl Schmitt* 1942-es és 1943-as budapesti vendégelőadásaitól (2.2. fejezet) eltekintve – eddig keveset tudtunk. Az alábbiakban példákon keresztül mutatjuk be, hogy milyen szempontok alapján választották ki a vendégprofesszorokat, vagy milyen szempontok alapján utasították el őket, hogy milyen célokat szolgáltak a nemzetközi tudományos párbeszéd, és hogyan szabályozta ezt a Birodalmi Tudományos, Oktatási és Népoktatási Minisztérium (a továbbiakban: Birodalmi Oktatási Minisztérium vagy REM).³⁵

Példaként a göttingeni és a pécsi egyetemek között az 1934 és 1938 közötti években megvalósított tudományos kapcsolatok alapján mutatja be, hogy a német tudományt külföldön képviselni jogosultak, valamint a Németországba meghívott külföldi tudósok kiválasztását nem elsősorban tudományos érdekek, hanem az állami és párttisztviselők politikai megfontolásai határozták meg. A külföldi csereprofesszorok alkalmassága nem egyszer vita tárgyát képezte a különböző szervek között.³⁶ Ilyen eset volt a göttingeni Jog- és Államtudományi Kar (végül sikertelennek bizonyult) támadása a neves magyar nemzetgazdász, *Theo (Theodor / Tivadar) Surányi-Unger* ellen, aki később (1958–1966)³⁷ Göttingenben lett közgazdászprofesszor. *Surányi-Ungert* az

³³ N. N., *Schlußstein kultureller Zusammenarbeit, NS-Erzieher* 279.; BARBIAN, „Kulturwerte im Zweikampf“. Die Kulturabkommen des „Dritten Reiches“ als Instrumente nationalsozialistischer Außenpolitik 67–109., itt: 71. ff. (= *Archiv für Kulturgeschichte* 415–459, itt: 419. ff.). Lásd hozzá: PAIKERT, *Das deutsch-ungarische Kulturabkommen* 27–32.; BLOCH, *Chronik der Staatsverträge* 566–570., itt: 579–580. *Hóman* kultuszminiszteri tevékenységéhez (1932–1938, 1939–1942) és *Paikert* (jogász, történész, egyetemi tanár, a magyar Kulturális Minisztérium Külföldi Kulturális Kapcsolatok Főosztályának helyettes vezetője) fent említett tanulmányához lásd: NIKLAI, *Schriften über Bildung und Kulturpolitik für Deutsch-Ungarischen Kulturaustausch der Ungarisch-Deutschen Gesellschaft in Budapest* 151–160., itt: 152. ff.

³⁴ A 4. cikkely rendelkezett a külföldi tudósok saját országukban végzett tudományos kutatásainak támogatásáról is.

³⁵ Általában a nemzetközi tudományos párbeszéd ezen és más aspektusairól lásd: ALBRECHT – KLAUSNITZER – MATEESCU, *Einleitung* 1–18. itt: 4. ff. További példa más tudomány-területekről: BUSHART, *Dienstreisen in Zeiten des Krieges. Wilhelm Pinder als Kulturbotschafter des Deutschen Reiches* 185–210., itt: 187. ff., 192. ff.

³⁶ Az átvizsgált aktákban többször is előfordult ilyen ellentmondás; lásd hozzá a 47. lábjegyzetben közölt adatokat.

³⁷ *Surányi-Unger* (1898–1973) 1919-ben Grazban szerzett az állam- és jogtudományi karon Dr. jur. és Dr. rer. pol. címet, 1920-ban Budapesten Dr. phil. és 1921-ben Dr. oec. publ. címet. Ezt követően Budapesten ügyvédként praktizált, majd 1924-ben Budapesten a közgazdaságtudomány egyetemen habilitált. Miskolcon (1926–1928), majd Szegeden (1928–1940) és Pécsen (1940–1945) is folytatott professzori tevékenységet. *Surányi-Unger* jó nemzetközi kapcsolatokkal rendelkezett, így az 1930-as évek közepétől többszörjárt az Egyesült Államokban is. Többek között a magyar Miniszterelnökség gazdasági osztályának vezetője, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, a *Donauropa* című folyóirat főszerkesztője, a Német-Magyar Társaság (*Deutsch-Ungarische Gesellschaft*) tudományos bizottságának elnöke és a Közép-európai Gazdasági Konferencia (*Mitteleuropäischer Wirtschaftstag*) magyar csoportjának ügyvezető alelnöke volt. 1944-ben Nyugatra menekült, és miután egy ideig Innsbruckban és New Yorkban tartózkodott, 1958-ban Göttingenben lett a közgazdaságtan professzora, illetve 1964/65-ben a Közgazdaságtudományi Kar dékánja. *Surányi-Unger* nemcsak az egyik legismertebb magyar közgazdász volt, hanem a náci korszakban Németország fontos kapcsolattartója is. Nem sokkal a göttingeni kar támadásai előtt, 1938. november 23-án a kielii Világgazdasági Intézetben (*Institut für Weltwirtschaft*) tartott egy később publikált előadást „*Nemzeti és nemzetközi árpolitika*“ („*Nationale und internationale Preispolitik*“) címmel, mint ahogy a következő években is meghívták vendégelőadásokat tartani Németországba: 1940 februárjában és márciusában például a berlini Friedrich Wilhelm Egyetemen a német-magyar kulturális egyezmény keretében hat előadást tartott „*Világgazdaság és védelmi gazdaság*“ („*Weltwirtschaft und Webrwirtschaft*“) címmel, amelyeket 1942-ben egy

Oktatási Minisztérium javasolta a német-magyar professzor-csereprogram keretében németországi tartózkodásra.³⁸

A következőkben azonban a professzori csere konkrét megvalósulására koncentrálnak a két nemzetközi jogász, *Herbert Kraus* (Göttingen) és *Falubehyi Ferenc* (Pécs) példáján keresztül. *Herbert Kraus* (1884–1965), aki 1937 végén politikai okokból kényszerült korengedményes nyugdíjazásra, már a náci korszak kezdetén megfigyelés alatt állt,³⁹ többek között azért, mert 1933-ban becsmérlő megjegyzéseket tett *Adolf Hitlerre* vonatkozóan.⁴⁰ 1933 decemberében (vagyis még a kulturális egyezmény aláírása előtt) *Kraus* megkérdezte a göttingeni egyetem kurátorát, hogy kell-e engedélyt kérnie a magyar kormány meghívásának elfogadásához, hogy 1934 áprilisában részt vehessen egy pécsi kongresszuson, amely „*a fasizmus jogi és gazdasági tendenciáiról és [a] hatásairól*” szólt.⁴¹ Az „*N.S.D.A.P. politikai Gauleiterének*” véleménye, amelyet a kurátor ezután beszerzett, és az engedélykérelemmel együtt a porosz Tudományos, Művészeti és Nemzeti Oktatási Minisztériumhoz nyújtott be, elutasító volt: *Kraus* „*a német egyetemek vagy általában a Német Birodalom képviselőjeként nem alkalmas arra, hogy részt vegyen egy közjogi, tudományos kongresszuson, és esetleg [ott] a nemzetiszocializmus kérdéseiről beszámoljon*”.⁴²

kötetben adtak ki. Az egyes előadások korábban már megjelentek jogi folyóiratokban is. 1940. március 8-án vendégelőadást tartott a lipcei egyetemen, amely „*Der Kampf um die Grossraumwirtschaft*” címmel jelent meg 1941-ben (417–447.). 1941 júliusában *Adolf Hitler* a Német Sasrend I. osztályú érdemkeresztjével (*Verdienstkreuz 1. Klasse des Deutschen Adlerordens*) tüntette ki. Lásd: N. N., Hohe deutsche Auszeichnung für Professor Dr. Theodor Surányi-Unger 5. *Surányi-Unger* kapcsán lásd a 171. jegyzetet; valamint életrajzához a következő forrást: UniA GÖ, Kur. 11465, 1. kötet 3–4. lap (1958. április 5-én készített életrajz); továbbá: MÜLLER, Theo *Surányi-Unger*.

³⁸ A göttingeni jogi és politikatudományi kar dékánhelyettese, a közgazdász *Klaus-Wilhelm Rath* felháborodását fejezte ki a REM-nek *Surányi-Unger* csereprogramba történő bevonása miatt, és bírálta annak politikai irányultságát: *Surányi-Unger* művében „*feltűnő a bolsevizmus meglehetősen pozitív értékelése, (és) az egész mű olyan szellemiség kifejeződése, amelyet a nemzetiszocialista Németország ellen irányuló nyugat-európai körök ápolnak*”. *Surányi-Unger* 1933-ban „*Világ gazdasági politika a kialakulóban: Hozzájárulások a közös szükségletek doktrínájához*” („*Weltwirtschaftspolitik im Entstehen: Beiträge zur Lehre von den Gemeinbedürfnissen*”) című, 1933-ban megjelent művét ezért egy recenzióban „*a ténylegesen létező európai valóság egyszerűen felháborító meghamisításának progandájaként*” jellemezte, lásd: UniA GÖ, Rek. 81 (számozatlan lap): a REM 1938. december 6-i rendelkezése és *Rath* jelentése a REM számára 1938. december 19-én. *Rath*ot a háború utáni időszakban náci érintettsége miatt elbocsátották, és egyike volt annak a (mindössze) három professzornak az egész Göttingeni Egyetemenről, akiket a III. kategóriába, az ún. kevésbé inkrimináltak közé soroltak, miután befejeződtek a denazifikációs eljárások. Ezért nem alkalmazták újra Göttingenben. Lásd: SCHUMANN, Die Göttinger Rechts- und Staatswissenschaftliche Fakultät 65–122., itt: 94–95. (120. lábjegyzet), 103. ff., 112.

³⁹ SCHUMANN, Die Göttinger Rechts- und Staatswissenschaftliche Fakultät 65–122., itt: 83. ff.; RAUSCHNING, *Herbert Kraus* (1884–1965) 371–382., itt: 377–378.

⁴⁰ KRAUS, Die Krise des zwischenstaatlichen Denkens 26: „*Aki ma, a mának hirdeti az ezeréves birodalmat, az bolond; és az az államférfi, aki az időt nem veszi helyesen számításába, alapvetően rosszul ítéli meg feladatát, és hűtlen esküjéhez.*”

⁴¹ UniA GÖ, Kur. 10681, 1. kötet 101. lap: *Kraus* levele a kurátornak 1933. december 15-én; 106. lap: a kurátor levele az NSDAP Gauleiterének Hannoverbe 1934. február 28-án. A pécsi kongresszushoz lásd: VITÁRI, Das nationalsozialistische Volksgruppenrecht 505–543., itt: 523. ff.

⁴² UniA GÖ, Kur. 10681, 1. kötet 112. lap: az NSDAP dél-hannover-braunschweigi Gauleitung személyügyi hivatalának a levele az egyetem kurátorának 1934. március 19-én; 107. lap: a göttingeni kar kurátorának levele a porosz kultuszminisztériumba. *Kraus* további kérelmeztintén elutasították (részvétel az *Institut de Droit International* kongresszusán 1934-ben Madridban, meghívás a Keszehelyi Egyetemre 1937-ben két előadás tartására a „*Népszövetség tehetetlenségéről*”, valamint meghívás a Minnesotai Egyetemre 1938-ba vendégprofesszorként nemzetközi jogi előadások tartására, miután *Kraus* idő előtt nyugdíjazták); UniA GÖ, Kur. 10681, 1. kötet 121. és 165. lap, valamint 5. kötet

Herbert Kraus Falubehlyi Ferenc (1886–1944)⁴³ hívta meg Pécsre, aki viszont az 1936/37-es téli félévben a birodalmi oktatási minisztérium jóváhagyásával, az 1936. májusi német-magyar kulturális egyezményben szabályozott professzorcsere keretében, *Kraus* közvetítésének köszönhetően lehetett vendégprofesszor Göttingenben.⁴⁴ Miután *Falubehlyi* hivatalos meghívását kiadták, néhány hónappal az érkezése előtt a Német Akadémiai Csereszolgálat budapesti kirendeltségétől a Birodalmi Oktatási Minisztérium azt az üzenetet kapta, hogy „a Göttingeni Egyetem által meghívott Dr. *Falubehlyi* pécsi, magyar csereprofesszor [...] zsidó vagy legalábbis zsidó származású”, és „Magyarországon sem örvend túl nagy hírnévnek”.⁴⁵ A göttingeni Jog- és Államtudományi Kar dékánja 1936. július 17-én a birodalmi oktatási minisztérium kérdésére tisztázta, hogy 1936 májusában, a hónap elején tájékoztatta őt *Herbert Kraus* arról, hogy a magyar külügyminisztérium egyik küldöttjétől szigorúan bizalmasan értesült *Falubehlyi* feltehető zsidó származásáról. A kar ezt követően lefolytatott vizsgálataiban azonban nem erősítették meg ezt a feltételezést.⁴⁶ Mindazonáltal nem sokkal *Falubehlyi* tervbe vett utazása előtt a kar a Birodalmi Oktatási Minisztériumtól azt az utasítást kapta, hogy tájékoztassa a pécsi professzort, hogy „a korábbi meghívást elvi okokból nem tudják fenntartani”.⁴⁷ Annak

(számozatlan lap): *Kraus* kérelme a REM-hez 1938. július 29-én; *von Grob* (REM) levele *Kraus*nak 1938. szeptember 29-én; a göttingeni jogi fakultás dékánjának, *Klaus Siegert*nek az állásfoglalása *Kraus* kérelmére a REM részére 1938. augusztus 29-én: („... nem lehet eltitkolni, hogy éppen a nemzetközi jog és a *Kraus* professzor által képviselt nemzetközi jogi nézetek kínálnak lehetőséget a nemzetiszocialista Németország elleni agitációra”). Lásd hozzá: RAUSCHNING, *Herbert Kraus* (1884–1965) 371–382., itt: 378. Ezzel szemben az *Institut de Droit International* konferenciáján 1936-ban Brüsszelben részt tudott venni *Kraus*; UniA GÖ, Rek. 80: *Hans Niedermeyer*nek, a göttingeni jogi fakultás dékánjának levele az egyetem rektorához 1936. július 20-án.

⁴³ *Falubehlyi Ferenc* a Pécsi Tudományegyetem Nemzetközi Jogi Intézetének a vezetője és a kezdeményezésére 1936-ban létrehozott Pécsi Kisebbségi Intézet igazgatója volt. Lásd: VITÁRI, *Das nationalsozialistische Volksgruppenrecht* 505–543., itt: 518. ff. A következő cikket publikálta németül: FALUHELYI, *Die Bedeutung des Faschismus im Völkerrecht* 309–329.; FALUHELYI, *Entwicklungslinien des Völkerrechtes nach dem Weltkrieg* 393–410.; FALUHELYI, *Ungarische Institute für Volkstumsforschung* 40–48.; FALUHELYI, *Das Nationalitäten-Schulwesen Ungarns* 664–670.

⁴⁴ A kar megkeresését, amely eredetileg az 1935/36-os téli félévre vonatkozott, a Göttingeni Egyetem rektora továbbította a Birodalmi Oktatási Minisztériumnak. A minisztérium jóváhagyását követően *Falubehlyi* a Göttingeni Egyetem rektora 1935. július 12-én hivatalosan is meghívta. A vendégprofesszori állás költségeit a Birodalmi Oktatási Minisztérium és a Külügyminisztérium arányosan viselte. UniA GÖ, Rek. 80 (számozatlan lap): *Naumann* rektor levele *Karl August Eckhardt* (REM) részére 1935. január 19-én; *Wilhelm Burmeister* (REM) levele a Göttingeni Egyetem rektorához 1935. június 15-én; *Niedermeyer* dékán levele a Göttingeni Egyetem rektorához 1935. július 11-én; a Göttingeni Egyetem rektorának levele *Falubehlyi*hez 1935. július 12-én; *Falubehlyi* levele *Niedermeyer* dékánhoz 1935. október 21-én; *Karl Theodor Vahlen* (REM) levele a Göttingeni Egyetem kurátorához 1936. március 26-án; a REM kiadási utasítása 1936. május 18-án.

⁴⁵ UniA GÖ, Rek. 80 (számozatlan lap): *Otto von Kursell* (REM) levele a Göttingeni Egyetem rektorához 1936. július 17-én.

⁴⁶ UniA GÖ, Rek. 80 (számozatlan lap): *Niedermeyer* dékán levele a Göttingeni Egyetem rektorához 1936. július 20-án.

⁴⁷ UniA GÖ, Rek. 80 (számozatlan lap): *Siegmond Kunisch* (REM) levele a Göttingeni Egyetem rektorához 1936. október 6-án, *Niedermeyer* dékán levele *Falubehlyi*hez 1936. október 7-én. A vizsgált akták között találunk más olyan eseteket is, amikor egy birodalmi minisztérium beavatkozása miatt rövidebb idővel az utazás előtt töröltek meghívásokat, mint például *Lorenzo Mossa* (Pisa) olasz kereskedelmi jogászprofesszor esetében 1943 márciusában (PA AA, RZ 501/60603a, 3 ff. lap): Ebben az esetben a lemondás a Külügyminisztériumtól érkezett (3. és 4. lap), amelyben utalás történt *Carlo Alberto Biggini* olasz oktatási miniszterre (a pisai egyetem korábbi rektorára) abban a tekintetben, hogy *Mossa* „antifasiszta”, és ezért a Humboldt-ösztöndíj odaítélése *Mossa* számára „egyáltalán nem kívánatos” (6. lap). A Birodalmi Oktatási Minisztérium *Rudolf Mentzel*, a Tudományos Hivatal vezetője azonban közbelépett, mivel „*Mossa* a Birodalommal való

ellenére, hogy *Faluhelyi* megsértődött a kar „*érthetetlen sértésén*”, sikeresen igyekezett bizonyítani „*tiszta árja származását*”,⁴⁸ és 1938 januárjától hathetes vendégprofesszori megbízást vállalt a göttingeni karon.⁴⁹ A göttingeni Jog- és Államtudományi Kar dékánjának 1938 nyarán a birodalmi Oktatási Minisztériumhoz benyújtott jelentése *Faluhelyi* vendéglőadásairól a magyar akadémikusokkal szembeni német arroganciáról tanúskodik, amely más helyeken is megmutatkozik. A göttingeni Jog- és Államtudományi Kar dékánjának 1938 nyarán a birodalmi Oktatási Minisztériumhoz benyújtott jelentése *Faluhelyi* vendéglőadásairól⁵⁰ a magyar tudósokkal szembeni német arroganciáról tanúskodott, amely más helyeken is megmutatkozott.⁵¹

messzemenő tudományos és szakmai kapcsolatai mellett igen rokonszenves magatartást tanúsított a nemzetiszocialista joggal szemben“ (14. lap). *Biggioni* kijelentésének okát az aktákban alapján a „*Biggioni és Mossa közötti régi tudományos vagy magánvitában*“ (12. lap) vélhetjük felfedezni.

⁴⁸ UniA GÖ, Rek. 80 (számozatlan lap): *Faluhelyi* telegramja *Kraus*-nak 1936. november 2-án („*Kérem, azonnal adjon felvilágosítást a tantestület részéről erről az érthetetlen sértésről!*“); *Faluhelyi* levele *Niedermeyer* dékánhoz 1936. október 21-én („*dokumentumokkal igazolható, hogy tiszta árja származású vagyok!*“); *Otto Wacker* (REM) levele a Göttingeni Egyetem rektorához 1937. április 23-án: „*Most, hogy megcáfolták azt az állítást, hogy Faluhelyi professzor és felesége nem árja származásúak, már nincs ellenvetés Faluhelyi professzor meghívása ellen.*“

⁴⁹ UniA GÖ, Rek. 80 (számozatlan lap): *Faluhelyi* levele a Göttingeni Egyetem rektorához 1937. május 12-én. 1937-ben egyeteme képviselőjeként részt vett a Göttingeni Egyetem 200. évfordulójára rendezett ünnepségen. Lásd a vendégtanári működéséhez: VITÁRI, *Das nationalsozialistische Volksgruppenrecht* 505–543, itt: 523. ff.

⁵⁰ 1938. július 12-én *Karl Siegert* megbízott dékán a REM 1938. június 21-i kérésére a következő jelentést nyújtotta be *Faluhelyi* vendégprofesszori állásáról (UniA GÖ, Rek. 80, számozatlan lap): „*A kar nehez helyzetben volt, amikor Faluhelyi professzor első meghívása a most már nyugalmazott rendes professzor, Dr. Herbert Kraus kezdeményezésére történt. Amikor F. 1938. január elején Göttingenbe érkezett, a kar tisztában volt azzal, hogy sem tudományos, sem politikai szempontból nem felel meg maradéktalanul egy ilyen megtiszteltetésnek. (...) Várható volt, hogy Faluhelyi, mint nem túl széles körben ismert magyar tudós, erősen a ,hungarocentrikus' világ- és történelemszemléletet fogja képviselni. (...) Különösen furcsa volt, hogy Faluhelyi mindig szembeállította a dunai államokat a Birodalommal, ami már 1938. március 13. előtt is szükségszerűen éles ellenérzést váltott ki Németország részéről. (...) Még a tisztán politikai megfontolásokatól eltekintve is Faluhelyi előadásainak többet kellett volna tenniük, mint amennyit tettek, hogy igazolják a göttingeni meghívást. (...) a nemzetiségi kérdést még magyar szempontból is csak meglehetősen felületesen érintette. (...) Arra is szeretnék rámutatni, hogy Faluhelyi professzor kísérletet tett arra, hogy előadásait Németországban kinyomtasítsák. A karnak azonban nyomtatékos érdeke, hogy ez ne Németországban történjen meg.*“

⁵¹ Például a magyar kulturális minisztérium előadójának és a birodalmi oktatási minisztérium munkatársainak, köztük *Wilhelm Burmeister*-nek és *Heinrich Dahn*-nak 1937 júniusában Budapesten tartott találkozásáról szóló jelentésben, amelyből kiderül, hogy akkoriban német részről kevés érdeklődés mutatkozott a magyar tudósok németországi vendéglőadásai iránt, „*mert a magyar tudomány kevesebbet tud nyújtani a németeknek*“; idézi: BARBIAN, „*Kulturwerte im Zweikampf*“. *Die Kulturabkommen des „Dritten Reiches“ als Instrumente nationalsozialistischer Außenpolitik* 67–109., itt: 74. (= Archiv für Kulturgeschichte 415–459., itt: 422–423.) Ugyanitt (76. = 424.): „*a kulturális csere stagnálását a Németország és Magyarország közötti külpolitikai kapcsolatok 1937 és 1939 közötti lebűlésével hozza összefüggésbe*“.

Faluhelyinek mégis sikerült megnyernie a göttingeni kar két jogászát, *Eduard Wahl*⁵² professzort és *Hermann Messerschmidt*et, aki 1936 óta a politikai nevelés⁵³ előadója volt, hogy vendégelőadásokat tartsanak egy nyári kurzuson Keszthelyen 1938 augusztusában.⁵⁴ *Messerschmidt* esetében a német vendégelőadók kiválasztásánál a hivatalos pártellenőrzés csődöt mondott, mivel a Birodalmi Egyetemi Oktatók Szövetsége (*Reichsdozentenbund*) utólag felháborodását fejezte ki a göttingeni jog- és államtudományi kar dékánjának amiatt, hogy a német jogtudományt Magyarországon egy doktorátus nélküli előadó képviselte: „*Szeretném azt is kiemelni, hogy a magyar jogtudomány nagyon tartózkodóan, sőt bizonyos esetekben bizonyos arroganciával viszonyul az új német jogtudományhoz. Ezért van szükség arra, hogy különösen reprezentatív erőket küldjenek Magyarországra, akik személyiségükben is erőteljesek és ismert tudományos névvel rendelkeznek.*”⁶⁵

⁵² *Eduard Wahl* (1903–1985) az 1920-as évek végétől a KWI-nél dolgozott a külföldi és nemzetközi magánjog területén. 1934-ben az intézet alkalmazottjaként a Propagandaügyi Minisztérium megbízásából szakértői véleményt készített az ún. kairói zsidóper fellebbezési eljárásához; lásd: KUNZE, Ernst Rabel und das Kaiser-Wilhelm-Institut für ausländisches und internationales Privatrecht 85–88. *Wahl* 1935-től az összehasonlító jogtudományok rendkívüli, 1938-tól pedig rendes egyetemi tanára volt Göttingenben mindaddig, amíg 1941-ben Heidelbergbe nem költözött. Tagja volt az SA-nak (1933 óta) és az NSDAP-nak (1937 óta), valamint a párt más szervezeteinek. Lásd: LEPEJ, Eduard Wahl (1903–1985). *Rechtswissenschaft und Rechtspolitik* 52. ff.; LEPEJ, „[E]ine der komplexesten Erscheinungen der modernen Zeitgeschichte“ 259–279., itt: 261–262. A szerző ezzel szemben *Wahl*t politikai szempontból nem tartotta az NS-hez való viszonyát tekintve feltűnő szereplőnek.

⁵³ A kasseli *Hermann Messerschmidt* (1905–1962) 1930 óta tagja volt az NSDAP-nak és a BNSDJ-nek (valamint más pártszervezeteknek). 1938-ban többek között az NSDAP kurhesseni regionális jogi irodájának vezetője, az NSRB kurhesseni regionális vezetője, az NSDAP birodalmi jogi irodájának a jogfilozófiai és alkotmányjogi főelőadója, birodalmi szakelőadója és a regionális képzési program vezetője, valamint a Német Jogskadémia tagja volt, és ezen belül a jogfilozófiai és közigazgatási jogi bizottságokban tevékenykedett. Lásd: UniA GÖ, Kur. 10848 1. kötet (számozatlan lap): *Messerschmidt* levele a Göttingeni Egyetem kurátorának 1938. október 24-én és november 16-án; MESSERSCHMIDT, *Das Reich im Nationalsozialistischen Weltbild*.

⁵⁴ UniA GÖ, Kur. 11495 (számozatlan lap): *Wahl* levele a Göttingeni Egyetem rektorának 1938. július 4-én, melynek mellékletét képezte a pécsi meghívólevél; UniA GÖ, Rek. 80 (számozatlan lap): *Karl Siegert* dékán levele *Faluhelyi* vendégprofesszorságáról 1938. július 12-én. A vendégelőadásokról a következőképp számoltak be (N. N., *Deutsche Rechtswissenschaftler in Ungarn* 122.): „*A német jogtudományt Dr. Wahl göttingeni professzor képviselte, aki a német és a magyar magánjog közötti kapcsolatokról beszélt, valamint Messerschmidt, a gau jogi hivatalának a vezetője Kassalból. A magyar hallgatók különös érdeklődéssel várták Messerschmidt Gauamtsleiter előadásait, aki az új német alkotmányjogról és a német jogújítás főbb vonásairól beszélt, elvégre a legfontosabb német törvények az elmúlt hónapokban már magyarul is megjelentek és Magyarországon is számos példányban terjesztették őket. A hallgatóság között számos európai ország diákjai, valamint a pécsi és a debreczeni egyetemek számos professzora is jelen volt. Az előadásokat a magyar sajtóban széles körben ismerték.*” Maga *Eduard Wahl* hazatérése után arról számolt be, hogy a hallgatóságban több lengyel volt, mint magyar, és csak néhány jogász (UniA GÖ, Kur. 11495, számozatlan lap, *Wahl* 1938. szeptember 8-án kelt jelentése a Göttingeni Egyetem rektorának): Az első előadáson a „*német jelszót* „*Búcsú a BGB-től*” követte, hogy „*rámutasson a BGB alapvető gyengeségeire, kitérjen a németországi szemléletváltás okaira és bemutassa annak gyakorlati hatását a személyi és családjog új nagy törvényeire*”. A második előadásban „*ugyanebben a szellemben foglalkozott a paraszti gazdaságra vonatkozó speciális öröklési joggal* (ún. *Erbhofsrecht* – a ford. megjegyzése), *vagyoni jogi tanításunkkal, valamint a kötelmi jog és a nemzetközi magánjog új feladataival*”. *Wahl* a következő mondattal zárta beszámolóját: „*Ami számomra a legérdekesebb volt, az a magyarországi viszonyokkal való szorosabb kapcsolat, melynek körében különösen nagy hatással volt rám a zsidókérdés túlsúlya, valamint az állam és az egyház eszméjének a nemzeti történelemből kivilágló szoros kapcsolata*”.

⁵⁵ UniA GÖ, Jur. Fak. 220 (számozatlan lap.): A Nemzetiszocialista Német Egyetemi Oktatók Szövetsége birodalmi vezetőjének, illetve az NSDAP birodalmi vezetőségének 1938. december 17-én kelt levele *Siegert* dékánnak. *Siegert*, akinek javaslatára *Messerschmidt*t a göttingeni karon az oktatói megbízást kapott (UniA GÖ, Kur. 10848 2. kötet, számozatlan lap: *Siegert* 1936. június 12-én kelt levele az Állam- és Jogtudományi Kar dékánjának), 1938. december 22-én kelt válaszát

A Göttingen és Pécs közötti tudományos kapcsolatok példáján keresztül bemutatható, hogy a német professzorok kiválasztásában a politikai szempontok központi szerepet játszottak. A nemzetközi jogász *Herbert Kraus*, aki 1933 előtt jó nemzetközi kapcsolatokkal rendelkezett, nem képviselhette a náci államot külföldön, mivel politikailag népszerűtlen tudósnek számított. Ugyanez vonatkozott a tudományos hírnévvel nem rendelkező náci jogászokra is (mint *Hermann Messerschmidt*), akik viszont külföldön árthattak volna a náci rendszer hírnevének. Másrészt az állami hatóságok még az 1930-as évek közepén is szinte sértő módon bántak még a csupán állítólagosan zsidó származású külföldi tudósokkal is, sőt, fontosnak tartották a külföldi vendégprofesszorok meghívását, de nem a tudományos cserét, ha azok – mint *Falubehyi Ferenc* esetében – nem szolgálták Németország politikai érdekeit.

A második példának a náci nemzetközi jogász, *Gustav Adolf Walz*, aki 1937 végén Budapesten kapott vendégprofesszori megbízást. Esete betekintést nyújt a külföldre utazó német tudósokkal kapcsolatos jelentések készítésének mikéntjébe. 1934 nyarától kezdve a Birodalmi Oktatási Minisztérium a Külügyminisztériummal együtt többlépcsős engedélyezési eljárást dolgozott ki a külföldi utazásokhoz, és ezt a folyamatot több körrendeletében szabályozta.⁵⁶ *Walz* vendégprofesszori tevékenységét a Birodalmi Oktatási Minisztérium 1937. március 19-i „*Külföldi előadás- és tanulmányutak*” című rendelete⁵⁷ határozta meg, amely a következő eljárást írta elő:

1. A tudós kérelmet nyújt be (az utazási idő, az úti cél, az útvonal, az előadás témája, a kutatási terület és a meghívó szervezet vagy személy megjelölésével) az egyetem rektorának az utazás jóváhagyására.
2. Az Oktatási Minisztérium felelős az szolgálati út engedélyezéséért többek között akkor, ha utazási támogatást igényelnek.
3. A kari oktatói szövetség vezetője köteles véleményezni a kérelmet, szükség esetén az egyetemi oktatói szövetség vezetőjével való konzultációt követően.
4. Jóváhagyás esetén tájékoztatni kell a) a Külügyminisztériumot, b) az NSDAP külföldi szervezetét és c) a Német Kongresszusi Központot (DKZ) a Birodalmi Népfelvilágosító és Propaganda Minisztériumban (amely többek között a szükséges deviza biztosításáért felelős).
5. A DAAD-t is szükséges tájékoztatni az Angliába, Franciaországba, Olaszországba, Spanyolországba, Magyarországra, Hollandiába, Dániába vagy Svédországba tervezett utazásokról.

közvetlenül a szövetség vezetőjének, Prof. Dr. *Walter Schulz*nek küldte, és megpróbálta az ügyet megnyugtatóan rendezni.

⁵⁶ Lásd: DAFINGER, *Vorträge ausländischer Wissenschaftler in Deutschland und deutscher Wissenschaftler im Ausland auf Einladung bilateraler Freundschaftsgesellschaften* 239–268. és 244. ff.; ALBRECHT – KLAUSNITZER – MATEESCU, *Internationale Vortrags- und Studienreisen von Kultur- und Geisteswissenschaftlern* 269–320., itt: 282. ff., arra hivatkozva, hogy a Külügyminisztérium 1930-ban kiadott utasítása alapján (tehát már 1933 előtt is) a tudósoknak jelentést kellett készíteniük külföldi tartózkodásaikról, és a német követségeknek és konzulátusoknak is jelenteniük kellett a német tudósok esetleges feltűnő magatartását külföldön, így például azt, ha „németellenes” kijelentéseket tettek.

⁵⁷ *Erlass des Reichserziehungsministeriums vom 19. März 1937: Vortrags- und Studienreisen in das Ausland* 183. Vö.: ALBRECHT – KLAUSNITZER – MATEESCU, *Internationale Vortrags- und Studienreisen von Kultur- und Geisteswissenschaftlern* 269–320., itt: 289. ff. Az eljárást 1935 óta többször módosították, és a háború kitérése után tovább szigorították.

6. Külföldön a kutatónak fel kell vennie a kapcsolatot az illetékes külföldi német külképvisellel és lehetőség szerint az NSDAP helyi külügyi szervével is. Kívánatos az is, hogy a kiutazó az NSDAP Berlinben lévő külügyi szervnél az utazás megkezdése előtt látogatást tegyen.
7. Az utazást követően jelentést kell készíteni, amelyet továbbítani kell a Birodalmi Oktatási Minisztériumnak, amennyiben az „*politikailag vagy kulturálisan fontos észrevételeket vagy javaslatokat*” tartalmaz.

A hét pontban összefoglalt eljárás hatásosan mutatja be a külföldi tudományos utazások szabályozását a különböző állami és párthivatalok bevonásával,⁵⁸ valamint azt, hogy az utazó tudósoknak egyeztetniük kell az olyan intézményekkel, mint a külképviseltek és az NSDAP helyi külügyi szerve.⁵⁹ A tudósoktól a külföldi útjaik végén kért, politikailag releváns külföldi megfigyelésekről szóló útijelentések a náci rendszer számára is bőséges információt szolgáltatottak a külföldi helyzetről, a Németországgal szembeni attitűdökről és a német politikáról szóló külföldi sajtóvisszhangról.

*Gustav Adolf Walz*⁶⁰ útibeszámolói kiváló példák erre. *Walz*ot, aki 1931-ben csatlakozott az NSDAP-hoz, 1933. november 1-jén hivatalos eljárás nélkül nevezték ki a Breslauer Egyetem Jogi és Politikatudományi Karára.⁶¹ 1933 decemberében anélkül lett az egyetem rektora, hogy a szenátusnak bármi beleszólása lett volna a kérdésbe.⁶² Miután a Breslauer „*keleti politikai központ*”-vá való átalakítására irányuló tervei kudarcot vallottak, *Walz* 1937 tavaszán lemondott rektori tisztségéről.⁶³ A budapesti vendégprofesszori tervei egybeestek breslauer rektorságának végével. Röviddel a Kölnbe költözése előtt, 1937 végén öt hetet töltött Budapesten, de más magyarországi helyeket is meglátogatott.⁶⁴

⁵⁸ Mivel a tudományos képzettség mellett a politikai nézetek is meghatározóak voltak, különösen a prominens náci jogtudósok, mint például a berlini munkajogász *Wolfgang Siebert* (a kielői iskola tagja és a *Volksrechtshandbuch* társszerzője) utazhattak. PA AA, RZ 507/65655 (számozatlan lap): *Siebert* 1940. február 16-án a REM-hez benyújtott kérelme a görögországi utazás engedélyezésére (*Giesecke* dékán jóváhagyással továbbította); *Dahnke* (REM) 1940. március 9-én kelt levele a Külügyminisztériumhoz (Kulturpolitikai Osztály): „*Szakmai szempontból az utazást kívánatosnak tartom; politikai szempontból a kérelmezővel szemben a tervezett külföldi utazás tekintetében nincs kifogásom.*”

⁵⁹ A tudósokat ők instruálták és felügyelték. Például *Eduard Wahl* 1938 nyarán Magyarországon tartott előadásának engedélyezése (lásd az 54. lábjegyzetet) a következő utasításokat tartalmazta (UniA GÖ, Kur. 11495, számozatlan lap: külföldi utazás jóváhagyása 1938. július 11-én): „*Külföldi tartózkodása során mielőbb vegye fel a kapcsolatot az illetékes német külképvisellel és a Német Akadémiai Csereszolgálat budapesti kirendeltségével, amely támogatja Önt törekvéseinek megvalósításában és a külföldi tartózkodás értékelésében. (...) Továbbá külföldi tartózkodása során lehetőség szerint vegye fel a kapcsolatot az NSDAP helyi külföldi szervezetével, amelyet tájékoztatni fog az Ön kiutazásáról. (...) Az NSDAP berlini külföldi szervezetének (...) meglátogatása az utazás megkezdése előtt kívánatos.*”

⁶⁰ Prof. Dr. iur. Dr. phil. *Gustav Adolf Walz* (1897–1948) életrajzi adatait lásd a tanulmány végén a függelékben.

⁶¹ A kielői és a königsbergi karok mellett a breslauer jogi kar egyike volt annak a három karnak („*Stoßtruppfakultäten*”) amelyet a birodalmi oktatási minisztérium kiválasztott, hogy mintakarokként támogassa a náci jogújítást a kutatásban és az oktatásban, ami mindenekelőtt a személyzeti politikában tükröződött. Lásd: DITT, „*Stoßtruppfakultät Breslau*“. *Rechtswissenschaft im „Grenzland Schlesien“* 83. ff., 117. ff., 125. ff.

⁶² *Walz* elképzeléseire a rektor politikai feladatairól: DITT, „*Stoßtruppfakultät Breslau*“. *Rechtswissenschaft im „Grenzland Schlesien“* 52. ff., 61. ff., 71. ff.; WALZ, *Der Rektor als Führer der Universität* 6–8.

⁶³ DITT, „*Stoßtruppfakultät Breslau*“. *Rechtswissenschaft im „Grenzland Schlesien“* 70., 81–82.

⁶⁴ UniA München, E-II-3482, 94. lap 114–115., 124., 127.: A vendégprofesszori állás finanszírozása a fizetésével, valamint az utazáshoz és a fogadó országban való tartózkodáshoz szükséges további források biztosításával történt.

Miután 1937 decemberének végén visszatért Budapestről, *Walz* két úti jelentést készített a Birodalmi Oktatási Minisztérium számára: egy rövidebbet külföldi tartózkodásának menetéről és egy majdnem kétszer olyan hosszút, amelynek a „*Bizalmas*” címet adta, és amelyben a magyarországi politikai helyzetről adott tájékoztatást. Jelzésértékű, hogy az első jelentés is – a tudományos eszmecseréről szóló információk helyett⁶⁵ – inkább a magyarországi politikai helyzetre vonatkozó megállapításokat tartalmaz, mint például azt, hogy „*Magyarországon nincsen nemzetiszocialista tendenciája a politikai akaratnak*”.⁶⁶

A jóval hosszabb második jelentésben *Walz* bírálta a vendégprofesszorok szigorú felügyeletét és ellenőrzését a magyar fél részéről, mert ez jelentősen megnehezítette az országon belüli utazást. Beszámolt a „*magyarországi németek*” nehéz helyzetéről és a Német Népi Bajtársi Szövetség (*Volksdeutsche Kameradschaft*) képviselőivel, köztük *Richard Huss*-szal és *Franz Anton Basch*-szal folytatott megbeszélésekről is.⁶⁷ Szóba került a „*zsidó befolyás*” alatt álló magyar sajtó is, amely tudósításaiiban figyelmen kívül hagyta a magyarországi német eseményeket, és ellenezte az 1936-os német-magyar kulturális egyezményt. Végül *Walz* konkrét javaslatokat is tett arra vonatkozóan, hogyan kellene a jövőbeni csereprofesszorokat instruálni. Részletesen írt erről: „*Számos német falut meglátogattam ezen az úton (...). Mindeniütt ugyanazokat a panaszokat lehetett hallani, hogy a német iskola nem valósul meg, és hogy az új iskolarendeletnek, amelyet most adtak ki, éppoly kevés kilátása van a végrehajtásra, mint az előzőnek. (...) A németek túlnyomó többsége a Huss vezette Deutsche Volkskameradschaft-hoz tartozik. Huss professzor fiatalabb budapesti kollégái, Dr. Basch, Dr. Schnitzer és Dr. Goldschmidt rendkívül aktívak és a legjobb benyomást teszik. (...) De a Volkskameradschaft és a birodalmi németek között minden kapcsolatfelvételt rossz szemmel néznek. (...) Másrészt teljesen elfogadhatatlannak tartom, hogy a birodalmi német képviselő megkerülje ezt a szervezetet. Meg kell kísérelnie, hogy betekintést nyerjen a magyarországi német nemzetiségi harc problémáiba. (...) Helyénvalónak tartom, hogy utasítsuk, hogy vegye fel a kapcsolatot a Huss, Basch, Schnitzer és Goldschmidt vezette Német Népi Bajtársi Szövetséggel (...). Szeretném felhívni a minisztérium figyelmét arra is, hogy a német-magyar kulturális egyezmény megkötését a magyar képviselőházban és egy bizonyos magyar sajtóban alapvető okokból támadták. Ebben bizonyára nagy szerepet játszanak a zsidó hatások, de a nemzetiségpolitikai aggályoknak is van bizonyos szerepük. (...) Ha figyelembe vesszük, hogy a magyar nyelvű budapesti magyar sajtóból*

Walz esetében ezek a kiegészítő pénzeszközök 800 birodalmi márkát tettek ki, ami az úti beszámolója szerint túl kevés volt a reprezentációs kötelezettségek teljesítéséhez. *Walz* 1.000 birodalmi márkát kért, mielőtt útnak indult volna. *Richard Wagner* rektor, *Walz* utódja abban a levélben, amelyben *Walz* úti jelentését továbbította a REM-nek, szintén kritizálta a német tudósok állítólagosan nem megfelelő anyagi forrásait külföldi útjaik során.

⁶⁵ Magas rangú magyar résztvevőket nevezett meg a minisztériumokból és az egyetemről, akik részt vettek az első „*A német alkotmányfejlődés a bismarcki alkotmánytól napjainkig*” („*Deutsche Verfassungsentwicklung von der Bismarck'schen Verfassung bis zur Gegenwart*”) című első előadáson: a kulturális minisztériumból *Szily Kálmán* államtitkárt és *Fülei-Szántó Endre* felsőoktatási főosztályvezetőt, az egyetem rektorát, az Állam- és Jogtudományi Kar professzorait és *Otto von Erdmannsdorff*-ot, a német nagykövetség képviselőjét. Az előadás első óráján 250 fő, míg az előadás további részében 40-100 fő vett részt. A további megjegyzések a magyar vendégszeretetre, a vendégházban való rossz elhelyezésre és az állítólagos devizahiányra vonatkozó kritikák voltak. Lásd: UniA München, E-II-3482, 129v–130r lap, *Walz* úti beszámolója 1937. december 28-i keltezéssel.

⁶⁶ UniA München, E-II-3482, 129v lap, *Walz* úti beszámolója szintén 1937. december 28-i keltezéssel.

⁶⁷ A későbbi *Volksgruppenführer Franz Anton Basch* (1901–1946) tevékenységét lásd: SPANNENBERGER, Der sog. erste Basch-Prozess 545–570.; ALBRECHT, Deutsches Volksgruppenrecht in „Donauropa“ 449–503., itt: 467 ff.

*két neves újság kivételével minden más neves lap zsidó, és hogy a német nyelvű sajtót a zsidó tőkével rendelkező kormány működteti, akkor azonnal világossá válik ennek a tudósításnak a háttere.*⁶⁸

Német szempontból a nemzetközi tudományos párbeszédnek tehát kettős funkciója volt: egyrészt a náci rendszer a professzorok úti beszámolóin keresztül rengeteg információhoz jutott az adott országról,⁶⁹ másrészt a professzorok tudósként külföldön is megjelentek, és számos, gyakran magas rangú, „németbarát” jogással létesítettek kapcsolatot a helyszínen, amivel a tudományos hálózatok „kulturálisán kívánatos” kiépítése és bővítése a náci rezsim érdekeit is szolgálta.⁷⁰ Itt tartózkodása alatt *Walz* kapcsolatban állt *Magyary Zoltán*nal,⁷¹ a budapesti Magyar Közigazgatástudományi Intézetnek az igazgatójával,⁷² aki valószínűleg a náci rezsim legfontosabb kapcsolattartója volt a magyar jogtudományon belül. Jó nemzetközi kapcsolatokkal rendelkezett, már 1933 előtt is többször járt Németországban, és a náci korszakban – saját bevallása szerint nem

⁶⁸ UniA München, E-II-3482, 131. ff. lap, *Walz* úti beszámolója 1937. december 28-i keltezéssel, „Bizalmas” megjelöléssel.

⁶⁹ Ezt a benyomást keltik más tudósok jelentései, így például *Wolfgang Ostwald* lipcsei vegyésznek, a híres vegyész *Wilhelm Ostwald* fiának 1939. december 31-én kelt 43 oldalas „Jelentés egy tudományos előadaskörútról Jugoszláviában, Magyarországon és Romániában (1939. nov. 13-tól dec. 15-ig)” című, függelékkel ellátott irata (PA AA, RZ 507/65655, számozatlan lap, melyen belül a 13–24. oldalak vonatkoznak Magyarországra). Többek között a következőkről tett megjegyzéseket: „a jelenleg még Magyarországon hivatalban lévő professzorok nem árja származásáról” (14.), „az új Németországok szervezete iránti csodálat kifejezéseiről” (16.), „az új Németországgal is szimpatizáló” (21.) németbarát hozzáállásról, a „Tescchebei német megszállásának helyesléséről, amelyet „mindenki üdvözölt”, a „bolsevizmus új hullámától való félelemről” (22.), a „Magyarország esetleges német megszállásától való félelemről” és a „nemzeti magyarok álláspontjáról a német kisebbséggel szemben” (23.). A jelentés a kulturális propagandáról szóló elmékedésekkel zárult (42–43.), amelyeket a szerző így vezetett be: „Az előző jelentésből kitétnék, hogy a vegyészek számára nem nehéz a kérdéses országokban a kezdetben vázolt értelemben kulturális propagandát folytatni”. Lásd: ALBRECHT – KLAUSNITZER – MATEESCU, Internationale Vortrags- und Studienreisen von Kultur- und Geisteswissenschaftlern 269–320., itt: 317–318. A szerzők abból indulnak ki, hogy a jelentés legalább részben megfelelt az állami szervek elvárásainak.

⁷⁰ BARBIAN, „Kulturwerte im Zweikampf“. Die Kulturabkommen des „Dritten Reiches“ als Instrumente nationalsozialistischer Außenpolitik 67–109., itt: 74–75. (= Archiv für Kulturgeschichte 415–459., itt: 423.).

⁷¹ *Magyary* felajánlotta, hogy *Walz* előadásait lefordítja magyarra és kiadványsorozatában megjelenteti, a fordítást pedig a Birodalmi Oktatási Minisztérium támogatja.; UniA München, E-II-3482, 133. lap (*Walz* kérelme a REM-hez 1938. január 13-án). A *Walz* és *Magyary* közötti kapcsolatfelvételtől szóló dokumentumot iktatták az illetékes hatóságoknál (PA AA, RZ 507/65655, számozatlan lap: *Otto von Erdmannsdorff*, budapesti német nagykövetség, a Külügyminisztériumnak, 1940. január 7.).

⁷² Prof. Dr. *Magyary Zoltán* (1888–1945) életrajzi adatait lásd a tanulmány függelékében. *Magyary*t a modern magyar tudománypolitika megalapítójának tartják. 1931/32-ben kormánybiztosként részt vett a magyar közigazgatási racionalizálásának előkészítésében. Több nyelven beszélt, járt Németországban, Olaszországban, Franciaországban, az Egyesült Államokban valamint a Szovjetunióban, és külföldön szerzett tapasztalatait is felhasználva kidolgozta a magyar közigazgatás reformjának modelljét. 1932-ben jelent meg *Hanns Jobst* által németre fordított műve „*Die Entstehung einer internationalen Wissenschaftspolitik. Die Grundlagen der ungarischen Wissenschaftspolitik*“ 683 oldal terjedelemben. Az általa alapított (1931) *Magyar Közigazgatástudományi Intézet* nevét levélpapírja fejlécében németül *Ungarisches Verwaltungswissenschaftliche Forschungsinstitut* formában adta meg. Lásd: BArch, R 1501/3777, számozatlan lap: *Magyary* levele *Wilhelm Stuckar*hoz 1942. augusztus 20-án). Ez az intézet volt Magyarországon a közigazgatástudomány kutatásának és oktatásának a központja, amely 1938 és 1944 között önálló folyóirattal is rendelkezett (*Közigazgatástudomány*), amelynek szerkesztője *Magyary* volt. Fő műve („*Magyar Közigazgatás*”) 1942-ben jelent meg. Lásd hozzá: MAGYARY, Das Ungarische Institut für Verwaltungswissenschaft 289–292., itt: 289; FISCH, Origins and History of the International Institute of Administrative Sciences 35–60., itt: 35., 42. ff., 54. ff. Lásd még: a magyar Parlamenti Könyvtár honlapján: <https://konyvtar.parlament.hu/magyary-zoltan>.

csak a magyar kormány tudtával, sőt kérésére⁷³ – tovább mélyítette a kapcsolatokat. Többször meghívták Németországba konferenciák előadójaként vagy vendéglátásra (például 1941-ben Berlinbe és Lipcsébe),⁷⁴ rendszeresen publikált német folyóiratokban,⁷⁵ szoros kapcsolatban állt a Német Jogakadémiával (4.1. és 4.2. fejezet), és részt vett a közigazgatási jog nemzetközivé tételéért folytatott németországi tevékenységben (5.2. szakasz). Számos diákot küldött Németországba, hogy előadásokat hallgassanak a német alkotmányjogról és közigazgatási jogról, és hogy tiszteletüket tegyék olyan náci jogászok előtt, mint *Carl Schmitt*, *Paul Ritterbusch*, *Ernst Rudolf Huber*, *Reinhard Höhn* és *Arnold Köttgen*.⁷⁶ A *Magyary* által felügyelt Magyar Közigazgatástudományi Intézet *Közigazgatástudomány* című folyóiratában magyar fordításban jelentek meg olyan neves náci professzorok írásai teljes terjedelemben vagy összefoglalóként,⁷⁷ mint *Ernst Rudolf Huber*⁷⁸ vagy *Otto Koellreutter*,⁷⁹ de olyan magas rangú állami tisztviselők is, mint *Wilhelm Stuckart* (a Birodalmi Belügyminisztérium államtitkára)⁸⁰ vagy *Hans Heinrich Lammers* (a Birodalmi Kancellária vezetője).⁸¹ *Magyary*nak a náci jogászokkal való kapcsolataira még többször visszatérünk.

⁷³ SCHWEITZER, „Der Name Euer Gnaden ist mittlerweile ein Begriff auch im Dritten Reich, der alle Türen öffnet.“ 161–178., itt: 164. Egy korabeli értékelés szerint *Magyary* jobban szimpatizált a totalitárius rendszerekkel, mint a demokratikus vagy köztársasági államokkal, lásd: FISCH, Origins and History of the International Institute of Administrative Sciences 35–60., itt: 45.

⁷⁴ SCHWEITZER, „Der Name Euer Gnaden ist mittlerweile ein Begriff auch im Dritten Reich, der alle Türen öffnet.“ 161–178., itt: 162. ff. *Magyary* hét hetet töltött csereprofesszorként a berlini egyetemen a német-magyar kulturális csereprogram keretében; N. N.: Rundschau. Ungarische Professoren in Deutschland 185–186. *Magyary* 1941. február 17-én a lipcsei egyetemen „*Az állam mint közigazgatási apparátus*“ („*Der Staat als Verwaltungsapparat*“) címmel tartott előadást; N. N., Sächsische Volkszeitung vom 18. Feb. 1941, 4.

⁷⁵ A következő publikációiról szükséges említést tenni: MAGYARY, Hauptprobleme der ungarischen Verwaltungsrationalisierung 65–67.; MAGYARY, Grundlagen des ungarischen Verwaltungsrechtes 183–186.; MAGYARY, Die ungarische Kommunalpolitik nach dem Kriege 249–274; MAGYARY, Die starke Exekutive 688–704.; MAGYARY, Die überragende Stellung der Exekutive im heutigen Staat und ihre Folgen 195–203.; MAGYARY, Verwaltungsgeneralstab–Wirtschaftsgeneralstab 195–199., 227–233.; MAGYARY, Die Verwaltung und der Mensch. Ein Beitrag zum Verwaltungsrecht und zur Verwaltungslehre Ungarns 230–255.; MAGYARY, Der Staat als Verwaltungseinheit 627–644.; MAGYARY, Das Ungarische Institut für Verwaltungswissenschaft 289–292.

⁷⁶ Lásd bővebben: SCHWEITZER, „Der Name Euer Gnaden ist mittlerweile ein Begriff auch im Dritten Reich, der alle Türen öffnet.“ 161–178., itt: 165. ff.

⁷⁷ Áttekintésként lásd hozzá: SCHWEITZER, „Der Name Euer Gnaden ist mittlerweile ein Begriff auch im Dritten Reich, der alle Türen öffnet.“ 161–178., itt: 163.

⁷⁸ *Huber* budapesti tartózkodásáról lásd a 123. lábjegyzetet.

⁷⁹ *Koellreutter* a japán államfejlődés és a kelet-ázsiai nagytérség témakörében tartott előadást, amelyről beszámoltak a *Közigazgatástudomány* című folyóiratban 1943-ban (235–247.). *Koellreutter* 1939-ban járt Japánban, lásd: SATO, Die „Neue Europäische Ordnung“ in der japanischen Rechtsgeschichtsforschung 47–78., itt: 62. ff.

⁸⁰ *Stuckart* előadásának témája az új közigazgatástudomány strukturájának és célkitűzéseinek bemutatása volt, amelyről 1942-ben szintén beszámoltak a *Közigazgatástudomány* című folyóiratban (275–288.).

⁸¹ *Lammers* a német hivatalnokok képzéséről beszélt, különös tekintettel a közigazgatási akadémiák szerepére. Előadásáról 1938-ban jelent meg beszámoló a *Közigazgatástudomány* című folyóiratban (97–113.). Már 1936. december 5-én tartott előadást a Magyar Jogászegylet felkérésére „*A nemzetiszocialista állameszme és annak megvalósulása a III. Birodalomban*“ („*Die nationalsozialistische Staatsidee und ihre Verwirklichung im Dritten Reich*“) címmel, amely magyar nyelven is megjelent a *Magyar Jogászegyleti Értekezések* sorozatban 1937-ben (469–489.).

2.2. A budapesti Német Tudományos Intézet (1941–1945)

A Német Tudományos Intézetek (DWI) mint interdiszciplináris kutatóközpontok⁸² létrehozása tizenhat európai ország fővárosában a háború kezdete óta tartó tudományos terjeszkedés keretében valósult meg.⁸³ Ha a nyolc nagyobb (önállóan működő) kirendeltséget is hozzáadjuk, az intézmények száma 24-re emelkedik⁸⁴: Magyarországon 1941 óta a budapesti DWI mellett három kirendeltség működött Debrecenben, Pécsen és Szegeden.⁸⁵ A DWI megalapítását a Külügyminisztérium Kulturpolitikai Osztálya és a Birodalmi Oktatási Minisztérium kezdeményezte. Mindkét minisztérium megőrizte a hatáskörét az alapítást követően is, és a Birodalomból gondoskodott az egyes intézetek központi irányításáról.⁸⁶

A német tudományos intézeteknek általában három osztálya volt: (1) a tudomány és szervezés, (2) a tudományos csere és (3) nyelvi kérdések osztálya. Az első osztály volt felelős a professzorok cseréjéért és az előadói utak szervezéséért, valamint általában a kulturális cseréért (1940 óta az intézetek voltak a külföldi előadások ún. kapcsolattartó pontjai).⁸⁷ A második részleg a diákok, tanárok és tanulók cseréjéért volt felelős. A harmadik osztály nyelvtanfolyamokat szervezett és felügyelte a német lektorátusokat, ahol a tanárok és lektorok feladata nemcsak a német nyelv és kultúra oktatása volt, hanem „a nagy európai térség új rendjének bajnokaiként” is fel kívántak

⁸² A náci korszakban erőteljesen támogatták a különböző bölcsészettudományi diszciplínák intézményi fúzióját csakúgy, mint az együttműködésen alapuló kutatás más formáit. Ezek közé tartoznak például az ún. Keleti Intézetek (a breslauer Kelet-Európa Intézetről lásd a 3.1. fejezetet, illetve e körbe tartozik a „Ritterbusch-akció” is (lásd hozzá a 326. lábjegyzetet). Lásd még: HAUSMANN, „Auch im Krieg schweigen die Musen nicht“. Die Deutschen Wissenschaftlichen Institute im Zweiten Weltkrieg 9., 14. (Az egyéni kutatást elavultnak tekintették; ehelyett a kutatásnak interdiszciplinárisnak és „együttműködőnek” kell lennie).

⁸³ Lásd: HAUSMANN, „Auch im Krieg schweigen die Musen nicht“. Die Deutschen Wissenschaftlichen Institute im Zweiten Weltkrieg 9. ff., 3. lábjegyzet (az aktákról), 11–59. (a tervezésről, az intézetek felállításáról és a tevékenységéről), 146–166. (a budapesti intézetről).

⁸⁴ A következő intézeteket nyitották meg: 1940-ben Bukarestben, Párizsban, Szófiában; 1941-ben Budapesten, Belgrádban, Koppenhágában, Madridban, Athénban; 1942-ben Brüsszelben; 1943-ban Helsinkiben, Stockholmban, Agramban (Zágráb), Pozsonyban; 1944-ben Lisszabonban, Velencében, Tiranában. Fiókirodák voltak Barcelonában, Portóban, Nagyszébenben, Csernyivciben, Marseille-ben, Odesszában, Pécsen és Szarajevóban. Lásd: HAUSMANN, „Auch im Krieg schweigen die Musen nicht“. Die Deutschen Wissenschaftlichen Institute im Zweiten Weltkrieg 14–15. Hausmann négy csoportját különbözteti meg azoknak az országoknak, amelyekben intézeteket hoztak létre (lásd a 26–27. oldaltól): először a „III. Birodalommal” (a nagyrészt) egyenjogú államokat, másodsor a megszállt országokat, harmadszor a fasiszta szatellitállamokat és végül autoriter szövetségi államokat.

⁸⁵ HAUSMANN, „Auch im Krieg schweigen die Musen nicht“. Die Deutschen Wissenschaftlichen Institute im Zweiten Weltkrieg 15., 147–148.; N. N., Rundschau. Eröffnung der Zweigstelle Debrecen des Deutschen Wissenschaftlichen Instituts Budapest, Ungarn 789–791.

⁸⁶ HAUSMANN, „Auch im Krieg schweigen die Musen nicht“. Die Deutschen Wissenschaftlichen Institute im Zweiten Weltkrieg 22. A kiküldött ösztöndíjasok a Birodalmi Oktatási Minisztériumnak voltak alárendelve, az előadók a Német Akadémiához kerültek, míg a tudományos csere a Külügyminisztérium hatáskörébe tartozott, amely a vezetést és az alapok kezelését is ellátta (25., 33–34.). A keleti német tudományos intézetek is részei voltak az ún. Délkeleti Közösségnek (*Südstgemeinschaft*) 1941-től kezdődően, amely a breslauer Kelet- és Délkeleti Német Tudományos Intézetek szövetsége volt a breslauer Kelet-Európai Tanulmányok Intézetének irányítása alatt állt (51–52.).

⁸⁷ BArch, R 61/571, 48. laptól: a Birodalmi Nevelésügyi Minisztérium tájékoztatója 1941. június 15-én; ALBRECHT – KLAUSNITZER – MATEESCU, Einleitung 1–18., itt: 10.

lépni.⁸⁸ A német klasszikusok mellett az intézet könyvtáraiban a náci törvények is megtekinthetők voltak, és a náci jogot, köztük a Német Jogakadémia által előkészített „néptörvénykönyvet” (*Volks-gesetz-buch*) előadások segítségével mutatták be.⁸⁹

Az intézetek élén különböző tudományágak professzorai álltak, akiknek az volt a feladata, hogy a német kulturális és tudományos politikát a külföldi fővárosokban láthatóvá tegyék. Mivel a jól fizetett intézetigazgatóknak kutatási szabadságot ígértek, mentesültek a katonai szolgálat alól, és kinevezésükkor birodalmi professzori rangot kaptak,⁹⁰ számos prominens náci tudós volt közöttük. Ketten jogászok voltak, nevezetesen *Gustav Adolf Walz*, aki az agrami (Zágráb) DWI-t vette át (1942–1945), és a korábbi prágai egyetemi rektor és agrárjogász, *Wilhelm Saure*, aki a pozsonyi DWI-t vezette (1943–1945).⁹¹ *Walz* állítólag információkat gyűjtött agrami zsidó tudósokról, *Saure* pedig SS vezető (*Oberführer*) volt az SS Faji és Telepítési Főhivatalában,⁹² amely többek között a „faji vizsgálatokért és szelekciókért”, valamint a népi németeknek (*Volksdeutsche*) nevezett német kisebbség tagjainak a honosításáért volt felelős.

A lipcsei szociológus, Prof. Dr. *Hans Freyer* (1887–1969) a budapesti Német Tudományos Intézet elnöke volt. Asszisztense és tanítványa volt *Helmut Schelsky* (1912–1984), a későbbi Bonni Köztársaság egyik legismertebb szociológusa és jobboldali értelmisége.⁹³ Az intézetigazgatóknak rendszeresen jelentést kellett tenniük a Külügyminisztériumnak, és részt kellett venniük berlini konferenciákon, ahol utasításokat kaptak a náci kulturális és tudományos politika közvetítésére

⁸⁸ HAUSMANN, „Auch im Krieg schweigen die Musen nicht“. Die Deutschen Wissenschaftlichen Institute im Zweiten Weltkrieg 25., 27. ff. (lásd a 31. lábjegyzetben az idézetet), 157.

⁸⁹ HAUSMANN, „Auch im Krieg schweigen die Musen nicht“. Die Deutschen Wissenschaftlichen Institute im Zweiten Weltkrieg 29., 39., 156. A budapester intézeti könyvtárban rövid idő alatt mintegy 10.000 kötetet gyűjtöttek össze.

⁹⁰ HAUSMANN, „Auch im Krieg schweigen die Musen nicht“. Die Deutschen Wissenschaftlichen Institute im Zweiten Weltkrieg 15. (9. lábjegyzet), 24–25.

⁹¹ *Wilhelm Saure* (1899–1951) tevékenységéről lásd: SCHUMANN, Die Göttinger Rechts- und Staatswissenschaftliche Fakultät 65–122., itt: 76–77. (35. lábjegyzet); HACHTMANN, Unter „deutscher Führung im großeuropäischen Raum“ 33–81., itt: 48. (37. lábjegyzet); HAUSMANN, „Auch im Krieg schweigen die Musen nicht“. Die Deutschen Wissenschaftlichen Institute im Zweiten Weltkrieg 322. ff. (*Saure* pozsonyi intézetvezetői tevékenységéről); WIEDEMANN, Die Reinhard-Heydrich-Stiftung in Prag 25. ff. (*Saure* prágai intézetvezetői tevékenységéről).

⁹² HAUSMANN, „Auch im Krieg schweigen die Musen nicht“. Die Deutschen Wissenschaftlichen Institute im Zweiten Weltkrieg 24. ff. (26. lábjegyzet), 37., 330–331.

⁹³ *Schelsky* ekkor már habilitált. Habilitációs értekezését, amelyet csak később publikáltak, többek között *Carl Schmitt* ihlette. 1957-ben *Schelsky* egyike volt a Szövetségi Alkotmánybíróság által a német Büntető Törvénykönyv 175. §-ról szóló döntés előtt meghallgatott szakértőknek, és a férfi homoszexualitás büntethetőségének fenntartása mellett szólalt fel (BVerfGE 6, 389., 408. ff., 428–429.). *Freyer* és *Schelsky* életrajzi adatait lásd: REHBERG, Hans Freyer (1887–1969), Arnold Gehlen (1904–1976), Helmut Schelsky (1912–1984) 72–104. itt: 72. ff., 85. ff.

vonatkozóan.⁹⁴ Az 1941. február 12-én megnyílt⁹⁵ budapesti DWI 1945-ig működött.⁹⁶ Párbeszédet folytatott a német kisebbség képviselőivel, például *Franz Anton Basch* népcsoportvezetővel, és az NSDAP külföldi szervezete nemzeti csoportjának vezetőjével, *Henry Esppel*. Az intézet további feladatai közé tartozott a magyar akadémikusok megfigyelése, különösen a nemzetiszocializmushoz való közelségük vagy távolságtartásuk, valamint a zsidó akadémikusok arányának tisztázása.⁹⁷ Emellett a magyarországi németiség⁹⁸ kutatásának álcája alatt további cél volt a német népcsoportok feltérképezése a későbbi németesítés érdekében.⁹⁹

Mindebben ismét megmutatkozik a nemzetközi tudományos kapcsolatok kettős funkciója. A fent említett feladatokon kívül külföldi kulturális és tudományos propagandáról is szó volt, amelyben minden tudományterület német, élvonalbeli kutatói részt vettek.¹⁰⁰ 1942 végén a Budapesti Intézet ötnapos konferenciát szervezett német és magyar atomfizikusok részvételével, amelyen német részről többek között *Max Planck*, *Werner Heisenberg* és *Carl Friedrich von Weizsäcker*

⁹⁴ HAUSMANN, „Auch im Krieg schweigen die Musen nicht“. Die Deutschen Wissenschaftlichen Institute im Zweiten Weltkrieg 45. *Schelsky* később megvédte *Freyert*, és azt állította, hogy nem hagyta magát intézményesíteni (44–45., 152–153., 163–164.).

⁹⁵ HAUSMANN, „Auch im Krieg schweigen die Musen nicht“. Die Deutschen Wissenschaftlichen Institute im Zweiten Weltkrieg 153. ff.; N. N., Die Eröffnung des Deutschen Wissenschaftlichen Institutes in Budapest, Ungarn 129–153. A Budapesti Egyetem rektora, Prof. Dr. *Schütz Anton* köszöntőjét Dr. *Otto von Erdmannsdorff*, Németország budapesti nagykövetének megnyitó beszéde, további rövid beszédek és a Szövetségi Külügyminisztérium Kulturpolitikai Főosztályának vezetőjének üdvözlőlevele követte. *Fritz von Twardowski* (lásd még 321. lábjegyzet), az Oktatási Minisztérium államtitkára, Dr. *Werner Zschintzsch* és a magyar kormány képviselőjében *Hóman Bálint* kulturális és oktatási miniszter kapott szót, majd *Hans Freyer* tartotta meg a fő előadást.

⁹⁶ Mielőtt az intézetet 1945 elején végleg bezárták, 1944 májusában *Reinhold Krallert* SS-Untersturmbannführer vezetésével a Birodalmi Biztonsági Főhivatal VI. G. Külföldi Kémkedési Osztályának irányítóközpontja volt. Lásd: HAUSMANN, „Auch im Krieg schweigen die Musen nicht“. Die Deutschen Wissenschaftlichen Institute im Zweiten Weltkrieg 56., 163. ff.

⁹⁷ Lásd hozzá: HAUSMANN, „Auch im Krieg schweigen die Musen nicht“. Die Deutschen Wissenschaftlichen Institute im Zweiten Weltkrieg 45., 163–164. *Hans Freyer* például állítólag „nem sokkal a Szovjetunió lerobanása után tárgyalt a magyarországi német népcsoport képviselőivel önkéntes szervezetek megalakításáról“ (45.).

⁹⁸ HAUSMANN, „Auch im Krieg schweigen die Musen nicht“. Die Deutschen Wissenschaftlichen Institute im Zweiten Weltkrieg 148–149. A szerző szerint az intézet feladatai közé tartozott a magyarországi német nemzetiségi kutatás összefoglalása és irányítása, valamint a különböző birodalmi német nemzetiségi kutatóintézetek és szervezetek utasításainak és megbízásainak továbbítása. A magyarországi német nemzetiségűeket nyilván kellett tartania, törekedett a települések és városok német eredetének a bizonyítására, a német kulturális teljesítmények dokumentálására és a *Volksbund* disszimilációs propagandájának a „tudományos“ alátámasztására. A DWI sajtóosztálya látta el a birodalmi német és az össznémet sajtót a magyarországi német nemzetiségre vonatkozó „tudományos“ adatokkal, és felügyelte a magyarországi német sajtó tartalmát.

⁹⁹ HAUSMANN, „Auch im Krieg schweigen die Musen nicht“. Die Deutschen Wissenschaftlichen Institute im Zweiten Weltkrieg 47. ff. *Hausmann* szerint (50.) a dunai régió összes tudományos intézménye „a keleti neokolonialista újranépesítési szándékok álcázására szolgált“.

¹⁰⁰ FREYER, Deutsch-ungarischer Wissenschaftsaustausch 461–463., itt: 462.

vett részt.¹⁰¹ Összességében a budapesti intézet előadásprogramja ambiciózus volt, és szinte minden hétre esett egy előadás a német tudományos élet képviselői részéről.¹⁰²

Az intézet révén Budapestre érkező jogtudósok szintén a náci rezsim jogi elitjéhez tartoztak. *Carl Schmitt* (1888–1985)¹⁰³ első budapesti tartózkodása 1942. április 30. és május 8. között *Hans Freyer* meghívására történt, akivel *Schmitt* 1929 óta baráti kapcsolatban állt.¹⁰⁴ *Schmitt* a DWI-n a „Nagyterség nemzetközi jogi rendje” („*Völkerrechtliche Großraumordnung*“) témakörben tartott előadást, amit a „Közigazgatási és közigazgatási jog” („*Verwaltung und Verwaltungsrecht*“) című előadás követett a Budapesti Egyetemen.¹⁰⁵ Itt a beszédét követően Pázmány Péter Emlékéremmel tüntették ki¹⁰⁶ Budapesten *Schmitt* több (olykor magas rangú) magyar jogással is eszmecsere folytatott, köztük *Imrédy Bélával* (1891–1946), aki 1938/39-ben magyar miniszterelnök és az első két ún. zsidótörvény kezdeményezője volt.¹⁰⁷ Közvetlenül hazatérése után *Schmitt* megköszönte a budapesti nemzetközi jogásznak, *Gajzágó Lászlónak* (1883–1953)¹⁰⁸ azt a nemzetközi jogi munkáját,

¹⁰¹ A konferencia 1942. november 30. és december 4. között valósult meg. Lásd hozzá: HAUSMANN, „Auch im Krieg schweigen die Musen nicht“. *Die Deutschen Wissenschaftlichen Institute im Zweiten Weltkrieg* 42., 161–162.

¹⁰² HAUSMANN, „Auch im Krieg schweigen die Musen nicht“. *Die Deutschen Wissenschaftlichen Institute im Zweiten Weltkrieg* 157. ff. A professzorcserehez lásd továbbá: BARBIAN, „Kulturwerte im Zweikampf“. *Die Kulturabkommen des „Dritten Reiches“ als Instrumente nationalsozialistischer Außenpolitik* 67–109., itt: 77. (= *Archiv für Kulturgeschichte* 415–459., itt: 425.).

¹⁰³ Műveinek az áttekintését a náci korszakban lásd: DECKE – GROSS, *Carl Schmitt* 732–736. Részletesen *Schmitt*ről: MEHRING, *Carl Schmitt*.

¹⁰⁴ RIEB, *Lilly von Schnitzler – Carl Schmitt* 113–256., itt: 154. ff. (130. és 136. lábjegyzet); WULF, *Vom Konservativen zum Widerständler. Wilhelm Ahlmann (1895–1944)* 5–26., itt: 9–10.

¹⁰⁵ Az előadásokra 1942. május 4-én és 6-án került sor. Az útleírások mindkét budapesti tartózkodásról lásd: TILITZKI, *Die Vortragsreisen Carl Schmitts während des Zweiten Weltkrieges* 191–259., itt: 203–212., (a 203. oldaltól: előadás 1942 májusában, a 208. oldaltól: előadások 1943 novemberében). Lásd még: TECHET, *Carl Schmitts Reisen nach Ungarn* 321–338., itt: 332 ff.; HAUSMANN, „Auch im Krieg schweigen die Musen nicht“. *Die Deutschen Wissenschaftlichen Institute im Zweiten Weltkrieg* 46–47., 160–161.; MEHRING, *Carl Schmitt* 417., 420.

¹⁰⁶ A budapesti Állam- és Jogtudományi Kar akkori dékánja, *Tomcsányi Móric* (1878–1951), a közjog és a közigazgatási jog professzora, a Felsőház és a Magyar Tudományos Akadémia tagja hallott *Schmitt* budapesti útjáról, és felkérte, hogy tartson előadást. *Schmitt* ezután megköszönte neki a megtiszteltetést. *LArch NRW R, RW 265 – 16112: Tomcsányi* 1942. április 22-én kelt levele *Schmitt*nek.; *RW 265 – 13566: Schmitt* 1942. május 15-én kelt levele *Tomcsányi*nak. Lásd hozzá: TILITZKI, *Die Vortragsreisen Carl Schmitts während des Zweiten Weltkrieges* 191–259., itt: 203–204. (35. lábjegyzet).

¹⁰⁷ A „Nagyterség nemzetközi jogi rendje” („*Völkerrechtliche Großraumordnung*“) című előadása után *Schmitt* *Imrédy Bélával* (aki 1944 márciusában a németek miniszterelnök-jelöltje, 1944 májusától pedig gazdasági miniszter volt) tárgyalt „a megvalósítás alatt álló nagyterség belső szerkezetéről”. *Schmitt* kapcsolatban állt *Eckhart Ferenccel* (1885–1957) is, aki 1929 óta volt a Budapesti Egyetem jogtörténész professzora. Róla így írt: „Nagyon értékes tudományos beszélgetés folyt *Eckhart Ferenc* jogtörténésszel, (aki) számos szakmai kapcsolat révén szorosan kötődött a német akadémiai élethez“, és „valószínűleg Németországban is szóba jöhetne egy akadémiai előadás megtartására“. Lásd még a további partnereit is: TILITZKI, *Die Vortragsreisen Carl Schmitts während des Zweiten Weltkrieges* 191–259., itt: a 203. ff. (204–205., 207–208., 211. *Imrédy és Eckhart* vonatkozásában). *Eckhart* jelentőségéről a magyar jogtörténet-tudományban lásd: STIPTA, *Rechtsgeschichtsschreibung* 757–770., itt: 758 ff.

¹⁰⁸ *Gajzágó László* jogász és diplomata volt, aki többek között az 1930-as években delegáltként képviselte a magyar kormányt a hágai Nemzetközi Bíróság előtt. 1936-tól a nemzetközi jog professzora volt Budapesten, 1942 óta a Magyar Tudományos Akadémia tagja, lásd: *Nemzeti Névtár*, <https://magyarnemzetinevter.hu/szemelyi-nevter/?id=652148>). A *Gajzágóval* való kapcsolatáról lásd: TILITZKI, *Die Vortragsreisen Carl Schmitts während des Zweiten Weltkrieges* 191–259., itt: 203., 207., 211–212.

amit Budapesten adott át neki,¹⁰⁹ és cserébe elküldte Gajzágónak „a mellékelt kis könyvecskét a *Leviatánról, amely a 72 oldalal kezdődően a nemzetközi jognak tisztán államközi joggá való átalakulását tárgyalja*”.¹¹⁰

Freyer újbóli meghívására Schmitt 1943. november első felében egy jó hétig Budapesten tartózkodott, és a DWI-ben a háború fogalmának nemzetközi jogi változásairól, az egyetemen pedig „*Az európai jogtudomány jelenlegi helyzetéről*” („*Die heutige Lage der europäischen Rechtswissenschaft*“) tartott előadást.¹¹¹ Ez utóbbi előadást Schmitt korábban már Bukarestben, majd más nyugat-európai országokban is megtartotta (spanyolul Madridban és Barcelonában, franciául Coimbrában).¹¹² Írott

¹⁰⁹ Az 1942-ben megjelent műről van szó, melynek címe „*A nemzetközi jog eredete*“ („*Der Ursprung des Völkerrechts*“) volt. Schmitt azt állította, hogy olvasta a mű latin idézeteit, lásd: TILITZKI, Die Vortragsreisen Carl Schmitts während des Zweiten Weltkrieges 191–259., itt: 203., 207. Schmitt idézte Gajzágót a „*Der Nomos der Erde im Völkerrecht des Jus Publicum Europaeum*“ című műben (Köln 1950, 88., 2. lábjegyzet): „*A további szakirodalom áttekintése (...) megtalálható L. von Gajzago kiváló magyar munkájában a nemzetközi jog eredetéről a spanyol iskolában (Budapest 1942)*“. Schmitt 1942. május 14-én (Budapestről való visszatérése után) Lilly von Schnitzlernek írt levelében külön kiemelte a Gajzágóval és Imrédy Bélával folytatott beszélgetéseket. Lásd: RIEB, Lilly von Schnitzler – Carl Schmitt 113–256., itt: 155–156.

¹¹⁰ LArch NRW R, RW 265 – 13024: Schmitt 1942. május 23-án kelt levele Gajzágónak, amelyben Schmitt megköszöni a Gajzágóval folytatott megbeszéléseket, „*amelyek utazásom legértékesebb és reményeim szerint legtermékenyebb eredményei közé tartoznak*“. Szintén 1942-ben Schmitt elküldte Gajzágónak a „*Die Formung des französischen Geistes durch den Legisten*“ című cikkét, amely éppen akkor jelent meg. LArch NRW R, RW 265 – 4631: Gajzágó 1942. október 11-én kelt levele Schmittnek.

¹¹¹ TILITZKI, Die Vortragsreisen Carl Schmitts während des Zweiten Weltkrieges 191–259., itt: 208., 210–211.

¹¹² TILITZKI, Die Vortragsreisen Carl Schmitts während des Zweiten Weltkrieges 191–259., itt: 195., 229., 239., 250., 254 ff. (Schmitt 1941 és 1944 között Granadában, Lisszabonban, Párizsban és Salamancában is tartott előadásokat.). Minden előadásán találkozott magas rangú jogászokkal és köztisztviselőkkel (214. ff., 230. ff., 240. ff., 248. ff.). Tilitzki szerint (193–194.) a németek által 1940-től kezdve gondosan szervezett, neves náci akadémikusok által tartott előadáskörutakat „*az európai kontinens német vezetés alatti újjászervezése jellemezte*” (lásd 5. fejezetet).

formában a háború után jelent meg németül,¹¹³ miközben *Kuncz Ödön* (1884-1965)¹¹⁴ budapesti gazdasági joggal foglalkozó professzor már 1944-ben magyarra fordította.¹¹⁵

Magyary Zoltán és *Stolpa József* államtitkár (1887–1958)¹¹⁶, akik az 1930-es évek elejétől a Német Jogakadémia levelező tagjai voltak, többször szerepeltek *Schmitt* úti beszámolóiban (4.1. fejezet). *Stolpa*, aki a magyar *Schmitt*-tanítvány és doktorjelölt *Torzsay-Biber György* sógora volt,¹¹⁷ éppen *Schmitt* első magyarországi útja idején, vagy közvetlenül az előtt tért vissza Németországból. A Nemzetközi Jogi Kamara (*Internationale Rechtskammer*) 1942 áprilisának végén¹¹⁸ megrendezett berlini konferenciájáról számolt be, amelyen előadást tartott (5.1. fejezet.). *Schmitt* ugyanekkor arról számolt be, hogy *Magyary*, aki mindkét budapesti látogatása alkalmával meghívta *Schmitt*et az

¹¹³ SCHMITT, Die Lage der europäischen Rechtswissenschaft (A mű magyarázó jegyzetekkel újra megjelent: Verfassungsrechtliche Aufsätze aus den Jahren 1924–1954. Materialien zur einer Verfassungslehre. Berlin 1958, 386–429.) Ehhez és az 1944-ben készített magyar fordításhoz lásd: RÜTHERS, Carl Schmitt im Dritten Reich 116–119. *Schmitt* erről a kiadványról nyilatkozott magyar tanítványának, *Torzsay-Biber György*nek, aki a második világháború után előbb Kanadában, majd az Egyesült Államokban élt. (LArch NRW R, RW 265 – 13571: *Schmitt* 1951. augusztus 29-én kelt levele *Torzsay-Biber*nek): „Együttal elküldöm Önnek az európai jogtudomány helyzetéről szóló előadásomat, amelyre talán emlékszik Budapestről. *Kuncz Ödön* 1944-ben a *Gazdasági Jog* című folyóiratában jelentette meg. Ugyanezt az előadást spanyolul a madridi és barcelonai jogi karokon, franciául pedig a coimbrai karon tartottam. Az USA-ból még nem kaptam semmilyen választ, kivéve *Eric Voegelin* professzortól“. Erről a kapcsolatfelvételtől nem sokkal később a következőket írta (LArch NRW R, RW 265 – 13572: *Schmitt* 1951. szeptember 25-én kelt levele *Torzsay-Biber*nek.): „Másképp levelezésben állok egy kiváló politológiai professzorral, *Eric Voegelin*nel (...)“.

¹¹⁴ *Kuncz Ödön* 1928-tól a budapesti egyetem kereskedelmi és részvénytársasági jogának professzora, 1930-tól a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja volt. Életrajzi adatait lásd az Országgyűlési Könyvtár honlapján, <https://konyvtar.parlament.hu/kuncz-odon>). Szoros kapcsolatokat ápolt Németországgal, többek között tagja volt a Német Jogakadémia Német-Magyar Jogi Kapcsolatok Munkaközösége Magyar Csoportjának (*Ungarischen Gruppe der Arbeitsgemeinschaft für Deutsch-Ungarische Rechtsbeziehungen der Akademie für Deutsches Recht*) (4.2. fejezet), valamint elnökségi tagja és vezetője a Nemzetközi Jogáskamara (*Internationalen Rechtskammer*) magyar képviselőtében a gazdasági jogi csoportnak. (5.1. fejezet).

¹¹⁵ SCHMITT, Az európai jogtudomány mai helyzete 257–270. (LArch NRW R, RW 579 – 747 und RW 265 – 28054, mindkettő különnyomatként). *Kuncz*, aki *Schmitt* második látogatása idején a Jog- és Államtudományi Kar dékánja volt, a cikket az általa szerkesztett folyóiratban publikálta, és 25 lenyomatot és tiszteletdíjat küldött *Schmitt*nek.; RW 265 – 8566 und 8567: *Kuncz* 1944. január 31-én és június 1-jén kelt levelei *Schmitt*nek. Lásd hozzá: TILITZKI, Die Vortragsreisen Carl Schmitts während des Zweiten Weltkrieges 191–259., itt: 208. (54. lábjegezet).

¹¹⁶ A jogász *Stolpa József* kezdetben a magyar igazságügyi minisztériumban futott be karriert, majd 1937-től 1944-ig a kultuszminisztérium államtitkára és a jogi osztály vezetője volt. Szoros kapcsolatokat ápolt Németországgal, többek között az 1942-ben létrehozott Nemzetközi Jogi Kamara (*Internationalen Rechtskammer*) magyar nemzeti képviselőtének elnöke volt (5.1. fejezet).

¹¹⁷ *Schmitt* második budapesti tartózkodása során négyszemközt találkozott *Torzsay-Biber*rel és *Stolpával*. *Torzsay-Biber*nek írt, 1951. szeptember 25-én kelt levelében (LArch NRW R, RW 265 – 13572) *Schmitt* hangsúlyozta, hogy „csodálatos beszélgetéseket folytatott *Stolpával* a *Nomos fogalmáról*“; és „e beszélgetések utóhatásai“ tükröződtek „*A Föld Nomosza*“ („*Der Nomos der Erde*“, 1950) című munkájában.

¹¹⁸ *Schmitt* útibeszámolóját lásd: TILITZKI, Die Vortragsreisen Carl Schmitts während des Zweiten Weltkrieges 191–259., itt: 203., 206.

otthonába vacsorára,¹¹⁹ „különös kedvességgel és vendégszeretettel fogadta [őt]”. Schmitt többek között „a készülő nagytársasági renddel kapcsolatos nemzetközi jogi kérdésekről” beszélt vele.¹²⁰

A DWI által meghívott német jogászok között volt *Ernst Rudolf Huber* (1903–1990), Schmitt tanítványa és náci alkotmányjogász, aki kétszer is járt Budapesten vendégprofesszorként, valamint *Wilhelm Grob* (1890–1964)¹²¹ polgári és munkajogász, aki 1933 és 1937 között a Heidelbergi Egyetem rektora, majd a Birodalmi Oktatási Minisztérium Tudományos Hivatalának a helyettes vezetője volt.¹²² A német-magyar kulturális egyezmény keretében Huber 1941. március 10-én, 12-én és 14-én (lipcsei jogi kar dékánusa idején) vendégelőadásokat tartott a budapesti egyetem Állam- és Jogtudományi Karán „Alkotmány és közigazgatás” („*Verfassung und Verwaltung*“) és „A köztisztviselők alkotmányos jogállása” („*Die verfassungsrechtliche Stellung der Beamten*“) témákban, 1941. március 17-én pedig a Magyar Magyar Közigazgatástudományi Intézetben „A közigazgatás fogalma és természete” („*Begriff und Wesen der öffentlichen Verwaltung*“) címmel.¹²³ 1944 áprilisában Huber ismét vendégprofesszori állást vállalt Budapesten, és ez alkalommal Pécsre is ellátogatott.¹²⁴

A budapesti Német Tudományos Intézet azonban korántsem volt az egyetlen olyan szervezet, amely az 1940-es években magas rangú német tudósok és tisztviselők számára szervezett előadásokat. Kormányközi baráti társaságok, mint például a Magyar-Német Társaság (*Ungarisch-Deutsche Gesellschaft*) is szervezett ilyen rendezvényeket,¹²⁵ így például *Roland Freisler*, akkor még a birodalmi igazságügyi minisztérium államtitkára 1940. október 15-én Budapesten „Az új Európa jogi gondolkodása” („*Das Rechtsdenken des jungen Europa*“) címmel.¹²⁶ Összességében elmondható, hogy a

¹¹⁹ Schmitt ott találkozott *Magyary* feleségével, a filozófus *Magyary-Teichert Margittal* is, aki szintén tudományos beszélgetést folytatott vele. Lásd: LArch NRW R, RW 265 – 8966: *Magyary-Teichert Margit* 1942. június 12-én kelt levele Schmittnek.

¹²⁰ Schmitt útibeszámolóját lásd: TILITZKI, Die Vortragsreisen Carl Schmitts während des Zweiten Weltkrieges 191–259., itt: 203., 205. ff. (az idézetet lásd a 206–207. oldalon). Schmitt második budapesti tartózkodása után *Magyary* felkérte, hogy támogassa tanítványát, *Karcsay Sándor* jogászt berlini kutatói tartózkodása alatt „a közszolgálat és a közszolgálati jog problémáinak tanulmányozásában”; LArch NRW R, RW 265 – 8965: *Magyary* 1943. március 8-án kelt levele Schmittnek.

¹²¹ HAUSMANN, „Auch im Krieg schweigen die Musen nicht“. Die Deutschen Wissenschaftlichen Institute im Zweiten Weltkrieg 160.

¹²² GRÜTNER, Biographisches Lexikon zur nationalsozialistischen Wissenschaftspolitik 64.

¹²³ Lásd: N. N., Huber E. R. lipcsei professzor budapesti előadásai 104.; N. N., Huber professzor előadása a közigazgatás fogalmáról 166–167. Köszönöm *Herger Cs. Eszternek* és *Schweitzer Gábornak* a *Közigazgatástudomány* című folyóiratban megjelent német jogászok publikációira való utalásokat. Az előadás német nyelven is megjelent: HUBER, Begriff und Wesen der Verwaltung 287–294. A „*Verfassung und Verwaltung*“ című előadás kézirat (27 oldal) a koblenzi levéltárban (Bundesarchiv Koblenz, N 1505/202) található. Lásd továbbá: *Ernst Rudolf Huber* levele *Carl Schmittnek*, Lipcse, 1941. május 1., újranyomatva (Nr. 171) a következő kiadványban: GROTHE, Carl Schmitt – Ernst Rudolf Huber. Briefwechsel 280–282.

¹²⁴ HAUSMANN, „Auch im Krieg schweigen die Musen nicht“. Die Deutschen Wissenschaftlichen Institute im Zweiten Weltkrieg 161.

¹²⁵ A kormányközi baráti társaságok tevékenységéről az 1940-es évek elején: DAFINGER, Vorträge ausländischer Wissenschaftler in Deutschland und deutscher Wissenschaftler im Ausland auf Einladung bilateraler Freundschaftsgesellschaften 239–268., itt: 252. ff.

¹²⁶ Lásd hozzá az egykori igazságügyi minisztertől: TASNÁDI NAGY, Der Geist der ungarischen Verfassung 65–76., itt: 65–66. Különböző szakterületek náci politikusaiknak és náci jogtudósainak az előadásait sorolja fel, köztük *Walther Darré* birodalmi mezőgazdasági miniszter („A birodalom és a délkelet-európai államok együttműködése a mezőgazdaságban“ / „Zusammenarbeit zwischen dem Reich und den südosteuropäischen Staaten auf landwirtschaftlichem Gebiet“), *Johann Ludwig Graf*

kiválasztott példák hatásosan bizonyítják, hogy a Magyarország és Németország közötti jogtudományi cserét a német fél úgy szervezte meg, hogy a náci jogújítás magyarországi koncepcióinak német jogászok általi terjesztése és a magyarországi viszonyokra vonatkozó politikailag releváns információk megszerzése hatékonyan megvalósulhatott.

3. A magyar jogászok szerepe a német-magyar jogtudományi eszmecserében

A német-magyar jogi diskurzust a másik fél jogának ismerete tekintetében erős kiegyensúlyozatlanság jellemezte. Sok magyar jogász például a német nyelvtudás és a német jogfejlődés iránti magyarországi érdeklődés miatt (jóval 1933 előtt) ismerte a német jog alapjait, míg a német jogászok többsége nem rendelkezett a magyar jog alapos tanulmányozásához szükséges nyelvtudással. A magyar joggal és a jogösszehasonlító tanulmányokkal foglalkozó német nyelvű tanulmányokat ezért túlnyomórészt magyar jogászok írták. A következőkben ezeket a publikációkat elemezzük – függetlenül attól, hogy kizárólag a magyar joggal, jogösszehasonlítással vagy a nemzetközi jog szempontjaival foglalkoztak. A vizsgált művek szinte mindegyike a náci jogújítással összefüggésben vetett fel kérdéseket, illetve párhuzamokra és különbségekre hívta fel a figyelmet a magyar jog és a náci jog között. Ugyanez a megfigyelés vonatkozik azokra a magyar nyelvű kiadványokra is, amelyek tartalma német nyelven elérhetővé vált a német szakmai közönség számára.

Mivel a kutatások szűkös volta miatt nem lehet ezeket a megállapításokat az összehasonlító jog keretébe sorolni – sem az 1933 előtti időszakra, sem más (különösen kelet-európai) országokra vonatkozóan a náci korszakban –, csupán néhány példa kerül említésre: az összehasonlító jog mint a jogtudomány egy részterülete az üzleti élet és a kereskedelem növekvő nemzetközi jellege, így különösen a német (nagy)ipar erősödő, határokon átnyúló kereskedelmi tevékenysége következtében, a Német Birodalomban alakult ki.¹²⁷ Az első német összehasonlító jogi intézetet 1916-ban alapította Münchenben *Ernst Rabel*,¹²⁸ aki 1926-tól az újonnan felállított berlini Vilmos Császár Összehasonlító és Nemzetközi Magánjogi Intézet (1. fejezet) igazgatója volt. A náci

Schwerin vom Krosigke birodalmi pénzügyminiszter („*A háború finanszírozása*“ / „*Kriegsfinanzierung*“), valamint *Eduard Spranger* („*Kultúrák találkozása*“ / „*Kulturen in Begegnung*“) és *Hans Günther* („*Az emberek kiválasztása*“ / „*Menschenauslese*“) berlini professzorok előadásait. Az előadásokat magyarul is kiadták, „*hogy az új Németország kiemelkedő személyiségeinek a kormányzásáról, a társadalmi rendről, a német-magyar kapcsolatok változásáról stb. folytatott vitáit a magyar közönség legszélesebb rétegei számára is hozzáférhetővé tegyék*“. Lásd: N. N., Rundschau. Veröffentlichungen der Ungarisch-Deutschen Gesellschaft 378–379. *Darré* 1940. április 3-i budapesti előadására, amelyen többek között *Teleki Pál* miniszterelnök, *Radocsay* igazságügyi miniszter és *Imréd* volt miniszterelnök is részt vett, abból az alkalomból került sor, hogy *Darré* a német, olasz, jugoszláv és magyar mezőgazdasági miniszterek találkozájára utazott Budapestre. Lásd: N. N., Mitteleuropa eine Lebensgemeinschaft 1; N. N., Mitteleuropa vom Schicksal zur Lebensraumgemeinschaft bestimmt 2.

¹²⁷ ZWEIGERT – KÖTZ, Einführung in die Rechtsvergleichung 57–58.; VOGENAUER, Rechtsgeschichte und Rechtsvergleichung um 1900. Die Geschichte einer anderen „Emanzipation durch Auseinanderdenken“ 1122–1154., itt: 1153–1154.; KUNZE, Ernst Rabel und das Kaiser-Wilhelm-Institut für ausländisches und internationales Privatrecht 22–23. Az összehasonlító jog a nemzet és a nemzetköziség között a 19. század folyamán kialakult feszültség terméke volt, amely magában foglalta az újonnan kidolgozott nemzeti kodifikációk összehasonlítását. Lásd hozzá: STOLLEIS, Nationalität und Internationalität: Rechtsvergleichung im öffentlichen Recht des 19. Jahrhunderts 5., 12. ff., 24–25.

¹²⁸ KUNZE, Ernst Rabel und das Kaiser-Wilhelm-Institut für ausländisches und internationales Privatrecht 33–34. Az összehasonlító jog intézményesüléséről a Német Birodalomban és a Weimari Köztársaságban: SCHWENZER, Development of Comparative Law in Germany, Switzerland and Austria 54–86., itt: 59. ff.

korszakban az összehasonlító jogban a tematikus fókusz és az országorientáció megváltozott, ahogy ezt a KWI tevékenysége is mutatja.¹²⁹ Összességében megállapítható, hogy a náci korszak összehasonlító jogi tevékenységének a kutatása rendkívül szegényes annak ellenére is, hogy a két világháború közötti időszakot az összehasonlító jog európai fénykorának tekintik, amikor számos új intézet jött létre erre a célra.¹³⁰ A náci korszak alatti német-magyar jogtudományi eszmecsere szinte teljesen figyelmen kívül hagyják (még az újabb szakirodalomban is),¹³¹ vagy csak érintőlegesen foglalkoznak vele az ún. keleti jogkutatás (*Ostrechtsforschung*) keretében, melynek az irányultságát az alábbi áttekintésben először a *Zeitschrift für osteuropäisches Recht* című folyóirat segítségével követjük nyomon (3.1. fejezet), majd a magyarországi motivációkat és a németországi elvárásokat a magyar jogászok egyes publikációi alapján elemezzük (3.2. fejezet).

3.1. A breslauer Kelet-Európa Intézet folyóirata: a *Zeitschrift für osteuropäisches Recht* (1934–1944)

A magyar joggal kapcsolatos legtöbb publikáció, melyek szinte kizárólag magyar jogászok írásai, a náci korszakban újonnan kiadott két folyóiratban kerültek az olvasóközönség elé, nevezetesen a *Zeitschrift für osteuropäisches Recht* (ZoeR), majd azt másodikként szorosán követve a *Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht* (ZakDR) oldalain (4.2. fejezet).¹³² Más folyóiratokban a náci korszakból

¹²⁹ KUNZE, Ernst Rabel und das Kaiser-Wilhelm-Institut für ausländisches und internationales Privatrecht 71. ff., 89. ff. Rabel, aki „nem árja származású” volt, a berlini egyetem rendes professzoraként vonult nyugdíjba 1935 végén. 1937-ben le kellett mondania a KWI külföldi és nemzetközi magánjogi igazgatói posztjáról is (63. ff.). 1938/39-től a KWI-t átszervezték, hogy a háborús erőfeszítések szempontjából fontos kereskedelmi és gazdasági jogi területekre összpontosíthasson (183. ff., 201. ff.). Vö.: SCHWENZER, Development of Comparative Law in Germany, Switzerland and Austria 54–86., itt: 68. („Az 1930-as évek végén és az 1940-es évek elején az Intézet folyóirata és maga az Intézet is egyre inkább összefonódott a náci rezsimmel és annak ideológiájával.”). Nyitott kutatási kérdések azonban még ebben a vonatkozásban is vannak, lásd: HACHTMANN, Die Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft 1933 bis 1945. Politik und Selbstverständnis einer Großforschungseinrichtung 19–52., 22. (8. lábjegyzet).

¹³⁰ ZWEIGERT – KÖTZ, Einführung in die Rechtsvergleichung 59. SCHWENZER, Development of Comparative Law in Germany, Switzerland and Austria 54–86., itt: 67–69. A szerző például nagyon röviden foglalkozott a náci idősakkal, és a következő (közelebről nem indokolt) következtetésre jutott (68.): „Az új megközelítés nem volt összehasonlító jellegű; nagyrészt önreklámolás volt, amelynek célja az volt, hogy megmutassa a világ többi részének az új ideológia felsőbbrendűségét és a jogra gyakorolt hatását.”

¹³¹ Lásd: HIRTE – KOCH – MEZEY, Wendepunkte der Strafrechtsgeschichte. (A 2020-ban publikált kötet a náci korszakkal egy tanulmányban sem foglalkozott.) NAGY, Die deutsch-ungarischen strafrechtlichen Beziehungen in der Vergangenheit und Gegenwart 21–46., itt: 36. (Ebben a tanulmányban csupán utalás történt néhány magyar büntetőjogászra, akik a náci korszakban publikáltak. Egyébként pedig így fogalmaz: „Sajnos nagyon kevés információk van arról a korszakról. (...) Valószínűleg az 1933-as németországi politikai változások nem kedveztek a jogászok kapcsolatok előmozdításának”. Lásd még: GÖNCZI, Das historische Ungarnbild in der deutschen Rechtsgeschichtswissenschaft 227–239., melyben a szerző a náci korszakkal röviden a 238–239. oldalon foglalkozik. A következő kötetben, bár a kora középkortól a modern korig terjed a vizsgálat, nem található tanulmány a náci korszakról: BOS – PÓCZA, Rechtssysteme im Donaauraum: Vernetzung und Transfer.

¹³² A tizenegy kötetes ZAKDR tizenhárom, a ZoeR pedig tizenhat cikket tartalmaz magyar jogászoktól (valamint országjelentéseket, törvények bevezetőit, döntési jegyzeteket és recenziókat).

csak ritkán¹³³ lehet ilyen cikkeket találni, és még az összehasonlító jogi szakfolyóiratokban – mint például a *Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht*¹³⁴ vagy a *Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft* – is csak kivételesen jelentek meg magyar joggal foglalkozó írások.¹³⁵ Ennek okai valószínűleg a ZoeR térbeli-földrajzi orientációjával és a társszerkesztő, *Gustav Adolf Walz* ambícióival függttek össze. 1934. október 3-án kelt levelében *Walz* arra kérte a KWI külföldi közjoggal és nemzetközi joggal foglalkozó igazgatóját, *Viktor Brunsot*,¹³⁶ hogy az átfedéseket (valószínűleg a *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht* című folyóíratra gondolt) az érintett országok tekintetében egy „általános, alapvető elhatárolás” segítségével kerüljék el.¹³⁷

A ZoeR az 1918-ban alapított breslaur Kelet-Európa Intézet ún. jogi osztályának a legfontosabb médiuma volt.¹³⁸ A ZoeR elődje, az eredetileg azonos nevű, először 1925-ben

¹³³ Kivételt képez az *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* (ARSP) 1943-as száma, amely hét magyar szerzőtől származó írást tartalmaz, valamint a magyar királyi követ, *Sztyójay Döme* nyugalmazott tábornagy (Magyarország 1944. március 19-i német megszállása után miniszterelnök) előszavát.

¹³⁴ A *Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht* a magyar jogról szóló országjelentéseken és a vonatkozó recenziókon kívül csak három hosszabb cikket tartalmaz: először *Stefan von Szászzy* [*Szász István*] tollából, aki a budapesti egyetem magántanára, a magyar Igazságügyi Minisztérium osztálytanácsosa és *Arató István* tanára volt (SZÁSZY, Die ungarische internationalprivatrechtliche Rechtsprechung 168–193.), majd *Alois Kartsoke* budapesti ügyvédől (KARTSOKE, Unlauterer Wettbewerb und gewerbliche Eigentumsrechte in Ungarn 465–495.) és végül *Ronay Ferdinándtól* (RONAY, Die Privatrechtsgesetzgebung Ungarns 536–572.).

¹³⁵ Ez vonatkozik az 1929-ben alapított *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht* (ZaöRV) és *Niemeyers Zeitschrift für Internationales Recht* című lapjára is, amely 1937-ben szűnt meg. Erről a két folyóíratról a náci korszakra vonatkozó rövid részekkel lásd: HUECK, Die Gründung völkerrechtlicher Zeitschriften in Deutschland im internationalen Vergleich 379–420., itt: 403. ff., 410. ff.; STOLLEIS, Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland 393.

¹³⁶ *Viktor Bruns*ról (1884–1943), aki 1924-től haláláig vezette a KWI-t, és a Német Jogakadémia Nemzetközi Jogi Bizottságának elnöke, valamint más bizottságok (köztük az Állampolgársági Jogi Bizottság) tagja volt, lásd: HUECK, Die deutsche Völkerrechtswissenschaft im Nationalsozialismus 490–527., itt: 501., 504. ff.

¹³⁷ Az idézetet közli: DITT, „Stoßtruppakultät Breslau“. Rechtswissenschaft im „Grenzland Schlesien“ 148. (valószínűleg a ZaöRV-hez kapcsolódik). Hasonló megállapodás születhetett a KWI-vel a *Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht* vonatkozásában, amely azonban már 1933 előtt is kevés érdeklődést mutatott a kelet-európai jog kutatása iránt. Lásd: KUNZE, Ernst Rabel und das Kaiser-Wilhelm-Institut für ausländisches und internationales Privatrecht 24., 61–62.; KUNZE, Rechtsvergleichung als Instrument in den internationalen Beziehungen der Zwischenkriegszeit 295–318., itt: 311.

¹³⁸ NERLICH, „A Baltico ad Euxinum“. Reinhart Maurach und die Frühzeit der deutschen Ostrechtsforschung 37. ff.; DITT, „Stoßtruppakultät Breslau“. Rechtswissenschaft im „Grenzland Schlesien“ 138. ff.; BÖMELBURG, Osteuropa-Institut (OEI), Breslau. A breslauri *Osteuropa Institut* jogi osztályán kívül 1940 után más, hasonló intézményeket is felállítottak: *Institut für Südostrecht* (Bécs, 1941), *Institut für Ostrecht* (Königsberg, 1940), *Institut für Ostrechtsforschung* (Posen, 1942), *Institut für deutsches Recht in Ostmitteleuropa* (Reinhard Heydrich Alapítvány, Prága, 1943). Lásd a breslauri keletkutatás helyzetét ezekhez az intézményekhez képest *Ditt* hivatkozott művében (179–180., 144. ff.); WIEDEMANN, Die Reinhard-Heydrich-Stiftung in Prag 49., 69. ff.; SERAPHIM, Osteuropäischer Umbruch und die Arbeit des Osteuropa-Instituts 1–16., itt: 8–9. A náci korszak keleti jogi kutatásáról általában *Nerlich* (lásd ugyan ebben a jegyzetben fent) az 54. oldaltól ír a breslauri intézet vonatkozásában, a 65. oldalól az 1939 utáni korszak vonatkozásában és a 135. oldaltól a további intézetek vonatkozásában, különösen Posenben és Prágában. Áttekintést ad a keleti jog kutatásának helyzetéről a Német Szövetségi Köztársaságban, különös tekintettel Magyarországra: BRUNNER, Die Aufarbeitung der ungarischen Rechtsentwicklung zwischen 1945 und 1990 durch die deutsche Rechtswissenschaft 240–252., itt: 241. ff.

megjelenő folyóirat, amelynek a nevét 1927-ben változtatták *Zeitschrift für Ostrecht*-re,¹³⁹ 1934-ben megszűnt,¹⁴⁰ mert szinte valamennyi szerkesztője „nem árja származású” volt.¹⁴¹ Ugyanebben az évben a folyóiratot eredeti nevén (*Zeitschrift für osteuropäisches Recht*) újraalapították.¹⁴² Az új szerkesztők *Gustav Adolf Walz*, akit nemrég neveztek ki a breslauer intézetbe, és *Axel Freiherr von Freytagh-Loringhoven* voltak.¹⁴³ A ZoeR tehát kiváló példája a jogi folyóiratpiac 1933 utáni¹⁴⁴ átalakulásának: a jogi folyóiratok szerkesztőt és nevet váltottak, programjukat az új körülményekhez igazították, és az újonnan alapított folyóiratok radikálisan képviselték a náci ideológiát.¹⁴⁵

A ZoeR-nek összesen tizenegy kötete jelent meg. Ezek költségeit 1934 óta a Birodalmi Oktatási Minisztérium, a Külügyminisztérium és az Összefogás a Német Tudományért

¹³⁹ Kritikusan viszonyul *Ditt* a „keleti jog” vagy „kelet-európai jog” kifejezésekhez, amelyek azok egy feltételezett kelet-európai jogterületre utalnak, lásd: DITT, „Stoßtruppfakultät Breslau“. *Rechtswissenschaft im „Grenzland Schlesien“* 146–147.

¹⁴⁰ A *Zeitschrift für osteuropäisches Recht* vonatkozásában 1927-ig és a *Zeitschrift für Ostrecht* vonatkozásában 1934-ig lásd: NERLICH, „A Baltico ad Euxinum“. *Reinhart Maurach und die Frühzeit der deutschen Ostrechtsforschung* 99. ff., 110. ff.; DITT, „Stoßtruppfakultät Breslau“. *Rechtswissenschaft im „Grenzland Schlesien“* 142. ff.; DITT, Die „Zeitschrift für Ostrecht“ (1927–1934) 309–321., különösen a 311. oldaltól. A *Zeitschrift für Ostrecht* és a ZoeR közötti különbségekről 1934-től kezdődően lásd: DITT, Die „Zeitschrift für Ostrecht“ (1927–1934) 319–320.; NERLICH, „A Baltico ad Euxinum“. *Reinhart Maurach und die Frühzeit der deutschen Ostrechtsforschung* 125. ff., illetve a breslauer intézetről 1933-ban ugyanitt az 54. oldaltól.

¹⁴¹ DITT, „Stoßtruppfakultät Breslau“. *Rechtswissenschaft im „Grenzland Schlesien“* 155., illetve szerkesztőségről ugyanitt: DITT, Die „Zeitschrift für Ostrecht“ (1927–1934) 309–321., itt: 309., 311., 317.: Az 1934-ben elhunyt breslauer professzor, *Richard Schott* (1872–1934) kivételével valamennyi szerkesztő zsidó családból származott. A breslauer szerkesztők *Friedrich Schönörf* professzor (1873–1938), Dr. *Ernst Warschauer* (1889–1872) felsőházi bírósági és *Arthur von Bochmann* (1876–1950) ügyvéd, valamint Dr. *Heinrich Freund* (1885–1948), Dr. *Erwin Loewenfeld* (1888–1979) és Dr. *Udo Rusker* (1892–1971) berlini ügyvédek voltak, akiknek a folyóiratot finanszírozó *Notgemeinschaft der Deutschen Wissenschaft* nyomására kellett a tevékenységüket a folyóiratnál befejezni.

¹⁴² DITT, „Stoßtruppfakultät Breslau“. *Rechtswissenschaft im „Grenzland Schlesien“* 155. ff. 1940-tól megjelent a breslauer Kelet-Európa Intézet interdiszciplináris évkönyve (*Jahrbuch des Osteuropa-Instituts zu Breslau*) is, amelyben jogtudományi írások is megjelentek (178–179.). Az évkönyvben többek között az 1937-ben kinevezett *Heinz Meyer*, a Kelet-Európa Intézet jogi osztályának vezetője is publikált. Cikke, amelyben Magyarországgal foglalkozott, erősen antiszemita felfogást mutatott, lásd: MEYER, Die Judengesetzgebung in Südosteuropa 78–95., ezen belül a Magyarországra vonatkozó rész: 84–89. *Meyer*-ről lásd: DITT, „Stoßtruppfakultät Breslau“. *Rechtswissenschaft im „Grenzland Schlesien“* 173. ff.; NERLICH, „A Baltico ad Euxinum“. *Reinhart Maurach und die Frühzeit der deutschen Ostrechtsforschung* 64–65.

¹⁴³ *Freytagh-Loringhoven* (1878–1942) 1918-ban a breslauer Kelet-Európa Intézetben a szláv jog tárgykörében kapott oktatói megbírást. A weimari köztársaság idején a Német Nemzeti Néppárt (DNVP) képviselője volt a Reichstagban. A Német Jogakadémia gyarmati joggal foglalkozó bizottságát vezette. *Ditt* szerint *Freytagh-Loringhoven* „radikális, etnikai beállítottságú antidemokrata és antiszemita” volt (lásd: DITT, „Stoßtruppfakultät Breslau“. *Rechtswissenschaft im „Grenzland Schlesien“* 17. ff.), és hasonló véleményt fogalmazott meg róla *Nehrlich* is (lásd: NERLICH, „A Baltico ad Euxinum“. *Reinhart Maurach und die Frühzeit der deutschen Ostrechtsforschung* 85. ff.)

¹⁴⁴ BECKER, Die „Selbstgleichschaltung“ juristischer Zeitschriften im Nationalsozialismus 481–500. Vö. *Walz* és *Freytagh-Loringhoven* további szerkesztői tevékenységéhez: STOLLEIS, *Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland* 392–393.

¹⁴⁵ A szakmai egyesületek legfontosabb lapjai, mint például a *Deutsche Richterzeitung*, már 1933 tavaszán, amikor ezeket az egyesületeket a BNSDJ-be integrálták, átkerültek ehhez a szervezethez. Az újonnan alapított lapok kezdettől fogva a náci jogi megújulás szolgálatában álltak. Lásd: SUNNUS, *Der NS-Rechtswahrerbund* (1928–1945). *Zur Geschichte der nationalsozialistischen Juristenorganisation* 70. ff.; SCHUMANN, *Fortwirken von NS-Juristen in der Bundesrepublik* 70–123., itt: 81–82.

(*Notgemeinschaft der Deutschen Wissenschaft*) szervezet fedezte.¹⁴⁶ *Walz* 1937-ig, *Freytagb-Loringhoven* további két évig volt a szerkesztő, ezt követően azonban a folyóirat a breslauri Kelet-Európai Intézet kiadásában jelent meg.¹⁴⁷ A folyóirat 1941-ig évente átlagosan 600-800 oldalas terjedelmet ért el, de az utolsó három évben a háború következtében kevesebb mintegy 300 oldalra csökkentek az egy évre eső munkák. A folyóirat négy rovatot tartalmazott: tanulmányok, joggyakorlat, illetve annak kommentárjai, jogalkotás és államszerződések, valamint ismertetések. A négy rovaton belül országokénti tagolást alkalmaztak.¹⁴⁸

A jogelőd folyóirathoz képest nemcsak a szerzők,¹⁴⁹ hanem a földrajzi és a tematikai tekintetében is történtek változások.¹⁵⁰ A folyóirat első éveiben – ahogyan ez az 1933 előtti években is jellemző volt – erősen Lengyelországra fókuszáltak a szerkesztők.¹⁵¹ A náci korszak kezdetén a magyar jogról szóló írások tisztán mennyiségi szempontból az élcsoporthoz tartoztak. A más országokról szóló publikációk csökkenése következtében a háború kezdetével relatív növekedés következett be, bár a magyar jogról szóló cikkek száma mindeközben viszonylag állandó maradt.¹⁵² A németek szerzők mellett számos külföldi jogász is publikált a folyóiratban; a magyar jogról szóló cikkeket azonban túlnyomórészt magyar jogászok írták, többnyire jogalkalmazók vagy minisztériumi tisztviselők.

A háború kezdetével egyértelmű cezúra figyelhető meg a folyóiratban. Egyre kevésbé foglalkoztak a polgári jog vagy a kereskedelmi és gazdasági jog összehasonlító aspektusaival;

¹⁴⁶ NERLICH, „A Baltico ad Euxinum“. Reinhart Maurach und die Frühzeit der deutschen Ostrechtsforschung 120. Az, hogy a tudományos kiadók és tudományos folyóiratok erőteljes támogatásban részesültek a náci állam részéről, szintén hozzájárulhatott az ideológia alkalmazásához. Lásd: ALBRECHT – KLAUSNITZER – MATEESCU, Internationale Vortrags- und Studienreisen von Kultur- und Geisteswissenschaftlern 269–320., itt: 282–283. 1935 és 1940 között a német kiadókat több mint 52 millió birodalmi márkával támogatták.

¹⁴⁷ A szerkesztőség cseréjéhez lásd: NERLICH, „A Baltico ad Euxinum“. Reinhart Maurach und die Frühzeit der deutschen Ostrechtsforschung 118–119., 124–125. *Reinhart Maurach* (1902–1976) a Kelet-Európa Intézet jogi osztályának vezetője volt. 1934 és 1937 között a ZoeR szerkesztését is ő végezte, 1957-ben pedig társalapítója volt a Münchenben létrehozott Kelet-Európai Jogi Intézetnek (*Institut für Ostrecht*). MAURACH, Aus der Frühzeit der deutschen Ostrechtsforschung 7–24., itt: 15. ff., 19. ff. A szerző itt apologetikus jellel írt mind az 1933 utáni változásokról, mind az elbocsátásáról 1937-ben. *Maurachhoz*, valamint *Walz* és *Freytagb-Loringhoven* szerkesztői tevékenységéhez lásd: DITT, Die „Zeitschrift für Ostrecht“ (1927–1934) 309–321., itt: 317. ff.

¹⁴⁸ Bulgária, Danzigi Szabadállam, Észtország, Jugoszlávia a ZoeR 1940/41-es számáig (azt követően: Horvátország), Lettország, Litvánia, Memel-vidék, Lengyelország a ZoeR 1938/39-es számáig (azt követően: fő kormányzóság), Románia, Szovjet-Oroszország/Unió, Csehszlovákia a ZoeR 1938/39-es számáig (azt követően: Cseh-Morva Protektorátus és Szlovákia) és Magyarország.

¹⁴⁹ Mivel az 1934-ig megjelenő *Zeitschrift für Ostrecht* a náci időkből bolsevikbarátnak számított, a szovjet szerzők már nem publikálhattak a ZoeR-ben. Lásd: NERLICH, „A Baltico ad Euxinum“. Reinhart Maurach und die Frühzeit der deutschen Ostrechtsforschung 229.; DITT, „Stoßtruppfakultät Breslau“. Rechtswissenschaft im „Grenzland Schlesien“ 157–158. A külföldi zsidó szerzők tanulmányait sem fogadták el ezt követően, ami számos magyar jogászt is érintett (lásd az adatokat *Nerlich* hivatkozott művében: 121. ff., 213–214.; BÖMELBURG, Das Osteuropa-Institut in Breslau 47–72., itt: 54–55., 62.

¹⁵⁰ Lásd bővebben: NERLICH, „A Baltico ad Euxinum“. Reinhart Maurach und die Frühzeit der deutschen Ostrechtsforschung 127. ff., 473. ff., 484. ff.

¹⁵¹ DITT, „Stoßtruppfakultät Breslau“. Rechtswissenschaft im „Grenzland Schlesien“ 158. ff.; NERLICH, „A Baltico ad Euxinum“. Reinhart Maurach und die Frühzeit der deutschen Ostrechtsforschung 127. A német-lengyel jogi együttműködésről lásd: KRAFT, Europa im Blick der polnischen Juristen 275. ff.

¹⁵² NERLICH, „A Baltico ad Euxinum“. Reinhart Maurach und die Frühzeit der deutschen Ostrechtsforschung 127–128.

ehelyett jelentősen megnőtt a népcsoportjoggal és a „zsidó joggal”, valamint a megszállt vagy bekebelezett keleti területek jogával foglalkozó íráások száma.¹⁵³ Ez utóbbi tanulmányok a keleti német uralom legitímálását szolgálták. Többnyire német minisztériumi tisztviselőktől¹⁵⁴ származtak, köztük *Hans Globkétől*, aki később *Konrad Adenauer* kancelláriájának a vezetője lett.¹⁵⁵ Mindez egyértelműen megváltoztatta a folyóirat karakterét, hiszen ezek a cikkek nem a kelet-európai jogrendszerekkel, hanem a német joggal foglalkoztak Kelet-Európa megszállt részein, beleértve a közigazgatás és az igazságszolgáltatás átszervezését is a náci állam elvárásainak megfelelően.¹⁵⁶ A ZoeR így egyre inkább megvalósította a *Walz* által már 1934-ben kigondolt új koncepciót, nevezetesen, hogy „erőteljesen képviselje a német érdekeket a jogpolitikában”,¹⁵⁷ és a folyóiratot „a Nyugat tájékoztatását a keleti jogról szolgáló orgánumból a Kelet tájékoztatását szolgáló orgánummá alakítsa át mind arról, amilyen irányba az új német jog fejlődött”.¹⁵⁸

Az 1938 óta rendszeresen megjelenő jelentéseket tekintve, amelyek a szövetséges államok „zsidótörvénykezéséről” („*Judengesetzgebung*”) úgy adtak számot, hogy a náci joggal való párhuzamokat és különbségeket elemezték, a magyar jogászok élen jártak a ZoeR-ben megjelent

¹⁵³ A tartalmi elemekhez lásd: DITT, „Stoßtrupp fakultät Breslau“. *Rechtswissenschaft im „Grenzland Schlesien“* 146., 176. ff. A 177. oldalon Ditt úgy foglal állást, hogy a folyóirat „a megszállási politika aktívabb megfigyelőjévé vált”, a „joggyakorlat áttekintésében egyre nagyobb hangsúlyt kaptak a politikai természetű bírósági döntések”, a szerzők között „megnőtt a miniszteri tisztviselők és jogalkalmazók aránya”, a háború előtti időszakhoz képest jelentősen megnőtt a Németországgal szövetséges országokból – „Bulgáriából, Romániából, Magyarországról, Horvátországból és Szlovákiából” – származó szerzők aránya, valamint az „antiszemita cikkek száma (...), amelyekben az egyes országok zsidóellenes jogalkotását ismertették”. Lásd még: NERLICH, „A Baltico ad Euxinum“. *Reinhart Maurach und die Frühzeit der deutschen Ostrechtsforschung* 128. ff.

¹⁵⁴ NERLICH, „A Baltico ad Euxinum“. *Reinhart Maurach und die Frühzeit der deutschen Ostrechtsforschung* 123., 128–129.

¹⁵⁵ *Globke* számos cikket írt a ZoeR számára, többek között a következőket: GLOBKE, *Die Regelung der Staatsangehörigkeitsverhältnisse und der Schutz der Volksgruppen nach den deutsch-tschecho-slowakischen Vereinbarungen* 473–486.; GLOBKE, *Der deutsch-litauische Vertrag über die Staatsangehörigkeit der Memelländer* 105–113.; GLOBKE, *Die Protektoratsangehörigkeit* 447–457.; GLOBKE, *Der Zusatzvertrag zum deutsch-slowakischen Staatsangehörigkeitsvertrag* 278–283.; GLOBKE, *Die Verordnung zur Regelung von Staatsangehörigkeitsfragen gegenüber dem Protektorat Böhmen und Mähren* 373–380.; GLOBKE, *Die Staatsangehörigkeit der volksdeutschen Umsiedler aus Ost- und Südosteuropa* 1–26. A magánjog területéről példa lehet: WEITNAUER, *Bürgerliches Recht und bürgerliche Rechtspflege in den besetzten Ostgebieten* 26–38. *Weitnauer* 1941 óta a Megszállt Területek Birodalmi Minisztériumában volt alkalmazásban, lásd: *Beamte nationalsozialistischer Reichsministerien*, <https://ns-reichsministerien.de/2020/02/13/hermann-weitnauer/>.

¹⁵⁶ Vö.: NERLICH, „A Baltico ad Euxinum“. *Reinhart Maurach und die Frühzeit der deutschen Ostrechtsforschung* 420., 426–427. (a kelet-európai jog 1939/40 óta tartó kutatásához kapcsolódóan).

¹⁵⁷ *Gustav Adolf Walz* nyilatkozatát idézi: DITT, „Stoßtrupp fakultät Breslau“. *Rechtswissenschaft im „Grenzland Schlesien“* 156.

¹⁵⁸ MAURACH, *Aus der Frühzeit der deutschen Ostrechtsforschung* 7–24., itt: 17.; NERLICH, „A Baltico ad Euxinum“. *Reinhart Maurach und die Frühzeit der deutschen Ostrechtsforschung* 119–120. Vö.: WALZ, *Der staatsrechtlich-politische Aufbau des neuen Reiches* 161–171. A szerkesztők szerint a cikk célja az volt, hogy „*hozzájáruljon a Németországon belüli jogi fejlemények külföldi megértéséhez, figyelembe véve a Német Birodalom és azon területek közötti politikai és kulturális kapcsolatokat, ahol a folyóiratot terjesztették*”.

összesen hét cikkel,¹⁵⁹ míg más országok esetében csak egy-két ilyen jelentést találunk.¹⁶⁰ A magyar zsidótörvényekről¹⁶¹ és a „fajvédelemről” több tanulmányt írt az akkor még fiatal budapesti jogász, *Arató István* (1913–1997), aki a *doctor iuris* cím megszerzését (1936) követően 1939-ig több szemesztert töltött a berlini egyetemen, majd 1937-től 1945-ig a bresloui Kelet-Európai Intézetben dolgozott. Habilitációja (1943) után, 1944/45-ben rövid ideig a pécsi jogi kar magántanára volt.¹⁶² 1938 és 1944 között a ZoeR-ben összesen hat hosszabb írást publikált. Emellett jelentek meg az 1940-es évek elején a joggyakorlatelemzései és az új magyar törvényekhez fűzött ismertetői, köztük a „*Fajvédelmi intézkedések a házassági törvény magyarországi módosításában*” („*Rassenschutzmaßnahmen in der ungarischen Ehegesetznovelle*“) című írás is.¹⁶³ *Arató* rögtön az első mondatban hangsúlyozta, hogy

¹⁵⁹ ARATÓ, Vorbemerkung zum Gesetz vom 29. Mai 1938 zur Sicherung des Gleichgewichts im wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Leben (Judengesetz) 311–318.; ARATÓ, Vorbemerkung zum Gesetz vom 5. Mai 1939 zur Beschränkung des Judentums im öffentlichen und wirtschaftlichen Leben 278–292.; ARATÓ, Rassenschutzmaßnahmen in der ungarischen Ehegesetznovelle 381–389.; HEGEDÜS, Vorbemerkung zum Gesetz vom 2. August 1941 über die Ergänzung und Abänderung des GA. XXXI: 1894 über das Eherecht sowie über die im Zusammenhang damit erforderlichen Rassenschutzbestimmungen 416–417.; CSIKY, Die gesetzliche Regelung der Judenfrage in Ungarn 60–72.; N. N., Neue Verordnungen über die Regelung der Judenfrage 129–130. (Ez a tanulmány tartalmaz egy listát 32 magyar rendeletről 1944-ből, melyek a magyar zsidó lakosság jogfosztását csaknem minden életterületen megvalósították); HEGEDÜS, Die Rechtslage der israelitischen Glaubensgemeinschaft G.A. VIII: 1943 130–132. *Csiky* és *Hegedüs* ebben az időszakban a magyar Igazságügyi Minisztérium alkalmazásában álltak, lásd: HERGER, NS-Rechtstransfer aus ungarischer Perspektive 187–241., itt: 215 ff.

¹⁶⁰ HOCHBERGER, Die gegenwärtige Judengesetzgebung im Protektorat Böhmen und Mähren 467–483. Ezelőtt a tanulmány előtt helyezték a tisztán jogtörténetinek tekinthető következő elemzést: WEIZSÄCKER, Aus der Geschichte des Judenrechts in Böhmen-Mähren 457–467. Lásd még: GÜNTHER, Die Judengesetzgebung in der Slowakei 245–274.; STAINOV, Die neue Judengesetzgebung in Bulgarien 553–558.; STAINOV, Der gegenwärtige Stand der Judengesetzgebung in Bulgarien 51–59. Említést kell tenni a romániai zsidóellenes jogalkotásról is, amelyet a ZoeR 1940/41. évi számában (502–520.) a „*Gesetzgebung und Staatsverträge*“ rovatban német nyelven nyomtatásban adtak közre, valamint az 1940. 11. 30-i szlovák rendeletet a zsidó vállalkozásokról, amelyet egy bevezető ismertetővel együtt publikáltak 1943-ban (112–123.)

¹⁶¹ A náci törvények hatásáról a magyar ún. zsidótörvényekre lásd: ABRAM, „Judengesetzgebung“ im deutsch-ungarischen Vergleich 387–415., itt: 403 ff., 412 ff. Egészen röviden foglalkozik a kérdéssel: KÜPPER, Einführung in die Rechtsgeschichte Osteuropas 358.; MIHOK, Ungarische Judengesetze (1938–1942) 410–412. (utalással arra, hogy a III. zsidótörvény számos pontjában megegyezett az ún. nürnbergi törvényekkel). Lásd még: GERLACH, Der Mord an den europäischen Juden. Ursachen, Ereignisse, Dimensionen 323. (*Gerlach* úgy véli, hogy a német jog közvetlen befolyása korlátozott volt, és inkább csak „*a napirendet határozták meg a náci*“.) A magyar zsidóellenes jogalkotás lehetséges okairól a szakirodalomban található különböző narratívákról lásd: COLE, Ebenen der „Kollaboration“ 55–77., itt: 58–59.

¹⁶² *Arató*hoz lásd: HERGER, NS-Rechtstransfer aus ungarischer Perspektive 187–241., itt: 215 ff.

¹⁶³ ARATÓ tanulmányait a ZoeR-ben lásd a 159. lábjegyzetben. A további folyóiratcikkeiket lásd: ARATÓ, Volkshes und volksfremdes Recht 145–153., valamint a „magyar családvédelmi jogalkotásról“ a 169. lábjegyzetben. Míg a második cikk elsősorban a népesedéspolitikai szempontokkal foglalkozik, addig az első már az első mondatban felveti a „*jogújítás vezérelvét*“. A lábjegyzetben egy *Hans-Otto de Boor* idézet szerepel („*fontos, hogy behybeállítsuk a néphez való köötöttségét a jogrendszernek*“), és hivatkozik *Franz Schlegelberger* 1937-ben publikált „*Abschied von BGB*“ („*Búcsú a BGB-től*“) című írására is. A 148. oldalon így fogalmaz: „*És a napjainkban egyre hangosabbak azok a hangok, amelyek a jog elfajulása ellen és a jogrendszer tekintetében annak a nép általi elfogadottságát igénylik, ami a legjobb bizonyíték arra, hogy jogunk számos tekintetben nincs már összhangban a fajspecifikus nemzeti gondolkodásmóddal. Hogyan érvényesül ez az idegen jog a nép jogtudatában? A magyar jog különösen alkalmas kutatási területet kínál e kérdés elemzésére. (...)*“. A lábjegyzetekben a magyar írárok mellett esetenként német szerzőket is idézett *Arató*, például *Josef Grohé*, aki *Gauleiter* és porosz államtanácsos volt. Lásd: GROHÉ, Rechtsempfinden im deutschen Volke 79–80. (Az idézet a 4. lábjegyzetben szerepelt.)

Magyarország már a középkorban is hozott olyan intézkedéseket, „*amelyek az idegen zsidó vér ellen irányultak*”, majd az 1938 utáni magyar „*zsidótörvénykezés*” ismertetésére tért át.¹⁶⁴ Bár az ún. III. zsidótörvény nemcsak a „*vegyes fajú házasságok*” megkötésének tilalmát tartalmazta, hanem más kérdésekben is az új német jogot követte, *Arató* nem említette ezeket a párhuzamokat – talán azért, mert a német olvasók számára nyilvánvalóak voltak.¹⁶⁵

Tekintettel a megszállt és bekebelezett területek közigazgatásának és igazságszolgáltatásának átszervezéséről, valamint a zsidók jogfosztásáról szóló számos tanulmányra, érthetően, hogy a kutatásban az a benyomás alakul ki, hogy a ZoeR tartalma a náci korszakban az ún. „*kelet-európai jogról szóló tényszerű tudósítással*” alapvetően nem változott meg.¹⁶⁶ Valójában a magyar jogról szóló írásokat egyre inkább csak akkor fogadták szívesen, ha a náci ideológiát tükrözték, vagy azzal összeegyeztethetőek voltak.

3.2. Jogösszehasonlítás és jogátadás a náci jogújítás jegyében

A magyar jogászok e kutatás keretében vizsgált, többségében német folyóiratokban¹⁶⁷ publikált tanulmányainak jelentős része igazodott a náci ideológiához. Ez a megállapítás azonban nemcsak a jogtudományi folyóiratokban megjelent írásokra igaz, hanem azokra is, amelyek magyarországi német nyelvű, interdiszciplináris jellegű, esetenként kormányközi baráti társaságok által kiadott periodikákban kerültek az olvasók elé.¹⁶⁸ Sőt, az utóbbi körbe tartozó jogi írások legtöbbje

¹⁶⁴ ARATÓ, Rassenschutzmaßnahmen in der ungarischen Ehegesetznovelle 381–389., itt: 381.: A „*zsidó faj gazdasági elnyomása (jelentős, de semmiképpen sem elégséges szerepet játszott) az idegen zsidó szellem elleni küzdelemben*“. A magyar házassági törvény 1941-es „*módosítása (ezért) biztosította, hogy a nemzeti testbe többé ne kerüljön zsidó vér*“.

¹⁶⁵ Ez a zsidó származás „faji” kritériumok szerinti új meghatározását, a vegyesházasságoknak a házastárs zsidósághoz való tartozásra mint lényeges személyes tulajdonságban való tévedésre alapított megtámadhatóságát, valamint a fajgyalázás bűncselekményének bevezetését érintette azzal, hogy a fajgyalázás egy zsidó férfi és egy magyar, nem zsidó nő közötti házasságon kívüli szexuális kapcsolat esetét jelentette. Az *Arató* által leírt „*fajvédelmi intézkedésekről*” lásd: LEHOTAY, Beiträge ungarischer Strafrechtswissenschaftler im NS-Deutschland und in Ungarn 141–150., itt: 148.

¹⁶⁶ Lásd: LUCHTERHANDT, Ostrecht. Az megadott bizonyítékok nem támasztják alá ezt az állítást. Szintén meglehetősen kritikátlan: NERLICH, „A Baltico ad Euxinum“. Reinhart Maurach und die Frühzeit der deutschen Ostrechtsforschung 130–131.; DITT, Die „Zeitschrift für Ostrecht“ (1927–1934) 309–321., itt: 309., 321.

¹⁶⁷ Van néhány monográfia is, amelyek valójában többnyire rövidebb, 50 oldal körüli tanulmányok csupán. Ilyen például (290. jegyzet) *Radocsay László* 1942-ben megjelent „*Die Rechtsverneuerung in Ungarn*” című munkája vagy *Buzsa László* „*Das nationalsozialistische Deutschland und das Völkerrecht*” című írása, amelyet Königsbergben 1936-ban adtak ki. Meg kell említeni a Magyarországon németül megjelent egyes monográfiákat is, mint például *Rácz György* két tanulmányát 1934-ből (179. jegyzet) und 1943 (201. jegyzet). Vö.: BARTHA, Die Judenfrage in Ungarn (201 oldal terjedelemben), valamint ennek ismeretlen szerzőtől származó recenzióját a *Monatschrift für deutsch-ungarischen Kulturaustausch* 1941. évi számában (570–572.).

¹⁶⁸ Ilyenek voltak a következő periodikák: *Ungarn. Monatschrift [für deutsch-ungarischen Kulturaustausch] der Ungarisch-Deutschen Gesellschaft in Budapest* (1940–1944) (lásd hozzá: NIKLAI, Schriften über Bildung und Kulturpolitik für Deutsch-Ungarischen Kulturaustausch der Ungarisch-Deutschen Gesellschaft in Budapest 151–160., itt: 152. ff.); *Donauropa. Zeitschrift für die Probleme des europäischen Südostens* (1941–1944). A magyarországi német kisebbség és a németbarát magyar lakosság mellett ezek a folyóiratok a birodalmi német közönséget is meg akarták szólítani, lásd: N. N., Rundschau. Deutsche Zeitschriften Ungarns 788–789., itt: 788. A német kisebbségnek 1942 óta saját folyóirata (*Zeitschrift der deutschen Volksgruppe in Ungarn*) volt, amelyet *Franz Basch* szerkesztett és amely a német jogot is bemutatta, lásd: RILKE, Das neue deutsche Mutterschutzgesetz 751–754. vagy KEINTZEL, Deutsche Einflüsse auf das ungarische Städterecht 728–735.).

nacionalista, rasszista, etnikai vagy legalábbis antiliberális irányultságú volt.¹⁶⁹ Ebbe a képbe illeszkednek az említett folyóiratok más (jogi fókusz nélküli) cikkei is, amelyekben a „német-magyar sorsközösséget” idézték,¹⁷⁰ és az ún. európai nagytérség két egyenrangú országának egymáshoz fűződő kapcsolatát hangsúlyozták.¹⁷¹ Különösen ideológiai töltetűek voltak azok a német folyóiratokban megjelent cikkek, amelyek Magyarországgal vagy a külföldi német kisebbségekkel foglalkoztak, és esetenként a magyar joggal kapcsolatos cikkeket tartalmaztak.¹⁷²

¹⁶⁹ ARATÓ, Die ungarische Familienschutzgesetzgebung 228–236.; ANGYAL, Die Richtung der ungarischen Rechtsentwicklung 721–728.; TÖRÖK, Völkische Idee und ungarischer Reichsgedanke 192–198.

¹⁷⁰ Az ún. német-magyar sorsközösség koncepciója az I. első világháborút követően alakult ki a versailles-i és a trianoni szerződésre adott reakcióként, amely a két országot ún. vesztes nemzetként kötötte össze. A náci korszakban német szerzők használták (lásd többek között: ISBERT, Ungarn, Volk und Raum, in deutscher Betrachtung 657–669., itt: 658.; FREYER, Deutsch-ungarischer Wissenschaftsaustausch 461–463., itt: 463.), valamint magyar szerzők is használták ezt a kifejezést, mint *Hóman Bálint* kultuszminiszter. Lásd: HÓMAN, Deutsch-Ungarische Schicksalsgemeinschaft 65–83., vö.: NIKLAI, Schriften über Bildung und Kulturpolitik für Deutsch-Ungarischen Kulturaustausch der Ungarisch-Deutschen Gesellschaft in Budapest 151–160., itt: 152–153.; RÉDVAY, Werden und Wesen der deutsch-ungarischen Schicksalsgemeinschaft 154–162.

¹⁷¹ SURÁNYI-UNGER, Deutsch-ungarische Wirtschaftsverflechtung in Krieg und Frieden 321–335., itt: 333. *Surányi-Unger* szerint a „jövőbeli német-magyar gazdasági kapcsolatok” területén ahhoz, hogy mindkét ország „batalompolitikai, társadalmi és kulturális szempontból teljesen szuverén tagja legyen egy kontinentális európai nagytér-gazdaságnak”, „a termelés minden területén őszi és széles körű kölcsönös munkamegosztásra szükséges törekedni”. *Surányi-Unger* 1942. május 4-én Berlinben, a Német-Magyar Társaság ülésén tartott előadást, lásd a 37. lábjegyzetet. Az előadáshoz lásd: DAFINGER, Vorträge ausländischer Wissenschaftler in Deutschland und deutscher Wissenschaftler im Ausland auf Einladung bilateraler Freundschaftsgesellschaften 239–368., itt: 254–255.; *Surányi-Unger* szerepéhez a német vezetés alatt álló gazdasági nagytér kialakításához lásd: FREYTAG, Deutschlands „Drang nach Südosten”. 318. ff. *Surányi-Unger* kijelentéseinek korabeli értékeléséről „a német-magyar gazdasági együttműködés és Magyarország európai gazdaságon belüli helyzetének kérdéseiről”: N. N., Ungarn im neuen Europa 5.: „Berlinben *Surányi-Unger* professzornak lehetősége volt arra, hogy a háború befejezése utáni együttműködés előfeltételeiről beszéljen. (...) *Surányi-Unger* szerint az európai nagytér államainak meg kell tartaniuk teljes szuverenitásukat politikai, társadalmi és kulturális szempontból. (...) A magyar mezőgazdaság hajlandó és törekszik is arra, hogy többet termeljen, a mezőgazdasági termékek észszerű hasznosítása azonban csak akkor képzelhető el, ha ezzel párhuzamosan a magyar agráriumot fejlesztik.”

¹⁷² Az *Ungarischen Jahrbüchern (Magyar Évkönyvek)* című periodikából, amelyet 1921 és 1943 között a Berlieni Egyetem Magyar Intézete adott ki, lásd többek között a zsidóellenes jogalkotásról: KLIVÉNYI, Neue Bestrebungen in den jüngsten ungarischen Gesetzen 122–128.; TASNÁDI-NAGY, Der Geist der ungarischen Verfassung 111–121. Az 1927 és 1944 között megjelenő, *Nation und Staat – Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem (Nemzet és Állam – Az Európai Kisebbségi Probléma Német Folyóirata)* című periodikát, amely 1937/38-tól *Deutsche Zeitschrift für das europäische Nationalitätenproblem (Az Európai Nemzetiségi Probléma Német Folyóirata)* címen került az olvasók elé, a *Verband der Deutschen Volksgruppen in Europa (Az Európai Német Népcsoportok Szövetsége)* adta ki, 1942-től *Werner Hasselblatt* szerkesztői közreműködésével. Ebből a folyóiratból lásd: TÖRÖK, Volksgemeinschaft als Rechtsidee 418–428.; TÖRÖK, Volksgruppenrecht oder Menschenrechte 560–569.; STELZER, Der ungarische Gesetzentwurf zur Lösung der Volksgruppenfrage, ein Symptom 328–332. Az 1925 és 1944 között megjelenő *Volk und Reich (Nép és Birodalom)* című folyóiratból lásd: BARTHA, Die Judenfrage in Ungarn 408–412., valamint két tanulmányt a Budapesten tevékenykedő osztrák *Franz Riedl* tollából (Die Judengesetzgebung in Ungarn 128–136. és Ungarische Gesetzgebung und völkisches Recht 165–167. A két utóbbi folyóirat radikális nacionalista és népi orientációjáról lásd: BAMBERGER-STEMMANN, Nation und Staat – Europa Ethnica 2106–2117., itt: 2108. ff.; MÜLLER, Volk und Reich 2135–2139., itt: 2137. ff.

Csak találgatni tudunk arról, hogy a magyar jogászokat milye indítékok mozgatták a német nyelvű írásaik esetében. Mivel a párhuzamokat¹⁷³ hangsúlyozták és az ideológiai hasonlóságokat¹⁷⁴ mutatták ki, vagy legalábbis sugallták azok meglétét¹⁷⁵ még akkor is, ha a magyar és a német jogfejlődés eltért egymástól, valószínűleg német elvárásoknak tettek eleget.¹⁷⁶ Ugyanakkor azonban arról is szó lehet, hogy olyan területeken, mint például a zsidók jogfosztása vagy a népi jogi koncepciók, a hasonlóságokra és a különbségekre rámutassanak.¹⁷⁷ A következőkben két példán keresztül mutatjuk be, hogy érdemes lenne kontextusba helyezve még mélyebben vizsgálni a magyar jogászok motívumait és érdekeit.

Az első példa a náci büntetőjogi gondolkodás korai recepciójával foglalkozik a magyar büntetőjogászok körében. Mindez *Rác* György magyar büntetőjogász tanulmányával kezdődött, amely először 1933-ban jelent meg magyarul,¹⁷⁸ majd 1934-ben német fordításban.¹⁷⁹ *Rác* akkoriban a Budapesti Egyetem Büntetőjogi Tanszékének adjunktusa¹⁸⁰ és *Angyal Pál*, korának egyik legjelentősebb magyar büntetőjogászának tanítványa volt.¹⁸¹ Az 1940-es évekig mindketten számos német nyelvű cikket írtak a magyar büntetőjogról, de magyar nyelven is ismertették az új

¹⁷³ Lásd az 1937. április 26-án a Berliini Egyetemen tartott előadás írott változatát: MAGYARY, Die starke Exekutive 688–704., melyben a náci rendszer és Magyarország közötti párhuzamokról a következőképp írt (699–670., 704.): *Magyary*: „A III. Birodalom (...) abban a formában találta meg az útját, hogy a weimari alkotmányt nem helyezte hatályon kívül (...), hanem részleteiben a szükségleteknek megfelelően módosította, illetve részben szokásjoggal helyettesítette. Ami így létrejön, az is alkotmány és ugyanígy érvényes jog, csak a tudományos kategóriák szerint máshová tartozik. (...) Engedjék meg, hogy ebben az összefüggésben megemlítsem saját országom alkotmányának néhány fontos jellemzőjét, mert ez az alkotmány mindig is ugyanabba a kategóriába tartozott, mint a III. Birodalomé. (...) Nyilvánvaló, hogy itt egy érdekes érintkezési pont keletkezett a német és a magyar alkotmányjog fejlődésében. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy az ún. írott alkotmányokkal szemben az ún. történeti alkotmányok típusa gyakorlatilag kipróbált és tudományosan tisztázott megoldást jelent egy államrendszer fokozatos átalakítására.“ *Magyary* tanulmányait a végrehajtó hatalom megerősítéséről lásd: SCHWEITZER, „Der Name Euer Gnaden ist mittlerweile ein Begriff auch im Dritten Reich, der alle Türen öffnet“ 161–178., itt: 164. A két ország alkotmányjogának fejlődésével kapcsolatos hasonlóságokról lásd még a 282. lábjegyzetet.

¹⁷⁴ Ez alkalomadtán a szerkesztő előzets észrevételeivel történt meg, ahogy a következő, miskolci szerző esetében is: HACKER, Die Kriminalität der Zigeuner in Ungarn 201–203.

¹⁷⁵ Így a magyar Igazságügyi Minisztérium büntetőjogi osztályának vezetője, *Horváth Dániel* (1879–1945), lásd: HORBATH, Die Behandlung der gefährlichen Gewohnheitsverbrecher in Ungarn 1778–1783. Az ilyen veszélyes, bűnözői életmódot folytató személyekre vonatkozó magyar büntetőjogi rendelkezések már 1928-ban megjelentek, mint ahogy a náci korszakban a veszélyes szokásbűnözők ellen, valamint a biztonsági és javítóintézkedésekről szóló 1933. november 24-i törvény (*Gesetz gegen gefährliche Gewohnheitsverbrecher und über Maßregeln der Sicherung und Besserung*, RGBl. I, 995) is részben a weimari köztársaság idején kialakult elképzelésekből táplálkozott. Lásd: MÜLLER, Das Gewohnheitsverbrechergesetz 23. ff., 31–32., 35. ff.

¹⁷⁶ A német fél is kifejezetten kért bizonyos témákat. Például 1934 tavaszán *Hans Frank* javasolta *Papp László* magyar államtitkárnak, hogy „a magyar fél Németországban tartson előadást a zsidók magyar jog szerinti helyzetéről“. BArch, R 61/624 (számozatlan lap): *Hans Draeger* (Német Egyletek Munkabizottsága) 1934. november 27-i levele *Hans Frank*nak.

¹⁷⁷ Az emberekkel és a térrel kapcsolatos párhuzamok és fogalmi hasonlóságok korántsem korlátozódtak a jogtudomány területére. Vö.: KEMÉNYFI – CSÍKI, Ungarische Volkstumsforschung 1165–1181., itt: 1167. ff., 1174. ff.

¹⁷⁸ RÁCZ, Az individualisztikus büntetőjogi szemlélet alkonya 52–77.

¹⁷⁹ RÁCZ, Der Untergang der individualistischen Betrachtungsweise im Strafrecht (44 oldal terjedelemben).

¹⁸⁰ Az „*Internationales aus dem ungarischen Strafrecht*“ című tanulmányban 1934–1935-ben *Rác*ot, aki 1907-ben született és 1935-től ügyvédként dolgozott, frissen diplomázott asszisztensként mutatták be (365.). Lásd hozzá: LEHOTAY, Beiträge ungarischer Strafrechtswissenschaftler im NS-Deutschland und in Ungarn 141–150, itt: 145.

¹⁸¹ *Angyal Pál* (1873–1949) 1912-től a Budapesti Egyetemen a büntetőjog prosszora volt; *Rác* művének megjelenésekor pedig az egyetem rektora. *Angyal Pál* rövid életrajza e tanulmány függelékében található.

náci büntetőjogot. Rácz tanulmányának német fordítása („*Der Untergang der individualistischen Betrachtungsweise im Strafrecht*” („Az individuális büntetőjogi szemlélet alkonya”) címmel az *Angyal* által szerkesztett „*Abhandlungen des Strafrechtlichen Seminars an der Universität Budapest*” sorozatban jelent meg, és – mint *Angyal* az előszóban írta – azt a célt szolgálta, hogy a németországi jogászok számára bemutassa a magyarországi jogpolitikai igények és a jelenlegi németországi reformmunkák közötti párhuzamokat és hasonlóságokat: „A német olvasó számára különösen érdekes lehet, hogy a műben lefektetett posztulátumok ideális irányvonala párhuzamos a német büntetőjog legutóbbi, azaz a tanulmány megírása utáni fejlődésével, és több szempontból is megfelel annak. Egyébként a közelmúltban részletesen foglalkoztam a legújabb német nemzetiszocialista büntetőjog jogelméleti céljainak és jogalkotói eredményeinek megvitatásával és kritikájával a Magyar Jogászegylet plenáris ülésén e tanulmány szerzőjével közösen tartott előadásom alkalmával. Budapest, 1934. március 10.”¹⁸²

Rácz tanulmánya a szerkezetét, tartalmát és célkitűzéseit tekintve egyértelmű párhuzamot mutat a *Georg Dahm* és *Friedrich Schaffstein* által 1933 januárjában kiadott „*Liberales oder autoritäres Strafrecht?*”¹⁸³ című írásával, amely „az antiliberális büntetőjogi megújítási mozgalom legelismertebb kiadványa” lett.¹⁸⁴ Rácz – akárcsak *Dahm* és *Schaffstein* – a „közösségi érdekeken” alapuló, tekintélyelvű büntetőjogot követelt az egyént középpontba állító liberális büntetőjogi koncepció helyett. A „közösséget” meg kell védeni az „antiszociális” és „közösségtellenes” egyénektől, akik „magukban hordozzák a bűncselekmény elkövetésének veszélyét”, ahol „a közösségre veszélyesség tüneti jelenléte” indokolja a „védelmi intézkedések” bevezetését, függetlenül a bűncselekmény és az egyéni bűnösség fennállásától.¹⁸⁵ A „társadalom ellenségeinek, akik veszélyesek a közjóra” „ártalmatlanná tételére”,¹⁸⁶ az egyéni bűnösség helyett az

¹⁸² *Angyal* előszavát (*Vorwort*) a műhöz lásd: RÁ CZ, *Der Untergang der individualistischen Betrachtungsweise im Strafrecht* 4. Itt *Angyal* azt írta, hogy a tanulmányt, „amelynek szerkesztése tavaly júliusban fejeződött be, és amely magyarul szeptemberben jelent meg, (...) minden tekintetben alkalmas és méltó arra, hogy e sorozat első idegen nyelvű számaként a külföldi szakemberek, elsősorban a német olvasók elé kerüljön. Ezúttal is meg kell állapítanom, hogy a német jogélet volt és kétségtelenül ma is az, amellyel büntetőjogi fejlődésünket először találkoztunk és amelytől a legtermékenyebb tudományos benyomásokat kaptuk. Ezért mind magyar, mind német szempontból közérdekű feladatnak kell tekinteni e két népnek a jogi kultúra terén való közelítését és a magyar büntetőjog német nyelven való tárgyalását.”

¹⁸³ DAHM – SCHAFFSTEIN, *Liberales oder autoritäres Strafrecht?*

¹⁸⁴ FELDMÜLLER-BÄUERLE, *Die strafrechtliche Kieler Schule* 47. Az írás besorolásához lásd: SCHÜTZ, „Hoffnungslose Kriminelle“ und „Neigungstäter“ 21. ff., 25. ff.

¹⁸⁵ RÁ CZ, *Der Untergang der individualistischen Betrachtungsweise im Strafrecht* 18.

¹⁸⁶ RÁ CZ, *Der Untergang der individualistischen Betrachtungsweise im Strafrecht* 17.: „A bűnözők nagy részét azonban nem lehet megjavítani vagy megváltoztatni a börtönbüntetéssel. (...) Számukra a speciális megelőzés egyetlen hatékony formája az ideiglenes vagy életfogytig tartó szabadságvesztés, amely a társadalom állandó és veszélyes ellenségeit eltávolítja a szabad életből. Individualista megfontolások nem akadályozhatják meg bennünket abban, hogy az immunizáció folyamatából levonjuk a végső következtetéseket, még abban sem, hogy a társadalmi és állami rend legsúlyosabb bűnözőit teljesen megsemmisítsük.” Hasonlóan ahhez: DAHM – SCHAFFSTEIN, *Liberales oder autoritäres Strafrecht?* 19., 43. ff., különösen: 45.

„életmódbeli bűnösségre” való összpontosításra,¹⁸⁷ valamint a közösségi értékek¹⁸⁸ és a „faj”¹⁸⁹ büntetőjogi védelmére irányuló felhívások szintén jellemezték a német vitát az akkor tervezett büntetőjogi reformmal összefüggésben.¹⁹⁰ Rácz csak általánosságban utalt ezekre, mivel „a nemzetiszocialista büntetőprogram részletei [...] még ismeretlenek” voltak a számára ekkor.¹⁹¹ Ez a könyv, amely Németországban kedvező kritikát kapott (a recenzens többek között kiemelte az „egész Európában terjedő új nézetet”, amely „a büntetőjog teljes átalakítását” követelte),¹⁹² azt bizonyítja, hogy a

¹⁸⁷ RÁ CZ, Der Untergang der individualistischen Betrachtungsweise im Strafrecht 18.: „A biztonsági eszközök kizárólagos célja a közösség és a társadalom hatékonyabb megelőző védelme az olyan antiszociális egyénekkel szemben, akik bármilyen okból a bűncselekmények elkövetésének veszélyét hordozzák magukban, és fokozott bünelkövetési hajlamukat valamilyen módon (pl. ismételt bűncselekmények elkövetésével, munkakerülő parazita életmóddal stb.) kifejezték. Alkalmazásuk feltételei közül biányzik a szubjektív bűnösség individualista követelménye, az erkölcsi beszámítási képesség, a „nulla poena sine crimine” elve áttörésre került, elegendő a társadalomra való veszélyesség tüneti jelenléte.” Hasonlóan ehhez: DAHM – SCHAFFSTEIN, Liberales oder autoritäres Strafrecht? 13. ff.

¹⁸⁸ RÁ CZ, Der Untergang der individualistischen Betrachtungsweise im Strafrecht 31.: „Az individualista értékelés, az elkövető politikai indítékának privilegizált kezelése, (...) a közösségi értékek, a társadalmi rend védelmének teljes háttérbe szorítása az elmúlt évszázad egyik legjellemzőbb büntetőjogi eltérése.” Hasonlóan ehhez: DAHM – SCHAFFSTEIN, Liberales oder autoritäres Strafrecht? 24. ff., 48. ff.

¹⁸⁹ RÁ CZ, Der Untergang der individualistischen Betrachtungsweise im Strafrecht 29., 35.: „Ezzel szemben (...) erősen érzékelhető az immateriális javak és ezen belül különösen az állami és közösségi érdekek, a nemzeti és faji értékek, a családi és etikai javak fokozott büntetőjogi védelme. Ez a védelem kezdi felváltani a liberális büntetőjog korábbi közömbösségét és ezen alapvető társadalmi értékek elbanyagolását. (...) Ebben az összefüggésben említem a büntetőjog funkcióját a nemzet lakosságát mind mennyiségi, mind minőségi szempontból veszélyeztető cselekmények megelőzése és megtorlása terén. (...) Másrészt a faji egészség védelmének, az egyének önző, a közösség érdekeivel ellentétes magatartásának büntetőjogi szankcionálása is bővítésre vár.” Hasonlóan ehhez: DAHM – SCHAFFSTEIN, Liberales oder autoritäres Strafrecht? 25.

¹⁹⁰ A náci korszak kezdetén különböző kezdeményezések születtek a „büntetőjog megújítására”, amelyek célja az 1871-es birodalmi büntető törvénykönyv reformja volt. 1933 végétől 1936-ig működött a Gürtner birodalmi igazságügy-miniszter által összehívott grémium, a „bivatalos tanácsadó bizottság a büntetőjog megújítására”, melynek többek között Franz Gürtner, Hans Frank, továbbá Roland Freisler és Franz Schlegelberger államtitkárok voltak a tagjai, valamint a büntetőjog-tudomány területéről Georg Dahm és 1935-től Friedrich Schaffstein. Az 1936 decemberében előterjesztett tervezete a német büntető törvénykönyvnek nem lépett hatályba. Hanns Kerrl porosz igazságügyi miniszter már 1933-ban kiadta a „Nemzetiszocialista büntetőjog” („Nationalsozialistisches Strafrecht”) című memorandumot, amelyet Roland Freisler vezetésével készítettek elő. Szintén 1933-ban a Német Jogakadémia büntetőjogi bizottságot állított fel Freisler vezetésével, amely 1934-beadta közre „A Német Jogakadémia büntetőjogi osztálya központi bizottságának memorandumát az általános német büntető törvénykönyv főbb jellemzőiről” („Denkschrift des Zentralausschusses der Strafrechtsabteilung der Akademie für Deutsches Recht über die Grundzüge eines Allgemeinen Deutschen Strafrechts”). Végül Hans Frank 1935/36-ban két részben kiadta a „Nemzetiszocialista irányelvek egy új német büntetőjoghoz” („Nationalsozialistischen Leitsätze für ein neues deutsches Strafrecht”) című dokumentumot, amely az NSDAP Birodalmi Jogi Hivatalának büntetőjogi bizottsága által végzett előkészítő munkán alapult. Lásd hozzá általában: REGGE – SCHUBERT, Quellen zur Reform des Straf- und Strafprozessrechts X. ff., 409. ff.; SCHUBERT, Akademie für Deutsches Recht 1933–1945. Protokolle der Ausschüsse, 8. kötet XI–XII.; GRUCHMANN, Justiz im Dritten Reich 753. ff., 773. ff.; PLÜSS, Der Mordparagraf in der NS-Zeit. Zusammenhang von Normtextänderung, Tätertypenlehre und Rechtspraxis 130. ff.; SCHÜTZ, „Hoffnungslose Kriminelle“ und „Neigungstäter“ 42. ff.; HAUSMANN, Die Geisteswissenschaften im „Dritten Reich“ 814. ff.

¹⁹¹ RÁ CZ, Der Untergang der individualistischen Betrachtungsweise im Strafrecht 41–42. „Ezen a ponton csak két olyan állam büntetőjogát szeretném megemlíteni, amelynek eszközei világában az individualista szemlélettel való teljes szakítás már megvalósult, vagy a közeljövőben várható. (...) Olaszország és a Német Birodalom. (...) Az utóbbi hónapok német büntetőjogi irodalma az új kódex hamarosan történő elkészültét várja, és annak létrejöttét (...) a teljes közbatalommal rendelkező nemzetiszocialista párt (helyesebben: mozgalom) jogpolitikai elveinek legtisztább megvalósításától várja (...).”

¹⁹² KRUG, Rezension zu Dr. Georg Racz 400.

náci büntetőjogi diskurzusok már 1933-ban felkapottak voltak Magyarországon, és hogy a *Dahm*- és *Schaffstein*-féle írásokat megjelenésük után azonnal befogadták.

Bár *Rác* művének német fordításából hiányoznak a bibliográfiai hivatkozások, az 1933-as magyar változat az *Irodalom* című függelék alatt nemcsak *Dahm* és *Schaffstein* művét említi, hanem más aktuális náci írásokat is,¹⁹³ köztük a vezető fajelméletíró *Helmut Nicolai* „*Die rassengesetzliche Rechtslehre. Grundzüge einer nationalsozialistischen Rechtsphilosophie*“ (1932) című művét, és az antiliberalis és antiszemita magántanár, *Heinrich Lange* „*Liberalismus, Nationalsozialismus und bürgerliches Recht*“ (1933)¹⁹⁴ című írását, valamint *Eric Voegelin* „*Rasse und Staat*“ (1933) című, akkoriban nemzetközileg is elismert művét.¹⁹⁵ A német büntetőjog területéről számos, 1933 előtti időszakból származó írást, de számos 1933-as friss kiadványt is feldolgoztak.¹⁹⁶

Rác György – tanárához, *Angyal Pál*hoz hasonlóan – mindkét irányban közvetítőként működött a német-magyar jogi diskurzusban. Míg német nyelven megjelent művei a német szakközönség számára a magyar büntetőjog fejlődését mutatták be, kiemelve a náci büntetőjoggal való párhuzamokat, addig magyar nyelvű írásai elsősorban a német büntetőjogban megjelenő ún. faji eszmét közvetítették magyarországi büntetőjogász kollégái felé.¹⁹⁷ 1936-ig számos cikket publikált a *ZoeR*-ben.¹⁹⁸ Ezt követően ez a folyóirat a „*zsidó származás gyanúja*” miatt¹⁹⁹ már nem állt rendelkezésére, de *Rác* továbbra is írt a *Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft (ZStW)*²⁰⁰ című folyóiratba Magyarországról szóló országjelentéseket, és 1943-ban monográfiát jelentetett meg „*Die neue Rechtsentwicklung in Ungarn*” címmel.²⁰¹

¹⁹³ RÁCZ, Az individualisztikus büntetőjogi szemlélet alkonya 52–53.

¹⁹⁴ *Heinrich Lange* és *Helmut Nicolai* életrajzi adatait lásd: SCHENKEL, Der Deutsche Juristentag 1933. Die kumulative Selbstmobilisierung der juristischen Professionselite in der Fomierungsphase des NS-Regimes 175. ff., 194. ff. *Lange* vonatkozásában, aki 1934-ben elfogadta a neki Breslauban felkínált állást, lásd még: DITT, „Stoßtrupp fakultät Breslau“. Rechtswissenschaft im „Grenzland Schlesien“ 92. ff.

¹⁹⁵ Az írást *Everett C. Hughes* ismertette az *American Journal of Sociology* című folyóiratban 1934-ben (377–378.). A besorolásához lásd: FAYE, Eric Voegelin's Haltung zum Nationalsozialismus 111–146., itt: 129. ff.

¹⁹⁶ Az 1933-as évből többek között: GALLAS, Krise des Strafrechts und ihre Überwindung im Staatsgedanken; KERN, Der Rechtsstaatsgedanke im Strafrecht; SAUER, Wendung zum nationalen Strafrecht; SCHAFFSTEIN, Die Nichtzumutbarkeit als allgemeiner übergesetzlicher Schuldausschließungsgrund; WOLF, Krisis und Neubau der Strafrechtsreform.

¹⁹⁷ LEHOTAY, Adalékok a Horthy-korszak büntető jogtudományának történetéhez 67–80., itt: 74. ff. A szerző rámutat, hogy *Rác* a német büntetőjogról magyarul megjelent írásaiiban foglalkozott a fajgyalás és az ún. fajárulás szabályozásával, és azt a kérdést vizsgálta, hogy a náci faji doktrína mennyiben szolgálhat mintául a magyar büntetőjog számára.

¹⁹⁸ A *ZoeR* 1934–1935. évi számában három, míg a *ZoeR* 1936–1937. évi számában kettő ilyen tanulmány volt. A jogszabályok és szerződések összeállításán kívül ezek közé tartoznak a következők: RÁCZ, Internationales aus dem ungarischen Strafrecht 365–375., 405–420.; RÁCZ, Der strafrechtliche Schutz des Staates in Ungarn 206–217.

¹⁹⁹ NERLICH, „A Baltico ad Euxinum“. Reinhart Maurach und die Frühzeit der deutschen Ostrechtsforschung 227–228.

²⁰⁰ RÁCZ, Aus dem ungarischen Strafrecht 450–456.; RÁCZ, Auslandsrundschau: Ungarn 777–787.; RÁCZ, Auslandsrundschau: Ungarn 1936–1938 83–95.; RÁCZ, Ungarn 1938–1940 586–590.

²⁰¹ RÁCZ, Die neue Rechtsentwicklung in Ungarn. A 85 oldal terjedelmű könyv 1943-ban Budapesten, illetve Lipcsében a Danubia Kiadónál jelent meg, de a *Juristischen Seminar Göttingen*-nél 1944-ben került bejegyzésre. *Rác* többek között az 1938-as ún. zsidótörvényt (33.) és az 1941-es ún. fajvédelmi törvényt (43–44.) tárgyalta. *Angyal Pál* az 1940-es évekig németül is publikált. Beszámolt például a „*közösségi érdekek*“ büntetőjogi védelméről, a büntetőjogi fajvédelemről és az

A Magyarországról szóló országjelentésekben Rácz kitért arra, „*hogy a magyar büntetőjogi irodalom eddig milyen álláspontot foglalt el a Német Birodalom legújabb nemzetiszocialista büntetőjogi reformjaival kapcsolatban*”,²⁰² utalva többek között saját tanulmányára („*Az analógia alkalmazásának problémája a büntetőjogban*”).²⁰³ Az 1936-ban megjelent tanulmányt, amelyben Rácz a jogbiztonság érdekében elutasította az analógia megengedését a büntetőjogban, tanára, *Angyal* részletesen tárgyalta a ZoER 1936/37-es számában. *Angyal* hangsúlyozta, hogy a tanulmányban, amely „*különös érdeklődéssel fordult a német büntetőjog jogi strukturájához*”, „*szemléletesen bemutatta az analógiatiltalom eltörlése és a német büntetőjog legújabb fejlődésének alapelvei és eszméi (akarati büntetőjog, anyagi jogellenesség) közötti belső összefüggést*”. Ennek következtében Rácz – szintén az olasz „*fasiszta büntetőjogi felfogásra*” (Codice Penale 1. cikk) hivatkozva – „*a bíró önálló, per analogiam büntetőjog-alakító funkcióját nem tartja könnyen összeegyeztethetőnek a tekintélyelvű totális állameszme valódi értelmével*”.²⁰⁴ Rácz országjelentéseihez hasonlóan ez az áttekintés is azt mutatja, hogy a náci jogrend bizonyos elemeit kritikusan tárgyalta a szerző.²⁰⁵ Ugyanez vonatkozik Rácz 1937-es „*Fordulópont a német büntetőjogtudományban?*” című esszéjére is, amelyben a kielői iskola²⁰⁶ műveit és követeléseit mutatta be, részben kritikusan.²⁰⁷ Ezek a tanulmányok ugyanakkor azt is mutatják, hogy a náci jogfejlesztés körüli viták milyen erősen tematizálták a magyar jogi gondolkodást is.

eugenikai szempontok szerinti családvédelemről a magyar jogban, lásd: ANGYAL, Die Richtung der ungarischen Rechtsentwicklung 721–728., itt: 722. ff., 726. ff.

²⁰² RÁ CZ, Auslandsrundschau: Ungarn 777–787., itt: 784., 786–787. Az 1940-ben írt újabb beszámolójában (RÁ CZ, Auslandsrundschau: Ungarn 1936–1938 83–95., itt: 83.) Rá cz a magyar büntetőjogi szakirodalomból hivatkozott a kielői iskola tanításairól 1937-ben írt cikkére (93.) és *Angyal Pál* 1938-ban közzé tett „*Fajvédelem és büntetőjog*” című tanulmányára (94.). *Angyal* tanulmányáról lásd még: LEHOTAY, Entrechtung der Juden in der ungarischen Strafrechtspraxis 417–447., itt: 421 ff. Rá cz foglalkozott az új magyar ún. különbíróóságokkal (*Sondergerichte*) is, amelyek az egyes felsőbb bíróságoknál ún. különleges szenátusok (*Sondersenate*) formájában az államrend és a társadalmi béke elleni bűncselekményekért voltak felelősek, és kiemelte a német népbíróóságokkal (*Volksgerichte*) szemben a különbségeket (84–85.). Végül hivatkozott *Albert Irk* (1884–1952) pécsi büntetőjogász professzor „*Die rationalen und irrationalen Elemente des Strafrechts*” (Pannonia 1937, 179–221.) című, német nyelven megjelent tanulmányára, amely „*a büntetőjogpolitika legújabb ideológiáival (a fasiszta, nemzetiszocialista és bolsevik büntetőjogi rendszerrel*” foglalkozott.)

²⁰³ RÁ CZ, Az analógia alkalmazásának problémája a büntetőjogban. A könyv 105 oldal terjedelemben 1936-ban Budapesten jelent meg.

²⁰⁴ ANGYAL, Dr. Georg Rá cz: Das Problem der Zulassung der Analogie im Strafrecht 131–134. (idézetek: 131., 133–134.).

²⁰⁵ Lásd még: ANGYAL, Fajvédelem és büntetőjog. Lásd hozzá: LEHOTAY, Entrechtung der Juden in der ungarischen Strafrechtspraxis 417–447., itt: 421 ff.

²⁰⁶ A Kielei Iskolához tíz jogtudós tartozott, akik az 1930-as években a kielői Jog- és Államtudományi Karon tanítottak, és a kutatásban és az oktatásban a náci jogújítást támogatták, nevezetesen *Martin Busse*, *Georg Dahm*, *Karl August Eckhardt*, *Ernst Rudolf Huber*, *Karl Larenz*, *Karl Michaelis*, *Paul Ritterbusch*, *Friedrich Schaffstein*, *Wolfgang Siebert* és *Franz Wieacker*. Lásd hozzá: WIENER, Kieler Fakultät und „Kieler Schule“.

²⁰⁷ RÁ CZ, Fordulópont a német büntetőjogtudományban? 197–213. A címet Rá cz fordította németre az 1940-ben készített beszámolójában, lásd: RÁ CZ, Auslandsrundschau: Ungarn 1936–1938 83–95., itt: 83. A kielői iskoláról szóló megjegyzésekben (199. ff.) többek között *Dahm*, *Larenz*, *Michaelis* és *Schaffstein* (199., 202., 211–212.) művei szerepelnek, de más NS-írások is, mint például *Philipp Heck* „*Rechtserneuerung und juristische Methodenlehre*” című írása is 1936-ból (201., 209.), *Reinhard Höhn* „*Rechtsgemeinschaft und Volksgemeinschaft*” című tanulmánya 1935-ből (203.), *Hans Welzel* „*Naturalismus und Wertphilosophie im Strafrecht*” című írása szintén 1935-ből (203.) és *Carl Schmitt* művei közül az „*Über die drei Arten des rechtswissenschaftlichen Denkens*” című írás is 1934-ből (201–202.), amelyben *Schmitt* „*rendről és a szervezethez való konkrét elképzelése*” is szerepelt. *Dahm* és *Schaffstein* a büntetőjog területén vezető szerzőnek minősült (199.), bár Rá cz a náci büntetőjog más irányzatait is tárgyalta.

Ezen kívül *Angyal* és *Rácz* már 1934-ben megjelentetett egy tanulmányt „*A német nemzetiszocialista büntetőjog*” címmel, amely két részből állt, *Angyal* „*A német nemzetiszocialista büntetőjogelmélet jellemzése*” cím írásából és *Rácz*nak a német büntető törvénykönyv reformjáról szóló, a legújabb tervezet kritikai bemutatását tartalmazó írásából („*A német Btk. reformja és a legújabb tervezet kritikai ismertetése*”).²⁰⁸ Ezek alapjául két előadás szolgált, amelyet *Angyal* és *Rácz* – saját elmondásuk szerint – a Magyar Jogászegylet plenáris ülésén 1933 végén tartottak, „*a német nemzetiszocialista büntetőjogi reform legújabb fejleményeit ismertetve*”,²⁰⁹ valamint a „*nemzetiszocialista birodalom alapgondolatait és az első tervezetet (a porosz igazságügyminiszter memorandumát) elsőként bemutatva*”.²¹⁰

A második példa a magyar Igazságügyi Minisztérium német nyelvű kiadványaira vonatkozik az 1940-es évek elején, amelyek összhangban álltak a náci ideológiával. Az Igazságügyi Minisztérium munkatársai a náci korszakban rendszeres időközönként publikáltak német folyóiratokban,²¹¹ feltűnő azonban, hogy 1942-ben, a náci Németországhoz való fokozott ideológiai és politikai közeledés során²¹² a magyar igazságügyi minisztérium több kiadványa is a német szakközönség elé került,²¹³ köztük *Radocsay László* igazságügyi miniszter (1878–1968) „*Die*

²⁰⁸ Letölthető: https://mtda.hu/books/angyal_pal_a_nemzeti_szocialista_buntetojog.pdf. Lásd hozzá: RÁCZ, Aus dem ungarischen Strafrecht 450–456., itt: 456.; LEHOTAY, Adalékok a Horthy-korszak büntető jogtudományának történetéhez 67–80., itt: 74. ff.

²⁰⁹ ANGYAL, Dr. Georg Rácz: Das Problem der Zulassung der Analogie im Strafrecht 131–134., itt: 131.

²¹⁰ Rácz, Auslandsrundschau. Ungarn 777–787., itt: 784. Németországban a kiadvány a megjelenése után azonnal ismert lett, és a „*Javaslatok a Német Jogakadémia levelező tagjaira*” című listán *Angyal Pál* (hibásan: *Paul Anyal*) neve alatt jegyezték. A megjegyzés *Angyal*ról, akit végül nem vettek fel Német Jogakadémia levelező tagjai közé (4.2. fejezet), a következőként hangzott: (BArch, R 61/570, 44., 49. lap.): „*Az egyetem büntetőjogi professzora, az elmúlt hetekben a Magyar Jogászegylet archívumában mély tanulmányt közölt az új német büntetőjogról*”.

²¹¹ Már említettük *Szász István* 1937-ben (134. lábjegyzet), *Hornáth Dániel* 1938-ban (175. lábjegyzet) és *Hegedűs József* 1940-es években közzé tett (159. lábjegyzet) tanulmányait, valamint *Szakáts Kálmán*nak, *Lázár Andor* igazságügy-miniszter személyi titkárnak 1936-ban a BNSDJ drezdai csoportjánál tartott és később szintén közzétett előadását („*Die Grundprinzipien der neueren ungarischen Rechtschaffung*”) (20. lábjegyzet). *Szakáts* kiemelte „*a magyar jogrendszer sajátosságát*” (SZAKÁTS, Die Grundprinzipien der neueren ungarischen Rechtschaffung 491–498.), amely „*a magyar fajból ered, a földhöz és a néplélekhez kötődik*” (491.), és rámutatott, hogy „*a magyar jogi gondolkodásban mélyen gyökerezik az a tudat, hogy a közösség érdekei, a nemzet érdekei az egyén érdekei felett állnak*” (498.). Beszélt a magyarországi reformokról, többek között a sajtóreform még nem publikált tervezetéről, amely szerint a sajtó tevékenységét a jövőben „*közfeladatnak kell tekinteni*” (494.), valamint az új ügyvédi rendtartás tervezetéről, amely előírja, hogy „*a képviselői és vezető tisztviselők betöltésénél (...) figyelembe kell venni a lakosság egészének faji, nemzeti és felekezeti adottságait*” (497.). Lásd hozzá: HERGER, NS-Rechtstransfer aus ungarischer Perspektive 187–241., itt: 197 ff.

²¹² Magyarországnak Németországtól való külpolitikai függőségéről, amely 1940 óta tartósan növekedett lásd: ZELLNER, Eigenständigkeit Ungarns oder Satellit des Dritten Reiches? 201–257., továbbá: 219–220.: második bécsi döntés, mezőgazdasági megállapodás 1940 októberében, 223–224.: Magyarország csatlakozása a háromhatalmi egyezményhez 1940 novemberében, 236. ff.: a *Wehrmacht* támadása Jugoszlávia ellen, többek között magyar területről 1941 áprilisától és a meghódított területek felosztása *Hitler* és *Horthy* között, 241. ff.: Magyarország hadüzenete a Szovjetunióknak 1941 júniusában.

²¹³ Az alábbiakban említett tanulmányokon kívül lásd még 1942-ben a ZAKDR-ban megjelent két részes tanulmányt (HEGEDÜS, Über den Geist des ungarischen Privatrechts 9–10. és 134–136.), valamint a korábban említett megjegyzéseket az 1894. évi XXXI. törvénycikket módosító ún. fajvédelmi rendelkezésekhez a ZoER 1941–1942. számában (416–417). *Tasnádi Nagy András* (1882–1956) volt igazságügyi miniszter 1942. január 16-án Berlinben a Német-Magyar Társaságban „*A magyar alkotmány szelleméről*” („*Der Geist der ungarischen Verfassung*”) címmel előadást is tartott, amely ugyanebben az évben megjelent a *Monatschrift für deutsch-ungarischen Kulturaustausch* című folyóiratban (65–

Rechtserneuerung in Ungarn” című monográfiája, amely a Német Jogakadémia sorozatában jelent meg, és amelyre a későbbiekben még visszatérünk (lásd a 4.2. fejezetet).²¹⁴ Radocsay hivatali ideje alatt (1938 novembere – 1944 márciusa) fogadták el a legtöbb magyar jogkorlátozó és jogfosztó jogszabályt a zsidósággal szemben, amelyek körében számos elemet egyértelműen a náci normákból kölcsönöztek,²¹⁵ és ebben az időszakban számos német-magyar megállapodás is született.²¹⁶ Egy 1941 szeptemberében tett németországi látogatása során Radocsay több náci intézménynél (többek között a Népbíróságnál (*Volksgerichtshof*), a Náci Jogászok Szövetségénél (*Ns-Rechtswahrerbund*) és a Német Jogakadémiánál is tiszteletét tette,²¹⁷ és még ugyanebben az évben a Német Jogakadémia levelező tagjává nevezték ki.

Említeni kell azt is, hogy Csiky János, a magyar Igazságügyi Minisztérium miniszteri titkára 1942-ben két cikket publikált: „A zsidókérdés jogi szabályozása” („Die gesetzliche Regelung der Judenfrage”) és „Nemzetközi jogalkotás az új európai rendben” („Internationale Rechtsschöpfung in der neuen europäischen Ordnung”) címmel. Az első cikkben Csiky hangsúlyozta a Magyarország és a náci rendszer közötti ideológiai hasonlóságokat mutatta be a zsidók jogfosztása terén.²¹⁸ A második tanulmányban az ún. európai nagytérsegen belül a párhuzamos érdekekre hivatkozott. Ennek során Magyarországot egyenrangú szereplőként ábrázolta, amely saját meggyőződésből és saját céljai érdekében szorosan együttműködött a náci állammal. Csiky foglalkozott Carl Schmitt ún. nagytér-elméletével²¹⁹ is, és

76.). Tasnádi Nagy ekkor a magyar Képviselőház és a budapesti Magyar-Német Társaság elnöke volt (TASNÁDI NAGY, Der Geist der ungarischen Verfassung 65–76.). Lásd hozzá: N. N.: Ungarisch-deutsche Gesellschaft, Der Berliner Besuch des Präsidenten der U.-D. G. in der deutschen Presse 189–191.

²¹⁴ Hasonló figyelhető meg a magyar kultuszminisztériumban az 1940-es évek elején: Hóman Bálint miniszter és egyes munkatársak, mint például Paikert Géza jogász és történész (1936-tól a minisztérium Külföldi Kulturális Kapcsolatok Főosztályának helyettes vezetője) német nyelven fordult a birodalmi-német közönséghez. Lásd hozzá: NIKLAI, Hungary's Assimilation Policy in the Fields of Culture and Education during the Horthy-Era 571–610., itt: 585 ff.

²¹⁵ A német zsidóellenes jogalkotásnak a magyar jogra gyakorolt hatásáról lásd a 161. lábjegyzet. Az 1941. évi ún. zsidótörvény alapján, amelyet német fordításban (*Gesetz über die Ergänzung und Abänderung des Gesetzes GA XXXI: 1894 über das Eherecht und über die im Zusammenhang damit erforderlichen Rassenschutzbestimmungen*) a ZoeR-ben adtak közre ugyan ebben az évben (416. ff.) a náci jog közvetlen hatása mutatkozik meg az ún. egészséges házasság vonatkozásában. Lásd: ABRAM, Ehegesundheit – Überblick über die Entwicklungen anhand der Gesetzgebung im „Dritten Reich“ und internationale Dimensionen 3–18., itt: 13. ff.; ABRAM, Der Arzt als „Verwalter des Rassengutes“? Eugenische Eheberatung in der deutschen und ungarischen Gesetzgebung bis 1945 44–66., itt: 61. ff.

²¹⁶ 1941/42-ben az RGBl. II-ben lényegesen több német-magyar megállapodás és jogi aktus szerepelt, mint a korábbi években. Vö.: HAMANN, Rechtshilfeverträge im Lichte von Krieg und Expansion 243–259., itt: 244 ff.

²¹⁷ N. N.: Besuch Sr. Exzellenz des Kgl. Ungarischen Justizministers im Hause des Deutschen Rechts 317.; N. N.: Der Besuch des Kgl. Ungarischen Justizministers 911–912.

²¹⁸ CSIKY, Die gesetzliche Regelung der Judenfrage in Ungarn 60–72. A tanulmány a következő mondatokkal kezdődik: „Aligha van olyan nemzet, amely 1935-ben nagyobb érdeklődéssel és megértéssel követte volna a Német Birodalomnak a zsidókérdés megoldására irányuló intézkedéseit, mint Magyarország. A magyar nép, ismerte a birodalmi viszonyokat, nemcsak megértette a német szabályozás szükségességét, hanem abban egyrészt saját korábbi, 1920-as kezdeményezésének megerősítését látta, amely akkor Európában egyedülálló volt, másrészt pedig saját körülményeit ismerte követelte a kérdés legsürgősebb szabályozását Magyarországon is.” A német törvényhozásnak (62.) 1938-tól kezdően a magyar zsidóellenes törvényhozásra gyakorolt hatására való hivatkozás után a német és a magyar jogfosztó normák közötti különbségeket és hasonlóságokat elemezte a szerző. Lásd hozzá: ABRAM, „Judengesetzgebung“ im deutsch-ungarischen Vergleich 387–415., itt: 403 ff.

²¹⁹ CSIKY, Internationale Rechtsschöpfung in der neuen europäischen Ordnung 925–933., itt: 929–930., figyelemmel a következőkre: SCHMITT, Völkerrechtliche Großraumordnung 47. Az első kiadása a „Völkerrechtliche Großraumordnung mit Interventionsverbot für raumfremde Mächte. Ein Beitrag zum Reichsbegriff im Völkerrecht” című műnek 1939-ben jelent meg.

lelkesen üdvözölte a „tökéletességre” törekvő „új Európa” és az „intézményes nemzetközi jogteremtés” perspektíváját.²²⁰ A cikk azzal a várakozással zárul, hogy „az új rendben a nemzetközi jog először válik valódi joggá, és soha nem látott fejlődés felé halad”.²²¹

1941 végén, illetve 1942 elején a Német-Magyar Jogi Kapcsolatok Munkaközösségének a megalakulása alkalmával (melynek magyar csoportjában a magyar Igazságügyi Minisztérium négy jogásza tevékenykedett) tárgyalt a két igazságügyi minisztériumban egy kulturális egyezmény megkötéséről, amely „a kapcsolatok ápolását és elmélyítését a jogtudomány (...) és a jogösszehasonlítás területén” irányozta elő (4.2. fejezet). Bár a *Radocsay* előtti három igazságügyi miniszter már korábban is jó kapcsolatokat ápolott Németországgal,²²² a magyar Igazságügyi Minisztérium az 1940-es évek elején felkínálta szolgálatait a náci rendszernek.

4. A Német Jogakadémia külföldi kapcsolatai (1933–1945)

A Német Jogakadémiát (*Akademie für Deutsches Recht*) 1933 júniusában *Hans Frank* kezdeményezésére alapították. *Frank* volt a „III. Birodalom” legmagasabb jogi szakértője volt, akit számos állami és pártbeli funkciója miatt *Reichsrechtsführer*nek vagy *Reichsjuristenführer*nek is neveztek.²²³ 1942-ig volt az Akadémia elnöke, bár hatásköreit alelnöke, Prof. Dr. *Carl August Emge* gyakorolta attól kezdve, hogy 1939-ben a megszállt Lengyelországban főkormányzóvá nevezték ki.²²⁴

Az Akadémiával *Frank* egy olyan intézményt hozott létre, amely a törvényhozáshoz kapcsolódó minisztérium funkcióit töltötte be, mivel legfontosabb feladata a „német jognak a nemzetiszocialista világnézetnek megfelelő megújítása”²²⁵ volt, „a jogszabályokra történő javaslattétel, azok felülvizsgálatával, előkészítésével és kidolgozásával”.²²⁶ Ezzel a feladatkörrel az Akadémia formális értelemben konkurált a Birodalmi Igazságügyi Minisztériummal,²²⁷ de a két intézmény munkáját

Schmitt ún. nagytér tanához és annak recepciójához lásd: SCHMOECKEL, Die Großraumtheorie; BLINDOW, Carl Schmitts Reichsordnung. Strategie für einen europäischen Großraum 56. ff., 81. ff. (a nagytérre vonatkozó elmélet gazdaságpolitikai háttéréről: 62. ff.); DINER, Rassistisches Völkerrecht. Elemente einer nationalsozialistischen Weltordnung 23–56.; TECHET, Carl Schmitts „Grossraumlehre“ im Kontext des Nationalsozialismus 906–936., itt: 923. ff. A magyarországi reakciókhoz lásd: TECHET, Carl Schmitts Reisen nach Ungarn 321–338., itt: 328 ff.

²²⁰ CSIKY, Internationale Rechtsschöpfung in der neuen europäischen Ordnung 925–933., itt: 928–929.

²²¹ CSIKY, Internationale Rechtsschöpfung in der neuen europäischen Ordnung 925–933., itt: 933.

²²² *Lázár Andor* (igazságügyi miniszter 1932-től 1938 márciusáig), *Mikecz Ödön* (igazságügyi miniszter 1938 márciusától novemberéig) és *Tasnádi Nagy András* (igazságügyi miniszter 1938 novemberétől 1939 novemberéig) náci Németországgal való kapcsolatát többször is tárgyalja ez a tanulmány.

²²³ Dr. iur. *Hans Frank* (1900–1946) életrajzi adatai e tanulmány függelékében találhatóak.

²²⁴ BArch, R 61/32, 85. lapszám. Ez a tanulmány többbekezdést átvett a szerző következő munkájából: SCHUMANN, Die Akademie für Deutsches Recht 121–162., itt: 124–125.

²²⁵ FRANK, Die Gründung am 26. Juni 1933 7–9., itt: 7.

²²⁶ A Német Jogakadémia Alapszabályát, illetve annak 2. §-t lásd a JAKDR 1933–1934. évi 1. számában (249.). Az alapításról, az NSDAP-hoz való kapcsolódásról és az Akadémia feladatairól lásd: PICHINOT, Die Akademie für Deutsches Recht. Aufbau und Entwicklung einer öffentlich-rechtlichen Körperschaft des Dritten Reichs 7. ff.

²²⁷ ANDERSON, The Academy for German Law 176.

hamarosan inkább a szoros együttműködés jellemezte számos területen.²²⁸ Az Alapszabály 2. §-a szerint az Akadémia további feladatai közé a kiadványok népszerűsítése és konferenciák szervezése, valamint „a külföldi hasonló intézményekkel való kapcsolatok ápolása” tartozott.²²⁹

Az Akadémia mintegy 200 rendes tagja (1933/34) között számos birodalmi miniszter,²³⁰ számos nagyiparos (például *Carl Bosch*, *Wilhelm von Opel*, *Carl Friedrich von Siemens* és *Fritz Thyssen*),²³¹ valamint az igazságszolgáltatás, a minisztériumi bürokrácia és a tudományos élet magas rangú jogásza helyet kapott.²³² Bár az Akadémia legfontosabb projektje az ún. Néptörvénykönyv (*Volkssgesetzbuch*) volt, amely a Polgári Törvénykönyvet (BGB 1900) váltotta volna fel, mintegy 100 bizottságot, albizottságot és munkacsoportot hoztak létre arra, hogy a náci jog reformjának meghirdetett célja érdekében tevékenykedjenek a jogélet minden területén.²³³ Ezek feladata a reformok előkészítése, majd a tervezetek benyújtása az illetékes minisztériumoknak, illetve az egyes minisztériumok tervezeteinek véleményezése volt.²³⁴ A bizottságok általában nem csak jogászokból álltak, hanem interdiszciplináris összetételűek voltak: a tagok a tudományos és a gyakorlati életből, a miniszteri bürokráciából, a pártszervezetekből és más náci intézményekből érkeztek. A bizottság elnöke általában egy ismert náci jogász volt.²³⁵ Például *Roland Freisler*, a Birodalmi Igazságügyi Minisztérium államtitkára elnökölt a Büntetőjogi Bizottságban, *Wilhelm Stuckart*, a Birodalmi Belügyminisztérium államtitkára a Közigazgatási Jogi Bizottságban, *Axel Freiherr von Freytagh-Loringhoven* pedig a Gyarmati Jogi Bizottságban.²³⁶

²²⁸ Bővebben: SCHUMANN, *Die Akademie für Deutsches Recht* 121–162., itt: 126. ff. Hozzájárulhatott az együttműködéshez az a tény, hogy *Frank* az Akadémia tanácsadó testületévé egy ún. *Führerrat*ot nevezett ki, amelyben több igazságügyi miniszter és államtitkár is helyet kapott: *Franz Gürtner* birodalmi igazságügyi miniszter, *Otto Georg Thierack* (akkori szász igazságügyi miniszter), *Franz Schlegelberger* (államtitkár a birodalmi igazságügyi minisztériumban), *Hanns Kerrl* (akkori porosz igazságügyi miniszter) és államtitkára, *Roland Freisler*, aki 1935-ben, az igazságszolgáltatás birodalmi kézbe kerülése után államtitkár lett a birodalmi igazságügyi minisztériumban. A *Führerrat* további tagjai voltak *Carl Schmitt* és *Wilhelm Heuber* (30. jegyzet), a BNSDJ ügyvezető igazgatója. Lásd: SCHENK, *Hans Frank. Hitlers Kronjurist und Generalgouverneur* 118.

²²⁹ A Német Jogakadémia Alapszabályát, illetve annak 2. §-t lásd a JAKDR 1933–1934. évi 1. számában (249.).

²³⁰ Többek között *Walther Darré* (birodalmi élelmezésügyi és mezőgazdasági miniszter), *Hermann Göring* (birodalmi légügyi miniszter), *Joseph Goebbels* (birodalmi propagandaminiszter), *Wilhelm Frick* (birodalmi belügyminiszter), *Rudolf Hess* (tárca nélküli birodalmi miniszter) és *Alfred Rosenberg* (náci ideológus, később a megszállt keleti területek birodalmi minisztere) tartoztak ebbe a körbe.

²³¹ SCHENK, *Hans Frank. Hitlers Kronjurist und Generalgouverneur* 118–119. (Itt hibásan *Werner von Siemens* szerepel.)

²³² N. N., *Mitglieder-Verzeichnis der Akademie für Deutsches Recht* 252–260.; PICHINOT, *Die Akademie für Deutsches Recht. Aufbau und Entwicklung einer öffentlich-rechtlichen Körperschaft des Dritten Reichs (Anhang III)* 156–167. Vö.: az *Andersonnál* található több, 1933 és 1943 közötti taglistából összeállított névsorral. ANDERSON, *The Academy for German Law* 542–572.

²³³ PICHINOT, *Die Akademie für Deutsches Recht. Aufbau und Entwicklung einer öffentlich-rechtlichen Körperschaft des Dritten Reichs (Anhang IV)* 170–174.; ANDERSON, *The Academy for German Law* 171–342., 573–581. Az Akadémia bizottságainak munkájáról: SCHUBERT, *Akademie für Deutsches Recht 1933–1945. Protokolle der Ausschüsse* (30 kötet).

²³⁴ LASCH, *Akademie für Deutsches Recht* 1–5.; SCHUMANN, *Die Akademie für Deutsches Recht* 121–162., itt: 129. ff.

²³⁵ SCHUMANN, *Die Akademie für Deutsches Recht* 121–162., itt: 122–123., 142. ff.

²³⁶ A bizottságok mintegy felét professzorok vezették, nem egészen negyedét magas rangú miniszteri tisztviselők, a fennmaradó bizottságok élén pedig főként az üzleti világból érkező személyek vagy náci funkcionáriusok álltak. Lásd: PICHINOT, *Die Akademie für Deutsches Recht. Aufbau und Entwicklung einer öffentlich-rechtlichen Körperschaft des Dritten Reichs* 170–173.

A háború kezdetével az egyes bizottságok a náci rezsim terjeszkedési és megsemmisítési politikájának szolgálatába állították munkájukat.²³⁷ A Nemzetiségi Jogi Bizottság (*Ausschuss für Nationalitätenrecht*) memorandumot készített a Lengyelországgal szembeni német politika nemzetpolitikai szempontú jogi felépítéséről (*Denkschrift zur Rechtsgestaltung deutscher Polenpolitik nach volkspolitischen Gesichtspunkten*, 1940),²³⁸ amely a lengyel lakosság megsemmisítésére („redukciójára”) és kitelepítésére, valamint kényszermunkára alkalmazásáról szóló intézkedéseket tartalmazott. 1946-ban ezt a memorandumot mint „Lengyelország leigázásának és a lengyelség elpusztításának tervét” bizonyítékként mutatták be a nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék előtti fő háborús bűnökkel kapcsolatos perben.²³⁹ A bizottság egyik tagja *Gustav Adolf Walz*²⁴⁰ volt, aki 1938 májusában „A lengyelországi és magyarországi német népcsoportok fejlődése” („*Die Entwicklung der deutschen Volksgruppen in Polen und in Ungarn*“) címmel tartott előadást a bizottság előtt.²⁴¹ Az előadás tematikusan azokon a benyomásokon alapult, amelyeket *Walz* néhány hónappal korábbi magyarországi vendégprofesszori tevékenysége során szerzett, és amelyeket később a birodalmi oktatási minisztériumnak készített bizalmas jelentésében részletezett (2.1. fejezet). Talán a *Walz* magyarországi vendégprofesszori működése, illetve *Franz Anton Basch*sal való megismerkedése is hozzájárult ahhoz, hogy a későbbi népcsoportvezető *Basch* 1939 februárjában vendégként előadást tarthatott a bizottság előtt „A magyarországi német népcsoport helyzete” („*Die Lage der deutschen Volksgruppe in Ungar*“) címmel.²⁴²

²³⁷ SCHUMANN, Die Akademie für Deutsches Recht 121–162., itt: 143. ff.

²³⁸ Nyomtatásban: SCHUBERT, Akademie für Deutsches Recht 1933–1945. Protokolle der Ausschüsse, 14. köt. 477–504. A dokumentum szerzője *Werner Hasselblatt* volt. Lásd hozzá általában: SCHUMANN, Die Akademie für Deutsches Recht 121–162., itt: 148–149.

²³⁹ 661-PS számú dokumentum, titkos szakvélemény, amelyet 1940 januárjában zártak le („*Rechtsgestaltung deutscher Polenpolitik nach volkspolitischen Gesichtspunkten*“), közli: Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof (Nürnberg, 14. November 1945 – 1. Oktober 1946), 26. kötet, 206–242.

²⁴⁰ További tagok voltak Prof. Dr. *Karl Christian von Loesch* (1880–1951, a Határ- és Nemzetközi Tanulmányok Intézetének igazgatója), Prof. Dr. *Max Hildebert Boehm* (1891–1968, a Határ- és Nemzetközi Tanulmányok Intézetének igazgatóhelyettese), Dr. *Werner Hasselblatt* (1890–1958), Prof. Dr. *Karl Gottfried Hugelmann* (1879–1959) és Prof. Dr. *Hermann Raschhofer* (1905–1979). A Nemzetiségi Jogi Bizottság tagjairól lásd: SCHUMANN, Die Akademie für Deutsches Recht 121–162., itt: 146. ff.; ALBRECHT, Deutsches Volksgruppenrecht in „Donauropa“ 449–503., itt: 453 ff.

²⁴¹ *Gustav Adolf Walz* referátumát 1938. május 7-én, közli: SCHUBERT, Akademie für Deutsches Recht 1933–1945. Protokolle der Ausschüsse, 14. köt. 428–439 (ugyan itt Magyarországról: 437–439.). 1938 végén a bizottságban a német népcsoportokról szóló tervezetet kellett volna elkészíteni. Ennek a munkának a keretében a *Walz*ra osztott állam Magyarország volt (455. ff.).

²⁴² *Franz Basch* referátuma 1939. február 3-án, közli: SCHUBERT, Akademie für Deutsches Recht 1933–1945. Protokolle der Ausschüsse, 14. köt. 440–444.

A következőkben azonban Német Jogakadémiának a náci rendszer szempontjából legfontosabb funkciójára,²⁴³ a nemzetközi orientácira és az ezzel kapcsolatos külföldi nemzetiszocialista propagandára²⁴⁴ összpontosítunk.

4.1. A nemzetközi kapcsolatok ápolása

Az Akadémia nem sokkal alapítása után kezdte meg a nemzetközi kapcsolatok kiépítését.²⁴⁵ Az ekkor felállított Külügyi Osztály (*Auslandsabteilung*) a következő feladatokat kapta: mintegy 700 külföldi jogi intézettel, tudományos társasággal és egyesülettel való kapcsolattartás, a kiadványok cseréje, a külföldi jogszabályok kihirdetésére szolgáló közlönyöknek és a legfelsőbb bírósági ítélezési gyakorlatnak az összegyűjtése, nemzetközi tudományos egyesületeknek a felügyelete (beleértve az *International Law Association* német nemzeti csoportját is),²⁴⁶ számos ország jogászainak a meghívása előadóként és hallgatóságként az Akadémia konferenciáira, valamint nemzetközi kongresszusok szervezése, mint amilyen például a *Nemzetközi Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Kongresszus* volt 1936. június 1. és 6. között Berlinben.²⁴⁷ A számos tevékenység célja az volt, hogy hozzájáruljon „a német államról és annak jogi életéről külföldön gyakran fennálló tévhitek” korrigálásához, és e cél elérése érdekében „felderítse, hol található külföldön a német jogászokkal való tudományos együttműködésre alkalmas személyiségek”.²⁴⁸ Hamarosan konkrét sikerekről számoltak be: „Az a külföldön egyre erősödő felismerés, hogy a nemzetiszocialista Németország sokkal intenzívebben és élénkebben alakítja a nemzetközi tudományos kapcsolatokat, mint ahogy az a korábbi korszakokban történt, természetes módon vezetett abhoz, hogy folyamatosan nőtt a Németországban hosszabb időt tanulmányi céllal töltő külföldi tudósok száma.”²⁴⁹

²⁴³ADLBERGER, Wilhelm Kisch – Leben und Wirken (1874–1952). Von der Kaiser-Wilhelms-Universität Straßburg bis zur nationalsozialistischen Akademie für Deutsches Recht 200.; Akten der Reichskanzlei. Die Regierung Hitler 1933–1945, 10. köt. 183. (Nr. 43: 1943. február 27-én és március 2-án a *Führer* 1943. január 13-i rendeletének végrehajtása érdekében az igazságszolgáltatás területén hozott háborús intézkedésekről szóló főtitkári és államtitkári értekezlet – Igazságszolgáltatás; a „*férfiak és nők átfogó bevetéséről a birodalmi védelmi feladatokra*“ szóló, még nem közzé tett *Führer*-rendeletéről volt szó. ”): „A Német Jogakadémia bezárásának kérdésével kapcsolatban Dr. Thierack birodalmi miniszter kijelentette, hogy nem tartja kívánatosnak a bezárást az Akadémia nemzetközi kapcsolatai miatt, amelyeket e tekintetben a Nemzetközi Jogi Kamarával kíván összekapcsolni.”

²⁴⁴ Az Akadémia első berlini székhelyének, a *Preußenhaus*-nak a báltermében tartott sajtófogadásra való meghívás a német és a nemzetközi sajtó számára 1934 májusában például propagandacélokat szolgált. A sajtó több mint 200 képviselője volt jelen, köztük a külföldi sajtó 40 képviselője. N. N., Presseempfang der Akademie für Deutsches Recht am 5. Mai 1934 im Festsaal des Preußenhauses 173–185.

²⁴⁵ Az Akadémia külföldi kapcsolatainak jelentőségéhez lásd: ADLBERGER, Wilhelm Kisch – Leben und Wirken (1874–1952). Von der Kaiser-Wilhelms-Universität Straßburg bis zur nationalsozialistischen Akademie für Deutsches Recht 199. ff., valamint ANDERSON, The Academy for German Law 398–466., 525–526., 529–530.

²⁴⁶ BArch, R 61/29, 155. lap. *Hans Frank* 1934 óta volt a német nemzeti csoport elnök. SIMONS, Die Budapester Konferenz der International Law Association 152–156., itt: 152.

²⁴⁷ Lásd hozzá: GAEB, Tätigkeitsbericht der Auslandsabteilung für die Jahre 1934-1935 172–175.; GAEB, Tätigkeitsbericht der Auslandsabteilung für die Jahre 1935/36 217–222.; GROH, Akademie für Deutsches Recht 1319–1326, itt: 1324.

²⁴⁸ GAEB, Tätigkeitsbericht der Auslandsabteilung für die Jahre 1934-1935 172. Az Akadémia tájékoztatást kapott a Szövetségi Külügyminisztérium külföldi jogtudósokkal kapcsolatos tevékenységéről is, ahogy ez például *Lorenzo Mossa* olasz kereskedelmi jogászprofesszor (Pisa) esetében történt. PA AA, RZ 501/60603 A, 3–4. lap. (A Külügyminisztérium 1943. március 15-i telexe). Lásd hozzá a 47. lábjegyzetet.

²⁴⁹ GAEB, Tätigkeitsbericht der Auslandsabteilung für die Jahre 1935/36, 217–222, itt: 218.

Frank erőteljes szándéka a nemzetközi kapcsolatok erősítése és az összehasonlító jogi munkának a Német Jogakadémia tevékenységébe történő integrálása iránt talán annak is köszönhető, hogy az 1920-as évek elején az *Ernst Rabel* által alapított müncheni Összehasonlító Jogi Intézetben dolgozott.²⁵⁰ Az Akadémia első, 1934 júniusában megrendezett éves konferenciáján már számos európai országból érkeztek jogászok, köztük *Magyary Zoltán*, akit *Hans Frank* „*mint az egyik legjelentősebb magyar közigazgatási jogászt*” személyesen üdvözölt.²⁵¹ A cél az volt, hogy létrehozzák a Német Jogakadémia Külföldi Barátainak Munkacsoportját (*Arbeitsgemeinschaft der ausländischen Freunde der Akademie für Deutsches Recht*) (kezdetben) tizenhárom, köztük egy magyar nemzeti csoporttal.²⁵² Az Akadémia 1935. évi második éves közgyűlése alkalmából rendkívüli találkozót tartottak a külföldi barátok számára. A jelenlévő külföldi jogászok, köztük *Magyary*, megállapodtak abban, hogy saját írásaikkal fogják a külfölddel „a német jogújító munkát” megismertetni, hogy megteremtse az az alapot, „*amelyen az érdeklődő külföldi jogász tovább tudnak lépni*”.²⁵³

Emellett az Akadémia pompás éves konferenciáin és plenáris ülésein a német politikai hírességek mellett mindig számos, gyakran magas rangú külföldi vendég is részt vett, olykor előadóként.²⁵⁴ Az Akadémia 1935. június 26. és 29. között megrendezett második éves konferenciáján például húsz országból 80 külföldi jogász vett részt, akiket *Hans Frank* a konferencia

²⁵⁰ KUNZE, Ernst Rabel und das Kaiser-Wilhelm-Institut für ausländisches und internationales Privatrecht 34.; KUNZE, Rechtsvergleichung als Instrument in den internationalen Beziehungender Zwischenskriegszeit 295–318., itt: 300–301. (38. lábjegyzet).

²⁵¹ N. N., Die erste Jahrestagung der Akademie für Deutsches Recht 119–123., itt: 120. (*Magyary* a Közszolgálati Jogi Bizottság ülésén vett részt, amelyet *Hermann Neef*, az NSDAP Birodalmi Vezetősége köztisztviselői hivatalának vezetője irányított.)

²⁵² Magyarország mellett a következő országok vettek részt a munkacsoportban: Bulgária, Dánia, Anglia, Franciaország, Görögország, Olaszország, Jugoszlávia, Hollandia, Norvégia, Lengyelország, Svájc, Spanyolország és Norvégia. Az Akadémia éves konferenciái alkalmával a Német Jogakadémia Külföldi Barátainak Egyesülete időnként különleges rendezvényeket is szervezett. Lásd: GAEB, Tätigkeitsbericht der Auslandsabteilung für die Jahre 1934-1935 172–175., itt: 173–174.; GAEB, Tätigkeitsbericht der Auslandsabteilung für die Jahre 1935/36 217–222., itt: 217. 1938-ban 19 európai ország, valamint Argentína, Bolívia, Brazília, Chile, az Egyesült Államok, Japán, Kína, Ausztrália és Új-Zéland volt tagja a *Studiengesellschaft 'Ausländische Freunde der Akademie für Deutsches Recht'* nevű csoportnak, ahogy erről a ZAKDR 1938-ban beszámolt (2.).

²⁵³ GAEB, Tätigkeitsbericht der Auslandsabteilung für die Jahre 1934-1935 172–175., itt: 174. *Magyary*nak a közszolgálati jogról szóló monográfiát kellett volna írnia. A monográfiákat „*a szerző nemzeti nyelvén, valamint németül, franciául és angolul*” kellett volna kiadni. A következő évbénygy tudósított *Gaeb*, „*A külföldi tudósok tanulmányi és kutatási céllal több hetet töltöttek Németországban, ahol az Akadémia felügyelete mellett olyan munkák megírásával foglalkoztak, amelyeket a 'Wissenschaftliche Beiträge des Auslands zur deutschen Rechtsreform' sorozatban fognak megjelentetni.*” Lásd: GAEB, Tätigkeitsbericht der Auslandsabteilung für die Jahre 1935/36 217–222., itt: 221.

²⁵⁴ Az ötödik plenáris ülésen például részt vett *William Edward Dodd* amerikai nagykövet és más magas rangú külföldi vendégek is. *Hermann Göring* is ezen az ülésen tartott előadást „*A jogbiztonság mint a nemzeti közösség alapja*” címmel, amely az Akadémia kiadványában 1935-ben írott formában is megjelent, de jelen volt *Konstantin Freiherr von Neurath* birodalmi külügyminiszter, *Schwerin von Krosigk* gróf, birodalmi pénzügyminiszter, valamint *Thierack*, *Freisler* és *Schlegelberger* is. N. N., Die Vollsitzung der Akademie für Deutsches Recht am 13. November 1934 233–240., itt: 233. Vö.: PICHINOT, Die Akademie für Deutsches Recht. Aufbau und Entwicklung einer öffentlich-rechtlichen Körperschaft des Dritten Reichs 43., 68. (*Dodd* részvételéhez a kilencedik ülésen); N. N., Die 6. Vollsitzung der Akademie für Deutsches Recht am 27. Februar 1935 183–201., itt: 183.; ADLBERGER, Wilhelm Kisch – Leben und Wirken (1874–1952). Von der Kaiser-Wilhelms-Universität Straßburg bis zur nationalsozialistischen Akademie für Deutsches Recht 200.

végén közös ebédre hívott meg a müncheni *Vier Jahreszeiten* szállodába.²⁵⁵ Közvetlenül az ebéd előtt *Frank Adolf Hitler* jelenlétében tartott előadást vendégeinek „*A nemzetiszocialista forradalom a jogban*” („*Die nationalsozialistische Revolution im Recht*“) címmel.²⁵⁶

Az 1936 októberében tartott harmadik éves konferencián a második napot a külföldi jog témájának szentelték.²⁵⁷ A számos külföldi vendég között volt az olasz igazságügyi miniszter is.²⁵⁸ Az első előadást „*Párt és állam a fasiszmusban*” („*Partei und Staat im Faschismus*“) címmel *Arturo Marpicati*²⁵⁹ olasz professzor tartotta, majd *Magyary Zoltán* „*A végrehajtó hatalom kiemelt helyzete a mai államban és ennek következményei*” „*Die überragende Stellung der Exekutive im heutigen Staat und ihre Folgen*“) témakört tekintette át.²⁶⁰

Frank jó olaszországi kapcsolatainak²⁶¹ köszönhetően gyakran hívtak meg olasz ügyvédeket,²⁶² de más (főként európai) országok jogásza is rendszeresen tartottak előadásokat.²⁶³

²⁵⁵ N. N., Tischreden gehalten beim gemeinsamen Mittagessen im Hotel Vier Jahreszeiten am 29. Juni 1935 493–494.; N. N., Zweite Jahrestagung der Akademie für Deutsches Recht 50–54., itt: 50–51.; SCHUMANN, Die Akademie für Deutsches Recht 121–162., itt: 139.; PICHINOT, Die Akademie für Deutsches Recht. Aufbau und Entwicklung einer öffentlich-rechtlichen Körperschaft des Dritten Reichs 54–55. Lásd még az Akadémia által 1935. augusztus 21-én a berlini Kroll Operaházban rendezett 11. Nemzetközi Büntetőjogi és Börtönügyi Kongresszust, amelyre 54 országból hívták meg a résztvevőket (55–56.).

²⁵⁶ FRANK, Die nationalsozialistische Revolution im Recht 489–492., itt: 489.

²⁵⁷ A harmadik közgyűlésről általában lásd: PICHINOT, Die Akademie für Deutsches Recht. Aufbau und Entwicklung einer öffentlich-rechtlichen Körperschaft des Dritten Reichs 72. ff.

²⁵⁸ N. N., Dritte Jahrestagung der Akademie für Deutsches Recht 951–972., itt: 954., 956.

²⁵⁹ *Arturo Marpicati* (a római *Istituto Nazionale Fascista di Cultura* igazgatója) egy ideig magas tisztségeket töltött be a fasiszta pártban, valamint 1938-ig a *Mussolini* által létrehozott *Accademia d'Italia* kancellárja volt. Lásd: TURI, Die Akademien im faschistischen Italien 351–372, itt: 366.

²⁶⁰ N. N., Dritte Jahrestagung der Akademie für Deutsches Recht 951–972., itt: 954–955., 955–956. *Magyary* előadását az *Ungarische Jahrbücher* 17. számában, 1937-ben tették közzé (195–203.)

²⁶¹ SCHIEDER, Mythos Mussolini. Deutsche in Audienz beim Duce 177–180., 317–319.

²⁶² Említést kell tenni a milánói professzor, *Lea Meriggi* „*Fasizmus és jog*” („*Faschismus und Recht*“) című előadásáról, amelyet az 1934. január 29-i 2. teljes ülésen tartott a berlini Tanácsház épületében és amelyről a JAKDR 1933–1934. évi 1. számában számoltak be (74–90.), vagy Dr. *Cesare Vernarecci di Fossombrone* előadásáról „*A jog nemzetközi funkciója*” („*Die internationale Funktion des Rechts*“) címmel, amelyet a Német-Olasz Jogi Kapcsolat Munkabizottságának későbbi főtájkára az Akadémia 1935. évi közgyűlésén tartott meg a ZAKDR beszámolója szerint még ugyan ebben az évben (451–453.) *Marpicati*hoz hasonlóan mindketten az Akadémia levelező tagjai voltak. Lásd: PICHINOT, Die Akademie für Deutsches Recht. Aufbau und Entwicklung einer öffentlich-rechtlichen Körperschaft des Dritten Reichs 168–169.; ANDERSON, The Academy for German Law 422. ff. A német-olasz kapcsolatokról a Német Jogakadémián: ENGLERT, Deutsche und italienische Zivilrechtsgesetzgebung 17–18., hivatkozással arra, hogy *Frank* folyékonyan beszélt olaszul.

²⁶³ Például Prof. Dr. *Zygmunt Klemens Cybichowski* előadása „*Államjog a tudományban és az életben, tekintettel a lengyelországi jogújításra*” („*Staatsrecht in Wissenschaft und Leben im Hinblick auf die Rechtserneuerung in Polen*“) címmel a 3. plenáris ülésen 1934. március 17-én a berlini városházán beszélt (JAKDR 1933–1934. évi 1. szám 137–152.) vagy Prof. *James Wilford Garner* (Illinois) előadása a „*Nemzetközi jog a jövő háborúiban*” („*Das Völkerrecht in den Kriegen der Zukunft*“) címmel beszélt (ZAKDR 1936. évi szám 40–49.) Vö. GAEB, Tätigkeitsbericht der Auslandsabteilung für die Jahre 1934–1935 172–175., itt: 175. Az ismert brit történész, *Arnold Toynbee* 1936 februárjában tartott előadást a Nemzetközi Jogi Bizottság előtt, majd az Akadémia tizedik plenáris ülésén „*Békés változás*” („*Peaceful Change*“) című előadásával kapott szót, melynek során többek között a német gyarmatok visszaszolgáltatásának perspektíváját fejtette ki. Az előadást (német fordításban) és az arról szóló beszámolót lásd: itt közöljük: SCHUBERT, Akademie für Deutsches Recht 1933–1945. Protokolle der Ausschüsse, 14. köt. 27–45. Lásd még a Akadémia 10. teljes üléséről a ZAKDR beszámolóját 1936-ban (332–334.) és a DJ beszámolóját ugyancsak 1936-ban (384–385.); PICHINOT, Die Akademie für Deutsches Recht. Aufbau und Entwicklung einer öffentlich-rechtlichen Körperschaft des Dritten Reichs 70.

Például *Henri Donnedieu de Vabres* francia nemzetközi büntetőjogi szakértő, a Sorbonne jogi karának akkori dékánja, később, 1939-től a Német Jogakadémia levelező tagja,²⁶⁴ 1935 februárjában az Akadémián „*A nemzetközi harc a nemzetközi jog szerinti bűncselekmények ellen*” („*Die internationale Bekämpfung der Delikte des Völkerrechts*“) címmel tartott előadást, melynek során egy nemzetközi büntetőbíróság létrehozását szorgalmazta.²⁶⁵ A háború után *Donnedieu de Vabres*-nak, mint a Nemzetközi Katonai Törvényszék francia főbírájának, a nürnbergi fő háborús bűnösök elleni perben *Hans Frank* felett is ítéletet kellett mondania. A *Frank* elítéléséről szóló döntés nem volt egyhangú: míg az összes többi bíró a halálbüntetés mellett szavazott, *Donnedieu de Vabres* csak az életfogytiglani börtönbüntetést tartotta volna megfelelőnek.²⁶⁶

4.2. Eszmecsere és együttműködés a magyar jogászokkal

Az Akadémia és a magyar jogászok közötti eszmecsere nemcsak az éves konferenciákon, plenáris üléseken és nemzetközi kongresszusokon, valamint hivatalos kölcsönös látogatások alkalmával került sor, hanem a *Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht* (ZAkDR) című folyóirat, egyes kiválasztottak levelező tagként történő felvétele és a német-magyar jogi kapcsolatokkal foglalkozó munkacsoport (*Arbeitsgemeinschaft für Deutsch-Ungarische Rechtsbeziehungen*) felállítása segítségével is.

1935 májusában és novemberében jelentek meg a ZAkDR külföldi különszámai.²⁶⁷ Szinte valamennyi képviselt országról csak egy-egy cikk kapott bennük helyet, míg a magyar jogászok négy tanulmányt is közölhettek.²⁶⁸ Ahogy az várható volt, ezek között vannak olyan megnyilvánulások,

²⁶⁴ N. N., Personalien 383.; PICHINOT, Die Akademie für Deutsches Recht. Aufbau und Entwicklung einer öffentlich-rechtlichen Körperschaft des Dritten Reichs 168–169. *Donnedieu de Vabres* a Német Jogakadémia Külföldi Barátai köréhez tartozott és a 253. lábjegyzetben említett körben az volt a terv, hogy egy büntetőjogi művet fog készíteni. Lásd: GAEB, Tätigkeitsbericht der Auslandsabteilung für die Jahre 1934-1935 172–175., itt: 173. ff.

²⁶⁵ DONNEDIEU DE VABRES, Die internationale Bekämpfung der Delikte des Völkerrechts, 6. Vollsitzung der Akademie für Deutsches Recht am 27. Februar 1935 184–189. *Donnedieu de Vabres* olyan bűncselekményekkel foglalkozott, amelyek az országhatárokon túl az „*egyetemes társadalmi rendet*“ fenyegették. Beszélt a kalózkodásról, a nő-, gyermek- és kábítószer-kereskedelemtől, de olyan új bűncselekményekről is, mint a terrorizmus és az agresszív háborús propaganda. Mivel a nemzeti bíróságok a nemzetközi jog alapján elérték határaikat e bűncselekmények üldözése és büntetése terén, egy nemzetközi büntetőbíróság létrehozására szólított fel. Ezen a találkozón *Walther Darré Reichsbauernführer* is felszólalt a „*Vér és föld - a nemzetiszocializmus alap gondolata*“ („*Blut und Boden ein Grundgedanke des Nationalsozialismus*“) témában, amelyről ugyanebben a beszámoló adtak hírt a ZAkDR hasábjain (191–197.).

²⁶⁶ Lásd: SCHUMANN, Die Akademie für Deutsches Recht 121–162., itt: 140. ff.

²⁶⁷ A *Hans Frank* által szerkesztett ZAkDR célját az első szám előszavában fogalmazták meg 1934-ben (2. és 4–5.) a következőképp: „*mentálisan felkészítse az embereket a nemzetiszocialista törvényekre*“ (*Wilhelm Frick* birodalmi belügyminiszter), „*a jogalkotó tanácsadója és egyben az új német jog úttörője legyen*“ (*Franz Gürtner* birodalmi igazságügyi miniszter), valamint „*mindig úttörő harcos legyen a nép nemzetiszocialista vezetésében*“ (*Hanns Kerrl* porosz állam- és igazságügyi miniszter).

²⁶⁸ A ZAkDR 1935 májusi „*Ausland*” („*Külföld*“) című különszáma tíz országból, köztük Magyarországról is tartalmazott cikkeket: MAGYARY, Hauptprobleme der ungarischen Verwaltungsrationalisierung 65–67. Az 1935 novemberi különszám tizenegy tanulmányt tartalmazott nyolc országból, közöttük három Magyarországról: EGYED, Die Verfassung Ungarns nach dem Weltkriege 58–63.; KÖVESS, Über die Reform der ungarischen Advokatenordnung 64–66.; NIZSALOVSKY, Neue deutsche Rechtsgedanken und das ungarische Privatrecht 66–71.

amelyek a náci ideológiához köthetők.²⁶⁹ A Budapesti Ügyvédi Kamara elnöke, *Kövess Béla* a zsidó ügyvédek magas magyarországi arányára²⁷⁰ hivatkozva ismertette az ügyvédi rendtartás reformjáról szóló törvényjavaslatot, amely szerint a jövőben az ügyvédi kamara szerveit az összlakosságtól való „jelentős eltérés” nélkül, „a nemzet összetétele szempontjából meghatározó tényezők (nemzetiség, faj, felekezet) szerint”, arányosan kell betölteni.²⁷¹ Az évek során számos magyar jogász tanulmánya megjelent a folyóirat rendes számaiban is, ámbar a legtöbbet (összesen nyolcat) a német-magyar kultúrmegállapodás megkötésének évében, 1936-ban közölt a ZAkDR.²⁷² A ZAkDR külföldi olvasóinak száma 1935-re már közel 2.000-re nőtt,²⁷³ és a magyar Igazságügyi Minisztériumban is figyelemmel kísérték a közleményeit.²⁷⁴

²⁶⁹A szerzőket és a témákat úgy választották ki, hogy a közzétett tanulmányok a német érdekeket szolgálják. Például *Adolf Erich Albrecht* légiótanácsos (a Külügyminisztérium jogi osztályának helyettes vezetője) feljegyzésében a ZAkDR szerkesztőjével, *Karl Lohmann*nal 1939. október 13-án tartott találkozóról a következők olvashatók (PA AA, RZ 404/43157, számozatlan lap): „A szerkesztőbizottság fontolóra veszi azt az elképzelést, hogy a folyóiratot a német propaganda szolgálatába állítsa azáltal, hogy neves semleges jogtudósokat kér fel arra, hogy a folyóiratban a nemzetközi jog aktuális kérdéseiről tanulmányokat közöljenek. A szerkesztők kérik, hogy a Külügyminisztérium segítse őket ebben a törekvésükben.” *Lohmann* és *Albrecht* között szoros együttműködés volt; különösen a nemzetközi joggal foglalkozó cikkeket terjesztették a Külügyminisztérium elé jóváhagyásra, és szükség esetén cenzúrázták is őket (PA AA, RZ 404/43158, számozatlan lap: *Albrecht* 1939. december 30-i levele *Lohmann*hoz). *Albrecht* 1940. február 8-i, ugyancsak *Lohmann*hoz intézett levelében *Axel Freytagh-Loringhoven* egy később (ZAkDR 1940, 57–59.) megjelent írásának („Zur Frage der Kriegsschuld”) a kiegészítését kérte, amely szerint „a háború kitörésében a nyugati hatalmak voltak a fő bűnösök”.

²⁷⁰KÖVESS, Über die Reform der ungarischen Advokatenordnung 64–66., itt: 65., amely szerint „a zsidóság, amely az egész ország lakosságának mintegy 5 százalékát teszi ki, a Budapesti Kamarában még mindig legalább 50 százalékot tesz ki - az egyetlen a numerus clausus ellenére”.

²⁷¹KÖVESS, Über die Reform der ungarischen Advokatenordnung 64–66., itt: 64.

²⁷²KUBBACH, Aktuelle Rechtsprobleme der ungarischen Reform-Aufbauarbeit 58–60.; FINKEY, Die Organisation der Staatsanwaltschaft in Ungarn 486–488.; STOLPA, Die neuesten gesetzlichen Bestimmungen über den Naturschutz in Ungarn 489–490.; SZAKÁTS, Die Grundprinzipien der neueren ungarischen Rechtschaffung 491–498.; MOÓR, Der Kampf um den Frieden 572–574.; EGYED, Die ungarische Staatsbürgerschaft 662–669.; KUNCZ, Neue Richtungen im ungarischen Aktienrecht 721–726.; TÜRPITZ, Das ungarische Recht und seine Entwicklung 726–729. (az utóbbi cikk szerzője egy berlini ügyvédjelölt volt, aki *Kuncz Ödön* előadását foglalta össze, lásd hozzá a 27. lábjegyzetet). *Kuncz* előadásaival kapcsolatban lásd: HERGER, NS-Rechtstransfer aus ungarischer Perspektive 187–241., itt: 203. ff.

²⁷³GAEB, Tätigkeitsbericht der Auslandsabteilung für die Jahre 1934–1935 172–175., itt: 174.

²⁷⁴TÜRPITZ, Das ungarische Recht und seine Entwicklung 726–729., itt: 726: „*Antal Stefan államtitkár melegen üdvözölte, hogy az Akadémié für Deutsches Recht folyóiratának tanulmányozásával rendszeresen betekintést nyer a német jog reformjaiba és átalakításába.*” *Antal István* (1896–1975) az Igazságügyi Minisztérium államtitkáraként (1935–1936, 1938–1942) részt vett számos ún. zsidótörvény kidolgozásában. 1944 márciusában igazságügyi miniszter lett *Sztójay Döme* kormányában.

1. kép: ZAkDR 1935 – „Külföld“ Különszám

Az 1940-es évek elején az Akadémiának 44 levelező tagja volt tizenöt országból, közülük nyolc Olaszországból és hét Magyarországról,²⁷⁵ míg a többi országot lényegesen kevesebb tag képviselte.²⁷⁶ A levelező tagok kinevezése előtt olyan információkat gyűjtöttek, amelyek nemcsak a jelöltek „*jogi szakmában való kiemelkedő teljesítményére*” vonatkoztak, hanem nemzetiszocializmushoz

²⁷⁵ A 14 európai országból és Japánból érkező tagok listáján hét (volt) igazságügyi miniszter és több (volt) külföldi legfelsőbb bírósági elnök szerepelt, lásd: PICHINOT, Die Akademie für Deutsches Recht. Aufbau und Entwicklung einer öffentlich-rechtlichen Körperschaft des Dritten Reichs 168–169. A személyeket lásd a ZAkDR 1939. évi számában: N.N., Personalien 383.

²⁷⁶ Dániát és Bulgáriát egyenként négy tag képviselte, a többi országot (Belgium, Anglia, Franciaország, Görögország, Jugoszlávia, Hollandia, Norvégia, Lengyelország, Portugália, Svájc, Japán) többnyire egy vagy két, esetenként akár három tag képviselte, lásd: PICHINOT, Die Akademie für Deutsches Recht. Aufbau und Entwicklung einer öffentlich-rechtlichen Körperschaft des Dritten Reichs 168–169.

fűződő „politikai hozzáállásukra” is, különösen a „faji kérdéssel” kapcsolatban.²⁷⁷ A hét kinevezett magyar tag esetében (mint ahogy ez egyébként minden levelező tagnál történt), magas rangú jogászokról volt szó, köztük két (volt) igazságügy-miniszterrel és a Magyar Királyi Kúria két (volt) elnökével:²⁷⁸

- Prof. Dr. *Magyary Zoltán* (1888–1945) – a budapesti Közigazgatástudományi Intézet igazgatója;
- Dr. *Mikecz Ödön* (1894–1965) – igazságügyi miniszter (1938);
- Dr. *Osvald István* (1867–1944) – a Magyar Királyi Kúria elnöke (1934–1937);
- Dr. *Radocsay László* (1878–1968) – igazságügyi miniszter (1939–1944);
- Dr. *Stolpa József* (1887–1958) – államtitkár, a kultuszminisztériumi jogi osztály vezetője;
- Dr. *Töreky Géza* (1873–1961) – a Magyar Királyi Kúria elnöke (1937–1944);
- Dr. *Vladár Gábor* (1881–1972) – a Magyar Királyi Kúria szenátusának elnöke, az Igazságügyi Minisztérium osztályvezetője, *Lakatos Géza* kormányának az igazságügyi minisztere (1944).

Magyary, Mikecz és *Osvald* már levelező tagjai voltak a Német Jogakadémiának,²⁷⁹ amikor 1939 elején a müncheni Német Jog Háza (*Haus des Deutschen Rechts*) közelgő megnyitására való tekintettel az Akadémia ismét levelező tagokat kezdett kinevezni.²⁸⁰ Az új jelöltek kiválasztása a Külügyminisztériummal (*Auswärtiges Amt*) folytatott konzultációt követően történt, amely viszont a német nagykövetségektől és követségektől, köztük a budapesti német nagykövettől, *Otto von*

²⁷⁷ R 61/570, 40. lap: *Ludwig Roselius* bolgár főkonzul levele (Bréma) *Karl Lasch* (az Akadémia ügyvezetője) részére 1934. március 27-i keltezéssel. A levelező tagok körébe csak „néhány különösen érdemessnek bizonyult munkatársat” neveznek ki; lásd hozzá: GAEB, Tätigkeitsbericht der Auslandsabteilung für die Jahre 1934-1935 172–175., itt: 173.

²⁷⁸ BArch, R 61/29, 145. ff. lapok a levelező tagok jegyzékéről. Rövid életrajz a felsoroltakhoz: HERGER, Theory and Practice of Disenfranchisement in the Second Half of the Horthy Era and the NS Regime 218–232.

²⁷⁹ PA AA, RZ 404/43156 (számozatlan lap): a levelező tagok listája 1939. február 15-i keltezéssel. 1939. június 1-jén a Külügyminisztérium Jogi Osztályának megküldött listán (PA AA, RZ 404/43157, számozatlan lap) *Stolpa* szintén levelező tagként szerepelt, *Töreky* és *Vladár* pedig már a kinevezendő új tagok között volt feltüntetve (lásd ugyanott *Otto von Erdmannsdorff* 1939. június 23-án kelt levelét a Külügyminisztériumhoz, amely 1939. június 8-án küldte el a kinevezési okiratokat Budapestre). 1941-ben *Radocsay László* igazságügyi minisztert neveztek ki levelező tagnak (lásd a 307. lábjegyzetet). Egy régebbi, „*Javaslatok a Német Jogakadémia levelező tagjaira*” című lista (feltehetően 1934-ből) viszont tizenkét magyar jogászt tartalmazott (foglalkozással és laccímmel), akiket nem neveztek ki levelező tagnak, de nem is voltak olyan magas rangúak, mint a később felvett tagok; BArch, R 61/570, 44. lapszám, 48–50.: ezek főként budapesti professzorok és a Magyar Királyi Magyar Kúria bírái voltak, köztük *Aldöly Desider (Dezső)* „*az örökési jogi bírása*”, *Antalfy Michael (Mihály)*, „*polgári peres bíró*”, *Anyal Paul (Pál)* (*Angyal* hibás névirásához lásd fentebb a 210. lábjegyzetet); *Boda Julius (Gyula)*, az „*ismert jogász*”, *Csekey Stefan (István)* „*a szegedi egyetem szokásjogának professzora, nemzetközi hírnévvel*”, *Mendelényi Ladislaus (László)* „*büntetőjogi bíró*” és *Szladits Karl (Károly)*, „*dologi jog egyetemi tanára*”.

²⁸⁰ PA AA, RZ 404/43156 (számozatlan lap): *Friedrich Gaus* (a Külügyminisztérium jogi osztályának vezetője) 1939. február 10-én kelt levele tíz német követségnek és nagykövetségnek, köztük a budapesti német nagykövetségnek, mely szerint ekkor a Német Jogakadémia „*csak mintegy 30 levelező tagot nevezett ki, és három éve különösen óvatossá vált az új tagok kinevezésével*”).

*Erdmannsdorff*tól²⁸¹ kapott tájékoztatást a megfelelő (magas rangú) külföldi jogászokról.²⁸² Visszajelzéseiben – olyan magyar jogászokról is, akiket később nem neveztek ki levelező tagnak – a hangsúly a jelöltek politikai hozzáállásán (a Külügyminisztérium kérésének megfelelően) és azon volt, hogy milyen mértékben képesek a magyar jogélet befolyásolására: *von Erdmannsdorff* például megállapította, hogy *Tasnádi Nagy András* igazságügyi miniszter „nem titkolta az új Németországgal szembeni baráti hozzáállását”, és „a magyar kormány egyik leghűségesebb tagja volt Németországgal szemben”. *Vladár* („a Magyar Bírák és Jogászok Egyesületének elnöke”) kinevezését azért javasolta, mivel ez lehetőséget adna a Német Jogakadémiának, hogy „tovább mélyítse egyesülete és a német jogászok közötti kapcsolatokat”, különösen mivel *Vladár* „nagy tekintélynek örvendett a magyar jogászok között”, és „mindig is élénk érdeklődést mutatott a német jogélet iránt”. *Törekýröl* és *Puky Endrétől* („a Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság elnöke és volt magyar külügyminiszter”) azt írta, hogy „a magyar igazságszolgáltatásban betöltött vezető szerepük miatt nagy befolyással rendelkeztek a magyar jogi életben”.²⁸³

A Magyarországgal való jogi kapcsolatok intenzívebbé válása során további magyar jogászokat is kineveztek a Német Jogakadémia levelező tagjává,²⁸⁴ míg a náci korszak első éveiben az Akadémia inkább az Olaszországgal és Lengyelországgal való kapcsolatokra összpontosított.²⁸⁵ 1938 júniusában *Mikecz Ödön* magyar igazságügyi miniszter *Hans Frank* meghívására Németországba látogatott, és részt vett az Akadémia ötödik éves konferenciáján más magas rangú

²⁸¹ PA AA, RZ 404/43156 (számozatlan lap): *Friedrich Gaus* 1939. február 10-én kelt levele tíz német követségnek és nagykövetségnek.

²⁸² *Wilhelm Gaeb* (a Német Jogakadémia Külügyi Osztályának vezetője és 1939-től az Akadémia igazgatóhelyettese) 1939. március 30-án *Friedrich Gaus*nak írt levelében közölte a döntő „szempontokat az újonnan kinevezett külföldi jogászok, mint az Akadémia levelező tagjai kiválasztásánál” (PA AA, RZ 404/43156, számozatlan lap): „Először is, különösen jó, kiemelkedő és széles körben elismert szak tudás a jog vagy a politikatudomány bizonyos területein, valamint megfelelő személyes és politikai hírnév, különösen a nemzetiszocialista Németországhoz való viszonyulás tekintetében, továbbá az, hogy az illető személy már korábban is többé-kevésbé szoros kapcsolatban állt-e a Német Jogakadémiával és annak szerveivel (...).”

²⁸³ PA AA, RZ 404/43156 (számozatlan lap): *Otto von Erdmannsdorff* 1939. április 18-án kelt levele a Külügyminisztériumhoz. Bár az *Erdmannsdorff* által javasolt jelölteket, *Tasnádi Nagyot* és *Puky*t nem vették fel az Akadémia levelező tagjai közé, úgy tűnik, hogy *Antal István*ra vonatkozóan, aki a Külügyminisztérium 1939. február 10-én kiküldött akadémiai jelöltlistán szerepelt, *Erdmannsdorff* véleménye elfogadást nyert (PA AA, RZ 404/43156, számozatlan lap: *Friedrich Gaus* levele tíz német követséghez és követséghez), ahogy ez ugyanebből a forrásból kitűnik. *Erdmannsdorff* 1939. február 28-án kelt levelében a következőt írta a Külügyminisztériumnak: „*Antal államtitkár* például valószínűleg nem eléggé méltó egy ilyen kitiüntetésre, sem politikusi és jogász jelentőségét tekintve, sem a német-magyar jogi kapcsolatok elmélyítésében való közreműködését illetően, sem a nemzetiszocialista Németországhoz való hozzáállása miatt.”

²⁸⁴ N. N., Rechtswissenschaftlicher Gedankenaustausch zwischen Ungarn und Deutschland 461–462., itt: 461 (*Osvald Istvánt* és *Magyary Zoltánt* nevezik meg legfontosabb kapcsolattartóként). A Német Jogakadémia aktáiban (Barch, R 61/571, 165–166. lapok) található egy lista 31 magyar jogással (titulus, hivatal, cím), akik kapcsolattartó személyek voltak. Közöttük az első és második helyen *Magyary* és *Osvald* álltak (valamint többek között *Angyal Pál*, *Antal István*, *Csekey István*, *Egyed István*, *Finkey Ferenc*, *Horváth Dániel*, *Kövess Béla*, *Kuncz Ödön*, *Surányi-Unger Theo*, *Stolpa József*, *Szakáts Kálmán*, *Töreký Géza*, *Vladár Gábor*). A megnevezettek (*Finkey*, *Surányi-Unger*, *Szakáts* és *Töreký* kivételével) az „*általunk az éves konferenciára meghívott külföldi személyiségek listáján*” is szerepeltek, mint „*akiket mind régóta ismerünk*”; PA AA, RZ 404/43158 (lapszám nélkül): *Wilhelm Gaeb* 1940. november 15-i levele a Külügyminisztériumnak. *Gaeb* szerint az 1940-es éves konferenciára meghívandó külföldi jogászok kiválasztásakor csak egy „*szűk kört vettek figyelembe, akik vagy különösen közel álltak hozzánk, vagy különösen fontosnak ítélték az adott pillanatban*”. Tizenöt európai országból tíz alatt volt a meghívottak száma, de Olaszországból 24, míg Magyarországról pedig 15 meghívott volt. Lásd ugyanott *Gaeb* 1940. október 29-én kelt levelét a Külügyminisztériumba *Adolf Erich Albrecht*hez.

²⁸⁵ N. N., Kulturelle Zusammenarbeit zwischen Deutschland und Polen 563.; N. N., Deutsch-polnische Zusammenarbeit auf dem Gebiete des Rechts 1392–1394., itt: 1392–1393.

magyar jogászokkal – köztük *Magyary Zoltánnal*, *Horváth Dániellel*, az Igazságügyi Minisztérium büntetőjogi osztályának vezetője, *Térffy Bélával*, az igazságügyi miniszter személyi titkárával és *Vladár Gáborral*, az Igazságügyi Minisztérium magánjogi osztályának vezetőjével és a Magyar Királyi Kúria szenátusának elnökével együtt.²⁸⁶

Nem sokkal korábban, 1938 májusának végén fogadták el Magyarországon a *Mikecz* által előterjesztett ún. I. zsidótörvényt.²⁸⁷ *Mikecz* „*Az új alkotmányos fejlődés Magyarországon*” („*Die neue verfassungsrechtliche Entwicklung in Ungarn*“) címmel tartott előadást, majd *Hans Frank* a Német Jogakadémia levelező tagjává nevezte ki.²⁸⁸ A ZAkDR-ben arról számoltak be, hogy *Mikecz* előadásában rámutatott, „*hogy a politikai sors hasonlósága alapvető jogi kérdésekben is bizonyos egyetértéshez vezetett*”.²⁸⁹

Amikor *Frank* 1938 októberében visszatért a látogatásról, a Magyar Bírák és Ügyészek Szövetségének Budapesten tartott, „*A jogújítás a Harmadik Birodalomban*” („*Die Rechtserneuerung im Dritten Reich*“)²⁹⁰ című előadásán kijelentette, hogy *Mikecz* németországi látogatása „*a két nép közötti jogi élet számára a kölcsönösen gyümölcsöző kapcsolatok új korszakát nyitotta meg*”.²⁹¹ *Frank* ezután a német nép öt „*alapvető értékét*” („*faj, föld, munka, birodalom és becsület*“) használta fel a náci jogújítás feladatainak magyarázatára, és a „*faji törvényhozással*” kapcsolatban bejelentette, hogy az „*a zsidók Németországból való teljes eltüntetéséhez fog vezetni*”.²⁹² A „*német zsidótörvényhozás elveiről*” szóló megjegyzései alatt a „*nézőtér állítólag külön tapsal jutalmazta*”, és „*üdvívalgásban tört ki a Führert éltetve*”.²⁹³ Az előadást, amelyről számos magyar újság is beszámolt, németül és magyarul is megjelentették.²⁹⁴

1941 szeptemberében *Mikecz* utódja, *Radocsay László* igazságügyi miniszter Németországba látogatott,²⁹⁵ és többek között a Német Jogakadémián, a Német Jog Házában, Münchenben fogadták. Látogatása alkalmából *Radocsay* az Akadémia könyvtárának ajándékozta a budapesti, debreceni, pécsi és szegedi egyetemek által összeállított magyar jogi szakirodalom széleskörű

²⁸⁶ PA AA, RZ 404/43152 (lapszám nélkül): *Otto von Erdmannsdorff* 1938. június 2-i levele a Külügyminisztériumnak; *Wilhelm Gaeb* 1938. június 9-i levele *Adolf Erich Albrecht* légiótanácsosnak, a Külügyminisztérium jogi osztályának a helyettes vezetőjének.

²⁸⁷ 1938. évi XV. tc. a gazdasági és társadalmi élet egyensúlyának biztosításáról. Lásd hozzá: ABRAM, „Judengesetzgebung“ im deutsch-ungarischen Vergleich 387–415., itt: 404 ff.; BROSZAT, Das deutsch-ungarische Verhältnis und die ungarische Judenpolitik 183–199., itt: 186.

²⁸⁸ N. N., Besuch des ungarischen Justizministers bei der Akademie für Deutsches Recht 478.

²⁸⁹ N. N., Rechtswissenschaftlicher Gedankenaustausch zwischen Ungarn und Deutschland 461–462., itt: 461. *Mikecz* így folytatta: „*A Német Birodalomhoz hasonlóan a Magyar Királyságnak sincs írott alkotmánya. A magyar alkotmány mélyen a magyar nép életformájában gyökerezik.*”

²⁹⁰ BArch, R 61/24, 4–25. lapszám (előadáskézirat); R 61/571, 197. ff. lap. (A Budapesti Német Követség 1938. október 25-i jelentése).

²⁹¹ BArch, R 61/24, 4. lapszám (*Frank* azt is hangsúlyozta, hogy „*Németország és Magyarország közös sorsa a jövőben is elválaszthatatlan marad*”; 6. lap); R 61/571, 206–212. lap (*Frank* 1938. október 20. és 22. közötti budapesti útjának programja); N. N.: Besuch des Präsidenten der Akademie für Deutsches Recht in Ungarn 743–744.

²⁹² BArch, R 61/24, 11. ff. (az idézet a 12. lapon szerepel).

²⁹³ BArch, R 61/571, 197., 198–199. lapszám; *Frank* továbbá kifejtette, hogy a Német Jogakadémia a „*jogtudományi munka központi intézménye*” és „*a Német Birodalom és a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt jogalkotásának, jogi kutatásának és jogalkotásának eszköze*”. (BArch, R 61/24, 22–23. lapszám).

²⁹⁴ BArch, R 61/571, 197., 200. ff. lapszám; R 61/24, 48. ff.

²⁹⁵ N. N., Der Besuch des Kgl. Ungarischen Justizministers 911–912.

gyűjteményét.²⁹⁶ Egy évvel később, 1942-ben Radocsay „*Die Rechtserneuerung in Ungarn*” („*A jogújítás Magyarországon*”) című 39 oldal terjedelmű tanulmányát a „*Német Jogakadémia Kiadványai*” („*Schriften der Akademie für Deutsches Rechts*”) sorozatban publikálta.²⁹⁷ Már a cím is Hans Frank 1938-ban közzé tett írását követte, mint ahogy a szöveg is számos utalást tartalmazott Frank állításaira: „*Abogyan az öt nagy belső érték: faj, föld, munka, birodalom és becsület az egész német jogújítás alapjának tekinthető, így a magyar jogfejlődésnek is öt alapvető irányát látom, amelyek mindegyike a jogi megújítására irányul. Ezek a közösségi eszme, az indokolatlan önérdek félretétele, a népi gondolkodás, a család védelme és a jognak az élethez való közelsége. (...) A jogújítás nagy, sorsdöntő csatáját, amely egyben az elidegenedés elleni döntő csata is a magyar jogban, egyesült erővel vívják meg.*”²⁹⁸

Radocsay más területeken is átvette Frank véleményét, így például kitért a magyarországi ún. zsidótörvényekre és az új magyar házassági törvény ún. fajhigiéniai intézkedéseire is.²⁹⁹

A Német-Magyar Jogi Kapcsolatok Munkacsoport viszonylag későn jött létre, eredetileg magyar kezdeményezésre.³⁰⁰ A német-lengyel jogi kapcsolatokkal foglalkozó munkacsoport 1937 májusában,³⁰¹ a német-olasz jogi kapcsolatokkal foglalkozó munkacsoport ugyan ebben az évben novemberben jött létre.³⁰² Ezt követte 1941-ben a német-bolgár jogi kapcsolatok munkacsoportjának létrehozása.³⁰³ A fent említett országokkal létrehozott kormányközi munkacsoportokat egy-egy kulturális megállapodással jogilag is biztosították,³⁰⁴ és így a „*jogi kapcsolatok ápolását szolgáló kormányközi intézmény*” státuszát szerezték meg.³⁰⁵

²⁹⁶ N. N., Besuch Sr. Exzellenz des Kgl. Ungarischen Justizministers im Hause des Deutschen Rechts in München 317.

²⁹⁷ RADOCSAY, *Die Rechtserneuerung in Ungarn*. Radocsay tanulmánya volt az egyetlen, amely a 20 részeses „*Recht des Auslands*” („*A külföld joga*”) sorozatban megjelent.

²⁹⁸ RADOCSAY, *Die Rechtserneuerung in Ungarn* 4.

²⁹⁹ RADOCSAY, *Die Rechtserneuerung in Ungarn* 7. (1. lábjegyzet), 23–24., 29., 37–38. Amikor a kiadványt 1944-ben a ZAKDR-ben recenzálták, a recenzens, *Theodor Süß* írásában (32.) hangsúlyozta, hogy Radocsay „*korábban is gyakran kifejezte érdeklődését a nemzetiszocialista jogfejlődés iránt*”.

³⁰⁰ PA AA, RZ 404/43159 lapszám nélkül): A budapesti német követség 1941. október 22-én kelt levele a Külügyminisztériumnak.

³⁰¹ A Német-Lengyel Jogi Kapcsolatok Munkacsoport 1937. május 11-én, a tizenkettedik plenáris ülésen *Witold Grabowski* lengyel igazságügyi miniszter előadását követően alakult meg. A munkacsoport első és egyben utolsó ülésére, 1938 decemberében Varsóban került sor, mivel a tevékenysége Lengyelország 1939-es megszállásával ért véget. Lásd: PICHINOT, *Die Akademie für Deutsches Recht. Aufbau und Entwicklung einer öffentlich-rechtlichen Körperschaft des Dritten Reichs* 96. ff.; SCHNUR, *Beziehungen zwischen deutschen und polnischen Juristen* 240–248., itt: 243. ff.; N. N., *Deutsch-polnische Zusammenarbeit auf dem Gebiete des Rechts* 1392–1394., itt: 1392–1393.; N. N., *Arbeitsgemeinschaft für die deutsch-polnischen Rechtsbeziehungen* 310. A munkacsoport mindkét országból 40 jogalkalmazóból és jogtudósból állt; a német csoport elnökségének tagja vo *Axel von Freytagh-Loringhoven* is.

³⁰² A munkacsoport 1943-ig létezett, de az 1940-es években már alig volt aktív. Lásd: ENGLERT, *Deutsche und italienische Zivilrechtsgesetzgebung* 17. ff.; PICHINOT, *Die Akademie für Deutsches Recht. Aufbau und Entwicklung einer öffentlich-rechtlichen Körperschaft des Dritten Reichs* 112. ff.

³⁰³ N. N., *Aus der Auslandsarbeit der Akademie* 378. 1942-ben még tervben volt egy munkacsoport vagy bizottság felállítása a német-román jogi kapcsolatokkal kapcsolatban is, lásd *Adolf Erich Albrecht* 1942. február 18-i feljegyzését *Wilhelm Gaebnek* a Külügyminisztérium számára jelzett szándékról (PA AA, RZ 404/43159, számozatlan lap, l).

³⁰⁴ THIERACK, *Zehn Jahre Akademie für Deutsches Recht* 121–122., itt: 122.

³⁰⁵ THIERACK, *Recht und Richter in den autoritären Staaten. Bericht über die zweite Arbeitstagung der Arbeitsgemeinschaft über die deutsch-italienischen Rechtsbeziehungen in Wien* 219–224., itt: 220. *Thierack*, a Népbíróság akkori elnöke, német-olasz jogi kapcsolatokkal foglalkozó munkacsoport német csoportjának elnöke volt.

1941. október 21-én a magyar Igazságügyi Minisztériumban *Antal István* államtitkár, *Lupkovics György* minisztériumi igazgató, valamint *Carl August Emge*, az Akadémia elnökhelyettese és *Wilhelm Gaeb*, az Akadémia igazgatója egy német-magyar jogi kapcsolatokkal foglalkozó munkacsoport felállításáról folytatott megbeszélést.³⁰⁶ *Emge* látogatása alkalmából *Radocsay* igazságügyi miniszter átvette a Német Jogakadémia levelező tagjává történő kinevezéséről szóló oklevelet,³⁰⁷ és a magyar fél kifejezte a jövőbeni német-magyar együttműködés megszervezésével kapcsolatos kívánságát.³⁰⁸ A munkacsoport feladatairól szóló későbbi tárgyalásokat és a Magyarországgal kötendő kulturális megállapodás megkötését *Franz Schlegelberger* ideiglenes birodalmi igazságügyi miniszter vezette.³⁰⁹ *Schlegelberger* 1941 végén javasolta, hogy a megállapodásba foglaljanak bele egy olyan megfogalmazást, amely szerint a munkacsoport feladata legyen a „gyakorlati együttműködés a jogalkotás területén is a jogszabályok harmonizálása céljából”.³¹⁰ (Az európai jogszabályok harmonizálásában való német érdekeltségről lásd később az 5. fejezetet).

1942. január elején *Radocsay László* igazságügyi miniszter *Bárdosy László* miniszterelnökkel folytatott konzultációt követően elvi egyetértését fejezte ki a javaslatokkal, de elutasította a jogharmonizáció gondolatát, és óvatoss volt a megállapodás megkötésével kapcsolatban, mivel úgy vélte, hogy a szükséges parlamenti jóváhagyás magyar részről kritikus is lehet.³¹¹ A munkaközösségről szóló megállapodást 1942 áprilisában a jogharmonizációra vonatkozó passzus nélkül kötötték meg, ahogy erről mindkét fél szóbeli megegyezett.³¹² A munkacsoport magyar tagjai *Radocsay László* igazságügyi miniszter (mint tiszteletbeli elnök), *Antal István* propagandaminiszter (mint elnök), *Lupkovics György* kúriai bírós, az Igazságügyi Minisztérium Nemzetközi Jogi Főosztályának vezetője (mint főtitkár), *Hegedűs József* igazságügyi miniszteri tanácsos (mint titkár)

³⁰⁶ PA AA, RZ 404/43159 (számozatlan lap): *Karl Werkmeister* (Budapesti Német Nagykövetség) 1941. október 22-i levele a Külügyminisztériumnak; N.N., Aus der Auslandsarbeit der Akademie 378. Kérdéses az, hogy *Franz Schlegelberger*, aki 1941. október 8-tól tíznapos állami látogatáson tartózkodott Magyarországon, milyen mértékben vett részt a találkozózt megelőzően a folyamatokban; lásd: N. N., Staatsbesuch des Staatssekretärs Dr. Schlegelberger in Ungarn 1011.

³⁰⁷ N. N., Aus der Auslandsarbeit der Akademie 378.

³⁰⁸ PA AA, RZ 404/43159 (lászám nélkül): A budapesti német követség 1941. október 22-én kelt levele a Külügyminisztériumnak: „Mint Dr. Gaeb [azaz *Wilhelm Gaeb*], a Német Jogakadémia igazgatója tájékoztatott, *Antal* államtitkár úr a magyar igazságügyi miniszter nevében őt és Dr. Emget meghívta egy megbeszélésre, amelynek során a magyar fél kifejezte a Német Jogakadémia és a magyar körök közötti szorosabb kapcsolat kívánságát. A magyar urak megemlítették, hogy a német-olasz kulturális egyezményben rögzített szervezeti formára és a kiegészítő jegyzékváltásra gondoltak. A német-olasz minta szerint tehát a német-magyar kulturális egyezményt ki kellene egészíteni, ezt követően egy német és egy magyar bizottságot kellene létrehozni; a német bizottságot Dr. Gaeb [sic], a magyar bizottságot pedig a magyar igazságügyminisztérium államközi szerződések osztályának vezetője, v. *Lupkovics* kúriai bírós vezetője. Évente két éves ülést kellett voa tartani, felhívva Németországban és Magyarországon”.

³⁰⁹ *Franz Gürtner* igazságügyi miniszter halála után 1941. január 29-én *Franz Schlegelberger* államtitkárt nevezték ki megbízott birodalmi igazságügyi miniszterré, akit 1942. augusztus 20-án *Otto Georg Thierack* váltott fel. *Schlegelberger* volt az egyik fő vádlott a nürnbergi jogászperben 1947-ben. Lásd: FÖRSTER, Jurist im Dienst des Unrechts 21. ff., 77. ff.

³¹⁰ BArch, R 3001/23190, 83–85. lapszám: *Schlegelberger* 1941. december 3-án kelt levele *Lupkovics György*nek a megkötendő kulturális egyezmény megfogalmazására és a munkaközösség feladataira vonatkozó javaslatokkal: „munkaközösség létrehozása a jogtudományi kapcsolatok ápolására és elmélyítésére, különös tekintettel a jogfejlesztésre és jogösszehasonlításra, valamint a gyakorlati együttműködésre a jogalkotás terén a jogharmonizáció érdekében.

³¹¹ BArch, R 3001/23190, 87–88. lapszám: *Radocsay* 1942. január 8-i levele *Schlegelberger*nek.

³¹² BArch, R 3001/23190, 94. lapszám: *Radocsay* 1942. április 28-i levele *Schlegelberger*nek.

és tíz állandó tag, köztük *Angyal Pál*, *Kuncz Ödön* és *Magyary Zoltán* budapesti professzorok voltak.³¹³ A munkacsoport 1942 májusára tervezett berlini ülését rövid időn belül lemondták, mivel az nem volt fontos a háborús erőfeszítések szempontjából³¹⁴ ezt követően pedig valószínűleg nem volt további eszmecsere a munkacsoport magyar és német tagjai között.³¹⁵

A jogharmonizációra való törekvés már az 1937-ben létrehozott Német-Olasz Jogi Kapcsolatok Munkacsoportban is fontos indítéka volt a kormányközi együttműködésnek.³¹⁶ Bár ez a munkacsoport 1938-ban és 1939-ben két nagy konferenciát tartott,³¹⁷ amelyeken intenzív megbeszéléseket folytattak a két ország náci jogújításáról és jogharmonizációjáról, az eredmények szerények voltak, és még ott is, ahol a hatások jelen voltak, ezeket az olasz dokumentumokban „*típiusan olasz*” megoldásoknak tekintették.³¹⁸

5. Az ún. európai nagytér igazgatása német vezetéssel

„*A tudomány nemzetközivé tételének és a külföldi tudományos kapcsolatok iránításának náci politikája 1939 után a kulturális elnyomás és a hegemon igények offenzív érvényesítésére irányuló politikai intézkedésekkel együtt új dimenziót kapott, ami a bölcsészeti és a kulturális tudományokra is hatással volt.*“³¹⁹ Az államközi kapcsolatokat most már a külföldről való információszerzésre használták fel a „*népesség átalakítása*”, a gazdasági kizsákmányolás és az együttműködés céljából,³²⁰ még ha a stratégiák az egyes országok

³¹³ BArch, R 61/29, 186. lapszám. További állandó tagok voltak: *Balás P. Elemér* (a Kolozsvári Egyetem eljárásjogi professzora), *Bogsch Árpád* (kormányfőtanácsos, ügyvéd, Budapest), *Csánk Béla* (miniszteri tanácsos az Igazságügyi Minisztériumban), *Fabinyi Tihamér* (volt pénzügyminiszter, Magyar Általános Hitelbank elnöke), *Kádár Levente* (a Belügyminisztérium államtitkára), *Lázár Ferenc* (a Budapesti Közjegyzői Kamara elnöke, felsőházi tag) és *Mendelényi László* (a Budapest és környéke Törvényszék elnöke).

³¹⁴ BArch, R 3001/23190, 93. lapszám: *Schlegelberger* 1942. április 16-án kelt levele *Radocsay*hoz.

³¹⁵ A Birodalmi Igazságügyi Minisztérium iratai tartalmazzák még *Radocsay* igazságügyi miniszter 1942. szeptember 24-én kelt levelét *Thierack* birodalmi igazságügyi miniszternek, aki 1942 augusztusa óta a Német Jogakadémia elnöke is volt. *Radocsay* a munkacsoport munkájának támogatását kérte. BArch, R 3001/23194, 161–163. lapszám.

³¹⁶ THIERACK, *Recht und Richter in den autoritären Staaten. Bericht über die zweite Arbeitstagung der Arbeitsgemeinschaft über die deutsch-italienischen Rechtsbeziehungen in Wien* 219–224., itt: 224: A munkacsoport feladata az volt, hogy „*összönözze és előmozdítsa a jogi megújulást mindkét országban*”, és bemutassa, hogy „*a két nép jogi életének kiemelkedő képviselői hogyan képzelik el bizonyos jogi problémák közös megoldását*”.

³¹⁷ Az első konferenciára 1938. június 21. és 25. között Rómában, a másodikra 1939. március 6. és 11. között Bécsben került sor. A konferenciák témái a következők voltak: „*Rechtsvereinbeitlichung auf dem Gebiete des Schuldrechts*“ (Jogegységesítés a kötetmi jog területén), „*Rasse und Recht*“ („Faj és jog“) és „*Die Stellung des Richters im Führerstaat*“ („A bíró helyzete a Führerállamban“). Az első konferencia résztvevői között volt *Axel von Freytagh-Loringhoven*, *Ernst Rudolf Huber* és *Gustav Adolf Walz*. Lásd: THIERACK, *Recht und Richter in den autoritären Staaten. Bericht über die zweite Arbeitstagung der Arbeitsgemeinschaft über die deutsch-italienischen Rechtsbeziehungen in Wien* 219–224., itt: 221–222.; ENGLERT, *Deutsche und italienische Zivilrechtsgesetzgebung* 17. ff.; SCHUBERT, *Akademie für Deutsches Recht 1933–1945. Protokolle der Ausschüsse III/4. köt. XXXV–XXXVIII.*, 730–757. (német jogászok előadásai a munkacsoport konferenciáin).

³¹⁸ ENGLERT, *Deutsche und italienische Zivilrechtsgesetzgebung* 39. ff.

³¹⁹ VAN LINTHOUT – KLAUSNITZER, *Europäischer Wissenschafts-Dienst. „Zwischenvölkische Aussprache“ oder expansive Internationalisierung im Rahmen des „Kriegseinsatzes der Geisteswissenschaften“?* 141–179., itt: 152.

³²⁰ A háború kitörése után például a Birodalmi Oktatási Minisztérium által kiadott titkos körlevél (*Wilhelm Groh* aláírásával) előírta, hogy a külföldre utazó akadémikusoknak „*ismerniük kell a nemzetiszocialista Németország (...) külpolitikai célkitűzéseit*“. Idézi: DAFINGER, *Vorträge ausländischer Wissenschaftler in Deutschland und deutscher Wissenschaftler im Ausland auf Einladung bilateraler Freundschaftsgesellschaften* 239–268., itt: 248.

tekintetében eltérőek³²¹ is voltak, attól függően, hogy inkább egyenrangúnak tekintett államokról, megszállt országokról, szatellit államokról vagy autoriter szövetséges államokról, mint például Magyarországról volt szó.³²²

A náci rezsim háború alatti tudományos expanziójának része volt például a Német Tudományos Intézetek létrehozása, amelyről már volt szó (2.2. fejezet), vagy az interdiszciplináris és nemzetközi irányultságú *Europäischer Wissenschafts-Dienst - Korrespondenz für Kultur und Wissenschaft* (Európai Tudományszolgálat – Kulturális és Tudományos Párbeszéd = EWD) (1941–1944) című folyóirat, amelyet a Birodalmi Népfelvilágosító és Propaganda Minisztérium finanszírozott, és amelynek feladata az előszó szerint az volt, hogy „közvetítő legyen Németország és Európa között”.³²³ Az „új Európa eszméjének” megvalósításához már nem csak a német tudomány eredményeit kellett külföldön propagálni, hanem a külföldi tudósokat is be kellett vonni a német vezetés alatt álló nagytér feladataiba – a háború idején túlmutató perspektívával.³²⁴ Mindez a katonai és gazdasági-műszaki frontot kiegészítő „harmadik front” volt a tudomány oldaláról.³²⁵

A legkiemelkedőbb akció a náci tudományos funkcionárius, *Paul Ritterbusch* (1900–1945) által a Birodalmi Oktatási Minisztérium megbízásából szervezett „bölcseztudományok háborús bevetése”, az ún. *Aktion Ritterbusch* (1940–1945) volt, amelyben jó 700 német és külföldi tudós vett részt.³²⁶ A jogtudomány területén fontos szerepet játszottak a kielői iskola jogászai, akikhez *Ritterbusch*

³²¹ HAUSMANN, „Auch im Krieg schweigen die Musen nicht“. Die Deutschen Wissenschaftlichen Institute im Zweiten Weltkrieg 9.

³²² Azzal kapcsolatban, hogy a második világháború alatt Magyarország milyen mértékben függött a Német Birodalomtól, lásd: ZELLNER, Eigenständigkeit Ungarns oder Satellit des Dritten Reiches? 201–257., itt: 201–202., 206–207., 255.

³²³ Az EWD első (1941. évi 1/2.) számában közölt bevezető szerint (1.) a „kettős feladata” az volt, hogy egyrészt „a német alkotó akarata a tudomány és kultúra területén elért német eredmények tolmácsolója legyen minden európai nép számára”, másrészt „lehetőséget adjon barátainknak e népek között arra, hogy beszámoljanak saját eredményeikről és erőfeszítéseikről ezen a területen”.

³²⁴ Vö.: VAN LINTHOUT – KLAUSNITZER, Europäischer Wissenschafts-Dienst. „Zwischenvölkische Aussprache“ oder expansive Internationalisierung im Rahmen des „Kriegseinsatzes der Geisteswissenschaften“? 141–179, itt: 143. ff., 148.

³²⁵ SCURLA, Die dritte Front. Geistige Grundlagen des Propagandakrieges der Westmächte 3. A nemzetközi együttműködés háborúban történő erősítésével kapcsolatban: SCURLA, Wissenschaft und Ausland im Kriege 225–234. A doktorált közgazdász *Herbert Scurla* (1905–1981) a Birodalmi Oktatási Minisztérium Tudományos Hivatalának a tanácsadója volt, a Német Tudományos Intézetek egyik kezdeményezője, aki (politikai) íróként karriert futott be az NDK-ban. Lásd: DAFINGER, Vorträge ausländischer Wissenschaftler in Deutschland und deutscher Wissenschaftler im Ausland auf Einladung bilateraler Freundschaftsgesellschaften 239–268., itt: 243; HAUSMANN, Auch im Krieg schweigen die Musen nicht“. Die Deutschen Wissenschaftlichen Institute im Zweiten Weltkrieg 22.

³²⁶ 1941 és 1944 között tizenkét tudományterületen 67 monográfiát és antológiát adtak ki. Lásd: HAUSMANN, „Deutsche Geisteswissenschaft“ im Zweiten Weltkrieg 19–20., 23–24., 30. ff., 419–463., *Ritterbusch* biográfiájával kapcsolatban: 30. ff. *Ritterbusch* 1932-ben csatlakozott az NSDAP-hoz. 1935-től az alkotmány-, közigazgatási és nemzetközi jog, valamint a jogfilozófia professzora volt Kielben, 1937 és 1941 között pedig a kielői egyetem rektora; tanszékét 1941-ben áthelyezték Kielből Berlinbe. Tagja volt a Német Jogi Akadémia Nemzetközi Jogi és Rendészeti Jogi bizottságának. *Ritterbusch* emellett több folyóirat társszerkesztője volt, és számos állami és pártfunkciót töltött be, többek között a Kielői Nemzetiszocialista Oktatók Szövetségének vezetőjeként, az NSRB Egyetemi Oktatók Szakcsoportjának vezetőjeként, a Birodalmi Térkutatási Munkacsoport vezetőjeként és a Birodalmi Oktatási Minisztérium miniszteri igazgatójaként.

is tartozott.³²⁷ A „misszió” feladatát abban látták, hogy „tudományosan megkérdőjelezhetetlen módon dolgozza ki az új európai rend eszméjét (...), és igazolja, hogy ez az európai népek életének igazsága és valósága”.³²⁸ A nemzetközi jogi szekcióban „A világrend változása” („Wandel der Weltordnung”) címszó alatt tárgyalták³²⁹ ezeket a kérdéseket, az alkotmányjog szekcióban pedig (amely két kötetet készített „A birodalom eszméjéről és rendjéről” 1941-ben, illetve 1943-ban) nagy nemzetközi konferenciát terveztek, amelyen a külföldi jogászok többsége Magyarországról érkezett volna. Ilyen vendégként *Magyary Zoltán*on kívül öt másik jogászt neveztek meg: Dr. *Tomcsányi Móric* felsőházi tagot, Dr. *Egyed Istvánt*, Dr. *Martonyi János* kolozsvári rendkívüli egyetemi tanárt, valamint a Művelődésügyi Minisztérium Felsőoktatási Főosztályának a vezetőjét, Dr. *Mártonffy Károlyt*, aki *Magyary* tanítványa volt.³³⁰

Az „új európai rend eszméjének” a megvalósítása, mint a bölcsészeti tudományok háború alatti mozgósításának hajtóereje,³³¹ magában foglalta a jogharmonizációt is az európai nagytérben. Amint a Nemzetközi Jogi Kamara (*Internationale Rechtskammer*, 5.1. fejezet) és az Állam- és Közigazgatási Tudományok Nemzetközi Akadémiájának (*Internationale Akademie für Staats- und Verwaltungswissenschaften*, 5.2. fejezet) a példája mutatja, a német vezetés alatt álló európai nagytér igazgatásának jogi kérdései álltak a középpontban³³² – a Németország által megszállt területeken kívül is. A közigazgatási és kereskedelmi jog területén a jogszabályok harmonizálására irányuló erőfeszítések a külföldi jogászokkal való (látszólagos) nemzetközi együttműködés és a német érdekek (többé-kevésbé rejtett) érvényesítése között ingadoztak.

³²⁷ A Ritterbusch-akcióban *Martin Busse*, *Georg Dahm*, *Ernst Rudolf Huber*, *Karl Michaelis*, *Wolfgang Siebert* és *Franz Wieacker* vettek részt a kieli iskolából, néhányan közülük szekcióvezetőként; HAUSMANN, „Deutsche Geisteswissenschaft“ im Zweiten Weltkrieg 56. ff.; SCHUMANN, Von Leipzig nach Göttingen. Eine Studie zu wissenschaftlichen Netzwerken und Freundschaften 633–678., itt: 670. ff.

³²⁸ DIETZE, Bericht über die Arbeitstagung zum Kriegseinsatz der deutschen Geisteswissenschaften am 27. und 28. 4. 1940 in Kiel 397–398., itt: 397.

³²⁹ JAHREIB, Wandel der Weltordnung. Zugleich eine Auseinandersetzung mit der Völkerrechtslehre von Carl Schmitt 513–536., itt: 524–525. Kritizálta, hogy *Schmitt* nagytér-elmélete elsősorban gazdasági szempontú volt, a kulturális hasonlóságokat pedig elhanyagolta (Európa kulturálisan „az Atlanti-óceántól a Volgáig szinte tisztán indogermán világ”), és tanulmányát a következő mondattal zárta (536.): „A világrend változásában írott vagy íratlan kontinentális alkotmányok és egy interkontinentális jog alakul ki”. A „Wandel der Weltordnung” sorozatban jelent meg például 1941-ben *Axel von Freytagh-Loringhoven* a „Völkerrechtliche Neubildungen im Kriege” című műve is. Lásd: HAUSMANN, „Deutsche Geisteswissenschaft“ im Zweiten Weltkrieg 261. ff.

³³⁰ HAUSMANN, „Deutsche Geisteswissenschaft“ im Zweiten Weltkrieg 250. ff., 254–255. (422. lábjegyzet): A külföldi ügyvédek politikailag megvizsgálták; meghívásokat valószínűleg már nem adtak ki.

³³¹ Például HAUSMANN, „Auch im Krieg schweigen die Musen nicht“. Die Deutschen Wissenschaftlichen Institute im Zweiten Weltkrieg 20–21.: *Fritz von Twardowski*, a Külügyminisztérium Kulturpolitikai Osztályának vezetője 1942 augusztusában közreadott beszédében a következő áll: „A német kultúrpolitika folytatása azt jelenti, hogy szellemi vezetői igényt támasztunk és érvényesítünk, hogy megszervezzük a nemzetek közötti szellemi együttműködést, hogy mindenekellett állandó batást gyakorolunk más országok befolyásos, kiválasztott szellemi vezető rétegére és a lehető legnagyobb mértékben függővé tesszük őket a német szellemtől. (...) Ma Európában minden mozgásban van, most, amikor Európa politikai újjászervezése először szilárdul meg, amikor a befolyási szférák először rögzülnek, amikor más nemzetek először térnek magukhoz abból a kábulatból, amelybe a háború sodorta őket és kulturálisan aktívvá válnak, most –ha beheszen ismerjük fel és használjuk ki a helyzetet – sok területen erősen meg tudjuk vetni a lábunkat, és el tudunk olyan pozíciókat foglalni, amelyek egyébként menthetetlenül elvesznének.”

³³² A nagytér igazgatásának fogalmáról: BEST, Großraumordnung und Großraumverwaltung 406–412.; BEST, Grundfragen einer deutschen Großraum-Verwaltung 33–60.

5.1. A Nemzetközi Jogi Kamara (1941–1943)

Az a terv, hogy a jogélet területén való határokon átnyúló együttműködés céljából egy Nemzetközi Jogi Kamarát (*Internationale Rechtskammer* = IRK) állítsanak fel, az 1939 májusában Lipcsében megrendezett Első Nagynémet Jogőrző Konferenciára (*Erster Großdeutsche Rechtswahrertag*) nyúlik vissza. A rendezvény több mint 25.000 német és külföldi résztvevőt vonzott, köztük egy több mint tíztagú magyar jogászdelegációt.³³³ A terv megvalósítására egy ideiglenes bizottságot és egy tanácsadó testületet hoztak létre, amelyben nyolc európai ország képviseltette magát,³³⁴ magyar részéről a budapesti *Bogsch Árpád* által.³³⁵

Két évvel később, 1941. április 3. és 5. között *Hans Frank*nak, a Náci Jogőrzők Szövetsége (*NS-Rechtswahrerbundes*) birodalmi vezetőjének³³⁶ a meghívására Berlinben nemzetközi konferenciát tartottak mintegy 50 magas rangú külföldi jogász részvételével 11 európai országból és Japánból azzal a céllal, hogy német vezetéssel megalapítsák a Nemzetközi Jogi Kamarát.³³⁷ „Magyarországról *Dr. Bogsch Árpád ügyvéd, kormányzati főtanácsos, a Magyar Jogászegylet német tagozatának az igazgatója, aki szintén régi barátja a Rechtswahrerbundnak, valamint Dr. von Zebery miniszteri tanácsos volt jelen.*”³³⁸

A Nemzetközi Jogi Kamara 1941. április 5-i alakuló ülésén *Frank*ot választották meg elnöknek.³³⁹ Ezt követő beszédében³⁴⁰ *Frank* világossá tette, hogy a német nép „*lényegi értékeinek*”, „*fajának, földjének, munkájának, államának és becsületének – mint a közösségi rend fénylő csillagainak*” - különös jelentőséget kell tulajdonítani az IRK-ban, ahol nem arról van szó, hogy „*a német jogot akarják*

³³³ N. N., Vorwort 9–10., itt: 9 (Ez az előszó a „*Tag des Deutschen Rechts 1939. 6. Reichstagung des Nationalsozialistischen Rechtswahrerbundes*” című kötethez készült, ami 1939-ben jelent meg Berlinben); PFEIFFER, Tagungsbericht der Internationalen Juristenbesprechung in Berlin vom 3. bis 5. April 1941 aus Anlaß der Gründung der Internationalen Rechtskammer 81., 83. (*Heuber* beszámolója „*Deutschland*” címmel); N. N., Die Gründung der ungarischen Gruppe der Internationalen Rechtskammer 636–639., itt: 636.

³³⁴ Lásd: PFEIFFER, Die Organisation der Internationalen Rechtskammer 165–174.; itt: 168. (A bizottság bolgár, dán, német, olasz, jugoszláv, holland, spanyol és magyar jogászokból állt). Magyarországgal kapcsolatban lásd: N. N., Die Gründung der ungarischen Gruppe der Internationalen Rechtskammer 636–639., itt: 636.

³³⁵ Az 1939. május 20-án Lipcsében tartott ülés jegyzőkönyvét közli: PFEIFFER, Tagungsbericht der Internationalen Juristenbesprechung in Berlin vom 3. bis 5. April 1941 aus Anlaß der Gründung der Internationalen Rechtskammer 123–124. *Hans Frank*, a „*Rechtswahrertag*” szervezője töltötte be az ideiglenes bizottság tiszteletbeli elnöki tisztét.

³³⁶ Az NSBR adott otthont a konferenciának, szervezettel becsatlódva az IRK-ba, melynek az irodája az NSBR egyik épületében kapott helyet. Lásd: N. N., Gründung der Internationalen Rechtskammer 906–909., itt: 909.; N. N., Rechtsarbeit in Europa. Zur Gründung der Deutschen Landesvertretung der Internationalen Rechtskammer 641–644., itt: 641.

³³⁷ N. N., Internationale Juristenbesprechung – Internationale Rechtskammer 151. Németországon kívül a következő országok lettek tagok: Bulgária, Dánia, Finnország, Olaszország, Japán, Hollandia, Norvégia, Portugália, Románia, Spanyolország, Szlovákia és Magyarország.

³³⁸ N. N., Gründung der Internationalen Rechtskammer 906–909., itt: 907. A meghívott külföldi jogászok közül sokan már hosszabb ideje kapcsolatban álltak a Német Jogakadémia vagy az NSBR-vel.; BArch, R 4901/2965, 2v lapszám: *Paul Giesecke* 1943. július 28-i levele a REM-hez.

³³⁹ N. N., Gründung der Internationalen Rechtskammer 906–909., itt: 909. Dr. *Helmut Pfeiffer* ügyvédéről, akit *Frank* nevezett ki főtítkárnak, *Thierack* birodalmi igazságügyi miniszter 1944. április 24-én úgy fogalmazott, hogy „*nagyon arrogáns és intellektuálisan nem túl megalapozott*”; BArch, R 3001/24204, 24. lapszám.

³⁴⁰ N. N., Zur Gründung der Internationalen Rechtskammer 163–165., itt: 163–164.

ráerőltetni a többi európai nemzetre”, hanem arról, hogy „a bábórn és a pusztuláson túli időkre” „gyümölcsöző eszmecserét” folytassanak.³⁴¹

In Vertretung von Reichsminister Dr. Frank eröffnete Reichsgeschäftsführer Dr. Heuber die Tagung. Daneben an der Stirnseite Staatssekretär Dr. Freister-Deutschland, Excellenz Prof. Dikoff-Bulgarien, Präsident Reitzel-Nielsen-Dänemark, Professor Lo Verde-Italien und Reichspolizeichef Thune-Jacobsen-Dänemark.

2. kép: Az IRK alapító ülésének megnyitója 1941. április 3-án

³⁴¹ N. N., Die Internationale Rechtskammer, Rede des Generalgouverneurs, Reichsministers Dr. Hans Frank auf der Internationalen Juristenbesprechung am 5. April 1941 in Berlin 897–899., itt: 898–899. és köv. (A beszéd nyomtatásban a ZAkDR-ban jelent meg 1941-ben, 137–138.): „Ezért úgy gondolom, hogy a nemzetiszocializmus jogrendszere érdekes jelenség a Nemzetközi Jogi Kamara számára. Amit mi a belső értékek – faj, föld, munka, állam és becsület – tekintetében népünk elé állítunk (...), azt minden népnek átadjuk. A világ egyetlen népe sem lesz képes fennmaradni anélkül, hogy ne szembesülne ezekkel az új fogalmakkal. Ebben a szellemi vitában a Nemzetközi Jogi Kamara különleges szerepet fog játszani. (...) A Nemzetközi Jogi Kamarának minden bizonnyal lehetősége lesz arra, hogy megismerje a német jogalkotás fejlődését, és úgy tanulmányozza azt, hogy abból minden nemzet profitálhasson.“ Vö.: N. N., Die Gründung der ungarischen Gruppe der Internationalen Rechtskammer 636–639., itt: 637.

Reichsminister Dr. Frank und einige Mitglieder des Großen Rates. Von links nach rechts: Professor Haataja-Finnland, Mr. de Bruyès Tack-Niederlande, Professor de Moncada-Portugal, Ministerialrat Dr. Kiyohara-Japan, Präsident Reitzel-Nielsen-Dänemark, Reichsminister Dr. Frank, Ministerialdirektor Professor de Cassa-Spanien, Präsident Pedersen-Norwegen, Oberregierungsrat Dr. Bogsch-Ungarn, Professor Lo Verde-Italien, Professor Dr. Gerota-Rumänien.

3. kép: *Hans Frank* (középen) az IRK külföldi tagjaival; balról jobbra tagok Finnországból, Hollandiából, Portugáliából, Japánból, Dániából, Spanyolországból, Norvégiából, Magyarországról, Olaszországból és Romániából (Belgium, Bulgária és Szlovákia képviselői hiányoznak). A harmadik helyen jobbról: *Bogsch Árpád*.

Reichsminister Dr. Frank begrüßt Professor Haataja-Finnland. Im Hintergrund Oberregierungsrat Dr. Bogsch-Ungarn (links), Professor Dr. Gerota-Rumänien (Mitte) und Dr. Heuber-Deutschland (rechts).

4. kép: *Hans Frank* üdvözlí a konferencia külföldi résztvevőit; hátul balra *Bogsch Árpád*.

A Nemzetközi Jogi Kamara berlini székhelyének megalakulását követően valamennyi részt vevő országban (összesen tizennégyben) nemzeti képviseletet hoztak létre.³⁴² A magyar képviselet 1942. április 20-án alakult meg Budapesten. *Bogsch Árpád* társalapító a nap „szimbolikus jelentőségét” hangsúlyozta, hiszen „a magyar csoport felállítása Adolf Hitler születésnapján történt”.³⁴³ A magyar képviselet elnöke *Stolpa József* államtitkár lett, aki a Német Jogakadémia levelező tagja is volt.³⁴⁴ Emellett hat szakosztály alakult, amelyek élén egy-egy elnök állt (köztük *Magyary Zoltán* és *Kuncz Ödön*).³⁴⁵ A magyar képviselet összesen 45, többnyire magas rangú jogászból állt, köztük államtitkárok és más magas rangú miniszteri tisztviselők, szenátusi elnökök és a Királyi Kúria bírái, professzorok, bankigazgatók, különböző intézmények elnökei és egy volt miniszter.³⁴⁶

Négy nappal később, 1942. április 24-én Berlinben megalakult a Nemzetközi Jogi Kamara német nemzeti képvisellete. Az elnöke *Wilhelm Heuber*, az NSRB birodalmi ügyvezető igazgatója, a tiszteletbeli elnöke pedig *Wilhelm Obnesorge* birodalmi postaügyi miniszter volt. Az alelnökök és a két általános szekció vezetői *Roland Freisler*, a Népbíróság elnöke és *Wilhelm Stuckart*, a Birodalmi Belügyminisztérium államtitkára voltak, akik mindketten részt vettek a wannsee-i konferencián „zsidókérdés teljes megoldása” érdekében Európában, alig három hónappal korábban.³⁴⁷ Az alakuló ülésen a két alelnök áttekintést adott a „Jog és Igazságszolgáltatás” (*Freisler*), illetve az „Alkotmány és közigazgatás” (*Stuckart*) főosztályok vezetőjeként ellátott feladatairól.³⁴⁸ *Hans Frank* ezután a náci jog

³⁴² PFEIFFER, Die Organisation der Internationalen Rechtskammer 165–174., itt: 171. ff. (2. függelék); Vö.: N. N., Bulgarien in der Internationalen Rechtskammer 714.

³⁴³ N. N., Die Gründung der ungarischen Gruppe der Internationalen Rechtskammer 636–639., itt: 638. *Bogsch* a „lényegi értékekre” is utalt, amelyeket *Hans Frank* az IRK alapítása alkalmából tartott beszédében hangsúlyozott (637.): „Ezek a faj, a föld, a munka, a hazza és a becsület. Nem kell hangsúlyoznunk, hogy ezek az értékek számunkra, magyar jogászok számára is értékeket jelentenek, úgyszintén eszményt, amiért küzdeni és dolgozni akarunk.”

³⁴⁴ PFEIFFER, Die Organisation der Internationalen Rechtskammer 165–174., itt: 171., 173. (2. függelék): *Bogsch Árpád* volt az ügyvezető igazgató, *Kuncz Ödön* és *Zebery Lajos* pedig az igazgatóság tagjai. *Carl Schmitt* más európai országokba tett előadókörúttal az IRK külföldi képviselteleiről is beszámolt; nyomtatásban: TILITZKI, Die Vortragsreisen Carl Schmitts während des Zweiten Weltkrieges 191–259., itt: 219. (Bukarest, 1943. február közepe: Jelentés az IRK romániai szekciójának megalapításáról), 232. ff., 249. (Madrid, 1943. június eleje: például az IRK spanyol részlegének vezetőjével való találkozó említése).

³⁴⁵ A következő szekciók voltak: (1) gazdasági jog: *Kuncz Ödön*, (2) magánjog: Prof. Dr. *Nizsalovszky Endre*, (3) polgári eljárásjog: Dr. *Vincenti Gusztáv*, a Budapesti Királyi Tábla alelnöke, (4) közigazgatási és pénzügyi jog: *Magyary Zoltán*, (5) büntetőjog: *Zebery Lajos* kúriai bíró, (6) ügyvédi/foglalkozási jog: Dr. *Szabó Lajos* kormányfőtanácsos, a *Magyar Nemzeti Bank* jogtanácsosa. N. N.: Die Gründung der ungarischen Gruppe der Internationalen Rechtskammer 636–639., itt: 638.

³⁴⁶ N. N., Die Gründung der ungarischen Gruppe der Internationalen Rechtskammer 636–639., itt: 638–639. a magyar képviselet tagjainak listájával (többek között *Angyal Pál*, *Egyed István*, *Hegedűs József*, *Kövess Béla*, *Lupkovicz György* és *Szakáts Kálmán*).

³⁴⁷ Magyarországról a következő áll a Wannseei Konferencia jegyzőkönyvében: „A magyarországi kérdés rendezése érdekében a közeljövőben zsidóügyi tanácsost kell a magyar kormányzat elé állítani.” Lásd: Faksimile des Protokolls der Wannsee-Konferenz 118–132, itt: 126.

³⁴⁸ N. N., Gründung der Deutschen Landesvertretung der Internationalen Rechtskammer 161.; STUCKART, Die europäische Neuordnung im Hinblick auf Verfassung und Verwaltung 161–163.; N. N.: Rechtsarbeit in Europa. Zur Gründung der Deutschen Landesvertretung der Internationalen Rechtskammer 641–644., itt: 642.

európai szintű recepciójának gondolatáról beszélt,³⁴⁹ amelybe – mint oly sokszor – az antiszemita agitációt is belevette.³⁵⁰

1942. április 25-én Berlinben került sor a német képviselő első munkatalálkozójára. Az IRK külföldi képviselőinek küldöttei voltak jelen – Magyarországról *Stolpa József* (mint a magyar képviselő elnöke), *Bogsch Árpád* és *Kuncz Ödön*.³⁵¹ *Kuncz* „Nemzetközi együttműködés a kereskedelmi jog területén” című előadásában kifejtette, hogy a jogharmonizáció a kereskedelmi és gazdasági jog területén „egyszerűen nélkülözhetetlen az új Európában (...), amelynek népei felismerték az európai eszme valóságát, az európai népek kölcsönös gazdasági függőségét, sőt Európa gazdasági egységét is.”³⁵²

A Nemzetközi Jogi Kamara Filmjogi Szekciója 1942. április 26-án ülésezett. A nyitóülésen *Stolpa* államtitkár a német és a magyar szerzői jogról és a filmjogról beszélt összehasonlító jogi szempontból, és javaslatokat tett az e jogterületeken történő egységesítésre.³⁵³ A Filmjogi Szekció a Kulturális Jogi Főosztály alosztályaként egyike volt az IRK közel 70 (tervezett) szekciójának és alosztályának.³⁵⁴ Feltűnő a hasonlóság az egyes jogterületekért felelős szekciók és alszekciók és a Német Jogakadémia mintegy száz bizottsága és albizottsága között: *Frank* nyilvánvalóan a Német Jogakadémia nemzeti joggal foglalkozó bizottságainak struktúráját akarta átvinni az IRK-ba.

³⁴⁹ N. N., Rede des Reichsministers Generalgouverneurs Dr. Hans Frank 644–647., itt: 645–646. „A Nemzetközi Jogi Kamara (...) nem eszköz arra, hogy egyszerűen átvigyük más népekre Adolf Hitler nemzeti szocializmusának formáját, amelyet különösen mi, németek kaptunk, vagy akár arra, hogy a jogi reformok tekintetében kifejezzük birodalmunk erejének potenciális elsőbbségét azáltal, hogy más országokra jogi formákat kényszerítünk. Mint németek, mint nemzetiszocialisták, mint a Führer megbatalmazott képviselői, mi csak lebetőséget akarunk adni nekik, hogy velünk együtt, ha ők maguk is így akarnak tenni, más országokban segítsék a modern eszmék áttörést elérni. A nemzeti törvényhozásra való bármiféle befolyást mi semmiképpen sem kívánjuk, sőt nem is valósítjuk meg. (...) A Nemzetközi Jogi Kamara tehát (...) minden népet segíteni fog abban, hogy jogához jusson.”

³⁵⁰ N. N., Rede des Reichsministers Generalgouverneurs Dr. Hans Frank 644–647., itt: 645.: „Ez a mi szocializmusunk, a mi nacionalizmusunk értelme, ezért kellett a zsidóknak minden formában eltűnniük Németországból. Nem lebetett velük tovább együtt élni, mert bennük láttuk meg és ismertük fel nemzeti boldogságunk rombolóját. Át kellett élni az elmúlt évtizedek Európáját, hogy tudjuk, milyen szörnyű terrort gyakorolt népünkre a zsidó faj.”

³⁵¹ N. N., Rechtsarbeit in Europa. Zur Gründung der Deutschen Landesvertretung der Internationalen Rechtskammer 641–644., itt: 644: Kiemelték *Stolpa*, *Kuncz*, *Bogsch* és *Sztójay Dóme* királyi magyar követ jelenlétét.

³⁵² KUNCZ, Internationale Zusammenarbeit auf dem Gebiete des Handelsrechts 647–648., itt: 647. (Fent az előadás összefoglalója olvasható, néhány részletet szó szerinti átvételével).

³⁵³ N. N., Sektion Filmrecht der Internationalen Rechtskammer 714.: „Értekesnek bizonyult a német-magyar kulturális megállapodás, amely kizárja a izgató témájú filmek gyártását és forgalmazását.” *Stolpa* magyarul is publikált a témában: STOLPA, A nemzetközi jogászakamara feladatköre a filmjog területén. A Filmjogi Szekció 1942. április 26-i konferenciáján *Georg Roeber* német filmjogi szakértő „A filmjog alapkérdései – nemzetközi szemmel nézve” („Grundfragen des Filmrechts – international gesehen”) címmel tartott előadást *Stolpa* előtt. Nyomatásban lásd: ROEBER, Grundfragen des Filmrechts – international gesehen 116–132. Az 1940-es évek eleji német-magyar filmes koprodukciókról és az IRK Filmjogi Szekciójáról lásd még MARTIN, The Nazi-Fascist New Order for European Culture 205–206., 209–210., 213. (*Roeber* 1945 előtti és utáni tevékenységéről: 210., 273–274.). *Roeber* többek között 1942 és 1944 között az *Archiv für Urheber-, Film- und Theaterrecht* című folyóiratot szerkesztette, és felelős volt annak 1954-es újraalapításáért.

³⁵⁴ PFEIFFER, Die Organisation der Internationalen Rechtskammer 165–174., itt: 173–174. (3. melléklet).

Még ha nem is tudjuk biztosan, hogy hány szekció kezdte meg a munkát,³⁵⁵ az egyes szekciók konferenciáiról³⁵⁶ vagy egyéb tevékenységeiről (például saját folyóirat kiadása)³⁵⁷ van bizonyíték. Például az IRK szlovákiai képviselőinek meghívására 1943. június 23. és 26. között Strbské Plesoban (Tschirmer See) került sor a Bank- és Biztosítási Jogi Szekciók négynapos konferenciájára, amelyen tizenkét ország, köztük Magyarország képviselői vettek részt. A berlini kereskedelmi jog professzora, *Paul Gieseke*, aki a részvénytársasági jogról tartott előadást a konferencián, később arról számolt be a Birodalmi Oktatási Minisztériumnak, hogy a konferencia, amelyen részben *Hans Frank* elnökölt, „propagandasiker” volt Németország számára, és hogy a jelenlévő magyar jogászok magyarul is meg akarták jelentetni az előadását.³⁵⁸

Azt, hogy a náci rezsim érdekei túlmutattak az IRK alapszabályának 2. §-ában említett célon („bivatásrendi és szakmai együttműködés az egyes országok között a jogélet területén”),³⁵⁹ már *Freisler* és *Stuckart* 1941. áprilisi, az IRK alapító konferenciáján tartott előadásai is bizonyították. A cél az volt, hogy az „új Európa” olyan jogi felépítményt kapjon, amely megkönnyíti a német vezetés alatt álló „nagy Európa” igazgatását. *Freisler* „A jog őrzőinek kormányközi együttműködése” („Zwischenstaatliche Zusammenarbeit der Rechtswahrer“) című előadásában hangsúlyozta, hogy „a baráti (...) nemzetek jogalkalmazóinak” együtt kell működniük „az új európai rend felépítése érdekében”. A „természetes nagytér területeinek egybeszerkesztése” révén összetartozó népeknek részt kellene venniük ebben az építkezésben, amelynek célja „egy ténylegesen hatékony európai (...) jogközösség létrehozása”. Az „új renddel kapcsolatban, amely már most világosan kirajzolódik az európai (...) jelenlegi helyzetet tekintve”, feltehető a kérdés: „Mert hol is lehetne [egy ilyen] rendet létrehozni jog nélkül?”³⁶⁰

Előadásában *Stuckart* kifejtette, hogy milyen legyen ez az európai jogi közösség, és milyen szerepet kellene ennek kialakításában az IRK-nak: „A kontinens politikai, jogi, kulturális és gazdasági

³⁵⁵ A Nemzetközi Rendőrségi Szekciót valószínűleg nem *Heinrich Himmler* 1942. június 22-i beavatkozása után alapították. *Himmler* „egyáltalán nem értett egyet azzal, hogy a Nemzetközi Jogi Kamarán belül rendőrségi szekciót alapítsanak”; mivel a nemzetközi rendőrségi kérdések kezelése az ő hatáskörébe tartozott, a Nemzetközi Bűnügyi Rendőrségi Bizottság (*Internationalen Kriminalpolitischen Kommission*) keretében. *Hans Heinrich Lammers* 1942. július 4-én tájékoztatta erről *Hans Frankot*; Lásd: *Himmler* 1942. június 22-én kelt levele *Lammersnek*; *Lammers* 1942. július 4-én kelt levele *Franknak*, BArch, R 43-II/393a, 59–61. lapszám.

³⁵⁶ A Filmjogi Szekció például 1942. augusztus 2. és 6. között Szlovákiában (Strbské Pleso) ülésezett; ezen az ülésen Belgium, Bulgária, Németország, Hollandia, Norvégia, Románia és Szlovákia képviselői résztvettek, míg Magyarországról az ülésre nem érkezett résztvevő. Lásd: BArch, R 3001/23275, 67–68. lapszám; A résztvevők listája 1942. augusztus 3-án.

³⁵⁷ *Hans Frank* volt felelős kiadója a Nemzetközi Szervezetek Joga Szekció négykötetes, *Archiv für das Recht der Internationalen Organisationen* című folyóiratnak, amely 1940 és 1943 között jelent meg, illetve előszót is írt 1941-ben a 2. kötethez, lásd: *FRANK*, Vorwort 3. Meg kell említeni az *Archiv für Urheber-, Film- und Theaterrecht* című folyóiratot is, de tervben volt egy *Recht der Nationen* című folyóirat kiadása is. Lásd: *PFEIFFER*, Die Organisation der Internationalen Rechtskammer 165–174., itt: 169.

³⁵⁸ BArch, R 4901/2965, 2. lapszám: *Gieseke* 1943. július 28-i úti jelentése a REM-nek, 4v. lapszám: *Gieseke* 1943. május 31-i levele a REM-hez. Itt a következő országok képviseltették magukat: Belgium, Bulgária, Németország, Finnország, Japán, Horvátország, Hollandia, Norvégia, Románia, Szlovákia, Spanyolország és Magyarország.

³⁵⁹ *PFEIFFER*, Die Organisation der Internationalen Rechtskammer 165–174., itt: 169. (1. melléklet).

³⁶⁰ *FREISLER*, Zwischenstaatliche Zusammenarbeit der Rechtswahrer 900–903. Hasonlóképpen az IRK német nemzeti képviselőinek megalakulása alkalmából: N. N.: Rede des Reichsministers Generalgouverneurs Dr. Hans Frank 644–647., itt: 646. „Ez az Európa a jelenlegi szervezetségében egy szorosabb, határain túlmutató állami közösségi életet igényel. A feladatok sokasága együttműködésre kényszeríti ma a népeket az élet minden területén, az általános közgazdaságban, a közlekedésben, a gazdaságban, a nemzetiségi, a rendőri biztonsági tényezőkben stb.”

*újjaszervezése a sors- és életközösségében egyesült európai népek feladata. (...) A munka különösen fontos részét valamennyi résztvevő államban az új európai jogrend létrehozásának fogjuk szentelni. (...) Az élettér megszervezését egy új 'kontinentális joggal' kell [biztosítani] (...), amely megfelel az érintett népek természetes szükségleteinek, a nemzeti jogszabályok harmonikus összjátékának értelmében. Az ehhez szükséges előkészítő munka elvégzése és az alapelvek kidolgozása minden államban elsősorban a jog különböző területeiért felelős Őrzők feladata lesz. A Nemzetközi Jogi Kamarában való együttműködésnek szintén e közös feladat előmozdítását kell szolgálnia (...). (...) A közigazgatás területén azonban lehetséges, célszerű és szükséges is egy ennél még messzebbre mutató együttműködés. (...) Ezt a gyakorlati együttműködést (...) különösen az Alkotmány és Közigazgatás Szekció keretében létrehozandó (al)szekcióknak kell szolgálniuk az állami- és közigazgatási szervezet, a helyi önkormányzatok, (...) a nemzeti oktatás és nevelés, a posta és távközlés, a közlekedés, az adózás és a gyarmati közigazgatás területén. (...) Mindazok a szervezési feladatok, amelyekre a szakmai munka kötelez bennünket, egyúttal az európai élettér újjaszervezése nagy feladatának a részét képezik.*³⁶¹

Az „új európai jogrend” megteremtését „kontinentális jog” formájában elsősorban a jogharmonizáció révén kívánták megvalósítani, amelynek során mindenképp előtte a közigazgatás területén szükséges az „új közösségi rendnek” a kereteit egy „nagyszabású, minden résztvevő nemzet számára előnyös nagytér-gazdaság” érdekében megteremteni.³⁶² Ezért a közigazgatási jognak – a kereskedelmi jog mellett³⁶³ – különös jelentőséget tulajdonítottak.

A Nemzetközi Jogi Kamara eredményei azonban szerények maradtak.³⁶⁴ Említésre méltó a „Nemzetközi Kamara Archivuma 1942” („Archiv der Internationalen Rechtskammer 1942”) című kötet, amely 19 írást tartalmazott. Ezek közül 10 külföldi jogásztól származott; itt jelent meg Kuncz Ödön szövetkezeti jogról szóló tanulmánya is. Ebben az írásban Kuncz a Német Jogakadémia Szövetkezeti Jogi Bizottságának memorandumára hivatkozott, és a „népi célkitűzés” szükségességét hangsúlyozta az „új gazdasági rendben”.³⁶⁵ Mindent egybevetve azonban az IRK csak egy újabb nagyszabású projekt maradt, amelyet Hans Frank³⁶⁶ indított el, és amely sokat ígért, de nagyon keveset valósított meg. Mindez azzal is összefügghet, hogy Stuckart mindössze két héttel az IRK német képviselőjének megalakulása után (1942. április 25-én) alapította meg az Állam- és

³⁶¹ STUCKART, Die Internationale Zusammenarbeit auf dem Gebiet der Verwaltung 32–40., itt: 34–35., 40; az előadás hosszú változata az újraalapított Reich – *Volksordnung – Lebensraum* című folyóirat első tanulmányaként jelent meg 1941-ben, lásd: STUCKART, Die Neuordnung der Kontinente und die Zusammenarbeit auf dem Gebiete der Verwaltung 3–28. Lásd ugyanezt a *Deutsche Recht* című folyóiratban is ugyan ebben az évben (903–906.).

³⁶² STUCKART, Die Internationale Zusammenarbeit auf dem Gebiet der Verwaltung 32–40., itt: 34., 37.

³⁶³ A gazdasági jog területén levő feladatokkal kapcsolatban például: HEDEMANN, Der Großraum als Problem des Wirtschaftsrechts 180–203., itt: 191. ff.

³⁶⁴ Az utolsó írás, amelynek szerzője az IRK főtitkára volt, három mellékletet tartalmazott: PFEIFFER, Die Organisation der Internationalen Rechtskammer 165–174 (1. melléklet: A Nemzetközi Jogi Kamara alapszabálya; 2. melléklet: A Nemzetközi Jogi Kamara országos képviselőinek személyzete; 3. melléklet: A szekciók tagozódások tervezete).

³⁶⁵ KUNCZ, Welche Lehren kann man in Ungarn aus der neuesten deutschen genossenschaftsrechtlichen Reformbewegung ziehen? 51–65 (idézetek: 51., 65.), hivatkozva „a Német Jogi Akadémia Szövetkezeti Jogi Bizottsága által 1940. március 17-én közölt, magas színvonalú memorandumra”, lásd hozzá: GRANZOW, Das Recht der deutschen Genossenschaften.

³⁶⁶ Bár 1942 nyarán Thierack igazságügyi miniszter leváltotta Frankot a Német Jogakadémia elnöki posztjáról, továbbra is ellátta az IRK elnöki tisztségét; BArch, R 43-II/1510a, 110–114. lapszám; R 2301/30, 256. lapszám; R 3001/24204, 24. lapszám.

Közigazgatási Tudományok Nemzetközi Akadémiáját (*Internationale Akademie für Staats- und Verwaltungswissenschaften*).³⁶⁷

5.2. Az Állam- és Közigazgatási Tudományok Nemzetközi Akadémiája (1942–1944)

Annak, hogy az Állam- és Közigazgatási Tudományok Nemzetközi Akadémiáját (*Internationale Akademie für Staats- und Verwaltungswissenschaften*) 1942 májusának elején Berlinben megalapították,³⁶⁸ hosszú előtörténete volt: 1930-ban Brüsszelben német részvétel nélkül hívtak életre a Nemzetközi Közigazgatási Tudományok Intézetét (*Institut International des Sciences Administratives* = IISA).³⁶⁹ Németország negatív hozzáállása az IISA-hoz csak 1935-ben változott meg,³⁷⁰ amikor a Külügyminisztérium és a Birodalmi Belügyminisztérium azt remélte, hogy a csatlakozás befolyásolja az intézet munkáját, javítja a nemzetközi kapcsolatokat és javítja a náci rezsim megítélését is külföldön.³⁷¹ Miután 1936-ban először vett részt német küldöttség a Közigazgatási Tudományok

³⁶⁷ *Wolfgang Siebert* berlini munkajogász professzor 1942. október 29-én arról számolt be, hogy Magyarországról kritika érkezett a náci rezsim egyidejűleg létező, nemzetközileg orientált intézményeivel szemben (BArch, R 4901/3162, számozatlan lap): „A magyarok újra és újra erős érdeklődést mutattak a német jogélet iránt. (...) Számos magyar professzor, miniszteri tisztviselő és bíró panaszkodott a 'nemzetközi jogélet szervezésével' (kapcsolatban) az eddigi joghatósági nehézségekről: először is léteztek miniszteri bizottságok [sic] Németország és egyes országok között, továbbá a Német Jogakadémia ('kétoldalú') munkacsoportjai Németország és egyes országok között (...); illetve most alapított Berlinben Dr. Stuckart államtitkár egy Nemzetközi Közigazgatási Akadémiát, és létezett a Nemzetközi Jogi Kamara is. (...) Másrészt feltétlenül szükséges volt (...), hogy a szakkérdésekre 'kollektív' munkacsoportok jöjjenek létre, amelyekben az országok képviselői egyszerre tudtak tanácskozni és együtt dolgozni. A nemzetközi jogi szervezeteknek ez utóbbi formája azért is volt különösen fontos, mert a Nemzetközi Jog Kamara korábban rendkívül hatékonynak bizonyult; az új Európának képesnek kell lennie arra, hogy egy hasonlóan jelentős, új szellemben működő szervezetet alakítson ki. (...) A (...) szakmai kérdések kétoldalú és kollektív kezelésének fenntartását Magyarországon úgy képzelték el, hogy a Nemzetközi Jogi Kamara az Akadémiához csatlakozna.”

³⁶⁸ Lásd hozzá: JASCH, Die Gründung der Internationalen Akademie für Verwaltungswissenschaften im Jahr 1942 in Berlin 709–721. *Jasch* elsősorban a Külügyminisztérium Politikai Levéltárának (*Politischen Archivs des Auswärtigen Amtes*) az anyagát elemezte. E kutatáshoz mindezekon túl a Szövetségi Levéltár (*Bundesarchiv*) nyilvántartásait is felhasználtam.

³⁶⁹ Ezt megelőzően három nemzetközi közigazgatás-tudományi kongresszusra került sor 1910-ben, 1923-ban és 1927-ben német részvétel nélkül. Az első, 1910-es brüsszeli kongresszuson Németország a Birodalmi Belügyminisztérium döntése miatt nem vett részt, az 1923-as brüsszeli és az 1927-es párizsi kongresszusokra pedig az I. világháborút követő elszigeteltsége miatt már nem is kapott meghívást. Az IISA 1930-ban, a negyedik madridi kongresszuson alakult meg. Mivel német szempontból a kongresszusokat „a római jogi kulturális szféra ügyének” tekintették, a német nagykövetség egy munkatársa vett csak részt az 1930-as madridi negyedik kongresszuson. Az 1933 júniusában Bécsben tartott ötödik kongresszuson pedig mindössze a német követség egy alkalmazottja volt jelen. Az 1930-as évek elején a Birodalmi Belügyminisztérium fontolóra vette egy külön szervezet létrehozását a „német kulturális szféra” számára. Lásd: JASCH, Die Gründung der Internationalen Akademie für Verwaltungswissenschaften im Jahr 1942 in Berlin 709–721., itt: 710–711.; FISCH, Origins and History of the International Institute of Administrative Sciences 35–60., itt: 35. ff.

³⁷⁰ JASCH, Die Gründung der Internationalen Akademie für Verwaltungswissenschaften im Jahr 1942 in Berlin 709–721., itt: 711. *Jasch* szerint a Külügyminisztérium lobbizott a Birodalmi Belügyminisztériumnál, hogy „küldöttséget küldjön Varsóba, és a jövőben támogassa az IISA munkáját”. A külpolitikai okok mellett állítólag döntő volt az is, hogy *Magyary Zoltán* 1936-ban a hatodik Varsói Kongresszuson előadást tartott. *Stuckart* még azt is felajánlotta, hogy „az asztal alatt biztosítja *Magyary* professzornak az előadásához szükséges anyagot”; PA AA, RZ 406/43181 (számozatlan lap): *Stuckart* 1935. május 11-én kelt levele a Külügyminisztériumnak. Szeretnék köszönetet mondani Prof. Dr. *Stefan Fisch*nek, hogy rámutatott erre a levélre.

³⁷¹ JASCH, Die Gründung der Internationalen Akademie für Verwaltungswissenschaften im Jahr 1942 in Berlin 709–721., itt: 711. 1936 februárjában *Hans Frank*, a Német Jogakadémia elnöke, *Viktor Bruns*, a KWI Kül- és Közjogi

Hatodik Kongresszusán Varsóban,³⁷² amelyen főszónókként *Magyary Zoltán* „*A kormányfő és segítő szervei*” („*Le Chef du Gouvernement et ses Organes Auxiliaires*”) címmel tartott előadást,³⁷³ Németország 1937-ben csatlakozott a Nemzetközi Közigazgatási Tudományok Intézetéhez.³⁷⁴ *Wilhelm Stuckart* lett az újonnan alapított német szekció elnöke,³⁷⁵ míg az irányítás a Német Jogakadémia kezében volt, melynek főállású ügyvezető igazgatói tisztét *Karl Lasch* töltötte be.³⁷⁶

A brüsszeli IISA megbízásából 1939. szeptember 13. és 19. között Berlinben rendezték volna meg a hetedik közigazgatás-tudományi kongresszust.³⁷⁷ A kongresszus előkészítéséért és szervezéséért a Német Jogakadémia, a program tartalmáért pedig *Reinhard Höhn*,³⁷⁸ a berlini Államkutatási Intézet (*Institut für Staatsforschung*)³⁷⁹ igazgatója felelt.³⁸⁰ 1939 nyaratól kezdve a

Intézetének igazgatója, *Reinhard Höhn*, az Államkutatási Intézet (*Institut für Staatsforschung*) igazgatója és Dr. *Kurt Gustav Adolf Jeserich*, a Német Önkormányzatok Szövetségének (*Deutschen Gemeindetag*) elnöke értesült a jövőbeli együttműködésről.

³⁷² A kongresszusi jelentést *August Jäger*, az NSRB-adminisztráció Jogőrzőinek birodalmi csoportvezető-helyettese írta, lásd: JÄGER, Der VI. Internationale Kongress für Verwaltungswissenschaft 237–240.

³⁷³ 1936-ban Varsóban 160 oldal terjedelemben jelent meg a következő mű: MAGYARY, L'organisation des autorités et surtout le rôle du chef du gouvernement au sein de l'administration publique. Lásd hozzá: MEDIKUS, Die Fragen der III. Sektion 243–244.

³⁷⁴ N. N., Deutschland im Internationalen Institut für Verwaltungswissenschaft 156.: „Németország ezzel ismét a gyakorlatban is kifejezte a nemzetközi együttműködésre és a kormányközi erőfeszítések előmozdítására való hajlandóságát.”

³⁷⁵ Dr. iur. *Wilhelm Stuckart* (1902–1953) rövid életrajzát lásd e tanulmány függelékében.

³⁷⁶ JASCH, Die Gründung der Internationalen Akademie für Verwaltungswissenschaften im Jahr 1942 in Berlin 709–721., itt: 712. A német szekció tagjai a miniszteri igazgatás képviselői mellett *Reinhard Höhn*, *Ernst Rudolf Huber*, *Theodor Maunz* és *Paul Ritterbusch* professzorok voltak. (27. lábjegyzet).

³⁷⁷ N. N., Internationaler Kongreß für Verwaltungswissenschaft 96. A kongresszusra 120.000 birodalmi márkát irányoztak elő. Vö.: FISCH, Origins and History of the International Institute of Administrative Sciences 35–60., itt: 48. ff.

³⁷⁸ Prof. Dr. *Reinhard Höhn* (1904–2000) rövid életrajza e tanulmány függelékében olvasható. A Bonni Köztársaságban *Höhn* a vezetési tanácsadás egyik úttörője volt. A Harzburgi Akadémián tartott szemináriumokon évtizedeken keresztül mintegy 200.000 ún. gazdasági vezető vett részt. Lásd: JENB, Die „Volksgemeinschaft” als Rechtsbegriff 143. ff., 178.; WILDT, Der Fall Reinhard Höhn. Vom Reichssicherheitshauptamt zur Harzburger Akademie 254–271., itt: 261. ff.

³⁷⁹ Az *Institut für Staatsforschung* (Államkutató Intézet), amely 1937-ben a Wannsee-konferencia háza közelében, a Großer Wannsee-i villatelepen kapott helyet, „az SS Reichsführer és a Német Rendőrség főnöke rendelkezésére állt”, fontosnak tartották a háborús erőfeszítések szempontjából, és nagylelkűen támogatták azt. Lásd: BOTSCH, Der SD in Berlin–Wannsee 1937–1945. Wannsee-Institut, Institut für Staatsforschung und Gästehaus der Sicherheitspolizei und des SD 70–95., itt: 71., 78. ff.

³⁸⁰ A kongresszus tervezett programjáról: BArch, R 61/591 (számozatlan lap): A Nemzetközi Közigazgatási Tudományok Intézete (*Internationales Institut für Verwaltungswissenschaften*) kongresszusának napirendje, Berlin 1939. Három szekciót terveztek: „Nép és közigazgatás”, „Államigazgatás és önkormányzat” és „A közigazgatási személyzet és jogállása”. Magyarországról a Magyar Királyi Közigazgatási Bíróság elnöke *Puky Endre* (*Andreas*) Bizákról, *Tomcsányi Móric*, *Egyed István* és *Magyary Zoltán* budapesti professzorok, *Csekey István* és *Ereky István* (*Stefan*) szegedi professzorok, valamint *Dambrowszky Imre* (*Emerich*) Pécsről vettek részt. Lásd: N. N., Internationaler Kongreß für Verwaltungswissenschaften 96.; HÖHN, Der Stand der Vorarbeiten zu einem Internationalen Verwaltungskongreß 469–478.; JASCH, Die Gründung der Internationalen Akademie für Verwaltungswissenschaften im Jahr 1942 in Berlin 709–721., itt: 712–713.

kongresszust 1941 szeptemberéig többször elhalasztották,³⁸¹ kezdetben a feszült politikai helyzet, majd a háború alakulása miatt, míg végül teljesen lemondtak róla.³⁸²

Németország katonai sikerei és Belgium megszállása miatt már 1940 közepe óta fontolgatták az IISA Brüsszelből Berlinbe való áthelyezését.³⁸³ A végül elmaradt kongresszus célja tehát nemcsak az volt, hogy „politikai propagandabátást érjen el a Birodalom javára”, hanem az is, hogy „az intézet székhelyének Berlinbe való áthelyezését az alapszabályok módosításával” elérje.³⁸⁴ Mivel ez a terv jogi okokból nem valósulhatott meg, megkezdődtek az előkészületek egy „új, német jog szerinti nemzetközi társaság” alapítására, amelybe „a korábbi brüsszeli Közigazgatási Tudományok Intézetét” kívánták áthelyezni.³⁸⁵ 1941. március 15-én kelt levelében *Stuckart* bejelentette terveit a brüsszeli és észak-franciaországi katonai közigazgatás vezetőjének, *Eggert Reedernek*, aki szintén közigazgatási jogász volt, és támogatást kért az IISA aktáinak Berlinbe való áthelyezéséhez.³⁸⁶ *Stuckart* 1941 nyarán

³⁸¹ Ebben a szakaszban a kongresszusi tervek tartalmát a Német Birodalom expanziós politikájához igazították. Például „A nemzetközi közigazgatási együttműködés problémái” átfogó témakör alatt „ügyesen ki kellett dolgozni azt az elméleti alapot, amelyben egy több állam által megosztott élettér közigazgatását képzeljük el”. Idézi: JASCH, Die Gründung der Internationalen Akademie für Verwaltungswissenschaften im Jahr 1942 in Berlin 709–721., itt: 713. *Jasch* szerint a cél már ekkor az volt, hogy „a tervezett kongresszuson megvitassák a nemzetiszocialista 'nagyter igazgatásának' elveit, és kiderítsék, hol vannak még leküzdendő akadályok és fenntartások az 'Európa új rendje' felé vezető úton.”

³⁸² JASCH, Die Gründung der Internationalen Akademie für Verwaltungswissenschaften im Jahr 1942 in Berlin 709–721., itt: 712. ff. A kongresszust megelőzően, 1941 márciusában tizenkét európai ország külföldi közigazgatási jogászának új listáját állították össze, amelyen az első listán (370. lábjegyzet) a magyar résztvevők közül hiányoztak *Dambrowszky* és *Tomcsányi* professzorok, valamint *Puký*, de helyettük *Antal István* (a magyar Igazságügyi Minisztérium államtitkára) és a budapesti közigazgatási bírák, *Némethy E. (Imre)* és *Székács Aladár* szerepeltek; BArch, R 61/591 (számozatlan lap): *Wilhelm Gaeb* 1941. március 18-án kelt levele az Államkutató Intézetnek. A Német Jogakadémia külföldi osztályának vezetőjeként *Gaeb* már 1939. január 31-én megbízást kapott arra, hogy állítson össze egy listát a kongresszusra való meghívás céljából.

³⁸³ Az ötlet eredetileg valószínűleg a Külügyminisztérium származott, de *Stuckart* vette át és fejlesztette tovább. Már 1940 végén Brüsszelbe küldte *Berthold Hofmann*t, *Reinhard Höhn* asszisztensét az Államkutató Intézetből, hogy ellenőrizze az IISA irodáját. Lásd: JASCH, Die Gründung der Internationalen Akademie für Verwaltungswissenschaften im Jahr 1942 in Berlin 709–721., itt: 713–714.

³⁸⁴ BArch, R 61/591 (számozatlan lap): *Stuckart* 1941. március 15-én kelt levele a Német Jogakadémiának, mint a Nemzetközi Közigazgatási Tudományok Intézete német szekciója irodájának. Az IISA átvételéhez fűződő különleges érdeklődés azon alapult, hogy „ez volt az egyetlen olyan intézet a jog területén, amelynek nem magánszemélyek, hanem államok (voltak) a tagjai, így az intézeten keresztül közvetlenül a külföldi ország minisztériumaival alakultak ki a kapcsolatok”. BArch R 61/591 (számozatlan lap): *Karl Lasch* 1941. június 16-án kelt levele *Wilhelm Gaeb*nek.

³⁸⁵ BArch, R 61/591 (számozatlan lap): *Stuckart* 1941. március 15-én kelt levele a Német Jogakadémiának, mint az IISA német szekciója irodájának. Az intézet „mint a belga jog szerinti egyesület” nem válhatott „pusztán az alapszabályának módosításával (...) a német jog szerinti jogképes egyesületté”. 1941. április 22-én kelt levelében *Stuckart* így tájékoztatta az IISA elnökét, *Albert Devèze* volt belgaminisztert: „Meggyőződésem, hogy az új politikai és tényleges körülmények az Intézet struktúrájában és munkamódszereiben is jelentős változást követelnek meg.” *Stuckart* 1941. március 15-én kelt, eredetileg megfogalmazott, de el nem küldött levele még azt a kérést tartalmazta *Devèze*-nek, hogy „tartózkodjon az Intézet számára végzett további tevékenységtől és az Intézet iratanyagát adja át a Német Szekciónak”. (*Stuckart* 1941. április 22-én kelt, a Német Jogakadémiának mint a Német Szekció irodájának címzett levelének tervezete).

³⁸⁶ BArch, R 61/591 (számozatlan lap): *Stuckart* 1941. március 15-én kelt levele *Reeder*hez, amelyben *Stuckart* arra is rámutat, hogy az intézet elnöke, *Albert Devèze* nincs abban a helyzetben, hogy „az intézet vezetését úgy intézze, hogy az a mai politikai viszonyok között német szempontból elfogadhatónak tűnjön”.

bezáratta a brüsszeli intézetet,³⁸⁷ és a katonai közigazgatás segítségével³⁸⁸ – miután a Német Jogakadémia munkatársai áttekintették az anyagot – a lényeges állományt Brüsszelből Berlinbe szállította.³⁸⁹ Ezeknek a háború után már nem fellelhető dokumentumoknak a Berlinbe szállítása *Stuckart* ellen az ún. Wilhelmstrasse-perben, a nürnbergi utódperek egyikében a vádpontok egyike volt.³⁹⁰

Stuckart rendkívül fontosnak találta azt, hogy egy német vezetésű, nemzetközi irányultságú közigazgatás-tudományi szervezetet állítsanak fel. Az 1930-as évek végétől a Birodalmi Belügyminisztériumban a megszállt területekre³⁹¹ létrehozott központi hivatalok vezetőjeként szembesült a német megszállási közigazgatás jelentős problémáival, különösen annak koncepciótlanságával és eredménytelenségével.³⁹² Ezen túlmenően azonban az ún. birodalmi

³⁸⁷ JASCH, Die Gründung der Internationalen Akademie für Verwaltungswissenschaften im Jahr 1942 in Berlin 709–721., itt: 714. Az intézet azonban már ezt megelőzően sem tudott tovább működni, mivel a brüsszeli *Gestapo* lezárta az IISA helyiségeit és zárta a bankszámlákat, így az alkalmazottak nem kaptak többé fizetést. BArch, R 61/591 (számozatlan lap): *Albert Devèze* 1941. június 13-án kelt levele *Stuckart*nak.

³⁸⁸ Az állományt 1941. november 25-én 16 dobozban és egy acélszekrényben *Stuckart*nak Berlinbe (Reichsministerium des inneren, Unter den Linden 72) küldték, mint a *Wehrmacht* tulajdonát. BArch, R 61/591 (számozatlan lap): A Külügyminisztérium 1941. június 24-i expressz levele a Német Jogakadémiának; 1941. július 18-i expressz levél a Külügyminisztériumnak; a belgiumi és észak-franciaországi katonai parancsnok 1941. november 27-i levele a Német Jogakadémiának.

³⁸⁹ *Stuckart* 1942. június 16-i levele *Heinrich Himmler*nek (BArch, NS 19/3406, 2. lapszám): „A Brüsszeli Intézetet ezért tavaly így zártam be, hogy a kutatási vagyont, a könyvtárat, a személyzeti aktákat és a tudományos katonákat egy, a Birodalom érdekeit szolgáló intézménynek adtam át. Minden dokumentum az én őrzőtemben van.” Érdekes módon a *Stuckart* és *Höhn* által kiadott kétnyelvű 1. kötet („A népek alkotmánya, közigazgatási és gazdasági törvényei. Európa Szekció“/„Verfassungs, Verwaltungs- und Wirtschaftsgesetze der Völker. Section Europe“) Norvégia vonatkozásában („A legfontosabb törvények, rendeletek és rendelkezések gyűjteménye“/„Sammlung der wichtigsten Gesetze, Verordnungen und Erlasse“) még a következő feliratot viselte: „A Nemzetközi Közigazgatási Tudományos Intézet és a Berlieni Egyetem Államkutatási Intézetének tudományos támogatásával“. A kézirat 1941 decemberének a végén készült el, az előszó 1942. márciusi keltezésű (VII., XI.).

³⁹⁰ JASCH, Die Gründung der Internationalen Akademie für Verwaltungswissenschaften im Jahr 1942 in Berlin 709–721., itt: 720–721.

³⁹¹ E központi hivatalok feladata volt a megszállási közigazgatás és a birodalmi hatóságok érdekeinek összehangolása. JASCH, Staatssekretär Wilhelm Stuckart und die Judenpolitik. Der Mythos von der sauberen Verwaltung 143–144., 171. (326. lábjegyzet).

³⁹² *Stuckart* elképzelései szerint a megszállási közigazgatást át kellett strukturálni és hatékonyabban kellett működni a személyi állomány megtakarítása érdekében, amihez a helyi közigazgatási hatóságok jobb integrációjára is szükség volt. Lásd: JASCH, Die Gründung der Internationalen Akademie für Verwaltungswissenschaften im Jahr 1942 in Berlin 709–721., itt: 714–715. *Stuckart* emellett szükségesnek tartotta több „ideológiailag képzett” közigazgatási jogász képzését, akik képesek lennének „politikailag és szakmailag” megbirkózni a „nagyter meg szervezésének” és „faji átszervezésének új feladataival” (715.).

küligazgatásról³⁹³ is szó volt „a leendő nagytér nem német területein”.³⁹⁴ Stuckart szerint a „gigantikus feladatok, amelyeket a Birodalomnak mint európai szervező hatalomnak nemcsak átmenetileg, hanem valószínűleg még sok évtizeden keresztül a Birodalmon belül és kívül egyaránt teljesítenie kell (...), a legracionálisabb személyzeti irányítást és központi áttekintést” igényeltek.³⁹⁵ Ezért fel kell kutatni a külföldi közigazgatási struktúrákat, és külföldi közigazgatási szakértők segítségével a közigazgatási jog egységesítésén kell dolgozni, hogy megteremtsek az alapját egy német vezetésű európai „nagytér-igazgatásnak”.³⁹⁶ Stuckart számára a közigazgatási (jog)tudományok nemzetközivé tétele így a náci nagytér-igazgatás megvalósításának elengedhetetlen előfeltétele volt.³⁹⁷

És Stuckart tervei valóban érvényesültek: 1942. május 7. és 9. között Berlinben rendezték meg az Állam- és Közigazgatási Tudományok Nemzetközi Akadémiájának az alapító konferenciáját, amelyen tizenhárom európai ország és Japán jogászai vettek részt.³⁹⁸ Az alapszabály szerint az Akadémia célja az volt, hogy „államok közötti együttműködést valósítson meg a közigazgatástudomány és a közigazgatási gyakorlat területén, és az államok közötti tapasztalatcsere révén elősegítse a

³⁹³ A kifejezés (németül: *Reichsaußenverwaltung*) valószínűleg Hans Peter Ipsenre vezethető vissza, aki először 1942-ben használta azt a Német Birodalmon kívüli közigazgatásra a *Reichsverwaltungsblatt* című folyóiratban megjelent cikkében (64-67.), amikor a belgiumi és észak-franciaországi katonai parancsnokaként, azaz Werner Best katonai közigazgatási vezető (*Militärverwaltungsschef*) mellett dolgozott. A *Brüsseler Zeitung* 1943. április 3-i cikkében a birodalmi küligazgatásra a következőként utalt: „A német közigazgatás 154 millió emberről gondoskodik a birodalom belső határain túl”, ez „a teljes európai terület 33%-a, (...) az európai össz lakosság 46%-ával”. Az „európai német közigazgatási teljesítmény általános értékelésénél” figyelembe kell venni „azoknak a területeknek a német vezetését is, amelyek – nemzetközi jogi és ideológiai szempontból általában a Birodalomhoz kötődnek – támogatják a Birodalom harciát és a Birodalom gazdasági és politikai háborús potenciáljába bevonandók”. „A Birodalom külügyi igazgatási központjának” létrehozása „még függ politikai döntésektől”, míg Japán „ezt a lépést már megtette a Nagy-Kelet-ázsiai Minisztérium létrehozásával”. A tanulmány nyomtatásban 1943-ban a következő műben jelent meg: NEULEN, Europa und das 3. Reich. Einigungsbestrebungen im deutschen Machtbereich 1939–1945 (11. számú dokumentum) 111–115.

³⁹⁴ BEST, Grundfragen einer deutschen Großraum-Verwaltung 33–60., itt: 37–38. Best a „nagytér-közigazgatás” alatt a „közigazgatás egységes megszervezését” értette a leendő „nagytér nem német területein” a „minden közügyek feletti korlátlan uralom” értelmében, ahol a „vezető nép” a „nagytér közigazgatását (...) a nagytér népek aktív és passzív részvételével” gyakorolja.

³⁹⁵ STUCKART, Zentralgewalt, Dezentralisation und Verwaltungseinheit 1–32., itt: 18. Stuckart „nagytér-gazdaságra” vonatkozó terveiről lásd a 403. jegyzetet.

³⁹⁶ Így többek között: JASCH, Staatssekretär Wilhelm Stuckart und die Judenpolitik. Der Mythos von der sauberen Verwaltung 150–151., 171. (326. lábjegyzet).

³⁹⁷ JASCH, Die Gründung der Internationalen Akademie für Verwaltungswissenschaften im Jahr 1942 in Berlin 709–721., itt: 716.

³⁹⁸ BArch, R 61/591 (számozatlan lap): Stuckart 1942. június 17-én kelt levele Gaebnek (Német Jogi Akadémia), valamint a 63 résztvevő listája, köztük 19 külföldi képviselő. Magyarországról csak Magyary Zoltán volt jelen. Az ülésen számos magas rangú német miniszteri tisztviselő és akadémikus, köztük Reinhard Höhn, Theodor Maunz és Paul Ritterbusch vett részt. (Lásd hozzá: BArch, R 58/7697, 33–34. lapszám). Stuckart a Német Kutatási Alapítványnál (DFG) 45.000 birodalmi márkára pályázott, amelyből 20.000 birodalmi márkát ítéltek meg a konferenciára. (BArch, R 73/15059, számozatlan lap: Stuckart 1942. február 28-i levele Rudolf Mentzel DFG-elnöknek, 4. melléklet; Mentzel 1942. április 28-i ígérete Stuckartnak; 1942. június 8-i 45.000 birodalmi márka összegű természetbeni támogatás jóváhagyása). Ezen kívül a konferenciával kapcsolatban 15.000 birodalmi márka nem tervezett költség merült fel (BArch, R 2/12024, számozatlan lap: Stuckart 1942. április 8-i kérelme a birodalmi pénzügyminiszterhez az 1942. évi költségvetésben nem tervezett kiadások jóváhagyására vonatkozóan). Az alapításról még: HOFMANN, Die Gründungstagung der „Internationalen Akademie für Staats- und Verwaltungswissenschaften“ vom 7.–9. Mai 1942 in Berlin 479–485., itt: 479.; RITTERBUSCH, Eröffnungsansprache auf der Gründungstagung der Internationalen Akademie für Staats- und Verwaltungswissenschaften 467–468.

közigazgatás-tudomány és a közigazgatási jog továbbfejlesztését”.³⁹⁹ *Stuckart* 1942. május 8-i nyitóbeszéde szerint „létfontosságú”, hogy ennek a közös európai jogfejlesztésnek „a népek faji-etnikai léte alapvető törvényszerűségeinek és az ezek megőrzéséhez szükséges intézkedéseknek a megismerésén” kell alapulnia.⁴⁰⁰

Stuckart így egy olyan intézményt hozott létre a maga elnökletével – két héttel a Nemzetközi Jogi Kamara német nemzeti képviselőjének megalapítása után, amelynek ugyanekkor az alelnöke volt (5.1. fejezet)⁴⁰¹ – amely a „faji-etnikai” európai ún. nagytérben⁴⁰² a közigazgatás és a közigazgatási jog messzemenő harmonizációját kívánta megvalósítani, miközben a háború utáni időszakra vonatkozóan a „nagytérgazdálkodást” is előkészítette.⁴⁰³ *Paul Ritterbusch* lett az Állam- és Közigazgatástudományi Nemzetközi Akadémia főtitkára, *Reinhard Höhn* pedig tudományos igazgatója. Az Akadémia elnökhelyettesévé két külföldi jogászt neveztek ki, akik korábban a brüsszeli Nemzetközi Közigazgatási Tudományok Intézetének alelnökei voltak: *José Gascón y Marín*

³⁹⁹ BArch, R 61/591 (számozatlan lap): Az Állam- és Közigazgatási Tudományok Nemzetközi Akadémiája Alapszabályának 1. §-a. A 2. § szerint e feladat teljesítése érdekében különösen „a közigazgatás-tudomány, a közigazgatási jog és a közigazgatási gyakorlat valamennyi területén kutatásokat kell folytatni és (az ilyen tevékenységet) támogatni”, a kutatási eredményeket meg kell osztani egymással, közigazgatás-tudományi kongresszusokat és műhelytalálkozókat kell tartani, saját folyóiratokat és kiadványsorozatokat kell kiadni, valamint a releváns tanulmányokat meg kell jelentetni.

⁴⁰⁰ STUCKART, Aufgaben und Ziele einer neuen Verwaltungswissenschaft 53–74., itt: 64., ahol rámutatott a „gigantikus méretű feladatra”, „amelyet ma közigazgatási tudományunk elé állítunk azszal, hogy jogtörténeti, összehasonlító és jogdogmatikai kutatással olyan elveket és közigazgatási módszereket dolgozzon ki, amelyek a jövőben lehetővé teszik az életterünkhez tartozó államigazgatás egységes kialakítását teszi lehetővé” (54.). *Stuckart* vonatkozásában lásd még: JASCH, Die Gründung der Internationalen Akademie für Verwaltungswissenschaften im Jahr 1942 in Berlin 709–721., itt: 718–719. („A náci közigazgatási jog a német belső jogból quasi európai joggá válnon”).

⁴⁰¹ *Stuckart* 1942. február 26-án kapott meghívást a Birodalmi Kutatási Tanács (*Reichsforschungsrat*) elnökétől, *Bernhard Rust* birodalmi minisztertől a tanácsba. *Stuckart* javaslatára 1942. május 6-án a Birodalmi Kutatási Tanácsban belül hozták létre az Állam- és Közigazgatási Tudományok Osztályát (*Abteilung Staats- und Verwaltungswissenschaften*), amelyet ő maga vezetett. Kutatási tervet nyújtott be, és annak megvalósítására 300.000 birodalmi márka jóváhagyását kérte az 1942-es évre. BArch, R 73/15059 (számozatlan lap): *Stuckart* 1942. május 6-án kelt levele a Birodalmi Kutatási Tanács elnökének. Az osztály alapító ülésére 1942. július 22-én került sor. STUCKART, Kriegsausbildung für Justiz, Verwaltung und Wirtschaft und Kriegswehrdenst 443–458., itt: 453. Nem világos, hogy az osztály ezen túlmenően is aktív volt-e, mivel a Birodalmi Kutatási Tanácsot 1942 végén/1943 elején átszervezték, és az 1943-ban létrehozott új osztályok közül hiányzott az Állam- és Közigazgatási Tudományok Osztálya. Lásd: FLACHOWSKY, Von der Notgemeinschaft zum Reichsforschungsrat 260. (131. lábjegyzet), 283. ff.; GEPRI Historisch 1920–1945, Die Fachsparten des Reichsforschungsrates – Forschungsförderung unter dem Primat der Nützlichkeit. A Reich – Volksordnung – Lebensraum című folyóiratban (3–6. kötet, 1942/43) a szervezetet azonban a „Birodalmi Kutatási Tanács szerve, Állam- és Közigazgatási Tudományok Osztálya” („Organ des Reichsforschungsrates, Abteilung Staats- und Verwaltungswissenschaften”) névvel jelölték (429. lábjegyzet).

⁴⁰² JASCH, Die Gründung der Internationalen Akademie für Verwaltungswissenschaften im Jahr 1942 in Berlin 709–721., itt: 716., 719.

⁴⁰³ *Stuckart* már 1941-ben bejelentette céljait, nevezetesen az „egységes elveken alapuló állami gazdaságirányítást”, hogy „megfelelő tervezéssel valamennyi résztvevő nemzet számára előnyös „nagytér gazdaságot” hozzon létre”, valamint a közigazgatási jog és a közigazgatási eljárások harmonizálásának célját „Európa politikai, társadalmi és gazdasági újjászervezésének keretében, amely az elkövetkező években alapvető támogatást igényel az összes európai állam egységes vagy összehangolt közigazgatási intézkedései révén”. Mivel azonban „a Német Birodalom alkotmányos elemei a nemzetiszocializmus népi világnézetéből és a német nép faji sajátosságaiból fejlődtek ki”, „nemzetiszocialista alkotmányunk formái és fogalmai csak azon népek számára lehetnek példaértékűek és inspirálóak (...), amelyek azonos vagy legalábbis hasonló alapokon, egyező ideológiai beállítottsággal építik állami életüket”. STUCKART, Zur Neuordnung der Lebensräume 361–368., itt: 362., 366–367.

(Zaragoza) és *Magyary Zoltán*.⁴⁰⁴ Az alapító konferencián *Höhn* a budapesti Magyar Közigazgatástudományok Intézetét⁴⁰⁵ – a madridi *Instituto de Estudios Políticos*⁴⁰⁶ mellett – példaként emelte ki.⁴⁰⁷ Az ülés végén, 1942. május 9-én hét ország (Németország, Japán, Norvégia, Románia, Szlovákia, Spanyolország és Magyarország) nyilvánította ki csatlakozását az Akadémiához.⁴⁰⁸

Stuckart 1942. június 16-án kelt, *Heinrich Himmler*⁴⁰⁹ Ss *Reichsführer*nek címzett levelében részletesen kifejtette az Állam – és Közigazgatástudományi Nemzetközi Akadémia létrehozásával kapcsolatos célkitűzéseket. „*Németország európai vezetői igényének biztosítása nagymértékben azon múlik majd, hogy a nagy európai népek politikailag aktív és intellektuálisan vezető erőit megnyerjük-e a birodalom vezetése alatt álló kontinens számára. Tekintettel Európa politikai, gazdasági és társadalmi újjászervezésének feladatára, amellyel a birodalom a háború következtében szembesült, az európai népek gazdaságának és közigazgatásának behatolása a politikai és igazgatási tudományok álcája alatt különös jelentőséggel bír. Az ez év május 9-én Berlinben újonnan alapított 'Állam- és Közigazgatástudományi Nemzetközi Akadémia' célja az, hogy a vezető államjogászok és közigazgatási jogászok személyes elkötelezettségével és szellemi vezetésével megteremtse a (...) pszichológiai és tudományos feltételeket ahhoz, hogy az európai népek államának, közigazgatásának és gazdaságának a birodalmi érdekeket figyelembe vevő és Európa politikai és gazdasági újjászervező által kínálgató fejlődése végbemenjen. Ennek során elsősorban azt kell figyelembe venni, hogy a germán népek különleges helyzetben vannak a teljes európai térségben. Ebből a szempontból szükségesnek tűnt számomra a birodalom vezetése alatt*

⁴⁰⁴ BArch, R 61/591 (számozatlan lap): Az Állam- és Közigazgatási Tudományok Nemzetközi Akadémiájának alapító ülése 1942. május 9-én.; JASCH, Die Gründung der Internationalen Akademie für Verwaltungswissenschaften im Jahr 1942 in Berlin 709–721., itt: 717. (74. lábjegyzet). *Magyary* szerepéről az Akadémián lásd: FISCH, Origins and History of the International Institute of Administrative Sciences 35–60., itt: 55. ff.; SCHWEITZER, „Der Name Euer Gnaden ist mittlerweile ein Begriff auch im Dritten Reich, der alle Türen öffnet“ 161–178., itt: 163–164.

⁴⁰⁵ Lásd hozzá a 72. lábjegyzetet.

⁴⁰⁶ *Carl Schmitt* „Der Begriff Imperium im internationalen Recht“ és *Justus Wilhelm Hedemann* „Die vorbereitenden Arbeiten zum Gesetz des deutschen Volkes“ című művét az *Instituto de Estudios Políticos* adta ki. Lásd hozzá: VALDECASAS, Aufbau und Arbeit des „Instituto de Estudios Políticos“ in Madrid 701–705., itt: 703.

⁴⁰⁷ HÖHN, Der Stand der Vorarbeiten zu einem Internationalen Verwaltungskongreß 469–478., itt: 478; „Egyes országok előremutató közigazgatási intézményei már jelzik az új utakat. Személy szerint elég csak a budapesti közigazgatás-tudományi intézetre gondolnom, amelyet nagyra becsült kollégám, *Magyary* professzor úr vezet, vagy a madridi Instituto del studos politicosra, amelynek képviselői közöttünk vannak.“

⁴⁰⁸ BArch, R 61/591 (számozatlan lap): Az Állam- és Közigazgatási Tudományok Nemzetközi Akadémiájának alapító ülése 1942. május 9-én (jegyzőkönyv 8–9.). Norvégia és Magyarország azzal a fenntartással nyilvánította ki a csatlakozását, hogy ahhoz kormányaik hivatalos jóváhagyása szükséges. Horvátország és Finnország később csatlakozott. BArch, R 4902/8486 1–2. lapszám; JASCH, Die Gründung der Internationalen Akademie für Verwaltungswissenschaften im Jahr 1942 in Berlin 709–721., itt: 718. (80. lábjegyzet). 1942. október 22-én a magyar kormány kinyilvánította csatlakozását az Akadémiához, és felajánlotta, hogy a soron következő tanácsadó testületi ülést Budapesten rendezzék meg. Azt is bejelentették, hogy *Rakovszky Iván* (a Magyar Királyi Közigazgatási Bíróság elnöke) elnökletével megkezdődött a nemzeti szekció megalakítása. PA AA, RZ 406/43183 (számozatlan lap): A budapesti német követség (*Dietrich von Jagow*) 1942. október 27-én kelt átíratja a Külügyminisztérium számára. Köszönöm Prof. Dr. *Stefan Fischnek*, hogy felhívta a figyelmem erre a dokumentumra.

⁴⁰⁹ Még mielőtt *Himmler* 1943-ban birodalmi belügyminiszter lett volna, *Stuckart* szoros kapcsolatot ápolt vele, amit nem utolsósorban a 40. születésnapjára (1941) kiadott „*Festgabe für Heinrich Himmler*“ című kötet bizonyít. A kötet első írásának szerzője *Stuckart* volt. *Himmler Stuckart*-ba vetett bizalmát többek között az is bizonyítja, hogy birodalmi belügyminiszterként a személyzeti politikát államtitkárára bízta, sőt 1944/45-ben gyakorlatilag a minisztérium irányítását is átengedte neki. Lásd: LEHNSTAEDT, Das Reichsministerium des Innern unter Heinrich Himmler 639–672., itt: 642., 652., 657., 665., 671.; JASCH, Staatssekretär Wilhelm Stuckart und die Judenpolitik. Der Mythos von der sauberen Verwaltung 155. ff., 171. ff.

*már együttműködésre kész államok és férfiak szervezeti egyesítése. Ez a Birodalom szellemi hadviselése számára nem lebecsülendő lehetőséget nyit arra, hogy a tudomány és a gyakorlat segítségével már ma is a Birodalom érdekében befolyásolhassa az európai államok szellemi és politikai fejlődését.*⁴¹⁰

Ez az „államok közötti együttműködés” bizonyos mértékig meg is valósult.⁴¹¹ 1942 augusztusában Magyary bemutatott egy memorandumot az Akadémia kutatási feladatairól („*Denkschrift über die Forschungsaufgaben der Internationalen Akademie für Staats- und Verwaltungswissenschaften*“), és bejelentette, hogy a *Közigazgatástudomány* című magyar folyóirat egy számát az Akadémia munkájának szentelik, „*amely magyar nyelvű útmutatóul fog szolgálni minden önkormányzat számára*”.⁴¹² Magyary akadémiai elnökhelyettesi tevékenysége ezekben az években (1942–1943) a náci rendszerrel való kollaborációról tanúskodik.⁴¹³ Az Akadémia megalakulását lelkesen üdvözölte,⁴¹⁴ és később, 1943 novemberében, Carl Schmitt második budapesti látogatása alkalmával (2.2. fejezet) arról panaszkodott neki, „*hogy a Stuckart államtitkár által alapított és irányított nemzetközi közigazgatási akadémián való együttműködési hajlandóságát a németek nem eléggé*” veszik figyelembe.⁴¹⁵ 1944. november 9-én írt, „*Küzdelem a haladásért*” című kéziratában⁴¹⁶ azonban másképp ábrázolta az Akadémián betöltött szerepét: Gascón y Marímal sikerült elérniük azt, hogy az Állam- és Közigazgatási Tudományok Nemzetközi Akadémiája legalább nevében különbözzön a brüsszeli székhelyű *Institut International des Sciences Administratives*-tól.⁴¹⁷ Azt is hangsúlyozta, hogy az Akadémia ténylegesen nem tevékenykedett, és nem voltak ülései sem.⁴¹⁸

⁴¹⁰ BArch, NS 19/3406, 2–3. lapszám: Stuckart 1942. június 16-i levele Himmlernek.

⁴¹¹ 1943-ban például a Japán Osztály megkezdte az 1889. évi japán alkotmány fordításának munkálatait. Lásd: SATO, Ansprache des Vizepräsidenten der Internationalen Akademie für Staats- und Verwaltungswissenschaften 619–633.

⁴¹² BArch, R 1501/3777 (számozatlan lap): Magyary levele Stuckarthoz 1942. augusztus 20-án; FISCH, Origins and History of the International Institute of Administrative Sciences 35–60., itt: 58.

⁴¹³ Magyary Zoltánt német szempontból is „*abszolút megbízhatónak*” tartották; a vele való együttműködést „*minden tekintetben*” támogatni lehetett. PA AA, RZ 406/43182 (számozatlan lap): Dietrich von Jagow (budapesti német követség) 1941. szeptember 3-án kelt levele a Külügyminisztériumnak. Köszönöm Prof. Dr. Stefan Fischnek, hogy felhívta a figyelmem erre a levélre.

⁴¹⁴ BArch, R 61/591 (számozatlan lap): Az Állam- és Közigazgatási Tudományok Nemzetközi Akadémiájának alapító ülése 1942. május 9-én (jegyzőkönyv, 9–10.). Különösen üdvözölte az Akadémia célkitűzéseit, „*amelyek megvalósítása értékes tudományos eredményeket fog eredményezni, elsőként az európai kontinens államainak szolgálatában, később pedig a kontinenseken átívelő kapcsolatok ápolásában is az állam- és közigazgatási tudományok terén*”.

⁴¹⁵ Schmitt magyarországi útbeszámolóit lásd: TILITZKI, Die Vortragsreisen Carl Schmitts während des Zweiten Weltkrieges 191–259., itt: 208., 209.

⁴¹⁶ MAGYARY, Küzdelem a haladásért.

⁴¹⁷ Stuckart már néhány nappal az alapító ülés előtt bejelentette „*a nemzetközi együttműködés újraindítását az állam- és közigazgatási tudományok területén*”. BArch, R 61/591 (számozatlan lap): Stuckart 1942. május 4-i meghívója. A másik oldalon öt nappal később viszont azt írta: „*a külföldi képviselőkkel tegnap és ma folytatott megbeszélések*” alapján javasolja, „*hogy akadémiánknak az alapszabály-tervezetekkel szemben az átfogóbb 'Állam- és Közigazgatási Tudományok Nemzetközi Akadémiája' nevet adjuk*”. BArch, R 61/591 (számozatlan lap): Az Állam- és Közigazgatási Tudományok Nemzetközi Akadémiájának alapító ülése 1942. május 9-én (jegyzőkönyv, 4.).

⁴¹⁸ SCHWEITZER, „Der Name Euer Gnaden ist mittlerweile ein Begriff auch im Dritten Reich, der alle Türen öffnet” 161–178., itt: 163–164. Ebben a tanulmányban a *Küzdelem a haladásért* 9. oldaláról vett mondatok német fordításban olvashatók. Kéziratának 17. oldalán Magyary azt állította, hogy utoljára 1943 januárjában járt Németországban, és Magyarország 1944. március 19-i megszállása után megszakította a kapcsolatot a németekkel. Magyary viselkedéséről lásd: FISCH, Origins and History of the International Institute of Administrative Sciences 35–60., itt: 58–59.

Az Elnökség és a területi szekciók vezetőinek 1942-re tervezett első budapesti munkatalálkozójára valóban nem került sor.⁴¹⁹ Ez azonban nem jelenti azt, hogy a Wannsee-i Államkutató Intézet közelében elhelyezett⁴²⁰ Állam- és Közigazgatási Tudományok Nemzetközi Akadémiája ne lett volna aktív: a Birodalmi Belügyminisztérium 1942 és 1944 között közel 150.000 birodalmi márkát⁴²¹ hagyott jóvá az Akadémia munkájára, *Stuckart* pedig az 1943 áprilisától 1944 márciusáig terjedő időszakra 100.000 birodalmi márkát számlázott ki, amelyből 65.000 birodalmi márkát csak az akadémiai személyzet fizetésére használtak fel.⁴²²

Stuckart 1944 nyaráig – eredményét tekintve sikerrel – törekedett arra is, hogy *Hitler* és a birodalmi miniszterek jóváhagyják az Akadémia különleges jogainak biztosításáról szóló törvényt (*Gesetz über die Verleihung besonderer Rechte an die Internationale Akademie für Staats- und Verwaltungswissenschaften*).⁴²³ A törvény első tervezetét *Wilhelm Frick* birodalmi belügyminiszter már 1942. május 25-én előterjesztette és indokolta, *Hitler* azonban kezdetben nem minősítette azt a háborús erőfeszítések szempontjából fontosnak.⁴²⁴ Az indoklásban *Frick* hangsúlyozta „a német befolyás jelentőségét az állam- és közigazgatási tudományok alakulása tekintetében, valamint a nemzetközi újjászervezés során az egyes népek alkotmány- és közigazgatási jogának újjászervezése és fejlesztése tekintetében”, továbbá a „nemzetek vezető személyiségeire gyakorolt közvetlen befolyást”, amelyet az Akadémia által kívántak biztosítani.⁴²⁵ Egy 1942. július 1-jén kelt levelében *Frick* még ennél is tovább ment: Az Akadémia munkájának segítségével „a résztvevő nemzetek jogalkotásának messzemenő, közös érdekeket célzó befolyásolását és orientálását” lehet elérni. „A közlekedési és szállítási nehézségek kiküszöbölését, a munkaerő alkalmazásának szabályozását, a létfontosságú élelmiszerek természetének kiegyensúlyozását”, de „a német nép önazonosság tisztaságának megőrzését” is olyan, a „háborúra különösen fontos hatást gyakorló közigazgatási

⁴¹⁹ JASCH, Die Gründung der Internationalen Akademie für Verwaltungswissenschaften im Jahr 1942 in Berlin 709–721., itt: 717. (76. lábjegyzet).

⁴²⁰ JASCH, Die Gründung der Internationalen Akademie für Verwaltungswissenschaften im Jahr 1942 in Berlin 709–721., itt: 720.

⁴²¹ JASCH, Die Gründung der Internationalen Akademie für Verwaltungswissenschaften im Jahr 1942 in Berlin 709–721., itt: 720. (102. lábjegyzet).

⁴²² BArch, R 1501/366 (számozatlan lap): 1944. május 25-én kelt használati igazolás *Stuckart* aláírásával. Bár a 389. jegyzetben említett „*Verfassungs-, Verwaltungs- und Wirtschaftsgesetze der Völker*“ című sorozatnak csak egy kötete jelent meg, négy részkötet volt a nyomdában és további kilenc kötet előkészítése volt folyamatban. Lásd: JASCH, Die Gründung der Internationalen Akademie für Verwaltungswissenschaften im Jahr 1942 in Berlin 709–721., itt: 715–716. (62. lábjegyzet), 720., *Jasch* a publikálási projektet az Akadémia legfontosabb feladatának nevezi.

⁴²³ BArch, R 2/12024 (számozatlan lap) / R 43-II/1226c, 86. lapszám: *Hans Heinrich Lammers* 1944. július 16-án kelt levele a birodalmi belügyminiszternek. Ezzel a törvénnyel az Állam- és Közigazgatási Tudományok Akadémiáját – a Német Jogakadémia mintájára – közjogi testületi jogállással ruházták fel. (R 43-II/1226c, 24. lapszám). Lásd hozzá (némileg rövidítve): JASCH, Die Gründung der Internationalen Akademie für Verwaltungswissenschaften im Jahr 1942 in Berlin 709–721., itt: 717–718.

⁴²⁴ BArch, R 43-II/1226c, 22. ff. lapszám, arra hivatkozva, hogy a „*Führer* már nemmel válaszolt arra a kérdésre, hogy a Nemzetközi Jogi Kamaráról szóló tervezetet a háborús erőfeszítések szempontjából fontosnak kell-e tekinteni“ (*Lammers* 1942. június 2-i levele *Frick*nek; 25v lapszám).

⁴²⁵ BArch, R 43-II/1226c, 22–23. lapszám. Összességében a törvény azt a célt szolgálja, hogy „*megalapozza és biztosítsa a német felsőbbrendűséget a jogi gondolkodásban, különösen az európai népek körében, valamint a jog alakításában az alkotmányjog és a közigazgatási jog területén*“. (23r lapszám).

területeknek” nevezte Frick, amely feladat betöltésére az Akadémiának van elhivatottsága.⁴²⁶ Az erőfeszítések motorja Stuckart volt,⁴²⁷ aki 1943 augusztusában, miután Fricket Himmler váltotta fel, saját kezébe vette az ügyet, és végül sikerült elérnie, hogy a törvényt elfogadják.⁴²⁸

Az Állam- és Közigazgatási Tudományok Akadémiájának orgánuma az 1941-ben alapított Reich – Volksordnung – Lebensraum. Zeitschrift für völkische Verfassung und Verwaltung (Birodalom – Néprend – Élettér. A Népi Alkotmány és Közigazgatás Folyóirata = RVL) című folyóirat volt,⁴²⁹ amelyet Stuckart többek között Werner Bestel⁴³⁰ és Reinhard Höhnnel együtt adott ki,⁴³¹ míg a szerkesztői munkákat a Höhn által vezetett Államkutatási Intézet végezte.⁴³² Az első kötetben található „Szerkesztői előszó” szerint az RVL feladata az volt, hogy „világosan és felhasználható módon dolgozza ki a

⁴²⁶ BArch, R 43-II/1226c, 28–29. lapszám. Csak az Akadémia tudományos munkája tenné lehetővé „az európai államigazgatási szervek hatékonyságának és fejlődési potenciáljának megbízható felmérését, valamint a német háborús erőfeszítésekhez felhasználható, eddig ki nem használt teljesítménytartalékok számbavételét”. Németország „európai vezető igényének biztosítását”, „a Birodalom katonai helyzetét a kontinensen, valamint az egyes államoktól kapott politikai és gazdasági támogatás mértékét” „nagy mértékben befolyásolná, ha Európa népeinek vezető politikai és szellemi erőit megnyernék a Birodalom háborús céljainak támogatására”. „Ennek lélektani előfeltétele, hogy az európai államok közigazgatási gyakorlatának és közigazgatás-tudományának vezető emberei meg legyenek győződve államigazgatásuk egységes orientálásának szükségességéről és hasznosságáról a német birodalmi közigazgatás háborús érdekei tekintetében, és meg is nyerjék őket az aktív együttműködésre”. Ezeket az „európai államokból származó tudományos és gyakorlati szakembereket” „meg kell nyerni a Birodalom szándékainak, személyes együttműködővé kell tenni őket, szükség volt a tudományos befolyásolásukra, és (...) végül a Birodalom vezetése alatt álló kontinens eszméjének tudatos budozójává kell válniuk saját államukban”. Emellett az Akadémia tudományos munkája kiterjedt „a semleges vagy nem harcoló államok ellenőrzésének és befolyásolásának lehetőségére is a Birodalom érdekében”.

⁴²⁷ BArch, R 43-II/1226c, 30–31. lapszám: Lammers 1942. július 13-i feljegyzése.

⁴²⁸ BArch, R 43-II/1226c, 86–87. lapszám: Lammers 1944. július 16-án kelt levele a birodalmi belügyminiszternek (a törvényt valószínűleg már nem léptették hatályba).

⁴²⁹ A 3. kötettől (1942) kezdve a folyóirat címe „Organ des Reichsforschungsrates, Abteilung Staats- und Verwaltungswissenschaften, Vorläufiges Organ der Internationalen Akademie für Staats- und Verwaltungswissenschaften” volt.

⁴³⁰ Werner Best tevékenységéhez, aki a A franciaországi hadi igazgatás vezetője, majd 1942-től birodalmi meghatalmazott volt Dániában, lásd: HERBERT, Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft.

⁴³¹ Stuckart, Best és Höhn mellett a szerkesztő volt még Gerhard Klopfer (a pártkancellária államtitkára és a Wannsee-konferencia résztvevője), továbbá Rudolf Lehmann (az OKW jogi osztályának vezetője). Lásd: JASCH, Staatssekretär Wilhelm Stuckart und die Judenpolitik. Der Mythos von der sauberen Verwaltung 149–150.; JENB, Die „Volksgemeinschaft” als Rechtsbegriff 141–142.; HERBERT, Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft 304. ff.; LEHNSTAEDT, Das Reichsministerium des Innern unter Heinrich Himmler 639–672., itt: 654–655. Meyer szerint a szerkesztőség nagyrészt megegyezett volt a Birodalmi Kutatási Tanács Állam- és Közigazgatási Tudományok Osztályával, lásd: MEYER, Großraumpolitik und Kollaboration im Westen 29–76., itt: 37.

⁴³² Best, Höhn és Stuckart már korábban is együtt dolgoztak a Német Jogakadémia Rendőrségi Jogi Bizottságában. Best volt a bizottság vezetője, Höhn a helyettes vezetője, Stuckart pedig a bizottság tagja. Gerhard Klopfer és Paul Ritterbusch, az RVL szerkesztője és állandó munkatársa szintén tagjai voltak a bizottságnak. Lásd: SCHUBERT, Akademie für Deutsches Recht 1933–1945. Protokolle der Ausschüsse 8. kötet, XXXIV. ff. A „Festgabe für Heinrich Himmler” (1941) című kötetben Stuckart írta az első tanulmányt (lásd a 395. lábjegyzetet), Best a másodikat a német nagytér-igazgatásról (lásd a 332. lábjegyzetet), Höhn pedig (Dr. Helmut Seydel ügyvéddel, SS-Obersturmführerrel, az RVL későbbi állandó alkalmazottjával együtt) a harmadik tanulmányt (HÖHN – SEYDEL, Der Kampf um die Wiedergewinnung des deutschen Ostens 61–174.). HERBERT, Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft 294. ff., 299. ff., 555–556.; ők hárman – Carl Schmitt nagytér-elméletének kritikai vizsgálatával – közösen mutatták be a nagyközönségnek az európai nagytér megszervezésére és igazgatására vonatkozó elképzeléseiket a Himmler tiszteletére készített kötetben. Herbert szerint (299.): „E három esszében közös volt az a kísérlet, hogy egy radikális népi álláspont alapján a német uralom konkrét, megvalósítható, hatékony és észszerű megszervezését dolgozzák ki”.

német és az európai életkörülményeknek megfelelő népi igazgatás alapheit és szükséges elemeit”, és megvitassa „*a német nép által e terület más népeivel együtt létrehozandó népi nagytér rendjének megszervezéséhez szükséges követelményeket*”. Ennek során „*hidat kell építenie (...) a gyakorlati munka között, amit a német nemrend bordonzóí – a párt, az ’állami’ szolgálati területek és a Wehrmacht végez – valamint a tudományos munka és gondolkodás között.*”⁴³³ Michael Stolleis szerint a folyóirat, amelynek 1943-ig összesen hat kötete jelent meg, „*az SS geopolitikai és közigazgatás-tudományi szerve*” volt, amelynek tematikája „*a megbódított országok átszervezésére, a rezsim faji politikájára és az ’SS-államtudomány’ ténykérdéseibe csomagolt belső pozícióbarcaira irányult*”.⁴³⁴

A folyóirat szerkesztőinek és állandó munkatársainak köre a náci professzorok, államtitkárok és a megszállási adminisztráció szakértői közül került ki.⁴³⁵ Az állandó munkatársak között volt Theodor Maunz, Gustav Adolf Walz, de Magyary Zoltán is,⁴³⁶ aki a folyóirat első kötetében „*Die Verwaltung und der Mensch*” címmel közölt tanulmányt.⁴³⁷ Ezt az írást Stuckart az Állam- és Közigazgatási Tudományok Nemzetközi Akadémiájának 1942. május 8-i alapító konferenciáján tartott beszédében külö kiemelte.⁴³⁸

A szerkesztők, Stuckart, Höhn és Best az RVL-t használták annak a széles körű megvitatására, hogy mit jelent a „*nagytér közigazgatása*”.⁴³⁹ Ezt mindenek előtt egy olyan háború utáni rend

⁴³³ N. N., Geleitwort der Herausgeber (oldalszám nélkül). Az RVL céljaihoz lásd még: STUCKART, Reich, Volksordnung, Lebensraum 8–9.

⁴³⁴ STOLLEIS, Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland 308–309. Lásd még: JASCH, Die Gründung der Internationalen Akademie für Verwaltungswissenschaften im Jahr 1942 in Berlin 709–721., 720., ahol arra utal, hogy a szerzők közül sokan az SS magas rangú tagjai voltak. A folyóiratról lásd: MEYER, Großraumpolitik und Kollaboration im Westen 29–76.; MOLL – WASSERMANN, Reich, Volksordnung, Lebensraum 2118–2124. A folyóirat „*Európa tervezett, népi újjászervezésének’ vinaszervezeteként, valamint a népi tudomány és az imperialista gyakorlat közötti hídként*” működött; 2118–2119.

⁴³⁵ MEYER, Großraumpolitik und Kollaboration im Westen 29–76., itt: 36–37. Meyer leírta az RVL szerkesztőinek és állandó munkatársainak „*személyes és intézményi kapcsolati hálóját*”, amely szerint a (főleg berlini) professzorok egy csoportja (Friedrich Berber, Viktor Bruns, Jens Jessen, Reinhard Höhn és Wolfgang Siebert) mellett államtitkárok (Wilhelm Stuckart, Rudolf Lehmann és Gerhard Klopfer) és a megszállt területek igazgatásának alkalmazottai (Werner Best és Eggert Reeder) is részt vettek a munkában. Lásd még: MOLL – WASSERMANN, Reich, Volksordnung, Lebensraum 2118–2124., itt: 2122.: az RVL „*nem volt közvetlenül a náci rezsim egyik hatalmi pilléréhez sem rendelve*”, hanem „*a náci technokrata elit kialakulását tükrözte, amely a háború kezdete óta nyilvánvaló volt, és államtitkárokból, egyetemi oktatókból, valamint a különleges és megszállási adminisztrációk vezetőiből állt*”.

⁴³⁶ Magyary mellett állandó munkatársként foglalkoztattak egy római (Giuseppe Lo Verde) és egy szófiai (Ljubomir Wladikin, helyesen: Ljubomi Wladikin) jogászt is. Utóbbi egy bolgár jogászprofesszor volt, akinek szoros kapcsolatai voltak a náci szervezetekkel. Az RVL-ben is publikált: WLADIKIN, Judengesetzgebung in Bulgarien 295–333.

⁴³⁷ MAGYARY, Die Verwaltung und der Mensch. Ein Beitrag zum Verwaltungsrecht und zur Verwaltungsrechtslehre Ungarns 230–255. Lásd: FISCH, Origins and History of the International Institute of Administrative Sciences 35–60., itt: 57–58.

⁴³⁸ STUCKART, Aufgaben und Ziele einer neuen Verwaltungswissenschaft 53–74., itt: 68.: „*Szeretném emlékeztetni Önöket a budapesti Magyar Közigazgatási Tudományok Intézete igazgatójának, von Magyary professzornak dicséretes kutatásaira, amelyeket nemrégiben ‚Die Verwaltung und der Mensch’ (‚A közigazgatás és az ember’) című értekezésében foglalt össze.*” Kéziratként lásd: Barch, R 58/7697, 21., 29. lapszám.

⁴³⁹ Például: HÖHN, Großraumordnung und völkisches Rechtsdenken 256–288.; HÖHN, Reich – Großraum – Großmacht 97–226.; STUCKART, Die Neuordnung der Kontinente und die Zusammenarbeit auf dem Gebiete der Verwaltung 3–28.; STUCKART, Aufgaben und Ziele einer neuen Verwaltungswissenschaft 53–74.; STUCKART, Gedanken zur künftigen Ausbildung des Verwaltungsnachwuchses 105–142.; STUCKART, Staatsangehörigkeit und

alapként értelmezték,⁴⁴⁰ amely elsősorban, de nem feltétlenül csak a Kelet-Közép- és Délkelet-Európában kibővített ún. élettérre vonatkozott, és a Német Birodalom hegemoniája alatt álló teljesítményközösségként képzelték el. A cél az volt, hogy a háború alatt kialakult kizsákmányoló viszonyokat fenntartsák és abba a többi ország lakosságának munkaerejét produktívan integrálják. Mindebben központi szerepet játszott – a rendőrségi feladatok nemzetközi koordinálása mellett – a közigazgatási nemzetközi szintű racionalizálása is.⁴⁴¹

5. Következtetések

Amikor Gömbös Gyula (1886–1936) magyar miniszterelnök 1933 júniusában tiszteletét tette Hitlerrel, Magyarország lett az első Duna-menti ország, amely a náci rezsim mellé állt. A Horthy- és a náci rendszer időnként nehézkes, de egyre szorosabb politikai kapcsolatai Németország Magyarország feletti – többszörösen is biztosít – hegemoniájához vezettek. Ez a változás a tudományos kapcsolatokban is visszatükröződött, és a német és magyar jogászok közötti intenzív „államközi együttműködéshez” vezetett.

Az itt leírt kölcsönhatásokat és transzferfolyamatokat nem könnyű átfogó szempontok szerint kategorizálni. Ennek oka többek között az, hogy különböző érdekeket kell figyelembe venni, így egyrészt a náci rendszer intézményeinek és szereplőinek a nemzetközi kapcsolatok előmozdításához fűződő, nem mindig egybeeső, sőt gyakran egymással versengő érdekeit, másrészt az egyes külföldi partnereknek az együttműködéshez fűződő érdekeit, harmadrészt pedig az érintett jogászok egyéni motivációit itthon és külföldön. E nehézségek és a meglévő kutatási hiányosságok ellenére is megfogalmazhatók bizonyos következtetések a fentiek alapján.

1, A nemzetközi tudományos párbeszéd keretében folytatott tevékenység német oldalról elsősorban politikai indíttatású volt és német nemzeti érdekeket szolgált. Ash tézise, miszerint a politika és a tudomány „egymás erőforrásai”,⁴⁴² különösen érvényes a jogtudományra. Mindez azért van így, mert a kettő közötti kapcsolatnak van egy erősen alkalmazásorientált összetevője, nevezetesen a politikai szándék jogi formálása és biztosítása. Ami a nemzetközi kapcsolatokat illeti, a náci korszak kezdetén ez azt jelentette, hogy a náci jogújítás koncepcióit külföldön terjesztették,

Reichsgestaltung 57–91.; STUCKART, Kriegsausbildung für Justiz, Verwaltung und Wirtschaft und Kriegswehrdienst 443–458.; BEST, Die deutsche Militärverwaltung in Frankreich 29–76; BEST, Frankreich. Schuld und Schicksal 291–313. Persze nem ők voltak az egyetlenek, így Ipsen például ezt állította: „*De annyi bizonyos: a területileg integrált közösség külpolitikai irányítása (katonai eszközökkel való védelme), a belső közrend és a közbiztonság fenntartása (nem csak a rendőrségre korlátozódó értelemben és oly módon, hogy a Birodalom határozza meg, mi a köz), a gazdasági és közlekedési integráció a nagytérben, beleértve a közérdekű szolgáltatások biztosítását (Forsthoff) és a megfelelő társadalmi rend mindenkor minimumkövetelményeit, végül a közrend minimum-követelményeinek érvényesítése (a zsidók, a szabadkőművesek és a pártpluralizmus kérdésében), amelyek a népi eszme nélkülözhetetlen részét képezik, a nagytér rendjének és így a birodalmi külügynek szükséges cselekvési területei kell, hogy legyenek.*” Lásd: IPSEN, Reichsaußenverwaltung 64–67., itt: 65.

⁴⁴⁰ MOLL – WASSERMANN, Reich, Volksordnung, Lebensraum 2118–2124., itt: 2122. Best, Stuckart és Höhn „programadó tanulmányai (...) egy német jellegű, háború utáni rendre összpontosítottak, nem pedig a háború gyakorlati problémáira”.

⁴⁴¹ Lásd még: MEYER, Großraumpolitik und Kollaboration im Westen 29–76., itt: 42–43.

⁴⁴² ASH, Wissenschaft und Politik als Ressourcen für einander 32–51., itt: 33. Ash szerint a tudósok „a politikai szférából ugyanolyan könnyen mozgósíthatnak erőforrásokat saját céljaikra, mint ahogy a politikusok is megpróbálják a tudósokat és erőforrásaikat saját céljaikra felhasználni”.

és kapcsolódási pontokat kerestek ahhoz, hogy ezeket az elképzeléseket a külföldi jogi gondolkodásba meghonosítsák, valamint emberi erőforrásokat mozgósítottak az együttműködéshez. A náci jog transznacionális terjesztésének feladatát – más szervezetek és szereplők mellett – különösen a Német Jogakadémia látta el. A II. világháború kezdetétől fogva jellemző volt, hogy a külföldi jogászokkal folytatott interakciók egyre inkább a német vezetés alatt álló európai nagytér igazgatására összpontosítottak annak érdekében, hogy annak a jogi alapjait megteremtsék.

Ráadásul a jogászok mindig a funkcionális elit részét képezik, akik hivataluknál fogva politikai indíttatásból cselekednek. Számos magyar jogász, aki német folyóiratokban publikált, minisztériumi tisztviselő volt, német részről pedig a nemzetközi cserekapcsolatokban részt vevő jogászok, mint például *Hans Frank*, *Reinhard Höhn*, *Wilhelm Stuckart* vagy *Gustav Adolf Walz*, fontos politikai pozíciókat töltöttek be a náci rendszerben. Ezért nehéz arról beszélni, hogy ezeket a jogászokat politikai célokra „használták” volna fel, mivel egy személyben egyesítették a tudományos érdeklődést és a politikai szerepet.⁴⁴³ Az általuk létrehozott és rendelkezésre bocsátott forrásokat politikai célok, tudományos érdekek és személyes ambíciók megvalósítására egyaránt felhasználták, amint azt *Wilhelm Stuckart* példája is jelzi, aki az Állam- és Közigazgatási Tudományok Akadémiáját *Hans Frank* Nemzetközi Jogi Kamarájával konkurálva alapította meg. E két intézménynek és a Német Jogakadémiának (illetve azon belül különösen a Német-Magyar Jogi Kapcsolatok Munkacsoportnak) a kapcsolatrendszere azt a célt szolgálta, hogy ideológiai befolyást gyakoroljanak, németbarát külföldi tudósokat nyerjenek meg együttműködő partnerként, a megszerzett ismereteket a náci rendszer számára hasznosíthatóvá tegyék és nem utolsósorban az európai nagytér jogharmonizációját megvalósítsák.

(2) A háború kezdete új „megvalósítási teret” nyitott „náci hegemonia alatt álló jövőbeli 'európai nagytér-kutatás' ügyében”, ami ismét megváltoztatta a nemzetközi tudományos kapcsolatokat.⁴⁴⁴ A geopolitikai érdekeknek megfelelően különös hangsúlyt fektettek a Duna régióra. Németország szellemi és kulturális felsőbbrendűségének kommunikálása arra szolgált, hogy legitimálja a német politikai vezető igényt Európában – különösen a szövetségeseivel szemben, amiről a Német Tudományos Intézetek létrehozása és az új folyóiratok alapítása is tanúskodik. A tudományos együttműködés most már a német vezetés alatt álló Európa politikai és gazdasági újjászervezésének megvalósítását szolgálta, és még inkább alkalmazásorientált volt. A jog területén a fő cél az volt, hogy a kiválasztott külföldi jogászokkal együttműködve megteremtsék az európai nagytér gazdaságának igazgatásához szükséges jogi alapokat, amely munka hosszú távra irányult, ebbe a háború utáni időszakot is beleértve. A „nagytérgazdaság” és a „nagytérközigazgatás” határokon átívelő jogi szervezésével kapcsolatos munkához a hazai és a külföldi jogászok sokféleképpen hozzájárulhattak. Voltak erős dinamikával rendelkező nemzetközi intézményi együttműködési új formák, míg számos kezdeményezés alig jutott túl az alapítási fázison, mégha valamilyen formában

⁴⁴³ Ebben a tekintetben *Ash* „hibrid figurákról” beszél, akik egyszerre vesznek részt a tudományos életben és töltenek be politikai funkciókat. Lásd: *ASH, Reflexionen zum Ressourcenansatz* 535–553., itt: 541.

⁴⁴⁴ *HACHTMANN*, *Unter „deutscher Führung im großeuropäischen Raum“* 33–81., itt: 36. (idézet), 78.: „Az erőforrások területének a náci uralom alatt álló Európában történő kiterjesztése ismét megváltoztatta a 'tudományt' szervező és a kutatást strukturáló diskurzusokat és gyakorlatokat.”

hatást is gyakoroltak a későbbiekre.⁴⁴⁵ A német vezetésű „államok közötti együttműködés” mellett azonban a „tudástranszfer” magában foglalta a külföldi erőforrások kifosztását is, mint ahogy ezt a Nemzetközi Közigazgatási Tudományos Intézet állományának Brüsszelből Berlinbe történő áthelyezése is példaként jelzi. Az általános cél az volt, hogy „Európa tudományos potenciálját, mind a szövetséges államokban, mind a közvetlenül megszállt területeken, beépítsék a náci rendszerbe”.⁴⁴⁶

(3) A német-magyar jogi kapcsolatokat több sajátosság jellemezte. A náci korszak során ezek a kapcsolatok felerősödtek, és egyes területeken, különösen a zsidók jogfosztása tekintetében, erős párhuzamokat mutattak a náci ideológiával, sőt némely esetekben magyar részről jogkölcsonzéshez vezettek. Német részről a magyar jog és a magyar jogászokkal való egyenrangú tudományos eszmecsere iránti szándék valószínűleg gyakran csak színlelt volt.⁴⁴⁷ Ráadásul a nyelvi akadályok miatt a kapcsolatok egyoldalúak voltak, mivel elsősorban a magyar jogászok voltak azok, akik képesek voltak a német-magyar jogi diskurzust mindkét irányba megvalósítani. Nyilvánvaló, hogy a magyar jogászok németországi előadásaikkal és német nyelvű publikációikkal a német oldalon meglévő elvárásoknak tettek eleget. Az ő együttműködési készségük és elkötelezettségre való hajlandóságuk azonban semmiképpen sem jelentette azt, hogy a német fél a náci jog elismerését egy új európai „uralkodó kultúra” részeként erőltetett volna. Magyar szempontból valószínűleg elsősorban a nemzeti érdekek védelme, valamint az a gondolat volt meghatározó, hogy a német hegemonia alatt álló új Európában saját nemzetük jövőjének alakításában is részt vehessenek a

⁴⁴⁵ Nem Kelet-Európával, hanem Nyugat-Európával kapcsolatban, különösen az Európai Szén- és Acélközösséggel való folytonosság kérdésében lásd: PROELB, Nationalsozialistische Baupläne für das europäische Haus?. *Proelß* ismerteti és kritikusán kommentálja *Laughland* tézisét az európai eszme antidemokratikus gyökereiről. Vö.: JOERGES, Europa ein Großraum? 34–66.

⁴⁴⁶ HACHTMANN, Unter „deutscher Führung im großeuropäischen Raum“ 33–81., itt: 40.

⁴⁴⁷ Az a felsőbbrendűségi érzés, amelyet sok német táplált más népekkel, különösen a kelet-európai népekkel szemben, és amely a tudományos kapcsolatok különböző pontjain megmutatkozott, valószínűleg szintén faji alapú volt. Ezt támasztják alá például azok a törekvések, amelyek 1939 elejétől kezdve a külföldiekkel kötött házasságok betiltására irányultak, „*hogy megakadályozzák a németek keveredését idegen fajok tagjaival például Dél-Amerikában, Magyarországon és Olaszországban*“. Lásd: Akten der Reichskanzlei. Regierung Hitler 1933–1945, 6. kötet 16., 18. (4b szám: A németek és külföldiek közötti házasságkötés tilalmának megvitatása, előadói értekezlet a Birodalmi Igazságügyi Minisztériumban 1939. január 7-én; az értekezletet *Erich Volkmar* miniszteri igazgató, a Birodalmi Igazságügyi Minisztérium Polgári Jogi és Polgári Eljárásjogi Osztályának vezetője és a Német Jogakadémia polgári igazságszolgáltatással foglalkozó bizottságának elnöke vezette; a kilenc jelenlévő között volt *Hans Globke* is a Birodalmi Belügyminisztériumból.). Miután *Hitler* 1940 januárjában intézkedéseket követelt „*az egyrészt németek, másrészt lengyelek és magyarok közötti keveredés megakadályozására*“, 1940. június 11-én a birodalmi belügyminisztériumban előadói értekezletet tartottak, hogy megvitassák „*a németek lengyelekkel és csehekkel kötött házasságait*“. Az ülés elnöke hangsúlyozta, hogy „*a német népnek más európai népekkel való keveredése alapvetően nem tartozik a német vért védelmező törvények tárgykörébe*“, hanem „*a német nép védelmét az alsóbbrendű európai népekkel szemben szolgálja*“. „*A Belügyminisztérium fenntartotta magának a jogot, hogy ezt más népcsoportokra (így a magyarokra és a horvátokra) is kiterjessze*“. *Reinhard Heydrich* (a Biztonsági Rendőrség és az SD főnöke) 1940. június 14-én kelt, a *Führer* helyettesének, *Rudolf Hess*nek és a Külügyminisztériumnak címzett levelében ez olvasható: „*A birodalomban a lengyel munkásoknak a németekkel való házasságon kívüli keveredését már hatékonyan megakadályozták (...). A szabad magyar munkaerő rendeleti úton történő szabályozása is kívánatos, ami azzal az előnnyel járna, hogy a németeknek az olaszokkal, szlovákokkal, csehekkel stb. való nemkívánatos keveredését is megszüntetné anélkül, hogy e külföldiek házája mindezért sértőnek éreznék*“. Lásd: Akten der Reichskanzlei. Regierung Hitler 1933–1945, 7. kötet 398., 399–400. (116. szám: Tanácsadói értekezlet a Birodalmi Belügyminisztériumban 1940. június 11-én); SCHUBERT, Das Familien- und Erbrecht unter dem Nationalsozialismus. Ausgewählte Quellen zu den wichtigsten Gesetzen und Projekten aus den Ministerialakten XXXII., XXXIX–XL., 717. ff.

magyarok. Ugyanakkor a magyar jogászok nem féltek attól, hogy a náci jogi reformokkal tartalmi szempontból is érintkezésbe kerüljenek, és néhányan közülük nagyon is fogékonyak voltak a náci propagandára. Így hozzájárultak a náci felfogás Németországon kívüli recepciójához, és a náci fogalmak közvetítőivé váltak a magyar jogi gondolkodásban.

Függelék
Német és magyar jogászok rövid életrajza

Prof. Dr. Angyal Pál (1873–1949)

1912 és 1944 között a Budapesti Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán volt a büntetőjog professzora és kora meghatározó büntetőjogásza. 1920 és 1922 között a kar dékánjaként tevékenykedett, 1930 óta a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja volt. 1934-ben választották az egyetem rektorává. 1939 és 1944 között a Magyar Jogászegylet elnöke, illetve 1943-tól a Felsőház tagja volt. Számos hazai és külföldi kitüntetésben részesült.⁴⁴⁸

⁴⁴⁸ Országgyűlési Könyvtár (<https://konyvtar.parlament.hu/hu/angyal-pal>); LEHOTAY, Beiträge ungarischer Strafrechtswissenschaftler im NS-Deutschland und in Ungarn 141–150., itt: 142.

Dr. Hans Frank (1900–1946)

Először 1923-ban csatlakozott az NSDAP-hoz, majd 1927-től a párt tagja lett. 1928 és 1933 között *Adolf Hitler* ügyvédje volt. 1928-ban a Nemzetiszocialista Német Jogászok Szövetségének (*Bund Nationalsozialistischer Deutscher Juristen*) az alapítója volt, amely 1936-tól Nemzetiszocialista Jogőrzők Szövetsége (*Nationalsozialistischer Rechtswahrerbund* = NSRB) néven folytatta a tevékenységét. 1942-ig az NSRB vezetője (*Reichsführer*) volt. 1933-ben és 1934-ben Bajorország igazságügyi minisztere volt, miközben az igazságszolgáltatás harmonizációjának és a jogrendszer megújításának birodalmi biztosa pozíciókat is betöltötte. 1933 és 1942 között a Német Jogakadémia (*Akademie für Deutsches Recht*) elnöke, 1934-től tárca nélküli birodalmi miniszter volt. *Reichsrechtsführer*ként a náci állam legmagasabb rangú jogásza volt, aki 1939-től a megszállt Lengyelországot kormányozta *Generalgouverneur*ként. 1941-től a Nemzetközi Jogi Kamara (*Internationale Rechtskammer*) elnöke volt. 1946-ban halálra ítélték a nürnbergi főháborús bűnösök perében.⁴⁴⁹

⁴⁴⁹ SCHENK, Hans Frank. Hitlers Kronjurist und Generalgouverneur.

Prof. Dr. Reinhard Höhn (1904–2000)

1933-tól az NSDAP és az Ss tagja volt. 1933 és 1935 között a Biztonsági Főhivatalban (SD *Hauptamt*) tevékenykedett. 1934 óta az NSRB *Német Jog (Deutsches Recht)* című folyóiratának a főszerkesztője volt. 1935-ben rendkívüli egyetemi tanár lett Heidelbergben, majd Berlinben, 1936-tól a Német Jogakadémia rendészeti jogi bizottságának az elnökhelyettese volt. 1939 és 1945 között Berlinben az Államkutatási Intézet (*Institut für Staatsforschung*) rendes professzora és igazgatója volt. 1942-ben az Állam- és Közigazgatási Tudományok Nemzetközi Akadémiájának (*Internationale Akademie für Staats- und Verwaltungswissenschaften*) a tudományos igazgatójává nevezték ki. 1956-tól az alsó-szászországi Bad Harzburgban az Gazdasági Vezetők Akadémiájának (*Akademie für Führungskräfte der Wirtschaft*) az igazgatója volt.⁴⁵⁰

⁴⁵⁰ LÖSCH, Der nackte Geist. Die Juristische Fakultät der Berliner Universität im Umbruch 320–334; JENB, Die „Volksgemeinschaft“ als Rechtsbegriff. Die Staatsrechtslehre Reinhard Höhns (1904–2000) im Nationalsozialismus.

Prof. Dr. Magyary Zoltán (1888–1945)

1910 és 1930 között a magyar kulturális minisztériumban dolgozott, 1925-től a Tudománypolitikai Főosztály vezetője, 1930-tól a Budapesti Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának közjogi és közigazgatás-tudományi professzora volt. Korának egyik legjelentősebb közigazgatási jogtudósa, a brüsszeli Nemzetközi Közigazgatástudományi Intézet alelnöke volt. 1931–1932-ben a magyar közigazgatási jogi reformok előkészítésével bízták meg kormánybiztosként. 1931-től a Magyar Közigazgatástudományi Intézet igazgatója, 1938 és 1944 között a *Közigazgatástudomány* című folyóirat főszerkesztője, 1941-től a Német Jogakadémia levelező tagja, 1942-től az Állam- és Közigazgatási Tudományok Nemzetközi Akadémiájának (*Internationale Akademie für Staats- und Verwaltungswissenschaften*) az elnökhelyettese volt.⁴⁵¹

⁴⁵¹ Országgyűlési Könyvtár (<https://konyvtar.parlament.hu/magyary-zoltan>); SCHWEITZER, In Memoriam Zoltán Magyary 235–246.

Dr. Wilhelm Stuckart (1902–1953)

1922-ben csatlakozott először az NSDAP-hoz. 1932-től volt az NSDAP és az SA tagja. 1933-ban államtitkári kinevezést kapott a porosz Kulturális Minisztériumba, majd 1934-ben a Birodalmi Oktatási Minisztériumba, amit 1935-től a Birodalmi Belügyminisztériumba történő államtitkári kinevezése követett, ahol az Alkotmány és Jogalkotási Osztály vezetője volt. A nürnbergi törvények és a birodalmi állampolgársági törvény kommentárjának társszerzője volt. 1936-ban belépett az SS-be, melyben 1944-től vezetői (*Obergruppenführer*) tisztet töltött be. 1936-tól volt a Német Jogakadémia tagja és a Közigazgatási Jogi Bizottság elnöke. 1938-tól vezette a bekebelezett és megszállt területek Központi Hivatalát. 1939-től a Négyéves Tervhivatal főtanácsának tagja volt, 1942-ben részt vett a Wannsee-konferencián. 1942-től a Nemzetközi Jogi Kamara (IRK) német nemzeti képviselőjének alelnöke, a Nemzetközi Állam- és Közigazgatási Tudományos Akadémia elnöke, valamint a Birodalmi Kutatási Tanács Politikai és Közigazgatási Tudományok Osztályának vezetője volt. 1945-ben a *Dönitz*-kormányban birodalmi belügyminiszter és birodalmi kulturális miniszter volt. 1949-ben az ún. Wilhelmstrasse-perben háborús bűnösneként elítélték.⁴⁵²

⁴⁵² JASCH, Staatssekretär Wilhelm Stuckart und die Judenpolitik.

Prof. Dr. iur. Dr. phil. Gustav Adolf Walz (1897–1948)

1927-ben Marburgban habilitált. 1931 óta volt az NSDAP tagja. 1933 és 1938 között Breslauban a közjog és a nemzetközi jog egyetemi tanára volt, miközben 1933-tól 1937-ig a Breslauer Egyetem rektori tisztségét is betöltötte. 1934 és 1937 között társszerkesztője volt a *Zeitschrift für osteuropäisches Recht* című folyóiratnak. A Német Jogakadémia tagjaként 1935-től a Nemzetiségi Jogi Bizottság munkájában vett részt. 1938-ban Kölnben, 1939-ben Münchenben kapott egyetemi tanári kinevezést. 1940 és 1942 között a brüsszeli egyetem felügyeleti biztosa volt, majd 1942 és 1945 között az agrami (Zágráb) Német Tudományos Intézet elnökeként tevékenykedett.⁴⁵³

Felhasznált irodalom és források

ABRAM, Helen Ahlke: Der Arzt als „Verwalter des Rassengutes“? Eugenische Eheberatung in der deutschen und ungarischen Gesetzgebung bis 1945. *Díké* 2021/2. sz. 44–66.

ABRAM, Helen Ahlke: Ehegesundheit – Überblick über die Entwicklungen anhand der Gesetzgebung im „Dritten Reich“ und internationale Dimensionen. *Díké* 2019/2. sz. 3–18.

⁴⁵³ DITT, „Stoßtruppfakultät Breslau“. *Rechtswissenschaft im „Grenzland Schlesien“* 52–66., 71–83.; SCHMELZ, Der Völkerrechtler Gustav Adolf Walz. Eine Wissenschaftskarriere im „Dritten Reich“.

- ABRAM, Helen Ahlke: „Judengesetzgebung“ im deutsch-ungarischen Vergleich. In: SCHUMANN, Eva – HERGER, Eszter Cs. (szerk.): Nationalsozialismus transnational. Rechts- und Ideologietransfer insbesondere zwischen dem „Dritten Reich“ und Ungarn. Göttingen 2024, 387–415.
- ADLBERGER, Susanne: Wilhelm Kisch – Leben und Wirken (1874–1952). Von der Kaiser-Wilhelms-Universität Straßburg bis zur nationalsozialistischen Akademie für Deutsches Recht. Frankfurt a.M. 2007
- Akten der Reichskanzlei. Die Regierung Hitler 1933–1945, 10. kötet: 1943 (közreadta: KELLER, Peter – MARAHRENS, Hauke). Berlin 2020
- Akten der Reichskanzlei. Regierung Hitler 1933–1945, 6. kötet: 1939 (közreadta: HARTMANNSGRUBER, Friedrich). München 2012
- Akten der Reichskanzlei. Regierung Hitler 1933–1945, 7. kötet: 1940 (közreadta: HARTMANNSGRUBER, Friedrich). Berlin 2015
- ALBRECHT, Andrea – KLAUSNITZER, Ralf – MATEESCU, Kristina: Einleitung. In: ALBRECHT, Andrea – DANNEBERG, Lutz – KLAUSNITZER, Ralf – MATEESCU, Kristina (szerk.): Internationale Wissenschaftskommunikation und Nationalsozialismus. Akademischer Austausch, Konferenzen und Reisen in Geistes- und Kulturwissenschaften 1933 bis 1945. Berlin 2022, 1–18.
- ALBRECHT, Andrea – KLAUSNITZER, Ralf – MATEESCU, Kristina: Internationale Vortrags- und Studienreisen von Kultur- und Geisteswissenschaftlern 1933–1945. In: ALBRECHT, Andrea – DANNEBERG, Lutz – KLAUSNITZER, Ralf – MATEESCU, Kristina (szerk.): Internationale Wissenschaftskommunikation und Nationalsozialismus. Akademischer Austausch, Konferenzen und Reisen in Geistes- und Kulturwissenschaften 1933 bis 1945. Berlin 2022, 269–320.
- ALBRECHT, Timo Marcel: Deutsches Volksgruppenrecht in „Donauropa“ – Transnationaler Vergleich eines NS-Rechtstransfers. In: SCHUMANN, Eva – HERGER, Eszter Cs. (szerk.): Nationalsozialismus transnational. Rechts- und Ideologietransfer insbesondere zwischen dem „Dritten Reich“ und Ungarn. Göttingen 2024, 449–503.
- ANDERSON, Dennis LeRoy: The Academy for German Law, 1933–1944. New York 1987
- ANGYAL, Paul: Die Richtung der ungarischen Rechtsentwicklung seit 1920. Donauropa 1942. sz. 721–728.
- ANGYAL, Paul: Fajvédelem és büntetőjog. Budapest 1939
https://mtda.hu/books/angyal_pal_fajvedelem_es_buntetojog.pdf
- ANGYAL, Paul: Rezension zu Dr. Georg Rácz. Das Problem der Zulassung der Analogie im Strafrecht [Az analogia alkalmazásának problémája a büntetőjogban], Budapest 1936. Zeitschrift für osteuropäisches Recht 1936–1937. sz. 131–134.
- ARATÓ, Stefan: Die ungarische Familienschutzgesetzgebung. Ungarn. Monatschrift der Ungarisch-Deutschen Gesellschaft in Budapest 1940. sz. 228–236.
- ARATÓ, István: Rassenschutzmaßnahmen in der ungarischen Ehegesetznovelle. Zeitschrift für osteuropäisches Recht 1941–1942. sz. 381–389.
- ARATÓ, István: Volkstnahes und volkstfremdes Recht. Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie 1943. sz. 145–153.
- ARATÓ, István: Vorbemerkung zum Gesetz vom 5. Mai 1939 zur Beschränkung des Judentums im öffentlichen und wirtschaftlichen Leben. Zeitschrift für osteuropäisches Recht 1939–1940. sz. 278–292.
- ARATÓ, István: Vormerkung zum Gesetz vom 29. Mai 1938 zur Sicherung des Gleichgewichts im wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Leben (Judengesetz). Zeitschrift für osteuropäisches Recht 1938–1939. sz. 311–318.
- ASH, Mitchell G.: Reflexionen zum Ressourcenansatz. In: FLACHOWSKY, Sören – HACHTMANN, Rüdiger – SCHMALTZ, Florian (szerk.): Ressourcenmobilisierung. Wissenschaftspolitik und Forschungspraxis im NS-Herrschaftssystem. Göttingen 2016, 535–553.
- ASH, Mitchell G.: Wissenschaft und Politik als Ressourcen für einander. In: VOM BRUCH, Rüdiger – KADERAS, Brigitte (szerk.): Wissenschaften und Wissenschaftspolitik. Bestandsaufnahmen zu Formationen, Brüchen und Kontinuitäten im Deutschland des 20. Jahrhunderts. Stuttgart 2002, 32–51.
- BAMBERGER-STEMMANN, Sabine: Nation und Staat – Europa Ethnica. In: FAHLBUSCH, Michael – HAAR, Ingo – PINWINKLER, Alexander (szerk.): Handbuch der völkischen Wissenschaften. Akteure, Netzwerke, Forschungsprogramme, 2. kötet. Berlin 2017², 2106–2117.
- BARBIAN, Jan-Pieter: „Kulturwerte im Zweikampf“. Die Kulturabkommen des „Dritten Reiches“ als

- Instrumente nationalsozialistischer Außenpolitik. Archiv für Kulturgeschichte 1992. sz. 415–459.
- BARBIAN, Jan-Pieter: „Kulturwerte im Zweikampf“. Die Kulturabkommen des „Dritten Reiches“ als Instrumente nationalsozialistischer Außenpolitik. In: BARBIAN, Jan-Pieter: Kultur als Spiegelbild der Gesellschaft in Deutschland. Gesammelte Aufsätze zur NS-Zeit, zum Film und zum Ruhrgebiet. Hannover 2021, 67–109.
- BAUERSACHS, Hannah: Wandlungsprozesse in der deutschen Auswärtigen Kulturpolitik. Eine mehrdimensionale Analyse am Beispiel der Deutschlandjahre. Wiesbaden 2019
- BARTHA, Stefan: Die Judenfrage in Ungarn. Budapest 1941
- BARTHA, István: Die Judenfrage in Ungarn. Volk und Reich 1942. sz. 408–412.
- BECKER, Lothar: Die „Selbstgleichschaltung“ juristischer Zeitschriften im Nationalsozialismus. In: STOLLEIS, Michael (szerk.): Juristische Zeitschriften. Die neuen Medien des 18.–20. Jahrhunderts. Frankfurt a.M. 1999, 481–500.
- BEST, Werner: Die deutsche Militärverwaltung in Frankreich. Reich – Volksordnung – Lebensraum. Zeitschrift für völkische Verfassung und Verwaltung 1941/1. sz. 29–76.
- BEST, Werner: Frankreich. Schuld und Schicksal. Reich – Volksordnung – Lebensraum. Zeitschrift für völkische Verfassung und Verwaltung 1941/1. sz. 291–313.
- BEST, Werner: Großraumordnung und Großraumverwaltung. Zeitschrift für Politik 1942. sz. 406–412.
- BEST, Werner: Grundfragen einer deutschen Großraum-Verwaltung. In: Festgabe für Heinrich Himmler. Darmstadt 1941, 33–60.
- BLINDOW, Felix: Carl Schmitts Reichsordnung. Strategie für einen europäischen Großraum. Berlin 1999
- BLOCH, Joachim-Dieter: Chronik der Staatsverträge, Teil 3. Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht 1937. sz. 566–570.
- BOS, Ellen – PÖCZA, Kálmán (szerk.): Rechtssysteme im Donauraum: Vernetzung und Transfer. Baden-Baden 2014
- BOTSCH, Gideon: Der SD in Berlin–Wannsee 1937–1945. Wannsee-Institut, Institut für Staatsforschung und Gästehaus der Sicherheitspolizei und des SD. In: Gedenk- und Bildungsstätte Haus der Wannse-Konferenz (szerk.): Villenkolonien in Wannsee 1870–1945. Großbürgerliche Lebenswelt und Ort der Wannsee-Konferenz. Berlin 2000, 70–95.
- BÖMELBURG, Hans-Jürgen: Das Osteuropa-Institut in Breslau 1930–1940. Wissenschaft, Propaganda und nationale Feindbilder in der Arbeit eines interdisziplinären Zentrums der Osteuropaforschung in Deutschland. In: GARLEFF, Michael (szerk.): Zwischen Konfrontation und Kompromiss. Oldenburger Symposium: „Interethnische Beziehungen in Ostmitteleuropa als historiographisches Problem der 1930er/1940er Jahre“. München 1995, 47–72.
- BÖMELBURG, Hans-Jürgen: Osteuropa-Institut (OEI), Breslau. Online-Lexikon zur Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa. Breslau 2014, <http://ome-lexikon.uni-oldenburg.de/p32794>
- BROSZAT, Martin: Das deutsch-ungarische Verhältnis und die ungarische Judenpolitik 1938–1941. In: Gutachten des Instituts für Zeitgeschichte. München 1958, 183–199.
- BRUNNER, Georg: Die Aufarbeitung der ungarischen Rechtsentwicklung zwischen 1945 und 1990 durch die deutsche Rechtswissenschaft. In: FATA, Márta (szerk.): Das Ungarnbild der deutschen Historiographie. Stuttgart 2004, 240–252.
- BUSHART, Magdalena: Dienstreisen in Zeiten des Krieges. Wilhelm Pinder als Kulturbotschafter des Deutschen Reiches: In: BUSHART, Magdalena – GASIOR, Agnieszka – JANATKOVÁ, Alena (szerk.): Kunstgeschichte in den besetzten Gebieten 1939–1945. Köln – Weimar – Wien 2016, 185–210.
- BUZA, László: Das nationalsozialistische Deutschland und das Völkerrecht- Königsberg 1936
- COLE, Tim: Ebenen der „Kollaboration“. Ungarn 1944 (az eredeti angol kiadást fordította: GERLACH Christian). In: DIECKMANN, Christoph – QUINKERT, Babette – TÖNSMEYER, Tatjana (szerk.): Kooperation und Verbrechen. Formen der „Kollaboration“ im östlichen Europa 1939–1945. Göttingen 2003, 55–77.
- CSIKY, János: Die gesetzliche Regelung der Judenfrage in Ungarn. Zeitschrift für osteuropäisches Recht 1942. sz. 60–72.

- CSIKY, Johann: Internationale Rechtsschöpfung in der neuen europäischen Ordnung. Donauropa 1942. sz. 925–933.
- CYBICHOWSKI, Zygmunt Klemens: Staatsrecht in Wissenschaft und Leben im Hinblick auf die Rechtserneuerung in Polen, 3. Vollsitzung am 17. März 1934 im Rathaus der Stadt Berlin. Jahrbuch der Akademie für Deutsches Recht 1933–1934/1. sz. 137–152.
- DAFINGER, Johannes: Vorträge ausländischer Wissenschaftler in Deutschland und deutscher Wissenschaftler im Ausland auf Einladung bilateraler Freundschaftsgesellschaften 1933–1945. In: ALBRECHT, Andrea – DANNEBERG, Lutz – KLAUSNITZER, Ralf – MATEESCU, Kristina (szerk.): Internationale Wissenschaftskommunikation und Nationalsozialismus. Akademischer Austausch, Konferenzen und Reisen in Geistes- und Kulturwissenschaften 1933 bis 1945. Berlin 2022, 239–268.
- DAHM, Georg – SCHAFFSTEIN, Friedrich: Liberales oder autoritäres Strafrecht? Hamburg 1933
- DARRÉ, Walther: Blut und Boden ein Grundgedanke des Nationalsozialismus. Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht 1935. sz. 191–197.
- DECKE, Ludwig – GROSS, Raphael: Carl Schmitt. In: FAHLBUSCH, Michael – HAAR, Ingo – PINWINKLER, Alexander (szerk.): Handbuch der völkischen Wissenschaften. Akteure, Netzwerke, Forschungsprogramme, 1. kötet. Berlin 2017², 732–736.
- Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof (Nürnberg, 14. November 1945 – 1. Oktober 1946), 26. kötet. Nürnberg 1947
- DIETZE, Hans-Helmut: Bericht über die Arbeitstagung zum Kriegseinsatz der deutschen Geisteswissenschaften am 27. und 28. 4. 1940 in Kiel. Kieler Blätter 1940. sz. 397–398.
- DINER, Dan: Rassistisches Völkerrecht. Elemente einer nationalsozialistischen Weltordnung. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 1989/37. sz. 23–56.
- DITT, Thomas: Die „Zeitschrift für Ostrecht“ (1927–1934). In: DUSS, Vanessa – LINDER, Nikolaus – KASTL, Katrin et al. (szerk.): Rechtstransfer in der Geschichte. München 2006, 309–321.
- DITT, Thomas: „Stoßtruppfakultät Breslau“. Rechtswissenschaft im „Grenzland Schlesien“ 1933–1945. Tübingen 2011
- DONNEDIEU DE VABRES, Henri: Die internationale Bekämpfung der Delikte des Völkerrechts, Die 6. Vollsitzung der Akademie für Deutsches Recht am 27. Februar 1935. Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht 1935. sz. 184–189.
- EGYED, Stephan von: Die Verfassung Ungarns nach dem Weltkriege. Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht 1935 (Auslands-Sonderheft November). sz. 58–63.
- EGYED, Stefan: Die ungarische Staatsbürgerschaft. Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht 1936. sz. 662–669.
- ENGLERT, Tassilo Wilhelm Maria: Deutsche und italienische Zivilrechtsgesetzgebung 1933–1945. Parallelen in der Rechtsetzung und gegenseitige Beeinflussung unter besonderer Berücksichtigung des Familien- und Erbrechts. Frankfurt a. M. 2003
- Erlass des Reichserziehungsministeriums: Vortrags- und Studienreisen in das Ausland, Deutsche Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung 1937. sz. 183–184.
- Faksimile des Protokolls der Wannsee-Konferenz. In: Gedenk- und Bildungsstätte Haus der Wannsee-Konferenz (szerk.): Villenkolonien in Wannsee 1870–1945, Großbürgerliche Lebenswelt und Ort der Wannsee-Konferenz. Berlin 2000, 112–132.
- FALUHELYI, Ferenc: Das Nationalitäten-Schulwesen Ungarns, Donauropa 1942. sz. 664–670.
- FALUHELYI, Ferenc: Die Bedeutung des Faschismus im Völkerrecht. In: FALUHELYI, Ferenc – REGÓS, Ferenc (szerk.), A fasiszta államrendszerről tartott magyar-olasz tanulmány ankét iratai. Pécs 1937, 309–329.
- FALUHELYI, Ferenc: Entwicklungslinien des Völkerrechtes nach dem Weltkrieg. Zeitschrift für Völkerrecht 1939. sz. 393–410.
- FALUHELYI, Ferenc: Ungarische Institute für Volkstumsforschung. Donauropa 1941. sz. 40–48.
- FAYE, Emmanuel: Eric Voegelins Haltung zum Nationalsozialismus. Überlegungen zum Briefwechsel Kriek–Voegelin (1933–1934). In: EPPLE, Moritz – FRIED, Johannes – GROSS, Raphael – GUDIAN Janus (szerk.): „Politisierung der Wissenschaft“. Jüdische Wissenschaftler und ihre Gegner an der Universität Frankfurt am Main vor und nach 1933. Göttingen 2016, 111–146.
- FELDMÜLLER-BAUERLE, Berit: Die strafrechtliche Kieler Schule, Hamburg 2010

- FINKEY, Franz: Die Organisation der Staatsanwaltschaft in Ungarn. Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht 1936. sz. 486–488.
- FISCH, Stefan: Origins and History of the International Institute of Administrative Sciences: From Its Beginnings to Its Reconstruction After World War II (1910–1944/47). In: DUGGETT, Michael – RUGGE, Fabio (szerk.): IIAS/IISA. Administration & Service 1930–2005. International Institute of Administrative Sciences Monographs 26. Amsterdam 2005, 35–60.
- FLACHOWSKY, Sören: Von der Notgemeinschaft zum Reichsforschungsrat. Wissenschaftspolitik im Kontext von Autarkie, Aufrüstung und Krieg. Stuttgart 2008
- FÖRSTER, Michael: Jurist im Dienst des Unrechts. Leben und Werk des ehemaligen Staatssekretärs im Reichsjustizministerium, Franz Schlegelberger (1876–1970). Baden-Baden 2024²
- FRANK, Hans: Die Gründung am 26. Juni 1933. Jahrbuch der Akademie für Deutsches Recht 1933–1934/1. sz. 7–9.
- FRANK, Hans: Die Internationale Rechtskammer. Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht 1941. sz. 137–138.
- FRANK, Hans: Die nationalsozialistische Revolution im Recht. Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht 1935. sz. 489–492.
- FRANK, Hans: Vorwort. Archiv für das Recht der Internationalen Organisationen 1941/2. sz. 3.
- FREISLER, Roland: Zwischenstaatliche Zusammenarbeit der Rechtswahrer. Deutsches Recht (Ausgabe A) 1941. sz. 900–903.
- FREYER, Hans: Deutsch-ungarischer Wissenschaftsaustausch. Volk und Reich 1942. sz. 461–463.
- FREYTAG, Carl: Deutschlands „Drang nach Südosten“. Der Mitteleuropäische Wirtschaftstag und der „Ergänzungsraum Südosteuropa“ 1931–1945. Göttingen 2012
- FREYTAGH-LORINGHOVEN, Axel von: Völkerrechtliche Neubildungen im Kriege, Hamburg 1941
- FREYTAGH-LORINGHOVEN, Axel von: Zur Frage der Kriegsschuld. Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht 1940. sz. 57–59.
- FRICK, Wilhelm: Geleitwort. Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht 1934. sz. 2.
- GAEB, Wilhelm: Tätigkeitsbericht der Auslandsabteilung für die Jahre 1934–1935. Jahrbuch der Akademie für Deutsches Recht 1935/2. sz. 172–175.
- GAEB, Wilhelm: Tätigkeitsbericht der Auslandsabteilung für die Jahre 1935/36. Jahrbuch der Akademie für Deutsches Recht 1936/3. sz. 217–222.
- GALLAS, Wilhelm: Krise des Strafrechts und ihre Überwindung im Staatsgedanken. Berlin 1933
- GARNER, James Wilford: Das Völkerrecht in den Kriegen der Zukunft. Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht 1936. sz. 40–49.
- GEPRIS Historisch 1920–1945. Die Fachsparten des Reichsforschungsrates – Forschungsförderung unter dem Primat der Nützlichkeit, <https://gepris-historisch.dfg.de/editorial/thema-fachsparten>
- GERLACH, Christian: Der Mord an den europäischen Juden. Ursachen, Ereignisse, Dimensionen. (az eredeti angol kiadást fordította: RICHTER, Martin) München 2017
- GLOBKE, Hans: Der deutsch-litauische Vertrag über die Staatsangehörigkeit der Memelländer. Zeitschrift für osteuropäisches Recht 1939–1940. sz. 105–113.
- GLOBKE, Hans: Der Zusatzvertrag zum deutsch-slowakischen Staatsangehörigkeitsvertrag. Zeitschrift für osteuropäisches Recht 1941–1942. sz. 278–283.
- GLOBKE, Hans: Die Protektoratsangehörigkeit. Zeitschrift für osteuropäisches Recht 1939–1940. sz. 447–457.
- GLOBKE, Hans: Die Regelung der Staatsangehörigkeitsverhältnisse und der Schutz der Volksgruppen nach den deutsch-tschecho-slowakischen Vereinbarungen vom 20.11.1938. Zeitschrift für osteuropäisches Recht 1938–1939. sz. 473–486.
- GLOBKE, Hans: Die Staatsangehörigkeit der volksdeutschen Umsiedler aus Ost- und Südosteuropa. Zeitschrift für osteuropäisches Recht 1943. sz. 1–26.
- GLOBKE, Hans: Die Verordnung zur Regelung von Staatsangehörigkeitsfragen gegenüber dem Protektorat Böhmen und Mähren. Zeitschrift für osteuropäisches Recht 1941–1942. sz. 373–380.
- GÖNCZI, Katalin: Das historische Ungarnbild in der deutschen Rechtsgeschichtswissenschaft. Eine Geschichte der Forschung und der interkulturellen Wissenschaftsbeziehungen bis 1945. In: FATA, Márta (szerk.): Das Ungarnbild der deutschen Historiographie. Stuttgart 2004, 227–239.
- GRANZOW, Walter: Das Recht der deutschen Genossenschaften. Tübingen 1940

- GROH, Kathrin: Akademie für Deutsches Recht. In: FAHLBUSCH, Michael – HAAR, Ingo – PINWINKLER, Alexander (szerk.): Handbuch der völkischen Wissenschaften. Akteure, Netzwerke, Forschungsprogramme, 2. kötet. Berlin 2017², 1319–1326.
- GROHÉ, Josef: Rechtsempfinden im deutschen Volke. Deutsches Recht 1934. sz. 79–80.
- GROTHE, Ewald (szerk.): Carl Schmitt – Ernst Rudolf Huber. Briefwechsel 1926–1981. Berlin 2014
- GRUCHMANN, Lothar: Justiz im Dritten Reich 1933–1940. Anpassung und Unterwerfung in der Ära Gürtner, München 2009³
- GRÜTTNER, Michael: Biographisches Lexikon zur nationalsozialistischen Wissenschaftspolitik. Heidelberg 2004
- GÜNTHER, Erich: Die Judengesetzgebung in der Slowakei. Zeitschrift für osteuropäisches Recht 1940–1941. sz. 245–274.
- GÜNTHER, Falk-Thoralf: Das deutsch-spanische Kulturabkommen von 1939. In: Themenportal Europäische Geschichte 2007 <https://www.europa.clio-online.de/essay/id/fdae-1410>
- GÜRTNER, Franz: Geleitwort. Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht 1934. sz. 4.
- HACHTMANN, Rüdiger: Die Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft 1933 bis 1945. Politik und Selbstverständnis einer Großforschungseinrichtung. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 2008. sz. 19–52.
- HACHTMANN, Rüdiger: Unter „deutscher Führung im großeuropäischen Raum“. Trends nationalsozialistischer Wissenschaftsexpansion seit 1938. In: FLACHOWSKY, Sören – HACHTMANN, Rüdiger – SCHMALTZ, Florian (szerk.): Ressourcenmobilisierung, Wissenschaftspolitik und Forschungspraxis im NS-Herrschaftssystem. Göttingen 2016, 33–81.
- HACKER, Erwin: Die Kriminalität der Zigeuner in Ungarn. Kriminalistische Monatshefte. Zeitschrift für die gesamte kriminalistische Wissenschaft und Praxis 1936. sz. 201–203.
- HAMANN, Gerrit: Rechtshilfeverträge im Lichte von Krieg und Expansion – Ablauf, Motive und Protagonisten der deutsch-ungarischen Rechtshilfeverhandlungen 1939 bis 1942. In: SCHUMANN, Eva – HERGER, Eszter Cs. (szerk.): Nationalsozialismus transnational. Rechts- und Ideologietransfer insbesondere zwischen dem „Dritten Reich“ und Ungarn. Göttingen 2024, 243–259.
- HAUSMANN, Frank-Rutger: „Auch im Krieg schweigen die Musen nicht“. Die Deutschen Wissenschaftlichen Institute im Zweiten Weltkrieg. Göttingen 2001
- HAUSMANN, Frank-Rutger: „Deutsche Geisteswissenschaft“ im Zweiten Weltkrieg. Die „Aktion Ritterbusch“ (1940–1945). Heidelberg 2007³
- HAUSMANN, Frank-Rutger: Die Geisteswissenschaften im „Dritten Reich“. Frankfurt a.M. 2011
- HECK, Philipp: Rechtserneuerung und juristische Methodenlehre. Tübingen 1936
- HEDEMANN, Justus Wilhelm: Der Großraum als Problem des Wirtschaftsrechts. Deutsche Rechtswissenschaft. Vierteljahresschrift der Akademie für Deutsches Recht 1941. sz. 180–203.
- HEGEDÜS, [HEGEDÜS, József] von: Die Rechtslage der israelitischen Glaubensgemeinschaft G.A. VIII: 1943. Zeitschrift für osteuropäisches Recht 1944. sz. 130–132.
- HEGEDÜS, [HEGEDÜS] Josef von: Über den Geist des ungarischen Privatrechts. Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht 1942. sz. 9–10. és 134–136.
- HEGEDÜS, [HEGEDÜS, József] von: Vorbemerkung zum Gesetz vom 2. August 1941 über die Ergänzung und Abänderung des GA. XXXI: 1894 über das Eherecht sowie über die im Zusammenhang damit erforderlichen Rassenschutzbestimmungen. Zeitschrift für osteuropäisches Recht 1941–1942. sz. 416–417.
- HERBERT, Ulrich: Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft, 1903–1989. München 2016
- HERGER Cs. Eszter: NS-Rechtstransfer aus ungarischer Perspektive – Gründe, Formen und Wirkungen des Transfers im Privatrecht. In: SCHUMANN, Eva – HERGER, Eszter Cs. (szerk.): Nationalsozialismus transnational. Rechts- und Ideologietransfer insbesondere zwischen dem „Dritten Reich“ und Ungarn. Göttingen 2024, 187–241.
- HERGER. Cs. Eszter: Theory and Practice of Disenfranchisement in the Second Half of the Horthy Era and the NS Regime: Foundation (Göttingen – Pécs, 2019-24), Hungarian Studies Review 2024/2. sz. 218–232.
- HIRTE, Markus – KOCH, Arnd – MEZEY, Barna (szerk.): Wendepunkte der Strafrechtsgeschichte. Deutsche und ungarische Perspektiven. Gießen 2020
- HOCHBERGER, Ernst: Die gegenwärtige Judengesetzgebung im Protektorat Böhmen und Mähren. Zeitschrift für

- osteuropäisches Recht 1939–1940. sz. 467–483.
- HOFMANN, Berthold: Die Gründungstagung der „Internationalen Akademie für Staats- und Verwaltungswissenschaften“ vom 7.–9. Mai 1942 in Berlin. Reich – Volksordnung – Lebensraum. Zeitschrift für völkische Verfassung und Verwaltung 1942/3. sz. 479–485.
- HÓMAN, Bálint: Deutsch-Ungarische Schicksalsgemeinschaft. Ungarn. Monatsschrift für deutsch-ungarischen Kulturaustausch 1941. sz. 65–83.
- HORBATH, Daniel von: Die Behandlung der gefährlichen Gewohnheitsverbrecher in Ungarn. Deutsche Justiz 1938. sz. 1778–1783.
- HÖHN, Reinhard: Der Stand der Vorarbeiten zu einem Internationalen Verwaltungskongreß. Reich – Volksordnung – Lebensraum. Zeitschrift für völkische Verfassung und Verwaltung 1942/3. sz. 469–478.
- HÖHN, Reinhard: Großraumordnung und völkisches Rechtsdenken. Reich – Volksordnung – Lebensraum. Zeitschrift für völkische Verfassung und Verwaltung 1941/1. sz. 256–288.
- HÖHN, Reinhard: Rechtsgemeinschaft und Volksgemeinschaft. Hamburg 1935
- HÖHN, Reinhard: Reich – Großraum – Großmacht. Reich – Volksordnung – Lebensraum. Zeitschrift für völkische Verfassung und Verwaltung 1942/2. sz. 97–226.
- HÖHN, Reinhard – SEYDEL, Helmut: Der Kampf um die Wiedergewinnung des deutschen Ostens. In: Festgabe für Heinrich Himmler. Darmstadt 1941, 61–174.
- H. R.: Der erste Besuch polnischer Jungjuristen in Deutschland. Mitteilungsblatt des Bundes National-Sozialistischer Deutscher Juristen 1936. sz. 89.
- HUBER, Ernst Rudolf: Begriff und Wesen der Verwaltung. Geist der Zeit 1941, 287–294.
- HUECK, Ingo: Die deutsche Völkerrechtswissenschaft im Nationalsozialismus. Das Berliner Kaiser-Wilhelm-Institut für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, das Hamburger Institut für Auswärtige Politik und das Kieler Institut für Internationales Recht. In: KAUFMANN, Doris (szerk.): Geschichte der Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft im Nationalsozialismus. Bestandsaufnahme und Perspektiven der Forschung, 2. kötet. Göttingen 2000, 490–527.
- HUECK, Ingo: Die Gründung völkerrechtlicher Zeitschriften in Deutschland im internationalen Vergleich. In: STOLLEIS, Michael (szerk.): Juristische Zeitschriften. Die neuen Medien des 18.–20. Jahrhunderts. Frankfurt a.M. 1999, 379–420.
- HUGHES, Everett C.: Rezension zu Eric Voegelin, Rasse und Staat. American Journal of Sociology 1934/40. sz. 377–378.
- IMPEKOVEN, Holger: Die Alexander von Humboldt-Stiftung und das Ausländerstudium in Deutschland 1925–1945. Von der „geräuschlosen Propaganda“ zur Ausbildung der „geistigen Wehr“ des „Neuen Europa“. Bonn 2013
- IPSEN, Hans Peter: Reichsaußenverwaltung. Reichsverwaltungsblatt 1942. sz. 64–67.
- IRK, Albert: Die rationalen und irrationalen Elemente des Strafrechts. Pannonia 1937. sz. 179–221.
- ISBERT, Otto Albrecht: Ungarn, Volk und Raum, in deutscher Betrachtung, Ungarn. Monatsschrift für deutsch-ungarischen Kulturaustausch 1942. sz. 657–669.
- JÄGER, August: Der VI. Internationale Kongress für Verwaltungswissenschaft. Deutsche Verwaltung 1936. sz. 237–240.
- JAHREIB, Hermann: Wandel der Weltordnung. Zugleich eine Auseinandersetzung mit der Völkerrechtslehre von Carl Schmitt. Zeitschrift für öffentliches Recht 1941. sz. 513–536.
- JASCH, Hans-Christian: Die Gründung der Internationalen Akademie für Verwaltungswissenschaften im Jahr 1942 in Berlin – Verwaltungswissenschaften als Herrschaftsinstrument und „Mittel der geistigen Kriegsführung“ im nationalsozialistischen Staat. Die Öffentliche Verwaltung 2005. sz. 709–721.
- JASCH, Hans-Christian: Staatssekretär Wilhelm Stuckart und die Judenpolitik. Der Mythos von der sauberen Verwaltung. München 2012
- JENß, Johannes: Die „Volksgemeinschaft“ als Rechtsbegriff. Die Staatsrechtslehre Reinhard Höhns (1904–2000) im Nationalsozialismus. Frankfurt a. M. 2017
- JOERGES, Christian: Europa ein Großraum? Zäsuren, Kontinuitäten, Re-Konfigurationen in der rechtlichen Konzeptualisierung des Integrationsprojekts, EUI Working Paper. LAW 2002/2. sz. 34–66.
- KARTSOKE, Alois: Unlauterer Wettbewerb und gewerbliche Eigentumsrechte in Ungarn. Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht 1939. sz. 465–495.

- KEINTZEL, Eduard: Deutsche Einflüsse auf das ungarische Städterecht. Zeitschrift der deutschen Volksgruppe in Ungarn 1942. sz. 728–735.
- KEMÉNYFI, Róbert – CSÍKI, Tamás: Ungarische Volkstumsforschung. In: FAHLBUSCH, Michael – HAAR, Ingo – PINWINKLER, Alexander (szerk.): Handbuch der völkischen Wissenschaften. Akteure, Netzwerke, Forschungsprogramme, 2. kötet. Berlin 2017², 1165–1181.
- KERN, Eduard: Der Rechtsstaatsgedanke im Strafrecht. Freiburg i.Br. 1933
- KERRL, Hanns: Geleitwort. Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht 1934. sz. 5.
- KLEE, Ernst: Das Personenlexikon zum Dritten Reich. Wer war was vor und nach 1945. Frankfurt a. M. 2015⁵
- KLIVÉNYI, Ludwig: Neue Bestrebungen in den jüngsten ungarischen Gesetzen. Ungarische Jahrbücher 1942. sz. 122–128.
- KÖNIGSEDER, Angelika: Recht und nationalsozialistische Herrschaft. Berliner Anwälte 1933–1945. Bonn 2001
- KÖVESS, Béla von: Über die Reform der ungarischen Advokatenordnung. Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht 1935 (Auslands-Sonderheft November). sz. 64–66.
- KRAFT, Claudia: Europa im Blick der polnischen Juristen. Rechtsordnung und juristische Profession in Polen im Spannungsfeld zwischen Nation und Europa 1918–1939. Frankfurt a.M. 2002
- KRAUS, Herbert: Die Krise des zwischenstaatlichen Denkens. Eine Bilanz. Abhandlungen aus dem Seminar für Völkerrecht, Diplomatie und Außenpolitik an der Universität Göttingen 9. Göttingen 1933
- KRUG: Rezension zu Dr. Georg Racz. Der Untergang der individualistischen Betrachtungsweise im Strafrecht, 1935. Deutsches Strafrecht 1935. sz. 400.
- KUNCZ, Edmund: Internationale Zusammenarbeit auf dem Gebiete des Handelsrechts. Deutsches Recht (Ausgabe A) 1942. sz. 647–648.
- KUNCZ, Edmund: Neue Richtungen im ungarischen Aktienrecht. Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht 1936. sz. 721–726.
- KUNCZ, Edmund: Welche Lehren kann man in Ungarn aus der neuesten deutschen genossenschaftsrechtlichen Reformbewegung ziehen?. Archiv der Internationalen Rechtskammer 1942. sz. 51–65.
- KUNZE, Rolf-Ulrich: Ernst Rabel und das Kaiser-Wilhelm-Institut für ausländisches und internationales Privatrecht 1926–1945. Göttingen 2004
- KUNZE, Rolf-Ulrich: Rechtsvergleichung als Instrument in den internationalen Beziehungen der Zwischenkriegszeit. Ernst Rabel und das Kaiser-Wilhelm-Institut für ausländisches und internationales Privatrecht, 1926 bis 1945. In: ELZ, Wolfgang – NEITZEL, Sönke (szerk.): Internationale Beziehungen im 19. und 20. Jahrhundert. Festschrift für Winfried Baumgart zum 65. Geburtstag. Paderborn 2003, 295–318.
- KUBBACH, Franz: Aktuelle Rechtsprobleme der ungarischen Reform-Aufbauarbeit. Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht 1936. sz. 58–60.
- KÜPPER, Herbert: Einführung in die Rechtsgeschichte Osteuropas. Frankfurt a.M. 2005
- LAITENBERGER, Volkhard: Akademischer Austausch und auswärtige Kulturpolitik: der Deutsche Akademische Austauschdienst (DAAD) 1923–1945. Frankfurt a.M. 1976
- LANGE, Felix: Zwischen völkerrechtlicher Systembildung und Begleitung der deutschen Außenpolitik. Das Max-Planck-Institut für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, 1945–2002. In: DUVE, Thomas – KUNSTREICH, Jasper – VOGENAUER, Stefan (szerk.): Rechtswissenschaft in der Max-Planck-Gesellschaft, 1948–2002. Göttingen 2023, 49–90.
- LANGE, Heinrich: Liberalismus, Nationalismus und bürgerliches Recht. Tübingen 1933
- LAMMERS, Hans Heinrich: A nemzetiszocialista állameszme és megvalósulása a harmadik birodalomban. Magyar Jogászegyleti Értekezések 1937. sz. 469–489.
- LASCH, Karl: Akademie für Deutsches Recht. In: VOLKMAR, Erich – ELSTER, Alexander – KÜCHENHOFF Günther (szerk.): Die Rechtsentwicklung der Jahre 1933 bis 1935/36 (Handwörterbuch der Rechtswissenschaft 8: Der Umbruch 1933/1936. Berlin 1937, 1–5.
- LEHNSTAEDT, Stephan: Das Reichsministerium des Innern unter Heinrich Himmler 1943–1945. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 2006/54. sz. 639–672.
- LEHOTAY, Veronika: Adalékok a Horthy-korszak büntető jogtudományának történetéhez. Díké 2020/2. sz. 67–80.
- LEHOTAY, Veronika: Beiträge ungarischer Strafrechtswissenschaftler im NS-Deutschland und in Ungarn (1933–1944). Díké 2021/2. sz. 141–150.

- LEHOTAY, Veronika: Entrechtung der Juden in der ungarischen Strafrechtspraxis. In: SCHUMANN, Eva – HERGER, Eszter Cs. (szerk.): Nationalsozialismus transnational. Rechts- und Ideologietransfer insbesondere zwischen dem „Dritten Reich“ und Ungarn. Göttingen 2024, 417–447.
- LEPEJ, André: Eduard Wahl (1903–1985). Rechtswissenschaft und Rechtspolitik. Baden-Baden 2023
- LEPEJ, André: „[E]ine der komplexesten Erscheinungen der modernen Zeitgeschichte“ – Eduard Wahl als Gutachter im Nürnberger I.G. Farben-Prozess (1947/1948). In: Zeitschrift für Neuere Rechtsgeschichte 2023/45. sz. 259–279.
- LEUPOLT: Deutsche Rechtswahrer in Ungarn. Juristische Wochenschrift 1935. sz. 2188–2189.
- LILLA, Joachim – DÖRING, Martin – SCHULZ, Andreas: Statisten in Uniform. Die Mitglieder des Reichstags 1933–1945. Ein biographisches Handbuch. Düsseldorf 2004
- LÖSCH, Anna-Maria Gräfin von: Der nackte Geist. Die Juristische Fakultät der Berliner Universität im Umbruch von 1933. Tübingen 1999
- LUCHTERHANDT, Ott: Ostrecht. In: Online-Lexikon zur Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa, 2012 ome-lexikon.uni-oldenburg.de/p32788
- MAGNUS, Ulrich: Geschichte des Max-Planck-Instituts für ausländisches und internationales Privatrecht, 1949–2000. In: DUVE, Thomas – KUNSTREICH, Jasper – VOGENAUER, Stefan (szerk.): Rechtswissenschaft in der Max-Planck-Gesellschaft, 1948–2002. Göttingen 2023, 91–139.
- MAGYARY, Zoltán: Das Ungarische Institut für Verwaltungswissenschaft, Raumforschung und Raumordnung. Monatsschrift der Reichsarbeitsgemeinschaft für Raumforschung 1941. sz. 289–292.
- MAGYARY, Zoltán: Der Staat als Verwaltungseinheit. Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft 1941. sz. 627–644.
- MAGYARY, Zoltán: Die starke Exekutive. Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft 1937. sz. 688–704.
- MAGYARY, Zoltán: Die überragende Stellung der Exekutive im heutigen Staat und ihre Folgen. Ungarische Jahrbücher 1937/17. sz. 195–203.
- MAGYARY, Zoltán: Die ungarische Kommunalpolitik nach dem Kriege. Jahrbuch für Kommunalwissenschaft 1936. sz. 249–274.
- MAGYARY, Zoltán: Die Verwaltung und der Mensch. Ein Beitrag zum Verwaltungsrecht und zur Verwaltungslehre Ungarns. Reich – Volksordnung – Lebensraum. Zeitschrift für völkische Verfassung und Verwaltung 1941. sz. 230–255.
- MAGYARY, Zoltán: Grundlagen des ungarischen Verwaltungsrechtes. Deutsche Verwaltung 1935. sz. 183–186.
- MAGYARY, Zoltán: Hauptprobleme der ungarischen Verwaltungsrationalisierung. Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht 1935 (Auslands-Sonderheft Mai). sz. 65–67.
- MAGYARY, Zoltán: Kúzdalem a haladásért, 1944 <http://hdl.handle.net/20.500.12944/5237>
- MAGYARY, Zoltán: L'organisation des autorités et surtout le rôle du chef du gouvernement au sein de l'administration publique, Institut International des Sciences Administratives. Warschau 1936
- MAGYARY, Zoltán: Verwaltungsgeneralstab – Wirtschaftsgeneralstab, Deutsche Verwaltung 1937. sz. 195–199., 227–233.
- MAURACH, Reinhart: Aus der Frühzeit der deutschen Ostrechtsforschung. Jahrbuch für Ostrecht 1967/8. sz. 7–24.
- MARTIN, Benjamin G.: The Nazi-Fascist New Order for European Culture. Cambridge 2016
- MEDIKUS: Die Fragen der III. Sektion. Deutsche Verwaltung 1936. sz. 243–244.
- MEHRING, Reinhard: Carl Schmitt. Aufstieg und Fall. München 2022²
- MERIGGI, Lea: Faschismus und Recht, 2. Vollsitzung am 29. Januar 1934 im Rathaus zu Berlin. Jahrbuch der Akademie für deutsches Recht 1933–1934/1. sz. 74–90.
- MERTENS, Lothar: Die „Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaft / Deutsche Forschungsgemeinschaft“ im Dritten Reich 1933–1936. In: HAUSMANN, Frank-Rutger (szerk.): Die Rolle der Geisteswissenschaften im Dritten Reich 1933–1945. München 2002, 21–38.
- MESSERSCHMIDT, Hermann: Das Reich im Nationalsozialistischen Weltbild. Leipzig 1940⁵
- MESSERSCHMIDT, Hermann: Das Reich im Nationalsozialistischen Weltbild. Leipzig 1943⁶
- MEYER, Ahlrich: Großraumpolitik und Kollaboration im Westen. Werner Best, die Zeitschrift „Reich – Volksordnung – Lebensraum“ und die deutsche Militärverwaltung in Frankreich 1940–42. In: ALY, Götz et al (szerk.): Modelle für ein deutsches Europa. Ökonomie und Herrschaft im Großwirtschaftsraum. Berlin 1992, 29–76.

- MEYER, Heinz: Die Judengesetzgebung in Südosteuropa. Jahrbuch des Osteuropa-Instituts zu Breslau 1941/2. sz. 78–95.
- MICHELS, Eckard: Von der Deutschen Akademie zum Goethe-Institut. Sprach- und auswärtige Kulturpolitik 1923–1960. München 2005
- MIHOK, Brigitte: Ungarische Judengesetze (1938–1942). In: BENZ, Wolfgang (szerk.): Handbuch des Antisemitismus. Judenfeindschaft in Geschichte und Gegenwart, 4. kötet. Berlin 2011, 410–412.
- MOLL, Martin – WASSERMANN, Heinz P.: Reich, Volksordnung, Lebensraum. In: FAHLBUSCH, Michael – HAAR, Ingo – PINWINKLER Alexander (szerk.): Handbuch der völkischen Wissenschaften. Akteure, Netzwerke, Forschungsprogramme, 2. kötet. Berlin 2017², 2118–2124.
- MOÓR, Julius: Der Kampf um den Frieden. Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht 1936. sz. 572–574.
- MÜLLER, Christian: Das Gewohnheitsverbrechergesetz vom 24. November 1933. Kriminalpolitik als Rassenpolitik. Baden-Baden 1997
- MÜLLER, Reinhard: Theo Surányi-Unger, Archiv für die Geschichte der Soziologie in Österreich. 2013
https://agso.uni-graz.at/archive/sozio/biografien/s/suranyi_unger_theo.htm
- MÜLLER, Thomas: Volk und Reich. In: FAHLBUSCH, Michael – HAAR, Ingo – PINWINKLER, Alexander (szerk.): Handbuch der völkischen Wissenschaften. Akteure, Netzwerke, Forschungsprogramme, 2. kötet. Berlin 2017², 2135–2139.
- N. N.: 10. Vollsitzung der Akademie für Deutsches Recht. Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht 1936. sz. 332–334.
- N. N.: Arbeitsgemeinschaft für die deutsch-polnischen Rechtsbeziehungen. Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht 1937. sz. 310.
- N. N.: Aus der Auslandsarbeit der Akademie. Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht 1941. sz. 378.
- N. N.: Besuch des ungarischen Justizministers bei der Akademie für Deutsches Recht. Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht 1938. sz. 478.
- N. N.: Besuch des Präsidenten der Akademie für Deutsches Recht in Ungarn. Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht 1938. sz. 743–744.
- N. N.: Besuch Sr. Exzellenz des Kgl. Ungarischen Justizministers im Hause des Deutschen Rechts in München. Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht 1941. sz. 317.
- N. N.: Blick in die Presse, Ungarns Rechtsreform. Deutsche Justiz 1935. sz. 828–829.
- N. N.: Bulgarien in der Internationalen Rechtskammer. Deutsches Recht (Ausgabe A) 1942. sz. 714.
- N. N.: Der Besuch der polnischen Jungjuristen in Berlin. Deutsche Justiz 1935. sz. 1424.
- N. N.: Der Besuch des Kgl. Ungarischen Justizministers. Deutsche Justiz 1941. sz. 911–912.
- N. N.: „Der Kampf um die Grossraumwirtschaft“. Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft 1941. sz. 417–447.
- N. N.: Der Reichsgruppenleiter Jungjuristen in Polen. Mitteilungsblatt des Bundes National-Sozialistischer Deutscher Juristen 1935. sz. 45–46.
- N. N.: Der Ungarische Justizminister Dr. Mikecz in der Reichsgeschäftsstelle des NSRB. Mitteilungsblatt des National-Sozialistischen Rechtswahrerbundes 1938. sz. 99.
- N. N.: Deutsche Rechtswissenschaftler in Ungarn. Mitteilungsblatt des National-Sozialistischen Rechtswahrerbundes 1938. sz. 122.
- N. N.: Deutsch-polnische Zusammenarbeit auf dem Gebiete des Rechts. Juristische Wochenschrift 1937/2. sz. 1392–1394.
- N. N.: Deutschland im Internationalen Institut für Verwaltungswissenschaft. Deutsche Verwaltung 1937. sz. 156.
- N. N.: Die 6. Vollsitzung der Akademie für Deutsches Recht am 27. Februar 1935. Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht 1935. sz. 183–201.
- N. N.: Die Eröffnung des Deutschen Wissenschaftlichen Institutes in Budapest. Ungarn. Monatschrift für deutsch-ungarischen Kulturaustausch 1941. sz. 129–153.
- N. N.: Die erste Jahrestagung der Akademie für Deutsches Recht. Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht 1934. sz. 119–123.
- N. N.: Die Gründung der ungarischen Gruppe der Internationalen Rechtskammer. Ungarn. Monatsschrift für deutsch-ungarischen Kulturaustausch 1942. sz. 636–639.
- N. N.: Die Internationale Rechtskammer, Rede des Generalgouverneurs, Reichsministers Dr. Hans Frank auf der

- Internationalen Juristenbesprechung am 5. April 1941 in Berlin. Deutsches Recht (Ausgabe A) 1941. sz. 897–899.
- N.N.: Die Judenfrage in Ungarn, Ungarn. Monatschrift für deutsch-ungarischen Kulturaustausch 1941. sz. 570–572.
https://epa.oszk.hu/02600/02607/00009/pdf/EPA02607_ungarn_1941_09_565-574.pdf
- N. N.: Die Ungarnfahrt der deutschen Rechtswahrer. Juristische Wochenschrift 1935. sz. 1970
- N. N.: Die Vollsitzung der Akademie für Deutsches Recht am 13. November 1934. Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht 1934. sz. 233–240.
- N. N.: Dritte Jahrestagung der Akademie für Deutsches Recht. Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht 1936. sz. 951–972.
- N. N.: Geleitwort der Herausgeber. Reich – Volksordnung – Lebensraum. Zeitschrift für völkische Verfassung und Verwaltung 1941/1. sz. [oldalszám nélkül]
- N. N.: Gemeinschaftswerk des NSRB, Studienreisen. Mitteilungsblatt des National-Sozialistischen Rechtswahrerbundes 1938. sz. 115.
- N. N.: Gründung der Deutschen Landesvertretung der Internationalen Rechtskammer. Deutsche Verwaltung 1942. sz. 161.
- N. N.: Gründung der Internationalen Rechtskammer. Deutsches Recht (Ausgabe A) 1941. sz. 906–909.
- N. N.: Hohe deutsche Auszeichnung für Professor Dr. Theodor Suranyi-Unger. Pester Lloyd (Abendblatt) vom 26. Juli 1941. sz. 5.
- N. N.: Huber professzor előadása a közigazgatás fogalmáról. Közigazgatástudomány 1941. sz. 166–167.
- N. N.: Huber E. R. lipcsei professzor budapesti előadásai. Közigazgatástudomány 1941. sz. 104.
- N. N.: Internationale Juristenbesprechung – Internationale Rechtskammer. Deutsche Verwaltung 1941. sz. 151.
- N. N.: Internationaler Kongreß für Verwaltungswissenschaft. Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht 1939. sz. 96.
- N. N.: Kulturelle Zusammenarbeit zwischen Deutschland und Polen. Juristische Wochenschrift 1936. sz. 563.
- N. N.: Mitglieder-Verzeichnis der Akademie für Deutsches Recht. Jahrbuch der Akademie für Deutsches Recht 1933–1934/1. sz. 252–260.
- N. N.: Mitteleuropa eine Lebensgemeinschaft. Kölnische Zeitung (Abendblatt) vom 4. April 1940. sz. 1.
- N. N.: Mitteleuropa vom Schicksal zur Lebensraumgemeinschaft bestimmt. Badische Presse vom 5. April 1940. sz. 2.
- N. N.: Neue Verordnungen über die Regelung der Judenfrage. Zeitschrift für osteuropäisches Recht 1944. sz. 129–130.
- N. N.: Neues Recht in Ungarn. Deutsche Justiz 1936. sz. 424.
- N. N.: Personalien. Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht 1939. sz. 383.
- N. N.: Presseempfang der Akademie für Deutsches Recht am 5. Mai 1934 im Festsaal des Preußenhauses. Jahrbuch der Akademie für Deutsches Recht 1933–1934/1. sz. 173–185.
- N. N.: Rechtsarbeit in Europa. Zur Gründung der Deutschen Landesvertretung der Internationalen Rechtskammer. Deutsches Recht (Ausgabe A) 1942. sz. 641–644.
- N.N.: Rechtswissenschaftlicher Gedankenaustausch zwischen Ungarn und Deutschland. Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht 1938. sz. 461–462.
- N. N.: Rede des Reichsministers Generalgouverneurs Dr. Hans Frank. Deutsches Recht (Ausgabe A) 1942. sz. 644–647.
- N. N.: Rundschau. Deutsche Zeitschriften Ungarns. Ungarn. Monatschrift für deutsch-ungarischen Kulturaustausch 1941. sz. 788–789.
- N. N.: Rundschau. Eröffnung der Zweigstelle Debrecen des Deutschen Wissenschaftlichen Instituts Budapest. Ungarn. Monatschrift für deutsch-ungarischen Kulturaustausch 1941. sz. 789–791.
- N.N.: Rundschau. Ungarische Professoren in Deutschland. Ungarn. Monatschrift für deutsch-ungarischen Kulturaustausch 1941. sz. 185–186.
- N. N.: Rundschau. Veröffentlichungen der Ungarisch-Deutschen Gesellschaft. Ungarn. Monatschrift für deutsch-ungarischen Kulturaustausch 1942. sz. 378–379.
- N.N.: Sächsische Volkszeitung vom 18. Feb. 1941. sz. 4.
- N. N.: Schlußstein kultureller Zusammenarbeit, NS-Erzieher. Gaublatt des NS-Lehrerbundes Gau Hessen-Nassau 1936. sz. 279.

- N. N.: Sektion Filmrecht der Internationalen Rechtskammer. Deutsches Recht (Ausgabe A) 1942. sz. 714.
- N. N.: Staatsbesuch des Staatssekretärs Dr. Schlegelberger in Ungarn. Deutsche Justiz 1941. sz. 1011.
- N. N.: Studienfahrt des BNSDJ nach Nordamerika. Deutsche Justiz 1935. sz. 1424.
- N. N.: Tischreden gehalten beim gemeinsamen Mittagessen im Hotel Vier Jahreszeiten am 29. Juni 1935. Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht 1935. sz. 493–494.
- N. N.: Ungarisch-deutsche Gesellschaft, Der Berliner Besuch des Präsidenten der U.-D. G. in der deutschen Presse. Ungarn. Monatschrift für deutsch-ungarischen Kulturaustausch 1942. sz. 189–191.
- N. N.: Ungarn im neuen Europa. Südost-Echo (Wien) vom 5. Juni 1942. sz. 5.
- N. N.: Ungarns Justizminister über die ungarische und deutsche Rechtsentwicklung. Juristische Wochenschrift 1935. sz. 1737–1738.
- N. N.: Verordnung vom 30.11.1940 über die jüdischen Unternehmungen (Vorbemerkung). Zeitschrift für osteuropäisches Recht 1943. sz. 112–123.
- N. N.: Vorwort. In: Nationalsozialistischer Rechtswahrerbund (szerk.): Tag des Deutschen Rechts 1939. 6. Reichstagung des Nationalsozialistischen Rechtswahrerbundes. Berlin 1939, 9–10.
- N. N.: Zehnte Vollsitzung der Akademie für Deutsches Recht. Deutsche Justiz 1936. sz. 384–385.
- N. N.: Zur Einführung. Europäischer Wissenschafts-Dienst 1941/1–2. sz. 1.
- N. N.: Zur Gründung der Internationalen Rechtskammer. Deutsche Verwaltung 1941. sz. 163–165.
- N. N.: Zweite Jahrestagung der Akademie für Deutsches Recht. Teilnahme des Führers und Reichskanzlers an der Festsitzung. Mitteilungsblatt des Bundes National-Sozialistischer Deutscher Juristen und des Reichsrechtsamtes der NSDAP 1935. sz. 50–54.
- NAGY, Ferenc: Die deutsch-ungarischen strafrechtlichen Beziehungen in der Vergangenheit und Gegenwart. In: KARSAI, Krisztina (szerk.): Strafrechtlicher Lebensschutz in Ungarn und in Deutschland. Beiträge zur Strafrechtsvergleichung. Szeged 2008, 21–46. <http://dx.doi.org/10.22029/jlpub-15981>
- NERLICH, Viktor: „A Baltico ad Euxinum“. Reinhart Maurach und die Frühzeit der deutschen Ostrechtsforschung. Berlin 2015
- NEULEN, Hans Werner: Europa und das 3. Reich. Einigungsbestrebungen im deutschen Machtbereich 1939–1945. München 1987
- NICOLAI, Helmut: Die rassengesetzliche Rechtslehre. Grundzüge einer nationalsozialistischen Rechtsphilosophie. München 1932
- NIKLAJ, Patrícia Dominika: Hungary's Assimilation Policy in the Fields of Culture and Education during the Horthy-Era. In: SCHUMANN, Eva – HERGER, Eszter Cs. (szerk.): Nationalsozialismus transnational. Rechts- und Ideologietransfer insbesondere zwischen dem „Dritten Reich“ und Ungarn. Göttingen 2024, 571–610.
- NIKLAJ, Patrícia Dominika: Schriften über Bildung und Kulturpolitik für Deutsch-Ungarischen Kulturaustausch der Ungarisch-Deutschen Gesellschaft in Budapest (1940–1944). Díké 2021/2. sz. 151–160.
- NIZSALOVSKY, Andreas: Neue deutsche Rechtsgedanken und das ungarische Privatrecht. Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht 1935 (Auslands-Sonderheft November). sz. 66–71.
- PAIKERT, Géza von: Das deutsch-ungarische Kulturabkommen. Ungarn. Monatschrift für deutsch-ungarischen Kulturaustausch 1941. sz. 27–32.
- PETERSEN, Jens: Vorspiel zu „Stahlpakt“ und Kriegsallianz: Das deutsch-italienische Kulturabkommen vom 23. November 1938. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 1988/36. sz. 41–77.
- PFEIFFER, Helmut: Die Organisation der Internationalen Rechtskammer. Archiv der Internationalen Rechtskammer 1942. sz. 165–174.
- PFEIFFER, Helmut: Tagungsbericht der Internationalen Juristenbesprechung in Berlin vom 3. bis 5. April 1941 aus Anlaß der Gründung der Internationalen Rechtskammer. Berlin 1941
- PICHINOT, Hans-Rainer: Die Akademie für Deutsches Recht. Aufbau und Entwicklung einer öffentlich-rechtlichen Körperschaft des Dritten Reichs. Kiel 1981
- PLÜSS, Martina: Der Mordparagraf in der NS-Zeit. Zusammenhang von Normtextänderung, Tätertypenlehre und Rechtspraxis – und ihr Bezug zu schweizerischen Strafrechtsdebatten. Tübingen 2018
- PROELB, Alexander: Nationalsozialistische Baupläne für das europäische Haus? John Laughland's „The Tainted Source“ vor dem Hintergrund der Großraumtheorie Carl Schmitts. forum historiae iuris 2003 <https://forhistiur.net/2003-05-proel/>

- RÁCZ, Georg: Aus dem ungarischen Strafrecht. Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft 1936/55. sz. 450–456.
- RÁCZ, Georg: Auslandsrundschaú: Ungarn 1936–1938. Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft 1940/59. sz. 83–95.
- RÁCZ, Georg: Auslandsrundschaú: Ungarn. Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft 1937/56. sz. 777–787.
- RÁCZ, Georg: Az analógia alkalmazásának problémája a büntetőjogban. Budapest 1936
- RÁCZ, György: Az individualisztikus büntetőjogi szemlélet alkonya. Büntetőjogi tanulmányok. Budapest 1933, 52–77.
- RÁCZ, Georg: Der strafrechtliche Schutz des Staates in Ungarn. Zeitschrift für osteuropäisches Recht 1936–1937. sz. 206–217.
- RÁCZ, Georg: Der Untergang der individualistischen Betrachtungsweise im Strafrecht. Budapest 1934
- RÁCZ, Georg: Die neue Rechtsentwicklung in Ungarn. Budapest – Leipzig 1943
- RÁCZ, Georg: Fordulópont a német büntetőjogtudományban?. Magyar Jogi Szemle 1937/18. sz. 197–213.
- RÁCZ, Georg: Internationales aus dem ungarischen Strafrecht. Zeitschrift für osteuropäisches Recht 1934–1935. sz. 365–375., 405–420.
- RÁCZ, Georg: Ungarn 1938–1940. Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft 1941/60. sz. 586–590.
- RADOCSAY, László von: Die Rechtserneuerung in Ungarn (Schriften der Akademie für Deutsches Recht, Gruppe 11: Recht des Auslands Nr. 1). München 1942
- RAEKE, Walter: Die Ungarn-Fahrt der deutschen Rechtswahrer. Juristische Wochenschrift 1935. sz. 1737.
- RAUSCHNING, Dietrich: Herbert Kraus (1884–1965). In: RAUSCHNING, Dietrich – VON NERÉE, Donata (szerk.): Die Albertus-Universität zu Königsberg und ihre Professoren. Aus Anlaß der Gründung der Albertus-Universität vor 450 Jahren. Berlin 1995, 371–382.
- RÉDVAY, Stefan: Werden und Wesen der deutsch-ungarischen Schicksalsgemeinschaft. Ungarn. Monatschrift für deutsch-ungarischen Kulturaustausch 1941. sz. 154–162.
- REGGE, Jürgen – SCHUBERT, Werner (szerk.): Quellen zur Reform des Straf- und Strafprozessrechts, II. Abteilung: NS-Zeit (1933–1939) – Strafgesetzbuch, 1/1. kötet: Entwürfe eines Strafgesetzbuchs. Berlin – New York 1988
- REHBERG, Karl-Siegbert: Hans Freyer (1887–1969), Arnold Gehlen (1904–1976), Helmut Schelsky (1912–1984). In: KAESLER, Dirk (szerk.): Klassiker der Soziologie, 2. kötet: Von Talcott Parsons bis Anthony Giddens. München 2007⁵, 72–104.
- REINBOTHE, Roswitha: Deutsch als internationale Wissenschaftssprache und der Boykott nach dem Ersten Weltkrieg. Frankfurt a.M. 2006
- RIEDL, Franz: Die Judengesetzgebung in Ungarn. Volk und Reich 1939. sz. 128–136.
- RIEDL, Franz: Ungarische Gesetzgebung und völkisches Recht. Volk und Reich 1943. sz. 165–167.
- RIEMENSCHNEIDER, Michael: Die deutsche Wirtschaftspolitik gegenüber Ungarn 1933–1944. Ein Beitrag zur Interdependenz von Wirtschaft und Politik unter dem Nationalsozialismus. Frankfurt a. M. 1987
- RIEB, Rolf (szerk.): Lilly von Schnitzler – Carl Schmitt. Briefwechsel 1919 bis 1977. In: Schmittiana Neue Folge. Beiträge zu Leben und Werk Carl Schmitts, 1. kötet. Berlin 2011, 113–256.
- RILKE, Alice: Das neue deutsche Mutterschutzgesetz, Südostdeutsche Rundschau. Zeitschrift der deutschen Volksgruppe in Ungarn 1942. sz. 751–754.
- RITTERBUSCH, Paul: Eröffnungsansprache auf der Gründungstagung der Internationalen Akademie für Staats- und Verwaltungswissenschaften am 8. Mai 1942. Reich – Volksordnung – Lebensraum. Zeitschrift für völkische Verfassung und Verwaltung 1942/3. sz. 467–468.
- ROEBER, Georg: Grundfragen des Filmrechts – international gesehen. Archiv der Internationalen Rechtskammer 1942. sz. 116–132.
- RONAY, Ferdinand: Die Privatrechtsgesetzgebung Ungarns seit 1925. Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht 1940–1941. sz. 536–572.
- RÜTHERS, Bernd: Carl Schmitt im Dritten Reich. Wissenschaft als Zeitgeist-Verstärkung. München 1990², 116–119.
- SATO, Dan: Die „Neue Europäische Ordnung“ in der japanischen Rechtsgeschichtsforschung. In: SCHUMANN, Eva – HERGER, Eszter Cs. (szerk.): Nationalsozialismus transnational. Rechts- und Ideologietransfer insbesondere zwischen dem „Dritten Reich und Ungarn. Göttingen 2024, 47–78.
- SATO, Shōsō: Ansprache des Vizepräsidenten der Internationalen Akademie für Staats- und

- Verwaltungswissenschaften Shōsō Sato anlässlich der Aufnahme der Arbeiten der Japanabteilung der Akademie. Reich – Volksordnung – Lebensraum. Zeitschrift für völkische Verfassung und Verwaltung 1943/6. sz. 619–633.
- SAUER, Wilhelm: Wendung zum nationalen Strafrecht. Stuttgart 1933
- SCHAFFSTEIN, Friedrich: Die Nichtzumutbarkeit als allgemeiner übergesetzlicher Schuldausschließungsgrund. Leipzig 1933
- SCHENK, Dieter: Hans Frank. Hitlers Kronjurist und Generalgouverneur. Frankfurt a. M. 2008
- SCHENKEL, Silvan: Der Deutsche Juristentag 1933. Die kumulative Selbstmobilisierung der juristischen Professionselite in der Formierungsphase des NS-Regimes. Tübingen 2023
- SCHIEDER, Wolfgang: Mythos Mussolini. Deutsche in Audienz beim Duce. München 2013
- SCHMELZ, Christoph: Der Völkerrechtler Gustav Adolf Walz. Eine Wissenschaftskarriere im „Dritten Reich“. Berlin 2011
- SCHMIDT, Erich: Die Ungarnfahrt der deutschen Rechtswahrer. Mitteilungsblatt des Bundes National-Sozialistischer Deutscher Juristen 1935. sz. 46–49.
- SCHMITT, Carl: Az európai jogtudomány mai helyzete. Gazdasági Jog 1944. sz. 257–270.
- SCHMITT, Carl: Die Lage der europäischen Rechtswissenschaft. Tübingen 1950
- SCHMITT, Carl: Die Lage der europäischen Rechtswissenschaft. In: Verfassungsrechtliche Aufsätze aus den Jahren 1924–1954. Materialien zur einer Verfassungslehre. Berlin 1958, 386–429.
- SCHMITT, Carl: Über die drei Arten des rechtswissenschaftlichen Denkens. Hamburg 1934
- SCHMITT, Carl: Völkerrechtliche Großraumordnung. Berlin 1941³
- SCHMOECKEL, Mathias: Die Großraumtheorie. Ein Beitrag zur Geschichte der Völkerrechtswissenschaft im Dritten Reich, insbesondere der Kriegszeit. Berlin 1994
- SCHNELL, Ralf: Das Dritte Reich im fernen Osten – Zum Einfluß der nationalsozialistischen Kulturpolitik auf die japanischen Geistes- und Sozialwissenschaften. Leviathan 1993. sz. 424–433.
- SCHNUR, Roman: Beziehungen zwischen deutschen und polnischen Juristen in den Jahren 1934–1939. Die Verwaltung 1982. sz. 240–248.
- SCHUBERT, Werner (szerk.): Akademie für Deutsches Recht 1933–1945. Protokolle der Ausschüsse, 8. kötet: Ausschüsse für Strafrecht, Strafvollstreckungsrecht, Wehrstrafrecht, Strafgerichtsbarkeit der SS und des Reichsarbeitsdienstes, Polizeirecht sowie für Wohlfahrts- und Fürsorgerecht (Bewahrungsgesetz). Frankfurt a.M. 1999
- SCHUBERT, Werner (szerk.): Akademie für Deutsches Recht 1933–1945. Protokolle der Ausschüsse, 14. kötet: Ausschüsse für Völkerrecht und für Nationalitätenrecht (1934–1942). Frankfurt a.M. 2002
- SCHUBERT, Werner (szerk.): Akademie für Deutsches Recht 1933–1945. Protokolle der Ausschüsse. III/4. kötet: Ausschuss für Personen-, Vereins- und Schuldrecht 1937–1939. Berlin 1992
- SCHUBERT, Werner (szerk.): Das Familien- und Erbrecht unter dem Nationalsozialismus. Ausgewählte Quellen zu den wichtigsten Gesetzen und Projekten aus den Ministerialakten. Paderborn 1993
- SCHUMANN, Eva: Die Akademie für Deutsches Recht. In: SCHUMANN, Dirk (szerk.): Forschen im „Zeitalter der Extreme“. Akademien und andere Forschungseinrichtungen im Nationalsozialismus und nach 1945. Göttingen 2020, 121–162.
- SCHUMANN, Eva: Die Göttinger Rechts- und Staatswissenschaftliche Fakultät 1933–1955. In: SCHUMANN, Eva (szerk.): Kontinuitäten und Zäsuren, Rechtswissenschaft und Justiz im „Dritten Reich“ und in der Nachkriegszeit. Göttingen 2008, 65–122.
- SCHUMANN, Eva: Fortwirken von NS-Juristen in der Bundesrepublik. In: Bundesministerium der Justiz (szerk.): Die Rosenberg. 2. Symposium: Die Verantwortung von Juristen im Aufarbeitungsprozess. Berlin 2013, 70–123. <http://dx.doi.org/10.15496/publikation-6158>
- SCHUMANN, Eva: Von Leipzig nach Göttingen. Eine Studie zu wissenschaftlichen Netzwerken und Freundschaften vor und nach 1945. In: Festschrift der Juristenfakultät zum 600jährigen Bestehen der Universität Leipzig. Berlin 2009, 633–678.
- SCHÜTZ, Tim: „Hoffnungslose Kriminelle“ und „Neigungstäter“. Die Erfassung der Frühkriminalität im wissenschaftlichen Wirken von Friedrich Schaffstein (1905–2001). Berlin 2022
- SCHWEITZER, Gábor: „Der Name Euer Gnaden ist mittlerweile ein Begriff auch im Dritten Reich, der alle Türen

- öffnet.“ Zoltán Magyar's Schüler im nationalsozialistischen Deutschland (1933–1944). *Díké* 2021/2. sz. 161–178.
- SCHWEITZER, Gábor: In Memoriam Zoltán Magyar. In Three Parts. In: *Acta Juridica Hungarica* 1997/ 3–4. sz. 235–246.
- SCHWENZER, Ingeborg: Development of Comparative Law in Germany, Switzerland and Austria. In: REIMANN, Mathias – ZIMMERMANN, Reinhard (szerk.): *The Oxford Handbook of Comparative Law*. Oxford 2019, 54–86.
- SCURLA, Herbert: Die dritte Front. Geistige Grundlagen des Propagandakrieges der Westmächte. Schriftenreihe des Deutschen Akademischen Austauschdienstes 4. Berlin 1940
- SCURLA, Herbert: Wissenschaft und Ausland im Kriege, Geist der Zeit. Wesen und Gestalt der Völker. Organ des deutschen akademischen Austauschdienstes 1942, 225–234.
- SERAPHIM, Hans-Jürgen: Osteuropäischer Umbruch und die Arbeit des Osteuropa-Instituts. *Jahrbuch des Osteuropa-Instituts zu Breslau* 2 (1941). 1942. sz. 1–16.
- SIMONS, Walter: Die Budapester Konferenz der International Law Association. *Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht* 1934. sz. 152–156.
- SIPOS, Péter: Hungary in the German Sphere of Interest. In: OVERY, Richard J. – OTTO, Gerhard – HOUWINK TEN CATE, Johannes Th. M. (szerk.): *Die „Neuordnung“ Europas. NS-Wirtschaftspolitik in den besetzten Gebieten*. Berlin 1997, 241–256.
- SPANNENBERGER, Nobert: Der sog. erste Basch-Prozess 1934 – Juristische Ahndung politischen Engagements. In: SCHUMANN, Eva – HERGER, Eszter Cs. (szerk.): *Nationalsozialismus transnational. Rechts- und Ideologietransfer insbesondere zwischen dem „Dritten Reich“ und Ungarn*. Göttingen 2024, 545–570.
- STAINOV, Petko: Die neue Judengesetzgebung in Bulgarien. *Zeitschrift für osteuropäisches Recht* 1940–1941. sz. 553–558.
- STAINOV, Petko: Der gegenwärtige Stand der Judengesetzgebung in Bulgarien. *Zeitschrift für osteuropäisches Recht* 1942. sz. 51–59.
- STELZER, Herbert: Der ungarische Gesetzentwurf zur Lösung der Volksgruppenfrage, ein Symptom. *Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Nationalitätenproblem* 1939–1940. sz. 328–332.
- STIPTA, István: Rechtsgeschichtsschreibung. In: MÁTHÉ, Gábor (szerk.): *Die Entwicklung der Verfassung und des Rechts in Ungarn*. Budapest 2017, 757–770.
- STOLLEIS, Michael: *Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland*. 3. kötet: Staats- und Verwaltungswissenschaft in Republik und Diktatur 1914–1945. München 1999
- STOLLEIS, Michael: *Nationalität und Internationalität: Rechtsvergleichung im öffentlichen Recht des 19. Jahrhunderts*. Stuttgart 1998
- STOLPA, József: *A nemzetközi jogászok kamara feladatköre a filmjog területén*. Budapest 1942
- STOLPA, Josef: Die neuesten gesetzlichen Bestimmungen über den Naturschutz in Ungarn. *Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht* 1936. sz. 489–490.
- STUCKART, Wilhelm: Aufgaben und Ziele einer neuen Verwaltungswissenschaft. Reich – Volksordnung – Lebensraum. *Zeitschrift für völkische Verfassung und Verwaltung* 1942/2. sz. 53–74.
- STUCKART, Wilhelm: Die europäische Neuordnung im Hinblick auf Verfassung und Verwaltung. *Deutsche Verwaltung* 1942. sz. 161–163.
- STUCKART, Wilhelm: Die Internationale Zusammenarbeit auf dem Gebiet der Verwaltung. *Archiv der Internationalen Rechtskammer* 1942. sz. 32–40.
- STUCKART, Wilhelm: Die Neuordnung der Kontinente und die Zusammenarbeit auf dem Gebiete der Verwaltung. Reich – Volksordnung – Lebensraum. *Zeitschrift für völkische Verfassung und Verwaltung* 1941/1. sz. 3–28. = *Deutsches Recht (Ausgabe A)* 1941. sz. 903–906.
- STUCKART, Wilhelm: Gedanken zur künftigen Ausbildung des Verwaltungsnachwuchses. Reich – Volksordnung – Lebensraum. *Zeitschrift für völkische Verfassung und Verwaltung* 1943/4. sz. 105–142.
- STUCKART, Wilhelm: Kriegsausbildung für Justiz, Verwaltung und Wirtschaft und Kriegswehrdienst. Reich – Volksordnung – Lebensraum. *Zeitschrift für völkische Verfassung und Verwaltung* 1943/5. sz. 443–458.
- STUCKART, Wilhelm: Reich, Volksordnung, Lebensraum. *Europäischer Wissenschafts-Dienst* 1941/1. sz. 8–9.
- STUCKART, Wilhelm: Staatsangehörigkeit und Reichsgestaltung. Reich – Volksordnung – Lebensraum. *Zeitschrift für*

- völkische Verfassung und Verwaltung 1943/5. sz. 57–91.
- STUCKART, Wilhelm: Zentralgewalt, Dezentralisation und Verwaltungseinheit. In: Festgabe für Heinrich Himmler. Darmstadt 1941, 1–32.
- STUCKART, Wilhelm: Zur Neuordnung der Lebensräume. Die zwischenstaatliche Zusammenarbeit auf dem Gebiet der Verwaltung. Europäische Revue 1941. sz. 361–368.
- SUNNUS, Michael: Der NS-Rechtswahrbund (1928–1945). Zur Geschichte der nationalsozialistischen Juristenorganisation. Frankfurt a.M. 1990
- SURÁNYI-UNGER, Theo: Der Kampf um die Grossraumwirtschaft. Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft 1941. sz. 417–447.
- SURÁNYI-UNGER, Theo: Deutsch-ungarische Wirtschaftsverflechtung in Krieg und Frieden, Ungarn. Monatsschrift für deutsch-ungarischen Kulturaustausch 1942. sz. 321–335.
- SÜB, Theodor: Rezension zu L. v. Radocsay. Die Rechtserneuerung in Ungarn. München – Berlin 1942. Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht 1944. sz. 32.
- SZAKÁTS, Coloman von: Die Grundprinzipien der neueren ungarischen Rechtschaffung, Vortrag, gehalten vor der Ortsgruppe Dresden des BNSDJ. Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht 1936. sz. 491–498.
- SZÁSZY, Stefan von: Die ungarische international-privatrechtliche Rechtsprechung in den Jahren 1930 bis 1934. Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht 1937. sz. 168–193.
- TASNÁDI NAGY, Andreas von: Der Geist der ungarischen Verfassung. Ungarn. Monatsschrift für deutsch-ungarischen Kulturaustausch 1942. sz. 65–76.
- TASNÁDI NAGY, Andreas von: Der Geist der ungarischen Verfassung. Ungarische Jahrbücher 1942. sz. 111–121.
- TECHET, Peter: Carl Schmitts „Grossraumlehre“ im Kontext des Nationalsozialismus. Historia Constitucional 2021. sz. 906–936.
- TECHET, Peter: Carl Schmitts Reisen nach Ungarn und in das Ungarische Rechtsdenken. In: SCHUMANN, Eva – HERGER, Eszter Cs. (szerk.): Nationalsozialismus transnational. Rechts- und Ideologietransfer insbesondere zwischen dem „Dritten Reich“ und Ungarn. Göttingen 2024, 321–338.
- THIERACK, Otto Georg: Recht und Richter in den autoritären Staaten. Bericht über die zweite Arbeitstagung der Arbeitsgemeinschaft über die deutsch-italienischen Rechtsbeziehungen in Wien. Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht 1939. sz. 219–224.
- THIERACK, Otto Georg: Zehn Jahre Akademie für Deutsches Recht. Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht 1943. sz. 121–122.
- TILITZKI, Christian: Die Vortragsreisen Carl Schmitts während des Zweiten Weltkrieges. In: TOMMISSEN, Piet (szerk.): Schmittiana. Beiträge zu Leben und Werk Carl Schmitts, 6. kötet. Berlin 1998, 191–259.
- TÖNSMEYER, Tatjana: Kollaboration als handlungsleitendes Motiv? Die slowakische Elite und das NS-Regime. In: DIECKMANN, Christoph – QUINKERT, Babette – TÖNSMEYER, Tatjana (szerk.): Kooperation und Verbrechen. Formen der „Kollaboration“ im östlichen Europa 1939–1945. Göttingen 2003, 25–54.
- TÖRÖK, Arpad: Volksgemeinschaft als Rechtsidee. Nation und Staat – Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem 1933–1934. sz. 418–428.
- TÖRÖK, Arpad: Volksgruppenrecht oder Menschenrechte. Nation und Staat – Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem 1934–1935. sz. 560–569.
- TÖRÖK, Béla: Völkische Idee und ungarischer Reichsgedanke. Ungarn. Monatsschrift für deutsch-ungarischen Kulturaustausch der Ungarisch-Deutschen 1943. sz. 192–198.
- TURI, Gabriele: Die Akademien im faschistischen Italien. Eine schrittweise Vereinnahmung. In: FISCHER, Wolfram (szerk.): Die Preußische Akademie der Wissenschaften zu Berlin 1914–1945. Berlin 2000, 351–372.
- TÜRPIITZ, Hellmuth: Das ungarische Recht und seine Entwicklung. Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht 1936. sz. 726–729.
- VALDECASAS, Gracia: Aufbau und Arbeit des „Instituto de Estudios Politicos“ in Madrid. Zeitschrift für Politik 1942. sz. 701–705.
- VAN LINTHOUT, Ine – KLAUSNITZER, Ralf: Europäischer Wissenschafts-Dienst. „Zwischenvölkische Aussprache“ oder expansive Internationalisierung im Rahmen des „Kriegseinsatzes der Geisteswissenschaften“? In: ALBRECHT, Andrea – DANNEBERG, Lutz – KLAUSNITZER, Ralf – MATEESCU, Kristina (szerk.):

- „Zwischenvölkische Aussprache“. Internationaler Austausch in wissenschaftlichen Zeitschriften 1933–1945. Berlin 2020, 141–179.
- VERNARECCI DI FOSSOMBRONE, Cesare: Die internationale Funktion des Rechts. Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht 1935. sz. 451–453.
- VITÁRI, Zsolt: Das nationalsozialistische Volksgruppenrecht als Herausforderung für die ungarische Minderheitenpolitik. In: SCHUMANN, Eva – HERGER, Eszter Cs. (szerk.): Nationalsozialismus transnational. Rechts- und Ideologietransfer insbesondere zwischen dem „Dritten Reich“ und Ungarn. Göttingen 2024, 505–543.
- VOEGELIN, Eric: Rasse und Staat. Tübingen 1933
- VOGENAUER, Stefan: Rechtsgeschichte und Rechtsvergleichung um 1900. Die Geschichte einer anderen „Emanzipation durch Auseinanderdenken“. Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht 2012/76. sz. 1122–1154.
- WALZ, Gustav Adolf: Der Rektor als Führer der Universität, Deutsches Recht 1935. sz. 6–8.
- WALZ, Gustav Adolf: Der staatsrechtlich-politische Aufbau des neuen Reiches. Zeitschrift für osteuropäisches Recht 1934–1935. sz. 161–171.
- WEITNAUER, Hermann: Bürgerliches Recht und bürgerliche Rechtspflege in den besetzten Ostgebieten. Zeitschrift für osteuropäisches Recht 1943. sz. 26–38.
- WEIZSÄCKER, Wilhelm: Aus der Geschichte des Judenrechts in Böhmen-Mähren. Zeitschrift für osteuropäisches Recht 1939–1940. sz. 457–467.
- Welzel, Hans: Naturalismus und Wertphilosophie im Strafrecht, Untersuchungen über die ideologischen Grundlagen der Strafrechtswissenschaft. Mannheim 1935
- WIEDEMANN, Andreas: Die Reinhard-Heydrich-Stiftung in Prag (1942–1945). Dresden 2000
- WIENER, Christina: Kieler Fakultät und „Kieler Schule“. Die Rechtslehrer an der Rechts- und Staatswissenschaftlichen Fakultät zu Kiel in der Zeit des Nationalsozialismus und ihre Entnazifizierung. Baden-Baden 2013
- WILDT, Michael: Der Fall Reinhard Höhn. Vom Reichssicherheitshauptamt zur Harzburger Akademie. In: GALLUS Alexander – SCHILDT, Axel (szerk.): Rückblickend in die Zukunft. Politische Öffentlichkeit und intellektuelle Positionen in Deutschland um 1950 und um 1930. Göttingen 2011, 254–271.
- WLADIKIN, Lüboimir: Judengesetzgebung in Bulgarien. Reich – Volksordnung – Lebensraum. Zeitschrift für völkische Verfassung und Verwaltung 1943/5. sz. 295–333.
- WOLF, Erich: Krisis und Neubau der Strafrechtsreform. Tübingen 1933
- WOLF, G: Recht des Auslandes. Ungarn. Neue Wege der ungarischen Rechtsschöpfung. Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht 1936. sz. 331.
- WULF, Peter: Vom Konservativen zum Widerständler. Wilhelm Ahlmann (1895–1944). Eine biografische Skizze. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 2011/59. sz. 5–26.
- ZELLNER, Jochen Markus: Eigenständigkeit Ungarns oder Satellit des Dritten Reiches? Zum deutsch-ungarischen Verhältnis 1939–1944. Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie 2008/29. sz. 201–257.
- ZWEIGERT, Konrad – KÖTZ, Hein: Einführung in die Rechtsvergleichung: Auf dem Gebiete des Privatrechts. Tübingen 1996³

HERGER Cs. Eszter
egyetemi tanár, az MTA doktora
PTE ÁJK*

DOI: 10.15170/DIKE.2024.08.01-02.05

Nemzetiszocialista jogátadás magyar szemszögből – A jogátadás okai, formái és hatása a magánjog területén

National Socialist Law Transfer from a Hungarian Perspective – Reasons, Forms and Effects of Transfer in Private Law

The academic relations between Hungarian and German law scholars between 1920 and 1944 (especially since 1933) have not yet been comprehensively analysed by either German or Hungarian legal historians. This article focuses on the reactions of Hungarian private law scholars to the National Socialist intention to transfer law, be it enthusiastic, reserved, rejecting or even silently accepting, as well as the presentation of the development of contemporary jurisprudence on the basis of archival sources, especially in the areas of family, inheritance, commercial and civil procedural law. The question of the extent to which German legal influence played a role in shaping theory and practice in Hungary and where – despite the similarities – nationally specific legal solutions can be found is investigated.

Keywords: *nazi law transfer, Hungary, family law, trade law, inheritance law, civil procedure law, disenfranchisement, antisemitism*

„A jogrend a nemzeti kultúrának integráns része; a jogélet maga csak egyik oldala, tükrörképe a nemzet egyetemes életének, létevékenységének (...). A jog maga, ahogy a római jogász mondotta, constans ac perpetua voluntas. (...) A jog állandóságának a biztosítása nem az egyes pozitív jogtételek változatlansága révén alakul ki, hanem a jog állandósága sokkal inkább nyugszik a tételes szabályban kifejezetten ritkán kimondott, de a tételes jogszabályok mögött ott rejlő, sőt a tételes jogszabályok változásait is mozgató, jogi alapelvek állandóságán. (...) Nyitott szemekkel látjuk a jogrend alapelveinek megbotlygatását. Vajon védekezhetünk-e (...)? Mint egy mély sóhajtatás, úgy fakadnak fel a sorok a lélek mélyéről. A lélek mélye; az Isten képe teremtett ember földi küldetése és földi gyarlóságának összeütközése (...). A jog katasztrófája a gazdasági életnek, az emberéletnek, az évezredek egymást felváltó generációinak munkaláncolatából megeremtődött kultúrának a katasztrófája. Amikor a jogot féljük, akkor a jogrendet védjük, nem az öncélúságra számot sem tartó jognak, hanem az emberi kultúrának, az emberi kultúra megeremtésének vagyunk a harcosai.”

Beck Salamon, 1934¹

* ORCID ID: 0000-0002-9432-2478.

¹ BECK, A jog tragikuma 117–120. Beck Salamon (1885–1974) az 1925-ben alapított *Polgári Jog* című folyóirat egyik szerkesztője volt. Több mint 300 cikkel járult hozzá az 1939-ben betiltott folyóirat tudományos sikeréhez. A zsidó származású jogász 1907-ben szerzett jogász végzettséget. 1908-tól vett részt a tudományos életben. A történeti jogi iskola nézeteit tükröző írásai elsősorban a kereskedelmi jog és az általános magánjog kérdéseivel foglalkoztak. Fia, András 1943-ban munkaszolgálatban halt meg. Magyarország megszállása (1944. március 19.) után Becket internálták és eltávolították a Budapesti Ügyvédi Kamarából; októbertől munkaszolgálatot teljesített. A háború után előbb ügyvédként, majd 1946-tól magántanárként dolgozott. Beck 1951 és 1960 között a magánjog és a polgári eljárásjog professzora volt Budapesten. Lásd: VILÁGHY, Beck Salamon (1885–1974). Az utolsó magyar esetjogász 732–734.

1. Bevezető

1.1. Értelmezési keret

1918, az I. világháború utolsó éve nem jelentett töréspontot a magyar magánjog fejlődésében. Ellenkezőleg, az Osztrák-Magyar Monarchiába (1867–1918) beolvadt és a Habsburg-dinasztiától függetlenedett Magyar Királyság (1920–1946) jogéletében folytonosság volt tapasztalható, és még a népköztársaság² és a tanácsköztársaság³ rövid időszakában sem volt lehetőség a magánjog mélyreható átalakítására.

A modernizálódó vagy már modern magyar magánjognak (1848-tól a 20. század közepéig) és a német jogfejlődés eredményeinek összehasonlítását az indokolhatja, hogy a korabeli jogtudomány szerint egyes magánjogi jogintézményeink német eredetűek voltak.⁴ Ezeknek az intézményeknek a fejlődése az évszázadok során egy olyan államban ment végbe, amelyben a török kiűzése után betelepített nemesség, polgárság és paraszti lakosság számottevő része német származású volt. A neoabszolutizmus időszakában (1849–1860) a magyar jogtudomány a kényszerű jogátvétel következtében jelentős osztrák befolyás alá került,⁵ végül a magyar magánjogi kodifikációt (1900–1928) erős összehasonlító törekvés jellemezte.⁶ *Hans Schreuer*, *Timon Ákos* német nyelvű, magyar alkotmány- és jogtörténeti tankönyvének recenzense 1905-ben a *Savigny Zeitschrift* hasábjain a magyar jogtörténet első összefoglalásaként jellemezte ezt a művet, és kifejezte véleményét, hogy egy „*sajátosan germán*” alapokon nyugvó diszciplínáról van szó. Úgy vélte, hogy a magyar jogtörténet nagy része nem más, mint „*a frank és a német birodalomban végbement fejlemények mellékzöngéje*”, amely szláv és germán elemek keveredéséből állt elő.⁷ Anélkül, hogy *Schreuer* e leegyszerűsítő és általánosító kijelentését ehelyütt mélyebben elemeznénk, két fontos tény világosan kitűnik belőle. Az első a 19–20. század fordulóján a német történetírás Magyarország-képének irányultsága⁸, a második pedig a magyarságkutatásnak a hazai eredete az Osztrák-Magyar Monarchia fennállása idején: a mozgatórugó az első esetben *Timon* művének német nyelvű kiadása, majd később, a 20. század első évtizedeiben a magyar magánjogi kodifikációs mozgalom volt, amely a korábnál sokkal intenzívebbé tette a magyar jogfejlődés német kutatását – egy eszmecsere

² 1918. november 16. – 1919. március 21., valamint 1919. augusztus 1. – 1920. március 1.

³ 1919. március 21. – 1919. augusztus 1.

⁴ Lásd a magánjogi jogátvétel kérdéséhez különösen a következő tanulmányokat: HERGER, Beiträge zur Entwicklung des ehelichen Güterrechts in Ungarn; HERGER, Rechtsübernahme oder Rechtsschöpfung im europäischen Geist? Die Schaffung des ungarischen Ehegesetzes im Spiegel der europäischen Rechtsentwicklung 165–176; HERGER, Ersitzung im unkodifizierten ungarischen Privatrecht. Auswirkung des ABGB in Ungarn 301–308; HERGER, Das Nebeneinanderleben des österreichischen und des ungarischen Privatrechts 195–215.

⁵ Az 1900 és 1928 közötti időszakban a magánjogi törvénykönyv öt tervezete készült el, míg az előző két évtizedekben résztervezetek követték egymást: *Hofmann Pál* az általános részről (1871), *Győry Sándor* ugyan erről (1880), *Halmosy András* a dologi jogról (1882), *Apáthy István* a kötelmi jogról (1882), *Teleszky István* az öröklési jogról (1882), *Grosschmid Béni* ugyancsak az öröklési jogról (1889), valamint a házastársak viszonyáról és a házassági vagyonjogról (1891), *Sipőcz László* a gyámságról és gondnokságról (1891), végül *Králik Lajos* a szülők és gyermekek viszonyáról (1892) készített résztervezetet.

⁶ A jogösszehasonlítás jelentőségéhez a 19. század második felében általában lásd: WENZEL, Az összehasonlító jogtudomány és a magyar magánjog.

⁷ SCHREUER, Rezension zu Ákos von Timon, Ungarische Verfassungs- und Rechtsgeschichte 326.

⁸ GÖNCZI, Das historische Ungarnbild in der deutschen Rechtsgeschichtswissenschaft 234–235.

részeként. A fennálló és a tervbe vett magyar magánjogot a birodalmi német szakirodalomban annak gyakorlati hasznossága és történelmi összefüggései szempontjából vizsgálták. *Ernst Heymann* 1917-ben megfogalmazott következtetései sokkal óvatosabbak voltak, mint *Schreuer* fent idézett mondatai. Úgy vélte, hogy a magyar magánjog a Német Birodalom, Ausztria, Svájc és az északi országok magánjogával együtt a germán jogcsoportba tartozik, ha a francia-római, az angol-amerikai és a szláv területtel összevetjük. Nos, a német megfigyelő számára úgy tűnt, hogy egy „*kétségsajátosan fejlődő, de alapvetően germán típusú partikuláris jogról*” van szó, amelynek mindezek ellenére is „*a magyar nép karakterével összefüggő, erőteljes egyéni létezése van*”.⁹

A 19–20. század fordulójának évtizedeiben lezajlott magánjogi modernizáció után, amely a nyugati jogfejlődés eredményeit úgy vette figyelembe, hogy a hazai viszonyokhoz igazította annak felhasználható elemeit,¹⁰ nem 1933-ban, hanem az első világháború, majd a nagy gazdasági világválság éveiben kezdődött meg a jogkorlátozó irányvonal kibontakozása. A magánjogba való erőteljes állami beavatkozásra azonban nemcsak a válság kezelése miatt volt szükség, hanem olyan területeken is megtörtént, ahol a jogpolitikai célok és a kollektív értékorientáció már a *Horthy*-korszak első éveiben súlyosan torzultak: a magyar 1920. évi XXV. tc. (ún. *numerus clausus*) volt a két világháború közötti Európában az első olyan törvény, amely erősen diszkriminálta a zsidó lakosságot.¹¹ A korszak magánjogi szakirodalmában azonban kivételesen volt csak reakció erre a jogszűkítésre, és ez sem is kifejezetten a *numerus clausus*ra vonatkozott, hanem a háborús évek óta megváltozott jogviszonyokra általában: a neves magánjogtudós, *Meszlény (Messer) Artúr* (1875–1937), aki 1921-ben saját kérésére vonult vissza a bírói székéből, majd néhány év ügyvédi tevékenység után 1929-ben a szegedi jogi kar professzora lett,¹² 1922-ben a következőket írta: „*Persze, hogy mely idők normálisak és melyek nem azok, ez felfogás és sokban – érzékenység dolga. Vajon ma normálisak-e? Vagyunk egynéhányan, akik arra babozás nélkül nemmel felelünk. A hivatalos felfogás azonban az, hogy igen. Fiat applicatio.*”¹³ A magyar zsidótörvények 1938-ban kezdődő második hulláma, amely 21 további zsidótörvényben és számos végrehajtási rendeletben nyilvánult meg,¹⁴ már egyértelmű párhuzamokat mutatott az 1933 óta tartó náci törvényhozással.

⁹ HEYMANN, Das ungarische Privatrecht und der Rechtsausgleich mit Ungarn 92.

¹⁰ A jogalkotás hatékonyságáról lásd *Kajtár István* írását a következő műben: KAJTÁR – HERGER, Egyetemes állam- és jogtörténet 361–371.

¹¹ Lásd hozzá: NAGYNÉ SZEGVÁRI, Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon. A törvény végrehajtásáról lásd: PAKSY, The Implementation of the Hungarian Numerus Clausus Act at the University of Pécs 100–106.

¹² *Meszlény, Márkus Dezső* tanítványa, a szociális magánjogi iskola jeles képviselője volt. Elsősorban bíró és magánjogtudós volt, de átmenetileg az Igazságügyi Minisztérium Jogelőkészítő Osztályán is dolgozott (1914–1917). Alapítója és főszerkesztője volt a *Polgári Jog* című folyóiratnak, és rendszeresen publikált a *Jogállamban*, a *Jogtudományi Közönyben* és a *Magyar Jogászegyleti Értekezésekben* is. Lásd: BECK, Dr. Meszlény Artur. Nekrológ 201–203.

¹³ MESZLÉNY, Nyári tépelődések 105.

¹⁴ *Imrédy Béla* kormánya alatt (1938. május 14. – 1939. február 16.) 17, *Teleki Pál* kormánya alatt (1939. február 16. – 1941. április 3.) 100, *Bárdossy László* kormánya alatt (1941. április 3. – 1942. március 9.) 72, *Kállay Miklós* kormánya alatt (1942. március 9. – 1944. március 22.) 78, *Sztójay Döme* kormánya alatt (1944. március 22. – 1944. augusztus 29.) 85, *Lakatos Géza* kormánya alatt (1944. augusztus 29. – 1944. október 16.) 5 és végül *Szálasi Ferenc* kormánya alatt (1944. október 16. – 1945. március 27.) 10 végrehajtási rendelet született. Ezek felsorolását és magyarázatát lásd: LEHOTAY, A jogszűkítés útján 27–73.

Az e törvényekben és rendeletekben megjelenő jogszűkítés¹⁵ a személyi jogban a jogegyenlőség elvének megsértésére, a vagyonjogban a tulajdonszerzésre, a kötelmi jogban a szerződési szabadság szűkítésére, egyes munkajogi korlátozásokra, továbbá a házassági jogban a „fajvédelemre” vonatkoztak, míg a magyar magánjog többi részét és intézményét nem fosztották meg polgári jellegétől. A *Horthy*-korszaknak ezt a kétoldalú jogfejlődését és az azt befolyásoló külföldi impulzusokat a fenti értelmezési keretbe lehet és kell értelmezni. Ebből világossá válik, hogy nem elsősorban a német tudományos eszmék iránti nyitottság, illetve annak mértéke változott meg az 1933-as németországi nemzetiszocialista hatalomátvétel után, hanem a jogátvétel mögötti jogpolitikai célkitűzés és így az – időközben nemzetiszocialistává vált – német eszmékre nyitottságot tanúsító személyek köre is.

1.2. A kutatás kérdései és módszere

A magyar és német magánjogászok 1920 és 1944 közötti tudományos kapcsolatait (különösen az 1933 utáni években) még sem a német, sem a magyar jogtörténészek nem vizsgálták átfogóan. Jelen írás a jogászok közötti együttműködés formáinak elemzésére fókuszál a magyar magánjogászoknak (jogtudósoknak és az Igazságügyi Minisztérium munkatársainak) a náci Németországban¹⁶ és a *Horthy*-korszak Magyarországon¹⁷ megjelent folyóirat-publikációi és egyéb német vagy magyar nyelvű könyvkiadványai alapján, különösen a kereskedelmi jog, az öröklési jog, a családjog és a polgári eljárásjog területén. A szerző a korabeli jogtudomány fejlődésének bemutatásához ezen kívül a Magyar Országos Levéltár Baranya Megyei Levéltárában (a továbbiakban: MNL BML) őrzött dokumentumokat használja fel.

A tanulmány vizsgálja, hogy a német jogi befolyás milyen mértékben játszott szerepet Magyarországon a jogszűkítés megvalósulásában és hogy – a hasonlóságok ellenére – hol találhatók nemzeti, sajátos jogi megoldások. Az írás „*A jogfosztás elmélete és gyakorlata a Horthy-korszak második felében az NS-rendszerben*” című kutatási projekt ötéves időtartama (2019–2024) alatt született publikációk következtetéseit tartalmazza, és arra a kérdésre keresi a választ, hogy a politikai szereplők és jogtudósok milyen mértékben voltak hajlandók átvenni a náci jogot, milyen okai voltak ennek, milyen formákat öltött az átvétel és mindez milyen mértékben befolyásolta a magyar jogéletet, a jogalkotás és a jogalkalmazás alakulását.

A tanulmány relevanciája a magyar magánjog fejlődése szempontjából ezen túlmenően abban is megjelenik, hogy a magyar jogalkotó az ún. rendszerváltás (1989–1990) éveit követően, a magánjog újrakodifikálásakor (2007–2013) természetesen a két világháború közötti időszak már modernizált magánjogára támaszkodott, hangsúlyozva az akkori magánjog érettségét, és ahol szükséges volt, elhatárolódva a szovjet típusú jog jellegzetességeitől. Ebből a szempontból nem elhanyagolható az a kérdés, hogy voltak-e tisztelt elődeink között olyanok, akik jogkorlátozáshoz illetve jogfosztáshoz való korabeli hozzáállásukkal kisebb-nagyobb részben megkérdőjelezhetővé

¹⁵ LEHOTAY, A jogszűkítés útján 23.

¹⁶ A tanulmány a magyar magánjogászok két kortárs német jogi folyóiratban (*Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht* = ZAkDR, *Zeitschrift für osteuropäisches Recht* = ZoER) megjelent írásait vizsgálja a teljesség igényével. E folyóiratoknak a náci jogászok és a magyar jogászok közötti kapcsolatok alakításában játszott szerepéről lásd: SCHUMANN, „Zwischenstaatliche Zusammenarbeit der Rechtswahrer” 79–184.

¹⁷ A tanulmány a *Jogtudományi Közleményben* (1920–1934), a *Polgári Jogban* (1925–1938) és a *Magyar Jogi Szemlében* (1920–1944) megjelent magánjogi tárgyú publikációkat vizsgálja a teljesség igényével.

tették tudományos munkásságukat vagy annak egy részét. Ez a kérdés szerves része a *Horthy*-korszak többrétegű, reális értékelésének, amelynek érdekében a magyar történészek már kiterjedt kutatásokat folytattak, a jogtörténészek pedig többek között ezzel a kutatással kívánják csökkenteni lemaradásukat.

2. A nemzetiszocialista jog hatása a magyar jogfejlődésre

Arra a kérdésre, hogy 1935-ben, az ekkorra már kiépült nemzetiszocialista diktatúra idején miért fogadták szívesen a külföldi jogtudósok hozzászólásait a Német Jogakadémia frissen alapított folyóiratában, a *Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht*-ben (ZAkDR)¹⁸, *Joachim von Ribbentrop* a következőképpen válaszolt az első szám bevezető cikkében: „*A külföld számára ma még részben idegen ez a változás, részben pedig el is utasítja azt. (...) Ez azonban meg fog változni, és a Német Jogakadémia egyik legszebb és leghálásabb feladata az, hogy külföldön utat készítson a jövő német jogának megértéséhez és nemzetközi elismeréséhez, és hidat építsen ezen új törvényhozás más népek jogrendszere között (...).*”¹⁹ A cél nyilvánvaló volt: a nemzetiszocialista állam jogrendével szemben mindeddig idegenkedő népek közvetlen befolyásolása a jogrendszer alakítása területén. *Ribbentrop* ehhez kézenfekvő eszköznek találta a német és a külföldi jogászok közötti interakciók erősítését és elmélyítését.

1938-ban a következőképp írt *Slavomir Condanari-Michler* az NS-jog magyarországi átvételének programjáról: „*A német birodalom joga, különösen pedig a magánjog, átalakulásban van, amely, ha pontosak az értesüléseim, a régivel nem teljes mértékben kíván szakítani. Amennyiben sikerül a német jogot a népben gyökerező szemléletmódnak megfelelően német népjoggá formálni, akkor ez a tett, mondhatjuk ma már, hogy Magyarországon nem csak megértésre talál, hanem erős visszhangot is kivált. A magyar jogi gondolkodás lényegi vonása a régi joganyaghoz való ragaszkodás, a jogi kontinuitás. Ezzel mindkét nép jogtudói számára, akik pár évtizeddel korábban még a német-osztrák-magyar jog – talán elsősorban külsődleges – egységesítésében gondolkodtak, egy nagyszerű feladat tárulkoznak fel, az, hogy amellet, ami a jogban minket egymástól elválaszt, a közzet arra a legjobb talpazatra helyezzzék, ami csak a rendelkezésünkre áll, még hozzá a népre.*”²⁰

Ezek a meglepő sorok két tényre irányítják rá a figyelmünket: egyrészt 1938-ban a német jogtudomány képviselője úgy tekintett vissza a magyar magánjogi kodifikációs hullámra, illetve az Osztrák-Magyar Monarchia korabeli jogfejlesztésre, mint amit a német-osztrák-magyar jogegységesítés célzata mozgatott, ami a magyar álláspontot tekintve teljes egészében hibás megállapítás.²¹ Bár kétségtelen az osztrák magánjog és magánjogtudomány hatása a dualizmus-kori Magyarországon, illetve az erőteljes német hatás is a kodifikáció korában, ahogy ezt több írásomban is bizonyítottam egyes magánjogi kérdések tekintetében, mi sem állt távolabb a magyar magánjogtudomány képviselőitől, mint az osztrák vagy a német jog mechanikus átvétele vagy a jogegységesítésnek ez a nemzeti határokon átnyúló módja. Ha a szerző ezt így látta, akkor nem rendelkezett kellő információval, vagy félreértette azt. Tény, hogy német nyelven *Grosschmid Béni* (1851–1938)²², aki a magyar történeti jogi iskola legjelentősebb képviselője volt a 19–20. század

¹⁸A Német Jogakadémia folyóirata, amely 1935 és 1944 között jelent meg, *Hans Frank*, a Német Jogakadémia elnöke szerkesztette.

¹⁹RIBBENTROP, Geleitwort 2.

²⁰CONDANARI-MICHLER, Der Einfluß des deutschen Rechts auf die ungarische Rechtsentwicklung 49–53., itt: 53.

²¹Lásd többek között: HERGER, Ersitzung im unkodifizierten ungarischen Privatrecht. Auswirkung des ABGB in Ungarn 301–308.; HERGER, Das Nebeneinanderleben des österreichischen und des ungarischen Privatrechts 195–215.

²²FÖLDI, Emlékezés Grosschmid Bénire (1851–1938).

fordulóján, és a korszak más meghatározó magyar magánjogászai nem vagy csak kivételesen publikáltak, a *Grosschmid*-tanítvány *Almási Antal* azonban, aki jogi tanulmányait Berlinben, Kielben, Lipcsében, Heidelbergben és Strasbourgban végezte, fontosnak találta, hogy a magyar magánjogi törvénykönyv IV. tervezetét (1914) alapul véve német nyelven jelentesse meg kétkötetes magánjogi összegző művét, hogy az által a német jogtudomány megismerhesse a magyar kodifikációs törekvések eredményeit.²³ Ebben terjedelmes bevezető fejezetet szentelt a magyar magánjog forrásainak, kitérve az osztrák és a német jogtudománynak a magyar magánjog fejlesztésében játszott szerepére is. *Condanari-Michler*, ha kellően tájékozódott volna, ismerhette volna a magyar magánjogászok álláspontját,²⁴ ha a politikai kapcsolatok alakulása más irányultságot generált is. A második tény, amit az idézett sorok alapján nem hagyhatunk figyelmen kívül az, hogy *Condanari-Michler* 1938-ban meg volt győződve az átalakulóban lévő német magánjog követésének szándékáról a magyar-német jogászai interakciók alapján. Itt azonban szükséges hangsúlyozni, hogy elsősorban politikai akaratról,²⁵ mintsem jogtudományi álláspontról volt szó.

3. A magyar magánjogászok reakciója az „új német jogfelfogásra“

3.1. Lelkesedő reakció

Azt, hogy a magyar jogtudomány képviselőinek (legalábbis egy része) kész volt az „új német jogfelfogás” követésére, *Szakáts Kálmán* (*Coloman von Szakáts*) tanulmánya is jelzi, amely a Német Jogakadémia folyóiratában megjelent, magyar szerzők munkái körében elsőként. *A modern magyar jog alapelvei* című tanulmányát²⁶ 1936. február 27-én Drezdában, a Nemzetiszocialista Német Jogászok Szövetségének (*Bundes Nationalsozialistischer Deutscher Juristen* = BNSDJ) helyi szerve előtt korábban szóban már előadta. A szakmai kapcsolatok és a párbeszéd elmélyítését is szolgáló találkozáson *Szakáts* a „társadalmi igazságosság” témájával foglalkozott a jogalkalmazás területén. „Adott az első kérdés: mennyiben felel meg a legutóbbi évek kodifikációs folyamata Magyarországon az autonóm és a heteronóm jogalkotás általános elvének? Második kérdésünk pedig az, hogy mely tények határozzák meg a magyar kodifikáció irányvonalát és ez milyen célokat követ? (...) Három jogalkotást meghatározó tényről kell említést tennünk: 1. A magyar jogrendszer múltjáról és történeti fejlődéséről, amely a magyar faj (sajátosságaiból) származó, a földhöz és a nép lelkéhez kötődő jellemzőkkel rendelkező jogintézmények rendszerét hozta létre 2. A magyar államterületének változásáról, ennek népi összetételéről és a békediktátum következtében előálló nemzetgazdaságról. 3. Az európai államok világháború utáni politikai, társadalmi és gazdasági átalakulásáról, valamint a népek közötti viszonyokról.”²⁷ A „magyar faj” kifejezés használata nem volt újdonság a magyar (magán)jogi

²³ ALMÁSI, Ungarisches Privatrecht I–II.; ALMÁSI, Das materielle Eherecht Ungarns 225–277.

²⁴ A magyar magánjog újabb német nyelvű összefoglalása *Almási* műve után mintegy két évtizeddel, 1941-ben Kolozsváron jelent meg. Lásd: BALÁS P. – HELLER – SZEMÉLYI – SZÉKELY – TÚRY, Die Entwicklung des ungarischen Rechts in zwanzig Jahren nach Trianon.

²⁵ A német és magyar jogászok közötti kapcsolatok politikai oldalát jól szemléltetik a Német Jogakadémia folyóiratában (*Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht*) a magyar igazságügyi minisztérium képviselőinek hivatalos látogatásairól szóló rendszeres beszámolók. Lásd: N. N.: Rechtswissenschaftlicher Gedankenaustausch zwischen Ungarn und Deutschland 461–462.; N. N.: Besuch des ungarischen Justizministers bei der Akademie für Deutsches Recht 478.; N. N.: Besuch des Präsidenten der Akademie für Deutsches Recht in Ungarn 743. Lásd továbbá: ANTAL, Chapters from the History of the Hungarian Ministry of Justice 37–45.

²⁶ *Szakáts* előadásának az időpontját a következő beszámolóból tudjuk meg: WOLF, Recht des Auslandes, Ungarn, Neue Wege der ungarischen Rechtsschöpfung 331.

²⁷ SZAKÁTS, Die Grundprinzipien der neueren ungarischen Rechtschaffung 491.

irodalomban: magánjogtudósaink a 19–20. század fordulójának kodifikációs hullámához kapcsolóan nem egyszer hivatkoztak a „magyar faj” sajátos jogára a nyugati, germán gyökerekkel rendelkező jogintézményekkel szemben úgy, hogy ez alatt a magyar és a magyarsághoz asszimilálódott honpolgárok összességét értették, nem feltétlenül származási alapon.²⁸ A romantikus nacionalizmus korának sajátos vonása volt, hogy a történeti jogi iskola fogalomrendszerét, többek között a nemzet, a nép vagy a népszellem kategóriáját az organikus jogfejlődés szükségszerűségének indoklásához használták. A párhuzam azonban szembetűnő a német történeti jogi iskola germanista irányzata eszméinek a túlhangsúlyozása és a nemzetiszocialista jogrend kiépítésének folyamata, valamint a magyar történeti jogi iskola hagyatéka és a *Szakáts* írásában használt stilisztikai eszközök között.

A közös hangot megtalálva *Szakáts* fontosnak tartotta, hogy az ún. autonóm jogalkotás példáit is megemlítsse, és ebben a körben különösen a magyar magánjogi törvénykönyv V. tervezetét (MTJ 1928).²⁹ „A korábbi kodifikáció hiánya bizonyos előnyökkel is járt. Az íratlan magyar magánjogsokban hozzájárult ahhoz, hogy az igazságszolgáltatás most, a gazdasági és társadalmi válság idején a törvénykönyv merev szabályaitól szabadon követhesse (...) a változások gyors ritmusát”.³⁰ Érvéleése szakmai szempontból helyesnek tekinthető: a valorizációs törvény (1928. évi XII. tv.) példaként történő említése valóban olyan területe volt a korszak magyar magánjogának, amely az I. világháborút követő rendkívüli gazdasági helyzet miatt a gazdasági életbe való erőteljes és gyors állami beavatkozást igényelt a törvényhozás eszközével, és amely a szakirodalomban is nagy figyelmet kapott.³¹ A két világháború közötti időszak kereskedelmi joggyakorlata alapján megállapítható, hogy a magyar kormány a szerződéses egyensúly helyreállítása érdekében az 1875. évi XV. törvénycikknek, a kereskedelmi törvénynek (Kt.) a hibás teljesítésre vonatkozó szabályaiból levezetett jogi eszközöket, így a hatékonysági záradékot³², a deflációs és infláció rendelkezéseket, a moratóriumot³³, a valorizációt³⁴, az értékállósági záradékot³⁵, a gazdasági lehetetlenülés felhívását (*clausula rebus sic stantibus*)³⁶ és végül, de nem utolsósorban a kártérítés³⁷ intézményét alkalmazta, amelyek egyrészt már beépültek a Curia gyakorlatába, majd a (válság)jog törvényi szabályaiba, másrészt helyet kaptak a magánjogi kódex V. Tervezetében, azaz az általános magánjogban is. *Szakáts* úgy vélte, hogy a vesztes világháború utáni politikai, gazdasági és társadalmi válságkezelése

²⁸ Lásd többek között: JANCsó, A magyar házassági és házastársi öröklési jog 808.; Indokolás a Magyar Általános Polgári Törvénykönyv tervezetéhez 193.

²⁹ Az V. Tervezet Országgyűlés elé terjesztett szövegét (MTJ 1928) az Igazságügyi Minisztérium hivatalos német fordításban 1940-ben adta ki.

³⁰ SZAKÁTS, Die Grundprinzipien der neueren ungarischen Rechtschaffung 492–493.

³¹ Lásd hozzá: ANTALFFY, Valorizációs törvényjavaslatok 97.

³² Lásd a Kt. 326. §-át valamint 1931-ből a 6.900 és 4.550 sz. rendeleteket. Lásd hozzá: GROSSCHMID, Fejezetek kötelmi jogunk köréből II. 238–239.; BÁTOR, Pénztartozás, kamat 233.

³³ Lásd hozzá: SZLADITS, A moratórium 571.; SZENTIRMAJ, A valorizáció fogalma és értékelmélete 54–55.

³⁴ A valorizációt a magyar joggyakorlat a Kt. 326. § 2. bekezdéséből és a váltójogról szóló 1876. évi XXVII. tc. 37. §-ából vezette le. Lásd: BLAU, Pénzromlás és magánjog 89.; BLAU, A magyar valorizáció eddigi története 83; SCHWARZ, A valorizációs kérdések fejlődése és kialakulása 17–18.

³⁵ Lásd hozzá: GOLDBERGER – SZÁNTÓ, Devizajog 20–27.; NIZSALOVSKY, A valorizációs javaslat jogi szempontból 145.

³⁶ Lásd hozzá: ÁGOSTON, Clausula rebus sic stantibus 182.; ALMÁSI, A háború hatása a magánjogra 148.; KOLOSVÁRY, Magánjog 341.

³⁷ Lásd: ALMÁSI, Ungarisches Privatrecht II. 181.; MARTON, Kártérítés 360–361.

céljából hozott törvények a „föld és a népesség viszonyának” a kellő szabályozását szolgálták, ahol a „közösségi érdek” elsődlegességét hangsúlyozta, amely szerinte „mélyen a magyar jogtudatban gyökerezik és a magyar jogrendszerrel teljes harmóniában áll”.³⁸

Arról nem beszélt Szakáts, hogy mit ért a társadalmi igazságosság fogalmán, mint ahogyan nem adta meg az általános igazságosság és a társadalmi igazságosság közötti kapcsolat meghatározását sem. Míg a magánjogi válságkezelési normák létjogosultsága az első világháború évei óta kétségtelen volt, addig a társadalmi igazságosság és a közjó nevében megvalósult demokrácia-deficit veszélyével nem foglalkozott. Szakáts ideológiai szempontból túlfűtött, szakmai köntösben megjelenő beszéde és írása szemléletében és retorikájában elválaszthatatlan Radocsay László³⁹ királyi igazságügy-miniszternek A „jog megújítása Magyarországon” című munkájától, amely 1942-ben Münchenben és Berlinben a Német Jogakadémia kiadványai körében (*Schriften der Akademie für Deutsches Recht*), a „Külföldi jog” című részleg 1. köteteként jelent meg.⁴⁰ Szakáts, a nemesi származású bírósági titkár, aki élénk figyelemmel követte az 1933 utáni német törvényhozást, felhívta a magyar jogtudomány képviselőinek figyelmét erre az írásra. A Magyar Ügyvédi Kamara 1934. június 8-i plenáris ülésén az önkényuralom és a demokrácia közötti „ideológiai harcról” beszélt, amit „a közösség szolgálatában” kell megvívni. Előadásának írott változata az Ügyvédi Kamara sorozatában jelent meg,⁴¹ ezért feltételezhető, hogy a hallgatóság a beszédet kedvezően fogadta – vagy egyszerűen csak hallgatott.

Különös figyelemre méltó a folyóirat 1935 novemberi különszámából a tisztelt budapesti egyetemi tanár, Nizsalovszky Endre⁴² tanulmánya, amely „*Neue deutsche Rechtsgedanken und das ungarische Privatrecht*” („Az új német jogfelfogás és a magyar magánjog”) címmel került az olvasók elé. A magánjogász professzor írását Szent István fiához intézett intelmeiből vett idézettel (8. cap. 4. §) kezdte, mely szerinte félreismerhetetlenül a német jogújítás fő ideáját tartalmazta: „a jog a néppel mindig legyen szoros kapcsolatban”, ezért még az idegen uralkodó is köteles arra, hogy a nép szokásait figyelembe vegye és megtartsa. Nizsalovszky ezek után Werbőczy István országbíró (*protonotarius judicis curia*) szokásjoggyűjteményét, a *Hármaskönyvet* méltatta, mert az útját állta a római jog recepciójának, és biztosította a tradicionális jog fennmaradását. Ezt a jelenséget „a nép és a jog közötti szoros összhangnak” nevezte, amelynek „a 19. század közepén az erőszakos osztrák jogexport tudott csak véget vetni”. Ezt a rendkívül leegyszerűsített gondolatmenetet követően Nizsalovszky tanulmányának második részében arról írt, hogy természetesen elismeri a magyar magánjogra gyakorolt külföldi hatásokat. Ennek példaként a már hivatkozott kereskedelmi törvényt (1875)⁴³ és a váltótörvényt (1876) említette, amelyek „egyértelműen a német jogszabályok mintájára” készültek. Mindeközben sajnálatát fejezte ki azért, hogy a magyar nyelv elszigeteltsége miatt a német jogból átvett tételek továbbfejlesztését és esetleges kritikáját a német jogtudomány nem feltétlenül ismerhette meg. Előadásának harmadik részét annak szentelte, hogy példákon keresztül szemléltesse a magyar magánjogban a liberalizmussal szembeni erős ellenállást. A felhozott magyar magánjogi példákat egy nagy mozaik részének tekintette, melyek – ha az eddig német jogi megoldásokkal szemben

³⁸ SZAKÁTS, Die Grundprinzipien der neueren ungarischen Rechtschaffung 498.

³⁹ Lásd még: ANTAL, Chapters from the History of the Hungarian Ministry of Justice 37–45.

⁴⁰ RADOCSAY, Die Rechtserneuerung in Ungarn.

⁴¹ SZAKÁTS, A új német birodalmi 565–581.

⁴² HARMATHY, Emlékezés Nizsalovszky Endrére (1894–1976).

⁴³ A Kt. német nyelven *Carl Herich, Nikolaus von Szvetenay és Ödön Steinacker* fordításában és szerkesztésében jelent meg Budapesten 1876-ban.

áltak is – „*az új német jogfelfogással egybeesnek*”. A nemzetiszocialista jelző használatát *Nizsalovszky* tanulmányában következetesen kerülte, igenlése az „*új típusú jogi gondolkodásra*”⁴⁴ azonban azért különösen elgondolkodtató, mert gondolatait 15 évvel az NSDAP pártprogramjának megfogalmazása után, a nürnbergi fajvédelmi törvények évében vetette papírra, amikor már világosan lehetett látni, hogy ez a tudományos tűnő elnevezés miben realizálódik.⁴⁵

3.2. Óvatos reakció

„*A magyar kereskedelmi jog*” című kétkötetes kézikönyvében *Nagy Ferenc* (1852–1928)⁴⁶ a jogterület hazai fejlődéséről szóló fejezetben azt állapította meg, hogy az első magyar kereskedelmi törvény, a már hivatkozott Kt. „*híján van az eredetiségnek és önállóságnak*”, hiszen szoros rokonságot mutat az 1861. évi német kereskedelmi törvénykönyvvel (ADHGB), ott pedig, ahol a két törvény között különbségek vannak, más külföldi törvények szolgáltak közvetlen forrásul a magyar jogalkotónak.⁴⁷ *Nagy* ugyanakkor figyelmeztette a magyar jogalkalmazókat: szerinte a kereskedelmi törvénykönyv értelmezésekor „*különösen ügyelni kell arra, hogy ne kövessük feltétlenül a német jogot azzal az érveléssel, hogy a magyar jog nem akart eltérni a némettől, hogy csak rosszul van lefordítva, hogy kibagy valamit, amit bele kellene foglalni stb.*”⁴⁸ Ezzel az érveléssel a neves kereskedelmi jogász professzor kizárta annak a lehetőségét, hogy a jogalkalmazó a klasszikus jogértelmezési elvek mellett a mintatörvény értelmezését is kövesse, ha az ellentmond a magyar szövegnek és a jogalkotói szándéknak. *Nagy* ugyanakkor úgy vélte, hogy az ADHGB mint a magyar Kt. egyik első külföldi mintatörvénykönyve, előkészítő munkájával, kommentárirodalmával és a vonatkozó ítélkezési gyakorlattal együtt, kellő körültekintéssel kezelve, kiváló eszköz lehet a magyar Kt. magyarázatához.⁴⁹

Az idézett sorok a német jognak a magyar kereskedelmi jogra és közvetve a kötelmi jogra gyakorolt erős hatását mutatják. Ezért különösen érdekes, hogyan reagáltak a magyar kereskedelmi jogászok az 1933 utáni náci jogújításra.

1935-ben *Kuncz Ödön* (*Edmund*) a magyar kereskedelmi jog 1920 és 1935 közötti változásairól írt a német szakmai közönségnek,⁵⁰ majd 1936-ban az elismert budapesti kereskedelmi jogász professzor (1928–1949)⁵¹ két írással is jelentkezett a *Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht* hasábjain. Előbb a magyar részvényjog új fejlődési irányait ismertette,⁵² majd *Hellmuth Türpitx* berlini bírósági tanácsos közreműködésével egy magyar jogtörténeti áttekintést adott, amelyet korábban a Magyar Ügyvédi Kamara báltermében német ügyvédeknek adott elő. *Türpitx* és *Kuncz* beszámolt a magyar és a német ügyvédek közötti interakciókról. Ezt a jogászok közötti eszmecserét a kulturális

⁴⁴ NIZSALOVSKY, *Neue deutsche Rechtsgedanken und das ungarische Privatrecht* 66–71. 1963-ban, a pártállami korszakban, amikor *Nizsalovszkyt* az 1956-os forradalom után megfosztották a katedrájától, újra a korszak politikai stílusához igazodva írt az európai családjog fejlődéséről (1963). A munkásságáról szóló megemlékezésekben ezt azzal magyarázzák, hogy abban az időben ez volt az egyetlen lehetőség a tudományos művek publikálására. NIZSALOVSKY, *A család jogi rendjének alapjai*. Lásd hozzá: HARMATHY, *Emlékezés Nizsalovszky Endrére* (1894–1976).

⁴⁵ Lásd még: NIZSALOVSKY, *A magánjogi törvénykönyv külföldi visszhangja*.

⁴⁶ HAMZA, *Emlékezés Nagy Ferencre* (1852–1928).

⁴⁷ NAGY, *A magyar kereskedelmi jog kézikönyve* I. 27.

⁴⁸ NAGY, *A magyar kereskedelmi jog kézikönyve* I. 39.

⁴⁹ NAGY, *A magyar kereskedelmi jog kézikönyve* I. 39.

⁵⁰ KUNCZ, *Bericht über Ungarn* 33–99.

⁵¹ *Kuncz* tudományos tevékenységéhez Magyarországon lásd: KUNCZ, *A magyar kereskedelmi és váltójog tankönyve*.

⁵² KUNCZ, *Neue Richtungen im ungarischen Aktienrecht* 721–726.

együttműködés melletti, kiemelkedő területnek tekintették a szerzők. Hírt adtak arról, hogy az 1936. évi Német Jogásznapon (*Deutscher Juristentag*) a magyar jogászság számos képviselője részt vett, majd ezt követően 250 német jogász utazott Budapestre. A budapesti találkozón – többek között *Lázár Andor* igazságügyminiszter és *Antal István* igazságügyminisztériumi államtitkár jelenlétében – élénk szakmai eszmecsere folytattak, melyen a magyar jogászok „különös érdeklődést mutattak a német jogfejlődés iránt”.⁵³

Nehéz további források hiányában megítélni azt, hogy ez a szereplés mennyire jelentette *Kuncz* nemzetiszocialista jog iránti nyitottságát. Napjójában az 1936. év eseményeinél a következő bejegyzés olvasható: „*Hazajőve a náci Németországból, találkoztam Mackensen budapesti német követtel, akit nagyon érdekeltek 'tapasztalataim'. Röviden válaszoltam: 'Én, mint afféle kereskedelmi jogász, mindenről mérleget állítok fel. Hitlernek van három nagy aktívája és három szörnyű passzívája. Az aktívák: 1. hadsereg (amelyet régi kipróbált szakemberek építenek), 2. gazdaságpolitika (amelyet a régi Schact vezet) és 3. külpolitika (amelyet az Ön apósa vett kezébe). A passzívák: 1. Júda, 2. Róma, 3. a tudomány megtámadása. Aki a zsidó fajt üldözi, nem csak nem jó ember, de nem jó közigazda sem. Aki a pápát eszi, annak beletörik a foga (qui mange le pape, en meure). Aki pedig a német tudományt bántalmazza, megássa a német nép sírját. Mert ez a nép nem azért nagy, mert sok millió lelket számol, hanem azért nagy, mert Gutenberg, Luther, Kant, Goethe, Mozart, Bach, Hegel, Beethoven stb., stb. nemzete.'* Mackensen nagyot nézett rövid előadásomra, de nem szólt semmit. Azt hiszem, rólam sem jelentett kedvező képet.”⁵⁴ Nos, ez a bejegyzés arra utal, hogy a német jogfejlődés iránti „különös érdeklődés” – legalábbis *Kuncz* esetében – a valóságban politikai szempontból korlátozott volt, mint ahogy naplójának további részei is összességében ezt a meggyőződést erősítik meg 21. századi olvasójában.⁵⁵

Ami a német kereskedelmi jognak és joggyakorlatnak a magyar jogra és joggyakorlatra gyakorolt hatását illeti, az ADHGB hatálybalépését, majd az I. világháborút követő évek voltak a meghatározóak, nem pedig a nemzetiszocialisták hatalomra kerülését követő időszak. Jó példa erre a korlátolt felelősségű társaság, amelyet 1930-ban jelent meg a magyar jogba. A német GmbH (1892) törvényi szabályozása utáni negyvenéves késés számos előnyt hozott a magyar társasági jog számára: a jogalkotó átgondolt, praktikus, a magyar gazdaság és a gazdasági szereplők hosszú távú igényeinek is megfelelő, jól használható törvényt alkotott. A korai viták⁵⁶ és *Pap Dávid* első tervezete⁵⁷, valamint annak *Bozóky Géza* tollából származó kritikája⁵⁸ alapján a német mellett az osztrák GmbH törvény (1906)⁵⁹ segítségével alakult ki a közkereseti társasághoz hasonló formaként induló, majd *Bozóky* által a részvénytársaság egyik változatának tekintett új társasági típus. *Kuncz* koncepciója és a német kereskedelmi jog által befolyásolt törvénytervezet,⁶⁰ amely az 1930-as magyar korlátolt felelősségű társasági reform alapjává vált,⁶¹ magyar részről semmilyen módon nem

⁵³ TÜRPIZ, *Das ungarische Recht und seine Entwicklung* 726.

⁵⁴ KUNCZ, *Életem* 341.

⁵⁵ *Kuncz* náci jogászokkal és jogászi szervezetekkel való többoldalú, aktív együttműködését lásd: SCHUMANN, *Zwischenstaatliche Zusammenarbeit der Rechtswahrer* 79–186.

⁵⁶ FLEISCHMANN, *Adalékok a kereskedelmi törvény revisiójához* 6–12.

⁵⁷ PAP, *Törvénytervezet a korlátolt felelősségű társaságról* 26–69.

⁵⁸ BOZÓKY, *A korlátolt felelősségű társaság. A külföldi és de leg ferenda a magyar jogban.*

⁵⁹ BUJTÁR, *Jogátvitel vagy modellkövetés?* 21–44.

⁶⁰ KUNCZ, *Törvénytervezet a részvénytársaságról, a szövetkezetről és a korlátolt felelősségű társaságról.*

⁶¹ Lásd hozzá: FERENCZ, *A magyar társasági jog modernizálása az 1930. évi V. törvényekben különös tekintettel a korlátolt felelősségű társaságokra* 44–58.

hozható kapcsolatba a nemzetiszocialista jogátruházási törekvésekkel. Más kérdés, hogy a kereskedelmi jog harmonizációjának igénye német részről milyen szerepet töltött be a náci „birodalomépítési” elképzelésekben, az ún. nagytér-gazdaság kialakítására irányuló törekvésekben a háború előtti és alatti években.⁶²

Az I. világháborút követő, majd az 1930-as évekbeli gazdasági válság hatásainak leküzdése mellett egy másik tényező is hozzájárul ahhoz, hogy a korszak magyar joggyakorlatának feltárására is kiemelt figyelmet fordítsunk. 1938-tól különösen igaz az, hogy a jogkorlátozó normák hatását a gazdasági életben a levéltári források alapján lehet csak valósághűen bemutatni. A kutatás elvi kérdése az lenne, hogy befolyásolta-e a jogkorlátozó és jogfosztó normák tartalmának nyilvánvaló szembenállása a „törvény feletti” természetjoggal a pécsi bírók ítélezési gyakorlatát, és az alkalmazandó jogot „*elviselhetetlenül igazságtalannak*” látták-e. Ezek helyett azonban – a realitások talaján maradva – azt vizsgáltam, hogy a pécsi bírók a bizonyítási eljárás során milyen hozzáállást tanúsítottak. Megpróbálták esetleg a törvény szigorát enyhíteni vagy a törvény betűje szerint jártak el? A kutatás során másodsorban arra kerestem választ, hogy a gazdasági élettel kapcsolatos ügytípusok közül melyek fordultak elő, volt-e ezeknek büntetőjogi következménye, a köztörténeti események mennyiben befolyásolták a gazdasági élet működését, továbbá mekkora volt a diszkrimináló jogi normák társadalmi jelentősége a dél-dunántúli Baranyában.

Mivel a kutatási eredmények közzététele részben már megtörtént,⁶³ nem tűnik szükségesnek az elemzett jogesetek teljes körű felsorakoztatása ebben az összegző tanulmányban. Ehelyett egy több szempontból is érdekes, átfogó esettel célszerű betekintést nyújtani az ítélezési gyakorlatba. Az alábbi eset a zsidók gazdasági életből való kirekesztésén túl a jogfosztottak kárára hasznot húzni akarók cinizmusára is rávilágít.

Az állandó pécsi lakhellyel rendelkező *Bokor Ede* 1942 tavaszán nyújtott be keresetet a Pécsi Királyi Törvényszékhez az *Országos Kőszén és Kereskedelmi Vállalat* tulajdonosa, *Farkas Pál* ellen, aki tartozott neki az üzlet, a vevőkör és a „*bevezettség*” vételár részlete fejében 5.983 pengő 44 fillérrel, amely összeg 1942. február 28-ig lett volna fizetendő. Mivel kötelezettségének felhívás ellenére sem tett eleget, *Bokor* igényét per útján kívánta érvényesíteni.⁶⁴ *Farkas* előkészítő iratában a kereset elutasítását kérte az alábbiak alapján: „*Felperes és köztem megállapodás létesült, melynek betű szerinti szövege az volt, hogy eladja üzletkörét és bevezettségét. Ez azonban színellet adásvételi ügylet volt, mert a megállapodás háttérben tulajdonképpen az állt, hogy felperes nagyon jól tudta, hogy a zsidótörvény folytán üzleti tevékenységét folytatni nem tudja, módot keresett tehát arra, hogy üzletét hogyan menthesse át. A legalkalmasabbnak látszott tehát az a mód, hogy a vevőkör bevezettség eladásának színelletével felperes részére továbbra is egy állandó részesedés biztosítsa az üzleti jövedelemből. Ezért köttetett ki a vagononkénti 6 pengő részesedés. Ebből világos, hogy itt nem történt más, mint felperes üzletének burkolt módon való folytatása. (...) A színelletre utal még az a további körülmény is, hogy a megállapodás létesítésével egyidejűleg felperes tisztviselője is átvétetett.*” *Farkas* hosszan fejtegette, milyen hátrányos számára, hogy köztudottan zsidó tulajdonú cégnek lett a jogutódja, majd a következőkkel folytatta: „*Kezdő és tájékozatlan voltam, aki nem számolhattam azzal, hogy kijelölés lesz s oly helyzet áll elő, hogy az még az törvényes tilalomba is fog ütközni. Az 1939. évi IV. tc. 26. § értelmében nem lehet olyan cselekményt elkövetni, mely a törvény kijátszására irányulna. (...) Ez pedig a törvény 26. § 3. és*

⁶² A náci nagytér-gazdaság igényének jelentőségét a német és magyar jogászok közötti együttműködés tekintetében szintén részletesen bemutatja *Eva Schumann* a fent (55. lábjegyzet) hivatkozott tanulmányában.

⁶³ HERGER, *Jogkorlátozás és jogfosztás a gazdasági életben a Pécsi Királyi Törvényszék gyakorlata alapján* 21–47.

⁶⁴ MNL BML VII/IIB II/2536/1942 sz. ügyben szám és dátum nélküli keresetlevél.

6. pontja alapján kizárja azt, hogy felperesnek részesedést adjak, vagy kijelölés részesévé tegyem. Előállott az a helyzet tehát, hogy a szerződés törvény alapján lehetetlenné vált. Ha ugyanis kijelölést nem kérek, akkor a szerződés önmagától lehetetlenül, mert nincs üzleti tevékenység, nincs tehát felperesi haszon. Ha viszont kijelölést kapok, akkor kijátszása volna a törvénynek, hogy kijelölés folytán s dacára havonként ellenszolgáltatásban részesítem felperest s ezzel mintegy üzlettársammá teszem. (...) Előadom továbbá, hogy a megállapodás kizsákmányoló szerződés is, mert az anyagi romlást idézné elő, s mint ilyen semmis. Felperes ugyanis egy reá nézve már értékkel nem bíró üzletkört adott el, mert azt mint zsidó ügysem folytathatta volna, s ebből minden közreműködés vagy ellenszolgáltatás nélkül oly vagyonelelyt élvezne, mely teljesen aránytalanságban áll az én vagyoni és kereseti viszonyaimmal ebből az üzletből kifolyólag. (...) Ez pedig teljesen kimeríti a kizsákmányolás összes ismérveit.”⁶⁵

Bokor válasziratóban közölte az 1941. szeptember 29-én közte és alperes között létrejött megállapodás szó szerinti szövegét, melynek lényegi elemei a következők voltak: 1. hogy „Dunántúli Kőszén és Árukereskedelmi Vállalat, Farkas Pál” névvel egyéni kereskedelmi vállalatot létesít és azt a Pécsi Királyi Törvényszéknél bejegyezteti. 2. Az adásvétel tárgya felperes nagykereskedelmi vállalatának az ügyfélköre és bevezetettsége volt. 3. A felek a 120.000 pengő vételár részletfizetésében egyeztek meg az eladás menetéhez és mértékéhez igazodva (vagonrakományonként 6 pengő) addig, míg a 120.000 pengő törlesztése meg nem történik. 4. Befektetéseiben Bokor további 20.000 pengő készpénzre volt jogosult, illetve 40.000 pengő értékig garancia kötelezettsége keletkezett a 120.000 pengő vételár teljes kifizetéséig. 5. A megállapodás biztosítékként a vevő kézizálogul lekötötte az *Első Dunavidéki Takarékpénztár Rt.* tulajdonát képező 100 db részvényét.⁶⁶ Az 1942. október 28-i tárgyalási jegyzőkönyv szerint alperes továbbra is a Budapesten bejegyzett *Országos Kőszén és Árukereskedelmi Vállalat* tulajdonosa volt, azaz a megállapodás szerinti pécsi cégalapításra és bejegyzésre nem került sor.⁶⁷

Alperes újabb válasziratóban azt hangsúlyozta, hogy Bokorral „soha nem beszéltek vételről, nem vettek fel leltárt, a netáni követelések jegyzéke írásba nem foglaltatott”, de egyúttal hivatkozott arra is, hogy felperessel már 1940. június 3-án előkészítettek egy megállapodást, azonban „a szerződés tervezet a megváltozott viszonyok folytán az abban kívánt formában megvalósítani nem lehet”. Mindebből szerinte „nyilvánvaló, hogy ennél az (újabb) ügyletnél másról, mint haszonrészesedésről szó sem lehetett”, másrészt pedig – feltételtől függő ügyletről lévén szó – további részesedést felperes nem várhat el.⁶⁸ Az aktához csatolták Farkas 1941. június 29-i levelét felpereshez, mely szerint szerződéses kötelezettségüket a jövőben bizonyos módosításokkal tudják csak teljesíteni. Ezek a következők voltak: 1. a komlói kőszénbánya termeléseinek eladása után járó vagononkénti térítést nem tudják fizetni, mert a cég képviseleti jogát a felperessel kötött szerződés bemutatása után a komlói kőszénbánya megvonta; 2. a felperes által benyújtott elszámolást részben fogadja csak el, és a 6.200 pengőnyi tartozásból 2.000 pengőt nem fizetnek ki; 3. a szerződésben említett további követelések törlését kéri; 4. fenntartja magának a jogot, hogy – „amennyiben az üzlet továbbra is ilyen eredménytelen marad” – „a magunk részéről az bármikor megszüntessük, illetve Önnek visszaajánljuk”.⁶⁹ Az utóbbi mondat különösen annak fényében érdekes, hogy felperes a zsidókat érintő jogfosztás következtében nem vásárolhatta volna vissza üzletét. 1941. június 30-án Bokor szintén levélben leszögezte, hogy ő „egy virágzó és jövedelmező

⁶⁵ MNL BML VII/2b II/2536/1942 sz. ügyben szám és dátum nélküli előkészítő irat.

⁶⁶ MNL BML VII/2b II/2536/1942 sz. ügyben szám nélküli válaszirat, 1942. október 14.

⁶⁷ MNL BML VII/2b II/2536/1942/6 sz. jegyzőkönyv, 1942. október 28.

⁶⁸ MNL BML VII/2b II/2536/1942 sz. ügyben szám nélküli előkészítő irat, 1942. december 19.

⁶⁹ MNL BML VII/2b II/2536/1942 sz. ügyben szám nélküli másolat alperes 1941. június 29-i leveléről.

üzletet” adott el, és a kialakult helyzetért őt felelősség nem terheli. Alperes levelének tartalmát nem volt hajlandó tudomásul venni, és kérte, hogy egy számára is megfelelő ajánlatot dolgozzanak ki.⁷⁰

Felperes újabb előkészítő iratában tételesen cáfolta az alperesi válaszirat állításait: 1. az eredeti és módosított megállapodás is adásvételi ügylet volt, mely utóbbi szerint csupán a vételártörlesztés módja igazodott volna a bevételekhez, azaz nem haszonrészesedést és nem uzsoraszerződést jelentett; 2. a vétel tárgya határozottan meg volt jelölve; 3. a kijelölés intézménye egy évvel később lépett hatályba, mint az adásvételi szerződés; 4. a vevő mérnök-vállalkozóként tisztában volt azzal, hogy mit vesz, sőt a vásárolt üzletből 3 üzletet hozott létre; 5. az üzletmenetről közölt adatok – tanúvallomással is igazolhatóan – az üzleti könyvek tartalmával nem egyeznek meg, azaz az ügylet alanyi és tárgyi lehetetlensége nem áll fenn, sőt 14.000 pengő nyereség termelődött csupán az 1940-es csonka üzleti évben.⁷¹

Felperes *Bokor* Pécsen, 1943. április 22-én bekövetkezett halála után örökösei a követelésüket alperes irányában fenntartották. Keresetükben⁷² hangsúlyos elem volt, hogy *Kuncz Ödön* kereskedelmi jogi tankönyvére („tanítására”) hivatkozva a megállapodást kereskedelmi vételként minősítették, amely az „*eladó által nyújtott szimultán szolgáltatással betöltést nyert, és az, ami ebből a lebonyolított vételi ügyletből fennmaradt, csupán egy pénztartozás. A pénztartozás pedig alapvető jogszabály szerint soha nem lehetetlenül, sem anyagilag, sem tárgyilag. Egyáltalán nem is értjük, mit akar alperes a tárgyi lehetetlenüléssel. Ilyen fogalmat a bírói gyakorlat egyáltalán nem ismer. Ismerünk természeti lehetetlenülést, ha a szolgáltatás teljesítése természetben lehetetlenné válik, ismerünk jogi lehetetlenülést, ha jogszabály teszi lehetetlenné a teljesítést. De alanyi és tárgyi lehetetlenülést egyáltalán nem ismerünk.*”⁷³ Hangsúlyozták továbbá, hogy a pénztartozást az utólagos egyeztetések során is elismerte alperes, és a „*közbejött változások nemhogy megszüntették volna alperes jövedelmét, hanem lényegesen emelték*”.

Mivel a törvényszék a per során megkereste a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamarát, hogy a szolgáltatás és az ellenszolgáltatás értékarányossága kérdésében véleményt kérjen tőle, felperesek hivatkoztak az értékarányosság meglétére is, valamint a Magyar Királyi Curia egy publikált határozatára, mely szerint „*a vételár leszállítása nem igényelhető azon a címen, hogy például az ügylet tárgyát képező üzlet használhatósága a zsidótörvények gazdasági hatásai következtében csökkent, és ekként a vételi ügylet tárgya is veszített értékéből*”.⁷⁴ Az ügyet sajnos nem zárták le, ezért csak a korszak curiai döntvényei és szakirodalma alapján következtethetünk a megoldására.

A jogeset ismertetése előtt feltett kérdésekre a – mindeddig feltáratlan – levéltári forráskutatáskutatás alapján nem lehet egyszerű választ adni. Egyrészt a kereskedelmi ügyletnek nem minősülő adásvételekkel kapcsolatosan a vizsgált levéltári anyagban a korszak kodifikálatlan magánjoga kapcsán arról érdemes említést tenni, hogy a felsőbbírószági döntvényeken kívül a hazai jogi érvelésben szokatlan módon nem egyszer jogtudósok műveire is hivatkoztak. Az antiszemita jogalkotás szerint zsidónak minősülő magyar állampolgárokat érintő jogfosztó normák hatása – általában véve – két szempontból nyilvánult meg: mezőgazdasági ingatlanok adásvétele esetén a szerződés tartalmazta a vevő(k) nyilatkozatát arról, hogy nem zsidók,⁷⁵ ha pedig a peres felek egyikét

⁷⁰ MNL BML VII/2b II/2536/1942 sz. ügyben szám nélküli másolat felperes 1941. június 30-i leveléről.

⁷¹ MNL BML VII/2b II/2536/1942 sz. ügyben szám nélküli válaszirat, 1942. december 18.

⁷² MNL BML VII/2b II/2536/1942 sz. ügyben szám és dátum nélküli (1943. április 22. után előterjesztett) kereset.

⁷³ KUNCZ, A magyar kereskedelmi és váltójog tankönyve.

⁷⁴ Jogi Hírlap Hiteljogi Döntvénytára 1943/V. 209.

⁷⁵ Lásd hozzá: CSÓSZ, Földreform és fajvédelem 176–192.

a per tartalma alatt munkaszolgálatra hívták be, az ügyet felfüggesztették, majd – amennyiben a felperes a szolgálatból nem tért haza – megszüntették. A perek túlnyomó többsége vételárhátralék megfizetéséért indított ügy volt, melyek jogi szempontból kevésbé érdekesek. A további ügytípusok (vételi ügylet érvényességének kimondása, meghatalmazás mint uzsorát palástoló ügylet okiratba vétele miatt tőke és járuléka iránti per, színleges adásvételi szerződés, a szerb megszállás ideje alatt kötött jogügyletek megtámadhatósága, ingatlan tehermentesítése, ingatlan bekebelezésére alkalmas okirat kiállítása, ingatlanok birtokba bocsátása és a szedett hasznok kiadása, fedezetelvonás) körében a jogfosztás tekintetében két figyelemre méltó elem is kiemelhető. Előfordult, hogy tőkekövetelés esetén a királyi törvényszék az eljárást a 3.840/1944. m. kir. rendelet 20. § alapján felfüggesztette, mert az alperes zsidónak minősült és a „*zsidóvagyon az államra átszállt*”.⁷⁶ A szerb megszállás ideje alatt kötött jogügylet megtámadhatóságának vizsgálatakor pedig a perújító alperes azzal érvelt, hogy felperes „*a II. zsidótörvény (1939. évi IV. tc.) 31. §-a alá esik, nem támadhatja meg a jogügyletet*”. Mivel azonban a bíróság megállapította, hogy az ügyletkötés idején a vevő nem volt tévedésben felperes személyét tekintve, elutasította a perújítási keresetet.⁷⁷

Másrészt a kereskedelmi ügyletnek minősülő adásvétellel kapcsolatos ügytípusok között szintén a vételárhátralék illetve tartozás követelése volt a leggyakoribb, de előfordult tisztességtelen verseny abbahagyása, kártérítés és járuléka, kenyérsütési és eladási jogosítványt megvonása miatti, szavatossági igény érvényesítése iránti és kártérítési igény érvényesítése iránti ügy, lehetetlenülésre történő hivatkozás a szerződéses kötelezettség teljesítésének elmulasztása miatti perek túlnyomó részében nem volt jelentősége annak, ha az adásvételi ügylet egyik alanya zsidónak minősült. Az pedig, hogy az ügyek nagyrésztében az egyik vagy akár mindkét fél zsidó volt, nem jogi kérdés, hanem ennek a társadalmi csoportnak a korabeli kereskedelmi életben és az adott régióban való felülreprezentált voltára utalhat csupán. A jogfosztás következményei a kereskedelmi ügyletnek minősülő adásvétellel kapcsolatos ügyeknél is megjelentek, bár ezeknek sem volt feltétlenül, minden esetben jogi jelentősége. A kenyérsütési jog megvonása következtében – rágalmazás vádjával – indított per mondanivalója témánk szempontjából abban állt, hogy a kereskedelmi tevékenység gyakorlásához szükséges hatósági engedély visszavonása a zsidó kereskedő gazdasági tevékenységét ellehetetlenítette. Sajnálatos módon remek példa a zsidó tulajdonú cégek árjásításának folyamatára a *Bokor Ede* és az Országos Kőszén és Kereskedelmi Vállalat új tulajdonosa, *Farkas Pál* közötti jogvita. Míg a magánjogi joggyakorlat szempontjából az ügy érdekessége a szerződéses kötelezettség (jogi kategóriaként nem létező) ún. alanyi és tárgyi lehetetlenülésére hivatkozásban van alperesi részről, addig a társadalmi környezet ábrázolása tekintetében az ügy alperesének mentalitását tükröző cinikus érvelés szembetűnő: színlelt illetve kizsákmányoló szerződésnek nevezte a felperes és közte létrejött adásvételt, mégpedig azzal az indokolással, hogy „*felperes (...) egy reá nézve már értékkel nem bíró üzletkört adott el, mert azt mint zsidó ügysem folytathatta volna, s ebből minden közreműködés vagy ellenszolgáltatás nélkül (...) vagyoneelőnyt élvezne (...)*”.⁷⁸

Harmadrészt a kereskedelmi élettel összefüggő bűncselekmények tekintetében megállapítható, hogy az eltérő származású illetve felekezeti hovatartozású személyekkel szemben indított eljárásokban nem fedezhető fel diszkrimináció sem anyagi jogi, sem eljárásjogi tekintetben. Ezt támasztja alá, hogy a vizsgált levéltári anyagban számos olyan eset is található, melyekben

⁷⁶ 3.840/1944 sz. királyi rendelet 20. §.

⁷⁷ MNL BML VII/2b II/2428/1942. sz.

⁷⁸ MNL BML VII/2b II/2536/1942 sz. ügyben szám és dátum nélküli előkészítő irat.

különböző származású és/vagy vallású személyek ugyan abban a perben voltak vádlottak,⁷⁹ mivel a baranyai régióban a magyar, a zsidó, a német és a délszláv kereskedők között a zsidókat polgári és politikai jogok tekintetében egyenlősítő törvény (1867. évi XVII. tc.) óta jellemzően élénk kereskedelmi kapcsolatok és együttműködés létezett. Figyelemre méltó azonban, hogy az árdrágítás vádjával indult büntető ügyekben a védelem a terhelt nemzethűségének jelentőséget tulajdonított: a vizsgált levéltári anyagban csakis nem zsidó származású vagy izraelita vallású terhelték esetében fordult elő, hogy hatósági erkölcsi bizonyítványt csatoltak a tárgyalási jegyzőkönyvhöz, amely egyébként csak azt tartalmazta, hogy a terhelt büntetlen előéletű-e.⁸⁰ Ugyanakkor nem található az ügyiratokban nyoma annak, hogy a bíróság a bizonyítékok értékelése során a nemzethűség kérdését vagyoni bűncselekmények esetén figyelembe vette volna, míg más bűncselekményekkel (kormányzósértés, közösség elleni izgatás, valótlan hír terjesztése, a magyar nemzet megbecsülése elleni vagy honvédelmi törvénybe ütköző vétség, katonaság intézménye elleni izgatás stb.) vádolt személyek ügyében ennek fontos szerepe volt. A vizsgált levéltári anyagban tipikusan zsidó származású vagy izraelita vallású kereskedő terhelték ellen indult büntetőeljárás árdrágítás és hivatalos közeg megvesztegetése,⁸¹ közszükségleti cikk elvonása,⁸² közellátás veszélyeztetése⁸³ vagy zsarolás⁸⁴ vádjával, bár ezek a bűncselekmények előfordultak más származású és vallású gyanúsítottak esetében is.

Diszkriminációra utaló jelet az eljárás lefolytatásában és az ítélezésben nem lehet kimutatni: a bírók pontos alkalmazói voltak jogfosztó elemekkel megfertőzött magánjogunknak és a háborús viszonyok valamint gazdasági krízisek esetén jellemző rendkívüli büntetőjogi normáknak is, továbbá a bizonyítottság tekintetében sem játszott szerepet az, hogy a peres fél illetve a terhelt zsidónak minősült-e.⁸⁵ Sokkal inkább az ügyek társadalmi háttere, az ellenérdekű fél esetenként cinikus érvelése vagy a feljelentők és tanúként kihallgatott sértettek mentalitása a megdöbbenő, és jelzi a jogfosztásnak – a jogalkalmazási kérdéseken messze túlnövő – kóros társadalmi hatását a déldunántúli Baranyában, és vélelmezhetően annál tágabb körben is.

⁷⁹ Lásd többek között a MNL BML VII/2b 1872/1942 számú ügyet, melynek vádlottjai *Laub Henrik* és tizenkét zsidó illetve német kereskedőtársa volt.

⁸⁰ Példának okáért a *Schwab József* németbólyi, római katolikus vallású földműves elleni perben a hatósági erkölcsi bizonyítványt a községi körjegyző állította ki. Eszerint a terhelt „büntetlen előéletű kifogástalan erkölcsi magaviseletű, valamint nemzethű és politikai szempontból teljesen megbízható, józan életű, szorgalmas egyén”. MNL BML VII/2b III/1548/1942 1357/1942 sz. hatósági erkölcsi bizonyítvány, 1942. április 28.

⁸¹ MNL BML VII/2b 1949/1942 sz. ügy *Bauer Ádám* zsidó kereskedő terhelt ellen.

⁸² MNL BML VII/2b 2611/1942 sz. ügy *Hirschfeld Kálmán* zsidó kereskedő terhelt ellen; 2612/1942 sz. ügy *Honig Miksáné* zsidó kereskedő terhelt ellen; 2613/1942 sz. ügy *Lichtenstwin Jenő* zsidó kereskedő terhelt ellen; 2997/1942 sz. ügy *dr. Tausz Péter* zsidó földbérlet ellen.

⁸³ A közellátás veszélyeztetése vétség vádjával *König Antal* (római katolikus) és *Guttman Adolf* (izraelita) kereskedők ellen indított eljárás azért érdekes, mert az utóbbi munkaszolgálati miatt hazatéréséig felfüggesztett eljárást az I. rendű terhelt vonatkozásában sem folytatták. Az ügy szabályszerű lezárására sem került sor. MNL BML VII/2b 1666/1942 sz. Lásd továbbá a 3654/1942 számú ügyet, mely *Braun Pál* izraelita vallású kereskedő felmentésével fejeződött be, mivel a vádlott igazolta, hogy szappankészletét bejelentette a hatóságnak.

⁸⁴ MNL BML VII/2b 1675/194.

⁸⁵ MNL BML VII/2b 3437/1941 sz. ügy, melyben a Pécsi Királyi Törvényszék 3437/1942/3 számú ítéletében kétséget kizáró bizonyítottság hiányában 1942. október 1-jén felmentette az árdrágítás vádjára alól *Barna (Braun) Béla* református vallású pécsi kereskedőt.

3.3. Elutasító reakció

A korabeli magyar magánjogtudomány jeles képviselői közül *Kunczon* kívül a már említett *Almási Antal* (1873–1941) volt az, aki rendszeresen publikált németül is. *Almási* 1873. november 14-én született a Nyitra megyei Galgócon, *Apfel Jakab* és *Rudolfer Berta* fiaként. A család nevét tíz évvel később, 1883-ban magyarosították, a korabeli asszimilációs trendhez igazodva. A tehetséges fiatalember először vallástudomány iránt mutatott érdeklődést, majd a jogi tanulmányok mellett döntött.⁸⁶ 1935–1936-ban, amikor a *Zeitschrift für osteuropäisches Recht* hasábjainak a bírósági joggyakorlatnak a magyar magánjog alakításában betöltött szerepét elemezte, a királyi Curia bírása (1927 óta), illetve a budapesti és a szegedi jogi fakultások egyetemi magántanára volt. Hiánypótló, részletes történelmi áttekintést adott német olvasóinak, majd – érvelésének lényegi elemeként – a szokásjog és a kodifikált magánjog közötti különbséggel foglalkozott. *Almási, Grosschmid* tanítványa és a történeti jogi iskola követője, rendszeresen foglalkozott írásaiban a szokásjog előnyeivel a (tökéletlennek és merevnek tekintett) kodifikált joggal szemben: tanulmányát ugyan ebben az évben majdhogyan változatlan tartalommal magyar nyelven is publikálta.⁸⁷

Almási hosszas magyarázkodása a magyar, továbbra is szokásjogi alapú magánjogról minden bizonnyal azzal indokolható, hogy a német jogtudomány, amely ekkor már évtizedek óta a jogi pozitívizmus útjára lépett, némi értetlenkedéssel fogadta a kodifikációs folyamat eredménytelenségét, az MIJ vitájának elhalasztását (1928). *Almási* erre a késlekedésre a következő tudományos választ fogalmazta meg: „Nem kerülhetem el azt a kérdést, vajjon, a trianoni béke korszaka csakugyan hivatva van-e arra, hogy Csonkamagyarországnak adja azt a kódexet, amelyet régen oly lelkesedéssel és oly hosszú időn át Nagymagyarországnak készítettünk elő? És ha erre csak határozott nemmel tudok felelni, ez nem esik éppen könnyen, hiszen e felelet sok-sok, talán nem is egészen nyomtalanul teljesített saját munkám eredményét is kétségessé teszi.”⁸⁸

Figyelemre méltó, hogy az 1935 utáni években *Almási* már nem kívánt németül, a nemzetiszocialistává vált „III. Birodalomban” publikálni, miközben itthon még jeleket meg írásai, sőt, 1940-ben a *Szladits Károly* szerkesztésében közzétett hat kötetes „Magyar magánjog” című sorozat családjogot tartalmazó II. kötetében *Almási* – vélelmezhetően tudatosan – kerülté⁸⁹ a német rendszerszemléletű dogmatika alkalmazását, és ehelyett a tradicionális magyar családjogban használt intézményeket csoportosította nagy szakmai igényességgel, de egyértelműen sajátosan.⁹⁰ *Almási* tudományos és emberi habitusát mi sem jellemzi találóbban, mint amit *Beck Salamon* 1946. január 31-én, a II. világháború viharos és véres évei után újraindított *Jogtudományi Közönyben* közzétett nekrológban fogalmazott meg: „(...) Néhány lírai megjegyzéssel keretezzük körül annak a tudósunknak emlékét, aki a legszemélytelenebb, legeltárgyasultabb volt. A stoikus filozófus aszkétizmusával, amely egyben a kötelességteljesítés önelégültségének érzését is magával hordja, nevelte önmagát jogászai egyoldalúságra. Birkóznia sem kellett a jogtól idegen kásértetek csábításával; vértézve volt érdeklődésének a jogra való reá szorításával és az apage

⁸⁶ SZIRMAI, Zsidó jogászok a magyar jogéletben 132–137.

⁸⁷ ALMÁSI, Die Bedeutung des Gerichtsgebrauchs für das ungarische Privatrecht 195–217; ALMÁSI, A bírói gyakorlat jelentősége a magyar magánjogban 1–20.

⁸⁸ ALMÁSI, A polgári törvénykönyv 8.

⁸⁹ ALMÁSI, Házassági jog 11–293.

⁹⁰ Lásd hozzá: HERGER, Beiträge zur Entwicklung des ehelichen Güterrechts in Ungarn 20–76.

*satanas csábképeket hessegető mozdulatára sem volt szüksége. Grosschmid tanítványai közül talán a legerősebben Almási volt Grosschmid rabja. Almási dicséretére mondvá, nem a jurare in verbe magistri önállótlan meddő szolgáltságával, sekély értékű epigonizmussal, hanem az analitikus módszer, a logikai elemzés követésében.*⁹¹

A másik kiemelkedő magánjogász, aki szívesen és rendszeresen publikált németül, Újlaki Miklós (1906–1937) volt.⁹² A *Zeitschrift für osteuropäisches Recht* 1934–1935. évi számában közölt tanulmányában a magyar jog továbbéléséről írt a Jugoszláviához csatolt területeken. Precíz munkája a trianoni békediktátum és a rendkívüli jogi partikularizmus következményeit mutatta be, ami a magánjogi jogalkalmazást jelentős mértékben nehezítette.⁹³ Újlaki, miután 1928-ban a budapesti jogi karon diplomát szerzett, Szladits Károly magánjogi szemináriumának a munkatársa is volt egészen 1942-ig, miközben édesapja nyomdokaiba lépve ügyvédként is tevékenykedett, 1933 tavaszától a Budapesti Ügyvédi Kamara tagjaként. Szladits tanítványaként elsősorban 1861-től kezdődően a magyar magánjog bibliográfiáján dolgozott, de a környező országok jogfejlődését vizsgáló több éves kutatásával is ismertséget szerzett. 1930–1931. tanévet a Berliini Collegium Hungaricum ösztöndíjasaként jogtörténeti tanulmányainak folytatásával töltötte, többnyire a breslauer Kelet-Európa Intézetben, amely több alkalommal lehetővé tette számára kutatási eredményeinek német nyelven történő közlését.⁹⁴ A hazai magánjog-tudományban elismertségét jelezte, hogy Szladits és Fürst László mellett a „Magyar magánjog mai érvényében: törvények, rendeletek, joggyakorlat” című (1934) mű kötetmi jogi köteteinek a munkálataiban is részt vett.⁹⁵

Újlaki Miklós a *Zeitschrift für osteuropäisches Recht* 1936–1937. évi számában újra értékes tanulmánnyal jelentkezett. A trianoni békediktátum következményeit elemezte a magánjog tekintetében: a magyar állam területvesztesége, amely hat környező államot gazdagított, felvetette a kérdést, hogy a jogegységesítés milyen módon lehetséges ezekben az államokban úgy, hogy átmenetileg hatályban tartották a magyar magánjogot.⁹⁶ Az ügyvéd szerző egyetemi előadásai és szemináriumai mellett a tudományos közéletben is aktívan részt vett ezekben az években is: többek között az 1936. február 8-án megalakult Magyar Jogászegylet Összehasonlító Jogi Szakosztályának egyik titkárává választották, de rendszeresen előadott a Budapesti Ügyvédi Kar ügyvédjelölti tanfolyamain is.⁹⁷ Összehasonlító magánjogi kutatásaival 1939-ben – nyilvánvalóan a háborús körülmények hatására – felhagyott, de Szladits összegző sorozatának kötetmi jogi (IV.) kötetében a bérletről és az ingyenes használat átengedéséről szóló fejezeteket ő dolgozhatta ki.⁹⁸ Két évvel később a magyar zsidókat érő jogfosztás részeként ügyvédi tevékenységétől is kénytelen volt megválni,⁹⁹ mint ahogy munkaszolgálatosként a mindennapjait sem a tudományos tevékenység, hanem a túlélésért való küzdelem töltötte ki.

⁹¹ BECK, Almási Antal 38.

⁹² NAGY, Újlaki Miklós élete és munkássága Magyarországon 181–198.

⁹³ ÚJLAKI, Das Schicksal des ungarischen Rechts auf den Jugoslawien angeschlossenen Gebieten 83–92.

⁹⁴ NAGY, Újlaki Miklós élete és munkássága Magyarországon 181–198.

⁹⁵ SZLADITS – FÜRST – ÚJLAKI, Magyar magánjog mai érvényében.

⁹⁶ ÚJLAKI, Die rechtsvereinheitlichenden Bestrebungen der Nachfolgestaaten und das ungarische Privatrecht 561–583.

⁹⁷ NAGY, Újlaki Miklós élete és munkássága Magyarországon 181–198.

⁹⁸ ÚJLAKI, A bérlet. Ingyenes használat átengedése 545.

⁹⁹ NAGY, Újlaki Miklós élete és munkássága Magyarországon 181–198.

3.4. Egyetértő reakció

Bár a trend már 1935-től kivilágzott, 1938 kétségtelenül töréspont volt a magyar magánjogászok körében abban a tekintetben, hogy ki és milyen témában publikál a német szakmai folyóiratokban, amelyek szakmaisága a sajnálatos ellentétet a természetjogi elvek és a pozitív jog tartalma között az első magyar zsidótörvény évében már nem tudta elfedni. *Arató Istvánt* ez az ellentét nyilvánvalóan nem érintette kellemetlenül, hiszek újra és újra feltűnt a folyóirat szerzői között. A fiatal jogász a budapesti jogi fakultáson szerzett doctor iuris címet 1936-ban. Előbb a Budapesti Központi Járásbíróság gyakornokaként helyezkedett el, majd a nemzetiszocialista jogot tanulmányozta a berlini egyetemen (1936, 1938, 1939). 1944 és 1945 között a pécsi jogi kar magántanára volt, miután 1941-ben egységes bírói és ügyvédi szakvizsgát tett, 1943-ban pedig habilitált. 1937¹⁰⁰ és 1945¹⁰¹ között tagja volt a bresloui székhelyű Kelet-Európa Intézetnek (*Institut für Osteuropäisches Recht*), amely a vizsgált folyóiratnak, a *Zeitschrift für osteuropäisches Recht*-nek a kiadója volt. *Arató* nemzetközi közjogi és magánjogi írásainak¹⁰² az értékelése különösen azért igényel további vizsgálatokat, mert méltatója a pécsi jogi fakultás folyóiratában, a *Jurában* 1997. január 1-jei halálát követően nem látta szükségesnek tényekkel alátámasztani azt, hogy *Aratót* miért tartotta „a magyar jogásztársadalom egy kiemelkedően jól képzett alakj(ának), (...) aki bölcsességével, példamutató emberi helytállásával szétlobbant üstökösként világos előttünk.”¹⁰³ 1939-ben *Arató*nak sem erkölcsi, sem jogi problémája nem volt azzal, hogy az I. zsidótörvényt (1938. évi XV. tc.) megmagyarázza és indokolja¹⁰⁴ a folyóirat jogász olvasóinak, bár a törvény felszámolta az általános jogegyenlőség elvét, és származásuk alapján különbséget tett a magyar állampolgárok között. Ugyanakkor nem foglalt kifejezetten állást a zsidóság „faji” vagy vallási meghatározásáról, és nem szabályozta a „zsidók” politikai jogait, illetve az izraelita vallás gyakorlását. A törvény hivatalos német nyelvű fordítását az írásban a magyarországi zsidók jogállásának jogtörténeti bemutatása követte. *Arató* úgy találta, hogy „ezzel a törvénnyel Magyarország csatlakozott azokhoz az államokhoz, amelyek a zsidókérdés törvényi szabályozását nem csak szükségesnek tartják, hanem a zsidóság visszaszorítását a gazdasági területen és a szellemi életben kikerülhetetlen és halaszthatatlan követelménynek tekintik ahhoz, hogy a nép életében egészséges egyensúly jöjjön létre”.¹⁰⁵ Úgy vélte, ugyanez a gondolat motiválta a magyar jogalkotókat *Árpád*-házi királyainktól kezdve a zsidóemancipáció koráig, ezért az új szabályozást nem találta idegennek a magyar néplelektől.¹⁰⁶

¹⁰⁰ *Arató* 1937-ben lett az intézet tagja. Lásd: *Arató István*, Pécsi Egyetemi Almanach.

¹⁰¹ *Arató* tagsága 1945-ig tartott. Lásd: *Exportált oktatók*, Pécsi Egyetemi Almanach.

¹⁰² *ARATÓ*, Háborús felelősségünk egy francia megvilágításában 253–258; *ARATÓ*, Vádak és tények; *ARATÓ*, Die völkerrechtliche Haftung; *ARATÓ*, A nemzetközi jogi visszautalás 382–440; *ARATÓ*, Joghatóság a külföldi állam magánjogi ügyletei felett.

¹⁰³ *BOLERATZKY*, In memoriam dr. *Arató István* 48.

¹⁰⁴ *ARATÓ*, Gesetz vom 29. Mai 1938 zur Sicherung des Gleichgewichts im wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Leben 311–318. A törvényjavaslatot a Képviselőházban 1938. május 5. és 18. között tárgyalták, míg a Felsőházban egyetlen ülésen, 1938. május 24-én. A két ház bizottságai 1938. április 20-án, illetve május 20-án fogadták el. A törvényt 1938. május 29-én, *Imrédy* kormányzása alatt hirdették ki. Lásd bővebben: *LEHOTAY*, A jogszűkítés útján 55.

¹⁰⁵ *ARATÓ*, Gesetz vom 29. Mai 1938 zur Sicherung des Gleichgewichts im wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Leben 311.

¹⁰⁶ *ARATÓ*, Gesetz vom 29. Mai 1938 zur Sicherung des Gleichgewichts im wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Leben 311–312.

A következő évben *Arató* fontosnak tartotta, hogy német olvasóival megismertesse az MTJ öröklési jogának nemzeti, a német modelltől eltérő megoldásait (1795–1811. §§). Felhívta olvasói figyelmét arra, hogy az MTJ hivatalos német fordításban történő kiadásával (1940) a magyar Igazságügyi Minisztériumnak az volt a célja, hogy „(...) a külföldi szakmai köröknek lehetőséget adjon a kodifikációs munkálatok teljeskörű megismerésére és (...) észrevételek megfogalmazására. (...) A tervezet (értsd: az MTJ) a magyar magánjog több sajátosságát is megőrizte, melyek további fenntartása a külföldi szakmai körök számára hosszabb indoklást igényel, mivel ezek csak a magyar életviszonyok alapján magyarázhatók és értelmezhetők.”¹⁰⁷ A magyar öröklési jog szerinte a „nép érzületének” (*Volksgeist*) megfelelő jog, amely az ősi vagyon törvényes öröklése esetén a visszaháramlási jog fenntartását indokolta akkor is, ha ez a német jogászság számára idegen.¹⁰⁸

E jogi megoldás egyik magyarázata a magánjogi kodifikációs mozgalom (1900–1928) évtizedeinek jogpolitikai célkitűzéseiben keresendő. A II. tervezet (1913) hivatalos indoklásában¹⁰⁹ – amely nagyrészt *Szászy-Schwarz Gusztáv* munkája volt, a kodifikátor világossá tette, hogy célja a nemzeti jog megőrzése volt,¹¹⁰ ami a családi és öröklési jog területén különösen az özvegyi jog, a kötelesrész¹¹¹ és (a középkori ősiség maradványának tekinthető) visszaháramlási jog¹¹² koncepciójában jelent meg, és amelyeket *Arató* 1940-ben a magyar „népi érzülettel” magyarázott. Mindez nem mondott ellent annak az iránynak, amerre az európai öröklési jog fejlődött. A 19. század uralkodó eszméit – a magánjog területén is – a szabadság és az egyenlőség jelszavai¹¹³ jelenítették meg, amelyek a 19. század végétől kezdve a magánjog szociális és kollektivisták szempontjait és individuális kereteit erkölcsi és politikai posztulátummal egészítették ki.¹¹⁴ Ennek eredményeként az egyenlőség, a szolidaritás és az igazságosság értékei az öröklési jog területén is jelentőséget nyertek, ami szükségszerűen ellensúlyozta a végrendelezési szabadság abszolútizálását, és így a családtagok érdekei nagyobb figyelmet kaptak.¹¹⁵

Az öröklési jog más területein a két világháború közötti időszakot jellemző jogkorlátozó változások a háborúval összefüggésben jelentek meg. Ezek közé tartoztak a haditelkek, a katonai telkek és a családi birtokok, amelyek közös jellemzője a megterhelési és az elidegenítési tilalom, valamint a tulajdonos rendelkezési jogának a korlátozása volt. A haditelek a hadirokkantak, hadiözvegyek és hadiárvaik megélhetésének előmozdítását szolgálták.¹¹⁶ A haditelek elidegenítéséhez, bérbe vagy haszonbérbe adásához, használatának átengedéséhez hatósági engedélyre volt szükség az 1820/1917. számú ME rendelet 3. §-a alapján. Az örökhagyó végintézkedési joga is korlátozott volt a haditelek tekintetében, mert a haditelekről csak a leszármazók között tehetett osztályt, házastársának özvegyi ellátását szabályozhatta, házasságon kívül született gyermekét a köteles részre

¹⁰⁷ ARATÓ, Die Rückfallerbfolge im neuen Entwurf zum ungarischen Privatrechtsgesetzbuch 366.

¹⁰⁸ ARATÓ, Die Rückfallerbfolge im neuen Entwurf zum ungarischen Privatrechtsgesetzbuch 367–370.

¹⁰⁹ A magyar általános polgári törvénykönyv tervezete. Második szöveg.

¹¹⁰ Lásd: ALFÖLDY, Észrevételek a Magyar Magánjogi Törvénykönyv Javaslatának az ági öröklést, özvegyi jogot és kötelesrészt szabályozó részeihez 29–52.; BADITZ, Az öröklési jog a Magánjogi Törvénykönyvben 150–154.

¹¹¹ DEZSŐ, Az özvegyi jog és köteles rész kapcsolatai 131–151.; ALMÁSI, A kötelesrész kiszolgáltatási módja 189–190.; BECK, A kötelesrész természetbeni kielégítéséhez 51.

¹¹² PÁRNICZKY, Az ősiség a XIX. században 415–478.

¹¹³ A jogpolitikai célról lásd: Az Általános Magánjogi Törvénykönyv tervezete. Öröklési jog. Indokolás I.

¹¹⁴ PÓLAY, Ein Versuch zur Kodifizierung des ungarischen Erbrechts im 19. Jahrhundert; BIERMANN, A végrendeleti szabadság és a köteles rész 36.

¹¹⁵ Lásd: TÓTH, Magyar magánjog. Öröklési jog.

¹¹⁶ Lásd bővebben: STIASSNY, A mindennapi élet jogi problémái 193.

jogosultak sérelme nélkül végintézkedéssel részesíthette. Amennyiben nem volt törvényes örökrészre jogosult leszármazója, házastársa és szülője az örökhagyónak, akkor jogosult volt a rokonok közül vagy a nem rokoni körbe tartozók közül olyan személyt örökösnek nevezni, aki ellátta és gondozta őt, és ezzel vált érdemessé az öröklésre.

A vitézi telket – német úgynevezett *Erbhof*¹¹⁷ intézményéhez hasonlóan – „*a magyar állam védelmében kitént, feddhetetlen honfiak*” részére az államfő adományozhatta abban az esetben, ha meghatározott közszolgálati kötelezettségek teljesítésének eleget tettek, és az ingatlan különleges jogi minőséget szerzett, de lehetőség volt arra is, hogy a tulajdonos a kizárólagos tulajdonát képező ingatlanból maga alapítson leszármazója számára vitézi telket. Ehhez csak megerősítésre volt szükség az államfő részéről. A vitézi telkekre vonatkozó korlátozó rendelkezések közé tartozott, hogy az ilyen jellegű telkeket elidegeníteni, megterhelni, bérbe vagy haszonbérbe adni, hasznélvezetét vagy használatát másnak átadni, rá végrehajtást vezetni nem lehetett. Kivételes esetben és a Vitézi Szék hozzájárulásával volt lehetőség arra, hogy hasznos beruházások céljára a vitézi telket megterheljék.¹¹⁸ Öröklés esetén oszthatatlan egészként szállt át arra az örökösre, aki alkalmasnak bizonyult a törvény értelmében a telek átvételére. Amennyiben nem volt az örökhagyónak utóda, vagy visszautasította a vitézi telket, akkor mást is megjelölhetett az örökhagyó, elsősorban nő leszármazójának a férjét. Nem vehette át azonban a vitézi telket, aki a közszolgálatok teljesítésére testileg vagy szellemileg képtelen volt, továbbá az sem, aki erkölcsileg megbízhatatlannak minősült. A vitézi telek visszaszállt az államra, amennyiben a tulajdonos hazaárulást követett el, a telek átvételekor tett esküjét megszegte, valamint ha örökösödés vagy várományosra való átszállás esetén alkalmas utódja nem volt, vagy nem igényelte a telket. A tulajdonos jogainak korlátozásaként értelmezhető, hogy bizonyos feltételek megléte esetén a vitézi telek még a tulajdonos életében a várományosra szállt át a törvény erejénél fogva.¹¹⁹

A két világháború közötti öröklési jogi változások közé tartozott végezetül a családi hitbizomány szabályozása is.¹²⁰ Magát a *fideikommissum* intézményét Magyarországon 1687-ben vezették be, majd 1723-ban az alapítás jog kiterjesztették a nemességre. Az ősiségi pátens 1852-ben az ABGB szabályainak az érvényesülését jelentette, amelyek – bizonyos változtatásokkal az alapítási eljárás tekintetében – az Országbírói Értekezlet (1861) követően is hatályban maradtak. Mivel hitbizomány létesítéséhez királyi engedélyre volt szükség, az alapítás lehetőségét 1918 után átmenetileg megszüntették, így az MTJ nem tartalmazott erre vonatkozó külön rendelkezést. 1936-ban a jogalkotó meghatározta a kedvezményezettként megnevezhető személyeket, azaz korlátozta a kedvezményezettek számát, és az öröklést csak a primogenitura elve szerint tette lehetővé. Kötöttek voltak a hitbizományhoz kapcsolódó egyes jogügyletek is. Az 1936. évi XI. reformtörvény célja nem az volt, hogy megszüntesse a hitbizomány intézményét, hanem hogy korlátozza annak az érvényesülési körét. Kimondatlanul is abból kiindulva, hogy elsősorban a szántóföld az, melyet szabadabbá kell tenni, számos vagyontárgyat meghagyott hitbizományi kötöttségben: a készpénzt, a halgazdaságokat, a bányatelkeket, a lakóházakat, a belterületi épületeket, a földadó alá nem eső területeket, a nádasokat és a legnagyobb részt kitevő erdőket. Nem meglepő, hogy ez a reform erős

¹¹⁷ PÓLAY, A német nemzeti szocialista jogfelfogás és a római jog 55–58. A Birodalmi Örökbirtoktörvényt 1933-ban alkották meg. Szövegét lásd: NÉMETH, Demokrácia és diktatúra Németországban II. 211–214.

¹¹⁸ STIASSNY, A mindennapi élet jogi problémái 195.

¹¹⁹ 1920. évi XXXVI. tc. Lásd hozzá: HELLEBRONTH, Vitézi Rend története, szervezete és tagjainak névkönyve.

¹²⁰ 1936. évi XI. tc.

kritikát és ellenállást váltott ki a közvéleményből a korlátozott alkalmazási kör és a lassú végrehajtás miatt.¹²¹ Úgy tűnik, *Arató* számára nem volt prioritás ennek az intézménynek a nemzetiszocialista joggal való harmonizációja.

A magyar magánjogászok, mint *Almási* fentebb idézett, a kodifikáció kudarcáról szóló 1935-ben közölt írásából¹²² kiderül, a trianoni békediktátum által megcsonkított Magyarország számára jobbnak találták a szokásjog rendszerét, mint egy kódex elfogadását. Ugyanennek a jelenségnek néhány évvel később egy újabb értelmezése is felmerült. A jénai egyetemi tanár *Walter Krusch* 1941–1942-ben elégedetten állapította meg, hogy a tervezetre „mindeniütt jellemző, hogy a (nem magyar) elveket teljes mértékben sajátos módon formálta (nemzeti) jogintézménnyé. Ebben ténylegesen megnyilvánul az, hogy a jogi norma minden esetben sajátos alkotás és a népi adottságokból fakad.”¹²³ Ez a jelenség összhangban volt az 1940-es évek jogfelfogásával.

Más kérdés, hogy az öröklési jog azon jogterületek közé tartozott, amely közvetlenül is érintkezett a jogfosztó normákkal a jogegyenlőség hiánya, a szerződési képesség korlátozása és az árjásítás következtében. A vizsgált levéltári iratokban gyakoriak voltak az öröklési szerződés felbontására irányuló keresetek, ami arra utal, hogy az öröklési szerződés a mindennapi jogélet részévé vált az osztrák jog uralmának éveiben a 19. század közepén,¹²⁴ és az is maradt. Mivel az öröklési szerződés célja általában az volt, hogy haláláig gondoskodjanak egy vagy több idős személy (gyakran a szülők) eltartásáról és gondozásáról, a szerződést megtámadták, ha a kedvezményezett nem teljesítette gondozási kötelezettségét.¹²⁵

Hasonló okok vezették a következő per felperesét is, bár nem tartásról és gondozásról, hanem bizonyos fizetési kötelezettségek teljesítésének átvállalásáról volt szó. Ezért *Braun Oszkár* ügye elsősorban nem a típus szempontjából különleges, hanem a köztörténeti háttér és a jogfosztó normák következményeinek a megjelenése miatt: a II. zsidótörvény értelmében a részvénytársasági formában működő vállalatokat kötelezték arra, hogy az igazgatóságban és az ügyvezetésben a személyi összetétel átalakítását fokozatosan végrehajtsák, és a törvényben meghatározott arányszámot 1943. január 1-jéig elérik.¹²⁶ Az apa, *Braun Oszkár* részvénytársasági igazgató és törvényes fia, *Braun Mátyás* háztulajdonos, aki a *Rosenberger Júliával* kötött házasságból született, 1939. január 30-án kötött örökösödési szerződést Pécsen. 1941. szeptember 25-én *Braun Mátyás* ügyvédje felhívást intézett *Braun Oszkár*hoz az öröklési szerződést megszüntető új szerződés aláírására. Az atya hálátlanságra hivatkozott, amely fia részéről annak ellenére történt, hogy „ő mindeközben fiának ajándékozta az Agrária részvényeit”.¹²⁷ A megszüntetésről szóló szerződés tervezet, melyet 1941 októberére kelteztek, tartalmazta *Braun Oszkár* kijelentését is, hogy az édesanyja, néhai *Rosenberger Júlia* hagyatékából rá háramlott félingatlan tulajdonával édesatyjának életében rendelkezni nem fog, az ingatlanjuttalékot el nem idegeníti és zálogjoggal meg nem terheli. A megszüntető szerződést, illetve annak záradékát azonban nem írták alá és a keltezésből a nap is

¹²¹ PÜSKI, Vélemények és adatok: Hitbizományok a két világháború közötti Magyarországon 198.

¹²² ALMÁSI, Die Bedeutung des Gerichtsgebrauchs für das ungarische Privatrecht 195–217.

¹²³ KRUSCH, Ungarns Privatgesetzbuch 1. Lásd hozzá még: DOMKE, Ungarns Privatrechtsgesetzbuch 625–626.; FLAD, Ungarns Privatrechtsgesetzbuch 145–153.; HEDEMANN, Betrachtungen zu Ungarns Privatgesetzbuch 1137–1140.

¹²⁴ Lásd: HERGER, Das Nebeneinanderleben des österreichischen und des ungarischen Privatrechts im Königreich Ungarn und in den Nebenländern der Ungarischen Krone 195–215.

¹²⁵ Lásd például: MNL BML VII/2b 1309/1942 sz.

¹²⁶ Lásd: HEGEDŰS, Örösváltás 2.

¹²⁷ MNL BML VII/2b 170/1942 sz., szám nélküli ügyvédi felhívás, 1941. szeptember 25.

hiányzik.¹²⁸ Nem sokkal később, 1942 nyarán azonban az apa pert indított fia ellen öröklési szerződés érvénytelenné nyilvánítása iránt. Az eljárás jegyzőkönyvéből kiderül, hogy az ügyvéd az árjásítás során abban a hitben tárgyalt a vevővel a társasági részesedések megvásárlásáról, hogy a részvények már az alperes fiú tulajdonában vannak (amit a fentiek alapján a fiú joggal gondolhatott). A per anyagához csatolták *Braun Máttyás* és *Rosenberger Júlia* közös végrendeletének másolatát is, melynek jelentősége az ügyben az volt, hogy *Braun Máttyás* nyilatkozata szerint minden ingó és ingatlan vagyonát házasságuk fennállása alatt szerezte, és ezért azok fele részben közszerzemény címén felesége tulajdonát képezik.¹²⁹ A per 1942. június 10-én a felek közötti egyezséggel zárult, melyet a Pécsi Királyi Törvényszéknek az eljárást megszüntető végzéséhez csatoltak.¹³⁰ Az ügy iratai alapján – a családi jogvitán túl – rekonstruálható a pécsi Agrária Gyáripari és Kereskedelmi Rt. árjásításának története is: az 1942. évi statisztikai adatok szerint az „*Agrária keményítő dextringyár és kereskedelmi vállalat*”, amely a korszak antiszemita szakirodalma szerint „*zsidócég*” volt,¹³¹ a törvényes határidőn belül ún. „*egyéni, nem zsidó tulajdonú céggé*” vált,¹³² miközben *Braun Máttyás*, a helyi hitközség elöljáróságának tagja és apja mintegy két év múlva a népirtás áldozatává vált.¹³³

Gyakoriak voltak a Pécsi Királyi Törvényszék előtti perek között az örökbefogadási ügyek.¹³⁴ A kiskorú vagy nagykorú személyek örökbefogadása Magyarországon az 1952. évi IV. tv. hatályba lépéséig szerződéses jogügylet volt, melyhez csupán közjegyzői okiratba foglalásra, illetve utólagos megerősítésre volt szükség.¹³⁵ Újdonságként a jogfosztás éveiben az örökbefogadási szerződésekben két elem jelent meg: egyrészt a szerződéskötő felek kijelentése arról, hogy nem zsidók,¹³⁶ másrészt az örökbefogadás tényének bejegyzése a felekezeti anyakönyvbe a keresztlevél csatolásával.¹³⁷ A II. világháború éveiben a magánjogi szakirodalom különösen a nemzetközi örökbefogadással kapcsolatos jogvitákban adott útmutatót a jogalkalmazóknak: az állami, közrendészeti szempontok nem tették „*kívánatossá*”, hogy az örökbefogadás „*konjunkturális magánérdekeket szolgáljon*”, és nem engedték az „*iparszerűséget*”, azaz hogy az örökbefogadó több külföldi állampolgárt örökbe fogadhasson. A miniszteri megerősítést megtagadták, ha az örökbefogadó külföldi állampolgár volt, kivéve azokat az eseteket, ha az örökbefogadó állama az igazságügyminiszter intézkedését hatályosnak ismerte el, az örökbefogadó Magyarországon lakó, megállapíthatatlan állampolgárságú személy volt, vagy ha a külföldi örökbefogadó hazájának törvényei szerint illetékes hatóságnál a megerősítést megkísérelte, de az nem volt kieszközölhető amiatt, mert a külföldi hatóság magát a megerősítésre illetéktelennek mondta ki arra hivatkozva, hogy az örökbefogadott magyar honos.¹³⁸ *Szászy István* szerint a nemzetközi örökbefogadások jelentős része színlelt jogügylet volt, amely csak a magyar állampolgárság megszerzésére irányult.

¹²⁸ MNL BML VII/2b 170/1942 sz., szám, aláírás és a nap megjelölése nélküli szerződéstervezet.

¹²⁹ MNL BML VII/2b 170/1942 sz., másolat az 1934. szeptember 30-án közjegyzői okiratba foglalt közös végrendeletről.

¹³⁰ MNL BML VII/2b 170/1942/9 sz. tárgyalási jegyzőkönyv, 1942. június 10.

¹³¹ HEGEDŰS, Őrsékváltás 337.

¹³² T. MÉREY, Pécs gyáriparának legfontosabb adatai egy 1942-ben készült felmérés tükrében 125–148.

¹³³ A tanulmány szerzője köszönetet mond *Schweitzer Gábornak* a hitközségi iratokon alapuló szóbeli közlésért.

¹³⁴ Lásd többek között MNL BML VII/2b 463/1942 és 4426/1942 sz.

¹³⁵ RÉKASINÉ ADAMKÓ, Az örökbefogadás Magyarországon 1946 előtt 72–93.

¹³⁶ MNL BML VII/2b 2194/1942 sz.

¹³⁷ MNL BML VII/2b 4427/1942 sz.

¹³⁸ SZÁSZY, Magyar nemzetközi magánjog I. 462–464.

Ezzel magyarázta azt, hogy ha magyar örökbefogadóról és külföldi örökbefogadottról volt szó, az örökbefogadott nem szerzett magyar állampolgárságot, hanem csak a kedvezményes honosítás lehetősége állt fenn.¹³⁹

A jogalkotás újdonságait 1940-ben újra *Arató* tollából ismerhette meg a német jogász olvasó: a *Zeitschrift für osteuropäisches Recht* közölte a II. zsidótörvény fordítását *Arató* bevezetőjével, melyben arról panaszkodott, hogy milyen nehézségekkel kellett az előterjesztőnek szembesülnie a törvényjavaslat képviselőházi vitája során.¹⁴⁰

Arató a náci Németországban közölt írásaiban rendszerint a törvényhozás újdonságaival¹⁴¹ vagy a kelet-magyarországi és erdélyi területek visszacsatolásából következő magánjog-alkalmazási problémákról értekezett,¹⁴² minden mélyebb jogi elemzés nélkül. Figyelemre méltó, milyen óvatosan érvelt a magyar területek jogegysége mellett a magyar Korona egykori társországaihoz az „újraegyesítésig” hatályban maradt OPTK-val szemben. Úgy találta, hogy „a német Birodalom és Olaszország célja Dél-Kelet-Európa újrendezésével a magyar-román ellentétek felszámolása volt”, és „a keleti, valamint az erdélyi területeknek a magyar Szent Koronával való újraegyesítéséről szóló törvény (1940. évi XXVI. tc.) nagyjából-egészéből megegyezik az észak-magyarországi újraegyesítésről szóló törvénnyel (1938. évi XXXIV. tc.). Ezért úgy találta, hogy (...) az OPTK elvetését nem annak idegen volta indokolja, hanem a normatartalmának a célszerűtlensége”.¹⁴³

Az újabb, III. zsidótörvény bemutatásának feladatát a *Zeitschrift für osteuropäisches Recht* hasábjain újra *Arató* vállalta, írásából kiviláglóan teljes egyetértésben a jogalkotóval, és ismét a középkori jogkorlátozásra történő hivatkozással.¹⁴⁴ A folyóirat 1944-es utolsó számáig a rendszeres szerzők közé tartozott, és hozzászólásaiban – a szakmaiság leple alatt – minden esetben a náci jogalkotás elfogadása mellett foglalt állást.

*Csiky János*nak, az igazságügyi minisztérium miniszteri titkárnak a „*Die gesetzliche Regelung der Judenfrage in Ungarn*” („Zsidókérdés magyarországi szabályozása”) című írása, amely hosszadalmas statisztikai indokolást tartalmazott a törvényi rendezés halaszthatatlanságának bizonyítására, sokatmondó sommás mondattal kezdődött: „*Alig akad nép, amely 1935-ben a Német Birodalomnak zsidókérdés megoldására szolgáló rendelkezéseit feszültebb figyelemmel és több megértéssel kísérte volna, mint a magyar.*”¹⁴⁵ *Csiky* életrajzi adatait a Komárom-Esztergom Vármegyei Levéltár évkönyvében találjuk meg (2017): *Horthy* kormányzó 1930-ban avatta apja, *Vitéz Csiky Jenő* nyomdokain járva vitézzé. Jogtudományi tanulmányait 1934-ben Szegeden zárta le. Miután állami ösztöndíjjal előbb Genfben (1936), majd Londonban (1938) folytatott újabb tanulmányokat, 1940 és 1946 között Budapesten volt polgári ügyszakban ítélező bíró. Eközben 1938 decemberétől 1945 augusztusáig az Igazságügyi Minisztérium alkalmazottja volt,¹⁴⁶ és e tevékenysége keretében készítette el német nyelvű, hivatkozott tanulmányát is 1942-ben.

Különösen figyelemre méltók a curiai tanácsos *Hegedűs József*nek a náci Németországban publikált írásai is, tekintettel a II. világháború utáni tudományos tevékenységére. Az 1942. évi VIII.

¹³⁹ SZÁSZY, Magyar nemzetközi magánjog I. 462–464.

¹⁴⁰ ARATÓ, Übersetzung des sog. II. Judengesetzes 278–292.

¹⁴¹ ARATÓ, Das neue ungarische Gesetz über das Verfahren gegen extritoriale Personen 242–500.

¹⁴² ARATÓ, Die Rückgliederung der ehemaligen jugoslawischen Gebiete an Ungarn 24–32.

¹⁴³ ARATÓ, Probleme der Wiedervereinigung der ostungarischen und siebenbürgischen Gebiete mit Ungarn 362–370.

¹⁴⁴ ARATÓ, Rassenschutzmaßnahmen in der ungarischen Ehegesetznovelle 381–389.

¹⁴⁵ CSIKY, Die gesetzliche Regelung der Judenfrage in Ungarn 60.

¹⁴⁶ HORVÁTH, Az Almásfüzitői Timföldgyár 1956-ban 83–84.

törvénycikkhez, amely a zsidó vallást bevetté nyilvánító 1895. évi XLII. tc-t helyezte hatályon kívül, Hegedűs annyit fűzött hozzá, hogy a norma „a keresztény egyházakkal indokolatlanul egyenlő jogállást” számolta fel.¹⁴⁷ 1942-ben egyetértő és elfogadó hangnemben írt bevezető tanulmányt a kötelező polgári házasságot és egységes bontójogot bevezető 1894. évi XXXI. tc-t (Ht.) módosító III. zsidótörvényhez, ugyancsak a *Zeitschrift für osteuropäisches Recht* hasábjain.¹⁴⁸

Hegedűs ebben az időszakban német jogbölcseleti szakfolyóiratokban is publikált,¹⁴⁹ de pályájáról, szemléletmódjáról a halála évében (1975) összeállított monográfiája bevezetőjéből informálódhatunk elsősorban: „nemesi magyar család sarjaként jött a világra, és ez meghatározta világlátását, neveltetését és életfelfogását. (...) mélységesen hitt Istenben, az egyén természet adta jogaiban, de egyidejűleg a közösségekben is: a családi kötelék erejében, és mindezek felett, a legnagyobb családban, a hazában. (...) beszéd szinten sajátította el, többek között, a latin nyelvet. Anyanyelvi szinten beszélt németül, jól bírta az angolt és franciát, olvasott görögül. (...) A jogtudományi doktorátust 1926-ban szerezte meg a budapesti Pázmány Péter Jogtudományi Egyetemen, miután 4 évet töltött az I. világháború olasz frontján. 1931/32-ban egy kurzust végzett a kölni egyetemen, Kelsen prof. felsőfokú, speciális kollégiumának hallgatójaként. Első bírói kinevezését 1938-ban kapta. 1936–1948 között az Igazságügyi Minisztérium kodifikációs osztályának munkatársa, majd 1953-ig felső bírósági büntető tanácselnök.”¹⁵⁰ Ez a bevezető írás a Pester Lloyd 1935. május 16-i számában megjelent tanulmányra hivatkozva azt emelte ki, hogy Hegedűs a német jogpozitivizmus bukását látta az 1933 utáni jogi változásokban, ezért azt is kijelentette, hogy „Magyarország nem térhet át a német jogrend biológiai naturalizmusára.”¹⁵¹ Az a „liberális” szemléletmód, ami a monográfia kéziratát kiadásra előkészítő rokon szerint Hegedűst jellemezte, a *Zeitschrift für osteuropäisches Recht* hasábjain kilenc évvel később, 1944-ben igazságügyi minisztériumi alkalmazottként publikált írásának szellemiségével világosan szemben állt.¹⁵² Hegedűs munkásságának átfogó feldolgozása¹⁵³ ezért új kutatási terület lehet a kellő, mélyebb értékelés érdekében.

3.4. A hallgatás reakciója

A magyar magánjogtudomány képviselői között leginkább a Ht-t módosító III. zsidótörvény (1941. évi XV. tc.)¹⁵⁴ tekintetében mutatkozott véleménykülönbség. Ez az ellenreform, amelyet *Arató*, *Hegedűs* és *Csáky* a náci folyóiratokban megerősített, a legtöbb magánjogi szakíró pedig hallgatásával elfogadott, megtiltotta a zsidók nem zsidókkal történő házasságkötését. Amikor *Almásy Antal* megírta a házassági jogról szóló fejezetet a *Szabadújs* által szerkesztett „Magyar magánjog” című hatkötetes művében, a III. zsidótörvény még nem volt hatályban, 1941 telén pedig *Almásy* már nem élt. A törvény támogatóinak kommentárirodalma tehát az ezt követő időszakból származik.

¹⁴⁷ HEGEDŰS, Rechtslage der israelitischen Glaubensgemeinschaft 130–132.

¹⁴⁸ HEGEDŰS, Gesetz vom 2. August 1941 über die Ergänzung und Abänderung des GA. XXXI 416–422.

¹⁴⁹ HEGEDŰS, Ungarns Privatgesetzbuch. Randbemerkungen anlässlich der deutschen Übersetzung 154–167.

¹⁵⁰ HEGEDŰS, A szintetikus jogbölcselet alapjai 7.

¹⁵¹ HEGEDŰS, A szintetikus jogbölcselet alapjai 7.

¹⁵² HEGEDŰS, A szintetikus jogbölcselet alapjai, ahogy ma – 1975-ben – látom azokat 7.

¹⁵³ *Hegedűs* jogbölcseleti munkásságát *Szabadfalvi József* dolgozta fel, lásd SZABADFALVI, A természetjog rehabilitációja: Hegedűs József „színhétikus” jogbölcselete.

¹⁵⁴ A törvényjavaslat parlamenti vitájához lásd: LEHOTAY, Szabadságmegvonó intézkedések a családjog területén a Horthy-korszak második felében 193–203. Az 1894. évi XXXI. tc. és az azt módosító harmadik zsidótörvény összehasonlító elemzését lásd: HERGER, Eherecht in Ungarn (1918–1945) 45–81.

A törvénycikk jogpolitikai célja a miniszteri indokolásból világosan kiderül: „Magyarországon a zsidóság az egyetlen nagyobb néptömeg, amely eltérő fajként tűnik fel a magyarság és az árja-fajhoz tartozó hazai nemzetiségek mellett. Annak megvilágítására, hogy mily arányban következhetik be a nem zsidók és zsidók magyarországi fajkeveredése, nem annyira a hazai 800 ezres zsidó tömeget kell szembeállítani a kb. 13 milliós nem zsidó lakossággal, hanem inkább a kb. 600 ezer értelmiségi foglalkozású zsidót a kb. 4 milliónyi értelmiségi foglalkozású nem zsidóval. A zsidó fajhoz tartozók a hazai nem zsidókkal az utóbbi félszázad alatt egyre növekvő számban házasodtak össze és ezzel mind a nem zsidók, mind a zsidók szempontjából nemkívánatos fajkeveredés egyre nagyobb méreteket öltött. (...) A felsorolt adatok kellőképpen mutatják, hogy a nem zsidó-zsidó házasságok iránt érzett társadalmi ellenérzés, sőt a zsidók társadalmi és gazdasági visszaszorítására irányuló jogszabályok sem bizonyultak elegendő visszatartó erejűnek a nemkívánatos fajkeveredés megakadályozására. Ezért más európai országokhoz, például Németországhoz, Olaszországhoz, Romániához, Szlovákiához és Horvátországhoz hasonlóan a törvénytervezet 9. §-a Magyarországon is bevezeti, hogy zsidók nem házasodhatnak nem zsidókkal.”¹⁵⁵

Az akadály ellenére kötött vegyesházasság érvényes volt, de büntetendő (14. §). A büntetéssel való fenyegetés nem csak a házassággkötő felekre terjedt ki, hanem az állami anyakönyvvezetőre is, aki szándékosan vagy gondatlanságból közreműködött egy ilyen házassággkötésnél.¹⁵⁶ A vizsgált levéltári anyagban azonban egyetlen zsidó-nem zsidó vegyesházasság miatt vagy annál történt közreműködés miatt indított büntetőper sem volt. Ez különösen annak fényében érdekes, hogy a „fajvédelmi” házassági köteléki jogi szabályok Magyarországon ugyan a vegyesházasságok számának drasztikus csökkenéséhez, de nem megszűnéséhez vezettek: míg 1895 és 1918 között ez a szám folyamatosan emelkedett, a két háború közötti időszakban stagnált, a II. világháború éveiben csupán erősen visszaesett.¹⁵⁷ A büntetőperek hiánya ezek esetében minden bizonnyal azzal magyarázható, hogy belügyminiszteri engedély¹⁵⁸ birtokában kötötték meg őket. Karády kiemelte, hogy az érintettek közül sem a férfiaknál, sem a nőknél nem voltak elhanyagolható számúak Budapesten az ilyen házasságok, sőt éppen a végveszély hónapjaiban, az NS-megszállást (1944. március 19.) követően, jelentősen meg is szaporodtak.¹⁵⁹

A zsidók és nem zsidók közötti vegyesházasságok megkötésének akadályát 1941-ben kiegészítették a zsidók származás alapján történő rasszista meghatározásával (9. §), és lehetővé tették az ilyen házasságok megtévesztésre való hivatkozással történő megtámadását akkor is „ha a megtévesztés olyan tényköriülményre vonatkozik, amely a házastárs személyi állapotának megítélése szempontjából a 9. § értelmében lényeges, s a megtévesztést a másik házastárs tudva maga idézte elő, vagy tudta a megtévesztést, amely egy harmadiktól ered” (10. §). Az, hogy a zsidó vagy nem zsidó származás a lényeges személyes tulajdonság fogalmi körébe vonható-e, a II. zsidótörvény óta (1939. évi IV. tc.) vitatott volt. A III. zsidótörvény hatályba lépését követően a bírói joggyakorlat válasza erre a kérdésre kétséget

¹⁵⁵ Indoklás az 1941. évi XV. törvénycikkhez.

¹⁵⁶ „Az a magyar honos nem zsidó, aki zsidóval, az a zsidó, aki magyar honos nem zsidóval, úgyszintén az a magyar honos zsidó férfi, aki külföldi honos nem zsidó nővel a 9. §-ban foglalt tilalmat megszegve házasságot köt, büntetett követ el és öt évig terjedhető börtönnel, hivatalvesztéssel és politikai jogai gyakorlásának felfüggesztésével büntetendő. Ugyanígy büntetendő az a polgári tisztviselő, aki tudja, hogy a 9. §-ban foglalt házassági akadály áll fenn és a házasság megkötésénél közreműködik. Ha pedig a polgári tisztviselő gondatlanságból működik közre az ilyen házasság megkötésénél, vétséget követ el és büntetése három hónapig terjedhető fogház.” Lásd hozzá: FEHÉRVÁRY, Magyar magánjog kistükre 141.

¹⁵⁷ KARÁDY, Asszimiláció és társadalmi krízis 145.

¹⁵⁸ A feltételekről és az engedélyezési eljárásról lásd STEIN, A zsidók érvényes házasságának alaki kellékei.

¹⁵⁹ KARÁDY, A vegyesházasságok Budapesten 1950 előtt 85–86.

kizáróan igenlő volt,¹⁶⁰ bár a Baranya vármegyében 1894 és 1945 közötti időszakra vonatkozóan végzett levéltári kutatások azt mutatják, hogy ez a relatív érvénytelenítési ok a dél-dunántúli joggyakorlatban kevésbé volt jelentős. A tapasztalat azt mutatja, hogy a korabeli bontójog (a vétkeességi és a feldúltsági elv alkalmazásának keveréke) viszonylag könnyen lehetővé tette a házasság felbontását, és ha ugyanezt a házasságot megtevesztés miatt megtámadták, a megtámadási okot csak másodlagosan vizsgálták.¹⁶¹ A feldogozott levéltári iratok között mindössze öt esetben fordult elő a házasság megtámadása, és az öt esetből kettőben volt legalább az egyik házastárs zsidó. A zsidó származás azonban egyik eljárásban sem volt releváns a követelés megalapozottsága szempontjából.¹⁶² A levéltári kutatás eredményeit eredményeinek az összefoglalását ezen a jogterületen is egy kiemelt ügy segítségével szeretném kiegészíteni.

Lőke László Tibor, az Alsódunántúli Mezőgazdasági Kamara intézője és *Szing Klára* hercezsöllői lakosok 1941. január 4-én kötöttek házasságot, melyből egy gyermek született. A férj keresetlevelében előadta, hogy nagyatyja, *Lőke Lajos* zsidó volt, aki házasságkötése előtt római katolikus vallásra tért, azaz gyermekei születésükkor már katolikusnak lettek keresztelve. Kezdetől fogva boldogtalan házasságukat felesége idegállapotával és abnormális természetével, többszöri öngyilkossági kísérletével magyarázta. Az életközösség a felek között 1942. február 26-án szűnt meg, amikortól a férj az irodájában aludt és hétvégén is ott maradt. Mivel felesége leánykori idegösszeomlásáról a házasságkötéskor nem volt tudomása, a bíróságtól elsősorban megtevesztésre hivatkozva a házasság érvénytelenítését (Ht. 55. §) kérte, másodsorban pedig annak felbontását (Ht. 80. § a) és felesége vétkeessé nyilvánítását kérte a férj, aki ekkor már főhercegi uradalmi intéző volt Hercegszöllősön.¹⁶³ Az aktában szerepelt a felperes állampolgársági bizonyítványa is, mely szerint a trianoni békeszerződést becikkelyező 1921. évi XXXIII. tc. rendelkezésének megfelelően 1922. július 1-jén bejelentette állampolgársága fenntartására irányuló elhatározását.¹⁶⁴

A per a bontóperekben szokásos eljárás szerint zajlott. A sikertelen békéltetést követően tárgyalási határnapot tűztek,¹⁶⁵ majd az alperes ellenkeresetet terjesztett elő, melyben a megtámadási és a bontási kérelem együttes tárgyalását, a per tartamára különélés elrendelését és ideiglenes nőtartást kiszabását kérte, valamint azt, hogy felperes katonai szolgálata ellenére a per felfüggesztését ne rendeljék el. Az alperesi előkészítő iratban a feleség a következőket állította: „*felperes a maga iránti szimpátiát felkelteni célzó önvallomásként beismeri, hogy apai részről zsidó származású, (...) de házasságkötésüket megelőzően koránt sem volt ilyen őszinte, mert zsidó származását, ami a mai idők felfogásán keresztül igen lényeges személyi tulajdonságnak minősül, elhallgatta*“. Ezért ő lenne az – folytatódik az irat – aki megtevesztésre hivatkozva a házasságot megtámadhatná, de ezt ő nem teszi, mert megbocsátotta férje magatartását, „*a szüleim és az én társadalmi helyzetem tekintetében is nagy súllyal jelentkező megtevesztést*“. A házasságot gyermekükre való tekintettel tartotta fenn, és felperesnek a származását nem hánytorgatta a szemére akkor sem, amikor a férfi „*éppen ezen származási személyi tulajdonsága folytán nem lett véglegesítve*“ a munkahelyén, más pályázatát elutasították, és csak a nő atyjának személyes közbejárására alkalmazták a hercegi uradalomban is. Az ő döntése volt, hogy a

¹⁶⁰ ALFÖLDY – SZENTMIKLÓSI, A házassági per kézikönyve 104.

¹⁶¹ HERGER, Eherecht in Ungarn 45–81.

¹⁶² HERGER, A Pécsi Királyi Törvényszék ítélkezési gyakorlata a III. zsidótörvény hatályba lépését követően 46–74.

¹⁶³ MNL BML VII/2b 1216/1942 számú ügyben szám nélküli keresetlevél, 1942. március 24.

¹⁶⁴ MNL BML VII/2b 1216/1942/13 sz. bizonyítvány, 1942. március 24.

¹⁶⁵ MNL BML VII/2b 1216/1942/2 sz. békéltetési jegyzőkönyv.

békülésben bízva viselni kénytelen férje „származása szépséghibájának következményeit”.¹⁶⁶ Az ideiglenes nőtartást elrendelő végzést¹⁶⁷ követően felperes tartalékos tüzérhadnagyként az orosz fronton szolgált 1942 májusától. Szabadsága alkalmával kérte a per felfüggesztésének megszüntetését, de rövid idő múlva az alperesi képviselő bevonulása miatt újra felfüggesztésre került sor. A törvényszék 1944. június 8-án 6 hónapra ágytól és asztaltól elválasztotta a feleket,¹⁶⁸ és ennek letelte után – amennyiben a békülés nem történne meg – felperest feljogosította végleges bontás kérésére. Az 1946. május 13-i hivatalos jelentés szerint a perben a nyilvántartási idő letelt, azaz a per érdemi ítélet nélkül zárult le,¹⁶⁹ valószínűleg felperes frontszolgálatban bekövetkező halála miatt. A per során – a kereseti kérelemmel szemben – a megtámadás kérdésével a bíróság nem foglalkozott, és a jegyzőkönyvekben illetve határozatokban is bontóperként jelölték az ügyet.

A Ht. bontójogát a III. zsidótörvény egy mondatlall egészítette csak ki: a bontást nem akadályozza az, ha a bontóok megvalósítását követően a vétkes házastárs elmebetegségbe esik (8. §). Az 1894 és 1945 közötti évek házassági köteléki jogára vonatkozó levéltári kutatások alapján megállapítható, hogy ez a mondat teljes mértékben felesleges volt. A Ht. az objektív bontóokokat, azaz az elmebetegség bontó okként történő elismerését is elutasította. Ha azonban egy szubjektív (vétkességi elven alapuló) bontóok megvalósulása bizonyítást nyert, illetve relatív bontóok esetén a feldúltságot is megállapította a bíróság, a házasságot felbontották, függetlenül attól, hogy a vétkes házastárs a bontás időpontjában elmebeteg volt vagy sem. A jogalkotó azonban talált két curiai döntvényt, melyre a módosítás indokaként hivatkozott (P. VIII. 2196/1906, P. III. 2461/1940): ezekben a bíróság a bontókeresetet – egyértelműen hibásan – azért utasította el, mert a házastárs elmebetegség miatt gondnokság alatt állt. Ezekben az esetekben a főbíróság nem vette figyelembe, hogy a bontóok a megbetegedés előtt valósult meg, ezért – állította a miniszteri indokolás – szükségesnek látszik az elv megerősítése.¹⁷⁰ Ilyen módon a polgári jogi kultúra jogegyenlőségi elvét elvető III. zsidótörvény a köztudatba – legalábbis a bontójog tekintetében – a jogállamiság őreként igyekezett bevonulni. A házastársak vallásának vagy származásának a megtámadási perekhez hasonlóan a bontóperekben is csekély jelentősége volt. Abban a hét bontóperben, melyben a keresetet 1942-ben terjesztették a Pécsi Királyi Törvényszék elé és a peres felek legalább egyike zsidó volt, a származásnak vagy vallásnak a perben jogi jelentősége egyáltalán nem volt. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a bontóok alapjául szolgáló házassági konfliktus kialakulásához a származás vagy a vallás – különösen vegyesházasság esetén – kisebb-nagyobb mértékben ne járulhatott volna hozzá, melyre szolgáljon példakét az alábbi eset.

Klein Anna és Schelczzer Mór kovácshidai kereskedő 1928. március 1-jén kötött házasságot Pécsen. A felek mindketten izraeliták voltak. Házasságukból négy évvel később egy fiúgyermek született. A férj beszerző útjai során felesége egyedül volt otthon. 1941 márciusában *Schelczzer Mórt* 3 hónap munkaszolgálatra hívták be, de június 10-én váratlanul haza érkezett. Lakásukban feleségét egy idegen férfival találta. A keresetlevélben a felperes férj erről a következőképp írt: „(...) *nem hittem, hogy 140 kg súlyú zsidó feleségem egy közismert nyilas kerületi vezetővel adja össze magát. Veszekedtem*

¹⁶⁶ MNL BML VII/2b 216/1942 sz. ügy, dátum és szám nélküli alperesi előkészítő irat.

¹⁶⁷ MNL BML II/2b 1216/1942/4. sz. végzés, 1942. június 16.

¹⁶⁸ MNL BML VII/2b 1216/1942/38. sz. ítélet.

¹⁶⁹ MNL BML VII/2b 1216/1942/44. sz. hivatalos jelentés.

¹⁷⁰ <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94100015.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D51>.

emiatt vele, sőt arra került sor, hogy egy ízben el is küldött, de visszamentem. Azóta azonban kétségtelen bizonyítékot szereztem, hogy a feleségem a szeretője már évek óta Bethlen Ferencnek, és a nevezettet pénzeli az én keserves keresményemből”. A férjet a nő a kizárólagos tulajdonában álló házból elzavarta, ezzel az életközösség köztük megbomlott, ezért a férj a házasság felbontását és felesége vétkessé nyilvánítását kérte a Ht. 80. § a, és c, pontja, továbbá 85. § alapján.¹⁷¹ A per érdemi határozat nélkül ért véget, mert az 1942. december 22-én tartott szóbeli tárgyaláson a felperesi képviselő bejelentette, hogy megbízója az orosz fronton mintegy két héttel korábban, december 5-én elesett.¹⁷²

Mivel a III. zsidótörvény fajgyalázási tényállása (15. §) a házasságon kívüli nemi kapcsolatokra vonatkozott, világos, hogy ez képezte az összekötő elemet a törvény heterogén szabályai és a fajvédelmi célzat között. A törvény miniszteri indokolása és a korszak magánjogi szakirodalma is a szükséges fajvédelem részeként tekintett a házassági jog ilyen módon történő kiegészítésére, illetve módosítására annak érdekében, hogy „a zsidó szellem uralmát” Magyarországon felszámolják.¹⁷³ A házasságon kívüli nem kapcsolat büntetéssel történő fenyegetése zsidók és nem zsidók között csak a férfi elkövető ellen irányult, és kizárólag az ún. tisztességes nőt védelmezte. A vizsgált levéltári forrásanyagban kevés, mindössze öt olyan fajgyalázási per anyaga található, melyekben a vádemelés 1942-ben történt. A vétség vádjával indított eljárásokat két esetben megszüntették, három ügyben pedig felmentő ítélet született. Érdemes röviden ebbe az ügytípusba is betekinteni pár példa erejéig.

Az 57 éves pécsi éjjeliőr, *Weisz Ignác* ellen folytatólagosan elkövetett egyrendbeli fajgyalázás vétségének vádjával indult büntetőeljárás.¹⁷⁴ A sértett *Bálint Julia* római katolikus vallású és nem zsidó származású volt. Az 1942. augusztus 24-én felvett nyomozati jegyzőkönyv szerint a vádlott védekezésül előadta, hogy évek óta asztmában és vérbajban szenved, már nem munkabíró, ezért gyámolítóra volt szüksége. Három éve élettársa a sértett, aki szintén beteges. Céljuk az volt, hogy egymáson szükség esetén segíteni tudjanak. A III. zsidótörvény hatályba lépése óta egymással nem közösködtek, de egyébként is öreg emberek már, nemi vágyak nélkül. Ő éjjeliőrként, a nő pedig bejárónőként keresi kenyerét, azaz váltják egymást az ágyon, alig találkoznak az eltérő beosztás miatt.¹⁷⁵ Felmentő ítélet az ügyben a Bp. 326. § 2. pont 1. esete alapján, bizonyítottság hiánya miatt született 1942. november 27-én.¹⁷⁶

A 45 éves, özvegy, munkanélküli, volt fatelepi munkás, *Fischer Ernő* ellen egyrendbeli, folytatólagosan elkövetett fajgyalázás vétsége és az 1937. évi X. tc. 2. §-ba ütköző valótlan hír terjesztése vétsége miatt indított büntetőeljárás is tanulságos. A vádirat szerint *Fischer* egy keresztény nővel meg nem határozható alkalommal nemileg érintkezett, illetve azt a kijelentést tette, hogy a háborút feltétlenül Magyarország ellenségei fogják megnyerni.¹⁷⁷ Az 1942. június 20-i jelentésben beszámoltak arról, hogy a vádlottal vadházasságban élő *Bosnyák Margit* „már saját ruháit, értéktárgyait stb. adogatja el, csakhogy a zsidót tartani tudja. (...) rokonai kérték, hogy hagyjon föl a zsidóval, de nevezett nő kijelentette, hogy nem hagyhatja el, mert Fischerből idővel még híres ember lehet. A zsidó valamint a keresztény nő angolbarát érzelmeiket hangoztatják. *Bosnyák Margit* teljesen a zsidó befolyása alá került, mostmár nem bír

¹⁷¹ MNL BML VII/2b 718/1942 sz., szám és keltezés nélküli keresetlevél.

¹⁷² MNL BML VII/2b 718/1942/15. sz. tárgyalási jegyzőkönyv.

¹⁷³ LUSICZA: A házassági jogról szóló 1894: XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról 4.

¹⁷⁴ MNL BML VII/2b 3229/1942/12733 sz. vádirat, 1942. szeptember 13.

¹⁷⁵ MNL BML VII/2b 3229/1942/3 sz. jegyzőkönyv.

¹⁷⁶ MNL BML VII/2b 3229/1942/5 sz. ítélet.

¹⁷⁷ MNL BML VII/2b 4837/1942/17625 sz. vádirat.

szabadulni”.¹⁷⁸ Egy újabb, 1942. november 6-i nyomozati jelentés szerint a feljelentő, *Hegedűs György* határozott tudomással bírt arról, hogy a *Fischer* és *Bosnyák Margit* a fajvédelmi törvény hatályba lépése után is folytatta az ekkor már 10 éve tartó szerelemi viszonyát. A valószínűleg visszautasított *Hegedűs* figyelmeztette a nőt, majd mivel az továbbra is fenntartotta a viszonyát *Fischerrel*, jelentést tett.¹⁷⁹ A bíróság az eljárást – mivel a tárgyalás alkalmával a közvádoló bizonyítottság hiányában a vádat ejtette, pótmagánvádnak pedig helye nem volt – 1943. január 23-án megszüntette.¹⁸⁰

A Pécsi Királyi Ügyészség és a Pécsi Királyi Törvényszék enyhe hozzáállását a fajgyalázási perekben a bontóperek kapcsán tett észrevétellel lehet magyarázni. A Ht. hatályba lépését követő első évek után hazánkban egységesen érvényesült az a szemléletmód, hogy a házasságtörés bontóoka esetén (Ht. 76. §) a teljes bizonyítottsághoz tetten érést várnak el. Ha a tanúvallomások alapján nem volt megállapítható, hogy a nemi érintkezést a tanúk konkrétan látták, házasságtörés helyett erkölcsstelen élet megátalkodott folytatása (Ht. 80. § a.) alapján bontották fel a házasságot. A bizonyítottságnak ezt a fokát vártak el a fajgyalázási perekben is. Ezzel a bírói hozzáállással szemben a nyomozati jelentések szóhasználata a zsidó származású vagy vallású terhelteket illetően rendkívül negatív és sértő volt, melynek azonban jogi jelentősége nem volt. Figyelemre méltó az is, hogy a feltételezett fajgyalázási esetek feljelentés útján jutottak a nyomozóhatóság tudomására, ami ismét sokkal inkább a társadalmi mentalitásra, mint a jogászai szakmunka jellegére utal.

A III. zsidótörvény indoklásában két olyan szakasz van, amelyeknél (többek között) nagyon röviden a náci házassági jogra is utaltak: a vegyesházasságok tilalmánál (9. §) és a házassági kölcsönök szabályozásánál (5. §). Teljesen elképzelhetetlen volt azonban az, hogy a bíróságok a német joggyakorlatra hivatkozzanak – amint ezt a Pécsi Törvényszék fennmaradt iratai is bizonyítják.

A magánjogi szakirodalomban *Alföldy Dezső* és *Szentmiklósi István* a zsidók és nem zsidók közötti házasságok tilalmát közérdekkel indokolták,¹⁸¹ vagy éppen az állampolgársági vagy származási bizonyítványok jelentőségét hangsúlyozták minden indoklás nélkül. Az 1941. augusztus 8-án életbe lépett 1941. évi házassági törvény a *Szladits Károly* tiszteletére készült ünnepi kötetben óvatos kritikát váltott ki *Sárffy Zoltán* részéről, mivel a jogszabály nem csak a zsidók jogállásával kapcsolatos kérdéseket szabályozta.¹⁸² Ellenpélda hiányában megállapítható, hogy a magánjogászok az új normák kihirdetésével – anélkül, hogy véleményüket kinyilvánították volna – vagy egyetértettek, vagy hallgattak.

Olyan személyes körülményt, amellyel ezt a viselkedést indokolhatta volna, csak kivételesen találunk. A kor vezető magánjogtudósának, *Szladits Károlynak* (1871–1956), aki 1917 és 1942 között a budapesti egyetemen a magánjog professzora volt,¹⁸³ elsősorban feleségéért, *Konrád Margit*ért (1880–1963) és fiaikért, *Imréért* (1906-?) és *Károlyért* (1911–1986) kellett aggódnia, mert felesége a nagyszülei származása és hitvallása miatt az 1941. évi házassági törvény 9. §-a szerint zsidónak számított. Az e törvény szerint tiltott házasságokból származó gyermekek is zsidóknak számítottak, és *Szladits* az 1941-ben uralkodó politikai körülmények között nem lehetett biztos abban, hogy a

¹⁷⁸ MNL BML VII/2b 4837/1942/318 sz. jelentés.

¹⁷⁹ MNL BML VII/2b 4837/1942/6385 sz. jelentés.

¹⁸⁰ MNL BML VII/2b 4837/1942/4 sz. végzés.

¹⁸¹ ALFÖLDY – SZENTMIKLÓSI, A házassági per kézikönyve 3.

¹⁸² SÁRFFY, A házassági törvény novellája 69–77.

¹⁸³ HAMZA, Károly Szladits (1871–1956).

törvényt nem fogják visszamenőlegesen alkalmazni azokra a házasságokra, amelyek a törvény hatályba lépése előtt kötettek. Ez azt jelenthette, hogy a fiai is veszélyben voltak. *Takács Péter* 2022-ben tette közzé azt az ismeretlen „*Excellenciás Úrnak*” (valószínűleg *Radocsay László* igazságügyi miniszternek) címzett levelet, amelyet *Szladits* 1941. június 14-én írt a budapesti Érmelléki út 7. szám alatti házból: „*Kegyelmes Uram! Mély tisztelettel esedezem, kegyeskedjék engem és feleségemet a napirendre tűzött házassági törvény ügyében kihallgatáson mielőbb fogadni és megengedni, hogy – ha netalán vizsgálórlódás okából személyesen én nem jöhetnék is el, – feleségem egyedül terjeszthesse elő kérelmünket, amely a katolikus családok százait a legsúlyosabban érinti. Előre is hálás szívvel köszönöm Nagyméltóságod kegyes jóságát, a legmélyebb tisztelettel vagyok kegyelmes Uram alázasos híve Szladits Károly*“.¹⁸⁴ Nagyon valószínű, hogy a meghallgatásra azért volt szükség, mert az igazságügyi miniszter kivételesen mentesíthette az érintettet a törvény következményei alól, ha bizonyos feltételek teljesültek. Nem reális az az elvárás, hogy egy jogtudós ilyen körülmények között nyilvánosan nyilatkozzon a jogfosztásról. Történelmi tény azonban, hogy az ún. Auschwitzi Jegyzőkönyvet *Székeley Mária* fordította magyarra *Szladits Károly* villájában,¹⁸⁵ talán az ő tudtával.

4. Az „Igazságosság” szolgálata kontra költségcsökkentési törekvések

Az anyagi magánjoggal ellentétben a polgári eljárásjogot 1911-ben sikeresen kodifikálták és modernizálták Magyarországon. *Plósz Sándor* (1846–1925)¹⁸⁶, az „egyedüli kodifikátor” és műve alapvető változást hozott a szemléletmód és a gyakorlat tekintetében is, ha ez a változás nem is azonos intenzitással jelentkezett a polgári eljárásjog minden részterületen. Az 1911. évi I. tc. (a továbbiakban: Pp.) hatékonyan mozdította elő a korabeli iparosodó társadalmon érdekeit az írásbeli tárgyalás megszüntetésével, a szóbeliség, a közvetlenség, a nyilvánosság és a bizonyítékok szabad mérlegelése elvének a biztosításával, valamint a tárgyalás felgyorsításával és költségeinek csökkentésével. Bár az I. világháború idején lépett hatályba (1915) és több évtizedes előkészületi munka állt előtte, a korabeli eljárásjog-tudomány leghaladóbb nézetein alapult,¹⁸⁷ és számos progresszív eljárásjogi garanciát honosított meg a magyar jogban. *Plósz* nagyszámú német nyelvű

¹⁸⁴ Közli: TAKÁCS, A Szladits család és a XX. századi történelem 80.

¹⁸⁵ A 60 oldalas átirat egy német nyelvű jelentés volt két szlovákiai zsidó fogolyról, *Rudolf Vbráról* (*Walter Rosenberg*) és *Alfred Wetzlerről* (*Josef Lanik*), akik Auschwitzból megszöktek, majd hazatértek. A jelentést 1944 áprilisában egy pozsonyi rejtékhelyen rögzítették, majd fordítás után elküldték *Horthy* kormányzónak, más magas rangú közéleti személyiségeknek és egyházi vezetőknek, köztük *Serédi Jusztinián* hercegprímásnak, hogy még a gettósított vidéki zsidók deportálásának megkezdése, azaz 1944. május 15-e előtt tudják, vagy legalábbis tudhassák, mi történik a magyar zsidókkal Auschwitzban. Lásd többek között: TAKÁCS, A Szladits család és a XX. századi történelem 80.; HARASZTI, Az Auschwitzi Jegyzőkönyv 44–75.

¹⁸⁶ HAMZA, Emlékezés Plósz Sándorra (1846–1925).

¹⁸⁷ Lásd: WACH, Der Entwurf der ungarischen Civilprozeßordnung 165–491.

publikációja¹⁸⁸ és a következő évtizedekben a magyar Pp-re adott német nyelvű reakciók¹⁸⁹ a magyar, az osztrák és a német jogtudósok közötti aktív eszmecsere utalnak.

Plósznál alig két évtizeddel volt fiatalabb *Magyary Géza* (1864–1928), aki a sikeresnek tekintett¹⁹⁰ polgári eljárásjogi kódex kommentárjában szintén kifejezte, hogy átlátható, világos rendre van szükség – ahogy ezt *Magyary* tudományos indíttatásáról *Fabinyi Tibamér* megjegyezte.¹⁹¹ *Magyary* 1913-ban közreadott tankönyve, amely 1924-ben már másodszor jelenhetett meg¹⁹², valóban világos dogmatikai rendszerbe öntötte a magyar polgári eljárásjogot, hiszen *Magyary* a *Plósz* által felvetett kérdéseket széleskörű szakirodalmi apparátust felhasználva és nagy precizitással kommentálta, a jogállamiság kívánalmait szem előtt tartva.¹⁹³

A két világháború közötti időszak polgári eljárásjogi módosításai nagyrészt a megváltozott társadalmi és gazdasági körülményeknek voltak köszönhetőek. A háború esetére szóló kivételes intézkedéseket lehetővé tevő törvénycikk alapján számos olyan rendeletet adtak ki, amelyek a háborús évek alatt a *Plósz*-kódextől eltérően szabályozták a polgári perrendtartást, a liberális elvek háttérbe szorításával.¹⁹⁴ Az 1920-as években az igazságszolgáltatás növekvő leterheltsége és a romló gazdasági és pénzügyi helyzetből következett elkerülhetetlen létszámcsökkenés szükségessé tette az eljárás egyszerűsítését. A polgári perrendtartás és bírósági szervezet módosításáról szóló 1925. évi VIII. tc. a 2.779/1916. számú miniszterelnöki rendeletet követte azzal, hogy a táblabíróságok fellebbviteli szenátusainak és a Kúria szenátusának a taglétszámát ötről háromra csökkentette – az indokolás szerint gazdaságos megoldásként.¹⁹⁵ Ugyanez a törvény vezette be az egyesbíráskodást,¹⁹⁶ növelte a vita tárgyává tehető összeghatárokat a peres eljárásokban, fellazította a szóbeliség és a közvetlenség elvét, valamint eltörölte a bírósági eljárásban a jegyzőkönyvvezető kötelező részvételét. Nagy jelentőséggel bírt az ún. ugró fellebbezés lehetővé tétele is, amely egyszerűsítette a fellebbezés menetét olyan eljárásokban, amelyekben a peres felek egyikének csak jogi kifogása vagy a tényálláson szűkebb értelemben túlmutató kifogása volt az elsőfokú ítélettel szemben. Ilyen esetekben a fellebbezésről való lemondás lehetőséget adott arra, hogy azonnal a felülvizsgálati kérelem lehetőségével éljen az adott fél.¹⁹⁷

Az igazságszolgáltatás egyszerűsítéséről szóló 1930. évi XXXIV. tc. indoklásában a magyar jogalkotó és annak háttérében a végrehajtó hatalom azt hangsúlyozta, hogy a korábbi rendelkezések még az ügyhátralék feldolgozását sem tették lehetővé, és főként nem teremtettek alapot (az

¹⁸⁸ PLÓSZ, Beiträge zur Theorie des Klagerechtes; PLÓSZ, Entwurf der ungarischen ZPO; PLÓSZ, Ungarisches Zivilprozessrecht; PLÓSZ, Die Struktur des Zivilprozesses in der neuen ZPO; PLÓSZ, Die Prozeßleitung des Gerichts nach der neuen ungarischen Zivilprozeßordnung 392–398.; PLÓSZ, Die Natur der gesetzlichen Vermutung; PLÓSZ, Zwei Vorträge aus dem ungarischen Zivilprozeßrecht.

¹⁸⁹ GOTTL, Ungarische Zivilprozeßordnung mit Erläuterungen; SCHRUTKA, Die neue ungarische Zivilprozessordnung 309.; SCHMIDT, Die neue Zivilprozeßordnung für Ungarn 539–551.; KOHLER, Alexander Plosz und die Offizialmaxime im ungarischen Zivilprozesse 1–3. Lásd a magyar szerzők német nyelvű értékeléseit is: MAGYARY, Die neue ungarische Zivilprozeßordnung 230–234. és FODOR, Die neue ungarische Zivilprozessordnung 35–49.

¹⁹⁰ TIHANYI, Plósz Sándor remekműve 28.

¹⁹¹ FABINYI, Magyary Géza emlékbeszéd 158.

¹⁹² MAGYARY, Magyar polgári perjog.

¹⁹³ FABINYI, Magyary Géza emlékbeszéd 158.

¹⁹⁴ 1912. évi LXIII. tc.

¹⁹⁵ Lásd: Az 1925. évi VIII. törvénycikk indokolása a polgári eljárás és az igazságügyi szervezet módosításáról.

¹⁹⁶ FODOR, A törvényszéki egyesbíráskodás 91–92.

¹⁹⁷ STIPTA, Das Zivilverfahrensrecht (1848–1945) 556.

elkerülhetetlennek tartott) további létszámcsökkentéshez.¹⁹⁸ A polgári eljárás mindössze 99 szakaszban történt újabb módosítása (2–100. §§) tehát 1930-ban más módszerrel próbálkozott: tömörebbé tette az eljárási szakaszokat, mivel a perindítás és az érdemi tárgyalás közötti különbség gyakorlatilag megszűnt (10-13. §§), ami lehetővé tette, hogy mindkét tárgyalást ugyanazon a napon tartásuk meg.¹⁹⁹ A *Plósz*-kódex szegénnyjoggal kapcsolatos rendelkezéseit a szakemberek széles körben bírálták,²⁰⁰ ami további kihívást jelentett a jogalkotó számára. Az 1925. évi novella már első alkalommal korlátozta az előkészítő beadványok benyújtásának lehetőségét. Az 1930. évi novella indokolásában a szerkesztők a további módosítást azzal indokolták, hogy a gyakorlatban az előkészítő beadványok mindezek ellenére is gyakran elszabadultak, terjedelmük miatt az ügyiratok áttekinthetetlené váltak, és még az olvasásuk is nagy terhet jelentett a bíróságok számára. Ezért 1930-ban rendelkeztek arról is, hogy az előkészítő beadványoknak rövidnek és világosnak kell lenniük. A szerkesztők gazdaságossági szempontból indokoltak tartották a közvetlenség elvének a megsértését is.²⁰¹ Ahogy *Stipta* megállapítja, az 1930. évi novella az előkészítő iratok tartalmának szigorú meghatározásával és a tényállítások hangsúlyozásával a bizonyításban az eljárás további felgyorsítását tűzte ki célul.²⁰² Célszerűségi okra hivatkozva szüntették azt a lehetőséget is, hogy a felek a fellebbezési eljárás tárgyalásán bemutassák az iratokat vagy az elsőfokú ítéletet azzal, hogy bevezették a bíró általi előterjesztést,²⁰³ továbbá még inkább egyszerűsítették a jogorvoslati rendszert.

Az átfogó eljárási reformok mellett számos törvény²⁰⁴ tartalmazott olyan eljárási rendelkezéseket, amelyek további, ezt az irányvonalat követő változást eredményeztek. Ezek a korrekciók egyrészt a jegyzőkönyv és az ítélet tartalmát, másrészt a *Plósz*-kódexben szabályozott különleges eljárásokat, de – elsősorban a költségek csökkentése érdekében – a bizonyítási eljárást is érintették. A kortársak szerint ezen a területen számos nem feltétlenül indokolt költségkímélő intézkedés is történt. Végül, de nem utolsósorban az állam közvetlenül azzal is „spórolt”, hogy a zsidó bírákat megfosztotta tisztességüktől.²⁰⁵ A magyar polgári eljárásjog két szempontból is jelentős változásokon ment keresztül a két világháború közötti időszakban. Egyrészt ekkor alakult ki és tisztult le a jogterület dogmatikája, másrészt azonban a vizsgált időszak végén, a II. világháború éveiben számos klasszikus alapelv sérült. A kodifikáció megvalósulása és a dogmatikai szigor nem tudta megakadályozni azt, hogy a polgári eljárásjog is áldozatul essen a jogszűkítésnek. Ennek oka, módszere és célja azonban más volt, mint az anyagi jog esetében. Nem a „jog megújításáról” volt szó a „III. Birodalom” nemzetiszocialista jogi propagandájának²⁰⁶ vagy (az 1920. évi, majd különösen az 1938 utáni) magyar „faji törvényhozásnak” a keretében, amely összességében tetemes

¹⁹⁸ Lásd: Az 1930. évi XXXIV. törvénycikk indokolása a törvénykezés egyszerűsítéséről.

¹⁹⁹ STIPTA, *Das Zivilverfahrensrecht* (1848–1945) 557.

²⁰⁰ *Meszlényi* más az I. világháború éveiben felhívta a figyelmet a szegénnyjog területén meglévő hiányosságokra. Lásd: MESZLÉNYI, *A szegénnyjogi jog szabályozása* 371–372.

²⁰¹ STIPTA, *Das Zivilverfahrensrecht* (1848–1945) 558.

²⁰² STIPTA, *Das Zivilverfahrensrecht* (1848–1945) 559.

²⁰³ SZÍVÓS, *Az eventualitás fejlődéstörténete és hatása az írásbeli perfelvételre* 150–152.

²⁰⁴ 1932. évi IV. tc. a társadalombiztosítási bíráskodásról; 1931. évi XXVI. tc. a gazdasági és hitelélet rendjének, továbbá az államháztartás egyensúlyának biztosításáról; 1927. évi IV. a hagyatéki eljárásról; 1939. évi II. tc. a honvédelemről.

²⁰⁵ SCHWEITZER, „Búcsú a magyar zsidó bíráktól” 69–83.

²⁰⁶ DE BOOR, *Die Funktion des Zivilprozesses in der völkischen Rechtsordnung* 834–838.

mértékben járult hozzá a jogállamiság felszámolásához.²⁰⁷ Ezt jelzi többek között az a tény, hogy *Radocsay László* magyar igazságügyi miniszter korábban már hivatkozott, a magyar jogújításról szóló munkájában a polgári eljárásjogot nem is említette.²⁰⁸ Sőt, a polgári eljárásjog a közös jogtörténeti örökség példajaként sem került elő a vizsgált korszak német-magyar jogi diszkurzusában.²⁰⁹ A jogállamiság fontos elemét képező eljárási elvek szűkítésével, majd következő lépésként a háborús előkészületek időszakában és a hadiállapot alatt hozott intézkedésekkel és diszkriminatív törvényekkel azonban elvesztette ez a jogterület is a polgári karakterét – vonja le a következtetést összefoglaló művében *Stipta*.²¹⁰

A polgári jogállamiságnak a *Horthy*-rendszer alatti hanyatlásához kétségtelenül hozzájárult a polgári eljárásjogban tapasztalható trend is, amelyre a korabeli jogászok csak óvatosan és meglehetősen jóhiszeműséggel reagáltak,²¹¹ melynek bizonyítékaként zárjuk e tanulmányt azokkal a sorokkal, amelyeket *Fabinyi* 1930-ban vetett papírra *Magyary Géza* tudományos felfogásáról: *Fabinyi* szerint a hazafiasság mellett *Magyary* habitusának fő ismérve az „igazságosság volt, és úgy érezte, hogy a perjog rendszerének és fogalmainak tisztázása az egyik főeszköze annak, hogy megvalósulhasson az ő legfőbb eszménye: a *justitia regnorum fundamentum*“.²¹²

5. Zárszó

1935-ben *Túry Kornél Sándor*, a szegedi egyetem kereskedelmi jogi professzora mintegy 140 oldalas értekezésben elemezte a jogalkotás és a jogalkalmazás igazságosságának kérdését a magánjog, különösen a kereskedelmi jog területén. Arra a következtetésre jutott, hogy a jogrendszer, mint az emberi együttélés külső rendjének megteremtésére hivatott szervezet, a maga összetettségében soha nem tudja teljes mértékben megvalósítani az abszolút igazságosságot. Előfordulhat, hogy a külső tényeknek joghatást kölcsönző magánjogi szabály kivételesen jogvesztéssel járhat az egyik vagy másik fél számára, és ezért az abszolút igazságosságra való törekvés nem feltétlenül szolgálja a jogrendszer célját. *Túry* véleményének igazságtartalmát mindenki kénytelen elismerni, aki valaha vállalkozott arra, hogy az ember és ember közötti jogviszonyban megjelenő érdekellentétet és az arra adott jogi válaszok viszonylagosságát tanulmányozza.

E tanulmányt ezért azzal zárjuk, hogy – értelmezési keretünkhöz ragaszkodva – idézzük *Túry* munkásságának az alaptézisét, amely őt az igazságszolgáltatás vizsgálatára készítette: „Jogtudománynak, jogalkalmazásnak és jogalkotásnak végső célja az igazság kutatása és megvalósítása. A jogtudomány ezt a célt csak úgy érheti el, ha minden más tudományhoz hasonlóan a valóság kutatását tartja szem előtt s e célra alkalmas eszközöket is választ ki. A (bírói) jogalkalmazás jogot csak akkor szolgáltat, ha az eldöntésre váró konkrét esetben a valóságos tényállás felderítésére törekszik s az ilyként felderített tényállásra a helyes

²⁰⁷ SZAKÁTS, Die Grundprinzipien der neueren ungarischen Rechtschaffung 491–498.

²⁰⁸ SÜB, Buchbesprechung. Die Rechtserneuerung in Ungarn vom knl. ung. Justizminister László v. Radocsay 32.

²⁰⁹ Lásd többek között: CONDANARI-MICHLER, Der Einfluß des deutschen Rechts auf die ungarische Rechtsentwicklung 49–53.

²¹⁰ STIPTA, Das Zivilverfahrensrecht (1848–1945) 562.

²¹¹ BACSÓ, Reformtörekvések polgári perrendünkben; BÁLÁS, A magyar polgári törvénykezési jog fejlődése a világháború után; KARTAL, A jubiláló Bp-ről és a haladó Pp-ről 276–280; GRÜNHUT, Megint reformálják a polgári perrendtartást 28; HALÁSZ, Hozzászólás a törvénykezés egyszerűsítéséről szóló törvényjavaslatához 83–84.

²¹² FABINYI, Magyary Géza emlékbeszéd 151.

*jogot alkalmazza.*²¹³ Örök történelmi tapasztalat, hogy a jogtudomány akkor veszítette el az emberi együttélés külső rendjének megteremtése irányuló funkcióját, amikor képviselői felhagytak a jogállamiság keretein belül a relatív igazságosságra való törekvéssel, vagy kifejezetten egy olyan rendszer szolgálivá váltak, amely saját eltorzult ideológiáját az általa abszolútnak nevezett áligazságosság álarcába öltöztette, és hozzájárult ahhoz, hogy az embert embergyilkossá tegye. A *Horthy*-korszak jogrendszerének értékelése tehát minden időkre érvényes üzenetet tartalmaz.

Felhasznált források

A magyar általános polgári törvénykönyv tervezete. Második szöveg. Budapest 1913

Arató István. In: Pécsi Egyetemi Almanach 1367–1999,

https://almanach.pte.hu/oktato/327?from=http%3A//almanach.pte.hu/oktato%3Fdirection%3Ddesc%26f1%3Dff%26o1%3Din_any%26page%3D4%26sortBy%3Dmodositva%26v1%255B0%255D%3DETE%2520J%25C3%2581K (2024. 07. 10)

Az Általános Magánjogi Törvénykönyv tervezete. Öröklési jog. Indokolás I. Budapest 1883

Az 1941. évi XV. tc miniszteri indoklása <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94100015.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D51> (2024. 07. 10.)

Az 1925. évi VIII. törvénycikk indoklása a polgári eljárás és az igazságügyi szervezet módosításáról

<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92500008.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D48> (2024. 07. 10.)

Az 1930. évi XXXIV. törvénycikk indoklása a törvénykezés egyszerűsítéséről <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93000034.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D49> (2024. 07. 10)

Bestimmungen des Allgemeinen Deutschen Handelsgesetzbuches, des Österreichischen Einführungsgesetzes zum Allgemeinen Deutschen Handelsgesetzbuche. Budapest 1876

Exportált oktatók. In: Pécsi Egyetemi Almanach 1367–1999, 3, file:///C:/Users/HECFABP.PTE/OneDrive%20-%20P%C3%A9csi%20Tudom%C3%A1nyegyetem/1933-1945/almanach-export-20240118042716.pdf (2024. 07. 10.)

HERICH, Carl – SZVETENAY, Nikolaus von – STEINACKER, Ödön (szerk., ford.): Ungarisches Handelsgesetz (XXXVII Gesetzartikel vom Jahre 1875): Deutsche Ausgabe unter steter Bezugnahme auf die einschlägigen

Indokolás a Magyar Általános Polgári Törvénykönyv tervezetéhez I. Bevezetés. Személyjog. Családjog. Budapest 1901
Ungarns Privatrechtsgesetzbuch. Entwurf. Amtliche Übersetzung, veröffentlicht vom kgl. ung. Justizministerium. Budapest 1940

WERBŐCZY István: Tripartitum opus juris consuetudinarii incltyi Regni Hungariae (Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: CSIKY Kálmán). Budapest 1894

Felhasznált irodalom

ALFÖLDY Dezső: Észrevételek a Magyar Magánjogi Törvénykönyv Javaslatának az ági öröklést, özvegyi jogot és kötelesrészt szabályozó részeihez. In: ALFÖLDY Dezső: Adalékok a magánjogi kódexjavaslat öröklési és házasságjogának bírálatához. Budapest 1931, 29–52.

ALFÖLDY Dezső – SZENTMIKLÓSI István: A házassági per kézikönyve. A legújabb jogszabályokkal és a bírói gyakorlattal kiegészített III. kiadás. Budapest 1942

ALMÁSI Antal: A háború hatása a magánjogra. Budapest 1917

ALMÁSI Antal: Ungarisches Privatrecht I–II. Berlin – Leipzig 1923–1924

²¹³ TÚRY, Igazságellenes tényezők a jogban, különös tekintettel a kereskedelmi jogra 179.

- ALMÁSI Antal: Das materielle Eherecht Ungarns. In: LESKE, Franz – LOEWENFELD, Erwin (szerk.): Rechtsverfolgung im internationalen Verkehr I. Berlin 1932, 225–277.
- ALMÁSI Antal: Die Bedeutung des Gerichtsgebrauchs für das ungarische Privatrecht. ZoeR 1935–1936, 195–217.
- ALMÁSI Antal: A bírói gyakorlat jelentősége a magyar magánjogban. Kolligátum 1935. sz. 1–20.
- ALMÁSI Antal: A polgári törvénykönyv. Polgári jog 1925/1. sz. 8.
- ALMÁSI Antal: Házassági jog. In: SZLADITS Károly (szerk.): Magyar magánjog II. Családi jog. Budapest 1940, 11–293.
- ALMÁSI, Antal: A kötelesrész kiszolgáltatási módja. Jogtudományi Közlöny 1923/24. sz. 189–190.
- ANTAL Tamás: Chapters from the History of the Hungarian Ministry of Justice in World War II. Diké 2019/2. sz. 37–45.
- ANTALFFY Mihály: Valorizációs törvényjavaslatok. Magyar Jogi Szemle 1924/3. sz. 97.
- ARATÓ István: Háborús felelősségünk egy francia megvilágításában. Külügyi Szemle 1933/3. sz. 253–258.
- ARATÓ István: Vádak és tények. Budapest 1934
- ARATÓ István: A nemzetközi jogi visszautalás. Magyar Jogi Szemle 1937/8. sz. 382–440.
- ARATÓ István: Joghatóság a külföldi állam magánjogi ügyletei felett. Pécs 1942
- ARATÓ István: Die völkerrechtliche Haftung. Pécs 1937
- ARATÓ István: Gesetz vom 29. Mai 1938 zur Sicherung des Gleichgewichts im wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Leben (Judengesetz), Vorbemerkung. ZoeR 1938–1939, 311–318.
- ARATÓ István: Die Rückfallerbfolge im neuen Entwurf zum ungarischen Privatrechtsgesetzbuch. ZoeR 1939–1940. sz., 366–370.
- ARATÓ István: Das neue ungarische Gesetz über das Verfahren gegen exterritoriale Personen. ZoeR 1938–1939. sz., 242–500.
- ARATÓ István: Die Rückgliederung der ehemaligen jugoslawischen Gebiete an Ungarn. ZoeR 1944. sz. 24–32.
- ARATÓ István: Probleme der Wiedervereinigung der ostungarischen und siebenbürgischen Gebiete mit Ungarn. ZoeR 1941–1942. sz. 362–370.
- ARATÓ István: Rassenschutzmaßnahmen in der ungarischen Ehegesetznovelle. ZoeR 1941–1942. sz. 381–389.
- ARATÓ István: Übersetzung des sog. II. Judengesetzes (G. vom 5. Mai 1939 zur Beschränkung des Judentums im öffentlichen und wirtschaftlichen Leben) mit Vorbemerkung. ZoeR 1939/4. sz. 278–292.
- ÁGOSTON Péter: Clausula rebus sic stantibus. Jogállam 1907/3. sz. 182.
- BACSÓ Jenő: Reformtörekvések polgári perrendünkben. Budapest 1939
- BADITZ Lajos: Az öröklési jog a Magánjogi Törvénykönyvben. Jogtudományi Közlöny 1929/15–16. sz. 150–154.
- BÁLÁS P. Elemér: A magyar polgári törvénykezési jog fejlődése a világháború után. Kolozsvár 1941
- BALÁS P. Elemér – HELLER Erik – SZEMÉLYI Károly – SZÉKELY István – TÚRY Sándor Kornél: Die Entwicklung des ungarischen Rechts in zwanzig Jahren nach Trianon, Kolozsvár 1941.
- BÁTOR Viktor: Pénztartozás, kamat. In: SZLADITS Károly (szerk.): A magyar magánjog. IV. kötet: Kötelmi jog. Budapest 1942, 225–357.
- BECK Salamon: A jog tragikuma. Polgári Jog 1934/3. sz. 117–120.
- BECK Salamon: Dr. Meszlény Artur. Nekrológ. Polgári Jog 1937/4. sz. 201–203.
- BECK Salamon: Almási Antal. Jogtudományi Közlöny 1946/1. sz. 38.
- BECK Salamon: A kötelesrész természetbeni kielégítéséhez. Jogtudományi Közlöny 1924/7. sz. 51.
- BIERMANN Mihály: A végrendeleti szabadság és a köteles rész. Themis 1871/31–33. sz. 36.
- BLAU György: Pénzromlás és magánjog. Jogtudományi Közlöny 1924/11–12. sz. 89.
- BLAU György: A magyar valorizáció eddigi története. Jogtudományi Közlöny 1926/10. sz. 83.
- BOLERATZKY Lóránd: In memoriam dr. Arató István. Jura 1997/1. sz. 48.
- BOZÓKY Géza: A korlátolt felelősségű társaság. A külföldi és de leg ferenda a magyar jogban. Pozsony 1914
- BUJTÁR Zsolt: Jogátvétel vagy modellkövetés? A korlátolt felelősségű társaság megjelenése a magyar jogban. Diké 2023/1. sz. 21–44.
- CONDANARI-MICHLER, Slavomir Der Einfluß des deutschen Rechts auf die ungarische Rechtsentwicklung. ZAkDR 1938. sz. 49–53.
- CSIKY János: Die gesetzliche Regelung der Judenfrage in Ungarn. ZoeR 1942. sz. 60–72.
- CSŐSZ László: Földreform és fajvédelem. A negyedik zsidótörvény végrehajtása. In: MOLNÁR Judit (szerk.): A holokauszt Magyarországon európai perspektívában. Budapest 2005, 176–192.
- DE BOOR, Hans Otto: Die Funktion des Zivilprozesses in der völkischen Rechtsordnung. ZAkDR 1938. sz. 834–838.

- DEZSÓ Gyula: Az özvegyi jog és köteles rész kapcsolatai. In: Emlékkönyv Szentpéteri Kun Béla hetvenedik születésnapjára. Debrecen 1946, 131–151.
- DOMKE, Wolf: Ungarns Privatrechtsgesetzbuch. Deutsches Recht, Ausgabe A 1940. sz. 625–626.
- FABINYI Tihamér: Magyar Géza emlékbeszéd. Budapest 1930
- FEHÉRVÁRY Jenő: Magyar magánjog kistükre. Budapest 1942
- FERENCZ Barnabás: A magyar társasági jog modernizálása az 1930. évi V. törvényekben különös tekintettel a korlátozott felelősségű társaságokra. DÍKÉ 2023/1. sz. 44–58.
- FLAD, Friedrich: Ungarns Privatrechtsgesetzbuch. Deutsches Gemein- und Wirtschaftsrecht 1940. sz. 145–153.
- FODOR Ármin: A törvényszéki egyesbíráskodás. Jogtudományi Közlöny 1920/12. sz. 91–92.
- FODOR Ármin: Die neue ungarische Zivilprozessordnung. Ungarische Rundschau für historische und soziale Wissenschaften 1912/1. sz. 35–49.
- FÖLDI András: Emlékezés Grossschmid Bénire (1851–1938).
https://mta.hu/data/Grossschmid_B%C3%A9ni_F%C3%B6ldi_2023.pdf (2024. 07. 10)
- FLEISCHMANN Sándor: Adalékok a kereskedelmi törvény revíziójához. A kereskedelmi jog és ismeretek tára 1893/3. sz. 6–12.
- GOLDBERGER József – SZÁNTÓ Imre: Devizajog. A pénztartozás magyar válságjoga. Budapest 1938
- GOTTL, August: Ungarische Zivilprozeßordnung mit Erläuterungen. Wien 1911
- GÖNCZI Katalin: Das historische Ungarnbild in der deutschen Rechtsgeschichtswissenschaft. Eine Geschichte der Forschung und der interkulturellen Wissenschaftsbeziehungen bis 1945. In: FATA Márta (szerk.): Das Ungarnbild der deutschen Historiographie. Schriftenreihe des Instituts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde. München 2004, 227–239.
- GROSSCHMID Béni: Fejezetek kötelmi jogunk köréből II. Budapest 1933
- GRÜNHUT Jenő: Megint reformálják a polgári perrendtartást. Ujság 1936/164. sz. 28.
- HALÁSZ Jenő: Hozzászólás a törvénykezés egyszerűsítéséről szóló törvényjavaslatához. Jogtudományi Közlöny 1930/7. sz. 83–84.
- HAMZA Gábor: Emlékezés Nagy Ferencre (1852–1928)
https://mta.hu/data/dokumentumok/ix_osztaly/Jubileumi%20megemlekezesek/Nagy_Ferenc_rendes_tag_1852_1928.pdf (2024. 07. 10.)
- HAMZA Gábor: Szladits Károly (1871–1956)
(https://mta.hu/data/dokumentumok/ix_osztaly/Jubileumi%20megemlekezesek/Szladits%20Karoly_Hamza_Sandor.pdf (2024. 07. 10.)
- HAMZA Gábor: Emlékezés Plósz Sándorra (1846–1925)
https://mta.hu/data/dokumentumok/egyeb_dokumentumok/2021/Pl%C3%B3sz_S%C3%A1ndor_MTA_2021_Hamza.pdf (2024. 07. 10.)
- HARASZTI György (szerk.): Az Auschwitzi Jegyzőkönyv. A szerző kísérőtanulmányával. Budapest 1994, 44–75.
- HARMATHY Attila: Emlékezés Nizsalovszky Endrére (1894–1976).
<http://real.mtak.hu/80576/1/Nizsalovszky%20Endre%20Harmathy.pdf> (2024. 07. 10.)
- HEDEMANN, Justus Wilhelm: Betrachtungen zu Ungarns Privatrechtsgesetzbuch. Deutsche Juristen-Zeitung 1940. sz. 1137–1140.
- HEGEDŰS István: Őrségváltás. Budapest 1941
- HEGEDŰS, Josef von: Rechtslage der israelitischen Glaubensgemeinschaft GA VIII: 1942. ZoeR 1944. sz. 130–132.
- HEGEDŰS, Josef von: Gesetz vom 2. August 1941 über die Ergänzung und Abänderung des GA. XXXI: 1894 über das Eherecht sowie über die im Zusammenhang damit erforderlichen Rassenschutzbestimmungen. Vorbemerkung. ZoeR 1941–1942. sz. 416–422.
- HEGEDŰS, Josef von: Ungarns Privatrechtsgesetzbuch. Randbemerkungen anlässlich der deutschen Übersetzung der Fassung V, 1928. Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie 1943/36. sz. 154–167.
<https://www.jstor.org/stable/23677171?seq=1> (2024. 07. 10.)
- HEGEDŰS József: A szintetikus jogbölcselet alapjai, ahogy ma – 1975-ben – látom azokat. Budapest 1975
<http://www.drhegedusjosef.hu/> (2024. 07. 10.)
- HELLEBRONTH Kálmán tiszabói: Vitézi Rend története, szervezete és tagjainak névkönyve 1920–1941. Budapest 2013
- HERGER Cs. Eszter: Beiträge zur Entwicklung des ehelichen Güterrechts in Ungarn. Pécs 2022

- HERGER Cs. Eszter: Rechtsübernahme oder Rechtsschöpfung im europäischen Geist? Die Schaffung des ungarischen Ehegesetzes im Spiegel der europäischen Rechtsentwicklung. In: STEPPAN, Markus – GEBHARDT, Helmut (szerk.): Zur Geschichte des Rechts. Festschrift für Gernot Koche zum 65. Geburtstag. Graz 2006, 165–176.
- HERGER Cs. Eszter: Ersitzung im unkodifizierten ungarischen Privatrecht. Auswirkung des ABGB in Ungarn nach 1861. BRGÖ 2020/2. sz. 301–308.
- HERGER Cs. Eszter: Das Nebeneinanderleben des österreichischen und des ungarischen Privatrechts im Königreich Ungarn und in den Nebenländern der Ungarischen Krone zwischen 1848 und 1918. In: HAGUENAU-MOIZARD, Catherine – WOJTYCZEK, Krzysztof – DURANTHON, Arnaud (szerk.): Das Österreich-Ungarn der Jahre 1866–1918: ein herausragender Beitrag zum Schutz der Menschenrechte. Tilburg 2020, 195–215.
- HERGER Csabáné: A Pécsi Közjegyzői Kamara 1938 és 1945 között. DÍKÉ 2018/1. sz. 20–43.
- HERGER Csabáné: Az igazságosság és a jogtalanság határai a magyar magánjogban (1920–1944). Jura 2019/1. sz. 94–103.
- HERGER Csabáné: A Pécsi Királyi Törvényszék ítélezési gyakorlata a III. zsidótörvény hatályba lépését követően. DÍKÉ 2019/2. sz. 46–74.
- HERGER Cs. Eszter: Eherecht in Ungarn (1918–1945). In: LÖHNIG, Martin (szerk.): Kulturkampf um die Ehe. Reform des europäischen Eherechts nach dem Großen Krieg. Tübingen 2020, 45–81.
- HERGER Csabáné: Jogkorlátozás és jogfosztás a gazdasági életben a Pécsi Királyi Törvényszék gyakorlata alapján (1938–1944). DÍKÉ 2020/2. sz. 21–47.
- HERGER Csabáné: Magyar magánjogászok tudományos írásai Németországban (1920–1944). DÍKÉ 2021/2. sz. 111–131.
- HEYMANN, Ernst: Das ungarische Privatrecht und der Rechtsausgleich mit Ungarn. Tübingen 1917
- HORVÁTH Attila: Az Almásfüzitői Timföldgyár 1956-ban, a Timföldgyári Munkástanács tevékenysége. Függelék. In: WENCZ Balázs (szerk.): Évkönyv 2016–2017. MNL Komárom-Esztergom Megyei Levéltára Évkönyvei 24. Esztergom 2017, 83–88.
- JANCSÓ, György: A magyar házassági és házastársi öröklési jog. Budapest 1901
- KAJTÁR István – HERGER Csabáné: Egyetemes állam- és jogtörténet. Budapest 2015
- KARÁDY Viktor: Asszimiláció és társadalmi krízis. A magyar zsidó társadalomtörténet konjunkturális vizsgálatához. In: KARÁDY Viktor (szerk.): Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció. Budapest 1997
- KARTAL Ignác: A jubiláló Bp-ről és a haladó Pp-ről. Jogállam 1936/7. sz. 276–280.
- KOHLER, Joseph: Alexander Plosz und die Offizialmaxime im ungarischen Zivilprozesse. RheinZ 1914/6. sz. 1–3.
- KOLOSVÁRY Bálint: Magánjog. A magyar magánjogól tartott előadások rövid foglalata. Budapest 1930
- KRUSCH, Walter: Ungarns Privatgesetzbuch. ZoER 1941–1942. sz., 1–53.
- KUNCZ, Edmund: Bericht über Ungarn (1920–1935). Zeitschrift für das gesamte Handelsrecht und Konkursrecht. 1935, 344–401. és 1936, 33–99.
- KUNCZ, Edmund: Neue Richtungen im ungarischen Aktienrecht. ZAkDR 1936. sz. 721–726.
- KUNCZ Ödön: A magyar kereskedelmi és váltójog tankönyve. Budapest 1938
- KUNCZ Ödön: Életem. Budapest 2017
- KUNCZ Ödön: Törvénytervezet a részvénytársaságról, a szövetkezetről és a korlátolt felelősségű társaságról. Budapest 1926
- LEHOTAY Veronika: A jogszükités útján. A Horthy-korszak szabadságjog-megvonó intézkedéseinek jogtörténeti aspektusai. Miskolc 2020
- LEHOTAY Veronika: Szabadságmegvonó intézkedések a családjog területén a Horthy-korszak második felében. In: BARNA Gábor – KISS Endre (szerk.): A család egykor és ma. Budapest 2014, 193–203.
- LUSICZA Géza: A házassági jogról szóló 1894: XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről: 1941: XV. törvénycikk. Budapest 1941
- MAGYARY Géza: Magyar polgári perjog. Budapest 1913
- MAGYARY Géza: Die neue ungarische Zivilprozeßordnung. Recht und Wirtschaft 1911–1912/1. sz. 230–234.
- MARTON Géza: Kártérítés. In: SZLADITS Károly (szerk.): A magyar magánjog IV. kötet: Kötelmi jog. Budapest 1942, 358–399.
- MESZLÉNY Artur: Nyári tépelődések. Jogtudományi Közlöny 1922/14. sz. 105–106.

- MESZLÉNYI Antal: A szegénységi jog szabályozása. Jogtudományi Közlöny 1915/34. sz. 371–372.
- NAGY Ferenc: A magyar kereskedelmi jog kézikönyve I–II. Budapest 1913
- NAGYNÉ SZEGVÁRI Katalin: Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon. Budapest 1988
- NAGY Péter: Újlaki Miklós élete és munkássága Magyarországon. Glossa Iuridica 2021. sz. 181–198.
- NÉMETH István: Demokrácia és diktatúra Németországban 1918–1945. Összegzés és dokumentumok. II. kötet: A Harmadik Birodalom 1933–1945. Budapest 2007
- NIZSALOVSZKY Endre: A valorizációs javaslat jogi szempontból. Kereskedelmi jog 1925/22. sz. 145.
- NIZSALOVSZKY, Endre: Neue deutsche Rechtsgedanken und das ungarische Privatrecht. ZAkDR 1935. sz. 66–71.
- NIZSALOVSZKY Endre: A család jogi rendjének alapjai. Budapest 1963
- NIZSALOVSZKY Endre: A magánjogi törvénykönyv külföldi visszhangja. Budapest 1940
- N. N.: Rechtswissenschaftlicher Gedankenaustausch zwischen Ungarn und Deutschland. ZAkDR 1938. sz. 461–462.
- N. N.: Besuch des ungarischen Justizministers bei der Akademie für Deutsches Recht. ZAkDR 1938. sz. 478.
- N. N.: Besuch des Präsidenten der Akademie für Deutsches Recht in Ungarn. ZAkDR 1938, 743.
- PAKSY Zoltán: The Implementation of the Hungarian Numerus Clausus Act at the University of Pécs in the 1920s. Díké 2019/2. sz. 100–106.
- PAP Dávid: Törvénytervezet a korlátolt felelősségű társaságról. Magyar Gyáriparosok Szövetsége Közlemények 1905/12. sz. 26–69.
- PÁRNICZKY Mihály: Az ősiség a XIX. században. In: ECKHART Ferenc – DEGRÉ Alajos (szerk.): Emlékkönyv Dr. Viski Illés József ny. r. egyetemi tanár tanári működésének negyvenedik évfordulójára. Budapest 1942, 415–478.
- PLÓSZ Sándor: Beiträge zur Theorie des Klagerechtes. Leipzig 1880
- PLÓSZ Sándor: Entwurf der ungarischen ZPO. Budapest 1885
- PLÓSZ Sándor: Ungarisches Zivilprozessrecht. Budapest 1906
- PLÓSZ Sándor: Die Struktur des Zivilprozesses in der neuen ZPO. Budapest 1911
- PLÓSZ Sándor: Die Prozeßleitung des Gerichts nach der neuen ungarischen Zivilprozeßordnung. Recht und Wirtschaft 1911–1912/1. sz. 392–398.
- PLÓSZ Sándor: Die Natur der gesetzlichen Vermutung. Aus der Festschrift für Adolf Wach. Leipzig 1913
- PLÓSZ Sándor: Zwei Vorträge aus dem ungarischen Zivilprozeßrecht, I. Der Beweis im ungarischen Zivilprozess. II. Der Bau des Prozesses in erster Instanz nach der ungarischen Zivilprozessordnung. Berlin 1917
- PÓLAY Elemér: Ein Versuch zur Kodifizierung des ungarischen Erbrechts im 19. Jahrhundert. In: KOVÁCS Kálmán (szerk.): Rechtsgeschichtliche Studien zum Zivilrecht, Budapest 1974
- PÓLAY Elemér: A német nemzeti szocialista jogfelfogás és a római jog. Miskolc 1939
- PÜSKI Levente: Vélemények és adatok: Hitbizományok a két világháború közötti Magyarországon. In: PAPP Imre – ANGI János – PALLAI László (szerk.): Kultúra, művelődés, agrárium. Tanulmányok ifj. Barta János 80. születésnapjára. Debrecen 2020
- RADOCSAY, László von: Die Rechtserneuerung in Ungarn. Schriften der Akademie für Deutsches Recht. Recht des Auslands Nr. 1. München – Berlin 1942
- RÉKASINÉ ADAMKÓ Adrienn: Az örökbefogadás Magyarországon 1946 előtt és az örökbefogadás gyakorlata Baranyában. Díké 2018/1. sz. 72–93.
- RIBBENTROP, Joachim von Geleitwort: ZAkDR 1935. sz. (Sonderheft „Ausland“) 1–2.
- SÁRFFY Zoltán: A házassági törvény novellája. In: Ünnepi dolgozatok Dr. Szladits Károly egyetemi tanár 70. születésnapjára. Budapest 1941, 69–77.
- SCHMIDT, Alexander: Die neue Zivilprozeßordnung für Ungarn. ZZP 1911/41. sz. 539–551.
- SCHREUER, Hans: Rezension zu Ákos von Timon, Ungarische Verfassungs- und Rechtsgeschichte. ZRG-GA 1905/26. sz. 326–340.
- SCHRUTKA, Emil von: Die neue ungarische Zivilprozessordnung. Zeitschrift für das Notariat 1911. sz. 309.
- SCHUMANN, Eva: 'Zwischenstaatliche Zusammenarbeit der Rechtswahrer' – Interaktionen zwischen Juristen des NS-Regimes und Ungarns. In: SCHUMANN, Eva – HERGER CS. Eszter (szerk.): Nationalsozialismus transnational. Rechts- und Ideologietransfer insbesondere zwischen dem „Dritten Reich und Ungarn. Göttingen 2024, 79–186.
- SCHWARZ Tibor: A valorizációs kérdések fejlődése és kialakulása, különös tekintettel a bírói gyakorlatra. Budapest 1927

- SCHWEITZER Gábor: „Búcsú a magyar zsidó bírától” – Az 1939. évi IV. tc. és ami utána következett. In: KOVÁCS M. Mária (szerk.): Kései főhajtás. A holokauszt jogász áldozatai. Budapest 2016, 69–83.
- STEIN Artúr: A zsidók érvényes házasságának alaki kellekei. Budapest 1941
- STIPTA István: Das Zivilverfahrensrecht (1848–1945). In: MÁTHÉ Gábor (szerk.): Die Entwicklung der Verfassung und des Rechts in Ungarn. Budapest 2017, 541–564.
- STIASSNY József: A mindennapi élet jogi problémái. Budapest 1939
- SÜB, Theodor: Buchbesprechung. Die Rechtserneuerung in Ungarn vom knl. ung. Justizminister László v. Radocsay (Schriften der Akademie für Deutsches Recht, Gruppe Recht des Auslands Nr. 1, München und Berlin 1942), ZAkDR 1944. sz. 32.
- SZAKÁTS, Coloman von: Die Grundprinzipien der neueren ungarischen Rechtschaffung. ZAkDR 1936. sz. 491–498.
- SZAKÁTS Kálmán: A új német birodalmi sajtóreform. Magyar Jogászegyleti Értekezések 1934/8. sz. 565–581.
- SZABADFALVI József: A természetjog rehabilitációja: Hegedűs József „szintetikus“ jogbölcselete. In: SZILÁGYI István – PAKSY Máté (szerk.): Ius unum, lex multiplex. Liber Amicorum: Liber Amicorum: Studia Z. Péteri dedicata. Budapest 2005, 513–523.
- SZÁSZY István: Magyar nemzetközi magánjog. In: SZLADITS Károly (szerk.): Magyar Magánjog I. Budapest 1941, 374–476.
- SZENTIRMAJ Ödön: A valorizáció fogalma és értékelmélete, különös tekintettel az úgynevezett tiszta pénztartozások és köztük a készpénzkölcsön átértékelésére. Magyar Jogi Szemle 1926/6. sz. 54–55.
- SZIRMAI Andor: Zsidó jogászok a magyar jogéletben. In: A magyar zsidóság almanachja. Budapest 1920, 132–137. http://mtda.hu/books/a_magyar_zsidóság_almanachja.pdf (2024. 07. 10)
- SZÍVÓS Kristóf: Az eventualitás fejlődéstörténte és hatása az írásbeli perfelvételle. Szeged 2023, 150–152.
- SZLADITS Károly: A moratórium. Jogállam 1914/7–8. sz. 571.
- SZLADITS Károly – FÜRST László – ÚJLAKI Miklós: Magyar magánjog mai érvényében: törvények, rendeletek, joggyakorlat III. rész, Kötelmi jog I–III. Budapest 1934
- TAKÁCS Péter: A Szladits család és a XX. századi történelem. Dokumentumok. Állam, Jog, Politika 2022/4. sz. 71–110.
- TIHANYI Lajos: Plósz Sándor remekműve. Ujság 1936/268. sz. 28.
- T. MÉREY Klára: Pécs gyáriparának legfontosabb adatai egy 1942-ben készült felmérés tükrében. Pécs 2003, 125–148.
- TÓTH Lajos: Magyar magánjog. Öröklési jog. Budapest 1932
- TÚRY Sándor Kornél: Igazságellenes tényezők a jogban, különös tekintettel a kereskedelmi. Budapest 1935
- TÜRPIITZ, Helmut: (Nach einem Vortrag von Universitätsprofessor Dr. Ödon Kuncz, Budapest), Das ungarische Recht und seine Entwicklung. ZAkDR 1936. sz. 726–729.
- UJLAKI Nikolaus: Das Schicksal des ungarischen Rechts auf den Jugoslawien angeschlossenen Gebieten. ZoeR 1934–1935. sz. 83–92.
- UJLAKI Nikolaus: Die rechtsvereinheitlichenden Bestrebungen der Nachfolgestaaten und das ungarische Privatrecht. ZoeR 1936–1937. sz. 561–583.
- ÚJLAKI Miklós: A bérlet. Ingyenes használat átengedése. In: SZLADITS Károly (szerk.): Magyar magánjog IV. Kötelmi jog. Budapest 1942, 451–507.
- VILÁGHY Miklós: Beck Salamon (1885–1974). Az utolsó magyar esetjogász. Jogtudományi Közöny 1974/12. sz. 732–734.
- WENZEL Gusztáv: Az összehasonlító jogtudomány és a magyar magánjog. Budapest 1876
- WACH, Adolf: Der Entwurf der ungarischen Civilprozeßordnung. Gruchot Zeitschrift 1902. sz. 465–491.
- WOLF, G. Recht des Auslandes, Ungarn, Neue Wege der ungarischen Rechtsschöpfung. ZAkDR 1936. sz. 331.

HAMANN, Gerrit

PhD, igazságügyi alkalmazott
Oberlandesgericht Celle*

DOI: 10.15170/DIKE.2024.08.01-02.06

Jogsegélyszerződések a háború és a terjeszkedés fényében – A német-magyar kölcsönös jogsegélytárgyalások menete, indítékai és főszereplői 1939 és 1942 között¹

Legal Assistance Treaties in the Light of War and Expansion – Process, Motives and Protagonists of the German-Hungarian Legal Assistance Negotiations 1939–1942

Cross-border legal assistance is an important indicator of close interstate relations. Remarkably, in the first years of the Second World War, a noticeable intensification of legal assistance between National Socialist Germany and the Kingdom of Hungary occurred. The reason for this was the common border that came into being with the ‘Anschluss’ of Austria. But the expansion of the legal assistance system was also due to the National Socialist expansion and hegemonic ambitions in Eastern Europe. Between 1939 and 1942, more than ten bilateral legal assistance treaties were negotiated. On the German side, notorious Nazi lawyers such as the later State Summaries 613 Secretary in the Federal Chancellor’s Office Hans Globke and the war criminal Max Merten were involved.

Keywords: *legal assistance treaties, National Socialist Germany, Kingdom of Hungary, Hans Globke, Max Merten*

1. Bevezetés

A két- vagy többoldalú jogsegélyszerződések megkötése két vagy több állam között nem elhanyagolható mutatója az államközi kapcsolatok és a határokon átnyúló gazdasági összefonódások erősödésének. Figyelemre méltó, hogy a Német Birodalom és a Magyar Királyság közötti kétoldalú jogi kapcsolatok éppen a II. világháború első éveiben váltak intenzívebbé, amikor Európát egyébként sokkal inkább a megosztottság és a pusztítás, mint a rendezett államközi kapcsolatok jellemezték: 1939 és 1942 között több, mint tíz jogsegélyszerződést tárgyaltak és ratifikáltak a két állam között a legkülönbözőbb jogi területeken.

Az alábbi cikk a kétoldalú jogsegélytárgyalások menetét követi nyomon, magyarázatot keres a jogi kapcsolatok gyors és hirtelen bővülésére, és a tárgyalások főszereplőit is közelebbről vizsgálja, akik között olyan hírhedt nemszocialista jogászok voltak, mint *Hans Globke* (1898–1973), a Szövetségi Kancellária későbbi államtitkára, valamint a háborús bűnös *Max Merten* (1911–1971). Az alábbi észrevételek, amelyek bizonyos mértékig a szerző doktori értekezéséhez kapcsolódnak,² semmiképpen nem akarják a teljesség és a lezártság látszatát kelteni. Inkább csak arról van szó,

* ORCID ID: 0000-0003-4757-360X.

¹ A tanulmányt *Hönig Klára* fordította magyar nyelvre.

² HAMANN, Max Merten. *Jurist und Kriegsverbrecher*.

hogy rámutatunk néhány összefüggésre, hipotéziseket állítunk fel és a tanulmány végén – a következtetések levonását követően – további kutatási kívánalmakat fogalmazunk meg.

2. Jogsegélyszerződések Magyarország és a „III. Birodalom” között

A jogsegély fogalmát tág értelemben úgy lehet meghatározni, mint bizonyos eljárási cselekményeknek az ügyben ténylegesen eljáró bíróságtól eltérő bíróság által, megkeresésre történő elvégzését, ahol is a megkeresés általában célszerűségi és eljárásgazdaságossági megfontolásokon alapul, miközben a végrehajtandó cselekményt elvben az ügyben ténylegesen eljáró bíróság is elvégezhetné.³ Például egy tanú jogsegélynyújtás útján történő meghallgatása eljárási gazdaságossági okokból szükséges lehet, ha a tanú távoli helyen tartózkodik, és betegség vagy gyengeség miatt nem tud elutazni az illetékes bíróságra. Ilyen esetben a bíróság – bár a meghallgatást maga is lefolytathatja – jogsegélynyújtást kérhet a tanú tartózkodási helyén működő bíróságtól. Meg kell különböztetni a belföldi jogsegélyt, amelyet ugyanazon állam bíróságai nyújtanak egymásnak, és a nemzetközi jogsegélyt, amelyet külföldi bíróságok (néha hatóságok is) nyújtanak, jellemzően két- vagy többoldalú egyezmények alapján, de néha szerződéses alap nélkül is.⁴ Ilyenkor az ügyben ténylegesen eljáró bíróság rendszerint akadályoztatva van abban, hogy maga végezze el ezt a tevékenységet, mert az különben sértené a másik állam szuverenitását. A német-magyar kapcsolatok tekintetében itt természetesen csak a nemzetközi jogsegély területével foglalkozunk. Ezen túlmenően a tanulmány a polgári jog és a polgári eljárásjog keretében történő jogsegélyre koncentrálna, mivel ez különös szerepet játszott a Magyarország és a Német Birodalom közti tárgyalásoknál az 1939 és 1942 közötti időszakban.

A vonatkozó korabeli szakirodalomból kiderül, hogy az 1930-as évek elején még nem léteztek kétoldalú jogsegélyszerződések Magyarország és a Német Birodalom között a polgári jog és a polgári eljárásjog területén. *Richard Honig* (1890–1981) 1932-es, a Német Birodalom jogsegélyéről szóló gyűjteményében mindössze egyetlen német-magyar egyezményt jegyeztek fel, mégpedig az adójog területén.⁵ Ez azonban nem jelenti azt, hogy a két állam között a polgári jog vagy a polgári eljárásjog területén nem lett volna jogsegély abban az időben, bár az csupán az 1905-ös Hágai Polgári Perrendtartási Egyezményen alapult.⁶ Ez a többoldalú megállapodás nem teljességében szabályozta a kölcsönös jogsegélyt, olyan kiegészítő végrehajtási megállapodás pedig, amelyet a Német Birodalom és más államok között a polgári jogsegélynyújtás további egyszerűsítése érdekében már korábban megkötöttek,⁷ nem létezett Magyarország viszonylatában.⁸ Ez a nemzetiszocialisták fent említett hatalomra kerülése után sem változott, bár más területeken, például a kultúra területén kétoldalú megállapodásokat kötöttek Magyarországgal.⁹ Úgy tűnik

³ GROH – WERNER, Rechtshilfe.

⁴ GROH – WERNER, Rechtshilfe.

⁵ HONIG, Die Rechtshilfe des Deutschen Reichs in Straf- und Zivilsachen sowie auf den wichtigsten Nebengebieten X–XV.

⁶ Abkommen über den Zivilprozeß vom 17. 07. 1905, RGBl. 1909, 409–430.

⁷ Így például Hollandiával, Luxemburggal és Norvégiával 1909. 08. 23-án, lásd: RGBl. 1909, 907–913.

⁸ VOLKMAR, Der Rechtshilfeverkehr mit der Slowakei und Ungarn 351.

⁹ Vö.: Abkommen zwischen dem Deutschen Reich und dem Königreich Ungarn über die geistige und kulturelle Zusammenarbeit vom 28. 05. 1936 [Egyezmény a Német Birodalom és a Magyar Királyság között a szellemi és kulturális együttműködésről, 1936. 05. 28.], RGBl. 1937 II, 132–138.

azonban, hogy egyik fél sem látta szükségesnek a kölcsönös jogsegély kiterjesztését. Csak az 1930-as évek végén került sor a kölcsönös jogi kapcsolatok – bár ekkor már igen jelentős – bővítésére, amelyhez a német és a magyar igazságszolgáltatás közötti élénk eszmecsere is társult. Ennek egyik jó példája *Roland Freisler* (1893–1945) magyarországi útja, aki akkor még a Birodalmi Igazságügyi Minisztérium államtitkára, később a hírhedt Népbíróság elnöke volt, és aki 1940 októberében Budapesten az új európai jogi gondolkodásáról tartott előadást a Magyar Királyi Igazságügyi Minisztérium képviselői előtt.¹⁰ Az a tény, hogy a náci rezsim ilyen magas rangú képviselőjét küldték Budapestre, annak bizonyítékeként is értelmezhető, hogy a nemzetiszocialista vezetés ekkorra már viszonylag nagy jelentőséget tulajdonított a német-magyar jogi kapcsolatok elmélyítésének.

1940-ben néhány hét leforgása alatt hét jogsegélyegyezményt kötött Magyarország és a Német Birodalom,¹¹ majd az év végére ezeket továbbiak követték. Az 1940-es jogsegélyszerződések között szerepelt egy kiadatási egyezmény,¹² a vámügyekben történő kölcsönös jogsegélyről szóló egyezmény¹³ és három, kizárólag a polgári joggal és a polgári eljárásjoggal kapcsolatos egyezmény. E három egyezmény közül a gyakorlati szempontból a legfontosabb a polgári és kereskedelmi ügyekben történő kölcsönös jogsegélyre vonatkozott,¹⁴ a másik kettő a hitelesítéssel foglalkozott,¹⁵ valamint a szerzői jogi védelem kölcsönös elismerésével.¹⁶ 1942 végéig további polgári jogi és polgári eljárásjogi egyezmények következtek, köztük egy végrehajtási egyezmény tartási ügyekben,¹⁷

¹⁰ Lásd *Lupkovics György* levelét (Magyar Királyi Igazságügyi Minisztérium) *Max Merten* részére (Birodalmi Igazságügyi Minisztérium) 1940. 10. 16-i keltezéssel, Bundesarchiv, R 3001/23192, 354. lap.

¹¹ Lásd *Lupkovics György* levelét (Magyar Királyi Igazságügyi Minisztérium) *Max Merten* részére (Birodalmi Igazságügyi Minisztérium) 1940. 07. 17-i keltezéssel, Bundesarchiv, R 3001/23192, 271. lap.

¹² Auslieferungsvertrag zwischen dem Deutschen Reich und dem Königreich Ungarn vom 16. 06. 1940 [Kiszolgáltatási szerződés a Német Birodalom és a Magyar Királyság között, 1940. 06. 16.], RGL. 1941 II, 183–198.

¹³ Abkommen zwischen dem Deutschen Reich und dem Königreich Ungarn über die gegenseitige Unterstützung und Rechtshilfe in Zollsachen vom 25. 07. 1940 [Egyezmény a Német Birodalom és a Magyar Királyság között a vámügyekben történő kölcsönös támogatásról és jogsegélyről, 1940. 07. 25.], RGL. 1941 II, 293–302.

¹⁴ Abkommen zwischen dem Deutschen Reich und dem Königreich Ungarn über den Rechtshilfeverkehr in Angelegenheiten des bürgerlichen und des Handels-Rechts vom 06. 11. 1940 [Egyezmény a Német Birodalom és a Magyar Királyság között a polgári és kereskedelmi jogi ügyekben történő jogsegélyi gyakorlatról, 1940. 11. 06.], RGL. 1941 II, 121–127.

¹⁵ Beglaubigungsabkommen zwischen dem Deutschen Reich und dem Königreich Ungarn vom 27. 05. 1940 [Hitelesítési egyezmény a Német Birodalom és a Magyar Királyság között, 1940. 05. 27.], RGL. 1941 II, 71–76.

¹⁶ Abkommen zwischen dem Deutschen Reich und dem Königreich Ungarn über den gegenseitigen Schutz von Werken der Literatur und Kunst vom 06. 11. 1940 [Egyezmény a Német Birodalom és a Magyar Királyság között az irodalmi és művészeti alkotások kölcsönös védelméről, 1940. 11. 06.], RGL. 1941 II, 225–227.

¹⁷ Abkommen zwischen dem Deutschen Reich und dem Königreich Ungarn über die gegenseitige Anerkennung und Vollstreckung von gerichtlichen und vormundschaftsbehördlichen Entscheidungen, Vergleichen sowie anderen vollstreckbaren Urkunden in Unterhaltssachen vom 28. 11. 1941 [Egyezmény a Német Birodalom és a Magyar Királyság között a tartással kapcsolatos ügyekben hozott bírósági és gyámhatósági határozatok, egyezségek és egyéb végrehajtható okiratok kölcsönös elismeréséről és végrehajtásáról, 1941. 11. 28.], RGL. 1942 II, 343–350.

egy egyezmény az anyakönyvi jogállás területén,¹⁸ valamint a családjogi bírósági határozatok és a halálesetről szóló nyilatkozatok kölcsönös elismeréséről szóló egyezmény¹⁹.

Ezek az egyezmények többnyire az adott eljárásra vonatkozó jogtechnikai rendelkezéseket tartalmaztak. Így például a polgári és kereskedelmi ügyekben létrejövő jogsegélyről szóló egyezmény – amely azonban lényegében csak a polgári perrendtartásról szóló hágai egyezmény kiegészítése volt – rendelkezéseket tartalmazott az iratok kölcsönös kézbesítéséről, az igazságügyi hatóságok közötti közvetlen kommunikációról, az egymás állampolgárainak az ún. szegényjog (ma költségmentességként ismert) kölcsönös elismeréséről és az ítéletek kölcsönös végrehajthatóvá nyilvánítására vonatkozó rendelkezésekről.²⁰ Ezenkívül a szerződés szövegéhez csatolták a kölcsönös szolgáltatási kérelmeket megkönnyítő formanyomtatványok mintáit is.²¹

Ha összehasonlítjuk az 1940-es évek német-magyar jogsegélyszerződéseit a Német Birodalom más, az 1920-as évekből származó jogsegélyszerződéseivel,²² akkor azt látjuk, hogy nincsenek olyan jelentős tartalmi vagy dikciós különbségek, amelyek a megváltozott politikai körülményeknek tudhatók be. Éppen ellenkezőleg, a Magyarország és a nemzetiszocialista Németország között kötött megállapodások jól illeszkedtek az akkori nemzetközi szokások keretei közé, és valószínűleg 1945 után is ennek megfelelően érvényesültek.²³ Ezek a jogsegélyszerződések nem mutatnak semmiféle ideológiai befolyást, még az állítólag különösen érzékeny területeken sem, mint amilyen például a kiadatási rendszer.²⁴ Ebből az a következtetés vonható le, hogy a Német

¹⁸ Abkommen zwischen dem Deutschen Reich und dem Königreich Ungarn über Mitteilungen und Ersuchen auf dem Gebiete des Personenstandswesens vom 01. 09. 1941 [Egyezmény a Német Birodalom és a Magyar Királyság között az anyakönyvi ügyekkel kapcsolatos közlésekről és megkeresésekről, 1941. 09. 01.], RGL. 1942 II, 355–359.

¹⁹ Abkommen zwischen dem Deutschen Reich und dem Königreich Ungarn über die gegenseitige Anerkennung von familiengerichtlichen Entscheidungen und Todeserklärungen vom 02. 10. 1942 [Egyezmény a Német Birodalom és a Magyar Királyság között a családjogi bírósági határozatok és a halálesetről szóló nyilatkozatok kölcsönös elismeréséről, 1942. 10. 02.], RGL. 1944 II, 53–60.

²⁰ A közelebbi az egyes szabályozásokhoz: VOLKMAR, Der Rechtshilfeverkehr mit der Slowakei und Ungarn 356.

²¹ Lásd az 1a. és 1b. számú mellékleteket a Német Birodalom és a Magyar Királyság között a jogsegélyről polgári és kereskedelmi jogi kérdésekben 1940. november 6-án kötött egyezményhez (14. lábjegyzet), RGL. 1941 II, 128–129.

²² Például a Német Birodalom és a Csehszlovák Köztársaság között a polgári ügyekben való jogvédelemről és jogsegélyről szóló, 1922. január 20-i szerződést (Vertrag zwischen dem Deutschen Reich und der Tschechoslowakischen Republik über Rechtsschutz und Rechtshilfe in bürgerlichen Angelegenheiten vom 20. 01. 1922), RGL. 1923 II, 57–62.

²³ A Németország és Magyarország között az 1940-es években kötött polgári eljárásjogi jogsegélyegyezményeket csak az 1950-es években váltották fel olyan többoldalú egyezmények, mint az 1954. március 1-jei hágai polgári eljárásjogi egyezmény (Haager Übereinkommen über den Zivilprozeß vom 01. 03. 1954, BGL. 1958 II, 576), amely 1966. 12. 18-án lépett hatályba a Németországi Szövetségi Köztársaság és Magyarország között. A közzétételt lásd 1966. 01. 27-i keltezéssel: BGL. 1966 II, 84.

²⁴ A kiadatási kötelezettség csak olyan bűncselekmények esetében állt fenn, amelyek mindkét állam joga szerint büntetendők voltak (lásd: a Német Birodalom és a Magyar Királyság között 1940. 06. 16-án létrejött kiadatási egyezmény 3. cikkének 1. bekezdését, RGL. 1941 II, 184.). Ezenkívül a politikai bűncselekmények – a hagyományoknak megfelelően – mentesültek a kiadatás alól (4. cikk 1. és 2. bekezdés); e tekintetben az egyetlen szembetűnő kivétel az államfő, családtagjai, a kormány tagjai vagy más vezető közszerelők, illetve a fegyveres erők tagjai ellen elkövetett szándékos bűncselekmények, valamint a nyílt hadviselésen kívüli, a közösségre különös veszélyt jelentő vagy félelem és terror terjesztésére irányuló cselekményekre vonatkozó széles körű mentesség (4. cikk 3. bekezdés). A nemzetközi kölcsönös bünyogi jogsegélyről szóló törvény (IRG) 1994. 06. 27-én közzétett szövege (6. § 1. bekezdésének 2. mondata) azonban a gyilkosság és az emberölés esetére is kivételt tesz (BGL. I, 1537.), ami azt jelenti, hogy ebben a tekintetben sem beszélhetünk kifejezetten nemzetiszocialista jogi koncepciókról az 1940. 06. 16-i egyezmény kapcsán.

Birodalom – bármennyire is agresszíven és nacionalista módon lépett fel kifelé – láthatóan igyekezett normális jogi kapcsolatokat fenntartani szövetségeseivel és baráti államaival, és betartani a nemzetközi egyezményeket, legalábbis a jogsegély terén.

3. A német fél indítékai

A német-magyar jogi kapcsolatok hirtelen élénkülésének hátterét és kiindulópontját az 1930-as évek végétől egy konkrét történelmi esemény, nevezetesen Ausztria ún. „*Anschluss*“-ja jelentette: 1938. március 12-én német csapatok – az osztrák lakosság éljenzése közepette – bevonultak Ausztriába, majd nem sokkal később a népszavazáson, amely természetesen korántsem volt szabad és demokratikus, elsöprő többséggel megszavazták Ausztria beolvasztását az immár „*Nagynémet Birodalomba*”. Ezáltal először állt fenn közös határ Németország és Magyarország között, ami szinte elkerülhetetlenül a kölcsönös cserekapcsolatok és így a kétoldalú (jogi) kapcsolatok intenzívebbé válásához vezetett.²⁵ A Birodalmi Igazságügyi Minisztérium illetékes tisztviselőjének feljegyzése szerint: „*A Német Birodalom és a Magyar Királyság közötti szoros gazdasági kapcsolatok azt eredményezték, hogy magyar munkaerőt jelentős mértékben foglalkoztatnak a Német Birodalomban, valamint jelentős számú birodalmi állampolgár dolgozik Magyarországon.*”²⁶ Erich Volkmar (1879–1951), a Birodalmi Igazságügyi Minisztérium Polgári Jogi Osztályának vezetője úgy fogalmazott, hogy ezeknek a kapcsolatoknak a „*szökkenőmentes kezeléséhez és fenntartásához*”²⁷ jogi támogatás is szükséges, különösen a kölcsönös jogsegély kiterjesztése révén.

A kezdeményezés azonban a magyar féltől indult el: a Magyar Királyi Igazságügyi Minisztérium Nemzetközi Jogi és Nemzetközi Szerződések Osztályának akkori vezetője, *Sebestyén* miniszteri tanácsos már 1938. április végén tárgyalásokat javasolt a Külügyminisztériumon keresztül a kölcsönös jogsegélyforgalom újbóli szabályozásáról és megkönnyítéséről.²⁸ A magyar fél is kifejezte, hogy jelentős szabályozási igénye van, például a szegényjog (költségmentesség) kölcsönös megadására nézve.²⁹ A német fél meglehetősen nyitott volt a magyar megközelítésre, és különösen arra törekedett, hogy a polgári perrendtartásról szóló Hágai Egyezmény alapján „*a lehető legjobban egyszerűsítse*” a kölcsönös jogsegélyt.³⁰ A magyar egyszerűsítési javaslatokkal szemben azonban bizonyos területeken fenntartások is megfogalmazódtak, például az iratkézbesítési kérelmek közvetlen kezelése terén, ahol a Birodalmi Igazságügyi Minisztérium szükségesnek tartotta, hogy a magyarországi német képviselő ellenőrző szerepet vállaljon „*a magyar hatóságoknál gyakran tapasztalt*

²⁵ Az első, berlini tárgyalás alkalmával az akkori német és a magyar delegáció vezetői is ezt az álláspontot képviselték. Lásd a Külügyminisztérium 1939. március 18-i rendeletét a budapesti német követség felé, Bundesarchiv, R 3001/23192, 85. lap. Lásd hozzá: VOLKMAR, Der Rechtshilfeverkehr mit der Slowakei und Ungarn 351.

²⁶ Lásd hozzá *Max Merten* emlékiratát 1941. 12. 31-i keltezéssel, Bundesarchiv, R 3001/23193, 231. lap

²⁷ VOLKMAR, Der Rechtshilfeverkehr mit der Slowakei und Ungarn 351.

²⁸ Lásd a Külügyminisztérium 1938. 07. 27-i rendeletét a budapesti Német Nagykövetség felé, Bundesarchiv, R 3001/23192, 54. lap.

²⁹ Lásd a Külügyminisztérium beszámolóját a Birodalmi Igazságügyi Miniszter felé 1939. 01. 21-i keltezéssel, Bundesarchiv, R 3001/23192, 25. lap.

³⁰ Lásd a Külügyminisztérium 1938. 07. 27-i rendeletét a budapesti Német Nagykövetség felé, Bundesarchiv, R 3001/23192, 54. lap.

lomba ügyintézés miatt.³¹ Mindazonáltal német szempontból az 1939 februárjában kezdődött tárgyalásokat végül is „végig a kölcsönös baráti megértés szelleme töltötte be, ami különösen hozzájárult ahhoz, hogy a tárgyalások a legnagyobb egyetértésben folytak, és viszonylag rövid idő alatt (...) kedvező eredményre vezettek.”³²

Az ily módon megidézett barátság és harmónia azonban nem fedheti el azt a tényt, hogy a kölcsönös jogsegély gyors terjedését a háború és Németország terjeszkedési és hegemón törekvéseinek összefüggésében is látni kell. Délkelet-Európa legkésőbb a II. világháború kezdete óta döntő gazdasági és stratégiai jelentőséggel bírt a nemzetiszocialista vezetés számára: egyrészt létfontosságú erőforrásai, köztük az élelmiszer és az olaj miatt, de azért is, mert a délkelet-európai régiót szánták a Szovjetunió elleni tervezett (1941 júniusában megkezdett) invázió felvonulási és ellátási területének.³³ Ennek fényében a Német Birodalom arra törekedett, hogy a délkelet-európai szövetségeseit és szatellitállamait szorosabban magához kösse.

A jogsegélyforgalom bővülését, amely ebben az időszakban nemcsak Magyarországgal, hanem Szlovákiával, Horvátországgal, Bulgáriával és Romániával szemben is fokozódott, tehát ennek – az ideológiai alapú – geopolitikai és háborús stratégiai törekvésnek a keretében is szükséges értelmezni. Nem véletlenül jegyezte meg *Erich Volkmar* a Szlovákiával és Magyarországgal folytatott jogsegélygyakorlatról szóló írásában, hogy a joggyakorlat szabályozása „közvetlen gyakorlati gazdasági értékén túlmenően politikai jelentőségűnek tűnik, mint az új Európa jövőbeli megszervezésének egy olyan építőkőve, amely a Német Birodalom nagy történelmi feladatának tekintendő”.³⁴ Bár a megállapodások tartalma lehetett „ideológiailag semleges”, a nemzetiszocialista vezetés mögöttes indítékai korántsem voltak azok.

4. A tárgyalások

A számos jogsegélyegyezmény, amelyet Németország és Magyarország 1939 és 1942 között kötött, több berlini, illetve budapesti tárgyalási forduló eredménye volt. Valamennyi tárgyalást kiterjedt írásbeli előkészítés előzte meg, amelynek során a szerződéstervezeteket és a módosítási kéréseket szóbeli feljegyzések útján cserélték ki. Mielőtt a két fél képviselői a tényleges tárgyalásokra összeültek volna, belső megbeszéléseket folytattak.³⁵ Ennek alapját a német tervezetek képezték, amelyeket – legalábbis a Birodalmi Igazságügyi Minisztériumban kialakult felfogás szerint – a magyar fél képviselői a német hatalmi főlényre való tekintettel „adottnak tekintettek”.³⁶

A tárgyalások első fordulójára 1939. február 21. és március 4. között Berlinben került sor. 1940 kora nyarán és őszén Budapesten folytatódott az egyeztetés, majd ugyanezen év

³¹ Lásd *Alfons Reiser* feljegyzését a Birodalmi Igazságügyi Minisztériumban 1939. 02. 17-i keltezéssel, Bundesarchiv, R 3001/23192, 64. lap.

³² Lásd a Külügyminisztérium 1939. 03. 18-i rendeletét a budapesti Német Nagykövetség felé, Bundesarchiv, R 3001/23192, 85. lap.

³³ Lásd a nemzetiszocialisták Délkelet-Európa-politikájával kapcsolatban: HAMANN, Max Merten. Jurist und Kriegsverbrecher 97., 454. l.ábjegyzet.

³⁴ VOLKMAR, Der Rechtshilfeverkehr mit der Slowakei und Ungarn 351.

³⁵ Lásd a Külügyminisztérium 1938. 07. 27-i rendeletét a budapesti Német Nagykövetség felé, Bundesarchiv, R 3001/23192, 54r. lap, *Wolfgang Pietzker* feljegyzését a Birodalmi Igazságügyi Minisztériumban 1939. 02. 17-i keltezéssel, Bundesarchiv, R 3001/23192, 64. lap, valamint egy további feljegyzést *Max Mertentől* szintén a Birodalmi Igazságügyi Minisztériumban 1940. 06. 06-i keltezéssel, Bundesarchiv, R 3001/23192, 250. lap.

³⁶ VOLKMAR, Der Rechtshilfeverkehr mit der Slowakei und Ungarn 351.

novemberében Berlinben aláírták a német-magyar jogsegélyszerződést. A kezdeti tárgyalások során további követelmények és eredetileg nem tervezett egyezményekre vonatkozó javaslatok merültek fel, így a tárgyalások folytatódtak.³⁷ Ennek megfelelően – többek között azért, hogy megvitassák a tartási végrehajtási egyezményt³⁸ – 1941-ben április és augusztus között háromszor találkoztak a felek, abból kétszer Budapesten, egyszer pedig Berlinben. A szóban forgó egyezmény aláírása 1941 novemberében Bécsben valósult meg.³⁹

Ha hinni lehet a Birodalmi Igazságügyi Minisztérium illetékes tisztviselője feljegyzéseinek, akkor a jogsegélyről szóló tárgyalások „mindenkor teljes kölcsönös egyetértésben” zajlottak.⁴⁰ Természetesen az első berlini tárgyalási forduló előtt a Külügyminisztérium még szükségesnek tartotta, hogy minden német résztvevőt megeskessen, hogy a magyar követeket „a fennálló baráti kapcsolatok szellemében (...) a legnagyobb udvariassággal” kezeljék.⁴¹ Valószínűleg ennek a törekvésnek is köszönhető, hogy a német képviselők Budapestre utaztak a következő tárgyalási fordulókra, ami nyilvánvalóan hízelgő volt a magyar fél számára, hiszen a német tárgyalók szerint „többször kifejezték örömeiket (...), hogy egy német delegáció szükségesnek találta, hogy Budapestre fáradjon ezekre a tárgyalásokra”.⁴²

A kölcsönös megértő hozzáállásról tanúskodik a magyar tárgyalások vezetője, *Lupkovic György* (1891–1982, a német nyelvű dokumentumokban: *von Lupkovic*) és a Birodalmi Igazságügyi Minisztérium illetékes tisztje, *Max Merten* közötti személyes levélváltás is. Az előbbi a budapesti tárgyalások második fordulóját követően *Merten*hez címzett levelében a következőket vetette papírra: „Szakmailag – őszintén mondhatom – igazi öröm volt számomra, hogy együtt dolgozhattam a Német Birodalmi Igazságügyi Minisztérium képviselőivel, és az a könnyedség, amellyel a kölcsönös bizalom légkörében megoldottuk a nehézségeket, joggal elégíthet ki bennünket. Igazán csodálatos teljesítmény, hogy néhány hét alatt hét egyezményt dolgoztunk ki, nevezetesen a közjegyzői hitelesítésről, a polgári jogi segítségnyújtásról, a szerzői jogról, a személyállapoti oklevelekről, a kiadatási jogról, a konzuli jogról és a vámjogi jogsegélyről, (...) és néhány esetben azonnal alá is írtuk őket. Az pedig, hogy ezt a Nagynémet Birodalom kinevezett képviselőivel együtt értük el, számunkra, magyarok számára különösen megtisztelő dolog.”⁴³

Bizonyos mértékig valószínűleg diplomáciai udvariasságból adódtak az ilyen túlzó nyilatkozatok. Mindazonáltal a leírás egy különösen bizalomteljes és barátságos tárgyalási légkör benyomását kelti. Ráadásul *Lupkovic* soraiból már-már az alázatossággal, sőt csodálattal határos odaadás is kiderül német kollégái iránt, ami valószínűleg nem csupán udvariasság volt a részéről. Sokkal inkább úgy tűnik, hogy a magyar tárgyalások vezetőjének ez a különösen németbarát magatartása a tárgyalások menetére és kimenetelére is hatással lehetett. Ugyanis egy 1940 júniusi külügyminisztériumi feljegyzés szerint a tárgyalások „a teljes megértés és a lehető legnagyobb engedmények

³⁷ VOLKMAR, Der Rechtshilfeverkehr mit der Slowakei und Ungarn 351.

³⁸ Lásd: 17. lábjegyzet.

³⁹ Lásd ezzel kapcsolatban a fennmaradt tárgyalási jegyzőkönyveket a Szövetségi Levéltárban, R 3001/23192, 74–76. lap, 251–254. lap és 280. lap, valamint a további feljegyzéseket a következő műben: HAMANN, Max Merten. Jurist und Kriegsverbrecher 98–99.

⁴⁰ *Max Merten* feljegyzését a Birodalmi Igazságügyi Minisztériumban 1940. 06. 06-i keltezéssel lásd: Bundesarchiv, R 3001/23192, 250. lap.

⁴¹ *Wolfgang Pietzker* feljegyzését szintén a Birodalmi Igazságügyi Minisztériumban 1939. 02. 17-i keltezéssel lásd: Bundesarchiv, R 3001/23192, 64. lap.

⁴² Lásd: 40. lábjegyzet.

⁴³ *Lupkovic György* levelét a Magyar Királyi Igazságügyi Minisztériumból *Max Merten* részére a Birodalmi Igazságügyi Minisztériumba 1949. 07. 17-i keltezéssel lásd: Bundesarchiv, R 3001/23192, 271. lap.

szellemében folytak a magyar fél részéről".⁴⁴ Ennek megfelelően a hegemon Németország látszólag nehézségek nélkül tudta érvényesíteni tárgyalási pozícióit a magyarokkal szemben.⁴⁵

Ehhez és a mindkét oldalon sokat dicsért jó tárgyalási hangulathoz hozzájárulhatott az a tény, hogy a delegációk berlini és budapesti látogatásaik során kölcsönösen különböző „figyelmességeket” tettek egymás irányába.⁴⁶ Ez közös kirándulásokat is magában foglalt, például 1941 júniusában a Berlin melletti Werbellin-tóhoz. Ezt követően *Lupkovic*s fényképeket küldött kollégáinak a Birodalmi Igazságügyi Minisztériumba „*az együtt töltött szép napok*” emlékére, amelyekre „*még mindig szívesen emlékszik*”.⁴⁷ Valójában a két küldöttség tagjai nem csak személyesen kerültek ilyen módon különösen szoros kapcsolatba egymással,⁴⁸ hanem olyan kényelmi szolgáltatásokat is élvezhettek, amelyeket a legtöbben – különösen a háborús idők közepette – semmiképpen sem tekinthettek magától értetődőnek.

5. A főszereplők

Már a fentiekből is következik, hogy a tárgyalások – valójában mindkét oldalon kivétel nélkül férfi – főszereplői korántsem voltak mindannyian a diplomáciai szolgálat tagjai. Igaz, hogy a kölcsönös jogsegély-megállapodásokról szóló tárgyalásokba a kormányközi kapcsolatokért való tárcaközi felelősségükből adódóan elkerülhetetlenül bekapcsolódtak az adott külügyminisztériumok, sőt, azok formálisan át is vették a vezetést. Szakmai kérdésekben azonban konzultáltak az igazságügyi minisztériumok megfelelő szakértőivel, akik a szűkebb értelemben vett jogi szakértelmet testesítették meg, valamint bizonyos ügyekben más minisztériumok megfelelő szakértőivel, például a belügyminisztériumok alkalmazottjaival az anyakönyvi kérdésekben.⁴⁹ Mivel az egyes megállapodások szabályozási tárgya gyakran több szakterületet is érintett, a szakminisztériumokat gyakran egyszerre több szakértő képviselte. A tárgyalások első fordulóján Berlinben a német fél részéről összesen hét képviselő vett részt, köztük a Külügyminisztérium három tagja, a Birodalmi Igazságügyi Minisztérium három tagja és a Birodalmi Belügyminisztérium egy képviselője; a magyar fél részéről négy képviselő utazott a német fővárosba, köztük két diplomata, valamint a Magyar Királyi Igazságügyi Minisztérium és a Belügyminisztérium egy-egy képviselője.⁵⁰

Feltűnő, hogy a tárgyalások viszonylag magas szintűek voltak a résztvevőiket illetően: a magyar felet például a tartás-végrehajtási egyezményről szóló berlini tárgyalások második fordulóján, 1941 májusában és júniusában többek között von *Kádár Levente* belügyminisztériumi

⁴⁴ *Karl Schwagala* feljegyzését a Külügyminisztériumban 1940. 06. 11-i keltezéssel lásd: Bundesarchiv, R 3001/23192, 279r. lap.

⁴⁵ Vö.: VOLKMAR, Der Rechtshilfeverkehr mit der Slowakei und Ungarn 351., tekintettel arra, hogy Magyarország látszólag minden további nélkül elfogadta a német szerződéstervezetek alkalmazását.

⁴⁶ Lásd hozzá *Lupkovic*s György levelét a Magyar Királyi Igazságügyi Minisztériumból *Max Merten* részére a Birodalmi Igazságügyi Minisztériumba 1940. 11. 27-i keltezéssel, Bundesarchiv, R 3001/23192, 450r. lap.

⁴⁷ Lásd *Lupkovic*s újabb levelét *Merten* részére 1941. 06. 16-i keltezéssel, Bundesarchiv, R 3001/23193, 121. lap.

⁴⁸ VOLKMAR, Der Rechtshilfeverkehr mit der Slowakei und Ungarn 351., 352.

⁴⁹ VOLKMAR, Der Rechtshilfeverkehr mit der Slowakei und Ungarn 351.

⁵⁰ Lásd az 1939. 02. 21-től 1939. 03. 04-ig tartó berlini tárgyalások jegyzőkönyvét, Bundesarchiv, R 3001/23192, 74. lap.

államtitkár képviselte.⁵¹ A német külügyminisztérium és az igazságügyi minisztérium esetében pedig az egyszerű szakreferenseken kívül rendszeresen részt vettek az illetékes tárcavezetők is, például *Erich Volkmar*, a Birodalmi Igazságügyi Minisztérium miniszteri igazgatója,⁵² aki a Polgári Jogi Osztály vezetőjeként a miniszteri hierarchiában közvetlenül a miniszter és az államtitkár alatt állt.

Így a jogsegélyről folytatott német-magyar tárgyalások a legkülönbözőbb személyek részvételével valósultak meg, köztük néhány ismert, ha nem is illusztris név: az első berlini tárgyalási fordulón német részről ott volt *Hans Globke* közigazgatási jogász, aki akkor még miniszteri tanácsos volt a Birodalmi Belügyminisztériumban, és mint ilyen többek között az anyakönyvi ügyekért volt felelős. 1936-ban *Globke Wilhelm Stuckart* belügyi államtitkárral (1902–1953) együtt írt kommentárt a nürnbergi fajvédelmi törvényekről.⁵³ Ennek ellenére 1945 után lenyűgöző karriert futott be a Német Szövetségi Köztársaságban, ahol 1953-ban a szövetségi kancellári hivatal államtitkára és *Konrad Adenauer* (1876–1967) kancellár jobbkeze lett. Ezt a pozíciót *Globke* az *Adenauer*-korszak végéig, 1963 októberéig tölthette be, még azután is, hogy a nyilvánosság előtt ismertté vált masszív nemzetsocialista szerepvállalása.⁵⁴

Magyar részről *Lupkovics György* kúriai bíró minden tárgyalási fordulón jelen volt, kezdetben egyszerű résztvevőként, majd a magyar delegáció vezetőjeként. 1939-ben *Lupkovics* a Magyar Királyi Igazságügyi Minisztérium nemzetközi joggal foglalkozó osztályának a vezetője lett; ezt a tisztséget 1944-ig töltötte be. A háború után 1947-ben a Független Kisgazdapárt színeiben bevásáztották a Magyar Parlamentbe, ahol 1949-ig volt képviselő. Az 1956 őszi magyar forradalom leverése után *Lupkovics*ot *Kádár János* (1912–1989) kommunista rezsimje alatt politikai okokból bebörtönözték, és csak 1961-ben szabadult.⁵⁵

Végül a Birodalmi Igazságügyi Minisztérium egy személyi ügye érdemel közelebbi figyelmet, nevezetesen *Max Merten*, a nemzetközi polgári eljárásjogért felelős főosztályvezető – nem utolsósorban azért, mert a Magyarországgal folytatott jogsegély-tárgyalásokban való részvétele figyelemre méltó személyes következményekkel is járt.⁵⁶ A doktori címmel rendelkező kiváló jogász rövid bírósági titkári munka után, 1938 júliusában került a Birodalmi Igazságügyi Minisztériumba, ahol kezdetben a végrehajtási joggal, az ügyvédi hivatásjoggal és a nemzetközi polgári eljárásjoggal foglalkozó főosztályon dolgozott asszisztensként. Amikor osztályvezetőjét, *Rudolf Poblét* (1902–1967), aki eleinte a Magyarországgal folytatott tárgyalásokon képviselte a Birodalmi Igazságügyi Minisztériumot,⁵⁷ a háború kezdetén behívták, *Merten* mindössze 28 évesen vette át *Poble* helyét. 1940 májusának végén már ő utazott Budapestre a tárgyalások második fordulójára, majd 1941

⁵¹ Lásd az 1941. 05. 30-tól 1941. 06. 06-ig tartó berlini tárgyalások jegyzőkönyvét, Bundesarchiv, R 3001/23193, 68. lap.

⁵² Lásd ismét az 1941. 05. 30-tól 1941. 06. 06-ig tartó berlini tárgyalások jegyzőkönyvét, Bundesarchiv, R 3001/23193, 68. lap.

⁵³ STUCKART – GLOBKE, Reichsbürgergesetz, Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre, Gesetz zum Schutze der Erbgesundheit des deutschen Volkes.

⁵⁴ *Globke* biográfiáját lásd: BEVERS, Der Mann hinter Adenauer; LOMMATZSCH, Hans Globke (1898–1973), Beamter im Dritten Reich und Staatssekretär Adenauers.

⁵⁵ *Lupkovics* biográfiáját lásd: Az 1947. évi Országgyűlés Almanachja 250–251.

⁵⁶ Közelebbi *Merten* biográfiájához: HAMANN, Die Rosenberg und der Kriegsverbrecher: Der Fall Max Merten 123–152., különösen 124–140.; részletesen lásd: HAMANN, Max Merten. Jurist und Kriegsverbrecher.

⁵⁷ Lásd 1939. 02. 21-től 1939. 03. 04-ig tartó a berlini tárgyalásokról készült jegyzőkönyvet, Bundesarchiv, R 3001/23192, 74. lap.

őszéig a Birodalmi Igazságügyi Minisztérium nevében részt vett a további egyeztetéseken is.⁵⁸ Fiatalkora és diplomáciai tapasztalatának hiánya ellenére nyilvánvalóan nagyon ügyes volt a nemzetközi szinten, amint azt az idézett szívélyes levelezés is jelzi.⁵⁹

Merten példája azonban mindenekelőtt azt bizonyítja, hogy semmiképpen sem volt túlzás, amikor felettese, *Volkmar* a Magyarországgal való kölcsönös jogsegély új szabályozásáról szóló esszéjében azt írta, hogy Németország és Magyarország képviselői a kölcsönös látogatások révén „szoros személyes kapcsolatba kerültek egymással”.⁶⁰ *Merten* ugyanis első budapesti látogatásán megismerte a nála egy évvel idősebb magyar *Sziklay Erzsébetet* (1910–1977), a magyar diplomata és egykori kölni főkonzul, *Sziklay Béla* (1885–1956, a német nyelvű dokumentumokban: *von Sziklay*) lányát⁶¹ – és láthatóan gyorsan egymásba szerettek: 1941 szeptemberében Berlinben összeházasodtak, majd kilenc évvel később megszületett egyetlen gyermekük, *Maximilian* (1950–2008).

Bár *Max* és *Erzsébet Merten* különös párt alkottak, hiszen a férfi egy porosz tisztviselő fia volt, középosztálybeli származásdal és szigorú protestáns neveltetéssel, a nő pedig magyar nemesasszony, egy diplomata lánya és katolikus, kapcsolatuk minden viszontagságnak ellenállt. Pedig ezek igen jelentősek voltak: 1942 elején, alig néhány hónappal az esküvő után *Max Mertent* behívták a *Wehrmachtba*. Kezdetben Stettinben és Berlinben, a belügyi szolgálatban vetették be. 1942 júliusának végén kinevezték háborús közigazgatási tanácsosnak, majd nem sokkal később a *Wehrmacht* által megszállt Észak-Görögországba helyezték ki, ahol 1944 márciusáig a német megszállási közigazgatást vezette a Szaloniki-Agäis parancsnokságon. Ebben a minőségében kulcsszerepet játszott abban, hogy 1943-ban Szalonikiből és környékéről mintegy 45.000 görög zsidót megfosztottak a jogaiktól, majd deportáltak. Közül csak mintegy 2.000 fő élte túl a holokausztot.⁶² Közvetlenül a háború után, amelyet *Erzsébet* lényegében a férjétől elválasztva, szüleivel Budapesten töltött, *Max*nak sikerült feleségét Németországba hoznia.⁶³ Őt magát azonban néhány hónappal később az amerikai megszálló erők internálták, és több mint egy évet különböző felső-bajorországi táborokban töltött.⁶⁴

A házaspár csak ezután tudott új közös életet építeni Bad Aibling közelében. Bizonytalanságot jelentett, hogy *Max Merten*, aki kezdetben vállalkozóként, később pedig ügyvédként dolgozott, többször konfliktusba került a törvénnyel.⁶⁵ 1952-ben átmenetileg visszatérhetett régi állásába, mint végrehajtási jogi tanácsadó az újonnan létrehozott bonni Szövetségi Igazságügyi Minisztériumba, a minisztérium azonban hamarosan megvált régi-új alkalmazottjától, amikor annak kétes üzleti tevékenysége ismertté vált.⁶⁶ Gazdaságilag nehéz évek következtek,⁶⁷ amíg *Max Mertent* 1957 áprilisában egy görögországi útja során le nem tartóztatták

⁵⁸ Lásd a kimutatásokat a következő műben: HAMANN, Max Merten. Jurist und Kriegsverbrecher 98–99.

⁵⁹ Lásd hozzá *Lupkovic*s további leveleit: Bundesarchiv, R 3001/23192 és R 3001/23193, passim. *Merten* válaszlevelei (legalábbis itt) nem maradtak fenn. Lásd továbbá: HAMANN, Max Merten. Jurist und Kriegsverbrecher 99.

⁶⁰ VOLKMAR, Der Rechtshilfeverkehr mit der Slowakei und Ungarn 352.

⁶¹ *Sziklay Erzsébet* biográfiáját lásd: HAMANN, Max Merten. Jurist und Kriegsverbrecher 721.

⁶² Lásd hozzá bővebben, számos kimutatással: HAMANN, Max Merten. Jurist und Kriegsverbrecher 149–207.

⁶³ A körülményekről lásd: HAMANN, Max Merten. Jurist und Kriegsverbrecher 215.

⁶⁴ HAMANN, Max Merten. Jurist und Kriegsverbrecher 216.

⁶⁵ HAMANN, Max Merten. Jurist und Kriegsverbrecher 225–231.

⁶⁶ HAMANN, Die Rosenberg und der Kriegsverbrecher: Der Fall Max Merten 141–144., HAMANN, Max Merten. Jurist und Kriegsverbrecher 232–245.

⁶⁷ HAMANN, Max Merten. Jurist und Kriegsverbrecher 264–268.

az 1942 és 1944 között elkövetett háborús bűnök miatt. Bár a német kormány – mindenekelőtt a Szövetségi Külügyminisztérium és a Szövetségi Igazságügyi Minisztérium, de maga *Adenauer* kancellár is – szinte furcsa elkötelezettséget mutatott a (feltételezett) háborús bűnös görög igazságszolgáltatás alól való kimentése iránt. 1959 márciusában azonban Athénban a háborús bűnösökkel foglalkozó különleges katonai bíróság 25 év börtönre ítélte.⁶⁸

A bonni kormány folyamatos erőfeszítéseinek köszönhetően mindössze nyolc hónappal később Nyugat-Németországba szállították, ahol hamarosan szabadon engedték.⁶⁹ A rendezett (házas)élet azonban továbbra is lehetetlen volt. Röviddel szabadulása után *Max Merten* a médiában bosszú- és rehabilitációs kampányt indított támogatói, köztük a későbbi német elnök, *Gustav Heinemann* (1899–1976) segítségével. Ezzel nemcsak a görög kormánnyal került konfliktusba – amellyel *Merten* a német-görög kapcsolatok egyik legsúlyosabb válságát okozta 1945 óta –, hanem egykori birodalmi belügyminisztériumi kollégájával, *Hans Globkével* is, aki időközben a bonni szövetségi kancellária „szürke eminenciásává” emelkedett. A *Globkével* folytatott vita, amely a sajtón és az igazságszolgáltatáson keresztül zajlott és időnként komolyan megrendítette *Adenauer* államtitkár helyzetét, nemcsak ahhoz vezetett, hogy *Merten* a Szövetségi Hírszerző Szolgálat és a Központi Hírszerző Ügynökség (CIA) üldözése alá került, hanem büntetőeljárás is indult ellene, amelyet ugyan sikeresen el tudott húzni, de korai, 1970 februárjában bekövetkezett haláláig elkísérte őt.⁷⁰

Mindezen viharos évek alatt *Merten Erzsébet* láthatóan szilárdan kiállt férje mellett, sőt, görögországi fogsága idején az egyik legaktívabb támogatója volt: a nyughatatlan diplomata lány saját gazdasági nehézségei és a fiúkról való gondoskodás ellenére többször is kétségbeesett erőfeszítéseket tett férje szabadon bocsátása érdekében. Nem riadt vissza attól sem, hogy Görögország és a Német Szövetségi Köztársaság magas rangú személyiségeihez forduljon, nem utolsósorban *Adenauer* kancellárhoz, akit személyesen ismert kölni éveiből. 1959-ben több hónapot Athénban töltött, hogy bebörtönzött férje közelében lehessen. Láthatóan a végsőkéig szilárdan hitt férje ártatlanságában, amit azonban még a német bíróságok is kétségbe vontak.⁷¹

6. Következtetések és további kutatandó kérdések

Max és *Erzsébet Merten* figyelemre méltó kapcsolata, amely a német-magyar jogsegélytárgyalások váratlan melléktermékeként jött létre, nagyon szemléletesen mutatja be, hogy a nemzetiszocialista Német Birodalom és a Magyar Királyság közötti jogi kapcsolatok milyen szorosak voltak az 1930-as évek végén és az 1940-es évek elején. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az Ausztria „*Anschluss*”-ját követő hirtelen felerősödő jogi kapcsolatok nemcsak a két állam és azok állampolgárai közötti növekvő gazdasági, politikai és személyes kapcsolatok kifejeződései voltak, hanem a náci vezetés terjeszkedési törekvéseinek a következményei is, amely a Szovjetunió elleni tervezett hódító hadjáratra való tekintettel igyekezett a (dél)kelet-európai államokat szorosabban magához kötni.

⁶⁸ HAMANN, Max Merten. Jurist und Kriegsverbrecher 269–446.

⁶⁹ HAMANN, Max Merten. Jurist und Kriegsverbrecher 446–485.

⁷⁰ HAMANN, Max Merten. Jurist und Kriegsverbrecher 538–655.

⁷¹ HAMANN, Max Merten. Jurist und Kriegsverbrecher 509–513. *Erzsébet* figyelemre méltó beavatkozását férje érdekében lásd ugyanitt (420–427.).

Az, hogy az 1940 és 1942 közötti évek jogsegélyszerződése, amelyek egy ideig még 1945 után is érvényben voltak, milyen jelentőséggel bírtak a németországi és magyarországi joggyakorlat szempontjából, még nem került feldolgozásra. Ez a kérdéskör a jövőbeni kutatások egyik kívánatos eleme lehet. Általánosságban is igaz azonban, hogy a nemzetiszocialista Németország más államokkal való jogi kapcsolatai további kutatásra érdemes területet kell, hogy képezzenek. Felmerül a kérdés, hogy a német fél mindenütt ugyanazokat az indítékokat követte-e és milyen mértékben. Az is kérdéses, hogy végül is milyen mértékben tudta ezeket a célokat – legalábbis rövid és középtávon – megvalósítani. Nemcsak Magyarország, hanem a többi (dél)kelet-európai állam tekintetében is érdekes lehet, hogy képviselőik hogyan folytatták le a kölcsönös jogsegélytárgyalásokat annak részleteit tekintve, és hogy a hegemon Németország végül is képes volt-e érvényesíteni tárgyalási pozícióit úgy, ahogyan azt a német képviselők hitték. Végül az is érdekes lehet, hogy a magyar és más (dél)kelet-európai államok állítólagosan németbarát és engedékeny tárgyalópartnerei hogyan látták Németországot és annak tárgyalási vezetőit mint partnert, és hogyan folytatták le a tárgyalásokat: valóban egyfajta Németország iránti lelkesedés érvényesült, vagy létezett bizonyos belső ellenállás a hegemónnal és annak terveivel szemben?

Felhasznált források

- Abkommen über den Zivilprozeß vom 17. 07. 1905 [Egyezmény a polgári peres eljárásról, 1905. 07. 17.], RGL. 1909, 409–430.
- Abkommen zwischen dem Deutschen Reich und dem Königreich Ungarn über die geistige und kulturelle Zusammenarbeit vom 28. 05. 1936 [Egyezmény a Német Birodalom és a Magyar Királyság között a szellemi és kulturális együttműködésről, 1936. 05. 28.], RGL. 1937 II, 132–138.
- Abkommen zwischen dem Deutschen Reich und dem Königreich Ungarn über die gegenseitige Unterstützung und Rechtshilfe in Zollsachen vom 25. 07. 1940 [Egyezmény a Német Birodalom és a Magyar Királyság között a vámügyekben történő kölcsönös támogatásról és jogsegélyről, 1940. 07. 25.], RGL. 1941 II, 293–302.
- Abkommen zwischen dem Deutschen Reich und dem Königreich Ungarn über den Rechtshilfeverkehr in Angelegenheiten des bürgerlichen und des Handels-Rechts vom 06. 10. 1940 [Egyezmény a Német Birodalom és a Magyar Királyság között a polgári és kereskedelmi jogi ügyekben történő jogsegélyi gyakorlatról, 1940. 11. 06.], RGL. 1941 II, 121–127.
- Abkommen zwischen dem Deutschen Reich und dem Königreich Ungarn über den gegenseitigen Schutz von Werken der Literatur und Kunst vom 06. 11. 1940 [Egyezmény a Német Birodalom és a Magyar Királyság között az irodalmi és művészeti alkotások kölcsönös védelméről, 1940. 11. 06.], RGL. 1941 II, 225–227.
- Abkommen zwischen dem Deutschen Reich und dem Königreich Ungarn über die gegenseitige Anerkennung und Vollstreckung von gerichtlichen und vormundschaftsbehördlichen Entscheidungen, Vergleichen sowie anderen vollstreckbaren Urkunden in Unterhaltssachen vom 28. 11. 1941 [Egyezmény a Német Birodalom és a Magyar Királyság között a tartással kapcsolatos ügyekben hozott bírósági és gyámhatósági határozatok, egyezségek és egyéb végrehajtható okiratok kölcsönös elismeréséről és végrehajtásáról, 1941. 11. 28.], RGL. 1942 II, 343–350.
- Abkommen zwischen dem Deutschen Reich und dem Königreich Ungarn über Mitteilungen und Ersuchen auf dem Gebiete des Personenstandswesens vom 01. 09. 1941 [Egyezmény a Német Birodalom és a Magyar Királyság között az anyakönyvi ügyekkel kapcsolatos közlésekről és megkeresésekről, 1941.09.01.], RGL. 1942 II, 355–359.
- Abkommen zwischen dem Deutschen Reich und dem Königreich Ungarn über die gegenseitige Anerkennung von familiengerichtlichen Entscheidungen und Todeserklärungen vom 02. 10. 1942 [Egyezmény a Német Birodalom és a Magyar Királyság között a családjogi bírósági határozatok és a halálesetről szóló nyilatkozatok kölcsönös elismeréséről, 1942. 10. 02.], RGL. 1944 II, 53–60.

- Auslieferungsvertrag zwischen dem Deutschen Reich und dem Königreich Ungarn vom 16. 06. 1940 [Kiszolgáltatási szerződés a Német Birodalom és a Magyar Királyság között, 1940. 06. 16.], RGBL. 1941 II, 183–198.
- A Külügyminisztérium beszámolója a Birodalmi Igazságügyi Miniszter felé 1939. 01. 21-i keltezéssel, Bundesarchiv, R 3001/23192, 25. lap
- Az 1939. 02. 21-től 1939. 03. 04-ig tartó tárgyalások jegyzőkönyve, Berlinben, Bundesarchiv, R 3001/23192, 74. lap
- Az 1941. 05. 30-tól 1941. 06. 06-ig tartó tárgyalások jegyzőkönyve, Berlinben, Bundesarchiv, R 3001/23193, 68. lap
- Az 1947. évi Országgyűlés Almanachja (1947. szeptember 16. – 1949. április 12.). Budapest 2005
- Beglaubigungsabkommen zwischen dem Deutschen Reich und dem Königreich Ungarn vom 27. 05. 1940 [Hitelesítési egyezmény a Német Birodalom és a Magyar Királyság között, 1940. 05. 27.], RGBL. 1941 II, 71–76.
- Erlass des Auswärtigen Amtes vom 27. 07. 1938 an die Deutsche Gesandtschaft in Budapest [A Külügyminisztérium 1939. 07. 27-i rendelete a budapesti német követség felé], Bundesarchiv, R 3001/23192, 54. lap
- Erlass des Auswärtigen Amtes vom 27. 07. 1938 an die Deutsche Gesandtschaft in Budapest [A Külügyminisztérium 1939. 07. 27-i rendelete a budapesti német követség felé], Bundesarchiv, R 3001/23192, 54r. lap
- Erlass des Auswärtigen Amtes vom 18. 03. 1939 an die Deutsche Gesandtschaft in Budapest [A Külügyminisztérium 1939. 03. 18-i rendelete a budapesti német követség felé], Bundesarchiv, R 3001/23192, 85. lap
- Haager Übereinkommen über den Zivilprozeß vom 01. 03. 1954 [Hágai polgári eljárásjogi egyezmény, 1954. 03. 01.], BGBl. 1958 II, 576.
- LUPKOVICS György: Levél (Királyi Magyar Igazságügyi Minisztérium) Max Merten részére részére (Birodalmi Igazságügyi Minisztérium) 1940. 11. 27-i keltezéssel, Bundesarchiv, R 3001/23192, 450r. lap
- LUPKOVICS György: Levél (Magyar Királyi Igazságügyi Minisztérium) Max Merten részére részére (Birodalmi Igazságügyi Minisztérium) 1949. 07. 17-i keltezéssel, Bundesarchiv, R 3001/23192, 271. lap.
- LUPKOVICS György: Levél (Magyar Királyi Igazságügyi Minisztérium) Max Merten részére részére (Birodalmi Igazságügyi Minisztérium) 1941. 06. 16-i keltezéssel, Bundesarchiv, R 3001/23193, 121. lap
- LUPKOVICS György: Levél (Királyi Magyar Igazságügyi Minisztérium) Max Merten részére részére (Birodalmi Igazságügyi Minisztérium) 1940. 07. 17-i dátummal, Bundesarchiv, R 3001/23192, 271. lap
- LUPKOVICS György: Levél (Királyi Magyar Igazságügyi Minisztérium) Max Merten részére részére (Birodalmi Igazságügyi Minisztérium) 1940. 10. 16-i keltezéssel, Bundesarchiv, R 3001/23192, 354. lap
- MERTEN, Max: Emlékirat (Birodalmi Igazságügyi Minisztérium) 1941. 12. 31-i keltezéssel, Bundesarchiv, R 3001/23193, 231. lap
- MERTEN, Max: Feljegyzés (Birodalmi Igazságügyi Minisztérium) 1940. 06. 06-i keltezéssel, Bundesarchiv, R 3001/23192, 250. lap
- PIETZKER, Wolfgang: Feljegyzés (Birodalmi Igazságügyi Minisztérium) 1939. 02. 17-i keltezéssel, Bundesarchiv, R 3001/23192, 64. lap
- REISNER, Alfons: Feljegyzés (Birodalmi Igazságügyi Minisztérium) 1939. 02. 17-i keltezéssel, Bundesarchiv, R 3001/23192, 64. lap
- SCHWAGULA, Karl: Feljegyzés (Külügyminisztérium) 1940. 06. 11-i keltezéssel, Bundesarchiv, R 3001/23192, 279r. lap
- Vertrag zwischen dem Deutschen Reich und der Tschechoslowakischen Republik über Rechtsschutz und Rechtshilfe in bürgerlichen Angelegenheiten vom 20. 01. 1922 [A Német Birodalom és a Csehszlovák Köztársaság között a polgári ügyekben való jogvédelemről és jogsegélyről szóló szerződés, 1922. 01. 20.], RGBL. 1923 II, 57–62.

Felhasznált irodalom

- LOMMATZSCH, Erik: Hans Globke (1898–1973). Beamter im Dritten Reich und Staatssekretär Adenauers. Frankfurt a.M. 2009
- HAMANN, Gerrit: Die Rosenburg und der Kriegsverbrecher: Der Fall Max Merten. In: NETTERSHEIM, Gerd J. – KIESEL, Doron (szerk.): Das Bundesministerium der Justiz und die NS -Vergangenheit. Göttingen 2021, 123–152.
- HAMANN, Gerrit: Max Merten. Jurist und Kriegsverbrecher. Eine biografische Fallstudie zum Umgang mit NS-Tätern in der frühen Bundesrepublik. Göttingen 2022
- GROH, Gunnar – WERNER, Raik: Rechtshilfe. WEBER, Klaus (szerk.): Rechtswörterbuch. München 2022²⁹

- BEVERS, Jürgen: Der Mann hinter Adenauer. Hans Globkes Aufstieg vom NS-Juristen zur Grauen Eminenz der Bonner Republik. Berlin 2009
- HONIG, Richard (szerk.): Die Rechtshilfe des Deutschen Reichs in Straf- und Zivilsachen sowie auf den wichtigsten Nebengebieten. Berlin 1932
- VOLKMAR, Erich: Der Rechtshilfeverkehr mit der Slowakei und Ungarn. ZoeR 1941–1942. sz. 351.
- STUCKART, Wilhelm – GLOBKE, Hans: Reichsbürgergesetz, Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre, Gesetz zum Schutze der Erbgesundheit des deutschen Volkes. München 1936

STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila

DOI: 10.15170/DIKE.2024.08.01-02.07

tanársegéd, Bécsi Tudományegyetem

tudományos munkatárs, Regensburgi Tudományegyetem*

**Tisztelet – közömbösség – helytelenítés?
A nemzetszocialista államjog az osztrák jogi diskurzusban¹**

Veneration – Indifference – Disapproval? Nazi State Law in the Austrian Legal Discourse

Based on the legal developments and leading constitutional experts in the late 19th century, the article shows how (Viennese) law professors dealt with questions of German law in academia and studies. Against the backdrop of the Austrian authoritarian era from 1933 to 1938, it examines how politically opposed university lecturers were dealt with in Austria and raises the question of whether and how critical opinions on Austrian and German state law were expressed by law professors. In this context, some leading legal journals from the years 1933 to 1938 are analysed. Initially, Austrian legal scholars concentrated primarily on developments in their own constitutional law and legal practice. It is striking that under Austrofascism, Austrian studies on German law declined and critical analyses of National Socialist law were very rare.

Keywords: *National Socialist law, Austrofascism, Austrian legal scholars, state law*

1. Bevezetés

Az osztrák jogtudomány rendszeresen tekintett és tekint ma is Németországra. A közös történelem, először a Szent Római Birodalomban, majd a Német Szövetségben, nemcsak az osztrák jogtudományi oktatásra gyakorolt hatást 1935-ig,² hanem közös törvényekhez és jogalkotási folyamatokhoz is vezetett. Ezek közül néhány még a Német Szövetség felbomlása utáni évtizedekben is érvényben maradt Ausztriában, amelynek legjobb példájaként az Általános Német Kereskedelmi Törvénykönyv (*Allgemeines Deutsches Handelsgesetzbuch* = ADHGB) szolgálhat.³ Az 1861-ben a Német Szövetség területére kidolgozott törvénykönyvet többéves konzultáció előzte meg, amelyben a Német Szövetség tagállamainak képviselői, köztük Ausztria is részt vettek. Bár a közös kapocs csak néhány évig tartott, miután az Általános Német Kereskedelmi Törvénykönyv hatályba lépett, a jogtudósok közötti szakmai kapcsolat és eszmecsere a Német Szövetség 1866-ban történt megszüntetése után is folytatódott, és az igaz alkotmányjog önálló fejlődésére is. Ezen a helyzeten még a német kereskedelmi jog reformja (1897) sem tudott változtatni. Bár Ausztriát és

* ORCID ID: 0000-0002-7018-535X.

¹ A tanulmányt *Hönig Klára* fordította magyarnyelvre.

² Az 1935. évi új tanulmányi rend az 1918 óta szükségessé vált változásokat hajtotta végre, és – a felsőoktatási nevelési törvénnyel és a felsőoktatási felhatalmazási törvénnyel együtt – a politikailag megfelelő (jogi) tanulmányokat is szolgálta. Lásd: EHS, Das Hochschulerziehungsgesetz 122–128.; STAUDIGL-CIECHOWICZ, Das Studium der Rechtswissenschaften 144–150.; ERKER, Die Universität Wien im Austrofascismus 154–168.

³ Lásd bővebben: LÖHNIG – WAGNER, Das ADHGB von 1861 als gemeinsames Obligationenrecht in Mitteleuropa.

a Német Birodalmat az új kódex hatályba lépése után már nem kötötte össze egyfajta közös kodifikációként az ADHGB, az osztrák jogtudósok a kereskedelmi jog kérdéseiben mégis újra és újra Németországra tekintettek ekkor is. Egyrészt az új német kódexet vizsgálták, másrészt a német joggyakorlatot és szakirodalmat elemezték. Azt vizsgálták, hogy a jogegység elvesztése ellenére mennyiben lehetséges az analóg jogalkalmazás az osztrák kereskedelmi jogi kérdésekre, illetve mennyiben használhatók fel egy-egy rendelkezés értelmezéséhez a német tudományos eredmények.⁴ Igaz, a német államjoghoz való viszony más volt, mint a magánjogi kérdésekhez, de a jelen példa azt hivatott világossá tenni, hogy az osztrák jogtudomány rendszeresen támaszkodott a német jogalkotásra és jogtudományra a jogösszehasonlító vizsgálatok során, akár a tisztán osztrák vonatkozású jogi kérdések elemzésekor is.

Kétségtelen, hogy az államjog területén is nagy érdeklődést mutattak az osztrák jogászok a vonatkozó német törvények iránt. Bár az osztrák alkotmányjogi kérdések eldöntésekor nem volt lehetőség a német jogi normák analóg alkalmazására vagy azokra történő hivatkozásra, a jogösszehasonlításban, különösen a szövetségi elnök jogállásának erősítéséről szóló vitákban, az osztrák álláspont a weimari alkotmányhoz igazodott.⁵

2. Az osztrák államjogászok a két világháború közötti időszakban

Az osztrák (és a német) alkotmányjoggal a két világháború közötti időszakban számos egyetemi oktató foglalkozott. Nemcsak olyan tudósokkal találkozunk, akik elsősorban erre a jogterületre összpontosítottak, hanem gyakran olyanokkal is, akiknek elsődleges kutatási területe a jogtudomány más részdiszciplínája, például a jogtörténet, a nemzetközi jog vagy a büntetőjog volt. Az alábbiakban röviden áttekintjük a főszereplők sokféleségét és – nagyon röviden – egyetemi pályafutásuk néhány állomását. A Bécsi Tudományegyetemen *Edmund Bernatzik*⁶, aki a két világháború közötti időszakban rendes professzor volt, csakúgy, mint *Adolf Menzel*,⁷ *Hans Kelsen*,⁸ *Max Layer*,⁹ *Adolf Julius Merkel*,¹⁰ *Karl Gottfried Hugelmann*¹¹ és *Ludwig Adamovich*¹² is.¹³ *Bernatzik* 1919 tavaszán meghalt, utóda *Hans Kelsen* lett. *Adolf Menzel* és *Max Layer* már a monarchia idején is bécsi professzorok voltak; *Layer* 1908-ban a grazi jogi fakultásra ment át, majd 1928-ban visszatért Bécsbe, ahol *Adolf Menzel* utódja lett, és ahol 1933-as politikai nyugdíjazásáig tevékenykedett. 1930-ban *Kelsen* úgy döntött, hogy az egyetemen uralkodó antiszemita légkör és a személye elleni

⁴ STAUDIGL-CIECHOWICZ, Art. 354–359 AHGB in Österreich.

⁵ GEBHARDT, Österreich: Bundes-Verfassungsgesetz 913., 920–921.

⁶ Lásd bővebben: ZELENY, Edmund Bernatzik.

⁷ Lásd bővebben: KNIEFACZ, Adolf Menzel.

⁸ Mivel *Kelsen* már 1930-ban elhagyta Ausztriát, írásait az alábbiakban nem vesszük figyelembe. Lásd friss életrajzi kötetét: OLECHOWSKI, Hans Kelsen.

⁹ Lásd bővebben: POSCH, Max Layer; BALTL, Max Layer 276–280.

¹⁰ Lásd bővebben: GRUSSMANN, Adolf Julius Merkel; SCHARTNER, Die Staatsrechtler der juristischen Fakultät der Universität Wien im ‚Ansturm‘ des Nationalsozialismus 211–237.; STAUDIGL-CIECHOWICZ, Von Adamovich bis Pfeifer 213–219.

¹¹ Lásd bővebben: POSCH, Karl Gottfried Hugelmann.

¹² Lásd bővebben: KÖNIG – EHS, Ludwig Adamovich 305–310.; STAUDIGL-CIECHOWICZ, Von Adamovich bis Pfeifer 219–226.

¹³ A bécsi jogi karral és az alkotmányjogászokkal kapcsolatos általános információkat lásd: OLECHOWSKI – STAUDIGL-CIECHOWICZ, Allgemeines und österreichisches Staatsrecht 465–521.

ellenségeskedések miatt elhagyja a Bécsset, és Kölnben vállalt professzori állást. 1932-ben *Merkel* rendes egyetemi tanárrá nevezték ki, de ugyanerre az évre esik *Karl Gottfried Hugelmann*-nak a kinevezése is a német jogtörténet, az egyházjog és a közjog rendes egyetemi tanárává.¹⁴ *Hugelmann* politikailag is aktív volt. 1919-ben tagja volt annak az osztrák küldöttségnek, amelynek részt kellett volna vennie a Weimarban zajló alkotmányozási munkában.¹⁵ 1933-ig a Keresztényszociális Pártban is tevékenykedett. 1934-ben politikai okokból kénytelen volt elhagyni a Bécsi Tudományegyetemet. Ugyanebben az évben a Münsterben nevezték ki, ahol 1947-es nyugdíjazásáig rendes egyetemi tanárként tanított, időnként rektori pozíciót is betöltve.¹⁶ Idősebb *Ludwig Adamovich*ot 1928-ban nevezték ki *Layer* utódjává Grazban, majd 1934-es nyugdíjba vonulása után Bécsben volt tanszékvezető. Egyetemi tevékenysége mellett *Adamovich* 1934 és 1938 között tagja volt az Államtanácsnak, az 1934. évi ún. májusi alkotmány (*Maiverfassung*) értelmében a szövetségi törvényhozás négy előzetes tanácsadó testülete egyikének. A bécsi államjogi kérdésekkel foglalkozó magántanárok között volt *Leo Wittmayer*, aki többször kutatta a német alkotmányjogot és publikált is a témában, *Carl Brockhausen*, *Helfried Pfeifer*, *Robert Bartsch*, *Karl Braunnias*, *Walter Henrich*, *Erich Voegelin*, *Eduard Westphalen* és *Rudolf Herrmann-Herrnritt*.

Hans Frisch, aki a Bécsi Műszaki Egyetem rendes professzora volt, a bécsi jogi karon *venia legendi* képesítéssel rendelkezett állam- és közigazgatási jogból. A szűkebb értelemben vett államjogászok mellett meg kell említeni *Alfred Verdross* és *Alexander Hold-Ferneck* nemzetközi jogászokat, *Wenzel Graf von Gleispach* és *Leopold Zimmerl* büntetőjogászokat, valamint *Ernst Schönbauer* romanistát és *Othmar Spann* közgazdászt. *Herbert Kier*, *Norbert Gürke* és *Ernst Karl Winter* szintén a „bécsi alkotmányjogászok“ közé sorolhatók – akár külső megítélés, akár munkásságának a tartalma alapján. Bár hármuk közül egy sem volt aktív egyetemi oktató a bécsi universitason (1938-ig), mégis egyetemi karriert futottak be, és tematikusan releváns cikkeket publikáltak. *Gürke* és *Kier* 1933-ban a *Verwaltungsarchiv* című folyóiratban „az osztrák államjogtudomány képviselőiként“ szerepeltek, és mindketten Bécsset jelölték meg munkahelyükként, ami a publikálás időpontjában valószínűleg már nem volt így. Bár *Kier* eredetileg *Layer* tudományos segédmunkatársa volt, a *Verwaltungsarchiv*-ben tett nyilatkozatai miatt 1933 őszén politikai okokból nyugdíjazták. *Kier* maga is az osztrák kormánnyal szemben helyezkedett el kritikus írásaival.¹⁷ *Gürke* addig csak néhány szemesztert látogatott a bécsi Jog- és Államtudományi Karon. Mivel nem rendelkezett a rendes jogi diploma megszerzéséhez szükséges latin tudással, az 1920-as években Zürichbe költözött, ahol 1931-ben doktorált.¹⁸ Ahhoz, hogy Ausztriában tudományos pályára léphessen, további vizsgákat kellett volna tennie. 1933 őszén *Gürke* és *Kier* Németországba költöztek, ahol mindketten egyetemi karrierre törekedtek. Grazban *Otto von Dungern*, *Norbert Wurmbbrand* és – mint már említettük – *Max Layer* és *Ludwig Adamovich* a két világháború közötti időszakban szintén államjoggal foglalkoztak.¹⁹

¹⁴ FELZ, Recht zwischen Wissenschaft und Politik 497.

¹⁵ Lásd a *Wiener Morgenzeitung* című lap 1919. április 25-i lapszámát (3).

¹⁶ FELZ, Recht zwischen Wissenschaft und Politik 497.

¹⁷ Lásd bővebben: KIER, Herbert Kier (1900–1973) 269–326.

¹⁸ SCHATNER, Die Staatsrechtler der juristischen Fakultät der Universität Wien im ‚Ansturm‘ des Nationalsozialismus 58.

¹⁹ HÖFLECHNER, Geschichte der Karl-Franzens-Universität Graz 350–351. Vö.: WALTER, Die Lehre des öffentlichen Rechts an der Karl-Franzens-Universität zu Graz 546–553.

Karl Lamp, Max Kulisch, Kurt Strele és Eduard Reut-Nicolussi a két világháború közötti időszakban az államjog területén tevékenykedtek Innsbruckban.²⁰

3. A weimari alkotmány az osztrák alkotmányjogi diskurzusban: a birodalmi német jog az osztrák tudományban és az oktatásban

Az I. világháború utáni német alkotmányjog több szempontból is nagy érdeklődésre tartott számot az osztrák jogtudósok körében. Egyrészt a weimari alkotmány hatályba lépésekor az osztrák alkotmányjog előkészítése még nem volt befejezett, így mindenképpen érdemes volt egy pillantást vetni Németországra.²¹ Másrészt Német-Ausztria megalapításával kapcsolatban kezdetben azt feltételezték, hogy az Németország részévé fog válni. Erre a tervezett alkotmányjogi egyesítésre tekintettel mind a német alkotmányjogot, mind a két világháború közötti időszak más jogterületeit alaposan elemezték és vizsgálták a jogharmonizáció szempontjából. A Párizs környéki békeszerződések által elrendelt „*annexiók tilalom*” után is folytatódtak a jogharmonizációs projektek, amelyek – az közjogi egyesítés kudarc ellenére – a két állam közötti minél szorosabb kapcsolatra tett kísérletet jelentették.

A weimari alkotmányt osztrák államjogászok is tárgyalták a Bécsi Tudományegyetemen előadásaik keretében.²² Az 1919/20-as téli félévben *Karl Gottfried Hugelmann* egyórás előadást tartott „*A szövetségi államjog alapkérdései, különös tekintettel a német alkotmánytervezetre*” („*Die Grundfragen des Bundesstaatsrechts mit besonderer Berücksichtigung des deutschen Verfassungsentwurfes*”) címmel. Az órahirdetésekor *Hugelmann* valószínűleg még nem tudhatta, hogy a weimari alkotmányt már az 1919/20-as téli félév kezdetén életbe léptetik. 1920 nyári félévében *Hans Kelsen* kétórás előadást tartott „*A Német Birodalom alkotmánya*” („*Die Verfassung des Deutschen Reiches*”) címmel, 1920/21 téli félévében pedig három kurzus foglalkozott a német alkotmányjoggal: „*Az 1919. augusztus 11-i Német Birodalmi alkotmány szervezeti alapfogalmai*” („*Die organisatorischen Grundgedanken der deutschen Reichsverfassung vom 11. August 1919*”), amelyet *Leo Wittmayer* tartott egy órában, „*A szövetségi államjog alapkérdései, különös tekintettel a német alkotmánytervezetre*” („*Die Grundfragen des Bundesstaatsrechts mit besonderer Berücksichtigung des deutschen Verfassungsentwurfes*”), amelyet *Karl Gottfried Hugelmann* adott elő szintén egy órában, és „*A szövetségi állam elmélete különös tekintettel az osztrák, német és svájci államjogra*” („*Theorie des Bundesstaates mit besonderer Berücksichtigung des österreichischen, deutschen und schweizerischen Staatsrechtes*”), amelyet *Adolf Merkel* ugyancsak egy órás időkeretben tartott meg. A következő félévekben néhány kivételtől eltekintve általában egy vagy két kurzust tartottak csak a német alkotmányjogról. Ez a téma a bécsi jogi karon az 1927/28-as téli félévben érte el csúcspontját, amikor négy, szemeszterenként összesen hét órát kitevő kurzust hirdettek: *Adolf Merkel* egyórás előadást tartott „*Ausztriának a Német Birodalomhoz való csatlakozása mint jogi probléma*” („*Der Anschluß Österreichs an das Deutsche Reich als Rechtsproblem*”) címmel, valamint kétórás gyakorlatot „*Szemináriumi gyakorlatok a Német Birodalom és Ausztria alkotmány- és közigazgatási jogából, különös tekintettel a csatlakozás*

²⁰ Lásd bővebben: LICHTMANNEGGER, Die Rechts- und Staatswissenschaftliche Fakultät der Universität Innsbruck 89–113.

²¹ Az osztrák alkotmányos tanulmányokra gyakorolt lehetséges hatásról lásd: GEBHARDT, Österreich: Bundes-Verfassungsgesetz von 1920.

²² Az alábbi információk a Bécsi Tudományegyetem és az Innsbrucki Tudományegyetem vonatkozó kurzuskatalógusaiból származnak.

problémáira” („*Seminarübungen aus dem Verfassungs- und Verwaltungsrecht des Deutschen Reiches u. Österreichs, mit besonderer Berücksichtigung der Probleme des Anschlusses*“) címmel. Karl Gottfried Hugelmann háromórás előadást tartott „Német birodalmi államjog” („*Deutsches Reichsstaatsrecht*“) címmel, Leo Wittmayer pedig egyórás előadást „A Németországhoz való osztrák csatlakozás jogi előfeltételei és követelményei” („*Rechtliche Voraussetzungen und Erfordernisse des öst. Anschlusses an Deutschland*“) címmel.

Az 1930-as évek elején is voltak a Bécsi Tudományegyetemen olyan államjogászok, akik a német alkotmányt ismertették hallgatóikkal, így például Leo Wittmayer, aki 1932 és 1933 nyári szemeszterében a „Változások a Német Birodalmi alkotmányban” („*Wandlungen in der Weimarer Reichsverfassung*“) címmel tartott órákat. Még az 1933/34-es téli félévben és az 1934/35-ös téli félévben is felbukkantak kurzusok erről a témáról, mint például Wittmayer „Német birodalmi és tartományi államjog különös tekintettel a porosz alkotmányjogra” („*Deutsches Reichs- und Landesstaatsrecht mit besonderer Berücksichtigung des preußischen Staatsrechts*“) című tárgya az 1933/34-es téli félévben és Karl Braunias „Német alkotmányjogi gyakorlat” („*Übungen aus dem deutschen Verfassungsrecht*“) című tárgya az 1934/35-ös téli félévben. Emellett több olyan előadás is volt, amely szélesebb körű volt, és nem említette kifejezetten a német alkotmányjogot, de feltehetően foglalkozott vele, mint például Karl Braunias „A háború utáni Európa alkotmányai” („*Die Verfassungen Nachkriegs-Europas*“) című órája. Feltűnő, hogy ezt követően 1935 nyári félévétől 1937 nyári félévéig bezárólag a bécsi jogi fakultáson nem volt olyan kurzus, amely kifejezetten a korabeli német államjoggal foglalkozott volna. Csak az 1937/38-as téli félévben jelent meg ismét egy előadás erről a témakörrel a kurzuskatalógusban, Karl Braunias „A Német Birodalom alkotmányjoga” („*Verfassungsrecht des Deutschen Reiches*“) című kiajánlása, ami viszont ismét csak egy rövid, egyórás kurzus volt.

Felvetődik a kérdés, hogy miért szüntették meg teljesen a kortárs német államjoggal foglalkozó kurzusokat éppen ebben az időszakban. Egy-két féléves szünetek már korábban is előfordultak szórványosan, de egy öt féléves szünetelés nem. Ausztria és Németország politikatörténetének áttekintése segíthet a kérdés megválaszolásában. A köztük lévő feszült viszony különösen abban nyilvánult meg, hogy a Németország bevezette az ún. ezer márkás határt (*Tausend-Mark-Sperre*), és az NSDAP²³ Ausztriára is kiterjesztette a működését.

Hasonló kép rajzolódik ki az Innsbrucki Tudományegyetemen, bár Bécshez képest itt még erősebb volt a német joghoz való kötődés, ami a földrajzi közelség miatt nem meglepő. Számos jogterületen nemcsak az osztrák, hanem a birodalmi német jogot is figyelembe vették a képzés során. A két világháború közötti időszak innsbrucki előadáskatalógusai tartalmazzák az 1930-ban Franz Gschnitzer által tartott „A német és az osztrák munkajog alapjai” („*Grundzüge des deutschen und österreichischen Arbeitsrechtes*“) című előadást, és Theodor Rittler rendszeresen hirdetett órát az „Osztrák és német büntetőeljárás jog” („*Österreichisches und deutsches Strafprozeßrecht*“) címmel. Egyes kurzusok tisztán a német jog fejlődésével foglalkoztak, mint például a „Gyakorlatok a birodalmi német büntetőjogból” („*Übungen aus reichsdeutschem Strafrecht*“), amelyet Karl Wolff tartott 1930-ban, vagy Hermann Hämmerle előadásai a „Birodalmi német kereskedelmi jogról” („*Reichsdeutsches Handelsrecht*“) és Walther Hörmann „A birodalmi német polgári eljárásjog alapjai (birodalmi német hallgatók számára is, különös tekintettel a jogharmonizációra)” („*Grundzüge des reichsdeutschen Zivilprozeßrechtes (auch für reichsdeutsche Hörer, mit besonderer Berücksichtigung der Rechtsangleichung)*“) című előadásai. Ez a birodalmi német jogra való

²³ Lásd: Verordnung der Bundesregierung vom 19. 6. 1933, BGBl. 240/1933. Ez a rendelet betiltotta a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt, a Hitler-mozgalom, valamint a Kammerhofer által vezetett Stájer Hazavédelem (*Steirischer Heimatschutz*) szervezetek tevékenységét Ausztriában.

erős összpontosítás 1933 után is megmaradt Innsbruckban, bár enyhébb formában. Az 1934/35-ös tanév téli félévére vonatkozó kurzuskatalógus még mindig tartalmazott olyan kurzusokat, mint az „Osztrák és német büntetőjog” („*Österr. u. deutsches Strafrecht*“) és az „Osztrák és német kereskedelmi jog” („*Österr. u. deutsches Handelsrecht*“).

4. Rendelkezések Ausztriában az 1933 és 1938 közötti években

1933 mind alkotmányjogi, mind politikai szempontból viharos év volt Ausztria számára. A jobb megértés érdekében röviden fel kell vázolni az 1933 és 1938 közötti osztrák fejlődés néhány alapvető jellemzőjét.²⁴ Az 1930-as évek eleje gazdaságilag és politikailag rossz csillagzat alatt állt. A gazdasági világválság és a Németországgal való gazdasági együttműködés kudarca, valamint a Népszövetség által előírt korlátozások jellemezték ezt az időszakot.²⁵ A szociáldemokraták és a keresztényszociálisok közötti politikai feszültségek nemcsak a parlamentben, hanem az utcán is erőszakos incidensek formájában jelentek meg már az 1920-as években is.²⁶ Az 1929-es alkotmányreform, amely megerősítette a végrehajtó hatalmat, nem sokat változtatott ezen. A keresztényszociális kormány már 1932-ben, a bankválság idején már kipróbálta a tekintélyelvű-diktatórikus megoldásokat.²⁷ Mintegy fél évvel később, 1933 márciusának elején a kormány még egy lépéssel tovább ment, és egy szavazási ügy után megszüntette a Nemzeti Tanácsot. 1933. március 7-én, mindössze két nappal a Németországban tartott *Reichstag*-választások után az osztrák szövetségi kormány kijelentette, hogy az osztrák parlament maga döntött a feloszlatásáról.²⁸ Az ezt követő napokban és hetekben a szövetségi kormány számos olyan kormányrendeletet adott ki, amelyek a legjobb esetben is kétségesek voltak alkotmányos szempontból. A cél az volt, hogy még csírájában elfojtsák a kritikát és az önkényuralmi kurzussal szembeni ellenállást.²⁹ Amikor még az Alkotmánybíróságot is, amely a kormányrendeletek alkotmányosságát vizsgálta, megszüntetéssel fenyegették, az osztrák egyetemi oktatók tiltakozó kezdeményezést hoztak létre.³⁰ A szövetségi elnökhöz intézett fellebbezésük nem talált meghallgatásra, az *Engelbert Dollfuß* vezette szövetségi kormány tovább haladt a tekintélyelvű úton, kormányrendelettel tette cselekvésképtelenné az Alkotmánybíróságot, és egyre több intézkedést alkalmazott a rendszer kritikussai ellen. Ugyanakkor igyekeztek fenntartani a legitimitás látszatát,³¹ és a rezsim irányában kritikus emberekkel szembeni intézkedéseket a külvilág előtt hamis érvekkel, például költségcsökkentő intézkedésekkel próbálták igazolni.

²⁴ A témáról átfogóbban, de különböző szempontokból lásd: MOOS, (K)ein Austrofaschismus?; BUCHMANN, Insel der Unseligen; TÁLOS – NEUGEBAUER, Austrofaschismus.

²⁵ HANISCH, Der lange Schatten des Staates 295–309.

²⁶ BOTZ, Gewalt in der Politik.

²⁷ REITER-ZATLOUKAL, Von der Demokratie zur Diktatur 304–314.

²⁸ Lásd *Wiener Zeitung* című lap cikkét („*Aufruf der Bundesregierung an die Bevölkerung*“) az 1933. március 8-i lapszámban (1.).

²⁹ Az ún. hadigazdasági felhatalmazási törvény (*Kriegswirtschaftliches Ermächtigungsgesetz*) szerepéről ebben az időszakban lásd: POLASCHEK, Das KWEG als Wegbereiter des autoritären Ständestaates 344–356.

³⁰ ZAVADIL, Die Ausschaltung des Verfassungsgerichtshofes 114–126.; STAUDIGL-CIECHOWICZ, Die Wiener Rechts- und Staatswissenschaftliche Fakultät 597.

³¹ STAUDIGL-CIECHOWICZ, Zum Ende des Parlamentarismus in Österreich und Polen der Zwischenkriegszeit 192–197.

Államjogi szempontból különösen fontos volt 1934-ben az új alkotmány kibocsátása az ún. hadigazdasági felhatalmazási törvény (*Kriegswirtschaftliches Ermächtigungsgesetz*)³² alapján, ami egyértelműen alkotmányellenes lépés volt. Rövid intermezzóként újra összehívták a Nemzeti Tanácsot, bár a szociáldemokrata képviselők nélkül, mivel azok mandátumait időközben visszavonták, a Szociáldemokrata Munkáspártot pedig az 1934 februári ún. Védelmi Liga-felkelést (*Schutzbundaufstand*) követően kormányrendelettel betiltották.³³ Ez a csonka parlament fogadta el a felhatalmazási törvényt, amely a szövetségi kormánynak adott hatáskört az alkotmányos jogszabályok meghozatalára.³⁴ Annak ellenére, hogy az ún. májusi alkotmány közvetlenül ezután, tehát még 1934-ben hatályba lépett, a jogalkotás túlnyomó része 1938-ig a felhatalmazási törvény alapján, a kormányzati aktussal valósult meg.³⁵

Az alkotmányjogi fejlemények mellett az osztrák rendszer kritikájának és a nemzetiszocialista eszmék támogatásának kezelését is meg kell vizsgálni ahhoz, hogy megértsük a nemzetiszocialista alkotmányjogi kérdésekkel kapcsolatos óvatos publikációs gyakorlatot. Legkésebb azzal, hogy a szövetségi kormány reagált a *Verwaltungsarchiv*-ben megjelent, osztrák alkotmányos fejleményekről szóló cikkekre, világossá vált, hogy az osztrák kormányt ért kritikáknak súlyos következményei lehetnek, különösen akkor, ha a szerző a nemzetiszocializmusról is kedvezően nyilatkozik, vagy politikailag közel áll hozzá. A tekintélyelvű kormány céljai elérése érdekében felhasználta a meglévő felsőoktatási törvényeket, és kiegészítette azokat saját, többnyire homályosan megfogalmazott, nagy értelmezési mozgásteret engedő jogi normáival. Az oktatási minisztérium külön listát készített a professzorokról, és ellenőrizte, hogy a kormány által nem kedvelt egyetemi tanárok közül kiket lehetett koruk miatt nyugdíjazni.³⁶ Ezen túlmenően lehetőséget teremtettek arra is, hogy költségsökkentő intézkedések vagy a béke és a rend fenntartása ürügyén távolítsanak el nem kívánatos személyeket az egyetemekről. Ezek az intézkedések elsősorban a nemzetiszocialista és szociáldemokrata szimpatizánsok ellen irányultak.

Az oktatási minisztérium beavatkozási jogának megerősítése új jogszabályokat biztosított a habilitációknál, és – némileg enyhébb formában – az oktatókkal szembeni fegyelmi eljárásokra vonatkozóan is. Külön fegyelmi törvényt adtak ki³⁷ és a meglévő habilitációs normát a politikai körülményekhez igazították.³⁸ A cél az volt, hogy a rendszerhez hű egyetemi oktatókat biztosítsanak

³² Az 1917-ben elfogadott törvény (BGBl. 307/1917) messzemenő felhatalmazást adott a kormánynak a rendkívüli jogalkotás területén, bár tartalma a gazdasági szférára korlátozódott. Lásd: HASIBA, *Das Kriegswirtschaftliche Ermächtigungsgesetz (KWEG) von 1917* 543–565.; STAUDIGL-CIECHOWICZ, *Das Kriegswirtschaftliche Ermächtigungsgesetz* 274–293.

³³ Lásd a szövetségi kormány 1934. február 12-i rendeletét (BGBl. I 78/1934), amely megtiltotta az Osztrák Szociáldemokrata Munkáspártnak, hogy Ausztriában bármilyen tevékenységet folytasson.

³⁴ Lásd az 1934. április 30-i Szövetségi Alkotmánytörvényt (BGBl. I 255/1934) az Alkotmánnyal kapcsolatos rendkívüli intézkedésekről. A felhatalmazási törvénnyel kapcsolatban lásd: WOHNOUT, *Das Ermächtigungsgesetz 1934 und seine Handhabung im autoritären Österreich* 371–384.

³⁵ WOHNOUT, *Das Ermächtigungsgesetz 1934 und seine Handhabung im autoritären Österreich* 382.

³⁶ STAUDIGL-CIECHOWICZ, *Zum rechtlichen Rahmen für die Personalpolitik an den österreichischen Universitäten im Austrofaschismus* 737–738.

³⁷ Lásd az 1934. október 26-i szövetségi törvényt (BGBl. II 334/1934) a felsőoktatási intézményekben, szövetségi alkalmazásban álló tanárok fegyelmi eljárásairól. Lásd hozzá: STAUDIGL-CIECHOWICZ, *Das Dienst-, Habilitations- und Disziplinarrecht der Universität Wien* 385–389.

³⁸ STAUDIGL-CIECHOWICZ, *Das Dienst-, Habilitations- und Disziplinarrecht der Universität Wien* 252–253., 274–277., 283., 313–320.

a jövő elitjének a képzéséhez. Ugyanakkor fontos volt fenntartani az alkotmányos és egyéb jogi intézkedések legitimitásának látszatát. Különösen azokat az osztrák professzorokat kellett a lehető leggyorsabban kiutasítani az egyetemekről, akiknek tudományos vitái megkérdőjelezték az ausztrófasiszta törvénykezés jogszerűségét. Az ő tekintélyük veszélyt jelentett a látszólagos legitimitás fenntartására. Következésképpen óvatosságra volt szükség az osztrák politikai és jogi fejleményekkel kapcsolatos kritikák megfogalmazásakor.

Ugyanakkor a nacionalista, nemzetiszocialista és antiszemita szimpatizánsok már az 1920-as években is erősen képviseltették magukat az osztrák egyetemeken és főiskolákon, nemcsak a diákok, hanem a professzorok körében is.³⁹ Ezek a körök különböző hálózatok segítségével igyekeztek elérni, hogy a fontos pozíciókba és különösen a felsőoktatási karrierbe csak olyanok kerülhessenek be, akik osztják világnézeti meggyőződésüket.⁴⁰ A kormányzati diktatúra időszakig a professzori kinevezésekről és a habilitációkról szóló döntéseket általában az adott kar professzorai hozták meg, és az oktatási minisztérium jóváhagyása azok aláírásával csak formális volt. Ennek következtében a bécsi jogi karon az 1930-as évek elején alig voltak zsidó, illetőleg szociáldemokrata professzorok.⁴¹ Az ausztrófasiszta kormány fegyelmi vizsgálatokkal és ideiglenes tanítási tilalommal lépett fel a szociáldemokrata és kommunista egyetemi oktatók ellen.⁴² A nemzetiszocializmushoz közel álló professzorokat és magántanárokat is megfigyelték, és – ha megfelelő alkalom adódott rá – közszolgálati vagy fegyelmi eljárás alá vonták őket. A kormánynak mindig mérlegelnie kellett az összképet, mivel egyes egyetemi oktatók olyan jó kapcsolatokkal rendelkeztek, hogy pozíciójuk szinte érinthetetlennek tűnt, és így kritikus kijelentéseiket vagy a nemzetiszocialista propagandát részükről elfogadták. Úgy tűnik, ezekben az esetekben a kritika mértéke és a nemzetiszocializmushoz való közelség volt a döntő tényező. *Wenzel Gleispach* és *Karl Gottfried Hugelmann* esete példaként szolgálhat erre a jelenségre.

Wenzel Gleispach bécsi büntetőjogászként és hosszú évekig a legmagasabb egyetemi bizottságok tagjaként igen jó kapcsolatokkal rendelkezett.⁴³ Részt vett különböző antiszemita hálózatokban, többek között a Német Klubban (*Deutscher Klub*), és már az I. Köztársaságban ismert volt „*Radau-antiszemitizmusáról*” és a népi szemléletű Német Diákság (*Deutsche Studentenschaft*) támogatásáról.⁴⁴ Meggyőződéses nemzetiszocialistaként már korán felszólalt az osztrákfasiszta kormány ellen, és egy 1933-as írásában kétségbe vonta a kormány által az államcsíny után elrendelt újbóli eskütétel jogi érvényességét.⁴⁵ Ez a kiadvány a birodalmi német *Verwaltungsarchiv* című folyóiratban jelent meg 1933-ban, és *Gleispach* professzori székébe került. Bár a professzor még nem érte el a nyugdíjkorhatárt és nem folytattak le ellene fegyelmi eljárást a köteleességszegés miatt, az oktatási miniszter 1933 októberében, a Tudományos Akadémia és a jogi kar tiltakozása ellenére,

³⁹ TASCHWER, Hochburg des Antisemitismus.

⁴⁰ TASCHWER, Hochburg des Antisemitismus 99–132.

⁴¹ REITER-ZATLOUKAL, Antisemitismus und Juristenstand 108–114.

⁴² Így például *Max Adler* és *Walter Schiff* ellen. Lásd: STAUDIGL-CIECHOWICZ, Das Dienst-, Habilitations- und Disziplinarrecht der Universität Wien 742–744.

⁴³ Lásd bővebben: KAMILA STAUDIGL-CIECHOWICZ, Strafrecht und Strafprozessrecht 426–432.; KRAUS, Wenzel Gleispach und die österreichische Hochschulpolitik in der Zwischenkriegszeit.

⁴⁴ Lásd hozzá: LICHTENBERGER-FENZ, „...deutscher Abstammung und Muttersprache“; STAUDIGL-CIECHOWICZ, Das Dienst-, Habilitations- und Disziplinarrecht der Universität Wien; TASCHWER, Hochburg des Antisemitismus 139–148.

⁴⁵ GLEISPACH, Die Neuerungen im Dienstrecht der Bundesangestellten 243–259.

hivatalos okokból végleges nyugállományba helyezte.⁴⁶ Az oktatási minisztérium aktáiban *Gleispach* kormánykritikus publikációját kifejezetten indoklásként említették, és hangsúlyozták, hogy „*ábrázolása túllépte az akadémiai szabadság határait*“, mivel „*az államra veszélyes természetű cselekmények éppúgy fedezetet találhatnak [benne], mint a büntetendő cselekmények.*“⁴⁷ Ez egyrészt világosan mutatja a kormány elszántságát a kritikus hangok gyors és hatékony elnyomásával kapcsolatban; másrészt az eljárás – különösen a kényszernyugdíjazás jogalapjának spontán és kreatív levezetése – azt mutatja, hogy a politikai üldözés céljából hajlandóak voltak eltérni a korábban megszokott belső egyetemi eljárásoktól.

Karl Gottfried Hugelmann, aki 1933-ban szintén a *Verwaltungsarchiv* című folyóirat egyik szerzője volt, egy évvel később, 1934 nyarán távolították el a Bécsi Tudományegyetemről. Az ő esete némileg különbözik annyiban, hogy politikailag hosszú évekig közel állt a katolikus körökhöz, ezért – *Gleispach*tól eltérően – kifelé nem elsősorban nemzetiszocialistaként jelent meg.⁴⁸ Politikai karrierje 1932-ben szakadt meg, amikor kilépett a Keresztényszociális Pártból. 1939-ben *Hugelmann* a nemzetiszocialista Német Klub tagjaként szerepelt,⁴⁹ nem ismert azonban, hogy mikor csatlakozott ehhez a szervezethez.⁵⁰ A nemzetiszocialista mozgalomban való részvétele azonban valószínűleg már az 1930-as évek elején intenzívebb volt: *The Times* 1934 augusztusának elején arról számolt be, hogy az ausztriai ún. júliusi puccs után egy nemzetiszocialista kabinet kinevezését tervezik, *Gleispach*-hal mint oktatási miniszterrel és *Hugelmann*-nal mint külügyminiszterrel⁵¹ – ez egyértelmű jele az ezzel kapcsolatos politikai tevékenységének. Közvetlenül a júliusi puccs kudarc után *Hugelmann*t saját bevallása szerint letartóztatták.⁵² Tekintettel arra, hogy a sajtóban kapcsolatba hozták a puccs ügyével, *Hugelmann* feljelentette saját magát az egyetem fegyelmi hatóságánál, hogy tisztázza magát a vádak alól.⁵³ Amíg őrizetben volt, az oktatási minisztérium felmentette a szolgálat alól;⁵⁴ a megfelelő jogalap ehhez rendeleti úton már az ún. *Schutzbund*-felkelés után megszületett.⁵⁵ Indoklásként azt a „*körülményt*“ tüntették fel, hogy *Hugelmann* „*állam- és kormányellenes magatartással gyanúsítható, mivel kapcsolatokat tartott fenn nemzetiszocialista körökkel*“;⁵⁶ az oktatási minisztérium meg sem akarta várni a *Hugelmann* ellen folyó vizsgálatok lezárását.⁵⁷ A minisztériumi aktából kiderül, hogy *Hugelmann* fogvatartására „*elsősorban azért került sor*“, mert a neve szerepelt a szóban forgó

⁴⁶ Ehhez bővebben: STAUDIGL-CIECHOWICZ, Das Dienst-, Habilitations- und Disziplinarrecht der Universität Wien 209–210.

⁴⁷ Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Unterricht Allg., Kt. 797, Zl. 27070-I/I/33.

⁴⁸ RATHKOLB, Die Rechts- und Staatswissenschaftliche Fakultät der Universität Wien zwischen Antisemitismus, Deutschnationalismus und Nationalsozialismus 1938 211.

⁴⁹ Tagjegyzék 1939-ből, Bundesarchiv Berlin, R 43/II/823, 113. lap.

⁵⁰ *Gleispach* tagként szerepelt már az 1919-es tagjegyzékben, *Hugelmann* azonban nem.

⁵¹ *The Times*, 1934. augusztus 2-i lapszám (Nr. 46822) 10.

⁵² Memorandum Hugelmanns undatiert, Archiv der Universität Wien, Sonderreihe Disziplinarakten, Senat S. 185.777, Nr. 13.

⁵³ Lásd hozzá: STAUDIGL-CIECHOWICZ, Das Dienst-, Habilitations- und Disziplinarrecht der Universität Wien 565–566.

⁵⁴ 1934. augusztus 23-i határozat, Z. 218.131-3/34, Archiv der Universität Wien: Sonderreihe Disziplinarakten, Senat S. 185.777, Nr. 8 (melléklet).

⁵⁵ STAUDIGL-CIECHOWICZ, Das Dienst-, Habilitations- und Disziplinarrecht der Universität Wien 213–218.

⁵⁶ 1934. augusztus 23-i határozat, Z. 218.131-3/34, Archiv der Universität Wien: Sonderreihe Disziplinarakten, Senat S. 185.777, Nr. 8 (melléklet).

⁵⁷ Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Unterricht Allg., Kt. 797, Zl. 24476-I/I/34.

kabinetlistán.⁵⁸ Nem világos, hogy ez már a letartóztatásakor is így volt-e. A rendőrségi aktában a következő indokok szerepelnek: *Hugelmann* „1932 óta szüntelenül agitált a 'Dollfuß-kurzus' ellen Ausztriában”, mind publikációkban, mind „az utcán, a vasúton, a buszon, a kávéházban, egyszóval mindenütt”. A jelentés így folytatódik: „*Hugelmann* állítólag azt is eltúrte, hogy előadása előtt a „A németek dalát (*Deutschlandlied*) énekeljék, amelyet állva hallgatott végig. 1934. július 25-én *Hugelmann* állítólag felbujtást végzett a Német Klub rendezvényén.”⁵⁹ A fegyelmi aktából azonban kiderül, hogy ezeket az információkat soha nem továbbították az akadémiai hatóságoknak. A fegyelmi vizsgálat zátonyra futott. Bár *Ernst Schönbauer* dékán és *Ernst Tomek* rektor az első hetekben megpróbálták információkat gyűjteni a *Hugelmann* elleni vádokról, több hónapig nem történt semmi, míg végül *Ludwig Adamovich* fegyelmi ügyészt kérte a vádak felfüggesztését, mivel *Hugelmann* 1935. január 1-je óta a münsteri professzorként már nem tartozott a bécsi egyetemi fegyelmi szervek joghatósága alá. Feltűnő, hogy *Adamovich*, mint fegyelmi ügyész, azt állította, hogy csak 1934 végén értesült az önfeljelentésről, és nem tett semmilyen lépést *Hugelmann* Münsterbe költözésére való tekintettel.⁶⁰

Ez az eset azt is szemlélteti, hogy a kormány milyen hatékonyan lépett fel a kellemetlen egyénekkal szemben. Bár *Hugelmann* egyetemi tanárként, volt politikusként és a Német Klub tagjaként jó kapcsolatokkal rendelkezett és így közvetve, kapcsolatai révén magas rangú személyiségekhez juthatott el, mégsem segítette őt ez abban, hogy tudományos karrierjét Ausztriában folytassa. Jó kapcsolatai azonban megakadályozhatták a további vizsgálatokat és a bebörtönzést. A *Gleispach*-ügy és a *Hugelmann*-ügy között egy év telt el, és az autoriter kormány ezt az időt arra használta fel, hogy kibővítsé jogi eszköztárát. A fasizmus előtti normák alkalmazásában már nem volt szükség kreativitásra. A kormánynak most már szinte kezelhetetlenül sok jogi lehetőség állt rendelkezésére, hogy megszabaduljon a politikailag népszerűtlen egyetemi oktatóktól és más köztisztviselőktől. Még *Hugelmann* azon kísérlete is kudarcot vallott, hogy a fegyelmi eljárás keretében önfeljelentéssel próbált tájékozódni az ellene felhozott gyanúról és küzdeni ellene. Ezt az eljárást az akadémiai életben többször választották a pletykák ellen és azok valóságtartalmának ellenőrzésére. Továbbra is tisztázatlan, hogy *Ludwig Adamovich* miért maradt ilyen sokáig tétlen fegyelmi ügyészként. Az ügy egybeesik a fegyelmi jogban bekövetkezett változások időszakával. Míg 1934 előtt ez a terület elsősorban az egyetemek hatáskörébe tartozott, az önkényuralmi kormány 1934-ben biztosította a fegyelmi eljárásokba való beavatkozás lehetőségét egy fegyelmi ügyész révén, aki az oktatási miniszter utasításaihoz volt kötve.⁶¹

A *Hugelmann*-ügyben az irattári aktákból már kiderül, hogy a kormányzatot tájékoztatták az egyetemi oktatók tanulmányi programjairól és előadási tevékenységéről. Az oktatási minisztérium 1933/34-es, *Othmar Spann* tevékenységéről szóló aktái szintén a professzorok egyfajta megfigyeléséről tanúskodnak. *Spann* eredetileg a politikai gazdaságtan képviselőjeként került a Bécsi Tudományegyetemre, de később elsősorban a szociológiára és a filozófiára összpontosított.⁶²

⁵⁸ Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Unterricht Allg., Kt. 797, Zl. 26178-I/I/34.

⁵⁹ Kerületvezetői jelentés, VF Klosterneuburg, Österreichisches Staatsarchiv, Archiv der Republik, BKA-I, Allg. 20g, Kt. 4459, Z. 221.033/1934. Idézi: OLECHOWSKI – STAUDIGL-CIECHOWICZ, Deutsches Recht und Österreichische Reichsgeschichte 308.

⁶⁰ 1935. január 22-i perirat, Archiv der Universität Wien: Sonderreihe Disziplinarakten, Senat S. 185.777, 18.

⁶¹ STAUDIGL-CIECHOWICZ, Das Dienst-, Habilitations- und Disziplinarrecht der Universität Wien 357–358., 385–389., 391–392.

⁶² KLAUSINGER, Antisemitismus und die Österreichische Schule der Nationalökonomie an der Universität Wien 153.

Konzervatív katolikus körökben mozgott, de tagja volt olyan német nacionalista és nemzetiszocialista hálózatoknak is, mint a Német Közösség (*Deutsche Gemeinschaft*) és a már többször említett Német Klub.⁶³ 1931-től *Spann* volt a szerkesztője a „rendi életre” utaló *Ständisches Leben* című folyóiratnak. Ez volt az ún. *Spann*-kör egyik fontos megjelenési felülete, amelyhez tudományos és politikai eszméinek támogatói tartoztak.⁶⁴ A kiadó 1934-es közleménye szerint a magazin „a nemzetiszocialista gondolkodáson és érzésen alapult”.⁶⁵ Az oktatási minisztérium archívumának iratai tartalmazzák a *Spann* előadásairól szóló jelentéseket, különös tekintettel a politikai kijelentéseire, beleértve a nemzetiszocialista dalok énekléséről és a *Hitler*-köszöntésről szóló jelentéseket.⁶⁶ Figyelemre méltó, hogy *Spann* ellen sem fegyelmi vizsgálatot nem indítottak, sem a közszolgálati jog szerinti következmények nem voltak, hanem csak kihallgatásra idézték az oktatási minisztériumba.⁶⁷

5. Az 1933 és 1938 közötti osztrák jogi kiadványok

Felmerül a kérdés, hogy mivel foglalkoztak az osztrák államjogászok ebben az időszakban.⁶⁸ A releváns jogi folyóiratok közül a *Juristische Blätter (Jogi Lap)*, a *Zeitschrift für öffentliches Recht (Közjogi Folyóirat)*, a *Der Österreichische Volkswirt (Az Osztrák Közgazdász)* és az *Österreichische Verwaltungsblatt (Osztrák Közigazgatási Lap)* említendők. A *Zeitschrift für öffentliches Recht* közelebbi vizsgálata azt mutatja, hogy bár a nemzetiszocialista államjoggal kapcsolatban voltak egyes cikkek, ezeket nem osztrák jogászok írták. 1933-ban ugyan megjelent néhány írás, amelyek a német vagy az osztrák államjog időszerű problémáiról szóltak, de anélkül, hogy a nemzetiszocialista vagy ausztrofasiszta fejleményeket mélyebben érintették volna. Az 1933-as kötetben viszont számos nemzetközi jogi, jogelméleti és jogfilozófiai, jogtörténeti, általános államjogi kérdésekkel foglalkozó cikk, valamint sok hazai és külföldi kiadványról szóló könyvismertetés szerepelt. *Adolf Menzel* osztrák államjogász ebben a kötetben egy jogfilozófiai-jogtörténeti témával foglalkozott: *Goethe* államelmélethez való viszonyát elemezte. A „III. Birodalomban” bekövetkezett fejleményeket csak *Kurt Strele* érintette „*Mandatsverlust bei Parteiwechsel*” („*Mandátumvesztés pártváltás esetén*”) című cikkében. Az 1933-as utolsó számban megjelent írásban *Strele* röviden utalt a birodalmi német államjog „*alapvető átalakítására*”. A parlamenti mandátum kialakításával kapcsolatban úgy látta, hogy „*az egyéni jelölt személye [teljesen] háttérbe szorul, és a párt mint olyan az elsődleges és döntő tényező*”. Ebből vonta le azt „*az elkerülhetetlen következtetést*”, hogy a mandátumnak kötöttnek kell lennie.⁶⁹

1934-ben még mindig több német tudós volt a szerzők között; az Ausztria és a „III. Birodalom” közötti nehéz politikai helyzet úgy tűnik, hogy nem vezetett marginalizálódáshoz.

⁶³ TASCHWER, Hochburg des Antisemitismus 131.; STAUDIGL-CIECHOWICZ, Exkurs: Akademischer Antisemitismus 71. Részletesen a *Deutscher Klub*-ról és a *Deutsche Gemeinschaft*-ről lásd: HUBER – ERKER – TASCHWER, Der Deutsche Klub. Austro-Nazis in der Hofburg.

⁶⁴ MÜLLER, Der Spannkreis.

⁶⁵ Kiadói közlemény, Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Unterricht Allg., Kt. 797, Zl. 13433-I/34.

⁶⁶ Keltezés nélküli beszámoló *Spann* professzor előadásáról (beérkezett: 1934. május 22.), Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Unterricht Allg., Kt. 797, Zl. 13433-I/34.

⁶⁷ Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Unterricht Allg., Kt. 797, Zl. 13433-I/34.

⁶⁸ Lásd hozzá: OLECHOWSKI – STAUDIGL-CIECHOWICZ, Die Staatsrechtslehre an der Universität Wien.

⁶⁹ STRELE, Mandatsverlust bei Parteiwechsel 739–740.

Figyelemre méltó, hogy a német jogászok meg akarták értetni „*a demokratikus külfölddel a német államforradalmat*“, ahogy *Karl Pfister* müncheni jogtudós írja „*Verhältnswahl, Parteienstaat und Einparteienstaat*“ („*Arányos képviselet, pártállam és egypártállam*”) című cikkében.⁷⁰ Az osztrák államjogászok közül egyedül *Adolf Merkel* publikált egy tanulmányt az 1934-es kötetben, aki „*Der staatsrechtliche Gehalt der Enzyklika 'Quadragesimo anno'*“ („*A 'Quadragesimo anno' enciklika államjogi tartalma*”) című írásában az egyházjog és az államjog kapcsolódási pontjaira összpontosított. A kötetben *Karl Gottfried Hugelmann* tollából származó több kritika is betekintést nyújt a nemzetiszocialista jogba. Rövid kommentárjai, amelyek túlmutatnak az aktuális fejlemények áttekintésén, egyértelműen bizonyítják, hogy a politikai átalakulásokat és azok hatásait jogi szinten az osztrák államjogtudomány valóban figyelemmel kísérte. Az Állambírószék joggyakorlatáról szóló gyűjtemény ötödik kötetéről írt recenziójában *Hugelmann* megjegyezte: „*A szerkesztők arra kívánnak törekedni, hogy a gyűjtemény megjelenése és a közölt döntések között eltelt időt lerövidítsék. Nyitva marad azonban az a kérdés, hogy milyen mértékben van egyáltalán lehetősége az állami igazságszolgáltatásnak arra, hogy a felbatalmazási törvények dominanciája mellett eljárjon.*”⁷¹ *Hugelmann* további értékelése a kötet utolsó, 1934-es számában olvasható, az 1929 és 1932 közötti évek több államjogi kiadványának gyűjteményéről szóló recenzióban. A bevezetőben *Hugelmann* indokolta a gyűjtemény közzétételét, hiszen az „*természetesen sokat veszített az aktualitásából*“. Kifejtette, hogy „*Bár ma már senki sem hiszi, hogy a Német Birodalom alkotmánya legalább fő vonalaiban megmaradna, vagy visszatérne, tévedés lenne a Német Birodalom alkotmányról szóló irodalmat elavultnak és teljesen irrelevánsnak tekinteni.*”⁷²

A *Zeitschrift für öffentliches Recht* című folyóiratban osztrák szempontból 1935-ben az 1934. évi ún. májusi alkotmány és az új konkordátum kérdései domináltak. A szerkesztőbizottságban bekövetkezett változást sugallja az, hogy az egyházjogi kérdéseknek nagyobb figyelmet szenteltek. Az 1935-ben *Rudolf Köstler* kánonjogász csatlakozott a folyóirat szerkesztőségéhez. Úgy tűnik azonban, hogy ez a körülmény nem a tematikus súlypontok bővülésének következménye volt, hanem *Köstler* az elhunyt *Max Hussarek* kánonjogász utódja lett. Ebben a kötetben az osztrák államjogászok elsősorban az egyházjog és az alkotmányjog hazai fejlődésére koncentráltak: *Rudolf Köstler* az 1934-es osztrák konkordátummal, *Hans Spanner* az újonnan létrehozott Szövetségi Legfelsőbb Bírósággal foglalkozott, *Kurt Strele* pedig az 1934. évi Májusi Alkotmányt követő törvényhozásnak szentelte írását. *Karl Braunias* egy kicsit tovább ment „*Die Grund- und Freiheitsrechte nach den Rundschreiben der letzten Päpste*“ („*Az alap- és szabadságjogok az utolsó pápák körlevelei után*”) című értekezésében.⁷³ A cikkben feltűnő az alapvető jogok és szabadságok helyzetének bevezető áttekintése a különböző politikai és ideológiai nézetekben. *Braunias* itt részletesen foglalkozott az alapjogok nemzetiszocializmus alatti korlátozásával és az NSDAP pártprogramjában előírt alapjogokkal és kötelességekkel is. Tanulmányának ezt a részét a nemzetiszocialista jogtudósoktól származó terjedelmes idézetek jellemzik, de az alkotmányos korlátozások bemutatása leíró jellegű. E nemzetiszocialista intézkedések értékelése elmaradt, hiszen egy ilyen értékelés aligha felelt volna meg a cikk célkitűzésének.

1936-ban a *Zeitschrift für öffentliches Recht* hasábjain újra találkozunk a szokásos osztrák szerzőkkel. A témák ismét elsősorban a jogfilozófia, a jogtörténet és az egyházjog területéről

⁷⁰ PFISTER, *Verhältnswahl* 352.

⁷¹ HUGELMANN, H. H. *Lammers* 263.

⁷² HUGELMANN, [recenziógyűjtemény] 646.

⁷³ BRAUNIAS, *Die Grund- und Freiheitsrechte nach den Rundschreiben der letzten Päpste* 600–655.

szólnak. Rudolf Köstler az osztrák államegyházi jogról publikált, Adolf Menzel „Griechische Soziologie“ („Görög szociológia”) címmel írt, Karl Gottfried Hugelmann pedig a „Gestalt des Reiches in Idee und Wirklichkeit im Wandel der deutschen Geschichte“ („A birodalom alakja eszmében és valóságban a német történelem folyamán”) című írással jelent meg, amelyben kortárs témákról is beszámolt, illetve Adolf Hitler beszédeivel egészítette ki azokat. Hugelmann ekkor már több, mint egy éve a münsteri egyetemen dolgozott, így tevékenységi helyét tekintve már nem volt osztrák államjogász.

Karl Braunias „Die Grund- und Freiheitsrechte nach dem Entwurf der neuen Sowjetverfassung“ („Alapvető szabadságjogok az új szovjet alkotmány tervezete szerint”) című tanulmányában az alkotmányjog kifejezetten aktuális fejleményeivel foglalkozott. Hugelmann számos recenzióval is igen aktív, elsősorban a nemzetiszocialista jogról írt. Kitért arra a kérdésre is, hogy a „III. Birodalom” alkotmánya valójában mennyire érvényes még mindig. Az 1935-ben megjelent „Die Verfassungsgesetze des nationalsozialistischen Staates dem Text der Weimarer Verfassung gegenübergestellt“ („A nemzetiszocialista állam alkotmányos törvényei a weimari alkotmány szövegével összehasonlítva”) című könyvről írt recenziójában Hugelmann megjegyezte, hogy „egyenesen megdöbbentő, hogy a Weimari Alkotmányból mára milyen kevés gyakorlatban érvényesülő jog maradt, még akkor is, ha azt nem váltotta fel egy formális új alkotmány”. A következő indoklással szolgált csupán: „Mélyreható szellemi forradalom alakította át.”⁷⁴ Max Layer kritikája különösen figyelemre méltó, már csak a ritkaság értéke miatt is, ugyanis Layer politikai visszavonulása után alig publikált. 1936-ban recenzálta Lea Meriggi olasz professzor asszony „Faschismus und Recht“ („Fasizmus és jog”) című előadásának írott változatát.⁷⁵ Layer a tanulmányt „tudományosan nem eléggé megalapozottnak” és felületesnek minősítette, és nem látott benne új felismeréseket.⁷⁶ Véleményéből azonban sem a fasizmussal, sem a nemzetiszocializmussal szembeni állásfoglalás nem derült ki.

Az 1937-ben megjelent lapszám többek között Ludwig Adamovich, Adolf Merkel és Hans Kelsen írásait tartalmazta. Ezek sem a korabeli német államjogra fókuszáltak. Merkel elméleti kérdésekkel foglalkozó tanulmányában az állampolgári kötelességeket vizsgálta a katolikus állampfogás szerint, különös tekintettel az állam iránti engedelmességre. Kelsen alkotmányjogi kérdésekre összpontosított, Adamovich pedig a parlamenti összeférhetlenséggel és a hivatásrenddel foglalkozott. A korábbi évek stílusában Hugelmann a nemzetiszocialista államjogot tárgyaló német munkákról írt recenziókat. Figyelemre méltó, hogy Edgar Tatarin-Tarnheyden „Grundgedanken des neuen deutschen Staatsrechts“ („Az új német államjog alap gondolatai”) című tanulmánya is bekerült a folyóiratnak ebbe a kötetébe. Tatarin-Tarnheyden, aki 1934 óta tagja volt az SA-nak⁷⁷, áttekintést adott a nemzetiszocialista államjogról, hangsúlyozta annak legitimitását, és határozottan ellenezte Németország diktatúrájának való minősítését. Tatarin-Tarnheyden még a jogilag megkérdőjelezhető intézkedéseket is megvédte és mellettük érvelt: „Kivételesen olyan intézkedések váltak szükségessé, amelyeket kizárólag vagy túlnyomórészt a német állambajó viharos helyzete és a német nép életszükséglete miatt kellett legitímálnak tekinteni. Itt a legmagasabb rendű „politikai vészhelyzetről” van szó.”⁷⁸ Élesen bírálta a

⁷⁴ HUGELMANN, Heinrich Herrfahrtdt 416.

⁷⁵ LAYER, Lea Meriggi 426–428.

⁷⁶ LAYER, Lea Meriggi 428.

⁷⁷ OTTO, Tatarin-Tarnheyden.

⁷⁸ TATARIN-TARNHEYDEN, Grundgedanken des neuen deutschen Staatsrechts unter vergleichender Berücksichtigung des nordischen Verfassungsrechts 39.

„fejkeváta demokráciát“,⁷⁹ tehát a parlamentáris-demokratikus rendszereket. *Tatarin-Tarnheyden* röviden kitért az „igazi népközösség“ szükségességére, és ezzel összefüggésben indokoltak tartotta a zsidóellenes rendelkezéseket.⁸⁰ Írása összességében a nemzetiszocializmus és *Adolf Hitler* előtti főhajtásként olvasható.

Végezetül röviden áttekintjük a *Zeitschrift für öffentliches Recht* 18. kötetét, különös tekintettel arra, hogy a cikkek legalábbis egy részét valószínűleg már 1937-ben megírták és benyújtották a szerkesztőséghez. Bár a kötetnek 1938-ban kellett volna megjelennie, a borítón 1939 szerepel a megjelenés éveként. Ausztria *Anschluss*-ja a Németországhoz mind a tanulmányokból, mind a szerkesztőbizottságban bekövetkezett változásokból egyértelműen kitűnik. *Gerhard Anschütz*, *James Leslie Brierly*, *Hans Kelsen*, *Adolf Menzel*, *Luis Recaséns Siches*, *Georges Scelle* és *František Weyr* már nem voltak szerkesztőségi tagok. A korábbi számokhoz képest most több, nemzetiszocialista kérdésekkel foglalkozó, német jogászok által írt cikk jelent.⁸¹ Néhány osztrák jogtudós is publikált ebben a kötetben: *Merkel* „*Friedrich Schiller und der Staat*“ („*Friedrich Schiller és az állam*”) címmel, *Karl Braumias* az 1936-os szovjet alkotmányban szereplő alapvető szabadságjogokról, *Köstler* pedig az egyházjogról írt. Az osztrák jogtudósok a német államjogot továbbra sem illetik kritikával. Bár a nacionalista állam államjogi kérdései az *Anschluss* miatt az osztrák államjogászok számára aktuálisabbak voltak, mint valaha, a *Zeitschrift für öffentliches Recht* nem volt az a tipikus orgánus, amelyben az aktuális eseményekre adott közvetlen reakciókat publikáltak volna. Ezzel kapcsolatban *Ute Spörg* találóan megjegyzi, hogy „az aktuális napi politika értékelése (...) a folyóirat olykor hosszú megjelenési időközéi miatt amúgy is kivitelezhetetlen volt (és) egyre ritkábban került rá sor, így az ilyen jellegű tanulmányok hiánya nem igazán tűnt fel.“⁸²

A tisztán jogi folyóiratok mellett kevésbé ismert kiadványok is megjelentek, amelyek a témák széles körét ölelték fel, és nem csak a jogászközönségnek szóltak. Említést érdemel itt a *Nation und Staat* (*Nemzet és Állam*) című, kisebbségi kérdésekkel foglalkozó havilap, a *Monatsschrift für Kultur und Politik* (*Kultúra és Politika Havi Folyóirata*), a *Schönere Zukunft: Katholische Wochenschrift für Religion und Kultur* (*Szebb Jövő: Katolikus Hetilap – Vallás és Kultúra*) és az *Othmar Spann* által szerkesztett *Ständisches Leben* (*Rendi Élet*) című havilap.

Az államjogászok alkalmi hozzászólásai a *Johannes Messner* által szerkesztett *Monatsschrift für Kultur und Politik* című folyóiratban olvashatók. Az első, 1936-os kötet *Adolf Menzel* több írását is tartalmazta.⁸³ A hangsúly itt is elsősorban a történeti államjogon volt; aktuális összefüggések csak a szövegek értelmezésével sejthetőek. Az első kötetben *Johannes Hollnsteiner* „*Der Sinn des autoritären Staates*“ („*A tekintélyelvű állam lényege*”) című írásában ugyan időszerű kérdésekkel, azonban csak osztrák részről foglalkozott.⁸⁴ Hasonló kép rajzolódik ki a folyóirat második és harmadik kötetében, melyek csak egy-egy államjoggal kapcsolatos írást tartalmaztak: 1937-ben *Menzel* cikke „*Österreichs*

⁷⁹ TATARIN-TARNHEYDEN, Grundgedanken des neuen deutschen Staatsrechts unter vergleichender Berücksichtigung des nordischen Verfassungsrechts 40.

⁸⁰ TATARIN-TARNHEYDEN, Grundgedanken des neuen deutschen Staatsrechts unter vergleichender Berücksichtigung des nordischen Verfassungsrechts 47.

⁸¹ RABL, Staat und Verfassung 289–330.; KELLER, Reich und Recht 438–450.; STEIMLE, Die Neugestaltung des öffentlichen Rechts und die Verwaltungsgerichtsbarkeit 457–466.

⁸² SPÖRG, Die Autoren und Herausgeber der Zeitschrift für öffentliches Recht 587.

⁸³ MENZEL, Der Wandel des Freiheitsgedankens im Laufe der Geschichte 101–108.; MENZEL, Masse und Führer in der Gesellschaftslehre der alten Griechen 519–522.

⁸⁴ HOLLNSTEINER, Der Sinn des autoritären Staates 485–496.

Anteil an der Entwicklung der Staatswissenschaften im 17. und 18. Jahrhundert“ címmel Ausztria szerepével foglalkozott a politikatudomány 17. és 18. századi fejlődésében, míg 1938-ban *Ludwig Adamovich* tanulmánya („*Ständische Verwaltung und Staatsverwaltung*“) a rendi közigazgatást és az államigazgatást tárgyalta.

6. Tisztelet – közömbösség – helytelenítés

Az 1933 és 1938 közötti időszak vizsgálata meglehetősen kijózanító képet mutat. A náci joggal szembeni tisztelet körében az osztrák államjogászok egy nagyobb csoportja említendő, de más olyan jogtudósok is ide sorolhatók, akik alkalomadtán foglalkoztak csak közjogi kérdésekkel. Ezzel összefüggésben a már említett *Verwaltungsarchiv. Zeitschrift für Verwaltungsrecht und Verwaltungsgerichtsbarkeit* című birodalmi német folyóirat 38. kötete nevesíthető.⁸⁵ Ebben a kötetben tizenhat írás jelent meg, amelyek közül tíz az osztrák közjoggal kapcsolatos. A szerzők bécsi jogtudósok voltak.⁸⁶ A tanulmányok az osztrák politikai és alkotmányjogi fejleményekkel foglalkoztak. Egyes cikkek egyértelmű kritikát fogalmaztak meg az osztrák kormánnyal szemben, és ez a körülmény nem maradt következmények nélkül az érintett szerzők számára. Néhány cikkben az osztrák fejlődéssel pozitív ellenpéldaként a német politikai és jogi helyzetet állították szembe, de sokszor nem történt közvetlen utalás a „III. Birodalomra”. Jó példa erre *Max Layer* írása.⁸⁷ *Layer* ebben a már említett felhatalmazási törvénnyel foglalkozott, amelyet a kormány az elfogadott törvényeket módosító kormányrendelet-alkotás jogi alátámasztásaként használt. A hatás végzetes volt. Lehetővé vált a felhatalmazási törvény korlátlan alkalmazása, amit a szerző azért kifogásolt, mert az „*még az alkotmánytörvényeket is áttöri és módosítja, az élet olyan területeit szabályozza, amelyek teljesen kívül esnek a törvényhozás hatáskörén (...) és nem ismeri el azokat a korlátokat, amelyeket maga az alkotmány állított fel a szövetségi elnökkel szemben a szükségállapotra vonatkozó rendeletekre vonatkozó joggal kapcsolatban*“.⁸⁸ *Layer* kritikája még egy lépéssel tovább ment. Egyértelműen a kormány ellen irányult, és aláásta a kormány jogalkotás legitimitását: „*Csak sajnálni lehet a gyakorlat ilyen eltévelyedéseit az alkotmányjogász szémszögéből, sajnálni a kormány szémszögéből, amely olyan eszközökhöz folyamodik, amelyek még a jó szándékú és önmagában eredményes intézkedéseket is a törvénytelen és alkotmányellenesség bélyegével illetik, és végül sajnálni a jogkövető és lojális lakosság szémszögéből, amelynek az alkotmányba, az állami intézményekbe és az annak végrehajtásával megbízott kormányba vetett bizalma alapjaiban megrendült.*“⁸⁹ A kritika a „III. Birodalommal” való rejtett összehasonlításban csúcsondott ki. *Layer* így írt cikke utolsó bekezdésében: „*Sokkal kevésbé rossz, ha egy nehéz és válságos időszakban egy erőteljes népi mozgalom egy csapásra áttöri a merev rendet, és egy új rendet állít a helyébe, amely talán jobban megfelel a nép igényeinek, mint*

⁸⁵ OLECHOWSKI – STAUDIGL-CIECHOWICZ, Die Staatsrechtslehre an der Universität Wien 232–240.; STAUDIGL-CIECHOWICZ, Die Wiener Rechts- und Staatswissenschaftliche Fakultät 596–600.

⁸⁶ Következő szerzőkről volt szó: *Karl Braunias, Ernst Schönbauer, Herbert Kier, Max Layer, Adolf Merkel, Hans Frisch, Wenzel Gleispach, Leopold Zimmerl, Karl Gottfried Hugelmann, Norbert Gürke*. 1933 és 1938 között közülük a következőknek kellett elhagyni a Bécsi Tudományegyetemet, illetve a Műszaki Egyetemet: *Herbert Kier, Max Layer, Hans Frisch, Wenzel Gleispach, Leopold Zimmerl* és *Karl Gottfried Hugelmann*.

⁸⁷ LAYER, Ermächtigungsbereich des kriegswirtschaftlichen Ermächtigungsgesetzes 203–218.

⁸⁸ LAYER, Ermächtigungsbereich des kriegswirtschaftlichen Ermächtigungsgesetzes 218.

⁸⁹ LAYER, Ermächtigungsbereich des kriegswirtschaftlichen Ermächtigungsgesetzes 218.

*a törvény és az alkotmány megsértésének láncolata, amelyet rosszul álcáznak látszat indokokkal, és amelyek öszrintéltenségét minden gondolkodó polgár átlátja.*⁹⁰

Az oktatási minisztérium úgy látta, hogy ez utóbbi bekezdés „nem tudományos állásfoglalás, hanem inkább egy féktelen, határozottan politikai jellegű támadás a szövetségi kormány ellen”.⁹¹ Ennek eredményeképpen Layer nyugdíjazták – bár a kormány hivatalosan költségcsökkentési intézkedésekre hivatkozott, és azzal indokolta a lépést, hogy Layer elérte a nyugdíjba vonuláshoz szükséges minimális életkort. A valódi ok azonban valószínűleg kiszivárgott, mivel Layer szembesült az ellene irányuló médiakampánnyal. A *Wiener Zeitung* (Bécsi Újság) – egy állami tulajdonban lévő újság – 1933 októberének elején, még mielőtt a döntés jogerőre emelkedett volna, „hivatalos megfontolások” miatti „korengedményes nyugdíjazásról” számolt be.⁹² A lap hivatkozott Layernek a *Verwaltungsarchiv*-ben megjelent cikkére, azt a szolgálati eskü megszegésének tekintette, és az ott közölt írásokat „a bazu elleni radikális, rosszindulatú és tapintatlan támadásokként”⁹³ minősítette. A *Wiener Zeitung* tudósítása még hosszabb jogvitákat eredményezett, és Layer több pere sikeres volt a lap ellen.⁹⁴ Egy recenzió kivételével nem ismertek további publikációk Layer-től a nyugdíjazása utáni időszakból. Layer 1934-ben a Tudományos Akadémia levelező tagjává, 1940-ben pedig rendes tagjává választották. A kérelmező Ernst Schönbauer – egykori professzortársa és az 1933-as *Verwaltungsarchiv*-ben is publikáló szerző – 1940-ben az előterjesztés indokaként a „tudomány mártírjának tiszteletét” jelölte meg.⁹⁵ Layer 1941-ben halt meg, nem sokkal azután, hogy a Bécsi Tudományegyetem tiszteletbeli szenátorra avatta.⁹⁶ Bár a Layer-ügy egyértelműen mutatja az oktatási minisztérium gyors reakcióját és azt a kísérletet, hogy megszorító intézkedések álcája alatt hajtsák végre a megrovást, Layer egyértelmű „tisztelőként” való kategorizálása problematikusnak tűnik, mivel egyébként nem igen van egyértelmű bizonyíték a náci ideológiához való közelségére. Egészen más a helyzet Wenzel Gleispach és Leopold Zimmerl esetében: mindketten publikáltak 1933-ban a *Verwaltungsarchiv*-ben, majd a Bécsi Tudományegyetemről való eltávolításuk után sikeresen építették karrierjüket a „III. Birodalomban”.⁹⁷

Egy további szerző, aki a *Verwaltungsarchiv* ugyanezen kötetében publikált, Karl Braunnias volt. Braunnias a nemzetiszocializmus és a polgári pártok határán mozgott. Egyrészt 1934-ben csatlakozott a Hazafias Front (*Vaterländische Front*) mozgalomhoz, és tagja volt a katolikus *Leo-Gesellschaft* (Leó-Társaság) hálózatának is,⁹⁸ másrészt részt vett nemzetiszocialista szervezetekben, 1930-ban csatlakozott a többször említett, antiszemita Német Klubhoz,⁹⁹ 1934 júniusában társalapítója volt

⁹⁰ LAYER, Ermächtigungsbereich des kriegswirtschaftlichen Ermächtigungsgesetzes 218.

⁹¹ A dekanátus határozattervezetét 1933. október 16-i keltezéssel Max Layer aktájában lásd: z.Z. 876 és 877/1933, Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Unterricht Allgemein, Kt. 611.

⁹² *Wiener Zeitung* 1933. október 6-i lapszám (Nr. 248) 3.

⁹³ *Wiener Zeitung* 1933. október 6-i lapszám (Nr. 248) 3.

⁹⁴ *Freie Stimmen* 1935. március 23-i lapszám (Nr. 69) 7.; *Innsbrucker Nachrichten* 1934. április 25-i lapszám (Nr. 95) 8.

⁹⁵ Max Layer aktája, Archiv der ÖAW, Zl. 130/1940.

⁹⁶ POSCH, Max Layer.

⁹⁷ Gleispachról lásd: STAUDIGL-CIECHOWICZ, Strafrecht und Strafprozessrecht 431–432.; LÖSCH, Der nackte Geist 190–192. Zimmerlről lásd: STAUDIGL-CIECHOWICZ, Strafrecht und Strafprozessrecht 446–448.

⁹⁸ SCHATNER, Die Staatsrechtler der juristischen Fakultät der Universität Wien im „Ansturm“ des Nationalsozialismus 165.

⁹⁹ Ez az adatot a *Mitteilungen des Deutschen Klubs* 1930. évi 1. száma közölte (2.).

a nemzetiszocialista *Gesellschaft für Rechtswissenschaften* (Jogtudományi Társaság).¹⁰⁰ Párttagságáról semmit nem ismert, ami valószínűleg annak a körülménynek köszönhető, hogy *Braunias* a nemzetiszocialista fajelmélet szerint „első ági vegyes származásúnak” minősült.¹⁰¹ Az „illegalitás” idején tanúsított nemzetiszocialista elkötelezettsége ellenére *Braunias* 1938-ban nem folytathatta tanári tevékenységét. Visszaadta tanári engedélyét és ezzel egyetemi karrierje a nemzetiszocializmus idejére lezárult.¹⁰²

Braunias a *Verwaltungsarchiv*-ban a „*Die parlamentarische Verfassung Österreichs*” („*Ausztria parlamenti alkotmánya*”) témával foglalkozott. Cikke az I. Köztársaság alkotmányos és politikai helyzetéről adott néhol egyoldalú áttekintést. *Braunias* alig írt a parlament megszüntetéséről, csupán az utolsó mondatban állapította meg, hogy az uralkodó polgári pártok „a kormányban ülő *Heimwehr* (nemzetőrség) által forszírozva (...) elhagyták a demokrácia talaját, míg a két ellenfél, a baloldali marxizmus és a jobboldali nemzetiszocializmus a demokráciához akart ragaszkodni, hogy annak eszközeivel befolyást szerezzenek az államban és a többségben.”⁴⁰³ Az a benyomás, hogy *Braunias* itt a marxizmust és a nemzetiszocializmust pozitív fényben emelné ki, megtévesztő – legalábbis ami a marxizmust illeti. *Braunias* ugyanis rögtön hozzászólásának elején úgy ábrázolta a szociáldemokratákat, mint amely diktatúrát hozna létre, amennyiben demokratikus eszközökkel hatalomra jutna. Ennek során a szociáldemokraták linzi programjára hivatkozott, amelyet – feltehetően szándékosan – lerövidített. A szociáldemokratákat tette felelőssé a parlamentáris rendszer kudarcáért, és *Carl Schmitt* nézeteit használta fel álláspontja alátámasztására. Nem meglepő, hogy *Braunias*-nak nem kellett számolnia az autoriter rendszer következményeivel, hiszen támadása elsősorban a szociáldemokraták ellen irányult. Már 1933 márciusában habilitált, és a közigazgatási jog magántanára lett. *Braunias* 1938 nyári félévéig az európai államok alkotmányjogáról és a nemzetiségi jogról tartott kurzusokat. Publikációi is ezen a területen születtek. Elsősorban a kisebbségi jog különböző aspektusairól publikált. Itt nem szorítkozott csupán Ausztriára,¹⁰⁴ hanem közzétett cikkeket Svájcra,¹⁰⁵ Csehszlovákiáról¹⁰⁶ és Spanyolországról is.¹⁰⁷ A vizsgált időszakban számos írása foglalkozott az európai országok aktuális politikai és jogi fejleményeivel,¹⁰⁸ különösen Ausztria szomszédos államaiban. Ezekben a „III. Birodalom” csak ritkán kerül a középpontba. Ilyen volt a *Zeitschrift für Politik* 1934-es számában megjelent beszámolója: – *Braunias* majdnem 30 oldalt szentel az európai államok alkotmányos fejlődésének az 1933-tól 1934 közepéig terjedő időszakban. Bár Németország szerepe kétségtelenül a figyelem középpontjában áll, ez elsősorban a többi európai államban

¹⁰⁰ SCHATNER, Die Staatsrechtler der juristischen Fakultät der Universität Wien im ‚Ansturm‘ des Nationalsozialismus 165.

¹⁰¹ SCHATNER, Die Staatsrechtler der juristischen Fakultät der Universität Wien im ‚Ansturm‘ des Nationalsozialismus 165.

¹⁰² SCHATNER, Die Staatsrechtler der juristischen Fakultät der Universität Wien im ‚Ansturm‘ des Nationalsozialismus 165.

¹⁰³ BRAUNIAS, Die parlamentarische Verfassung Österreichs 178.

¹⁰⁴ BRAUNIAS, Die Fortentwicklung des altösterreichischen Nationalitätenrechtes nach dem Kriege 108. ff., 226. ff., 288. ff., 352. ff., 578. ff.

¹⁰⁵ BRAUNIAS, Der schweizerische Nationalitätenstaat im Umbau 289–306.

¹⁰⁶ BRAUNIAS, Das altösterreichische Nationalitätenrecht und die volkrechtlichen Gesetzesanträge der Sudetendeutschen Partei 224–239.

¹⁰⁷ BRAUNIAS, Das katalanische Autonomiestatut 476–498.

¹⁰⁸ BRAUNIAS, Die öffentlich-rechtliche Gesetzgebung des unparteilichen nationalen Regimes in Bulgarien 81–109.

kifejtett hatásával összefüggésben jelent meg. Magával a németországi helyzettel alig foglalkozott *Braunias*, és csak röviden jegyezte meg a következőt: „*Valószínűleg nem kell ábrázolnunk Németország alkotmányos fejlődését a vizsgált időszakban, mert az már számos beszámoló tárgya lett.*“¹⁰⁹

A *Verwaltungsarchiv*-ban található kormánykritikus szövegek szerzőire nézve olykor súlyos következmények egyesek számára valószínűleg tanulságul szolgáltak arra nézve, hogy kerüljék kritikájuk és politikai véleményük kifejezésre juttatását az aktuális jogi kérdésekkel foglalkozó kiadványokban. Az NSDAP betiltására tekintettel a náci Németországban zajló jogi fejlemények iránti csodálat vagy támogatás nyílt kifejezése az ideológiai kapcsolat miatt problematikus lehetett. Amint már említettük, az egyetemi oktatók nyilatkozatai az ausztrófasiszta időszakban különösen szigorú ellenőrzés alatt álltak. A Bécsi Tudományegyetemen számos fegyelmi vizsgálat tanúskodik arról, hogy a nemzetiszocialista érzelmek, a nemzetiszocialista intézkedések támogatása, illetőleg a nemzetiszocialista szervezetek anyagi támogatása fegyelmi vizsgálatot eredményezett.¹¹⁰ Ezért nem meglepő, hogy egyes egyetemi oktatók, akik az 1938-as *Anschluss* után nyíltan szimpatizáltak a nemzetiszocializmussal és publikációikban világossá tették nézeteiket, az osztrák diktatúra idején visszafogottságot tanúsítottak.

Megnevezendő itt például *Helfried Pfeifer*.¹¹¹ *Pfeifer* eredetileg az alsó-ausztriai közigazgatási szolgálatban dolgozott. Közigazgatás-elméletből és osztrák közigazgatási jogból habilitált 1935-ben a társadalombiztosítási jogról írt disszertációjával, de oktatási engedélyét csak az 1938. októberi „*Anschluss*“ után terjesztették ki általános államtudományra és osztrák államjogra.¹¹² *Pfeifer* már korábban is publikált alkotmányjogi írásokat, amelyek a német és az osztrák alkotmányjoggal foglalkoztak. 1932-ben jelent meg a „*Deutsche und österreichische Verfassung und Verwaltung*“ („*Német és osztrák alkotmány és közigazgatás*“) című tanulmánya „*reformjavaslatok összehasonlításaként*“.¹¹³ *Pfeifer* ezt egyrészt az állami és közigazgatási reform, másrészt a jogharmonizáció sürgetése céljából írta. A szövegből egyértelműen kitűnik, hogy kiállt a nagynémet eszme mellett.¹¹⁴ 1933 és 1938 között elsősorban a népjóléti jog és a társadalombiztosítási jog területén publikált, és továbbra is folytatta a német-osztrák jogösszehasonlítást. *Funk* a szociális jogi műveket „*alapvetően jogi és leíró jellegűnek*“ értékelte.¹¹⁵ Egészen más a helyzet az 1938-as „*Die Staatsführung nach deutschem, italienischem und bisherigem österreichischen Recht*“ („*Államirányítás a német, az olasz és a korábbi osztrák jog szerint*“) című kiadványban. Ebben a könyvben, amely *Pfeifer* szerint még az *Anschluss* előtt íródott, a szerző – mint az előszóban jelezte, a következőket kívánta elérni: „*felnyitni a sajtóhazugságok által tájékozatlan vagy félretájékoztató olvasók szemét a valós helyzetről, a két nagy állam valóban demokratikus intézményeiről és másrészt a kényszerállam Ausztriának a kéjfélé csupán színlelt, rendi demokráciájáról.*“¹¹⁶

¹⁰⁹ BRAUNIAS, Die Verfassungsentwicklung der Staaten Europas 335.

¹¹⁰ STAUDIGL-CIECHOWICZ, Das Dienst-, Habilitations- und Disziplinarrecht der Universität Wien 439–442.

¹¹¹ SCHATNER, Die Staatsrechtler der juristischen Fakultät der Universität Wien im ‚Ansturm‘ des Nationalsozialismus 96–150.; STAUDIGL-CIECHOWICZ, Von Adamovich bis Pfeifer 226–232.; FUNK, Die „österreichische“ Staats(rechts)lehre in der nationalsozialistischen Ära 397–399.

¹¹² SCHATNER, Die Staatsrechtler der juristischen Fakultät der Universität Wien im ‚Ansturm‘ des Nationalsozialismus 98.

¹¹³ SCHATNER, Die Staatsrechtler der juristischen Fakultät der Universität Wien im ‚Ansturm‘ des Nationalsozialismus 99.

¹¹⁴ Lásd például az előszót: PFEIFER, Deutsche und österreichische Verfassung und Verwaltung.

¹¹⁵ FUNK, Die „österreichische“ Staats(rechts)lehre in der nationalsozialistischen Ära 397.

¹¹⁶ PFEIFER, Die Staatsführung nach deutschem, italienischem und bisherigem österreichischem Recht III.

Pfeifer készített egy további tanulmányt is, amely az *Anschluss* kérdésével foglalkozott. Pfeifer ideológiai besorolása a nemzetiszocializmus tisztelőjeként egyértelműen kifejezésre jut az előszóban: az *Anschluss*-t a „nagynémet álm beteljesedéseként” jellemezte, amely „Adolf Hitlernek, a német nemzet vezetőjének világtörténelmi tettevé” valósult meg.¹¹⁷ Pfeifer az előszót egy „Heil Hitler!”-rel zárta. Ez a mű egyike azon kevés, a nemzetiszocializmus alatti német alkotmányjogról szóló tanulmánynak, amelyet osztrák államjogász írt. Funk találóan jellemzi: „Tartalmát tekintve a könyv egyfajta összehasonlító alkotmány- és kormányelmélet, keverve a Führer-állam melletti propagandával”.¹¹⁸

Hans Frisch az *Anschluss* után szintén nagyon világos álláspontot foglalt el „Die Gewaltherrschaft in Österreich. 1933-1938: Eine staatsrechtliche Untersuchung” („Zsarnokság Ausztriában. Egy alkotmányjogi vizsgálata”) című könyvében.¹¹⁹ Frisch már korábban is megbotránkozást keltett egy kormánykritikus írásával, amit 1933-ban *Verwaltungsarchiv*-ban adott közre.¹²⁰ Tanulmányában problémának tekintette az Alkotmánybíróság megszüntetését, és kritikával illette a kormányt, valamint a kormányhoz hű bírakat, akik lemondásukkal elősegítették az Alkotmánybíróság megszüntetését. Helfried Pfeifer 1941-ben Frischről írt nekrológiájában ezt a „bátor tanulmányt” nevezte meg annak okaként, hogy Frisch 1934 júliusában nyugdíjazták a Műszaki Egyetem professzori állásából.¹²¹

Karl Gottfried Hugelmann több, a *Zeitschrift für öffentliches Recht* számára írt kritikájában is világossá tette álláspontját. Ez lehet az oka annak, hogy az osztrák kormány már 1934-ben megrovásban részesítette. Tudományos pályafutását a náci Németországban folytatta, így nem kellett tartania a nemzetiszocializmust támogató szavainak a következményeitől. Egy 1935-ben megjelent könyvkritikában így foglalta össze a véleményét: „Ma már a weimari alkotmányt egy átmeneti időszak szükségzerűségéért értékelhetjük, ugyanakkor teljes nyíltsággal viszonyulhatunk az új állam kialakításához.”¹²² Ugyanebben az évben egy recenzió-gyűjteményben üdvözölte a „német állami élet újjászervezésének megjelenését a tudományos életben, amelyet a nemzeti forradalom neve alatt szokás összefoglalni”.¹²³ Hugelmann ebben Adolf Hitler szavainak megerősítését látta, miszerint „a forradalom már a fejlődés szakaszába lépett”. A „vonatkozó szakirodalmat” áttekintve Hugelmann „örömmel állapította meg, hogy az újdonságok alapvető megerősítése minden bizonnyal teret enged a tudományos nézetek sokféleségének és a megfigyelők személyes felfogásának” is.¹²⁴ Az eltérő vélemények egyike arra a kérdésre vonatkozott, hogy a náci állam jogállam-e. A szerző itt kisértést érzett arra, hogy személyesen foglaljon állást, és kijelentette, hogy „nem akarta szó nélkül hagyni, hogy ő maga elkötelezett a nemzeti jogállam eszméje mellett.”¹²⁵ Egy évvel később – ismét egy recenzióban Otto Koelreutter „Grundriss der Allgemeinen Staatslehre” („Az általános államtan alapjai”) című művéről – kifejtette, hogy számára mi jelenti az alkotmányos államot, és hogy

¹¹⁷ PFEIFER, Die Staatsführung nach deutschem, italienischem und bisherigem österreichischem Rech IV.

¹¹⁸ FUNK, Die „österreichische“ Staats(rechts)lehre in der nationalsozialistischen Ära 398.

¹¹⁹ Lásd hozzá: SCHARTNER, Die Staatsrechtler der juristischen Fakultät der Universität Wien im ‚Ansturm‘ des Nationalsozialismus 42–55.; FUNK, Die „österreichische“ Staats(rechts)lehre in der nationalsozialistischen Ära 399–340.

¹²⁰ FRISCH, Die Ausschaltung des Verfassungsgerichtshofes 232–242.

¹²¹ Archiv der Universität Wien, Senat S. 305.59. Lásd hozzá: STAUDIGL-CIECHOWICZ, Juristische Lehrstühle an anderen Wiener Hochschulen 684.

¹²² HUGELMANN, Gerhard Anschütz 138.

¹²³ HUGELMANN, [recenzió-gyűjtemény] 510.

¹²⁴ HUGELMANN, [recenzió-gyűjtemény] 510.

¹²⁵ HUGELMANN, [recenzió-gyűjtemény] 511.

ezek az előfeltételek mennyiben érvényesek a náci államban. Bár *Hugelmann* nem követte teljes mértékben *Koellreutter* „jogállam” fogalmi meghatározását, „teljesen egyetértett vele abban a kérdésben, hogy a nemzetiszocialista Német Birodalom természetét és célját tekintve alkotmányos állam volt-e.”¹²⁶ *Hugelmann* a következő indokokkal szolgált: „A nemzetiszocialista állam felelős vezetőinek nyilatkozatai szerint elismeri a „bírák függetlenségét” (ennek nem mond ellent a Führer rendkívüli, át nem rubázható bírói hatalma vészhelyzet esetén), elismeri a közigazgatás törvényességének szükségességét is, ami már abból is adódik, hogy mind a birodalmi tisztviselők, mind a birodalmi miniszterek hivatalba lépésükkor ünnepélyes esküt tesznek nemcsak a Führernek való hűségre és engedelmességre, hanem a törvények betartására is.”¹²⁷

Hugelmann természetesen a recenziókon kívül is publikált. Elsősorban a történeti és kortárs nemzetiségi joggal foglalkozott.¹²⁸ *Funk* *Hugelmann*t a „történelmi idealizmus képviselőjének” tekinti.¹²⁹ 1933-ban szerzője volt a *Verwaltungsarchiv* című folyóirat fent említett kötetének.¹³⁰ Ennek a publikációnak nem voltak azonnali következményei számára; elbocsátása csak egy évvel később következett be, és csak nagyon korlátozott mértékben kapcsolódott ehhez az tanulmányához. *Hugelmann* szakelőadásokkal vett részt a Német Klubban, 1932 novemberében a lausanne-i jegyzőkönyvekről beszélt, egy évvel később pedig a „III. Birodalom” 1933. évi konkordátumáról.¹³¹ A Német Klubban tartott előadásai különösen emlékeztetéseket lehettek. Az 1939-ben megjelent könyvében *Hans Bleyer-Härtl* NS-ügyvéd arról számolt be, „hogy miután 1933 júniusában betiltották az NSDAP-t, *Hugelmann* részt vett a *Deutscher Klub* rendezvényén”,¹³² és „olyan beszédet mondott, amely felejtethetetlen volt, mert a világ felett ítélkezést jelentette. (...) És amikor *Hugelmann* azszal a szent esküvel fejezte be, hogy a harcot (a birodalomhoz való csatolásért) rendületlenül folytatni fogják a győzelemig, férfiak százai énekelték a *Deutschland-Liedet*, megfeszített karral hódolva a Führernek.”¹³³

Vessünk egy rövid pillantást *Norbert Gürke*re is.¹³⁴ Már említettük, hogy tudományos pályafutása 1934-től Németországban zajlott, de *Gürke* ott Ausztria szakértőjeként pozicionálta magát. Ez a körülmény még paradoxabbnak tűnik, ha figyelembe vesszük, hogy *Gürke* soha nem fejezte be osztrák jog- és államtudományi tanulmányait. Ettől függetlenül kezdetben éppen az osztrák alkotmányjog és az 1933 utáni fejlemények álltak munkásságának középpontjában. A külvilág számára *Gürke* – legalábbis 1933–1934-ben – osztrák jogtudósként jelent meg. A *Verwaltungsarchiv*-ban 1933-ban még bécsi jogászként publikálta a „*Der politische Sinn der Notverordnungspraxis*” („A szükségrendelet alkotási jog gyakorlatának politikai értelme”) című cikkét, majd fokozatosan Münchenre változtatva az affiliációját. Míg 1934-ben a *Zeitschrift für Politik* hasábjain Bécs – München helymegjelöléssel jelent meg a „*Der Kampf um Österreich*” („A harc Ausztriáért”) című

¹²⁶ HUGELMANN, Otto Koellreutter 111.

¹²⁷ HUGELMANN, Otto Koellreutter 111.

¹²⁸ Így például lásd: HUGELMANN, Das Nationalitätenrecht des alten Österreichs.

¹²⁹ FUNK, Die „österreichische“ Staats(rechts)lehre in der nationalsozialistischen Ära 403.

¹³⁰ HUGELMANN, Die Unabhängigkeit Österreichs und das Protokoll von Lausanne 266–278.

¹³¹ STAUDIGL-CIECHOWICZ, Exkurs: Akademischer Antisemitismus 72., 19. lábjegyzet.

¹³² REITER-ZATLOUKAL, Antisemitismus und Juristenstand 196.

¹³³ BLEYER-HÄRTL, Ringen um Reich und Recht 132.

¹³⁴ Lásd hozzá: SCHARTNER, Die Staatsrechtler der juristischen Fakultät der Universität Wien im „Ansturm“ des Nationalsozialismus 56–95.; FUNK, Die „österreichische“ Staats(rechts)lehre in der nationalsozialistischen Ära 395–397.; RATHKOLB, Die Rechts- und Staatswissenschaftliche Fakultät der Universität Wien zwischen Antisemitismus, Deutschnationalismus und Nationalsozialismus 208–210.

tanulmánya,¹³⁵ a váltás már megtörtént, amikor az osztrák alkotmányt 1934-ben a *Archiv des öffentlichen Rechts*-ben mutatta be. Ezek után *Gürke* már csak Münchent említette tevékenységi helyeként.¹³⁶ Ez a változás összefügghet azzal, hogy *Gürke*t 1934 februárjában megfosztották ausztriai állampolgárságától. A hatóságok ennek okaként Ausztria-ellenes kijelentéseit említették, amelyek a lipcsei jogászkonferencián hangzottak el.¹³⁷ Még Ausztriában dolgozva *Gürke* 1932-ben a *Nation und Staat (Nemzet és Állam)* című folyóiratban megjelent tanulmányában a nemzetiszocializmus mellett foglalt állást.¹³⁸ 1930 óta volt egyébként az NSDAP tagja.¹³⁹ Jó kapcsolatai, többek között a birodalom jogi vezetőjével, *Hans Frank*kal lehetővé tették, hogy a még nem habilitált *Gürke* 1933 szeptemberének elején a lipcsei jogászkonferencián szakmai előadást tartson „*Die Rechtslage Österreichs*“ („*Az osztrák jogi helyzetről*”) címmel.¹⁴⁰ *Gürke* megjelenését a konferencián az osztrák sajtó megdöbbenéssel fogadta. A *Wiener Zeitung* 1933 október elején számolt be róla, „*hogy a lipcsei jogászkonferencián egy bizonyos Dr. Gürke nevű professzor (Bécs) üdvözöltette magát az osztrák jogászok képviselőjeként (...). Hogy ki adta neki a felbatalmazást, hogy az osztrák jogászok nevében beszéljen, nem tudni, mint ahogy a fent említett Dr. Norbert Gürke egyébként teljesen ismeretlen, legalábbis Bécsben.*“¹⁴¹

A közömbösök csoportja nagyon divergens képet mutatott. Az államjogászok egy része az 1930-as években alig nyilatkozott aktuális problémákról sem Ausztria, sem Németország vonatkozásában, hanem visszahúzódott a jogfilozófia, a szellemtörténet és a szociológiai kérdéseinek területére. Az 1928 óta nyugdíjas *Adolf Menzel*, aki 1938 augusztusában, 81 éves korában halt meg, ebbe a csoportba tartozik. A *Jahrbuch des öffentlichen Rechts (Közjogi Évkönyv)* 22. kötetéről a *Zeitschrift für öffentliches Recht*-ben 1935-ben írt kritikája azonban azt mutatja, hogy *Menzel* minden bizonnyal figyelemmel kísérte az európai alkotmányjog fejlődését. Recenziója röviden összefoglalta az évkönyvben szereplő egyes cikkeket, és néhány cikk esetében – köztük a német államjog átfogó bemutatásánál – kitért azok aktualitására, valamint megemlítette a közelmúltban született, figyelembe nem vett szabályozásokat, ami *Menzel* tárgyi ismereteit bizonyítja.¹⁴² A „*Der Staatsgedanke des Faschismus*“ („*A fasiszmus állameszméje*”) című 1935-ös művének előszavában *Menzel* hangsúlyozta, hogy célja egy „*tisztán elméleti értekezés*”, amelynek „*semmi köze sem a propagandához, sem a kritikához*“.¹⁴³ Kérdésesnek tűnik, hogy *Mussolininek* „*zseniként*” való értékelése és a fasiszta beszédek kommentár nélküli idézése az értekezésben mennyire egyeztethető össze a céljával.¹⁴⁴

Mások, így különösen *Ludwig Adamovich*, az osztrák államjogra összpontosítottak, és a német joggal nem foglalkoztak. *Adamovich*ot, aki az osztrák-fasiszta rendszer (új) szerveiben különböző

¹³⁵ GÜRKE, Der Kampf um Österreich 392–407.

¹³⁶ GÜRKE, Die österreichische „Verfassung 1934“ 178–255.

¹³⁷ SCHARTNER, Die Staatsrechtler der juristischen Fakultät der Universität Wien im ‚Ansturm‘ des Nationalsozialismus 57., 123. lábjegyzet.

¹³⁸ FUNK, Die „österreichische“ Staats(rechts)lehre in der nationalsozialistischen Ära 396.

¹³⁹ SCHARTNER, Die Staatsrechtler der juristischen Fakultät der Universität Wien im ‚Ansturm‘ des Nationalsozialismus 59.

¹⁴⁰ SCHENKEL, Der Deutsche Juristentag 1933 41, 47.

¹⁴¹ *Wiener Zeitung* 1933. október 6-i lapszám (Nr. 248) 3.

¹⁴² MENZEL, Jahrbuch des öffentlichen Rechts 527.

¹⁴³ MENZEL, Der Staatsgedanke des Faschismus.

¹⁴⁴ OLECHOWSKI – STAUDIGL-CIECHOWICZ, Allgemeines und österreichisches Staatsrecht 502.

pozíciókat töltött be,¹⁴⁵ az jellemezte, hogy kiadványaiban néhány kivételtől eltekintve¹⁴⁶ az új osztrák államjog formális jogi bemutatására korlátozta magát. 1935-ben megjelent „*Grundriss des österreichischen Staatsrechtes*“ című tankönyvének harmadik kiadása, amelynek az előszavában kifejezetten hangsúlyozta, hogy „szándékosan korlátozta magát az adott joganyag szigorúan jogi feldolgozására, és tartózkodott az alkotmánypolitikai vitáktól, mivel ezek összeegyeztethetetlenek lennének a könyv céljával, amely a tanulmányok és a gyakorlat számára kíván útmutatót nyújtani“.¹⁴⁷

Adolf Merkel nehezen sorolható be ebbe a leegyszerűsítő kategorizálásba. Lenne okunk arra, hogy a kevés helytelenítő közé tegyük, azonban (tekintettel az egyébként oly kritikus jogtudós kevés, gyakran rejtett bírálata) a közömbösek csoportjába való besorolása – bár valamivel mérsékeltebb mértékben és csak a „III. Birodalommal” kapcsolatban – szintén indokoltnak tűnik. Ugyan az osztrák alkotmányi fejleményekről részletesen írt,¹⁴⁸ mégpedig kritikusan, emellett elsősorban jogelméleti, természetvédelmi és általános államelméleti kérdésekkel foglalkozott. A *Vermaltungssarchiv*-ban 1933-ban megjelent írása az osztrák alkotmánybíráskodást tárgyalta a hatáskörök áttekintésével az I. Köztársaságban. Merkel csak időnként bírálta a kormányt, és megfogalmazásai még akkor is mérsékeltek és óvatosak voltak. Lajerrel ellentétben, aki többek között a „*törvénytelenség szégyenfoltjáról*“ beszélt, Merkel sokkal óvatosabban választotta meg szavait, még ha a jogi értékelése lényegében ugyan az is volt. Merkel az aktuális helyzetre és az Alkotmánybíróság megbénítására vonatkozó néhány megjegyzéssel zárta fejtegetéseit. Ez utóbbit átmeneti intézkedésnek tekintette, és kijelentette, hogy az Alkotmánybíróság a „*jogállamiság fellegrára*“.¹⁴⁹ Merkel megemlítette az Alkotmánybíróság meghiúsult kísérletét a kormányrendeletek felülvizsgálatára vonatkozóan, amely a kormány számára kevésbé öröndetes eredmény lett volna, mivel „*a megtámadott rendeletek vagy egyes rendeletek rendelkezései aligba kerültek volna el a hatályon kívül helyezés sorsát*“.¹⁵⁰ Cikkét egy olyan megjegyzéssel zárta, amely valószínűleg Németországnak szólt, és – legalábbis visszatekintve – figyelmeztető vagy figyelmeztető jellegűnek tűnik. Végezetül Merkel a jogállamiság jelentőségét hangsúlyozta: „*Még a nemzetállam is csak jogállamként, a bírászkodásnak a közigazgatástól való teljes függetlenségével virágozhat, és tehet eleget a németiség politikai hagyományának*“.¹⁵¹

Merkel csak alkalmanként nyilatkozott a náci Németországban zajló változásokról. Megőrizte a rá jellemző tényszerű és tárgyilagos hangnemet, ahogy azt például Heinrich Krüger „*Die Verfassung der nationalen Revolution*“ („*A nemzeti forradalom alkotmánya*“) című könyvecskéjéről írt kritikájában tette, amelyet 1935-ben a *Zeitschrift für öffentliches Recht* című folyóiratban tett közzé. Ebben Merkel röviden összefoglalta a közelmúltban Németországban tett államjogi lépéseket, melyek körében először is az 1933. évi felhatalmazási törvényt értékelte „*hamisan ,tekintélyelvűnek*“, helyesebben olyannak, amely egy „*nem korlátozott*” államformára való áttérést jelent. A „*Gleichschaltungsgesetz (...)* a német történelemre jellemző partikularizmussal való radikális szakítást jelenti – még a Bismarck és Weimar által mérsékelt föderalizmus formájában is – és az átmenetet egy olyan unitarizmusba,

¹⁴⁵ Adamovich tagja volt az Államtanácsnak, ami egyike a törvényhozási tanácsadó testületnek, valamint a Bundestagnak. Ezt követően ő volt Ausztria utolsó igazságügyi minisztere a két világháború közötti időszakban. Lásd hozzá: STAUDIGL-CIECHOWICZ, Von Adamovich bis Pfeifer 219–226.

¹⁴⁶ Így a tekintélyelv megerősítésének szorgalmazásáról lásd: ADAMOVICH, Verfassung 1934 und öffentliche Sicherheit.

¹⁴⁷ ADAMOVICH, Grundriss des österreichischen Staatsrechtes.

¹⁴⁸ Lásd hozzá: OLECHOWSKI – STAUDIGL-CIECHOWICZ, Die Staatsrechtslehre an der Universität Wien 239–240.

¹⁴⁹ MERKL, Die Verfassungsgerichtsbarkeit in Österreich 231.

¹⁵⁰ MERKL, Die Verfassungsgerichtsbarkeit in Österreich 230.

¹⁵¹ MERKL, Die Verfassungsgerichtsbarkeit in Österreich 231.

*amelyre német földön még nem volt példa. A totalitásra való törekvés pedig, amely az említett törvényekben találta meg első erőteljes kifejeződését, a német nemzet politikai történelmének ezeréves egyedi politikai differenciálódásának és nivellálódásának történelmi ellenpólusaként értelmezendő. (...) A füzet tehát a „III. Birodalom” alkotmányának lényegét mutatja be.*⁴⁵²

1933 márciusában *Merkel*, bár csak futólag, de egyértelműen kifejezte ellenérzését a németországi állapotokkal szemben. A *Der Österreichische Volkswirt* című folyóiratban *Merkel* felszólat az osztrák kormány alkotmányértései ellen. Mint „*az alkotmányhoz hű professzora az alkotmányjognak*”; kötelességének érezte, hogy „*azt a kevés politikai szabadságot, ami Ausztriában ma még megvan, mindenekelőtt a tudomány szabadságát és a sajtószabadságot, amelyhez már hozzányúltak, arra használja fel, hogy megmutassa a hatalmon lévőknek (...), hogy a jelenlegi irány mennyire eltávolodott az alkotmánytól.*”⁴⁵³ *Merkel* számára különösen a sajtószabadság volt alapvető, amellyel kapcsolatban a „III. Birodalmat” negatív példaként hozta fel: „*A Német Birodalomban bekövetkezett fejlemény, amely jogilag lehetővé teszi, hogy a jövőben a gondolkodók és a könyvek országában bármely rendőrhadnagy megfellebbezhetetlenül dönthessen egy tudományos mű publikálásáról, elég figyelmeztető jel kell, hogy legyen ahhoz, hogy Ausztriában a sajtószabadság egy jottányit se csökkenjen. És a jogi szabadsággal való visszaélésnél sokkal veszélyesebb a jogi hatalommal való visszaélés!*”⁴⁵⁴

Merkel-re jellemző, hogy a napi sajtóban többször is kommentálta az aktuális osztrák fejleményeket. Gyakran kritikus újságcikkei többek között a sajtószabadság korlátozásával foglalkoztak, amely a szövetségi kormány közvetlen lépése volt a Nemzeti Tanács megszüntetése után,¹⁵⁵ mint ahogy az új alkotmány 1934-es bevezetése is eképpen értékelhető.¹⁵⁶ *Merkel* szintén egy újságcikkben reagált Ausztriának a „III. Birodalomhoz” való csatolására.¹⁵⁷ Tekintettel az egyetemek közelgő leépítési megszorításaira, feltételezhető, hogy *Merkel* ezt a cikket egy – végül is sikertelen – kísérletként írta, hogy megőrizze egyetemi tanári állását. Lényegében az *Anschluss* részéről történő jóváhagyását fejezte ki, de kerülte a nemzetiszocialista propagandát vagy hódolatot. Rávilágított az *Anschluss* jogi vonatkozásaira és az 1920-as évek akadémiai előkészítő munkálataira, majd saját vonatkozó publikációira is hivatkozott. A bevezető sorokban hangsúlyozta: „*Ma, amikor az államférfiak lendülete nagy bátorsággal létrehozta Nagy-Németországot, emlékezzünk a tudomány embereinek az előkészítő munkájára, és nem utolsósorban a jogtudomány hozzájárulására ahhoz, hogy az összes német politikai egységének intellektuális alapot vessenek.*”⁴⁵⁸ Figyelemre méltó, hogy *Merkel* nem zárkózott el attól, hogy az osztrák kormányt és annak jogi lépéseit bírálja, de a nemzetiszocialista német jogot nem problematizálta ugyanilyen mértékben még az *Anschluss* után sem.

Az osztrák alkotmányjogi szakirodalomban csak szórványosan fordult elő a birodalmi-német fejlemények nyílt helytelenítése, és ezek a legtöbb esetben csak rövid összehasonlítások voltak, amelyekben a náci Németországot figyelmeztetésként említették. A *Der Österreichische Volkswirt* című folyóiratban megjelent cikkek ebben különleges szerepet játszottak. A hetilap mindig rövid beszámolókat tartalmazott az aktuális politikai, gazdasági és jogi fejleményekről

¹⁵² MERKL, Heinrich Krüger 277.

¹⁵³ MERKL, Der Verfassungskampf 609.

¹⁵⁴ MERKL, Der Verfassungskampf 611.

¹⁵⁵ MERKL, Die Suspension der Pressefreiheit 2.

¹⁵⁶ MERKL, Die Wende des Verfassungslebens 1–2.

¹⁵⁷ MERKL, Im Spiegel des Rechtes 1 –2.

¹⁵⁸ MERKL, Im Spiegel des Rechtes 1.

Ausztriában, de Németországban is. Másrészt 1933-tól többször adtak helyet a lapban kritikai elemzéseknek a náci Németország jogi és politikai eseményeiről. Például 1933 február elején jelent meg a „*Hitler unter Kuratel*“ („*Hitler gondnokság alatt*”), 1933 április végén pedig a „*Die ersten Schritte des Dritten Reichs*“ („*A III. Birodalom első lépései*”) című cikk. Az írárok szerzői első ránézésre meglepőek: az első cikket *Thomas Murner*, a másodikat pedig *Martin Butzer* írta. Mindkét név egyértelműen álnév, hiszen *Murner* és *Butzer* egyaránt 16. századi személyiség, *Murner* szatirikusként és humanistaként, *Butzer* reformátorként ismert. Nem mindig világos, hogy ki rejtőzött ezen álnevek mögött. Maga a folyóirat legalábbis utalt a „*Thomas Murner*“ álnévre, és a cikket azzal a magyarázattal vezette be, hogy ez az álnév „*konzervatív katolikusok egy körére*“ utal.¹⁵⁹ Ennek a körnek a legfontosabb képviselői *Ernst Karl Winter* volt,¹⁶⁰ aki valódi nevén is publikált cikkeket a *Der Österreichische Volkswirt* című folyóiratban, valamint *Alfred Missong*, aki 1932-ben *Thomas Murner* álnéven adta ki „*radikálisan nemzetellenes szocialista pamfletjét*“ (*Der Nazispiegel*)¹⁶¹. Figyelemre méltó, hogy bár *Winter* közel állt a keresztényszocialistákhoz, mégis határozottan ellenezte a *Dollfuß*-kormány 1933-as autoriter irányvonalát, és különböző médiumokban publikált a témában. *Winter* próbálkozása, hogy tudományos pályára lépjen, több évig húzódott, de végül a kar negatív válasza miatt kudarcot vallott, és a habilitációját is elutasították.¹⁶² 1933-tól *Winter* a *Wiener Politische Blätter* című kritikai folyóirat szerkesztője volt,¹⁶³ amelynek nemzetiszocializmussal szembeni ellenállása még azt is eredményezte, hogy az 1933 áprilisában megjelent első számot betiltották a „*III. Birodalomban*”.¹⁶⁴ Miután Ausztria az 1936-os ún. júliusi egyezmény által közeledett Németországhoz, *Winter*nek fel kellett hagynia kiadói tevékenységével.¹⁶⁵

7. Az államjogon kívüli náci joggal kapcsolatos viták

Végezetül arra a kérdésre is kitérünk, hogy az osztrák jogtudósok milyen mértékben foglalkoztak a nemzetiszocialista jogalkotással más jogterületeken. Ennek érdekében az egyik legnépszerűbb osztrák jogi folyóirat, a *Juristische Blätter* 1933 és 1938 közötti időszakban közzétett cikkeit elemezzük. Az 1933-as év első száma már a jogharmonizációról szóló elmélkedésekkel kezdődik: részletesen beszámoltak az osztrák-német és a német-osztrák munkacsoport jogharmonizációs konferenciájáról. Erre mindkét államban a politikai élet megszüntetése előtt került sor, és a jog különböző területeit érintette, beleértve a polgári eljárást is. Számos jelentés és cikk foglalkozott a német polgári eljárásjoggal és annak reformjával ebben az időszakban.¹⁶⁶ Összességében az 1933 és 1938 közötti írárok többsége az osztrák jogra összpontosít, de időnként a német jogi helyzetről is található német jogászok által írt tanulmányok a munkajogról, az ügyvédi hivatás fejlődéséről, az

¹⁵⁹ *Der Österreichische Volkswirt* 1933. február 4-i lapszáma (Nr. 19) 433.

¹⁶⁰ HOLZBAUER, Ernst Karl Winter 458–462.

¹⁶¹ WEINZIERL, Missong, Alfred.

¹⁶² HOLZBAUER, Ernst Karl Winter 458–459.; STAUDIGL-CIECHOWICZ, Das Dienst-, Habilitations- und Disziplinarrecht der Universität Wien 281.

¹⁶³ HOLZBAUER, Ernst Karl Winter 460.

¹⁶⁴ HALL, Österreichische Verlagsgeschichte 183.

¹⁶⁵ HALL, Österreichische Verlagsgeschichte 180–181.

¹⁶⁶ VOLKMAR, Das Erkenntnisverfahren nach dem Entwurf einer deutschen Zivilprozeßordnung 144–146.; BOVENSIEPEN, Das reichsdeutsche Gesetz zur Änderung des Verfahrens in bürgerlichen Rechtsstreitigkeiten 182–188.

1936. évi védjegyről szóló törvényről és az 1936. évi új szabadalmi törvényről.¹⁶⁷ Csak ritkán írtak osztrák jogászok elemzéseket a német jogfejlődésről. Ebben az összefüggésben kell megemlíteni *Ferdinand Kadečka* bécsi büntetőjogász professzor írását a német büntetőjogi reformról, amelyben a megtorlás eszméjének megerősítését bírálta,¹⁶⁸ a *Rudolf Pollak* által írt értekezést az új német egyezséget szabályzó rendeletről,¹⁶⁹ valamint *Arthur Bondi* bécsi ügyvédnek a svájci és a német részvényjogról szóló cikkét.¹⁷⁰ Néhány írás a korábbi német-osztrák projektekkel foglalkozott, melyek az osztrák jogi fejlemények elemzésekor rendszeresen utaltak a német jogra.¹⁷¹ A „III. Birodalomban” kiadott könyveket ugyan rendszeresen recenzálták, a *Juristische Blätter* könyvismertetőinek többsége osztrák kiadványokkal foglalkozott. A recenzensek egy része névtelen volt, de néhány esetben a szerzőket is megnevezték. Találhatók benne kritikai hangvételű könyvismertetőik is. Ilyen volt például 1933-ban *Heinrich Klang* recenziója *Heinrich Gerland* „*Schiller und das Recht*“ („*Schiller és a jog*”) című tanulmányáról. Ebben *Gerland* „*a schilleri individualizmus, a schilleri liberalizmus tanítása*” mellett foglalt állást, amelyet „*a hazaszeretethez mint az egyénből fakadó erkölcsi kötelességnek a felfogásaként*” értelmezett. *Klang* értékelése ezekről az eszmékről arra utal, hogy jól ismerte a német politikai és ideológiai helyzetet. Azt írta például, hogy a szerző bátorságára vall, „*ha a történelmi igazságot elismeri, amikor kiáll e liberalizmus mellett, és rámutat arra, hogy éppen a liberalizmus valódi lényege az, amely a felszabadító háborúkat inspirálta, újra egyesítette a német népet mint nemzetet. Véleménye, miszerint a liberális gondolkodás új korszaka van kialakulóban, sokak kívánságát teljesíti majd, de helyességét legalább ugyanennyien kétségbe fogják vonni. De amikor a nemzetiszocialista mozgalmat próbálja felhasználni álláspontja bizonyítására, csak kevesen, és különösen nem ennek a mozgalomnak a hívei követik őt.*”¹⁷²

1934-ben az innsbrucki professzor, *Franz Gschnitzer* különösen átfogó kritikát írt a nemzetiszocialista *Heinrich Lange* „*Liberalismus, Nationalsozialismus und bürgerliches Recht*“ („*Liberalizmus, nemzetiszocializmus és polgári jog*”) című művéről.¹⁷³ *Gschnitzer* már az első mondatban alapvető kritikát fogalmazott meg a könyvvel kapcsolatban: „*Sokáig kétségeim voltak afelől, hogy ez a könyv egyáltalán hozzáférhető-e egy tudományos felülvizsgálat számára*”. *Gschnitzer* a továbbiakban „*tendenciózusnak*” minősítette *Lange* ábrázolását, és ennek bizonyítékául hosszú passzusokat hozott fel. *Gschnitzer* kritikusan vizsgálta *Lange* követelését a jog rugalmasabbá tételére és a méltányosság fogalmának megerősítésére vonatkozóan. Végezetül *Gschnitzer* megállapította, hogy „*Lange nem új kodifikációt akar javasolni, hanem a meglévő írott törvényt akarja új szellemmel megtölteni, bármennyire is sérüljön az a folyamat során. Ez a végén egy pikáns tény eredményez: Lange, anélkül, hogy észre venné, olyan emberektől*

¹⁶⁷ POTTHOFF, Wandlungen im kollektiven Arbeitsrechte Deutschlands 498–500.; KÜBL, Die jüngste Entwicklung der Rechtsanwaltschaft in Deutschland 317–321.; KÜBL, Die Entwicklungstendenz in der deutschen Rechtsanwaltschaft 341–342.; WASSERMANN, Das neue deutsche Warenzeichengesetz 468–473.; MAGNUS, Das neue deutsche Patentgesetz 179–183.

¹⁶⁸ KADEČKA, Das kommende deutsche Strafrecht 5–8.

¹⁶⁹ POLLAK, Die neue deutsche Vergleichsordnung 221–224.

¹⁷⁰ BONDI, Zur deutschen und schweizerischen Aktienrechtsreform 338–343.

¹⁷¹ GROB, Zum deutsch-österreichischen Urheberrechtsentwurf 449–451.; SATTER, Entscheidung über die Zuständigkeit in der 1. Tagsatzung und im reichsrechtlichen Verfahren vor dem Einzelrichter 377–385.; SCHIMA, 40 Jahre österreichische Jurisdiktionsnorm und Zivilprozessordnung 421–425.

¹⁷² KLANG, Heinrich Gerland 375.

¹⁷³ GSCHNITZER, Heinrich Lange 110–112.

*(Freirechtsschule – Szabad Jogi Iskola) vette át az elképzeléseit, akiket mint fajidegeneket el kellett volna utasítania.*⁴⁷⁴

Az ilyen mélyreható könyvismertetések ebben az időszakban a *Juristische Blätter* esetében inkább a kivételt jelentették, mint a szabályt. A recenziók gyakran a szóban forgó mű egyes aspektusainak rövidebb összefoglalóra korlátozódtak, és általában inkább a tudományos megállapítások meggyőző erejét értékelték, mint azok ideológiai háttérét. Hasonló mintát láthatunk a német jogfejlődésről szóló kevés hozzászólásban is, amelyek szintén elsősorban leíró jellegűek, esetenként összehasonlítóak, de alig fogalmaznak meg negatív észrevételt.

8. Konklúzió

Az osztrák államjogászok részéről a náci jog mélyreható elemzésének hiányára több hipotézis is felvethető a fenti fejtegetések alapján.

Egyrészt az 1933-as osztrák politikai és alkotmányjogi helyzet miatt az osztrák államjogtudomány az osztrák alkotmányos problémákra koncentrált. Osztrák szempontból a részletekben lezajlott államcsíny beárnyékolta a náci Németország államjogi problémáit, és ennek következtében kevesebb elemzés jelent meg a német fejleményekről, mint ami egy *ex post* perspektívából várható lenne. Az I. Köztársaság alkotmányos pilléreinek fokozatos aláásása és korlátozása folyamatos készenléti magatartást eredményezett, mivel az új intézkedéseket mindig alkotmányjogi kategóriába kellett sorolni. Ezen a helyzeten még az ún. májusi alkotmány hatályba lépése sem változtatott, mivel most már az alkotmányt kellett tudományosan elemezni, másrészt számos rendelkezést nem hajtottak végre a gyakorlatban, és helyette átmeneti megoldásokat fogadtak el. *Helfried Pfeifer* 1938-ban is hasonló módon indokolta a részletes jogi összehasonlítások hiányát ezen a területen. Az összehasonlító jogról szóló könyvének bevezetőjében a következőket állapította meg: „Az államjog viharos fejlődésével mindhárom államban a szilárd lábakon álló államjogi doktrínának egyelőre elég dolga volt azszal, hogy a saját vagy a szomszédos állam új államjogát önállóan bemutassa, értékelje és a korábbiakkal összevesse azért, hogy az alapvető újításokat kimutassa, az új elveket kidolgozza.”⁴⁷⁵

Másrészt mind az ausztrófasiszta kormány, mind a nemzetiszocialista hatalmon levők részéről lehetett megtorló intézkedésekre számítani, ami valószínűleg elgondolkodtatta a jogtudósokat azon, hogy a kritika – akár az osztrák, akár a német jogfejlődéssel szemben – negatív következményekkel járhat. A bemutatott példák azt mutatják, hogy az osztrák kormány tevékenységének kritikája hátrányokat eredményezett, különösen, ha az a nemzetiszocialista mozgalom támogatásával párosult. Ennek következtében a nemzetiszocializmus támogatóinak egy része sem a náci államjogot nem támogatta, sem az ausztriai fejleményeket nem bírálta. Az a tény, hogy a náci Németországban zajló események kritikáját többször is álnéven fogalmazták meg, arra utal, hogy az érintettek az NSDAP ausztriai betiltásától függetlenül félték a nemzetiszocialisták megtorlásától.

Harmadrészt a weimari alkotmány formális további érvényessége további tényező lehetett abban, hogy az osztrák jogtudósok kevésbé vették figyelembe a nemzetiszocialista hatalmon levők alkotmánymódosító rendelkezéseit. Míg Ausztriában az 1920/1929-es szövetségi alkotmánynak a

¹⁷⁴ GSCHNITZER, Heinrich Lange 112.

¹⁷⁵ PFEIFER, Die Staatsführung nach deutschem, italienischem und bisherigem österreichischem Recht 1.

Quadragesimo anno enciklikával összhangban történő módosításáról szóló alkotmányos vitákat 1934-ben még az egyetemi órákon is tárgyalták, addig a Németországban vitatott volt, hogy a weimari alkotmány mennyiben maradt érvényben. Köztudott, hogy nem volt új, átfogó alkotmányos dokumentum. Az új osztrák alkotmányos rend párhuzamos kialakulásának és a weimari birodalmi alkotmány fokozatos aláírásának ez a körülménye, annak formális hatályon kívül helyezése nélkül, magyarázatként szolgálhat arra, hogy a náci államjogot csak szelektív módon tárgyalták Ausztriában. Ugyanakkor meglepő, hogy a szomszédos államban az alkotmányreform-törekvések alig keltettek érdeklődést. A *Zeitschrift für öffentliches Recht* 1933. évi második számában a müncheni *Gustav Jahn* a kötelező szavazás kérdésével foglalkozott, és rögtön cikke elején kijelentette, hogy „számítani kell arra, hogy a Birodalmi Alkotmányt a nem túl távoli jövőben át fogják írni.”¹⁷⁶ Ennek során a kormány képviselőinek a német rádióban elhangzott nyilatkozataira hivatkozott. Ebben az esetben azonban az Ausztria saját alkotmányos fejlődéséről szóló vita háttérbe szoríthatta a német reform iránti érdeklődését.

Negyedrész, ha megnézzük a bécsi egyetemi professzorok politikai hovatartozását az 1930-as évek elején, kiderül, hogy sokan közülük szimpatizáltak a nacionalista és nemzetiszocialista eszmékkel.¹⁷⁷ Ennek fényében nem meglepő, hogy 1933-ban csak kevés kritikus hang szólalt meg.

Végezetül pedig ha megvizsgáljuk az osztrák egyetemek személyi változásait, akár halálesetek, akár politikai üldözés, akár (önkéntes) kivándorlás miatt, azt látjuk, hogy 1933 után elsősorban azok az államjogász tanárok maradtak meg állásukban, akik kevésbé foglalkoztak a korabeli jog külföldi kérdéseivel. A német alkotmányjog szakértői, mint *Leo Wittmayer*, *Hans Kelsen* és *Karl Gottfried Hugelmann*, akik az 1920-as években még ezeket a tárgyakat oktatták, ekkor már nem voltak Ausztriában. *Hugelmann* nemzetiszocialistaként professzori állást kapott Németországban, a magántanár *Wittmayer* 1932-ben vonult vissza minisztériumi állásából. Ettől kezdve már nem tanított, és hamarosan, 1936 nyarán elhunyt.¹⁷⁸ *Kelsent* viszont rasszista okokból menesztették a Kölni Tudományegyetemről, és ezzel egyidőben *Layer*t idejekorán nyugdíjazták. Következésképpen a bécsi kar megkísérelhette volna *Kelsen* kinevezését a megüresedett helyre. Bár *Adolf Merkl* és *Alfred Verdross* támogatta ezt az elképzelést, a professzorok többsége *Ludwig Adamovich*-ot favorizálta.¹⁷⁹

Ezek az észrevételek nem fedhetik el azt a tényt, hogy további átfogó kutatásokra van szükség ahhoz, hogy az osztrák államjogban a náci jogról folytatott jogi diskurzus (hiányának) kérdését véglegesen tisztázni lehessen. Különösen az utóbbi években digitalizált korabeli újságok nagy gazdagságára tekintettel új kutatási lehetőségek nyílnak, amelyek jobban megvilágíthatják, hogy az osztrák államjogászok milyen mértékben reagáltak az aktuális politikai és jogi fejleményekre a széles körben hozzáférhető médiában, és ezáltal a közvélemény e kérdésekkel kapcsolatos felfogását mennyire alakították.

Hangsúlyozni kell azt is, hogy a tisztelet, a közömbösség és a helytelenítés fogalmakba történő beillesztési kísérlet bizonyos torzításokkal jár. Bár az ilyen kategorizálás segít a bemutatásban, a szürke árnyalatai kevésbé látszódnak. A szereplők egy része nehezen

¹⁷⁶ JAHN, Die Wahlpflicht 161.

¹⁷⁷ A tagság, illetve a részvétel a Német Klubban erre utalhat. Lásd: STAUDIGL-CIECHOWICZ, Exkurs: Akademischer Antisemitismus 70–72.

¹⁷⁸ MERKL, Leo Wittmayer 38–40.

¹⁷⁹ OLECHOWSKI, Hans Kelsen 560–561.

kategorizálható egyértelműen, és ennek során mindig egy viszonylag rövid időszak kerül figyelembe vételre, illetve az 1938 utáni fejlemények a tematikus fókusz miatt általában figyelmen kívül maradnak.

Felhasznált szakirodalom és források

- ADAMOVICH, Ludwig: Grundriss des österreichischen Staatsrechtes. Wien 1935³
- ADAMOVICH, Ludwig: Verfassung 1934 und öffentliche Sicherheit. Öffentliche Sicherheit 1935/1. sz.
- BALTL, Hermann: Max Layer. In: BRAUNEDER, Wilhelm (szerk.): Juristen in Österreich 1200–1980. Wien 1987, 276–280.
- BLEYER-HÄRTL, Hans: Ringen um Reich und Recht. Zwei Jahrzehnte politischer Anwalt in Österreich. Berlin 1939
- BONDI, Arthur: Zur deutschen und schweizerischen Aktienrechtsreform. Juristische Blätter 1937/66. sz. 338–343.
- BOTZ, Gerhard: Gewalt in der Politik. Attentate, Zusammenstöße, Putschversuche, Unruhen in Österreich 1918 bis 1938. München 1983²
- BRAUNIAS, Karl: Das altösterreichische Nationalitätenrecht und die volksrechtlichen Gesetzesanträge der Sudetendeutschen Partei, Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem 1937–1938/11. sz. 224–239.
- BRAUNIAS, Karl: Das katalanische Autonomiestatut, Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem 1932–1933/6. sz. 476–498.
- BRAUNIAS, Karl: Der schweizerische Nationalitätenstaat im Umbau, Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem 1934–1935/8. sz. 289–306.
- BRAUNIAS, Karl: Die Fortentwicklung des altösterreichischen Nationalitätenrechtes nach dem Kriege, Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem 1935–1936/9. sz.
- BRAUNIAS, Karl: Die Grund- und Freiheitsrechte nach den Rundschreiben der letzten Päpste, Zeitschrift für öffentliches Recht 1935/15. sz. 600–655.
- BRAUNIAS, Karl: Die öffentlich-rechtliche Gesetzgebung des unparteilichen nationalen Regimes in Bulgarien. Archiv des öffentlichen Rechts 1936/66. sz. 81–109.
- BRAUNIAS, Karl: Die parlamentarische Verfassung Österreichs, Verwaltungsarchiv. Zeitschrift für Verwaltungsrecht und Verwaltungsgerichtsbarkeit 1933/38. sz. 162–183.
- BRAUNIAS, Karl: Die Verfassungsentwicklung der Staaten Europas. Zeitschrift für Politik 1934/24. sz. 334–361.
- BUCHMANN, Bertrand Michael: Insel der Unseligen. Das autoritäre Österreich 1933–1938. Wien – Graz 2019
- EHS, Tamara: Das Hochschulziehungsgesetz 1935. In: OLECHOWSKI, Thomas – EHS, Tamara – STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila (szerk.): Die Wiener Rechts- und Staatswissenschaftliche Fakultät 1918–1938. Göttingen 2014, 122–128.
- ERKER, Linda: Die Universität Wien im Austrofaschismus. Göttingen 2021
- FELZ, Sebastian: Recht zwischen Wissenschaft und Politik. Die Rechts- und staatswissenschaftliche Fakultät der Universität Münster 1902–1952. Münster 2016
- FRISCH, Hans: Die Ausschaltung des Verfassungsgerichtshofes, Verwaltungsarchiv. Zeitschrift für Verwaltungsrecht und Verwaltungsgerichtsbarkeit 1933/38. sz. 232–242.
- FUNK, Bernd-Christian: Die „österreichische“ Staats(rechts)lehre in der nationalsozialistischen Ära. In: DAVY, Ulrike – FUCHS, Helmut – HOFMEISTER, Herbert – MARTE, Judit – REITER, Ilse (szerk.): Nationalsozialismus und Recht. Wien 1990, 388–411.
- GEBHARDT, Helmut: Österreich: Bundes-Verfassungsgesetz von 1920. In: VOIGT, Rüdiger (szerk.): Aufbruch zur Demokratie. Die Weimarer Reichsverfassung als Bauplan für eine demokratische Republik. Baden-Baden 2020
- GLEISPACH, Wenzel: Die Neuerungen im Dienstrecht der Bundesangestellten, Verwaltungsarchiv. Zeitschrift für Verwaltungsrecht und Verwaltungsgerichtsbarkeit 1933/38. sz. 243–259.
- GSCHNITZER, Franz: [Recenzió:] Heinrich Lange, Liberalismus, Nationalsozialismus und bürgerliches Recht, Tübingen 1933. Juristische Blätter 1934/63. sz. 110–112.

- GROß, Ernst: Zum deutsch-österreichischen Urheberrechtsentwurf, *Juristische Blätter* 1933/62. sz. 449–451.
- GRUSSMANN, Wolf-Dietrich: Adolf Julius Merkl. Leben und Werk. Wien 1989
- GÜRKE, Norbert: Der Kampf um Österreich, *Zeitschrift für Politik* 1934/23. sz. 392–407.
- GÜRKE, Norbert: Die österreichische „Verfassung 1934“. *Archiv des öffentlichen Rechts* 1934/64. sz. 178–255.
- HALL, Murray G.: Österreichische Verlagsgeschichte 1918–1938, II. kötet. Wien – Köln – Graz 1985
- HANISCH, Ernst: Der lange Schatten des Staates. Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert. Wien 2005
- HASIBA, Gernot D.: Das Kriegswirtschaftliche Ermächtigungsgesetz (KWEG) von 1917. In: Rechtswissenschaftliche Fakultät der Universität Salzburg: Aus Österreichs Rechtsleben in Geschichte und Gegenwart. Festschrift für Ernst C. Hellbling zum 80. Geburtstag. Berlin 1981, 543–565.
- HOLLNSTEINER, Johannes: Der Sinn des autoritären Staates. *Monatsschrift für Kultur und Politik* 1936/1. sz. 485–496.
- HOLZBAUER, Robert: Ernst Karl Winter. In: STADLER, Friedrich (szerk.): Vertriebene Vernunft II/1. Münster 2004 (változatlan új kiadás), 458–462.
- HÖFLECHNER, Walter: Geschichte der Karl-Franzens-Universität Graz. Graz 2009
- HUBER, Andreas – ERKER, Linda – TASCHWER, Klaus: Der Deutsche Klub. Austro-Nazis in der Hofburg. Wien 2020
- HUGELMANN, Karl Gottfried (szerk.): Das Nationalitätenrecht des alten Österreich. Wien – Leipzig 1934
- HUGELMANN, Karl Gottfried: [Recenzió:] Gerhard Anschütz, Richard Thoma: Handbuch des deutschen Staatsrechts 2 Bde, Tübingen 1929/32. *Zeitschrift für öffentliches Recht* 1935/15. sz. 137–138.
- HUGELMANN, Karl Gottfried: [Recenzió:] H. H. Lammers, Walter Simons: Die Rechtsprechung des Staatsgerichtshofs für das Deutsche Reich und des Reichsgerichts auf Grund Artikel 13, Absatz 2 der Reichsverfassung, Berlin 1933. *Zeitschrift für öffentliches Recht* 1934/14. sz. 263.
- HUGELMANN, Karl Gottfried: [Recenzió:] Heinrich Herrfahrdt: Die Verfassungsgesetze des nationalsozialistischen Staates dem Text der Weimarer Verfassung gegenübergestellt, Marburg 1935. *Zeitschrift für öffentliches Recht* 1936/16. sz. 416.
- HUGELMANN, Karl Gottfried: [Recenzió:] Otto Koellreutter: Grundriß der allgemeinen Staatslehre, Tübingen 1933. *Zeitschrift für öffentliches Recht* 1936/16. sz. 108–111.
- HUGELMANN, Karl Gottfried: Die Unabhängigkeit Österreichs und das Protokoll von Lausanne. *Verwaltungsarchiv. Zeitschrift für Verwaltungsrecht und Verwaltungsgerichtsbarkeit* 1933/38. sz. 266–278.
- JAHN, Gustav: Die Wahlpflicht. *Zeitschrift für öffentliches Recht* 1933/13. sz. 161–185.
- KADEČKA, Ferdinand: Das kommende deutsche Strafrecht. *Juristische Blätter* 1935/64. sz. 5–8.
- KELLER, Hans: Reich und Recht. *Zeitschrift für öffentliches Recht* 1939/18. sz. 438–450.
- KIER, Herfrid: Herbert Kier (1900–1973). Ein deutschösterreichischer Völkerrechtler. *Jahrbuch der Juristischen Zeitgeschichte* 2015/16. sz. 269–326.
- KLANG, Heinrich: [Recenzió:] Heinrich Gerland: Schiller und das Recht, Jena 1933. *Juristische Blätter* 1933/62. sz. 375.
- KLAUSINGER, Hansjörg: Antisemitismus und die Österreichische Schule der Nationalökonomie an der Universität Wien, 1918–1945. *Zeitgeschichte* 2016/43. sz. 149–166.
- KNIEFACZ, Katharina: Adolf Menzel. <https://geschichte.univie.ac.at/de/personen/adolf-menzel> (2024. 10. 01.)
- KÖNIG, Thomas – EHS, Tamara: Ludwig Adamovich. Jurist, Minister, Rektor und Verfassungsrichter. In: ASH, Mitchell G. – EHMER, Josef (szerk.): Universität – Politik – Gesellschaft, 650 Jahre Universität Wien – Aufbruch ins neue Jahrhundert 2. Göttingen 2015, 305–310.
- KRAUS, Erich: Wenzel Gleispach und die österreichische Hochschulpolitik in der Zwischenkriegszeit. Diss. Phil. (Univ. Wien). Wien 1976
- KÜBL, Fritz: Die Entwicklungstendenz in der deutschen Rechtsanwaltschaft. *Juristische Blätter* 1936/65. sz. 341.
- KÜBL, Fritz: Die jüngste Entwicklung der Rechtsanwaltschaft in Deutschland. *Juristische Blätter* 1934/63. sz. 317–321.
- LAYER, Max: [recenzió:] Lea Meriggi, Faschismus und Recht. Berlin – Leipzig 1934. *Zeitschrift für öffentliches Recht* 1936/16. sz. 426–428.
- LAYER, Max: Ermächtigungsbereich des kriegswirtschaftlichen Ermächtigungsgesetzes. *Verwaltungsarchiv. Zeitschrift für Verwaltungsrecht und Verwaltungsgerichtsbarkeit* 1933/38. sz. 203–218.

- LICHTENBERGER-FENZ, Brigitte: „...deutscher Abstammung und Muttersprache“. Österreichische Hochschulpolitik in der Ersten Republik. Wien – Salzburg 1990
- LICHTMANNEGGER, Susanne: Die Rechts- und Staatswissenschaftliche Fakultät der Universität Innsbruck 1945–1955. Frankfurt a.M. 1999
- LÖHNIG, Martin – WAGNER, Stephan (szerk.): Das ADHGB von 1861 als gemeinsames Obligationenrecht in Mitteleuropa. Tübingen 2018
- LÖSCH, Anna-Maria von: Der nackte Geist. Die Juristische Fakultät der Berliner Universität im Umbruch von 1933. Tübingen 1999
- MAGNUS, Julius: Das neue deutsche Patentgesetz vom 5. Mai 1936. Juristische Blätter 1937/66. sz. 179–183.
- MENZEL, Adolf: [Recenzió] Jahrbuch des öffentlichen Rechts, Bd. 22 (1935). Zeitschrift für öffentliches Recht 1935/15. sz. 526–528.
- MENZEL, Adolf: Der Staatsgedanke des Faschismus. Wien – Leipzig 1935
- MENZEL, Adolf: Der Wandel des Freiheitsgedankens im Laufe der Geschichte. Monatsschrift für Kultur und Politik 1936/1. sz. 101–108.
- MENZEL, Adolf: Masse und Führer in der Gesellschaftslehre der alten Griechen. Monatsschrift für Kultur und Politik 1936/1. sz. 519–522.
- MERKL, Adolf: [Recenzió] Heinrich Krüger: Die Verfassung der nationalen Revolution, Dresden 1933. Zeitschrift für öffentliches Recht 1935/1. sz. 277.
- MERKL, Adolf: Der Verfassungskampf. Der Österreichische Volkswirt 1933/25. sz. 609–612.
- MERKL, Adolf: Die Suspension der Pressefreiheit. Neue Freie Presse 1933. március 9-i lapszám (Nr. 24601)
- MERKL, Adolf: Die Verfassungsgerichtsbarkeit in Österreich. Verwaltungsarchiv. Zeitschrift für Verwaltungsrecht und Verwaltungsgerichtsbarkeit 1933/38. sz. 219–231.
- MERKL, Adolf: Die Wende des Verfassungslebens. Wiener Neueste Nachrichten 1934. május 1-jei lapszám (Nr. 3118)
- MERKL, Adolf: Im Spiegel des Rechtes. Neue Freie Presse 1938. április 21-i lapszám (Nr. 26441)
- MERKL, Adolf: Leo Wittmayer. Bericht über das Studienjahr 1935–1936. Wien 1937, 38–40.
- MOOS, Carlo (szerk.): (K)ein Austrofaschismus? Studien zum Herrschaftssystem 1933–1938. Wien 2021
- MÜLLER, Reinhard: Der Spannkreis. <https://agso.uni-graz.at/archive/sozio/vereine/spannkreis/00.htm> (2014. 10. 01.)
- OLECHOWSKI, Thomas: Hans Kelsen. Biographie eines Rechtswissenschaftlers. Tübingen 2021²
- OLECHOWSKI, Thomas – STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila: Allgemeines und österreichisches Staatsrecht, Verwaltungslehre und österreichisches Verwaltungsrecht. In: OLECHOWSKI, Thomas – EHS, Tamara – STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila (szerk.): Die Wiener Rechts- und Staatswissenschaftliche Fakultät 1918–1938. Göttingen 2014, 465–521.
- OLECHOWSKI, Thomas – STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila: Deutsches Recht und Österreichische Reichsgeschichte. In: OLECHOWSKI, Thomas – EHS, Tamara – STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila (szerk.): Die Wiener Rechts- und Staatswissenschaftliche Fakultät 1918–1938. Göttingen 2014, 292–318.
- OLECHOWSKI, Thomas – STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila: Die Staatsrechtslehre an der Universität Wien 1933–1938. In: REITER-ZATLOUKAL, Ilse – ROTHLÄNDER, Christiane – SCHÖLNBERGER, Pia (szerk.): Österreich 1933–1938. Interdisziplinäre Annäherungen an das Dollfuß-/Schuschnigg-Regime. Wien – Köln – Weimar 2012, 227–241.
- OTTO, Martin: Tatarin-Tarnheyden, Edgar. Neue Deutsche Biographie 2013/25. sz. 794–796. <https://www.deutsche-biographie.de/pnd101593481.html#ndbcontent> (2024. 10. 01.)
- PFEIFER, Helfried: Deutsche und österreichische Verfassung und Verwaltung. Wien 1932
- PFEIFER, Helfried: Die Staatsführung nach deutschem, italienischem und bisherigem österreichischem Recht. Wien – Leipzig 1938
- PFISTER, Karl: Verhältniswahl, Parteienstaat und Einparteienstaat. Zeitschrift für öffentliches Recht 1934/14. sz. 352–370.
- POLASCHEK, Martin F.: Das Kweg als Wegbereiter des autoritären Ständestaates. In: NESCHWARA, Christian – REITER-ZATLOUKAL, Ilse – STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila – ZIEGERHOFER, Anita (szerk.): Normsetzung im Notstand. Außerordentliche Gesetzgebungsbefugnisse im 19. und 20. Jahrhundert. Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs 8. Wien 2018, 344–356.
- POLLAK, Rudolf: Die neue deutsche Vergleichsordnung. Juristische Blätter 1935/64. sz. 221–224.

- POSCH, Herbert: Karl Gottfried Hugelmann, <https://geschichte.univie.ac.at/de/personen/karl-gottfried-hugelmann> (2024. 10. 01.)
- POSCH, Herbert: Max Layer, <https://geschichte.univie.ac.at/de/personen/max-layer> (2024. 10. 01.)
- POSCH, Herbert: Max Layer, <https://geschichte.univie.ac.at/de/personen/max-layer> (2024. 10. 01.)
- POTTHOFF, Heinz: Wandlungen im kollektiven Arbeitsrechte Deutschlands. *Juristische Blätter* 1933/62. sz. 498–500.
- RABL, Kurt O.: Staat und Verfassung. *Zeitschrift für öffentliches Recht* 1939/18. sz. 289–330.
- RATHKOLB, Oliver: Die Rechts- und Staatswissenschaftliche Fakultät der Universität Wien zwischen Antisemitismus, Deutschnationalismus und Nationalsozialismus 1938, davor und danach. In: HEIB, Gernot – MATTL, Siegfried – MEISSL, Sebastian – SAURER, Edith – STUHLFARRER, Karl (szerk.): *Willfähige Wissenschaft. Die Universität Wien 1938 bis 1945*. Wien 1989, 197–232.
- REITER-ZATLOUKAL, Ilse: Antisemitismus und Juristenstand. Wiener Rechts- und Staatswissenschaftliche Fakultät und Rechtspraxis vom ausgehenden 19. Jahrhundert bis zum „Anschluss“ 1938. In: RATHKOLB, Oliver (szerk.): *Der lange Schatten des Antisemitismus*. Göttingen 2013, 183–205.
- REITER-ZATLOUKAL, Ilse: Von der Demokratie zur Diktatur. Das Kriegswirtschaftliche Ermächtigungsgesetz in der Ersten Republik. In: NESCHWARA, Christian – REITER-ZATLOUKAL, Ilse – STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila – ZIEGERHOFER, Anita (szerk.): *Normsetzung im Notstand. Außerordentliche Gesetzgebungsbefugnisse im 19. und 20. Jahrhundert. Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs 8*. Wien 2018, 294–317.
- SATTER, Karl: Entscheidung über die Zuständigkeit in der 1. Tagsatzung und im reichsrechtlichen Verfahren vor dem Einzelrichter. *Juristische Blätter* 1933/62. sz. 377–385.
- SCHARTNER, Irmgard: Die Staatsrechtler der juridischen Fakultät der Universität Wien im ‚Ansturm‘ des Nationalsozialismus. Frankfurt a.M. 2011, 211–237.
- SCHENKEL, Silvan: *Der Deutsche Juristentag 1933*. Tübingen 2023
- SCHIMA, Hans: 40 Jahre österreichische Jurisdiktionsnorm und Zivilprozessordnung. *Juristische Blätter* 1935/64. sz. 421–425.
- SPÖRG, Ute: Die Autoren und Herausgeber der *Zeitschrift für öffentliches Recht*. *Zeitschrift für öffentliches Recht* NF 2014/69. sz. 571–599.
- STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila: Juristische Lehrstühle an anderen Wiener Hochschulen. In: OLECHOWSKI, Thomas – EHS, Tamara – STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila (szerk.): *Die Wiener Rechts- und Staatswissenschaftliche Fakultät 1918–1938*. Göttingen 2014, 673–685.
- STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila: „Judenrein“? Zum Antisemitismus an der Wiener Rechts- und Staatswissenschaftlichen Fakultät vor 1938. *Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs* 2021/10. sz. 100–118.
- STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila: Art. 354–359 AHGB in Österreich. In: LÖHNIG, Martin – WAGNER, Stephan (szerk.): *Leistungsstörungenrecht in Mitteleuropa – Art. 354–359 ADHGB*. Tübingen 2024, 87–144.
- STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila: *Das Dienst-, Habilitations- und Disziplinarrecht der Universität Wien 1848–1938*. Göttingen 2017
- STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila: Das Kriegswirtschaftliche Ermächtigungsgesetz 1917. In: NESCHWARA, Christian – REITER-ZATLOUKAL, Ilse – STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila – ZIEGERHOFER, Anita (szerk.): *Normsetzung im Notstand. Außerordentliche Gesetzgebungsbefugnisse im 19. und 20. Jahrhundert. Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs 8*. Wien 2018, 274–293.
- STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila: Das Studium der Rechtswissenschaften. In: OLECHOWSKI, Thomas – EHS, Tamara – STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila (szerk.): *Die Wiener Rechts- und Staatswissenschaftliche Fakultät 1918–1938*. Göttingen 2014, 129–158.
- STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila: Die Wiener Rechts- und Staatswissenschaftliche Fakultät 1933–1945. In: FRÖSCHL, Karl Anton – MÜLLER, Gerd B. – OLECHOWSKI, Thomas – SCHMIDT-LAUBER, Brigitta (szerk.): *Reflexive Innensichten aus der Universität. Disziplinengeschichten zwischen Wissenschaft, Gesellschaft und Politik. 650 Jahre Universität Wien – Aufbruch ins neue Jahrhundert 4*. Göttingen 2015, 595–604.
- STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila: Exkurs: Akademischer Antisemitismus. In: OLECHOWSKI, Thomas – EHS, Tamara – STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila (szerk.): *Die Wiener Rechts- und Staatswissenschaftliche Fakultät 1918–1938*. Göttingen 2014, 67–77.
- STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila: Strafrecht und Strafprozessrecht. In: OLECHOWSKI, Thomas – EHS, Tamara – STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila (szerk.): *Die Wiener Rechts- und Staatswissenschaftliche Fakultät 1918–1938*. Göttingen 2014, 420–463.

- STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila: Von Adamovich bis Pfeifer. Eine Auseinandersetzung mit der Staatsrechtslehre an der Universität Wien in Zeiten der politischen Umbrüche der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. In: MEISSEL, Franz-Stefan – OLECHOWSKI, Thomas – REITER-ZATLOUKAL, Ilse – SCHIMA, Stefan (szerk.): Vertriebenes Recht – Vertreibendes Recht. Zur Geschichte der Wiener Rechts- und Staatswissenschaftlichen Fakultät zwischen 1938 und 1945. Wien 2012, 203–232.
- STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila: Zum Ende des Parlamentarismus in Österreich und Polen der Zwischenkriegszeit. *Parliaments, Estates & Representation* 2020/40. sz. 183–200.
- STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila: Zum rechtlichen Rahmen für die Personalpolitik an den österreichischen Universitäten im Austrofaschismus. In: ENDERLE-BURCEL, Gertrude – REITER-ZATLOUKAL, Ilse (szerk.): Antisemitismus in Österreich 1933–1938. Wien – Köln – Weimar 2018, 731–749.
- STEIMLE, Theodor: Die Neugestaltung des öffentlichen Rechts und die Verwaltungsgerichtsbarkeit. *Zeitschrift für öffentliches Recht* 1939/18. sz. 457–466.
- STRELE, Kurt: Mandatsverlust bei Parteiwechsel. *Zeitschrift für öffentliches Recht* 1933/13. sz. 726–751.
- TÁLOS, Emmerich – NEUGEBAUER, Wolfgang (szerk.): Austrofaschismus. Politik – Ökonomie – Kultur. Wien 2014⁷
- TASCHWER, Klaus: Hochburg des Antisemitismus. Wien 2015
- TATARIN-TARNHEYDEN, Edgar: Grundgedanken des neuen deutschen Staatsrechts unter vergleichender Berücksichtigung des nordischen Verfassungsrechts, *Zeitschrift für öffentliches Recht* 1937/17. sz. 37–54.
- VOLKMAR, Erich: Das Erkenntnisverfahren nach dem Entwurf einer deutschen Zivilprozeßordnung. Vortrag in der Sitzung der Wiener Juristischen Gesellschaft v. 22. 2. 1933. *Juristische Blätter* 1933/62. sz. 144–146.
- WALTER, Robert: Die Lehre des öffentlichen Rechts an der Karl-Franzens-Universität zu Graz von 1827–1938. *Juristische Blätter* 1966/88. sz. 546–553.
- WASSERMANN, Martin: Das neue deutsche Warenzeichengesetz vom 5. Mai 1936. *Juristische Blätter* 1936/65. sz. 468–473.
- WEINZIERL, Erika: Missong, Alfred. *Neue Deutsche Biographie* 1994/17. sz. 566–567. <https://www.deutsche-biographie.de/pnd107616521.html#ndbcontent> (2024. 10. 01.)
- WOHNOUT, Helmut: Das Ermächtigungsgesetz 1934 und seine Handhabung im autoritären Österreich. In: NESCHWARA, Christian – REITER-ZATLOUKAL, Ilse – STAUDIGL-CIECHOWICZ, Kamila – ZIEGERHOFER, Anita (szerk.): Normsetzung im Notstand. Außerordentliche Gesetzgebungsbefugnisse im 19. und 20. Jahrhundert. Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs 8. Wien 2018, 371–384.
- ZAVADIL, Thomas: Die Ausschaltung des Verfassungsgerichtshofes, *Dipl.-Arb., Univ. Wien* 1997
- ZELENY, Klaus: Edmund Bernatzik. <https://geschichte.univie.ac.at/de/personen/edmund-bernatzik> (2024. 10. 01.)

SCHWEITZER Gábor

DOI: 10.15170/DIKE.2024.08.01-02.08

tudományos főmunkatárs, HUN-REN TK JTI
egyetemi tanár, NKE ÁNTK*

**Az új közjogi irány – Az 1933 utáni németországi nemzetiszocialista alkotmányjogi
változások visszhangja a korabeli magyarországi alkotmányjog-tudományban¹**

***The New Direction of Public Law – The Echo of German National Socialist
Constitutional Law in Hungary’s Legal Discourses***

The National Socialist Party came to power in Germany in 1933. After that, Germany’s constitutional system was reformed based on the principles of National Socialism. The representatives of Hungarian constitutional law at the time showed an intense interest in the new totalitarian state systems, including Nazi Germany’s so-called new direction of public law. In the examined period, mainly the studies of István Egyed, professor of public law at the Technical University of Budapest, István Csekey, professor of public law at the University of Szeged, and Béla Török, clerk of the royal court, mainly presented the public law institutions of National Socialist Germany. Their objective went beyond the description and characterization of the constitutional solutions of totalitarian state systems, as they also sought an answer to the question of what the relationship is between the historically based Hungarian constitution and the public law solutions of totalitarian systems. The closer Hungary got to Nazi Germany in a political sense, the more pressing these questions arose. Is there an overlap between the concept of the historical constitution of Hungary and the new direction of public law? If there is, then why is there, and if not, would it be necessary to take over certain institutions? Is there a necessity to reform the historical constitution of Hungary under the influence of the new public law direction? If not, why not, and if so, how should the historical constitution of Hungary move in the direction of new public law solutions? The following paper would like to review mainly these questions.

Keywords: *Germany, Hungary, national socialism, totalitarian state, authoritarian state, constitutional law, historical constitution, science of constitutional law*

1. Bevezetés

Az 1917 és 1937 közötti évtizedekben a következő európai államokban jöttek létre – eltérő politikai, társadalmi és gazdasági okok miatt – tekintélyelvű rendszerek, illetve fasiszta, nemzetiszocialista, vagy kommunista irányvonalat követő totális diktatúrák: Oroszország, Magyarország, Törökország, Olaszország, Spanyolország, Bulgária, Litvánia, Lengyelország, Portugália, Jugoszlávia, Németország, Ausztria, Észtország, Lettország, Görögország, Románia.²

* ORCID ID: 0000-0003-0792-7864.

¹ A tanulmány az OTKA (K 143008 sz. Magyarország történeti alkotmánya egykor és ma), valamint a HUN-REN (KSFZ-15/2023. sz. Magyarország történeti alkotmánya egykor és ma) támogatásával készült.

Noha a felsoroltak között aligha találnánk két teljesen azonos politikai, illetve alkotmányos rendszert, létrejöttükben közös vonásként szerepet játszott a parlamenti demokráciától történő eltávolodás, illetve a parlamentáris megoldások visszautasítása.³

A korabeli magyarországi alkotmányjog-tudomány képviselői intenzív érdeklődést mutattak a tekintélyelvű, illetve diktatórikus államok új közjogi iránynak nevezett alkotmányjogi megoldásai iránt. A vizsgált időszakban főként *Egyed István* (1886–1966)⁴, a budapesti műszaki és közgazdasági egyetem közjogász-professzora, *Csekey István* (1889–1963)⁵, a szegedi, majd kolozsvári politika-, illetve közjogász-professzora, továbbá *Török Béla* (1914–2012), királyi törvényszéki jegyző tanulmányai foglalkoztak az új államrendszerek jellemző közjogi intézményeivel. Érdeklődésük középpontjában az 1933 utáni Németország alkotmányjogi berendezkedésének bemutatása helyezkedett el. Célkitűzésük bizonyos tekintetben túl is mutatott a közjogi változások bemutatásánál, hiszen arra a kérdésre is választ kerestek, hogy milyen viszony alakítható ki a történelmi alapú magyar alkotmány és a totalitárius, illetve autoriter rendszerek közjogi megoldásai között. Minél közelebb került Magyarország politikai értelemben a nemzetiszocialista Németországhoz, annál szorongatóbban merültek fel ezek a kérdések is. Vajon van-e átfedés Magyarország történelmi alkotmánya és az új közjogi irány felfogása között? Ha van, akkor miért van, ha pedig nincs, akkor vajon szükséges lenne-e bizonyos intézmények átvétele? Reformra szorul-e egyáltalán Magyarország történelmi alkotmánya? Ha nem, akkor miért nem, ha pedig igen, akkor vajon az új közjogi megoldások irányába kell-e elmozdulnia a jogalkotónak?

2. A parlamentáris államtól a totális államig

Egyed István a legelső között mutatta be a nemzetiszocialista Németország formálódó jogszemléletét és alkotmányos berendezkedését. Miután 1933 őszén a német nemzetiszocialista jogászszövetség meghívása folytán részt vehetett a lipcsei jogászgyűlés (*Jurisetentag*) rendezvényein, „első kézből” informálódhatott. Egyik cikkében mindenekelőtt megpróbálta szétosztatni azokat a félelmeket, amelyek arról szóltak, hogy a nemzetiszocialista párt hatalomra kerülése a joguralom teljes megtagadását vonja maga után.⁶ A náci jogászgyűlésen elhangzott kijelentésekre hivatkozva állította, hogy a nemzeti szocializmus nem ellensége a jognak, hiszen „jogállamot akar építeni annak minden követelményével.”⁷ A nemzeti szocializmus nem önkényt, hanem jogrendet akar. Ennek alátámasztására hivatkozott a hivatásos tisztviselőség visszaállításáról szóló törvényre, amely nem adott felhatalmazást a kormány számára az elbocsátandó tisztviselők kiválogatása tekintetében, hanem kifejezetten megnevezte azokat a tisztviselő-csoportokat, amelyeket nyugdíjazni kell, vagy el kell bocsátani a közszolgálatból. A formálódó új jogrendszert a cikk szerzője a bírói függetlenség barátjaként mutatta be, ugyanis *Hans Frank* igazságügyi miniszter a jogászgyűlésen azt nyilatkozta, hogy a náci Németország tiszteli a bírói függetlenséget, hiszen „a nemzeti szocializmus elég erős ahhoz, hogy elbírja a független bírakat”. A beszámoló szerint a formálódó „új jogi világnézet” középpontjában az antiszemita alapú faji szemlélet áll, ami a német nép fajtisztaságának

² Lásd ORMOS, *Diktatúrák keletkezése Európában* 169–170.

³ ORMOS, *Diktatúrák keletkezése Európában* 170–171.

⁴ KOI, *Egyed István élete és munkái* 1–12.

⁵ JUSZTINGER, *Csekey István* 23–36.

⁶ EGYED, *A német nemzeti szocializmus jogszemlélete* 353.

⁷ EGYED, *A német nemzeti szocializmus jogszemlélete* 353.

fenntartására, valamint a német faj védelmére és fejlesztésére törekszik.⁸ A közérdek ugyanakkor vezető szerepet tölt be a nemzeti szocializmus jogrendszerében, hiszen az individuális, liberális világfelfogással szemben a nemzetiszocialista elgondolás kiindulópontja a nép, vezérelve pedig a kötelesség és a közérdek.⁹ A nemzeti szocializmus egyik legfőbb törekvése arra irányul, hogy „nemzeti jogot” alakítsanak ki, aminek érdekében az „ősgermán jog” intézményeihez keresik a visszatérés lehetőségét.¹⁰ A formálódó új jogi felfogás ugyanakkor nem barátja a parlamentarizmusnak, egyúttal azt hirdeti, hogy a demokrácia eszméje idegen a néptől, „mert összecseréli a népet a tömeggel.”¹¹ A parlamentarizmust ugyan (még) nem szüntették meg, de a „nemzeti kormányának” olyan széleskörű felhatalmazást biztosítottak, „amely a birodalmi gyűlés működését jórésztben feleslegessé tette.”¹² Mindezek következtében olyan tekintélyre van szükség, amely „felüláll a korszellem hullámain”, továbbá amelyben minden polgár bíz, mert kizárólag a nép javát akarja. A demokrácia határozatlan irányú és vezetés nélküli korszakát határozott politikai vezetésnek kell felváltania, amelyet a nemzetiszocialista párt és annak vezére képes biztosítani.¹³ *Egyed István* arra is rámutatott, hogy a náci párt kivételével valamennyi politikai párt működését megszüntették Németországban, miközben a nemzetiszocialista párt kezében összpontosult minden közhatalom. „Ez a párt kezébe vette a teljes állambatalmat és ezzel megszünt párt lenni; ő maga az állam.”¹⁴ Az új rendszer ugyanakkor a német tagállamok különállását is megszüntette, vagyis lényegében felszámolta az állam föderatív államszerkezetet.

Egyed István egyik írását azzal a gondolattal zárta, hogy csak vázlatosan ismertette a nemzeti szocializmus jogszemléletének alapelveit és tartózkodott minden bírálattól.¹⁵ Valószínűleg jóval nagyobb szolgálatot tett volna az olvasóközönség számára, ha nem tartózkodik a bíráló megjegyzésektől, hiszen a mégannyira vázlatosan is bemutatott nemzetiszocialista jogszemlélet és hatalomgyakorlás vészjósló perspektíváihoz kétség sem férhetett.

A későbbiekben is foglalkoztatta *Egyed Istvánt* a parlamentarizmus válságának korabeli narratívája, valamint a liberális demokrácia intézményeiből történő kiábrándulás miatt létrejövő totalitárius diktatúrák és az autoriter rendszerek közjogi megoldásai. Ezeket az intézményeket a magyar alkotmányos berendezkedéssel hasonlította össze. Az 1930-as évek közepén közzétett tanulmányokban a totalitárius államrendszerek prototípusának tekintett olasz fasizmus és német nemzeti szocializmus közjogi intézményei mellett az összehasonlító módszer alkalmazásával azoknak az államoknak a közjogi intézményeire is hivatkozott, amelyek autoriter jellegű átalakításokat hajtottak végre alkotmányaikon. Az új közjogi szemlélet jellemző vonásaiként *Egyed István* az alábbiakat emelte ki: az államfő hatalmának megerősítése, a parlamentarizmus és pártrendszer háttérbeszorulása, a népképviseleti rendszer helyett a hivatásrendi (korporatív) képviselet gondolatának térhódítása, a mentelmi jog korlátozása, a közigazgatás központosítása, a kormány képviseleti szervektől való függetlenítése, valamint a kormány széleskörű jogalkotási

⁸ EGYED, A német nemzeti szocializmus jogszemlélete 355.

⁹ EGYED, A német nemzeti szocializmus jogszemlélete 355.

¹⁰ EGYED, A német nemzeti szocializmus jogszemlélete 355.

¹¹ EGYED, A német nemzeti szocializmus jogszemlélete 355.

¹² EGYED, A harmadik német birodalom alkotmánya 2.

¹³ EGYED, A német nemzeti szocializmus jogszemlélete 356.

¹⁴ EGYED, A harmadik német birodalom alkotmánya 2.

¹⁵ EGYED, A német nemzeti szocializmus jogszemlélete 356.

hatalommal való felruházása.¹⁶ A továbbiakban arra is rámutatott, hogy az új közjogi irány által elutasított eszmékkel és intézményekkel szemben bizonytalan és kiforratlan jelszavak sorakoznak fel. Ezek közé sorolta a tekintélyelvű kormányzatot, az egypártrendszert, valamint a fajkultuszt is. Arra is emlékeztetett, hogy a parlamentarizmust felváltó tekintélyelvű kormányzat nemcsak általánosan elismert vezért, hanem „*alávetésre hajlamos tömeget*” is kíván.¹⁷ Úgy vélte, hogy a magyar lélek „*kritikai berendezésétől*” idegen az olyan tekintélyi kormányzat, amely az önálló gondolkodást megsemmisíti és a politikai bírálatot is kiszorítja.¹⁸ Magyarországnak az 1918–1919. évi polgári demokratikus, majd kommunista forradalmak bukása után nem volt szüksége „*idegen jelszavakra*”, hanem az ország különleges viszonyainak megfelelően jártak el. „*Ez a politika: a hungarizmus, amely megfelel a fasiszmusnak vagy hitlerizmusnak, de teljesen eredeti és magyar. Csak ez lehet ezután is a vezetőnk.*” Egyed István helytelennek tartott minden olyan közjogi reformkezdeményezést, amely a magyar közjogi dogmatika által fontosnak tekintett jogfolytonosságot megszakítja és a jogfejlődést diktatórikus irányba tereli.¹⁹ Egyik másik tanulmányában pedig kifejezetten arra hivatkozott, hogy az új közjogi irány körvonalait valószínűleg Magyarország látta meg elsőként, amikor az I. világháborút követő forradalmak bukása után az ún. keresztény nemzeti gondolat jegyében szervezték újjá Magyarországot. Ennek a régi alapokon nyugvó új programnak a nacionalizmus és a kereszténység volt a két alappillére.²⁰ Egyik tanulmányában a kérdést is felvetette, vajon szükséges-e a magyar alkotmány reformja, különös tekintettel az új közjogi irányt jellemző újrendiségre és tekintélyelvre? Úgy vélte, hogy Magyarországon kevésbé mélyült el a parlamentarizmus válsága, mint azokban az országokban, amelyek a parlamentarizmus „*elfajulásának*” ellenhatásaként fordultak a diktatórikus megoldások felé. Egyed István szerint óvakodni kell az új közjogi irány megoldásainak idealizálásától, nehogy a közvélemény elveszítse az alkotmányosságba és a jogállamiságba vetett hitét.²¹

Miközben Egyed István igyekezett óvatosan fogalmazni a diktatórikus irányváltás indokoltságát illetően, még egyik 1939-ben közzétett tanulmányában is a fasiszmust és a hitlerizmust azonosította a követendőnek tekintett és hungarizmusnak nevezett alkotmánypolitikai irányvonalat.²² A hungarizmus kifejezés használata amiatt felettébb problematikus, mert a korabeli Magyarországon a nemzeti szocialista politikai mozgalmak, különösen a Szálasi Ferenc által vezetett nyilaskeresztes párt használták ideológiájuk megnevezéseként a hungarizmust, vagy hungarista kifejezéseket.²³

Egyed István szóhasználata és véleménye csak a II. világháború éveiben, a fasiszta és náci terror tombolásának tetőfokán módosult. A korábbi alkotmányjogi munkák összegzéseként 1943-ban közzétett „*A mi alkotmányunk*” című kötetében ugyanis már egyértelműen hangsúlyozta a fasiszta és nemzetiszocialista rendszerek, illetve a magyar alkotmányos berendezkedés közötti különbségeket. Függetlenül attól, hogy Magyarországot szoros „*érdekeközösség és barátság*” fűzi a náci Németországhoz és a fasiszta Olaszországhoz, ez a kapcsolat nem lehet befolyással a magyar

¹⁶ EGYED, Az új államrendszerek és a magyar alkotmány 550.

¹⁷ EGYED, Az új államrendszerek és a magyar alkotmány 550.

¹⁸ EGYED, Az új államrendszerek és a magyar alkotmány 563–564.

¹⁹ EGYED, Az új államrendszerek és a magyar alkotmány 566.

²⁰ EGYED, Új irány a modern alkotmányokban 61.

²¹ EGYED, Reformra szorul-e a magyar alkotmány? 73.

²² EGYED, Totális közjog és magyar alkotmány 208.

²³ PAKSA, Szálasi Ferenc és a hungarizmus.

állam belső rendjére. „*A magyar nemzet mindig az alkotmányosság népe volt (...). Más nemzetek történetében az abszolútizmus rendszerint több-kevesebb szerepet játszott és sokszor nem dicstelen korszakoknak volt kerete; bennünket egész nemzeti múltunk az abszolútizmus elleni küzdelemre kötelez. A magyar gondolkodástól a diktatúra mindig idegen volt (...).*”²⁴

Egyed István új közjogi irányról szóló írásai összességében azt sugallták, hogy a tengelyhatalmakkal kialakított katonai, gazdasági és politikai érdekszövetségnek nem kell feltétlenül kiterjednie a magyar alkotmányos rendszer átalakítására, miközben elismert bizonyos átfedéseket a magyar alkotmányos berendezkedés és az új államrendszerek közjogi megoldásai között.

A korabeli magyarországi alkotmányos helyzetet Egyed István mindazonáltal a valóságosnál kedvezőbb színben tüntette fel. A honvédelemről szóló 1939. évi II. törvény ugyanis a kormányzat számára háború, vagy háborús veszély esetén olyan mértékű kivételes hatalmat biztosított, amely erőteljesen korlátozta a parlament jogalkotási hatáskörét. Az 1938-tól kezdődően elfogadott zsidóellenes törvények pedig vallási, illetve faji alapon korlátozták magyar állampolgárok százezreinek alapvető polgári és politikai jogait. A jogcsorbító törvényekkel szemben egyébként Egyed István nem lépett fel határozottan. Álláspontja szerint ezek a rendelkezések a magyar állam keresztény jellegének fenntartását, a „*fajtisztaság megóvását*”, valamint „*a többség vezető szerepének biztosítását*” irányozták elő.²⁵

Egyed István irodalmi hagyatéka őrzi az 1943 őszén írt „*Magyarország történeti alkotmánya*” című publikálatlan tanulmányt, amelyben a korabeli magyar alkotmány alapelveit és alapintézményeit mutatta be. A szerző szándéka arra irányult, hogy a magyarság, illetve a magyar állam kárpát-medencei vezető szerepét alkotmányjogi érvekkel támassza alá. A vezető szerep betöltéséhez szorosan kapcsolódott a területi revízió kérdése is. A két világháború közötti magyar külpolitika a versailles-i békerendszer revíziójára irányult. Legfőbb célként a Magyarországtól az I. világháborút követően elcsatolt területek visszaszerzését tűzték ki. Ebben a törekvésben 1938-tól, az ún. első bécsi döntés elfogadásától Magyarország bizton számíthatott a fasiszta, illetve nemzetiszocialista tengelyhatalmak támogatására. Egyed István feltehetően emiatt tartotta fontosnak hangsúlyozni, hogy hivatalosan Magyarország a tengelyhatalmak átmeneti sikereket elérő támogatásától függetlenül sem hódolt be a szélsőséges irányoknak. „*A magyar állam 1938-tól olasz és német támogatásnak köszönhetően ugyan elszakított területe egyes részeinek visszatértét, de függetlenségét és szellemi önállóságát ennek ellenére és ekkor sem bocsátotta áruba. Amint ellenállt a kis-entente minden nyomásának, úgy igyekezett a német befolyásokat is a lehetőségig elhárítani és a legkisebbre csökkenteni; a magyarság vezető rétege az ellenséges világnézetek harcában a középúton nyugodt szemlélő maradt, s legfeljebb a legalsóbb osztályok és a fajilag idegen csoportok hódoltak be átmenetileg a szélsőséges irányoknak.*”²⁶ Helyzetértékelése ezúttal is kedvezőbbnek tűnt a valóságosnál.

Egyed Istvánhoz hasonlóan Csekey István is többször tekintette át a tekintélyelvű államok, valamint a nemzetiszocialista Németország közjogi berendezkedését. Az autoriter államok egyik legfőbb jellemzőjét Csekey István szintén abban látta, hogy az egyéni jogok biztosításával szemben a közösségi eszmét helyezték előtérbe, aminek következtében az egyént csupán a nemzet tagjaként vették figyelembe. A tekintélyállam tehát az individualizmus helyett az univerzalizmust

²⁴ EGYED, A mi alkotmányunk 361.

²⁵ EGYED, A mi alkotmányunk 159.

²⁶ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár Kézirattára, Ms 10. 734/1.

részesítette előnyben. A cél a közösség, amelyben az egyén csupán az eszköz szerepét tölti be.²⁷ A tekintélyállamban ugyanakkor olyan vezetés valósul meg, amely „a nemzet elitjét” állítja a „nemzeti munka” élére, aminek következtében a végrehajtó hatalom a törvényhozó hatalom rovására erősödött meg.²⁸

Csekey István arra is rámutatott, hogy Magyarország a modern tekintélyállamok létrejötte előtt honosította meg az ezekre az államokra jellemző hivatásrendi (korporatív) képviselőket az országgyűlés felsőházáról szóló 1926. évi XXII. törvénycikk keretei között. A törvény rendelkezései értelmében egyes szakmai kamarák, illetve érdekképviseleti szervek felsőházi tagsághoz jutottak. Azaz nincs akadálya annak, hogy a rugalmas – vagyis jogalkotási értelemben könnyen módosítható – történelmi alkotmány mellett Magyarország átvegye azt, ami a kialakuló világ új rendjében maradandó értékek látszik. Ezzel együtt úgy vélte, hogy az „ezer év tűzpróbáját” kiállt magyar alkotmányt nem indokolt idegen eszmék kedvéért feláldozni, már csak amiatt sem, mert a magyarországi közjogi berendezkedés vonzerejét nem szabad csökkenteni az alkotmányosság és az önkormányzatiság korlátozásával.²⁹

Csekey István 1936-ban megjelenő „A német vezéri állam” című tanulmányában átfogó jelleggel mutatta be az 1933 utáni németországi addigi alkotmányjogi változásait. Rámutatott arra, hogy a nemzeti szocializmus hatalomra kerülését követően formai értelemben ugyan nem helyezték hatályon kívül a Német Birodalom 1919-ben elfogadott ún. weimari alkotmányát, bár nagy jelentőségű alkotmánytörvényekkel mélyreható változásokat eszközöltek rajta. Ezek közé sorolta – a teljesség igénye nélkül – a felhatalmazási törvényt, a népszavazásról szóló törvényt, a párt és az állam egységének biztosításáról szóló törvényt, a birodalom építéséről szóló törvényt, a Német Birodalom államfőjéről szóló törvényt, a birodalmi helytartóról szóló törvényt, a haderő felépítéséről szóló törvényt, a községi törvényt, továbbá a faji szemléletet is érvényre juttató nürnbergi alaptörvényeket. A nürnbergi alaptörvények kapcsán kiemelte, hogy nemcsak a hivatásos tisztviselői kart és a véderőt, hanem a nemzetiszocialista felfogás szerint állami foglalkozásnak tekintett ügyvédi és orvosi kart is megtisztították a „német fajra idegen elemektől”. A nemzetiszocialista forradalom tehát összességében elsöpörte a weimari alkotmány alaptételeinek számító demokráciát, parlamentarizmust, többpártrendszeret, föderalizmust és liberalizmust. Ezek helyére új politikai alapelvek léptek: népi gondolat, tekintélyelv, vezérelv, valamint az állam totalitásának elve. A weimari alkotmány helyét tehát a vezéri állam alkotmánya foglalta el.

Az 1933 utáni németországi közjogi változások meghatározó vonásaiként Csekey István a következőket emelte ki.

A német vezéri állam alkotmányában a hangsúly a vezetésre (*Führung*) helyeződött. Miután a vezetés nem a többségen, hanem a tekintélyen alapul, a német államot tekintélyállamnak minősítette.

A klasszikus hatalmi ágak megosztása a német vezéri államban elvesztette jelentőségét, hiszen a törvényhozó hatalom és a végrehajtó hatalom politikai értelemben nem vált el egymástól. Az államhatalom oszthatatlanná és egységessé vált. Ennek az államhatalomnak a megtestesítője pedig 1934 óta az államfői tisztséget a kancellári tisztséggel egyesítő vezér (*Führer*).

²⁷ CSEKEY, A tekintélyállam és a magyar alkotmány 77.

²⁸ CSEKEY, A tekintélyállam és a magyar alkotmány 77–78.

²⁹ CSEKEY, A tekintélyállam és a magyar alkotmány 84–86.

A német vezéri állam totális államnak minősült, mégpedig abban az értelemben, hogy az ember erkölcsi és szellemi életének egyetlen területe sem lehetett független az államtól. A totális állam le akarta győzni az állam és a társadalom ellentétét, visszaállította az államhatalom egységét, továbbá egyetlen politikai szervezetet, a nemzetiszocialista pártot tette meg a politikai akarat kizárólagos kifejezőjévé.

Csekey István tanulmánya kendőzetlenül mutatta be a Németországban bekövetkezett nemzetiszocialista közjogi átalakulást. Nem táplált illúziókat, hogy milyen következményeket vonna maga után, ha a magyar közjogi rendszer hasonló megoldásokat venne át.

1943-ban megjelenő „*Magyarország alkotmánya*” című kötetében *Csekey István* kifejezetten amellet érvelt, hogy Magyarország történeti alkotmányának a saját ősi alkotmányos intézményeit kell továbbfejleszteni, és semmi szüksége nincs arra, hogy „idegen kísérleteket” importáljon. Véleménye szerint amúgy a fasizmus és a nácizmus is az olasz, illetve a német nemzeti múlt intézményeiből fejlesztette ki az új állami és társadalmi életformákat.³⁰ A szerző tehát óvatosan arra törekedett, hogy elhatárolja egymástól a történelmi alapú magyar alkotmányt a fasiszta és nemzetiszocialista közjogi megoldásoktól.

Csekey István ugyanakkor határozottan szembehelyezkedett a fajelmélettel. A nemzetet ugyanis nem faji alapú közösségnek, hanem történelmileg kialakult szellemi, kulturális közösségnek tekintette. Véleménye szerint a magyarság megtagadását jelentené, ha a magyarságot faji elemekre bontanák.³¹ Visszásnak tűnik ugyanakkor, hogy megértéssel kommentálta a jogegyenlőség elvével éles ellentétben álló faji törvényeket. Az 1938 óta elfogadott ún. zsidótörvények vallási és faji szempontból lényegesen korlátozták az állampolgári jogegyenlőség elvét, illetve a zsidónak minősülő állampolgárok polgári és politikai jogait. A diszkriminatív törvények közé tartozott a keresztények és zsidók házasságát tilalmazó 1941. évi XV. törvénycikk is, ami *Csekey István* szavai szerint arra irányult, „*hogy megóvja a magyar fajtát a zsidókkal való további vérkeveredéstől.*”³² Miközben *Csekey István* elismerte, hogy a zsidókra vonatkozó rendelkezések ellenkeznek a jogegyenlőség elvével, elfogadta a jogcsorbító rendelkezések lehetséges célkitűzését. A jogi szabályozást ugyanis az a szempont vezette, hogy a zsidók a társadalmi és a gazdasági életben ne érvényesülhessenek számarányuknál nagyobb mértékben és ne foglalhassanak el irányító pozíciókat sem. *Csekey István* véleménye szerint a jogegyenlőség formális követelményének felfüggesztésével az állam végső soron azt célozta, hogy a tényleges egyenlőség érvényesülése elől hártson el néhány kirívó akadályt.³³

Magyar Zoltán, a közigazgatás-tudomány nemzetközileg elismert kutatója, 1935 elején abból a célból tartózkodott Németországban, hogy a közigazgatás területén a nemzeti szocialista hatalomátvételt követő átalakulást tudományos szempontból tanulmányozza. Magyarországra visszaérkezve „*A Német Birodalom belső átalakulása és közigazgatásának újabb fejlődése*” címmel nagy érdeklődéssel kísért előadásorozatot tartott a Pázmány Péter Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karán, amelynek során az állam- és közigazgatást érintő változások mellett az alkotmányjog területeire vonatkozó radikális módosításokat is áttekintette.³⁴ Egyik előadása azt az utat vázolta fel, hogy milyen alkotmányjogi intézkedésekkel számolták fel a weimari alkotmányt,

³⁰ CSEKEY, Magyarország alkotmánya 20–21.

³¹ CSEKEY, Faj és nemzet 14.

³² CSEKEY, Magyarország alkotmánya 225.

³³ CSEKEY, Magyarország alkotmánya 226.

³⁴ N. N., Előadások a harmadik birodalomról a budapesti egyetemen 9.

illetve építették ki a Führer-államot.³⁵ *Magyary* arra mutatott rá, hogy a nemzeti szocialista párt új alkotmány elfogadása helyett incidentaliter – esetlegesen – módosította a weimari alkotmányt. A demokratikus alkotmányos berendezkedést és a föderatív államszerkezetet felszámoló rendelkezések közül a parlament törvényalkotási jogkörét lényegében megszüntető felhatalmazási törvény, valamint a birodalom egységesítését (a „*Gleichschalt*”-ot) megvalósító törvény elfogadását, továbbá a helytartóságok megalkotását, illetve a helytartók kinevezését, valamint a birodalmi elnöki és a birodalmi kancellári tisztség összevonását emelte ki. Ez utóbbi intézkedés által vált *Adolf Hitler* Németország „*életfogytiglani Führerjévé*”, aminek következtében egyidejűleg már négy alapvető jelentőségű funkciót töltött be: a nép, illetve a párt vezetője, kancellár és államfő, valamint legfelsőbb hadúr.³⁶ Ezzel be is fejeződött a *Führerstaat* kiépítése, aminek következtében Németországban egyetlen ember akarata érvényesülhet: a *Führeré*. Ettől a hatalomegyesítéstől függetlenül *Magyary* úgy látta, hogy nem „*fejedelmi abszolútizmus*” valósult meg a náci Németországban, hiszen „*Hitler és a birodalom viszonya nem az uralkodó és alattvaló viszonya, hanem a vezér és a követőké*”, aminek alátámasztásaként a bizalmi kérdésként felmerülő népszavazások intézményére hivatkozott.³⁷

Az előadások alapján úgy tűnik, *Adolf Hitler* személyisége *Magyary Zoltán*t is rabul ejtette. „*Hitler személyes varázsa (...) nagy mértékben egyéniségének jellemvonásaiból, politikai tehetségének megnyilvánulásából következik. Ez az egyszerű ember, aki örvezetéből a német birodalom közigazgatásának és államának feje lett, soha semmiféle rossz megítélésre okot nem adott, soha semmiféle gáncot róla hallani, sem olvasni nem lehetett.*”³⁸

Magyary Zoltán egyetlen területen, a közigazgatás átalakítása terén érzékelt határozott visszalépést a weimari alkotmány korszakához képest. Miután a nemzeti szocialisták a tagállamok önállóságát megszüntették, egyúttal nekifogtak az egységes közigazgatás kiépítéséhez, *Magyary Zoltán* mindössze „*a fűherri elv érvényesítésében*” érzékelt tudatosságot.³⁹ A népképviselőlet kikapcsolásával a vezető tisztségviselő mellé tanácsadó kollégiumokat állítottak, amelyek tagjai nem választás, hanem kinevezés útján nyerték megbízatásukat. A „III. Birodalom” közigazgatását átalakító intézkedések kapcsán *Magyary Zoltán* úgy értékelte, hogy a szakszerűség tekintetében nem mutatkozott haladás „*a régi állapothoz képest*”, aminek legfőbb okát abban látta, nagyon sok új szerv kapcsolódott be a közigazgatásba, továbbá „*sziporodott a személyzet, sőt sziporodott a propaganda*” is, a birodalom rengeteg hatáskört vont magához, amit „*meglehetősen szipjektív módon*” valósított meg. Példaként *Hermann Göring* tisztségeire hivatkozott, aki egyidejűleg volt porosz miniszterelnök, birodalmi légügyi miniszter, a birodalmi erdőügyek vezetője, a porosz titkos rendőrség főnöke, valamint összbirodalmi szinten a színházak vezetője.⁴⁰ Ez volt tehát az egyetlen kritikus észrevétel *Magyary Zoltán* részéről.

Miközben az előadások tartalmáról a napisajtó annak idején beszámolt, a *Magyary Zoltán* hagyatékának tekintélyes hányadát őrző *Magyary Archívumban* „*A német közigazgatás fejlődése*” címen fellelhető az előadássorozathoz készült jegyzetek jelentős része. A mintegy 150 cédula az

³⁵ N. N., Hogyan lett a weimari alkotmányból Führerstaat? 4.

³⁶ N. N., Hogyan lett a weimari alkotmányból Führerstaat? 4.

³⁷ N. N., Hogyan lett a weimari alkotmányból Führerstaat? 4.

³⁸ N. N., *Magyary* professzor előadása Hitler egyéni varázserejéről 2.

³⁹ N. N., *Magyary* professzor előadása 4.

⁴⁰ N. N., *Magyary* professzor előadása 4.

előadások tematikája szempontjából releváns törvényi és jogszabályi rendelkezéseket, (szak)irodalmi kivonatokat, valamint *Magyary Zoltán* vázlateit tartalmazza.⁴¹

3. Közérdek versus jogegyenlőség?

Az új közjogi irány felfogásával kompatibilis faji törvények alkotmányjogi igazolására *Szontagh Vilmos*, a miskolci evangélikus jogakadémia professzora, valamint *Kaas Albert*, a budapesti műszaki és közgazdasági egyetem közjogász professzora korabeli tanulmányai tettek kísérletet.⁴²

A II. zsidótörvényként ismert 1939. évi IV. törvénycikk alkotmányosságával összefüggő kérdéseket *Szontagh Vilmos* előbb hírlapi cikkben, utóbb tanulmányban vizsgálta meg. Álláspontja szerint akkor merülhet fel bármilyen törvénnyel szemben az alkotmányellenesség kérdése, ha az adott törvény rendelkezései nincsenek összhangban az elfogadás időpontjának alkotmányszemléletével. Ebben a megközelítésben nem tekintette alkotmányellenesnek az 1939. évi IV. törvénycikket, hiszen rendelkezései összhangban álltak a kor alkotmányszemléletével. A zsidó emancipációt biztosító 1867. évi XVII. törvénycikk elfogadása idején még a „liberális alkotmányszemlélet” dominált, ellenben az 1939. évi IV. törvénycikk meghozatalakor már a „nacionalista alkotmányszemlélet” volt az irányadó. A nacionalista alkotmányszemlélet pedig nem túrte osztályok, rendek, fajok öncélú érvényesülését a „nacionalizmus ideálja”, valamint „a nemzeti államiság” rovására.⁴³ Tehát megítélése szerint nem az 1939. évi IV. törvénycikk tekinthető alkotmányellenesnek, hanem az a liberális jogállapot, amelynek megszüntetésére maga az 1939. évi IV. törvénycikk irányult. Kissé részletesebben fejtette ki ugyanezeket a nézeteket „A zsidótörvény jogtudományos szemléletben” címmel 1939-ben megjelent tanulmányában, amelyben különbséget tett alakai és anyagi értelemben vett alkotmányellenesség között. Véleménye szerint anyagi értelemben akkor tekinthető alkotmányellenesnek egy törvény, ha az alakilag kifogástalan törvény rendelkezései tartalmilag ellenkeznek „valamely előző írott vagy íratlan alkotmányi jogtétellel”. Ám miután az „alkotmány szelleme” koronként változik, ennek következtében az 1939. évi IV. törvénycikkkel szemben nem hozható fel alkotmányellenességre alapozott kifogás. Azt azonban elismerte, hogy a zsidó lakosság a jogegyenlőséget megszüntető rendelkezések következtében a korábbi jogállapothoz képest hátrányos helyzetbe kerül, így érdeksérelme „*nitán felül áll*”.⁴⁴ Tanulmányában *Szontagh Vilmos* a zsidóságot olyan „*fajilag elkülönült népcsoportnak*” tekintette, amelynek az állami és társadalmi életre való veszedelmességét a népcsoport tagjainak sajátos faji ideológiájából eredő öncélú tevékenységében látta.⁴⁵

Kaas Albert 1938-ban megjelent tanulmánya a jogegyenlőség elvének korlátozhatóságát a létért való küzdelem szükségességéből vezette le. Az emberi jogok és a jogegyenlőség elvével szemben ugyanis a létért való küzdelmet döntő jelentőségűnek tekintette. A jogegyenlőséget és az emberi jogokat szerinte az államok csak addig a határig tisztelték, ameddig ezek a jogelvek nem veszélyeztették a közösség egyetemes érdekeit. S amennyiben a valódi közérdek, azaz a *salus rei publicae* megkövetelte, akkor szűkítették a jogegyenlőség elvét. A zsidókérdés is akkor fog

⁴¹ A Magyary Archívum nyitó oldalát lásd <https://magyary-archivum.uni-nke.hu>.

⁴² Lásd még: SCHWEITZER, Az alkotmányjog-tudomány képviselőinek reflexiói az ún. zsidótörvényekre 1938–1943 között 77–96.

⁴³ SZONTAGH, A zsidótörvény és a magyar alkotmány 7.

⁴⁴ SZONTAGH, A zsidótörvény jogtudományos szemléletben 3–5.

⁴⁵ SZONTAGH, A zsidótörvény jogtudományos szemléletben 16.

nyugvóponttra jutni, ha a zsidóság lemond arról a helyzeti előnyről, amelyet évtizedeken keresztül élvezett.⁴⁶

Az új közjogi iránynak való behódolást az alkotmányjog-tudomány képviselői közül a leghatározottabban *Molnár Kálmán*, a pécsi tudományegyetem közjogász professzora utasította vissza. A „*Van-e még magyar géniusz?*” címen 1938 nyarán megjelenő írásában alkotmánytörténeti alapról kiindulva érvelt a közjogi jellegűnek tekintett magyar és a magánjogi jellegűnek tekintett német állameszme közötti áthidalhatatlan különbségek mellett.⁴⁷ A totális államrendszerek Magyarországon is megkísérelt utánzását pedig amiatt is veszélyesnek tartotta, mert a totális eszméknek történő behódolás az önálló államként való fennmaradás alapjait ingatja meg, hiszen mi szükség lehet önálló magyar államiságra, ha nincs külön magyar „államszervező géniusz”?⁴⁸ *Molnár Kálmán* tehát a nemzeti függetlenség biztosítékát a nemzeti szellemet, illetve nemzeti jelleget kifejező magyar közjogi intézmények megőrzésében látta. Nem tekinthető véletlennek, hogy a faji törvényekkel szemben a katolicizmus mellett mélyen elkötelezett *Molnár Kálmán* lépett fel sajtó nyilvánossága előtt a legkövetkezetesebben.⁴⁹

A magyarországi alkotmányjog-tudomány művelői közül kevesen vetették fel az új közjogi irány intézményeinek átvételét. A magyar alkotmány és az autoritárius államok alkotmányainak összehasonlításával foglalkozó *Török Béla* jutott arra a következtetésre, hogy több rokon vonás is kimutatható a kétféle alkotmányos szemlélet között. Ám miben is látta *Török Béla* az autoritárius alkotmányok jellegzetes vonásait? Az autoritárius alkotmányok a hatalmi ágak megosztásán és az egyéni alapjogok elvén alapuló alkotmányokat váltották fel. Amíg a parlamentáris alkotmányok középpontjában az egyén állt, addig az autoritárius alkotmány központi kérdése a közösség sorsának alakulására irányult. A liberális jogállam helyébe a totális állam lépett. A szerző véleménye szerint a magyar alkotmány szemléletet és az autoritárius alkotmány szemléletet egyaránt a közjog-politikai irányultság, valamint a „népi elem” érvényesítése jellemezte.⁵⁰ További közös vonásként hivatkozott arra, hogy a történelmi alapú magyar alkotmány, valamint az autoritárius államok alkotmánya egyaránt a rugalmas, azaz könnyen módosítható alkotmányok közé tartozik. *Török Béla* a magyar alkotmány fejlődése szempontjából kívánatosnak is tartotta az autoritárius alkotmány bizonyos, közelebből meg nem nevezett elveinek szükség szerinti átvételét, azzal a megszorítással, hogy az átvétel során „a magyar szellem és a magyar állameszme” érdekeire tekintettel kell lenni.⁵¹ Az átvételt pedig amiatt szükségesnek, mert nem tartotta célravezetőnek a koreszme elleni hadakozást.

4. Alkotmányreform, alkotmányfejlődés vagy alkotmányfejlesztés?

A II. világháború küszöbén a politikum és a közjogtudomány részéről egyaránt felmerült az a kérdés, hogy mennyiben szükséges a történelmi alapokon nyugvó magyar alkotmány reformja, s egyáltalán mi a jelentése az alkotmányreform, az alkotmányfejlődés, valamint az

⁴⁶ KAAS, A zsidókérdés 14.

⁴⁷ MOLNÁR, Van-e még magyar géniusz? 3.

⁴⁸ MOLNÁR, Van-e még magyar géniusz? 5.

⁴⁹ Lásd: SCHWEITZER, „A tisztességes jogtanár.” *Molnár Kálmán pályaképe* 169–182.

⁵⁰ TÖRÖK, A magyar és az autoritárius alkotmány 14. Lásd még: TÖRÖK, A tekintélyuralmi rendszerek kérdéséhez 1–13.; TÖRÖK, Az új német alkotmány egyes alapelveiről 70–82.; TÖRÖK, Abriss der Ungarischen Verfassung 1–87.

⁵¹ TÖRÖK, A magyar és az autoritárius alkotmány 15.

alkotmányfejlesztés kifejezéseknek? Az alkotmányreform szükségességét *Teleki Pál* miniszterelnök 1940-ben vetette fel a törvényhozás alsó házának hivatásrendi (korporatív) átalakítását is célzó javaslataival. Az általa összeállított emlékirat ugyanakkor amellet is állást foglalt, hogy az alkotmányreform során Magyarország nem követhet idegen – német, illetve olasz – példákat, hiszen minden népnek a „*saját karaktere*” szerint kell kialakítania az életformáit.⁵² A miniszterelnök külön is hangsúlyozta, hogy a „*totalitárius egypártrendszer*” bevezetését Magyarországon lehetlenségnek tartja, mert az egypártrendszer „*nem fér össze a magyarságnak rendkívül erős szabadságérzetével*”.⁵³ Noha a *Teleki*-féle elgondolások lekerültek a napirendről, a közjogtudomány képviselői megkísérelték értelmezni az alkotmányreform kapcsán felmerült terminológiai kérdéseket. *Böölöny József*, a pécsi tudományegyetem magántanára arra mutatott rá, hogy az alkotmányreform gondolatának felvetésétől kezdve mindenki egyetértett abban, hogy a tervezett módosítások kizárólag az alkotmány fejlődésének a folyamatát tükrözhetik vissza, és ennek megfelelően nem vezethetnek az alkotmány felforgatásához. Az alkotmányfejlődés mindig természetes úton valósul meg, szemben a mesterséges folyamat eredményeként létrejövő alkotmányfejlesztéssel. Az alkotmányfejlesztést pedig csupán fokozati különbségek választják el az alkotmányfelforgatástól. Az alkotmányfejlődés és az alkotmányfejlesztés között csaknem akkora különbség mutatkozik *Böölöny József* álláspontja szerint, mint a történelmi alkotmány és az írott alkotmány között. A sokszázados fejlődés eredményeként létrejövő történelmi alkotmány esetében minden olyan alkotmányreform, amely nem tükrözi vissza az alkotmány fejlődését, szükségképpen az alkotmány felforgatását jelenti.⁵⁴ A történelmi alkotmány és az alkotmányfejlesztés kérdéseit áttekintő írásában *Csekey István* pedig amellet érvelt, hogy Magyarország rugalmas – vagyis eljárási értelemben könnyen módosítható – történelmi alkotmánya nem akadály a „*korszerek újítások*” átvételének, ha ezek az újítások megfelelnek a hazai viszonyoknak, amúgy pedig kiállták az idő próbáját. A nagy koreszmék és világrámlatok hatása a magyar alkotmányon is meglátszik, ám a magyar alkotmány sohasem áldozta fel ősi intézményeit a külföldi eszmék hatása alatt. A kor követelte népi, szociális és gazdasági célok – vagyis lényegében az új közjogi irány jellemvonásai – a magyar alkotmány évszázados intézményeinek megváltoztatása nélkül is megvalósíthatók a történelmi alkotmány rugalmasságának köszönhetően.⁵⁵

5. Összegzés

A két világháború közötti magyarországi alkotmányjog-tudomány képviselői az új közjogi irány megítélését illetően nem képviseltek egységes felfogást, miközben az idő múlásával egyre pontosabban érzékelték az új közjogi irány alkotmányos eszmékre és intézményekre gyakorolt vészjósló hatását. Az új államrendszerek irányelvi közül *Egyed István* az alábbiakat emelte ki: az államfő hatalmának megerősítése, a parlamentarizmus és a pártrendszer háttérbeszorulása, a népképviseleti rendszer helyett a rendi (korporatív) képviselet térhódítása, a képviselői összeférhetetlenség szigorítása, a kormány függetlenítése a képviseleti szervektől, a kormány

⁵² TELEKI, A korporatív alkotmányreform terve 443–463.

⁵³ TELEKI, A korporatív alkotmányreform terve 443–463.

⁵⁴ BÖÖLÖNY, Alkotmányfejlődés 6.

⁵⁵ CSEKEY, Alkotmány és alkotmányfejlesztés 260–262.

széleskörű jogalkotási hatalommal történő felruházása, a képviselői mentelmi jog korlátozása, valamint a közigazgatás központosítása.⁵⁶

Miközben *Csekey István* és *Egyed István* új közjogi irányról szóló írásai az autochtonnak tekintett magyar alkotmányfejlődésre igyekeztek a hangsúlyt helyezni, abból egymásnak némiképp ellentmondó következtetéseket vontak le. Az autochton alkotmányfejlődés hangoztatása ugyanis nemcsak a totalitárius, illetve autoriter államok közjogi szemléletével szembeni óvatos távolságtartást fejezte ki, hanem annak igazolására is alkalmasnak tűnt, hogy Magyarország a vele szövetséges államokat időben megelőzve vezetett be olyan közjogi reformokat, amelyek az új közjogi irányvonallal lényegében kompatibilisek voltak.

Nyílt konfrontációt az új közjogi irány eszméivel és intézményeivel szemben azonban kevesen vállaltak, pedig az alkotmányjog-tudomány meghatározó képviselőinek egységesen, határozottan és következetesen kellett volna jelezniük az új közjogi irány vállalhatatlanságát és a magyar közjogi hagyományokkal való összeegyeztethetlenségét.

Felhasznált irodalom és források

- BÖLÖNY József: Alkotmányfejlődés. Magyar Nemzet 1941/21. sz. 6.
- CSEKEY István: A tekintélyállam és a magyar alkotmány. Jog 1936/2. sz. 76–88.
- CSEKEY István: Alkotmány és alkotmányfejlesztés. Hitel 1943/5. sz. 257–266.
- CSEKEY István: Faj és nemzet. Szeged 1939
- CSEKEY István: Magyarország alkotmánya. Budapest 1943
- EGYED István: A harmadik német birodalom alkotmánya. Magyar Közigazgatás 1933/50. sz. 1–4.
- EGYED István: A mi alkotmányunk. Budapest 1943
- EGYED István: A német nemzeti szocializmus jogszemlélete. Magyar Szemle 1933/XIX. kötet 4. (76.) szám. 353–356.
- EGYED István: Az új alkotmányok tanulságai. Magyar Közigazgatás 1935/4. sz. 1–3.
- EGYED István: Az új államrendszerek és a magyar alkotmány. Magyar Jogászegyleti Értekezések és Egyéb Tanulmányok 1935/12. sz. 547–566.
- EGYED István: Reformra szorul-e a magyar alkotmány? Katholikus Szemle 1935/2. sz. 65–73.
- EGYED István: Totális közjog és magyar alkotmány. Magyar Szemle 1939/XXXVI. kötet (3.) 143. sz. 201–209.
- EGYED István: Új irány a modern alkotmányokban. Budapest 1935
- JUSZTINGER János: Csekey István (1889–1963). In: KAJTÁR István (szerk.): Pécsi jogászprofesszorok emlékezete (1923–2008). Pécs 2008, 23–36.
- KAAS Albert: A zsidókérdés. Budapest 1938.
- KOI Gyula: Egyed István élete és munkái. Államtudományi Műhelytanulmányok. 2016/12. sz. 1–12.
- MOLNÁR Kálmán: Van-e még magyar géniusz? Budapest 1938
- N. N.: Előadások a harmadik birodalomról a budapesti egyetemen. Ujság 1935/42. sz. 9.
- N. N.: Hogyan lett a weimari alkotmányból Führerstaat? Ujság 1935/62. sz. 4.
- N. N.: Magyary professzor előadása Hitler egyéni varázserejéről. Ujság 1935/50. sz. 2.
- N. N.: Magyary professzor előadása. Ujság 1935/67. sz. 4.
- ORMOS Mária: Diktatúrák keletkezése Európában. In: ORMOS Mária (szerk.): A történelem vonatán. Európa és Magyarország a 20. században. Budapest 2005, 169–189.
- PAKSA Rudolf: Szálasi Ferenc és a hungarizmus. Budapest 2013
- SCHWEITZER Gábor: „A tisztességes jogtanár.” Molnár Kálmán pályaképe. Budapest 2019
- SCHWEITZER Gábor: Az alkotmányjog-tudomány képviselőinek reflexiói az ún. zsidótörvényekre 1938–1943 között. Állam- és Jogtudomány, 2014/4. sz. 77–96.

⁵⁶ EGYED, Az új alkotmányok tanulságai 1.

- SZONTAGH Vilmos: A zsidótörvény jogtudományos szemléletben. Miskolc 1939
- SZONTAGH Vilmos: A zsidótörvény és a magyar alkotmány. Magyar Élet 1939/81. sz. 7.
- TELEKI Pál: A korporatív alkotmányreform terve. In: ABLONCZY Balázs (szerk.): Teleki Pál. Válogatott politikai írások és beszédek. Budapest 2000, 443–463.
- TÖRÖK Béla: A magyar és az autoritárius alkotmány. Miskolc 1940
- TÖRÖK Béla: A tekintélyuralmi rendszerek kérdéséhez. Miskolc 1940
- TÖRÖK Béla: Abriss der Ungarischen Verfassung. Budapest – Leipzig – Milano 1941
- TÖRÖK Béla: Az új német alkotmány egyes alapelveiről. Miskolci Jogászet, 1941/5. sz. 70–82.

TECHET Péter

DOI: 10.15170/DIKE.2024.08.01-02.09

tudományos munkatárs

Duna-Régió és Közép-Európa Intézet, Bécs

Továbbképzési Egyetem / Duna Egyetem, Krems*

Carl Schmitt utazásai Magyarországra és a magyar jogi gondolkodásba¹

Carl Schmitt's Travels to Hungary and into Hungarian Legal Thought

The article explores Carl Schmitt's influence on Hungarian legal science and political public opinion, especially before 1945. On the one hand, it analyses which elements of Schmitt's theories were discussed in Hungary and why the 'Großraumlehre', in particular, attracted significant interest. On the other hand, Schmitt's two visits to Budapest (1942 and 1943) are briefly described, especially regarding his lecture on 'The State of European Legal Science', which was first published in Hungarian and contained connections with conservative-traditionalist Hungarian legal theory.

Keywords: Carl Schmitt, Hungary, Großraumlehre, Budapest, Conservatism, Deutsches Wissenschaftliches Institut

1. Bevezető

Carl Schmittet a mai Magyarországon a jog- és politikai filozófia egyik klasszikusaként ismerik el, művei számos egyetemen kötelező olvasmányok, illetőleg széles körben értekeznek róluk a tudományos életben.² Schmitt megkésett – és egyébként viszonylag apolitikus – recepciója azonban csak az 1990-es rendszerváltás után kezdődött meg Magyarországon, amikor a jobboldali tudományos érdeklődés egyrészt képes volt – bizonyos tekintetben túl radikálisan is – mellőzni a marxizmust, másrészt pedig új utat törni a sokáig uralkodó neokantiánus hagyományon túlmenően.

A következő tanulmányban először a két világháború közötti és a második világháború alatti magyar jogtudományban a Carl Schmittre vonatkozó szórványos hivatkozásokat ismertetem: Schmitt néhány könyvét és gondolatát már akkoriban is tárgyalták, bár nem foglalkoztak velük igazán. Különösen ún. nagytér-elmélete (*Großraumlehre*) keltett nagyobb érdeklődést, mivel ezt a doktrínát a német külpolitika elméleti igazolásának tekintették, azaz az érdeklődés elsősorban politikai és nem tudományos indíttatású volt. Néhány magyar szerző azonban már ekkor felismerte az elmélet imperialista jellegét, amely Magyarországra számára is veszélyesnek láttak. Schmitt kétszer

* ORCID ID: 0000-0002-0255-140X.

¹ A tanulmányt Hönig Klára fordította magyar nyelvre.

² Az aktuális magyarországi Schmitt-kutatás fontos eredményeiről lásd a két antológia-kötetet: Cs. KISS, Carl Schmitt jogtudománya; Cs. KISS, Carl Schmitt fogadtatása a társadalomtudományokban. Magyarországon is megjelentek egyéni monográfiák Schmitt-ről. Lásd: PETHŐ, Norma és kivétel; TECHET, Carl Schmitt. Egy szellemi kalandor; KARÁCSONY, A jogtudomány teológusa; TECHET, Jog mögötti akarat.

járt Magyarországon, 1942-ben és 1943-ban. Mindkét alkalommal több előadást is tartott. Az európai jogtudomány helyzetéről szóló tanulmányának első változata, amelyet Budapesten szintén ismertetett, először egy magyar folyóiratban jelent meg az előadás szövegének magyar fordításaként. Bár az ott bemutatott történeti-konzervatív jogfelfogás hasonlóságot mutatott a történeti-konzervatív magyar jogi gondolkodással, *Schmitt* jog- és alkotmánytana nem igazán volt összeegyeztethető a magyar jogi gondolkodással: egyrészt a magyar jogfilozófia neokantiánus kategóriákban gondolkodott, másrészt a magyar jogtörténet és alkotmánytan ugyan konzervatív jellegű volt, de nem volt sem államelvű, sem decentralista-voluntarista.

Schmitt 1945 előtti magyarországi megítélésének rövid áttekintése azt mutatja, hogy bár *Schmitt* elméletei és koncepciói ismertek voltak, korlátozott befogadókészséget váltottak ki. Érdeklődéssel és elutasítással egyaránt találtakoztak, és mindkettőt elsősorban politikai okok váltották ki.

2. Carl Schmitt elméletei Magyarországon: szórványos fogadtatás 1945 előtt

A két világháború közötti magyar jogfilozófiát erősen befolyásolta a neokantianizmus,³ amely inkább *Hans Kelsen* ún. tiszta jogtanával való vitát részesítette előnyben, még akkor is, ha egyes jogpozitivisták (mint például a lét és a szándék szétválasztása, vagy a jog autonómiája) a magyar jogpozitivisták, mint *Moór (Julius) Gyula* vagy *Somló (Felix) Bódog* másként fogalmaztak meg és értelmeztek. Az ezzel kapcsolatos viták azonban a jogpozitivizmus és a neokantianizmus horizontján belül zajlottak, és *Schmitt* kevésbé jelent meg bennük.

Az 1990-es rendszerváltás előtt *Schmitt* Magyarországon elsősorban *Lukács György* elemzéseinek köszönhetően volt ismert. *Lukács* úgy vélte, hogy *Schmitt* elméleteit „rendkívül sovány, semmitmondó absztrakció“, illetve „irracionalista önkényesség“ jellemzi.⁴ *Lukács*, akinek filozófiája erősen befolyásolta az 1949 utáni jogtudományi vitákat is,⁵ megadta e tekintetben az irányt: szerinte *Schmitt* a német fasizmus és imperializmus teoretikusa volt. Bár *Schmitt* a magyar jogtudomány marxista írásaiban ritkán jelent meg referenciaszerzőként, a neokantianizmus és *Kelsen* jogpozitivizmusának marxista kritikája mégis hasonlóságot mutatott a weimari korszakra vonatkozó kritikákkal. A legfőbb hasonlóság a marxista és a *Schmitt*-féle megközelítés között az volt, hogy mindkettő a nem autonóm kell (*sollen*) jelenségeként értelmezte a jogot, és ezért például *Kelsen* tiszta jogtanát egyoldalú, a- vagy antipolitikai, „társadalmilag vak“ hozzáállással vádolta – ahogy azt *Lukács* összefoglalta: „*Schmitt pontosan azt akarja [megérteni], amit a neokantianizmus a jogfilozófiáján kívülre helyez, mint annak valódi problémáját: nevezetesen, hogy milyen hatalom által jön létre vagy szűnik meg a jog. (...) Mivel a neokantiánusok a jogi tételek »érvényességét« elválasztják minden társadalmiságtól (...), legfeljebb a mindenkori érvényes jogi tételek immanens értelmezését szolgáltatathatják, de soha nem adhatnak tudományos magyarázatot tartalmukra, geneziséjükre, megszűnésükre.*”⁶

³ Bevezető elemzéseként lásd JAKAB, Neokantianismus in der ungarischen Rechtstheorie der ersten Hälfte des XX. Jahrhunderts 264–272.

⁴ LUKÁCS, Die Zerstörung der Vernunft 573.

⁵ *Lukács* jogfilozófiájával kapcsolatban lásd VARGA, The Place of Law in Lukacs' World Concept.

⁶ LUKÁCS, Die Zerstörung der Vernunft 568–569.

A magyarországi szocialista időszak nem értelmezhető úgy, hogy *Schmitt* intenzív recepciója megszakadt volna. Bár *Schmitt* Magyarországon 1945 előtt jól ismert volt, viszonylag ritkán idézték. Az tanulmányok többsége *Schmitt* könyveinek recenziója volt, amelyekben *Schmitt* politikai jogi gondolkodását természetjogi szempontból bírálták, vagy a nemzetiszocialista jogfelfogás kifejeződéséként értelmezve elutasították azt. Ahol *Schmitt* életműve mélyebb recepciót kapott, az a nemzetközi jog, mindenekelőtt a kisebbségi jog területe volt, mert a magyar jogászok úgy vélték, hogy *Schmitt* nagytérre vonatkozó elmélete a magyar kisebbségpolitika érdekében felhasználható.

Schmitt jól ismert fogalmai (például a szuverenitás mint a szükségállapotról való döntés joga, vagy a barát-ellenség megkülönböztetés mint a politika fő kritériuma) Magyarországon is használatba kerültek, és még a napi sajtóban is idézték őket. Csak egy példa: miután 1923-ban a Budapesttől nem messze fekvő Cegléd kisvárosban az ún. „*fajvédők*“ politikai tüntetést tartottak rendőrségi tiltás ellenére,⁷ a *Pesti Napló* című liberális napilap – „*a kiváló bonni szociológusra*“, *Carl Schmittre* hivatkozva – megjegyezte, hogy a magyar állam láthatóan képtelen az ilyen, a ceglédihez hasonló kivételes helyzeteket szuverénebb módon kezelni.⁸ *Schmitt* szuverenitás-eszméjét így – bár a sajtóban csak félmondatokban – mozgósították a magyarországi radikális jobboldali tendenciák ellen.

A recenziók elismerték *Schmitt* eredetiségét és jelentőségét, de kritikákat is megfogalmaztak. Az egyik első recenzióban, amelyet *Miskolczi Gyula* konzervatív történész írt 1923-ban *Schmitt* „*politikai romantikájáról*“, a fogalmak pontatlanságát kifogásolta: „*(Schmitt) ismételten tartózkodik a pontos és világos definícióktól (...). Egyrészt nem magyarázza meg a komoly állításokat, másrészt feleslegesen ismétli azokat, amelyek nyilvánvalóak.*“⁹

1926-ban *Schmitt* katolicizmusról szóló könyvéről pozitív kritika jelent meg a *Pannonhalmi Szemle* című katolikus folyóiratban, amely kiemelte, hogy *Schmitt* jól ismerte fel a katolikus egyház reprezentatív funkcióját, amely nagy jelentőséggel bír az állam és a katolikus egyház identitáskeresése szempontjából, különösen a *Habsburg* dinasztia uralma utáni Magyarországon: „*A (katolikus) egyház által képviselt eszmék a politika számára is világos irányt mutatnak. A magyar államideál megőrzése nem lehetséges másként, mint a (magyar állam) jogfolytonosságának következetes képviseletével.*“¹⁰

A recenzens egyetértett *Schmitt*-tel abban, hogy a katolikus egyházat mind a liberalizmus, mind a szocializmus kihívások elé állítja, és úgy tűnik, hogy elveszíti korábbi szerepét a gazdaságra épülő társadalomban. Az egyház aligha tudja betölteni reprezentatív funkcióját, mert „*a gyár nem egyeztethető össze az oltárral úgy, ahogyan a trón és az oltár (korábban) szövetségben voltak.*“¹¹

Schmitt többi könyvéről 1933 előtt nem írtak bírálatot, de szórványosan idézték őket a vonatkozó jogi és politikatudományi esszékben. A konzervatív jogász, *Ottlik László* a demokrácia és a diktatúra összefüggéseit 1929-ben *Schmitt* e tárgyú könyve alapján elemezte. Úgy vélte ugyanis, hogy egy diktatúra is lehet demokratikus, ahogyan egy liberális rendszer sem feltétlenül csak egy

⁷ A ceglédi radikális jobboldali, nemzetiszocialista tendenciák összefüggéseiről már az 1920-as évektől kezdve lásd: VÉGSŐ, Kossuth városa a szélsőjobboldal markában 14–15.

⁸ N. N., A ceglédi példa 1.

⁹ MISKOLCZY, Carl Schmitt-Dorotić: Politische Romantik 111., 113–114.

¹⁰ Katolicizmus és politikai forma 260., 262.

¹¹ Katolicizmus és politikai forma 261.

demokráciában lehetséges.¹² Ha a demokrácia a többség uralmát jelenti, akkor az valójában egy többségi diktatúra,¹³ ami – *Ottlik* szerint – éppen a szociáldemokrácia programjában érhető tetten.¹⁴ A demokrácia többségi vagy pártidiktatúraként való értelmezésével *Ottlik* azonban meg tudta indokolni, hogy Magyarország miért nem ezt az utat követte a többi szomszédos országgal összehasonlítva.¹⁵

Schmitt „politika fogalmát“ meglehetősen negatív kritika érte abban a kevés tanulmányban, amely a barát-ellenség megkülönböztetéssel foglalkozott. A filozófus *Halasy-Nagy József* például 1939-ben úgy érvelt, hogy *Schmitt*nek a politikáról mint autonóm szféráról alkotott felfogása téves felfogás, amely a politikát pusztá küzdelemre redukálja. A szerző hangsúlyozta, hogy *Schmitt* politikaértelmezése az államiságot is félreértette: ha az állam mint barát-ellenség megkülönböztetés a politika meghatározó formáját képviseli, akkor az állam szervező és közösségfejlesztő szerepét figyelmen kívül hagyja az állam harcos felfogása javára.¹⁶ Ugyanakkor *Halasy-Nagy* túlzott, egyoldalú államellenességgel vádolta *Schmitt*t. Úgy vélte, hogy a politika és az állam között nem szabad egyenlőségjelet tenni, hiszen a politika az államon belül is felismerhető a különböző társadalmi csoportokban: „Még ha el is ismerjük, hogy az állam politikája a legigazibb politika par excellence, nem tagadható, hogy az embereknek azon csoportja, amely intézményi egységet alkot, már politikát folytat.”¹⁷

Halasy-Nagy szerint a politika harcias, etatisztikus és kizárólagos felfogása *Schmitt* esetében egy modernista eszme. Azzal, hogy a politikát autonóm szféraként próbálja elhatárolni, *Schmitt* leválasztja azt az erkölctől és a vallástól. Ebben a tekintetben a tanulmány *Schmitt* konzervatív természetjogi kritikája volt, akinek elméletei nem filozófiailag (erkölcsileg, vallásilag stb.), hanem pusztán politikailag igazolják az államot.¹⁸

Bíró Pál még keményebben bírálta *Schmitt* politikaértelmezését: a szociáldemokrata szerző 1933-ban a *Huszádik Század* című baloldali-liberális folyóiratban „militáns életfelfogással“ vádolta *Schmitt*t.¹⁹ *Bíró* úgy vélte, hogy *Schmitt* „politika fogalma“ a civilizáció előtti emberi természetet írja le anélkül, hogy figyelembe venné a civilizációs fejlődést, azaz az erőszak csökkenését.²⁰ Ez a kritika a nemzetiszocialista hatalomátvétel után jelent meg, ezért *Schmitt* könyvét „Hitler úttörője“ címmel tárgyalták.

A magyarországi konzervatív oldal *Schmitt* (új) elképzeléseit a jogi pozitívizmus sikeres ellenpólusaként fogta fel, amely azonban nem jutott el az institucionalista szintézisig. Ebben a tekintetben *Ruber József* a történeti jogi iskolához való visszatérési kísérletként kezelte *Schmitt*nek a jogtudományi gondolkodás három típusáról szóló könyvét. Bár *Schmitt* a nemzetiszocialista jogban ilyen szintézist látott, *Ruber* úgy vélte, hogy *Schmitt* „organológiai intuíciói az intézmények természetéről és

¹² OTTLIK, Diktatúra és demokrácia 76.

¹³ OTTLIK, Diktatúra és demokrácia 88.

¹⁴ OTTLIK, Diktatúra és demokrácia 83–84.

¹⁵ OTTLIK, Diktatúra és demokrácia 86.

¹⁶ HALASY-NAGY, Politika és erkölcs 142–143.

¹⁷ HALASY-NAGY, Politika és erkölcs 144.

¹⁸ HALASY-NAGY, Politika és erkölcs 142., 144–145.

¹⁹ BÍRÓ, Hitler szálláscsinálói 155.

²⁰ BÍRÓ, Hitler szálláscsinálói 155–156.

jelentéséről, a szerző minden tiltakozása ellenére, közelebb állnak a hagyományos konzervatívizmushoz (...), például Savigny historizmusához (...), mint az új Németország radikalizmusához“.²¹

Schmitt népi (völkisch) rendfelfogását tehát modern eszmeként utasították el – a rend igazi fogalma viszont Ruber szerint „a középkori értelemben vett rendi pluralizmus“: Maga a „nép” forradalmi eszme, amely a szabadjogi iskola (Freirechtsschule) révén jutott be a jogtudományba. Ruber még úgy vélte, hogy a nemzetiszocialista Németország a szabadjogi iskola elvein alapul,²² amely ugyanakkor – a nép és a politika egységének abszolutizálása miatt – végső soron korlátlan államhatalmat eredményez.²³ A rendre vonatkozó elgondolásnak azonban éppen ennek a modernista és totalista tendenciának kellett volna gátat szabnia. Az elemzés célja tehát az volt, hogy Schmittet Schmitt ellen kell olvasni, vagyis hogy a schmitt-i gondolatok Savigny szemléletmódját tükröző történeti-konzervatív elemeit Schmitt nyíltan nemzetiszocialista pártirányultságával szemben kell kiemelni.

A híres magánjogtudós, Nizsalovszky Endre is a konzervatív történeti jogi iskolán belül helyezte el Schmitt jogtudományát. Üdvözölte Schmittnek a kodifikáció gondolatával szembeni kritikáját, amely „a legközelebb áll ahhoz, hogy igazolja azt a kodifikációellenes álláspontot, amelyet (Magyarországon) kialakítottunk”.²⁴ Nizsalovszky azonban úgy vélte, hogy Schmittnek a törvényi pozitivismussal szembeni kritikája nemcsak a kodifikáció eszméjét, hanem az egész jogbiztonságot mint a jog alapját kérdőjelezi meg. Nizsalovszky szerint Schmitt a szabadjogi iskola szellemében „a liberális korszak bírókkal szembeni bizalmatlanságát“ a „bíró mindentudó lényébe vetett bizalommal“ váltaná fel,²⁵ ami a jogot a teljes kiszámíthatatlanságnak szolgáltató ki.

3. Reakciók Schmitt nagytér-elméletére Magyarországon 1945 előtt

Schmitt nagytér-elmélete egyszerre volt államellenes és univerzalizmus-ellenes:²⁶ „(A nagytér-elmélet) komolyan veszi az állam fogalmának történelmileg elkerülhetetlen relativizálódását azáltal, hogy detronizálja az államterület fogalmát, (...) de ennek ellenére elkerüli, hogy a fejlődés során egy univerzalista világjogba sodródjon.“²⁷

A nagytér-elmélet célja tehát az volt, hogy ellensúlyozza azokat a világpolitikai változásokat, amelyekben az egyes, nagyobb európai államok egyre kisebb jelentőségűvé váltak.²⁸ Antiuniverzalista értelemben nagyobb politikai egységeket kell létrehozni anélkül, hogy a világot egyetlen egységként kellene elképzelni. A nagytér-elmélet egyben birodalmi doktrína is: a nagytérnek a világrendben egy hegemon birodalom körül új politikai egységként kell létrejönnie.²⁹ A birodalmakat úgy írta le, mint „azon vezető és hordozó hatalmak, amelyek politikai eszméje egy bizonyos nagytérre sugárzik ki, és amelyek alapvetően kizárják az idegen hatalmak beavatkozását ebbe a nagytérbe.”³⁰

²¹ RUBER, A jogi gondolkodás új útjai 150.

²² RUBER, A jogi gondolkodás új útjai 151.

²³ RUBER, A jogi gondolkodás új útjai 153.

²⁴ NIZSALOVSKY, Magánjogi kodifikáció 321., 325.

²⁵ NIZSALOVSKY, Magánjogi kodifikáció 325.

²⁶ Schmitt univerzalizmus-ellenességéről és a kisállamok szuverenitása elleni támadásáról lásd: TECHET, Carl Schmitts Großraumlehre im Kontext des Nationalsozialismus 906., 910 – 911., 919–920.

²⁷ SCHMITT, Raum und Großraum im Völkerrecht 261.

²⁸ SCHMITT, Völkerrechtliche Großraumordnung mit Interventionsverbot für raumfremde Mächte 55.

²⁹ SCHMITT, Völkerrechtliche Großraumordnung mit Interventionsverbot für raumfremde Mächte 51.

³⁰ SCHMITT, Völkerrechtliche Großraumordnung mit Interventionsverbot für raumfremde Mächte 49.

Még ha *Schmitt* geopolitikailag orientált nagytér-elmélete nem is volt eléggé biopolitikus sok náci jogász számára,³¹ az kétségtelenül a német imperializmus legitimálásaként értelmezhető; a fő cél ugyanis a kisebb államok szuverenitásának felszámolása volt egy adott térségben vezető birodalom javára: „Korábban a Német Birodalom mint egy új nemzetközi jog egyik hordozója és megteremtője utópisztikus álmok lett volna, és az erre épülő nemzetközi jog nem lett volna több üres kívánságnál. Mára azonban egy erős Német Birodalom alakult ki. A gyenge és tehetetlen térség Európa erős és támadhatatlan középpontjává vált, amely képes (...) hatást gyakorolni Közép- és Kelet-Európára, és elutasítani a téridegen és nem népi karakterű hatalmak beavatkozását.”³²

A nagytér-elmélet azonban a magyar jogtudományban és az ország tágabb értelmiségi köreiben is kiváltott egyfajta (reményekkel vagy félelmekkel teli) rajongást. *Parragi György*, az antifasiszta-konzervatív Független Kisgazdapárt politikusa 1945 után ezért bírálta azokat, „akik a náci jogász *Carl Schmitt* könyvét is olvasták a német szellemű Nagytér-rendről”; *Schmitt* könyve ugyanis „nem hagyott volna teret a kis nemzetek önállóságának, autonómiájának”.³³

1933 után megnőtt az általános érdeklődés *Schmitt* elméletei iránt, mert *Schmitt*et az új német jogtudomány és politika legfontosabb képviselőjének tekintették. *Ruber József* 1936-ban – amikor *Schmitt*et megtámadták a *Das Schwarze Korps* című SS-lapban – azt mondta, hogy „az új német jogtudomány *C. Schmitt* szuggesztív hatása alatt áll”.³⁴ A második világháború alatt *Schmitt* nagytér-elméletét – mint a világpolitika lehetséges újjászervezését és a kisebbségi probléma megoldását – számos esszében vagy újságcikkben tárgyalták.³⁵ *Schmitt* „*Begriff des Politischen*” („*A politika fogalma*”) című művét a magyar kisebbségpolitika érdekében is olvasták: a két világháború közötti időszak kisebbségpolitikáját győztes politikaként ábrázolta, amely arra törekedett, hogy barátokat és ellenségeket egy államban egyesítsen, és egymás ellen játssza ki őket. A kisebbségi kérdést tehát nem lehetett kisebbségi jogokkal megoldani, mert a többség-kisebbség viszony a barát-ellenség ellentétek logikáját követi,³⁶ tehát egy országon belül nem oldható meg.

A *Schmitt* elmélete iránti akkori érdeklődést azzal magyarázták, hogy a nagytér-elmélet „a (Német) Birodalom külpolitikájának egyik alapját jelenti”³⁷ és ezért napi politikai okokból tudomásul kell venni. Ahogyan *Martonyi János* közigazgatási jogász 1941-ben *Schmitt* „*Großraum*” című könyvével kapcsolatban vélte „*Schmitt* művének olvasása azért hasznos, mert megismertet bennünket a német jogtudósok által a (Német) Birodalom külpolitikai céljainak támogatására kívánt szellemi fegyverekkel.”³⁸

Buzsa László nemzetközi jogász azonban rámutatott, hogy a nagytér megszüntetné a népek szuverenitását, amennyiben egyáltalán nem oldaná meg a kisebbségi kérdést, hanem kiterjesztené azt minden népre, kivéve a birodalom belső kisebbségeit: a nagytér gondolata „óriási mértékben növelné az idegen uralom alá helyezett kisebbségek számát, mert minden kis nemzet egy birodalom keretein belül kisebbségi sorsra kényyszerülne. Ráadásul a kisebbségi jogoknak nem lennének nemzetközi garanciái, mert az egész

³¹ A népi ellenkonceptiókról lásd: TECHET, Carl Schmitts Großraumlehre im Kontext des Nationalsozialismus 924–925.

³² SCHMITT, Raum und Großraum im Völkerrecht 63.

³³ PARRAGI, Szociáldemokrácia és a magyar külpolitika.

³⁴ RUBER, A jogi gondolkodás új útjai 163.

³⁵ Lásd például: a *Magyar Nemzet* 1940. november 6-i számát (5).

³⁶ KÉSMÁRKI, Kisebbségi sajtópolitika 121–122.

³⁷ RUBER, Carl Schmitt: Der Leviathan in der Staatslehre des Thomas Hobbes 233.

³⁸ MARTONYI, A „Grossraum“ [nagytér] és a „Volksgruppenrecht“ [népcsoporti jog] fogalma 283., 287.

*konstrukció egyik sarkalatos pontja a nem érintett (téridegen) hatalmak beavatkozásának tilalma az adott területen, így a kisebbségi nép szintjére súllyesztett kis nemzet sorsa teljesen a birodalmat alkotó nagy nemzet jóindulatára lenne bízva. Az egész elképzelés tökéletes ellentéte annak, amit a szabadság és a népek önrendelkezési joga jelent.*³⁹

Torzsay-Biber György, Schmitt magyar doktorandusza Berlinben ezzel szemben tagadta azt a veszélyt, hogy a nagytér többé már nem hagyna helyet a kisebb népeknek: mivel a népek és államok együttműködése a nagytéren belül az érdekeik alapján történik, a nagytéren belüli szuverenitásuk sem szűnne meg. Éppen a térségen kívüli hatalmak kizárása valósítja meg a valódi szuverenitást, mivel a nagytér megvédi a térségen belüli államokat a beavatkozástól, és egyúttal biztosítja szuverenitásukat is.⁴⁰ A nagytéren belüli rend, mint a nemzetközi jog új elve révén a világ különálló és békés terek sokaságává alakulhat: „beavatkozás – be nem avatkozás: ez a nemzetközi jog örök kérdése. A nemzetközi jog szerinti nagytér rend a be nem avatkozás mellett döntött”.⁴¹

A magyar remény egyes szerzők esetében abban állt, hogy a nagytér kifelé ugyan védő egységet képez, de belül különböző együttműködéseket tesz lehetővé, esetleg belső nagytereket is a regionálisan vezető népek körül. Természetesen figyelembe vették Magyarország szerepét az egykori, történelmi Magyarország területén. Ennek megfelelően Török Árpád a Magyar Szemle című konzervatív lapban így elemezte a „Tengely-Európát”: „Itt látjuk Magyarország feladatát, amely közvetlenül abban áll, hogy egy egyesült Európán belül a Duna menti népekkel bizonyos életközösséget alakítsanak ki.”⁴²

A dunai térség politikai és/vagy gazdasági egyesítésének gondolata – különösen a Habsburg-monarchia összeomlása után – már az 1920-as években felmerült a magyar közéletben, a nagytér, vagy az ún. nagy gazdasági tér kifejezésekkel összekapcsolva, még jóval Schmitt erre vonatkozó doktrínája előtt. A romániai magyar kisebbség baloldali-liberális folyóirata, a *Korunk* azonban már 1926-ban szkeptikusan állt az elképzeléshez, mert a politikai és gazdasági ellenérdekek nem voltak olyan könnyen leküzdhetők, különösen a politikailag megosztott, etnikailag és nemzeti szempontból is heterogén Duna menti területen: „A Duna-térségben élő népek egyesítésének gondolata természetesen felmerül, mert a gondolat természetesen ésszerű, de megoldhatatlan, mert a politikai és gazdasági konstellációk ellenérdekei erősebbek, mint az a romantikus békevág, amely az egyénben minden időben él.”⁴³

Még ha a „Großraumwirtschaft“-nak [nagytér gazdaság] tagadhatatlanul vannak előnyei – ismerte el a tanulmány erdélyi szerzője –, „a Dunamedencét nem szabad összetéveszteni azokkal a nagy gazdasági egységekkel, amelyek a világban fellelhetők”.⁴⁴

4. Carl Schmitt magyarországi utazásai

Schmitt neve tehát mindenekelőtt a nagytér-elmélet miatt volt ismert és releváns Magyarországon is. Az elméletet ugyanis az új német kül- és Európapolitika elméleti összefoglalásának tekintették, amelyről a magyar politikának és tudománynak is illett állást foglalni. Ezzel magyarázható – többek

³⁹ BUZA, A nemzetközi kisebbségi jog jövője 6.

⁴⁰ TORZSAY-BIBER, A nagytér fogalma az újabb német jogtudományban 147–148.

⁴¹ TORZSAY-BIBER, A nagytér fogalma az újabb német jogtudományban 148.

⁴² TÖRÖK, Tengely-Európa 309–314.

⁴³ HALÁSZ, A Dunamedence-kérdés hátlapja 104., 106.

⁴⁴ HALÁSZ, A Dunamedence-kérdés hátlapja 110.

között, – hogy a Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Kara – azaz a mai ELTE elődje – *Schmittet* 1942 tavaszán vendéglődésre hívta meg Budapestre.

Intenzív tudományos cserekapcsolat a Német Birodalom és Magyarország között a Berlinben 1936-ban aláírt tudományos és kulturális együttműködésről szóló egyezmény által jött létre, amellyel számos intézmény, lektorátus, ösztöndíjprogram erősítése illetve újralétesítése párosult.⁴⁵ A „*Deutscher Akademischer Austauschdienst*“ (Német Felsőoktatási Csereszolgálat) keretében több „*Wissenschaftliches Institut*“ (Tudományos Intézet) jött létre – először Madridban és Barcelonában, később azután Budapesten is. Az 1941-ben megalapított „*Budapester Institut*“ vezetője a konzervatív szociológus *Hans Freyer* volt, aki egyidejűleg az ottani „*Deutsches Kulturinstitut*“-ot is vezette és Budapesten tanszékvezető is volt.⁴⁶ A hálózat különösen jól képviseltette magát Délkelet-Európában: Budapest mellett Belgrádban, Pozsonyban (Pressburg), Bukarestben, Szófiában, Tiranában és Zágrádban (Agram) is működtek Német Tudományos Intézetek. Céljuk nem az önálló kutatás volt, hanem a Német Birodalom és az adott fogadó ország közötti kutatás és csere koordinálása.⁴⁷ Az intézeteket természetesen nem csak a tudományos cserekapcsolatokra használták, hanem a német gazdasági, kulturális és külpolitikai imperializmus érdekében is.⁴⁸

Schmitt első magyarországi útjára 1942 májusában került sor. A meghívás a Budapesti Egyetemről érkezett, de a Német Tudományos Intézet segített a szervezésben, és *Schmitt* ott is tartott előadást. *Greta Jünger*hez, *Ernst Jünger* feleségéhez írt levelében *Schmitt* ezt az utazást „*mesés és gyönyörű tartózkodásnak*“ írta le.⁴⁹ *Schmitt* 1942. május 4-én a Budapesti Egyetemen tartott előadást a közigazgatásról és a közigazgatási jogról. Az eseményen részt vett *Tomcsányi Móric* magyar politológus, a kar akkori dékánja is.⁵⁰ A második előadás, amelyet *Schmitt* 1942. május 6-án tartott a Német Tudományos Intézetben, a nemzetközi jogi nagytér-renddel foglalkozott, vagyis egy olyan témával, amely Magyarország számára politikailag is releváns volt. Néhány politikus, például a korábbi radikális jobboldali, antiszemita *Imrédy Béla* miniszterelnök is jelen voltak. *Imrédy* 1939-es lemondása után egyre inkább a hatalmi eliten belüli jobboldali radikális ellenfélle vált. Amikor *Imrédy* 1942-ben hallgatóságként részt vett *Schmitt* előadásán, már bukott politikus volt, aki egyre inkább jobbra sodródott.

A budapesti megbeszélések során *Schmitt*ben az a benyomás alakult ki, hogy a magyar elitben megvan a hajlandóság arra, hogy „*alkalmazkodjon a nagytér irányába történő elmozdulásához, amely fejlődését ellenállhatatlannak ismerték el*“.⁵¹ Kétséges azonban, hogy *Schmitt* meg tudta-e győzni hallgatóságát a német uralom alatt álló nagytér szükségességéről, annál is inkább, mert az elképzelés sok tekintetben (szuverenitás megőrzése, magyar kisebbségvédelem, revizionizmus) a konzervatív magyar külpolitikának is ellentmondott. *Frank-Rutger Hausmann* *Schmitt* előadásáról szóló elemzésében azt írja, hogy a magyar akadémikusok és politikusok érdeklődése „*inkább az udvariasság, mint a valódi lelkesedés eredménye volt, mert éppen ők voltak azok, akik már régen kinyújtották csápjaikat*

⁴⁵ Magyarországon az 1937. évi V. törvénycikkkel kihirdetve: 1937. évi V. törvénycikk a szellemi és kulturális együttműködés tárgyában Berlinben 1936. évi május hó 28. napján kelt magyar-német egyezmény becikkelyezéséről.

⁴⁶ HAUSMANN, »Auch im Krieg schweigen die Musen nicht« 146–147.

⁴⁷ SCURLA, Die deutschen wissenschaftlichen Auslandsinstitute 555–556.

⁴⁸ HAUSMANN, »Auch im Krieg schweigen die Musen nicht« 46–47.

⁴⁹ VILLINGER – JASER, Briefwechsel Gretha Jünger – Carl Schmitt 61.

⁵⁰ TILITZKI, Die Vortragsreisen Carl Schmitts während des Zweiten Weltkriegs 203–204.

⁵¹ Idézi: TILITZKI, Die Vortragsreisen Carl Schmitts während des Zweiten Weltkriegs 205.

nyugatra, hogy megmentse Magyarországot valami rosszabbtól“.⁵² A konzervatív jogászok, mint például *Magyary Zoltán* közigazgatási jogász vagy *Eckhart Ferenc* jogtörténész, szintén politikailag orientáltak és kutatásaikban kevésbé német irányultságúak voltak. *Magyary* azonban – *Schmitt*hez hasonlóan – kritikus volt a liberalizmussal és a parlamentarizmussal szemben, és a modern társadalmak kihívásaira a közigazgatási államban látta a választ.⁵³ *Magyary* azonban csak egyszer említette *Schmitt*t egy 1936-os rövid tanulmányában, ahol a szerző *Schmitt*re hivatkozva próbálta bizonyítani, hogy nincs egységes jogállami koncepció, mert a német jogállam – és itt *Magyary* *Schmitt*t idézte – *Adolf Hitler* jogállama.⁵⁴

Schmitt 1942-es tartózkodása alatt találkozott *Magyary*val, akinél megismerkedett *Gajzágó László* nemzetközi jogász szakemberrel, valamint német képviselőkkel is: *Hans Freyer*rel és a német követtel, *Dietrich von Jagow*val, az SA *Obergruppenführer*jével.⁵⁵ Különösen *Gajzágó* tett *Schmitt*re nagyon pozitív benyomást. Bár *Gajzágó*nak a nemzetközi jog eredetéről szóló könyve, amelyben a nemzetközi jog keresztény gyökereivel foglalkozott mindenekelőtt a *Francisco de Vitoria* körül létrejött ún. spanyol iskola révén,⁵⁶ csak magyarul állt rendelkezésre, *Schmitt* később megemlítette a művet a háború utáni, *A Föld nomoszájáról* szóló könyvében.⁵⁷ *Schmitt* 1942-ben *Eckhart* jogtörténésszel is beszélgethetett, aki korábban könyvet írt a Szent Magyar Koronához kapcsolódó tanról, mint az államiség és a jogfolytonosság alapjáról.⁵⁸ A jogfolytonosság magyar eszméjét azonban nem népi vagy államvallási eszmék támasztották alá.

Schmitt 1943 novemberében tért vissza Magyarországra.⁵⁹ A kezdeményezés ezúttal *Freyer*, azaz a Német Tudományos Intézet részéről érkezett. A budapesti egyetem beleegyezett, hogy *Schmitt* ismét előadást tartson ott is. *Schmitt* 1943. november 5-én érkezett Budapestre. Első előadására 1943. november 9-én került sor a Német Tudományos Intézetben a háború nemzetközi jogi fogalmának változásairól. *Schmitt* 1943. november 11-én az egyetemen a „*Die heutige Lage der europäischen Rechtswissenschaft*“ („Az európai jogtudomány jelenlegi helyzete”) címmel tartott előadást. A gondolatot korábban Bukarestben, majd Madridban, Coimbrában, Lipcsében és Barcelonában is előadta német, francia és spanyol nyelven.⁶⁰ *Schmitt* rendkívül elégedett volt budapesti előadásával, amint azt naplójában feljegyezte: „*nagyon jól, elég szabadon beszéltem Savigny-ről és Kirchmann-ról. Nagyon örülök a sikernek.*“

A szöveget eredetileg a *Johannes Popitz* emlékkiadványába szánták, de az emlékkiadványt nem publikálták.⁶¹ Végül is a szöveg először a *Gazdasági jog* című magyar folyóiratban jelent meg

⁵² HAUSMANN, »Auch im Krieg schweigen die Musen nicht« 160.

⁵³ *Magyary* eszméi és azok hasonlóságai *Schmitt* eszméihez lásd PONGRÁCZ, Az államelmélet válsága Carl Schmitt és Magyary Zoltán munkássága alapján 6–7.

⁵⁴ MAGYARY, A közigazgatás legfőbb vezetése szervezési szempontból 6–7.

⁵⁵ TILITZKI, Die Vortragsreisen Carl Schmitts während des Zweiten Weltkriegs 207–208.

⁵⁶ GAJZÁGÓ, A nemzetközi jog eredete annak római és keresztény összefüggései.

⁵⁷ SCHMITT, Der Nomos der Erde im Völkerrecht des Jus Publicum Europaeum 88.

⁵⁸ ECKHART, A Szentkorona-eszme története.

⁵⁹ TILITZKI, Die Vortragsreisen Carl Schmitts während des Zweiten Weltkriegs 209–210.

⁶⁰ SCHMITT, Die Lage der europäischen Rechtswissenschaft 426., 427.

⁶¹ MEHRING, Carl Schmitts Schrift „Die Lage der europäischen Rechtswissenschaft” 853., 857.

magyar fordításban;⁶² a német nyelvű kiadásra csak a háború befejezése után került sor.⁶³ A magyar szöveg lényegesen rövidebb, mint a később megjelent német szöveg, ami azt is mutatja, hogy a magyar szöveg az előadást követi (nagyon kevés lábjegyzettel), nem annak bővített változata. Tartalmi különbségek azonban nem állapíthatók meg, a magyar szöveg is foglalkozik azzal, hogy a pozitívizmus mennyire és miért degradálta az európai jogtudományt technikai-formális jogtudománnyá, illetve hogy az európai szellemiségnek miért kell tükröződnie a történeti jogfelfogásban. A magyar szöveg azonban a világháború hatásaira való kritikai utalással zárul, ami a német szövegből hiányzik: „*A mostani világháború szenvedései és borzalmi közepette is új csirái támadnak a tudományos szellemnek. Ezek a csatáknak és légi terrornak zajában is meg fogják tudni találni azt a titokzatos csendet, amelyben kifejlődhetnek, és egy napon virágzásba borulhatnak. Ezt a hitet merítem én Savignynak a jogtudományhoz intézett felhívásából. Igen, az európai szellem fokozott intenzitással fog magára találni, és az a géniusz, amely bennünket – jogászokat – a korábbi évszázadok oly sok megpróbáltatása közepette sem hagyott el, ki fog minket menteni a mai válságból is.*“⁶⁴

5. Schmitt hatása a magyar jogi gondolkodásra

Schmitt bemutatott gondolatai úgy is felfoghatók, mint visszatérés a konzervatív jogfelfogáshoz, amilyen a weimari korszakban decisionista módon, a náci korszakban pedig hangsúlyozottan nemzeti-voluntarista módon léptek túl. *Schmitt* konzervativizmusa mindenekelőtt korábbi írásaiban ismerhető fel: Az államot egy „örök“, az állam feletti, saját belső értékkel rendelkező jognak rendelte alá,⁶⁵ a helyes jogalkalmazás irányelveként meghatározta az (akkor még konzervatív) bírói karban uralkodó véleményt,⁶⁶ az ideiglenes diktatúrát a szuverén, azaz forradalmi diktatúrával szembeni rend biztosítékának tartotta⁶⁷ és a politikai és társadalmi pluralizmussal szembeni védekező hatalomként legitímálta a birodalmi elnököt.⁶⁸ Amikor azonban a Német Birodalom konzervatív rendjéhez való visszatérés már nem tűnt lehetségesnek, vagy a bolsevik diktatúra „veszélyét“ kellett elhárítani, *Schmitt* a forradalmi eszméket (mint a szuverenitás, diktatúra, erőszak stb.) konzervatív célok érdekében mozgósította. Ebben a tekintetben az ő decisionizmusa nem jogelméleti, hanem politikai-taktikai jellegű volt.⁶⁹ Még 1933 sem jelentett fordulóponzt *Schmitt* munkásságában; képes volt arra, hogy antipluralista és döntési doktrínáját népi szempontból újraértelmezze, annál is inkább, mivel 1933 előtti írásaiban is találunk népi-rasszista elemeket: A decisionizmusból a vezetni akarás, az antipozitívista kritikából a konkrét rendben való gondolkodás, az antipluralizmusból a minőségi totális állam, a militáns politika-fogalomból a politika népi-antiszemita felfogása, az antiuniverzalizmusból pedig nagytér doktrína lett.⁷⁰

⁶² SCHMITT, Az európai jogtudomány mai helyzete 257–270.

⁶³ SCHMITT, Die Lage der europäischen Rechtswissenschaft.

⁶⁴ SCHMITT, Az európai jogtudomány mai helyzete 270.

⁶⁵ SCHMITT, Der Wert des Staates und die Bedeutung des Einzelnen 52 és köv.

⁶⁶ SCHMITT, Gesetz und Urteil 71–86.

⁶⁷ SCHMITT-DOROTIĆ, Die Diktatur 136.

⁶⁸ SCHMITT, Der Hüter der Verfassung 159.

⁶⁹ TECHET, Zweck und Wesen des „Ausnahmestandes“ in den Lehren von Carl Schmitt und Hans Kelsen 244.

⁷⁰ *Schmitt* eszméinek 1933 előtti és utáni folytonosságáról lásd: TECHET, Kontinuität im Denken von Carl Schmitt vor und nach 1933 56–63.

Az európai jogtudomány helyzetéről szóló írásában – korai írásainak szellemében – ismét a jog és a jogtudomány történeti-kulturális aspektusát hangsúlyozta. Továbbra is népi színezetű azonban az a gondolat, hogy a jogtudomány nem egyetemesen érvényes, logikus normatudomány, hanem egy adott régió kulturális terméke. *Schmitt* 1934-ben azt állította, hogy minden népnek „*van egy hozzá rendelt jogtípusa*”,⁷¹ és a rendnek, valamint a kultúrának ezt a népi értelemben meghatározott koncepcióját európai szintre terjesztette ki.

Konzervatív-történeti visszatekintéssel *Schmitt* jogelmélete összeegyeztethetőnek bizonyulhat a magyar történeti jogi gondolkodással. A magyar jogfilozófiában azonban kevésbé volt hangsúlyos a jogtörténeti gondolkodás, mint az államtanban. A „*történeti alkotmányt*” mint evolúciós jogfejlődést elsősorban jogpolitikai célokra használták: a magyar elit a feltételezett „*történelmi alkotmányra*” hivatkozva ideológiailag egyaránt érvényesíteni tudta az 1918 előtti osztrák államtól való függetlenségét és az 1920 utáni, 1918-ban megszüntetett királlyal való folytonosságát.⁷² A magyar konzervatív jogi doktrína azonban kevésbé merített a Német Birodalom meta- és antipozitivisták hagyományaiból (*Otto von Gierke, Carl Schmitt, Erich Kaufmann, Ernst Forsthoff* stb.), mint a brit jogi gondolkodásból. Nem meglepő, hogy a nemzetközi jogász *Gajzágó* beszélgetésükben *Schmitt*nek a vezető magyar körökben állítólagosan uralkodó anglofil irányultságról panaszkodott.⁷³

Ennek következtében a magyar jogtudomány konzervatívabb áramlatai és *Schmitt* között inkább az egyes, konkrét külpolitikai célkitűzésekben – például a Párizsi Békeszerződések, a Népszövetség és a liberális univerzalizmus kritikája tekintetében – ismerhetők fel párhuzamok. *Schmitt* e vonatkozásban már 1934-ben dicsérte a magyar politikát, mert az – Németországnál korábban – hadat üzent az új béke rendjének: „*Néhány kivételtől eltekintve, összességében sajnos nem lehet azt mondani, hogy az egész német nemzetközi jogtudomány egységesen, igazi szellemi önvédelem formájában, egy rendíthetetlen igazságérzet ugyanolyan biztonságával védekezett volna (a Párizsi Békeszerződések ellen), mint a kisebb nemzetek, így például Magyarország, amely e tekintetben különösen kiemelkedik.*”⁷⁴

A nagytér-elmélet, amelyet *Schmitt* az univerzalista-liberális világrenddel szemben terjesztett elő, a kis nemzetek szuverenitásának elutasítását jelentette. Ha Európa egy Nagynémet Birodalom köré szerveződne nagytérként, ahogyan azt *Schmitt* a nemzetiszocialista külpolitikával összhangban követelte, akkor Magyarország „*történelmi szuverenitása*” is megszűnne, amiért is a konzervatív magyar jogászok óvatosan és fenntartásokkal olvasták *Schmitt*et.

Felhasznált irodalom és források

1937. évi V. törvénycikk a szellemi és kulturális együttműködés tárgyában Berlinben 1936. évi május hó 28. napján kelt magyar-német egyezmény becikkelyezéséről

BÍRÓ Pál: Hitler szálláscsinálói. Két könyv a tegnapi Németországból. Huszadik Század (1926-tól: Századunk) 1933/1–10. sz. 154-165.

⁷¹ SCHMITT, Nationalsozialistisches Rechtsdenken 225., 227.

⁷² A magyar „*jogfolytonossági*” tézis és a „*történeti alkotmány*” politikai ideológiájának jobboldali pozitivisták kritikájához lásd: TECHET, Adolf Merkl über die Staatsform des Königreichs Ungarn ohne König 38–44.

⁷³ TILITZKI, Die Vortragsreisen Carl Schmitts während des Zweiten Weltkriegs 209–210.

⁷⁴ SCHMITT, Nationalsozialismus und Völkerrecht 11.

- BUZA László: A nemzetközi kisebbségi jog jövője. Kisebbségi Körlevél 1940/1. sz. 1–6.
- CS. KISS Lajos (szerk.): Carl Schmitt fogadtatása a társadalomtudományokban. Harc a szavakért: politikai korrektség és recepció. Budapest 2023
- CS. KISS Lajos (szerk.): Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmittről. Budapest 2007
- ECKHART Ferenc: A Szentkorona-eszme története. Budapest 1941
- GAJZÁGÓ László: A nemzetközi jog eredete, annak római és keresztény összefüggései, különösebben a Spanyol Nemzetközi Jogi Iskola. Budapest 1942
- HALASY-NAGY József: Politika és erkölcs. Budapesti Szemle 1939. sz. (254. kötet) 129–155.
- HALÁSZ Sándor: A Dunamedence-kérdés hátlapja. Korunk 1939/II. sz. 104.
- HAUSMANN, Frank-Rutger: »Auch im Krieg schweigen die Musen nicht«. Die Deutschen Wissenschaftlichen Institute im Zweiten Weltkrieg. Göttingen 2002²
- JAKAB, András: Neukantianismus in der ungarischen Rechtstheorie der ersten Hälfte des XX. Jahrhunderts. Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie 2008, 264–272.
- KARÁCSONY András: A jogtudomány teológusa. Carl Schmitt politikai teológiája. Gödöllő-Máriabesnyő 2016
- KÉSMÁRKI Gergely: Kisebbségi sajtópolitika. Magyar Kisebbség 1932/5. sz. 121–124.
- LUKÁCS, Georg: Die Zerstörung der Vernunft [Az ész trónfosztása]. 2. kiadás. Neuwied am Rhein/Berlin 1962
- MAGYARY Zoltán: A közigazgatás legfőbb vezetése szervezési szempontból. Budapest 1936
- MARTONYI János: A „Grossraum“ [nagyter] és a „Volksgruppenrecht“ [népcsoportj jog] fogalma. Két alapvető német államjogi tanulmány. Közigazgatástudomány 1941/7 sz. 283–287.
- MEHRING, Reinhard: Carl Schmitts Schrift „Die Lage der europäischen Rechtswissenschaft“. Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht 2017/77 sz. 853–875.
- MISKOLCZY, Gyula: Carl Schmitt-Dorotić: Politische Romantik. München und Leipzig 1919
- N.N.: A ceglédi példa. Pesti Napló 1923/163. sz. 1.
- N. N.: Katolicizmus és politikai forma. Pannonhalmi Szemle 1926.sz. 260–262.
- NIZSALOVSZKY Endre: Magánjogi kodifikáció. Illés József jubileumi alkalmából. Gazdasági Jog 1942/sz.
- OTTLIK László: Diktatúra és demokrácia. Társadalomtudomány 1929/1–2. sz. 74–104.
- PARRAGI György: Szociáldemokrácia és a magyar külpolitika. Magyar Nemzet 1945. 10. 21, 1.
- PETHŐ Sándor, Norma és kivétel. Folyamatosság és megszakítotttság Carl Schmitt államelméletében 1910–1933. Budapest 1991
- PONGRÁCZ Alex: Az államelmélet válsága Carl Schmitt és Magyary Zoltán munkássága alapján. Államtudományi Műhelytanulmányok 2017/3. sz. 2–15.
- RUBER József: A jogi gondolkodás új útjai. Társadalomtudomány 1936/16. sz. 145–164.
- RUBER, József: Carl Schmitt: Der Leviathan in der Staatslehre des Thomas Hobbes. Sinn und Fehlschlag eines politischen Symbols. Hamburg 1938
- SCHMITT, Carl: Az európai jogtudomány mai helyzete. Gazdasági Jog 1944. sz. 257–270.
- SCHMITT, Carl: Der Hüter der Verfassung [1931]. Berlin 1996
- SCHMITT, Carl: Der Nomos der Erde im Völkerrecht des Jus Publicum Europaeum [1950]. Berlin 1997
- SCHMITT, Carl: Der Wert des Staates und die Bedeutung des Einzelnen [1914]. Berlin 2004
- SCHMITT, Carl: Die Lage der europäischen Rechtswissenschaft. In: SCHMITT, Carl: Verfassungsrechtliche Aufsätze. Berlin 1958, 386–429.
- SCHMITT, Carl: Gesetz und Urteil. Eine Untersuchung zum Problem der Rechtspraxis [1912]. Berlin 1969
- SCHMITT, Carl: Nationalsozialismus und Völkerrecht. Berlin 1934
- SCHMITT, Carl: Nationalsozialistisches Rechtsdenken. Deutsches Recht 1934/10. sz. 225–229.
- SCHMITT, Carl: Raum und Großraum im Völkerrecht [1940]. In: MASCHKE, Günther (szerk.): Staat, Großraum, Nomos. Arbeiten aus den Jahren 1916–1969. Berlin 1995, 234–268.
- SCHMITT, Carl: Völkerrechtliche Großraumordnung mit Interventionsverbot für raumfremde Mächte. Ein Beitrag zum Reichsbegriff im Völkerrecht [1939]. Berlin 1991
- SCHMITT-DOROTIĆ, Carl [Carl Schmitt]: Die Diktatur. Von den Anfängen des modernen Souveränitätsgedankens bis zum proletarischen Klassenkampf. München/Leipzig 1921
- SCURLA, Herbert: Die deutschen wissenschaftlichen Auslandsinstitute. Zeitschrift für Politik 1942/8. sz. 545–558.
- TECHET Péter: Carl Schmitt. Egy szellemi kalandor. Gödöllő-Máriabesnyő 2013

- TECHET Péter: Jog mögötti akarat. Metapozitivisták kísérletek a német jogtudományban: Carl Schmitt és Ernst Forsthoff. Budapest 2023
- TECHET, Péter: Adolf Merkl über die Staatsform des Königreichs Ungarn ohne König – Anwendung der „Reinen Rechtslehre“ auf die ungarische Rechtskontinuitätsthese der Zwischenkriegszeit. Zeitschrift für öffentliches Recht 2023/1. sz. 11–54.
- TECHET, Péter: Carl Schmitts Großraumlehre im Kontext des Nationalsozialismus. Historia Constitucional 2021/1. sz. 906–936.
- TECHET, Péter: Kontinuität im Denken von Carl Schmitt vor und nach 1933. Myops – Berichte aus der Welt des Rechts 2022, 56–63.
- TECHET, Péter: Zweck und Wesen des „Ausnahmestandes“ in den Lehren von Carl Schmitt und Hans Kelsen. Politische und rechtliche Gefahren des „Ordnungsdenkens“ – in der Rechtswissenschaft und der Rechtsgeschichte. Zeitschrift für öffentliches Recht 2022/2. sz. 239–282.
- TILITZKI, Christian: Die Vortragsreisen Carl Schmitts während des Zweiten Weltkriegs. Schmittiana 1998
- TORZSAY-BIBER György: A nagytér fogalma az újabb német jogtudományban. Gazdasági Jog 1943/3. sz. 140–148.
- TÖRÖK Árpád: Tengely-Európa. Magyar Szemle 1940, 309–314.
- VARGA Csaba: The Place of Law in Lukacs' World Concept. Budapest 1986
- VÉGSŐ István: Kossuth városa a szélsőjobboldal markáiban. A nyilaskeresztes mozgalom Cegléden (1938–1944). Budapest 2020
- VILLINGER, Ingeborg – JASER, Alexander (szerk.): Briefwechsel Gretha Jünger – Carl Schmitt (1934–1953). Berlin 2007

SZABÓ, Miloslav

egyetemi adjunktus

Comenius Egyetem, Pozsony*

DOI: 10.15170/DIKE.2024.08.01-02.10

Antiszemitizmus a két világháború közötti Közép-Európában – Szemantika, társadalmi gyakorlat, politikai program Ausztriában és Szlovákiában a magyarországi összefonódások figyelembevételével¹

Anti-Semitism in Central Europe between the World Wars – Semantics, Social Practice, Political Programme in Austria and Slovakia (with Consideration of Hungarian Connections)

This article analyses the most important trends in the history of anti-Semitism in Central Europe in the interwar period, with a focus on Austria and Czechoslovakia (until 1938), supplemented by Hungarian connections and an excursus into the period of the Slovakian state (1939–1945). The focus is on the areas of semantics ('Judeo-Bolshevism' and ambiguities of racism), social practice (Numerus Clausus and cultural 'Judaiization') as well as political and legal programmes ('solution to the Jewish question' in the context of Catholicism). Additionally, the relationship between autochthonous forms of anti-Semitism and the role model function of Nazi Germany are analysed.

Keywords: *anti-Semitism, Central Europe, Austria, Slovakia, semantics, social practice, political and legal programmes*

1. Bevezetés

A modern antiszemizmus a 19. század utolsó harmadában alakult ki a zsidó lakosság emancipációjára, illetve egyenjogúsítására adott reakcióként. Az 1870-es évektől kezdve mind Németországban, mind Ausztria-Magyarországon olyan csoportok jöttek létre, amelyeknek a zsidó emancipáció visszaszorítására irányuló követelése a politika minden területén antiliberális fordulatot indítottak el.² Az 1880-as években ez a program egyre inkább intézményesült, határozottan antiszemita politikai pártok formájában. Az antiszemizmus a modernizációs folyamatok veszteseinek mozgalmaként jelent meg, akár az elszegényedett arisztokrácia (Magyarországon), akár a kereskedők és kézművesek (Bécsben) nehezteléseként.³ Hozzájuk

* ORCID ID: 0000-0002-9768-5805.

¹ A tanulmányt *Hönlg Klára* fordította magyar nyelvre.

² Alapmű továbbra is: PULZER, Die Entstehung des politischen Antisemitismus in Deutschland und Österreich 1867 bis 1914.

³ Igényes német nyelvű áttekintés nyújt még Magyarországról: FISCHER, Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn 77. ff.

csatlakoztak különösen a katolikus egyház alsó papságának képviselői, akiknek a modernizáció elleni polémiáját a liberálisok, a szocialisták, a szabadkőművesek és a zsidók összeesküvésének témája kísérte.⁴ A régi vallási és társadalmi-gazdasági zsidóellenes előítéleteket mindezek a szervezetek felelevenítették és újraértelmezték. Ezek célja az volt, hogy alátámasszák azokat az összeesküvés-fantáziákat, amelyekben a zsidók a hagyományos korporatív társadalom, a vallás és az egyre inkább népi értelemben felfogott nemzet elleni támadás kitervelőiként jelentek meg. Az antiszemita ideológia, amelyben a zsidó „faj“ a liberális kapitalizmust és a marxista szocializmust egyaránt felhasználta, kizsákmányolta a nem zsidókat és világalomra törekedett, már az I. világháború előtt elnyerte végleges formáját. A modern állam, a modern gazdaság és a modern kultúra – állítólag – egy átfogó, céltudatos és tervezett „zsidósítás“ áldozatává vált. Sajátos formát nyert e nézetek képviselői között a nem domináns nemzeti mozgalmak populista antiszemizmusa, amelynek képviselői emancipatíván érveltek, de a német és magyar liberalizmus elleni polémiájukban a zsidókat mint a „nemzeti elnyomás“ segítőt, sőt felbujtóit támadták.⁵

Ehhez a szemantikához később már nem tettek hozzá jelentős új elemet. Az I. világháború azonban általános radikalizálódást hozott magával, aminek következtében a zsidókat kibúvással, a hazai front rovására történő meggazdagodással, a lojalitás hiányával és hazafiatlan tevékenységgel vádolták. A „zsidó bolsevizmus“ ideológiájával együtt ez a radikalizálódás az I. világháború alatt és a háború utáni időszakban is a zsidóellenes erőszak hullámaihoz vezetett,⁶ és ennek az erőszaknak még súlyosabb következményei is voltak, mint a századforduló éveiben. Ugyanakkor az antiszemizmus mint társadalmi gyakorlat irányába mutató tendencia is megjelent: a *numerus clausus* magyarországi bevezetése Lengyelországban, Ausztriában, sőt időnként Csehszlovákiában is hasonló követelésekhez vezetett az ottani nemzeti egyetemeken, és felgyorsította az antiszemizmus transznacionalizálódását Közép-Európában.⁷

A következőkben ezt a folyamatot a posztbirodalmi Ausztria és az új Csehszlovák Nemzetállam összefüggéseiben vizsgáljuk fel, figyelembe véve a meglévő magyar összefonódásokat. Először a „zsidó bolsevizmus“ és a zsidó menekültek elleni kampányokat elemezzük a háború utáni korai időszakban. Második lépésben az antiszemizmust mint társadalmi gyakorlatot elemezzük, itt a *numerus clausus* bevezetésére irányuló követelések az 1920-as és 1930-as évek fordulóján a kultúr- és filmpolitika kezelésének kiindulópontjával szolgálnak. Látni fogjuk, hogy a társadalmi gyakorlat cselekvésre ösztönözi az államot. Miután megvizsgáljuk a „zsidókérdés megoldására“ vonatkozó javaslatokat a jobboldali katolikus-nacionalista környezetben, mint reakciót a náci Németország és más közép-európai országok kirekesztő politikájára és törvényhozására a II. világháború előestéjén, a felekezeti és a rasszista antiszemizmus közötti aporiákat elemezzük a szlovákiai kontextusban.⁸

⁴ Németországgal kapcsolatban lásd: BLASCHKE, Katholizismus und Antisemitismus im deutschen Kaiserreich; Ausztriáról lásd: WEINZIERL, Katholizismus in Österreich 483. ff. Magyarországra vonatkozóan lásd: FISCHER, Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn 100. ff. A cseh térséget illetően lásd: FRANKL, „Prag ist nunmehr antisemitisch“ 97. ff.

⁵ SZABÓ, „Von Worten zu Taten“.

⁶ Vö.: HANEBRINK, A Specter Haunting Europe; FRANKL – SZABÓ, Budoványi státu bez antisemitismu? 26. ff.; RÉVESZ, Soldiers in the Revolution: Violence and Consolidation in 1918 in the Territory of the Disintegrating Kingdom of Hungary 737.

⁷ Vö.: MILLER – SZAPOR, Quotas. The „Jewish Question“ and Higher Education in Central Europe.

⁸ Az egyes tématerületekhez lásd: POHL, Right-Wing Politics and Antisemitism in Europe 19.

2. Létrejött-e antiszemita internacionálé? A „zsidó bolsevizmus” és a háború utáni időszak

Az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamaiban a háború utáni időszakot politikai és társadalmi-gazdasági válságok jellemezték, amelyeket az antiszemiták a „zsidó bolsevisták romboló” tevékenységének tulajdonítottak. Ausztriában a politikai táborok között antiszemita konszenzus alakult ki, amelynek fő célpontja az egykori keleti tartományokból érkező több mint 30.000 zsidó menekült lett.⁹ A jobboldalon a radikális nagynémetek és a keresztényszocialisták a Német-osztrák Antiszemita Védelmi Ligában (*Deutsch-Österreichischen Schutzverband Antisemitenbund*) tömörültek, amely országszerte koordinálta a kampányokat és a tüntetéseket. Az 1920 őszi parlamenti választások előtt a helyzet különösen feszült volt. A hatóságok úgy gyanították, hogy a bécsi zsidóellenes gyűléseket és zavargásokat az Ébredő Magyarok Egyesülete szította.¹⁰ Ez egy félkatonai szervezet volt, amelynek tagjai a tanácsköztársaság 1919 nyarán bekövetkezett veresége után zsidóellenes terrort gerjesztettek mind a vidéki Magyarországon, mind Budapesten.

Az 1921 március eleji bécsi Nemzetek Közötti Antiszemita Kongresszusra ennek az egyesületnek és a Keresztény Nemzeti Ligának a küldötteit is meghívták. Igaz, hogy korántsem ez volt az első ilyen összejövetel, ahogy azt az *Eiserner Besen* egyik szalagcíme sugallta, hiszen a német, az osztrák és a magyar antiszemiták már az 1880-as években is szerveztek nemzetközi kongresszusokat.¹¹ Az „árja népek” és a „germán férfiak” összekeverése is aláásta a különböző nemzetiségű antiszemiták közötti egységet, nem beszélve „Nyugat-Magyarország”, azaz Burgenland jövőbeni helyzetéről.¹² A közös ellenség mégis beárnyékolta ezeket a feszültségeket, mint azt *Kmoskó Mihály* katolikus pap (a budapesti egyetem teológiai karának keleti nyelvek professzora) fellépései is mutatták.¹³ Az „antiszemita internacionáléra” apellálva *Kmoskó* „az összes keresztény népek szövetségének létrehozására” szólított fel.¹⁴ Azt azonban, hogy mennyire etnicizálta antiszemita önképét („keresztény népek”), az Antiszemita Kongresszuson tartott második beszéde is mutatja, amikor is az Izraeliták Általános Szövetkezete (*Alliance Israélite Universelle*) ellenszervezeteként az Európai Árja Népek Védelmi Központjának létrehozására szólított fel.¹⁵

A Bécsi Antiszemita Kongresszus résztvevői között voltak csehszlovákiai állampolgárok is, de csak német és magyar anyanyelvűek. A pozsonyi (*Jobannes*) *Tobler János* is meghívást kapott a rendezvényre, de nem hagyhatta el Csehszlovákiát. *Tobler* parlamenti képviselője volt a csehszlovák Parlamentben az „Országos Keresztényszocialista Pártnak” és ellátta a német nyelvű *Preßburger Tagblatt* szerkesztői feladatait is.¹⁶ A világháború győztesei és vesztesei között, úgy tűnik, nem volt lehetséges „Isten fegyvernyugvása”: 1919 nyarán, majd 1920 nyarán és őszén a csehszlovák jobboldal is

⁹ HOFFMANN-HOLTER, „Abreisendmachung“. Jüdische Kriegsflüchtlinge in Wien 1914 bis 1923.

¹⁰ A Bécsi Rendőrigazgatóság (Polizeidirektion Wien) jelentést készített a röpiratokról és hirdetésekről. Lásd a „Vereinigung vieler Tausender gleichgesinnter Deutsch-Österreicher” című jelentést 1920. szeptember 23-i keltezéssel: ÖStA, AdR, Bundeskanzleramt-Allgemein, Sign. 22, K. 4861.

¹¹ WYRWA, Die Internationalen Antijüdischen Kongresse von 1882 und 1883 in Dresden und Chemnitz.

¹² Die erste zwischenvölkische Antisemitentagung in Wien 1.

¹³ ORMOS, Egy életút állomásai. *Kmoskó Mihály* 1876–1931.

¹⁴ Lásd a Bécsi Rendőrigazgatóság jelentését az „antiszemita ülásról” („Antisemitentagung”) 1921. március 11-i keltezéssel: ÖStA, AdR, Bundeskanzleramt-Allgemein, Sign. 22, K. 4862.

¹⁵ Lásd a Bécsi Rendőrigazgatóság jelentését az „antiszemita ülásról” („Antisemitentagung”) 1921. március 11-i keltezéssel: ÖStA, AdR, Bundeskanzleramt-Allgemein, Sign. 22, K. 4862.

¹⁶ SIMON, *Tobler János*.

antiszemita kampányt indított a „*zsidó bolsevizmus*“ és a zsidó menekültek ellen.¹⁷ Ausztriától és Magyarországtól eltérően azonban Csehszlovákiában nem alakult pártokon átívelő antiszemita szervezet, amely egyesítette és irányította volna az agitációt. Ehelyett az egyes értelmiségiek és a megszilárdult pártok képviselői – vagy akár az állam, mint a magyar Vörös Hadsereg elleni harcok idején – emelkedtek ki ebből a szempontból.¹⁸ Valamivel később, a Szociáldemokrata Párt balszárnyának kettészakadása miatt különösen az Agrárpárt indított heves kampányt a „*zsidó bolsevizmus*” ellen. Mindazonáltal a katolikus szlovák nacionalisták identitása – a német és a magyar kisebbség képviselőiről nem is beszélve – különbözött a csehszlovák agrárpártiakétól, ami aláásta az antiszemitizmus integráló erejét. Bár olyan katolikus papok, mint a későbbi szlovák államelnök, *Jozef Tiso*, szintén kampányt indítottak, a katolikus Szlovák Néppárt politikusai hamarosan az általuk „*istentelen cseheknek*“ nevezettekre vetítették ki antiszemitizmusukat.¹⁹ *Andrej Hlinka* pártelnök beszédeiben a prágai kormányt „*elzsidósodottnak*“ nevezte. A néppárti sajtó még a jól bevált „*Judapest*“ sértést is használta Prága és Brno megnevezésére. A Néppárt és a magyar keresztényszocialisták egy részének antiszemita propagandájának kedvenc célpontja *T. G. Masaryk* csehszlovák elnök volt, akit az 1900 körüli *Polná*-ügy óta „*zsidóbarátként*“ bélyegeztek meg.²⁰

3. A numerus clausus mellett, a „kulturális bolsevizmus” ellen. Az antiszemitizmus mint társadalmi gyakorlat az 1920-as évek végén és az 1930-as években

A „*zsidó bolsevizmus*” elleni transznacionális kampányok csak az 1930-as évek közepén tértek vissza teljes erővel Szlovákiában. Úgy tűnik, hogy az 1920-as és 1930-as évek fordulóján az antiszemitizmus mint társadalmi gyakorlat egyre nagyobb súllyal esett latba. A közép-európai főiskolákon és egyetemeken a magyar mintára bevezetendő *numerus clausus* iránti követelések 1929-ben tetőztek, amikor zsidóellenes tüntetések és zavargások lepték el a régió egyetemi városait.²¹ Bécsből kiindulva, ahol ezek szinte megszokottá váltak, a szikra Prágába, onnan pedig Brünnbe és Pozsonyba ugrott.²² Csehszlovákiában a lengyelországi zsidó diákok, akik 1929 és 1932 között nagy számban iratkoztak be, különösen az orvosi karokra, egyre inkább a kampányok célpontjává váltak. Ausztriával ellentétben Csehszlovákiában soha nem mérlegelték komolyan a *numerus clausus* bevezetését; ehelyett a tandíjat megemelték a „*zavaró külföldieknek*” nevezettek számára, míg a lengyel hallgatók száma az 1930-as évek közepétől jelentősen csökkent.²³

Bár Ausztria és Csehszlovákia akadémiai körökben jelen lévő antiszemitizmusának mértékét aligha lehet összehasonlítani, a pozsonyi Comenius Egyetemen néhány évvel később, 1936 áprilisában ismét zsidóellenes zavargásokra került sor. Ezúttal már nem a *numerus clausus* állt a középpontban, hanem a *Hlinka* vezette Szlovák Néppárt által kezdeményezett „*zsidó bolsevizmus*” elleni kampány. A diák és nem diák vezetők ürügyként a „*Le Golem*” című francia film vetítését használták fel, amely közvetve bírálta a nemzetszocialista politikát. Tiltakozásukban a vezetőket

¹⁷ FRANKL – SZABÓ, Budoványi státu bez antisemitismu? 211. ff.

¹⁸ SZABÓ, „We Must Abolish the Privileges, too“ 72.

¹⁹ WARD, Priest, Politician, Collaborator 39. ff.

²⁰ SZABÓ, „Von Worten zu Taten“ 336. ff.

²¹ Vö. FRITZ – ROSSOLINSKI-LIEBE – STAREK, Alma Mater Antisemitica.

²² HAVRÁNEK, Antisemitism at Prague Universities 145.

²³ POLÁK, Annuaire de l' Université Komenský pour l' année 1935–36.

nyilvánvalóan az „*All Quiet on the Western Front*” című amerikai film elleni nemzetiszocialista kampány ihlette, és akciójukat siker koronázta: néhány nap után a pozsonyi rendőrigazgatóság elrendelte az előadások törlését.²⁴

Paradox módon a nemzetiszocialisták által inspirált törekvés, hogy az „*utcat*” mozgósítsák, hogy azt felhasználva nyomást gyakoroljanak az államigazgatásra, csak a parlamenti demokrácia és a filmcenzúra hiánya mellett tudta betölteni a célját. A későbbi események baljós előjelét nemcsak a Weimari Köztársaság, hanem a szintén válságoktól sújtott Osztrák Köztársaság, valamint az 1933-ban és 1934-ben Engelbert Dollfuß vezetésével létrehozott, katolikusnak álcázott diktatúra is sejtetni engedte. Az 1930 és 1931 telén az „*All Quiet on the Western Front*” című film vetítésekor kitört antiszemita töltetű zavargások emlékei, amelyeket az osztrák belügyminisztérium a „*Vörös Bécs*” ellenállása miatt a film betiltására használt fel, megkönnyítették az új diktatúra hatóságai számára, hogy a „*Jew Süß*” című brit filmet is betiltsák állítólagos keresztényellenes propaganda ürügyén, mielőtt még tiltakozásokra kerülhetett volna sor.²⁵ A „*Le Golem*” című filmet 1936-ban az időközben bevezetett osztrák cenzorok azonnal betiltották.²⁶ Amikor Csehszlovákia 1938 őszén kénytelen volt átengedni a Szudéta-vidéket a náci Németországnak, ami az ország kvázi föderalizációját eredményezte, a Hlinka vezette Szlovák Néppárt által vezetett pozsonyi autonóm kormány egyik első intézkedésként indexre tette az összes elérhető „*zsidó és szovjet filmet*”.²⁷ Az antiszemitizmus mint társadalmi gyakorlat véglegesen államüggévé vált.

4. A „zsidókérdés megoldását” keresve: katolikus antiszemitizmus a nemzetszocialisták hatalomátvételétől a II. világháború előestéjéig

Mielőtt a közép-európai országok nekiláttak volna „a zsidókérdés megoldásának”, politikusaik és publicistáik a németországi nemzetiszocialista hatalomátvétel tükrében próbálták meghatározni, hogy ez alatt mit is kell elképzelni. Az Ausztriában berendezkedő jobboldali katolikus diktatúra körülményei között a fő feladat a rasszista náci antiszemitizmussal szembeni állásfoglalás volt. Az egykori keresztényszociális politikusok (Dollfuß, majd meggyilkolása után Kurt von Schuschnigg) által vezetett rendszer a politikai antiszemitizmusnak a 19. század utolsó harmadáig visszanyúló hosszú hagyományára tekintett vissza. Az I. világháború után a keresztényszociális politikusok *numerus clausus* követeltek, nemcsak az akadémiai, hanem a liberális szakmákban is. A keresztényszociális antiszemitizmus ideológiai jelszava a „*disszimiláció*” volt, azaz a „*német osztrákok és a zsidók*” közötti világos etnikai választóvonal.²⁸ E program támogatói gondolkodásukban a katolikus-nacionalista és az etnikai-rasszista kategóriák között ingadoztak, amelyek a társadalmi és a politikai biológiai képekben tükröződtek.²⁹ Ebben az összefüggésben nagy feltűnést keltett a vezető keresztényszociális politikus és volt oktatási miniszter, Emmerich Czermak „*Ordnung in der Judenfrage*” („*Rend a zsidókérdésben*”) című röpirata, amely 1933 végén jelent meg a „*Berichte zur Kultur- und*

²⁴ SZABÓ, From Protests to the Ban 5., 26.

²⁵ TEGEL, Jew Süß 135. ff.

²⁶ Ergebnisse der Wiener Filmzensur 1936, Österreichische Film-Zeitung 1937.

²⁷ Rázny zásah na filmovom poli 5.

²⁸ STAUDINGER, Christlichsoziale Judenpolitik in der Gründungsphase der österreichischen Republik 11.

²⁹ EPEL, Zwischen Kreuz und Hakenkreuz.

Zeitgeschichte“ („Jelentések a kultúra- és kortörténetről”) sorozatban.³⁰ Ebben *Czermak* kvázi-filoszemia képet fest a hagyományos zsidóságról, amely „minden más népnél tökéletesebben ragaszkodott a faji tisztaság elvéhez”.³¹ Az állítás, hogy „a zsidó törvény, a vallás volt az az erő, amely a zsidó népet majdnem két évezreden át elválasztotta a többi néptől, és minden szétszóródás ellenére egyesítette őket”,³² lehetővé teszi *Czermak*nak másrészt, hogy a „felvilágosodást” okolja a zsidóság „elfajulásáért”, ami megmagyarázza a modern történelemben betöltött fenyegető szerepét: „Minden képesség szabad kibontakozása, minden előny vad kiaknázása, liberalizmus és individualizmus, a modern emberiség zűrzavara, mindezt möhön megragadta a szabadjára engedett zsidó nép”.³³ Ez a nem zsidó világ átfogó „zsidósodásához” vezetett, amely szintén elvesztette hitét.

Ezek az eredetietlen litániák azonban egy olyan megoldási perspektíva felé mozdították el *Czermak*ot, amely addig a keresztény-szociális közegben aligha került mérlegelésre: a jobboldali cionizmus³⁴ és annak kivándorlási törekvéseinek a népszerűsítése irányába. Az, hogy *Czermak* aligha törődött a „disszimilált” zsidók jólétével, nem utolsósorban későbbi antiszemita-rasszista radikalizálódásából is kitűnik.³⁵ A „*Berichte zur Kultur- und Zeitgeschichte*” sorozat szerkesztői a két esszéhez egy mellékletet csatoltak, amely náci hírességek beszédeinek részleteit, valamint *Johann Maria Gföllner* linzi püspök antiszemita, bár nem rasszista fejtegetéseit tartalmazta.³⁶ Ez a látszólagos objektivitásra való törekvés tükröződött egy második brosúra koncepciójában is, amelynek kiadását nyilvánvalóan az *Ordnung in der Judenfrage* sikere ösztönözte. Bár a zsidókérdés tisztázása tartalmazta *Oskar Trebitsch* polémiáját *Czermak* disszimilációs tervei ellen, a legtöbb teret *Bangha Béla* magyar jezsuita kapta „*Katolicizmus és zsidóság*” című értekezésével.³⁷

Bangha, akinek állítólagos mérsékelt antiszemitizmusát vagy antijudaizmusát és antirasszizmusát egyes kutatók ma is hangsúlyozzák,³⁸ németül írt esszéjében valóban elhatárolódik a népi szemléletű általánosításoktól, és úgy tűnik, hogy objektivitásra és kiegyensúlyozottságra törekszik. Mindazonáltal azzal vádolja a zsidóságot, hogy ők a modernizációs folyamatok összes árnyoldalának okozói, élükön az individualizmussal és a liberalizmussal. *Czermak*kal ellentétben *Bangha* a „zsidókérdéshez” vezető vallási tényezőket hangsúlyozza: a Talmud baljós hatását, amely természetesen szintén kevés eredetiséget mutat részéről.³⁹ Mindazonáltal *Bangha* időnként rasszista klisékbe is esik, például amikor azt írja: „A zsidók éppen saját természetük, sajátos pszichéjük miatt idegen testek a keresztény társadalom szervezetében, és azok is maradnak”.⁴⁰ És bár elutasítja a rasszizmust, mint a zsidó romlottság magyarázatát, illetőleg továbbra is a vallásban és az erkölcsben keresi az okot, a romlottság folyamatos meglétét a világi zsidók esetében csak a „származásukra” tudja visszavezetni.

³⁰ RÁSKY, *Ordnung in der Judenfrage* 513.

³¹ CZERMAK, *Verständigung mit dem Judentum?* 3., 9–10.

³² CZERMAK, *Verständigung mit dem Judentum?* 11.

³³ CZERMAK, *Verständigung mit dem Judentum?* 13.

³⁴ Az „*Ordnung in der Judenfrage*” című brosúra második szerzője a cionista *Oskar Karbach* volt.

³⁵ WOHNOUT, *Politischer Katholizismus und Antisemitismus* 167., 170–171.

³⁶ BLASCHKE, *Katholizismus und Antisemitismus im deutschen Kaiserreich* 72. ff.

³⁷ BANGHA, *Katholizismus und Judentum* 11. ff.

³⁸ BANGHA, *A Jesuit on the Crossroads of Catholicism and Racism*. Vö.: BANGHA, *Egy avított jezsuita antijudaista* 439.

³⁹ *August Rohling* „*Der Talmudjude*” (1871) című röpirata, amely számtalan új kiadásban és fordításban jelent meg, egészen a 20. században is köztudottan a katolikus antiszemitizmus kánonjának része volt.

⁴⁰ BANGHA, *Katholizismus und Judentum* 58.

Ami *Bangha* megoldási perspektíváját illeti, nem ért egyet *Czermak*kal, mert a cionizmus radikális, és a zsidók többsége azt nem támogatja. Elutasítja a „*következetes antiszemitizmus*“ megoldását is, amely szerinte a bojkott elvében ismerhető fel, amely a zsidók „*általános, törvényes kizárásáig terjed minden közhivatalból, esetleg az állam által elrendelt kintasításukig a keresztény kultúrájú országokból*“.⁴¹ Bár *Bangha* nem zárkózik el teljesen egy ilyen perspektívától, kételkedik „*egy egységes, általános bojkott megvalósíthatóságában és keresztényiségében, pogromszerű erőszakos intézkedések nélkül*“.⁴² Mivel *Bangha* szerint a zsidók és a nem zsidók közötti fő különbség a vallásban és az erkölcsben rejlik, továbbra is reményt táplál a megtérésre; azonban ezt is eltorzítja olyan tudományos kifejezésekkel, mint a „*vallási asszimiláció*“ vagy az „*összeolvadás*“.

Hlinka katolikus Szlovák Néppártjában hiába keresünk ilyen viszonylag mérsékelt megoldásokat. Az 1930-as évek közepétől tapasztalható radikalizálódás következtében, amely a „*Le Golem*” című film és a „*zsidó bolsevizmus*” más állítólagos megnyilvánulásai elleni tiltakozásokban jelent meg, az emberek példaképeket kerestek. A náci Németország a maga nürnbergi törvényeivel azonban eleve nem ilyen modell volt. Ilyenek voltak azonban a lengyelországi és magyarországi önkényuralmi rendszerek. A *Hlinka*-féle Szlovák Néppárt vezető politikusa és a félkatonai *Hlinka*-gárda alapítója, *Karol Sidor* különösen a lengyel mintákhoz igazodott.⁴³ A zsidók Madagaszkár francia gyarmatra való kivándorlásáról szóló lengyel vitán felbuzdulva *Sidor* cinikusan javasolta a csehszlovák parlament külügyi bizottságában, hogy a szlovákiai zsidók vándoroljanak a távol-keleti Birobidzsán szovjet zsidó autonóm területre.⁴⁴

Bár a csehszlovák hatóságok nem vették figyelembe *Sidor* javaslatát, a Néppárthoz közel álló sajtó hónapokig foglalkozott a zsidó kivándorlás kérdésével. Ezzel egyidejűleg egyre gyakrabban hangzottak el felhívások a zsidók szabadfoglalkozású tevékenységének korlátozására. Ennek az elképzelésnek az egyik szlovákiai úttörője *Karol Körper* katolikus pap és publicista volt. *Körper* 1938 májusában részletes tervet írt a „*zsidókérdés nemzeti és gazdasági megoldására*“.⁴⁵ A magyar I. zsidótörvény inspirációja szembeütő: *Körper* „*öt éves tervének*“ rendelkezéseire hasonlóan a zsidók felülreprezentáltságát a szlovák gazdaságban és a szabad foglalkozásokban a lakosságon belüli arányuknak megfelelően csökkenteni kellene. *Körper* elképzelése a vallási és a rasszista érveket vegyítette. A szlovák etnikai és faji közösséghez való tartozást paradox módon a keresztiségtől tették függővé, amelynek érvényességét arra az időre korlátozták, amikor – mint azt a magyar I. zsidótörvény indoklása megállapította – „*a zsidósághoz való tartozás még nem jelentett hátrányt*“.⁴⁶ Míg Magyarország esetében ezt az időpontot 1919. augusztus 1-jére, azaz a Tanácsköztársaság bukása időpontjára tették, addig *Körper* az 1918-as évet javasolta cezúrának, azaz Ausztria-Magyarország bukását, illetve az I. Csehszlovák Köztársaság létrejöttét.

⁴¹ BANGHA, Katholizismus und Judentum 75.

⁴² BANGHA, Katholizismus und Judentum 76.

⁴³ Lásd mindenképp *Sidor* késői felismeréséről a holokauszt élményeivel kapcsolatban: KATUNINEC, Karol Sidor and the Jewish Question 340. ff.

⁴⁴ SIDOR, Pôjdu do Birobidžanu? 2.

⁴⁵ KÖRPER, Ako by sa dala riešiť národne a hospodársky židovská otázka? 115. *Körper*rel kapcsolatban lásd: SZABÓ, Catholic Racism and Anti-Jewish Discourse in Interwar Austria and Slovakia 258., 272. ff.

⁴⁶ Az idézetet lásd: FISCHER, Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn 176.

5. Az antiszemitizmus a hatalmon: a felekezeti zsidóellenesség megnyilvánulásai a szlovák elnök, Jozef Tiso példáján az áldozat szemszögének figyelembevételével

A „zsidókérdés jogi értelemben vett megoldásának” követelése olyan tendencia volt, amely az 1938 szeptemberi müncheni egyezmény után is folytatódott, amikor az európai hatalmak legalizálták Hitler annexiói terveit a csehszlovák integritás rovására. Ennek következményeként döntöttek Szlovákia autonómiájáról. Néhány héttel az autonómia kikiáltása után, 1938 októberében Jozef Tiso miniszterelnök, a Hlinka vezette Szlovák Néppárt új vezetője elrendelte a „nemkívánatos zsidók” deportálását az új szlovák-magyar határvidékre, bosszúból, amiért állítólag a zsidók támogatták az első bécsi döntést, amely a túlnyomórészt magyar ajkú lakossággal rendelkező dél-szlovákiai területeket leválasztotta Csehszlovákiáról.⁴⁷

Ennek eredményeként a szlovák autonóm kormány 1939 elején felállított egy „bizottságot a zsidókérdés megoldására”. Ez a bizottság elsősorban annak meghatározásával foglalkozott, hogy ki tekinthető zsidónak. Karol Körper katolikus paphoz hasonlóan más prominens politikusok és jogászok is vegyítették a vallási és a rasszista kritériumokat a zsidó-fogalom meghatározásában. A szlovák belügyminiszter, Ferdinand Ďurčanský sem volt kivétel. Ďurčanský 1939 márciusában a szlovák parlament elé terjesztette a tartózkodási jogról szóló törvénytervezetet. Ďurčanský szerint zsidónak kellene minősíteni mindazokat, akik 1920 előtt zsidó felekezetűek voltak, vagy „ilyen személytől származtak”, a zsidókkal házasságot kötött nem zsidókat, vagy akár azok nem házasi társait is.⁴⁸ Mint Ďurčanský kifejtette, a zsidók 1920 után, azaz a Magyarországgal kötött békeszerződés után csak opportunizmusból tértek át. A zsidók és a nem zsidók közötti vegyesházassággal és ágyassággal kapcsolatban Ďurčanský komoly aggodalmát fejezte ki a „faj fokozatos leértékelődése” miatt.⁴⁹ Ďurčanský javaslatát követte az első jogi meghatározás arra vonatkozóan, hogy 1939 áprilisától ki minősül zsidónak.⁵⁰ Ez 1941 szeptemberéig volt érvényben, amikor a nürnbergi törvényeken alapuló, teljes mértékben rasszista Zsidó Kódex lépett a helyébe.

A Zsidó Kódex a 255. és 256. szakasza különbözött a német mintától, amely felhatalmazta a Szlovák Köztársaság elnökét, ahogy az új államot (amelyet 1939 nyara óta hivatalosan így neveztek, azonban a náci Németország szatellitjeként működött), hogy „mentességet” adjon elismert „kivételeknek” az antiszemita törvények és rendeletek rendelkezései alól.⁵¹ Tiso, aki egyben Hlinka Szlovák Néppártjának elnöke és 1942 őszétől törvényesen elismert „vezetője” (vodca) is volt⁵², politikai és állami funkciói ellenére katolikus pap maradt, ami nagy aggodalmat keltett a Vatikánban, tekintélye és a náci Németországgal való növekvő együttműködése miatt.⁵³ Mivel ő volt a rezsime vezető ideológusa is, ezért – a katolikus (és evangélikus) püspöki karral ellentétben, amely a „zsidókérdés megoldását” támogatta, de nem rasszista alapon – nyíltan felszólalt,⁵⁴ ismételten

⁴⁷ NIŽŇANSKÝ, Die Deportation der Juden in der Zeit der autonomen Slowakei 20.

⁴⁸ NIŽŇANSKÝ, Holokaust na Slovensku: Obdobie autonómie 130. ff.

⁴⁹ NIŽŇANSKÝ, Holokaust na Slovensku: Obdobie autonómie 130. ff.

⁵⁰ ZAVACKÁ, Viera alebo rasa. Dilemy tvorby prvých protizidovských noriem na Slovensku 579.

⁵¹ VAŠEK, Die Lösung der Judenfrage in der Slowakei 112.

⁵² Zákon zo dňa 22. októbra 1942 o Hlinkovej slovenskej ľudovej strane 861–862.

⁵³ Vö.: Anmerkungen des Msgr. Tardini 597–598.

⁵⁴ Lásd az állásfoglalásokat német fordításban: BRANDMÜLLER, Holocaust in der Slowakei und katholische Kirche 146. ff.

megezősítve antiszemita politikáját, sőt azt a felebaráti szeretet keresztény parancsolatával összeegyeztethetőnek nevezte.⁵⁵

Ezért aligha meglepő, hogy *Tiso* nem hagyta el felekezeti szemléletét, amikor a zsidóellenes törvények rendelkezései alóli mentességek „*kivételes esetekben*“ történő megadásának gyakorlatáról volt szó. *James M. Ward* történész szerint a mintegy 1.000 mentesség 90 százalékát megkeresztelt zsidóknak, 38 százalékát pedig vegyesházasságban élő zsidóknak adták meg, az érintetteknek csupán 6 százaléka vallotta magát zsidónak.⁵⁶ Bár más, elsősorban gazdasági és szakmai szempontok ugyanolyan súlyúak voltak e kivételek megadásának gyakorlatában, ez egy felekezeti „*népkezősség*“ (*pospolitos*) vízióját tükrözte, amely nyilvánvalóan vezérlő elv maradt *Tiso* számára, annak ellenére, hogy a náci Németországgal való együttműködés következtében rasszista politikába keveredett. A kivételek elsősorban a megsemmisítő táborokba való deportálások ellen védtek, amelyek 1942-ben Szlovákiában 58.000 embert érintettek, akiket a rasszista irányelvek szerint zsidóként definiáltak, és akiknek csak töredéke lett túlélő. *Tiso* aláírta az 1942 májusi alkotmánytörvényt, amely visszamenőleges hatállyal részben legitimálta a deportálásokat.⁵⁷ Ekkor már tudott az 1941 óta keleten zajló népiirtásról, 1942 januárjában mégis „*hatékonyabb intézkedéseket*“ helyezett kilátásba *Kuhl Lajos de Boroshát* magyar nagykövetnek az állítólagosan „*megint arrogáns zsidókkal*“ szemben.⁵⁸

Amikor *Tiso* figyelembe vette a felekezeti kritériumokat és kivételt adott a rasszista jogszabályok alól, a kérelmezők jellemzően azzal indokolták „*alkalmasságukat*“, hogy ők, vagy házastársaik hangsúlyozták kereszténységüket vagy katolicizmusukat, és elhatárolták magukat a zsidóságtól. Például egy tanár, aki egy „*nem árja*“ nővel kötött házasságot, azzal próbálta megmenteni a gyermekeiket, hogy biztosította őket arról, hogy megakadályoz egy további „*faji keveredést*“, sokatmondóan rasszista és vallási érveket használva: „*Hogy ez a nem árja vér ne keringjen tovább az emberiségben, gyermekeimet kora gyermekkortól kezdve arra fogom nevelni, hogy egyedül az Úr Istent szolgálják cölibátusban, az erre a célra fenntartott intézetekben.*“⁵⁹ Egy másik kérelmező, akit magát „*nem árjának*“ minősítette, hangsúlyozta, hogy 1918 előtt áttért a katolikus hitre, és a kezdetektől fogva lelkes támogatója volt *Hlinka* Szlovák Néppártjának. Minden kapcsolatot megszakított „*a zsidókkal*“, és agitált ellenük, és ennek megfelelően azok gyűlölik is őt. Amikor azonban 1943-ban végre mozgásba lendült a közigazgatási gépezet, és foglalkoztak az ügyével, már késő volt, mert a férfi 1942 elején öngyilkos lett, menekülve az őt fenyegető deportálás elől.⁶⁰

6. Összefoglalás

A világháborúk közötti Közép-Európában az antiszemitizmus transznacionális jelenség volt – függetlenül az egyes nemzeti kontextusok sajátosságaitól. Az Ausztria és (Cseh)Szlovákia közötti összehasonlítás, Magyarország részleges bevonásával, először is az antiszemita szemantika

⁵⁵ WARD, Priest, Politician, Collaborator 234.

⁵⁶ WARD, „People who Deserve it“ 583.

⁵⁷ Ústavný zákon zo dňa 15. mája 1942 o vyst'ahovaní Židov 507. ff.

⁵⁸ WARD, Priest, Politician, Collaborator 233. ff.

⁵⁹ Idézet a következő alapján: KAMENEC, Problém občianskeho konvertovania s väčšinovým obyvateľstvom (prípád židovskej konverzie v čase holokaustu) 181.

⁶⁰ VADKERTY, Slovnútný pán prezident. Listy Jozefovi Tisovi 31. ff.

jelentőségét mutatja, amely a világháború győztese és vesztese közötti feszültségből vagy az „árjákna” a „germánokkal” való összekeveréséből eredő választóvonalak ellenére a közös ellenséget a „zsidó bolsevizmus” vagy a „keleti zsidó menekültek” ideológiáiban idézte fel. Az antiszemitizmusnak mint társadalmi gyakorlatnak a transznacionális jellege nem kevésbé súlyozott, akár a közép-európai egyetemeken a *numerus clausus* bevezetésére irányuló követelések formájában, amelyek 1929-ben az egész régióra kiterjedtek, akár a „zsidó filmek” elleni tüntetésekkel az adott államot diszkriminatív intézkedésekre kényszerítő erőfeszítések formájában jelent is meg. Az 1933-as cezúra, amelyet nem lehet túlbecsülni a közép- és kelet-európai antiszemitizmus történetében, különösen a katolikus országokat kényszerítette állásfoglalásra. Az ausztriai viták a nürnbergi törvények elfogadása előtti időkből a zsidóellenesség, a cionizmus és a rasszizmus közötti ingadozást mutatják, amely nemcsak a korabeli magyarországi és szlovákiai zsidóellenes törvényhozást kísérte a II. világháború előestéjén, hanem a rasszista törvények szlovákiai elfogadását is. Ezt igazolja *Jozef Tiso* elnöknek a *Zsidó Kódex* hatálya alóli „kivételekkel” való eljárása és az érintettek stratégiái is. Ennek megfelelően a modern antiszemitizmus Közép-Európában a két világháború közötti időszakban továbbra is (túlnyomó részt) antimodern jelenség maradt,⁶¹ és ez a feszültség a II. világháború éveiben is folytatódott, míg a holokauszt modernitása végzetesen be nem árnyékolta.

Felhasznált irodalom és források

- „Vereinigung vieler Tausender gleichgesinnter Deutsch-Österreicher“, 23.9.1920. Österreichisches Staatsarchiv, Archiv der Republik (ÖStA, AdR), Bundeskanzleramt-Allgemein, Sign. 22, K. 4861.
- Anmerkungen des Msgr. Tardini vom 13. Juli 1942. Actes et documents du Saint Siège relatifs à la Seconde Guerre Mondiale. 8. kötet: Le Saint Siège et les victimes de la Guerre, Janvier 1941 – Décembre 1942. Vatikán 1974
- ANTOHI, Sorin – TRENCSENYI, Balázs: Introduction: Approaching Antimodernism. In: MISHKOVA, Diana – TURDA, Marius – TRENCSENYI, Balázs (szerk.): Antimodernism: Radical revision of collective identity (Discourses of collective identity in Central and Southeast Europe, Bd. 4). Budapest – New York 2014, 1–43.
- BANGHA, Bela (szerk.): Katholizismus und Judentum, In: BANGHA, Bela – TREBITSCH, Oskar – KRIS, Paul: Klärung in der Judenfrage. 5. Sonderheft der Berichte zur Kultur- und Zeitgeschichte). Wien 1934, 9–125.
- BANGHA, Béla: A Jesuit on the Crossroads of Catholicism and Racism. *The European Conservative*, 2022. december 31., <https://europeanconservative.com/articles/essay/bela-bangha-a-jesuit-on-the-crossroads-of-catholicism-and-racism/> (2024. 07. 21.)
- BANGHA, Béla: Egy avitt jezsuita antijudaista Bangha Béla SJ a zsidókérdés útvesztőiben. *Történelmi Szemle* 2017/3. sz. 439–462.
- Bericht der Polizeidirektion Wien über die „Antisemitentagung“, 11. 3. 1921. ÖStA, AdR, Bundeskanzleramt-Allgemein, Sign. 22, K. 4862.
- BLASCHKE, Olaf: Katholizismus und Antisemitismus im deutschen Kaiserreich. Göttingen 1997
- BRANDMÜLLER, Walter: Holocaust in der Slowakei und katholische Kirche. Neustadt an der Aisch 2003
- CZERMAK, Emmerich: Verständigung mit dem Judentum? In: CZERMAK, Emmerich – KARBACH, Oskar: Ordnung in der Judenfrage. Wien – Leipzig 1933
- Der slowakische Judenkodex. Übersetzt und mit einer Einleitung versehen von Ludwik A. Dostal. Pressburg 1941
- Die erste zwischenvölkische Antisemitentagung in Wien. *Der Eiserne Besen* 1921/30–31. sz. 13.
- EPPEL, Peter: Zwischen Kreuz und Hakenkreuz. Die Haltung der Zeitschrift „Schönere Zukunft“ zum Nationalsozialismus in Deutschland 1934–1938. Wien – Köln – Graz 1980

⁶¹ Az antimodernizmus problémájához közép- és délkelet-európai kontextusban lásd: ANTOHI – TRENCSENYI, Introduction: Approaching Antimodernism 11. ff.

- Ergebnisse der Wiener Filmzensur 1936. Österreichische Film-Zeitung 1937
- FISCHER, Rolf: Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn 1867–1939. München 1988
- FRANKL, Michal – SZABÓ, Miloslav: Budování státu bez antisemitismu? Násilí, diskurs lojality a vznik Československa [Államalapítás antiszemitizmus nélkül? Erőszak, lojalitási diskurzus és Csehszlovákia létrejötte]. Prag 2015
- FRANKL, Michal: „Prag ist nunmehr antisemitisch“. Tschechischer Antisemitismus am Ende des 19. Jahrhunderts. Berlin 2011
- FRITZ, Regina – ROSSOLINSKI-LIEBE, Grzegorz – STAREK, Jana (szerk.): Alma Mater Antisemitica. Akademisches Milieu, Juden und Antisemitismus an den Universitäten Europas zwischen 1918 und 1939. Wien 2016
- HANEBRINK, Paul: A Specter Haunting Europe. The Myth of Judeo-Bolshevism. London 2018
- HAVRÁNEK, Jan: Antisemitism at Prague Universities in November 1929. Judaica Bohemiae 2002
- HOFFMANN-HOLTER, Beatrix: „Abreisendmachung“. Jüdische Kriegsflüchtlinge in Wien 1914 bis 1923. Wien – Köln – Weimar 1995
- KAMENEC, Ivan: Problém občianskeho konvertovania s väčšinovým obyvateľstvom (prípád židovskej konverzie v čase holokaustu) [A többségi lakossághoz való polgári áttérés problémája (a zsidó áttérés esete a holokauszt idején)]. ŠUTAĽ, Štefan (szerk.): Národ a národnosti na Slovensku v transformujúcej sa spoločnosti – vzťahy a konflikty [Nemzet és nemzetiségek Szlovákiában a változó társadalomban - kapcsolatok és konfliktusok]. Prešov 2005
- KATUNINEC, Milan: Karol Sidor and the Jewish Question. In: VRZGULOVÁ, Monika – RICHTEROVÁ, Daniela (szerk.): Holocaust as a Historical and Moral Problem of the Past and Present. Bratislava 2008
- KÖRPER, Karol: Ako by sa dala riešiť národne a hospodársky židovská otázka? [Hogyan oldható meg a zsidókérdés nemzeti és gazdasági szempontból?]. Slovenská liga 1938/5. sz. 115.
- MILLER, Michal L. – SZAPOR, Judith (szerk.): Quotas. The „Jewish Question“ and Higher Education in Central Europe, 1880–1945. New York 2023
- NIŽŇANSKÝ, Eduard (szerk.): Holokaust na Slovensku: Obdobie autonómie (6.10.1938–14.3.1939). Dokumenty [A holokauszt Szlovákiában: az autonómia időszaka (1938. október 6.-1939. március 14.). Dokumentumok]. Pozsony 2001
- NIŽŇANSKÝ, Eduard: Die Deportation der Juden in der Zeit der autonomen Slowakei im November 1938. Jahrbuch für Antisemitismusforschung 1998/7. sz. 20–45.
- ORMOS, István: Egy életút állomásai. Kmoskó Mihály 1876–1931. Budapest 2017
- POHL, Dieter: Right-Wing Politics and Antisemitism in Europe, 1935 – 1940: A Survey. In: POHL, Dieter – BAJOHR, Frank (szerk.): Right-Wing Politics and the Rise of Antisemitism in Europe 1935–1941. Göttingen 2019, 436–437.
- POLÁK, Bohuslav (szerk.): Annuaire de l' Université Komenský pour l' année 1935–36/Ročenska University Komenského za studijní rok 1935–36. Bratislava 1937
- PULZER, Peter: Die Entstehung des politischen Antisemitismus in Deutschland und Österreich 1867 bis 1914. Göttingen 2004²
- RÁSKY, Béla: Ordnung in der Judenfrage (1933). In: BENZ, Wolfgang – MIHOK, Brigitte – BERGMANN, Werner – KAMPLING, Rainer – WETZEL, Juliana – WYRWA, Ulrich (szerk.): Handbuch des Antisemitismus – Judenfeindschaft in Geschichte und Gegenwart. 6. kötet: Publikationen. Berlin 2013
- Rázny zásah na filmovom poli [Határozott beavatkozás a filmek területén], Slovák 1938/247. sz.
- RÉVESZ, Tamás: Soldiers in the Revolution: Violence and Consolidation in 1918 in the Territory of the Disintegrating Kingdom of Hungary. Hungarian Historical Review 2021/4. sz. 737–767.
- SIDOR, Karol: Pôjdu do Birobidžanu? [Birobidzsánba fognak költözni?]. Slovenská pravda 1937/2. sz. 45.
- SIMON Attila: Tobler János. In: A (cseh)szlovákiai magyarok lexikona Csehszlovákia megalakulásától napjainkig. <http://adatbank.sk/lexikon/tobler-janos/>
- STAUDINGER, Anton: Christlichsoziale Judenpolitik in der Gründungsphase der österreichischen Republik. Jahrbuch für Zeitgeschichte 1978. sz. 11–48.
- SZABÓ, Miloslav: „Von Worten zu Taten“. Die slowakische Nationalbewegung und der Antisemitismus. Berlin 2014
- SZABÓ, Miloslav: „We Must Abolish the Privileges, too“. Tobacco Revision of the Liquor and licenses in Slovakia after the First World War as a Form of Anti-Jewish Propaganda. Judaica et Holocaustica 2019/1. sz. 72–83.

- SZABÓ, Miloslav: Catholic Racism and Anti-Jewish Discourse in Interwar Austria and Slovakia. The Cases of Anton Orel and Karol Körper. *Patterns of Prejudice* 2020/3. sz. 1–29.
- SZABÓ, Miloslav: From Protests to the Ban. Demonstrations against the „Jewish“ Films in Interwar Vienna and Bratislava. *Journal of Contemporary History* 2019/1. sz. 5–29.
- TEGEL, Susan – SÜSS, Jew: Life, Legend, Fiction, Film. London 2011
- Ústavný zákon zo dňa 15. mája 1942 o vyst'ahovaní Židov [A zsidók kitelepítéséről szóló 1942. május 15-i alkotmánytörvény]. *Slovenský zákonník* 1942/22. sz., <https://www.upn.gov.sk/data/pdf/zak-15maj-1942.pdf> (2025. 01. 01.)
- VADKERTY, Madeline: Slovný pán prezident. *Listy Jozefovi Tisovi* [Nagytszeteletű Elnök úr! Levelek Jozef Tisónak]. Žilina 2020
- VAŠEK, Anton: Die Lösung der Judenfrage in der Slowakei. Systematische Übersicht der anti-jüdischen Gesetzgebung. Bratislava-Pressburg 1942
- WARD, James M.: Priest, Politician, Collaborator. *Jozef Tiso and the Making of Fascist Slovakia*. Ithaca 2013
- WARD, James Mace: “People who Deserve it”: Jozef Tiso and the Presidential Exemption. *Nationalities Papers* 2002/4. sz. 571–601.
- WEINZIERL, Erika: Katholizismus in Österreich. In: RENGSTORF, Karl Heinrich – VON KORTZFLEISCH, Siegfried (szerk.): *Kirche und Synagoge. Handbuch zur Geschichte von Christen und Juden II*. Stuttgart 1970, 397–402.
- WOHNOUT, Helmut: Politischer Katholizismus und Antisemitismus. In: ENDERLE-BURCEL, Gertrude – REITER-ZATLOUKAL, Ilse (szerk.): *Der Antisemitismus in Österreich 1933–1938*. Wien – Köln – Weimar 2018, 167–194.
- WYRWA, Ulrich: Die Internationalen Antijüdischen Kongresse von 1882 und 1883 in Dresden und Chemnitz. Zum Antisemitismus als europäischer Bewegung. *Themenportal Europäische Geschichte* 2009, <https://www.europa.clio-online.de/essay/id/fdae-1481> (2024. 07. 18.)
- Zákon zo dňa 22. októbra 1942 o Hlinkovej slovenskej ľudovej strane [A Hlinka-féle Szlovák Néppárttól szóló 1942. október 22-i törvény]. *Slovenský zákonník* 1942/50. sz. <https://www.aspi.sk/products/lawText/1/10183/1/2/zakon-c-215-1942-slz-o-hlinkovej-slovenskej-ludovej-strane/zakon-c-215-1942-slz-o-hlinkovej-slovenskej-ludovej-strane> (2025. 01. 01.)
- ZAVACKÁ, Katarína: Viera alebo rasa. Dilemy tvorby prvých protizidovských noriem na Slovensku [Hit vagy faj. Dilemmák az első szlovákiai zsidóellenes jogi normák előkészítésében Glaube oder Rasse], *Historický časopis* 2021/4. sz. 579–599.

HALÁSZ Iván
az MTA doktora
egyetemi tanár, NKE ÁNTK
kutató professzor, HUN-RENTK JTI*

DOI: 10.15170/DIKE.2024.08.01-02.11

A jogász szakmát érintő zsidóellenes intézkedések az első Szlovák Köztársaságban (1939–1945)¹

The Anti-Jewish Measures Regarding the Legal Professions during the First Slovak Republic (1939–1945)

The paper deals with the Anti-Jewish policy of the first Slovak Republic during the second world war. The prewar Slovakia was the part of democratic Czechoslovakia, which guaranteed good (equal) legal position for Jews. Slovakia in October 1938 achieved autonomy and in March 1939 declared independency. The Anti-Jewish policy started after these events. The rate of this policy was very dramatic and fast. Firstly Slovakia realised non-racial discriminative policy based mostly on the principle of numerus clausus and intensive discrimination, but after 1940 this tendency changed and Slovak governmental policy followed the Nazi-German model. The first Anti-Jewish measures affected the legal profession and journalist more intensively then other intellectual professions, because Slovak lawyers „attacked” the legal positions in public administration and advocacy. Later this disproportion was not typical and the general discriminative policy affected every segments of Jewish community in equal form.

Keywords: *Holocaust, discrimination, lawyers, legislation, Slovakia, World War II*

1. Bevezetés

Szlovákia először 1939. március 14-én vált független állammá. A függetlenség kikiáltására a Csehszlovák Köztársaság összeomlása pillanatában került sor, miközben a náci Németország csapatai a következő nap, március 15-én foglalták el Cseh- és Morvaországot. Az önállóságra főleg Berlin ösztönözte az akkori szlovák állami vezetést, amelynek jelentős része a kisebbik rosszként fogta fel az önálló állami létet. Rosszabb alternatívának a közvetlen német megszállás vagy a magyar uralom visszaállítása tűnt. Egyes konzervatívabb kormánypárti politikusok egyébként a lengyel védnökség alatti szlovák önállóságot is el tudták volna képzelni.²

A folyamatot a *Hlinka*-féle Szlovák Néppárt vezényelte le, amelynek már 1938. október 6-án sikerült elérnie régi célját, a szlovák közjogi autonómia kikiáltását, majd ugyanezen év decemberében megnyerte a szlovák tartományi választásokat. Az akkor megválasztott szlovák Országgyűlés egészen a II. világháború végéig működött, és egy sor rossz emlékű törvényt fogadott

* ORCID ID: 0009-0002-5340-6595.

¹ A tanulmány a rövidített, szerkesztett változata a következő írásnak: HALÁSZ, The Anti-Jewish Legislation in Slovakia – Lawyers and Political System during the Second World War 357–386.

² KAMENEC, Trauma 21–22. Ilyen politikusnak számított például az első autonóm szlovák kormányfő, *Karol Sidor* is.

el. A náci Németország oldalán részt vett a szomszédos Lengyelország megtámadásában, majd a szovjetellenes háborúban is.

Az addig a demokratikus Csehszlovákiához tartozó Szlovákia ezzel tekintélyelvű, majd diktatórikus irányba fordult el, amivel hozzáidomult a korabeli regionális trendekhez. A náci Németország és a fasiszta Olaszország árnyékában ez nem volt meglepő. A szlovák sajátosság inkább az antidemokratizálódási folyamat gyorsaságában rejlett, hiszen 1938 nyarán a szlovák lakosság még demokratikus körülmények között élt, sőt, az autonomista Néppárt is nagyjából elfogadta a csehszlovák közjogi kereteket és csupán bizonyos részei szimpatizáltak a faszizmussal.³

A gyors antidemokratizálódás vonatkozott a zsidóellenes intézkedések meghozatalára is, bár közismert volt, hogy a hatalomra került Néppártot azelőtt is erős antiszemitizmus jellemezte. Annak ugyanis a 19-20. századi szlovák politikai közegben erős hagyományai voltak, de nem az úgymond modern, azaz náci indíttatású faji értelemben, mert a szlovák lakosság jelentős részét inkább vallási és szociális indíttatású antiszemitizmus jellemezte. Ennek szerteágazó felekezeti, politikatörténeti és társadalm szerkezeti okai voltak.⁴

A szlovák néppárti mozgalom a dualizmus idején a magyarországi, *Zichy Nándor* vezette Katolikus Néppárton belül született meg, de még az I. világháború előtt önállósodott. Ebben a folyamatban *Andrej Hlinka* rózsahegy plébános játszott meghatározó szerepet. E mozgalom antiszemitizmusa azonban nem számított kirívó jelenségnek az akkori szlovák politikán belül, amely a zsidóságban nemcsak szociális, illetve vallási ellenséget (antijudaizmus) látott, hanem Budapest magyarosító politikájának egyik oszlopát is. Ezen attitűd nem annyira a hagyományos körülmények között élő ortodox zsidóságra vonatkozott, hanem a felföldi városokban egyre inkább meghatározóvá vált, intenzíven polgárosodó és egyben elmagyarosodó zsidó értelmiségi és vállalkozó középrétegek vonatkozásában volt erős.⁵ Egyrészt ezek a rétegek kerültek kapcsolatba a szegényebb szlovák néppel, másrészt éppen ezen csoportok jelentettek komoly vetélytársat a polgárosodásban reménykedő szlovák értelmiség számára. Ez vonatkozott a helyi jogászságra is. A szlovák nemzeti érzelmű jogászok sok helyen mindenképpen gyengébb pozíciókkal rendelkeztek, mint a magyar identitású és sokszor zsidó hitvallású vetélytársaik.

A fejlődési trendek jelentősen módosultak 1918 után. A szlovák ugyan nem lett Csehszlovákia domináns nemzete, de a hivatalosan egységes, viszont kétnyelvű csehszlovák nemzet részeként mégis a legfőbb államalkotó nemzet tagjainak számítottak. Ennek megfelelő politikai támogatásban is részesültek, legalábbis a helyi magyar és német érzelmű vetélytársaikkal szemben. Tény azonban az is, hogy a fejlettebb cseh ipar konkurenciáját nehezen viselő Szlovákia az 1920-as években részlegesen dezindusztriálódott.⁶ A folyamatosan kormányon lévő országos nagy pártokkal (azaz főleg az agráriusokkal, szociáldemokratákkal, nemzeti demokratákkal és szocialistákkal) kapcsolatba került szlovák középrétegek előtt azonban komoly polgárosodási lehetőségek nyíltak meg, akár a közszférában, akár a szabadfoglalkozások területén.⁷

³ KAMENEC, Trauma 14.

⁴ Erről lásd részletesen: HALÁSZ, A szlovák nemzeti politika és zsidóság a dualizmus idején.

⁵ JELÍNEK, Židia na Slovensku v 19. a 20. storočí 10–13.

⁶ Ez a trend csak 1935 után fordult meg, amikor Csehszlovákia védelmi okokból a Vág-völgyébe, a hegyek közé kezdte telepíteni a hadiipar egy részét.

⁷ BYSTRICKÝ, Vznik Slovenského štátu. 19–23.

Az általuk bevenni szándékozó gazdasági-társadalmi pozíciókat azonban még sokáig erősen tartották a többnyire magyar kulturális háttérű zsidó középrétegek. A *Horthy*-féle Magyarország antiszemita politikája, valamint a csehszlovák állam által – magyar- és németellenes éllel – szorgalmazott zsidó öntudatosodási intézkedések⁸ ugyan némileg elbizonytalanították ezt a réteget, de a kulturális és nyelvi szokásokon nem volt olyan könnyű változtatni, és természetesen a korábbi kapcsolati hálók is érvényesültek.

Az országos demokratikus pártokhoz kötődő szlovák értelmiségi rétegek főleg a kormányzati, gazdaságirányítási és szövetkezeti pozícióik révén érezték magukat kárpótolva. A korabeli szlovák kontextusban ez leginkább az evangélikus háttérű vagy a nem túlzottan vallásos személyeket jellemezte. A cseh nyelvet több évszázadon át liturgikus nyelvként használó szlovák evangélikusok ugyanis könnyebben tudtak azonosulni a hivatalosnak számító csehszlovák állam- és nemzeteszemével, mint az önálló szlovák irodalmi nyelvet már 150 éve használó katolikusok. Az utóbbiakat 1918 után egyre inkább zavarta az első Csehszlovák Köztársaság szekuláris jellege, illetve a protestáns hagyományok előtérbe helyezése is.

Az előbb említett szlovák evangélikus és szekuláris középrétegek talán a fent hivatkozott, a helyzetbe hozásukat támogató állami politika miatt is legalább részben el tudták fogadni az államvezetésnek a zsidóság irányában folytatott nyitott, integratív és liberális politikáját, noha a 19. században a szlovák evangélikusok nem voltak sokkal filoszemitábbak a katolikusoknál. Erre jó példa *Svetozár Hurban Vajanský* (1847–1916) író, politikus és publicista volt, aki sokáig a modern szlovák antiszemitaizmus fő képviselője volt.

Azokat a társadalmi rétegeket és szakmai csoportokat viszont, amelyek valamilyen okból kiestek ebből a pezsdítő mozgásból és támogató állami politikából, a különböző szlovákiai ellenzéki pártok tudták megszólítani. Legnagyobb sikere a már említett Szlovák Néppártnak volt, amely egy idő után úgy tudta pozícionálni magát, mint a társadalmi téren mellőzött, a vallási érzéseiben megsértett és közjogi téren a szlovák autonómia elmaradása miatt becsapott széles katolikus szlovák rétegek legfőbb képviselője. A Néppárt nem volt eleve ellenséges a csehszlovák államisággal szemben, hiszen az 1920-as évek második felében kormányon is volt,⁹ de idővel radikalizálódott. Még az 1930-as évek végén is nem annyira a náci Németország hatott rá, hanem inkább a különböző dél- és közép-európai tekintélyelvű államok, illetve politikusok (*Benito Mussolini, António de Oliveira Salazar, Engelbert Dollfuß* stb.) példája.¹⁰ De a csehszlovák demokratikus tradíciók sem tűntek el teljesen, azok hatását még az 1939. évi alkotmányozás során is lehetett érezni. Idővel azonban nem annyira az ideológia, hanem inkább a geopolitika lett a meghatározó és az önállóvá vált Szlovákia 1939-ben egyértelműen a náci Németország csatlósává vált.

⁸ A két világháború közötti Csehszlovákia már nemcsak vallási kötődésként kezelte zsidó identitást, hanem a népszámlálásokon lehetővé vált a zsidó nemzetiség bevallása is.

⁹ A későbbi szlovák államfő *Jožef Tiso* akkoriban például egészségügyi miniszter volt.

¹⁰ KAMENEC, Trauma 13.

2. Az első zsidóellenes intézkedések a szlovák autonómia idején (1938 október – 1939 március)

Az autonómia időszakában Szlovákiában még hatályban volt az 1920-ban elfogadott csehszlovák polgári demokratikus alkotmány, de a hatása egyre gyengébben érvényesült. Emiatt nem tudta megakadályozni az első szlovák antidemokratikus, diszkriminatív és zsidóellenes intézkedések meghozatalát. Ez megnyilvánult például az első és egyben az utolsó szlovák országgyűlési választások során is. Azokon például már eleve nem indulhattak el cseh és zsidó jelöltek. A jobbra tolódó állam hatóságai még az ősz folyamán felfüggesztették, majd végleg feloszlatták a baloldali és zsidó pártok működését. Az utóbbiakat aztán 1939 elején végleg felszámolták. A szlovákiai közéletben egyébként korábban két zsidó párt játszott számottevőbb szerepet – a különböző pártszövetségekben résztvevő Zsidó Párt¹¹ és az Egyesült Szocialista Cionista Munkáspárt.

A többi centrista és jobboldali párt maradványait a Szlovák Néppárt megpróbálta integrálni, egyebek mellett úgy is, hogy megválasztható helyeket biztosított számukra az általa létrehozott Szlovák Nemzeti Egység Pártjának egységes jelöltlistáján. Más jelöltlistáról egyébként 1938 novemberében nem is lehetett szavazni. Igazából csak igennel, nemmel vagy üresen (érvénytelenül) lehetett voksolni. A zsidók ugyan nem jelölhették magukat ezeken a választásokon, de szavazni még tudtak. Azt használták ki a zsidó közösségek vezetői, hogy igennel való szavazásra hívják fel a zsidó szavazók figyelmét. A céljuk az volt, hogy a nehéz idők elején kimutassák a lojalitást és az együttműködési hajlandóságot. Pöstyénben egyébként a szavazatszámoló bizottságban is helyet kaptak, de az inkább csak kivétel volt.¹² A 63 fős országgyűlésbe végül 50 néppárti, 4 agrárius és 1-1 egyéb párton belül politizáló képviselő került be. Néhány helyet kaptak a német, magyar és ruszin (ukrán) kisebbségek is.¹³

Ezeket a közösségeket később az 1939 nyarán elfogadott szlovák alkotmány is elismerte, de a jogállásuk soha nem volt azonos. A németek később nemcsak több parlamenti mandátummal, külön államtanácsi képviseléssel, illetve államtitkársággal rendelkeztek, hanem saját szlovákiai állampárttal is, amelynek még fegyveres osztagai is voltak. A magyar kisebbség ugyan megszervezhette saját pártját, de a párt nélkül maradt ruszinokhoz hasonlóan csak egy parlamenti mandátumhoz jutott.¹⁴ A csehek és a zsidók nemzetiségként való elismerése szóba sem került. Az előbb említett közösség képviselőit, akik főleg a két világháború közötti időszakban telepedtek le Szlovákiában, adminisztratíván ki akarták szorítani az országból, a másik közösségre pedig még tragikusabb sors várt.

Azt, hogy az ún. zsidókérdés fontos szerephez fog jutni, már az akkori autonóm kormány miniszterelnökének, *Karol Sidornak* az egyik lapinterjúja jelezte. Ebben *Sidor* utalt rá, hogy a készülődő szlovák jogalkotást ebben a kérdésben a lengyel, magyar, német és román modell fogja inspirálni.¹⁵

¹¹ 1935-ben például együtt indultak a Csehszlovák Szociáldemokrata Párttal, ami két nemzetgyűlési mandátumot eredményezett számukra.

¹² NIŽŇANSKÝ, Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a Slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte 182–186.

¹³ NIŽŇANSKÝ, Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a Slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte 19. és 197.

¹⁴ KAMENEC, Trauma 34–42.

¹⁵ SULAČEK, Právnicki práva zbavení I. 43.

A bizonyos kor felett magyarul még jól beszélő szlovák értelmiségiek és politikusok egyébként a két világháború közötti magyar „megoldást” ismerték legjobban. Leginkább a néhány kiemelt szakmában alkalmazandó „*numerus clausus*” politikája tetszett nekik.

Ez különösen a jogász pályák vonatkozásában érvényesült. Az orvos- és mérnökszakmában ugyanis valamivel kisebb volt a konkurenciaharc. A *numerus clausus* bevezetésének gondolatát magáévá tették az „*örsváltásban*” érdekelt szlovák autonomista és nacionalista érzelmű joghallgató-szervezetek és tulajdonképpen a két ügyvédi kamara vezetése is. A kamarák székhelyei Pozsonyban és Turócszentmártonban voltak. Sőt, az év végén a kormány is elkezdte listázni a zsidó jogászokat és előkészíteni a közhivatalokból való elbocsátásukat.¹⁶

A háttérben az húzódott, hogy főleg a nagyobb szlovákiai városokban az ügyvédek között viszonylag magas volt a zsidó származásúak aránya. Az I. világháború előtti Pozsonyban 36,5 %-ot, Selmecebányán 60 %-ot és Kassán 63,3 %-ot tett ki a zsidó vallású ügyvédek aránya. Ezek az arányok később némileg enyhültek, de nem drámai módon. Gondot okozott továbbá az is, hogy korábban csak nagyon kevés zsidó jogász vallotta magát szlováknak, tehát itt könnyű volt összekapcsolni a magyar- és a zsidóellenességet. A pozsonyi ügyvédi kamarában a két világháború közötti időszakban a 598 tagból 291 volt zsidó vallású.¹⁷

Időközben, a 20. század harmadik és negyedik évtizedében a pozsonyi csehszlovák állami Comenius Egyetemnek köszönhetően megszületett egy új szlovák jogász réteg, amely érvényesülni akart a közszolgálatban és a szabad foglalkozásokban. Sok cseh- és zsidóellenes radikális tehát nem meglepő módon éppen ebből a közegekből érkezett.

Az autonóm kormánynak természetesen nagyobb ráhatása volt az igazságszolgáltatásra és közigazgatásra, mint az ügyvédi és egyéb szakmai kamarákra. A néppártiak által frissen elárasztott kormányzat az egyértelmű jogi normák híján sajátos ügyeskedésbe kezdett bele. Az első bécsi döntés meghozatala után, de még annak végrehajtása előtt az autonóm igazságügyi miniszter például utolsó percben igyekezett több zsidó származású bírót és hivatalnokot a Magyarországnak ítélt területekre rendelni, átvezényelni. Ugyanígy sok szegény és bizonytalan okiratokkal rendelkező zsidót is erre a területre próbáltak terelni, főleg, ha déli járásokban volt a községi illetőségük. Távlatilag így akartak ugyanis megszabadulni a zsidó lakosság egy részétől. Az egész terv azonban meglehetősen kaotikus volt, tele volt improvizációval, a még létező csehszlovák hadsereg és hatóságok pedig nem igazán akartak benne közreműködni, annál is inkább, mert egy sor más feladatuk volt. Az egész tehát kudarcba fulladt, és november 7-én Pozsony le is állította azt.¹⁸

1939 elején az igazságügyi miniszter elrendelte azon zsidó jogászok számbavételét, akik büntetőügyekben járhattak el. Többségüket aztán megfosztották ettől a lehetőségtől. A miniszter továbbá deklarálta, hogy jogában áll áthelyezni és elmozdítani bírókat és közjegyzőket is, tehát elkezdődött azok listázása is. Végül a két említett ügyvédi kamara is elkezdte alkalmazni a 6 %-os *numerus clausus* a zsidó jogászok vonatkozásában.¹⁹

¹⁶ MANÍK, Antisemitská legislatíva v advokácii na Slovensku a v susedných krajinách 259–260.

¹⁷ MANÍK, Antisemitská legislatíva v advokácii na Slovensku a v susedných krajinách 260.

¹⁸ NIŽŇANSKÝ, Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a Slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte 46.

¹⁹ MANÍK, Antisemitská legislatíva v advokácii na Slovensku a v susedných krajinách 47–49.

3. A függetlenség kikiáltása utáni első évek (1939–1940) intézkedései

1939 tavaszán még nehezebb időszak kezdődött a szlovákiai zsidóság életében, hiszen az alkotmányozásnak és önálló jogalkotásnak köszönhetően fokozatosan eltűnt az a csehszlovák jogi és hatósági közeg, amely addig úgy-ahogy tompította bizonyos diszkriminatív intézkedések életét. Ebben az új politikában fontos szerephez jutottak azok a kormányrendeletek, amelyeket a szlovák kormány a parlamenti felhatalmazás alapján tudott meghozni. Az önálló Szlovák Állam kikiáltásáról szóló 1. számú törvény ugyanis, amelyet 1939. március 14-én az autonóm szlovák országgyűlés fogadott el, az átmeneti időszakban az ilyen rendeletek meghozatalára is felhatalmazta az immár önálló ország kormányát.

Az 1939. évi 6. számú kormányrendelet a bírák, közhivatalnokok, közjegyzők, ügyvédek és más hasonló szakmák képviselőinek a leteendő esküjéről szólt. Ez a jogi norma a szlovák önállóság másnapján született meg. Azok, akik nem rendelkeztek szlovák állampolgársággal és ottani állandó lakóhellyel, már nem teheték le ezt az esküt. Ezen intézkedés főleg a Szlovákiában működő csehek ellen irányult. A zsidók csak sorban utánuk következtek, bár a helyzetük „rendezését” a kormány sürgősnek minősítette.²⁰

1939. április 18-án a kormány elfogadta az idevonatkozó 63. számú rendeletét, amely a közjegyzői, ügyvédi és újságírói pályákon jogilag is bevezette a már régen emlegetett *numerus clausus*. A közjegyzői pályákról teljesen kitiltották zsidókat,²¹ a zsidó újságírók pedig csak a zsidó lapoknál dolgozhattak. Az ügyvédi szakmában bevezették a 4 %-os alkalmazási küszöböt. Szükségből ezt a limitet az igazságügyminiszter ugyan megemelhette, de legfeljebb 10 %-ig.²²

Ilyen jogszabály elfogadása természetesen szükségessé tette a zsidók jogi meghatározását. Az akkori szabályozás még döntően a felekezeti szempontokat vette figyelembe, de azokat is zsidónak tekintették, akik 1918. október 30. után keresztelkedtek ki. A felekezet nélküli személyeknél legalább az egyik szülő zsidó felekezeti hovatartozása számított. A kormány viszont fenntartotta magának a kivételezés lehetőségét.²³

Az 1939. évi 74. kormányrendelet célja a zsidóknak a közzolgálatból való eltávolítása volt. Ennek értelmében tehát a zsidók továbbra már nem dolgozhattak az államigazgatásban, az önkormányzatoknál, a közintézményeknél, a helyhatósági szervezeteknél és a biztosító társaságoknál. A kivételt csak a zsidó közösségi intézmények jelentették. Elkezdődött – igaz lassabban – a zsidó orvosok, gyógyszerészek és mérnökök diszkriminálása is. A kormány és az egyes minisztériumok azonban közérdekből most is fenntartották maguknak a kivételadási lehetőséget.

Érdekes, hogy ez a politika akkor kezdődött el, amikor Szlovákiában a csehek távozása miatt sok olyan pozíció volt betöltetlen, amely szakmai végzettséget és gyakorlatot igényelt. Csak a bíróságokon 112 betöltetlen bírói állás volt. Ez azonban nem segített a zsidó származású bírácson,

²⁰ MANÍK, Antisemitská legislatíva v advokácii na Slovensku a v susedných krajinách 52.

²¹ 1940-ben ez összesen 6 főt érintett.

²² HUBENÁK, Rasové zákonodarstvo na Slovensku 100.

²³ HUBENÁK, Rasové zákonodarstvo na Slovensku 100.

akiknek az aránya 4 % körül mozgott. 1940 nyarán – a kivételeknek köszönhetően – még 17 zsidó származású bíró, egy bírósági hivatalnok és egy gyakornok dolgozott a szlovák bíróságokon.²⁴

Nem meglepő, hogy a zsidóellenes restriktciók erősebben érintették az államigazgatást, mert itt senki sem maradhatott magasabb pozíciókban. Ez összesen négy magasabb rangú és egyben zsidó származású hivatalnokot érintett. 1940 májusa előtt összesen 443 zsidó jogászt bocsátották el a különböző közszolgálati állásokból.²⁵

A diszkriminációs politikából a felsőoktatás sem maradhatott ki. Szlovákiában akkor egyetlen egyetem létezett, mégpedig Pozsonyban. Az oktatók között azonban itt csak kevés zsidó volt, mert az 1919-ben alapított Comenius Egyetemet főleg a cseh professzorok segítségével hozták létre, akiknek a döntő többsége már 1939-ben távozott. A jogi kari oktatók között is nagyon kevés volt a zsidó származású tanár. A kevés kivétel közé tartozott *Ervin Hexner* (1893–1968), aki szerencséjére akkor már USA-ban tartózkodott. 1939-ben már nem tartott órákat, amit egészségügyi okokkal indokoltak. Végül 1940-ben sem fosztották meg docensi állásától, hiszen a távollétét formálisan meg lehetett indokolni az amerikai vendégoktatással. A jogi kari tisztviselők valahogyan nem magukat jobban és főleg látványosabban exponálni magukat ebben a kényes ügyben. *Hexner* a háború után is USA-ban maradt és az IMF-nél helyezkedett el.²⁶

A mindenkor szlovák szabályozás egyik központi eleme a viszonylag széleskörű kivételezési gyakorlat volt. A különböző minisztériumok eltérő mértékben éltek ezzel a lehetőséggel. A leginkább jóindulatúnak a gazdasági, pénzügyi és oktatási tárca bizonyult, de az igazságügy sem tartozott a radikális tárcák közé. Bár kevésbé volt érintett ebben a témában, a hadügyminisztérium vezetése sem tartozott a zsidóellenes radikálisok közé. A pénzügyminisztérium alkalmazásában még 1941 elején is 20 zsidó jogász dolgozott pénzügyi szakértői minőségben. Sőt, 70 olyan zsidó jogász is el tudott helyezkedni a helyi pénzügyi szerveknél, akik korábban más területeken dolgoztak. A deportálások azonban ennek is véget vetettek, és azokat csak 20 zsidó hivatalnok vészelte át.²⁷

A szlovákiai zsidóság helyzete 1940 nyara után kezdett rohamosan romlani. Salzburgban ugyanis akkor került sor a német és szlovák kormány közötti bilaterális tárgyalásokra, amelyek fontos mérföldkövet jelentettek Szlovákia radikalizálódásában. Az országban sok német tanácsadó jelent meg, ami egy idő után hatással volt a jogalkotásra is. Németország gazdasági nyomása is intenzívebbé vált, a szlovák belpolitikában pedig nagyobb szóhoz jutottak a nácibarát radikálisok, akik fő képviselője *Vojtech Tuka* miniszterelnök és *Alexander Mach* belügyminiszter volt. A zsidóság definíciója is a német faji irányba kezdett elmozdulni. Megváltozott a zsidóellenes jogalkotás intenzitása és szintje is. 1939-ben összesen 14 jogi norma érintette a zsidóság jogállását, de 1941-ben és 1942-ben már évente 18-18 jogszabályról volt szó. Köztük már több volt a törvényi szintű jogi norma is.²⁸

4. Az ún. Zsidó Kódex elfogadása és a deportálások

²⁴ SULAČEK, Právnici práva zbavení I. 58–60.

²⁵ SULAČEK, Právnici práva zbavení I. 57.

²⁶ VOZÁR, Augustín Ráth. Prvý slovenský rektor Univerzity Komenského.

²⁷ SULAČEK, Právnici práva zbavení I. 70.

²⁸ HUBENÁK, Rasové zákonodarstvo na Slovensku 38–40.

A kormány jogalkotási tevékenysége továbbra is meghatározó volt. Az 1940. évi 210. számú felhatalmazási törvény ismét lehetővé tette a végrehajtó hatalom számára, hogy akár kulcsfontosságú és érzékeny hosszútávú kérdéseket is saját hatáskörében oldjon meg, a parlamenti képviselők megkérdezése nélkül. E törvény felhatalmazása alapján született meg az 1941. évi 198. számú kormányrendelet, amely a történelembe a híres-hírhedt *Zsidó Kódex*ként vonult be. A korabeli diktatórikus Európa egyik leghosszabb és leginkább diszkriminatív zsidóellenes jogi normájáról volt szó. A nürnbergi törvényekhez hasonlóan ez a jogszabály is faji alapon állt. Az a személy, aki három zsidó nagyszülővel rendelkezett, teljes mértékben zsidónak minősült. A két zsidó nagyszülő félzsidó státust eredményezett. A zsidók végleg elvesztették szavazati jogaikat, a közhivatalokhoz való hozzáférést, továbbá egy sor más pályáról is teljesen kiszorultak. Az állam által elismert és kihasznált Zsidó Központ maradt meg utolsó zsidó jellegű hivatalos intézménynek. Végül elkezdődött a zsidóság teljes körű diszkriminálása és vagyoni kifosztása. Az utóbbival a Központi Gazdasági Hivatal foglalkozott, amelynek munkáját mérhetetlen korrupció kísérte. Emiatt a hivatalt 1942 nyarán a gazdasági minisztérium alá rendelték, de akkor már gőzerővel zajlottak a deportálások.

A kódex hatálya alól a köztársasági elnök adhatott mentességet, ami körülbelül 5.000 főt érintett, köztük valamivel több mint 70 jogászt is.²⁹ Más adatok 8.000 mentesített személyről szólnak. A többi munkaalapú kivétel ugyanis az egyes szakminisztériumoktól származott. A szlovák jegybank is aktív volt ezen a területen, de a hadsereg sem volt különösebben proaktív. A zsidó származású tiszteket eleve már 1939-ben eltávolították, a zsidó katonaköteles férfiakat pedig munkaszázadokba szervezték,³⁰ amelyekben általában elviselhetőbb körülmények uralkodtak, mint a korabeli Magyarországon.

A szlovák zsidóellenes jogalkotás és politika egyik legfőbb sajátossága az volt, hogy a lényeges elemeire (azaz a teljes jogfosztásra és a haláltáborokba való deportálásokra) még azelőtt került sor, hogy a náci Németország megszállta az országot. Sőt, Szlovákia minden egyes deportált személy után még 500 német birodalmi márkát fizetett Berlinnek. Amikor a pozsonyi vezetés saját hatáskörben végül leállította a deportálásokat, sokak számára már késő volt. Az is érdekes, hogy maguk a deportálások parlamenti felhatalmazás nélkül történtek, majd a kormány két hónapos késéssel mégiscsak a törvényhozás elé terjesztette ezt a kérdést.³¹ A deportálások 1942 március és október között zajlottak le, miközben az azokat lehetővé tevő 1942. évi 68. számú alkotmányerejű törvényt csak 1942. május 15-én fogadták el. A deportálandó zsidók nemcsak vagyonukat, hanem a szlovák állampolgárságukat is elveszítették. A deportálás alóli kivételezettséget kaptak azok, akik a független Szlovákia kikiáltása előtt (azaz 1939. március 14. előtt) keresztelkedtek ki, a vegyes háztartásban élők, továbbá azok, akik a *Zsidó Kódex* értelmében az államfőtől mentességet kaptak, illetve azok „*az orvosok, gyógyszerészek, állatorvosok, mérnökök és más személyek*”, akikről az illetékes minisztérium úgy ítélte meg, hogy továbbra is meg kell hagyni őket az ország gazdasági, műszaki vagy közéletében. Ebből a felsorolásból, amely jól érzékelte azokat a területeket, amelyeken az állami vezetés még nem tudta elképzelni a teljes „zsidótalanítást” hiányzott a jogászok külön

²⁹ SULAČEK, Právnicki práva zbavení I. 71.

³⁰ CSÉFALVAY, Branná moc v rokoch 317.

³¹ HUBENÁK, Rasové zákonodarstvo na Slovensku 44.

megnevezése. Ez is jelzi, hogy ezen a területen a független Szlovákia már felkészültnek érezte magát a teljes „*örsváltásra*”.

A szlovák országgyűlés ebben a kérdésben meglehetősen gyáván viselkedett és még az effektív alibizmussal sem lehet nagyon megvádolni, hiszen a kormányzat eredetileg a megkérdezése nélkül kezdett bele a deportálási politikába. Igaz, hogy sokaknak nem tetszett a gattettben való közreműködésük, de ennek csak ritkán adtak nyilvánosan hangot. A kivételt *Esterházy János* gróf (1901–1957), a Magyar Párt elnöke és parlamenti képviselője jelentette, aki tüntetőleg (azaz nem elhagyva az üléstermet) nemmel voksolt a deportálásokra. Néhány (körülbelül öt-hat) szlovák képviselő ugyancsak nem szavazta a döntést, de ők a szavazás alatt elhagyták az üléstermet.³² Az állampárt mérsékelt szárnyához tartozó, polgári életben közjegyző *Martin Sokol* házelnök is eredetileg ellenezni próbálta a deportálásokat, de végül nem járt sikerrel és beletörődött az eseményekbe.

Az alternatív viselkedés lehetőségét jól jelképezi néhány minisztérium viselkedése, és ez nem csak a mentesítési kivételek megadására vonatkozik. *Ivan Kamenec* szlovák történész egyfajta kuriózumként megemlítette könyvében azt, hogy az igazságügyi szervek nem engedélyezték a bebörtönzött zsidók deportálását, illetve a honvédelmi minisztérium sem egyezett bele a munkaszolgálatos transzportok szervezésébe.³³ Paradox módon leginkább az emeli az akkori parlamenti döntéshozók felelősségét, hogy amikor Szlovákia 1942 októberében végül leállította a deportálásokat, semmilyen komolyabb hátrány nem érte Németország részéről az országot, de az egyes politikusokat sem.

Igaz, a deportálások befejezése politikai témaként napirenden maradt és a már összegyűjtött (nem mentesített) zsidók továbbra is gyűjtő munkatáborokban maradtak, 1944 őszig nem történt változás ezen a területen. Az antifasiszta felkelés kitörése után többnyire el lehetett hagyni azokat, de nem nagyon volt már lehetőség visszatérni az eredeti otthonokba. Sőt, a felkelés leverése utána újabb deportálási és üldözési hullám indult el. A szlovákiai zsidóság emberveszteségei azért nagyon jelentősek voltak. Még 1942-ben körülbelül 58.000 főt deportáltak, ami az akkori zsidóság körülbelül kétharmadát tette ki. Közülük csak kevesen éltek túl a hároméves időszakot a koncentrációs táborokban. Az országban akkor körülbelül 24.000 zsidó maradt. Továbbá a már említett mentesítési kivételeken kívül körülbelül 5.000 fő Magyarországon próbálta átvészelni ezt a nehéz időszakot. Az 1944-ben bekövetkezett második üldözési szakasznak aztán körülbelül 13.000 fő esett áldozatul. Becslések szerint hozzávetőlegesen csak 10.000 szlovákiai zsidónak sikerült különböző módon túlélni a vézskorszakot, ami nem volt sok az eredetileg körülbelül 90.000 fős közösséghez képest.³⁴

A tömeges deportálás és a gazdaság ún. árjasításával („arizálással”) kapcsolatos fejlemények (főleg a káosz és korrupció) nem növelte a kormánypárt népszerűségét. Nemcsak a két nagy keresztény felekezet vezetőinek, de a Vatikánnak sem tetszettek a végbement folyamatok, aminek különböző módon hangot is adtak. 1943-ban érdekes utójáték zajlott le a szlovák törvényhozásban és közigazgatásban is. A szlovák politikai osztály többsége akkor már nem támogatta a deportálási politikát. Ebben nyilván a németek sztálingrádi veresége is szerepet játszott. A parlamentben is

³² KAMENEC, *Po stopách tragédie* 189.

³³ KAMENEC, *Trauma* 131.

³⁴ KAMENEC, *Trauma* 129-133. és SULAČEK, *Právníci práva zbavení* I. 73.

egyre többen kritizálták az előző év fejleményeit és azok gazdasági következményeit. Az egyes bizottságokban felmerült, hogy a zsidó definícióban vissza kellene térni az 1940-es állapotokhoz, tehát kevésbé a faji és inkább a vallási szempontokhoz. Főleg a kikeresztelkedett, továbbá a vegyes házasságokban élő és az ún. félzsidó személyek vagyoni helyzetén próbálták javítani. E kategóriák egy részét igyekeztek kivenni a zsidóellenes jogszabályok hatálya alól. A legtöbb változtatási javaslat gazdasági jellegű volt, a javaslatok többsége azonban a bizottsági tárgyalás szintjén rekedt meg.³⁵ A megmaradt zsidóság diszkriminációjának visszavonását nem sikerült elérni, és már az is sikernek számított, hogy 1944-ig nem indultak újra a deportálások.

5. Befejezés

A szlovákiai zsidóellenes intézkedések, jogalkotás és politika legfőbb sajátossága a bevezetés gyorsaságában rejlik, valamint abban, hogy a deportálásokra még akkor került sor, amikor az ország nem volt megszállva. A teljes jogfosztásban és a deportálás előkészítésében emiatt főleg a saját, szlovákiai szervek játszottak meghatározó szerepet. Ez a helyzet ugyan növelte a szlovák döntéshozók és végrehajtók autonómiáját, de egyben felveti a nagyobb felelősségük kérdését is.

A II. világháború alatti szlovák néppárti rendszer több tekintetben – és regionális összehasonlításban is – mérsékeltnek számított. 1944-ig például az országban nem fordultak elő politikai indíttatású kivégzések és egyéb súlyos retorziók sem. Szlovákia a háború alatti gazdasági fellendülés egyik nyertese volt a nem sokkal korábban létrehozott fegyveriparának köszönhetően.³⁶ Ezen trendek alól igazából csak a zsidóellenes politika jelentett kivételt, amely a fenti folyamatok kontextusában és a korábbi demokratikus hagyományok tükrében igazán meglepő volt.

A korabeli szlovákiai zsidóellenes politikát a gyorsasága ellenére egyfajta szakaszosság is jellemezte. Az első években konzervatívabb jellegű volt, azaz inkább a kelet-közép-európai trendekhez igazodott és egyfajta gazdasági „örsékváltásra” törekedett. Az elsőként felkarolt elgondolások között a *numerus clausus* bevezetése szerepelt, legalábbis a gazdaságban és bizonyos jövedelmező, illetve befolyásos szakmákban. Ezek közé tartoztak a jogász állások és az újságírás is. A diszkriminációs politikát tehát ebben a kezdeti szakaszban a gazdasági-szociális célok vezérelték, a diszkriminálendő személyek meghatározásában pedig főleg a felekezeti (vallási) aspektusok játszották a meghatározó szerepet.

A helyzet gyökeresen megváltozott a német és szlovák kormány 1940. évi salzburgi tárgyalásai után, amelyek némileg jobb helyzetbe hozták Szlovákiában a nácibarát szlovák radikálisokat. A német patrónusok ugyanis azt megelőzően kevesellték a szlovákiai radikalizálódás mértékét és kifogásolták az addigi szlovák önállósági lépéseket. Ezért Salzburgban komoly nyomás alá helyezték a szlovák delegációt. Ezzel egy újabb, jóval sötétebb szakasz kezdődött el az önálló Szlovákia életében.

Mindez komoly hatással volt a zsidóellenes politikára is, amely faji jelleget öltött, teljes jog- és vagyonfosztásra, majd a zsidók végleges eltávolítására törekedett az országból. Ez a szakasz már komolyabb ellenérzéseket szült a társadalomban, ami azonban nem volt elegendő ennek a politikának a megakasztásához. További szlovák sajátosság volt ugyanis, hogy a társadalmilag

³⁵ KAMENEC, Po stopách tragédie 218–220.

³⁶ HALLON, Ľudovít, Hospodárstvo Slovenska v rokoch 263–266.

súlytalanabb, de a Berlin támogatását élvező radikálisok elképzeléseit végül az azokkal csak részben azonosuló mérsékelték valósították meg, mégpedig a saját hatalmuk megőrzése érdekében. Az utóbbiak vezetője az akkori államfő, *Josef Tiso* volt. E tábor fő bázisa az országgyűlésben és az államapparátusban rejtett, továbbá a katolikus egyházi körök támogatását is élvezték.

Ivan Kamenec szerint „A zsidókérdés a kormánytábor két szárnya közötti hatalmi harc egyik állandó eszközévé vált. Amíg a konzervatívok a zsidókérdést fokozatosan kívánták megoldani, addig a nemzetiszocialisták radikális lépéseket, rasszista elvek elfogadását követelték. Mindkét tábor propagandájában túlsúlyban volt az ellenséges, gyűlölködő, zsidóellenes hangneme, s egymástól csak durvaságuk és primitívizmusuk mértéke különböztette meg őket.”³⁷ A helyzet azonban úgy alakult, hogy a hatalmi pozícióik és a német „jóindulat” megőrzése érdekében végül a belső ellenlábasait ügyesen semlegesítő mérsékeltnek mondott *Josef Tiso* valósította meg azt a politikát, amely a szlovákiai zsidóság teljes tragédiáját jelentette.

A jogász szakma külön kezelése igazából csak az első, mondhatni mérsékeltbb szakaszban játszott szerepet. A 4 vagy 6 %-os *numerus clausus* követelése sokszor főleg ezen a területen volt hangsúlyos, hiszen az találkozott a frissen felnevelt szlovák jogászság sok képviselőjének az „örégváltási” ambícióival. Itt azonban a zsidók, mint konkurensok és ellenségek eleinte együtt szerepeltek a cseh származású állami hivatalnokokkal és igazságügyi dolgozókkal. A zsidók, mint ellenségek emiatt főleg a szabad foglalkozások területén kerültek képbe. 1941-től kezdve ez a politika is fokozatosan beolvadt az általános durvuló, diszkriminatív trendbe, így a szlovákiai zsidó származású jogászságot sem kerülte el az egész közösséget sújtó tragédia.

Felhasznált irodalom

- BYSTRICKÝ, Valerián: Vznik Slovenského štátu. In: HRADSKÁ, Katarína – KAMENEC, Ivan: Slovenská republika (1939–1945), IV. kötet. Bratislava 2015
- CSÉFALVAY, František: Branná moc v rokoch 1939-1945. In: HRADSKÁ, Katarína – KAMENEC, Ivan: Slovenská republika (1939–1945), IV. kötet. Bratislava 2015
- HALÁSZ Iván: A szlovák nemzeti politika és a zsidóság a dualizmus idején. LIMES 1999/1. sz.
- HALÁSZ Iván: The Anti-Jewish Legislation in Slovakia – Lawyers and Political System during the Second World War. In: SCHUMANN, Eva – HERGER, Eszter Cs. (szerk.): Nationalsozialismus transnational. Rechts- und Ideologietransfer insbesondere zwischen dem „Dritten Reich und Ungarn. Göttingen 2024, 357–386.
- HALLON, Ludovít: Hospodárstvo Slovenska v rokoch 1939–1945. In: HRADSKÁ, Katarína – KAMENEC, Ivan: Slovenská republika (1939–1945), IV. kötet. Bratislava 2015
- HUBENÁK, Ladislav: Rasové zákonodarstvo na Slovensku (1939–1945). Bratislava 2003
- JELÍNEK, Ješajahu Andrej: Židia na Slovensku v 19. a 20. storočí. Bratislava 1999
- KAMENEC, Ivan: Trauma. Az első Szlovák Köztársaság (1939–1945). Aura 1993
- KAMENEC, Ivan: Po stopách tragédie. Bratislava 1991
- MANÍK, Rudolf: Antisemitická legislatíva v advokácii na Slovensku a v susedných krajinách (1939–1945). In: FIAMOVÁ, Martina: Protižidovské zákonodarstvo na Slovensku a v Európe. Bratislava 2014
- NÍŽŇANSKÝ, Eduard: Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a Slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte. Prešov 1999
- SULAČEK, Jozef: Právnicki práva zbavení I. Bratislava 2014
- VOZÁR, Jozef: Augustín Ráth. Prvý slovenský rektor Univerzity Komenského. Bratislava 2018

³⁷ KAMENEC, Trauma 125.

ABRAM, Helen Ahlke

DOI: 10.15170/DIKE.2024.08.01-02.12

PhD hallgató

Georg August Tudományegyetem, Göttingen*

Zsidóellenes törvényhozás német-magyar összehasonlításban¹

Anti-Semitic Legislation in a German-Hungarian Comparison

Legislation in the 1930s and 1940s in both Germany and Hungary was characterised by anti-Semitic ideas of ‘racial protection’. Against this background, the underlying thought patterns and the mutual influence of the two countries’ legislation are discussed in research literature. Nevertheless, no detailed comparison of the relevant German and Hungarian regulations exists to date. This article therefore looks for parallels that existed between German and Hungarian anti-Jewish laws. To this end, an overview of the relevant German ‘racial legislation’ is first given, before the Hungarian anti-Jewish laws, which are the focus of the analysis, are presented. Finally, a comparison is made between the German and Hungarian legislation.

Keywords: *anti-Jewish laws, racial protection, eugenics, German-Hungarian comparison*

1. Bevezető

A német antiszemitizmus „lassú kiterjedését”² Európa más részeire 1938-ban a külföldi sajtó a legnagyobb Németországból kiinduló fenyegetésként aposztrofálta.³ Az említett újságcikk magyarországi zsidóellenes törvényhozására és a „III. Birodalom” „faji” jogalkotásának a hatására hivatkozva arra is figyelmeztette olvasóit, hogy a zsidó lakosságot a magyar törvényhozás egyre több rágalommal illeti.⁴ *Hans Frank* birodalmi miniszter⁵ 1938 októberében egy budapesti

* ORCID ID: 0009-0004-0941-3028.

¹ A tanulmányt *Hönig Klára* fordította magyarra.

² Az „antiszemitizmus” kifejezés, ami kezdetül fogva politikai jelszó volt, a 19. század utolsó harmadában jelent meg elsőként Németországban, majd más nyelvekben, többek között a magyarban is. Az ennek körében értelmezett zsidóellenes, antiliberális és nacionalista mozgalom kezdetben Németországban, Ausztriában és Magyarországon terjedt el. A szakirodalom az európai antiszemitizmusnak öt artikulációját nevezi meg, amelyek egymást váltva, de akár halmozottan is jelentkezhet. Különbséget tesznek a vallásos zsidóellenesség (az antijudaizmus), a másodlagos büntudat-elhárítás, az anticionista Izrael-ellenesség és az arab-izlám antiszemitizmus között, míg a népi-rasszista antiszemitizmus a modernitás antiszemitizmusaként jelentkezett. Ez „a nemzeté válás folyamatának társadalmat polarizáló mozzanata keretében” a nacionalizmussal és a szociáldarwinista rasszizmussal olvadt össze példának okáért a német Császárságban és az Osztrák-Magyar Monarchiában is. E jelenség háttérének a szakirodalom az „európai antiszemitizmus első transznacionális megnyilvánulásáról” beszél. Lásd: RÜRUP, Emanzipation und Antisemitismus. Studien zur „Judenfrage“ der bürgerlichen Gesellschaft 95., 102–103., 107.; SALZBORN, Antisemitismus 13–14.; BENZ, Antisemitismus: Zum Verhältnis von Ideologie und Gewalt 33., 34. ff.

³ N. N., The Commercial and Financial Chronicle.

⁴ N. N., The Commercial and Financial Chronicle.

⁵ *Hans Frank* (1900. 05. 23. – 1946. 10. 16.) 1934-től 1945-ig tárca nélküli birodalmi miniszter, *Reichsrechtsführer*, azaz a birodalom vezető jogásza és 1934-től 1942-ig a Német Jogakadémia elnöke volt. 1946. október 1-jén a háborús

előadásában, amelyben többek között a „III. Birodalom” „fajvédelmi” rendelkezéseiről beszélt, azt hangsúlyozta, hogy a nemzetiszocializmus „nem exporttermék”.⁶ Mindössze fél évvel korábban, 1938 májusában bocsátották ki Magyarországon a négy kiemelkedő zsidóellenes törvény (az ún. zsidótörvények) közül az elsőt. E törvényhozási folyamat idején mintegy 725.000 zsidó ember élt a korabeli Magyarország területén. Ezenkívül mintegy 100.000 olyan zsidó volt, aki áttért a kereszténységre, de a harmadik zsidótörvény „faji” meghatározása szerint mégis zsidónak számított.⁷ Ezeket a fejleményeket Németországban is figyelemmel kísérték, és kitűnően használták a náci propaganda céljaira. A német média arról számolt be, hogy Magyarország számos előrelépést tett a „közélet zsidó befolyástól való megtisztítása”.⁸ Magyarországon tehát nem az indította el a „zsidótalanítási folyamatot”, hogy Németország oldalán lépett be a háborúba a magyar állam, „hanem annak a politikai felismerése, hogy a deklarált ellenség veszélyes a kontinentális európai új rendre”.⁹

Az alábbi tanulmány azt a kérdést veti fel, hogy mennyiben voltak párhuzamok a német és a magyar zsidóellenes törvényhozás között, illetve hogy lehet-e egyáltalán ebben a tekintetben jogátvételtől beszélni. Ennek érdekében először a vonatkozó német „faji” törvényhozás áttekintésére teszünk kísérletet, majd a magyar zsidótörvényeket elemezzük. A feltett kutatási kérdés megválaszolása szempontjából különös figyelmet fordítunk a korabeli magyar jogászok német szakirodalomban megjelent írásaira, majd a vonatkozó német és a magyar jogszabályokat hasonlítjuk össze.

2. A kutatás jelenlegi állása

Az idézett 1938-as újságcikkhez hasonlóan a mai szakirodalom is a népi-antiszemita mozgalmakkal és a nemzetiszocializmus megsemmisítési politikájával magyarázza „az antiszemitizmus barbár európaiizálódását”.¹⁰ Ebben az összefüggésben a „III. Birodalom” jogalkotásának a magyar „zsidó jogalkotásra” gyakorolt hatása jogosan merül fel.¹¹ Egyesek azt hangsúlyozzák, hogy a magyarországi zsidó lakosság hátrányos megkülönböztetése – Németországgal ellentétben – nem magyarázható a magyar törvényhozás „halmozott radikalizálódásával” vagy a nemzetiszocialista szövetségesek korábbi befolyásával.¹² A törvények ugyanis kevésbé a „faji” fogalmakon, sokkal inkább a felekezeti-nemzeti

főbűnösök nürnbergi perében halálra ítélték, és egy héttel később kivégezték. Lásd: KLEE, Das Personenlexikon zum Dritten Reich 160–161.

⁶ Lásd a *Hans Frank* 1938. október 20. és 23. közötti külföldi útjáról szóló beszámolót, BArch, R 61/571, 198. lap.

⁷ A *Yad Vashem* adatbázisa szerint az 1930-as népszámlálás szerint a zsidók az összlakosság 5,1%-át tették ki. Az egyes területek visszacsatolásának eredményeként 1942-re ez az arány 6%-ra, és így mintegy 800.000 főre emelkedett. Lásd: https://www.yadvashem.org/odot_pdf/microsoft%20word%20-%206433.pdf. Lásd hozzá: CSIKY, Die gesetzliche Regelung der Judenfrage in Ungarn 60–61.

⁸ Lásd a *Hamburger Fremdenblatt* 1940. október 18-i számát, 2.

⁹ MAELICKE, Die Deutsche Volkswirtschaft 1272. *Alfred Maelicke* közgazdász és a Német Gazdaság Reklámtanácsának ügyvezető igazgatója volt, amely a Birodalmi Propagandaügyi Minisztériumnak volt alárendelve. LOOSE, Die Wahrnehmung der Nürnberger Gesetze in Polen und Ostmitteleuropa 105., 118.

¹⁰ SALZBORN, Antisemitismus 15.

¹¹ Lásd ehhez: UNGVÁRY, Der Getriebene und der Treiber 41., 42. ff.; GERLACH, Mord an den europäischen Juden 306–307., 312–313., 314–315., 323–324.; LACZÓ, The Radicalization of Hungarian Antisemitism 39–59.

¹² LOOSE, Die Wahrnehmung der Nürnberger Gesetze in Polen und Ostmitteleuropa 118–119. A „kumulatív radikalizálódás” kifejezés *Hans Mommsen*től származik, aki hangsúlyozza, hogy a „III. Birodalom” fejleményei a jogfosztástól a zsidók kiirtásáig nem egy előre meghatározott terv alapján történtek, és nem egyedül *Adolf Hitler*től eredtek, hanem a „kumulatív radikalizálódás” folyamata volt. Lásd: MOMMSEN, Das NS-Regime und die Auslöschung

gondolkodásmódon és gazdasági érdekeken alapultak azért, hogy a zsidó kisebbség rovására egy nemzeti középosztályt építsenek ki.¹³ Ebben az értelemben a zsidótörvények elsősorban az ország társadalmi elégedetlenségének csillapítására szolgáltak, anélkül, hogy valódi társadalmi-gazdasági reformokat valósítottak volna meg.¹⁴ Ennek fényében legalábbis az első két zsidótörvény esetében el kell utasítani a német „faji” jogalkotás hatását.¹⁵

Mások azonban arra mutatnak rá, hogy a magyar zsidótörvények életbe léptetése szinte egybeesett Csehszlovákia (1938), Kárpát-Ukrajna (1939), Románia (1940) és Jugoszlávia (1941) területi visszaszerzésével, amelyben Magyarország jelentős hasznot húzott a Németországhoz fűződő kapcsolataiból.¹⁶ Magyarország a terület-visszaszerzés következtében érezhette magát úgy, hogy kénytelen zsidótörvényeket hozni.¹⁷ Magyarország zsidóellenes politikájával összefüggésben a törvényeket egy olyan politika kezdeteként említik, amely a „III. Birodalom” antiszemita célkitűzéseire igazodott.¹⁸ A német és a magyar szabályozás részletes összehasonlítása azonban mindeddig nem történt meg.¹⁹

3. A „faji” törvényhozás a „III. Birodalomban”

A nemzetiszocializmus a „fajt” a „nemzet elsődleges értékévé” és a „közösségi élet középpontjává” emelte.²⁰ Úgy tekintették, mint a „jog legfőbb mércéjét”.²¹ Ennek fényében a német lakosságot már nem „egy jogállam egyenrangú polgárainak”, hanem „egy közösség egyforma tagjainak” tekintették.²² A „néptársak” „létbeli homogenitásának”²³ a megóvása, illetőleg helyreállítása érdekében a „fajt” meg kell szabadítani az idegen hatásoktól, és mindezekről a jövőben távol is kell tartani.²⁴ Ennek érdekében 1933 és 1939 között átfogó törvényhozási programot dolgoztak ki a „fajról való gondoskodás” jelszava alatt, amely (állítólag) „a német nemzet testének a tisztaságát és a folytonos fenntartását” szolgálta kifelé irányuló védelmi és kirekesztő mechanizmusok révén.²⁵ A „fajról való gondoskodás” eszközeként a jogalkotás

des Judentums in Europa. Ezzel szemben *Laczó Ferenc* szerint az 1938-as, az 1939-es és az 1941-es zsidótörvény „egyértelműen a belföldi antiszemita mozgósítás és a magyar döntéshozók és képviselők radikalizálódásának eredménye” volt.

¹³ LOOSE, Die Wahrnehmung der Nürnberger Gesetze in Polen und Ostmitteleuropa 118–119.

¹⁴ BRAHAM, The Politics of Genocide 24.; KARSAI, A magyarországi zsidótörvények és -rendeletek 140.; VAGNINI, The Hungarian Anti-Jewish Laws and Relations between Hungary and Germany 69., 70.

¹⁵ FRITZ, Die Verfolgung und Ermordung der ungarischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 33. *Imrédy Béla*, aki az I. és a II. zsidótörvény kidolgozásában vett részt, kifejtette, hogy a II. zsidótörvényt azért terjesztette elő, hogy a szélesebb tömegeket is elérje. Ennek a zsidótörvénynek a kidolgozásában nem játszott szerepet a német befolyás, de *Imrédy* – minden politikai taktikától függetlenül – társadalmi szükségszerűségnek tartotta azt. A nürnbergi törvények hatását az I. zsidótörvényre a szakirodalom is tagadja. Lásd: VAGNINI, The Hungarian Anti-Jewish Laws and Relations between Hungary and Germany 70.

¹⁶ BRAHAM – HANEBRINK, The Holocaust in Hungary 1., 9.; LACZÓ, The Radicalization of Hungarian Antisemitism 48.

¹⁷ BRAHAM – HANEBRINK, The Holocaust in Hungary 9; LACZÓ, The Radicalization of Hungarian Antisemitism 48.

¹⁸ VAGNINI, The Hungarian Anti-Jewish Laws and Relations between Hungary and Germany 79.

¹⁹ Erre a kutatási desiderátumra hívta fel a figyelmet: LACZÓ, The Radicalization of Hungarian Antisemitism 58–59.

²⁰ DEISZ, Rasse und Recht 45–46.; MAYER, Staaten als Täter 38.

²¹ BÖHLER, Über den Geist hinter Auschwitz 159., 161.

²² BÖHLER, Über den Geist hinter Auschwitz 167.

²³ BÖHLER, Über den Geist hinter Auschwitz 167.

²⁴ STUCKART – SCHIEDERMAIR, Rassen- und Erbpflege in der Gesetzgebung des Dritten Reiches 9.

²⁵ DEISZ, Rasse und Recht 46.

jogi meghatározások és törvények formájában szolgált.²⁶ Ez a jogalkotás egyrészt abból indult ki, hogy a cél „*a fajidegeneknek a német nemzet testéből való kizorítása*“, ezért bizonyos jogok megszerzéséhez, tagságokhoz és egyes szakmák gyakorlásához a vér tisztaságára vonatkozó követelményeket állapítottak meg.²⁷ Másrészt törvényeket bocsátottak ki azzal a céllal, hogy „*megakadályozzák a további faji visszaéléseket*“, méghozzá úgy, hogy „*büntető szankcióval kísért tilalmakat állapítottak meg*“.²⁸

A zsidó lakosság elleni erőszak Németországban 1933. január 30. után azonnal megkezdődött. Az első tetőpontot az országos bojkott („*Judenboykotte*”) jelentette, amely április 1-jén a zsidó tulajdonú vállalkozások, valamint a zsidó ügyvédek, bírák és orvosok ellen irányult.²⁹ Míg 1933 előtt nem volt zsidóellenes törvényhozás Németországban, addig a német zsidó lakosság jogfosztását és társadalmi kirekesztését célzó jogi intézkedések most egymás után léptek életbe úgy, hogy köz- és magánéletük túlnyomó részét lefedték, majd pedig meghatározó szerepet töltek be a zsidó lakosság deportálása és meggyilkolása tekintetében is.³⁰

3.1. Törvény a hivatásos közszolgalat helyreállításáról (1933)

A „*fajról való gondoskodási*” egyik első intézkedése az 1933. április 7-i törvény volt, amely a hivatásos közszolgalat helyreállításáról szólt (*Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums*, röviden: *Berufsbeamtengesetz*) volt. Ez volt az első olyan törvény, amely a „faj”, a nép és az állam azonosságának a náci elvén alapult.³¹ A törvénnyel megtörtént a közigazgatási apparátus, az iskolák és az egyetemek első „*megtisztítása*”. A törvény 3. § 1. bekezdése elrendelte a „*nem árja származású*” köztisztviselők nyugdíjazását. Ez a rendelkezés a bírákra, a tanárookra és az egyetemi oktatókra is vonatkozott.³² Bár a törvény a „*nem árja származású*” köztisztviselőkről szólt, elsősorban azokat a személyeket érintette, akik „*egyértelműen zsidó szülőktől vagy nagyszülőktől (...) származtak*”.³³ Ezt a követelményt különösen akkor kellett feltételezni, ha az egyik szülő vagy nagyszülő a zsidó valláshoz tartozott.³⁴ Ezzel a törvény tehát a személyek felekezeti hovatartozását, és nem a „*faji hovatartozását*” vette figyelembe,³⁵ a felekezeti hovatartozásból azonban következtetni lehet a „*faji hovatartozásra*”.³⁶ Csak a származással kapcsolatos kétségek esetén kellett szakértői jelentést készíteniük a „*Birodalmi Belügyminisztérium által*

²⁶ JASCH, Die Rassengesetzgebung im „Dritten Reich“ 165.; BÖHLER, Über den Geist hinter Auschwitz 161.

²⁷ STUCKART – SCHIEDERMAIR, Rassen- und Erbpflege in der Gesetzgebung des Dritten Reiches 9–10.

²⁸ STUCKART – SCHIEDERMAIR, Rassen- und Erbpflege in der Gesetzgebung des Dritten Reiches 9–10.

²⁹ ADAM, Judenpolitik im Dritten Reich 47–48.; RÜRUP, Der lange Schatten des Nationalsozialismus 46.

³⁰ JASCH, Die Rassengesetzgebung im „Dritten Reich“ 165.

³¹ RETHMEIER, „Nürnberger Rassegesetze“ und Entrechtung der Juden im Zivilrecht 39.

³² Dritte Verordnung zur Durchführung des Gesetzes zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums vom 6. Mai 1933, RGBl. I, 245., az 1. §-hoz fűzött 2. megjegyzés.

³³ Erste Verordnung zur Durchführung des Gesetzes zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums vom 11. April 1933, RGBl. I, 195., a 3. § 2. bekezdésének 1. mondatához fűzött megjegyzés.

³⁴ Erste Verordnung zur Durchführung des Gesetzes zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums vom 11. April 1933, RGBl. I, 195., a 3. §-hoz fűzött 2. megjegyzés 2. bekezdés 1. mondat 2. pontja.

³⁵ JASCH, Die Rassengesetzgebung im „Dritten Reich“ 168.

³⁶ SEEL, Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums (a 3. §-hoz fűzött 3. megjegyzés). Ezt a vélelmet jól szemlélteti a törvény végrehajtásáról szóló kérdőív, amelyben csak a szülők és nagyszülők felekezeti hovatartozására kérdeztek rá. Lásd: Anlage zur Dritten Verordnung zur Durchführung des Gesetzes zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums vom 6. Mai 1933, RGBl. I, 245., 253. ff.

kijelölt fajkeutatasi szakértőnek“.³⁷ A közszolgálatban dolgozók és az alkalmazottak is érintettek voltak, akikre a törvény rendelkezéseit értelemszerűen alkalmazni kellett.³⁸ Ezzel a törvény túllépett a közszolgálati jog tényleges hatályán.³⁹

1935-ig az 1914. augusztus 1-je óta köztisztviselői jogviszonyban álló, vagy az I. világháborúban harcoló zsidó köztisztviselőket nem érintették az elbocsátási intézkedések.⁴⁰ Ez a kivételezettség azonban csak 1935 végéig tartott. A birodalmi állampolgársági törvény első rendeletének⁴¹ elfogadásával a korábban kivételezettséget élvező zsidó személyeket 1935. december 31-i hatállyal szintén nyugdíjazták, így a korábbi kivételezettségek megszűntek. A zsidó emberektől ezzel végérvényesen megtagadták a közhivatalok betöltésének lehetőségét.

3.2. A nürnbergi törvények (1935)

„Alapvető megoldást“ hozott a (feltételezett) zsidó „faji problémára“⁴² a birodalmi állampolgársági törvény⁴³ és a német vér és a német becsület védelméről szóló törvény⁴⁴ (rövidítve: vérvédelmi törvény), amelyek együttesen nürnbergi törvényekként váltak ismertté.⁴⁵ Ezek a zsidó népességet végleg kiirták a német birodalmi közösségből,⁴⁶ és megvalósult a „zsidó és német vér“ politikai és biológiai alapú szétválasztása.⁴⁷ E tekintetben a törvények „keretet és iránymutatást képeztek, amelyhez a zsidó és vegyes vérűekkel kapcsolatos valamennyi intézkedésnek és rendelkezésnek igazodnia kellett“.⁴⁸ A birodalmi állampolgársági törvény rögzítette a „zsidó-fogalmat“, és megvonta a politikai jogokat az e kategóriába eső személyektől. Kimondta azt is, hogy csak a „birodalmi állampolgárok“ jogosultak a politikai jogok gyakorlására.⁴⁹ Azonban csak azok lehettek „birodalmi állampolgárok“, akik „német vagy fajrokon vérűek“ voltak (2. § 1. bek.), azaz a zsidók birodalmi állampolgársága kizárt volt.⁵⁰

A birodalmi állampolgársági törvény első rendelete (5. § 1. bek.) szerint zsidónak minősült az⁵¹, „aki legalább három teljesen zsidó nagyszülőjétől származik“. Szintén ide tartozott „az a vegyes fajú, állampolgársággal rendelkező személy, aki két teljesen zsidó nagyszülőjétől származik, a) aki a törvény hatálybalépésekor a zsidó vallási közösséghez tartozott vagy azt követően felvételt nyert abba, b) aki a törvény hatálybalépésekor zsidóval kötött házasságban élt vagy azt követően köt házasságot, c) aki az (1) bekezdés szerinti

³⁷ Erste Verordnung zur Durchführung des Gesetzes zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums vom 11. April 1933, RGBl. I, 195., a 3. § 3. bekezdéséhez fűzött 2. megjegyzés.

³⁸ Dritte Verordnung zur Durchführung des Gesetzes zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums vom 6. Mai 1933, RGBl. I, 245., a 15. § 1. mondata.

³⁹ RETHMEIER, „Nürnberger Rassegesetze“ und Entrechtung der Juden im Zivilrecht 39.

⁴⁰ Erste Verordnung zur Durchführung des Gesetzes zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums vom 11. April 1933, RGBl. I, 195., a 3. § 2. bekezdés 2. pontja.

⁴¹ Erste Verordnung zum Reichsbürgergesetz vom 14. November 1935, RGBl. I, 1333, 4. § 2. bekezdés.

⁴² STUCKART – GLOBKE, Kommentare zur deutschen Rassengesetzgebung 15.

⁴³ Reichsbürgergesetz vom 15. September 1935, RGBl. I 1935, 1146.

⁴⁴ Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre vom 15. September 1935, RGBl. I 1935, 1146.

⁴⁵ STUCKART – GLOBKE, Kommentare zur deutschen Rassengesetzgebung 15.

⁴⁶ Ehhez lásd: JASCH, Die Rassengesetzgebung im „Dritten Reich“ 177. ff.

⁴⁷ STUCKART – GLOBKE, Kommentare zur deutschen Rassengesetzgebung 16.

⁴⁸ STUCKART – GLOBKE, Kommentare zur deutschen Rassengesetzgebung 47.

⁴⁹ 2. § 3. bek., lásd hozzá: STUCKART – GLOBKE, Kommentare zur deutschen Rassengesetzgebung 53.

⁵⁰ STUCKART – GLOBKE, Kommentare zur deutschen Rassengesetzgebung 53. Ezzel a szabályozással a birodalmi állampolgársági törvény megvalósította az NSDAP 1920-as pártprogramjának egyik alapvető követelését.

⁵¹ Erste Verordnung zum Reichsbürgergesetz vom 14. November 1935, RGBl. I, 1333.

zsidóval kötött házasságból származik (...), d) aki a törvény (1) bekezdése szerinti zsidóval kötött házasságon kívüli közösülésből származik és 1936. július 21. után házasságon kívül született” (2. bek.). Ugyanezen rendelet 2. § 2. bekezdése szerint „vegyes származású (keverék) zsidó” volt az, aki egy vagy két „teljesen zsidó nagyszülőltől” származott, feltéve, hogy a birodalmi állampolgársági törvény első rendeletének 5. § 2. bekezdése értelmében nem számítottak zsidónak. Ez a meghatározás különbséget tett az „első ági keverék” (két „teljesen zsidó” nagyszülőltől való származás) és a „másod ági keverék” (egy „teljesen zsidó” nagyszülőltől való származás) között.⁵² A „faji” besorolás a házassági anyakönyvi kivonatokon alapult, amelyek alapján meg lehetett állapítani a nagyszülők vallási hovatartozását.⁵³

Az első- vagy másodági zsidó vagy „vegyes származású” besorolásnak különösen a házassági jog szempontjából volt döntő jelentősége. A vérvédelmi törvény (1. § 1. bek. 1. mondat) tiltotta a zsidók és a „német vagy fajrokon vérű” állampolgárok közötti házasságkötést. Két német állampolgárságú „másod ági vegyes származású” házassága szintén tilos volt az első végrehajtási rendelet szerint.⁵⁴ Az „első ági vegyes származású személynek” azonban engedélyt kellett igényelnie ahhoz, hogy „német vérű” vagy „másod ági vegyes származású” állampolgárral kössön házasságot.⁵⁵ A zsidók és a „német vagy fajrokon vérű” állampolgárok közötti házasságon kívüli közösülés szintén tilos volt (2. §). A „vegyes házasságok tilalmának” (1. §) megsértését fegyházban letöltendő szabadságvesztéssel, a 2. § megsértését pedig börtönben vagy fegyházban letöltendő szabadságvesztéssel vagy büntetőmunkával fenyegették.⁵⁶ Ezekkel a rendelkezésekkel a „faji” törvényhozás mélyen behatolt a magánszférába.

3.3. További „faji” alapú foglalkozási korlátozások

1939-ig számos törvény és rendelet született, amelyek mindenek előtt tovább korlátozták a zsidó személyek szakmai és gazdasági jogait, mielőtt a „zsidókérdéssel kapcsolatos jogalkotás” 1939 júliusában a birodalmi állampolgársági törvény tizedik rendeletével „biztos lezárásra került”.⁵⁷ Ezek a korlátozások különösen a jogi és orvosi szakmát, valamint a sajtót érintették. Ezenkívül a hivatásos közszolgálat helyreállításáról szóló törvényt az ügyvédi gyakorlat engedélyezéséről szóló törvény kísérte,⁵⁸ amely megteremtette az első jogalapot a „nem árja származású” ügyvédek engedélyének visszavonására vagy megtagadására (1. § 1. bek.). E szabályozás alapján a zsidó ügyvédek többsége elvesztette az engedélyét.⁵⁹ Kivételt képeztek ismét azok az ügyvédek, akik 1914. augusztus 1-je óta rendelkeztek engedéllyel, vagy akik az I. világháborúban frontszolgálatos katonaként harcoltak (1. § 2. bek.). A bürokratikus zaklatás azonban velük szemben is megkezdődött, mivel a zsidó ügyvédek

⁵² Runderlass des Reichsministers des Innern vom 26. November 1935, Ministerial-Blatt des Reichs- und Preußischen Ministeriums des Innern 1935, 1429.

⁵³ JASCH, Die Rassengesetzgebung im „Dritten Reich“ 184.

⁵⁴ Erste Verordnung zur Ausführung des Gesetzes zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre vom 14. November 1935, RGBl. I, 1334., 4. §.

⁵⁵ Erste Verordnung zur Ausführung des Gesetzes zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre vom 14. November 1935, RGBl. I, 1334., 3. §.

⁵⁶ ESSNER, Die „Nürnberger Gesetze“ oder Die Verwaltung des Rassenwahns 174–175., 219. ff.

⁵⁷ STUACKART – SCHIEDERMAIR, Rassen- und Erbpflege in der Gesetzgebung des Dritten Reichs 84. ff.; Zehnte Verordnung zum Reichsbürgergesetz vom 4. Juli 1939, RGBl. I, 1097.

⁵⁸ Gesetz über die Zulassung zur Rechtsanwaltschaft vom 7. April 1933, RGBl. I, 188.

⁵⁹ RETHMEIER, „Nürnberger Rassegesetze“ und Entrechtung der Juden im Zivilrecht 45.

a náci által különösen gyűlölt szakmai csoporthoz tartoztak.⁶⁰ A Nemzetszocialista Jogászok Szövetsége (*Bund Nationalsozialistischer Juristen*) például a zsidók teljes kizárását követelte a német joggyakorlatból.⁶¹

1935 decemberében törvény tiltotta meg a zsidó ügyvédeknek a külföldi jogi ügyek intézését, beleértve a jogi tanácsadást is,⁶² amit közelebbről a végrehajtási rendelet 5. §-a szabályozott.⁶³ 1938 szeptemberében került sor aztán a „teljes kizárásukra“. A birodalmi állampolgársági törvény ötödik rendelete⁶⁴ most már kivétel nélkül eltiltotta a zsidókat az ügyvédi hivatás gyakorlásából, és 1938. november 30-án elrendelte a zsidó ügyvédek ügyvédi engedélyének visszavonását is (1. §). A birodalmi állampolgársági törvény hatodik rendeletével⁶⁵ a szabadalmi ügyvédi hivatás gyakorlásától is eltiltották őket (1. § 1. bek.), és csak néhány „tanácsadó“ képviselhetett zsidót, illetve adhatott jogi tanácsot zsidó ügyfeleknek (Ötödik rendelet a birodalmi állampolgársági törvényhez 8. §). A szakma gyakorlása tehát legkésőbb 1938 őszétől már nem volt lehetséges zsidók számára, és jogi képviselők is erősen beszűkültek.

1935-től a zsidó orvosok hasonló sorsra jutottak, mint az ügyvédek. Miután a birodalmi állampolgársági törvény első végrehajtási rendelete (4. § 2. bek.) előírta, hogy a zsidó köztisztviselők 1935. december 31-i hatállyal nyugdíjba vonulnak, ugyanezen törvény második végrehajtási rendelete⁶⁶ kiterjesztette a kötelezettséget az állami és nonprofit kórházakban dolgozó orvosokra (6. §) is. A negyedik rendelet megvonta a zsidó orvosoktól az orvosi hivatás gyakorlására vonatkozó engedélyt, és ezt a szakmai tilalmat a nyolcadik rendelet kiterjesztette a zsidó fogorvosokra, állatorvosokra és gyógyszerészekre is.

Emellett a sajtót sem kímélték a „faji gondoskodási“ intézkedések. 1933. október 4-én a szerkesztőkről szóló törvény⁶⁷ kötelezett minden sajtóorgánumot arra, hogy „árja származású“ titkárt nevezzen ki, aki nem volt házastárs „nem árja házastárral“ (5. § 3. szám).

További korlátozások érintették a zsidó kereskedőket is, akiknek a birodalmi állampolgársági törvény harmadik rendeletének megfelelően zsidó cégként kellett megjelölniük vállalkozásukat.

3.4. Közbenső következtetés

A közigazgatás és a gazdaság számára a felsorolt rendelkezések a zsidó lakosság megalkuvás nélküli kiszorítását és jogfosztását jelentették, és így keresetüktől és megélhetésüktől való megfosztásukat is. Bár ezek bizonyos területekre vonatkozó, egyedi szabályozások voltak, 1935-től kezdve mélyen behatoltak az érintettek magánéletébe is. A leírt intézkedések így a zsidó lakosság célzott,

⁶⁰ RIEGER, Berufsverbot für jüdische Rechtsanwälte in Bayern 1. Konkrét példákkal az ügyvédekkel szembeni ellenszenvre lásd: RETHMEIER, „Nürnberger Rassegesetze“ und Entrechtung der Juden im Zivilrecht 44.

⁶¹ RETHMEIER, „Nürnberger Rassegesetze“ und Entrechtung der Juden im Zivilrecht 43–44.; RIEGER, Berufsverbot für jüdische Rechtsanwälte in Bayern 2.

⁶² Gesetz zur Verhütung von Mißbräuchen auf dem Gebiet der Rechtsberatung vom 13. Dezember 1935, RGBl. I 1478., 1. §.

⁶³ Verordnung zur Ausführung des Gesetzes zur Verhütung von Mißbräuchen auf dem Gebiet der Rechtsberatung vom 13. Dezember 1935, RGBl. I, 1481.

⁶⁴ Fünfte Verordnung zum Reichsbürgergesetz vom 27. September 1938, RGBl. I, 1403.

⁶⁵ Sechste Verordnung zum Reichsbürgergesetz vom 31. Oktober 1938, RGBl. I, 1545.

⁶⁶ Zweite Verordnung zum Reichsbürgergesetz vom 21. Dezember 1935, RGBl. I, 1524.

⁶⁷ Schriftleitergesetz vom 4. Oktober 1933, RGBl. I, 713.

szisztematikus jogfosztását testesítették meg a köz- és magánélet szinte minden területén, amelyet 1933-tól kezdődően fokozatosan valósítottak meg.

4. Az ún. zsidókérdés megjelenése Magyarországon

A magyar társadalomban és politikában az ún. zsidókérdés a trianoni békeszerződés felülvizsgálatával együtt a 20. század első felének egyik legmeghatározóbb kérdésévé vált.⁶⁸ A magyarországi izzó antiszemitizmus, amely ezzel együtt járt, és végül az 1930-as évek végén a zsidótörvények meghozatalához vezetett, nem csak a „III. Birodalomhoz“ való kapcsolódás révén jött létre, hanem már a *Horthy*-korszak elején is burjánzott az országban.⁶⁹ Magyarország az I. világháború végén pusztító vereséget szenvedett. A háború következtében az ország elvesztette korábbi területének kétharmadát a szomszédos államokkal szemben, ezáltal hatalmas mezőgazdasági területeket, fontos termelési létesítményeket és munkahelyek millióit is.⁷⁰ A veszteségek politikailag is mély „orientációs válságba“ sodorták az országot.⁷¹ A háború befejezése után forradalmi hullám tört ki, amelynek következtében a korábbi törvényhozó hatalom beszüntette tevékenységét, és előkészületeket tettek az alkotmányozó nemzetgyűlés összehívására.⁷² Az ezt követő időszakban összesen nyolc kormány bukott meg.⁷³ Ezek egyike volt *Kun Béla* tanácsköztársasága, amelyet 1919 márciusában kiáltottak ki és 1919 augusztusáig tartott. A magyar tanácsköztársaság „vörös terror“ jelzője, amely a tényleges és feltételezett politikai ellenfelek erőszakos üldözésére szolgált, és több száz áldozatot követelt.⁷⁴ Az a tény, hogy a tanácsköztársaságban a vezető kormányzati pozíciók nagy hányadát zsidó emberek töltötték be,⁷⁵ az antiszemita gyűlöletet szította,⁷⁶ és Magyarországon is létrejött a „judeoközösség mítosza“.⁷⁷ Az a narratíva terjedt el, hogy a

⁶⁸ UNGVÁRY, Die „Judenfrage“ in der Sozial- und Siedlungspolitik 287.

⁶⁹ A *Horthy*-korszakbeli antiszemitizmussal kapcsolatban lásd: JAKAB, Magyar és keresztény ország. Az 1945 utáni antiszemitizmusra vonatkozóan lásd: REUVENI, Holocaust and Genocide Studies 41–62.

⁷⁰ FISCHER, Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn 135. ff.

⁷¹ FRITZ, Die Verfolgung und Ermordung der ungarischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 20., 23.

⁷² SZABÓ, An der Grenze von Demokratie und autoritärem Regime 11. ff.

⁷³ 1918 októberében megalakult a Magyar Nemzeti Tanács, amely *Károlyi Mihály* (1875–1955) vezetésével megkísérelte a polgári demokrácia megteremtését. Miután az antant hatalmak tisztán magyarok lakta területek kiürítését követelték, *Károlyi* kormánya lemondott. A hatalmat a szociáldemokratáknak adták át, akik 1919 márciusában egyesültek a *Kun Béla* (1886–1938) vezette Kommunista Párttal, és megalakították a Magyar Szocialista Pártot. Ez utóbbi kiáltotta ki a tanácsköztársaságot, amely mindössze 133 napig tartott. Amikor 1919 augusztusában a román csapatok bevonultak Budapestre, a tanácsköztársaság megbukott, *Kun Béla* pedig ausztriai száműzetésbe menekült. 1919 novemberében *Vitéz Nagybányai Horthy Miklós* (1868–1957) vezetésével az ún. Nemzeti Hadsereg bevonult Budapestre, majd a Nemzetgyűlés 1920. március 1-jén Magyarország határozatlan idejű kormányzójának választotta *Horthyt*. Lásd: BAK, Die Diskussion der Räterepublik in Ungarn 551.; KELLMANN, Dimensionen der Mittäterschaft 431.; FRITZ, Die Verfolgung und Ermordung der ungarischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 20–21.

⁷⁴ FRITZ, Die Verfolgung und Ermordung der ungarischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 21. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a zsidók nemcsak az elkövetői oldalon voltak jelen, hanem a tanácsköztársaság áldozatai között is nagy számban előfordultak. UNGVÁRY, Die „Judenfrage“ in der Sozial- und Siedlungspolitik 291.

⁷⁵ UNGVÁRY, Die „Judenfrage“ in der Sozial- und Siedlungspolitik 291; SZABÓ, An der Grenze von Demokratie und autoritärem Regime 13.

⁷⁶ FISCHER, Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn 143–144.

⁷⁷ UNGVÁRY, Die „Judenfrage“ in der Sozial- und Siedlungspolitik 291. Lengyelországgal kapcsolatban lásd: PUFELSKA, Die „Judäo-Kommune“.

világháború utolsó napjaiban a forradalom előkészületei nagyrészt a zsidóságnak voltak köszönhetőek, amely rövid időre „*magához ragadta a hatalmat*”.⁷⁸ A „*fehér terror*” válaszként következett a „*vörös terrorra*”. A „*fehér terror*” során az 1919 őszén, illetve az év végén és 1920 elején gerjesztett gyűlölet a zsidó lakosság elleni erőszakhullámban tört ki.⁷⁹

Magyarországon a zsidó lakosságot bevándorló vagy betelepült rétegnek tekintették, amely felfogása, érzelmei és habitusa miatt nem tudott alkalmazkodni a lakosság többi rétegéhez.⁸⁰ A magyar antropológia odáig ment, hogy a zsidókat azzal vádolta, hogy állítólagos másságuk miatt képtelenek a magyar „*népközösséggel*” közösségi érzést létrehozni.⁸¹ Így szerintük zsidók voltak az egyetlen nagyobb etnikai csoport, amely különbözött a magyaroktól és más „*árja nemzetiségektől*”.⁸² Ráadásul a zsidó lakosság az idők folyamán hatalmas gazdasági terjeszkedést ért el, így jelentős pozíciókat töltöttek be a gazdasági életben és a szabad foglalkozásokban.⁸³

A zsidó lakoságnak a magyar lakossággal szembeni mennyiségi és minőségi képzettségi előnye az antiszemitizmust ráadásul társadalmi kérdéssé tette. E folyamatok során figyelhető meg a magyar politikában az ún. „*zsidókérdés*” megjelenése, amelynek „*megoldására*” 1919 és 1944 között többször hangzottak el újabb és újabb követelések a zsidó lakossággal szembeni diszkriminatív intézkedések irányában.⁸⁴ Ez nemcsak gazdasági, hanem kulturális kérdés is volt, ahol a „*szellemi elidegenedést*” „*még a gazdasági elidegenedésnél is fenyegetőbbnek*” tartották, „*mert következményei a nemzet életére nézve sokkal mélyrehatóbbak és tartósabbak, és gyakran hamis képet adnak a világnak a magyarságról, a magyar életről és törekvésekről*”.⁸⁵ A gazdasági szféra és a szabad foglalkozások zsidó lakosság általi „*túlzott betöltése*” további ellenségeskedéshez vezetett. Magyarországon állítólagos „*zsidó hálózat*” alakult ki, amely „*a magyar lakosság kiszípolozására és a zsidó előny ügyes megőrzésére irányul az egész országban. A városokban a zsidó a magyarosított német polgárság helyét foglalta el, míg a falvakban kereskedőként, üzletemberként és a szabad foglalkozások tagjaként helyezkedett el*”.⁸⁶ A magyar közvélemény már nem volt hajlandó elfogadni a nagy egyensúlytalanságot az országban azonban – hangzott a jogfosztás

⁷⁸ CSIKY, Die gesetzliche Regelung der Judenfrage in Ungarn 60., 61–62.

⁷⁹ FISCHER, Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn 138.

⁸⁰ CSIKY, Die gesetzliche Regelung der Judenfrage in Ungarn 60., 61. Ehhez lásd még FISCHER, Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn 138.

⁸¹ SOMOGYI, Fajiság és a magyar nemzet 80.

⁸² 1941. évi XV. törvénycikk indokolása a házassági jogról szóló 1894: XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről.

⁸³ A zsidó népesség egyes szakmák szerinti megoszlásának számszerű elemzése világossá teszi, hogy a törvény indoklása milyen „kiegyensúlyozatlanságra” utalt. 1930-ban a zsidó lakosság az ügyvédek 49,2 %-át, a magánorvosok 54,5 %-át, a magánmérnökök 30,4 %-át és a magán vegyészek 45,1 %-át tette ki. A szerkesztők és újságírók 36,7 %-át és a színészek 24,1 %-át is ők tették ki. Budapesten a számok egyes esetekben magasabbak voltak. Itt a zsidók az ügyvédek 55,8 %-át, az orvosok 67,2 %-át és a magánmérnökök 36 %-át tették ki. A kereskedelem és a bankszektorban foglalkoztatottak 40%-a volt zsidó származású. Bár az iparban és kereskedelemben a zsidók száma általában csak 8,3% volt, de egyes ágazatokban ez az arány jelentősen magasabb lehetett, például a szállodaiparban 20%, a nyomdaiparban pedig 53,7%. A szörmekereskedők 22,3%-a, az ipari tisztviselők 33,4%-a volt zsidó származású. Ezzel szemben a mezőgazdasági munkásoknak mindössze 0,1%-a, a mezőgazdasági cselédeknek 0,3%-a, a kőműveseknek 0,5%-a, az ipari munkások 5,6%-a, a napszámosoknak 1,3%-a és a háztartási alkalmazottak 1,9%-a volt zsidó, lásd: CSIKY, Die gesetzliche Regelung der Judenfrage in Ungarn 60–61. További számok található még a következő műben: RIEDL, Die Juden in Ungarn 171., 177. ff.

⁸⁴ LACZÓ, Verwirrte Fäden, blinde Flecken. Die ungarischen Juden in der Horthy-Ära 73., 74.

⁸⁵ RIEDL, Die Juden in Ungarn 171., 179.

⁸⁶ RIEDL, Die Juden in Ungarn 171., 175.

indoklása, mivel a „zsidók“ elfoglalják azokat a szakmákat, amelyek a nemzeti és a szellemi élet irányításában kiemelkedő szerepet játszanak.⁸⁷

4.1. Az 1920. évi XXV. törvénycikk

A politikai és társadalmi fejlemények következtében már 1920-ban elfogadták az első zsidóellenes törvény Magyarországon.⁸⁸ Ez a *numerus clausus* bevezetésével⁸⁹ jelentős mértékben korlátozta a zsidó lakosság felsőoktatásba történő felvételét, amely korábban az egyetemi hallgatók mintegy 36 százalékát tette ki.⁹⁰ A törvény még nem foglalkozott kifejezetten a zsidó lakossággal mint személycsoporttal. Inkább azt írta elő, hogy az 1920/21-es tanév kezdetétől csak olyan személyek vehetők fel a felsőoktatásba, akik fenntartás nélkül a nemzeti állam mögött állnak és erkölcsileg megbízhatóak (1. § 1. bek.). Ezen kívül rögzítette, hogy a hallgatók arányát a jövőben az országban élő „faj“ vagy nemzetiség arányához kellett igazítani (3. § 3. bek.). A zsidó diákság szinte az egyetlen „felülreprezentált“ csoport volt a felsőoktatásban, azaz a jogszabály elsődleges célpontját képezte,⁹¹ és a felsőoktatásban való korábbi részvételt tekintve öt százalék körüli csökkentést jelentett.⁹²

Bár ezeket a rendelkezéseket 1928-ban hatályon kívül helyezték, a törvénynek mégis megvolt az a hatása, hogy rögzült a társadalomban⁹³ az a gondolat, hogy a „zsidókérdést“ jogalkotási eszközökkel lehet megoldani, és ezzel együtt – első ízben – megjelent a „fajvédelem“ eszméje a jogkorlátozó politika keretei között.⁹⁴ Ebben az időszakban a diákszövetségekben erőszakos zsidóellenes zavargásokra is sor került, amelyek rendszerint a zsidó diákokat az egyetemekre való bejutásban akadályozták. Ugyanakkor a *Teleki*-kormány (1920/21) alatt számos zsidóellenes rendelet is született, mint például a 3.000 zsidó kocsmáros szeszital-engedélyének visszavonása vagy a zsidók közfürdőhasználati engedélyének egyes településeken kiválasztott napokra való korlátozása. További intézkedés volt az 1914 után Magyarországra érkezett zsidók kiutasítása az országból.⁹⁵ Ennek fényében az antiszemitizmus az 1920-as évek végére elérte a magyar társadalom egészét. Bár az út a „főhorrortól“ és az 1920. évi XXV. törvénycikktől a zsidótörvényekig nem volt egyenes,⁹⁶ ezek a fejlemények mindazonáltal előfeltételeivé váltak az 1930-as évek végétől jelentkező zsidóellenes jogalkotásnak.

⁸⁷ CSIKY, Die gesetzliche Regelung der Judenfrage in Ungarn 60., 61.

⁸⁸ 1920. évi XXV. törvénycikk a tudományegyetemre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról.

⁸⁹ A zsidó diákságra gyakorolt hatásokról lásd: KIRÁLYI, Az egyetemi hallgatóság társadalmi arculata Magyarországon a két világháború között. A zsidótörvényekkel kapcsolatos részletes jogi információkat lásd: KOVÁCS, A numerus clausus és a zsidótörvények összefüggéséről 128–139.

⁹⁰ FRITZ, Die Verfolgung und Ermordung der ungarischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 23.

⁹¹ VAGNINI, The Hungarian Anti-Jewish Laws and Relations between Hungary and Germany 69.

⁹² CSIKY, Die gesetzliche Regelung der Judenfrage in Ungarn 60 – 61.; VITÁRI, Ungarn in der Zwischenkriegszeit.

⁹³ KOVÁCS, The Case of the Teleki Statue: New Debates on the History of the Numerus Clausus in Hungary 191., 193–194.

⁹⁴ RADOCSAY, Rechtserneuerung in Ungarn 24. Áttekintést ad a mai diskurzusról az 1920. évi XXV. törvénycikk és az 1938-tól kezdődő zsidótörvények közötti folytonosságról a következő mű: LACZÓ, The Radicalization of Hungarian Antisemitism 40. ff.

⁹⁵ FRITZ, Die Verfolgung und Ermordung der ungarischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 24.

⁹⁶ ROMSICS, Trianon und der Holocaust. Die ungarischen Traumata des 20. Jahrhunderts 57. *Arató István* arra is rámutat, hogy az „új jognak“ nincs szerves kapcsolata a korábbi jogszabályokkal, mivel a háború utáni időszak egyes rendelkezései csak részben fedték a „problémát“. Lásd: ARATÓ, Az 1938. május 29-i törvény a társadalmi és gazdasági élet hatályosabb

5. A magyar zsidótörvények (1938–1942)

1933-tól Magyarország külpolitikai szempontból közeledett a „III. Birodalomhoz”.⁹⁷ Többek között ez is hozzájárult ahhoz, hogy a nemzetiszocialista „faji” törvényhozást érdeklődéssel követték, sőt üdvözölték,⁹⁸ így például 1938 októberében a német „faji” törvények főbb jellemzőinek magyarázatát a Magyar Bírák és Ügyészek Szövetsége tapsviharral fogadta,⁹⁹ 1942-ben pedig a magyar Igazságügyi Minisztérium kijelentette, hogy aligha volt még egy olyan nemzet, amely nagyobb érdeklődéssel és megértéssel követte volna a „III. Birodalom” intézkedéseit a „zsidókérdés” megoldásával kapcsolatban 1935-ben, mint Magyarország. A nürnbergi törvények életbe lépése arra a felismerésre vezette a magyar politikát, hogy az itthoni körülményeket is alakíthatja hasonló módon.¹⁰⁰

1938 és 1942 közötti időszakban a magyar törvényhozó 21 zsidóellenes törvényt fogadott el, illetve ha ehhez hozzávesszük az 1920. évi XXV. törvénycikket is, akkor a *Horthy*-korszakban 22 ilyen törvényről beszélhetünk.¹⁰¹ 1938 és 1944 között további 367 zsidókra vonatkozó rendelet is született, amelyek közül 194 kormányrendelet volt.¹⁰² A törvények és rendeletek gazdasági és birtokpolitikai intézkedésekre, a zsidó emberek polgári jogainak és szabadságjogainak korlátozására, valamint „fajvédelmi intézkedésekre” vonatkoztak. Mindezek körében a négy, zsidótörvény néven ismert törvény különösen drasztikus hatású volt. Kibocsátásuk három szakaszra osztható: „*az érzékelés és a kísérletezés időszaka*” (1938), „*a terjesztés és az elvek időszaka*” (1939), végül pedig „*a hiányosságok megszüntetésének időszaka*” (1941-től), melynek a célja az volt, hogy „*végleges és kielégítő*” megoldást találjanak a „zsidókérdésre” vonatkozóan.¹⁰³ Az előzők rendelkezéseit jelentősen megszigorította a III. zsidótörvény, amelyet „*magyar fajvédelmi törvényként*” ismernek a német szakirodalomban, majd a IV. zsidótörvény a korábbi rendelkezések további szigorítását és megerősítését hozta.

5.1. Az I. zsidótörvény (1938)

Az I. zsidótörvény az 1938. évi XV. törvénycikk volt „*a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról*” elnevezéssel.¹⁰⁴ Egy román törvényt követően ez volt a második antiszemita

biztosításáról 311., 315–316. *Laczó* áttekintést ad a történészek ezzel kapcsolatos vitájáról: LACZÓ, The Radicalization of Hungarian Antisemitism 41.

⁹⁷ FRITZ, Die Verfolgung und Ermordung der ungarischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 27.

⁹⁸ CSIKY, Die gesetzliche Regelung der Judenfrage in Ungarn 60.

⁹⁹ Lásd a *Hans Frank* 1938. október 20. és 23. közötti külföldi útjáról készült jelentést: BA Berlin-Lichterfelde, R 61/571, 198–199. lap; N. N., Reichsminister Dr. Frank sprach in Budapest 151.

¹⁰⁰ CSIKY, Die gesetzliche Regelung der Judenfrage in Ungarn 60.

¹⁰¹ Egy felsorolás található: KARSAI, A magyarországi zsidótörvények és -rendeletek 141. ff.

¹⁰² KARSAI, A magyarországi zsidótörvények és -rendeletek 144. Németországban például *Endre László* budapesti alispán fajvédelmi rendeleteit ismerték. *Endre* közismert antiszemita volt, aki szoros kapcsolatot tartott fenn Németországgal, lásd: N. N., Rassenschutzmaßnahmen in Ungarn 38.; VAGNINI, The Hungarian Anti-Jewish Laws and Relations between Hungary and Germany 77.

¹⁰³ CSIKY, Die gesetzliche Regelung der Judenfrage in Ungarn 60., 62., 64., 68–69.

¹⁰⁴ 1938. évi XV. törvénycikk a társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról. A törvény szöveg német nyelvű fordítása a következő helyen olvasható: FRITZ, Die Verfolgung und Ermordung der ungarischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 137. ff. (14. sz. dokumentum).

törvény Európában, amely a „III. Birodalmon“ kívül született meg.¹⁰⁵ Tartalmazta a zsidó-fogalom első meghatározását, valamint a zsidók bizonyos szakmákban betöltött arányára és fizetésére vonatkozó százalékos korlátozásokat 1938 és 1943 között.

A törvényben használt zsidó-fogalmat kizárólag az izraelita vallási közösséghez való tartozás határozta meg.¹⁰⁶ Ennek megfelelően mindenki zsidónak számított, aki az izraelita vallási közösség tagja volt, vagy aki csak 1919. július 31. után tért át valamelyik keresztény felekezethez. Továbbá, aki 1919. július 31. után született, az is ide tartozott, feltéve, hogy legalább az egyik szülője az izraelita vallási közösség tagja volt. Az 1919. július 31-i határidő a zsidók 1919-ben tanúsított „nemzetellenes magatartásából“ és az 1919 augusztusa óta tartó megkülönböztetésükből következett.¹⁰⁷ A jogalkotó úgy vélte, hogy ettől kezdve a zsidók „önkéntes és önzetlen beilleszkedése a nemzet egészébe“ többé nem feltételezhető.¹⁰⁸ Az I. zsidótörvény 4. §-a és a végrehajtási rendelet 21. §-a szerint kivételt képezett e rendelkezések alól az, ha a zsidó apa az I. világháborúban meghalt, vagy hadirokkantként tért vissza, tűzoltó volt, vagy ha a zsidó anya háborús özvegy volt. Bár a definíció nem használt „faji jellemzőket“, a zsidóságot e meghatározás szerint 1919. augusztus 1-jétől „fajként“ kellett kezelni.¹⁰⁹ A korabeli jogászok élesen bírálták ezt az ellentmondást.¹¹⁰

Gazdasági szempontból is lényeges, hogy az I. zsidótörvény 20 százalékra korlátozta a zsidók arányát az ügyvédi, orvosi, mérnöki, titkári és újságírói szakmákban, valamint a színház- és filmiparban és a megfelelő szakmai kamarákban (4., 5. és 7. §§). Az ipari és kereskedelmi vállalatok szellemi alkalmazottai között a zsidó alkalmazottak aránya szintén nem haladhatta meg a 20 százalékot. A sajtóágazatban ez vonatkozott a zsidó alkalmazottak jövedelmére is, amely nem haladhatta meg az állandó alkalmazottaknak fizetett éves bérösszeg 20 százalékát (5. §). Ezzel a diszkriminatív munkaerőpiaci és bérpolitikával a törvény azt a „megkerülhetetlen nemzeti feladatot“ vállalta magára, hogy csökkentse a zsidók és a lakosság többi része közötti egyértelmű jövedelmi különbségeket, és harcoljon a nem zsidókat érintő munkanélküliség ellen. Emellett a zsidó részvétel korlátozása különösen a színházi életben és a sajtóban, a „magyarság hagyományos értékeinek“ a középpontba történő visszaállítását célozta a szellemi élet területén. Ugyanakkor a jogalkotó arra

¹⁰⁵ LADÁNYI, Az első zsidótörvény megszületése 102. A szerző az I. zsidótörvényt a „III. Birodalmon“ kívüli első antiszemita törvénynek nevezte, nem sokkal korábban azonban Románia új állampolgársági törvényt hozott, amely sok romániai zsidót megfosztott az állampolgárságától, és számos zsidót kizárt a szakmai szervezetekből. Lásd hozzá: FRITZ, Die Verfolgung und Ermordung der ungarischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 52.

¹⁰⁶ Lásd hozzá a végrehajtási rendelet 21. §-át: A mi. kir. minisztérium 1938. évi 4.350.számú M. E. sz. rendelete a társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról szóló 1938: XV. törvénycikkben az ügyvédi, a mérnöki és az orvosi kamarákra, valamint a vállalatokra vonatkozó rendelkezések végrehajtásáról. A végrehajtási rendelet szabályozási tartalmáról szóló rövid feljegyzést lásd: N. N., Erste Durchführungsordnung zum ungarischen Judengesetz, Mitteilungsblatt des National-Sozialistischen Rechtswahrerbundes 99.

¹⁰⁷ A társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról szóló 1938. évi XV. törvénycikk indokolása. Lásd hozzá: ARATÓ, Az 1938. május 29-i törvény a társadalmi és gazdasági élet hatályosabb biztosításáról 311., 313–314.

¹⁰⁸ CSIKY, Die gesetzliche Regelung der Judenfrage in Ungarn 60., 63.

¹⁰⁹ ARATÓ, Az 1938. május 29-i törvény a társadalmi és gazdasági élet hatályosabb biztosításáról 311., 313.; MEHÉLY, A Cél 109–116. Az idézet a német fordításból származik: FRITZ, Die Verfolgung und Ermordung der ungarischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 126., 129. (10. sz. dokumentum).

¹¹⁰ MEHÉLY, A Cél 9 109–116.

is hivatkozott, hogy a törvényi rendelkezések figyelembe vették Magyarország meglévő munkaerőpiaci és gazdasági struktúráját.¹¹¹

A törvényt úgy ismertették a német jogászok előtt, mint Magyarország elkötelezettségének bizonyítékát azon államok mellett, amelyek „a zsidóság visszaszorítását a gazdasági szférában és a szellemi életben a nemzeti élet egészséges egyensúlyának elkerülhetetlen és halaszthatatlan követelményének tekintik”.¹¹² A szabályozást a német példa ugyan ösztönözte, de nem befolyásolta, vélekedett Csiky.¹¹³ Az ideológiai alapot azonban kétségtelenül az 1935. évi nürnbergi törvényekből kölcsönözték.¹¹⁴ A magyar törvény is abból a vezérelvből indult ki, hogy a zsidók „idegen tester” képeznek a „nemzet egészében”; ezért korlátozni kell őket az ország szellemi és a gazdaságban életében való részvételüket tekintve.¹¹⁵ Az ún. nemzeti körökben azonban a törvényt a „növekvő antiszemitizmus elleni intézkedésként” indokolták, ami csupán arra szolgált, hogy az országban a zsidó lakossággal szemben izzó gyűlöletet „megfőkezzék”.¹¹⁶

5.2. A II. zsidótörvény (1939)

Az 1939. évi IV. törvénycikk a zsidók a közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról¹¹⁷ körülbelül egy évvel az I. zsidótörvény után, 1939. május 5-én lépett hatályba Magyarországon. Az előzőhöz képest messzebbre mutató rendelkezéseket tartalmazott, amelyek még inkább elősegítették a zsidók kiszorítását a közszférából és a gazdaságból. Tartalmát tekintve jelentős változásokat eszközölt a zsidó-fogalom meghatározásában, az államjogi korlátozásokban, a szabad foglalkozások és a gazdasági életben való részvétel korlátozásában, valamint a végrehajtási és büntetőjogi rendelkezésekben. A törvény szükségességét a „zsidóság erős faji sajátosságaiával” indokolták.¹¹⁸

A törvény kibővítette a zsidó fogalmát a származás kritériumával. Kimondta (1. § 1. bek.), hogy a norma alapvető rendelkezése szerint zsidónak kell tekinteni azt, aki a mózesi vallási közösséghez tartozik, vagy legalább egy olyan szülőtől vagy legalább két olyan nagyszülőtől származik, aki a hatálybalépéskor a mózesi vallási közösséghez tartoztak, vagy a hatálybalépés előtt tartoztak;¹¹⁹ valamint a fent említett személyek leszármazottai, akik a törvény hatálybalépése után születtek. Bár a törvény ezen rendelkezése továbbra is az érintett személyek vallási hovatartozásán alapult, most már kifejezetten az érintett személyek „faji hovatartozására” következtek. A törvény indoklása világossá tette, hogy (nagyon kevés kivételtől eltekintve) nem kérdéses, hogy az izraelita

¹¹¹ A társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról szóló 1938. évi XV. törvénycikk indokolása.

¹¹² ARATÓ, Az 1938. május 29-i törvény a társadalmi és gazdasági élet hatályosabb biztosításáról 311.

¹¹³ CSIKY, Die gesetzliche Regelung der Judenfrage in Ungarn 60., 62.

¹¹⁴ CSIKY, Die gesetzliche Regelung der Judenfrage in Ungarn 60., 62.

¹¹⁵ CSIKY, Die gesetzliche Regelung der Judenfrage in Ungarn 60., 61–62.

¹¹⁶ FRITZ, Die Verfolgung und Ermordung der ungarischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 31–32.

¹¹⁷ 1939. évi IV. törvénycikk a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról. A törvény szövegének német nyelvű fordítását a ZoeR 1939–1940. évi számában közzétették (281. ff.). Lásd hozzá: FRITZ, Die Verfolgung und Ermordung der ungarischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 180. ff. (29. sz. dokumentum).

¹¹⁸ ROMSICS, Trianon und der Holocaust. Die ungarischen Traumata des 20. Jahrhunderts 64.

¹¹⁹ A német jogi terminológia szerint ezeket a személyeket „1. úgi rokon vegyes származású” kategóriával jelölték. Lásd: A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939. évi IV. törvénycikk indokolása.

vallási közösség tagja egyben a „*zsidó faji közösség*“ tagja is. Kétségtelen volt tehát, hogy a kereszténységre való áttérés nem szünteti meg a „*zsidó fajhoz*“ való tartozást.¹²⁰

Gazdasági szempontból a törvény a már meglévő intézkedések szigorítását is jelentette. A magánvállalatoknál a zsidó alkalmazottak megengedett arányát 12 százalékra, a szabadfoglalkozásúaknál pedig hat százalékra csökkentette (14. § és 17. §). A sajtóban, színházban és filmiparban a vezetői pozíciók tekintetében *numerus nullus*-t vezetett be (10. § és 13. §).¹²¹ Reakcióként a zsidó alkalmazottak elbocsátási hulláma következett, amelynek során 90.000 férfi és nő vesztette el állását.¹²² Ez a zsidó lakosságot súlyosan érintette, miközben a magyar gazdaságot nem állította le.

A magyarországi zsidóság közéletének és gazdasági terének korlátozására irányuló törekvés folytatásaként a II. zsidótörvény állami jogi korlátozásokat is bevezetett. Ezek jelentősen korlátozták a zsidó lakosság politikai jogait.¹²³ A jogi korlátozások érintették a magyar állampolgárság megszerzését és elvesztését, a választójogot és a közhivatalok betöltésének lehetőségét. A rendeletek szerint a zsidók csak születés útján szerezhettek állampolgárságot. A honosítás, házasság vagy legitimáció útján történő megszerzés tehát már nem volt lehetséges (3. §). Ezenkívül a zsidókat mostantól meg lehetett fosztani állampolgárságuktól. A zsidók többé nem lehettek tagjai a felsőháznak, szavazati jogukat és a parlamenti és önkormányzati választásokon való indulási jogukat korlátozták (4. §). Nem léphettek többé az állam, az önkormányzatok vagy a városi közigazgatás szolgálatába, a zsidó bírákat, ügyészeket és tanárokat nyugdíjazták (5. §).¹²⁴ Ennek eredményeként a magyarországi zsidó lakosságot „különjog” alá helyezték, és teljesen kizárták bizonyos jogokból.¹²⁵ Így a törvény „*erőteljesen, szigorúan és szisztematikusan érvényesítette a fajvédelem eszméjét az állami, társadalmi és kulturális élet egészében*“, ahogyan azt Radocsay magyar igazságügyi miniszter hangsúlyozta.¹²⁶ A törvényt és végrehajtási rendeleteit „*korszakos jelentőségű lépésként ünnepelték a magyar zsidókérdés megoldása felé vezető úton*“,¹²⁷ ami azt szolgálta, hogy „*megfékezze a zsidók aránytalan előretörését a gazdasági és közéletben*“.¹²⁸

5.3. A III. zsidótörvény (1941)

A „faji” elkülönítés végül a III. zsidótörvény elfogadásával történt meg, amelynek megalkotása már 1940 óta a hivatalos kormányprogram része volt.¹²⁹ Az 1941. augusztus 8-án hatályba lépő 1941. évi XV. törvénycikk *az 1894. évi XXXI. törvénycikkeket, a magyar házassági törvényt módosította,*

¹²⁰ A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939. évi IV. törvénycikk indokolása.

¹²¹ A pesti zsidó közösségnek az első két zsidótörvényre adott reakciójáról szóló beszámolót lásd: FRITZ, Die Verfolgung und Ermordung der ungarischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 270. ff. (62. sz. dokumentum).

¹²² FRITZ, Die Verfolgung und Ermordung der ungarischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 33.; LACZÓ, The Radicalization of Hungarian Antisemitism 47.

¹²³ CSIKY, Die gesetzliche Regelung der Judenfrage in Ungarn 60., 65.

¹²⁴ RÁCZ, Die neue Rechtsentwicklung in Ungarn 33.

¹²⁵ RÁCZ, Die neue Rechtsentwicklung in Ungarn 33.

¹²⁶ RADOCSAY, Rechtserneuerung in Ungarn 24.

¹²⁷ CSIKY, Die gesetzliche Regelung der Judenfrage in Ungarn 60., 67.

¹²⁸ RÁCZ, Die neue Rechtsentwicklung in Ungarn 33.

¹²⁹ CSIKY, Die gesetzliche Regelung der Judenfrage in Ungarn 60., 67.

illetve egészítette ki a „szükséges fajvédelmi“ rendelkezésekkel.¹³⁰ A III. zsidótörvény szükségességét azzal indokolták, hogy a II. zsidótörvény elfogadása óta eltelt három év alatt olyan hiányosságok váltak nyilvánvalóvá, amelyeket most orvosolni kellett.¹³¹ A törvény indoklása szerint – a meglévő „vegyes házasságok“ számát tekintve – egyrészt a nem zsidó házasságokkal szembeni korábbi társadalmi ellenállás, másrészt a zsidó lakosság társadalmi és gazdasági elnyomására vonatkozó jogszabályok nem bizonyultak elegendő visszatartó erőnek. Mindez reakció volt a keresztény-zsidó „vegyes házasságok“ számának folyamatos növekedésére, amely 1895 és 1936 között alig két százalékról több mint 14 százalékra emelkedett.¹³² A „hiányosságok megszüntetése“ egyrészt a „fajvédelmi intézkedések“ meghozatalára, másrészt a „faji elv“ következetes betartására vonatkozott annak meghatározásában, hogy ki „zsidó“.¹³³

Ebben az értelemben a fogalmat ismét a „faji elv“ szerint szigorították. Zsidónak számított mindenki, akinek a nagyszülei a zsidó vallási közösségbe születtek – legalább ketten –, továbbá mindenki, aki a zsidó hitközösség tagja volt, származástól függetlenül (9. §). A meghatározást azzal indokolták, hogy a nagyszülők születése idején a mózesvallásúak közösségből való kilépés gyakorlatilag lehetetlen volt, vagyis az akkoriban mózesi hitben született nagyszülők is a zsidóság tagjainak tekinthetők.¹³⁴ Ezen túlmenően a törvény hatálybalépése után kötött házasságból származó zsidók leszármazottai is zsidónak minősültek, míg a keresztény hitközösség tagjaként született személyek, akiknek csak az egyik nagyszülője volt zsidó származású, nem számítottak zsidónak.

Ezen kívül a 9. § tiltotta a magyar-zsidó „vegyesházasságokat“, valamint a zsidók és nem zsidók közötti házasságon kívüli nemi kapcsolatot. A szabályozás célja az volt, hogy „ne kerüljön több zsidó vér a magyar nemzet testébe“.¹³⁵ Ettől kezdve a „vegyesházasság“ kötése öt évig terjedő szabadságvesztéssel, valamint hivatalvesztéssel és minden politikai jog felfüggesztésével volt büntethető (14. §). Ezen kívül a zsidó férfi és nem zsidó nő közötti házasságon kívüli szexuális kapcsolatot vétségként három évig terjedő szabadságvesztéssel, hivatalvesztéssel és politikai jogaiknak felfüggesztésével fenyegették (15. § 1. bek.). Bizonyos minősített esetekben a házasságon kívüli nemi közösülés büntettnek minősült, amely öt évig terjedő szabadságvesztéssel, hivatalból való eltávolítással és minden politikai jogtól való megfosztással volt büntethető (15. § 2. bek.). Tehát a „faji tisztaság“ érdekében hozott törvénynek nagy jelentőséget tulajdonítottak „a nemzet védelme érdekében“.¹³⁶

¹³⁰ 1941. évi törvénycikk a házassági jogról szóló 1894: XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről. Német fordítását lásd a ZoeR 1941–1942. számában (417–422.), valamint a következő gyűjteményben: FRITZ, Die Verfolgung und Ermordung der ungarischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 239. ff. (51. dokumentum).

¹³¹ Gustav Herbert cikke a bécsi *Völkischer Beobachter*-ben szintén utalt a „hiányosságokra“ (1942. december 24-i szám, 3). Lásd még: FRITZ, Die Verfolgung und Ermordung der ungarischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 333. (89. dokumentum).

¹³² ARATÓ, Az 1938. május 29-i törvény a társadalmi és gazdasági élet hatályosabb biztosításáról 381., 382.

¹³³ CSIKY, Die gesetzliche Regelung der Judenfrage in Ungarn 60., 68.

¹³⁴ ARATÓ, Az 1938. május 29-i törvény a társadalmi és gazdasági élet hatályosabb biztosításáról 381., 383.

¹³⁵ ARATÓ, Az 1938. május 29-i törvény a társadalmi és gazdasági élet hatályosabb biztosításáról 381.

¹³⁶ RADOCSAY, Rechtserneuerung in Ungarn 29; RÁCZ, Die neue Rechtsentwicklung in Ungarn 43.

5.4. A IV. zsidótörvény (1942)

Az 1942. szeptember 6-i IV. zsidótörvény (1942. évi XV. tc.) a zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanairól rendelkezett. A célja a földek kisajátítása és ezáltal a zsidó lakosság megélhetési lehetőségeinek további korlátozása volt. Ez jelentette a döntő lépést a mezőgazdaság „zsidótlánítása“ felé, amelyet 1939 és 1944 között radikalizálódó folyamat keretében hajtottak végre. Ezzel megszüntették az utolsó „hiányosságokat“, amelyeket a korábbi zsidótörvény óta felismerni véltek.¹³⁷ Ennek ellenére még e törvény elfogadása után is érkeztek panaszok, hogy a zsidó nagybirtokosok „még mindig a magyar parasztok hátáról húzzák le a bőrt, miközben egymillió hektáron ülnek“,¹³⁸ vagyis úgy gondolták, a szabályozások nem váltottak ki kellő hatást.

A törvény a zsidó fogalmát a III. zsidótörvénynek megfelelően használta (1. § 1. bek.). A törvény hatálya alá tartozó személyek, valamint a zsidónak minősülő, zsidók többségi irányítása alatt álló vagy „zsidó érdekeket szolgáló“ jogi személyek (1. § 2. bek.) nem szerezhettek mezőgazdasági vagy erdőgazdasági ingatlant, illetve lakóközösségekben lakóingatlant (2. §), a meglévő tulajdonukat pedig át kellett adniuk (3. §).¹³⁹ A törvény célja az indoklás szerint az volt, hogy az állam területét alkotó földet olyan emberek birtokolják, akik származási, szellemi, intellektuális és érzelmi szempontból is elválaszthatatlan tagjai a „népközösségnek“ (vagy inkább „nemzetnek“, ahogy ez a kifejezés Magyarországon elterjedtebb volt), és akik tudatában vannak a közösség erkölcsi jelentőségének is. A „Magyarországon élő zsidók nagy tömege“ nem felelt meg ezeknek a követelményeknek, és a mezőgazdasági termelés sokkal inkább azok kezében van, akik „fajilag“, szellemileg, lelkileg és erkölcsileg különböznek a „népközösségtől“, és akiknek érdekei erősen ellentétesek a „népközösség“ céljaival – szövege az indoklás. A törvényhozó így kívánta megakadályozni azt, hogy a zsidók kezükben tartsák a mezőgazdasági életet. A zsidók és a lakosság többi része közötti „faji különbség“ tekintetében a törvény indoklása kifejezetten hivatkozott a külföldi (különösen a német) „faji törvényhozásra“.¹⁴⁰

Ez a „földreform“ megerősítette azt a meggyőződést, hogy a gazdasági jóléthez vezető legrövidebb út a zsidó állampolgárok tulajdonán keresztül vezet.¹⁴¹ A jogképességükre vonatkozó korlátozásokat, amelyek előtt a II. zsidótörvény nyitotta meg az utat, ilyen módon kiegészítették. A törvény önmagában nem volt olyan hatással a zsidó lakosságra, mint a II. zsidótörvény, azonban több tízezer zsidónak minősülő személyre és családtagjára nézve súlyos következményekkel járt.¹⁴²

5.5. A magyar zsidótörvények mérlege

A magyarországi zsidókérdés mind a zsidó lakosság, mind a magyar politika szemszögéből létkérdésként jelentkezett. Az érintettek a megélhetésüktől megfosztó intézkedéseket a magyarországi hivatalos szervek úgy mutatták be, mint szükségszerűséget a magyar lakosság „zsidók

¹³⁷ CSŐSZ, Földreform és fajvédelem: a negyedik zsidótörvény végrehajtása 176; CSIKY, Die gesetzliche Regelung der Judenfrage in Ungarn 60., 68.

¹³⁸ Serényi Miklós gróf véleményét 1943 decemberéből idézi: KARSAI, A magyarországi zsidótörvények és -rendeletek 140., 163.

¹³⁹ CSŐSZ, Földreform és fajvédelem: a negyedik zsidótörvény végrehajtása 176., 184.

¹⁴⁰ A zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanairól szóló 1942. évi XV. törvénycikk indokolása.

¹⁴¹ CSŐSZ, Földreform és fajvédelem: a negyedik zsidótörvény végrehajtása 176.

¹⁴² CSŐSZ, Földreform és fajvédelem: a negyedik zsidótörvény végrehajtása 176., 192.

általi (vélt) *kiszorításának*” megállítása érdekében. A jogi intézkedések vezérelve a „*faji elgondolás*” volt. Így Magyarországon 1942-re kialakult egy „*faji alapú*” állampolgársági, hivatás- és családjog, amely a zsidótörvények alapján kizárta a zsidó lakosságot a magyar jog köréből, és különleges jogállás hozott létre erre a személycsoportra nézve. Ennek a fajelméleti felfogásnak a lényegi elemét képezte, hogy a zsidók „*önmagukért való nép*” és nem Magyarország polgárai. A német szaksajtóban megjelent magyar jogász érvelés szerint ez a felfogás a német „*faji jogalkotáson*” és a német törvényhozásban propagált „*faji modellen*” alapult. A német jogszabályok azonban más tekintetben is mintául szolgáltak a magyar zsidótörvények számára.

6. Záró jogösszehasonlítás

1944 áprilisában, amikor Magyarország már német megszállás alatt állt, a magyar zsidóellenes rendelkezéseket a „III. Birodalom” külügyminisztériuma a német „*zsidótörvények*” alapján vizsgálta felül. Egy fennmaradt memorandum dokumentálta, hogy – bár a magyar zsidó-definíció két ponton még a német fogalmat is meghaladta – a magyar törvényhozás összességében „*a zsidóként kezelendőség alóli számos mentesség lehetőségével messzemenően áttörte*” az általános szabályozást.¹⁴³

A magyar fogalmi meghatározásból ténylegesen kiderül, hogy két tekintetben is túlmutatott a német rendelkezéseken. Például zsidónak számított az is, aki két zsidó nagyszülőtől származott és nem háromtól, ahogy azt a „III. Birodalomban” szabályozták. A „III. Birodalomban” viszont azokat, akik két zsidó nagyszülőtől származtak, „*első fokú vegyes származású személynek*” bélyegezték. Magyarországtól eltérően nekik további követelményeknek kellett megfelelniük ahhoz, hogy a „*zsidó-fogalma*” alá tartozzanak. A magyar jog ezzel szemben nem ismerte el a „*másod fokú vegyes származású személy*” kategóriáját. Az I. zsidótörvény kivételezetti rendelkezései is túlmutattak a német szabályozáson. Mindazonáltal a törvények indoklásából is kitűnik, hogy mindkét ország diszkriminatív, antiszemita törvényhozása legkésőbb 1939-től kezdve ugyanazon a „*faji koncepción*” alapult.

A zsidó lakosság kizárása a közsférából és a gazdaságból mindkét országban fokozatosan történt, bár a magyar intézkedések általában enyhébbek voltak, mint a „III. Birodalom” szabályai. Németországgal ellentétben 1942-ig nem volt teljes a kiszorítás. Ehhez képest a nemzetiszocialista törvényhozás sokkal messzebbre mutató és kompromisszummentesebb volt. Ez annak is betudható, hogy a magyar gazdaság a munkaerőpiac szerkezetéből adódóan függött a dolgozó zsidó lakosságtól. A különbségek ellenére is látható, hogy a „*fajvédelmi intézkedések*” mindkét országban a „*vegyesházasságok*” törvényi tilalmából és a zsidókkal való házasságon kívüli szexuális kapcsolatok büntethetőségéből álltak, és a jogi indítékok is egyértelmű párhuzamokat mutattak. Csupán a büntetés neme és mértéke tért el némileg egymástól. A politikai jogoktól való megfosztásra és a „*nemzeti közösségből*” való jogi kizárásra vonatkozó rendelkezések szintén hasonlóságokat mutatnak. Végeredményben a magyar és a német „*faji törvényhozás*” között a kisebb eltérések ellenére is ideológiai és tartalmi párhuzamok vonhatók, és ezek a párhuzamok a „III. Birodalomból” történő jogátvételtre is visszavezethetők.

¹⁴³ 55. számú telegramm Altenburg, 1944. április 11-i keltezéssel. Lásd: FRITZ, Die Verfolgung und Ermordung der ungarischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 458. (133. sz. dokumentum).

	„III. Birodalom“	Magyarország
1.	1933-tól a „faji gondolat“ vezérelvként jelent meg.	1938: gazdasági érdekek érvényesítése a zsidó lakosság rovására. 1939-től a „faji gondolat“ a vezérelv.
2.	<p>1933: az „árja paragrafus“ bevezetése a hivatásos közszolgálat helyreállításáról szóló törvényben, amely szerint a zsidók „nem árjának“ számítottak, és a „faji hovatartozást“ a vallási hovatartozáson túlmenően vélelmezték.</p> <p>1935: zsidó-fogalom a birodalmi állampolgársági törvény első végrehajtási rendelete szerint: aki legalább három „teljesen zsidó“ nagyszülőttől származott (5. § 1. bek.); továbbá az „első fokú keverékek“, akik a zsidó vallási közösséghez tartoztak, a birodalmi állampolgársági törvény hatálybalépésekor vagy azt követően zsidóval kötött házasságban éltek, valamint az e házasságból származó gyermekek; végezetül a zsidóval való nemi közösülésből származó törvénytelen gyermekek (5. § 1. és 2. bek.).</p> <p>„Első fokú keverék“: aki két „teljesen zsidó“ nagyszülőttől származott (2. § 2. bek.).</p> <p>„Másod fokú keverék“: aki egy „teljesen zsidó“ nagyszülőttől származott; a nagyszülők vallási hovatartozásának figyelembe vételével (2. § 2. bek.).</p>	<p>1938: a „faji értelemben“ használt zsidó-fogalmat a vallási hovatartozás alapján állapították meg; az izraelita és Mózes vallású hitközségek tagjai, az 1919. július 31. után áttért keresztények és az 1919. július 31. után legalább egy „teljesen zsidó“ szülőttől származó személyek rasszista értelemben minősültek zsidónak. Kivételzetek voltak: zsidó apa I. világháború frontharcosaként vagy tűzoltóként, zsidó anya háborús özvegyként.</p> <p>1939: a zsidó fogalom kiegészítése a származási kritériummal: zsidónak számított az is, aki legalább két „teljesen zsidó“ nagyszülőttől származott, valamint az 1939. május 5. után született zsidók leszármazottai az első két zsidótörvény értelmében. A 2. § szerint számos kivételzet volt.</p> <p>1941: a zsidó-fogalom szigorítása: zsidónak számítottak azok a személyek, akiknek legalább két nagyszülője zsidónak született és akik az izraelita vallási közösség tagjai voltak, valamint a zsidók törvényes leszármazottai.</p> <p>1942: az 1941-es „faji“ meghatározás elfogadása a gazdasági szektorban is.</p>
3.	<p>Foglalkozási korlátozások és tilalmak:</p> <p>1933 és 1938 között megtörtént a zsidók teljes kizárása a közszolgálatból, az igazságszolgáltatásból, az ügyvédi és orvosi hivatásból, valamint a sajtó vezető pozícióiból.</p> <p>Kivételzetekre vonatkozó rendelkezések a közszolgálatban és az ügyvédek esetében 1935 végéig az I. világháború frontharcosai, illetve a „réggi köztisztviselők“ vagy 1914. augusztus 1. óta ügyvédi engedéllyel rendelkezők számára.</p>	<p>Foglalkozási korlátozások és tilalmak:</p> <p>1938: 20 százalékos <i>numerus clausus</i> bevezetése a jogi és orvosi szakmákban, az újságírói szakmákban, a színház- és filmiparban, valamint a megfelelő szakmai kamaráknál.</p> <p>1939: a <i>numerus clausus</i> csökkentése 12 százalékra (magánvállalkozások), illetve 6 százalékra (szabadfoglalkozásúak); a sajtóágazatban a <i>numerus nullus</i> bevezetése.</p> <p>1942: „zsidó-mentesség“ a mezőgazdaságban.</p>
4.	A politikai jogok elvesztése és a német „népközösségből“ történő „kizárttá nyilvánítás“ az 1935-ös birodalmi állampolgársági törvény szerint.	1939: a magyar állampolgárság esetleges megvonása; magyar állampolgárság megszerzése csak születéssel; politikai jogok elvesztése.
5.	1935: német-zsidó „vegyesházassági tilalom“ bevezetése a vérvédelmi törvényben. Jogellenes magatartás esetén a megsemmisítés iránti kereset hivatalból történő benyújtásának lehetősége, fegyházbüntetés. A „fajgyalázás“ tényállása a vérvédelmi törvényben, a férfi börtönben vagy fegyházban letöltendő szabadságvesztéssel való büntetése.	1941: magyar-zsidó „vegyesházassági tilalom“ bevezetése, öt évig terjedő szabadságvesztéssel, hivatalvesztéssel és minden politikai jog felfüggesztésével büntetendő magatartás. A „fajgyalázás“ büntethetővé tétele háromtól öt évig terjedő szabadságvesztéssel, hivatalvesztéssel és a politikai jogok felfüggesztésével.

1. táblázat (a szerző összeállítása)

Felhasznált források

1920. évi XXV. törvénycikk a tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92000025.TV&searchUrl=/ezer-ev-> (2024. 08. 03.)
1938. évi XV. törvénycikk a társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93800015.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D41> (2024. 08. 03.)
1938. évi XV. törvénycikk indokolása a társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93800015.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D50> (2024. 08. 03.)
1939. évi IV. törvénycikk a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=93900004.tv&txtreferer=99100025.tv> (2024. 08. 03.)
1939. évi IV. törvénycikk indokolása a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93900004.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D50> (2024. 08. 03.)
1941. évi törvénycikk a házassági jogról szóló 1894: XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=94100015.TV&targetdate=&printTitle=1941.+%C3%A9vi+XV.+t%C3%B6rv%C3%A9nyikk&referer=1000ev> (2024. 08. 03.)
1941. évi XV. törvénycikk indokolása a házassági jogról szóló 1894: XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94100015.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D51> (2024. 08. 03.)
1942. évi XV. törvénycikk indokolása a zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanairól, <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=94200015.TVI&targetdate=&printTitle=1942.+%C3%A9vi+XV.+t%C3%B6rv%C3%A9nyikk+indokol%C3%A1sa&referer=1000ev> (2024. 08. 03.)
1942. évi XV. törvénycikk a zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanairól <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=94200015.TV&txtreferer=99100025.TV#:~:text=13.,a%20%C3%B6ldm%C3%ADvel%C3%A9s%C3%BCgyi%20miniszter%20enged%C3%A9ly%C3%A9vel%20lehet> (2024. 08. 03.)
- A mi. kir. minisztérium 1938. évi 4.350. számú M. E. sz. rendelete a társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról szóló 1938: XV. törvénycikkben az ügyvédi, a mérnöki és az orvosi kamarákra, valamint a vállalatokra vonatkozó rendelkezések végrehajtásáról, 1938. június 24. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1938/?pg=981&layout=s&query=XV (2024. 08. 03.)
- Anlage zur Dritten Verordnung zur Durchführung des Gesetzes zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums vom 6. Mai 1933, RGBl. I.
- Dritte Verordnung zur Durchführung des Gesetzes zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums vom 6. Mai 1933, RGBl. I.
- Erste Verordnung zum Reichsbürgergesetz vom 14. November 1935, RGBl. I, 1333.
- Erste Verordnung zum Reichsbürgergesetz vom 14. November 1935, RGBl. I, 1333.
- Erste Verordnung zur Ausführung des Gesetzes zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre vom 14. November 1935, RGBl. I, 1334.
- Erste Verordnung zur Durchführung des Gesetzes zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums vom 11. April 1933, RGBl. I.
- Fünfte Verordnung zum Reichsbürgergesetz vom 27. September 1938, RGBl. I, 1403.
- Gesetz über die Zulassung zur Rechtsanwaltschaft vom 7. April 1933, RGBl. I, 188.
- Gesetz zur Verhütung von Mißbräuchen auf dem Gebiet der Rechtsberatung vom 13. Dezember 1935, RGBl. I 1478.
- Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums vom 7. April 1933, RGBl. I, 175.
- Runderlass des Reichsministers des Innern vom 26. November 1935, Ministerial-Blatt des Reichs- und Preußischen Ministeriums des Innern 1935, 1429.
- Schriftleitergesetz vom 4. Oktober 1933, RGBl. I, 713.

- Sechste Verordnung zum Reichsbürgergesetz vom 31. Oktober 1938, RGL. I, 1545.
Verordnung zur Ausführung des Gesetzes zur Verhütung von Mißbräuchen auf dem Gebiet der Rechtsberatung vom 13. Dezember 1935, RGL. I, 1481.
Zehnte Verordnung zum Reichsbürgergesetz vom 4. Juli 1939, RGL. I, 1097.
Zweite Verordnung zum Reichsbürgergesetz vom 21. Dezember 1935, RGL. I, 1524.

Felhasznált irodalom

- ADAM, Uwe-Dietrich: Judenpolitik im Dritten Reich. Königstein 1979
- BAK, János M.: Die Diskussion der Räterepublik in Ungarn 1919. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 1966/14. sz. 551–578.
- BENZ, Wolfgang: Antisemitismus: Zum Verhältnis von Ideologie und Gewalt. In: SALZBORN, Samuel (szerk.): Antisemitismus – Geschichte und Gegenwart. 2. kiadás. Gießen 2009², 33–50.
- BÖHLER, Dietrich: Über den Geist hinter Auschwitz. Relativistische bzw. dezisionistische Auflösung, totalitäre und rassistische Bekämpfung des politisch-ethischen Universalismus. In: BIALAS, Wolfgang – FRITZE, Lothar (szerk.): Nationalsozialistische Ideologie und Ethik. Dokumentation einer Debatte. Göttingen 2020
- BRAHAM, Randolph L. – HANEBRINK, Paul: The Holocaust in Hungary: A critical analysis. Holocaust and Genocide Studies 2020/34. sz. 1–17.
- BRAHAM, Randolph L.: The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary. Detroit 2000
- CSIKY, János: Die gesetzliche Regelung der Judenfrage in Ungarn. ZoeR 1942. sz. 60–72.
- CSÓSZ László: Földreform és fajvédelem: a negyedik zsidótörvény végrehajtása. In: MOLNÁR Judit (szerk.): A holokauszt Magyarországon európai perspektívában. Budapest 2005, 176–192.
- DEISZ, Robert: Rasse und Recht. In: FRANK, Hans: Nationalsozialistisches Handwörterbuch für Recht und Gesetzgebung. München 1935²
- ESSNER, Cornelia: Die „Nürnberger Gesetze“ oder Die Verwaltung des Rassenwahns 1933–1945. Paderborn 2002
- FISCHER, Rolf: Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn 1867–1939. Die Zerstörung der magyarisch-jüdischen Symbiose. München 1988
- FRITZ, Regina: Die Verfolgung und Ermordung der ungarischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland, 1933–1945. Bd. 15, Ungarn 1944–1945. Berlin 2021
- GERLACH, Christian: Mord an den europäischen Juden. Ursachen, Ereignisse, Dimensionen. München 2017
- JAKAB Attila: Magyar és keresztény ország. Keresztény felekezetek és antiszemitizmus a Horthy-korszakban. Budapest 2021, <https://mek.oszk.hu/22200/22299/22299.pdf> (2024. 08. 03.)
- JASCH, Hans-Christian: Die Rassengesetzgebung im „Dritten Reich“. In: BRECHTKEN, Magnus – JASCH, Hans-Christian – KREUTZMÜLLER, Christoph – WEISE, Niels (szerk.): Die Nürnberger Gesetze – 80 Jahre danach, Vorgeschichte, Entstehung, Auswirkungen. Göttingen 2017, 165–204.
- KARSAI László: A magyarországi zsidótörvények és -rendeletek, 1920–1944. In: MOLNÁR Judit (szerk.): A holokauszt Magyarországon európai perspektívában. Budapest 2005, 140–163. <https://hdke.hu/tanulmany/karsai-laszlo-a-magyarorszag-i-zsidotorvenyek-es-rendeletek-1920-1944/> (2024.08.01.)
- KELLMANN, Klaus: Dimensionen der Mittäterschaft. Die europäische Kollaboration mit dem Dritten Reich. Wien 2019
- KIRÁLYI Sándor: Az egyetemi hallgatóság társadalmi arculata Magyarországon a két világháború között. 2009 <https://dea.lib.unideb.hu/server/api/core/bitstreams/59db9289-772d-47e2-b376-94d8550f317c/content> (2024. 08. 03.)
- KLEE, Ernst: Das Personenlexikon zum Dritten Reich. Wer war was vor und nach 1945. Frankfurt a.M. 2016²
- KOVÁCS M. Mária: A numerus clausus és a zsidótörvények összefüggéséről. In: MOLNÁR Judit (szerk.): A holokauszt Magyarországon európai perspektívában. Budapest 2005, 128–139. https://hdke.hu/wp-content/uploads/2021/10/08_KovacsMaria_A_Numerusclausus.pdf (2024. 08. 03.)
- KOVÁCS Mária: The Case of the Teleki Statue: New Debates on the History of the Numerus Clausus in Hungary. CEU Jewish Studies Yearbook 4. Budapest 2008, 191–208.

- LACZÓ Ferenc: The Radicalization of Hungarian Antisemitism until 1941: On Indigenous Roots and Transnational Embeddedness. In: BAJOHR, Frank – POHL, Dieter (szerk.): Right-Wing Politics and the Rise of Antisemitism in Europe 1935–1941. Göttingen 2019, 39–60.
- LACZÓ Ferenc: Verwirrte Fäden, blinde Flecken. Die ungarischen Juden in der Horthy-Ära. Osteuropa 2012/9. sz. 73–86.
- LADÁNYI Andor: Az első zsidótörvény megszületése. Múlt és Jövő 2010/2. sz. 102–121.
- LOOSE, Ingo: Die Wahrnehmung der Nürnberger Gesetze in Polen und Ostmitteleuropa. In: BRECHTKEN, Magnus – JASCH, Hans-Christian – KREUTZMÜLLER, Christoph – WEISE, Niels (szerk.): Die Nürnberger Gesetze – 80 Jahre danach. Vorgeschichte, Entstehung, Auswirkungen. Göttingen 2017, 105–122.
- MAELICKE, Alfred: „Fortschreitende Entjudung Europas.“ Die Deutsche Volkswirtschaft 1942/17. sz. 1272–1276.
- MAYER, Michael: Staaten als Täter. Ministerialbürokratie und „Judenpolitik“ in NS-Deutschland und Vichy-Frankreich. Ein Vergleich. München 2010
- MOMMSEN, Hans: Das NS-Regime und die Auslöschung des Judentums in Europa. Göttingen 2014
- N. N.: Erste Durchführungsordnung zum ungarischen Judengesetz. Mitteilungsblatt des National-Sozialistischen Rechtswahrerbundes 1938. sz. 99.
- N. N.: Rassenschutzmaßnahmen in Ungarn. Mitteilungsblatt des National-Sozialistischen Rechtswahrerbundes 1938 38.
- N. N.: Reichsminister Dr. Frank sprach in Budapest. Mitteilungsblatt des National-Sozialistischen Rechtswahrerbundes 1938. sz. 151.
- N. N.: The Commercial and Financial Chronicle 1938. december 24-i sz. (147. köt. 3835. sz.)
<https://fraser.stlouisfed.org/title/commercial-financial-chronicle-1339/december-24-1938-553052>
2024. 08. 01.
- PUFELSKA, Agnieszka: Die „Judäo-Kommune“. Ein Feindbild in Polen, Das polnische Selbstverständnis im Schatten des Antisemitismus 1939–1948. Paderborn 2007
- RÁCZ, Georg: Die neue Rechtsentwicklung in Ungarn. Kiadás helye 1944
- RADOCSAY László: Rechtserneuerung in Ungarn. München 1942
- RETHMEIER, Andreas: „Nürnberger Rassegesetze“ und Entrechtung der Juden im Zivilrecht. Frankfurt a. M. 1995
- RIEDL, Franz: Die Juden in Ungarn. Volk und Reich 1938. sz. 128–136.
- RIEGER, Susanne: Berufsverbot für jüdische Rechtsanwälte in Bayern im Dezember 1938. (h. n.) 2003
http://www.rjo.homepage.t-online.de/pdf/DE_BY_JU_anwalt01.pdf (2024. 08. 03.)
- ROMSICS Ignác: Trianon und der Holocaust. Die ungarischen Traumata des 20. Jahrhunderts. Osteuropa 2012/9. sz. 57–72.
- RÜRUP, Reinhard: Der lange Schatten des Nationalsozialismus. Göttingen 2014
- RÜRUP, Reinhard: Emanzipation und Antisemitismus. Studien zur „Judenfrage“ der bürgerlichen Gesellschaft. Göttingen 1975
- SALZBORN, Samuel: Antisemitismus. Geschichte, Theorie, Empirie. Berlin 2014
- SEEL, Hanns: Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums vom 7. April 1933 in der Fassung vom 23. Juni 1933 und verwandte Gesetze nebst den neuesten Durchführungsverordnungen. Berlin 1933
- SOMOGYI József: Fajiság és a magyar nemzet. Budapest 1941
- STUACKART, Wilhelm – SCHIEDERMAIR, Rolf: Rassen- und Erbpflege in der Gesetzgebung des Dritten Reichs. Leipzig 1943⁴
- STUCKART, Wilhelm – GLOBKE, Hans: Kommentare zur deutschen Rassengesetzgebung. 1. kötet: Reichsbürgergesetz vom 15. September 1935, Blutschutzgesetz vom 15. September 1935, Ehegesundheitsgesetz vom 18. Oktober 1935 nebst allen Ausführungsvorschriften und den einschlägigen Gesetzen und Verordnungen. München 1936
- STUCKART, Wilhelm – SCHIEDERMAIR, Rolf: Rassen- und Erbpflege in der Gesetzgebung des Dritten Reiches. Leipzig 1939²
- SZABÓ István: An der Grenze von Demokratie und autoritärem Regime. Charakteristische Merkmale der ungarischen Staatsorganisation in der Zwischenkriegszeit. Baden-Baden 2014
- UNGVÁRY Krisztián: Der Getriebene und der Treiber. Das Verhältnis zwischen ungarischer Politik und deutschen Deportationsplänen. In: MIHOK, Brigitte (szerk.): Ungarn und der Holocaust. Kollaboration, Rettung und Trauma. Berlin 2005, 41–54.

- UNGVÁRY, Krisztián: Die „Judenfrage“ in der Sozial- und Siedlungspolitik: Zur Genese antisemitischer Politik in Ungarn. In: DAHLMANN, Dittmar – HILBRENNER, Anke (szerk.): Zwischen großen Erwartungen und bösem Erwachen. Juden, Politik und Antisemitismus in Ost- und Südosteuropa, 1918–1945. Paderborn 2007, 287–304.
- VAGNINI, Alessandro: The Hungarian Anti-Jewish Laws and Relations between Hungary and Germany. In: BITUNJAC, Martina – SCHOEPS, Julius H. (szerk.): Complicated Complicity. European Collaboration with Nazi Germany during World War II. Berlin 2021, 69–79.
- VITÁRI Zsolt: Ungarn in der Zwischenkriegszeit. (online) 2012
[https://www.herder-institut.de/digitale-angebote/dokumente-und-materialien/themenmodule/modul/9/seite.html#:~:text=Ungarn%20hatte%20laut%20der%20Volksz%C3%A4hlung,\(ohne%20die%20neuen%20Gebiete](https://www.herder-institut.de/digitale-angebote/dokumente-und-materialien/themenmodule/modul/9/seite.html#:~:text=Ungarn%20hatte%20laut%20der%20Volksz%C3%A4hlung,(ohne%20die%20neuen%20Gebiete) (2024. 08. 03.)
- Yad Vashem: Hungary, https://www.yadvashem.org/odot_pdf/microsoft%20word%20-%206433.pdf (2024. 08. 01.)

LEHOTAY Veronika

egyetemi docens

ME ÁJK*

DOI: 10.15170/DIKE.2024.08.01-02.13

A magyar zsidóság jogfosztása a büntetőjogi gyakorlatban¹

The Disenfranchisement of Hungarian Jews in Criminal Practice

In the course of the research and in the study, I seek to answer the following questions: how have the categories of crime changed as a result of the restrictive laws and the war? How were convictions handed down? What was the role of the Royal Tribunal of Miskolc in the initiation and enforcement of proceedings under the Jewish Laws of 1938-1944 and in the implementation of discriminatory jurisprudence? I have narrowed down the time frame, the explanation for which is that by 1944, a significant part of the twenty-one Jewish laws and their related decrees were already in force and had become part of the jurisprudence of the courts. In addition to the Jewish Laws, other 'typical' crimes of the period, such as those committed in the context of national defence.

Keywords: *criminal law, Horthy era, anti-Jewish law, judicial practice*

„A büntetőjog elméleti művelői azt tanítják, hogy a büntetőjog a jogrendszer hatalmas épületének a záróköve, a különböző jogszabályok láncolatában az utolsó láncszem, mely a többinek a fennmaradását, tiszteletben tartását van hivatva biztosítani.”

Finkey Ferenc²

1. Bevezető gondolatok

Az első magyar büntető törvénykönyvet 1878-ban fogadták el. A jogszabály *Csemegi*-kódex néven vált ismertté, *Csemegi Károly* kúriai bírósági elnöke után, aki a bűncselekményekről és vétségekről szóló 1878. évi V. törvénycikk szerzője volt.³ A kódex a klasszikus büntetőjogi iskola tanait követte.⁴ A

* ORCID ID: 0000-0001-9918-8848.

¹ A tanulmány „*A nemzetiség és etnicitás jogi operacionalizálása*” című, 134962. számú NKFI projekt keretében valósult meg.

² FINKEY, A XX. század 3. *Finkey Ferenc* (1870–1949) egyetemi tanár és a Magyar Tudományos Akadémia tagja. Fő műveivel, így többek között „*A magyar büntetőjog tankönyve*” (Budapest 1905), a „*Fiatalkori büntettesek és a modern törvényhozás*” (Budapest 1909), „*Az egység és a többség tana a büntetőjogban*” (Sárospatak 1895), valamint a „*Társadalmi védekezés és büntetőjog*” (Miskolc 1925) című írásaival a magyar büntetőjogtudomány alapjainak megteremtőjeként, a liberális büntetőeljárás és a humánus büntetőjogi rendszer szószólójaként szerzett elismertséget. Lásd: KENYERES, Magyar életrajzi 512.

³ A törvényt a kihágásokról szóló 1879. évi XL. törvénycikk egészítette ki.

⁴ A jogszabály általános része a trichotóm rendszert követte, így a bűncselekmények súlya szerint különbséget tett büntett, vétség és kihágás között. Tartalmazta a *nullum crimen sine lege* és a *nulla poena sine lege* elveket. A tettbüntetőjogi szemléletet részesítette előnyben a jogalkotó, a Btk. rendszerének középpontjába tehát a cselekmény került. A cselekmény nemcsak a tett, hanem ennek eredménye is-szolgált a jogszabály indokolása. A kódex egyik kritikájaként jelent meg a 20. század elején, hogy nem helyezett elég hangsúlyt az elkövető személyiségére. Figyelmen kívül hagyta a

kódex különös része több kategóriába osztotta a bűncselekményeket: szerepeltek közöttük az uralkodó és az állam elleni bűncselekmények⁵; a társadalmi rend elleni bűncselekmények⁶; az egyes személyek élete és vagyona ellen irányuló bűncselekmények, a közbiztonság elleni (közveszélyű) bűncselekmények, valamint az államigazgatás rendje elleni, a hivatali és ügyvédi büntettek és vétségek. A törvénykönyv modern szemléletét mutatta, hogy az élet elleni bűncselekmények között már külön említette a kivánságra ölést és az öngyilkosságban való közreműködést, és ezeket enyhébb büntetésekkel sújtotta. Előterbe került benne a tett-büntetőjogi szemlélet, a bűnösségen alapuló felelősség elve, az egyéni erkölcsi felelősség elve, az igazságos megtorló büntetés eszméje, a büntetőjog fogalmainak precíz meghatározása.

A 20. század társadalmi kihívásai azonban hamarosan a büntetőjog reformjához is elvezettek. A modern büntetőjog képviselői egyre inkább azt az álláspontot fogadták el, hogy az elkövetőt nem az általa elkövetett bűncselekmény miatt kell büntetni, hanem a társadalomra veszélyes személyes tulajdonságai miatt, például azért, mert az elkövető szélhámos, csavargó vagy közveszélyes.⁷ Olyan törvényeket fogadtak el ebben az időben, amelyek különleges jogköröket biztosítottak az államnak. Számos változás történt a jogelvek terén is. Már 1912-ben megjelent az a háború esetére szóló kivételes intézkedéseket előíró jogszabály, amely a *Csemegei*-kódexet retrográd irányban egészítette ki. Öt évig terjedő fegyházzal rendelte büntetni a sztrájkot, a sztrájkra való felhívást, valamint a sajtócenzúra megszegését is.⁸ Az 1914. évi XIV. törvénycikk a sajtó útján elkövetett cselekményeket és az azok miatt történő felelősségre vonást rendezte. A jogszabály a fokozatos felelősség elvét juttatta érvényre. Eszerint elsősorban a szerzőt kellett felelősségre vonni, ha erre nem volt lehetőség, akkor a szerkesztőt, majd a kiadót, végül ezek sikertelensége esetén a nyomdatulajdonos ellen kellett eljárást indítani.

Ebből a megváltozott társadalmi és jogi környezetből kiindulva tanulmányomban először arra a kérdésre keresem a választ, hogy a német jog milyen hatással volt a magyar jogtudósokra és ezáltal a jogalkotóra a 20. század közepéig terjedő időszakban, majd a zsidóság jogfosztásának menetét mutatom be a magyar büntetőjog tükrében. A diszkriminatív büntetőjogi joggyakorlatot Ausztriában és Németországban is feltárták már a kutatók. A német jogtörténészek közül *Eva*

fiatalkorúakat és a visszaeső bűnelkövetőket is. Büntetőjogi felelősség ugyanis csak olyan személyt terhel, aki a cselekmény elkövetésekor betöltötte a 12. életévét és beszámítható volt. 12 és 16 éves kor között pedig csak akkor volt büntethető az elkövető, ha a tette bűnös voltának felismeréséhez szükséges belátási képességgel bírt, ellenkező esetben javítóintézetben volt elhelyezendő. Az általános rész szabályai között találjuk a tettes és részes kategóriákat, a bűnhalmazatot, a bűncselekmény elkövetési stádiumait és a beszámítást enyhítő vagy kizáró tényezőket is. LEHOTAY, Strafrecht 106., 108.

⁵ Például: felségsértés, a királyi ház tagjainak bántalmazása, a hatóságok, országgyűlési tagok és hatósági közegek elleni erőszak, izgatás, hűtlenség, lázadás.

⁶ Például: hamis vád, hamis tanúzás, becsületsértés, rágalmozás.

⁷ Németországban 1937-ben törvénybe iktatták a bűncselekmény nélküli bűnöző fogalmát. Erre utal az „*Runderlass über dievorbeugende Verbrechensbekämpfung durch die Polizei*” elnevezésű körlevél 1937. december 14-én. Lásd: KOTÉK-RIGOULOT, A táborok 250.

⁸ 1912. évi LXIII. törvénycikk a háború esetére szóló kivételes rendelkezésekről.

Schumann,⁹ *Thomas Vormbaum*,¹⁰ *Wolfgang Form*,¹¹ *Joachim Vogel*,¹² míg az osztrák jogtörténészek közül a témával többek között *Ilse-Reiter Zatloukal*¹³ foglalkozik. Tanulmányok, monográfiák születtek a megváltozott büntetőjogról, az igazságszolgáltatás átalakulásáról, a büntetőjogi gondolkodásról.¹⁴ Ezzel szemben a magyarországi szakirodalomban a két világháború korának büntetőjogában a zsidótörvények helyi- és felsőbbbírósági gyakorlata, valamint ehhez kapcsolódóan az ügyészség működése mindaddig túlnyomórészt feltáratlan terület volt.

A kutatás során elsőként a következő alapkérdésekre kerestem választ. Mik voltak a magyarországi zsidótörvények jellemzői? Hogyan hatott a büntetőjogra az 1938-tól kezdve egyre fokozódó diszkrimináció? Az 1920 és 1944 közötti időszakban hogyan foglaltak állást a (büntető)jogtudomány képviselői az egyenlőség és a jogkorlátozás kérdésében? Hogyan befolyásolta munkásságuk a joggyakorlatot? Hogyan jelent meg a fajvédelem a magyar büntetőjogi gondolkodásban és a joggyakorlatban? Hogyan változott a magyarországi büntetőjog gyakorlata az 1938 és 1944 közötti években a zsidótörvények hatására? Milyen szerepe volt a Miskolci Királyi Törvényszéknek az 1938 és 1944 között született zsidótörvények alapján indított eljárásokban, a diszkriminatív joggyakorlat megvalósításában? Mennyire vették igénybe a perben résztvevők a perorvoslati lehetőségeket? 1944-re már mind a 21 zsidótörvény és a hozzájuk kapcsolódó rendeletek jelentős része is hatályban volt, és részévé váltak a bíróságok joggyakorlatának, de a zsidótörvények mellett a korszak egyéb, jellegzetes bűncselekményeiről is képet kaphatunk, mint például a honvédelem körében elkövetett cselekményekről. Mivel a jogalkotást a büntetőjog területén is¹⁵ jelentősen befolyásolta a korabeli jogtudomány alakulása, a tanulmány következő részében ennek a bemutatására vállalkoztam.

2. A német jog hatása: büntetőjog és „fajvédelem”

1938-ban *Angyal Pál* annak a véleményének adott hangot, hogy „(...) a magyar „faji viszonyok” teljesen másként alakultak, mint a német büntetőjog.”¹⁶ Hogyan jelent meg tehát a (nemzetiszocialista) német jog a magyar jogtudósok munkáiban, a magyar jogalkotásban? Mit gondoltak a magyar jogászok? A

⁹ SCHUMANN, Kontinuitäten und Zäsuren.

¹⁰ VORMBAUM, Einführung in die moderne Strafrechtsgeschichte.

¹¹ FORM, Literatur- und Urteilsverzeichnis zum politischen NS-Strafrechts.

¹² VOGEL, Einflüsse des Nationalsozialismus auf das Strafrecht.

¹³ REITER-ZATLOUKAL: Der Bundesgerichtshof 1934-1938; REITER-ZATLOUKAL, „... um alles nazistische Tätigkeit und Propaganda in Österreich zu verhindern“; REITER-ZATLOUKAL, Die Umgestaltung der österreichischen Strafrechtsordnung im NS-Staat; REITER-ZATLOUKAL, Antisemitismus in Österreich 1933-1938.

¹⁴ A témáról lásd részletesen: LEHOTAY, Szabadságjogmegvonó 1-400.

¹⁵ A magyar magánjoghoz lásd: HERGER, Az igazságosság 94-103.; HERGER, Eherecht in Ungarn (1918-1945).

¹⁶ *Angyal Pál* (1873-1949) korának egyik leghíresebb büntetőjogásza volt, 1898-tól a pécsi püspöki jogi főiskolán kezdte meg működését, ahol büntetőjogot és jogelméletet is tanított. 1900-tól a budapesti egyetemen a büntetőjog és büntetőeljárás magánelőadója, 1912. március 7-től 1944-ig a büntetőjog rendes tanára, 1914-től pedig a jogelmélet meghatalmazott professzora volt. 1920-tól 1922-ig az Állam- és Jogtudományi Kar dékánja, majd az 1933/34. tanévben az egyetem rektora volt. 1944. szeptember 1-jén lett professor emeritus. Saját feljegyzései szerint 46 év alatt összesen több mint 11.000 előadást tartott, hallgatóinak száma pedig megközelítette a 60.000-t. Számos büntetőjogi törvény kidolgozásában vett részt. Több országban járt, hogy tanulmányozza a fiatalkorúak bíróságait és a börtönviszonyokat. Nevéhez fűződik az ún. pártfogás megszervezése először Pécsen, majd országos szinten. LEHOTAY, Beiträge 141-142.

magyar büntetőjogászok feltették-e azt kérdést, hogy a büntetőjog szerepet játszhat a diszkriminációban? Hogyan befolyásolta ez a jogalkotást? A Horthy-korszak büntetőjogásza közül első helyen *Angyal Pál*, *Finkey Ferenc*, *Heller Erik*,¹⁷ *Irk Albert*¹⁸ és *Vámbéry Rusztem*¹⁹ munkásságát említhetjük. A büntetőjogtudósok tanulmányait számos szakfolyóiratban jelentek meg. Ilyenek voltak *A Jog*, a *Jogtudományi Közöny*, a *Magyar Jogász Újság*, a *Jogállam*, a *Bűnügyi Szemle*, a *Miskolci Jogászélet*, a *Bírák és Ügyészek Lapja*, a *Jogászegyleti Értekezések*, vagy a *Magyar Jogi Szemle*.²⁰ A büntetőjogi bírósági döntéseket és a jogszabályokat tartalmazta az 1880 és 1944 között megjelenő kiadvány, a *Büntetőjog Tára*.

A zsidótörvények büntetőjogi összefüggéseire a legtöbb esetben mindössze utalás történt a korabeli szakirodalomban, így például *Angyal Pál*, *Miskolczy Ágost-Pinczés*, valamint *Térfy Gyula* könyvében.

A magyar büntetőjogászok óvatosan közelítettek ehhez a témához. *Angyal Pál* és *Rácz György*²¹ voltak az első jogtudósok, akik 1934-ben átfogóan foglalkoztak a nemzetiszocialista büntetőjoggal.²² Tartózkodtak az új tendenciák értékelésétől, de azt megjegyezték és elismerték, hogy az új német birodalmi büntetőjog korántsem az 1871-es büntető törvénykönyv jogi ideológiájának folytatása. Kifogásolták, hogy bár a nemzetiszocialista büntetőjog még csak egyéves, nagyon nehezen érthető. Hivatkoztak továbbá a magyar jogtudósok és gyakorló jogászok számára elérhető két forrásra, melyek közül az egyik a *Deutsches Recht (Német Jog)* utolsó, 1933-as kiadása, a másik az NSDAP jogi osztálya vezetőjének a hivatalos közleménye volt.²³ *Angyal Pál* és *Rácz György*

¹⁷ *Heller Erik* (1880–1958) egyetemi tanár főbb műveiben, melyek közül „*A büntetőjogi elméletek kritikája*” (Budapest 1924), valamint a „*Szubjektívizmus és objektívizmus a büntetőjogban*” (Kolozsvár 1944) címűek emelhetők ki, az anyagi büntetőjog és a büntetőeljárás számos aktuális kérdésével foglalkozott. Munkásságában különös figyelmet fordított a fiatalok büntetőjogára. Lásd bővebben: MÁRTA–TÓTH, Szegedi egyetemi 26.

¹⁸ *Irk Albert* (1884–1952) 1922 és 1948 között volt Pécsen a büntetőjog és a büntető eljárásjog professzora. 1936-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották. LEHOTAY, Beitrage 144.

¹⁹ *Vámbéry Rusztem* (1872–1948) három egyetemen tanult jogot és szociológiát. Életét és munkásságát erősen jellemezte a társadalmi problémák iránti nagyfokú érzékenysége. Pályáját ügyvédként kezdte, 1915-től 1918-ig egyetemi docens, 1918-tól a büntetőjog rendes professzora, majd 1919-ben a budapesti jogi kar dékánja volt. 1920-ban elbocsátották az egyetemről és megfosztották tanári állásától. Újra ügyvédként praktizált, és számos politikai perben védőként működött közre. Így például 1920-ban részt vett a népbiztosok perében, 1924-ben *József Attila* perében, 1935-ben *Rákosi Mátyás* perében. Az 1910-es évek végétől érdeklődése fokozatosan eltolódott a kriminalisztikától a társadalom belső, elsősorban politikai válsága felé. 1913-tól 1934-ig a *Jogtudományi Közöny* című folyóirat szerkesztője volt. 1938-ban elhagyta Magyarországot. Egy ideig Angliában élt, majd az Amerikai Egyesült Államokban telepedett le. Emigrációja alatt szociológiát tanított és folyóiratot alapított, amelynek célja a nemzetiszocialista ideológia elleni küzdelem volt. Magyarországra 1945-ben tért vissza, ahol az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagja lett. Magyarország washingtoni nagykövete volt 1947-ben, de halála előtt lemondott megbízatásáról. Lásd: A nemzetgyűlés almanachja 651–652.

²⁰ LEHOTAY, Beitrage 144.

²¹ *Rácz György* 1907-ben született Budapesten. Tanulmányait kitüntetéssel végezte. 1935-től ügyvédként dolgozott, majd a háború után részt vett a Budapesti Ügyvédi Kamara mandátumvizsgáló bizottságának a munkájában. A két világháború között *Angyal*al közösen több könyvet írt, köztük egyet a náci büntetőjogról, és tanulmányait rendszeresen publikálta német folyóiratokban. Lásd: RÁCZ, Der Untergang der individualistischen Betrachtungsweise im Strafrecht; RÁCZ, Die neue Rechtsentwicklung in Ungarn; ANGYAL – RÁCZ, A nemzetiszocialista; LEHOTAY, Beitrage 145.

²² ANGYAL – RÁCZ, A nemzetiszocialista 3–4.

²³ ANGYAL – RÁCZ, A nemzetiszocialista 9.

1934-ben „Bevezetés a nemzetiszocialista büntetőjogba” címmel tartott előadást a Magyar Jogászegyletben. Az előadás fogadtatása egy névtelen beszámoló szerint rendkívül negatív és gúnyos volt.²⁴

Angyal Pál 1938. február 22-én a Magyar Orvosok Nemzeti Egyesületében tartott előadást „Fajvédelem és büntetőjog” címmel, amelyből tanulmánya is megjelent.²⁵ Fő kérdése az volt, hogy lehet-e szerepe a büntetőjognak a fajvédelem terén. Tanulmánya elején leszögezte, hogy a téma nem könnyű, és óvatosságra int.²⁶ Szolgálhat-e a büntetőjog a „fajvédelem” eszközeként? Utalt rá, hogy 1933-ban egyedül Németország vette fel hivatalos programjába az árja „faj” sértő és veszélyeztetető egyes cselekmények büntetés alá vonását. 1933-ban a porosz igazságügy-miniszter kiadott egy emlékiratot („*Nationalsozialistisches Strafrecht*”), amelyben a „faji” keveredés megakadályozásához a büntetőjog eszközeit tartotta a miniszter alkalmazandónak. Három büntetőjogi kategóriát sorolt fel és mutatott be. A *Rassenverrat*, a „fajárulás” alapján büntetendőnek tekintett minden nemi keveredést a német és az idegenfajúak között.²⁷ Magánjogi szempontból a vegyesházasságot semmisségi oknak tekintette. A másik kategória a *Verletzung der Rassenehre*, amely alapján a „fajbecsület megsértése” is bűncselekménynek tekintendő volt.²⁸ A bűncselekmény megállapításához szükséges feltétel volt a nyilvánosság és népérzület durva megsértése. Végül a *Rassengefährdung*, a „fajromlás” megakadályozása céljából szükségesnek tartotta az emlékirat egy kerettörvény megalkotását.²⁹ Angyal Pál ezt a gondolatmenetet és ezeket a felvetéseket vizsgálta, és ezekre vonatkozóan tette fel a kérdéseit. Érvétele szerint a büntetőjog esetében jól körül határolható a jogtárgyak védelme, ezért a kérdés az, hogy a „fajtisztaság”, illetve a „faj” tekinthető-e jogtárgynak. Mintaként szolgálhat-e a német gondolkodás a magyar jog számára? Hivatkozott Bethlen Istvánra is, akinek a képviselőház közjogi bizottságában február 9-én tartott beszéde így hangzott: „(...) a zsidókérdésnek német szisztéma alapján való megoldása ebben az országban a gazdasági és a pénzügyi rendet egyik napról a másikra azonnal felforgatná – és az egészen más következményekkel járna, mint Németországban.”³⁰

A büntetőjog feladataként határozta meg az egyéni és közösségi élet nyugalmának megteremtése és fenntartása céljából az olyan cselekményeknek a visszatartását és ezek elkövetőinek a féken tartását, akik ezt a nyugalmat megzavarták. Ez pedig az állam feladata és kötelessége egyben, hogy a megrögzött büntetéseket kirekessze a társadalomból, hogy a fiatalokúakat megjavítsa, a beteg büntettest meggyógyítsa, az alkalmi bűnözőt észhez térítse. Angyal úgy látta, hogy a fajtisztaság ellen vétő elkövető egyik fentebbi kategóriába sem sorolható be. A kérdés megválaszolásához Angyal a fajelméletek történetét is megvizsgálta, és arra jutott, hogy abban még nincs döntés, hogy a „fajtisztaság” vagy a „fajkeveredés” az előnyösebb-e. Azonban úgy látta, hogyha ha nem írható körül, nem határolható be pontosan a büntetőjogi védelem tárgya, akkor nem terjeszthető ki rá a védelem sem: „A fajvédelem tehat – hacsak ki nem forgatjuk a büntetőjogot – mai szilárd állásából: nem igényelhet büntetőjogi beavatkozást.”³¹ Következtetését részletesen indokolta

²⁴ N. N., Bevezetés a nemzetiszocialista büntetőjogba 268.

²⁵ ANGYAL, Fajvédelem 1–13.

²⁶ ANGYAL, A magyar büntetőjog 166–169.

²⁷ ANGYAL, Fajvédelem 4.

²⁸ ANGYAL, Fajvédelem 4.

²⁹ ANGYAL, Fajvédelem 4.

³⁰ ANGYAL, Fajvédelem 6.

³¹ ANGYAL, Fajvédelem 9.

és két további érveléssel támasztotta alá: a büntetőjog feladata akkor tekinthető megalapozottnak, ha a törvényben meghatározott, körülhatárolható érdeket éri a sérelem vagy a veszély; másrészt, ha ezt a sérelmet, vagy veszélyt olyan cselekmény okozta, amely tényálladásként körülírható, és ennek megállapítása nem jár bizonyítási nehézségekkel.³² Az első feltételhez kapcsolódóan a „faj” fogalmának egyes külföldi és hazai szerzők általi megközelítésére tért ki.³³

Érdekes még egy magyar szerzőt kiemelni: Orsós Ferenc³⁴ „Fajunk sorskérdései” című, a *Nemzeti Figyelő* 1938-ban megjelent tanulmányára is hivatkozott Angyal Pál, amelyet rendkívül értékesnek minősített. Ebben a következő megállapítás szerepelt: „(...) a gének általában egységesen is gyengülhetnek a túlerőtetés folytán, úgy hogy, ha bárbogyan kombinálnak is, az egymást követő generációkban kimagasló új kombinációkat, egyedeket nem termelnek.”³⁵ Angyal úgy vélte tehát, hogy a „faj” nem sorolható a szorosán vett jogtárgyak közé, ezért nem lehet véleménye szerint büntetőjogi védelemben részesíteni. Nem zárta ki ugyanakkor a jogvédelem egyéb eszközei igénybevételének a lehetőségét. A magyar viszonyok pedig szerinte eltérőek a némettől, tehát nem lehet ugyanazokat a büntetőjogi eszközöket használni, mint Németországban.

1943-ban „A család büntetőjogi védelme” címmel megjelent tanulmányában a III. zsidótörvényt, azaz az 1941. évi XV. törvénycíkket úgy jellemezte, hogy az a család illetőleg a gyermekek egészségügyi érdekeit, valamint a „fajtisztaság” megővését szolgálja.³⁶ Röviden utalt a törvény főbb rendelkezéseire: így a házasságkötés előtti kötelező orvosi vizsgálatra, a házassági kölcsönre, a házasság megtámadására és felbontására, valamint a zsidó és nemzsidó házasságkötésének a tilalmára. Szó szerint idézte a törvény 15. szakaszát: „(...) az a zsidó, aki magyar honos tisztességes nemzsidó nővel házasságon kívül közösül, vagy aki magyar honos tisztességes nemzsidó nőt házasságon kívül nemi közösülés céljára a maga vagy más zsidó részére megszerez vagy megszerezni törekszik”, vétséget vagy minősítő körülmények esetén büntetett követett el. Ezen túl azonban nem kommentálta a jogtudós ezt a törvényt. A család védelmét szolgáló büntetőjogi rendelkezéseket, jogszabályokat úgy értékelte, hogy azok mind külön-külön, mind együttességükben rendkívül értékes alkotások. Úgy gondolta, hogy ezek a büntetőjogi szabályok hatékonyan visszaszorítottak több, a család és az ehhez tartozó erkölcsi, egészségügyi, „fajtisztasági”, gazdasági és egzisztenciális érdekeket sértő vagy veszélyeztető bűnös magatartást. Szükségesnek látta és sürgette Angyal a család büntetőjogi védelmével összefüggő büntetőjogi jogszabályokat egy újabb novellába foglalni. Ugyancsak 1943-ban kiadott büntetőjogi tankönyvének első kötetében utalt a büntetőjog kútfői (jogforrásai) között a melléktörvényekre (amelyek az alaptörvények rendelkezéseit egészítik ki, illetve módosítják), és példaként erre a 186 melléktörvény egyikeként az 1941. évi XV. tc-t hozta fel. Ugyanennek a

³² LEHOTAY, Beiräge 144–147.

³³ LEHOTAY, Beiräge 144–147.

³⁴ Orsós Ferenc magyar politológus, egyetemi tanár, tagja volt a Magyar Tudományos Akadémiának. A Magyar Orvosok Országos Egyesületének (MONE) elnöke volt. Ez a bizottság az orvosi kamaráktól kapott dokumentumok alapján összeállította a zsidó orvosok listáját, és benyújtotta azt a Honvédelmi Minisztériumnak. 1941-ben Orsós a Felsőházban felszólalt a III. zsidótörvény javaslata mellett. 1944-ben kérvényezte Csiki Lászlóval, az Orvosi Kamara akkori elnökével együtt a Belügyminisztériumnál a közszolgálatban foglalkoztatott zsidó orvosok mielőbbi deportálását. Becslések szerint 2.500 orvost öltek meg ebben az akcióban, a magyarországi zsidó orvosok több mint felét. Orsóst 1945-ben kizárták a Magyar Tudományos Akadémiáról. Lásd: VÍZI E., Az Orsós-ügy 326–334.

³⁵ ANGYAL, Fajvédelem 13.

³⁶ ANGYAL, A család 9.

könyvnek a második kötetében ismét csak röviden tért ki erre a jogszabályra, valamint a II. zsidótörvény szabályainak az ismertetésére – kommentár nélkül. 1938-ban jelent meg erről az első cikke, ahol egyértelműen nemleges választ adott a kérdése: „*A fajnak jogi regulázása, s a fajvédelemnek büntetőjogi alátámasztása rendkívüli óvatosságra int, emennyiben egy-egy elhamarkodott, következményeiben kellően meg nem fontolt jogszabály életbehívása és végrehajtása több kárt okozhat az államnak, sőt a védelemben részesíteni kívánt fajnak, mint amennyi előny az ily védelemben fűződik.*” Ugyanakkor nem zárta ki a magánjogi és közigazgatási jogalkotás lehetőségét a fajvédelem területén, és ezzel mintegy elhárította a büntetőjogról ezt a felelősséget. A megalkotott magyar törvényeket vizsgálva azonban arra a következtetésre jutunk, hogy a jogalkotó nem követte, és feltehetőleg nem is értett egyet a professzor elméletével.

Finkey az 1843-as büntetőjogi javaslatokkal foglalkozó tanulmányában 1942-ben úgy vélte, hogy egy új Európa jön majd létre a háború után, amelyben fontos szerepe lesz a totális államszemléletnek, a „fajvédelemnek”, a vallási és erkölcsi érdekek fokozottabb védelmének. A „*belyesen értelmezett fajvédelemről*” írt, amely alatt a nemzeti tradíciók fokozottabb ápolását és a magyarság erősítését értette. Ezek – ahogyan fogalmaz – az „*egészséges eszmék és törekvések*” a Büntetőtörvénykönyv gyökeres átalakítását is jelentik majd.³⁷

A zsidótörvények korlátozó rendelkezéseinek megszegését a jogalkotó büntetéssel szankcionálta, és a bűncselekmények körét ennek megfelelően jelentősen kibővítették. A tanulmány következő része a zsidótörvények és a büntetőjog kapcsolatával foglalkozik.

3. A zsidótörvények büntetőjogi rendelkezései

3.1. A zsidótörvények Magyarországon (1920–1942)

Ha megnézzük az elfogadott magyar törvényeket, arra a következtetésre jutunk, hogy a törvényhozók nem követték *Angyal* professzor elméletét, és valószínűleg nem is értettek vele egyet. Magyarországon a zsidóság jogállását törvényi szinten szabályozták. A magyarországi zsidó lakosság jogfosztása elsősorban az 1938 és 1942 között hozott 21 zsidótörvény alapján ment végbe.

Ezeket megelőzte az 1920. évi XV. törvénycikk, amely a *Horthy*-korszak első antiszemita jogszabálya volt. Az ún. *numerus clausus* célja az volt, hogy a zsidó hallgatók magas számát a legrangosabb egyetemi karokon, ahol gyakran a hallgatói létszám harminc százalékát (30%) meghaladó arányban voltak jelen, az összlakosságon belüli arányukhoz mérten korlátozza.³⁸ Azzal az állítólagos céllal, hogy a trianoni békeszerződés után csökkentsék a magyar egyetemek túlsúlyosságát, az egyetemi beiratkozást a „fajok” és nemzetiségek összlakosságon belüli arányához kötötték.³⁹ A zsidó kifejezést nem is találjuk meg a törvényben. A nemzetközi tiltakozások nyomán a jogszabályt 1928-ban módosították: törölték belőle a „faj” és a nemzetiség kifejezéseket, és ettől kezdve a szülők foglalkozása határozta meg, hogy ki kerülhetett be az egyetemre.

Hogyan értékelhetjük ezt a törvényt? Kétségtelenül zsidótörvény volt abban az értelemben, hogy jogkorlátozást tartalmazott. Azonban különbözött a *Horthy*-korszak második felében elfogadott törvényektől, amelyek a náci Németország hatását tükrözték. Ez az állítás azonban

³⁷ FINKEY, A XX. század 28.; HACKER, Az állameszmék hatása a büntetőjogra.

³⁸ PAKSY, The Implementation 100–106.

³⁹ PAKSY, The Implementation 104–106.

némileg ellentmondásos. A zsidótörvények tanulmányozása után elmondhatjuk, hogy a zsidótörvények fő vonalainak kidolgozásában jelentős szerepet játszottak a német eszmék, és a náci Németország rendelkezései szolgáltak mintául. A magyarországi körülmények azonban alapvetően eltértek a németországi helyzettől, ami tükröződött a törvényalkotásban és a jogszabályok végrehajtásában is.⁴⁰ Elmondható ugyanakkor az is, hogy a *numerus clausus* törvény teremtette meg a zsidóellenes jogalkotás ideológiai alapját a magyar jogban.⁴¹

A magyarországi jogalkotási folyamatok alapvetően 1938-tól kezdve változtak meg, bár egy 1935-ös törvénytervezetben már szerepelt egy „faji” szakasz,⁴² amely felekezeti hovatartozás szerint korlátozta volna az ügyvédi kamarák tagságát. Ezt követően az I. zsidótörvény 1938-ban vezette be ténylegesen a kötelező kamarai tagságot (sajtó és színház):⁴³ a kamara zsidónak minősülő tagjainak a száma nem haladhatta meg a kamara összes tagjának húsz százalékát. A húsz százalékos küszöböt az ügyvédi kamara, a mérnöki kamara és az orvosi kamara tagjai esetében is előírták.⁴⁴ A kamarák feladata lett a „keresztény erkölcs követelményeinek” érvényesítése és garantálása. A jogegyenlőség elvének az érvényesülése megszűnt, és zsidónak számított mindenki, aki az izraelita hitfelekezethez tartozott. Egy évvel később az 1939. május 5-i, a zsidóság köz- és gazdasági életben való korlátozásáról szóló törvény új meghatározást adott arról, hogy ki minősül zsidónak vallása és származás alapján (függetlenül zsidó vallásától, ha két nagyszülője izraelita volt). Ez a rasszista meghatározás 62.000 keresztény hitre tért zsidót érintett. Megtiltotta a zsidónak minősülőeknek, hogy honosítással vagy házasságkötéssel magyar állampolgárságot szerezzenek, gazdasági és állampolgári korlátozásokat vezetett be. A II. zsidótörvény tehát tiltások, korlátozások és az alapvető politikai és polgári jogoktól való megfosztások sokaságából állt.⁴⁵

1941. augusztus 2-án elfogadott III. zsidótörvény, amelye már a nürnbergi faji törvények mintájára készült, a zsidókat fajként definiálta. A házassági jogról szóló 1894. évi XXXI. törvénycikk kiegészítését és módosítását, valamint az ezzel kapcsolatban „szükséges fajvédelmi rendelkezéseket” tartalmazta. A törvény büntetés terhe mellett megtiltotta a zsidók és nem zsidók közötti „vegyesházasság” kötését (14. §). A zsidó férfi és a nem zsidó nő közötti házasságon kívüli nemi kapcsolat szintén büntetendő volt (15. §). A házassági tilalom megszegésének magánjogi és büntetőjogi következményei voltak.⁴⁶

1942-ben az izraelita vallás elveszítette bevett jogállását,⁴⁷ és bevezették a kötelező munkaszolgálatot.⁴⁸ Kártérítésről is rendelkezett a jogalkotó, de ezt később törölték a törvényből. Az 1942. évi XV. törvénycikk a zsidók mezőgazdasági és erdészeti tulajdonáról szóló jogszabály 15. szakasza korlátozta a tulajdonhoz való jog tartalmát, és a tulajdontól való teljes jogfosztást célozta. A jogszabály legfontosabb pontjai a következők voltak: a földszerzés tilalma, a

⁴⁰ LEHOTAY, A jogszűkítés 30.

⁴¹ K. FARKAS, Jogok nélkül 23.

⁴² KOVÁCS M., Liberalizmus, radikalizmus 160.

⁴³ 1938. évi XV. törvénycikk a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról.

⁴⁴ LEHOTAY, A jogszűkítés 30–35.

⁴⁵ LEHOTAY, A jogszűkítés 40–49.

⁴⁶ LEHOTAY, A jogszűkítés 64–73.

⁴⁷ 1942. évi VIII. törvénycikk az izraelita vallásfelekezet jogállásának szabályozásáról.

⁴⁸ 1942. évi XIV. törvénycikk a honvédelemről szóló 1939. évi II. törvénycikk, valamint az 1914–1918. évi világháború tűzharcosai érdemeinek elismeréséről szóló 1938. évi IV. törvénycikk módosításáról és kiegészítéséről.

koncessziókat, bérleteket és a fahasználati jogokat korlátozó rendelkezések. A zsidók nem szerezhettek mezőgazdasági és erdészeti tulajdont, és nem szerezhettek tulajdont kis- és nagyközségekben. A törvény kötelezte a zsidókat tulajdonuk átruházására. A törvény által elkobzott vagyonért – elvileg – „kártérítést” fizettek.⁴⁹

A törvényi jogkorlátozást, amely további területeket (vallás, földtulajdon, tagságok, kamarák, nemzeti érzelm, választójog) is érintett, széleskörű rendeleti szintű szabályozás követte. Randolph L. Braham az 1938. és 1939. évi antiszemita törvényhozást a „III. Birodalom” iránti szimbolikus hálaként határozta meg,⁵⁰ míg a kormány (nehezen érthető módon) úgy vélekedett, hogy a zsidótörvények jelentik a legjobb garanciát az antiszemitizmus és az intolerancia ellen.⁵¹

Hogyan értékelte a náci Németország a magyar törvényeket? Az 1942. októberi berlini jegyzék szerint: Magyarország „(...) még nagyon messze van attól, hogy németországi és más országokban elért eredményekkel lépést tudjon tartani (...) Német felfogás szerint a következő intézkedések foganatosítását tartjuk elengedhetetlennek: (...) Minden zsidót azonnal meg kell jelölni, megkönnyítve ezzel a megfelelő kormányzati intézkedéseket, ekképp biztosítva a néptől való egyértelmű elhatárolódás lehetőségét. Elő kell készíteni a zsidók kitelepítését és keletre való szállítását. A birodalmi kormány reméli, hogy a magyar kormányzat ezúttal megértést tanúsít Németország nyomatékos érdeklődése iránt, mellyel a szükséges intézkedések meghozatalát várja.”⁵⁰⁹ Magyar - ország német megszállásának egyik fő okaként jelölték meg a németek, hogy a magyar kormány „elszabotálta a zsidókérdés végleges megoldását.”⁵²

A német szakirodalomból némileg más értékelés rajzolódik ki: „1942 előtt nem volt diplomáciai nyomás a Német Birodalom részéről Magyarországra a 'zsidókérdésben', bár a Birodalom támogatta a magyar jobboldalt és aktív propagandát folytatott. Az 1938 és 1941 közötti antiszemita törvényhozást nem a németek kényszerítették a magyar kormányra. Egyrészt Magyarország akkori külpolitikai helyzetét tükrözte, amelyet nagyrészt a Harmadik Birodalom határozott meg, másrészt a magyar antiszemitizmus és a magyar jobboldal által a kormányra gyakorolt nyomás is meghatározó tényező volt. A 'magyarországi zsidókérdés' gyakorlatilag nem játszott szerepet az akkori napi politikában.”⁵³ Érdeemes végül azt is megjegyezni, hogy a magyar kutatók feltételezik, hogy Magyarország megszállásának egyik fő oka a németek részéről az volt, hogy a magyar kormány „szabotálta a zsidókérdés végső megoldását.”⁵⁴

A zsidótörvények korlátozó rendelkezéseinek megsértését a jogalkotó a büntetőjog eszközeivel szankcionálta. A tanulmány következő része ezzel a témával foglalkozik.

3.2. A büntetőjog szerepe a jogfosztásban

E fejezet mottójaként idézhetnénk Bölöny József szavait, aki szerint „A köztisztviselőnek az a kötelessége, hogy a fennálló törvényt végrehajtsa. Hogy jó-e vagy rossz ez a törvény, az nem reá tartozik, rá csak az tartozik, hogy milyen törvény van érvényben, és hogy azt hajtsa végre. Ha mindenki maga oldja meg a harmadik zsidótörvényt,

⁴⁹ LEHOTAY, A jogszűkítés 55–58.

⁵⁰ BRAHAM, The Politics 200.

⁵¹ BRAHAM – MILLER, The Nazis' last victims 35.

⁵² KISZELY, Mondd el fiaidnak! 97.

⁵³ GANZENMÜLLER, Die Motivation zur Vernichtung.

⁵⁴ KISZELY, Mondd el fiaidnak! 97.

*mégpedig úgy, ahogyan elképzeli, az nem bürokrácia, hanem anarchia.*⁵⁵ Ennek a szemléletnek megfelelően a bűncselekmények körét jelentősen kibővítették a zsidótörvényekbe ütköző cselekmények körével.

Az I. zsidótörvény 10. szakasza minisztériumot hatalmazta fel arra, hogy a jogszabály által előírt adatszolgáltatási kötelezettség megszegését vagy kijátszását kihágásnak minősítse.⁵⁶ A kihágás büntetésére pedig az 1931. évi XXVI. törvénycikk alkalmazását írta elő, amely szerint a kihágás büntetése két hónapig terjedő elzárás vagy pénzbüntetés lehetett. Az 1938. évi XV. törvénycikkben foglalt utasításnak megfelelően a 4350/1938. számú ME rendelet 23. szakasza egészítette ki a büntetőjogi rendelkezéseket. Kihágás miatt két hónapig terjedő elzárással, vagy pénzbüntetéssel rendelte büntetni azt munkaadót és azt a munkavállalót is, aki a törvényben foglalt bejelentési kötelezettséget megszegte vagy a rendelkezéseket kijátszotta. A rendelet a kihágással kapcsolatos eljárás lefolytatására hatáskörrel rendelkező hatóságokat is kijelölte.⁵⁷ Az eljárás végén hozott véghatározatot a rendelet alapján a kormánybiztosnak is továbbítani kellett. Ugyanez a rendelet terjedelmes utasítást tartalmazott a törvényben rögzített adatszolgáltatás végrehajtásával kapcsolatban, amelyben külön figyelmeztetést fogalmazott meg minden egyes lapon a valóságnak meg nem felelő adatszolgáltatással összefüggő „büntető megtorlásról”.⁵⁸ További tényállásokkal egészítette ki a törvényt a 4960/1938. számú ME rendelet is, amely kiterjesztette a fentebb ismertetett alacsonyabb szintű jogszabály büntetőjogi rendelkezéseit időszaki lap szerkesztőjére, állandó munkaviszonyban álló munkatársára, a kiadói hivatali személyzet vagy a szerkesztőségi segéd személyzet tagjára, továbbá a lapvállalat tulajdonosára. A honvédelmi törvényben biztosított kivételes hatalom hatálybalépését külön rendelet határozta meg, amely kimondta, hogy a kivételes hatalom igénybevételére 1939. szeptember 2. napjától volt lehetőség.

A jogszabály végrehajtásával összefüggésben is több rendelet született, amely meghatározta a közérdekű munkaszolgálat, a légtalmi rendelkezésekkel,⁵⁹ a személyes bejelentések és a honvédelmi kötelezettség nyilvántartásával⁶⁰ kapcsolatos kihágások körét.⁶¹

A II. zsidótörvény (1939) 25-29. szakaszai tartalmazták a büntetőjogi rendelkezéseket, amelyek vonatkoztak mind a zsidónak, mind a nemzsidónak minősülő személyekre is. A zsidónak minősülő személyek tiltott alkalmazása kihágást valósított meg. Vétségnek minősült a hatósági figyelmeztetés ellenére fondorlattal megtevesztés az időszaki lapnál, valamint a színháznál való alkalmazás esetén. Büntetni rendelte a jogszabály azt a nemzsidó személyt, aki időszaki lap munkatársaként zsidó személyt alkalmazott, és a zsidó személyt is, amennyiben ezt az állást elfogadta. Vétségnek minősült és egy évig terjedő fogházzal rendelte büntetni a jogszabály azt a személyt, aki adatszolgáltatási kötelezettségének a hatóság figyelmeztetése ellenére nem tett eleget, azt, akit kihágás miatt már megbüntettek az adatszolgáltatási kötelezettség elmulasztása miatt, aki a hatóságot fondorlattal megtevesztette vagy megtevesztetni törekedett a törvény végrehajtása során. Új bűncselekményi kategóriát jelentett a strómanság, tehát az, ha nemzsidó személy a maga neve

⁵⁵ BÖLÖNY, A magyar közjog 147.

⁵⁶ LEHOTAY, A jogszűkítés 98–99.

⁵⁷ A kihágás miatt az eljárás lefolytatására a közigazgatási hatóságnak, a rendőrség működési területén pedig a rendőrségnek biztosított a rendelet hatáskört.

⁵⁸ 4350/1938. számú ME rendelet. Tájékoztató a kérdőpontok kitöltéséhez.

⁵⁹ 88000/1939. számú HM eln. rendelet 50. §.

⁶⁰ 380000/1941. számú ME rendelet.

⁶¹ 5070/1939. számú ME rendelet 10. §.

alatt zsidó személy számára hatósági engedélytől függő jogosítványt a rendelkezések kijátszásával szerzett meg. A törvény azt is kimondta, ha a fentebb meghatározott bűncselekmények miatt való elítélés esetén el kellett rendelni az ítélet hírlapban való közzétételét, amelynek költségeit az elítéltnak kellett állnia. A II. zsidótörvényt kiegészítő alaprendelet, a 7720/1939. ME számú rendelet is megfogalmazta az adatszolgáltatási kötelezettség megszegésének büntetőjogi jogkövetkezményeit. A büntetőjog területén a II. zsidótörvényben szabályozott kihágásokra vonatkozó büntetőlap kiállítását rendelte el az igazságügyi miniszter azon az alapon, hogy vajon nem minősült-e az elkövetett cselekmény vétségnek. A büntetőlap kiállítására az Országos Bűnügyi Nyilvántartó Hivatal volt jogosult.⁶²

Az 1940. évi VI. törvénycikk – amely még a III. zsidótörvény hatályba lépését megelőzően készült el – a nemi betegséggel megfertőztetést testi sértésnek minősítette, amelyet, ha a házastárs sérelmére követtek el, akkor súlyos testi sértést valósítottak meg. Kihágásnak minősítette a jogszabály azt is, ha a nemi betegségben szenvedő személy nem gyógykezelte magát.⁶³

A III. zsidótörvény⁶⁴ megtiltotta a zsidók és nemzsidók közötti házasságkötést. A tilalom ellenére létrejött házasságot érvényesnek, de büntetendőnek tekintette. Tiltotta továbbá a zsidó és nemzsidó közötti házasságon kívüli nemi kapcsolatot is, amelynek az alapesete vétségnek minősült. A bűncselekmény minősített esetei büntettet valósítottak meg: így az erőszakkal, a fenyegetéssel, a csalárdsággal történő elkövetés, továbbá, ha hozzátartozó, 24 éven aluli nő sérelmére, vagy visszaesésben követtek el a cselekményt. A nemi kapcsolatra vonatkozó magánjogi és közigazgatási jogi „fajvédelmi” rendelkezések megsértését kriminalizálta tehát a jogalkotó, és számos büntetőjogi jogkövetkezményt alkalmazott. A törvény büntetőjogi jogkövetkezményei között szerepelt, hogy azt a magyar honos zsidónak nem minősülő személyt, aki zsidóval, és azt a magyar honos zsidó személyt, aki nemzsidóval kötött házasságot a tilalom ellenére, büntett miatt öt évig terjedő börtönnel, hivatalvesztéssel és politikai jogai gyakorlásának felfüggesztésével lehetett büntetni. Ugyanezekkel a szankciókkal rendelte büntetni a törvény azt a polgári tisztviselőt is, aki a házassági akadály fennállása esetén szándékosan működött közre a házasság megkötésében. Ha ezt a cselekményét a polgári tisztviselő gondatlanságból követte el, akkor vétség miatt három hónap fogházra lehetett ítélni. A zsidók és nemzsidók közötti házasságon kívüli nemi kapcsolat tilalmát megszegők vétség miatt három évig terjedő fogházzal voltak büntetendők.⁶⁵

A honvédelmi törvényt kiegészítő jogszabály, az 1942. évi XIV. törvénycikk már egyértelműen diszkriminatív rendelkezéseket tartalmazott. Bővítette a jogszabály a bűncselekmények körét, így például a behívó parancsal szembeni engedetlenség vétséget valósított meg, ahogy az engedetlenségre való csábítást is büntetni rendelte a törvény. A mező- és az erdőgazdasági ingatlanokkal összefüggésben az 1942. évi XV. törvénycikk, tehát a IV. zsidótörvény is tartalmazott büntetőjogi rendelkezéseket. Így a jogszabályban rögzített adatszolgáltatási kötelezettség megszegése kihágást valósított meg. Vétségnek minősült azonban az ingatlanokra

⁶² 72.800./1941.számú IM rendelet a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939. 4. törvénycikk 25. szakasza alá eső kihágások esetében büntetőlap kiállításáról és az Országos Bűnügyi Nyilvántartó Hivaltól értesítés kéréséről.

⁶³ LEHOTAY, A jogszűkítés 99.

⁶⁴ 1941. évi XV. törvénycikk a házassági jogról szóló 1894. évi XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről.

⁶⁵ LEHOTAY, A jogszűkítés 100.

vonatkozó kezelési és gondozási kötelezettség megszegése. Ez alapján az ingatlan tulajdonosa, hasznélvezője vagy hasznbérője amennyiben nem tett eleget az előbb említett kötelezettségének és ezzel a termelés csökkenését vagy egyéb kárt okozott, akkor a hűtlen kezelés tényállását valósította meg. Ilyen esetben a törvény értelmében a büntetőeljárás hivatalból indult. A zsidótörvényekben rögzített tényállások kihágást vagy vétséget valósítottak meg jelentős részben. A büntetőjogi rendelkezések ezekben a jogszabályokban nemcsak a zsidónak minősülő személyeket rendelték büntetni, hanem a zsidónak nem minősülő orvost, munkáltatót, tisztviselőt is. A leggyakoribb bűncselekmény a zsidótörvényekkel összefüggésben a II. zsidótörvényben meghatározott strómanság és a III. zsidótörvény szerinti fajgyalázás vétsége volt.

A zsidótörvényekben ütköző bűncselekményekkel kapcsolatban a csendőrség számára készült kézikönyv szerzői eltekintettek a zsidótörvények által szabályozott bűncselekmények részletes ismertetésétől, és azt az utasítást írták elő a csendőr számára, hogy ilyen bűncselekmény gyanúja esetén a „szerezett értesülését vagy az őrsön tett panaszfeljelentést” érdemleges nyomozás nélkül továbbítsa az ügyészségnek.⁶⁶ Ezt pedig azzal indokolták, hogy ezeknek a bűncselekményeknek a nyomozása „rendkívül szövevényes” és meghaladja a csendőr hatáskörét.⁶⁷

Magyarország német megszállása aztán egyik napról a másikra megváltoztatta a magyar zsidók helyzetét,⁶⁸ akiknek addig nem volt közvetlen életveszélyben az élete, még ha a zsidótörvények és a szélsőjobboldal állandó támadásai meg is keserítették azt.⁶⁹ A bíróságok zsidótörvényekkel kapcsolatos joggyakorlata sem hagyható figyelmen kívül a téma vizsgálatakor. Hogyan ültették át a jogfosztást a joggyakorlatba? Erre a kérdésre keresi a választ a tanulmány harmadik része.

4. A Magyar Királyi Kúria és a Miskolci Királyi Törvényszék előtt zajló büntetőperek

Milyen bűncselekmények miatt indultak eljárások? A büntetőperek között megtalálhatóak a szokásos bűncselekmények miatt zajló peres eljárások, így a lopás, a gyújtogatás, az okirathamisítás, az izgatás szerepelt vádként a dokumentumokban. A legnagyobb számban a vagyon elleni bűncselekményeket találjuk. Ez azzal magyarázható, hogy az ellátási nehézségek növekedése és az áruhiány miatt jelentősen megnőtt a lopások száma. Az ügyészségek utasítást kaptak, hogy ezeknél a cselekményeknél mindig a szigorúbb álláspontot képviseljék, és ennek figyelembevételével folytassák le a nyomozást és lássák el a vád képviselését. Jelentős többletfeladatot jelentettek a Miskolci Királyi Törvényszék számára is az új, addig ismeretlen bűncselekmények miatt indított ügyekben való eljárások, így például a nemzetgyalázás, kormányzósértés, honvédelem elleni izgatás, fegyveres erő elleni izgatás, izgató nyomtatványok terjesztése, állam és társadalom elleni vétség,

⁶⁶ A náci Németországban az alapvető szabadságjogok hatályon kívül helyezését követően a rendőrség ügyészi intézkedés nélkül védőőrizetbe vehetett kétes elemeket. A védőőrizet nem minősült hivatalosan büntetésnek, hanem az állam ellenségeinek a kiiktatását szolgáló megelőző intézkedésként magyarázták. A rendőrség munkáját bizonyítja, hogy egy félév elteltével több, mint huszonhatezer politikai ellenfél került „védőőrizetbe”. Ezt a megelőző intézkedést kezdetben a börtönökben és a fogházakban alkalmazták, majd Himmler 1933 tavaszán felállította Dachauban az első koncentrációs tábort. KISZELY, Mondd el fiadnak...! 7.

⁶⁷ MISKOLCZY-PINCZÉS, A magyar büntetőjog 1139.

⁶⁸ MISKOLCZY-PINCZÉS, A magyar büntetőjog 1139.

⁶⁹ GYURGYÁK, A zsidókérdés 173.

valótlanhír-terjesztés, tiltott sajtótermék terjesztése, nemzet megbecsülése elleni vétség miatt indított pereket is.

A bűncselekmények közül témánk szempontjából azok a legfontosabbak, amelyekben zsidónak tekintett személyek szerepelnek elkövetőként, sértettként vagy tanúként. Hogyan ítélkezett a bíróság ezekben az esetekben? Vagyis találunk-e példát olyan eljárásra, ahol a vádlott zsidónak minősülő személy volt, tehát rá a zsidótörvények vonatkoznak, de a Miskolci Királyi Törvényszék mégis felmentő ítéletet hozott? A joggyakorlatot a II. zsidótörvény kijátszása és a fajgyalázás tényállása alapján mutatom be. Összesen 85 ügyet elemeztem, amelyek a Magyar Királyi Kúria előtt voltak folyamatban.⁷⁰ 1938 és 1944 között 3.279 eljárás folyt a Miskolci Királyi Ügyészségen, amelyekből mindössze 23 olyan volt, amely a zsidótörvényekkel függött össze. Ebből a 23 eljárásból csak 7 jutott el a bírósági szakaszba.⁷¹

4.1. A strómanság, avagy a zsidótörvény kijátszásának módja

A II. zsidótörvény kijátszásáról egy 1942-ben keletkezett dokumentum szerint a zsidótörvényeket, „*ahol csak lehet, kijátszák, a kijátszás fölött pedig szemet hunynak, a törvény állítólagos célját (!) – a zsidók kitiltását a nemzet életének legfontosabb szféráiból – még megközelítőleg sem érik el.*”⁷² A strómanság, vagy másképpen a színleges iparúzés a gazdasági bűncselekmények közé tartozott, amelynek célja a stróman vagy „szalmaember” beállításaival⁷³ a II. zsidótörvény 14. szakaszában foglalt rendelkezés kijátszása volt.

A büntetőeljárást első fokon a királyi törvényszék folytatta le. Ha nem zsidónak minősülő személyek követték el ezt a cselekményt, akkor az nem számított bűncselekménynek. A Kúria a döntéseiben több esetben az alsóbb fokú bíróságoktól eltérő jogi álláspontot képviselt. Kik voltak az elkövetők? A strómanság vétségének elkövetéséhez legalább két személy közreműködésére volt szükség. A vádlottak egyik csoportját általában olyan iparúzési jogától megfosztott zsidónak minősülő személyek alkották, akik hatósági engedélytől függő jogosítványt, iparigazolványt szereztek olyan személyektől, akik erre jogosultsággal rendelkeztek, vagy kereskedelmi társaságok zsidónak minősülő tulajdonosai, részvényesei, irányítói voltak, akik a törvény korlátozó rendelkezései alapján nem láthatták volna el ezeket a funkciókat. A strómanság megvalósulásában legalább egy zsidónak nem minősülő személy vett részt, aki az előbb felsorolt jogosítványok vagy funkciók valamelyikével rendelkezett.

A Kúria elsőként vizsgálata a zsidó és nemzsidó fél helyzetét, foglalkozását és vagyoni állapotát a köztük lévő viszonyt megelőző időszakban. Másrészt az a körülmény is döntő fontossággal bírt, hogy az adott vállalatban kit illetett meg a rendelkezés joga. Amennyiben „sikerült” bizonyítani, hogy a zsidó felet, akkor egyértelmű volt a strómanság megállapítása. Hogyan

⁷⁰ MNL. K 583. Egyesített Kúria, általános iratok 183.

⁷¹ MNL BAZML VII. 51/b. A Miskolci Királyi Törvényszék dokumentumai.

⁷² A lejegyzés C. A. Macartney brit történész tollából származik, aki a magyar ügyek szakértője volt, és a *Foreign Office*-nél dolgozott. Lásd: KATZBURG, Zsidópolitika 148.

⁷³ LEHOTAY, A jogszükités 197.

lehetett elkövetni a bűncselekményt? Gyakran egy névleges kereskedelmi társaságot hoztak létre. Ebben az esetben színlelt üzleti szerződést kötöttek.⁷⁴

Az ilyen megállapodást azonban a törvény tiltotta, vagyis a szerződés is tiltott szerződésnek minősült. Egy konkrét esetben az alperesek tanúkkal kötöttek adásvételi szerződést ügyvéd jelenlétében. A Kúria megállapította, hogy a szerződő felek a szerződést nyilvánosan és nem titokban kötötték. Így ez a magánjellegű szerződés teljes mértékben megfelelt az előírásoknak.⁷⁵ Milyen döntéseket hoztak a bíróságok? Marasztaló és felmentő ítéleteket egyaránt hoztak a bíróságok a zsidótörvény kijátszásával kapcsolatban. Milyen körülmények alapozták meg ezeket a döntéseket? Milyen büntetéseket szabtak ki a bíróságok marasztaló ítélet esetén? Felmentő ítélet született arra hivatkozással, hogy a vádlott személyt, mint értelmiségi munkakörben alkalmazott zsidót a munkáltató megfelelően bejelentette, és ő maga nem volt a korlátolt felelősségű társaság tagja, tehát a hatósági engedélyt nem a maga, hanem a társaság számára szerezte meg. Ez a magatartás tehát csak abban az esetben képezett volna bűncselekményt, ha a vádlott az engedélyt a maga részére szerezte volna meg.⁷⁶

Marasztaló ítélet született abban a perben is, amely *T. Jolán* és társa ellen indult 1940-ben a zsidótörvény fondorlatos kijátszására irányuló vétség miatt.⁷⁷ A vád szerint *T. Jolán* – 62 éves, elvált, római katolikus vallású, írni-olvasni tudó, vagyonos illatszertáros magyar állampolgár – és *D. Géza* – 39 éves, ungvári, izraelita vallású, családos, írni-olvasni tudó gyógyszerész – követték el bűncselekményt azzal, hogy *D. Géza* az egyéni drogéria kereskedői jogosítványát elvesztette, és ezért megegyeztek abban, hogy *T. Jolán* szerzi meg a szükséges iparigazolványt. *T. Jolán* meg is kapta azt. A vádlottak azzal védekeztek, hogy adásvételi szerződésük megkötése nem színleges, hanem a valóságnak megfelelő volt. A törvényszék a szerződés színleges voltát azzal támasztotta alá, hogy nem készült az árukészletről leltár, és annak értékét csak becsléssel állapították meg. Így álláspontja szerint a szóbeli szerződés nem a tulajdonjog átruházására, hanem a hatóság megtévesztésére és a zsidótörvény kijátszására irányult. Több enyhítő körülményt is figyelembe vett a bíróság. Így *T. Jolán* esetében a büntetlen előéletet, a magas életkorát, és azt, hogy szűkös anyagi helyzetben lévő néhai öccse özvegyének és három kiskorú gyermekének az eltartása, megélhetésének biztosítása, tehát szociális szempontok érdekében követte el a bűncselekményt. *D. Géza* esetén enyhítő körülményként vette figyelembe a bíróság a büntetlen előélet és a családos állapota mellett azt a körülményt is, hogy elvesztett iparigazolványa miatt így próbált a családja megélhetéséről gondoskodni. Ezzel tehát a bíróság elismerte a korlátozó rendelkezések negatív hatásait az érintett személyekre, és az említett körülmény enyhítő körülményként való figyelembevételével próbálta csökkenteni a család terheit. Egyetlen súlyosító körülmény merült fel a vádlottak esetében, mégpedig az, hogy cselekményük a közérdeket súlyosan megsértette. A törvényszék a vádlottakat bűnösnek mondta ki, és 800 pengő pénzbüntetést szabott ki. A pénzbüntetés mértékét az ítélet tábla 400 pengőre csökkentette, amelyet az enyhítő körülmények nyomatékosabb figyelembevételével indokolt. A debreceni ítélet tábla 1941 tavaszán hozott ítélete ellen a védő semmisségi panaszt, és a közzvádló, valamint a vádlottak is fellebbezést nyújtottak be a Kúriához. A legfelsőbb bírói fórum

⁷⁴ NAGY, A zsidótörvény 31.

⁷⁵ NAGY, A zsidótörvény 9.

⁷⁶ BODA-VINCENTI, A Jogi Hírlap 43.

⁷⁷ MNL K 583. 64. I. 1529/1941. 9. sz. Lásd hozzá: LEHOTAY, A jogszükités 199.

a védő semmisségi panaszát elutasította, míg az ítéltábla ítéletének a büntetés mértéke felől rendelkező részét megsemmisítette és az elsőfokú bíróság ítéletének vonatkozó részét hatályába visszahelyezte.

Ezeknek a zsidótörvény kijátszásával kapcsolatban lezajlott pernek a vizsgálata alapján is megállapítható, hogy a Kúria kiegészítette és pontosította az alsóbb bíróságok ítéletét, és ennek megfelelően változtatta meg azt. Gyakori volt, hogy mind a vádló, mind a vádlottak éltek a fellebbezés lehetőségével a zsidótörvény kijátszásával kapcsolatos perekben, ahogy ezekben az esetekben is sor került erre.⁷⁸ Több példa volt arra is, hogy az alsó fokon eljáró bíróságok felmentő ítéletét a Kúria nem fogadta el, és marasztaló ítéletet hozott végül, vagy a marasztaló ítéletben foglalt pénzbüntetés mértékét emelte fel.

4.2. A III. zsidótörvény értelmezése a büntetőbíróságok előtt: a fajgyalázási perekről

A zsidótörvényekkel kapcsolatos perek meghatározó, talán legnagyobb körét jelentették az 1941. évi XV. törvénycikk 15. szakasza alapján indított fajgyalázási perek Magyarországon. *Pelle János* „*A gyűlölet vetése*” című könyvében rögzítette, hogy számos ilyen bírói eljárás lefolytatására került sor Magyarországon, de szinte kizárólag a legszegényebb és legelesettebb emberek voltak a törvényi szigor áldozatai.⁷⁹

Mint már említettük, a III. zsidótörvény megtiltotta a zsidók és nem zsidók közötti házasságot, ugyanakkor a tilalom ellenére kötött házasságokat érvényesnek, de büntetendőnek tekintette. Ugyancsak tiltotta a zsidók és nem zsidók közötti házasságon kívüli szexuális kapcsolatot, ez alapesetben bűncselekménynek minősült. Négy tulajdonság kellett ahhoz, hogy valaki fajgyalázás sértettjévé váljon, amelyek a következők voltak: a sértett csak magyar állampolgárságú, nemzsidó, tisztességes nő lehetett. Az állampolgárság mellett a bíróságnak figyelembe kellett vennie a nemzsidó származást is, vagyis azt, hogy az áldozat nagyszülei közül egyikük sem, vagy csak az egyikük született izraelita vallásúnak. A tisztességestelen nő fogalmát nem a törvény, hanem a közfelfogás és az ítélkezési gyakorlat határozta meg. A tisztességes nő fogalmát a jogszabály pontosan meghatározta: a tisztességes nő olyan nő, aki képes részt venni a társadalomban.

A Kúria rögzítette végül a fogalmat. Így tisztességtelen nőnek minősült általában az, aki ellenszolgáltatásért bárkivel válogatás nélkül hajlandó volt közöszlenni, továbbá, aki köztudomásszerűen erkölcstelen keresetforrásból élt, vagyis tiltott találkahelyet tartott fenn, akiről olyan vélemény terjedt el, hogy fajtalankodásra kapható volt.⁸⁰ A tisztességtelen nő fogalmába tartozónak tekintették továbbá azt a nőt, aki feslett életmódot folytatott, a titkos kéjelgésből élőt és a hivatásos kéjnéőt. A hivatásos kéjnéőket az erkölcstendészet tartotta nyilván, és ún. bárcával rendelkeztek. A tisztességtelen nő fogalmába tartozónak tekintették a bordélyházban⁸¹ és hasonló üzletben alkalmazott nőt is abban az esetben is, ha szobalányként, kiszolgáló személyként, valamint

⁷⁸ LEHOTAY, A jogsúkités 199.

⁷⁹ PELLE, A gyűlölet 185.

⁸⁰ MNL K583. B.I. 516/16/1943. sz.

⁸¹ SZABÓ – ZABORETZKY, A zsidók és nemzsidók 25.

szakácsnőként dolgozott a bordélyházban.⁸² Állást foglalt a Kúria abban a kérdésben is, amikor a nő volt a kezdeményező fél, aki az utcán ismerkedett férfiakkal, és első alkalommal hajlandó volt szállodába menni velük nemi közösülés céljából. Ebben az esetben a Kúria tisztességtelennek minősítette a nőt, az alsóbb bíróságok fajgyalázási perben kimondott marasztaló ítéletét megváltoztatta, és felmentő ítéletet hozott.⁸³

Eleinte tehát tágan és eltérően értelmezték az első fokon eljáró bíróságok a sértett fogalmát is. Ezt a Kúria később nem fogadta el. Érvelése szerint a fajvédelmi törvény 15. szakaszának első bekezdésében foglalt vétségek nem a női szeméremet és a nemi erkölcsöt védték, mint a Büntetőtörvénykönyv szemérem elleni bűncselekményeket szabályozó fejezete, hanem a fajtisztaságot, illetve „*a magyar fajnak a zsidó vérrel való keveredéstől megóvását*” szolgálták. A Kúria megítélése szerint tehát a jogsérelem ezekben az esetekben nem a bűncselekményben résztvevő nőt, hanem az „*államfenntartó magyar fajt*” érte.

Az elkövetők megítélése ennél egyszerűbb volt. Csak zsidó személy követhetett el fajgyalázást. A magyar állampolgárság nem volt feltétel. A nemzési képtelenség azonban enyhítő körülménynek minősült. A bíróság azzal érvelt, hogy a „faji tisztaság” mint védendő érték ekkor nem került veszélybe. A nemi közösülésnek házasságon kívül kellett történnie. A fajgyalázást csak szándékosan lehetett elkövetni, azaz az elkövetőnek tisztában kellett lennie azzal, hogy a bűncselekmény egy nem zsidó tisztességes nő ellen követi el.

A tisztességes magyar nőt akkor sem büntették, ha beleegyezett a közösülésbe. Szigorúbban büntették, ha a bűncselekményt erőszakkal, fenyegetéssel vagy csalással követték el, ha rokon vagy 24 év alatti nő ellen irányult, vagy ha visszaeső elkövetőről volt szó. Súlyosító körülménynek tekintették a csalárdságot, vagyis a valóság tudatos elhallgatását, az erkölcsi kár okozását, „*az erkölcsi romlásba*” vitelt, a nős vádlott tettét, és ezzel összefüggésben a feleség elhagyását, egyes esetekben a nagy korkülönbséget, a lány fiatal korát.

A tényállás szerint a 28 éves nyomdászsegédként dolgozó, izraelita vallású, vagyontalan, magyar állampolgár *S. Miksa* 1930-ban ismerte meg *Cs. Erzsébet* római katolikus vallású, magyar honos, tisztességű nőt egy bálon.⁸⁴ 1935-ben jegyezte el, majd 1940-ben közös háztartásra lépett vele. A fajvédelmi törvény rendelkezéseit ismerte a vádlott, azonban ténybeli beismerése ellenére a bűnösségét nem ismerte el.⁸⁵ Védekezését arra építette, hogy *Cs. Erzsébet*et feleségül szeretne volna venni, de a körülmények változása miatt erre nem került sor. A bíróság ezt nem fogadta el, mint bűnösséget kizáró tényezőt, azonban enyhítő körülményként figyelembe vette. Érdekessége ennek a pernek az is, hogy a védő semmisségi panaszt jelentett be a Kúriához, amelyben arra hivatkozott, hogy a vádlott cselekménye a különleges munkásszázadnál teljesített szolgálata miatt közkegyelem alá esett. A Kúria ezt azzal utasította el, hogy kegyelemben csak olyan személyeket lehetett részesíteni, akik hadművelési területen bátor magatartást tanúsítottak, vagy ugyanott szerzett sebesülés következtében hadirokkanttá váltak.

Súlyosító körülményként értékelte konkrét perben a bíróság azt, hogy a vádlott a cselekményéhez törvényes házasságban élő több gyermekes anyát vett igénybe, és ezzel

⁸² LUSICZA, A házassági jogról 47.

⁸³ JOSEFOVITS, Fajgyalázás 3.

⁸⁴ MNL K 583. 69. 1152/13./1943. sz.

⁸⁵ NAGY, A fajvédelem 487–532.

veszélyeztette a sértett békés családi életét.⁸⁶ Ebben a perben a vádlottat, *G. Nándor* orosz állampolgárt a törvényszék háromhavi fogházra ítélte, és egy évi hivatalvesztésre, valamint politikai jogai gyakorlásának ugyanilyen tartamú felfüggesztésére. A tényállás szerint a zsidónak minősülő vádlott a magyar honos, tisztességes, nemzsidó sértettel 1942. május 4-én házasságon kívül nemileg közösült. A másodfokú bíróság a fogházbüntetés tartamát öt hónapi fogházra emelte fel.⁸⁷

A korabeli értelmezés szerint a törvény nem a közös háztartásban való együttélést tiltotta, hanem a zsidó férfi és a keresztény nő közötti szexuális kapcsolatot.⁸⁸ A törvény által meghatározott keretek között a bíróságok „szabadon” ítélezhettek. Az iratokban egy hónaptól több évig terjedő börtönbüntetések is szerepelnek.

A Miskolci Királyi Törvényszék dossziéjában 141 büntetőeljárást találhatók. Azonban ebből csak néhány (4) fajgyalázzással kapcsolatos ügyet találtam. *Nagy Sándor* egyrészt megállapította, hogy a történészek túlnyomó többsége egyetért abban, hogy a III. zsidótörvény 15. szakaszát, amely a házasságon kívüli zsidó-keresztény szexuális kapcsolatra, fajgyalázzásra utal, a gyakorlatban nem, vagy csak elszigetelt esetekben alkalmazták, másrészt azonban arra is rámutatott, hogy - mint fogalmaz - „*a kép sokkal összetettebb és mindenképpen árnyaltabb*”.⁸⁹ Véleménye szerint különbség van a büntető igazságszolgáltatás különböző szintjeinek működését, ügyfélforgalmát bemutató adatok között a városban és vidéken. Míg vidéken ritkán indult büntetőeljárás fajgyalázzás miatt, addig Budapesten (ahol a zsidó lakosság kétharmada élt) nagy számban fordultak elő ilyen esetek.

Erről tanúskodik a következő levéltári dokumentum: „*A napilapokban minden nap lehet olvasni, hogy itt és ott is fajgyalázzásért zsidót ítél el a bíróság, itt Miskolcon ilyen fajgyalázzási eset nyomozásáról, illetve kiderítéséről olvasni még nem lehetett. Pedig itt is van. Kérem a rendőr nyomozó urakat Vörösmarty út 65 szám alatti lakás (szuterin) pincébe egy zsidó ember él ott egy keresztén lánnyal már figyelmeztetve volt, hogy hagyjon fel a dolgaival, mert az ő eljárása helytelen, és az büntetést von maga után.*”⁹⁰

A *W. Tibor* ellen fajgyalázzás miatt indult eljárás bírósági szakba jutott. A per első fokon a Miskolci Királyi Törvényszéken, majd másodfokon a kassai ítélőtáblán zajlott.⁹¹ Az ítélőtábla nem nyilvános főtárgyaláson megváltoztatta az elsőfokú bíróság ítéletét (amely 500 forint pénzbüntetésre, egy évi hivatalvesztésre és a politikai jogok gyakorlásának a felfüggesztésére ítélte), és felmentő ítéletet hozott. A tényállás lényege, hogy a sértett és a vádlott egymást gyermekkoruk óta ismerték, jó barátságban voltak egymással, és egy fürdőhelyen egymás melletti nyugágyon napoztak. A vádlott egy ízben megcsókolta a sértett kezét. Az ítélőtábla a gyanú keltésére alkalmas tényeket vizsgálta, és arra jutott, hogy a sértett és a vádlott nem lépték át „*(...) a tisztességes társas érintkezés kereteit.*”⁹²

A rendelkezésre álló dokumentumokból kiderül, hogy a Miskolci Királyi Törvényszék csak viszonylag kevés fajgyalázzási ügyet tárgyalt, és voltak olyan eljárások is, amelyek még a vádemelésig sem jutottak el. Az iratokban sok felmentő ítéletet, de olyan ügyeket is találunk, amelyek marasztaló

⁸⁶ MNL K 583.69.831/13/1943. sz.

⁸⁷ MNL K 583.69.831/13/1943. sz.

⁸⁸ JOSEFOVITS, Fajgyalázzás 90.

⁸⁹ NAGY, A fajvédelem 488.

⁹⁰ MNL BAZML VII-1/b. A Miskolci Királyi Törvényszék iratai 427. IV. 6893. sz.

⁹¹ MNL BAZML VII-1/b. A Miskolci Királyi Törvényszék iratai 4865. sz.

⁹² MNL BAZML VII-1/b. A Miskolci Királyi Törvényszék iratai. 4865. sz.

ítéletekkel végződtek. A levéltári dokumentumokból az is kiderül, hogy a bíróság még 1945-ben is foglalkozott egy fajgyalázzal kapcsolatos ügyel.⁹³

4.3. Büntetőjogi tendenciák – Büntetőper 1920 és 1944 között

A jogalkotó az állam védelmére hivatkozva többször is korlátozta a polgárok jogait. Az állam elleni bűncselekmények tekintetében a felségsértést, a hazaárulást és a lázadást már 1878-ban szabályozta a magyar büntető törvénykönyv. Majd a korszak elején meghozták az ún. rendvédelmi törvényt, az 1921. évi III. törvénycikket. A törvénycikk az állam és a társadalmi rend védelmét szolgálta a felforgatókkal szemben, és véget vetett a *Csemegi*-kódex liberális felfogásának.⁹⁴

A rendvédelmi törvény elméleti magyarázata az volt, hogy ha az állam és a társadalom rendje megbomlik, akkor nincs biztonságban az élet, a testi épség és a vagyon sem. Az 1941. évi V. törvénycikk⁹⁵ pedig hat hónapig terjedő fogházbüntetést helyezett kilátásba vétség miatt abban az esetben, ha valaki az országban élő nemzetiségre lealacsonyító kifejezést használt, és ezzel megsértette nemzetiségi érzületét. Ezekben az esetekben a háborúellenes, a kormány intézkedéseit kifogásoló kijelentések miatt nemzetgyalázzal, valótlan hír terjesztése, izgatás, kormányzósértés miatt indultak az eljárások.

A következőkben az egyes bűncselekmények, bűncselekmény-csoportok gyakorlatát vizsgálom a Miskolci Királyi Törvényszéken a következő felosztás szerint: magyar állam- és nemzet ellen irányuló bűncselekmények, honvédelem elleni bűncselekmények, az élet- és testi épség elleni bűncselekmények, vagyon elleni bűncselekmények, valamint gazdasági bűncselekmények.⁹⁶

A honvédelem elleni bűncselekmények körét kétszer is módosították, így 1930-ban a katonai büntető törvénykönyvvel és 1939-ben a honvédelmi törvénnyel. A katonai büntető törvénykönyv megalkotására azért került sor, mert a régi katonai büntetőkódex elavult volt és szabályai nem voltak összhangban a *Csemegi*-kódexszel. Ezt úgy valósította meg a jogalkotó, hogy a katonákra is általában a Btk. rendelkezéseit kellett alkalmazni, de a törvény meghatározott különleges katonai bűncselekményeket is.⁹⁷ A jogszabály külön „*tiszti becsület*” ismert el azzal a rendelkezéssel, mely büntetlenséget biztosított annak a katonai egyenruhát viselő tiszt(jelölt)nek, aki „*a becsülete ellen más személy jelenlétében intézett jogtalan támadás folytatásának megakadályozása céljából az őt megillető fegyvert azonnal használja.*”⁹⁸ Utóbbi jogszabály meghatározta a leventekötelezettséggel, a hadkötelezettséggel, a közérdekű munkaszolgálatl és a légvédelmi kötelezettséggel összefüggő bűncselekmények körét. Ismeretlen tettes ellen indult eljárás a honvédelmi törvényben foglalt sajtórendészeti vétség, konkrétan röpirat szerkesztése miatt.⁹⁹ A röpirat azt a mondatot tartalmazta,

⁹³ HERGER, A Pécsi Királyi Törvényszék 46-74.; LEHOTAY – SZANISZLÓ, Hűtlen elhagyás 35–44.

⁹⁴ MNL BAZML VII-1/b. A Miskolci Királyi Törvényszék iratai, 146/1944. sz.

⁹⁵ 1941. évi V. törvénycikk a nemzetiségi érzület védelméről.

⁹⁶ SIPOS, „A nagyváros az öngyilkosság melegágya.”

⁹⁷ CSIZMADIA – KOVÁCS – ASZTALOS, Magyar állam-és jogtörténet 551.

⁹⁸ A jogszabály szerint ez a fegyverhasználat csak abban az esetben nem volt beszámítható az elkövető tisztnek, ha „*ezt a célt másként nem érthette el (...) a fegyver használatában az elkerülhetetlen szükségesség határát nem lépte át.*” 1930. évi II. törvénycikk a katonai büntetőtörvénykönyvről. Lásd még: KOVÁCS, A magyar büntetőjog 33.

⁹⁹ 1939. évi II. törvénycikk a honvédelemről. Lásd hozzá: MNL BAZML VII-1/b. A Miskolci Királyi Törvényszék iratai. 500/1944. sz.

„(...) *hogy hát még ma is ülhet zsidó miniszteri székre.*”¹⁰⁰ A röpcédulát lefoglalták, de az elkövetőt nem találták meg, így megszüntették az eljárást. Ebben az esetben nem a jogkorlátozáshoz kapcsolódó ügyről van szó, sőt, amennyiben tartalmilag vizsgáljuk meg ezt az ügyet, akkor láthatjuk, hogy védelmet fejez ki azáltal, hogy eljárás indul olyasvalaki ellen, aki negatív értelemben használja valakire a zsidó megjelölést.

Érdeemes megemlíteni, hogy az élet és testi épség elleni cselekmények számában viszont javulás következett be 1944-re, melynek okát az ügyészek a katonai munkaszolgálatra behívásokban látták, mivel így az „(...) *az emberek el lettek vonva a veszélyekéből, a korcsmákából, mert ennek következménye szokott lenni az ilyen.*”¹⁰¹ Az élet és testi épség elleni bűncselekmények köréből a magzatelhajtásokat és az öngyilkossággal összefüggő eljárásokat emelem ki. Dr. K. József öngyilkossága¹⁰² ügyében indult eljárás az 1896. évi XXXIII. törvénycikk, a Bűnvádi Perrendtartás 101. szakaszának 1. pontja alapján – mely szerint az eljárást bűncselekmény hiányában meg kell szüntetni – került megszüntetésre. Bűncselekmény tényállása nem forgott fenn a nyomozás adatai alapján.

V. Gabriella lúgkő ivásával öngyilkossági kísérletet követett el 1944-ben, miután teherbe esett és a szülei nem tudták biztosítani számára a hozományt a házasságkötéshez. Hivatalból eljárást indítottak öngyilkosságra való felbujtás miatt. Bizonyíték hiányában az eljárást megszüntették, miután a vőlegény, akit tanúként hallgattak meg, azt vallotta, hogy ő hozomány nélkül is feleségül vette volna a lányt.¹⁰³ Egy másik eljárást szintén megszüntettek: Z. Gáspár 1942 júliusától 1943 májusáig az orosz fronton volt, ahol idegsérülést szenvedett a tanúk szerint és azzal fenyegetőzött, hogy megöli magát és családját. Ezt követően „*felakasztotta magát*”.¹⁰⁴

Magzatelhajtás miatt indult eljárás a 22 éves O. Borbála ellen, aki 1943 decemberében, a terhesség hatodik hónapjában vetette el magzatát. Mivel a bizonyítékok nem voltak elegendőek a vádemeléshez, az eljárást 1944. január 21-én megszüntették.¹⁰⁵ D. Dezső ellen névtelen feljelentés alapján indult eljárás magzatelhajtás miatt. Ezt az eljárást is megszüntették 1944. március 27-én szintén bizonyítottság hiányában szüntették meg.¹⁰⁶ Összességében mindkét bűncselekmény esetében megállapítható, hogy az eljárásokat bizonyítékok hiányában még a fő tárgyalás előtt megszüntették.

A növekvő ellátási nehézségek és az áruk szűkössége miatt a lopások száma magas volt és folyamatosan nőtt (a mezőgazdasági terméke lopása; a magas árak és szállítási kötelezettségek miatt). A tulajdon elleni bűncselekmények ezért a hagyományos bűncselekmények listájának élén álltak. Az ügyészségek utasítást kaptak, hogy az ilyen jellegű bűncselekmények esetén a szigorúbb minősítéssel járó álláspontot képviseljék, ennek megfelelően folytassák le a nyomozást és emeljenek vádat.

A vagyon elleni bűncselekmények körében jelentős számban fordultak elő lopások. Özvegy K. Jenőné, K. Magdolna, K. Klára, Gy. Ferenccé mezőcsáti lakosok ellen lopás büntette miatt indult

¹⁰⁰ MNL BAZML VII-1/b. A Miskolci Királyi Törvényszék iratai 500/1944. sz.

¹⁰¹ VERESS, Erdély jogtörténete 442.

¹⁰² MNL BAZML VII-1/b. A Miskolci Királyi Törvényszék iratai 58/1944. sz.

¹⁰³ MNL BAZML VII-1/b. A Miskolci Királyi Törvényszék iratai 213/1944. sz.

¹⁰⁴ MNL BAZML VII-1/b. A Miskolci Királyi Törvényszék iratai 237/1944. sz.

¹⁰⁵ MNL BAZML VII-1/b. A Miskolci Királyi Törvényszék iratai 248/1944. sz.

¹⁰⁶ MNL BAZML VII-1/b. A Miskolci Királyi Törvényszék iratai 294/1944. sz.

eljárás, mert 1943-ban Mezőcsáton több alkalommal, de egy akaratelhatározásból *S. Ferenc* sértettől (akinél *K. Magdolna*, az egyik vádlott alkalmazásban állt),¹⁰⁷ annak beleegyezése nélkül jogtalanul eltulajdonítottak 200 pengőn felüli, nagyobb ingóságokat. 1944. március 11-én bizonyítékok elégtelensége folytán másodfokon felmentő ítélet született. (Meglétéősen hiányosak az iratok, így például az elsőfokú ítélet sem maradt fenn. Ez a per azért is érdekes, mert 1944-ben történt és a vádlottak izraelita vallásúak voltak, tehát a már hatályban lévő diszkriminatív zsidótörvények vonatkoztak rájuk, ugyanakkor a bíróság felmentő ítéletet hozott).¹⁰⁸

A gazdasági bűncselekmények körében az árdrágítási és a közellátás érdekeit érintő bűncselekmények egyre növekvő száma jelentős mértékben befolyásolta az ügyforgalmat országos szinten, és a Miskolci Királyi Törvényszéken is. A jogalkotó több rendelkezést is kiadott a „(...) *közérdekek szempontjait semmibe vevő üzérkedések*” kezelésére azzal az indokolással, hogy ezek a cselekmények sértik az állam biztonságát és rontják a pengő vásárlóértékét.¹⁰⁹ Fontos volt ezért ezeknél a bűncselekményeknél a visszatartó hatású büntetéseknek a kiszabása, így a pénzbüntetés és a szabadságvesztés mellett a terhelt egész vagyonára kiterjedő elkobzás, az iparigazolványtól, engedélytől, tevékenységtől való eltiltást is alkalmazni kellett. Az árdrágító visszaéléseket 1920-ban szabályozta törvény.¹¹⁰ A jogszabály az árdrágító visszaélések nyolc tényállását határozta meg, többek között az ár túllépést, az árdrágító üzérkedést, az áruelvonást, az árucsempészetet, a közszükségleti cikkek eladásának megtagadását. A közszükségleti cikk fogalmát a törvény nem határozta meg, azt a bírói gyakorlat alakította ki. Közszükségleti cikk jogellenes elvonásának büntette miatt, az 1939. évi II. törvény cikk 206. szakasza alapján indult eljárás több terhelt ellen 1944-ben, akik közül többen izraelita vallásúak (*E. Lajos*, mészáros, *W. Jenő*) voltak.¹¹¹ A tényállás szerint 2000 pengőt meghaladó értékű 99 darab szarvasmarhát jogellenesen elvontak és engedély nélkül levágtak. A szarvasmarhákkal való szabad rendelkezést korábban kormányrendelet korlátozta. A főtárgyalásra 1944. október 16-án került sor. Sajnos a dokumentumok hiányosak, az eljárás végéről nem maradtak fenn iratok. Tekintettel arra, hogy a dátum egybeesett a nyílas hatalomátvétellel, feltehető, hogy nem került sor a tárgyalásra. Másrészt ekkora már a vidéki zsidóság deportálása megtörtént, tehát a vádlottakat valószínűleg már elhurcolták. A zsidótörvények teremtették meg a német megszállást követően a jogfosztás jogi alapját. 1944. március 19. után vált szó szerint is láthatóvá a jogegyenlőtlenség. A Miskolci Királyi Törvényszék 1944-ben zajlott büntetőpereinek a vizsgálatai (is) árnyalhatja *Bibó István*nak azt a gondolatát, mely szerint: „*Odáig csak nagyon kevesen jutottak el, hogy az államhatalmat gengszterbandának, rendeleteit papírcsafatoknak, s a velük szemben való engedetlenséget, kújátszást és hamisítást erkölcsi kötelességüknek tekintsék.*”¹¹²

¹⁰⁷ A *Csemegi-kódex* 336. szakaszának 7. pontja értelmében tekintet nélkül a lopott dolog értékére, büntettet képez a lopás, ha: 7. szolgálatban álló személy azon, kinek szolgálatában áll, vagy annak házához tartozó személyen követi el. 1878. évi V. törvény cikk magyar büntetőtörvénykönyv a büntettekről és vétségekről.

¹⁰⁸ MNL BAZML VII-1/b. A Miskolci Királyi Törvényszék iratai 361/1944. sz.

¹⁰⁹ Például az 1941. évi X. törvény cikk a közellátás érdekét veszélyeztető cselekmények büntetéséről.

¹¹⁰ 1920. évi XV. törvény cikk az árdrágító visszaélésekről.

¹¹¹ MNL BAZML VII-1/b. A Miskolci Királyi Törvényszék iratai 3212/1944. sz.

¹¹² BIBÓ, Válogatott tanulmányok 638.

5. Összegzés

Zárásként rögzíthetjük, hogy a törvényi szintű jogkorlátozások megalkotása mind a magánjog, mind a közjog területén lényegében az 1938 és 1942 közötti időszak eredménye, amely a büntetőjogot is magában foglalta. A magyar büntetőjogra a legnagyobb hatást a nemzetiszocialista Németország gyakorolta 1938-tól a zsidótörvények vonatkozásában.¹¹³ A büntetőjognak tehát fontos szerepe volt a diszkrimináció megvalósításában. A két fő típus a zsidótörvény kijátszása és a fajgyalázás vádjával indult eljárás volt, de több olyan ügyet is találunk, amelyben ugyan a zsidó szó nem is szerepelt, a kapcsolódás mégis megvolt a diszkriminációs folyamatokhoz. A zsidótörvényekkel összefüggésben a jogszolgáltató szervek – különös tekintettel a Kúriára – abban a tekintetben lassították a diszkriminációt a büntetőjog körében, hogy több perben mentettek fel a strómansággal, a II. zsidótörvény rendelkezéseinek a kijátszásával vagy III. zsidótörvényben szabályozott fajgyalázással vádolt embereket. Gyakorlatilag ezekben az esetekben a Kúria és az alsóbb bíróságok védték meg a jogkorlátozás hatálya alá eső személyeket. Másrészt viszont a bíróságok abban a tekintetben mindenképpen gyorsították is a diszkriminatív folyamatot, hogy megvolt a lehetőség arra, hogy valakit megfosszanak a vagyonától, vagy esetleg börtönbüntetésre ítélik arra hivatkozva, hogy a zsidótörvények értelmében zsidónak minősült, és ezt az egyébként legitim lehetőségét a Kúria az ítéleteiben megerősítette.¹¹⁴ Ennek ellenére sem mondható ki egyértelműen az, hogy az igazságszolgáltatás felgyorsította volna a jogfosztás, vagy súlyosbító módon értelmezte volna a törvényeket. A Kúria néhány eljárásából akár arra is következtethetünk, hogy a főbíróság nem volt ellenséges a zsidókkal szemben. Sajnos ezt azonban könnyű megcáfolni. A zsidótörvények joggyakorlatának kialakulására kevés idő állt rendelkezésre, és helyi szinten is csak kevés ügyet találunk. A levéltári dokumentumok sokszor hiányosak, és sokszor nem egyértelmű az sem, hogy az iratokat megsemmisítették, elveszték, vagy a háborús események és a deportálások miatt szüntették meg az adott eljárást. Több dokumentum tanúskodik arról, hogy egyes ügyeket még a háború után is folytattak. Összefoglalásként rögzíthetjük, hogy a kutatási eredmények alátámasztják Nagy Sándornak azt az állítását, hogy vidéken viszonylag kevés bírósági eljárás indult a zsidótörvényekkel összefüggő bűncselekmények miatt.¹¹⁵ Az e területre vonatkozó kutatások azonban még gyerekcipőben járnak, és a véleményem szerint több vármegyei levéltár fennmaradt iratainak a kutatása közelebb vinne a kérdés megválaszolásához és teljesebb képet rajzolna a korszak (jogkorlátozó/jogfosztó) büntetőjogi gyakorlatáról.

Felhasznált források és irodalom

- ANGYAL Pál – RÁCZ György: A német nemzetiszocialista büntetőjog. Különlenyomat a Magyar Jogászegyleti értekezések és egyéb tanulmányok 1934. januári számából. Budapest 1934
ANGYAL Pál: A család büntetőjogi védelme. Budapest 1943
ANGYAL Pál: A magyar büntetőjog tankönyve. 2 kötet. Budapest 1943
ANGYAL Pál: Bűnözés és büntetőjog. Budapest 1938

¹¹³ LEHOTAY, Példa vagy ellenpélda? 175–183.

¹¹⁴ LEHOTAY, A jogsűkítés 243.

¹¹⁵ NAGY, A fajvédelem 490.

- ANGYAL Pál: Fajvédelem és büntetőjog. Budapest 1939
- BIBÓ István: Válogatott tanulmányok. 1945–1949. Budapest 1986
- BODA Gyula – VINCENTI Gusztáv: A Jogi Hírlap Döntvénytára. Magánjog. 1938. Budapest 1942
- Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegyei Levéltár VII-1/b. A Miskolci Királyi Törvényszék iratai (1920–1944)
- Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegyei Levéltár VII-51/b. A Miskolci Királyi Ügyészség iratai (1920–1944)
- BRAHAM Randolph L.: The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary. New York 1994
- BRAHAM, Randolph L. – MILLER, Scott: The Nazis' Last Victims. The Holocaust in Hungary. Detroit 1998
- CSIZMADIA Andor - KOVÁCS Kálmán - ASZTALOS László: Magyar állam-és jogtörténet. Budapest 1998
- DRÓCSA Izabella: Egy büntetőjogi centenárium margójára: 100 éves a Horthy-korszak rendtörvénye.
<https://mtajogtortenet.elte.hu/media/9a/6b/e85ad9035aece34194827297fc90f121b80b41fe1dfeb269ca7baec8ee13/Drocsa-Izabella-Rendtorveny.pdf> (2024. 08. 29.)
- FINKEY Ferenc: A XX. század büntetési rendszerének reformkérdései. Budapest 1935
- FINKEY Ferenc: Társadalmi védekezés és büntetőjog. Miskolc 1925
- FORM Wolfgang: Literatur- und Urteilsverzeichnis zum politischen NS-Strafrechts. Baden-Baden 2001
- GANZENMÜLLER Jörg: Die Motivation zur Vernichtung der ungarischen Juden Zwischen konstruierten Sachwängen und europäischen Neuordnungsplänen. Ungarn Jahrbuch 2001
https://epa.oszk.hu/01500/01536/00025/pdf/UJ_2000_2001_117-128.pdf (2024. 08. 29.)
- GYURGYÁK János: A zsidókérdés Magyarországon. Budapest 2001
- HACKER Ervin: Az állameszmék hatása a büntetőjogra. Budapest 1942
- HELLER Erik: Büntetőjogunk haladásának útja. Szeged 1941
- HERGER Cs. Eszter: Az igazságosság és a jogtalanság határai a magyar magánjogban (1920–1944). Jura 2019/1. sz. 94–103.
- HERGER Cs. Eszter: Eherecht in Ungarn (1918–1945). In: LÖHNIG, Martin (szerk.): Eherecht nach dem Großen Krieg. Regensburg 2019, 45–81.
- IRK Albert A büntetőjogi alapfogalmak módszertani kritikája. Pécs 1926
- IRK Albert: A magyar büntető perjog vezérfonala. Pécs 1931
- JOSEFOVITS László: Fajgyalázás: az 1941: 15. t. c. 15. -ának büntetőbírói joggyakorlata. Budapest 1944
- KATZBURG, Nathaniel: Zsidópolitika Magyarországon, 1919–1943. Budapest 2002
- KENYERES Ágnes: Magyar életrajzi lexikon. Budapest 1967
- K. FARKAS Claudia: Jogok nélkül. A zsidó lét Magyarországon 1920–1944, Budapest 2010
- KISZELY Gábor: Mondd el fiadnak...! A holokauszt es Magyarország. Budapest 2005
- KOCSIS Zsolt László: A magyar állam büntetőjogi védelmének törvényi szabályozása 1878 és 1944 között. Közjogtörténeti tanulmányok. Budapest 2006, 72–115.
- KOTEK Joel - RIGOULOT Pierre: A táborok évszázada. Budapest 2000
- KOVÁCS M. Mária: Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között. Budapest 2001
- LEHOTAY Veronika - SZANISZLÓ Brigitta: Hűtlen elhagyás, válás, fajgyalázás: házassággal kapcsolatos joggyakorlat Borsod megyében a XX. század első felében. Miskolci Jogtudó 2019/1. sz. 35–44.
- LEHOTAY Veronika: „...ha ügyész fizet verseimért”. Költőperek a Horthy-korszakban. In: SÁRY Pál (szerk.): Híres történelmi perek. Miskolc 2018, 181–200.
- LEHOTAY Veronika: A jogszűkítés útján. A Horthy-korszak szabadságjogmegvonó intézkedéseinek jogtörténeti háttere. Miskolc 2020.
- LEHOTAY Veronika: Beiträge ungarischer Strafrechtswissenschaftler im NS-Deutschland und in Ungarn (1933–1944). Díké 2021/2. sz. 141–150.
- LEHOTAY Veronika: Büntetőjogi joggyakorlat a Miskolci Törvényszéken 1944-ben. Díké 2019/2. sz. 75–85.
- LEHOTAY Veronika: Példa vagy ellenpélda? Német hatások a két világháború közötti magyar büntetőjogra. In: MEZEY Barna (szerk.): Kölcsönhatások. Európa és Magyarország a jogtörténelem sodrásában. Budapest 2021, 175–183.
- LEHOTAY Veronika: Strafrecht in Ungarn (1920–1944). Journal on European History of Law 2023/1. sz. 106–122.
- LUSICZA Géza: A házassági jogról szóló 1894: XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről: 1941: XV. törvénycikk. Budapest 194[?]

- Magyar Nemzeti Levéltár K 583. Egyesített Kúria általános iratok. 183. csomó (1943): fajgyalázási perek.
- MÁRTA Ferenc - TÓTH Károly: Szegedi egyetemi almanach. 1921-1970. Szeged 1971
- MISKOLCZY Ágost – PINCZÉS Zoltan: A magyar büntetőjog gyakorlati kézikönyvé a m. kir. csendőrség számára. Budapest 1940
- NAGY Béla: A zsidótörvény egyes kérdéseinek bírói gyakorlata. Budapest 1942
- NAGY Sándor: A fajvédelem útvesztőjében. Bírói gyakorlat „fajgyalázási” perekben (1942-1944.) FONS XXII. 2015/4. sz. 487–588.
- N. N.: Bevezetés a nemzetiszocialista büntetőjogba. Jogtudományi Közlöny 1934. sz. 268.
- PAKSY Zoltán: The Implementation of the Hungarian Numerus Clausus Act at the University of Pécs in the 1920s. DÍKÉ 2019/2. sz. 100–106.
- PELLE János: A gyűlölet vetése. A zsidótörvények és a magyar közvélemény 1938-1944. Budapest 2001
- RÁCZ Georg: Die neue Rechtsentwicklung in Ungarn. Budapest 1943
- RÁCZ György: Der Untergang der individualistischen Betrachtungsweise im Strafrecht. Budapest 1934
- REITER-ZATLOUKAL, Ilse: „... um alles nazistische Tätigkeit und Propaganda in Österreich zu verhindern“. NS-Wiederbetätigung im Spiegel von Verbotsgesetz und Verwaltungsstrafrecht. Graz 2018
- REITER-ZATLOUKAL, Ilse: Antisemitismus in Österreich 1933–1938. Wien 2018
- REITER-ZATLOUKAL, Ilse: Der Bundesgerichtshof 1934–1938. Wien 2013
- REITER-ZATLOUKAL, Ilse: Die Umgestaltung der österreichischen Strafrechtsordnung im NS-Staat. Österreichische Richterzeitung: eine Monatsschrift 2014, 145–151.
- SAMU Mihály – BARABÁS Alice – TAKÁCS Imre – NAGY László: Tanulmányok a Horthy-korszak államáról és jogáról. Budapest 1958
- SCHMITZBERGER, Johanna: Das Nationalsozialistische Nebenstrafrecht 1933 bis 1945. Salzburg 2007
- SCHUMANN, Eva (Herausgeberin): Kontinuitäten und Zäsuren. Rechtswissenschaft und Juristen im »Dritten Reich« und in der Nachkriegszeit. Göttingen 2008
- SCHWEITZER Gábor: A zsidótörvények a Közigazgatási Bíróság gyakorlatában. In: MOLNÁR Judit (szerk.): A holokauszt Magyarországon európai perspektívában. Budapest 2005, 164–175.
- SIPOS Nikolett: „A nagyváros az öngyilkosság melegágya.” A Horthy-kori Budapest öngyilkosságainak kontextusai (1929–1941). Clio Műhelytanulmányok 2020/6. szám. <https://epa.oszk.hu/03400/03463/00018/pdf/> (2024. 08. 29.)
- SZABÓ Zoltán – ZABORETZKY Ervin: A zsidók és nemzsidók jogállása és jogviszonyai. Budapest 1944
- TÓTH J. Zoltán: A halálbüntetés szabályozása a Horthy-korszakban és a II. világháború éveiben. Jogtörténeti Szemle 2010/2. sz. 52–60.
- VÁMBÉRY Ruzstem: A fiatakorúak büntetőjoga az újabb külföldi törvényhozásban. Budapest 1918
- VÁMBÉRY Ruzstem: Háború és jog. Budapest 1933
- VERESS Emőd: Erdély jogtörténete. Kolozsvár 2018
- VOGEL, Joachim: Einflüsse des Nationalsozialismus auf das Strafrecht. Berlin 2004
- VORMBAUM, Thomas: Einführung in die moderne Strafrechtsgeschichte. Heidelberg 2015

ALBRECHT, Timo Marcel

DOI: 10.15170/DIKE.2024.08.01-02.14

doktorjelölt, jogi referens

Landgericht Leipzig

Oberlandesgerichtsbezirk Dresden*

**Német népcsoportjog a „dunai Európában” –
Egy nemzetszocialista jogátadás transznacionális összehasonlítása¹**

***German ‘Volksgruppenrecht’ in East-Central and Southeastern Europe –
Transnational Comparison of a National Socialist Legal Transfer***

This article addresses the transfer of the jurisprudentially developed National Socialist ‘Volksgruppenrecht’ (ethnic group law) into the legislation of east-central and southeastern European states from 1939 onwards. For the first time and using a systematic comparative and transnational perspective, the main legal consequences of the ‘völkisch New Order of Europe’ for the German minorities in most of the ‘Greater German Reich’s’ eastern allies are presented, analysed and contextualised. After localising the contemporary concept of ‘Donauropa’ (‘Danube Europe’), which was charged with Nazi spatial plans and included Slovakia, Hungary, Romania, Croatia as well as Serbia, and outlining the jurisprudential foundations of the Nazi ‘Volksgruppenrecht’, the study focuses predominantly on the respective domestic legislations. Thereby, a clear connection to the ‘völkisch’-imperialist goals of the ‘Third Reich’ and its hegemony in the southeast of the proclaimed ‘Großraum’ becomes apparent – for example in the transnational expansion of the German ‘Volksgemeinschaft’ as well as in the Nazi ‘Gleichschaltung’ of German ethnic groups on the basis of the new ‘Volksgruppenrecht’, but also in the replacement of the liberal minority protection system of the League of Nations era and the mass recruitment of ethnic Germans for the Waffen-SS.

Keywords: National Socialist ‘Volksgruppenrecht’, ethnic group law, German minorities, ‘Third Reich’, transnational legal transfer, eastern-central Europe, southeastern Europe, Nazi ‘New Order’ of Europe, dissimilation, ‘völkisch’ ideology, Volksgemeinschaft, Volksdeutsche Mittelstelle, Second World War, Waffen-SS

1. Bevezetés

Azt a német népcsoportjogot, amit a náci korszakban a „dunai Európában” létrehoztak, a mai napig nem dolgozták fel említésre méltó mértékben. Népcsoportjog (*Volksgruppenrecht*) alatt elsősorban azt a kollektív kisebbségi jogot értjük, amelyet a keletközép- és délkelet-európai államok nagy része a II. világháború alatt, „III. Birodalom” kontinentális európai hegemoniájának csúcspontján a nemzetszocializmus eredményeként a német etnikumok javára kodifikált. Az a jelentős számú törvény és rendelet, amelyet Szlovákia, Magyarország, Románia, Horvátország és a megszállt Szerbia 1940 körül a „Nagynémet Birodalom” befolyása alatt vezetett be a népcsoportok

* ORCID ID: 0000-0002-0324-1956.

¹ A tanulmányt *Hönig Klára* fordította magyar nyelvre.

működésének jogi kereteként és alapjaként, de egyben e német nemzeti kisebbségek nácizálódásának, illetőleg egybekapcsolódásának megnyilvánulásaként, a szakirodalomban legfeljebb mellékesen jelenik meg.² Ezért ez a tanulmány ezt a kutatási hiányt igyekszik pótolni azzal, hogy az első szisztematikus összehasonlító jogtörténeti elemzést nyújtja a „dunai Európaról”.³

Mindenekelőtt néhány szó a terminológiával kapcsolatban: a náci korszakban a népcsoport (*Volksgruppe*) volt az itt tárgyalt jogterület ideológiai töltésű és népi (*völkisch*) szemléletű központi eleme. 1933-tól egészen a háború végéig ez a kifejezés túlnyomó részben felváltotta a – lényegében szinonim⁴ – (nemzeti) kisebbség fogalmát. A weimari köztársaság vége felé népi-szélsőjobboldali körökben is használták már ezt a kifejezést, bár a német nyelvterületen kívül ekkor még nem terjedt el jelentős mértékben. Míg a náci jogászok a kisebbségek fogalmát a két világháború közötti korszak liberális nemzetközi jogi kisebbségvédelmi rendszerének tüneteként és részeként becsmérelték, addig a népcsoportokról szóló jogot nemcsak ennek terminológiai meghaladásának, hanem a náci jogújítás részének, és így az ideológiailag releváns fogalmak megtestesítőjének is tartották.⁵ A későbbiekben a népcsoport és a népcsoportjog, valamint a népi németek (*Volksdeutsche*) szavak központi fogalomná váltak. Hasonló okokból váltotta fel nagyjából 1933-tól a népi német kifejezés a weimari években még használatos ún. külföldi németek (*Ausland(s)deutsche*) fogalmát, amely a német népcsoportok tagjait foglalta magába különösen a kelet-európai térségből.⁶ Az ezeknél a – kulcsfogalomná vált – szavaknál ritkábban használt kifejezéseket, különösen azokat, amelyeket a náci ún. faji doktrína erőteljesen áthatott, az alábbiakban idézőjelbe tesszük (így „III. Birodalom”, „Nagynémet Birodalom”, „dunai Európa”, „faj” stb.). Ezt a távolságtartást azonban ezt meghaladóan is figyelembe kell venni, például az akkoriban elterjedt ún. népség (*Volkstum*) és az ún. németiség (*Deutschtum*) fogalmaknál.

A „dunai Európa” térbeli fogalmának rövid bemutatása (2.) és a náci népcsoportjog elméleti és jogtudományi alapjainak ismertetése (3.) után a törvényi jogba átültetett német népcsoportjogi

² Az egyes keleteurópai német népcsoportokról és azoknak a náci korszakban végbement fejlődéséről szóló eddigi szakirodalom főként általános történeti beszámolókból állt. Romániáról, Jugoszláviáról és utódállamairól is *Johann Böhm* publikációi, Magyarországról pedig *Norbert Spannenberger* írásai, valamint *Tilkovszky Loránt* régebbi munkái említendők. Emellett más szerzők egyes írásaira is érdemes utalni, mint például *Marie-Janine Calic* Horvátországról szóló tanulmányára. A német népcsoportok náci instrumentalizálása által érintett összes állam közötti átfogóbb összehasonlítás, vagy akár a jogi helyzetre való összpontosítás azonban mindeddig hiányzott. A kellően vizsgált területek között a német nemzetiségűeknek a *Waffen SS* számára történt toborzása említhető.

³ Korlátozott megközelítéssel tárgyalja a témát a következő mű: BODENSIECK, *Volksgruppenrecht und nationalsozialistische Außenpolitik nach dem Münchener Abkommen* 502–518.

⁴ Tartalmi szempontból mindkét kifejezés alapvetően a jelenlegi jogi értelemben vett nemzeti kisebbség (*nationale Minderheit*) kifejezés által lefedett embercsoportot jelenti. Ez elismerten olyan autochton csoportokra utal, amelyek egy nemzetállamban élnek, és amelyek tagjai a többségi nemzetétől eltérő nemzetiségűek vagy etnikumúak, ugyanakkor rendelkeznek állampolgársággal abban az országban, ahol élnek, azaz nem idegenek ott. Saját nyelvük, kultúrájuk, történelmük és identitásuk van, valamint szándékukban áll ezek megőrzése. Lásd (további utalásokkal): *Deutscher Bundestag – Wissenschaftliche Dienste, Kriterien für die Anerkennung nationaler Minderheiten*, WD 3 - 3000 -067/09.

⁵ Ezzel kapcsolatban további utalásokkal lásd: ALBRECHT, *Das deutsch-ungarische Volksgruppenabkommen von 1940 als Ausdruck des NS-Volksgruppenrechts* 67–95., 82–83.

⁶ Részletes kontextualizálással és további hivatkozásokkal lásd: RETTERATH, *Volksdeutsche*. Lásd továbbá: EISLER, *Auslandsdeutschtum*. A szerző a népi németek messzemenő homogenitásának korabeli eszméjét hangsúlyozza, és a népi németiség eszméjének weimari előfutáiraival foglalkozik.

ideológia kialakulásának központi előfeltételeit, tartalmát és következményeit mutatjuk be, továbbá kontextualizáljuk és értékeljük (4.). Az egyes államok sorrendje az irányadó népcsoporti jogszabályalkotás időrendjét követi. Módszertanilag itt általában a jogszabályok történeti-kritikai normatív elemzésére kerül sor, amelyet egy tágabb történeti kategorizálás kísér. Különös figyelmet fordítunk az országoként fennálló hasonlóságokra és különbségekre, de a vonatkozó jogi formákra, a (kül)politikai és társadalmi kontextusra, valamint az egyes szereplőkre és intézményekre is. A tanulmányt egy konklúziót is tartalmazó összehasonlító elemzés (5.) zárja.

2. A „dunai Európa“ mint helymeghatározás

A „dunai Európa“ kifejezés szorosán kapcsolódott a „III. Birodalom“ egyre növekvő délkeleti orientációjához és a II. világháború alatti nemzetiszocialista térrendezési tervekhez.⁷ Ezt mutatja először is a kifejezés empirikusan igazolható használata, amely csak a náci korszakban jelent meg mérhető mértékben, és 1940 körül érte el csúcspontját a korabeli írott forrásokban.⁸ Különösen a *Donaueuropa* című folyóirat tűnt ki e vonatkozásban.⁹ Ez a lokalizáció helyénvaló annak az ideológiai töltetnek a fényében is, amelyet a kifejezés a korabeli nagytér-vitákban és Európa népi-náci újjászervezése kapcsán kapott.¹⁰ A „dunai Európa“ különösen jól szimbolizálta a náci Németország orientációját Európa e része felé, amelyet kiegészítő térségnek tekintettek, és amely nemcsak gazdaságilag, hanem geopolitikailag is a „Nagynémet Birodalmat“ volt hivatott szolgálni.¹¹ A Duna menti, elsősorban a Birodalomtól délkeletre fekvő országokat foglalta magába, amelyek a nagy területi változások után Szlovákiát, Magyarországot, Horvátországot, Szerbiát a (nyugati) Bánáttal és Romániát jelentették. Ez a térbeli koncepció tehát nemcsak Délkelet-Európa nagy részét és az

⁷ Példaértékűek a következők: LEIBROCK, *Der Südosten*; HASSINGER, *Mitteleuropa, Donaueuropa, Südosteuropa* 173. ff. A Délkelet-Európa és annak jogi relevanciája iránti fokozott érdeklődést mutatták azok a vendégelőadások is, amelyeket *Faluhelyi Ferenc*, a pécsi nemzetközi jog professzora, Magyarország vezető kisebbségi jogi szakértője 1938 elején Göttingenben tartott a dunai térségről az egyetem meghívására; UniA GÖ, Rek. 80; dékányi jelentés az 1937. október 1. és 1940. szeptember 30. közötti időszakról 1940. november 12-i keltezéssel, Archivdokument Jur. Fak. GÖ, a dékány éves jelentése 1935–1936-tól kezdődően (1936. szeptember 28. – 1945. január 4.) 4.

⁸ A „dunai Európa“ (*Donaueuropa*) kifejezés használatának gyakoriságát figyelemre méltó módon szemléltetik a következő honlapon Google Books N-Gram Viewer (1800–2019). A meredek emelkedés és a maximum mellett a II. világháború utáni drasztikus visszaesés is jól látható.

https://books.google.com/ngrams/graph?content=Donaueuropa&year_start=1900&year_end=2019&corpus=de-2019&smoothing=3.

⁹ A folyóirat 1941-től jelent meg Budapesten. Alcíme a következő volt: *Zeitschrift für die Probleme des europäischen Südostens (Délkelet-Európa problémáinak folyóirata)*. N. N., *Warum „Donaueuropa“?* 1–2.; HALTENBERGER, *Die geographischen Grundlagen Donaueuropas* 1. ff.

¹⁰ Ezzel a sokrétű jelszóval kapcsolatban, amely a német dominancia alatt egyesítette a geopolitikai, gazdasági és ideológiai rendfogalmakat lásd: KLETZIN, *Europa aus Rasse und Raum*. Lásd továbbá *Johannes Dafinger* számos tanulmányát.

¹¹ Gazdasági szempontból, teljes mértékben a német igényekre összpontosítva lásd: SCHMÖLDERS, *Probleme und Kräfte des erweiterten Wirtschaftsraumes* 196., 201–202.; ISCHBOLDIN, *Donaueuropa und die mitteleuropäische Zukunft* 639. ff. A nagytér-gazdaság problémához lásd: SACHSE, „Mitteleuropa“ und „Südosteuropa“ als Planungsraum; BRUNNBAUER, *Südosteuropa*.

akkoriban ott élő mintegy 2 millió népi német¹² (többnyire dunai svábok – *Donauschwaben*¹³) településeit jelentette, hanem minden olyan államot, ahol náci népcsoporttörvény volt hatályban ezek elterjedésének csúcspontján, 1941–1942-ben.

3. Nemzetszocialista (német) népcsoportjog

A fogalom egy másik szempontból is tisztázásra szorul: mi is volt pontosan a német népcsoportjog? Ez a tanulmány a nemzetiszocialista népcsoportjogot érti alatta, azaz a nemzetközi jog és az alkotmányjog között mozgó közjogi területet, amely népi-nemzetiszocialista premisszák alapján a (német) nemzeti kisebbségek kollektív jogosultságáról rendelkezett.¹⁴ A vonatkozó tudományág gyakran használt interdiszciplináris hivatkozásokat – mindenekelőtt az ún. népkutatásra (*Volksforschung*) vonatkozóan, amely a népek és népcsoportok függetlenségét propagálta az országhatároktól függetlenül.¹⁵ A középpontban a „III. Birodalom“ határain kívüli német kisebbségek álltak, azaz a népi németek (*Volksdeutsche*), akiknek védelmére elsősorban a német jogászok siettek. A náci népcsoportjog fénykora a tudományos életben legkésőbb Hitler 1933-as hatalomra jutásával kezdődött, amelynek népi előfutárai, mint *Max Hildebert Boehm* és *Werner Hasselblatt*, a Weimari Köztársaság időszakában már elvégezték az előkészítő munkát. A náci népcsoportjog elmélete és gyakorlata terminológia, ideológia és tartalom tekintetében jelentősen különbözött a Nemzetek Szövetsége korszakának liberális nemzetközi jogi kisebbségvédelmétől.¹⁶ A „régí“ liberális kisebbségi jog és az „új“ náci népcsoportjog közötti hangsúlyozott ellentétnek megfelelően az utóbbit kifejezett „anti-identitás“ jellemezte: a részben antiszemita tirádákkal kísért, individualizmus és univerzalizmus ellenes képviselői e diszciplinának nagy lendülettel fordultak szembe a Nemzetek Szövetsége korának „liberalista torzításon“ átesett ellenmodelljével. Az a tény, hogy az utóbbit az I. világháború győztes demokratikus hatalmai hozták létre, további muníciót adott azoknak a német jogászoknak a megsemmisítő hangvételű, alapokat érintő kritikájához, akik egyébként is elleneztek a párizskörnyéki békeszerződéseket.¹⁷

Melyek voltak tehát e jogterület sajátos követelményei és jellemzői? A náci ideológiához kapcsolódva a csoportjogok kiemelt helyen szerepeltek a népcsoportjogi ágendában. Ezek a két világháború közötti időszakban a nemzetközi kisebbségvédelmi jogban megszokott, megkülönböztetés elleni egyéni jogvédelem helyébe voltak hivatottak lépni. Az új típusú

¹² ZAUGG, Rekrutierungen für die Waffen-SS in Südosteuropa 68.

¹³ Lásd további hivatkozásokkal: SEEWANN – PORTMANN, Donauschwaben.

¹⁴ Lásd: ALBRECHT, Das deutsch-ungarische Volksgruppenabkommen von 1940 als Ausdruck des NS-Volksgruppenrechts 81. ff.; VITÁRI, Das nationalsozialistische Volksgruppenrecht als Herausforderung für die ungarische Minderheitenpolitik. A továbbá hivatkozásokat lásd: GROH, NS-Volksgruppenrecht 1088. ff.; politológiai szemszögből lásd: SALZBORN, Ethnisierung der Politik. A náci népcsoportjogról szóló, befejezés előtt álló disszertációm részletesen foglalkozik ezzel a témával. A maga korában számos doktori értekezés és tanulmány foglalkozott a témával, így például: IMHOFF, Grundlagen und Grundzüge eines neuen Volksgruppenrechts im Rahmen der politischen Lage Europas; KLAUSS, Nationalsozialistisches Volksgruppenrecht; RASCHHOFER, Entwicklung und Funktion des neuen Volksgruppenrechts 418. ff.; WALZ, Neue Grundlagen des Volksgruppenrechts 129. ff.

¹⁵ Kiemelkedő a sokat idézett mű: BOEHM, Das eigenständige Volk.

¹⁶ Lásd hozzá további hivatkozásokkal: PREHN, „Volksgruppen Rights“ versus „Minorities Protections“ 27. ff.

¹⁷ SCHMID-BURGK, Vom Minderheitenschutz zum Volksgruppenrecht 212. ff.; WALZ, Minderheitenrecht oder Volksgruppenrecht? 594. ff.; valamint a magyar jogásztól: TÖRÖK, Volksgruppenrecht oder Menschenrechte 560. ff.

népcsoportot a korabeli diskurzus egy varázsszavával szólították meg: nevezetesen valódi közösségnek tekintették. Az egész „néptest” részeként közjogi testületté, azaz önálló jogi személyé, és így saját kollektív jogainak hordozójává kellett válnia. Azt remélték, hogy ez a szigorúan kollektív jogi orientáció a nép és a népcsoport (náci felfogás szerint „vérségi” alapon definiált) entitásának a hatékonyabb megőrzéséhez vezet, mindenek előtt a nemzeti jellegzetességek tekintetében.¹⁸

Ezenkívül kiemelt helyen szerepelt a követelések listáján a nemzeti és kulturális autonómia (*Autonomie*), amelyet a népcsoport átfogó öngazgatásaként fogtak fel, különösen az iskolarendszerben szempontjából.¹⁹ Ezt a posztulátumot úgy is szükséges értelmezni, mint az ebben a korban Kelet-Európában újonnan létrehozott államok kisebbségellenes magatartásának az ellenkövetelését. A nemzeti kisebbségek magas aránya ellenére az utódállamok nemzetállamnak tekintették magukat, és az államot támogató nemzeti többséget részesítették előnyben – a német kisebbségek kárára is, amit a német jogirodalom rendszeresen kemény kritikával illett.²⁰

A náci jogászok továbbá szigorúan követelték a népcsoportok elkülönítését is a nemzeti többségtől. A népi eszmék szellemében ez minden asszimiláció elutasítását jelentette, valamint a népek és népcsoportok „keveredése” ellen irányult. A cél a messzemenő etnikai különválás és egy népi német párhuzamos társadalom kialakítása volt. A disszimilációs posztulátum *Hitler* sokat idézett utasítását tükrözte, miszerint a németeket meg kell védeni mindenfajta „denacionalizálástól”; és a német népbe nem szabad „idegen népséget” bevinni.²¹ Alapjában véve – akárcsak ma az etnopluralizmus szélsőséges új jobboldali koncepciója esetében – a népi választóvonalak brutális kielezéséről volt szó, miközben a belső etnikai homogenitást szorgalmazták. A személyi szeparatizmus ellenére az öngazgatásnak ez a formája nem arra irányult, hogy a népcsoport leváljon a saját államáról, azaz elszakadáshoz vezessen. A jogászok inkább rendszeresen és igen hitelesen hangsúlyozták a népcsoportnak azt az alapvető kötelességét, hogy a birodalom külpolitikai és stratégiai érdekeit szem előtt tartva lojálisak legyenek a lakóhelyük szerinti államhoz.²²

Ezen túlmenően a mindenütt jelenlévő náci népi felfogás („nép az állam előtt”) és az ún. határmenti és külhoni németiség (*Grenz- und Auslandsdeutschtum*)²³ radikális kiemelése, amelyet már a weimari időszakban kisajátítottak, a (német) népközösség államközi dimenziójának hangsúlyozásához vezetett. Ezen belül az ún. anyanép és az azonos nemzetiségű népcsoportok közötti konnaconális kapcsolatokat kívánták intenzívebbé tenni és jogilag megalapozni, valamint szükségesnek látták az államról és a népről alkotott hagyományos etatista felfogások elvetését is. A konnaconalizmus fogalmát – valószínűleg tudatosan – homályban tartották. Az államok feletti, pánnémet népközösség ilyen jellegű jogi megalapozása azonban kapcsolódhatott az NSDAP pártprogramjának 1. pontjához (minden német egyesülése), ami 1933-tól kezdve egyre támogatottabb volt. Ennek érdekében a birodalmi német néppolitika (*Volkestumpolitik*) gyakran

¹⁸ Vö.: GELLÉRT, Umbruch in der Nationalitätenfrage 30–39., itt: 34.

¹⁹ Ehhez részletesen lásd: VEITER, Nationale Autonomie.

²⁰ Lásd például: FREY, Das Lebensrecht des deutschen Volkes außerhalb der deutschen Staatsgrenze und seine Ausgestaltung im Volksgruppenrecht der Nachkriegszeit 24. ff.

²¹ *Hitler* például 1933. május 27-i beszédében így fogalmazott, *Eberhard Wöllner* től idézve. Lásd: WÖLLNER, Die Bedeutung der nationalen Minderheit und die Juden in Deutschland 30.

²² HASSELBLATT, Die politischen Elemente eines werdenden Volksgruppenrechts 13–24., itt: 23.; RASCHHOFER, Nationalität als Wesen und Rechtsbegriff 329–373., itt: 347.

²³ Lásd például: GÜRKE, Der Nationalsozialismus 7. ff.

folyamodott olyan új struktúrákhoz, mint amilyen például a *Volksdeutsche Mittelstelle* (VoMi = Népi Német Közvetítőszerv) volt.²⁴

Kísérleteket tettek a népi hovatartozás legalizálására is, amelyet (a nyugati nemzetfelfogástól eltérően) jogilag releváns aliudként a rögzült állami hovatartozás mellett kívántak szerepeltetni.²⁵ A népcsoportszervezeten alapuló kollektív meghatározás célja az volt, hogy adott esetben korrigálja a hovatartozás vállalásának elvén alapuló, tisztán egyéni hovatartozást. A csoportjogok alapjaként a szakirodalom gyakran ún. népi telekkönyveket, illetőleg nemzeti katasztereket követelt. A népcsoport-, nép- vagy nemzetiségi határok ily módon követett pontos dokumentálása volt a náci népcsoportjogi tudomány másik központi kérdése, amely a népi elhatárolódást volt hivatott megerősíteni. A náci számára egyébként központi jelentőségű „faj” (*Rasse*) kategóriája azonban ebben az népi felfogásban alárendelt jelentőséget kapott: bár a népi sokféleség biológiailag örökletes alapjának tekintették a fajt, a népcsoportjogban elsősorban a „fajidegen jogtól” való elhatárolódás tekintetében volt releváns. Ez utóbbi a zsidók, cigányok és színesbőrűek kirekesztésére szolgált, de semmit sem mondott az állítólagos valódi népcsoportok jogi helyzetéről.²⁶

Összességében elmondható, hogy a népcsoportjog tudománya aktívan hozzájárult a náci jogújításhoz (*Rechtserneuerung*): egyrészt fogalmilag, azáltal, hogy a régi kisebbségből új népcsoportot, a (liberális) kisebbségi jogból pedig (népi) népcsoportjogot hozott létre, de ezen túlmenően is. Más szakterületekkel összhangban határozottan politikatudományként tekintett magára, amely a német oldalon harcolt a „népek közötti harcban” (*Volkstumskampf*).²⁷ Egyes szempontok már 1933 előtt is szerepet játszottak a népi diskurzusban. A náci korszak azonban a népcsoportjogi igények egyértelmű radikalizálódását jelentette, nem csupán a terminológiai cezúrát.

A náci népcsoportjog további jellemzői is alátámasztották ezt a radikalizálódást: a nemzetiszocializmusnak az egyenlőség elve ellen irányuló általános támadásaival összhangban a jogászok egyre inkább a népcsoportok „kulturális szint”, „értékesség”, „teljesítmény” és „történelmi mélység” alapján történő antiegalitárius, hierarchia alapján történő értékelését szorgalmazták. Ez általában együtt járt a keleti, nem német népcsoportok megvetésével és egy radikálisabb nyelvezettel. A náci jogászok egyetértettek abban, hogy a német népcsoportok a létrehozott népcsoport-hierarchia csúcán állnak, és ezért a legmesszebb menő jogokkal kell rendelkezniük.²⁸ Ilyen módon a népi egyenlőtlenség elve,²⁹ amely a náciakra volt jellemző, a nemzetiségi jogi gondolkodásban is fontossá vált, különösen az 1938-tól kezdődő agresszív keleti terjeszkedés óta.

²⁴ 1938-ban a VoMi-t, amely később számos német nemzetiségű ember áttelepítéséért („*Heim ins Reich*” – „*Haza a Birodalomba*”) felelt, a náci néppolitika központi koordináló hatóságává tették és nagylelkűen támogatták. Lásd: GÖRLICH, *Volksdeutsche Mittelstelle (VoMi)*; LUMANS, *Himmler's Auxiliaries*; LUTHER, *Volkstumspolitik des Deutschen Reiches 1933–1938*.

²⁵ Lásd: JAENSCH, *Volkszugehörigkeit als Rechtsproblem*; PABST, *Volkszugehörigkeit und Recht*.

²⁶ WALZ, *Minderheitenrecht oder Volksgruppenrecht?* 599.; PAUSER, *Was heißt „artfremdes Blut“?* 97. ff.

²⁷ Lásd például a jogász és a nemzetiszocialista Délkelet-Európa kutatót: RONNEBERGER, *Gedanken zum Volksgruppenproblem 191–197.*, itt: 193.

²⁸ GÜRKE, *Volk und Völkerrecht* 99–100. Vö.: PREHN, „*Volksgruppen Rights*” versus „*Minorities Protections*” 27.

²⁹ Vö.: MAJER, *Der allgemeine Gleichheitssatz und seine Umwandlung zum Sonderrecht im nationalsozialistischen Staat* 55. ff.

1939-től kezdve ez a jogterület a geopolitikai terjeszkedéssel és konfrontációval párhuzamosan *Carl Schmitt* nagytér-elméletéhez kapcsolódott (*Großraumtheorie*).³⁰ A németég ultranacionalista középpontba állítása itt gátlástalanul kibontakozhatott, egyenlőtlenségi rendet teremtve Németország javára és az „idegen népiek“ rovására. Ehhez szorosán kapcsolódott az anyanemzet konnacionális beavatkozási jogának (*konnationales Interventionsrecht*) érvényesítése a más államokban élő, azonos nemzetiségű népcsoportjai javára, ami szakított a nemzetközi jog hagyományos alapjaival. A nemzetközi jognak ez a feltételezett új formációja is elsősorban a Német Birodalom javát volt hivatott szolgálni. Az általa uralt nagytéren belül most már állítólag jogában állt törvényesen beavatkozni „saját“ német népcsoportjai javára, ami ismét szemléltette a tudomány és a politika párhuzamos menetét ezekben az években.³¹ A vezető náci népcsoportjogászok szemszögéből ez legkésőbb a Müncheni Egyezményvel és a szudétanémetek „hazatelepítésével“ 1938 őszétől a nemzetközi jogba is bekerült. A beavatkozási jog fogalma, amelyet a „térdegen“ hatalmak beavatkozásának kiegészítő tilalma kísért, tartalmilag homályos maradt. Végső soron azonban ez az állítás a gyakorlatban a népcsoport-jogtudomány által kiállított biankó csekket jelentette a kisebbségeket érintő bármilyen külpolitikai agresszió és beavatkozás esetében.³² A beavatkozás általános tilalmával való szembenállása, amely az állami szuverenitás alapelvéből ered és nem 1945 után vált a nemzetközi jog alapelvévé, ekkor már aligha számított. A követelés inkább az egyik legmesszebb menő kísérletet jelentette arra, hogy a nemzetközi jog bevett szabályait Németország javára a népcsoport-gondolkodás alapján felrúgják.³³

Miben látták a náci népcsoport jogászok a jogterületük általános funkcióját? Először is abban, hogy a Nemzetek Szövetsége korszakának liberális, nemzetközi jogi és állítólag kudarcot vallott kisebbségvédelmi rendszerének nemzetiszocialista utódjaként működjön Közép-Kelet- és Délkelet-Európában. Az akkori Nagy-Európa expanzív elképzeléseivel párhuzamosan ezt a váltást úgy tekintették, mint ami (különösen Kelet-)Európa népi újjászervezésének fontos részét képezi. Emellett a német népcsoportok védelme és megőrzése a náci népcsoportjog központi célkitűzése volt, túl az asszimiláció elleni heves védekezésen és az olyan propagandisztikus túlzásokon is, mint hogy a népi németek előőrsöt képeznek Keleten.³⁴ Ezeknek a németég tagjaiként értelmezett csoportoknak a nemzetek feletti német nemzeti közösségbe való integrálása azt a célt szolgálta, hogy a német kisebbségek szorosabb jogi és tényleges kapcsolatot biztosítsanak a birodalommal. A

³⁰ Mérvadóként lásd: SCHMITT, *Völkerrechtliche Großraumordnung mit Interventionsverbot für raumfremde Mächte*. Továbbá lásd még: KÜCHENHOFF, *Großraumgedanke und völkische Idee im Recht* 34. ff. Ehhez a további hivatkozásokot lásd: SALZBORN, *Carl Schmitts völkerrechtliches Erbe* 145. ff.; TECHET, *Carl Schmitts Reisen nach Ungarn und in das ungarische Rechtsdenken* 321–338.

³¹ Tehát a nagytér eszméje és más, a Német Birodalom számára hasznos egyéb elképzelések is. Lásd: FREYTAGH-LORINGHOVEN, *Völkerrechtliche Neubildungen im Kriege*.

³² KRASBERG, *Die konnationale Intervention*. Lásd továbbá doktori témavezetője művét is: HUGELMANN, *Der völkische Staat und der Reichsgedanke* 179–201., itt: 183; „védelmi jogként“ lásd: MUTIUS, *A nemzetiségi jog jelenlegi helyzetére vonatkozóan* 668.; HASSELBLATT, *Die politischen Elemente eines werdenden Volksgruppenrechts* 16.; DROST, *Probleme deutscher Völkerrechtswissenschaft* 486–497., itt: 495.

³³ Feltűnően kritikus a korabeli svájci jogász: BINDSCHEDLER, *Neue Entwicklungen des Völkerrechtes* 298. ff.

³⁴ A Német Jogakadémia Nemzetiségi Jogi Bizottsága tanácskozásai kendőzetlenül feltárták ezt a németek javát szolgáló és ezáltal az egyetemes, egyenlőség elvét valló jogfelfogás ellen irányuló szelektív törekvést: *Max Hildebert Boehm, Werner Hasselblatt, Karl Gottfried Hugelmann, Hermann Raschhofer és Gustav Adolf Walz*, akik a jogterület főszereplői, a tagok közé tartoztak. A tanácskozásokról lásd: SCHUBERT, *Akademie für Deutsches Recht 1933–1945. Protokolle der Ausschüsse* 347. ff.

nemzetiszocialista eszméket ebbe a (diffúz) közösségi jellegű népi átszervezésbe vetítették bele, anélkül, hogy ez feltétlenül elvi területi változásokat kellett volna, hogy jelentsen, például a revíziós törekvések és a birodalom területének közvetlen keleti irányú bővítése tekintetében. A jogászok az ilyen népi elképzeléseket inkább propagandisztikusan európai békerendnek álcázták, amelyet a kisebbségi kérdés elismert jelentős konfliktus-potenciáljával állítottak szembe, és *Hitler* elbagatellizáló, elhomályosító béke-narratíváival szépítettek meg.³⁵ Összességében tehát a náci népcsoportjog a népi-nemzetiszocialista joggyakorlat különösen figyelemre méltó példajaként jellemezhető.

4. Nemzetiszocialista népcsoportjog a „dunai Európában“

Hogyan nézett ki pontosan a fent vázolt tudományosan kidolgozott náci népcsoportjog átültetése a joggyakorlatba? Milyen mértékben, hol és mikor lehetett annak központi elemeit a külföldi német népcsoportok javára jogszabályokba foglalni? A német jogászok a csehszlovák parlamentben, Prágában 1937 áprilisában a Szudétanémet Párt (*Sudetendeutsche Partei*) törvényjavasolataiban vélték felfedezni az új népcsoportjogi gondolkodás első gyakorlati megnyilvánulásait. Ezek azonban nem jutottak túl ezen a stádiumon.³⁶ A birodalom és Lengyelország között 1937 novemberében, a felső-sziléziai egyezmény lejárta után tett kétoldalú nyilatkozatokat,³⁷ valamint a birodalom és az ún. Maradék-Csehország között 1938 novemberében kötött hasonló megállapodást³⁸ a náci jogászok is dicsérve kommentálták.³⁹ A gyakorlatban azonban a náci népcsoportjogi koncepciók tényleges átültetésére a konkrét jogszabályokba csak valamivel később került sor – elsősorban a háborús átszervezési lehetőségek során a „Nagynémet Birodalmon“ kívül, a „dunai Európa“ térségében, illetve kezdetben (1939) Szlovákiában.⁴⁰

³⁵ ZIEGERT, Das autonome deutsche Volksgruppenrecht 12–13.

³⁶ A számos kortárs szakirodalomból a még mindig viszonylag mérsékelt indítványok közül lásd: HENLEIN, Die Forderungen der Sudetendeutschen Partei an den tschechoslowakischen Staat 346–347.; HUGELMANN, Die Gesetzesinitiative der Sudetendeutschen Partei im Prager Parlament 58. ff.; RASCHHOFER, Die nationalitätenrechtlichen Gesetzesanträge der Sudetendeutschen Partei 536. ff. A Német Jogakadémia Nemzetiségi Jogi Bizottsága megvitatta az indítványokat. A jegyzőkönyveket lásd: SCHUBERT, Akademie für Deutsches Recht 1933–1945. Protokolle der Ausschüsse 373. ff. Lásd továbbá: MULEJ, Territorial and Non-Territorial Aspects in the Autonomist Proposals of the Sudeten German Party 1. ff.

³⁷ A német és a lengyel kormány 1937. november 5-i, a kölcsönös kisebbségek védelméről szóló, ún. Egybehangzó Nyilatkozatát (*Übereinstimmende Erklärung*) a *Zeitschrift für Völkerrecht* 1938. évi számában (104–105.) adták ki nyomtatásban. Ezzel kapcsolatban lásd: GREWE, Südöstliche Perspektiven und „Gesamtregelung“ 58., 59.; MÜLLER, Die polnische Volksgruppe im Deutschen Reich. Ihre Stellung in Verfassung und Verwaltung 172–173.; Deutscher Bundestag – Wissenschaftliche Dienste, Rechte der polnischen Minderheit im Deutschen Reich, WD 3 - 3000 - 181/16, 9.

³⁸ Az 1938. november 20-i a német-csehszlovák kölcsönös, népcsoportok védelméről szóló nyilatkozattal kapcsolatban lásd: HOHLFELD, Die Zeit der nationalsozialistischen Diktatur 1933–1945. Aufbau und Entwicklung 1933–1938, 4. kötet Nr. 205.; A nyilatkozatot nemzetközi jogi egyezménynek tekinti: RASCHHOFER, Entwicklung und Funktion des neuen Volksgruppenrechts 433–434.

³⁹ BODENSIECK, Volksgruppenrecht und nationalsozialistische Außenpolitik nach dem Münchener Abkommen 502. ff. Ő azonban Lengyelországra és Csehszlovákiára szorítkozott, és ezért nem tért ki az 1939-től kezdődő fejleményekre, amelyekre itt a hangsúlyt helyezzük.

⁴⁰ Vö.: SPANNENBERGER, The Ethnic Policy of the Third Reich toward the Volksdeutsche in Central and Eastern Europe 56. ff.

4.1. Szlovákia (1939-től)

Szlovákia csak Csehszlovákia 1939-es német szétzúzása után vált közép-európai nemzetállammá, miközben a – gyakran eltérő⁴¹ – hivatalos adatok szerint mintegy 130.000-150.000 népi német lakost számlált. Ez a szám az összlakosság mintegy 5%-át tette ki, ami messze a legnagyobb, bár szétszórtan élő nemzeti kisebbsége volt az országnak.⁴² Az akkori politikai körülmények kedveztek az e népcsoportot támogató törvényhozásnak: Szlovákia ugyanis csak a „III. Birodalom” ösztönzésére jött létre, és *Jozef Tiso* diktátor alatt Németország politikailag cselekvésképtelen bábállamként létezett.⁴³ Ez a hatalmi egyensúlytalanság és a Birodalomtól való egyoldalú függés az 1939. márciusi „védelmi szerződésen”⁴⁴ és a háromhatalmi és antikomintern paktumban való együttműködésen túl is megmutatkozott. Ideológiailag is szoros volt a kapcsolat a náci rendszerrel: kiemelendők a tekintélyelvű-diktatórikus kormányzati rendszer, az egypártrendszer (amely a Birodalomtól eltérően a nemzeti kisebbségek pártjait is megengedte), a heves antiliberalizmus és az állam által gerjesztett antiszemitizmus, az „árjásítások” (amelyekből különösen a német népcsoport profitált) és végül a számtalan zsidó meggyilkolása a holokausztban.⁴⁵ Az olyan különbségek, mint például a katolikus pap által vezetett Szlovákia egyházi irányultsága, nem befolyásolták a szövetséget.⁴⁶

Hitler maga személyesen a német népcsoporttal való bánásmódot – a gazdasági, katonai és egyéb stratégiai célok előtérbe helyezése ellenére – a Birodalom Szlovákiához való viszonyának döntő mércéjévé nyilvánította.⁴⁷ Miután *Tiso* diktátor már 1938-ban kilátásba helyezett egy németbarát népcsoportjogot, valószínűleg ez volt az egyik oka annak, hogy az 1939. júliusi szlovák alkotmány öt különálló szakaszába is bekerült.⁴⁸ Ezzel Szlovákia lett az egyetlen ország, amely a háború előtt olyan hazai jogszabályokat hozott, amelyek megfeleltek a náci népcsoportjog fő elképzeléseinek. Ez mindenekelőtt a népcsoportnak az önálló kulturális és politikai szerveződéshez való jogát tartalmazta – különösen pártformában –, valamint az anyaországgal való kulturális kapcsolatokhoz fűződő jogot, vagyis a náci ideológiában központi helyet elfoglaló nemzetiségi közösségek jogi figyelembevételét. Ezenkívül a denacionalizálást büntethetővé tették, ami az asszimiláció elutasítását jelentette, amely túlmutatott a legtöbb birodalmi jogász követelésén. A német szerzők által rendszeresen követelt disszimilációnak ez a büntetőjogi kardja az etnikai

⁴¹ A korabeli kisebbségi adatok megbízhatóságának problémájával kapcsolatban vö.: ALBRECHT, Die rechtliche Lage der deutschen Minderheit im Ungarn der Horthy-Ära 19–36., itt:23.

⁴² Az 1938-as népszámlálás 130.000 német nemzetiségű embert mutatott ki; DRESS, Slowakei und faschistische Neuordnung Europas 76. ff. további hivatkozásokkal. Az 1940-es népszámlálás szerint mintegy 150.000 népi német volt. Lásd: ACKER, Die slowakische Verfassung in nationalitätenrechtlicher Schau 254. A szlovákiai németek nem „zárt települési térségben” éltek, ahogy akkoriban nevezték, hanem „szórványtelepüléseken” és „településszigeteken”.

⁴³ KRAWINKEL, Belastung als Chance 192.; TÖNSMEYER, Das Dritte Reich und die Slowakei 1939–1945.

⁴⁴ RGBl. II 1939, 606–607. A „védelmi kapcsolatáról” („Schutzverhältnis”) szóló szerződés 1939. március 23-án lépett hatályba.

⁴⁵ SCHEER, Drei Jahre Aufbau in der Slowakei 187. Az „árjásítással” kapcsolatban lásd: HUTZELMANN, Die deutsche Volksgruppe und die Enteignungen der Juden in der Slowakei 229. ff.

⁴⁶ DUKA-ZÓLYOMI, Die Rechtsschöpfung in der Slowakei 742. ff. *Tiso* vezette be a „nemzetiszocializmus, a nemzeti megújulás új szellemét”.

⁴⁷ Lásd *Hitler* a szlovák követnek az avató-látogatásán: KRAWINKEL, Belastung als Chance 192.

⁴⁸ Lásd a Szlovák Köztársaság Alkotmányáról szóló 1939. július 21-i alkotmánytörvény 12. fejezetét, amely a *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht* (ZaöRV) 1939–1940. évi számában jelent meg nyomtatásban (759. ff.). DUKA-ZÓLYOMI, Die gesetzliche Regelung der Nationalitätenfrage in der Slowakei 445. ff.

választóvonalak „felhígulását“ és a népcsoport nemzeti homogenitását volt hivatott megakadályozni, teljesen összhangban a birodalmi népi eszmékkel. Továbbá egy olyan nemzeti katasztert is fel kívántak állítani (bár azt 1943-ig nem valósult meg⁴⁹), amely az egyéni népi hovatartozást volt hivatott rögzíteni. A cél a fokozódó népi szegregáció útjának előkészítése volt.

Előre lépésnek számított mindenekelőtt az etnikai csoportok kollektív kezelése, és ezáltal egy valódi csoportjog megteremtése, amely elszakadt az egyéni jogok korábbi liberális védelmétől. Hasonló volt ez a saját kisebbségi nyelv nyilvános és iskolai használatához való jog és – a „népi életjogok“ kifejezéseként – a messzemenő egyesülési szabadság esetében is. Ez azonban csak korlátozottan vonatkozott a nemzetiség egyéni megvallásának szabadságára, amelyet szintén az alkotmányban rögzítettek. A kollektív jog alkotmányosan rögzített változása Szlovákiában 1939-től tehát egyértelműen abba az irányba mutatott, amit a Birodalom követelt. Az a tény, hogy a népcsoport testületi státuszának a megadása az alkotmányból – a 93. § (1) bekezdésében foglalt utalás ellenére – kimaradt,⁵⁰ a funkcionálisan egyenértékű Német Párt (*Deutsche Partei*) miatt nem volt hátrányos (lásd alább).⁵¹

Ezt a képet egyéb, a német népcsoport számára kedvező, törvényi és rendeleti szabályozások egészítették ki.⁵² A náci népcsoportjogászok kulturális autonómiaigényének megfelelően különösen az 1940 novemberében elfogadott nemzeti iskolatörvény erősítette a kárpáti németiséget (*Karpatendeutschtum*). A törvény azt eredményezte, hogy a nemzetiségi német iskolarendszert, beleértve a felügyeleti jogot is, átadták a német népcsoportnak, miközben kiegészítette azt az 1939-es rendeletet, amely messzemenő feladatokat ruházott az Oktatási Minisztérium Népi Német Osztályára. Ez utóbbinak mindenek előtt „a tantestület árnjásítását“ és „a német iskolákban a nemzetiszocialista nevelési eszménynek megfelelő oktatás megvalósítását“ kellett biztosítani.⁵³ Ennek eredményeként 1941 végére már 180 népi német iskola működött több mint 20.000 tanulóval. Bár ez a törvény nem csak a népi németeket célozta, a gyakorlat a német népcsoportot előnyben részesítette a többi kisebbséggel szemben.⁵⁴ Kizárólagos német népcsoportjog Szlovákiában formálisan nem létezett, a gyakorlatban azonban igen.

⁴⁹ DUKA-ZÓLYOMI, Die gesetzliche Regelung der Nationalitätenfrage in der Slowakei 447.

⁵⁰ A népcsoport testületi strukturáját feltételezte ebben a következő mű szerzője: RABL, Verfassungsrecht und Verfassungsleben in der neuen Slowakei 153–154.

⁵¹ DUKA-ZÓLYOMI, Die Rechtsschöpfung in der Slowakei 745. A szerző azt vélte, hogy Szlovákia „elismerte az egyes nemzetiségek (magyarok, németek, ruszinok) jogi személyiségét egy-egy nemzetiségi párt létrehozásával“. Kifejezetten azt említette, hogy a „121/40 számú törvény az egyes nemzetiségi csoportok jogi személyiségét pártjaik nyilvántartásba vételéhez köti.“

⁵² RABL, Verfassungsrecht und Verfassungsleben in der neuen Slowakei 159. ff. Például „a németek részesezésének biztosítása az állam gazdasági életében, (...) ami messze meghaladja a német népcsoportnak az állam teljes népességében való számszerű részesezését“. Továbbá lásd: DUKA-ZÓLYOMI, Die gesetzliche Regelung der Nationalitätenfrage in der Slowakei 446–447. Az egyes rendeletekkel kapcsolatban lásd: DUKA-ZÓLYOMI, Die Rechtsschöpfung in der Slowakei 745.

⁵³ RABL, Verfassungsrecht und Verfassungsleben in der neuen Slowakei 158.

⁵⁴ Ezt jól szemlélteti a magyar kisebbséggel való összehasonlítás: a magyarok mindössze 36 általános iskolával rendelkeztek, azaz a német nemzetiségi iskolák számának csupán egyötödével, holott akkoriban a számarányuk csak fele volt a német népcsoporténak. MELZER, Der Kriegseinsatz der deutschen Volksgruppen 342–351., itt: 343.; VIERERBL, Auslandsdeutsche Rundschau 177–180., 179., 371., 374–375.; SCHWARTZ, Die Slowakei 53.; RABL, Verfassungsrecht und Verfassungsleben in der neuen Slowakei 153. A szerző rámutatott, hogy a német népcsoportnak biztosított jogok más népcsoportokra való kiterjesztését csak lementben kellene vizsgálni. Különböző jogi normákban elismerte „a német népcsoport többé-kevésbé világosan meghatározott kivételes helyzetét“, amely „a Szlovákiában honos másik két népcsoporthoz, a magyarokhoz és az ukránokhoz képest kedvezőbb“ (161.).

A német népcsoportjogászok reakciói a jogi újításokra túlradóak voltak: példaértékűnek minősítették az új népcsoportjogot, amelyet elsősorban az alkotmányjog területéhez illeszkedően hoztak létre. A *Nation und Staat (Nemzet és Állam)* című vezető folyóirat egyik cikke például *Tiso* diktátort idézte, és úgy üdvözölte a jogújítást, mint „*bozzájárulást egy új nemzetiségi jogrend kialakításához közép-európai térségünkben*“.⁵⁵ A cikk szerint a közigazgatás egyes egységeinek visszafogottsága ellenére⁵⁶ is példaértékű jogi építőkövét jelentették ezek a normák a náci Németország által kikényszerített népi újjászervezésnek Európában. *Kurt Rahl* pedig, aki 1945 után is a népcsoportjog területén tevékenykedett, üdvözölte, hogy a szlovákiai németeknek most már „*minden formális feltétele megvan ahhoz, hogy a nemzetiszocialista elvek alapján alakítsanak ki közösségi életet*“.⁵⁷ Az, hogy éppen *Rahl* méltatta az újításokat, nem meglepő, hiszen részt vett azok megalkotásában. Mind *Konrad Henlein* szudétanémet vezető, mind *Franz Karmasin*, a szlovákiai németek tekintélyes vezetőjének közeli jogi tanácsadójaként a náci elképzelés szerint fogalmazta meg az új szlovákiai népcsoportjogra vonatkozó tervezeteket, és az irányvonal hűséges támogatójaként a náci állam számos más célját is propagálta.⁵⁸

A náci népcsoportjogban megtörtént a tipikusan nemzetiszocialista *Führer*-elv átvétele is, ami túlmutatott tudományosan elvárttól: ún. népcsoportvezetőként (*Volksgruppenführer*) a kárpáti német származású *Franz Karmasin* volt 1940 márciusától hivatalban a birodalom központi, németiséggel foglalkozó hatóságánál, a Népi Német Közvetítőszervnél (*Volksdeutsche Mittelstelle*). Korábban, az 1930-as évek közepén az SA tiszteletbeli csoportvezetője, a szudétanémet *Konrad Henlein* helyetteseként tevékenykedett. Az akkori náci zsargonnal kifejezve meggyőződéses antiszemita ként gyorsított és „*alapos*“ fellépést követelt a „*zsidópestis*“ ellen,⁵⁹ amelynek „*megoldását*“ *Adolf Eichmannal* és *Hermann Göringgel* folytatott megbeszélései során többször is sürgette. Az általa szorgalmazott „*árjásítások*“ során „*sok kövér falatot*“ adott a népi németeknek, amint az az *Eichmann-perben* bizonyítást is nyert.⁶⁰ *Karmasin* mindemellett támogatta a népcsoport „*megtisztítását*“ a „*fajilag alsóbbrendű és aszociális elemektől*“ is.⁶¹ 1938 októberétől – az SS-hez közelálló személyként – a *Tiso-*

⁵⁵ Idézve a következő műből: ACKER, Die slowakische Verfassung in nationalitätenrechtlicher Schau 254–261., itt: 257. Lásd továbbá: RABL, Zur jüngsten Entwicklung der slowakischen Frage 284. ff.

⁵⁶ *Rahl* sajnálkozott a „*magas, még mindig nagyrészt, csehszlovák irányultságú bürokrácia szabotázsán*“, RABL, Verfassungsrecht und Verfassungsleben in der neuen Slowakei 165.

⁵⁷ RABL, Verfassungsgeschichtliche und staatsrechtliche Grundlagen des deutsch-mitteuropäischen Großraums 58., 59.

⁵⁸ Szlovákiában *Rahl* a koncentrációs táborok gyorsabb üzembehelyezését szorgalmazta, és miután Hollandiába költözött, a Generalgouvernementben részt vett a zsidók jogfosztásában. HOENSCH, Die Slowakei und Hitlers Ostpolitik 180. ff.; PELINKA, Dokumentation zum ‚Fall Rahl‘ 4. Bár *Rahl* 1945 után nem töltött be hivatalt, továbbra is a népcsoportjognak szentelte magát kitelepítettek környezetében élő. 1961-ben a Mainzi Egyetem Külpolitikai és Nemzetközi Jogi Kutatóközpontjának nemzetközi jogi és külügyi közjogi tanszékének vezetője lett hosszú éveken át, 1971-ben pedig a müncheni Német Bundeswehr Egyetemének oktatója lett. SCHUBERT, Akademie für Deutsches Recht 1933–1945 XLIII.

⁵⁹ N. N.: *Karmasin, Macht des Schicksals* (a vonatkozó idézetekkel).

⁶⁰ Az idézetet lásd: USLAR, Der „ehrenwerte“ *Karmasin*.

⁶¹ *Karmasin* antiszemita kijelentését („*a zsidók kiirtása*“ mint a „*szlovák nép és a német népcsoport közötti tiszta kapcsolatok előfeltétele*“) és a további utalásokat lásd: KLIPP, Franz *Karmasin* 129., 130.

kormányban a német népcsoportért felelős államtitkárként szolgált.⁶² A személyi állomány, az ideológia és a szimbolika (1. ábra) tekintetében tehát elmondható, hogy az új népcsoportjog által messzemenő hasonulás ment végbe a „III. Birodalommal”.⁶³

1. ábra: *Franz Karmasin* szlovák-német népcsoportvezető (*Volksgruppenführer*) a szlovákiai Német Párt (*Deutsche Partei*) által szervezett rendezvényen, a Frontkatonák Napján (*Tag der Frontsoldaten*) 1940-ben.

⁶² Az államtitkárságnak széles jogköre volt a népi német ügyek tekintetében a jogalkotási folyamatban. A tervezeteket közvetlenül ide kellett benyújtani, aminek államtitkárság is örült a munkaegyensúlya szempontjából. RABL, *Verfassungsrecht und Verfassungsleben in der neuen Slowakei* 157.

⁶³ 1945 után Csehszlovákiaában *Karmasin*t kollaboránsként a távollétében ítélték halálra. Ettől függetlenül aktívan tevékenykedett a szudétánémet kitelepítettek körében, többek között a szélsőjobboldali *Witikobund* szervezet vezetőjeként. KLIPP, *Franz Karmasin* 129. ff.; SCHVARC, *Eine Kugel für den Staatssekretär* 132. ff.

A népcsoportok számára biztosított kollektív egyesülési szabadság számos új intézményesített népi német szervezet alapját is képezte. Például a Német Gazdaszövetséget (*Deutsche Bauernschaft*) a Birodalmi Élelmezési Hivatal (*Reichsnährstand*), a Népi Német Munkafrontot (*Arbeitsfront der Volksdeutschen*) a Birodalmi Munkaszolgálat (*Reichsarbeitsdienst* = RAD), a Német Ifjúságot (*Deutsche Jugend*) pedig a birodalmi ifjúsági szervezetek mintájára alapították.⁶⁴ Az ilyen példák nagy száma és a társadalmi élet intézményesen irányított totalitárius beavatkozása miatt nagyon is helyénvalónak tűnik a népcsoportról úgy beszélni, mint államról az államban, vagy mint egy „III. Birodalomról Kicsiben”.⁶⁵ Ezt maga Karmasin, a népcsoportvezető is hangsúlyozta, mint a „Nagynémet Birodalomba” való ideológiai beolvadás engedelmes közreműködője, aki arra hivatkozott, hogy „a szlovákiai németeket (...) be kell illeszteni az össznémet történelembe”;⁶⁶ tehát tagként az össznémet-népi államok fölötti népközösségbe. Tiso diktátor mindezzel egyetértett: „A német népcsoport számára garantált és az is marad a népi hitvallás abszolút szabadsága, a nemzetiszocialista vezetési elveken alapuló önálló népszervezet léte, mindazon jelek és szimbólumok használata, amelyek a német néphez és annak nemzetiszocialista világnézetéhez való tartozást jelképezik”.⁶⁷

A legfontosabb új intézmény az 1938-ban alapított a Német Párt (*Deutsche Partei* = DP), a központi nemzetszocialista népcsoportszervezet volt.⁶⁸ Állítólag 70.000 szlovákiai német, azaz a népcsoport összes tagjának mintegy 50 százaléka volt tagja a szervezetnek.⁶⁹ Az a tény, hogy az NSDAP-nak, amelynek 1945-ben 8,8 millió tagja volt, tehát a „Német Birodalom” minden nyolcadik állampolgára tartozott csak a párthoz, jól mutatja, hogy a DP meglehetősen nagy mértékben teret nyert a népi németek körében. Nácizálásukat a párt emblémájában szereplő horogkereszt szimbolizálta.

A párt irányította az Önkéntes Védelmi Századot (*Freiwillige Schutzstaffel* = Fs) is, amelyet szintén a birodalmi német mintára alakítottak ki. Harcolt Lengyelország lerohanásában, számos hasonlóságot mutatott az SS és az SA tagjaival, és bevetésre került a zsidók és a másként gondolkodók elleni erőszakos fellépéseknél.⁷⁰ Ennek a félkatonai népcsoportegységnek a jogi megalakulása is mutatja a szlovák szatellitállam náci népcsoportjogi törvényhozásának jelentős terjedelmét.

A szlovákiai német népcsoportjog azonban nemcsak a népcsoport erősebb intézményesítéséhez vezetett, hanem a „III. Birodalom” érdekében még tovább: hozzásegítette az

⁶⁴ BRUNNER, Volksdeutsche Wende im südeuropäischen Raum 358–368., itt: 361.; MELZER, Der Kriegseinsatz der deutschen Volksgruppen 343.; SCHWARTZ, Die Slowakei 88.

⁶⁵ A későbbi szövetségi kitelepítettekért felelős miniszter, *Theodor Oberländer* vonatkozó nyilatkozatát lásd: N. N.: Drittes Reich im Kleinen.

⁶⁶ KARMASIN, Geleitwort des Führers der Deutschen Volksgruppe der Slowakei V.

⁶⁷ Idézi: BRUNNER, Volksdeutsche Wende im südeuropäischen Raum 360.

⁶⁸ A Német Párt az 1927-ben alapított, legkésőbb 1935-ben nemzetiszocialistává vált és 1938 őszén felosztatott Kárpáti Németek Pártja (*Karpatendeutsche Partei*) jogutódja volt. VIERERBL, Auslandsdeutsche Rundschau 373. A szerző dicsérte a párt felépítését, mivel az „megfelel a nemzetiszocialista politikai népi szervezetek elveinek”. Lásd továbbá: BRUNNER, Volksdeutsche Wende im südeuropäischen Raum 361.; KARMASIN, Die fünfte Staatsform in der Slowakei 5–6.; MANNOVÁ, Kategorisierungen der deutschsprachigen Einwohner auf dem Gebiet der Slowakei im 19. und 20. Jahrhundert 69–85., itt: 79.

⁶⁹ A Német Pártnak a felnőtt lakosság nagyrészt felölelte, lásd: MELZER, Der Kriegseinsatz der deutschen Volksgruppen 343.

⁷⁰ MELZER, Der Kriegseinsatz der deutschen Volksgruppen 343.; DRESS, Slowakei und faschistische Neuordnung Europas 78–79.; KLIPP, Franz Karmasin 130.

„önkéntes“ szlovákiai németek háborús mozgósításához a *Waffen* SS keretében. Az ottani népi német férfiak majd 10%-a szolgált a fegyveres erőkben, köztük néhányan a szlovák hadseregben is. Miután a *Wehrmacht* jelentős veszteségeket szenvedett a háborúban, a figyelem a népi német „erőforrások“ felé fordult, amelyeket a „III. Birodalom“ szerződéses úton is igyekezett megcsapolni. A szlovákiai németek így náci népcsoportjog közvetítésével vettek részt a II. világháború során az össznémet háborús erőfeszítésekben.⁷¹

A „III. Birodalom“ nyomására Szlovákiában, mint a birodalom „védelme“ alá helyezett szatellitállamban már a háború előtt bekövetkezett a náci népcsoportjog jogtudományi követelményeket meghaladó végrehajtása. A korabeli német megfigyelők ezt úgy értékelték, hogy az először Szlovákiában bevezetett népcsoportjog „a német népcsoport számára kielégítő formát öltött“.⁷²

4. 2. Magyarország (1940-től)

A náci népcsoportjogi jogalkotás következő fontos állomása 1940 késő nyarán, tehát már a II. világháború alatt valósult meg Magyarországon és Romániában. Az ottani német népcsoportjog jogforrásait kezdetben két népcsoportmegállapodás alkotta, amelyeket 1940. augusztus 30-án Bécsben kötöttek meg hosszabb előkészítés nélkül, a második bécsi döntéssel⁷³ párhuzamosan egyrészt Magyarországgal, illetve – szűkebb tartalommal – Romániával.⁷⁴ Ezek a dokumentumok, amelyeknek a nemzetközi szerződésként való besorolását egy ideig viták, mielőtt nagyrészt

⁷¹ BROSZAT, Heranziehung von slowakischen Staatsbürgern deutscher Volkszugehörigkeit zum Dienst in der Waffen-SS 412. ff. további utalásokkal; ZAUGG, Rekrutierungen für die Waffen-SS in Südosteuropa. Az állítólagos önkéntesség helyett a kényszertoborzás növekedéséről lásd: HÖRDLER, „Volksdeutsche SS-Freiwillige“ aus Südosteuropa 345. ff.

⁷² KÜCHENHOFF, Großraumgedanke und völkische Idee im Recht 34–82., itt: 69.; BRUNNER, Volksdeutsche Wende im südosteuropäischen Raum 361.

⁷³ Ez a „III. Birodalom“ és Olaszország által diktált döntés részben kielégítette a trianoni békeszerződés óta fennálló magyar revíziós igényeket. Kisebbségi vonatkozású szabályozás mindkét bécsi népcsoport-megállapodásban található. Lásd: ALBRECHT, Die rechtliche Lage der deutschen Minderheit im Ungarn der Horthy-Ära 32.

⁷⁴ Különösen a német-magyar egyezményrel kapcsolatban lásd: ALBRECHT, Das deutsch-ungarische Volksgruppenabkommen von 1940 als Ausdruck des NS-Volksgruppenrechts 67. ff.; SPANNENBERGER, Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler 452. ff. (további utalások: 233–244.); KORKISCH, Die rumänischen Gebietsabtretungen an Ungarn und Bulgarien und die Regelung damit zusammenhängender Volkstumsfragen 748. ff. Lásd ehhez: HUGELMANN, Die Vereinbarungen über die deutschen Volksgruppen in Ungarn und Rumänien in geschichtlicher Beleuchtung 267. ff.; GREWE, Das Volksgruppenrecht der Wiener Protokolle 768. ff.

elfogadták őket,⁷⁵ egyszerre két szövetséges tengelyhatalom⁷⁶ esetében szabályozták a kivételes tartalmú német népcsoportjogot. Szlovákiával ellentétben tehát kifejezetten csak a német kisebbséget részesítették előnyben. Ugyanakkor ezek a birodalom által lényegében diktált megállapodások tökéletes példái voltak annak, mit ért a náci állam „német külpolitika kétoldalúvá tételén”.⁷⁷ Ezeket a népcsoport-megállapodásokat úgy ünnepelték, mint amelyek a Népszövetség korának nemzetközi rendszere által megtestesített multilaterális jogalkotást meghaladták univerzalizmus-ellenességükkel. A kortársak példaként látták őket arra, hogy „az új Európa elvei versailles-i elvek helyébe lépnek”.⁷⁸

A megállapodásokat a birodalom tudomány által javasolt beavatkozási jog megnyilvánulásának is tekintette a német népcsoport érdekében. Az osztrák származású náci népcsoportjogász, *Karl Gottfried Hugelmann* és a breslauer nemzetközi jog népi-antiszemita professzora, *Axel von Freytagh-Loringhoven* ezt egyöntetűen a „Nagynémet Birodalom védőjogának” („*Schutzrecht des Großdeutschen Reiches*”) nevezte.⁷⁹ Mindkét megállapodás tárgyalásában központi szerepet játszott a – már említett – 1936-ban alapított Népi Német Közvetítőszerv, amely a birodalmi német és a népi német munkaterület egyenlő szintre való hozását követően központi, egyetemes joghatósággal rendelkező szervvé vált, különösen kelet európai területen kifejtett tevékenységével. Ez a hatóság, amely annak a megnyilvánulása volt, hogy a birodalom a népi német népcsoportokhoz kívülről hozzáfér, *Heinrich Himmler* és az SS irányítása alatt állt. Ebben a

⁷⁵ A bécsi népcsoport-megállapodások jogi jellegének ellentmondásos kortárs értelmezéséről lásd: ALBRECHT, Das deutsch-ungarische Volksgruppenabkommen von 1940 als Ausdruck des NS-Volksgruppenrechts 69. ff. további utalásokkal. (Ebben a tanulmányban még azt feltételeztem, hogy a szerződészszeptikusok vannak túlsúlyban, de számos más forrás áttekintése után a német szakirodalomban valószínűsíthető, hogy a szerződéspártiak többségben voltak). A birodalom érdekeit tükröző nemzetközi szerződés német-magyar példájához a „szerződés” kifejezés következetes használatát lásd a Német Jogakadémia Állampolgársági Jogi Bizottságának 1940. 11. 20-i üléséről készült jegyzőkönyvben „*Stellung der Deutschen in Ungarn*” címmel. Közli: SCHUBERT, Akademie für Deutsches Recht 505. ff. *Gürich* bizottsági tag kifejezetten megerősítette a szerződéses jelleget (513.), míg *Hasselblatt* szerint „*valószínűleg inkább megállapodásról volt szó, mint szerződésről*” (505.). Az a tény, hogy a megállapodás hiányzik az RGB. II-ből, szintén egy nemzetközi szerződés ellen szól. Mások szerint a megállapodás „*kölcsönös népcsoportszerződés*” volt, lásd: GREWE, Das Volksgruppenrecht der Wiener Protokolle 768. ff.; LORENZ, Die Rechtslage der Deutschen Volksgruppe in Rumänien 2–9., itt: 7. „*A nemzetközi jog szerinti vitathatatlan súlyú jogi aktusnak*” tekintette a német-román megállapodást: HUGELMANN, Die Vereinbarungen über die deutschen Volksgruppen in Ungarn und Rumänien in geschichtlicher Beleuchtung 274. ff. A végrehajtás Magyarországon nem törvény, hanem rendelet formájában történt, lásd: STELZER, Ungarns Verwaltungsentwicklung seit dem Abschluß des Wiener deutsch-ungarischen Volksgruppenabkommens 348.

⁷⁶ Tanulságos *Martin Broszat* összehasonlítása: BROSZAT, Németország – Magyarország – Románia 45. ff.

⁷⁷ A kulturális megállapodással kapcsolatban lásd: BARBIAN, „Kulturwerte im Zeitkampf” 67–109., itt: 70.

⁷⁸ WUCHER, Sieg im Südosten 237. Lásd még: GREWE, Das Volksgruppenrecht der Wiener Protokolle 772.

⁷⁹ HUGELMANN, Die Vereinbarungen über die deutschen Volksgruppen in Ungarn und Rumänien in geschichtlicher Beleuchtung 276.; FREYTAGH-LORINGHOVEN, Zwei Volksgruppenschutzverträge 7–9., itt: 8. Lásd még a néprajzkutató és náci népcsoportjogász művét: LOESCH, Protokoll der Sitzung des Ausschusses für Nationalitätenrecht der Akademie für Deutsches Recht vom 20. 11. 1940 (nyomtatva: SCHUBERT, Akademie für Deutsches Recht 511.), a népcsoport-funkcionárius írását: GOLDSCHMIDT, Vom Minderheitenrecht zum Volksgruppenschutz, valamint a nemzetközi jogász véleményét, aki eufemisztikus „*gondozási jogról*” beszélt: GREWE, Das Volksgruppenrecht der Wiener Protokolle 772.

tekintetben a megállapodások a birodalom jogalkotási törekvéseit követték, és ezért nem jelentettek semmiféle kezdeményezést a népcsoportok részére, sőt inkább meglepetés volt a számukra.⁸⁰

A két megállapodás általános fogadtatása a német szakirodalomban rendkívül pozitív volt: *Karl Gottfried Hugelmann* jogtörténész, aki a háború után Göttingenben tanított egészen 1959-ben bekövetkezett haláláig, lelkesen nyilatkozott például arról, hogy a birodalom „szervező hatalomként lépett fel a közép-európai térségben” annak érdekében, hogy „figyelembe vegyék az (itt élő) németiség különleges helyzetét”.⁸¹ *Werner Hasselblatt*, egy jó kapcsolatokkal rendelkező népcsoport aktivista és jogvédő, megjegyezte, hogy „a szerződés mögött jelentős politikai célok állnak a pannon régióval kapcsolatban”.⁸² És még a náci polgári jogi szakértő, *Karl Larenz* is lelkesedett azért, hogy a megállapodások által előnyben részesített német népcsoportok immár „a német nép természetes és politikai értelemben vett zárt csoportjai (részei)”, valamint „a Német Birodalom védencei” („Schutzbefohlene”) lettek.⁸³

Magyarország *Horthy* alatt a „III. Birodalom” tengelyhatalmi szövetségese volt, a párizskörnyéki békék elleni revíziós politikától kezdve Európa újjászervezéséig és a II. világháború alatti „fegyveres testvériségig”.⁸⁴ A két állam kilépése a Népszövetségből, a különböző gazdasági megállapodások, valamint az Antikominternben és a háromhatalmi egyezményben való szövetségi kapcsolat mellett a két antiliberalis rezsim szövetségéről is szó volt. Az 1938/1940-es bécsi döntések eredményeként bekövetkezett területi terjeszkedés előtt Magyarországon mintegy 550.000 népi német élt, akik messze a legnagyobb nemzeti kisebbséget alkották azzal, hogy a lakosság több mint 5,5 százalékát tették ki.⁸⁵ A területi változások után még inkább megnőtt a népi németek száma Magyarországon,⁸⁶ és ezzel a túlnyomórészt gazdálkodó, katolikus német népcsoport lett a legnagyobb kisebbség az ún. nagytérben.

⁸⁰ A német-magyar megállapodással kapcsolatban *Werner Hasselblatt*, aki a Német Jogakadémia Nemzetiségi Jogi Bizottsága 1940. november 20-i ülésének jegyzőkönyvét készítette a magyarországi németek helyzetéről, a náci rezsimnek „nagy politikai célokat tulajdonított a pannon régióval kapcsolatban”, és „rendkívüli jelentősnek” tartotta a megállapodást, a melyet „a legnagyobb érdeklődéssel kellett fogadni”. Hasonlóan lelkes volt ugyanezen a találkozón a náci Kelet-szakértő, *Werner Essen* is, aki „ebben a német-magyar népcsoport-megállapodásban a Német Birodalom délkeleti előretörésének egy részét, a Német Birodalom és nép óriási dinamizmusának egy részét” látta. A jegyzőkönyvből vett idézeteket nyomtatásban lásd: SCHUBERT, Akademie für Deutsches Recht 505., 516.

⁸¹ HUGELMANN, Die Vereinbarungen über die deutschen Volksgruppen in Ungarn und Rumänien in geschichtlicher Beleuchtung 267. (Az eredetiben a második idézet van kiemelve.)

⁸² *Werner Hasselblatt* a Német Jogi Akadémia Nemzetiségi Jogi Bizottságának 1940. november 20-i ülésén. Nyomtatva lásd: SCHUBERT, Akademie für Deutsches Recht 505–506.

⁸³ Egy *Larenz*-szel folytatott beszélgetésre történő hivatkozás. Az eredetiben kiemelt idézetet lásd: HUGELMANN, Die Vereinbarungen über die deutschen Volksgruppen in Ungarn und Rumänien in geschichtlicher Beleuchtung 277.

⁸⁴ Lásd: FISCHER, Deutschland und Ungarn 380. ff. a *Volk und Reich* című folyóirat magyarországi különszámában, amelyet a magyar miniszterelnök üdvözlője vezetett be. Hasonlóképpen, egy hivatalos propagandakiállításra való hivatkozással: RIEDL, Ungarn arbeitet für das neue Europa 672. ff.

⁸⁵ A számok itt is ingadoznak. GRATZ, Deutschungarische Probleme 245. (Az 1930-as népszámlálásra hivatkozva 480.000 körüli németet feltételez, ami 5,5 % arányt jelent.) Vö.: VITÁRI, Minderheitenrecht in Ungarn in der Zwischenkriegszeit und dessen Anwendung im Alltag am Beispiel der Ungarndeutschen 124. (550.000 magyarországi németet említ, ami 6,9 %-ot jelent.)

⁸⁶ LOESCH, Protokoll der Sitzung des Ausschusses für Nationalitätenrecht der Akademie für Deutsches Recht 1940. 11. 20. (Más kiadásban: SCHUBERT, Akademie für Deutsches Recht 510.) Eszerint az adatok a következőképp alakultak: „a magyar számlálás alapján 600.000, véleményünk szerint kb. 800.000”. Lásd még: TILKOVSKY, Das Ungarndeutschtum in den Jahren des Zweiten Weltkrieges 93. (Az 1941. februári népszámlálásra hivatkozva mintegy 660.000 német anyanyelvűről tesz említést, akik közül csak mintegy 500.000 vallotta magát német nemzetiségűnek.)

Bár a kortársak szerint Magyarország a szerződéssel „*olyan nagyvonalú önigazgatást biztosított a német népcsoportnak*“, mint egyetlen másik kisebbségnek sem,⁸⁷ ez érezhetően elmaradt a romániai, szlovákiai, horvátországi és szerbiai népcsoportjogtól. Figyelemre méltó volt azonban a náci világnézet kifejezetten garantált védelme (I. cikk 2. oldal). A kortársak a birodalomban örömmel üdvözölték azt, hogy a bécsi népcsoportmegállapodás az első olyan nemzetközi egyezmény lett, amely egy kisebbségi csoport világnézetét szabályozta.⁸⁸ A magyarországi német népcsoport nácizálódását is jelentős mértékben a birodalom szervei segítették elő, kívülről.⁸⁹ Ráadásul a megállapodás – a sokéves kényszerített asszimiláció és az azzal való német elégedetlenség után⁹⁰ – a disszimiláció irányába hatott, például a „*névmagyarosítások*“ visszavonásának kifejezett elrendelésével. A magyar családnevek helyébe így a korábbi német családnevek léptek.⁹¹ Ez azért is figyelemre méltó volt, mert *Franz Anton Basch* későbbi népcsoportvezetőt 1934-ben még börtönbüntetésre ítélték a névmagyarosítás viszonylag visszafogott hangú bírálataért.⁹² A megállapodás másik fontos tartalmi elemeként a konnacionális kapcsolatok kifejezett megengedése említhető, amit Magyarország sokáig akadályozott (I. cikk 8. szám). Ennek eredményeként akár olyan magyar-német újságcikk is megjelenhetett, amelyben nem *Horthy*t vagy egy magyarországi németet, hanem *Hitlert* titulálták „*Führerünknek*“ (2. ábra).

A megállapodás tartalmazta továbbá a „*németség*“ („*deutsches Volkstum*“)⁹³ korlátozás nélküli megőrzésének garanciáját (I. cikk 1. oldal), valamint a nemzetiségi német iskolákét, amelyek felügyelete azonban a magyar államnál maradt.⁹⁴ A megállapodás normákat állapított meg az népi hovatarozás meghatározására, amit különösen fontosnak tartottak az össznémet népközösséghez való viszony miatt. Ezt kifejezetten nem „*liberális*” hovatarozás megválasztási szabadságnak szánták, hanem a „*korlátozott hovatarozás megválasztási elv*” alapján a Magyarországi Németek Népi

⁸⁷ BRUNNER, Volksdeutsche Wende im südosteuropäischen Raum 363.

⁸⁸ GREWE, Das Volksgruppenrecht der Wiener Protokolle 771. A szerző ezt nem „*az egyéni szabadságjogok megerősítésének, hanem a népi német közösség népi és világnézeti sajátosságainak elismerésének*” tekintette.

⁸⁹ A Német Jogakadémia Nemzetiségi Jogi Bizottságának 1940. november 20-i ülésének jegyzőkönyve a magyarországi németek helyzetéről, újranyomatva lásd: SCHUBERT, Akademie für Deutsches Recht 516.: Magyarországon „*még inkább, mint a szomszédos területeken, a német népcsoport az, amelyek profitál abból, ami a Birodalomban történik (...). Ez tehát nem egy autonóm módon létrejövő mozgalom, hanem valami, ami nagyon erősen felülről és kívülről jön*“.

⁹⁰ Különösen az 1920-as évek végétől, és különösen az iskolákban a magyarosítási politika szigorodott. Lásd: MARCHUT, Assimilation und Dissimilation der Ungarndeutschen in der Zwischenkriegszeit 47. ff. A magyarosítás előzményei azonban már a magyar reformkorból, azaz a 19. század első felétől kezdve megvoltak, lásd: SEEWANN – PORTMANN, Donauschwaben 202. ff. *Gustav Adolf Walz* még 1938-ban a Német Jogakadémia Nemzetiségi Jogi Bizottsága előtt tartott előadásában rendkívül kritikusan értékelte a német népcsoport helyzetét, számos példát – mindenekelőtt az asszimilációt, az előmeneteli lehetőségeket, a sajtót és az iskolákat – említve, lásd: SCHUBERT, Akademie für Deutsches Recht 437. ff. Hasonlóképpen ugyanott *Franz Anton Basch*, aki egyébként mindig a német-magyar barátságra hivatkozott.

⁹¹ Lásd a megállapodás I. 7. pontját, valamint: UNGVÁRY, Die in Frage gestellte Assimilation 113. ff.; GREWE, Das Volksgruppenrecht der Wiener Protokolle 771. A szerző méltatta, hogy a megállapodás így „*hatékony védelmet kívánt biztosítani a denacionalizálási törekvésekkel szemben*“.

⁹² Ehhez az összefüggéshez lásd: SPANNENBERGER, Der sog. erste Basch-Prozess 545–570.

⁹³ A birodalmi német fogalmak sokrétű, gyakran ellentmondásos használatáról a magyarországi német kisebbségben a két világháború közötti időszakban lásd: SWANSON, Nation, Volk, Minderheit, Volksgruppe 526. ff.

⁹⁴ Erről és más – szintén népi indíttatású – kritikákról, amelyeket a német fél az iskolarendszerben történő végrehajtással szemben fogalmazott meg, lásd további hivatkozásokkal: ALBRECHT, Das deutsch-ungarische Volksgruppenabkommen von 1940 als Ausdruck des NS-Volksgruppenrechts 79.

Szövetségének (*Volksbund der Deutschen in Ungarn*) vezetősége „objektív“ megerősítést alkalmazott,⁹⁵ ami végső soron egy jobb ellenőrzési lehetőséget hozott létre a népcsoportvezetés számára. A balti német jogász, *Werner Hasselblatt* ezt a rendelkezést tartotta „a szerződés központi elemének“: egy ilyen messzemenő, a népcsoport meghatározásra vonatkozó jog arra kényszeríti a népcsoportot, hogy a szerződés szövegén túlmutató közjogi testületté váljon.⁹⁶ Még ha ezt a következtetést a gyakorlatban nem is vonták le, jól mutatja a náci jogászok azon törekvését, hogy a szerződés szövegét tágan értelmezzék.

Az egyéb népi német jogosultságok mellett a magyarországi németek magyar állam iránti hűségkötelezettségét is rögzítették a II. cikkelyben. Ez az egyetlen kivétel a magyar állam egyébként egyoldalú kötelezettségei alól annak bizonyítékaként értelmezhető, hogy a birodalom nem akarta megbontani szövetségesi állami egységét.⁹⁷ A védelem iránya is egyoldalú volt: mindkét megállapodás csak az adott német népcsoport jogállására vonatkozott, amelyet kizárólagosan élveztek. A birodalmi magyar kisebbségről viszont, amely például Burgenlandban több ezer főt számlált, egyáltalán nem esett szó.

Wilhelm Grewe nemzetközi jogi szakértő – a háború utáni német *Hallstein*-doktrína ötletgazdája – elégedetten összegezte a megállapodással kapcsolatban, hogy „a népcsoport tagjainak garantált jogállás alapvetően különbözik attól a jogállástól, amelyet a [régii liberális] kisebbségvédelmi szerződések garantáltak a kisebbség tagjainak“.⁹⁸

E jelentős kodifikációs sikerek ellenére a náci népcsoportjog kialakítása Magyarországon *Horthy* birodalmi kormányzó alatt nehezebbnek bizonyult, mint a szomszédos államokban.⁹⁹ Ez

⁹⁵ Lásd a megállapodás I. cikkének 3. pontját, továbbá: GREWE, *Das Volksgruppenrecht der Wiener Protokolle* 770–771. A szerző méltatta ezt a megközelítést, és elégedetten írta, hogy az „a népcsoportjog úttörői által támogatott követelményeknek is eleget tesznek“. Lásd még a Német Jogakadémia Nemzetiségi Jogi Bizottsága 1940. november 20-i ülésének jegyzőkönyvét a magyarországi németek helyzetéről. Nyomatva: SCHUBERT, *Akademie für Deutsches Recht* 516–517. *Werner Essen*, Kelet-Európa szakértője és a Birodalmi Belügyminisztérium munkatársa elsősorban azt hozta fel előnyként, hogy a népcsoport vezetősége a német néphez való tartozást kontrollálhatta. A nürnbergi törvények alkalmazásával a „fajidegenekre“, különösen (és magától értendően) a zsidókra vonatkozóan el lehet és el kell hártani a keveredést. A népcsoportnak végül is különleges felelőssége lenne ebben a tekintetben, mert: „Ha a német népcsoport részt vesz a Német Birodalom és a német nép sikereiben, akkor nem határozhatja meg saját belátása szerint, hogy ki a német népcsoport tagja és ki nem, hanem be kell illeszkednie a német nép egészének akaratába“. *Essen Globke* és *Stuckart* munkatársaként a minisztériumban részt vett a náci „faji törvények“ kidolgozásában, később bizottsági tag az *Reichskommando Ostland* felelős osztályvezetője volt. Lásd: SCHUBERT, *Akademie für Deutsches Recht* XXXI.; FAHLBUSCH, *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik?* 88.

⁹⁶ HASSELBLATT, *Protokoll der Sitzung des Ausschusses für Nationalitätenrecht der Akademie für Deutsches Recht* 1940. 11. 20., nyomatva: SCHUBERT, *Akademie für Deutsches Recht* 507. A későbbi vitában azonban *Hasselblatt* már korlátozottabb volt a népcsoportvezetés tekintetében. Úgy vélte, hogy annak közhatalossággá kellene válnia. *Gürich* és *Böhm* attól tartott, hogy a magyarok megpróbálnak „tartalékos pozícióban beékelődni és megállítani a németek végső előrenyomulását“. *Hasselblatt* nyilvánvalóan más szempontból is különösen fontosnak tartotta a nemzetiségi és népcsoport-hovatartozás kérdését: szerinte megállapítható, hogy „egy német ember csak népében és népével élhet fájának megfelelő és boldog életet, ezért az, hogy egy németiséghez való önbevállást elfogadnak-e, az igazából arra szóló döntés, hogy valaki halott vagy sem“, és hogy „a nemzeti közösségből való kizárás (...) lehetetlenné teszi a fajhoz illő és boldog életet“. Lásd: SCHUBERT, *Akademie für Deutsches Recht* 515.

⁹⁷ Így a magyar kommentátor is, lásd: GELLÉRT, *Umbruch in der Nationalitätenfrage* 36.

⁹⁸ GREWE, *Das Volksgruppenrecht der Wiener Protokolle* 771.

⁹⁹ TILKOVSKY, *Das Ungarndeutschtum in den Jahren des Zweiten Weltkrieges* 92.; STELZER, *Ungarns Verwaltungsentwicklung seit dem Abschluß des Wiener deutsch-ungarischen Volksgruppenabkommens* 348. ff.

nem csak az alsóbb közigazgatási szervek jól ismert ellenállása miatt történt így.¹⁰⁰ A népcsoporttörvény, amelynek végrehajtása – a kezdeti dicséretnek ellenére is – némi rosszallást váltott ki német részről,¹⁰¹ nem törvényi, hanem csupán rendeleti szinten nyert szabályozást. És végül a Magyarországi Németek Népi Szövetségét, a nácihoz közel álló központi intézményt, amely 1938 óta létezett,¹⁰² nem ismerték el közttestületként, hanem a megállapodás által biztosított jogok ellenére a magánjogban szabályozott egyesület maradt.¹⁰³ Ezen az sem változtatott, hogy a csúcsidejében a magyarországi németek 40-50 százaléka volt a szövetség tagja.¹⁰⁴

A népcsoportvezetői tisztséget *Franz Anton Basch* töltötte be. Inkább népi beállítottságú, kevésbé radikális nemzetiszocialista volt, mint más államokban dolgozó kollégái. Hivatali ideje alatt kapcsolatot tartott fenn egy zsidó nővel, tehát nem követte teljes mértékben a náci doktrínát, és más népcsoportvezetőkhez képest meglepően gyakran kötelezte el magát az eltérő állami és népi hovatartozás lojális összeegyeztetése mellett.¹⁰⁵ *Basch* mellett *Georg Goldschmidt* népcsoportvezető-helyettes is említést érdemel: nagyrészt a jogász doktor *Goldschmidt* volt felelős volt a magyarországi német népcsoportnak a náci beállítódásának kialakításáért, és ő szervezte meg közöttük az SS-toborzást, de más tekintetben is kiemelkedő szerepet játszott a népcsoport vezetésében.

¹⁰⁰ ALBRECHT, Die rechtliche Lage der deutschen Minderheit im Ungarn der Horthy-Ära 19. ff.; ALBRECHT, Das deutsch-ungarische Volksgruppenabkommen von 1940 als Ausdruck des NS-Volksgruppenrechts 73.; VITÁRI, Minderheitenrecht in Ungarn in der Zwischenkriegszeit und dessen Anwendung im Alltag am Beispiel der Ungarndeutschen 127. ff, különösen: 142. (Itt a szerző azt állítja, hogy „a kisebbségi jogokat sikeresen szabotálták” az állami zaklatások széles skálájával). A bécsi népcsoport-megállapodás előtti helyzetről lásd: GROTMANN, Die Rechtslage der deutschen Volksgruppe in Ungarn 106. ff.; PĂCLIȘANU, Der Ausrottungskampf Ungarns gegen seine nationalen Minderheiten. Lásd továbbá: RIEDL, Volksdeutscher Aufbau in Ungarn 460., 461.

¹⁰¹ Kritikus hangnemű a következő írás: STELZER, Ungarns Verwaltungsentwicklung seit dem Abschluß des Wiener deutsch-ungarischen Volksgruppenabkommens 355. A nemzetiségi német iskoláknak a népcsoport-megállapodás és az 1941. februári magyarországi iskolarendelet utáni fokozott bővülését azonban kiemeli a következő tanulmány: VITÁRI, Minderheitenrecht in Ungarn in der Zwischenkriegszeit und dessen Anwendung im Alltag am Beispiel der Ungarndeutschen 126. Dícsérően ír még: RIEDL, Volksdeutscher Aufbau in Ungarn 461.

¹⁰² A népcsoport-megállapodás I. 3. pontja a *Volksbund*ot jelölte meg a németiség egyetlen törvényes képviselőjeként, amelynek joga volt a hozzá tartozó személyek kiválasztására. SPANNENBERGER, Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler 239. (A szerző helyesen állapítja meg, ez a szerv „jelölte ki az irányt egy olyan racionalizált népcsoport-szervezet felé, amely nagyrészt minden németet felölelt.”).

¹⁰³ A *Volksbund* egészéről lásd a standard művet: SPANNENBERGER, Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler; SPANNENBERGER, Zwischen Hakenkreuz und Stephanskronen. Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 235. ff.

¹⁰⁴ Lásd a következő emlékiratot: „Der seit 1938 immer größer werdende deutsche Druck auf Ungarn und der dagegen geleistete ungarische Widerstand (Im Spiegel der Bewegungen des ungarländischen Deutschtums)“ [„A Magyarországra 1938 óta egyre fokozódó német nyomás és az azal szembeni magyar ellenállás (A magyarországi németiség mozgalmainak tükrében.”)] 1945. augusztus 31-i keltezéssel. Idézi: GONDA – SPANNENBERGER, Minderheitenpolitik im „unsichtbaren Entscheidungszentrum“ 285. SEEWANN, Grundzüge der Entwicklung des Ungarndeutschtums 104. Gyakran csak a férj volt hivatalos tag, de a család többi tagja ugyancsak aktívan részt vett a német nemzetiségi szervezetekben. VITÁRI, Minderheitenrecht in Ungarn in der Zwischenkriegszeit und dessen Anwendung im Alltag am Beispiel der Ungarndeutschen 128.

¹⁰⁵ *Basch*-sal kapcsolatban lásd: SPANNENBERGER, Der sog. erste Basch-Prozess 545–570.; SPIEGEL-SCHMIDT, Basch, Franz Anton 145–146.; SPIEGEL-SCHMIDT, Franz Anton Basch 5–6.; SEEWANN – SPANNENBERGER, Akten des Volksgerichtsprozesses gegen Franz A. Basch. (*Basch* azonban 1939. február 3-án a Német Jogakadémia Nemzetiségi Jogi Bizottsága előtt tartott előadásában megdöbbenően kritikusan nyilatkozott a kisebbség helyzetéről. Nyomatva: SCHUBERT, Akademie für Deutsches Recht 440. ff.)

DEUTSCHE ZEITUNG

ORGAN DER DEUTSCHEN VOLKSGRUPPE IN UNGARN

Schriftleitung: Budapest VIII. Vas-u. 2h. Fernruf: 131-381.
133-381. Verwaltung: Budapest VII. Károly király-ut. 25.
Fernruf: 426-941

Postcheckkonto: 24.308

Herausgeber:

Dr. Franz Basch

Hauptgeschäftsführer:
Dr. Georg Goldschmidt

Stellv. Hauptgeschäftsführer:
Nikolaus Lalleur

Bezugspreis monatlich: P 3.42. vierteljährlich: P 9.90
Einzelpreis 14 Heller, Sonntags 20 Heller. Bezugspreis für das Ausland monatlich RM 4.-

5. Jahrgang — Folge 83

Donnerstag, den 20. April 1944

Preis 14 Heller

UNSER FÜHRER

Zum fünftenmal während dieses Krieges begeht das deutsche Volk den Geburtstag des Führers. Wenn die rauschenden Festlichkeiten diesmal auch ausbleiben, gewinnt der 20. April dieses Jahres nur noch an Tiefe und Bedeutung. Hatte unsere Feinde sich zu Beginn dieses Krieges die Trennung des deutschen Volkes von dem Führer und die Zerschlagung der nationalsozialistischen Bewegung erhofft, so sind diese Hoffnungen während der letzten Kriegsjahre vereitelt worden und heute müssen es auch die grössten Utopisten einsehen, dass das deutsche Volk wie nie zuvor in unerschütterlichem Vertrauen und festem Glauben an seinem Führer hängt und diese Verbundenheit keine Macht der Erde lösen kann, es sei denn, dass das Volk selbst vernichtet wird.

So wie öfters im Laufe der Geschichte ringt sich die Erkenntnis durch, dass immer einzelne überragende Menschen das Schicksal eines Volkes gestalten und einer Epoche ihren Stempel aufdrücken. Diese Feststellung trifft für keinen Menschen so eindeutig zu, wie für den Führer. Von dem unbekanntem Soldaten des ersten Weltkrieges angefangen, der im Lazarett zu Passau sein Augenlicht verlor, bis zu dem heutigen Tag, da er nicht nur der Führer eines Hundertmillionenvolkes sondern der Gestalt und der Erretter eines ganzen Kontinents geworden ist, zeichnet sich der Weg eines Mannes ab, der die deutsche Vorsehung in sich trägt. Alle Entwicklungsphasen, die dieser Weg aufzuweisen hat, müssen aber als ein organisches Ganzes betrachtet werden, obwohl die Grösse und weitreichende Wirkung seines Werkes den Eindruck erweckt, als sei es das Ergebnis eines Kampfes und einer Entwicklung von Jahrhunderten.

Der erste Abschnitt im Kampf des Führers galt der Schaffung einer Bewegung, die aus dem Geist der Frontsoldaten geboren, alle gesunden Kräfte im deutschen Volke wachrufen, sammeln und einen Idealismus entfachen konnte, der das deutsche Volk aus der Schmach von 1918 zu einem Wiederaufstieg führen sollte. So entstand die nationalsozialistische Bewegung als die Verkörperung jener grossen Ideen des 19. Jahrhunderts, die im Nationalismus und Sozialismus geprägt wurden. Und nur durch diese Bewegung gelang es eine Epoche des Verfalls zu dem Beginn eines neuen Zeitalters umzugestalten und den Weg der Wiedergeburt zu finden.

Der zweite Abschnitt galt dem Kampf um die Macht, dem die Aufgabe oblag, das kraftspendende Ideengut der Bewegung in das Volk hineinzutragen und durch die Bekämpfung der bürgerlichen Parteien dem Liberalismus den Garaus zu machen und schliesslich die Macht im Staate zu erringen, was ja Voraussetzung für die praktische Durchführung der im Parteiprogramm festgelegten Ziele darstellte. So wurde der 30. Januar 1933 die Krönung des innerpolitischen Kampfes um die Macht.

Der dritte Abschnitt aber ist der Kampf um die innere Einheit und Freiheit der Nation. Er ist die organische Fortsetzung der vorangegangenen Entwicklungsphasen. Durch die ständige Idee der nationalsozialistischen Bewegung fiel es den deutschen Stämmen, Ständen, Klassen und Konfessionen wie Schuppen von den Augen. Die Grenzen, die sie voneinander trennten, zerfielen, und wie durch eine wundersame Offenbarung wurden sie sich der Gemeinsamkeiten bewusst, die sie als Bestandteile desselben Volkes zu einem unzertrennlichen Ganzen verband.

Europas dazu berufen ist, der führende und ordnende Faktor des Kontinents zu sein, konnte nicht ewig ein Sklavendasein ertragen und zusehen, wie man ihm nicht einmal die Luft zum Atmen gönnte, geschweige denn den für seine Entwicklung und für das Leben notwendigen Raum zugestand. So begann der Kampf, den unsere Feinde leichtfertig vom Zaun brachen, am 1. September 1939. Der Feldzug der 18 Tage gegen Polen war ein Krieg Deutschlands. Der Blitzkrieg im Westen und auf dem Balkan war ein Krieg der Achse. Der Feldzug im Osten

dem Völkerbrand, der um den ganzen Erdball lodert, steht. Sie alle wissen, dass nur der Führer allein mit seiner heldenmütigen Wehrmacht in der Lage ist, die asiatische Gefahr zu bannen, und dass nur er, der wie ein ruhender Pol im Sturme der heutigen Zeit dasteht, uns zu einem siegreichen Ende dieses Krieges führen wird. Der Glaube und das Vertrauen, das ihm heute im fünften Kriegsjahr stärker denn je entgegenschlägt, mutet wie ein Wunder an, das unsere Feinde nie und nimmer begreifen werden, das aber zugleich auch die ungeheure Stärke und die seelische Grösse des deutschen Volkes bildet. Das Vertrauen in ihn lässt unsere Soldaten heute bei Tarnopol, Kowel, Cassino, Nettuno und an den übrigen Fronten Taten vollbringen, die den Leistungen der ersten Kriegsjahre nicht nur gleichstehen, sondern sie sogar überbieten. Die Heimatfront aber, die inzwischen auch zu einer wahren Kriegsfront geworden ist, steht in demselben Glauben und festem Vertrauen ihren Soldaten ebenbürtig. Und während der feindliche Bombenterror die deutschen Städte, aber auch die unserer Heimat und unserer Verbündeten in Trümmern legt, schwerste Wunden in den Volkskörper schlägt, stehen sie beide, Front und Heimat, als Gesichtsziele dieses Krieges ohne Gnade zu einer einzigen kompaktgeschlossenen Familie zusammengeschaust, dicht zusammengescharrt hinter dem Führer.

Wir Deutschen, die wir ausserhalb der Reichsgrenzen beheimatet sind, sind aus dem stillen Beobachtern zu den Mitgestaltern und Mitkämpfern dieses Krieges geworden, um unsere blutliche Verbundenheit durch gemeinsame Kriegsopter einzulösen. Derselbe Glaube und dasselbe Vertrauen in den Führer trieb Zehntausende unserer Freiwilligen zu den Waffen, um Schulter an Schulter mit den binnendeutschen Kameraden für Führer, Volk und Vaterland zu kämpfen. So vollzog sich der Aufbruch und die Volkswegung selbst derjenigen Teile unseres Volkes, die vielleicht ohne die nationalsozialistische Revolution und ohne diesen Krieg dem deutschen Volke für immer verlorengegangen wären. Heute aber ist die räumliche Getrenntheit zwischen dem Deutschen Reich und den deutschen Volksgruppen verschwunden durch die Gemeinsamkeit der Idee und der Opfer und durch den gemeinsamen Kampf, durch das gemeinsame Bluten und Sterben. Auf den Schlachtfeldern des Ostens wurde all das, was uns bisher trennte, begraben.

So wie der Glaube an den Führer, an das Reich und an die Zukunft Europas unsere Freiwilligen hinstrieb in die Formationen der Waffen-SS, so trieb derselbe Glaube und dasselbe Vertrauen die Soldaten der Honvéd und die der übrigen verbündeten Völker an die Kampfpässe, an den Prut und Dnjestr und an alle Fronten, an denen Europa verteidigt wird, um für ihr Volk das Leben in die Schanze zu werfen und wenn es das Schicksal erfordert, zu sterben, sowie das Gesetz der Geschichte es befahl.

Dr. Hans Krauss

In dem Augenblick, da es keine Bayern, Österreicher oder Preussen, keine Arbeiter und Bauern, keine Katholiken und Protestanten mehr gab, sondern nur noch Deutsche, die von einer Idee beseelt und von einem Führer befehligt waren, wurde das grossdeutsche Volk zum erstenmal in seiner Geschichte einheitlich und stark wie nie zuvor aus der Taufe gehoben. Und dieses grösste Wunder der deutschen Geschichte bildete erst die Voraussetzung zu dem darauffolgenden Schicksalskampf.

Und dann begann der vierte grosse Abschnitt des Kampfes, der das einheitliche deutsche Volk auf der Bühne der Weltgeschichte antreten liess. Ein Volk wie das deutsche, das durch seine Zahl und seine Schlüsselstellung im Herzen

aber trägt einen europäischen Charakter, weil er das Schicksal des ganzen Kontinents bestimmt. Die vorhergegangenen Feldzüge waren nur das Vorspiel zu dem gewaltigen Ringen, das sich heute im Osten abspielt und dessen Bedeutung uns von Tag zu Tag immer stärker bewusst wird. Durch dieses Ringen um den Bestand einer tausendjährigen europäischen Kultur wuchs der Führer des deutschen Volkes zu dem Erretter Europas vor der bolschewistischen Barbarei empor. Diese Erkenntnis und das europäische Gemeinschaftsgefühl liess die aufbauwilligen Völker Europas den Weg zu unserer Seite finden, um die Waffen gemeinsam mit der deutschen Wehrmacht gegen den Ansturm der Steppe zu erheben. Alle blicken sie voller Hoffnung auf ihn, der wie ein Gigant über

2. ábra: A magyarországi német népcsoport orgánumának (Deutsche Zeitung) a címlapja 1944. április 20-án.

A háborút követően – sikertelen – menekültkénti státuszigénylése után kezdetben Nyugat-Németországban folytatta pályafutását, ahol *Theodor Oberländer*, az egykori náci keletnémet kutató és a népi vezető (*Bund Deutscher Osten*, BDO = Keleti Németek Szövetsége) a Szövetségi Kitelepítettek, Menekültek és Háborús Áldozatok Szövetségi Minisztériumába nevezte ki magas rangú köztisztviselőnek, nevezetesen a külföldi referátus vezetőjének. 1954-ben a *Die Zeit* című hetilap úgy jellemezte őt, mint „*Oberländer kíséretének*“ tagját, és náci múltjára való tekintettel joggal állapította meg, hogy nem volt oda való.¹⁰⁶

Ahogy Szlovákia kapcsán már bemutattuk, a „III. Birodalom“ náci modelljét követő népcsoportjogi keretek közt működő intézményi replikák a magyarországi német népcsoport körében is megfigyelhetők voltak. Ez vonatkozik például a *Hitlerjugend*ről mintázott Német Ifjúságra (*Deutsche Jugend*), de a Nőszövetségre (*Frauenschaft*) és a Téli Segélyre (*Winterhilfe*) is. Nemcsak az elnevezések, hanem a struktúra, a funkciók és a megcélzott birodalmi kiterjedés is gyakran hasonlított azokhoz a szigorúan irányított párhuzamos struktúrákhoz, amelyeket a népi németek akkoriban Szlovákiában, vagy a „dunai Európa” más, szomszédos államában kialakítottak. Ez a szervezeti konglomerátum egészében véve azt a totalitárius igényt testesítette meg, hogy Magyarországon az élet minden területét áthassa. A központi szerepet azonban a *Volksbund der Deutschen in Ungarn*, a Magyarországi Németek Népi Szövetsége játszotta, méghozzá – ahogy a publicisztika¹⁰⁷ és a szimbolika¹⁰⁸ (2. ábra) is mutatja – nemzetszocialista módon.¹⁰⁹

Emellett a magyarországi német népcsoport is aktívan részt vett a birodalmi-német háborúban. Sok népi német harcolt az SS-ben és a *Wehrmacht*ban,¹¹⁰ akiket a népcsoportjog által felhatalmazott népcsoportvezető és a *Volksbund* mozgósított.¹¹¹ Magyarország állami vezetése nem ellenezte állampolgárai ilyenfajta igénybevételét – éppen ellenkezőleg. A német nemzetiségűek

¹⁰⁶ N. N., Oberländers Gefolgschaft.

¹⁰⁷ Az új, ideológiailag releváns újságírás fénykorát két budapesti megjelenésű folyóirat jelentette, a *Süüdostdeutsche Rundschau. Zeitschrift der deutschen Volksgruppe in Ungarn* (1942–1944), valamint a *Deutsche Zeitung. Organ der deutschen Volksgruppe in Ungarn* (1940–1945). Lásd: BÖHM, Einfluss des Nationalsozialismus auf die Presse der deutschen Volksgruppen in Rumänien, Ungarn und Jugoslawien 203.

¹⁰⁸ SPANNENBERGER, Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler 166. A szerző joggal mutat rá, hogy sok magyarországi német a náci szimbolikát is nagymértékben az „*anyanemzettel*“ való „*etnikai egybetartozás*“ kifejeződésének tekintette.

¹⁰⁹ Ehhez (bár nagyon visszafogottan): SPANNENBERGER – VONYÓ, Rezeption der nationalsozialistischen Ideologie in Ungarn und in der deutschen Volksgruppe 246. ff. A gyors külső nácizálódásról – az intézmények, a *Führer*-elv, az egyenruhák, a náci üdvözlési mód stb. révén – a népcsoport-megállapodás utáni időszakban lásd: 250–251. A szerzők helyesen hangsúlyozzák, hogy a német népcsoport, értve ezalatt a mögötte álló egyes embereket, nem feltétlenül volt homogén és nem teljesen volt egységes gondolkodású (237.). Az itt alkalmazott intézményi és jogi keretorientált szemlélet elkerülhetetlenül a „felülről” meghatározott volt, és a birodalmi beavatkozások eredményeként az egységesítésre irányuló náci párhuzamokat helyezi a középpontba. Ehhez összefoglalóan lásd: TILKOVSKY, Ungarn und die deutsche „Volksgruppenpolitik“ 1938–1945, valamint a szerző további műveit.

¹¹⁰ SPANNENBERGER, Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler 30. ff.; ALBRECHT, Die rechtliche Lage der deutschen Minderheit im Ungarn der Horthy-Ära 31–32.

¹¹¹ *Franz Basch* népcsoportvezető „*Aus der Arbeit der Deutschen Volksgruppe in Ungarn, im vom Amt für Presse und Propaganda herausgegebenen Jahrbuch der Deutschen Volksgruppe in Rumänien 1944*” című írásában hangsúlyozta, hogy „*ma az egész ország csak egy kötelességet ismer, amely mögött mindennek háttérbe kell szorulnia, (nevezetesen) a háború kötelességét és fegyvereink győzelmét*”. A népcsoportvezetőség „*olyan parancsokat adott ki, amelyek mozgalmunk minden sora és tagja számára a totális háborúra való azonnali átállást eredményezik*”. Az egyre növekvő együttműködési kényszerről lásd: SPANNENBERGER, Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler 309. ff.

Waffen Ss-ben való kötelező katonai szolgálatáról szóló, 1944. április 14-i kétoldalú megállapodás eredményeként a katonai szolgálatot teljesítő német nemzetiségűek megkapták a birodalmi állampolgárságot, ami az állampolgársági jog figyelemre méltóan messzemenő kiterjesztése volt.¹¹²

Összességében tehát Magyarországon, ami a *Horthy*-korszak végén a „dunai Európa” központi állama volt, a náci népcsoportjog átültetése a német népcsoport javára megtörtént, Szlovákiához képest azonban ez a nemzetek közötti jogátadás tartalmát tekintve némileg visszafogottabb volt.

4.3. Románia (1940-től)

Romániában, ahol a német népcsoport létszáma kezdetben mintegy 750.000 fő volt, majd a második bécsi döntést követő területi változások eredményeként 550.000 főre csökkent (népességarány: kb. 4 %),¹¹³ nem elsősorban a már említett 1940 augusztusi német-román népcsoport-megállapodás¹¹⁴ volt döntő jelentőségű. Bár ez a rövid megállapodás volt a megalapozója a náci népcsoportjognak a légiós államban, annak különböző törvényerejű rendeletekkel megvalósított végrehajtás még fontosabbnak bizonyult.¹¹⁵

Elsőként az 1940. november végi 830. sz. törvényerejű rendeletet emelendő ki.¹¹⁶ Ez hozta létre a Romániai Német Népcsoportot (*Deutsche Volksgruppe in Rumänien*) mint jogi személyt, illetve annak testületi szervezetét (1. cikkely),¹¹⁷ amely jogalkotási hatáskörrel rendelkezett a hozzá tartozók felett (4. cikkely). Ismét a szubjektív népi hovatartozás megvallása volt a döntő az egyéni besorolás szempontjából, de itt is a népcsoport vezetésének kellett ezt elismernie, és akkor vált hivatalossá, amikor bejegyezték a nemzeti nyilvántartásba (2. cikkely).¹¹⁸ Emellett garantálták a nemzeti autonómiát, és számos német nemzetiségi hivatalt és intézményt állítottak fel. Ilyen volt például a Német Csapat (*Deutsche Mannschaft*), a Német Ifjúság (*Deutsche Jugend*) és a Német Munkásság (*Deutsche Arbeiterschaft*), de a Német Gazdák (*Deutsche Bauernschaft*) és a Német Pedagógusok (*Deutsche Erzieherchaft*) is. Adminisztratív oldalról ezt a Nemzetgazdasági Főhivatal

¹¹² Lásd hozzá a következő emlékiratot: „*Der seit 1938 immer größer werdende deutsche Druck auf Ungarn und der dagegen geleistete ungarische Widerstand (Im Spiegel der Bewegungen des ungarländischen Deutschtums)*“ 1945. augusztus 31-i keltezéssel, idézi: GONDA – SPANNENBERGER, Minderheitenpolitik im „unsichtbaren Entscheidungszentrum“ 267.

¹¹³ CERCEL, Rumänien; MIEGE, Das Dritte Reich und die Deutsche Volksgruppe in Rumänien 1933–38.

¹¹⁴ Lásd hozzá a 4.2. fejezetben írtakkal kapcsolatban: HUGELMANN, Die Vereinbarungen über die deutschen Volksgruppen in Ungarn und Rumänien in geschichtlicher Beleuchtung 274–275.

¹¹⁵ A korábbi helyzetet, különösen az iskolarendszer tekintetében, nem tartották kielégítőnek, ezzel kapcsolatban, valamint az elmélet és gyakorlat közötti eltérésre vonatkozóan lásd: BRANDSCH, Rechtsgrundlagen der deutschen Volksgruppe in Rumänien 262. ff.

¹¹⁶ Az 1940. 11. 20-i törvényerejű rendeletet (Dekretgesetz 830/1940 über die Konstituierung der Deutschen Volksgruppe in Rumänien) nyomtatásban a ZoeR 1940–1941. számában is közölték (520.). Ezzel kapcsolatban lásd a népcsoport főpropagandistájának az írását: MAY, Neues Volksgruppenrecht 39. ff.

¹¹⁷ MAY, Neues Volksgruppenrecht 42. *May* a testület létrehozásának előnyeként említette, hogy a népcsoport mostantól „*a nemzeti vagyon tulajdonosaként*” léphet fel, és fenntarthatja a „*közösségi tulajdont*“, mint például az iskolákat, szociális intézményeket stb. Ezenkívül a „*reménytelen széttagoltság sok területen, amely miatt a német népcsoport a fejlődés tekintetében messze elmaradt az anyaország egyre szorosabban szervezett közösségi formáitól, (...) most teret engedne az egységes szabályozásnak és vezetésnek*“. Végül *May* örült a „*német ifjúság teljes körű nyilvántartása és nevelése*“ lehetőségének is.

¹¹⁸ MAY, Neues Volksgruppenrecht 42. A szerző hangsúlyozta, hogy ez a gyakorlat „*egyértelműen kijelölte a nemzetiség határait*“, továbbá „*az állam jogában örök vérfogot*“ rögzítheték.

(*Hauptamt für Volkswirtschaft*), a Sajtó- és Propaganda Hivatal (*Amt für Presse und Propaganda*), egyéb népegészségügyi (*Volksgesundheit*) és testmozgási (*Leibesübungen*) hivatalok, az Országos Gazdahivatal (*Landesbauernamt*) és a Faj- és Nemzetségügyi Hivatal (*Rasse- und Sippenamt*), végezetül egy külön kutatóintézet egészítette ki.¹¹⁹ A szervezetek nagy száma, gyakran kötelező jellegük és a náci ideológia behatolása az élet szinte minden területére ezek totalitárius jellegéről tanúskodott.¹²⁰ A népcsoport szociális és anyagi szolgáltatásokat is elérhetővé tett a lakosság széles rétegei számára, ami – más német népcsoportokhoz hasonlóan – annak kedvezett, hogy kis léptékben haladva a lakosság egyetértésen a diktatúrával.¹²¹ Számos ágazatban – például az orvostudományban – a német nemzetiségűek is részesültek a birodalom által finanszírozott modernizációból. Végül, különösen egy 1942 szeptemberi rendelet eredményeként, kiépült egy külön népi német iskolarendszer, amelyben a világnézeti kérdések is fontos szerepet játszottak.¹²²

A törvényerejű rendelet közvetlenül és közvetve is kikényszerítette a népcsoport nácizálódását: eszerint „*nemzeti akarathordozóként*“ az Romániai Német Népcsoport NSDAP-jaként (3. cikkely), szigorúan kizárólagos képviseleti igénnyel rendelkező náci pártként kellett fellépnie. Szlovákiához hasonlóan a náci szimbolika szabad használatát a horogkeresztes zászló formájában kifejezetten védte (5. cikkely). A hivatalos kommentátorok pedig a jogalkotási kompetenciára vonatkozóan különösen nagyra értékelték „*azt a lehetőséget (...), hogy az életfenntartó nemzetiszocialista törvényeket a népcsoport viszonyaiba át lehessen ültetni*“. Ezek közé tartoztak különösen a „*nürnbergi faji törvények, az örökbirtokjog (és) a sterilizációs törvény*“,¹²³ más szóval, a különösen nagymértékben ideologizált jog(talanság). Szigorú politizálást lehetett érzékelni a népcsoport szervezetében is, amelyet jól példáz, hogy külön megbízottjuk volt az ideológiai képzésre. Ezzel a népcsoport Románián belüli saját jogalkotása még a szakirodalom által rendszeresen megkövetelt szinten is túllépett.

A náci népcsoportjogi követelmények széleskörű végrehajtását a törvényerejű rendelet eszközével a szakirodalom lelkesen fogadta. A *Zeitschrift für osteuropäisches Recht* (ZoeR) című folyóirat

¹¹⁹A *Jahrbuch der Deutschen Volksgruppe in Rumänien* 1944. évi száma (79. ff.) tartalmazta a felsorolásokat és a munkabeszámolókat. A népcsoportvezetés sajtóirodája által közzétett *Jahrbuch der Deutschen Volksgruppe in Rumänien* 1942. évi száma számos – propagandisztikusan alátámasztott – információ mellett a funkcionáriusok jelentéseit közölte. Példaként lásd: N. N.: Die Leistung der Deutschen Mannschaft 97. ff., valamint az „*országos ifjúsági vezető*“ írását: DEPNER, Die „*Deutsche Jugend*“ 107. ff.; STOB, Aufgaben der Hauptabteilung Propaganda 121. ff.; továbbá az „*országos gazdavezető*“ jelentését: KAUFMES, Die Landesbauernschaft der Deutschen Volksgruppe in Rumänien 134. ff.

¹²⁰Ezt már akkor is sokat hangsúlyozták, lásd: MAY, Die Deutsche Volksgruppe in Rumänien im fünften Kriegsjahr 88–89. A szerző szerint a „*népcsoport (...)* előző években végrehajtott újjászervezését (...) a nemzetiszocialista totalitás“ és az egység gondolkodás jellemezte.

¹²¹Az új „*nemzetiszocialista elvek szerinti gondoskodás*“ különböző példáit lásd: SCHIEL, Nationalsozialistische Volkswohlfahrt und das Winterhilfswerk der Deutschen Volksgruppe in Rumänien 169. ff.; SCHIEL, Kriegseinsatz der NS-Volkswohlfahrt 117. ff. WOKALEK, Die volksgesundheitliche Lage und Betreuung der Volksgruppe 175. ff. Az ő számára „*a nemzetiszocialista egészségügyi vezetés (...) mindenekellett azt is magába foglalta, hogy minden egyes embert felvilágosítson a biológiai és faji higiéniai törvényekről, amelyek döntő fontosságúak voltak egy nemzet életében*“. A náci „*egészségügyi propaganda*“ minden eszközt fel kellett használni arra, hogy „*a fajbiológia és a fajhigiénia eme megállapításait újra belevésseék az emberekbe*“ WOKALEK, Die volksgesundheitliche Lage und Betreuung der Volksgruppe 179.

¹²²A név nélkül közölt *Die Arbeit der Bewegung* című beszámoló az 1941–1942-es állapotokról azt írja, hogy „*a romániai német népcsoport egységesített nemzetiszocialista iskolájának első tanéve*“ következetesen „*a nemzetiszocialista szellemben való áttörés és átalakulás jegyében zajlott le*“. (90., 97.).

¹²³MAY, Neues Volksgruppenrecht 42.

„széleskörű kerettörvénynek“ és „egy példaértékű népcsoportjog alapjának“ tekintette azt. Úgy vélték, hogy „az egész Délkelet számára jelentősége van“. Mint Oskar Wittstock kronstadti professzor rámutatott, Románia kormánya végre „törölte politikai szótárából a versailles-i államférfiak krealmányát, a ‚kisebbség‘ kifejezést“, és „fenntartás nélkül elfogadta a ‚népcsoport‘ szóból eredő messzemenő következményeket“.¹²⁴ Walter May, a népcsoport fő propagandistája pedig a „németiség“ kezelésének „történelmi fordulópontjaként“, valamint „az új Európa jellegzetes és fontos dokumentumaként“ méltatta a törvényerejű rendeletet.¹²⁵ Románia kormánya a népcsoportjogalkotással „örökre lemondott a német nemzetiségűek románosításáról“, „életjogokat“ biztosított a népcsoportnak, és egyenrangúvá tette őket a román többséggel. Mindenekelőtt azonban a megítélt autonómia olyan széleskörű volt, hogy a népcsoportot „abba a helyzetbe hozta, hogy saját nemzeti életét nemcsak egymás között ápolhassa, hanem azt az anyaországgal való kapcsolatainak állandó alakításával tovább is fejleszthesse“.¹²⁶

Mind ennek a megvalósításához előnyt jelentett Ion Antonescu diktátor jóindulata is. A „Conducător“ (Vezér) szoros partnerként erősítette a tengelyhatalmakat – az antikomintern és a háromhatalmi paktum keretében is –, kiállt az akkori német-román kapcsolatok politikai és gazdasági elmélyítése mellett, és a nácikkal egy véleményen volt többek között az antiszemitizmus és a zsidók kiirtásának kérdésében is.¹²⁷

A népcsoport vezetője – szintén a Népi Német Közvetítőszerv megbízásából – az erdélyi szász *Andreas Schmidt* volt. Jogi tanulmányait Kolozsváron nem fejezte be, helyett inkább különösen radikális nemzetiszocialistaként tűnt ki. Maga is SS-tag volt, aki magas rangú SS-tisztviselővel ápolt szoros kapcsolatot. Ez és jó családi kapcsolatai segítették hozzá ahhoz, hogy hivatalt kapjon, és mindössze 28 éves volt, amikor kinevezték népcsoportvezetővé.¹²⁸ *Schmidt* széles hatáskörével élve különös lendülettel szorgalmazta a romániai németek részvételét a háborúban (3. ábra), kezdve a *Waffen* SS népi német „önkénteseinek“ első illegális toborzási kampányával,¹²⁹ majd 1943-tól annak a paktumnak a végrehajtása során,¹³⁰ amelyet *Hitler* és *Antonescu* a sztálingrádi vereség után kötött. Ennek eredményeként akár 60.000 romániai német, azaz a népcsoport összes

¹²⁴ WITTSTOCK, Das neue Volksgruppenrecht der Deutschen in Rumänien 472–477., itt: 476; LORENZ, Die Rechtslage der Deutschen Volksgruppe in Rumänien 2. ff. Továbbá, „az új romániai népcsoporttörvényt nem csupán elszigetelt tényként kell tekinteni, hanem egy elkerülhetetlen történelmi fejlődés kifejeződéseként“ a „népcsoport (...) mint jogi közösség“ tiszteletben tartása irányába. Az új jog „példaértékű lehet a délkeleti országok nemzeti jogi problémái szempontjából“, mivel „nagyvonalú struktúrája“ a népcsoportvezetőre támaszkodik. Lásd hozzá: LIEB, Neues Volksgruppenrecht im Legionären Rumänien 803–804. A szerző biztosnak tűnt azt illetően, hogy a szabályozás „előbb-utóbb más délkeleti államokban is az élet általános előfeltételévé válik“. Lásd még: SCHMIDT, Nationalsozialistischer Volkstumskampf 13.

¹²⁵ MAY, Neues Volksgruppenrecht 39., 41. A szerző eufórikusan jegyezte meg a következőket: „Ha a [román] állam és a német népcsoport közötti viszony kérdését a Németországgal való valódi barátság próbakövének kellene tekinteni, akkor a legionárius Romániának kellene a legjobb bizonyítványt kiállítani“.

¹²⁶ WITTSTOCK, Das neue Volksgruppenrecht der Deutschen in Rumänien 476–477.; MAY, Neues Volksgruppenrecht 41.

¹²⁷ DELETANT, Hitler's Forgotten Ally; HILLGRUBER, Hitler, König Carol und Marschall Antonescu.

¹²⁸ POPA, Die Herrschaftsbestrebungen des Volksgruppenführers Andreas Schmidt und die Deutsche Volksgruppe in Rumänien 54. ff. Példaértékű a szerző számos más vonatkozó publikációjára is, lásd: BÖHM, Das Nationalsozialistische Deutschland und die Deutsche Volksgruppe in Rumänien 21.

¹²⁹ Az ún. „1000-fős-akció“ létrejöttével kapcsolatban lásd: HENNING, Die Tausend-Mann-Aktion.

¹³⁰ Először ebbe a megállapodásba vonták be a német népcsoportot, míg a népcsoport-megállapodásról vagy a részleges áttelepítésekről szóló egyeztetésekben nem vettek részt. Lásd: KRONER, Zur politischen Rolle der „Deutschen Volksgruppe in Rumänien“ 133–162., itt: 139.

férfi tagjának mintegy 20 százaléka érintett lehetett.¹³¹ Figyelemre méltó, hogy ez a háborús erőfeszítés az állampolgársági jog szempontjából is következményekkel járt. Az 1943. májusi „Führer-rendelet” értelmében minden harcoló katona birodalmi német állampolgárságot kapott: egy tollvonással a romániai német nemzetiségűek közel 10%-a birodalmi német lett, ami ez Európa etnográfiai átrendeződésének újabb meghökkentő eleme volt.¹³² Schmidt azon törekvése, hogy népcsoportját a birodalom eszközévé tegye,¹³³ ezáltal katonai szempontból is meghozta gyümölcsét.

3. ábra: Andreas Schmidt romániai német népcsoportvezető az 1.300 SS „önkéntes” búcsúztatásán, hangsúlyozott náci szimbolikával (1943)

Összességében megállapítható, hogy a romániai német népcsoport a német népcsoportjog és más párhuzamok – mint például a zsidóvagon árjásításában való aktív részvétel – következtében¹³⁴ súlyos helyzetbe került „a III. Birodalom kicsinyített másaként (en miniature)”.¹³⁵ Romániában is megvalósultak azok a követelések, amelyeket korábban a népcsoport egy része (mindenekelőtt a nácihoz kötődő „megújulási mozgalom”) támasztott, és amelyeket a birodalom mint hegemon jelentős mértékben támogatott, miután kitérült a kapu Európa náci újjászervezése előtt.¹³⁶

¹³¹ Átfogóan lásd: MILATA, Zwischen Hitler, Stalin und Antonescu; TRĂȘCĂ, Rumäniendeutsche in Wehrmacht und Waffen-SS 2. ff.

¹³² Lásd hozzá: BEER, Deutsche in Rumänien 76.

¹³³ SCHMIDT, Vorwort 1: „A Volksgenossen-eket (népi elvtársakat) arra nevelték, hogy felismerjék, hogy kötelességeiket és feladatainkat úgy kell teljesíteniük, ahogyan az a birodalom európai politikájához szükséges. Csak akkor mondhatjuk el magunkról, hogy német küldetést teljesítünk ezen a területen, ha ezáltal már a birodalom eszközévé váltunk. A népcsoport munkája a keleti frontszolgálatban „a legmagasabb bizonyító erejű jelet szolgáltatotta”.

¹³⁴ Lásd hozzá: WEBER – DANECKE, „Arisierung” statt „Rumänisierung” 209. ff.

¹³⁵ MILATA, Zwischen Hitler, Stalin und Antonescu 80.; MIEGE, Das Dritte Reich und die Deutsche Volksgruppe in Rumänien 1933–38; BÖHM, Das Nationalsozialistische Deutschland und die Deutsche Volksgruppe in Rumänien 1936–1944 (további utalásokkal).

¹³⁶ Lásd a követelések korábbi romániai elutasításával kapcsolatban: KRONER, Zur politischen Rolle der „Deutschen Volksgruppe in Rumänien” 148–149.

4.4. Független Horvát Állam (1941-től)

A náci népcsoportjog utolsó jogalkotási szakaszát Jugoszlávia 1941-es németek általi szétverése eredményezte elsőként az ún. Független Horvát Államban (*Nezavisna Država Hrvatska* = NDH),¹³⁷ később szerb területen is. A jugoszláviai népi német lakossága számára, akik több mint 500.000 fővel az ország legnagyobb nemzeti kisebbségét alkották, eddig a beavatkozásig nem fogadtak el népcsoporttörvényt,¹³⁸ és ennek a helyzetnek a megváltoztatására sem a nácikhoz szorosán kötődő tömegszervezet, a Sváb-Német Kulturális Egyesület (*Schwäbisch-Deutscher Kulturbund*), sem pedig a „megújítók“ nem tettek semmit,¹³⁹ pedig ezek a Birodalommal a legjobb kapcsolatokat ápoló nemzetiszocialista mozgalmak akárcsak Romániában, itt is érvényesülni tudtak.

A „felosztásra váró” Jugoszláviából a birodalom és Olaszország „védelme” alatt 1941 áprilisában új bábállamként jött létre a Független Horvát Állam.¹⁴⁰ A fasiszta *Ante Pavelić* a birodalomhoz hű államfőnek bizonyult, akinek az uralma alatt a *Führer*-elv, az antiszemitizmus és a zsidóüldözés nem az egyetlen ideológiai hasonlóságot jelentette a „III. Birodalommal”.¹⁴¹ A náci Németországgal való politikai-stratégiai szövetséget az 1941-ben véglegesített háromhatalmi egyezményhez és az antikomintern paktumhoz való csatlakozás is megjelenítette. Ahogy az várható volt, a birodalmi-német szakirodalom a legmagasabb fokon méltatta az új fejleményeket: *Karl Christian von Loesch*, a Német Jogakadémia Nemzetiségi Jogi Bizottságának Horvátországban különleges kapcsolatokkal rendelkező tagja,¹⁴² dicsérte az új szövetségest, és hangsúlyozta, hogy elutasítja „a parlamentarizmust, a szabadkőműveséget és a zsidó gazdaságot”. Emellett bátyaként lépett fel a „pánszlávizmus, a jugoszlávizmus vagy az orientalizmus”, valamint a „marxista vagy bolsevik tendenciák” ellen.¹⁴³

¹³⁷ RAMET, The Independent State of Croatia 1941–45.

¹³⁸ A számok 505.000 (állami adat) és 685.000 (népcsoporti adat) között ingadozta, ami 4-5 % népességarányt jelentett. Lásd: BRUNNER, Biologische und soziologische Streiflichter auf das Südostdeutschum 362–363.; REIMERS, Das neue Jugoslawien 206.; GUŠTIN – PREBILIĆ, Die Rechtslage der deutschen Minderheit in Jugoslawien 297. ff.

¹³⁹ A korabeli értékelések szerint azonban a népi németek néhány nem kielégítő év után, az egyesület megerősödésével „gyakorlatilag szervezett népcsoporttá fejlődtek” 1939-re, illetve a következő évre. Lásd: RÖHM, Die derzeitige Rechtslage der Volksgruppe 21. A szerző rámutatott arra, hogy Jugoszláviában szinte minden német közösségben volt egy helyi csoportja az egyesületnek. Lásd még: JANKO, Volkwerdung der Deutschen in Südslawien 11. Összefoglalóan lásd: SATTLER, Die Deutsche Volksgruppe im Unabhängigen Staat Kroatien; CALIC, Die Deutsche Volksgruppe im „Unabhängigen Staat Kroatien” 11. ff. Az „etnikai mobilizálás” előtörténetéhez lásd: BETHKE, Deutsche und ungarische Minderheiten in Kroatien und der Vojvodina 1918–1941.

¹⁴⁰ Áttekinően és további utalásokkal lásd: SCHMID, Deutsche und italienische Besatzung im Unabhängigen Staat Kroatien 40. ff.; valamint lásd a kortárs szerzőt: RASCHHOFER, Der kroatische Staat 613. ff.

¹⁴¹ SLADOVIĆ, Der Unabhängige Staat Kroatien 1. ff. Az *usztasa* „faji doktrína” horvátországi előfutáiról lásd: BARTULIN, The Racial Idea in the Independent State of Croatia.

¹⁴² *Loesch* az egyik vezető náci népcsoportjogász volt. Már akkor is jó kapcsolatokat ápolta a weimari népi körökkel, és nem volt közömbös a hatalom átadásában az *usztasa* mozgalom javára: ő továbbította egy memorandumot az *usztasa* vezetőjétől *Hitler*hez. *Pavelić* viszont *Göring*nél lobbizott azért, hogy *Loesch* professzori állást kapjon a Berlieni Egyetemen. *Loesch* hozzájárult ahhoz, hogy az *usztasa* átvegye a hatalmat a horvát szatellitállamban. RETTERATH – KORB, Karl Christian von Loesch 446. ff. *Loesch*, aki rendszeresen elutazott Horvátországba és kapcsolatokat ápolta az ottani német népcsoporttal, erőteljesen kiállt Európa népi újjászervezése mellett. *Pavelić* horvát diktátor magas kitüntetésben részesítette a „német-horvát sorsközösség” és az *usztasák* iránti elkötelezettségéért.

¹⁴³ LOESCH, Croatia restituta 238. ff. (Az idézetet lásd: 244.)

A horvát nemzetállamban élő 150.000-200.000 népi német javára, akik a több mint 5,5 milliós lakosságnak csak viszonylag kis hányadát, mintegy 2,5%-át tették ki,¹⁴⁴ az NS-népcsoportjogi jogalkotás hamarosan megvalósult. A német népcsoport ideiglenes jogállásáról szóló 1941. június 21-i törvény (*Gesetz über die vorläufige Rechtsstellung der deutschen Volksgruppe*), amelyet néhány héttel az államalapítás után hoztak, kezdetben központi jelentőségű volt.¹⁴⁵ A 2. cikkelyben a Független Horvát Államban a német népcsoportot közjogi testületté tette, ezzel teljesítve a náci népcsoportjogászok egyik központi követelését. Szembetűnő az is, hogy a nemzetiségi németek „minden tekintetben” egyenlő jogokat kaptak a horvátokkal (5. cikkely 1. félmondat), azaz az államot irányító néppel. Más kisebbségeket ezzel szemben súlyosabban hoztak hátrányos helyzetbe.¹⁴⁶ A 6. cikkely (1) bekezdése további nemzetiszocialista kiváltságokat biztosított a népcsoportnak, például „német nemzetiségük korlátlan megőrzését” és a nemzetiszocialista világnézet „akadálytalan megvallását”. De biztosítva volt a „nemzeti és kulturális kapcsolatok akadálytalan kezdeményezése és fenntartása a német anyanemzettel” is – vagyis a náci népcsoportjog által megkövetelt, az össznémet népközösségen belüli konnaionális kapcsolatok, amelyekre a népcsoport is többször hivatkozott.¹⁴⁷

A 6. cikkely (2) bekezdésében foglalt átfogó egyesülési szabadság adta meg a német népcsoport tevékenységi körének határait, és egyben keretet biztosított a figyelemre méltó intézményi diverzifikációhoz. Az Adolf-Hitler-Platz-on Essegben székelő népcsoportvezetésen, valamint a kerületi és helyi vezetőségeken kívül például a Személyzeti és Regionális Pénztár, a közigazgatási, közegészségügyi, nemzetgazdasági és kulturális főhivatalok, köztük a Horvátországi Német Népcsoport Propagandahivatala (*Propagandaamt der Deutschen Volksgruppe in Kroatien*),¹⁴⁸ a munkaügyi szolgálat, a kiadó és a nyomda. Összesen 293 helyi csoportja volt a népcsoport-szervezetnek, ami jelentős szám a viszonylag kis országhoz képest. Az NSDAP mintájára a Horvátországi Nemzetiszocialista Német Követők (NSDGK = *Nationalsozialistische Deutsche Gefolgschaft in Kroatien*) volt a népcsoport egyedüli képviselője. A népcsoportok dolgozó tagjai számára is léteztek „kötelező szakmai szervezetek”, például az Országos Gazdálkodók (*Landesbauernschaft*) és a Iparúzők Szervezete (*Gemeinschaft der gewerblichen Wirtschaft*). „Az állam érdekeinek védelmére és a népcsoport egységes

¹⁴⁴ SLADOEVIČKI, Verfassungs- und Verwaltungsrecht des unabhängigen Staates Kroatien 253. (150.000); STÖTZER, Ein Jahr Deutsche Volksgruppe in Kroatien 46. (200.000). A kutatás során mintegy 170.000 népi némettel számoltam, lásd hozzá: SCHMID, Deutsche und italienische Besatzung im Unabhängigen Staat Kroatien 167. Összefoglalóan lásd: RABL, Die Rechtsstellung der deutschen Volksgruppen in Kroatien 129. ff.; JAREB, The German Ethnic Group in the Independent State of Croatia 201. ff.

¹⁴⁵ Német fordításban a ZaöRV 1942–1943. évi számában jelent meg (247–248.). Lásd: SLADOEVIČKI, Verfassungs- und Verwaltungsrecht des unabhängigen Staates Kroatien 254.; N. N., Die ersten Volksgruppengesetze in Kroatien 41–42.; SATTLER, Die Deutsche Volksgruppe im Unabhängigen Staat Kroatien 68–69. (A mellékletben közli a horvátországi, német népcsoportra vonatkozó összes többi központi népcsoportjogi aktust is.). Összefoglalóan RABL, Die Rechtsstellung der deutschen Volksgruppen in Kroatien 129.

¹⁴⁶ Erről tanúskodik a szerb és cseh elemi iskolák és óvodák feloszlásáról szóló 1941. június 21-i rendelet (ZoeR 1941–1942, 583.), amelyet érdekes módon ugyanazon a napon adtak ki, mint a német népcsoport ideiglenes jogállásáról szóló törvényt.

¹⁴⁷ Példaként egy hivatalos propagandaműben: KRAUS, Vom deutschen Menschen 41–45., itt: 45.

¹⁴⁸ A „Kampf dem Judentum und der Freimaurerei” („Harcolj a zsidóság és a szabadkőművéség ellen”) című kiállítás, amelyet állítólag 40.000 ember látogatott meg, jelezte többek között azt, hogy az ideológia teljesen egybeesett a náci rezsim ideológiájával. A Népcsoportok Propaganda Hivatalának (*Volksgruppenpropagandaamt*) kiadványa szerint a kiállítás célja az volt, hogy tájékoztatást adjon „a szabadkőművéség, a zsidóság és a bolsevizmus valódi arcáról”. Lásd: STÖTZER, Ein Jahr Deutsche Volksgruppe in Kroatien 75. ff.

világnézetű nevelésére“ különböző egyesületeket alapítottak, mint például a Német Jogászok Egyesülete (*Rechtswahrerbund*), a Német Tanárok Egyesülete (*Deutscher Lehrerbund*) és a Német Diákok Egyesülete (*Deutscher Studentenbund*).¹⁴⁹ A Német Ifjúság (*Deutsche Jugend*) a korai katonai kiképzést volt hivatott szolgálni.¹⁵⁰ Valamennyi szervezet kapcsolatokat tartott fenn a „Nagynémet Birodalommal“, illetőleg az ottani párhuzamos és modellszervezetek aktívan támogatták őket, különösen a széles körű ideológiai képzés területén. Emellett különböző szociális szolgáltatásokat is nyújtottak. Így például a *Német Nőszövetség (Deutsche Frauenschaft)* szervezett csecsemőtanfolyamokat, gyermektáborokat, valamint kiterjedt ifjúsági és sportmunkát. Számos rendezvény a nemzetiszocialista képzést és egyéb ideológiai célokat szolgált, például a „*faji higiénia*“ és az „*aszociálisok*“ elleni küzdelem terén.¹⁵¹ A német népcsoportot tehát nem csak intézményesen tagolták, hanem ideológiai szempontból és a szimbólumok használata területén is harmonizálták a „III. Birodalommal”.¹⁵²

A német iskolarendszerről szóló 1941. szeptember 20-i törvényerejű rendelet és az ugyanezen a napon kiadott végrehajtási rendelet biztosította az ideológiai töltetű öngazgatás és a kulturális autonómia kiterjesztését. Hozzájárultak a nemzetiségi német iskolarendszer gyors kiépítéséhez, a népcsoportvezetés jelentős együtdöntési jogaival. Az „*új szellemben*“ történő politizálás itt is kiemelt szerepet kapott.¹⁵³ 1941 októberének végén egy törvénycsomagot is elfogadtak. Ebbe a körbe tartozott a német népcsoport vezetőjének jogállásáról szóló törvény a Független Horvát Államban (*Gesetz über die rechtliche Stellung des Führers der deutschen Volksgruppe im USK*),¹⁵⁴ amely konkretizálta a birodalomból importált *Führer*-elvet a népcsoportvezetés számára, és még a népcsoportvezető rendeletalkotási jogáról is rendelkezett. Említeni kell a német nyelv, a német zászló és a német jelvények használatáról szóló törvényt (*Gesetz über den Gebrauch der deutschen Sprache, der deutschen Fahne und der deutschen Abzeichen im USK*) is.¹⁵⁵ Ez utóbbi az 1. §-ban biztosította a *Hitler*-tisztelgés vagy „*német tisztelgés*“ jelképes jogát. Továbbá rendelkezett arról, hogy német bírakat kel alkalmazni, ha egyes bíróságok elé német nemzetiségűek kerülnek. E náci népcsoportokhoz kapcsolódó változásoknak a népi vezérelvei tehát sok helyen megmutatkoztak.

¹⁴⁹ Lásd részletesen a népcsoportvezetés által kiadott és *Andreas Nikolaus Stötzer* által írt évkönyvet (*Jahrbuch der Deutschen Volksgruppe im Unabhängigen Staate Kroatien 1944.*).

¹⁵⁰ BRASCHEL, *Leibesübung* 125. ff.

¹⁵¹ Összefoglalóan lásd: STÖTZER, *Ein Jahr Deutsche Volksgruppe in Kroatien*; WELKER, *Deutsche Volkshilfe* 139. Az egyébként szociális célokat szolgáló népi jóléti szervezet „*fajhigiéniai*“ céljaival kapcsolatban lásd: NIEDERMAYER, *Einige Worte der Aufklärung über die Tätigkeit und Aufgaben der „Deutschen Volkshilfe“* 140.

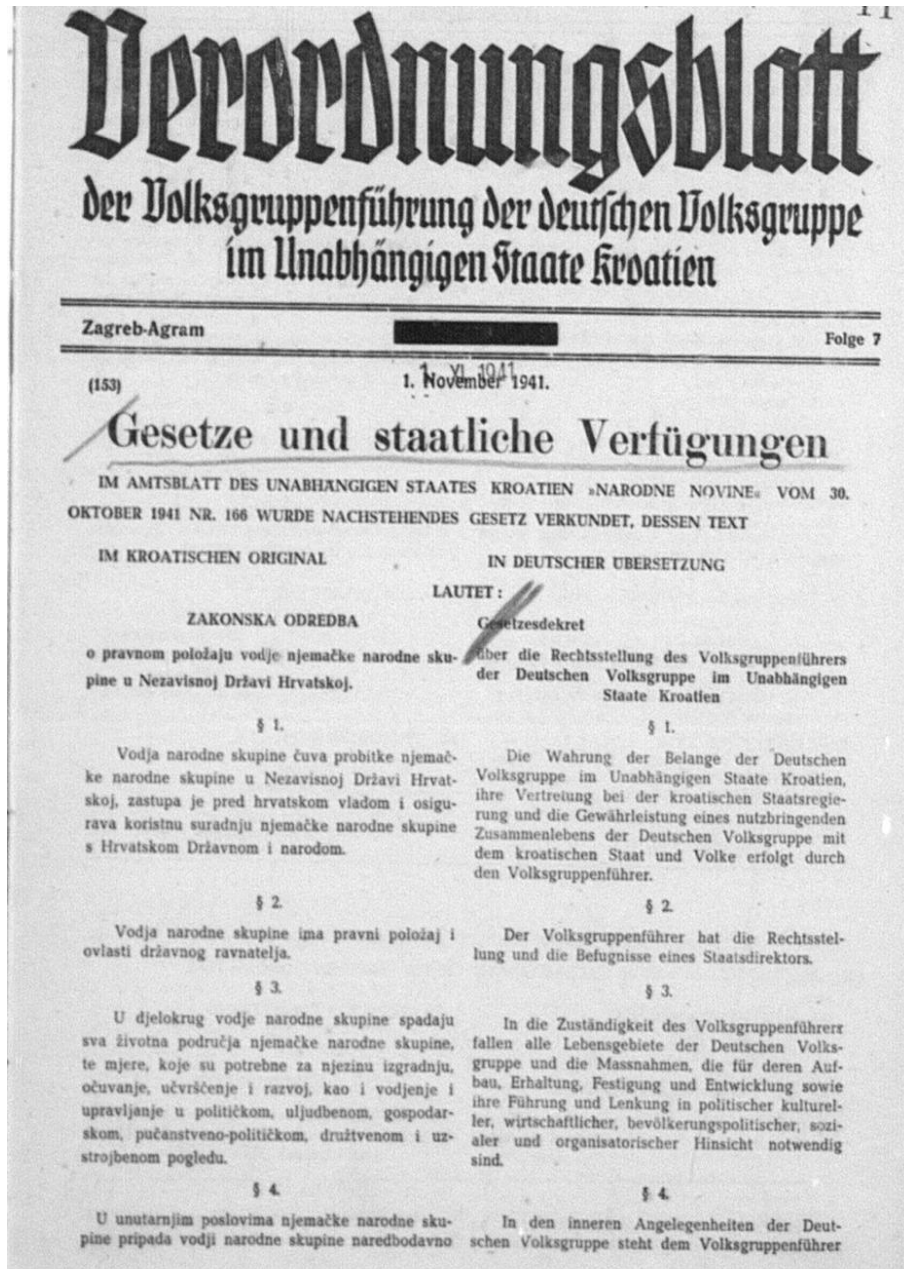
¹⁵² Összegzően lásd: BÖHM, *Die deutschen Volksgruppen* 96. ff. A német népcsoport hivatalos jelképe a horogkereszt volt.

¹⁵³ SLADOEVIČKI, *Verfassungs- und Verwaltungsrecht des unabhängigen Staates Kroatien* 256. Ezt egészítette ki a szeptember 21-i végrehajtási rendelet és egy október 28-i módosítás, majd a német nemzetiségi oldal választotta ki a tanterveket és a tananyagokat, amelyeket egy külön miniszteri osztály hagyott jóvá, amelynek az élén egy német nemzetiségi vezető állt. 1941 októberétől több mint 300 német nemzetiségi iskola nyílt meg „*nemzetiszocialista oktatási intézményként*“. STÖTZER, *Ein Jahr Deutsche Volksgruppe in Kroatien* 60. ff.; RETTIG, *Das deutsche Schulwesen in Kroatien* 143. ff.

¹⁵⁴ A törvény német fordításban a *ZaöRV* közölte 1942-ben (250–251.).

¹⁵⁵ Lásd a törvény szövegét: N. N.: *Neue Volksgruppengesetze in Kroatien* 97–98. A 4. § szerint a német neveket is az eredeti német helyesírásukban kellett megőrizni és ennek megfelelően viselni. Lásd hozzá: SLADOEVIČKI, *Verfassungs- und Verwaltungsrecht des unabhängigen Staates Kroatien* 256. ff.; DIERSSEN, *Die deutsche Volksgruppe in Kroatien* 414.

Mindez a német népcsoport számára számos kizárólagos különjogot jelentett, ami lehetővé tette azt, hogy jelentős belső jogalkotást is megvalósítsanak (lásd a 4. ábrát).

4. ábra: Kivonat a *Verordnungsblatt der Volksgruppenführung der deutschen Volksgruppe im Unabhängigen Staate Kroatien* (1941) című közlönyből, amely nemcsak az állami jogszabályokat (itt: *Gesetzesdekret über die Rechtsstellung des Volksgruppenführers der Deutschen Volksgruppe im Unabhängigen Staate Kroatien*) hozta nyilvánosságra, hanem a népcsoportvezetés által alkotott belső normákat is.

A különjog, valamint a számtalan új népcsoport-intézmény miatt helyénvalónak tűnik, hogy egy népi német államról beszéljünk a Független Horváth Államon belül. A horvátországi német népcsoportjog tehát különösen átfogó jogi szabályozást jelentett, amelyeket végső soron a „Nagynémet Birodalom” beavatkozása tett lehetővé hegemoniája csúcspontján.

A népcsoportvezető *Branimir Altgayer*, az SS-szel jó kapcsolatokat ápoló katona és „újító” volt, akit a szomszédos országokbeli kollégáihoz hasonlóan a Népi Német Közvetítőszerv nevezett ki.¹⁵⁶ Az új népcsoportjog szerint *Altgayer*, aki államtitkárként – más német népcsoportvezetőkkel ellentétben – részt vett az állam irányításában is, számos hatáskörrel rendelkezett. Mielőtt német nemzetiségi alkalmazottakat nevezett volna ki a közszolgálatba, amihez a népcsoportvezetés jóváhagyása is szükséges volt, a törvény felhatalmazta hatóságát, hogy rendszeresen ellenőrizze a jelentkezők meggyőződését és „népi-politikai megbízhatóságát”.¹⁵⁷ Ráadásul *Altgayer* utasításai voltak felelősek a népcsoporthoz tartozás tesztelésének ideológiailag befolyásolt módozataiért, különösen a „vérszerinti németek” esetében.¹⁵⁸ Jogalkotási jogkörének részeként végül 1941 szeptember végén döntött a nürnbergi „faji törvények” népcsoporton belüli alkalmazásáról: „Tekintettel a német népcsoport különösen kényes helyzetére”, különösen a „Vérvédelmi törvényt”, valamennyi végrehajtási rendeletével együtt, „szigorúan alkalmazni kell”.¹⁵⁹ A szimbolikán túl (5. ábra) mindez az akkori „III. Birodalommal” való ideológiai szinkronizálásról tanúskodott.

A sokrétű jogi keretek a függő szövetséges államban, Horvátországban is megalapozták az ottani német népcsoport aktív részvételét a háborúban: fokozott, *de facto* többnyire kötelező toborzás, különösen a *Waffen* SS-be, de a hazai fronton való aktív részvétel is jellemezte a képet.¹⁶⁰ Összesen a horvátországi német férfiak mintegy 20 százaléka harcolt a német háborúban a

¹⁵⁶ *Altgayer* (1897–1950) katonatisztként kezdte pályafutását osztrák-magyar hadseregben. A jugoszláv időszakban részt vett a Német-Sváb Kulturális Egyesület munkájában, majd a horvát Miniszterelnöki Hivatal államtitkára lett 1943 januárjában, és mindeközben *Waffen* SS tag volt. Dicsőítő hangnemben ír róla: KROTZ, Volksgruppenführer Altgayer 33. ff. Lásd hozzá: BETHKE, „Erweckung“ und Distanz 189. ff.

¹⁵⁷ Gesetzesdekret über Beamte und Angestellte deutscher Volkszugehörigkeit im öffentlichen Dienst (Törvényerejű rendelet a közszolgálati tisztviselőkről és a német állampolgárságú közszolgálati alkalmazottakról), amelyet a ZaöRV 1942–1943. évi számában is közzétettek (248. ff.). Figyelemre méltó, hogy a horvát államhoz és vezetőhöz való hűségnyilatkozatot meg kellett előznie a „német nemzetiséghez és Fővezetőhöz” való hűségnyilatkozatnak (4. § 2. oldal). A horvátországi német népcsoport 1941. május 8-i ideiglenes szervezeti szabályzata szerint a népcsoportvezetőnek „legfőbb döntéshozó és végrehajtó hatalma” volt a népcsoporton belül. Ezek és más rendelkezések megtalálhatók a 41/1. számú népcsoportvezetői rendeletben (*Verordnungsblatt 41/1 des Volksgruppenführers*). Idézi: RABL, Die Rechtsstellung der deutschen Volksgruppen in Kroatien 132–133.

¹⁵⁸ Különös figyelmet fordítottak nemcsak a német vezetőknévre, hanem a politikai hozzáállásra és a „faji megjelenésre” is. „Hazaáruló” vagy „aszociális” magatartás esetén a népcsoporthoz való tartozást akár „el is lehetett veszíteni”. A náci jogász *Rabl* szerint ugyanezt kellene alkalmazni, „ha egy német kúrtóan próbál kibújni a mai világban a nemzetisége által rá rótt különleges kötelességek teljesítése alól”. A legsúlyosabb szankcióként az érintett személyt „örökre ki lehet zárni a német nemzeti közösségből”. Lásd a népcsoportvezető 1941. október 14-i rendeletét a nemzetiségi hovatartozás elismeréséről (*Anordnung des Volksgruppenführers vom 14. 10. 1941 über die Anerkennung der Volkszugehörigkeit*) és radikális kommentárját: RABL, Die Rechtsstellung der deutschen Volksgruppen in Kroatien 132–133.

¹⁵⁹ A határozatot (94–95.) – számos más határozathoz hasonlóan – lásd: SATTLER, Die Deutsche Volksgruppe im Unabhängigen Staat Kroatien.

¹⁶⁰ STÖTZER, Ein Jahr Deutsche Volksgruppe in Kroatien 40.; LICHTENBERGER, Kriegsbeitrag der Deutschen Volksgruppe in Kroatien 33–34., 75–76.; MOSER, Das große Aufgebot 67–68.; BETHKE, Kroatien. Részletesen – a toborzás jogi keretének kezdetben lehetővé tevő („önkéntes egyesületek”), később kötelező jellegéről és a különböző német birodalmi hatóságok közötti nézeteltérésekről a központi toborzási kérdésekben lásd: SUNDHAUSEN, Zur Geschichte der Waffen-SS in Kroatien 176. ff.

csúcside szakban,¹⁶¹ végül pedig a horvátországi német népcsoport is a „*totális háborús erőfeszítésben*“ találta magát.¹⁶²

5. ábra: Horvátországi német propagandakiadvány Branimir Aligayer népcsoportvezető látogatásáról, aki 1941–1942 körül SS-egyenruhában és „német üdvözléssel“ lépett fel.

Összességében a horvátországi német népcsoport javára hozott jogszabály – ami Raschhofer korabeli értékelése szerint a „*legátfogóbb és legbőkezűbb népcsoportjogi szabályozást*“¹⁶³ jelentette – a „III. Birodalom“ szempontjából jelentős siker volt a náci népcsoportjog eszméinek átadása tekintetében.

4.5. Szerbia és a (Nyugat-) Bánát (1941-től)

A „dunai Európában“ a náci népcsoportjogi jogalkotás a nyugati Bánát mellett Szerbia katonai közigazgatási területével zárult le, amelyet szintén 1941-ben, Jugoszlávia „megsemmisülése“ után hoztak létre. Nem szuverén állam volt, hanem megszállt terület, német katonai parancsnokság és felügyelet alatt, amelyet egy bábkormány irányított.¹⁶⁴ Különösen a Bánátban volt erős a népi német befolyás.¹⁶⁵ Ezt biztosította például a belső közigazgatásról szóló 1941. június 27-i rendelet, amely

¹⁶¹ SPANNENBERGER, The Ethnic Policy of the Third Reich toward the Volksdeutsche in Central and Eastern Europe 67.

¹⁶² Mindenesetre ezt több írás is hangsúlyozta az 19-es évkönyvben (*Jahrbuch der Deutschen Volkgruppe 1944*) amelyet a népcsoportvezetés adott ki (lásd többek közt: 128.).

¹⁶³ RASCHHOFER, Entwicklung und Funktion des neuen Volksgruppenrechts 438.

¹⁶⁴ N. N., Serbien 64. ff.; SCHLARP, Wirtschaft und Besatzung in Serbien 1941–1944; MANOSCHEK, „Serbien ist judenfrei“; PORTMANN – SUPPAN, Serbien und Montenegro im Zweiten Weltkrieg 265. ff.

¹⁶⁵ VÖLKL, Der Westbanat 69. ff.

a közigazgatás, a joghatóság és a pénzügyek terén fontos német nemzetiségi együtt döntési jogokat állapított meg¹⁶⁶ és a német népcsoportnak különleges autonóm területi státuszt biztosított. A német nyelv hivatalos nyelvvé emelése a szerb mellett a Bánátnak „*túlnyomórészt német jelleget*“ adott.¹⁶⁷

Szerbiában, különösen a (nyugati) Bánátban több mint 150.000 német nemzetiségű lakos élt, így a paraszti karakterű népcsoport itt is az egyik legnagyobb nemzeti kisebbség volt.¹⁶⁸ Központi jelentősége a német katonai közigazgatás utasítására 1941. július 19-én kiadott, a szerbiai német népcsoport jogállásáról szóló rendeletnek (*Verordnung über die Rechtsstellung der deutschen Volksgruppe in Serbien*) volt. Ezt a szerbiai németiség „alaptörvényének” tekintett normát kétszer módosították¹⁶⁹ és erősen a horvát modellhez igazodott. Négy cikkelye a német népcsoportot köztestületként hozta létre, és „*a politikai, kulturális, gazdasági és szociális területen való tevékenység korlátlan jogát*“ (1. cikkely 2. bek.), valamint messzemenő kollektív jogokat biztosított. A német népcsoportnak a szerbekkel való átfogó egyenlőségét „*minden tekintetben*“ garantálták (4. cikkely). Az népcsoporthoz tartozásra vonatkozó szabályozást különösen hangsúlyozták. Ezáltal „*a tagságot már nem az egyén akarata, hanem a vérségi származás határozza meg*“,¹⁷⁰ ez azt jelentette, hogy a német népcsoportjog a „dunai Európa“ ezen részén is azon alapult, amit a „III. Birodalomban“ követeltek. Az a tény, hogy a többi német népcsoportra vonatkozó szabályozástól eltérően a jogállásról szóló rendelet (*Rechtsstellungsverordnung*, 1. cikkely 1. bek.) nem irányzott elő kifejezett felülvizsgálati jogot a népcsoportvezetés számára, nem tűnt zavarónak. A szakirodalom szellemében a népi listák az egyértelmű „*nemzeti határok*“ meghúzására szolgáltak. Az ún. népi listák arra szolgáltak, hogy – a vonatkozó szakirodalom szellemében – világos „*etnikai határokat*” húzzanak.¹⁷¹

Mint másutt, a népcsoportot egy ún. népcsoportvezető képviselte itt is. Ez a vezető saját normaalkotási és számos más jogkörrel rendelkezett a népcsoport tagjaival szemben, akiktől „*feltétel nélküli hűséget*“ és antiszemita programjának végrehajtását követelte.¹⁷² A hivatalban lévő Josef „*Sepp*“ Janko, egy fiatal jogász volt, aki Grazban tanult, bírósági titkárként dolgozott, és akit a Népi Német Közvetítőszerv nevezett ki új vezetői posztjára. A Jugoszláviai Németek Sváb-Német Kulturális Egyesületének (*Schwäbisch-Deutscher Kulturbund der Jugoslawiendeutschen*) vezetője volt egyébként már

¹⁶⁶ A rendeletet nyomtatásban közölte a ZaöRV 1941–1942. évi száma (623. ff.). A népi németek „*gazdasági és kulturális életének bővítését szolgáló keretnek*“ tekintették, lásd: RÖHM, Die derzeitige Rechtslage der Volksgruppe 21.

¹⁶⁷ RÖHM, Die derzeitige Rechtslage der Volksgruppe 21.; BEER, Ein Jahr Deutsche Volksgruppe im Banat und in Serbien 20., 21. A kívülálló az a téves következtetést vonhatná le, hogy a bánáti németek voltak az államalkotó nép, a többi népcsoport pedig a „*kisebbségek*“. A népcsoport tehát „*jelentős mértékben részt vett hazánk általános kormányzásában*“.

¹⁶⁸ BÖHM, Die deutschen Volksgruppen 231. ff. VÖLKL, Der Westbanat 63–64. A szerző szerint a Nyugat-Bánátban mintegy 120.000 népi német lakos élt (az 1941-es német népszámlálás szerint 130.000), azaz a népesség aránya több mint 20 % volt. Ezzel a németek a legnagyobb nemzeti kisebbséggé váltak, megelőzve a magyarokat és a románokat, a szerbek viszont a lakosság kevesebb mint 50 százalékát tették ki, lásd: PULS, Die Bedeutung der Schule in den deutschen Volksgruppen 1. A szerző szerint Szerbiában csak 70.000 ismerte el magát német nemzetiségűnek.

¹⁶⁹ Az 1941. 7. 19-i rendelet nyomtatásban megtalálható a ZaöRV 1942–1943. évi számában (253.), ahol a kiegészítése is olvasható (621–622.). A rendelet „alaptörvényként” szolgált a német népcsoport számára, lásd: N. N., Serbien 65.; valamint RÖHM, Die derzeitige Rechtslage der Volksgruppe 22.

¹⁷⁰ RÖHM, Die derzeitige Rechtslage der Volksgruppe 22.

¹⁷¹ BEER, Ein Jahr Deutsche Volksgruppe im Banat und in Serbien 20.

¹⁷² Lásd: BEER, Ein Jahr Deutsche Volksgruppe im Banat und in Serbien 20.; RÖHM, Die derzeitige Rechtslage der Volksgruppe 22. A népcsoportvezetés jogalkotási aktusai megjelentek nyomtatásban a következőkben: *Verordnungsblatt der Volksgruppenführung in Serbien und im Banat* (1943. szeptembertől: *Amtsblatt der Volksgruppenführung der Deutschen Volksgruppe im Banat und in Serbien*).

korábban is Jugoszláviában. A népcsoportvezetés, mint „*legfőbb hivatali és végrehajtó szerv*“ segítette őt.¹⁷³ A propaganda szerint ez a szerv egy „*vezetői apparátus (volt), amely felöleli az egész etnikai csoportot, és egységes szellemiségű és akarató politikai testté formálja*” azt.¹⁷⁴

Az „alaptörvény“ 5. cikkelye döntőnek bizonyult a német népcsoport „*népi fejlődési szabadsága*“ szempontjából. Eszerint garantálták számukra „*német nemzetiségük teljes megőrzését, a nemzetiszocialista életzemplélethez való ragaszkodást, eredeti nemzeti életük szabad kibontakozását, valamint a német anyanemzettel való nemzeti és kulturális kapcsolatok szabad kialakítását és fenntartását*“. A kisebbségnek „*joga volt a politikai, kulturális, gazdasági és társadalmi téren a zavartalan tevékenység kibontakoztatásához szükséges struktúrák (szervezetek), hivatalok és intézmények létrehozására*“. Az elégedett népcsoport-funkcionáriusok számára az ilyen messzemenő szabadságjogok „*először jelentettek jogi kiindulópontot az autonómiához, amelyre mindig is törekedtiünk*“, és „*függetlenséget az élet minden területén*“. Ezek képezték „*az állami szférától való messzemenő elkülönülés jogi előfeltételét*“, és elősegítették a nemzetiszocialista harmonizációt.

A népi német kiváltságok csúcsát azonban ezzel még nem érték el. A rendeletnek csak a 6. cikkelye hatalmazta fel a népcsoportot arra, hogy kötelező járulékokat, illetőleg népcsoportadót vessen ki. Így 1942 júliusának végén Janko népcsoportvezető rendeletet adott ki az iskolaadóról. Csak 1943-ban a népcsoport kereső tagjai és a német nemzetiségi vállalkozások által fizetett hozzájárulás a közvetlen állami adók 30%-át tették ki.¹⁷⁵

A 7. cikkely még ennél is tovább ment, és külön fegyelmi joghatóságot hozott létre. Ennek célja az volt, hogy a népcsoport azon tagjait szankcionálja, akik „*szavakkal vagy tettekkel sértik a német nép, a népcsoport vagy vezető német személyiségek becsületét és jó hírnevét*“, vagy „*nem követik a népcsoportvezető utasításait*“.¹⁷⁶ A maximális büntetés „*nevelőtáborban*“ letöltendő szabadságvesztés volt. Ezt a „*népbírósi rendelet*“ szabályozta, amellyel Janko népcsoportvezető 1942. február 28-án fegyelmi bíraskodást vezetett be. Ennek eredményeként a népcsoportvezetőség székhelyén létrehozták az Országos Népbíróságot.¹⁷⁷ A kortársak örültek a megvalósítás „*jó sikereinek*“, és annak, hogy a népcsoport belső ügyeit „*a saját néphez tartozó bírák bírálják el*“.¹⁷⁸ 1944. április 20-án rendeletet adtak ki a Német Népcsoport Állandó Választottbíróóságáról (*Verordnung über das ständige Schiedsgericht der Deutschen Volksgruppe*), amely kiterjesztette azt a polgári és kereskedelmi ügyekre.¹⁷⁹

Összefoglalva elmondható, hogy Szerbiában és a (nyugati) Bánátban is törvényesen teljesültek „*mindazok a pontok, amelyekre minden délkelet-európai német népcsoport hosszú évek óta*

¹⁷³ Deutsche Volksgruppe im Banat und in Serbien, Bericht über Kriegseinsatz und Leistungen unserer Heimatfront 5. Összegzően lásd: SUPPAN, Hitler – Beneš – Tito 1025–1026.

¹⁷⁴ Elégedett hangnemben írt: BEER, Ein Jahr Deutsche Volksgruppe im Banat und in Serbien 20. Szerinte a népcsoportvezetés szándékai befelé „*teljes mértékben érvényesültek*“.

¹⁷⁵ A rendelettel kapcsolatban: RÖHM, Die derzeitige Rechtslage der Volksgruppe 22. A számokra vonatkozóan lásd: Deutsche Volksgruppe im Banat und in Serbien, Bericht über Kriegseinsatz und Leistungen unserer Heimatfront 7.

¹⁷⁶ A joghatóság azonban nem vonatkozott „*a kifejezetten hivatalból üldözendő bűncselekményekre/cselekményekre*“. TILKOVSKY, Ungarn und die deutsche „*Volksgruppenpolitik*“ 256.

¹⁷⁷ RÖHM, Die derzeitige Rechtslage der Volksgruppe 22.; SUPPAN, Hitler – Beneš – Tito 1024–1025. A népcsoport saját Jogvédelmi Hivatala (*Amt für Rechtsschutz*) volt felelős az népcsoport saját bíraskodásának kialakításáért, a normatervezetek előkészítéséért, a közlöny szerkesztéséért és általában a jogi tanácsadás szolgáltatásokért, lásd: Deutsche Volksgruppe im Banat und in Serbien, Bericht über Kriegseinsatz und Leistungen unserer Heimatfront 47.

¹⁷⁸ RÖHM, Die derzeitige Rechtslage der Volksgruppe 22.

¹⁷⁹ VÖLKL, Der Westbanat 96–97.

törekedett,¹⁸⁰ sőt még néhány másik is. 1943-ban a helyi népcsoport sajtó- és propagandahivatala (*Amt für Presse und Propaganda*) elégedetten hangsúlyozta, hogy a „*dunai németek*“ történetében először a kisebbség „*szabadon és akadálytalanul fejlődhet*“ az új népcsoportjognak köszönhetően. Az az igény, hogy „*utat mutassanak a többi népcsoportnak és (...) a soknemzetiségű terület nemzeti problémáinak megoldásához*“,¹⁸¹ valamint az új jogbiztosítás egyértelműen megfelelt a kor követelményeinek. A „*szerb területek németjeinek nemzetiségi harca*“ ezzel „*teljesen új szakaszba lépett*“.¹⁸²

Hogy ezek a szavak nem ígértek túl sokat, és program lett belőlük, azt a német népcsoport feltűnően gyors és széleskörű intézményesülése bizonyította Szerbiában és a Bánátban. A népcsoportvezetés különböző hivatalokba szerveződött, mint például az Országos Pénztár, a jogvédelmi, oktatási, kulturális, testnevelési és közegészségügyi hivatalok. A Népjóléti Hivatal (*Amt für Volkswohlfahrt*) a nemzeti közösség eszméjét hívta életre, házassági kölcsönöket és nagycsaládosoknak járó prémiumokat nyújtott, és a „*népegészségügy*“ előmozdítását tűzte ki célul. A kiterjedt szociális gondoskodást a náci propagandával ötvözte.¹⁸³ Emellett számos tömegszervezet létezett, amelyek szintén a „*III. Birodalom*“ modelljeit utánozták: az olyan szervezetek, mint a Német Ifjúság (*Deutsche Jugend*), a Német Csapat (*Deutsche Mannschaft*), a Német Nőszövetség (*Deutsche Frauenschaft*) és a Német Munkaszolgálat (*Deutscher Arbeitsdienst*) mind a *Führer*-elv szerint szerveződtek. Propagandakiadványaikban gyakran büszkén számoltak be arról, hogy a népcsoport több mint 90 %-át lefedik.¹⁸⁴ A nemzetiszocialista világnézethez vezető úton „*egészen különleges nevelési feladatuk*“ volt.¹⁸⁵

A szerbiai és bánáti német népcsoport a gyakorlatban is megvalósította a teljes német népesség totalitárius nyilvántartásának igényét.¹⁸⁶ Emellett a birodalommal való konnacionális

¹⁸⁰ N. N., Serbien 64–65.

¹⁸¹ Deutsche Volksgruppe im Banat und in Serbien, Bericht über Kriegseinsatz und Leistungen unserer Heimatfront 4. Korábban már elhangzott, hogy a német népcsoportnak népi szempontból „*a Nyugat-Bánát keretein túlmutató történelmi küldetést kell teljesítenie*“.

¹⁸² N. N., Serbien 64–65.

¹⁸³ STAHL, Deutsche Volkswohlfahrt im Banat 30–31. (további utalásokkal). A Népjóléti Hivatal (*Amt für Volkswohlfahrt*) nemcsak üdülőtáborokat és szabadidős gyerektáborokat szervezett, hanem beteget szállított a birodalomba a jobb orvosi ellátás érdekében, „*népegészségügyi központokat*“, tuberkulózis-szanatóriumokat, szülészeti klinikákat, gyermekotthonokat, árvaházakat és öregotthonokat épített, és mindenféle szociális kérdésben kapcsolattartó pont volt. Deutsche Volksgruppe im Banat und in Serbien, Bericht über Kriegseinsatz und Leistungen unserer Heimatfront 44. ff.

¹⁸⁴ Pontosabb adatok itt találhatóak: Deutsche Volksgruppe im Banat und in Serbien, Bericht über Kriegseinsatz und Leistungen unserer Heimatfront 35–36. (a Német Csapatról), 36. ff. (a Német Nőszövetségről), 40. ff. (a Német Ifjúságról), 42. ff. (a Német Munkaszolgálatról).

¹⁸⁵ A népcsoportfőnök 1942. március 1-jei rendelete a Német Munkaszolgálat felállításáról: MAIER-HELMER, Der Arbeitsdienst – Schule der Nation 31.

¹⁸⁶ Az odavezető cél „*egy széles körű, az utolsó német településig terjedő közigazgatási apparátus felállítása*“ és „*az egész népcsoport korlátlan szervezeti nyilvántartása*“ látszólag megvalósul, lásd: Deutsche Volksgruppe im Banat und in Serbien, Bericht über Kriegseinsatz und Leistungen unserer Heimatfront 6. A hivatalokkal kapcsolatban: 5–6. Csak a bánáti népcsoportban 91 helyi csoport létezett, míg a Német Nőszövetségnek (állítólag több mint 40.000 német nemzetiségű nővel) és a rendőrségi jellegű Német Csapatnak mintegy 100 helyi csoportja. Német Csapatot egy SS-Obersturmführer hozta létre. Nem csak a partizánok elleni harcban vetettek be, és az 1942–1943-as évektől minden 18 és 40 év közötti német nemzetiségű férfi számára kötelező volt a tagság (35. ff.). A Német Ifjúság állítólag a német fiatalok közel 90 százalékát tette ki. A Kulturális Hivatal minden új kiadványt cenzúrának vetett alá, és felelős volt az „*egész világnézeti*

kapcsolatok jelentős elmélyítését szorgalmazták. „Egyenrangú tagjai lettünk német népünknek“, fogalmazott a népcsoportvezető 1943-ban egy rádióbeszédben, hangsúlyozva népcsoportjának a korabeli népi gondolkodás szerint kiemelkedő jelentőségű kapcsolódását az össznémet nemzeti közösséghez. Janko lelkesedve jelentette ki, hogy a „birodalommal való lépéstartás minden tekintetben (...) döntő tényező volt“ és – nyilvánosság szempontjából is¹⁸⁷ – a megvalósult.¹⁸⁸ A német népcsoportnak a „III. Birodalom“ mintáját követve kialakított struktúrái Szerbiában és a Bánátban ezért messzemenően kiépültek.

Emellett a náci indoktrináció felé vezető „fejlesztési munka“ is előre haladt. Itt is elégedettek voltak a gyors „sikerekkel“, annál is inkább, mert a népcsoportvezetőség politikai munkájuk „legfőbb feladatának“ kifejezetten az „egyénnek a közösségre, a mi világnézetiünknek megfelelő nemzetiszocialista közösségi rendre való nevelését“ tekintette.¹⁸⁹ A népcsoport kiadványai a vér és a föld („Blut und Boden“), a „faji“ kérdések és más tipikus nemzetiszocialista témákkal foglalkoztak, és számos egységük különösen nagy jelentőséget tulajdonított az a „világnézeti“ képzésnek.¹⁹⁰

Az iskolarendszert is alapjaiban átalakították a népi német elveknek megfelelően, amiben elsődleges szerepe az 1941 őszi iskolarendeletnek volt.¹⁹¹ A teljesen újonnan létrehozott német iskolákat elkülönítették magyar társaiktól: asszimiláció helyett disszimiláció, azaz népi elhatárolódás volt itt is a jelszó. Egy külön német iskolai alapítvány gondoskodott iskolafenntartóként a német iskolarendszer politikai irányultságáról, amelynek „új szellemisége“ az volt, hogy „személyi, nyelvi, tananyagbeli és tartalmi szempontból (...) minden idegen elemet eltávolítson az iskolából“. Ugyanez vonatkozott a felsőoktatásra is, ahol a népi német diákokat szisztematikusan a birodalmi oktatási intézményekbe küldték.¹⁹²

A német népcsoport náci népcsoportjog által történő mozgósítása többek között azzal járt, hogy a II. világháború alatt aktívan részt vettek a birodalmi-német katonai szolgálatban.¹⁹³ A népcsoportvezető által bevezetett általános katonai szolgálatra a 17 és 50 év közötti teljes férfi lakosságot besorozták. Ennek eredményeképpen sokan ténylegesen harcba vonultak, különösen

képzési programért: Jogosan ismerték fel, hogy mindez a nemzetiszocialista totalitás elvnek világos megvalósulását jelentette. Lásd: BEER, Ein Jahr Deutsche Volksgruppe im Banat und in Serbien 21.

¹⁸⁷ Ez például a *Banater Beobachter* című folyóiraton keresztül történt. Alcíme (*Kampfblatt der Deutschen Volksgruppe im Banat und in Serbien* / A bánáti és szerbiai német népcsoport harci lapja) alcíme és felirata (*Ehre, Blut und Boden* / Becsület, vér és föld) elárulta az ideológiai érintettségét.

¹⁸⁸ Josef Janko népcsoportvezető 1943. április 6-i rádióbeszédét idézi: Deutsche Volksgruppe im Banat und in Serbien, Bericht über Kriegseinsatz und Leistungen unserer Heimatfront 3. A Népcsoport Kulturális Hivatala (*Presse- und Propagandaamt der Volksgruppenführung*) minden új kiadványt elküldött a Birodalomba, és a „*Volksdeutsche Stunde*“ (Népi Német Óra) című rádióműsorral „a délkeleti németiség szócsövének“ nevezett propagandaműsort működtetett (17–18.). Az oktatás területén is szorosan együttműködtek a birodalommal, például a náci Németországból származó tanárok alkalmazásával vagy a népi németek számára a birodalomban szervezett képzésekkel (38.).

¹⁸⁹ BEER, Ein Jahr Deutsche Volksgruppe im Banat und in Serbien 20.

¹⁹⁰ Példa a Német Ifjúság, lásd: Deutsche Volksgruppe im Banat und in Serbien, Bericht über Kriegseinsatz und Leistungen unserer Heimatfront 42.

¹⁹¹ Verordnung über die Schulen der deutschen Volksgruppe im Banat vom 28. 09. 1941, melyet a ZaöRV 1942–1943. évi számában is közzétettek (254. ff.).

¹⁹² Összegzően lásd: RÖHM, Die derzeitige Rechtslage der Volksgruppe 22.; Deutsche Volksgruppe im Banat und in Serbien, Bericht über Kriegseinsatz und Leistungen unserer Heimatfront 22. ff. (idézet: 24.).

¹⁹³ A patetikus hangvételű véleményt lásd: JANKO, Deutsche Volksgruppe im serbischen Banat und in Serbien 143., 144.

azért, mert a népcsoportvezetés a nyilvánosságot ösztönözve azt hangsúlyozva, hogy „a háborús erőfeszítéseknek kell a középpontba kerülniük”.¹⁹⁴ A nem katonai jellegű katonai szolgálat, mint például az ellenőrzött „hadigazdaságra” való törvényes átállás, szintén ide tartozott.¹⁹⁵ Ugyanakkor a 7. SS hegyi hadosztály, a „Prinz Eugen” energikus toborzása is hozzájárult a Bánátban ahhoz,¹⁹⁶ hogy a *Waffen* SS nagy részét népi németek tették ki.¹⁹⁷ Az egység különösen brutálisan járt el, és számos háborús bűncselekményért volt felelős. A hazatérő sebesült német nemzetiségi katonákról sajátos módon gondoskodtak: *Janko* népcsoportvezető elrendelte, hogy az „árjásított” vagyontárgyakat, amelyek nagy része amúgy is a német nemzetiségi csoporthoz és a birodalomhoz folyt be,¹⁹⁸ különösen közöttük kell szétosztani.¹⁹⁹

Összességében a népi német propagandahivatal – nem meglepő módon – arra a következtetésre jutott, hogy a rendelet rendelkezései olyan szervezeti kereteket teremtettek Szerbiában és a (nyugati) Bánátban is, „amelyek jelentőségét a jövőbeli fejlődés szempontjából nem lehet eléggé hangsúlyozni”,²⁰⁰ és amely „biztosította a népcsoport további fejlődését ezen a területen”. Rövid idő alatt „igazán jelentős eredményeket” értek el, különösen a szoros, egységes szervezet²⁰¹ és az európai újjászervezésben való együttműködés tekintetében.²⁰² Tény, hogy a törvény segítségével a

¹⁹⁴ Deutsche Volksgruppe im Banat und in Serbien, Bericht über Kriegseinsatz und Leistungen unserer Heimatfront 7. ff. Jelentős természetbeni és pénzbeli adományokról (1943-ig állítólag több mint 9 millió birodalmi márka), több mint 500.000 „katonacsomagról” és jelentős mezőgazdasági adományokról volt szó a „III. Birodalom” számára. A jelentősen kibővített Népi Német Országos Gazdahivatal (*volksdeutsches Landesbauernamt*) például „munkájával hozzá akart járulni ahhoz, hogy a Bánát teljes mértékben teljesítse háborús feladatát”. A népcsoport háborús gazdaságáról és a birodalmi szervek, mint például a Birodalmi Élelmészeti Hivatal (*Reichsnährstand*) aktív támogatásáról a fontos mezőgazdasági ágazatban lásd: 28. ff. Bár a propaganda idealizálásait természetesen mindig meg kell kérdőjelezni, a nyújtott támogatásról szóló pontos információkról feltételezhető, hogy a lényegét tekintve pontosak voltak. Lásd továbbá a népcsoportvezető írását: JANKO, Zum Geleit 19.

¹⁹⁵ A német nemzetiségűek német hadigazdaságba való integrációjára (például a mezőgazdasági „termelési harci” révén), a sebesült német katonák ellátására, a birodalmi német szervezeteknek, például a Német Vöröskeresztnek és a Téli Segélyszervezetnek szánt adományokra, valamint a „Heimatfront” ruházati és számos más gyűjtésre való hivatkozással lásd a következőt: BEER, Ein Jahr Deutsche Volksgruppe im Banat und in Serbien 20.

¹⁹⁶ Ez volt az első a háború végére Délkelet-Európában felállított négy *Waffen* SS hadosztály közül. A németek keleti vereségeire válaszul hozták létre, és új katonák mozgósítását célozta. A népi német egységek nem voltak döntő hatással a háború menetére. Azonban a birodalom nemzetek feletti, népi alapú délkeleti terjeszkedését hűen megjelenítették. Lásd: CASAGRANDE, „Unsere Gegner haben uns als Deutsche kennengelernt” 161. ff.; JAKIR, Die 7. SS-Gebirgs-Division „Prinz Eugen“ in Dalmatien 369. ff.; ZAUGG, Rekrutierungen für die Waffen-SS in Südosteuropa 65. ff. Az elnevezés *Savoyai Eugén* hercegre utal, akit az oszmán uralom alóli felszabadítóként, a keresztény Nyugat védelmezőjeként, valamint a német dominancia és a délkelet-európai német népi betelepülés megszélyesítőjeként dicsőítettek. Lásd: PRAEBST, Eugenio von Savoy 36. ff.

¹⁹⁷ Lásd hozzá: BÖHLER – GERWARTH, Non-Germans in the Waffen-SS 1. ff.

¹⁹⁸ A pontosabb számokat lásd: VÖLKL, Der Westbanat 170. ff.

¹⁹⁹ Az „árjásítást” Szerbiában a birodalmi német gazdasági meghatalmazottal szoros együttműködésben hajtották végre. A népcsoport vezetése létrehozta a *Trenband* AG-t a lefoglalt zsidó ingatlanok, vállalatok és egyéb vagyontárgyak kezelésére. Ez elsősorban a hadirokkantokról és a túlélő eltartottokról, de a partizánharcban érintett „néptársakról” is gondoskodtak. Deutsche Volksgruppe im Banat und in Serbien, Bericht über Kriegseinsatz und Leistungen unserer Heimatfront 31–32.

²⁰⁰ Deutsche Volksgruppe im Banat und in Serbien, Bericht über Kriegseinsatz und Leistungen unserer Heimatfront 32.

²⁰¹ RÖHM, Die derzeitige Rechtslage der Volksgruppe 22.

²⁰² BEER, Ein Jahr Deutsche Volksgruppe im Banat und in Serbien 20–21.

„népcsoportunk (...) mindig méltóan állt a birodalomban élő bonfítársaink mellé, és ezzel azt hirdette, hogy egy vérből való (vagyunk)”, és hogy „ugyanaz a sorsközösség hordoz bennünket“ – adott hangot a lelkesedésének Janko népcsoportvezető.²⁰³ A náci népcsoportjog átadása mindezek következtében Szerbiában és a (nyugati) Bánátban is messzemenő és jogon kívüli következményekkel járt, különösen az ottani német nemzetiségűek háborús mozgósítása szempontjából.

5. Összehasonlító elemzés és következtetések

A náci népcsoportjog összehasonlításakor a „dunai Európa“ minden részében azonos ideológiai irányvonal tapasztalható. A német kisebbségek messzemenő nácivá tételének a jogi keretét képezte a „III. Birodalom“ terjeszkedésének csúcspontjában a náci népcsoportjog, ami – nemzetiszocialista eszmével beolva – széleskörű biztosítékokkal erősítette meg a német nemzeti közösséget és az adott népcsoport népi-kollektív közösségi struktúráját: a legfontosabb jogi követelmények, amelyeket szinte valamennyi vizsgált államban megvalósítottak, mindenekelőtt a német népcsoport közjogi testületté való alakítása, a birodalomhoz való kónacionális kötődés fenntartásának biztosítása és a német nemzetiségi öngazgatás széleskörű kialakítása volt. Ez utóbbit azonban csak attól az államtól való nagyobb eltávolodásként lehetett értelmezni, ahol az adott népcsoport élt – miközben a „Nagynémet Birodalom“ külső befolyása minden korábbinál erősebbé vált. Meg kell még említeni a saját népi német iskolarendszer létrehozását és a birodalom által kinevezett, a nemzetiségi csoportok tagjai felett széleskörű jogkörrel rendelkező népcsoportvezető beiktatását. A jogszabályok rendszerint messzemenő jogegyenlőséget biztosítottak a német népcsoport számára az államot irányító néppel – de nem a többi, hátrányos helyzetű nemzeti kisebbséggel, amelyekkel szemben inkább távolságot tartottak fenn. A népi hovatartozás tisztázásának módja is szabályozva volt, általában az egyéni megvallás elvének elfogadásával, de a népcsoportvezetésnek a jóváhagyási joga mellett. A széleskörű jogokért cserébe hangsúlyozták a népcsoport lojalitását a lakóhelye szerinti államhoz, gyakran – az egyébként kizárólagos jogosultságokkal rendelkező – népcsoport egyetlen kötelezettségeként.

Másrészt azonban a végrehajtás tekintetében felismerhetők különbségek is, például a népcsoport sajátos jogállása, az újonnan létrehozott népi német intézmények hatásköre, de az adott népcsoportvezetőnek hatásköre és az állami vezetésben való részvétele tekintetében is. A nemzetiszocialista népi német pártok és a nemzetiszocialista jelképek védelmére, valamint a nemzeti kataszter létrehozására vonatkozó rendelkezések nem voltak azonosak. Az eltérések leginkább a birodalom és az adott szövetséges állam közötti viszony sajátosságaival, valamint a Németország által gyakorolt nyomás eltérő kezelésével magyarázhatók.²⁰⁴ Míg a náci népcsoporttörvények végrehajtása a birodalomtól különösen függő Horvátországban és Szerbiában, illetve a (nyugati) Bánát területén egyaránt rendkívül széleskörű volt, addig a magabiztosabb Magyarország felé kevésbé volt erőteljes a népcsoportjog átadása. A fent vázolt egyértelmű ideológiai alaptendencia azonban minden esetben fennállt.

²⁰³ JANKO, Volkwerdung der Deutschen in Südslawien 18.

²⁰⁴ Bár nincs jogi fókusz, de összességében tanulságos a következő kötet: OLSCHOWSKY – LOOSE, Nationalsozialismus und Regionalbewusstsein im östlichen Europa.

A korabeli német irodalom többnyire teljes meglegedettséget fejezte ki a kodifikációs sikerekkel kapcsolatban: a *Nation und Staat (Nemzet és Állam)* című vezető folyóirat például úgy méltatta az új népcsoportjogot, mint egy „óriási forradalom” kifejeződését, amelynek hatótávolsága „a legvadabb álmokat is felülmúlta (...)”.²⁰⁵ Ez különösen igaz volt a legnagyobb német népcsoporttal rendelkező, központi államoknak a nagynémet térségbe való – elvárt – bevonására. A náci népcsoport-jogalkotásban nem csak új, „a tengelyhatalmak kegyelméből félig szuverén entitások” jöttek létre²⁰⁶ mint Szlovákia, Horvátország vagy Szerbia és a (nyugati) Bánát, ami a birodalom által ellenőrzött katonai közigazgatási terület volt, bár az átalakítás ezeken a birodalomtól függő területeken különösen messzemenő volt. A náci jogátruházás ezen felül olyan régebbi államokra is kiterjedt, mint Magyarország és Románia. A náci Németország 1940-ben még nemzetközi szerződéseket is kötött velük a népcsoportok kérdésében, miközben egyébként a birodalom nyomására a belföldi jogi normákon keresztül történő jogátruházás dominált. Az érintett államok mindegyike csatlakozott a háromhatalmi és antikomintern egyezményekhez, azaz a tengelyszövetség része volt.²⁰⁷

A náci népcsoportjog tehát a „III. Birodalomtól” délkeleti irányba történő messzemenő és következményekkel bíró – egyoldalú – jogátruházást jelentett. Ez annak a politikai nyomásnak az eredménye volt, amelyet „Nagy-Németország” hegemonként Európa e részén képes volt gyakorolni a szövetséges és függő államokra. Ez a szabályozás Európa újjászervezése során a kívánt rendszerváltást is megtestesítette, nevezetesen a „liberális” genfi kisebbségi jog felváltását az új nemzetiszocialista népcsoportjoggal, mint népi megoldással. A náci jogászok fontos ötletgazdaként, jogi tanácsadóként és kommentátorként működtek közre a kiterjedt új népcsoportjogban. Ez az átvitel nem alapult semmilyen, magában a birodalomban érvényes pozitív jogon, azaz nem léteztek az új népcsoportjog szellemében törvények vagy rendeletek az „idegen-népi” kisebbségekre, például a lengyel, a szorb vagy a dán kisebbségre vonatkozóan. Ehelyett az „exportjavak” csupán a náci jogtudomány fogalmai voltak.

A „dunai Európa” egyes jogi rendelkezései azonban túlmutattak a náci jogászok követelésein is: a legfontosabb példák erre a nemzetiszocialista érzelmek, a náci pártok és a hozzájuk tartozó szimbolika kifejezett védelme, a népcsoportvezetők központi szerepvállalása, valamint a szervezett népcsoportokban egyesült népi németek tevékenysége volt a *Waffen* SS-ben és a *Wehrmacht*-ban. Mindezek csak ennek a „forradalmi változás(nak az) állapotában” találhattak kifejeződésre.²⁰⁸ Ráadásul a jogászok követeléseinek katalógusában nem szerepelt egyes népcsoportok a birodalomba történő kényszer-betelepítésének a programja („*Haza a birodalomba*” – „*Heim ins Reich*”),²⁰⁹ ami különösen 1939 őszétől, Hitler európai etnikai viszonyok újjászervezéséről szóló beszédét követően fogalmazódott meg. A „németiség ezen előőrseit” feláldozták a tömörebb népi német nemzetiségi települési tömb kialakítása érdekében. A tudomány és népcsoport szerzők régóta fennálló követeléseitől való eltérés oka valószínűleg az volt, hogy a „III. Birodalom” hegemon uralma alatt a „dunai Európában” feltárult ez a gyakorlati lehetőség. Ez utóbbit a német

²⁰⁵ BRUNNER, Volksdeutsche Wende im südeuropäischen Raum 367.

²⁰⁶ BROSZAT, Németország – Magyarország – Románia 46.

²⁰⁷ Ez Szerbiára és a Bánátra valószínűleg csak azért nem vonatkozott, mert ott német megszállás volt.

²⁰⁸ RONNEBERGER, Gedanken zum Volksgruppenproblem 195.

²⁰⁹ Ehhez több más helyett további utalásokkal LENIGER, Nationalsozialistische „Volkstumsarbeit“ und Umsiedlungspolitik 43. ff.

nagyter részének tekintették, amelynek keretében Európa népi alapú újjászervezése a náci birodalom égisze alatt történt volna meg. A német népcsoportok tárgyasításának példáját különösen a részleges kitelepítések jelentették, amelyek valójában ellentmondtak a kisebbségek önértékének. Mindez a jogi megerősítésük ellenére történt, és ezért paradoxonként jelent meg. A náci állam és jogászai többször követelték a német népcsoportok jogi státuszának és valódi autonómiájának a biztosítását más országokban, és ezt végül szinte mindenhol el is érték a „dunai Európa” területén, a „III. Birodalom” esetében azonban nem ez volt a helyzet: ebben a viszonyban a beolvasztott népcsoportok nagyrészt a „Nagynémet Birodalom” parancsainak egyszerű címzettjei maradtak. Ebben a tekintetben nem különböztek a délkeleti szatellitállamoktól, és a népcsoportjog etatistaellenes, népi forradalmáról szóló népszerű fantáziákkal ellentétben nem jelentek meg a nemzetközi jogi gyakorlatban.

A *Carl Schmitt* és mások által elképzelt és jogilag legitimált, német dominanciájú „nagyteren” (*Großraum*) kívül azonban nem született megfelelő népcsoporti jogalkotás. Így különösen a Szovjetunióban élő több millió volgai német, de az Olaszországban élő dél-tiroli németek is kimaradtak. A tisztán belső, a nagy területre vonatkozó jogalkotást tehát a birodalom diffúz, a jogtudomány által csak a nagytérségre posztulált konnacionális beavatkozási jogának példaként tekintett. Ebben a tekintetben a nemzetiszocializmus nemcsak transznacionálisan (*transnational*) sugározott ki, hanem Európa náci újjászerveződése²¹⁰ során jelentős mértékben konnacionális (*konnational*) is, azaz a birodalomoldaláról a német népcsoportok felé irányult.

Amint a megvizsgált normák következményei mutatják, valamennyi tárgyalt országban a német népcsoportok nemzetiszocialista harmonizálása ment végbe úgy, hogy azt a birodalom kényszerítette ki. A náci népcsoportjog alapján mindenütt átfogó – bár némileg eltérő – szervezeti struktúra alakult ki. A „III. Birodalom” nemzetiszocialista modelljei szándékos utánzásának az volt a célja, hogy intézményesen garantálja az élet minden területének totalitárius lefedettségét.²¹¹ A gyakorlatban az új német népcsoportjog népi német „államokat” eredményezett a „dunai Európa” államaiban, amelyek a birodalom tényleges határain kívül, „*kis III. Birodalmaként*” vagy a náci Németország „*ötödik gyarmataiként*” („*fünfte Kolonnen*”) működtek. Minden vizsgált országban létezett egy népi német központi szervezet, amely kizárólagos képviselettel bírt, és amelynek élén a *Führer*-elv szerint a népcsoportvezető állt. Ez koordinálta (megfelelő jogi háttérrel) az adott nemzetiségi német tömegszervezeteket, miközben intenzíven használta a náci szimbolikát. A széles körű disszimilációs program „*népi német párhuzamos társadalmak*” létrehozásához vezetett.²¹² A Népi Német Közvetítőszerv (*Volksdeutsche Mittelstelle*), a „III. Birodalom” nemzetiségi politikáért felelős központi hatósága ezekre a folyamatokra jelentős befolyást gyakorolt. Összességében a német népcsoportjogi elképzelések erőltetése Európa nagy német kisebbségekkel rendelkező részein, ami a két világháború közötti időszakban elképzelhetetlen lett volna, újabb bizonyítékot szolgáltatott a

²¹⁰ Európa újjászervezéséhez való kapcsolódásról lásd: RASCHHOFER, *Entwicklung und Funktion des neuen Volksgruppenrechts* 444: „Így az új népcsoportjog [...] strukturális összefüggésben jelenik meg a Cseh- és Morva Protektorátus, a „Nebenland” (Mellékörszág) általános kormányzatával és az Ostland-on (Keleti-Ország) belüli átszervezés jogi alakzataival, mint olyan területen, ahol a politikai egység államról birodalomra történő szerkezeti átalakulása különösen nyilvánvaló.”

²¹¹ Nem jogi szempontból, de összességében hasonló vélemény: SPANNENBERGER, *The Ethnic Policy of the Third Reich toward the Volksdeutsche in Central and Eastern Europe* 56. ff.

²¹² Jugoszláviával kapcsolatban lásd a Kelet-Európa történetével foglalkozó művet: BETHKE, *Deutsche und ungarische Minderheiten in Kroatien und der Vojvodina* 381.

„Nagynémet Birodalom“ hegemon magatartásáról a határaitól délkeletre. Nyilvánvaló azonban, hogy ennek a konnacionális imperializmusnak nem kellett feltétlenül együtt járnia más államok területeinek bekebelezésével. Sokkal inkább megelégedett azzal, hogy az ottani német nemzetiségűekhez (akiknek korábban egyébként kevés kapcsolatuk volt a Birodalommal) a jog eszközeivel biztosított személyi hozzáférést. A terv szerint haladó „Nagynémet Birodalom“ szempontjából ezeket a struktúrákat különösen katonai célokra lehetett kiválóan felhasználni a „*totális háborúban*“ a *Himmler* által posztulált „*népi sorozástól*“ kezdődően a nemzetek feletti német népközösség érdekében történő átfogó mozgósításig.²¹³

Mi volt tehát végső soron a náci népcsoportjog funkciója? Eredetileg a kelet-közép-európai és délkelet-európai német kisebbségek védelmére és megőrzésére hívták életre, de a „III. Birodalom“ befolyása alatt szándékosan homályosan tartott tartalmú „*jogi lehetőség*” vált a német népcsoportok transznacionális harmonizálása, jogszerű nácizálása és végül a háborúban való bevetése érdekében. Európa II. világháború alatti népi-nemzetiszocialista újjászervezésének ez a része végső soron a „dunai Európa“ német népcsoportjainak utolsó nagy mozgósítását jelentette, mielőtt a háborút követően sok helyen megkezdődött tömeges menekülésük és kitelepítésük.

Felhasznált források és irodalom

- ACKER, Stephan: Die slowakische Verfassung in nationalitätenrechtlicher Schau. Nation und Staat 1939–1940. sz. 254–261.
- ALBRECHT, Timo Marcel: Die rechtliche Lage der deutschen Minderheit im Ungarn der Horthy-Ära. Diké 2019/2. sz. 19–36.
- ALBRECHT, Timo Marcel: Das deutsch-ungarische Volksgruppenabkommen von 1940 als Ausdruck des NS-Volksgruppenrechts. Diké 2021/2. sz. 67–95.
- B., Siegmund: Erwägungen zum deutsch-polnischen Uebereinkommen vom 5. November 1937. Kulturwehr 1938. sz. 1–5.
- BARBIAN, Jan-Pieter: „Kulturwerte im Zeitkampf“. Die Kulturabkommen des Dritten Reichs als Instrumente nationalsozialistischer Außenpolitik. In: BARBIAN, Jan-Pieter (szerk.): Kultur als Spiegelbild der Gesellschaft in Deutschland. Hannover 2021, 67–109.
- BARTULIN, Nevenko: The Racial Idea in the Independent State of Croatia. Origins and Theory. Leiden 2014
- BASCH, Franz: Aus der Arbeit der Deutschen Volksgruppe in Ungarn. Jahrbuch der Deutschen Volksgruppe in Rumänien 1944. sz. 148–150.
- BEER, Josef: Ein Jahr Deutsche Volksgruppe im Banat und in Serbien. In: JANKO, Sepp (szerk.), Kalender der Deutschen Volksgruppe im Banat und in Serbien für das Jahr 1943. Großbetschkerek 1942. sz. 20–21.
- BEER, Mathias: Deutsche in Rumänien 1918–1945. Von regionalen Minderheiten zur gleichgeschalteten „Volksgruppe“. In: Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde/Landesarchiv Baden-Württemberg (szerk.): Brechungen. Willy Prager. Rumänische Bildräume 1924–1944. Ostfildern 2007, 67–78.
- BETHKE, Carl: „Erweckung“ und Distanz. Aspekte der Nazifizierung der „Volksdeutschen“ in Slawonien 1935–1940. In: HAUSLEITNER, Mariana – ROTH, Harald (szerk.): Der Einfluss von Faschismus und Nationalsozialismus auf Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa. München 2006, 183–217.
- BETHKE, Carl: Deutsche und ungarische Minderheiten in Kroatien und der Vojvodina 1918–1941. Identitätswürfe und ethnopolitische Mobilisierung. Wiesbaden 2009
- BETHKE, Carl: Kroatien. OME-Lexikon 2014 (2021. 09. 02.), <https://ome-lexikon.uni-oldenburg.de/laender/kroatien>

²¹³ Lásd: HÖRDLER, „Volksdeutsche Ss-Freiwillige“ aus Südosteuropa 345. ff.; SUNDHAUSSEN, Zur Geschichte der Waffen-SS in Kroatien 176. ff.

- BINDSCHEDLER, Rudolf L.: Neue Entwicklungen des Völkerrechtes. Neue Schweizer Rundschau 1943–1944. sz. 290–305.
- BODENSIECK, Heinrich: Volksgruppenrecht und nationalsozialistische Außenpolitik nach dem Münchener Abkommen 1938. Zeitschrift für Ostforschung 1958. sz. 502–518.
- BÖHLER, Jochen – GERWARTH, Robert: Non-Germans in the Waffen-SS: An introduction. In: BÖHLER, Jochen – GERWARTH, Robert (szerk.): The Waffen-SS. A European History. Oxford 2017, 1–15.
- BÖHM, Johann: Das Nationalsozialistische Deutschland und die Deutsche Volksgruppe in Rumänien 1936–1944. Das Verhältnis der Deutschen Volksgruppe zum Dritten Reich und zum rumänischen Staat sowie der interne Widerstreit zwischen den politischen Gruppen. Frankfurt am Main 1985
- BÖHM, Johann: Die deutschen Volksgruppen im Unabhängigen Staat Kroatien und im serbischen Banat. Ihr Verhältnis zum Dritten Reich 1941–1944. Frankfurt am Main 2012
- BÖHM, Johann: Einfluss des Nationalsozialismus auf die Presse der deutschen Volksgruppen in Rumänien, Ungarn und Jugoslawien. Zeitungsstrukturen und politische Schwerpunktsetzungen. Frankfurt am Main 2016
- BOEHM, Max Hildebert: Das eigenständige Volk. Volkstheoretische Grundlagen der Ethnopolitik und Geisteswissenschaften. Göttingen 1932
- BRANDSCH, Rudolf: Rechtsgrundlagen der deutschen Volksgruppe in Rumänien. ZocR 1935–1936. sz. 262–280.
- BRASCHEL, Stefan: Leibesübung – Charakterbildung und Wehrerziehung. Die vormilitärische Ausbildung der Deutschen Jugend. Jahrbuch der Deutschen Volksgruppe im Unabhängigen Staate Kroatien 1944. sz. 125–127.
- BROSZAT, Martin: Heranziehung von slowakischen Staatsbürgern deutscher Volkszugehörigkeit zum Dienst in der Waffen-SS. In: Gutachten des Instituts für Zeitgeschichte. München 1958, 412–417.
- BROSZAT, Martin: Deutschland – Ungarn – Rumänien: Entwicklung und Grundfaktoren nationalsozialistischer Hegemonial- und Bündnispolitik 1938–1941. Historische Zeitschrift 1968. sz. 45–96.
- BRUNNBAUER, Ulf: Südosteuropa. OME-Lexikon 2012 (2021. 11. 05.)
<https://ome-lexikon.uni-oldenburg.de/begriffe/suedosteuropa>
- BRUNNER, Heinz: Biologische und soziologische Streiflichter auf das Südostdeutschtum. Nation und Staat 1939–1940. sz. 362–371.
- BRUNNER, Heinz: Volksdeutsche Wende im südosteuropäischen Raum. Nation und Staat 1941–1942. sz. 358–368.
- CALIC, Marie-Janine: Die Deutsche Volksgruppe im „Unabhängigen Staat Kroatien“ 1941–1944. In: HAUSLEITNER, Mariana (szerk.): Vom Faschismus zum Stalinismus: Deutsche und andere Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1941–1953. München 2008, 11–22.
- CASAGRANDE, Thomas: „Unsere Gegner haben uns als Deutsche kennengelernt“. Die 7. SS-Freiwilligen-Gebirgsdivision „Prinz Eugen“ – eine volksdeutsche Kampfformation als nationalsozialistisches Herrschaftsinstrument. In: SCHULTE, Jan Erik – LIEB, Peter – WEGNER, Bernd (szerk.): Die Waffen-SS. Neue Forschungen. Paderborn 2014, 161–178.
- CERCEL, Cristian: Rumänien. OME-Lexikon 2013 (2021. 02. 12.), <https://ome-lexikon.uni-oldenburg.de/p32633>
- DELETANT, Dennis: Hitler's Forgotten Ally. Ion Antonescu and His Regime, Romania 1940–1944. Basingstoke 2006
- DEPNER, Willi: Die „Deutsche Jugend“. Jahrbuch der Deutschen Volksgruppe in Rumänien 1942. sz. 107–113.
- Deutsche Volksgruppe im Banat und in Serbien – Presse- und Propagandaamt der Volksgruppenführung (szerk.): Bericht über Kriegseinsatz und Leistungen unserer Heimatfront. Betschkerek 1943
- Deutscher Bundestag – Wissenschaftliche Dienste (szerk.): Kriterien für die Anerkennung nationaler Minderheiten, WD 3 - 3000 -067/09 (2009. 03. 24.) Berlin 2009
- Deutscher Bundestag – Wissenschaftliche Dienste (Hrsg.), Rechte der polnischen Minderheit im Deutschen Reich, WD 3 - 3000 - 181/16 (2016. 07. 28.) Berlin 2016
- DIERSSEN, Hanns: Die deutsche Volksgruppe in Kroatien. Nation und Staat 1940–1941. sz. 411–414.
- DRESS, Hans: Slowakei und faschistische Neuordnung Europas 1939–1941. Ost-Berlin 1972
- DROST, Heinrich: Probleme deutscher Völkerrechtswissenschaft. ARSP 1938–1939. sz. 486–497.
- DUKA ZÓLYOMI, Norbert: Die gesetzliche Regelung der Nationalitätenfrage in der Slowakei. Donauropa 1943. sz. 445–448.
- DUKA-ZÓLYOMI, Norbert: Die Rechtsschöpfung in der Slowakei. Donauropa 1942. sz. 742–745.
- EISLER, Cornelia: Auslandsdeutschtum. OME-Lexikon 2015 (2021. 07. 13.)

- <https://ome-lexikon.uni-oldenburg.de/p32850>
- FAHLBUSCH, Michael: Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik? Die „Volksdeutschen Forschungsgemeinschaften“ von 1931–1945. Baden-Baden 1999
- FISCHER, Rudolf: Deutschland und Ungarn. Volk und Reich 1942. sz. 380–382.
- FREY, Konrad: Das Lebensrecht des deutschen Volkes außerhalb der deutschen Staatsgrenze und seine Ausgestaltung im Volksgruppenrecht der Nachkriegszeit. Erlangen 1937
- FREYTAGH-LORINGHOVEN, Axel Freiherr von: Völkerrechtliche Neubildungen im Kriege. Hamburg 1941
- FREYTAGH-LORINGHOVEN, Axel Freiherr von: Zwei Volksgruppenschutzverträge. Europäische Revue 1941. sz. 7–9.
- GELLÉRT, Andor: Umbruch in der Nationalitätenfrage. Donauropa 1943. sz. 30–39.
- GÖRLICH, Frank: Volksdeutsche Mittelstelle (VoMi). OME-Lexikon 2014 (2021. 01. 05.)
<https://ome-lexikon.uni-oldenburg.de/p32870>
- GOLDSCHMIDT, Georg: Vom Minderheitenrecht zum Volksgruppenschutz. Deutscher Volksbote 1940. 10. 27-i sz.
- GONDA, Gábor – SPANNENBERGER, Norbert (szerk.): Minderheitenpolitik im „unsichtbaren Entscheidungszentrum“. Der „Nachlass László Fritz“ und die Deutschen in Ungarn 1934–1945. Stuttgart 2014
- GRATZ, Gustav: Deutschungarische Probleme. Budapest 1938
- GREWE, Wilhelm: Südöstliche Perspektiven und „Gesamtregelung“. Europäische Revue 1938. sz. 58–61.
- GREWE, Wilhelm: Das Volksgruppenrecht der Wiener Protokolle. Monatshefte für Auswärtige Politik 1940. sz. 768–772.
- GROH, Kathrin: NS-Volksgruppenrecht. In: FAHLBUSCH, Michael – HAAR, Ingo – PINWINKLER, Alexander (szerk.): Handbuch der völkischen Wissenschaften. 2. rész. Berlin 2017², 1080–1089.
- GROTMANN, Richard: Die Rechtslage der deutschen Volksgruppe in Ungarn. Gießen 1942
- GÜRKE, Norbert: Der Nationalsozialismus, das Grenz- und Auslandsdeutschtum und das Nationalitätenrecht. Nation und Staat 1932–1933. sz. 7–30.
- GÜRKE, Norbert: Volk und Völkerrecht. Tübingen 1935
- GUŠTIN, Damijan – PREBILIĆ, Vladimir: Die Rechtslage der deutschen Minderheit in Jugoslawien 1944 bis 1946. In: KITTEL, Manfred et al. (szerk.): Deutschsprachige Minderheiten 1945. Ein europäischer Vergleich. München 2007, 297–346.
- HALTENBERGER, Michael: Die geographischen Grundlagen Donauropas. Donauropa 1944. sz. 1–8.
- HASSELBLATT, Werner: Die politischen Elemente eines werdenden Volksgruppenrechts. JAKDR 1938. sz. 13–24.
Hugo: Mitteleuropa, Donauropa, Südosteuropa. Volkstum im Südosten 1941. sz. 173–176.
- HENLEIN, Konrad: Die Forderungen der Sudetendeutschen Partei an den tschechoslowakischen Staat. Volk und Reich 1938. sz. 346–347.
- HENNING, Emil: Die Tausend-Mann-Aktion. Eine Dokumentation über die ersten Freiwilligen der Waffen-SS aus Rumänien. Farchant 1994
- HILLGRUBER, Andreas: Hitler, König Carol und Marschall Antonescu. Die deutsch-rumänischen Beziehungen 1938–1944. Wiesbaden 1954 (1965²)
- HOENSCH, Jörg K.: Die Slowakei und Hitlers Ostpolitik. Hlinkas slowakische Volkspartei zwischen Autonomie und Separation 1938/1939. Köln 1985
- HÖRDLER, Stefan: „Volksdeutsche SS-Freiwillige“ aus Südosteuropa. Rekrutierung, Einsatz und Gewalt 1941–1945. In: OLSCHOWSKY, Burkhard – LOOSE, Ingo (szerk.): Nationalsozialismus und Regionalbewusstsein im östlichen Europa. München 2016, 345–367.
- HOHLFELD, Klaus (gond.): Die Zeit der nationalsozialistischen Diktatur 1933–1945. Aufbau und Entwicklung 1933–1938, IV. kötet. In: HOHLFELD, Johannes (szerk.): Dokumente der Deutschen Politik und Geschichte von 1848 bis zur Gegenwart. Berlin 1954
- HUGELMANN, Karl Gottfried: Die Gesetzesinitiative der Sudetendeutschen Partei im Prager Parlament. AöR 1937. sz. 58–80.
- HUGELMANN, Karl Gottfried: Der völkische Staat und der Reichsgedanke. Deutsche Rechtswissenschaft 1940. sz. 179–201.
- HUGELMANN, Karl Gottfried: Die Vereinbarungen über die deutschen Volksgruppen in Ungarn und Rumänien in geschichtlicher Beleuchtung. ZoeR 1941–1942. sz. 235–277.
- HUTZELMANN, Barbara: Die deutsche Volksgruppe und die Enteignungen der Juden in der Slowakei 1939–1945. In:

- OLSCHOWSKY, Burkhard – LOOSE, Ingo (szerk.): Nationalsozialismus und Regionalbewusstsein im östlichen Europa. München 2016, 229–248.
- IMHOFF, Christoph Freiherr von: Grundlagen und Grundzüge eines neuen Volksgruppenrechts im Rahmen der politischen Lage Europas. Greifswald 1937
- ISCHBOLDIN, Boris: Donauropa und die mitteleuropäische Zukunft. Ein Beitrag zum Problem der Großraumwirtschaft. Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik 1937. sz. 639–661.
- JAENSCH, Bernd: Volkszugehörigkeit als Rechtsproblem. Jena 1937
- JAKIR, Aleksandar: Die 7. SS-Gebirgs-Division „Prinz Eugen“ in Dalmatien. In: OLSCHOWSKY, Burkhard – LOOSE, Ingo (szerk.): Nationalsozialismus und Regionalbewusstsein im östlichen Europa. München 2016, 369–386.
- JANKO, Josef: Volkwerdung der Deutschen in Südslawien. Deutsche Arbeit 1941. sz. 9–15.
- JANKO, Sepp: Zum Geleit. In: JANKO, Sepp (szerk.): Kalender der Deutschen Volksgruppe im Banat und in Serbien für das Jahr 1943. Großbetschkerek 1942. sz. 19.
- JANKO, Sepp: Deutsche Volksgruppe im serbischen Banat und in Serbien. Jahrbuch der Deutschen Volksgruppe in Rumänien 1944. sz. 143–145.
- JAREB, Mario: The German Ethnic Group in the Independent State of Croatia (Deutsche Volksgruppe in Kroatien) from 1941 to 1945. Review of Croatian History 2007. sz. 201–217.
- KARMASIN, Franz: Die fünfte Staatsform in der Slowakei. Deutsche Arbeit 1941. sz. 5–7.
- KARMASIN, Franz: Geleitwort des Führers der Deutschen Volksgruppe der Slowakei. In: GROTHE, Hugo (szerk.): Das Deutsche Volkstum der Slowakei in Vergangenheit und Gegenwart. München-Starnberg 1943, V.
- KAUFMES, Hans: Die Landesbauernschaft der Deutschen Volksgruppe in Rumänien. Jahrbuch der Deutschen Volksgruppe in Rumänien 1942. sz. 134–139.
- KLAUSS, Herbert: Nationalsozialistisches Volksgruppenrecht. Würzburg 1937
- KLETZIN, Birgit: Europa aus Rasse und Raum. Die nationalsozialistische Idee der Neuen Ordnung. Münster 2002
- KLIPP, Anton: Franz Karmasin. Karpatenjahrbuch 2014. sz. 129–131.
- KORKISCH, Friedrich: Die rumänischen Gebietsabtretungen an Ungarn und Bulgarien und die Regelung damit zusammenhängender Volkstumsfragen. ZaöRV 1940. sz. 707–767.
- KRASBERG, Helmuth: Die konnationale Intervention. Münster 1944
- KRAUS, Felix: Vom deutschen Menschen. Jahrbuch der Deutschen Volksgruppe im Unabhängigen Staate Kroatien 1944. sz. 41–45.
- KRAWINKEL, Niklas: Belastung als Chance. Hans Gmelins politische Karriere im Nationalsozialismus und in der Bundesrepublik Deutschland. Göttingen 2020
- KRONER, Michael: Zur politischen Rolle der „Deutschen Volksgruppe in Rumänien“ in den Jahren 1940–1944. In: ROTH, Harald (szerk.): Minderheit und Nationalstaat. Siebenbürgen seit dem Ersten Weltkrieg. Köln 1995, 133–162.
- KROTZ, Fritz: Volksgruppenführer Altgayer. Der Erwecker und Führer der Deutschen in Kroatien. Jahrbuch der Deutschen Volksgruppe im Unabhängigen Staate Kroatien 1944. sz. 33–35.
- KÜCHENHOF, Günther: Großraumgedanke und völkische Idee im Recht. ZaöRV 1944. sz. 34–82.
- LEIBROCK, Otto: Der Südosten, Großdeutschland und das neue Europa. Berlin 1941
- LENIGER, Markus: Nationalsozialistische „Volkstumsarbeit“ und Umsiedlungspolitik 1939–1945. Von der Minderheitenbetreuung zur Siedlerauslese. Berlin 2006
- LICHTENBERGER, Jakob: Kriegsbeitrag der Deutschen Volksgruppe in Kroatien. Deutschtum im Ausland 1944. sz. 33–34.
- LICHTENBERGER, Jakob: Kriegsbeitrag der Deutschen Volksgruppe in Kroatien. Jahrbuch der Deutschen Volksgruppe im Unabhängigen Staate Kroatien 1944. sz. 75–76.
- LIEB, Otto: Neues Volksgruppenrecht im Legionären Rumänien. Nationalsozialistische Monatshefte 1940. sz. 803–804.
- LOESCH, Karl Christian von: Croatia restituta. Volk und Reich 1941. sz. 238–244.
- LORENZ, Viktor: Die Rechtslage der Deutschen Volksgruppe in Rumänien. Vom Weltkrieg bis 1940. Volk im Osten 1941. sz. 2–9.
- LUTHER, Tammo: Volkstumspolitik des Deutschen Reiches 1933–1938. Die Auslandsdeutschen im Spannungsfeld zwischen Traditionalisten und Nationalsozialisten. Stuttgart 2004

- LUMANS, Valdis O.: Himmler's Auxiliaries. The Volksdeutsche Mittelstelle and the German National Minorities of Europe, 1933–1945. Chapel Hill 1993
- MAIER-HELMER, Christof: Der Arbeitsdienst – Schule der Nation. In: JANKO, Sepp (szerk.): Kalender der Deutschen Volksgruppe im Banat und in Serbien für das Jahr 1943. Großbetschkerek 1942. sz. 31.
- MAJER, Diemut: Der allgemeine Gleichheitssatz und seine Umwandlung zum Sonderrecht im nationalsozialistischen Staat. In: DAVY, Ulrike et al. (szerk.): Nationalsozialismus und Recht. Rechtssetzung und Rechtswissenschaft in Österreich unter der Herrschaft des Nationalsozialismus. Wien 1990, 55–67.
- MANNOVÁ, Elena: Kategorisierungen der deutschsprachigen Einwohner auf dem Gebiet der Slowakei im 19. und 20. Jahrhundert. In: VITÁRI, Zsolt (szerk.): Minderheiten und Mehrheiten in ihren Wechselbeziehungen im südöstlichen Mitteleuropa. Festschrift für Gerhard Seewann zum 65. Geburtstag. Pécs 2009, 69–85.
- MANOSCHEK, Walter: „Serbien ist judenfrei“: Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941–1942. München 1995²
- MARCHUT, Réka: Assimilation und Dissimilation der Ungarndeutschen in der Zwischenkriegszeit (1920–1941). In: OLSCHOWSKY, Burkhard – LOOSE, Ingo (szerk.): Nationalsozialismus und Regionalbewusstsein im östlichen Europa. München 2016, 47–61.
- MAY, Walter: Neues Volksgruppenrecht. Volk im Osten 1940. sz. 39–43.
- MAY, Walter: Die Deutsche Volksgruppe in Rumänien im fünften Kriegsjahr. Jahrbuch der Deutschen Volksgruppe in Rumänien 1944. sz. 86–89.
- MELZER, Roland: Der Kriegseinsatz der deutschen Volksgruppen. Nation und Staat 1941/42. sz. 342–351
- MIEGE, Wolfgang: Das Dritte Reich und die Deutsche Volksgruppe in Rumänien 1933–38. Ein Beitrag zur nationalsozialistischen Volkstumspolitik. Bern 1972
- MIEGE, Wolfgang; Schmidt, Andreas. In: BERNATH, Mathias – NEHRING, Karl (szerk.): Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas, 4. kötet. München 1981, 95–96.
<https://www.biolex.ios-regensburg.de/BioLexViewview.php?ID=1633>
- MILATA, Paul: Zwischen Hitler, Stalin und Antonescu. Rumäniendeutsche in der Waffen-SS. Köln 2009²
- MOSER, Karl: Das große Aufgebot. Mit SS-Freiwilligen aus dem Südosten in den Krieg. Jahrbuch der Deutschen Volksgruppe im Unabhängigen Staate Kroatien, 1944. sz. 67–68.
- MÜLLER, Helmut: Die polnische Volksgruppe im Deutschen Reich. Ihre Stellung in Verfassung und Verwaltung seit 1871. Warschau 1941
- MULEJ, Oskar: Territorial and Non-territorial Aspects in the Autonomist Proposals of the Sudeten German Party, 1937–38. Nationalities Papers 2022. sz. 1–21.
- MUTIUS, Bernhard Ludwig von: Zur gegenwärtigen Situation des Nationalitätenrechts. ZAkDR 1938. sz. 668–669.
- N. N.: Warum „Donauropa“?. Donauropa 1941. sz. 1–2.
- N. N.: Die ersten Volksgruppengesetze in Kroatien. Nation und Staat 1941–1942. sz. 40–45.
- N. N.: Serbien. Nation und Staat 1941–1942. sz. 64–66.
- N. N.: Neue Volksgruppengesetze in Kroatien. Nation und Staat 1941–1942. sz. 96–98.
- N. N.: Die Leistung der Deutschen Mannschaft. Jahrbuch der Deutschen Volksgruppe in Rumänien 1942. sz. 97–101.
- N. N.: Die Arbeit der Bewegung. Jahrbuch der Deutschen Volksgruppe in Rumänien 1944. sz. 90–102.
- N. N.: Oberländers Gefolgschaft. Die Zeit 1954/18. (1954. 05. 06.)
- N. N.: Drittes Reich im Kleinen. Der Spiegel 1959/49. (1959. 12. 01.)
- N. N.: Karmasin. Macht des Schicksals. Der Spiegel 1966/21. (1966. 05. 15.)
- NIEDERMAYER, Emilie: Einige Worte der Aufklärung über die Tätigkeit und Aufgaben der „Deutschen Volkshilfe“. Jahrbuch der Deutschen Volksgruppe im Unabhängigen Staate Kroatien 1944. sz. 140.
- NIKLAJ, Patrícia Dominika: Hungary's Assimilation Policy in the Fields of Culture and Education during the Horthy Era. In: SCHUMANN, Eva – HERGER, Eszter Cs. (szerk.): Nationalsozialismus transnational. Rechts- und Ideologietransfer insbesondere zwischen dem „Dritten Reich und Ungarn. Göttingen 2024, 571–610.
- OLSCHOWSKY, Burkhard – LOOSE, Ingo (szerk.): Nationalsozialismus und Regionalbewusstsein im östlichen Europa. München 2016
- PABST, Manfred: Volkszugehörigkeit und Recht. Leipzig 1942
- PĂCLIȘANU, Zenobius: Der Ausrottungskampf Ungarns gegen seine nationalen Minderheiten. Bukarest 1941
- PAUSER, Wolfgang: Was heißt „artfremdes Blut“? Identitätsbegriffe in der Geschichte der rechtlichen Verfahren zur

- „Feststellung von Volkszugehörigkeit“. In: DAVY, Ulrike et al. (szerk.): Nationalsozialismus und Recht. Rechtssetzung und Rechtswissenschaft in Österreich unter der Herrschaft des Nationalsozialismus. Wien 1990, 97–123.
- PELINKA, Anton: Dokumentation zum ‚Fall Rabl‘. Die Furche 1967. 12. 09-i sz.
- POPA, Klaus: Die Herrschaftsbestrebungen des Volksgruppenführers Andreas Schmidt und die Deutsche Volksgruppe in Rumänien (1940–1944) als Paradebeispiel für NS-Fanatisierung und Instrumentalisierung. Halbjahresschrift für südosteuropäische Geschichte, Literatur und Politik 2004. sz. 54–62.
- PORTMANN, Michael – SUPPAN, Arnold: Serbien und Montenegro im Zweiten Weltkrieg (1941–1944/45). In: LUKAN, Walter – TRGOVČEVIĆ, Ljubinka – VUKČEVIĆ, Dragan (szerk.): Österreichische Osthefte. Ländersonderband Serbien und Montenegro. Raum und Bevölkerung – Geschichte – Sprache und Literatur – Kultur – Politik – Gesellschaft – Wirtschaft – Recht. Wien 2005, 265–295.
- PRAEBST, Hermann: Eugenio von Savoy. Jahrbuch der Deutschen Volksgruppe im Unabhängigen Staate Kroatien 1944. sz. 36–40.
- PREHN, Ulrich: “Volksgruppen Rights” versus “Minorities Protections”. The evolution of German and Austrian political order paradigms from the 1920s to 1945. In: DAFINGER, Johannes – POHL, Dieter (szerk.): A New Nationalist Europe Under Hitler. Concepts of Europe and Transnational Networks in the National Socialist Sphere of Influence, 1939–1945. London, New York 2019, 27–42.
- PULS, Willi Walter: Die Bedeutung der Schule in den deutschen Volksgruppen. Die Deutsche Schule 1943. sz. 1–5.
- RABL, Kurt: Zur jüngsten Entwicklung der slowakischen Frage. ZaöRV 1939–1940. sz. 284–321.
- RABL, Kurt: Verfassungsrecht und Verfassungsleben in der neuen Slowakei II. ZaöRV 1940. sz. 127–167.
- RABL, Kurt: Verfassungsgeschichtliche und staatsrechtliche Grundlagen des deutsch-mitteuropäischen Großraums. Institut für Deutsche Ostarbeit Krakau, Jahrbuch 1941. sz. 58–88.
- RABL, Kurt: Die Rechtsstellung der deutschen Volksgruppe in Kroatien. Zeitschrift für Völkerrecht 1944. sz. 129–160.
- RAMET, Sabrina P. (szerk.): The Independent State of Croatia 1941–45. Oxford 2008
- RASCHHOFER, Hermann: Die nationalitätenrechtlichen Gesetzesanträge der Sudetendeutschen Partei. ZaöRV 1937. sz. 536–549.
- RASCHHOFER, Hermann: Nationalität als Wesen und Rechtsbegriff. In: PLANCK, Max (szerk.): 25 Jahre Kaiser Wilhelm-Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaften, Bd. 3, Die Geisteswissenschaften. Berlin 1937, 329–373.
- RASCHHOFER, Hermann: Der kroatische Staat. Monatshefte für Auswärtige Politik 1941. sz. 613–624.
- RASCHHOFER, Hermann: Entwicklung und Funktion des neuen Volksgruppenrechts. ZaöRV 1942–1943. sz. 418–444.
- REIMERS, Erich: Das neue Jugoslawien. Leipzig 1939
- RETTERRATH, Hans-Werner – KORB, Alexander: Karl Christian von Loesch. In: FAHLBUSCH, Michael – HAAR Ingo – PINWINKLER Alexander (szerk.): Handbuch der völkischen Wissenschaften, 1. kötet: Biographien. Akteure, Netzwerke, Forschungsprogramme. Berlin 2017, 446–452.
- RETTERRATH, Jörn: Volksdeutsche. OME-Lexikon 2021 (2022. 02. 14.)
<https://ome-lexikon.uni-oldenburg.de/begriffe/volksdeutsche>
- RETTIG, Stephan: Das deutsche Schulwesen in Kroatien. Jahrbuch der Deutschen Volksgruppe im Unabhängigen Staate Kroatien 1944. sz. 143–145.
- RIEDL, Franz: Ungarn arbeitet für das neue Europa. Volk und Reich 1942. sz. 672–674.
- RIEDL, Franz: Volksdeutscher Aufbau in Ungarn. Volk und Reich 1942. sz. 460–461.
- RÖHM, Andreas: Die derzeitige Rechtslage der Volksgruppe. In: JANKO, Sepp (szerk.): Kalender der Deutschen Volksgruppe im Banat und in Serbien für das Jahr 1943. Großbetschkerek 1942, sz. 21–22.
- RONNEBERGER, Franz: Gedanken zum Volksgruppenproblem. Donaueuropa 1943. sz. 191–197.
- SACHSE, Carola (szerk.): „Mitteleuropa“ und „Südosteuropa“ als Planungsraum. Wirtschafts- und kulturpolitische Expertisen im Zeitalter der Weltkriege. Göttingen 2010
- SALZBORN, Samuel: Ethnisierung der Politik. Theorie und Geschichte des Volksgruppenrechts in Europa. Frankfurt am Main 2005
- SALZBORN, Samuel: Carl Schmitts völkerrechtliches Erbe. Volksgruppenrechtstheorie und europäisches Großraum-Denken vom Ende des Zweiten Weltkriegs bis in die Gegenwart. In: VOIGT, Rüdiger (szerk.): Großraum-Denken. Carl Schmitts Kategorien der Großraumordnung. Stuttgart 2008, 145–166.

- SATTLER, Wilhelm: Die Deutsche Volksgruppe im Unabhängigen Staat Kroatien. Graz 1943
- SCHERER, Emmerich: Drei Jahre Aufbau in der Slowakei. Donauropa 1942, 183–189.
- SCHIEL, Wilhelm: Nationalsozialistische Volkswohlfahrt und das Winterhilfswerk der Deutschen Volksgruppe in Rumänien. Jahrbuch der Deutschen Volksgruppe in Rumänien 1942. sz. 169–173.
- SCHIEL, Wilhelm: Kriegseinsatz der NS-Volkswohlfahrt. Jahrbuch der Deutschen Volksgruppe in Rumänien 1944. sz. 117–119.
- SCHLARP, Karl-Heinz: Wirtschaft und Besatzung in Serbien 1941–1944. Ein Beitrag zur nationalsozialistischen Wirtschaftspolitik in Südosteuropa. Stuttgart 1986
- SCHMID, Sanela: Deutsche und italienische Besatzung im Unabhängigen Staat Kroatien. 1941 bis 1943/45. Berlin 2020
- SCHMID-BURGGK, Ernst Moritz: Vom Minderheitenschutz zum Volksgruppenrecht. Volk und Reich 1934. sz. 212–219.
- SCHMIDT, Andreas: Vorwort. Jahrbuch der Deutschen Volksgruppe in Rumänien 1942
- SCHMIDT, Andreas: Nationalsozialistischer Volkstumskampf. Reden und Aufsätze eines Kampffahres. Hermannstadt 1943
- SCHMIDT, Ute: „Heim ins Reich“? Propaganda und Realität der Umsiedlungen nach dem „Hitler-Stalin-Pakt“. Zeitschrift des Forschungsverbundes SED-Staat 2009. sz. 43–60.
- SCHMITT, Carl: Völkerrechtliche Großraumordnung mit Interventionsverbot für raumfremde Mächte. Ein Beitrag zum Reichsbegriff im Völkerrecht. (változatlan kiadása az 1941. évi 4. kiadásnak, Berlin – Leipzig – Wien) Berlin 2022 (1. kiadás: 1939)
- SCHMÖLDERS, Günter: Probleme und Kräfte des erweiterten Wirtschaftsraumes. JAKDR 1938. sz. 196–202.
- SCHUBERT, Werner (szerk.): Akademie für Deutsches Recht 1933–1945. Protokolle der Ausschüsse. XIV. kötet. Ausschüsse für Völkerrecht und für Nationalitätenrecht (1934–1942). Frankfurt am Main 2002
- SCHVARC, Michal: Eine Kugel für den Staatssekretär. Die Hintergründe des Attentatsversuchs auf Franz Karmasin in Untermetzenseifen am 11. Dezember 1938. Karpatenjahrbuch 2014. sz. 132–146.
- SCHWARTZ, Michael: Die Slowakei. Berlin 1943
- SEEWANN, Gerhard: Grundzüge der Entwicklung des Ungarndeutschtums 1918–1938. In: KOVACSICS József (szerk.): Die Deutschen in Ungarn zwischen 1870–1980. Budapest 1993, 98–108.
- SEEWANN, Gerhard – PORTMANN, Michael: Donauschwaben. Deutsche Siedler in Südosteuropa. Ulm 2020²
- SEEWANN, Gerhard – SPANNENBERGER, Norbert (szerk.): Akten des Volksgerichtsprozesses gegen Franz A. Basch. Volksgruppenführer der Deutschen in Ungarn. Budapest 1945–1946. München 1999
- SLADOEVIČKI, Eugen Sladovič von: Verfassungs- und Verwaltungsrecht des unabhängigen Staates Kroatien. AÖR 1943. sz. 222–282.
- SLADOVIĆ, Eugen: Der Unabhängige Staat Kroatien. Eine staats- und völkerrechtliche Betrachtung. ZoeR 1942. sz. 1–41.
- SPANNENBERGER, Norbert: Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler. München 2005²
- SPANNENBERGER, Norbert: Zwischen Hakenkreuz und Stephanskronen. Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944. In: KOCHANOWSKI, Jerzy – SACH, Maike (szerk.): Die „Volksdeutschen“ in Polen, Frankreich, Ungarn und der Tschechoslowakei. Mythos und Realität. Osnabrück 2006, 235–255.
- SPANNENBERGER, Norbert: The Ethnic Policy of the Third Reich toward the Volksdeutsche in Central and Eastern Europe. In: CATTARUZZA, Marina – DYROFF, Stefan – LANGEWIESCHE, Dieter (szerk.): Territorial Revisionism and the Allies of Germany in the Second World War. Goals, Expectations, Practices. New York 2015, 56–71.
- SPANNENBERGER, Norbert: Der sog. erste Basch-Prozess – Juristische Ahndung politischen Engagements. In: SCHUMANN, Eva – HERGER, Eszter Cs. (szerk.): Nationalsozialismus transnational. Rechts- und Ideologietransfer insbesondere zwischen dem „Dritten Reich und Ungarn. Göttingen 2024, 545–570.
- SPANNENBERGER, Norbert – VONYÓ, József: Rezeption der nationalsozialistischen Ideologie in Ungarn und in der deutschen Volksgruppe. In: HAUSLEITNER, Mariana – ROTH Harald (szerk.): Der Einfluss von Faschismus und Nationalsozialismus auf Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa. München 2006, 237–251.
- SPIEGEL-SCHMIDT, Friedrich: Franz Anton Basch. 1901–1946. Ein Beitrag zur Klärung des volksdeutschen Schicksalsweges. Ulm 1957
- SPIEGEL-SCHMIDT, Friedrich: Basch, Franz Anton. In: BERNATH, Mathias – SCHROEDER, Felix von (szerk.):

- Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas, 1. kötet. München 1974, 145–146.
<https://www.biolex.ios-regensburg.de/BioLexViewview.php?ID=524>
- STAHL, Lorenz: Deutsche Volkswohlfahrt im Banat. In: JANKO, Sepp (szerk.): Kalender der Deutschen Volksgruppe im Banat und in Serbien für das Jahr 1943. Großbetschkerek 1942. sz. 30–31.
- STELZER, Stefan: Ungarns Verwaltungsentwicklung seit dem Abschluß des Wiener deutsch-ungarischen Volksgruppenabkommens. Nationalsozialistische Monatshefte 1941. sz. 348–355.
- STÖTZER, Andreas Nikolaus. In: Landespropagandaamt der Deutschen Volksgruppe in Kroatien (szerk.): Ein Jahr Deutsche Volksgruppe in Kroatien. Sommersonnenwende 1941–1942. Esseg 1942
- STOB, Franz: Aufgaben der Hauptabteilung Propaganda. Jahrbuch der Deutschen Volksgruppe in Rumänien 1942. sz. 121–124.
- SUNDHAUSSEN, Holm: Zur Geschichte der Waffen-SS in Kroatien 1941–1945. Südost-Forschungen 1971. sz. 176–196.
- SUPPAN, Arnold: Hitler – Beneš – Tito. Konflikt, Krieg und Völkermord in Ostmittel- und Südosteuropa, II. kötet. Wien 2014
- SWANSON, John C.: Nation, Volk, Minderheit, Volksgruppe: Die deutsche Minderheit in Ungarn in den Begriffskämpfen der Zwischenkriegsära. Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung 2006. sz. 526–547.
- TECHET Péter: Carl Schmitts Reisen nach Ungarn und in das ungarische Rechtsdenken. In: SCHUMANN, Eva – HERGER, Eszter Cs. (szerk.): Nationalsozialismus transnational. Rechts- und Ideologietransfer insbesondere zwischen dem „Dritten Reich und Ungarn. Göttingen 2024, 321–338.
- TILKOVSKY Loránt: Ungarn und die deutsche „Volksgruppenpolitik“ 1938–1945. Köln 1981
- TILKOVSKY Loránt: Das Ungarndeutschtum in den Jahren des Zweiten Weltkrieges. In: KOVACSICS József (szerk.): Die Deutschen in Ungarn zwischen 1870–1980. Budapest 1993, 90–97.
- TÖNSMEYER, Tatjana: Das Dritte Reich und die Slowakei 1939–1945. Politischer Alltag zwischen Kooperation und Eigensinn. Paderborn 2003
- TÖRÖK Arpad (Árpád): Volksgruppenrecht oder Menschenrechte. Nation und Staat 1934–1935. sz. 560–569.
- TRAŞCĂ, Ottmar: Rumäniendeutsche in Wehrmacht und Waffen-SS 1940–1944. In: KOCHANOWSKI, Jerzy – SACH, Maike (szerk.): Die „Volksdeutschen“ in Polen, Frankreich, Ungarn und der Tschechoslowakei. Mythos und Realität. Osnabrück 2006, 273–316.
- UNGVÁRY Krisztián: Die in Frage gestellte Assimilation. Zur Genese der „Deutschenfrage“ in Ungarn in der Zwischenkriegszeit. In: KOCHANOWSKI, Jerzy – SACH, Maike (szerk.): Die „Volksdeutschen“ in Polen, Frankreich, Ungarn und der Tschechoslowakei. Mythos und Realität. Osnabrück 2006, 113–134.
- USLAR, Thilo von: Der „ehrenwerte“ Karmasin. Die Geschichte eines Staatssekretärs aus Hitlers Diensten. Die Zeit 1966/26. (1966. 06. 24.)
- VEITER, Theodor: Nationale Autonomie. Rechtstheorie und Verwirklichung im positiven Recht. Wien 1938
- VIERERBL, Karl: Auslandsdeutsche Rundschau. Nationalsozialistische Monatshefte 1940. sz. 177–180.
- VITÁRI, Zsolt: Minderheitenrecht in Ungarn in der Zwischenkriegszeit und dessen Anwendung im Alltag am Beispiel der Ungarndeutschen. DÍKÉ 2019/2. sz. 118–144, 124.
- VITÁRI, Zsolt: Das nationalsozialistische Volksgruppenrecht als Herausforderung für die ungarische Minderheitenpolitik. In: SCHUMANN, Eva – HERGER, Eszter Cs. (szerk.): Nationalsozialismus transnational. Rechts- und Ideologietransfer insbesondere zwischen dem „Dritten Reich und Ungarn. Göttingen 2024, 505–544.
- VÖLKL, Ekkehard: Der Westbanat 1941–1944. Die deutsche, die ungarische und andere Volksgruppen. München 1991
- WALZ, Gustav Adolf: Minderheitenrecht oder Volksgruppenrecht? Völkerbund und Völkerrecht 1936–1937. sz. 594–600.
- WALZ, Gustav Adolf: Neue Grundlagen des Volksgruppenrechts. Zeitschrift für Völkerrecht 1939. sz. 129–164.
- WEBER, Elisabeth – DANECHE, Florian: „Arisierung“ statt „Rumänisierung“ – Die Beteiligung der Deutschen Volksgruppe an der Beraubung der jüdischen Bevölkerung Rumäniens. In: OLSCHOWSKY, Burkhard – LOOSE, Ingo (szerk.): Nationalsozialismus und Regionalbewusstsein im östlichen Europa. München 2016, 209–228.
- WELKER, Hans: Deutsche Volkshilfe. Jahrbuch der Deutschen Volksgruppe im Unabhängigen Staate Kroatien 1944. sz. 139.
- WITTSTOCK, Oskar: Das neue Volksgruppenrecht der Deutschen in Rumänien. ZoeR 1940–1941. sz. 472–477.

- WÖLLNER, Eberhard: Die Bedeutung der nationalen Minderheit und die Juden in Deutschland. Weida 1938
- WOKALEK, Franz W.: Die volksgesundheitliche Lage und Betreuung der Volksgruppe. Jahrbuch der Deutschen Volksgruppe in Rumänien 1942. sz. 175–180.
- WUCHER, Waldemar: Sieg im Südosten. Volk und Reich 1941. sz. 225–238.
- ZAUGG, Franziska Anna: Rekrutierungen für die Waffen-SS in Südosteuropa. Ideen, Ideale und Realitäten einer Vielvölkerarmee. Berlin 2021
- ZIEGERT, Georg: Das autonome deutsche Volksgruppenrecht. Strehlen 1937

VITÁRI Zsolt

habilitált egyetemi docens, intézetigazgató

PTE BTK*

DOI: 10.15170/DIKE.2024.08.01-02.15

A nemzetiszocialista népcsoportjog mint kihívás a magyar kisebbségpolitika számára

National Socialist Volksgruppenrecht as a Challenge for Hungarian Minority Policy

After the First World War, the international system of minority protection offered a welcome opportunity for Hungarian governments to demand the rights of numerically significant Hungarian minority groups from neighbouring states beyond the new borders, while at the same time applying a different standard to the domestic nationalities, which were less significant in number but still considered to be assimilated, including the Germans in the first place. Hungarian ethnopolitics was therefore faced with an extraordinary challenge from the collective approach to the so-called Volksgruppenrecht that was becoming increasingly established in Germany, which denied equality between minority and majority members and thus the ability to integrate, since this was considered impossible in view of the marked ethnic differences. The Volksgruppenrecht aroused keen interest and reaction from Hungarian minority rights theorists, who saw it as a threat to Hungarian ethnopolitics and sought to emphasise its inapplicability and invalidity in Hungary. This discourse was significantly linked to the Institute for Minority Research at the University of Pécs and to its director, Ferenc Faluhelyi, who had extensive German connections. This network of contacts not only provided an opportunity to make the Hungarian perspective known in Germany, but also to follow and react to all the developments of the discourse in Germany. This polemic reached its climax with the so-called Vienna Agreement on Ethnic Groups in 1940.

Keywords: *minority protection, Volksgruppenrecht, national socialism, Germans in Hungary, Pécs University Minority Research Institute, Ferenc Faluhelyi*

1. A kisebbségvédelem és nemzetköziesedése

Miután a középkori Európában egyes csoportok különleges helyzetük okán külön jogállást kaptak, amely garantálta, megerősítette vagy megújította különleges jogaikat – mint például az 1222. évi *Andreanum* az erdélyi szászok számára,¹ vagy a Szepesi Jog (*Zipser Willkür*) 1271-ben a szepesi szászok különleges helyzetének elismerésére a történelmi Magyarországon² –, az újkori Európában a konfesszionális és nemzeti homogenizációs törekvésekkel a jogvédelem új szintje honosodott meg. Míg a vallási csoportok védelme a reformáció nyomán került napirendre (pl. 1555-ös

* ORCID ID: 0009-0003-7055-878X.

¹ HELBIG – WEINREICH, Urkunden und erzählende Quellen zur deutschen Ostsiedlung im Mittelalter 258.; GÜNDISCH, Siebenbürgen und die Siebenbürger Sachsen 38–43.

² PIIRAINEN – PAPONOVÁ, Das Recht der Spiš/Zips; MARSINA, Codex diplomaticus necnon epistolaris Slovaciae 55–56.

augsburgi béke,³ 1598-as nantes-i ediktum,⁴ 1648-as vesztfáliai béke⁵), addig a 18. századtól kezdve a nemzetállamok létrejötte révén egyre inkább az etnikai csoportok kerültek a figyelem középpontjába, amelyek a nemzetállamok asszimilációs és ezáltal homogenizációs tendenciái miatt szorultak védelemre (például a lengyel lakosság védelme Lengyelország felosztása után a bécsi kongresszuson⁶, vagy a változó Balkán etnikai és felekezeti csoportjainak védelme az 1878-as berlini kongresszuson⁷). Bár a 19. század végén az etnikai és felekezeti konfliktusok egyre súlyosbodó problémájára alternatív megoldásokat – mint a kitelepítés és a lakosságcsere⁸ – is javasoltak, amelyek a gyakorlatilag etnikai tisztogatásként⁹ szintén a homogenizálását szolgálták, és a Balkán-félszigeten a gyakorlatba is átkerültek,¹⁰ az első világháború után – amikor az újonnan kialakult közép-európai térségben is beköszöntött a nemzetállamok kora – újból megerősödött az az elképzelés, hogy ezeknek az etnikai és vallási jellemzőikben a többségtől eltérő csoportoknak védelmet kell biztosítani. Újdonságot jelentett a kisebbségvédelem nemzetközi és ellenőrzött jogrendszerének megteremtése az újonnan létrehozott Népszövetség keretében, amely elsősorban az úgynevezett kisebbségvédelmi szerződésekben öltött testet. Javarást egyéni jogokon alapuló mechanizmus jött létre, amely liberális-demokratikus nézetekből eredt, de az a pragmatizmus is jellemezte, hogy a kisebbségek átfogóbb védelme miatt ne veszélyeztesse indokolatlanul az új államok stabilitását, amelyek közül több is Franciaország jövőbeli biztonsági rendszerének alapját képezte. A szerződések kerültek a nemzeti kisebbségek említését, megtagadva ezektől a csoportoktól az önrendelkezés egyébként alkalmazott elvét. Ebben a rendszerben csak ún. faji, vallási és nyelvi kisebbségek léteztek. E rendszer koncepciója szerint tehát ezeket a csoportokat nem képviselte egy másik állam, amelyben azonos nemzetiségű lakosság alkotta a többséget. Így próbálták elejét venni egy másik ország etnopolitikájába történő beavatkozásnak, amelyet belső ügynek tekintettek. Ezt a védelmet a nemzetközi rendszernek kellett átvennie.¹¹

Fontos politikai cél volt a történelmileg kialakult kulturális, nyelvi, vallási stb. egyenlőtlenségek leküzdése. Ezzel az integrációt kívánták elősegíteni az adott országokban,¹² s a fokozatos asszimilációt sem feltétlenül tekintették károsnak. Mivel a nemzetközi védelmet a Népszövetségnek kellett volna megtestesítenie, amely azonban nem volt képes és gyakran nem is volt hajlandó a garantált jogok megvalósulásának ellenőrzésére, érvényesítésére és a visszaélések

³ GOTTHARD, Der Augsburger Religionsfrieden.

⁴ MENGIN, Das Edikt von Nantes – Das Edikt von Fontainebleau.

⁵ WESTPHAL, Der Westfälische Frieden.

⁶ PREECE, National minorities and the European Nation-States System 58–61.; CARSTOCEA, European history of minority relations 31–35.

⁷ PREECE, National minorities and the European Nation-States System 61–66.

⁸ EFENDI, Kultur und Humanität; EFENDI, Natur und Kultur; LICHTENSTAEDTER, Nationalitätsprinzip und Bevölkerungsaustausch; MONTANDON, Frontières nationales; HÖXTER, Bevölkerungsaustausch als Institut des Völkerrechts; BEYER, Fragen der Umvolkung.

⁹ THER, Die dunkle Seite der Nationalstaaten. Ethnische Säuberungen im modernen Europa 7–11.; SUNDHAUSSEN, Ethnische Säuberung 229–234; SCHWARTZ, Ethnische „Säuberungen“ der Moderne 1–5.

¹⁰ LADAS, The Exchange of Minorities. Bulgaria, Greece and Turkey.

¹¹ LIV, Der Minderheitenschutz im Völkerrecht – ein System im Werden 149–198., 152–154.; SALZBORN, Minderheitenkonflikte in Europa 10.

¹² SALZBORN, Zwischen Volksgruppentheorie, Völkerrechtslehre und Volkstumskampf 29–30. Vö.: KLEIN, Konzeption und Durchsetzung des Minderheitenschutzes 51.

szankcionálására,¹³ Európa kisebbségei ezért másik testületet alapítottak, az Európai Nemzetiségi Kongresszust, amelytől azt remélték, hogy hatékonyabban fogja képviselni érdekeiket, ha kell, a Népszövetséggel szemben is.¹⁴

A nemzetközi védelem hatástalansága azt is jelentette, hogy az egyes nemzetállamok maguk keresték a módját annak, hogyan védhetik meg más országokban élő nemzetiségi csoportjaikat. Ennek alapját egyrészt a nemzetállamok által – gyakran leplezetten – támogatott szervezetek képezték, amelyek látszólagos civil szervezetként végezték a „védelmi munkát”. Ilyen volt például az Egyesület a Külföldi Németységért (*Verein für das Deutschtum im Ausland*) és a Német Védszövetség (*Deutscher Schutzbund*) Németországban vagy a Társadalmi Egyesületek Szövetsége Magyarországon.¹⁵ E kisebbségi csoportok összefogása is lehetséges megoldást kínált, amely a szorongatott csoportok számára nemcsak a patronáló államhoz való kötődést, hanem a csoportok közötti érintkezést is lehetővé tette (például az Európai Német Népcsoportok Szövetsége/*Verband der deutschen Volksgruppen in Europa*).¹⁶

2. A magyar kisebbségpolitika alapmintázata a két világháború közötti időszakban

A kisebbségvédelem nemzetközivé válása miatt Magyarország – a Népszövetség védelmi mechanizmusának hiányosságai ellenére – nem tudta kizárólag egyedül alakítani etnopolitikai intézkedéseit, mint az I. világháború előtt, amikor is erőteljes, gyakran agresszív és erőszakos asszimilációs törekvések érvényesültek. A trianoni békeszerződés értelmében Magyarországnak is alá kellett írnia egy kisebbségvédelmi szerződést, és azt a saját joggyakorlatában is érvényesítenie kellett.¹⁷ Míg ez a konstelláció örvendetes lehetőséget kínált arra, hogy a magyar kormányok a szomszédos államoktól az új határokon túlra került, számbelileg jelentős magyar kisebbségi csoportok jogait követeljék, addig más mércével mérték a hazai, számbelileg immár kevésbé jelentős nemzetiségeket.

A trianoni békeszerződés után a közvélemény uralkodó nézőpontjává vált az a vád, hogy az etnikai kisebbségek felelősek a hatalmas területi és egyéb veszteségekért. A hasonló nemzeti trauma elkerülése érdekében az akkori álláspont az volt, hogy a kisebbségeknek nem lehet további engedményeket tenni. Úgy vélték, hogy a korábbinál is jobban kell ösztönözni teljes asszimilációjukat. A békeszerződés után a kisebbségi népesség erőteljes csökkenése, a nemzetiségek korábbi nagy zárt települési területeinek szinte teljes eltűnése és az így várt, immár sokkal könnyebben megvalósítható homogenizációs hatás további ösztönzést jelentett. Ráadásul úgy vélték, hogy csak egy homogén ország küzdhet sikeresen a békeszerződés felülvizsgálatáért.

¹³ WEBER, Der Minderheitenschutz des Völkerbundes und Sebastian Bartsch 3–22., 67–81.; GÜTERMANN, Das Minderheitenschutzverfahren des Völkerbundes; KUGELMANN, Minderheitenschutz als Menschenrechtsschutz 238–239.

¹⁴ EILER, The Congress of European Nationalities and the International Protection of Minority Rights 235–282.; EILER, Kisebbségvédelem és revízió. Magyar részvétel az Európai Nemzetiségi Kongresszuson.

¹⁵ SCHOT, Nation oder Staat?; LUTHER, Blau oder braun?; LUTHER, Volkstumspolitik des Deutschen Reiches 1933–1938; KEREPESZKY, A politikai és társadalmi élet határán 373–388.

¹⁶ LUTHER, Volkstumspolitik des Deutschen Reiches 51–70.

¹⁷ SZALAYNÉ SÁNDOR, A kisebbségvédelem jogi intézményrendszere a 20. században; EILER, Nemzeti kisebbségek és az állammal szembeni lojalitás a két világháború között 207–222.

Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök, a magyarországi katolikus egyház megújítója ezt így foglalta össze: „*Nem vagyunk, nem lehetünk eléggé sovinszűk soba*”.¹⁸

Ebből rögtön következett, hogy a magyar identitástól eltérő identitást vagy jellemzőket nem tűrtek meg, legalábbis akkor nem, ha a falu zárt világát hátrahagyva a kisebbség interakcióba lépett a többségi lakossággal és annak intézményeivel. Mindez azonban azt a korabeli többségi szemléletet is tükrözte, amely szerint kettős kötődés nem volt lehetséges. Vagyis az etnikai sajátosságok feladása elengedhetetlen feltétele lett a magyar nemzetben maradásnak. A többnyelvűség különösen az etnikailag vegyes területekre volt jellemző, és mindenekelőtt a magyar nyelv elterjedését jelentette; elősegítette az interakciókat a mindennapi élet színterein, különösen a gazdasági tevékenységek során. Az akkori államhatalom azonban ezzel is elégedetlen volt. Úgy gondolta, hogy a nem magyar etnikai sajátosságok elhagyása egyszerűen úgy érhető el, hogy a magyar nyelvet nyilvánítják kizárólagos használatú nyelvvé.¹⁹ A közvélemény hangadó részének ez az elvárása a kisebbségpolitikát is alakította, és egyre inkább érezte hatását többek között a helyi közigazgatásban és az iskolákban, az egyes településeken is. Világossá vált, hogy elsősorban a többségi lakoságnak voltak problémái a kisebbséggel.²⁰

A magyar etnopolitika régi-új kurzusának eredményeként három évbe telt, mire a kisebbségvédelmi szerződésben nemzetközi szinten már elismert jogok végrehajtásáról szóló rendelet átkerült a magyar joggyakorlatba.²¹ Ez azonban félszívvel történt, hiszen a magyar állam- és közigazgatási apparátus kifinomult rendszert épített ki a „*fent*” elfogadott intézkedések aláadására és szabotálására „*lent*”.²²

A további etnikai homogenizációt hátráltató és a mérhetetlen területi veszteségekért felelőssé tett hazai kisebbségek és a Csehszlovákiában, Romániában, Jugoszláviában és Ausztriában élő határon túli magyarok közötti különbségtétel azután – kevésbé látványos nyilatkozatokat követően²³ – a *Teleki Pál* volt miniszterelnök által az 1920-as évek végén kidolgozott, a Pester Lloyd című német nyelvű lapban 1931-ben megjelent, heves visszhangot kiváltó elméletben csúcspontodott.²⁴ A már a párizsi magyar békedelegáció számára fontos munkát végző, de az 1918 előtti nemzetiségpolitikát is bíráló *Teleki* nézete abból az akkor már általa is vallott téziséből érlelődött, hogy a Kárpát-medencében a magyarság és más népek együttélése szükségszerű,

¹⁸ Prohászka Ottokár beszéde a XIII. Országos Katolikus Nagygyűlésen, 1920. október 119.

¹⁹ WEINHOLD, Überlegungen zum Problem der Identität am Beispiel der Ungarndeutschen 458.

²⁰ SEEWANN, Ungarndeutsche und Ethnopolitik 7–10.

²¹ A 4800/1923. M. E. rendelet a trianoni békeszerződésben a kisebbségek védelmére vállalt kötelezettségek végrehajtására, 110478/1923 VIII. a. VKM-rendelet a nemzetiségi iskolákról.

²² Lásd bővebben: VITÁRI, Minderheitenrecht in Ungarn in der Zwischenkriegszeit und dessen Anwendung im Alltag am Beispiel der Ungarndeutschen.

²³ *Teleki* már egy williamstowni előadásában is foglalkozott ezzel a nézetével. 1923-ban a német külügyminisztérium előtt sem rejtette véka alá véleményét, és a későbbi, kevésbé feltűnő beszédekben és előadásokban sem tette ezt. Lásd hozzá: TELEKI, The Evolution of Hungary and its Place in European History 211–243.; TILKOVSKY, Németország és a magyarországi német kisebbség 34.; Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett Országgyűlés Felsőházának naplója II 110.; TELEKI, Időszzerű nemzetközi kérdések a politikai földrajz megvilágításában 84.; EILER, A kisebbségek kategorizálásának kísérlete mint politikai fegyver a magyar-német kapcsolatokban 60.

²⁴ TELEKI, Traditionelle, freiwillige und Zwangsminderheiten 1–2.; ABLONCZY, Teleki Pál 267–272.; EILER, A kisebbségek kategorizálásának kísérlete mint politikai fegyver a magyar-német kapcsolatokban 58–60.

ezeréves harmónián és szimbiózison nyugszik, miközben a magyar szupremácia is egyértelmű volt.²⁵

Teleki megkülönböztetett hagyományos, önkéntes és kényszerkisebbségeket. Az előbbi csoportba azok a kisebbségek tartoztak, amelyek történelmileg az államalkotó nemzettel nőttek össze, de megtartották saját kultúrájukat és nyelvüket, mint például a magyarországi szlovákok. Az önkéntes kisebbségek ezzel szemben nem voltak autochton csoportoknak tekinthetők, mivel később vándoroltak be – egyénileg vagy csoportosan –, de nyelvüket és kultúrájukat is megőrizték, mint például a szerbek, románok és németek. A kényszerkisebbségek viszont az erőszakos határmegvonások révén jöttek létre, így a korábbi többségi csoportok váltak kisebbséggé, mint például az új határokon túlra került magyarok. Ez a megkülönböztetés a jogi bánásmódban is tükröződött. Míg a hagyományos kisebbségeknek *Teleki* nem biztosított jogi védelmet, hiszen máságukat amúgy is fenntartották, és a jogi szabályozás csak mesterséges beavatkozást jelentett volna, ilyen (ráadásul nemzetközi) kisebbségvédelemre az önkéntes kisebbségek esetében sem volt szükség, hiszen bevándorlásukkal elfogadták az őket befogadó állam törvényeit és szokásait, és annak mindenkor alávetették magukat. A jogilag szabályozott védelem tehát csak a harmadik csoportra vonatkozott, vagyis az egyetlen számbelileg számottevő magyarországi kisebbségi csoportra, a magyarországi németekre nem, mivel ők a második csoportba tartoztak.²⁶ Így a reakció mind a magyarországi németek részéről, mind a szomszédos országokban csak elutasító lehetett.²⁷

A magyarországi német kisebbség képviselői részben hajlamosak voltak elfogadni ezt az elméletet, de hangsúlyozták, hogy az első két csoportba tartozó kisebbségek védelme csak akkor lenne felesleges, ha az idők során és különösen a bevándorlás idejéhez képest nem változtak volna jelentősen a feltételek, mind az állam, mind a kisebbségek részéről, miközben az egyes csoportokhoz való hozzárendelés önmagában is nagyon nehéz volt – érvelt *Gratz Gusztáv* volt külügyminiszter, a Magyarországi Németek Népművelési Egyesületének elnöke. *Bleyer Jakab*, az egyesület ügyvezető igazgatója, a magyarországi német mozgalom tényleges vezetője abból indult ki, hogy a kisebbségek mindenhol többséggel állnak szemben, amely nyomást tud gyakorolni, ezért a kisebbségvédelemre mindig szükség van. Hangsúlyozta továbbá – *Gratz*-hoz hasonlóan – a feltételek lényeges változását.²⁸

Teleki kisebbségekről vallott nézete a korszakban végig vezérelv maradt. Érvelésének alapja a magyar királyságot alapító *Szent István*hoz kapcsolt állameszme volt, amely más népek bevándorlását kívánatosnak tartotta, de az ország integritását nem vonta kétségbe. Ez egyrészt azt jelentette, hogy a békeszerződés revíziójával vissza kell állítani a régi Magyarországot, másrészt ki

²⁵ ABLONCZY, Teleki Pál nemzetről és társadalomról – a visszacsatolások előtt és után 154–155.; TILKOVSKY, Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 323.; OROSZ, „Az erkölcsi tényezők működése minden cselekvés lényege” 206. Lásd hozzá *Teleki* Nemzetgyűlés előtt tartott beszédét: Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Naplója. I–XVII. kötet, Budapest 1920–1922, VII. kötet 13.

²⁶ EILER, A kisebbségek kategorizálásának kísérlete mint politikai fegyver a magyar-német kapcsolatokban 59.

²⁷ GRATZ, Minderheitsfrage und Minderheitsrecht 2–3; BLEYER, Traditionelle, freiwillige und Zwangsminderheiten 2. ALBRECHT, Tradicionális, önkéntes és kényszerkisebbségek 222–228.; OROSZ, „Az erkölcsi tényezők működése minden cselekvés lényege” 213.

²⁸ GRATZ, Die Assimilationsbestrebungen 118.; GRATZ, Minderheitsfrage und Minderheitsrecht 2.; BLEYER, Traditionelle, freiwillige und Zwangsminderheiten 2.; BLEYER, Minderheitenkategorien und Minderheitenschutz 1–2.; EILER, A kisebbségek kategorizálásának kísérlete mint politikai fegyver a magyar-német kapcsolatokban 60–62.

kell zárni az integritást veszélyeztető engedményeket egyes csoportokkal szemben, hiszen Magyarország a régi területek visszaszerzésével sem akarta nélkülözni azok nem magyar lakosságát.

3. A népcsoportjog koncepciója Németországban

A Magyarországra rótt kisebbségvédelmi kötelezettség és a kisebbségekkel kapcsolatos mérvadó magyar nézetek, valamint a békeszerződés felülvizsgálata természetesen nehezen voltak összeegyeztethetők. A „fent” hivatalosan engedékeny nemzetiségi politika és annak „lent” vontatott végrehajtása elvének alkalmazásával azonban kevésbé feltűnő és agresszív asszimilációs politikát lehetett fenntartani.

A helyzetet egyszerűsítette, hogy a mintegy 10 százalékos kisebbségi lakosságból csak a német kisebbség mutatott igazán erőt. Nemcsak azért, mert számszerűen is a legszámottevőbb volt, 551 ezer fővel és 6,9 százalékos részesedéssel, hanem gazdasági ereje miatt is, de még inkább azért, mert a németek az I. világháború után léptek a csoportképzés útjára, azzal a céllal, hogy megőrizhessék etnikai sajátosságaikat, nyelvüket és kultúrájukat. A súrlódás és a konfrontáció tehát előrelátható volt.²⁹ Ehhez jött még a világszerte élő német kisebbségekkel szembeni németországi pártfogó politika, amely 1919 után sokkal élénkebbé vált, és amelyet végül 1923-tól – bár burkoltan – a birodalmi német kormányok is támogattak.³⁰

Ezért kulcsfontosságú volt, hogy Németországban új koncepciókat dolgoztak ki ezekre a német kisebbségi csoportokra vonatkozóan, amelyekből másfajta gyakorlat következett. A jogi koncepció nem a Népszövetség rosszul működő jogvédelmi mechanizmusából, hanem a weimari korszak szellemi miliójából fakadt, hiszen a határmegvonás következtében külföldön élő német csoportok megszorodását nem lehetett figyelmen kívül hagyni, és a versailles-i szerződés részleges felülvizsgálatát, de még inkább a nagyhatalmi pozíció helyreállítását minden eszközzel elő kellett segíteni. Ennek támogatásából pedig a német népcsoportok sem vonhatták ki magukat. Ezt a szerepet csak akkor tudták betölteni, ha németségükben megerősödtek. A német kisebbségi csoportok felértékelődése független volt helyzetüktől, de a kibontakozó Közép-Európa-diskurzussal a közép-európai német csoportok, köztük a magyarországi németek is jobban előtérbe kerültek. *Gustav Stresemann* külügyminiszterrel ezeket az elképzeléseket a politika is felkarolta.³¹

Ezen elképzelések közül az egyik legnagyobb hatást *Max Hildebert Boehm* népelmélete gyakorolta, aki *„Eigenständiges Volk”* („Önálló nép”) című művében a népet ideális archetípusnak tekintette, és a népek elkülönülését nem a határaik között, hanem egyediségükben és különbözőségükben látta. Számára tehát a nép egy organikusan kialakult szellemi összefüggés volt, amelynek kohézióját a modernitás azonban súlyosan károsította. *„A nép ebben az értelemben egy közösségi kulturális elkülönülésben valósul meg, amelyet népiségnek (Volkstum) nevezünk; ezt a népiséget egy közösségi és fajspecifikus szellem hordozza, amelynek mértékére és céljára a népiesség (Volkheit) elnevezést*

²⁹ KOVÁCS, A németek helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában 5.

³⁰ KRÜGER, Die Außenpolitik der Republik von Weimar 329–335.; EILER, Németország Duna-völgyi politikája 37–63.; SEEWANN, Grenzüberschreitender Minderheitenschutz 121–147.

³¹ KRÜGER, Die Außenpolitik der Republik von Weimar 329–335.; EILER, Németország Duna-völgyi politikája 37–63.; SEEWANN, Grenzüberschreitender Minderheitenschutz 121–147.

javasoljuk”.³² Így a nép és a népközösség a korábbi előképek után új, hatékony dimenzióra tett szert. A nemzetiszocializmusban ezt csak faji alapra kellett helyezni és vérközösséggé szakralizálni, és magától értetődő volt a kiterjesztés a külföldi és népi németekre. Böhm alapján a népcsoportjog elméleti koncepciójának megalkotásában a következő években *Hermann Raschhofer*,³³ *Gustav Adolf Walz*,³⁴ *Otto A. Isbert*,³⁵ *Herbert Klauss*,³⁶ *Carl Schmitt*³⁷ és mások tüntették ki magukat.

A kollektív jogon alapuló népcsoportjog tagadta a kisebbségi és többségi tagok közötti egyéni egyenlőséget és ezzel az integrációs képességet is, hiszen ezt a markáns etnikai különbségek miatt eleve lehetetlennek tartották, hiszen az etnikai eltéréstől eltérő politikai, társadalmi és gazdasági cselekvési minták következtek. Nem az integrációt kellett tehát erősíteni, esetleg az egyéni sajátosságok feladása mellett, hanem éppen a másság megőrzését a sorsközösséggé váló közösségi érzés erősítésével. Ezt az elkülönülést azonban jogilag is biztosítani kívánták azáltal, hogy a kisebbségnek, amelyet most már népcsoportnak neveztek, átfogó külön jogokat biztosítottak. Ez azonban csak az autochton kisebbségekre, a „többségi állam” „más etnikumú” tagjaira vonatkozott, vagyis az új bevándorlókra és menekültekre nem.³⁸

Így egyértelmű volt, hogy a magyarországi német kisebbséget, akár faji alapon, akár nem, e német népközösség részének tekintették, még akkor is, ha „népiségük” az elmúlt évszázadok során meg is kopott. Éppen ezt a nem kívánatos fejleményt lehetett ellensúlyozni a Németországgal való szorosabb kapcsolattartással. Azonban időbe telt, amíg a magyarországi németek éltek ezzel az „ajánlattal”.

Az átfogó kollektív jogoknak a széles körű autonómiában kellett testet öltetniük, amelynek legalizált formája a népcsoport mint közjogi testület lett volna, amelyet egy népcsoportvezetővel az élén és – 1933 után az NSDAP mintájára – feszes szervezettel kellett volna ellátni. Ez már önmagában is egyértelmű elkülönüléshez, kvázi államhoz vezetett volna az államon belül, de az az érvelés, hogy a népcsoport kialakításában a „történelmi jelentőséget” és „történelmi eredményeket” is figyelembe kell venni, fokozta ezt az elkülönülést. A nemzetiszocializmustól függetlenül a német népcsoportokat egyértelműen a legszélesebb körű jogokra jogosult „csúcsnemzetiségeknek” tekintették. *Carl Schmitt* még egy lépéssel tovább ment, amikor elutasította más államoknak a német népcsoportok ügyeibe való beavatkozási jogát, és a Német Birodalom számára védelmi jogot követelt minden olyan német népcsoport felett, amely a politikai sors következtében idegen államok uralma alá került – ahogy *Gustav Adolf Walz* fogalmazott.³⁹

A magyar kisebbségi nézetek és az etnopolitikai gyakorlat tendenciái miatt egyértelmű volt, hogy egy ilyen felfogás semmiképpen sem egyeztethető össze a magyar nézetekkel. Noha a magyar

³² BOEHM, *Das eigenständige Volk. Volkstheoretische Grundlagen der Ethnopolitik und Geisteswissenschaften* 39.; BOEHM, *Volkstheorie und Volkstumspolitik der Gegenwart*.

³³ RASCHHOFER, *Hauptprobleme des Nationalitätenrechts*; RASCHHOFER, *Nationalität als Wesen und Rechtsbegriff*.

³⁴ WALZ, *Neue Grundlagen des Volksgruppenrechts*.

³⁵ ISBERT, *Volksboden und Nachbarschaft der Deutschen in Europa*.

³⁶ KLAUSS, *Nationalsozialistisches Volksgruppenrecht*.

³⁷ SCHMITT, *Der neue Raumbegriff in der Rechtswissenschaft, Raumforschung und Raumordnung*; SCHMITT, *Völkerrechtliche Grossraumordnung mit Interventionsverbot für raumfremde Mächte*.

³⁸ SALZBORN, *Zwischen Volksgruppenrecht, Völkerrechtslehre und Volkstumskampf* 30.; SALZBORN, *Ethnisierung der Politik* 54–63.

³⁹ SCHMITT, *Völkerrechtliche Großraumordnung* 34.; WALZ, *Neue Grundlagen des Volksgruppenrechts*; HUGELMANN, *Volk und Staat im Wandel deutschen Schicksals* 80.

kormány ezt az újonnan kialakított népiséppolitikát politikai offenzívának értékelte, és a magyarosítás további fokozásával, a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület tevékenységének megakadályozásával még intoleránsabb irányt indított el a magyar etnopolitikában,⁴⁰ ami aztán kontraproduktív módon jelentősen hozzájárult a német mozgalom további radikalizálódásához az 1930-as évek elejétől, és így a várakozásokkal ellentétes folyamatot indított el, az immár nemzetiszocialista színezetű népcsoportgondolat tényleges gyakorlati megvalósulását egészen 1940-ig hátráltatni tudta.

Veszélyes játék volt az a hintapolitika, amelyet Magyarországnak kellett játszania, hogy a revíziót a németek kegyeiből sikerre vigye, de cserébe megakadályozza a magyarországi németek leválását a magyar állam kebeléből. Míg a Népművelődési Egyesület esetében még a nyelv és a kultúra megőrzésére irányuló mérsékelt kívánalmakat is olyan veszélynek tekintették, amely ezt az elszakadást eredményezhette, addig Magyarország a revízió érdekében a további elszakadást is elfogadta az egyesület radikális szárnyának legalizálásával, majd a Magyarországi Német Szövetsége (*Volksbund der Deutschen in Ungarn*) megalapításával (1938).

Bár a *Teleki*-kormány ezt az elkülönülést enyhíteni tudta, amikor jóváhagyta a *Volksbund* alapszabályát (1939), amely népcsoport-szervezetként a népcsoportjog végrehajtását lett volna hivatott képviselni, egy évvel később a népcsoport-egyezménnyel⁴¹ ez már aligha volt lehetséges.

4. A népcsoportjog magyar fogadtatása

A magyar kisebbségjogászok ideje korán elkezdtek foglalkozni a népcsoportok kérdésével, amihez az ország négy kisebbségkutató intézete (mindegyike egyetemi intézményként) Budapesten, Pécsen, Szegeden és Debrecenben megfelelő keretet biztosított.⁴² Bár ezekben az intézetekben elsősorban a tudományos megközelítés és a magyar kisebbségekkel kapcsolatos adatgyűjtés volt a fő tevékenységi kör, hamarosan világossá vált, hogy a horizontot szélesíteni kell, a kisebbségi kérdéseket európai kontextusban kell vizsgálni, így a hazai kisebbségek kérdését sem lehetett megkerülni.

4.1. Pécsi Kisebbségkutató Intézet

Ez a nyitottság mindenekelőtt a pécsi intézetben tudott teret nyerni. Ez valószínűleg annak is köszönhető volt, hogy az intézet igazgatója, mint a Püspöki Joglíceum, majd 1922-től a pécsi

⁴⁰ SPANNENBERGER, *Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler* 67.

⁴¹ Lásd bővebben: SPANNENBERGER, *Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler* 212–281.; ALBRECHT, *Das deutsch-ungarische Volksgruppenabkommen von 1940 als Ausdruck des NS-Volksgruppenrechts* 67–95.

⁴² A Kisebbségjogi Intézet Budapesten *Kenéz Béla*, Debrecenben *Kovács Andor*, Szegeden *Búza László* vezetésével jött létre. Lásd: Kisebbségi intézetek 197–198. A budapesti intézetben az igazgató statisztikus volt, így itt a demográfiai, kulturális, társadalmi és gazdasági adatok gyűjtése dominált. A fókusz a három legfontosabb elveszett területre – Erdélyre, a „Felvidékre” és a Vajdaságra esett. 1938-tól itt jelent meg a *Kisebbségvédelem* című folyóirat, tervben volt egy idegen nyelvű (francia vagy angol) folyóirat is, de pénzhiány miatt a háborúig nem valósulhatott meg. Lásd: N. N., *Nemzetközi, külföldi és hazai kisebbségi intézmények* 21–24. Budapesten a Magyar Királyi Statisztikai Hivatalon belül is volt egy kisebbségi kérdésekkel foglalkozó osztály. Lásd: N. N., „Figyelő szemek vagyunk a világ négy tája felé”. Faluhelyi professzor a Pécsi Kisebbségi Intézet munkájáról 12.

Erzsébet Tudományegyetem politikai, alkotmányjogi, nemzetközi jogi és jogfilozófiai professzora⁴³ a világra nyitott, de a jog elméleti és filozófiai alapjait is figyelembe vevő szemléletet adott az intézetnek.⁴⁴ „Ilyen szemlélet mellett homályban maradt a magyar társadalom előtt a kisebbségi sorsba került magyarság politikai, kulturális és gazdasági problémaképe és új irányú fejlődése. Hasonlóképpen kevés figyelmet szenteltek a kisebbségi kérdés második magyar vonatkozású oldalának: a hazai kisebbségek kérdésének is.” – választa Faluhelyi Ferenc, a Pécsi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem nemzetközi jogi professzora, az egyetem Kisebbségi Intézetének alapítója ezzel kapcsolatos álláspontját.⁴⁵

Már az egyetem Nemzetközi Jogi Intézetében olyan témákkal foglalkozott, mint a békeszerződés, a Népszövetség és a kisebbségi kérdés; első publikációi a nemzetközi jog alapjaival, a békeszerződésekkel foglalkoztak. Publikált a locarnói paktumról, a német-orosz szerződésekről.⁴⁶ Faluhelyi a páneurópai eszme magyarországi vezéralakja is volt, 1928-ban monográfiát szentelt a témának, az 1926-ban alapított Magyar Páneurópai Bizottság Páneurópai Értesítő című folyóiratának szerkesztője lett. Faluhelyi – a nemzetközi jogi és a kisebbségi kérdések iránti elkötelezettségével összefüggésben – azonban nem mindenben fogadta el Richard Coudenhove-Kalergi gondolatait. Elsősorban az európai nemzet gondolatát utasította el: „(...) megérlelődött az a szilárd meggyőződés, hogy bármennyire igaz is az államhatárok kibővülésének történelmi folyamata, ez mégsem jelentheti az emberiség kulturális haladása szempontjából értékes kis nemzetek pusztulásának és beolvadásának szükségességét. Sőt ellenkezőleg, az emberiség egészséges fejlődése, ennek a fejlődésnek színessége és értéke éppen megköveteli az ilyen történelmi szereppel bírt értékes nemzetek külön életének fenntartását és nemzetközi biztosítását”.⁴⁷

Kiterjedt tevékenysége eredményeként érett meg az 1920-as évek végére az a gondolat, hogy a kisebbségi kérdéssel foglalkozó független, magas tudományos színvonalú intézetet hozzanak létre, amely a kisebbségi kérdés érzelemmentesítéséhez is jelentős mértékben hozzá kívánt járulni.⁴⁸ Az előkészületek után Faluhelyi az 1930-as évek elején hozta nyilvánosságra terveit, és külföldi kapcsolatait is mozgósította az intézet létrehozása érdekében. H. Szuzallo-nak, a Carnegie Alapítvány professzorának írt levelében – akinek a segítségét is kérte – nemcsak komplex nézeteit világította meg, hanem a német nyelvű országok példájára is hivatkozott:⁴⁹ „A nemzeti kisebbségek védelmének gondolata egyike a háborút követő idők legelőbb és legfontosabb problémájának. A békekötések óta állandóan két formában jelentkeznek: egyrészt mint nemzetközi jogi kérdés, másrészt az egyes államokban mint a hatalmi politika kérdése. Helyes és megnyugtató megoldás keresése és megtalálása egyedül Európában több mint negyvenmillió kisebbségi sorsban élő ember érdeke. A kisebbségi kérdésekkel való foglalkozás tehát elsőrangú kötelessége egyrészt a jogtudományok művelőinek, másrészt az egyes népek politikusaiknak is. Ide vonatkozó tudományos vizsgálódás

⁴³ BÉDI, A Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézetéről 18.; BÉDI, A Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet (1936–1949) 5–22.

⁴⁴ A budapesti, debreceni és szegedi intézet nem végzett kifejezett intézeti munkát. Tevékenységük főként az egyetemi szektorból származó célzott kiadványok megjelentetéséből állt. BÉDI, A Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézetéről 21.

⁴⁵ FALUHELYI, A Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet munkája 205.

⁴⁶ Faluhelyi publikációs listáját lásd: ÁDÁM, Dr. Faluhelyi Ferenc tudományos, oktatói és tudományszervező munkássága 49–54.

⁴⁷ FALUHELYI, Néhány szó Pán-Európáról 2.; J. NAGY, A Páneurópa-mozgalom magyarországi fogadtatása 68.; GYÁNI, A nacionalizmus és az Európa-kép változásai Magyarországon a 19–20. században 485.

⁴⁸ FALUHELYI, A Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet munkája 204. Ez nem akadályozta meg Faluhelyit abban, hogy civilben jelentős szerepet játsszon a Revíziós Ligában, amelynek ő volt a kerületi elnöke. Lásd: N. N., A Revíziós Liga mohácsi zászlóbontása 2.; NAGY, Magyar Kisebbségi Intézet 215–221.

⁴⁹ BÉDI, A Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézetéről 19.

céljára eddig három európai államban alakult külön intézet: a németországi Deutsches Ausland Institut (Stuttgart), az ausztriai Institut für Statistik der Minderheitsvölker (Bécs) és a lengyelországi Forschungsinstitut für Minderheiten (Varsó).⁵⁰ Hiányzik tehát még mindig Európában az a tisztán tudományos intézet, amely a kisebbségi kérdést összes vonatkozásaiban vizsgálat tárgyává tenné. Magyarország a háború előtt par excellence nemzetiségi állam volt, a háború után viszont három és félmillió magyar él kisebbségi sorsban. A magyarságot tehát elsőrendűen érdekli ez a kérdés.’⁵¹

A gazdasági világválság által is nehezítve évekkel később először a Nemzetközi Jogi Intézetben belül jött létre egy kisebbségi osztály, majd 1936-ban valósult meg a régóta várt független intézet.

A néhány alkalmazottal működő tudományos intézet élénk jogi, statisztikai, gazdasági, társadalmi, történelmi, földrajzi és kulturális irányultságú kutatásokat végzett, és sajtószolgálatot épített ki, amelyen keresztül számos európai ország vonatkozó sajtókiadványait regisztrálta és értékelte. Adatbázisok létrehozása, térképek készítése, statisztikai adatok vizualizálása, előadások tartása éppúgy a portfólió részét képezte, mint a fontos külföldi szakirodalmat tartalmazó könyvtár létrehozása és a saját publikációs tevékenység a Kisebbségi Körlevél című folyóiratban, az intézeti jelentésekben és különböző egyéb kiadványokban. A felhalmozott ismereteket a szélesebb közönség által olvasott és országosan terjesztett újságokban is közzétették. A társadalmi kapcsolattartás közvetlenebb formáját jelentették az intézet kulturális rendezvényei, az úgynevezett kisebbségi kultúrnapok, valamint az egyéni előadások.⁵²

A pécsi intézet tehát nemcsak a határon túli magyar kisebbségi csoportokkal foglalkozott, hanem a hazai kisebbségekkel is. Jelzésértékű volt, hogy az intézet alapszabályának 7. pontja az 1. pontban említi a magyarországi kisebbségeket, és csak a 2. pontban a határon túli magyar kisebbségi csoportokat.⁵³ Ez a hozzáállás is pozitívan hozzájárult ahhoz, hogy a sok sajtótermék által hordozott, sokszor nemzetiség-ellenséges attitűdöt tudományos alapossággal mérsékelje és ellensúlyozza az intézet munkássága.⁵⁴ Debrecenben éppen ellenkező volt a hozzáállás, ott hallani sem akartak egy Kisebbségi vagy Kisebbségjogi Intézetről, és inkább egy olyan Erdély-Intézetet támogattak, amely elsősorban az elveszett területeket és az ott élő magyarokat akarta tanulmányozni.⁵⁵

⁵⁰ További példakép volt az *Institut für Grenz- und Auslandsdeutschtum* (Marburg), a *Deutsche Gesellschaft für Nationalitätenrecht* (Berlin), valamint a *Institut pour la défense des droits des Minorités* (Ljubljana) is. Lásd hozzá: NAGY, Az európai kisebbségi intézetek 1–41.; NAGY, Magyar Kisebbségi Intézet 215–217.

⁵¹ NAGY, A nemzetiségi statisztika jelentősége a kisebbségi jogvédelem számára 27–28.; BÉDI, Dr. Faluhelyi Ferenc és a Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet 13.; CSAPÓ, Faluhelyi Ferenc, a nemzetközi jog első pécsi professzora 180; BÉDI, A Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet 27–49.

⁵² FALUHELYI, A Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet munkája 204–208.; BÉDI, A Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézetről 22–26.; CSAPÓ, Faluhelyi Ferenc 180–181; BÉDI, A Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet 50., 70–89.; FALUHELYI, Pécs szellemi élete 20.

⁵³ FALUHELYI, A Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet munkája 204.

⁵⁴ SZITA, Nemzetiségi (kisebbségi) kutatások és a hallgatók bekapcsolása a tudományos munkába a két háború közötti Erzsébet Tudományegyetemen 76.

⁵⁵ „Mi nem akarunk kisebbségi, illetőleg kisebbségjogi intézetet fölállítani. Mi az illető elszakított területnek földrajzi, néprajzi, történelmi, művészeti és általában kulturális viszonyait akarjuk tanulmányozni, értékes, sőt mondhatni évszázados mulasztásokat szeretnénk pótolni, hiszen majdnem semmit sem tudunk ezekről a területekről és ezzel a munkával hozzá akarunk járulni a hajdani, erősebb Magyarország felépítéséhez” – foglalta össze Milleker Rezső geográfus ezt az álláspontot. Idézi: KEREPESZKY, Balkanológiai program a Debreceni Egyetemen a 20. század első felében 247.

A Kisebbségi Körlevél az egyik vezető folyóirat lett a maga területén, amelynek elsődleges célja a Kárpát-medence országaiban zajló nemzetiségi mozgások megfigyelése volt. Idegen nyelvű folyóiratot nem alapítottak Pécsen, a Budapesten 1941 augusztusától megjelenő, a Duna-medencei magyar misszió problémáival, a térség külpolitikai, gazdaságpolitikai, társadalmpolitikai és nemzetiségi kérdéseivel foglalkozó és a széles német nyelvű közönségnek szóló *Donaueuropa* viszont már az első számában lehetőséget adott *Faluhelyi*nek a magyarországi kisebbségi intézmények történetének áttekintésére.⁵⁶

Az intézet szerény körülmények között és a kevés munkatárssal a kisebbségi intézetek közül a legértékesebb munkát végezte, élénk publikációs tevékenységet folytatott, fontos külkapcsolatokat alakított ki, és ami a revízió lázában élő magyarság számára nagyon fontos volt, hogy a kisebbségi problémákról megalapozott tájékoztatást nyújtott a szélesebb, sokszor tudatlanságba merült társadalomnak.

4.2. A Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet kapcsolatai Németországgal

A Németország és az intézet közötti tudástransfer sokféleképpen nyilvánult meg, és nem csak abból a tényből fakadt, hogy *Faluhelyi* anyanyelvi szinten beszélte a német nyelvet. A két ország közötti kapcsolatok különösen intenzívek voltak tudományos élet terén; történészek, néprajzosok, szociológusok ugyanolyan élénk eszmecserét folytattak a német akadémikusokkal és tudományos intézményekkel, mint a jogászok. A német nyelvet tudatosan választották az intézet tevékenységében közvetítő nyelvnek, mivel *Faluhelyi* úgy vélte, hogy ez a legjobb módja az intézet eredményeinek nemzetközivé tételére. Így a folyóiratokban az egyes hozzászólásokhoz és témákhoz német nyelvű összefoglalók jelentek meg. Németország volt az egyik partnerország, amellyel intenzív folyóiratcsere folyt.⁵⁷ *Faluhelyi* publikációi Németországban olyan neves folyóiratokban jelentek meg, mint az *Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie* és a *Zeitschrift für Völkerrecht*.⁵⁸ A nemzetiségi kérdés bibliográfiájának összeállítására 1944-ben indított projektet is kétnyelvűre tervezték.⁵⁹

Faluhelyi civil elkötelezettségéről tanúskodik számos társadalmi szervezetben való tagsága itthon és külföldön, köztük a Német-Magyar Társaságban.⁶⁰ Ő maga is jelentős külföldi tevékenységet fejtett ki, amelyben Németország mindig előkelő helyet foglalt el.⁶¹ Ebben meghatározó volt kapcsolata a szintén kisebbségi joggal foglalkozó *Kurt Junckerstorff*al. 1927-ben Hollandiában, Hágában járt, ahol Magyarország kulturális szerepéről tartott előadást.⁶² Itt a Nemzetközi Kisebbségjogi Tanulmányok Társasága (*Association International Pour L'Etude Du Droit Des Minorités*) 1930-ban megalapította a *Bulletin International du droit des minorités* című folyóiratot.

⁵⁶ N. N., *Donaueuropa* 2.

⁵⁷ BÉDI, A Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézetről 24–25.

⁵⁸ BENKE, Az Erzsébet Tudományegyetem rektorai és dékánjai 64–66.

⁵⁹ BÉDI, A Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézetről 26.

⁶⁰ BÉDI, A Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet 126–129.

⁶¹ Azonban nemcsak Németországgal voltak kapcsolatai: közreműködött az *Annual Digest of International Law Cases* (Cambridge) című kiadványban, tagja volt a Grotius Társaságnak (London), a Mickiewicz Társaság (Varsó) elnökségi tagja. Lásd: HERCZEG, Dr. Faluhelyi Ferenc nemzetközi jogtudományi munkásságáról 7.

⁶² SZABÓ, A M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem és irodalmi munkássága.

Junckerstorff volt az egyesület alelnöke és a folyóirat szerkesztője, és már 1930-ban megjelentette *Falubelyi* egyik írását. *Falubelyi* maga is tagja volt az egyesület elnökségének.⁶³ A gyümölcsöző kapcsolat következő fontos és közismert állomása volt *Junckerstorff* 1933-as pécsi, majd budapesti vendéglőadói tevékenysége.⁶⁴ *Junckerstorff* ekkoriban Pécsen is megnézte, és az egyetemen „*A nemzetközi tudományos együttműködés feladatai a kisebbségi jogok terén*” címmel tartott előadást.⁶⁵ 1932-ben és 1933-ban a Magyar Külügyi Társaság előtt is felszólalt,⁶⁶ s ilyenekre a későbbiekben is van példa, vagyis valóban élénk kapcsolatokat ápolt Magyarországgal.

A *Reichsausschuss für das Zugabeverbot*⁶⁷ ügyvezető igazgatójaként *Junckerstorff* egyre nagyobb nyomás alá került a németországi nemzetiszocialisták részéről, akik el akarták távolítani őt a szervezet éléről. A lehetséges kiutat abban látta, hogy Pécsen a nemzetközi kereskedelmi jog területén habilitáljon. Magyarországon nem volt szokás, hogy külföldiek habilitáljanak, de jogilag lehetséges volt. A kérdés kényessége okán az Erzsébet Egyetem jogi karának tanácsa úgy döntött, hogy a Vallás és Közoktatási Minisztériumban puhatolózik, hiszen a magántanári cím odaítélésében amúgy is a minisztériumé volt a végső szó. Az ügy nagy port kavart, mivel más magyarországi egyetemek véleményét is kikérték. További tárgyalásokra azonban nem volt szükség, mivel 1935-ben a magyar kormány jelezte, hogy a habilitáció politikai okokból nem kívánatos.⁶⁸

Ez a partnerség a jelek szerint annyira ismert volt Magyarországon, hogy *Junckerstorff* – mint az ottani egyetem rendes tanára – gyanították *Falubelyi* göttingeni látogatásai mögött is.⁶⁹ Talán *Junckerstorff* közvetítésével révén is, *Falubelyi* 1933 óta valóban közvetlen kapcsolatban állt Göttingával. 1933 végén meghívta *Herbert Kraus* göttingeni jogászprofesszort az Olasz-Magyar Tanulmányi Ankét elnevezésű konferenciára, amely az olasz fasiszta állam gazdasági, jogi és társadalmi berendezkedésével és jelentőségével foglalkozott. A konferencia témája ellenére a szorosabb kapcsolat mellett szól, hogy *Kraus* volt az egyetlen német meghívott, aki a nemzetiszocializmus tartalmáról és gyakorlatáról (az olasz fasizmussal való összehasonlításban) beszélt.⁷⁰ De az is, hogy az olasz és a magyar kormány támogatásával megrendezett háromnapos

⁶³ N. N., A hágai Kisebbségjogi Intézet új magyar tagja 19.

⁶⁴ KÖBLER, Deutschsprachige Rechtslehrer im Jahre 1932.

⁶⁵ Rövid beszélgetés *Junckerstorff* professzossal, a hágai Nemzetközi Kisebbségjogi Intézet alelnökével a magyarországi kisebbségek helyzetéről és Pécs város kulturális jelentőségéről, lásd: Pécsi Napló 42 (1933) 103 (1933. május 7.), 3. Lásd továbbá: N. N., Kisebbségi előadás az egyetemen 6.; N. N., Előadás a nemzetközi tudományos együttműködés kisebbségjogi jelentőségéről 4. 1933. május 9-én a *Pécsi Napló* helyreigazítást közölt, miszerint *Junckerstorff* nem volt professzor, hanem csak a kisebbségi jog magánkutatója, és így alapította meg a hágai intézetet. Lásd: N. N., Helyreigazítás 4. Legismertebb műve ezen a területen: RÜHLMANN – JUNCKERSTORFF, Das Schulrecht der deutschen Minderheiten in Europa.

⁶⁶ N. N., Össze kell állítani a kisebbségi jogok kódexét. *Junckerstorff* előadása a Külügyi Társaságban 6.; N. N., Gesellschaft für Internationales Minderheitenrecht 5.

⁶⁷ Olyan civil birodalmi szervezet Németországban, amely a fogyasztók megnyerésére alkalmazott járulékos szolgáltatások, ajándékok ellen küzdött, hogy tisztességes verseny valósuljon meg.

⁶⁸ Erzsébet Tudományegyetem ÁJK Tanács jegyzőkönyvei, 10. rendes ülés, 1937. június 21., 3–6. *Kurt Junckerstorff*ról lásd: MANTEL, Betriebswirtschaftslehre und Nationalsozialismus 425–427., itt 426.

⁶⁹ Külön köszönet illeti *Timo Albrechtet* (Göttingeni Tudományegyetem), aki fáradságot nem kímélve elvégezte a vonatkozó kutatásokat Németországban, és a forrásokat rendelkezésemre bocsátotta. Így sikerült fényt deríteni arra, hogy *Junckerstorff* nem volt ordinarius Göttingenben.

⁷⁰ A konferenciát eredendően 1933 őszére tervezték. Lásd: *Falubelyi* levele *Dambroszky Imre* dékának az ankét tervéről, 1934. március 29., *Falubelyi* levele a Vallás- és Közoktatási Minisztérium államtitkárának, 1833. október 9. PTE

konferencia (1934. április 22–24.) messze túlmutatott egy tudományos konferencián, szinte diplomáciai aktusnak számított, amelyen részt vett a budapesti olasz követ, *Don Ascanio Colonna*, valamint a magyar miniszterelnökség és más minisztériumok képviselői és Pécs polgármestere is.⁷¹ *Kraus* azonban nem kapott engedélyt a beutazásra, pedig Magyarország akkoriban ugyan Olaszország legszorosabb szövetségésének számított, de *Gömbös Gyula* kormányzása alatt Németországhoz is egyre közelebb került. 1937-ben kétnyelvű antológia jelent meg, amelytől *Kraus* a *Faluhelyivel* való későbbi kapcsolatai ellenére is távol maradt.⁷²

A vendégprofesszori meghívás előkészületei már 1934-ben megkezdődtek. Tekintettel arra, hogy a német felsőoktatást ekkora már „gleichschaltolták”, a göttingeni Georg August Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Kara a meghíváshoz a Birodalmi és Porosz Tudományos, Nevelési és Népoktatási Minisztérium (*Reichs- und Preußisches Ministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung*, RPMfWEV) jóváhagyásáért folyamodott.⁷³ A minisztérium sokáig váratott a válasszal, amelyben nem fogalmazott meg fenntartásokat *Faluhelyi* vendégprofesszori meghívásával kapcsolatban, nem utolsósorban a Németország és Magyarország között 1934-ben eltervezett és 1936-ban megkötött kulturális egyezmény alapján, amely kifejezetten rendelkezett a professzorcsereéről.⁷⁴ *Neumann* rektor így 1935 júliusában küldhette el a meghívót *Faluhelyinek*. A göttingeni jogi kar – a kulturális megállapodástól eltérően – meglehetősen hosszú, teljes félévi tartózkodást tervezett *Faluhelyi* számára (1935. november 1. – 1936. február 22.), és egy teljes előadásciklust várt.⁷⁵ Ez azonban arra utal, hogy *Faluhelyi* átlagon felüli ismertséggel és

Egyetemi Levéltár, Erzsébet Tudományegyetem, Rektori Hivatal iktatott iratai, VIII. 104.b., 22. d., 347/1933–34. A jogi kar Kari Tanácsa is tárgyalta a konferencia kérdését. 1934 tavaszán nem tartotta kellően előkészítettnek, és javasolta a konferencia elhalasztását. Lásd: PTE Egyetemi Levéltár, Erzsébet Tudományegyetem ÁJK Tanács jegyzőkönyvei, 7. rendes ülés, 1934. március 20., 4–6. Egy hónappal később a Kari Tanács köszönetét és elismerését fejezte ki az eseményért. Lásd: PTE Egyetemi Levéltár, Erzsébet Tudományegyetem ÁJK Tanács jegyzőkönyvei, 8. rendes ülés, 1934. április 30., 30–31. Így tett az Erzsébet Tudományegyetem tanácsa is. Lásd: PTE Egyetemi Levéltár, Erzsébet Tudományegyetem Tanácsülési Jegyzőkönyvei, 9. rendes ülés, 1934. május 30., 4–7.

⁷¹ *Giuseppe Bottai*, a Nemzeti Szociális Jóléti Intézet (*Istituto nazionale della previdenza sociale*) elnöke is meghívást kapott, de annak nem tett eleget. A konferencia előadói, akiknek többsége több előadást tartott: *Anselmo Anselmi*, az Olasz Királyi Korporációs Minisztérium munkatársa (*A szindikátusok működése, A munkaiügyi bíróság, A Korporációk Nemzeti Tanácsa törvényhozási hatásköre*); *Filippo Carli* professzor, a Nemzeti Fasiszta Kereskedelmi Konföderáció Gazdasági Irodája (*Ufficio Economico della Confederazione Nazionale Fascista del Commercio*) igazgatója (*A korporatív gazdaságpolitika, A korporatív gazdasági rendszer általános elvei, A gazdasági válság és a korporatív gazdasági rendszer*); *Arnaldo Volpicelli* professzor a Pisai Egyetemről (*Az egyén és az állam a korporatív felfogásban, A korporációk jogi természete és egyetemessége*); *Balás Károly* professzor a Budapesti Egyetemről (*A szociálpolitika új útjai*); *Varga István* professzor, a Magyar Gazdaságkutató Intézet igazgatója (*A fasiszmus gazdasági jelentősége külföldön*); *Faluhelyi Ferenc* professzor (*Az ankét célja és programja, A fasiszmus jelentősége a nemzetközi jogban; Jelentés az ankétról*). Lásd: PTE Egyetemi Levéltár, Erzsébet Tudományegyetem, Rektori Hivatal iktatott iratai, VIII. 101.b., 53. d., 1271/1933–1934, PTE Egyetemi Levéltár, Erzsébet Tudományegyetem Tanácsülési Jegyzőkönyvei, 9. rendes ülés, 1934. május 30., 4–7.

⁷² FALUHELYI – REGŐS, A fasiszta államrendszerről tartott magyar-olasz tanulmányi ankét iratai.

⁷³ *Neumann* rektor *Eckhardt* professzornak, RPMfWEV, 1935. január 19. – Universitätsarchiv Göttingen (UaGö), Rek. 80, 3208 a/b, Gastprofessur Faluhelyis. *Faluhelyi* göttingeni vendégprofesszori tartózkodásáról lásd még: SCHUMANN, Zwischenstaatliche Zusammenarbeit der Rechtswahrer 79–186.

⁷⁴ A megállapodás eredetileg két professzor félevenkénti rövid vendégelőadásáról rendelkezett, és a szóban forgó professzorok egyidejűleg több egyetemen is tanítottak volna. Lásd: RPMfWEV a göttingeni egyetem rektorának, 1935. június 15. – UaGö, Rek. 80, 3208 a/b, Gastprofessur Faluhelyis.

⁷⁵ *Niedermayer* dékán a rektornak, 1935. július 11., A rektor meghívó levele Faluhelyinek, 1935. július 12. – UaGö, Rek. 80, 3208 a/b, Gastprofessur Faluhelyis.

hírnévvvel rendelkezett Göttingenben, különösen, hogy a vendégeskedés anyagi kihívást jelentett a kar és az egyetem számára.⁷⁶ *Faluhelyi* a legszorosabb kapcsolatban a meghívására javaslatot tevő *Herbert Kraus* egyetemi tanárral állt.⁷⁷

Miután 1935 őszén *Faluhelyi*vel tisztázták a részleteket,⁷⁸ elfogadta a meghívást, és előadásokat tervezett a nemzetközi jogról és a nemzetközi közösség alkotmányáról. A téli félévre 1936. november 1-től 1937. február 1-ig Pécssett szabadságot vett ki.⁷⁹ A témákat részletesebben is ismertette a pécsi kari tanács előtt, eszerint előadásokat tervezett a Duna-medencei államrendszerről és a kisebbségi jogokról az államközi kisebbségvédelem rendszerében.⁸⁰

A kétéves előkészítés ellenére a vállalkozás meghiúsult. 1936 nyarán a *Német Akadémiai Csereiszolgálát* budapesti irodája azt a hírt kapta, hogy *Faluhelyi* „zsidó vagy legalábbis zsidó származású”, és hogy még Magyarországon sem „tartják túl nagy becsben”, így látogatása „aligha jelentene tudományos gazdagodást” a göttingeni egyetem számára.⁸¹ Így az egyetemnek nem volt más választása, mint hogy - a további nehézségek elkerülése érdekében - indoklás nélkül visszavonja a meghívást.⁸²

Faluhelyi joggal érezte magát sértettnek, magyarázatot követelt,⁸³ és kénytelen volt még meggyőzőbben igazolni „árja” származását, azzal, hogy már a háború előtt is bírósági titkár volt, vagyis olyan területen dolgozott, ahol a zsidókat távol tartották; a pécsi egyetem előtt nyolc évig a *Pécsi Püspöki Jogliceum* professzora volt, ahol korábban soha nem kapott tanszéket zsidó származású személy; ezen az akadémián társalapítója volt a hallgatói bajtársi egyesületnek, amely „következetesen

⁷⁶ A minisztérium pénzügyi támogatásáról, illetve a tartózkodás esetleges lerövidítéséről szóló levelezést lásd: UaGö, Rek. 80, 3208 a/b, Gastprofessur Faluhelyis.

⁷⁷ *Kraus* jól ismert volt Magyarországon, publikációi vezető magyar tudományos folyóiratokban jelentek meg (*Jogtudományi Közöny, Társadalomtudomány, Külügyi Szemle* stb.). „*Recht der Minderheiten*” (Berlin 1927) című munkája is ismert volt. További kapcsolatainak és pécsi tartózkodásának nem sikerült nyomára bukkanni.

⁷⁸ *Faluhelyi* magával akarta vinni feleségét és lányát is, sőt utóbbit be is íratta a göttingeni egyetemre. Lásd: *Niedermeyer* dékán *Faluhelyi*nek, 1935. október 16., *Faluhelyi Niedermeyer*nek, 1935. október 21. (másolat) – UaGö, Rek. 80, 3208 a/b, Gastprofessur Faluhelyis.

⁷⁹ Erzsébet Tudományegyetem Tanácsulési Jegyzőkönyvei, 1935-1936, 1936-06-24 / 1935/36. tanév tizedik rendes ülése; https://library.hungaricana.hu/hu/collection/EJK_PECS_PTE/ (2023. 12. 28.).

⁸⁰ N. N., Magyar jogtanár előadásai egy német egyetemen 7.

⁸¹ RPMfWEV *Neumann* rektornak, 1936. július 17. – UaGö, Rek. 80, 3208 a/b, Gastprofessur Faluhelyis.

⁸² Kiderült, hogy az egyetemnek tudomása volt a *Faluhelyi* esetleges zsidó származásáról szóló pletykáról, mivel Faluhelyi legnagyobb támogatója és ismerőse, *Kraus* professzor erről a Magyar Királyi Külügyminisztérium egyik alkalmazottjától értesült a brüsszeli *Institute Droit Internationale* konferenciáján. Az egyetem ezután *Faluhelyi* egyik tanítványát, a berlini *Meyer-Eidlingent* kérte fel, hogy ellenőrizze ezt az információt. Ő kijelentette, hogy ez nem felel meg a tényeknek, így az egyetem nem látta akadályát a meghívásnak. Lásd: *Niedermeyer* dékán *Neumann* rektornak, 1936. július 20. – UaGö, Rek. 80, 3208 a/b, Gastprofessur Faluhelyis. Úgy tűnik, *Faluhelyi*nek voltak ellenfelei Magyarországon, vagy az irigység is szerepet játszhatott abban, hogy befeketítették, de maga a DAAD, sőt a minisztérium sem akart a botrány elkerülése érdekében utána járni az ügynek. A meghívást lemondását – attól tartva, hogy a híresztelések igaznak bizonyulnak – nem sokkal az utazás megkezdése előtt az RPMfWEV kezdeményezte. Lásd: RPMfWEV *Neumann* rektornak, 1936. október 6. A kar nem hivatalosan – *Faluhelyi* berlini diákjának kezdeményezésére – az RPMfWEV külügyi osztályánál próbálta megváltoztatni ezt a döntést, mert nem kételkedett *Faluhelyi* becsületszában. Lásd: *Meyer-Eidlingen Kraus* professzornak, 1936. október 10.; *Niedermeyer* dékán *Meyer-Eidlingen*nek, 1936. október 13.; *Niedermeyer* dékán a RPMfWEV-nek, 1936. november 2.; lásd továbbá: *Meyer-Eidlingen Niedermeyer* dékának, 1936. november 2. – UaGö, Rek. 80, 3208 a/b, Gastprofessur Faluhelyis.

⁸³ Másolat a *Faluhelyi* által *Kraus* professzornak küldött táviratról, 1936. november 2. – UaGö, Rek. 80, 3208 a/b, Gastprofessur Faluhelyis.

antiszemita volt és minden zsidót kizárt köreiből”. ráadásul a pécsi egyetemre való távozása után is tagja maradt a joglíceumi egyesület elnökségének.⁸⁴

1937 tavaszán az RPMfWEV is bizonyítottan látta *Falubehyi* „árja származását”, és ösztönözte a rektort, hogy ismételten hívja meg Faluhelyit, ezúttal egy hónapos tartózkodásra. Bár a minisztérium szerint *Falubehyi* nem követelt különösebb elégtételt, az 1937-es téli félévére egy másik német egyetemre is tervezték meghívását.⁸⁵ 1937 májusában küldték el *Falubehyinek* az újabb meghívó levelet, amelyben a május végétől június végéig tartó időszakra tettek javaslatot a vendégprofesszori tartózkodásra. Ekkor már egyértelmű volt, hogy *Falubehyi* – mint a pécsi *Erzsébet Tudományegyetem* képviselője – 1937 nyarán az egyetem 200 éves évfordulóján is részt vesz.⁸⁶

Falubehyi elfogadta a meghívást, de halasztást kért.⁸⁷ Így 1938. január 6-án érkezett meg Göttingenbe, ahol január 10-től hat héten át (heti 2x2 órában) tizenkét részes előadássorozatot tartott a Duna-medence államrendszeréről és aktuális kérdéseiről. Az előadásokat minden jogi évfolyam és a bölcsészkar hallgatói számára is hozzáférhetővé kívánta tenni, és – *Herbert Kraus* ajánlatának megfelelően – részt kívánt venni a nemzetközi jogi szeminárium munkájában is.⁸⁸

Lehetséges, hogy *Falubehyi* korábban bejelentett második meghívása csak 1939-ben valósult meg. Ekkor ugyanis állítólag a berlini Lessing Egyetem vendége volt, ahol a német-magyar kulturális kapcsolatokról adott elő.⁸⁹

A Németországgal való élénk kapcsolatokat nyilvánvalóan megszakította a háború, de talán még inkább az, hogy a minisztérium által a göttingeni egyetemről kért jelentés *Falubehyi* vendégprofesszori tevékenységéről nem volt túl pozitív, ami valószínűleg azzal is összefüggött, hogy legnagyobb támogatóját, *Kraus* professzort politikai okokból kényszernyugdíjazták, és hogy egy Magyarországon tanító német germanistát a magyar hatóságok vegzáltak. A jelentés szerint *Falubehyi* „*sem tudományos, sem politikai szempontból nem felelt meg maradéktalanul az ilyen kitiüntetésből [mármint a göttingeni meghívásból] fakadó követelményeknek*”. A német szempontból sokkal fontosabb

⁸⁴ *Falubehyi Niedermeyer* dékának, 1936. október 21. – UaGö, Rek. 80, 3208 a/b, Gastprofessur Faluhelyis.

⁸⁵ RPMfWEV *Neumann* rektornak, 1937. április 23. – UaGö, Rek. 80, 3208 a/b, Gastprofessur Faluhelyis.

⁸⁶ *Neumann* rektor *Falubehyinek*, 1937. május 7.; *Neumann* rektor a RPMfWEV-nek, 1937. május 7. – UaGö, Rek. 80, 3208 a/b, Gastprofessur Faluhelyis; PTE Egyetemi Levéltár, *Erzsébet Tudományegyetem Tanácsülési jegyzőkönyvei, 1936–1937, az 1936/37. tanév hatodik rendes ülése; Erzsébet Tudományegyetem Tanácsülési jegyzőkönyvei, 1936–1937, az 1936/37. tanév nyolcadik rendes ülése*: https://library.hungaricana.hu/hu/collection/EJK_PECS_PTE/ (2023. 12. 28.). A göttingeni kapcsolat nyilvánvalóan már az I. világháború előtt is élő volt; a német egyetem üdvözlő levelet küldött a pozsonyi egyetem megnyitása alkalmából. Lásd: PTE Egyetemi Levéltár. *Erzsébet Tudományegyetem Tanácsülési jegyzőkönyvei, 1914–1917, az 1914/15. tanév hatodik rendes ülése*: https://library.hungaricana.hu/hu/collection/EJK_PECS_PTE/ (2023. 12. 28.).

⁸⁷ *Falubehyi Neumann* rektornak, 1937. május 18. – UaGö, Rek. 80, 3208 a/b, Gastprofessur Faluhelyis.

⁸⁸ *Falubehyi Karl Siegert* dékának, 1937. szeptember 15.; *Siegert* dékán *Neumann* rektornak, 1937. december 18.; Dékáni jelentés az 1937. október 1-jétől 1940. szeptember 30-ig terjedő időszakra, 1940. november 12. – UaGö, Jur. Fak. GÖ, Jahresberichte des Dekans seit 1935/36 (Laufzeit: 28. 09. 1936 – 04. 01. 1945) 4. Lásd továbbá: A pécsi egyetem rektora és az Állam- és Jogtudományi Kar Kari Tanácsa méltatta *Falubehyi* sikeres tartózkodását, aki elévülhetetlen érdemeket szerzett az egyetem és a kar hírnevének öregbítésében. PTE Egyetemi Levéltár, 104.a. JÁK KT, 1938. március 23., 1–2; 101.b., 899/1936–37 (1937. március 23.); PTE Egyetemi Levéltár. *Erzsébet Tudományegyetem Tanácsülési jegyzőkönyvei, 1937–1938, az 1937/38. tanév ötödik rendes ülése, 1938. január 26., 2.* https://library.hungaricana.hu/hu/collection/EJK_PECS_PTE/ (2023. 12. 28.); Pécsi egyetemi tanár Göttingában, Új Magyarág, 5 (1938) 9 (1938. január 13.), 8.

⁸⁹ N. N., Magyar egyetemi tanár előadása Németországban 2.

partnernek számító Jugoszlávia miniszterelnökének németországi látogatása kapcsán is érkeztek panaszok *Faluhelyi* Jugoszláviára vonatkozó negatív megjegyzései miatt, és a jogi kar örült, hogy ennek ellenére ezekből semmifajta súrlódás nem következett. Bíralták továbbá *Faluhelyi* nem túl tág – vélhetően nem nemzetiszocialista beállítódásából fakadó – történelemszemléletét is; nem tetszett, hogy a dunai államokat szembe állította a „birodalommal”, ami német szemmel nézve még az Anschluss előtt sem lett volna elfogadható. Előadásait azért is szerénynek tartották, mert a társadalmi problémákat és magát a nemzetiségi kérdést nagyon felületesen érintette. „*Előadásaiból hiányzott a szükséges szellemi magasság. Szellemi világát nem a Budapesten meglévő világra való nyitottság jellemezte, hanem egy távoli vidéki városé*” – hangzott az ítélet, amely azonban a tudománykultúrák különbségével is összefüggött. Előadásait iskolásnak és túlzottan tényszerűnek, kevésbé problémaorientáltnak érzékelték. „*Akadémiai tudományos rendezvényként azonban ezek az előadások melléjogást jelentettek és kudarcot vallottak*”. Ennek megfelelően nem meglepő, hogy az előadások német nyelvű nyomtatásban való megjelentetését – ahogyan azt *Faluhelyi* kezdeményezte – a kar nem támogatta, hogy „*Faluhelyi hiányosságai ne kerüljenek az egész politikai és tudományos világ elé*”, hogy mindez ne legyen negatív hatással magára a göttingeni egyetemre, de azért sem, hogy ne sértsék meg a Németország számára fontos szomszédos államokat.⁹⁰

A kapcsolat ennek ellenére tovább élt. *Wahl* göttingeni professzor – *Faluhelyi* közvetítésével – 1938 augusztusára kapott meghívást egy keszthelyi nyári egyetemen való részvételre, amelynek eleget is tett.⁹¹

4.3. A népcsoportjog mint jogi kihívás Magyarországon

A Németországgal való élénk kapcsolatrendszer és az ottani kisebbségi kérdésekkel kapcsolatos tudományos tevékenység nyomán követése révén egyértelmű volt, hogy a német eredmények és elméletek jól ismertek voltak Magyarországon. Akkoriban elkerülhetetlen volt, hogy az intézet különös figyelmet fordítson a németországi fejleményekre és ezek nyomán a magyarországi német kisebbségre. A magyarországi németek legnagyobb településterületének közepén ez szinte kötelező volt.⁹² Ez persze nem engedte, hogy egy olyan fontos fogalom, mint a népcsoportgondolat és annak jogi kodifikációja – amely a magyarországi német kisebbségre is árnyékot vetett – reflektálatlanul maradjon. A pécsi Kisebbségi Intézet ennek a kérdéskörnek is a legfontosabb fóruma lett.⁹³

Az 1930-as évek második felében az Intézet még mindig *Teleki* háromféle kisebbségtípusról szóló elméletére hivatkozott azzal, hogy a népcsoportkonceptió fogalmára tekintettel ismét azt állította, hogy a bevándorolt népek – például a németek – önként léptek be a „*batalmat birtokló*” nemzet területére, és ezzel elismerték kisebbségi létüket.⁹⁴ Már nem volt szükség annak kifejezett kimondására, hogy ennek egyetlen következménye a népcsoportgondolat magyarországi németekre

⁹⁰ *Siegert* dékán *Neumann* rektornak, 1938. július 12. – UaGö, Rek. 80, 3208 a/b, Gastprofessur Faluhelyis.

⁹¹ SCHUMANN, Zwischenstaatliche Zusammenarbeit der Rechtswahrer 79–196.

⁹² FALUHELYI, A Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet munkája 204–205.

⁹³ Bár más fórumokon és különböző folyóiratokban is megjelentek recenziók a népcsoport-gondolatról és jogról szóló fontos munkákról, alapos elemzést és megalapozott választ csak a pécsi intézet adott. Lásd például: WALZ, Neue Grundlagen des Volksgruppenrechts 36.

⁹⁴ Lásd még: A Pécsi M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem Kisebbségi Intézetének működése 2–3.

való alkalmazásának elutasítása. Ennek fényében nézve a német népcsoporteszmére adott válasz teljes mértékben a magyar hagyományban gyökerezett. Legfeljebb azt a kiinduló álláspontot ismerték el, amely szerint a párizsi környéki békeszerződések rendszerét, az asszimilációt elősegítő kisebbségi rendelkezéseivel együtt, meg kell szüntetni, és szabaddá kell tenni az utat egy új mechanizmus számára. A kisebbségi jogok magyar képviselői azonban nem osztották azt, hogy a párizsi rendszer következtében a német kisebbségi csoportok szenvedtek a legtöbbet, mert szerintük egyértelműen a magyarok nyerték ezt a „versenyt”. A magyar fájdalmat semmilyen tekintetben nem lehetett felülmúlni.⁹⁵ A kisebbségvédelmi rendszer magyar kritikája azonban csak a magyar kisebbségek esetében érvényesült, míg a hazai csoportok számára a nemzetközi rendezés kedvező volt, mivel lehetővé tette, hogy a hazai nemzetiségek kérdését belügynek tekintsék.

*Polzovics Iván*⁹⁶ – bár a pécsi intézeten kívül – még alaposabban foglalkozott ezzel a problémával. Szerinte a népi elv mint a nemzetközi jog új alapja új, alapvetően üdvözlendő nemzetközi jogi szemléletet teremtett, amely a párizsi rendszer szubjektív megközelítése helyett az egyes népek elhelyezkedésének objektivitását állította a középpontba, ami esetleg korlátozhatta az állami imperializmust, hiszen nem lehetett határtalan.⁹⁷ Ebben a megközelítésben az új határok túloldalán élő magyarok támogatásában is nagyobb mozgásteret láttak, másfelől azonban ez az új elképzelés – amely nem volt csodaszer, és nem tudott minden zavart megszüntetni – kétségeket ébresztett. Egyrészt azért, mert kérdéses volt, hogy valóban objektíven meg lehet-e ítélni, hogy ki melyik népcsoporthoz tartozik, hol képezik ezek a népcsoporttagok a tényleges többséget, és hogy akarnak-e maguknak egyáltalán nagyobb mozgásteret.⁹⁸ A másik veszély az volt, hogy ezáltal két alapelv alkalmazása honosodott meg: az azonos nemzetiségűekkel való szabad kapcsolat és az azonos nemzetiségű anyaország védelme. *Polzovics* megjegyezte, hogy 1939-ig csak a Német Birodalom volt képes e törekvések érvényesítésére.⁹⁹

Polzovics emellett kifogásolta, hogy a népi elv mellett más – földrajzi, történelmi, gazdasági – szempontokat is figyelembe kell venni, és nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy vegyes területeken (például Közép-Európában) vagy olyan országokban, amelyek korábban gyarmatok voltak, de még az USA-ban sem alkalmazható az elv.¹⁰⁰ Míg azonban a történelmi elv érvényesítése sem jelenthetett megoldást, ami a *bellum omnium contra omnes* helyzetet eredményezhetett, *Polzovics* arra a következtetésre jutott, hogy csak a földrajzi elv szolgálhat alapként, mert az a természet adománya. Nem sok olyan természetes földrajzi egységet ismert, ahol sokáig csak egy nép alkotta az államot: a Párizsi-medencét (francia területi egység) és a Közép-Duna-medencét (magyar területi egység), a határok mindkettőben nagy állandóságot mutattak, mert a természet alkotta őket. Ráadásul a magyar területi egység kezdettől fogva etnikailag vegyes volt, és itt a népi elv soha nem hozott stabil megoldást. A természetes területi egység egyúttal hatalmi tényező is volt, amely gyakorlatilag az egységes politikai szervezet uralmát írta elő. Ezért – *Teleki* nyomán – csak a régi Szent István-i képletet lehetett végleges megoldásként elfogadni.¹⁰¹

⁹⁵ FALUHELYI, G. A. *Walz Neue Grundlagen des Volksgruppenrechts* című munkájáról 44–45.

⁹⁶ 1939 és 1944 között a kassai Kereskedelmi Főiskola általános jogi tanszékének rendes tanára.

⁹⁷ POLZOVICS, Népi elv és népi önrendelkezés 65–66.

⁹⁸ POLZOVICS, Népi elv és népi önrendelkezés 62–64.

⁹⁹ POLZOVICS, Népi elv és népi önrendelkezés 61.

¹⁰⁰ POLZOVICS, Népi elv és népi önrendelkezés 67–69.

¹⁰¹ POLZOVICS, Népi elv és népi önrendelkezés 73–75.

1937-ben a Német Külföld-Intézet (*Deutsches Auslands-Institut*, DAI) közvetlenül fordult a pécsi Kisebbségi Intézethez – amelynek alapításához a modellt állítólag maga a DAI szolgáltatta¹⁰² – és kért állásfoglalást a népcsoportjoggal kapcsolatban. Az intézet igazgatója, *Faluhelyi* kifejtette, hogy az állampolitika szempontjából a kisebbség kifejezés használata elfogadható, mert így az államalkotó nemzethez, azaz a többséghez való viszony szemléletesen kifejezhető. Ha azonban a rokon néphez való viszonyt akarjuk megvilágítani, akkor a népcsoport kifejezés volt alkalmazható, ami azonban „a határok áttörésének nyilvánvaló tendenciáját” jelentette.¹⁰³ Egy másik hozzászóló, *Örvényesi Richárd* mindkét fogalom használatát hasznosnak látta a német-magyar kapcsolatokban. A magyarországi németek helyzetére azonban csak a kisebbséget látta elfogadhatónak, amely már a bevándorlással elfogadta a többség államhatalmát, míg a népcsoportok klasszikus példáját a határ innenső és túlsó oldalán élő magyarokban látta. *Teleki* elméletével kombinálva ezeknek a magyar etnikumoknak a kényszerhelyzetéből indult ki, amelyek így természetesen fenntartották a kapcsolatot az eredetileg államhatalmat gyakorló nemzettel.¹⁰⁴ *Faluhelyi* még emellett is érvelt, hogy a magyar csoportok gondozásában a népcsoporteszmét kellene követni.¹⁰⁵

Így a népcsoportelméletet a magyar konstellációhoz igazították, és a Magyarországon megszokott nézetekhez kapcsolták. Ennek fényében nézve a német népcsoportjog lényegét – azaz a magyarországi németekre való alkalmazását – kategorikusan elutasították. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a kisebbségeknek ne lett volna joguk megvédeni magukat az esetleges elnyomással szemben. Ez azonban soha nem vezethetett oda, hogy céljaik túllépjék az állami egység kereteit. A népcsoportok, vagyis az új határokon túl élő magyarok esetében a helyzetet a történelmi Magyarország helyreállításával kívánták megoldani.¹⁰⁶

A népcsoportjogot azért is elutasították Magyarországon, mert a kiterjedt autonómia megnehezíthette egy népcsoport integrációját a befogadó államban, hiszen képviselőit éppen az autonómia alapján zárták volna ki a befogadó államban betöltött vezető szerepekből, ahogyan az már a világháború előtti történelmi Magyarországon is joggyakorlat volt.¹⁰⁷ Ezért az intézet emellett érvelt, hogy az autonómia megadása csak olyan esetekben jöhet szóba, ahol a kisebbségi csoportok történelmileg kialakult egységet és világos területi elhatárolódást mutattak. Minden más esetben, így a magyarországi németek esetében is, ezt el kellett utasítani. A Németországban követelt teljes összeolvadás a birodalmi németekkel a befogadó állam szerkezetétől való egyértelmű elszakadáshoz vezetett volna, ami nem volt összeegyeztethető a magyarországi integráció gondolatával.

A határon túli magyar csoportok és a hazai kisebbségek hátrányos megkülönböztetése az intézet szerint még nem jelentette azt, hogy a Magyarországon élő népek asszimilációjára törekedni kellene, hanem csupán azt, hogy mindenképpen meg kell követelni a Magyarországhoz való lojalitást, amelyet e csoportok kulturális igényeinek előmozdítása révén is erősíteni kell.¹⁰⁸ Ez olyan elképzelés volt, amelyet a magyarországi német mozgalom maga is alapként javasolt radikalizálódása előtt, de amelyet a magyar etnopolitika nem fogadott el. Az intézet e szemléletének

¹⁰² SZÚCS, Német vélemény a Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézetről 45.

¹⁰³ FALUHELYI, Kisebbség vagy népcsoport? 1.

¹⁰⁴ ÖRVÉNYESI, Kisebbség vagy népcsoport? 1–2.

¹⁰⁵ FALUHELYI, A magyarországi nemzetiségi kérdés jellege és megoldása 205.

¹⁰⁶ SZÚCS, Német vélemény a Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézetről 46.

¹⁰⁷ FALUHELYI, G. A. Walz Neue Grundlagen des Volksgruppenrechts című munkájáról 45.

¹⁰⁸ SZÚCS, A Volksbund és a magyarországi németiség elmúlt esztendeje 30.

hátterében a német kisebbség elidegenedését akaratlanul is a magyar politika helytelen magatartásaként lehetett értelmezni.

A magyar kisebbségi jogvédők figyelmét azonban nem csak a népcsoportjog lehetséges és gyakorlati alkalmazása kötötte le. Az önálló Szlovákia német „védállamként” való megalakulása után megfigyelhető volt, hogy ennek ára a német kisebbség széleskörű autonómiája volt a népcsoportjog alapján, s még a szlovák kormányban is saját küldöttük volt. A szlovák alkotmány elrendelte a nemzetiségi kataszter kialakítását, garantálta a teljes kulturális fejlődést és a politikai aktivitást minden népcsoport számára, valamint az aktív kapcsolatokat az anyaországokkal. A kölcsönösség elve alapján az adott népcsoportot csak akkor illették meg ezek a jogok, ha a szlovákok a partnerországokban is hasonló jogokat élveztek. Bár ez olyan körülmény volt, amelynek hiányát a magyar népcsoportegyezmény esetében a magyar tudósok kifogásolták, Szlovákia esetében sem volt egyértelmű, hogy a reciprocitás megvalósulását hogyan kívánták megállapítani és szankcionálni.¹⁰⁹

1940 augusztusától, amikor a népcsoportegyezménnyel Magyarországon is életbe lépett a népcsoportjog elve, és a magyarországi német kisebbség ügye azzal fenyegetett, hogy kicsúszik a magyar ellenőrzés alól, és elérhető közelségbe kerül annak a veszélye, hogy ez a csoport kvázi államot alkosson az államban, világossá vált, hogy az újabb revíziós sikerek (Észak-Erdély visszaadása) miatt elfogadott államközi kényszerszabályozás ellen más eszközökkel kell küzdeni. Ez a helyzet közvetlen alkalmat adott a magyar nézetek ismertetésére.

A legátfogóbb elemzést a Debreceni Kisebbségi Intézet vezetője, *Flachbarth Ernő*, a Debreceni Egyetem kisebbségi jogi professzora¹¹⁰ adta a pécsi intézet Kisebbségi Körlevél című folyóiratában A bécsi német-magyar jegyzőkönyv címmel.¹¹¹ *Flachbarth* mindenekelőtt azzal érvelt, hogy a bécsi szerződés és más hasonló szerződések „a kétoldalú kisebbségi szerződések ama típusához tartoznak, amelyekben csak az egyik szerződő fél – a szóban forgó esetekben Magyarország (...) –, vállal nemzetközi jogi kötelezettségeket, a másik fél nemzetiségéhez tartozó polgárai javára.”¹¹² Ez abban is megnyilvánult, hogy a birodalomban élő magyarok nem élveztek egyenjogúságot, sőt iskoláikat és szervezeteiket is megszüntették.¹¹³

Érdekes körülmény volt, hogy a népcsoport-egyezmény egy államközi, tehát nemzetközi szerződés volt, amelyben a két állam – azaz Magyarország és Németország – voltak, de nem a német kisebbség és annak tagjai. Ebből következett – hogy a szerződésben vállalt kötelezettségek és jogok a két szerződő felet terhelték.¹¹⁴ *Flachbarth* határozottan elutasította a bécsi szerződés azon értelmezését, amely szerint a magyarországi német népcsoport kollektívumként, közjogi értelemben vett jogi személyként kapott jogokat. Hangsúlyozta, hogy a bécsi egyezmény szó szerint nem a népcsoport jogairól, hanem a népcsoporthoz tartozó egyének jogairól szolt; a

¹⁰⁹ N. N., Kisebbségi sors 38.

¹¹⁰ *Flachbarth* felvidéki magyar családból származott. Hosszú ideig a Miniszterelnöki Hivatal nemzetiségi főosztályának vezető tisztviselője volt. 1949-ben átvette a pécsi nemzetközi jogi tanszéket, amelyet 1955-ben bekövetkezett haláláig vezetett. CSAPÓ, Faluhelyi Ferenc, a nemzetközi jog első pécsi professzora 188–189.; GÁL, Flachbarth Ernő, a tudós és professzor 84–90.; GÁL, Falchbarth Ernő emlékezete 52–58.

¹¹¹ FLACHBARTH, A bécsi német-magyar jegyzőkönyv 131–155.

¹¹² FLACHBARTH, A bécsi német-magyar jegyzőkönyv 134.

¹¹³ FLACHBARTH, A bécsi német-magyar jegyzőkönyv 134.

¹¹⁴ FLACHBARTH, A bécsi német-magyar jegyzőkönyv 134–136.

magyar kormány a bécsi egyezmény megkötésével nem tért el az általa mindig is képviselt elvtől, hogy az állampolgárság kérdését egyéni alapon szabályozza, ezért nem volt indokolt a bécsi egyezmény alapján a magyarországi népcsoport jogaira igényt támasztani. A magyarországi német etnikum tagjai tehát nemzetközi bíróság előtt sem érvényesíthették jogaikat, joggal való visszaélés esetén nem indíthattak erre irányuló keresetet, csak Németország követelhetette jogaikat Magyarországtól. Így a magyarországi német népcsoport tagjainak jogai és kötelezettségei kizárólag a Magyarországon hatályos jogszabályokból következtek.¹¹⁵

Flachbarth a továbbiakban kifejtette, hogy a magukat nem németnek nevező német anyanyelvűek nem tekinthetők a német népcsoport tagjainak, és hogy a német nemzetiszocialista világnézet szabad kifejezésének joga az így értelmezett német népcsoport tagjaira korlátozódik. Vagyis a szubjektív hitvallástól nem lehetett eltekinteni, de még ezt is tovább korlátozták azzal, hogy a *Volksbund* a népcsoport melletti szubjektív hitvallást indoklás nélkül elutasíthatta.¹¹⁶

Ezt követően hangsúlyozta, hogy a népcsoport tagjai csak a magyar jog, különösen az egyesületekről és gyülekezetekről szóló magyar törvények keretei között szerveződhetnek és alapíthattak egyesületeket; a *Volksbund*nak a magyar egyesületi törvény rendelkezései szerint kellett működni, és a népcsoport tagjai gazdasági téren is csak a vonatkozó általános magyar jogszabályok keretei között szerveződhetnek. A német népcsoport tagjaival szemben – akárcsak más nemzetiségek tagjaival szemben – a diszkrimináció (nemzetiség, kultúra, nyelv, vallás, foglalkozás stb.) tilalmát Magyarország már a békeszerződés óta teljesítette. *Flachbarth* a továbbiakban nem nyilatkozott arról, hogy ez a gyakorlatban mennyire valósult meg.¹¹⁷

A viszonylag gyorsan és nem alaposan kidolgozott szerződés sok mindent homályosan szabályozott, ami egy idő után felvetette egy második szerződés szükségességét, amelyet azonban soha nem kötöttek meg. *Flachbarth* ebben a homályosságban még nagyobb mozgásteret látott Magyarország számára.

A következő kényes kérdés a szerződésnek a német nemzetiségi köztisztviselőkre vonatkozó része volt, mely szerinte nem adott jogot a német területi önkormányzatra az oktatási önkormányzatra sem. A köztisztviselők kinevezésénél és az önkormányzatok összetételénél a jegyzőkönyv a német lakosság arányának tiszteletben tartását írta elő. Ez azonban csak akkor volt lehetséges, ha egy hivatalba vagy testületbe valaki kinevezés útján került; a választások esetében ezt kizárt volt, különben nemzetiségi kúriákat kellett volna létrehozni és a választásokat a kúriák szerint megtartani, amit azonban a szerződés nem szabályozott.¹¹⁸

Hasonlóan homályos volt a szabályozás, miszerint „a népi német hivatalnokok kiváltképpen a német népi települési területeken működő hatóságoknál s a föléjük rendelt központi hatóságoknál alkalmazandók.” Itt egyrészt nem volt világos, hogy mit kell településterületen érteni, hogy ez azonos-e a nyelvterülettel. *Flachbarth* csak a nyugat-magyarországi területeket (Moson, Sopron, Vas) nevezte német nyelvterületnek, mivel ott a lakosság többsége németül beszélt – ami valójában nem felelt meg a valóságnak –, míg a Sváb Törökország vagy a budai hegyvidék területeit csak szórványterületként fogta fel. A német többségű járásokban a németek alkalmazása a gyakorlatban is biztosítható volt, akárcsak a föléjük rendelt személyek esetében. Az arányok kiszámításakor

¹¹⁵ FLACHBARTH, A bécsi német-magyar jegyzőkönyv 135.

¹¹⁶ FLACHBARTH, A bécsi német-magyar jegyzőkönyv 137–138.

¹¹⁷ FLACHBARTH, A bécsi német-magyar jegyzőkönyv 139–140.

¹¹⁸ FLACHBARTH, A bécsi német-magyar jegyzőkönyv 141–142.

azonban csak a népcsoport tagjait lehetett figyelembe venni, nem pedig az összes német anyanyelvű személyt, ami az alkalmazás további szűkítésének lehetőségét biztosította.¹¹⁹

Flachbarth szerint a magyar állam engedélyt adott a *Volksbund*nak, hogy egyesületi jellegű iskolákat alapítson és tartson fenn, de maga az állam nem volt kötelezhető arra, hogy saját költségén olyan iskolákat alapítson és tartson fenn, amelyekben „német szellemben”¹²⁰ tanítottak. *Flachbarth* joggal hangsúlyozta, hogy nagyon nehéz meghatározni, mi a „német szellem”, ezért csak annyit tudott kijelenteni, hogy nem tudja, mi az, de azt biztosan, hogy nem azonos a magyar szellemmel. Végül abban látta a kiutat, hogy a jegyzőkönyv „a magyar államot nem állami népi német iskolák létesítésére és fenntartására kötelezi, hanem csak arra, hogy ily iskolák létesítését és fenntartását ugyanolyan feltételek mellett engedje meg, mint a nem állami magyar nyelvű tannyelvű iskolák létesítését és fenntartását. A magyar államtól ugyanis lehetetlenség megkövetelni – *ultra posse nemo tenetur* –, hogy saját iskoláiban német szellemben taníttasson.”¹²¹ A bécsi egyezmény német nyelvű újságokra és kiadványokra vonatkozó rendelkezése az egyenlőség elvén alapult, így a német sajtó nem mentesülhetett a magyar sajtóra vonatkozó korlátozások (sajtórendőrség és sajtóbüntető törvény, cenzúra, lapszámkorlátozás stb.) alól. Különleges jogokról tehát nem lehetett szó.¹²²

A szerződés értelmében a német nyelv használatát a hivatalos érintkezésben csak járási szinten (33%-os arányban) lehetett volna érvényesíteni, ahol a német lakosság aránya ezt indokolta; miközben egy már 1923 óta érvényben lévő rendelet ezt 20%-os százaléktól írta elő, a felsőbb szervek (megyei szervek, minisztériumok) erre nem voltak kötelesek.¹²³

A bécsi egyezmény asszimilációs záradéka *Flachbarth* szerint felesleges volt: Az asszimilációt nem lehetett kikényszeríteni – ez *contradictio in adiecto* –, az általa dicséretesnek tartott önkéntes asszimiláció pedig nem mondott ellent a bécsi egyezménynek. Értelmezése szerint a névmagyarosítási tilalom csak az államra és annak szerveire vonatkozott, a magyar társadalomra nem.¹²⁴

Ami a Németországgal való kulturális kapcsolatokat illeti, *Flachbarth* kifejtette, hogy a bécsi megállapodás csak kulturális téren engedte meg ezt a lehetőséget, politikai téren nem, ez utóbbit tehát megakadályozhatónak tartotta. Továbbá nem tiltotta a német nyelvű könyvek, újságok, folyóiratok és más, külföldön kiadott kiadványok behozatalának és terjesztésének korlátozását. Hangsúlyozta továbbá, hogy a kulturális kapcsolatokhoz való jog nem foglalja magába a német kormány azon jogát, hogy a német népcsoport vagy annak tagjai kulturális intézményeit anyagilag támogassa. A bécsi szerződéstől függetlenül ugyanis kialakult egy olyan nemzetközi gyakorlat, amely szerint az ilyen támogatás az érintett ország jóváhagyását igényelte.¹²⁵

Flachbarth különösen hangsúlyozta a népcsoport tagjainak a magyar állam iránti lojalitási kötelezettségét. Úgy érvelt, hogy nem elég mechanikusan teljesíteni az állami törvények által előírt kötelezettségeket, különösen az adófizetési és a honvédelmi kötelezettségeket; a lojalitás ennél többet

¹¹⁹ FLACHBARTH, A bécsi német-magyar jegyzőkönyv 143.

¹²⁰ HUGELMANN, Die Vereinbarungen über die deutschen Volksgruppen in Ungarn und Rumänien in geschichtlicher Bedeutung 272.

¹²¹ FLACHBARTH, A bécsi német-magyar jegyzőkönyv 145.

¹²² FLACHBARTH, A bécsi német-magyar jegyzőkönyv 145.

¹²³ FLACHBARTH, A bécsi német-magyar jegyzőkönyv 146.

¹²⁴ FLACHBARTH, A bécsi német-magyar jegyzőkönyv 148.

¹²⁵ FLACHBARTH, A bécsi német-magyar jegyzőkönyv 149.

jelent: „bennecseng a hűség és odaadás érzelmi attitűdje is”. A lojalitás „más állam érdekeinek a hazai érdekei fölé helyezését, vagy éppenséggel egy más államtól és annak szerveitől utasítások elfogadását vagy azok teljesítését kizárja még akkor is, ha azt a hazai büntetőjog nem tiltja”. Vagyis a bécsi egyezmény által a német népcsoport tagjainak biztosított jogokat nem lehet az állam iránti lojalitás rovására gyakorolni. Flachbarth ezzel a *Volksbund* életét érintette, feltételezte a szervezkedésben vagy a Németországgal való kapcsolattartásban a jogokkal való visszaélést, amennyiben azok a politikai szférára is kiterjedtek, amit a bécsi egyezmény nem engedett meg. De tovább ment: kifejtette, hogy a Németországgal való kulturális érintkezés ürügyén folytatott államellenes tevékenységet nemcsak a magyar állam büntetheti, hanem a bécsi egyezmény által biztosított jogokat is meg lehet vonni azoktól, akik visszaélnék velük, sőt, így a lojalitással való visszaélést meg lehet akadályozni.¹²⁶

Flachbarth hozzászólása azzal zárult, hogy rámutatott, az államok – kevés kivételtől eltekintve – a nemzetközi jog hatálya alá tartoznak, de a nemzetiségek soha; kijelentette, hogy a Német Birodalom csak a magyar kormányt vonhatja felelősségre a bécsi egyezmény teljesítéséért, de a magyarországi német kisebbséget nem. Ebből azonban nem következett, hogy Németország a bécsi egyezmény alapján védőjogot szerzett volna a magyarországi németek felett, és hogy azok a védelem alanyai lennének. Elutasította a német népcsoportjog képviselőinek azt a nézetét, hogy a népi németek, köztük a magyarországiak is, „a német birodalmi eszme hordozói” lennének, vagy hogy ők, egy kettős hatalomnak, a magyar államnak és a Német Birodalomnak lennének alárendelve, és ez utóbbi lenne az elsődleges fontosságú. A bécsi egyezmény, mint minden nemzetközi szerződés, csak korlátozta a szuverenitást, de nem szüntette meg; az ország német származású polgárai továbbra is a magyar állam kizárólagos fennhatósága (*suprema potestas*) alatt maradtak.¹²⁷

Flachbarth egy évvel később hasonló alaposággal vizsgálta a német-román népcsoport-egyezményt is.¹²⁸ A magyar megállapodáshoz hasonlóan igyekezett minden rendelkezést jogilag átvizsgálni és rámutatni a lehetséges következményekre. Értelmezésének fontos pontja volt, hogy a román jegyzőkönyv sok mindent rövidebben szabályozott és Románia felé enyhébb kötelezettségeket határozott meg, amit abból lehetett levezetni, hogy az itteni német népcsoport hosszú időn keresztül kedvezőbb jogi helyzetben volt, mint a magyarországi németek, amit vitatott és cáfolt. Miközben már a jogi szabályozásban sem látott előnyt, éles szemmel figyelte a még siralmasabb alkalmazási gyakorlatot: „Ellenkezőleg, a magyarországi németek nemcsak jogi, hanem tényleges helyzete is magasan felette áll a romániaiainak”¹²⁹ A román megállapodás azonban sokat visszavezetett az 1918-as gyulafehérvári határozatokra, amivel Flachbarthnak mégis el kellett ismernie, hogy a megállapodás „német iskolaiügyi és kulturális, továbbá közigazgatási és igazságügyi autonómiát” jelent, és hogy a romániai németek arányosan képviseltették magukat a parlamentben, a minisztériumokban és a közigazgatási szervekben is.¹³⁰

¹²⁶ FLACHBARTH, A bécsi német-magyar jegyzőkönyv 149–150.

¹²⁷ FLACHBARTH, A bécsi német-magyar jegyzőkönyv 153–155.

¹²⁸ FLACHBARTH, A bécsi német-román jegyzőkönyv 3–26.

¹²⁹ FLACHBARTH, A bécsi német-román jegyzőkönyv 4.

¹³⁰ FLACHBARTH, A bécsi német-román jegyzőkönyv 9.

5. Következtetés

Az I. világháborút követő kisebbségvédelem nemzetközivé válása Magyarország esetében látható változást hozott. Egyrészt a jövőben már nem intézhette kizárólagossággal saját etnopolitikáját – bár annak negatív hatásai már 1918 előtt is nemzetközi felháborodást váltottak ki, és ezzel bizonyos nyomás nehezedett rá –, másrészt etnopolitikai téren is kifelé kellett tekintenie, hiszen az új határok miatt magyarok milliói kerültek kisebbségi helyzetbe. Bár a Népszövetség keretein belüli kisebbségvédelmi mechanizmus hatékonyabb védelmet ígért, a hazai kisebbségekkel szemben is olyan kötelezettségeket rótt Magyarországra, amelyek akadályozták további homogenizációs törekvéseit.

Így Magyarország üdvözölt minden olyan kritikát vagy változtatási javaslatot, amely a magyar mozgásteret bővítette. Így volt ez a német népcsoportelmélet esetében is, amelyet Magyarországon egyrészt azért üdvözöltek, mert új alapot ígért a határon túli magyarság pártfogásához, másrészt viszont elutasították az őshonos csoportokra való alkalmazását – elsősorban az érintett magyarországi németek körében –, *Teleki Pálnak* a korszakon átívelő háromféle kisebbségtípusról szóló tézisét tartva irányadónak. Minden magyarországi megnyilvánulásban a két koncepció közötti egyensúlyozás érződött, mindannak az élénk üdvözlése, ami a magyar célok szempontjából használható volt, ugyanakkor annak elvetése, ami káros hatású lehetett.

Az új német koncepcióra adott reakciók és válaszok a pécsi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Kisebbségi Intézetében összpontosultak, amelynek állásfoglalása jogi aprólékossággal reagált a népcsoportjog kihívására. Amikor az 1940-es népcsoporttegyezményrel már nem lehetett tovább halogatni az elv magyarországi alkalmazását, a jogi érvelés hasznos alapot szolgáltatott e kötelező szerződés megkerülésére, gyakorlati alkalmazásának szabotálására, ami némely tekintetben valóban meg is történt. Ám a szerződéssel a magyar szuverenitás súlyosan csorbult, és a *Volksbund* valóban állam lett az államban, ami elsősorban a gazdasági szférában mutatkozott meg. Végül is a Németország nem érte el a németek teljes alárendelését, mint Szlovákiában, Horvátországban vagy Szerbiában, ahol nemcsak a német népcsoportok, hanem maguk az államok is teljes függőségben cselekedtek Berlintől, minthogy létrejöttük is Németország kegyéből valósult meg.

Ezt a fajta elkülönülést és elidegenedést Magyarországon mindig is próbálták akadályozni. A magyar kormányzatok ezt azonban soha nem az állampolgárait megkülönböztetés nélkül óvó szereplő pozíciójából tették, amely révén meg akarták kímélni az I. világháború utáni történések miatt lelkileg és sok más szempontból érzékeny többségi társadalommal való konfrontálódástól és a kiszakadástól, ennek hosszú távú következményeitől, hanem azért, mert ez a fejlődés akadályozta a németeknek mint egyetlen jelentősebb kisebbségnek a teljes beolvasztását megcélzó etnopolitikai törekvéseit. Ezt támasztja alá az a körülmény is, hogy amikor ezt felsőbb érdekek megkövetelték, a magyar elit gond nélkül szolgáltatta ki e csoportot, hagyta, hogy Ss-toborzás révén a frontra – tulajdonképpen a halálba – menjenek, hagyta, hogy gazdasági erejüket a Birodalom kihasználja. Mindezt éppen a népcsoportjog alkalmazása tett lehetővé a népcsoporttegyezmény eredményeként.

Felhasznált források

- A 4800/1923. M. E. rendelet a trianoni békeszerződésben a kisebbségek védelmére vállalt kötelezettségek végrehajtására, 110478/1923 VIII. a. VKM-rendelet a nemzetiségi iskolákról. In: BALOGH Sándor – SIPOS Levente (szerk.): A magyar állam és a nemzetiségek 1848-1993. Budapest 2002, 57. és 58. dokumentum.
- Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Naplója I–XVII. Budapest 1920–1922
- Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett Országgyűlés Felsőházának naplója II. Budapest 1928

Felhasznált irodalom

- A Pécsi M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem Kisebbségi Intézetének működése. A M. Kir. belügyminiszter által rendezett VI. közigazgatási továbbképző tanfolyamon előadta Faluhelyi Ferenc [1940]. Különlenyomat. Budapest 1941
- ABLONCZY Balázs (szerk.): Teleki Pál. Válogatott politikai írások és beszédek. Budapest 2000
- ABLONCZY Balázs: Teleki Pál nemzetről és társadalomról – a visszacsatolások előtt és után. In: FEDINEC Csilla (szerk.): Nemzet a társadalomban. Budapest 2004, 151–172.
- ALBRECHT Ferenc: Tradicionális, önkéntes és kényszerkisebbségek. (Egy érdekes eszmecsere), Magyar Kisebbség. Nemzetpolitikai szemle az erdélyi nép számára, 1931/11 sz. 222–228.
- ALBRECHT, Timo Marcel: Das deutsch-ungarische Volksgruppenabkommen von 1940 als Ausdruck des NS-Volksgruppenrechts. Diké, 2021/2. sz. 67–95.
- BARTSCH, Sebastian: Erfolge im Schatten des Scheiterns – Das Minderheitenschutzverfahren des Völkerbundes. In: MOHR, Manfred (szerk.): Friedenssichernde Aspekte des Minderheitenschutzes in der Ära des Völkerbundes und der Vereinten Nationen in Europa. Berlin 1996, 67–81.
- BÉDI Imre: A Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet (1936–1949). Pécs 1994
- BÉDI Imre: A Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézetéről. Jura. A Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tudományos lapja, 2004/1. sz. 18–31.
- BÉDI Imre: Dr. Faluhelyi Ferenc és a Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet. In: ÁDÁM Antal (szerk.): Dr. Faluhelyi Ferenc tudományos, oktatói és tudományos-szervező munkássága. Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata. Pécs 1987
- BENKE József: Az Erzsébet Tudományegyetem rektorai és dékánjai. Pécs 1998
- BEYER, Hans Joachim: Fragen der Umvolkung. Stuttgart 1937
- BLEYER, Jakob: Minderheitenkategorien und Minderheitenschutz. Sonntagsblatt, 1931. április 12. 1–2.
- BLEYER, Jakob: Traditionelle, freiwillige und Zwangsminderheiten. Pester Lloyd – Morgenblatt, 1931. február 21. 2–3.
- BOEHM, Max Hildebert: Das eigenständige Volk. Volkstheoretische Grundlagen der Ethnopolitik und Geisteswissenschaften. Göttingen 1932
- BOEHM, Max Hildebert: Volkstheorie und Volkstumspolitik der Gegenwart. Berlin 1935
- CARSTOCEA, Raul: European history of minority relations. In: MALLOY, Tove H. (szerk.): Minority Issues in Europe: Rights, Concepts, Policy. Berlin 2013, 31–35.
- COUNT TELEKI, Paul: The Evolution of Hungary and its Place in European History. New York 1923
- CSAPÓ Zsuzsanna: Faluhelyi Ferenc, a nemzetközi jog első pécsi professzora. In: KAJTÁR István (szerk.): Pécsi jogászprofesszorok emlékezete (1923-2008). Antológia. Pécs 2008, 179–194.
- EFENDI, Mehemed Emin (LICHTENSTAEDTER, Sigfried): Kultur und Humanität. Völkerpsychologische und politische Untersuchungen. Würzburg 1897
- EFENDI, Mehemed Emin (LICHTENSTAEDTER, Sigfried): Natur und Kultur. Ein psychologisch-ethischer Versuch. Leipzig 1909
- EILER Ferenc: A kisebbségek kategorizálásának kísérlete mint politikai fegyver a magyar-német kapcsolatokban (1930–1931). Regio, 2017/1. sz. 41–71.
- EILER Ferenc: Németország Duna-völgyi politikája 1920-1938. In: FEDINEC Csilla (szerk.): Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában. Budapest 2002, 37–63.

- EILER Ferenc: Nemzeti kisebbségek és az állammal szembeni lojalitás a két világháború között. (Elvek és gyakorlat az Európai Nemzetiségi Kongresszus tevékenységében 1925-1938). In: KOVÁCS Nóra – OSVÁT Anna – SZARKA László (szerk.): Etnikai identitás, politikai lojalitás. Nemzeti és állampolgári kötődések. Budapest 2005, 207–222.
- EILER Ferenc: Kisebbségvédelem és revízió. Magyar részvétel az Európai Nemzetiségi Kongresszuson 1925-1939. Budapest 2007
- EILER Ferenc: The Congress of European Nationalities and the International Protection of Minority Rights, 1925–1938. In: BÍRÓ Anna-Mária (szerk.): Populism, Memory and Minority Rights. Central and Eastern European Issues in Global Perspective. Leiden, Boston 2018, 235–282.
- FALUHELYI Ferenc: A magyarországi nemzetiségi kérdés jellege és megoldása. Kisebbségi Körlevél 1942/4. sz. 199–210.
- FALUHELYI Ferenc: A Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet munkája. Pannónia, 1939/2. sz. 204–208. Különnyomatkén, <https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/33901/faluhelyi-PEKI-munkaja-1939.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (2023. 08. 03.)
- FALUHELYI Ferenc: Kisebbség vagy népcsoport? I., Kisebbségi körlevél, 1937/2. sz. 1.
- FALUHELYI Ferenc: Néhány szó Pán-Európáról. Budapesti Hírlap, 1926/195. sz. 2.
- FALUHELYI Ferenc: Pécs szellemi élete. Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára, XIV. 20. A mai Pécs szellemi élete. (é.n.)
- FALUHELYI Ferenc – REGŐS Ferenc, A fasiszta államrendszerről tartott magyar-olasz tanulmányi ankét iratai, https://dlib.ogyk.hu/view/action/nmets.do?DOCCHOICE=1662442.xml&dvs=1712605472027~424&locale=hu_HU&search_terms=&adjacency=&VIEWER_URL=/view/action/nmets.do?&DELIVERY_RULE_ID=4&divType=&usePid1=true&usePid2=true (2024. 12. 12.)
- FALUHELYI Ferenc: G. A. Walz Neue Grundlagen des Volksgruppenrechts című munkájáról. Kisebbségi Körlevél, 1940/5. sz. 43–45.
- FLACHBARTH Ernő, A bécsi német-magyar jegyzőkönyv. Kisebbségi Körlevél, 1943/3. sz. 131–155.
- FLACHBARTH Ernő: A bécsi német-román jegyzőkönyv. Kisebbségi Körlevél, 1944/1. sz. 3–26.
- GÁL Gyula: Flachbarth Ernő emlékezete. Miskolc Journal of International Law/Miskolci Nemzetközi Jogi Közlemények 2005/2. sz. 52–58.
- GÁL Gyula: Flachbarth Ernő, a tudós és professzor. A Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tudományos lapja, 2000/1-2. sz. 84–90.
- GOTTHARD, Axel: Der Augsburger Religionsfrieden. Münster 2004
- GRAF TELEKI, Paul: Traditionelle, freiwillige und Zwangsminderheiten. Pester Lloyd – Morgenblatt, 1931. február 18. 1–2.
- GRATZ, Gustav: Die Assimilationsbestrebungen. (Rede gehalten in der Jahresversammlung des U. D. V. am 20. August 1929). In: GRATZ, Gustav: Deutschungarische Probleme. Budapest 1938, 115–126.
- GRATZ, Gustav: Minderheitsfrage und Minderheitsrecht. Pester Lloyd – Morgenblatt, 1931. február 20. 2–3.
- GÜNDISCH, Konrad: Siebenbürgen und die Siebenbürger Sachsen. München 2005
- GÜTERMANN, Christoph: Das Minderheitenschutzverfahren des Völkerbundes. Berlin 1979
- GYÁNI Gábor: A nacionalizmus és az Európa-kép változásai Magyarországon a 19-20. században. Történelmi Szemle, 2007/4. sz. 477–487.
- HELBIG, Herbert – WEINREICH, Lorenz (szerk.): Urkunden und erzählende Quellen zur deutschen Ostsiedlung im Mittelalter, Teil 2: Schlesien, Polen, Böhmen-Mähren, Österreich, Ungarn-Siebenbürgen. Darmstadt 1970
- HERCZEG Géza: Dr. Faluhelyi Ferenc nemzetközi jogtudományi munkásságáról. In: ÁDÁM Antal (szerk.): Dr. Faluhelyi Ferenc tudományos, oktatói és tudományos szervezői munkássága. Pécs 1987, 7–12.
- HÖXTER, Werner: Bevölkerungsaustausch als Institut des Völkerrechts. Leipzig 1932
- HUGELMANN, Karl Gottfried: Die Vereinbarungen über die deutschen Volksgruppen in Ungarn und Rumänien in geschichtlicher Bedeutung. Zeitschrift für osteuropäisches Recht. Neue Folge, 1942/5–6. sz. 255–277.
- HUGELMANN, Karl Gottfried: Volk und Staat im Wandel deutschen Schicksals. Essen 1940
- ISBERT, Otto A.: Volksboden und Nachbarschaft der Deutschen in Europa. Berlin 1937
- J. NAGY László: A Páneurópa-mozgalom magyarországi fogadtatása. Valóság, 1999/7. sz. 65–86.
- JACKSON PREECE, Jennifer: National minorities and the European Nation-States System. Oxford 1998

- JAECKEL, Liv: Der Minderheitenschutz im Völkerrecht – ein System im Werden. In: KROLL, Frank Lothar – NIEDOBITEK, Matthias (szerk.): Vertreibung und Minderheitenschutz in Europa. Berlin 2005, 149–198.
- KEREPESZKY Róbert: A politikai és társadalmi élet határán. A Társadalmi Egyesületek Szövetsége a Horthy-korszakban. In: GEBEI Sándor – BERTÉNYI Iván ifj. – RAINER M. János (szerk.): „...nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni.” Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére. Eger 2011, 373–388.
- KEREPESZKY Róbert: Balkanológiai program a Debreceni Egyetemen a 20. század első felében. Történeti Tanulmányok. Debrecen 2005, 229–253.
- KLAUSS, Herbert: Nationalsozialistisches Volksgruppenrecht. Würzburg 1937
- KLEIN, Eckart: Konzeption und Durchsetzung des Minderheitenschutzes. In: BLUMENWITZ, Dieter – MANGOLDT, Hans von (szerk.): Neubestätigung und Weiterentwicklung von Menschenrechten und Volksgruppenrechten in Mitteleuropa. Köln 1991
- KOVÁCS Alajos: A németek helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában. Budapest 1936
- KÖBLER, Gerhard: Deutschsprachige Rechtslehrer im Jahre 1932. ZIER, 2011/1. sz. <https://koeblergerhard.de/ZIER-HP/ZIER-HP-01-2011/AAAKoeblerGerhardDeutschsprachigeRechtslehrer1932.htm> (2023. 08. 04.)
- KRÜGER, Peter: Die Außenpolitik der Republik von Weimar. Darmstadt 1985
- KUGELMANN, Dieter: Minderheitenschutz als Menschenrechtsschutz. Die Zuordnung von kollektiver und individueller Gehalte des Minderheitenschutzes. Archiv des Völkerrechts, 2001/3. sz. 233–267.
- LADAS, Stephen P.: The Exchange of Minorities. Bulgaria, Greece and Turkey. New York 1932
- LICHTENSTAEDTER, Sigfried: Nationalitätsprinzip und Bevölkerungsaustausch. Dresden 1917
- LUTHER, Rudolf: Blau oder braun? Der Volksbund für das Deutschtum im Ausland (VDA) im NS-Staat 1933–1937. Neumünster 1999
- LUTHER, Tammo: Volkstumspolitik des Deutschen Reiches 1933–1938. Die Auslanddeutschen im Spannungsfeld zwischen Traditionalisten und Nationalsozialisten. Stuttgart 2004
- MANTEL, Peter: Betriebswirtschaftslehre und Nationalsozialismus. Eine institutions- und personengeschichtliche Studie. Wiesbaden 2009
- MARSINA, Richard (szerk.): Codex diplomaticus necnon epistolaris Slovaciae, 1. kötet. Bratislava 1971
- MENGIN, Ernst (szerk.): Das Edikt von Nantes – Das Edikt von Fontainebleau. Flensburg 1963
- MONTANDON, George: Frontières nationales. Détermination objective de la condition primordiale nécessaire à l'obtention d'une paix durable. Lausanne 1915
- NAGY Iván: A nemzetiségi statisztika jelentősége a kisebbségi jogvédelem számára. Budapest 1928
- NAGY Iván: Az európai kisebbségi intézetek. A M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem Nemzetközi Jogi Intézetének kiadványai, 1929/10. sz. 1–41.
- NAGY Iván: Magyar Kisebbségi Intézet. Magyar Szemle 1930/8. sz. 215–221.
- N. N.: A hágai Kisebbségjogi Intézet új magyar tagja. Nemzeti Újság, 1933/15. sz. 19.
- N. N.: A Revíziós Liga mohácsi zászlóbontása. Dunavidék, 1933/27. sz. 2.
- N. N.: Pécsi egyetemi tanár Göttingában, Új Magyarorság, 1938/9. sz. 8.
- N. N.: Donaueuropa. Függetlenség, 1941/9. sz. 2.
- N.N.: Faluhelyi professzor a Pécsi Kisebbségi Intézet munkájáról. Nemzeti Újság, 1940/187. sz. 12.
- N. N.: Kisebbségi sors. Szlovákia, Kisebbségvédelem, 1939/4–5. sz. 37–43.
- N. N.: Magyar egyetemi tanár előadása Németországban. Új Nemzedék, 1938/242. sz. 2.
- N. N.: Magyar jogtanár előadásai egy német egyetemen. Új Nemzedék, 1936/94. sz. 7.
- OROSZ László: „Az erkölcsi tényezők működése minden cselekvés lényege.” Teleki Pál és a nemzetiségi kérdés. In: Veritas évkönyv 2016, Budapest 2016, 205–226.
- ÖRVÉNYESI Richárd: Kisebbség vagy népcsoport? II., Kisebbségi körlevél, 1937/2. sz. 1–2.
- PIIRAINEN, Ilpo Tapani – PAPONOVÁ, Mária: Das Recht der Spiš/Zips. Oulu 1992
- POLZOVICS Iván: Népi elv és népi önrendelkezés. Budapest 1939
- Prohászka Ottokár beszéde a XIII. Országos Katolikus Nagygyűlésen, 1920. október. In: FAZEKAS Csaba (szerk.): Válogatás Prohászka Ottokár közszerepléseiből, 1919–1927. Cikkek, interjúk, beszédek. Miskolc 2019, 117–120.
- RASCHHOFER, Hermann: Hauptprobleme des Nationalitätenrechts. Stuttgart 1931

- RASCHHOFER, Hermann: Nationalität als Wesen und Rechtsbegriff. Berlin 1936
- RÜHLMANN, Paul – JUNCKERSTORFF, Kurt: Das Schulrecht der deutschen Minderheiten in Europa. Ausschuss für Minderheitenrecht. Berlin 1926
- SALZBORN, Samuel: Ethnisierung der Politik. Theorie und Geschichte des Volksgruppenrechts in Europa. Frankfurt a. M. – New York 2005
- SALZBORN, Samuel: Minderheitenkonflikte in Europa. Historische Entwicklung, aktuelle Kontroversen und Lösungsstrategien. In: SALZBORN, Samuel (szerk.): Minderheitenkonflikte in Europa. Fallbeispiele und Lösungsansätze. Innsbruck 2006, 7–18.
- SALZBORN, Samuel: Zwischen Volksgruppentheorie, Völkerrechtslehre und Volkstumskampf. Hermann Raschhofer als Vordenker eines völkischen Minderheitenrechts. Sozial Geschichte, 2006/3. sz. 29–52.
- SCHMITT, Carl: Der neue Raumbegriff in der Rechtswissenschaft, Raumforschung und Raumordnung. Heidelberg 1940
- SCHMITT, Carl: Völkerrechtliche Grossraumordnung mit Interventionsverbot für raumfremde Mächte. Berlin – Leipzig – Wien 1941
- SCHOT, Bastian: Nation oder Staat? Deutschland und der Minderheitenschutz. Zur Völkerbundspolitik der Stresemann-Ära. Marburg/Lahn 1988
- SCHUMANN, Eva: Zwischenstaatliche Zusammenarbeit der Rechtswahrer – Transferprozesse und Interaktionen zwischen Juristen des NS-Regimes und Ungarns. In: SCHUMANN, Eva – HERGER Cs. Eszter (szerk.): Nationalsozialismus transnational. Rechts- und Ideologietransfer insbesondere zwischen dem „Dritten Reich“ und Ungarn. Göttingen 2024, 79–196.
- SCHWARTZ, Michael: Ethnische „Säuberungen“ der Moderne. Globale Wechselwirkungen nationalistischer und rassistischer Gewaltpolitik im 19. und 20. Jahrhundert. München 2013
- SEEWANN, Gerhard: Grenzüberschreitender Minderheitenschutz 1919–1941: Patronagestaat Deutschland, Heimatstaat Ungarn und der Völkerbund. In: DÁ CZ, Enikő (szerk.), Minderheitenfragen in Ungarn und in den Nachbarländern im 20. und 21. Jahrhundert. Baden-Baden 2013, 121–147.
- SEEWANN, Gerhard: Ungarndeutsche und Ethnopolitik. Ausgewählte Aufsätze. Budapest 2000
- SPANNENBERGER, Norbert: Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler. München 1999
- SUNDHAUSSEN, Holm: Ethnische Säuberung. In: BRANDES, Detlef – SUNDHAUSSEN, Holm – TROEBST, Stefan (szerk.): Lexikon der Vertreibungen. Deportation, Zwangsaussiedlung und ethnische Säuberung im Europa des 20. Jahrhunderts. Wien – Köln 2010, 229–234.
- SZABÓ Pál (szerk.): A M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem és irodalmi munkássága. Pécs 1940
- SZALAYNÉ SÁNDOR Erzsébet: A kisebbségvédelem jogi intézményrendszere a 20. században. Budapest 2003
- SZITA László: Nemzetiségi (kisebbségi) kutatások és a hallgatók bekapcsolása a tudományos munkába a két háború közötti Erzsébet Tudományegyetemen. „... publikációból boldogult a kutatást támogató tevékenység”. Baranyai Művelődés, 1981/3. sz.75–81.
- SZÚCS György: A Volksbund és a magyarországi németiség elmúlt esztendeje. Válasz a Volksboténak. Kisebbségi Körlevél, 1940/3. sz. 29–33.
- SZÚCS György: Német vélemény a Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézetéről. Kisebbségi Körlevél, 1940/4. sz. 45–46.
- TELEKI Pál: Időszerű nemzetközi kérdések a politikai földrajz megvilágításában. In: TELEKI Pál (szerk.): Európáról és Magyarországról. Budapest 1934
- THER, Philipp: Die dunkle Seite der Nationalstaaten. Ethnische Säuberungen im modernen Europa. Göttingen 2011
- TILKOVSKY Loránt: Németország és a magyarországi német kisebbség 1921–1924. Századok, 1978/1. sz. 3–48.
- TILKOVSKY Loránt: Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938–1941). Budapest 1967
- VITÁRI Zsolt: Minderheitenrecht in Ungarn in der Zwischenkriegszeit und dessen Anwendung im Alltag am Beispiel der Ungarndeutschen. Diké, 2019/2. sz. 118–144.
- WALZ, Gustav Adolf: Neue Grundlagen des Volksgruppenrechts. Berlin – Leipzig – Wien 1940
- WALZ, Gustav Adolf: Neue Grundlagen des Volksgruppenrechts. Közigazgatási Irodalmi Szemle 1940/2. sz. 36.; Közigazgatástudomány 1941/7. sz. 287–290.
- WEBER, Hermann: Der Minderheitenschutz des Völkerbundes. In: MOHR, Manfred (szerk.): Friedenssichernde Aspekte des Minderheitenschutzes in der Ära des Völkerbundes und der Vereinten Nationen in Europa. Berlin 1996, 3–22.

- WEINHOLD, Rudolf: Überlegungen zum Problem der Identität am Beispiel der Ungarndeutschen. In: EPERJESSY Ernő – KRUPA András – UJVÁRY Zoltán (szerk.): Nemzetiség – identitás. A IV. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató konferencia előadásai. Békéscsaba – Debrecen 1991, 457–461.
- WESTPHAL, Siegrid: Der Westfälische Frieden. München 2015

SPANNENBERGER Norbert
egyetemi tanár
Lípcsei Tudományegyetem*

DOI: 10.15170/DIKE.2024.08.01-02.16

Az ún. első Basch-per – A politikai elkötelezettség jogi büntetése¹

The so-called First Basch Trial – Legal Prosecution of Political Commitment

At the beginning of the 1930s, the Ethnic German Movement ('Volksdeutsche Bewegung') in Hungary became radicalised. The reasons for that were on the one hand the lacking organisation of the nationalities movement and on the other hand the exerted pressure on members of the Volksdeutsche Movement through the Gömbös government. The most significant incident was the first Basch trial in 1934, in which Franz Basch, an active member of the movement and later Volksgruppenführer of the Germans in Hungary on the initiative of Berlin authorities, was put on trial for a statement on the Magyarization of names. The charge in the (secret) trial and later reason for conviction was the alleged 'insult to the Hungarian nation'. Overall, the trial and its context (including Basch's pardon 1937 and his acquittal 1941) show the high degree of politicisation of the minority question in German-Hungarian relations during the second half of the Horthy era.

Keywords: *Basch trial, Horthy era, Volksdeutsche Movement, nationalities, Magyarization*

Amikor az 1980-as évek végén *Tilkovszky Loránt* magyar történész engedélyt kapott arra, hogy a *Basch-per* aktáit közzé tegye, hatalmas szenzációnak számított a munkája. Az ún. első *Basch-per*, amelyre addig csak másodlagos források felhasználásával hivatkoztak, ennek ellenére is másodlagos szerepet játszott a kutatásokban. 2022-ben azonban a Magyar Országos Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára igazgatójának, *Gőzzy Zoltán*nak és munkatársainak köszönhetően aprólékosan felkutatták és hozzáférhetővé tették a per aktáit.²

1. Politikai zavargások és az ún. rendtörvény

Az I. világháború és az európai erőviszonyok ezt következő átrendeződése katasztrófát jelentett Magyarország számára. A háború utáni biztonsági rendszer magával hozta a történelmi Magyar Királyság felbomlását, amely az Osztrák-Magyar Monarchia részeként a vesztes államok közé tartozott. A Habsburg uralmi térségen belül Magyarország 1914 előtt földrajzi kiterjedését tekintve még nagyhatalmi szerepet játszott. A kettős Monarchia felbomlásával azonban Magyarország a területének mintegy kétharmadát elveszítette, megfosztották gazdasági erőforrásaitól és súlyosan meggyengítették. Az uralkodó elit számára ezért jelszóvá vált a „*Nem, nem, soha!*”, vagyis a megváltozott körülmények elfogadása a magyarság számára nem jelentett alternatívát. Az új határok

* ORCID ID: 0009-0000-4146-3480.

¹ A tanulmányt *Herger Cs. Eszter* fordította magyar nyelvre.

² Szeretném megragadni az alkalmat, hogy köszönetet mondjak Dr. habil. *Gőzzy Zoltán*nak és munkatársainak a rendkívül kollegiális együttműködésért.

korrekciója, az ún. revíziós politika tehát minden kormány elképzelései között szerepelt, függetlenül attól, hogy ennek a célnak az értelmezésében és végrehajtásában a részleteket tekintve mutatkoztak különbségek.³

Az országot sújtó gazdasági és társadalmi-politikai nehézségek 1918-at követően a lakosság radikalizálódását is magukkal hozták. Ebben meghatározó szerepet játszottak a politikai menekültek, nemcsak a politika első vonalában (mint például az Erdélyből érkezett *Teleki* és *Bethlen* miniszterelnökök), hanem a közigazgatás, az oktatás stb. második és harmadik vonalában is, biztosítva, hogy az ún. revansizmus a mindennapi élet része maradjon.⁴

Magyarország azonban az 1920-as és 1930-as években sem tekintette magát a nagyhatalmak alárendelt partnerének. Mindez nem jelenti azt, hogy ne mérte volna fel reálisan saját gazdasági, diplomáciai vagy katonai súlyát. A válságból kivezető utat azonban nem a nagyhatalmak szolgai utánzásában látta. Éppen ellenkezőleg: Magyarország jó néhány területen, így például a nemzetiségi politikában, igényt tartott arra, hogy 1920-tól kezdve saját normákat határozzon meg, és Németországgal szemben értelmező és mozgató erőként is fellépjen, miközben – Budapest szempontjából – Berlin szívesen vállalta a támogató szerepét.⁵

Az ország területének döbbenetes megcsonkítását további politikai felfordulások kísérték: miután 1918 őszén a *Károlyi*-kormány hatalomra kerülésével átmenetileg a baloldali erők fölénye érvényesült, 1919 márciusában a szociáldemokraták segítségével a kommunista tanácsköztársaság ragadta magához a hatalmat. A szovjet mintát követő „Magyar Tanácsköztársaságot” azonban végig válságok kísérték, és ezek a súlyos jelenségek akkor sem szűntek meg, amikor a *Horthy Miklós* admirális által vezetett „fehérek” felszámolták a tanácsköztársaságot. A politikai, gazdasági és társadalmi problémák leküzdése érdekében *Horthy* – immár kormányzóként – gróf *Teleki Pált* konszolidációs kormányzásra kérte 1920 júliusában, *Teleki* kormányzása azonban 1921. április 14-én váratlanul véget ért: 1921. március 21-én *Habsburg Károly* (magyar királyként *IV. Károly*) Magyarországra érkezett, hogy érvényesítse igényét a trónra. *Teleki* pedig, aki tárgyalásokat folytatott az egykori uralkodóval, a királyszimpátia vádja következtében lemondásra kényszerült.⁶

Körülbelül egy héttel *Teleki* bukása előtt, 1921. április 6-án a magyar parlament elfogadta az ún. rendtörvényt, amely azonnal hatályba is lépett. Az 1921. évi III. törvénycikk, amelyet lényegét tekintve a kommunisták ellen alkottak meg arra a történelmi tapasztalatra hivatkozva, amit a tanácsköztársaság jelentett, kimondta, hogy a politikai rend elleni minden cselszövés bűncselekményként üldözendő.⁷ A lehetséges büntetési tételek között 10 év szabadságvesztés és

³ Német nyelven részletesen bemutatja a politikai összefüggéseket: KOVÁCS-BERTRAND, *Der ungarische Revisionismus nach dem Ersten Weltkrieg*. A kutatás aktuális állását lásd: ZEIDLER, *A revíziós gondolat*; PRITZ, *Revíziós törekvések a magyar külpolitikában* 234–240.

⁴ Ebben az összefüggésben egy kivételt ír le a következő mű: GONDA – SPANNENBERGER, *Minderheitenpolitik im „unsichtbaren Entscheidungszentrum“*.

⁵ TILKOVSKY, „Budapester Arbeitsgemeinschaft für die Revision der Friedensverträge“ 515–540.

⁶ Kontextualizálásként kiváló életrajz található *Teleki*ről a következő műben: ABLONCZY, *Teleki Pál*.

⁷ „*Aki olyan valótlan tényt állít vagy terjeszt, amely alkalmas arra, hogy a magyar állam vagy a magyar nemzet megbecsülését csorbítsa vagy hitelét sértse, vétséget követ el és öt évig terjedhető fegyházzal büntetendő. A büntetés tíz évig terjedhető fegyház, ha a cselekményt abból a célból követték el, hogy valamely külföldi állam vagy szervezet a magyar állam vagy a magyar nemzet ellen ellenséges cselekményre indíttassék; ha pedig ennek következtében valamely külföldi állam vagy szervezet a magyar nemzet ellen ellenséges cselekményre indított, a büntetés életfogytig tartó fegyház.*” (7. §). Lásd hozzá: DRÓCSA, *Az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről szóló 1921. III. törvénycikk elhelyezése a XX. századi magyar büntetőjogi rendszerben* 215–231.

halálbüntetés is szerepelt. A 8. § szerint pedig a magyar állam vagy a magyar nemzet szóval vagy tettel elkövetett meggyalázásáért három évig terjedő szabadságvesztés volt kiszabható.⁸

A megkezdett konszolidációs politikát azonban hátráltatta az ún. második királypuccs még ugyanabban az évben, 1921. október 23-án. Amikor *IV. Károly* ismét trónra akart lépni, a Budapesttől nyugatra fekvő Budaörs közelében a Turul Szövetséghez tartozó, diákokból álló irreguláris csapatok megakadályozták ebben.⁹ Ezeket az önkénteseket a kormányzó egyik közeli munkatársa, *Gömbös Gyula* toborozta. A „fajvédő” szemléletéről ismert *Gömbös* nem tudta a félkatonai egységeket vagy a hadsereget a király ellen hívni, de azokat a diákokat igen, akiknek a körében ő maga rendkívül népszerű volt.¹⁰ Az 1930-as évek végére a Turul Szövetség a legnagyobb magyar diákszervezetté vált, amely a két világháború közötti időszak szellemi elitjét képviselte, és amelyet valóságos *Gömbös*-kultusz jellemzett. Ideológiailag azonban heterogén maradt, mivel nacionalista, antiszemita és szocialista irányzatokat ötvözött, ami aztán az 1940-es évek elején a Szövetség kettészakadásához vezetett.

Amikor a *Habsburg* dinasztiát 1921 novemberében megfosztották a magyar tróntól, úgy tűnt, hogy egy fejezet véget ért.¹¹ A háború utáni korszak konszolidációs politikája most folytatódhatott¹² egy évtizeden át: csak az 1929-es gazdasági világválság és annak következményei vetettek véget neki, amit aztán *Bethlen István* miniszterelnök (1921–1931) lemondásával szimbolikusan is közöltek a külvilággal. Utódja, *Károlyi Gyula* (1931–1932) alatt ennek a hatalmi struktúrának a parlamenti alapja is szétesett: az abszolút többséggel rendelkező kormánypárt frakciókra szakadt, és az újságíró *Böszörményi Zoltán* megalapította a Nemzeti Szocialista Magyar Munkáspártot,¹³ míg *Meskó Zoltán*, aki kilépett a kormánypártból, 1932-ben a Magyar Nemzeti Szocialista Földműves és Munkáspártot hívta életre. Mindkét párt jelentéktelen volt önmagában, de alapításuknak mégis volt bizonyos szimbolikus üzenete.¹⁴

2. A sikertelen kísérlet: a Gömbös-diktatúra (1932–1936)

Gömbös Gyula 1932 októberében történt miniszterelnöki kinevezése tehát döntő fordulópontra jelentett a magyar politikai életben.¹⁵ 1919-től a kormányzó hűséges segédjének számított, és a politikában a generációváltást testesítette meg.¹⁶ Apja protestáns falusi tanító és kisnemes volt, anyja magyarországi német, aki nem volt a magyar nyelv birtokában.¹⁷

⁸ „Aki a magyar állam vagy a magyar nemzet ellen meggyalázó kifejezést használ vagy ily cselekményt követ el, vétség miatt három évig terjedő fogházszal büntetendő.” (8. §).

⁹ A Szövetség történetéhez lásd: KEREPESZKI, A Turul Szövetség 1919–1945; KEREPESZKI, A Turul Szövetség 341–376. A Turul Szövetséget 1919. augusztus 3-án alapították a német mintára (*Burschenschaft*): bár a szervezet és funkciók elnevezését a magyar igényekhez igazították, a színviselet (szalag és sapka) a német mintának felelt meg. Az akadémiai vívást a magyar párbajtőr-kultúra váltotta fel.

¹⁰ SZÉCSÉNYI, A Turul Szövetség felépítése és szerepe a két világháború közötti ifjúsági mozgalomban 214–232.

¹¹ A királypuccsához lásd: „Soha amíg élék!” Az utolsó koronás Habsburg puccskísérletei 1921-ben.

¹² *Bethlen* konszolidációs politikájához lásd: ROMSICS, *Bethlen István*.

¹³ ORMOS, Magyarország a két világháború korában 146.

¹⁴ *Pars pro toto*, lásd áttekintésként: PAKSA, A magyar szélsőjobboldal története; PAKSA, Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója.

¹⁵ A fajvédők szerepéhez lásd: GYURGYÁK, A zsidókérdés Magyarországon 110–135.

¹⁶ ROMSICS, Magyarország története a XX. században 220–233.

¹⁷ VONYÓ, Jobboldali radikálisok Magyarországon 1919–1944; VONYÓ, *Gömbös Gyula és a hatalom*.

Gömbös messzemenő szociális reformokat ígért, amelyeket a gazdasági világválság által megrendített társadalom széles körben támogatott. A tömegek radikális változást reméltek a gazdasági, a társadalmi és a politikai életben is. A miniszterelnök a háborús vereség okait és a háború következményeit a „gyenge” és „megosztott” társadalomban vélte felfedezni, és ezt a gyengeséget a magyarság belső „szakadásának” tekintette, amelyet szerinte a politikai ideológiák, nevezetesen a liberalizmus és a marxizmus okoztak.¹⁸ Gömbös szerint mindkét ideológia végső soron a „magyart a magyarral” állította szembe. Általában véve a zsidóságban látta minden gonoszságnak a forrását.¹⁹ „A zsidók elnyomják és szolgásgába taszítják ezt a fajt” – jelentette ki például 1922-ben a Nemzetgyűlésben.²⁰ Ezért a magyar politika legfontosabb feladatának az ún. fajvédelmet nevezte, amelynek fő célja „a magyar faj gazdasági és politikai erejének helyreállítása” volt.²¹

Úgy vélte, hogy ezt a programot egy erős végrehajtó hatalommal tudja megvalósítani, amelynek legfontosabb feladatát a társadalom nemzeti-rasszista alapon történő, felülről lefelé történő megszervezésében határozta meg. Nem az erőszak diktatúráját hirdette meg, hanem a „lelkek feletti diktatúrát”, bár bizonyos körülmények esetében nem zárta ki a fegyveres erő alkalmazását sem. Ezt az ún. faji közösséget viszont egy elképzelt vezérnek kellett vezetnie.²² A „nagy nemzeti célok szolgálatában” a nemzet egységét – vélekedett – tervezett módon kell megvalósítani, felülről fejlesztve, hogy a nemzet fegyvelmezett legyen és egy célt követve képes legyen arra, hogy meghozza a szükséges áldozatokat.²³ Ennek megfelelően az egyén csak úgy találhatja meg a boldogságot a nemzet közösségében, ha ezt a kollektív közösséget szolgálja és aláveteti magát a közösség vezetésének. Béli ezt a gondolatot a „szolidáris nacionalizmus” jelszavával foglalta össze.²⁴

A korabeli Magyarországon igen kevés olyan polgár lehetett, aki ne azonosult volna az új miniszterelnök elképzeléseivel. Arról azonban, hogy ezeket a célokat hogyan lehet elérni, megoszlottak a vélemények. Mussolinótól és Hitlertől eltérően Gömbös nem egy független, ellenzéki párt vezetőjeként, hanem a kormánypárt tagjaként került hatalomra. Ezért Gömbösnek nem volt más választása, mint hogy olyan célokat propagáljon, amelyek bizalmat ébresztenek a társadalomban, és egyúttal megteremtik azokat a keretfeltételeket, amelyek lehetővé teszik tervei megvalósítását.²⁵ Ahogyan egykor Luther 95 tézisével földrengést váltott ki, úgy az evangélikus-lutheránus Gömbös is 95 pontban mutatta be a magyar történelem új korszakára vonatkozó ún. Nemzeti Munkaprogramját.

Gömbös számára a fasiszta Olaszország, a kemalista Törökország és a nemzetiszocialista „III. Birodalom” nagyszerű példaképként szolgált, ha az utóbbi irányába voltak is fenntartásai.

¹⁸ SPANNENBERGER – VONYÓ, Die Gömbös-Diktatur und die katholische Kirche in Ungarn 311.

¹⁹ Természetesen nem volt egyedül ezzel a nézettel. Azonban a fajvédők csoportja sem volt homogén, még ha az antiszemitizmus dominált is közöttük. A tudományos színben feltüntetett érvelést többek között a vezető statisztikus Kovács Alajos és a „fajbiológus” Méhely Lajos szolgáltatta. Lásd hozzá: GYURGYÁK, A zsidókérdés Magyarországon 377–440.

²⁰ Az 1922. június 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Naplója 296–298; RÉVAY, Gömbös Gyula élete és politikája 202–205.

²¹ Az 1922. június 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Naplója 296.

²² VONYÓ, A Gömbös-kormány Nemzeti Munkaterve és a fajvédelem 34–41.

²³ BÉLDI, Nemzetszervezés 7–10.

²⁴ Függetlenség, 1935. február 26-i szám.

²⁵ VONYÓ, A Gömbös-kormány Nemzeti Munkaterve és a fajvédelem 43–51.

*Mussolini*hoz hasonlóan ő is meg volt győződve az „új nemzeti típus megteremtésének”, egy újfajta ember nevelésének a szükségességéről.²⁶ Ezt egy vertikális szervezet, az olasz mintára épülő korporatív rendszer, és egy horizontális szervezet, egy modern tömegpárt révén kívánta elérni. Így jött létre a magyar történelem legnagyobb politikai szervezete, a Nemzeti Egység Pártja.²⁷

1934 nyarára minden településen létrehoztak egy helyi csoportot, és a hivatalosan bejegyzett tagok száma elérte a kétmilliót, ami a választók 70 százalékát jelentette.²⁸ Az alulról jövő elem, azaz a helyi csoportok jelentősége nagy mértékben felértékelődött. Még a legkisebb faluban is személyesen *Gömbös* nevezte ki a helyi csoportvezetőt és a párttitkárt. Ezek az ún. úttörők írásban tettek fogadalmat arra, hogy kizárólag a vezető utasításai szerint járnak el. A rendes tagoknak is hasonló nyilatkozatot kellett tenniük, ezzel alávetve magukat a szigorú pártfegyelemnek.²⁹ Ez a konfiguráció alapvető fontosságú az ún. első *Basch*-per megértéséhez.

Hitler hatalomra kerülésével *Gömbös* új lehetőségeket érzékelt: nemcsak számos szélsőjobboldali szervezet integrálójának számított, hanem a háború vége óta szoros kapcsolatokat ápolt birodalmi német körökkel is: kulcsszerepe volt abban, hogy például a müncheni *Kapp*-puccs vezető személyiségei (*Wolfgang Kapp*, *Erich Ludendorff* és *Trebitsch-Lincoln*) Magyarországon is menedéket kaptak.³⁰ 1924 nyarán *Mathias Erzberger* gyilkosait újságírók fedezték fel *Gömbös* nagytétényi birtokán. 1933 júniusában *Gömbös* volt az első államférfi, aki Berlinbe utazott, hogy gratuláljon az új birodalmi kancellárnak,³¹ és ő volt az, aki a magyar mezőgazdasági termékek számára az olasz, az osztrák és a német piacok megnyitására is hangsúlyt helyezett.

Az 1935-ös választási sikerek után a *Gömbös*-párt a társadalom feletti teljes ellenőrzés megvalósítására törekedett. A női, ifjúsági, gazdasági, népnevelési és propagandaosztályok – amelyeket mind városi, mind állami szinten létrehoztak – kezdeményező szerepet vállaltak a közösség életében, és végül az élet minden területét uralni akarták. Ide tartozott például a munkalehetőségek megteremtése, a továbbképzés, a mezőgazdasági gépek elosztása, a sport, a kultúra, a közegészségügy és a népjólét területe is.³² Annak érdekében, hogy ezt a szervezőmunkát kezelni tudják, a párton belül különböző szakirányokat hoztak létre: ilyenek voltak többek között a műhelyek, a közkonyhák, a szülészetek, a napközi otthonok, a folklórcsoportok, a kórusok, a kápolnák, a könyvtárak, sportklubok stb. Ezeknek a meglévő egyesületeket magukba kellett olvasztaniuk, vagy meg kell nyerniük őket az együttműködésre azzal a végső céllal, hogy ennek eredményeként lényegében megszűnjenek.³³ Anélkül, hogy a példaképekre bővebben hivatkoznánk, nyilvánvaló a párhuzam *Mussolini Dopolavoró*jával és *Hitler Kraft durch Freude*-jával.

²⁶ Budapesti Hírlap, 1932. december 6-i és 1933. január 31-i szám.

²⁷ VONYÓ, Egy nemzetnevelési koncepció Magyarországon 657–675.

²⁸ Függetlenség, 1934. szeptember 16-i és december 24-i szám.

²⁹ Vö.: VONYÓ, A Nemzeti Egység Pártja szervezésének első dokumentumai 781–830.

³⁰ *Gömbös* miniszterelnök 1933. február 2-án üdvözlő táviratot küldött *Hitler*nek, és emlékeztette őt a „régii kapcsolatokra”, amelyek többek között az NSDAP alapító tagja, *Max Erwin von Scheubner-Richter* révén fennálltak. Ezekről a kapcsolatokról lásd: GARLEFF, *Deutschbalten, Weimarer Republik und Drittes Reich* 127.; RÁNKI – PAMLÉNYI – TILKOVSKY – JUHÁSZ, *A Wilhelmstraße és Magyarország*, 1. sz. forrás. Nem véletlenül utalt *Gömbös* ebben az üdvözlő táviratban az „*azonos világnézetben élő régi fajvédő elvtársak*” közös pontjára. Lásd ugyanitt a 3. sz. forrást.

³¹ KARSAI, *Iratok a Gömbös-Hitler találkozóra* (1933. június 17-18.) történetéhez.

³² VONYÓ, *Gömbös pártja* 240., 282.

³³ VONYÓ, *Gömbös pártja* 297.

Ezeknek a koncentrikusan szervezett, gondolkodásmódjukban egységes helyi csoportoknak fontos feladata volt, hogy a párt aktivistáinak, *Gömbös* feltétlen támogatóinak a választási sikerét biztosítsák a választásokon. Az 1934–1935. évi megyei és országgyűlési választások is ezt a modellt követték, melynek következtében a miniszterelnök pozíciója láthatóan stabilizálódott.³⁴ A parlamenti többség birtokában *Gömbös* most már hozzáláthatott az államrend átszervezéséhez.

Béldi Béla szerint a következő cél egy „új magyar állam” létrehozása volt. Az ehhez szükséges „erős eszközöket” *Gömbös* „egy erős, centralizált hatalomban” látta. Először is javasolta a parlament jellegének megváltoztatását: a korábbi népképviselői elv helyett az érdekcsoportok szerinti összetétel, azaz a korporatív rendszer mellett érvelt. Ez az újjászervezett parlament csak tanácsadó szerepet játszott volna, mivel a korábban a parlament által elfogadott jogszabályokat rendeletek váltották volna fel. *Béldi* a „tisztánlátás” érdekében a központosított közigazgatást is támogatta.³⁵ *Gömbös* már 1933 februárjában ilyen irányú törvényjavaslatokat készítettett elő.³⁶ Ez természetesen a parlamenti rendszer és az önkormányzatiság jelentős csökkenését jelentette volna, míg másik oldalon a központi végrehajtó hatalom pozíciójának az erősödéséhez vezetett volna. A pártközpont alapszabálya még pontosabban fogalmazott: egész államéletnek azonnal a *Führer* nemzeti mozgalmához kell hasonulnia, mert ez hivatott arra, hogy az ország jövőjét biztosítsa.³⁷ Ez a hasonulás pedig nem volt más, mint az állam és a társadalom összhangjának a kialakítása.

Béldi 1935-ben részletes programjában a következőképpen fejtette ki a „nemzet nevelésének” feladatait. A nemzet vezetése – vélekedett – a nemzet szellemi hajlamának egységes és tervszerű formálását jelenti annak érdekében, hogy ellenállás nélkül alkalmazkodjék ahhoz az életmódhoz, amely a korszellemmel konform és annak leginkább megfelel. Más szóval a nemzet vezetése a központi hatalom tervszerű munkája, amelynek célja mindig az, hogy a nemzetet a lehető legkevesebb áldozattal és átmeneti megszakításokkal, azaz anélkül, hogy fejlődésében visszavetné, egy új életmód felé vezesse.³⁸

3. A magyarországi német mozgalom az I. világháború után

Ebben az időben a magyarországi német mozgalom mélyponton volt. Erdély, a Bánát és a Bácska elcsatolásával a nemzetiségi politikában korábban aktív német településrészek szlovák, román, illetve jugoszláv fennhatóság alá kerültek. Ugyanakkor a magyar állampolgársággal rendelkező, mintegy 500.000 német volt a „*Rumpfungarn*”, azaz a teljes magyarság között élő legnagyobb létszámú nemzetiség.³⁹ 1917-től kezdődően *Bleyer Jakab* a magyarországi németek szószólójaként

³⁴ A megyei választásokon, amelyekre 1934 decembere és 1935 januárja között került sor, a NEP jelöltjei elsöprő sikert arattak. A párt számos választókerületi és helyi csoport elnöke és titkára jutott mandátumhoz.

³⁵ BÉLDI, Nemzetszervezés 31–42.

³⁶ GERGELY, *Gömbös Gyula. Politikai pályakép* 242–246. A parlament e korporatív modell szerinti átszervezését azonban még a miniszterelnök stábjá sem támogatta.

³⁷ VONYÓ, *Gömbös* 118.

³⁸ BÉLDI, *Nemzetszervezés; Képviselőházi Napló* 1935. május 23. 396–402. A magyar nemzetnevelés kifejezést nem szükséges kongruens módon lefordítani német nyelvre. Nem a társadalom nemzeti értelemben vett nevelésére utal, hanem a meglévő nemzet átalakítására, ebben az esetben egy politikai elit elképzelései szerint.

³⁹ SPANNENBERGER, *Emanzipationspolitik durch Ethnisierung?* 183–210.

lépett fel,⁴⁰ és a korábban ismeretlen germanisztika professzor az I. világháború után is vállalta ezt a szerepet. A fennálló kormányzattal egyetértésben egy olyan minimalista programot próbált meg keresztülvinni, amely az alapvető kulturális és oktatáspolitikai követelésekkel kapcsolódott össze.⁴¹ A közvélemény azonban, amelyet ráadásul az ekkor érvényesülő revíziós politika is felbuzdított, nem tűrt el semmilyen ún. nemzetiségi politikát, amelyet a történelmi monarchia felbomlásának alapvető tévútjaként és forrásaként bélyegeztek meg.

1928-ban a magyar parlament nyíltan kimondta, hogy csak az ún. kényszerkisebbségeket, például a szomszédos országokban élő magyarokat illeti meg a kisebbségi védelem, a bevándorló vagy őshonos kisebbségeket nem. Ezt a tételt a vezető kormánypolitikus és kétszeres miniszterelnök, *Teleki Pál* dolgozta ki, és sikeresen meg is honosította a köztudatban.⁴² Ezt a gyors átalakulást *Bleyer* 1932-ben így jellemezte: „*A magyarosítás még soha nem volt olyan kíméletlen, olyan céltudatos és olyan alapos, mint napjainkban.*”⁴³ *Bleyer* ezért módszert váltott. Már nem a rezsimmel való együttműködésre összpontosított, hanem megalapította a Német Munkacsoportot (*Deutsche Arbeitsgemeinschaft*), amelynek a feladata az lett, hogy *de facto* előkészítse a német mozgalom politikai tevékenységét.⁴⁴

A német mozgalom másodlagos politikai tevékenysége a rendszerrel való nyílt konfrontációba torkollott, ami pedig az I. világháború óta tabunak számított. Az új irányvonal alapja az 1923-ban alapított Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (*Ungarländisches Deutsches Volksbildungsverein* = UDV) keretében folytatott kultúrpolitikai tevékenység volt. Az Egyesületnek tíz évvel később már 186 helyi csoportban mintegy 12.000 tagja volt. Nominálisan ez a magyarországi németek 2,4%-ának felelt meg. Mivel csak a felnőtt férfiak regisztrálhattak tagként, a mozgósítási potenciál a valóságban ennél lényegesen nagyobb volt, amennyiben a családtagjaikat is beleszámítjuk.⁴⁵ Világosan látható, hogy az asszimiláció elsősorban azokban a közösségekben terjedt el, amelyeket az UDV nem ért el.

Nolens volens, *Bleyer* úgy döntött, hogy felhagy azzal a sajátos nemzetiségi politikával, mely szerint mindig a rendszerrel összhangban kellene cselekedni. A német nemzetiség és a magyar nemzetállam közötti egyensúly megteremtésének célzata ebben a megközelítésben a gyakorlatban 1933-ig anakronisztikusnak bizonyult, és ezért lehetetlen volt a megvalósítása is.⁴⁶ Ehelyett – a többi európai német népcsoporthoz hasonlóan – politikai tényezőként kívántak a magyarországi németek is fellépni, hogy Berlin támogatásával saját érdekeiket érvényesítsék.⁴⁷

⁴⁰ FATA, *Bleyer* Jakob nemzetiségi koncepciója és politikája.

⁴¹ BLEYER, A hazai németiség 428–441.; SEEWANN, *Das Ungarndeutschtum* 299–303.

⁴² A recepció kérdéséhez lásd a *Nemzetnevelés* 1920. február 3-i számában a rövid hírt (24.).

⁴³ SEEWANN – SPANNENBERGER, *Akten des Volksgerichtsprozesses gegen Franz A. Basch, Volksgruppenführer der Deutschen in Ungarn* I. A korabeli kormányzati álláspontot lásd: KOVÁCS, A németek helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában.

⁴⁴ SEEWANN – SPANNENBERGER, *Akten des Volksgerichtsprozesses gegen Franz A. Basch, Volksgruppenführer der Deutschen in Ungarn* II. Hogy ez milyen paradigmaváltást jelentett, az a *Volksbildungsverein* vezető rétegének a nyilatkozataiból kirajzolódó összefüggésekből derül ki. Lásd: SPANNENBERGER, „Den Weg des Verständnisses gehen“ 73–84.

⁴⁵ Az adatokat lásd: KOVÁCS, A németek helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában 38.

⁴⁶ PRITZ – MARCHUT, *Kisebbségpolitikák* 5–40.

⁴⁷ A nemzetközi szinten bekövetkezett váltáshoz lásd: EILER, *Kisebbségvédelem és revízió* 224.

Régi ismerősét a müncheni Német Akadémiáról (*Deutsche Akademie*), *Karl Haushofer*t arra kérte, hogy mutassa be *Rudolf Hess*nek, aki akkoriban névlegesen a külföldön élő németek ügyéért volt felelős. A kapcsolatfelvételre irányuló próbálkozás 1933 májusának közepén sikertelennek bizonyult, mivel *Hess* azon azt az elvet követte, hogy a kisebbségeknek a legjobb kapcsolatokat kell fenntartaniuk hazájuk népeivel.⁴⁸ Ez a tapasztalat megerősítette azokat az információkat, amelyeket *Bleyer* magyar politikusoktól kapott, és amelyek szerint *Hitler* és *Gömbös* megállapodtak abban, hogy a „zavaró tényező”, azaz a nemzetiségi kérdést kiiktatják az államközi kapcsolatokból.⁴⁹

1933. július 27-én a magyar belügyminiszter rendeletet adott ki a nevek magyarosításának megkönnyítésére. Eszerint az idegen hangzású családnevek megváltoztatásához már nem kellett állampolgárságot vagy jó hírnevet igazolni, hanem csak két pengő értékű illetékbélyegre volt szükség az eljáráshoz. A kampány védnöke, a német származású *Keresztes-Fischer Ferenc* belügyminiszter 1933-ban mintegy 80.000-100.000 névmagyarosítással számolt,⁵⁰ 1936-ban pedig a magyar szakértők is azt állították, hogy a magyarosítási kampány „örvendetes haladást” mutatott. A statisztikai adatok szerint a magyarországi németek száma 1920 és 1930 között 72.000 fővel csökkent, és rámutattak arra is, hogy a német népcsoport 2000-re teljesen eltűnnek, ha az erőszakos magyarosítás ilyen ütemben folytatódik.⁵¹

4. Basch esete Bátaapátiban

A fent leírtak képezték a háttérét annak az incidensnek, amelynek a következményei igazából csak jóval később váltak láthatóvá. A UDV titkára, *Dr. Basch Ferenc* ellátogatott egy kis németek lakta községbe, Bátaapátiba. A zürichi születésű *Basch* a történelmi Magyarország összeomlása után hagyta el bánáti német közösségét, hogy Budapesten tanuljon. Itt csatlakozott a *Bleyer* körül kialakult körhöz, és kollégája, sőt később bizalmasa is lett.⁵² *Basch* 1926-ban ösztöndíjjal egy félévet Münchenben töltött. Itt lehetőséget kapott arra, hogy tudományos előadást tartson, amelyben pozitív és reményteljes véleményt fogalmazott meg a magyar nemzetiségi politikáról.⁵³ *Bleyer*rel összhangban *Basch* (aki az UDV titkáráként az operatív munkáért volt felelős és így *Bleyer* első emberének számított) felfogásában is fokozatos fordulat következett be, és azért lépett fel, hogy a magyar nemzetiségi politikát hozzáigazítsák az európai, más német népcsoportok által gyakorolt jogokhoz. A Bátaapátiban történtek tehát a magyar kultúrpolitikától való eltávolodás és az újragondolás szakaszára estek.

Látogatása során a helyi vasutasok elmondták *Baschnak*, hogy őket is arra kényszerítik, hogy magyarosítsák a nevüket, amit azonban visszautasítottak. *Basch* ezt jelentette *Bleyer* professzornak Budapesten, aki azt válaszolta, hogy nem tud ebben a kérdésben *Gömbös*nél közbenjárni.⁵⁴ Ezek

⁴⁸ SPANNENBERGER – VONYÓ, *Rezeption der nationalsozialistischen Ideologie in Ungarn und in der deutschen Volksgruppe* 237–253.; SPIEGEL-SCHMIDT, *Vor 50 Jahren* 27.

⁴⁹ TILKOVSKY, *Teufelskreis* 32.

⁵⁰ WEIDLEIN, *Geschichte der Ungarndeutschen in Dokumenten* 50.

⁵¹ Bundesarchiv Berlin R 18/3329. A VDA (*Volksbund für das Deutschtum im Ausland*) jelentése 1935. szeptember 30-i keltezéssel. Lásd hozzá: KOVÁCS, *A németek helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában* 26.

⁵² A hibáktól hemzsező hivatalos életrajzot lásd: BUZÁS, *Basch, Franz Anton* 617.

⁵³ BASCH, *Das Deutschtum in Ungarn*.

⁵⁴ SEEWANN – SPANNENBERGER, *Akten des Volksgerichtsprozesses gegen Franz A. Basch, Volksgruppenführer der Deutschen in Ungarn* 390-391.

után *Basch* 1933. november 29-én, második látogatása alkalmával keserűen jelentette ki, hogy „*Aki hozzánk tartozik és önként feladja becsületes nevét, az nem érdemli meg, hogy eddig viselte*”. A jelenlévő falusi vezető réteg, akik egyben *Gömbös* pártkatonái is voltak, azonnal feljelentették. Ezzel kezdődött meg a helyi konfliktus eszkalálódása.

A csendőrségi jelentés szerint mintegy 120 főből álló publikum lelkesen hallgatta a magyarázatokat. A térségben annyira „*felforrósodott*” a hangulat a magyarosítással szemben, egy *Rausch* nevű vasúti alkalmazott nem tudta férjhez adni a lányát. A jelentés beszámolt arról is, hogy a tanárokat is sértegették, mert „*ha hat év alatt nem tudják megtanítani a gyerekeket németül*”, akkor *Basch* szerint „*idióták*”. Amikor a jegyző feloszlatta a gyűlést, a hallgatóság állítólag „*fegyelmezetten*” hazament.⁵⁵

A négy nappal később készült jegyzői jelentés azonban már azt állapította meg, hogy a gyülekezet nem akart széteszlani, ezért a jegyző kénytelen volt a csendőrséget hívni. *Basch* „*bolondoknak*” nevezte azokat a tanárokat, akik a vegyes tannyelvű iskolákban (B típus) nem voltak képesek a magyar nyelvet megtanítani a tanulóknak. Állítólag demagóg módon, habzó szájjal és ököllel az asztalra csapkodva mondta el beszédét. A jegyző szerint a jelenlévő mintegy 80 fő mellett 16 fiatal is hallotta az előadást, akik a katonai szolgálatot megelőző Leventék köréből kerültek ki, majd pedig „*túl sok*” volt azoknak a száma, akik *Bascht* a bátaszéki vasútállomásra kísérték, ahonnan Budapestre utazott.⁵⁶

A csendőrségi jelentésből egyértelműen kiderült, hogy a konfliktusban a falusiak és a jegyző játszották a döntő szerepet. Az 59 éves *Hornáth* nevű jegyző Karádról, a Bataapátitól mintegy 110 kilométerre fekvő Somogy megyei községből származott, magyar és római katolikus vallású volt. Nyilvánvalóan nem volt hatásköre az eljárásra, legalábbis nem abban a formában, ahogy azt a saját kívánsága diktálta. 1934. február 6-i jegyzőkönyvbe vett vallomásaiban *Bascht* nevetséges figurának próbálta beállítani, aki „*bohócként*” tartotta előadását, miközben a hallgatóság állítólag „*fenyegetően közlekedett hozzá* (értsd: a jegyzőhöz) és más hivatalos személyekhez”, és csak *Basch* tudta a jelenlévőket a terem elhagyására motiválni. Mindez azonban ellentmondott a csendőrség beszámolójának.⁵⁷ Mivel *Hornáth* vallomása nem feltétlenül volt hitelesnek tekinthető, tanúvallomást tett a helyettese, egy leendő ügyvéd és egy Vitézi Renddel kitüntetett személy is, akiről megtudjuk, hogy meggyőződésének jeléül magyarosította a német nevét. Ők mindannyian megerősítették a jegyző verzióját.⁵⁸

Basch tíz tanú meghallgatását kérte, vagy ha szükséges, akár többekét is, hogy így cáfolja a falu jegyzőjének állításait. Február 27-én még fel is jelentette a jegyzőt rágalmozásért, bár ennek nem volt semmiféle következménye.⁵⁹ A per előkészületeinek lázában egy falubeli vallomását is rögzítették, aki azt állította, hogy a német mozgalom vezetői megfenyegették arra az esetre nézve, ha *Basch* ellen szólalna fel. Egy lélegzetvételnyi idővel később azonban korrigálta magát: ezt a

⁵⁵ MNL BAML VII. A Jogszolgáltatás területi szervei. 2. Pécsi Királyi Törvényszék (1946-tól Törvényszék) iratai. b. Peres iratai. B. I. 2476/1934. a továbbiakban: VII/2b. B. I.)

⁵⁶ MNL BAML VII/2b. B. I. 2476/1934.

⁵⁷ MNL BAML VII/2b. B. I. 2476/1934.

⁵⁸ MNL BAML VII/2b. B. I. 2476/1934.

⁵⁹ MNL BAML VII/2b. B. I. 2476/1934.

fenyegetést a „*olvasóegylet*” (értsd: az UDV) egyetlen képviselője tette. Amikor pedig ennek a személynek a nevét kérdezték tőle, már makacsul hallgatott.⁶⁰

5. Az ún. első Basch-per

A vádiratban használható tanúként csak a jegyzőt, a helyettesét, a leendő ügyvédet és a Vitézi Rend tagját jelölték meg, akiket meg is idéztek az 1934. április 20-i tárgyalásra.⁶¹ Az ügy akkor vált érdekessé Gömbös miniszterelnök számára, amikor 1934. május 6-án *Bascht* az UDV főtítkárává választották, és így a külvilág irányába fontos szerepet kapott. Ezzel politikai reflektorfénybe került, miközben mentora, az 1933 decemberében elhunyt *Bleyer Jakab* támogatását már nem élvezhette. Első fokon *Bascht* 1934. június 14-én zárt tárgyaláson bűnösnek találták. Úgy tűnik, azt gondolhatta, hogy csak egy politikai játszma bábja, mert ügyvédjének sikerült elérnie azt, hogy a július 6-ra kitűzött főtárgyalás időpontját elhalasszák, mégpedig azzal az indokkal, hogy „*tudományos kutatásokat végez a szerb és román megszállás alatt álló területeken*”. Ezt követően a szeptember 7-re kitűzött új időpontot is el kellett halasztani, mivel egy nagyszabású német nyelvű katolikus találkozó próbáin vett részt, míg védőügyvédje, Dr. *Franz Kussbach* a berni Európai Kisebbségi Kongresszuson tartózkodott.⁶²

A szintén zárt ülésen tartott főtárgyaláson *Bascht* a Pécsi Királyi Törvényszék 1934. szeptember 8-án „*a magyar nemzet becsületének megsértésében*” (1921. évi III. tc. 8. §) bűnösnek találta, és három hónap fogházbüntetésre ítélte, mellékbüntetésként pedig hivatalvesztéssel és a politikai jogok gyakorlásának felfüggesztésével sújtotta egy évre, ami az ő esetében egyenértékű volt a foglalkozástól való eltiltással. A perköltséget 76,20 pengőben állapították meg, amit a vádlott a jövedelemigazolás szerint nem tudott megfizetni, mert csak havi 180 pengőt keresett. A tanúk szerint, akik mindannyian a falu tiszteletben álló rétegéhez tartoztak, *Basch* azt mondta, hogy „*azok az emberek, akik magyarosítják a nevüket, nem becsületesek*”. Saját bevallása szerint a jegyző ekkor szakította félbe őt, bár később mégis hagyta, hogy *Basch* befejezze beszédét, amelyben állítólag módosította korábbi állítását, és csak a csendőrök megérkezése után oszlatták fel a gyűlést. A jegyző szerint 60-70 ember volt jelen, a helyettese azt állította, hogy csak 50-60 személyt látott. Egyértelmű, hogy magát a beszédet nem rögzítették, hanem a tanúk utólag – közvetlenül az esemény után, a csendőrség őrhelyén – úgymond „*megállapították*” az inkriminált mondatot.⁶³

A vádlott azonban kitartóan tagadta, hogy ő az ominózus állítást tette volna, és hangsúlyozta, hogy körülbelül 30 alkalommal mondta el ugyanazt a beszédet, és jól tudja, hogy mit mond. Hangsúlyozta, hogy az elmúlt 7 évben mintegy 500 beszédet tartott, és sosem volt rá panasz. Követelte a tanúk nyelvtudásának vizsgálatát, akik a bíróság előtt a lapról olvasták fel azt a mondatot, hogy „*Er ist kein Ehre Mann, der sich hergeben für der Magyarisierung und ihren Nahmen verendern*” (sic!). A Pécsi Királyi Törvényszék azonban megtagadta a vizsgálatot, mert „*feleslegesnek*” tartotta, hogy beidézze azt a 60 tanút, akik *Basch* védekezését igazolták volna.⁶⁴

⁶⁰ MNL BAML VII/2b. B. I. 2476/1934.

⁶¹ MNL BAML VII/2b. B. I. 2476/1934.

⁶² MNL BAML VII/2b. B. I. 2476/1934.

⁶³ MNL BAML VII/2b. B. I. 2476/1934.

⁶⁴ MNL BAML VII/2b. B. I. 2476/1934.

Indoklásában a bíróság hangsúlyozta, hogy az alperes a név magyarosításának tényét (miközben az Trianon óta természetes, spontán vágyként jelent meg) becstelennek minősítette, és ezzel a nemzetgyalázás tényállása megvalósult. Az egyetlen enyhítő körülmény az volt, hogy *Basch* nem volt büntetlen előéletű, súlyosító körülményként vették azonban figyelembe azt, volt, hogy a UDV titkáráként tevékenykedett, amit a bíróság a magyar nyelv nyilvános használata elleni „*káros tevékenységnek*” minősített.⁶⁵

Mivel a birodalmi kormány az ítéletet követően hivatalosan kereste meg a berlini magyar követséget és kérte, hogy az ítélet indoklásának a másolatát juttassák el Berlinbe, *Lázár Andor* magyar igazságügyi miniszter 1934. október 3-án bekérte az iratokat a Pécsi Királyi Törvényszéktől.⁶⁶ Bár a Pécsi Királyi Ügyészség 1935 elején igyekezett azokat visszakapni, a minisztérium nem adta ki az aktát.⁶⁷

A „*káros hatás*” a rezsím szempontjából azért eszkalálódott, mert *Basch* 1935 márciusában elindult a parlamenti választásokon az ellenzéki Kisgazdapárt színeiben. Ezzel érvénytelenítették a kormány politikájának támogatására vonatkozó iratlan törvényt, amely az egyesület megalakulása óta mindaddig érvényesült.⁶⁸ *Gömbös* azonban bízott abban, hogy a választásokon aratott fényes győzelemmel legitimálja ún. nemzeti egységpolitikáját. *Basch* a Magyar Királyi Kúriához intézett érzelmes beadványában világossá tette, hogy ügyében politikai kérdéstről van szó: a vádirat „*úgy néz ki, mintha a kifogásolt mellékmondat kvázi állampusztító hatású lenne*”, ami „*ellentétes a józan észszel*”. Ezért felmentő ítéletet remélt, amennyiben a Kúria „*politikai befolyás és irányítás nélkül kezeli az ügyet*”.⁶⁹

A jogi indoklás problematikus volt, mivel a törvényt 1921-ben a magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló tevékenység megakadályozására alkották meg. *Basch* esetében azonban nem ez volt a helyzet.⁷⁰ A szándék 1921-ben a kommunisták ellen irányult, majd az 1930-as évektől kezdve egyre inkább a radikális jobboldali mozgalmak ellen használták a törvényt.⁷¹ *Basch* tehát ebbe a képbe került bele, miközben ügyében a nemzetiségi-politikai motívum marginalizálódott.

Ugyanakkor *Basch* 1935 márciusában fellebbezéssel élt. Ügyvédje, Dr. *Franz Kussbach* – a kisgazda-párti jelöléssel kapcsolatos előzmények miatt – április 11-től már nem védte őt.⁷² *Basch* 10 oldalas beadványában többek között azzal érvelt, hogy a Belügyminisztérium feloszlatta volna az egyesületet, ha annak tisztségviselői az alapszabályt megsértve jártak volna el.⁷³ Az ítéletábrái

⁶⁵ MNL BAML VII. A Jogszolgáltatás területi szervei. 51. Pécsi Királyi Főügyészség iratai. b. Általános iratok. IV. (a továbbiakban MNL BAML VII/51b. IV.) 3075/1933. Lásd hozzá: Sonntagsblatt, 1934. október 7-i sz.

⁶⁶ MNL BAML VII/2b. B. I. 2476/1934.

⁶⁷ MNL BAML VII/2b. B. I. 2476/1934.

⁶⁸ Ezt már jó ideje tervezték, de *Franz Kussbach*, aki *Bleyer* utódja volt a vezetői székben, a kisgazdapárt mellett a jelöltek nevének azonnali egyeztetése nélkül hozta nyilvánosságra a jelölést, ami több szempontból is problematikusnak bizonyult. SEEWANN – SPANNENBERGER, Akten des Volksgerichtsprozesses gegen Franz A. Basch, Volksgruppenführer der Deutschen in Ungarn.

⁶⁹ MNL BAML VII. A Jogszolgáltatás területi szervei. 1. Pécsi Királyi Ítéletábrák iratai. b. Peres iratok. B. II. (a továbbiakban: MNL BAML VII/1b. B. II.) 553/1935.

⁷⁰ DRÓCSA, Az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről szóló 1921: III. törvénycikk 228.

⁷¹ DRÓCSA, Az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről szóló 1921: III. törvénycikk 218.

⁷² MNL BAML VII/1b. B. II. 553/1935.; MNL BAML VII/2b. B. I. 2476/1934.

⁷³ MNL BAML VII/2b. B. I. 2476/1934.

tárgyalást a miniszterelnök utasítására közvetlenül a március végi és április eleji választások után tűzték ki.

Gömbös célja az volt, hogy politikai jelzést adjon Berlinnek: a nemzetiségi kérdést zsarolási eszközként lehet felhasználni, ha Budapest elképzeléseit Berlinben nem ismerik el kellőképpen.⁷⁴ Gömbös még a német mozgalom, mint „centripetális erő” teljes megsemmisítésével is fenyegetőzött, annyira felbőszítette az ellenzéki magatartás ezeken a számára különösen fontos választásokon.⁷⁵ A sajtó pedig csípős megvetéssel követte a „szökött ifjú titán” példáját, és még az egyébként mérsékelt lapok, mint az *Esti Kurír* is „fanatikus germanizációs tevékenységgel” vádolta *Bascht*, mivel ellenezte a névmagyarosítási törekvéseket.⁷⁶

1935. április 17-én a Pécsi Királyi Ítéltábla az ügyben még súlyosabb ítéletet hozott: 5 hónap fogházbüntetéssel, valamint 3 év hivatalvesztéssel és a politikai jogok gyakorlatának felfüggesztésével sújtott *Bascht*.⁷⁷ Az indoklás hangsúlyozta, hogy Bátaapátiban a hangulat a névmagyarosítás ellen volt, és hogy a koronatanú, aki a Vitézi Rendbe való belépése előtt változtatta meg a nevét *Kolipról Koltaira*, most a megvetés célpontja. Egy *Lohrfing* nevű fiatalember, aki szintén magyarosítani akart, már nem merte megtenni ezt, mert tervei miatt kiközösítették. A Bátaapátiban történt affér óta olyannyira feszült volt a hangulat, hogy azt a „magyarellenes” kategóriába sorolták, és ez a büntetés szigorításában manifesztálódott. A Kúria szükségesnek tartotta ennek kapcsán megjegyezni azt, hogy Magyarország a Népszövetség részeként szuverén, és *Basch* éppen ezt a szuverenitást sértette meg. Hangsúlyozták, hogy *Basch* csak 1925 óta volt magyar állampolgár, amiért több hálát illet volna mutatnia.⁷⁸ Erre válaszul *Basch*, *Richard Huss* professzor és Dr. *Ágidius Faulstich* 1935 novemberében megalapította a Népi Németek Bajtársi Szövetségét (*Volksdeutsche Kameradschaft*) nevű szervezetet, valamint a Német Népi Hírmondó (*Deutscher Volksbote*) című újságot. Ennek a nem hivatalos egyesületnek a vezetését a debreceni germanisztika professzor, *Richard Huss* látta el.

A miniszterelnök nyomására *Bascht* az egyesület titkáráként „szabadságolták”, nem úgy a szintén jelöltként induló társát, Dr. *Franz Kussbachot*, akit – *Bleyer* vejeként – fel szándékoztak menteni. Az egyesület elnöke, *Gratz Gusztáv* arra kérte *Bascht*, hogy önként mondjon le és vállaljon minden felelősséget, de ő ezt elutasította. Ehelyett a VDA (*Volksbund für das Deutschtum im Ausland*) három képviselőt küldött Berlinből, akik felszólították *Franz Kussbachot*, hogy mondjon le ügyvezetői tisztségéről és a népi németek kiadványainak szerkesztői posztjáról, különösen mivel ezeket a kiadványokat birodalmi német pénzekből finanszírozták. *Kussbach* ekkor az egyesület elnökéhez, *Gratz*-hoz fordult, és feltárta előtte a birodalmi adományokat: évente mintegy 35.000 birodalmi márka a Külügyminisztériumtól és 85.000 birodalmi márka a VDA-tól. *Gratz* ezt a kompromittáló anyagot Gömbös elé vitte, aki első reakcióként az összes érintettet katonai bíróság elé akarta állítani (sic!) és fel akarta oszlatni az UDV-t. *Gratz* azonban meggyőzte őt arról, hogy inkább kevésbé látványos eszközökkel próbálják a megoldást megtalálni.⁷⁹

⁷⁴ TILKOVSKY, Teufelskreis.

⁷⁵ BELLÉR, Vom Volksbildungsverein zum Volksbund 55.

⁷⁶ Lásd a *Nation und Staat* című lapban (1936/36. sz. 707.) és a *Mosonvármegye* című lap 1936. július 11-i számában közölt rövid hírt., továbbá a német követség jelentését 1936. június 30-i keltezéssel: BA Be R 18/3330.

⁷⁷ MNL BAML VII/1b. B. II. 553/1935.

⁷⁸ MNL BAML VII/2b. B. I. 2476/1934.

⁷⁹ SEEWANN, Geschichte der Deutschen in Ungarn 267.

Ez a felállás világossá tette *Basch* számára, hogy csak Berlinből remélhet segítséget. *Gratz* hajlandó volt *Kussbachot*, aki árulóként próbálta menteni a bőrét, kihúzni a tűzvonalból, és bűnbakként inkább *Bascht* vagy a második sorból a többi játékost feláldozni. Ez egy olyan konfliktust generált, amely első pillantásra kétpólusúnak bizonyult: Budapest vagy Berlin. E kettő azonban baráti viszont ápolt egymással, és fontosnak tartották a lehető legjobb diplomáciai kapcsolat megőrzését, azaz kizárt volt, hogy a német mozgalom javára bármiféle nyílt állásfoglalás szülessen. Ezért ezt a védő szerepet a népi német egyesületek és a mögöttük álló berlini politikai szervezetek vállalták.

Úgy tűnik, hogy a további fejlemények is ebbe az irányba mutattak: *Georg Hornung* mellé még egy ügyvédet fogadott *Basch*, *Guido Gündisch*. Hogy miért, arról csak találgatni tudunk: *Gündisch*, aki egyáltalán nem tartozott *Bleyer* köréhez, valószínűleg már ekkor az SS budapesti bizalmasaként tevékenykedett, ami biztosította volna a különböző pártszervezetek tájékoztatását.⁸⁰ Ez viszont azt eredményezte, hogy *Basch* elsősorban az SS-től függött, amely a népi németek között folyó tevékenységben – a háttérből – egyre erőteljesebb befolyást követelt magának.

A Kúria azonban 1936. június 24-én helybenhagyta a másodfokú, súlyosbított ítéletet, így az jogerőre emelkedett. *Basch* 1936. szeptember 10-én kezdte meg büntetése letöltését.⁸¹ Pikáns módon a pécsi büntetésvégrehajtási intézetben az ügyészégi irodába osztották be, ahol az Igazságügyi Minisztérium egy levelét is le kellett másolnia, melyben az állt, hogy minden igazságügyi tisztviselőt felszólítottak, hogy magyarosítsa a nevét. Ez állítólag megerősítette abban a meggyőződésében, hogy neki van igaza, és hogy elítélése politikai ügy volt.⁸²

6. A *Basch*-ügy mint potenciális külpolitikai konfliktus

Gömbös miniszterelnök 1936 szeptemberében Berlinbe látogatott. Itt az a vélemény alakult ki benne, hogy a *Basch*-ügy iránt széleskörű érdektelenség uralkodik, ami arra ösztönözte, hogy az általa választott úton maradjon. Ugyanakkor demonstratívan folytatta a közeledést a „III. Birodalomhoz”: a magyar parlamenti képviselők tanulmányutakon vettek részt, hogy a nemzetiszocializmussal foglalkozzanak, és 1936. május 28-án *Joseph Göbbels* aláírta *Hóman Bálint* kultuszminiszterrel a kulturális együttműködésről szóló megállapodást, amelyben a tudomány és a művészet segítségével kívánták elmélyíteni a kapcsolatokat.⁸³ Augusztusban *Horthy* kormányzó Berchtesgadenben meglátogatta *Adolf Hitler*t, és 1936 októberében végre megvalósult *Gömbös* álma, a Róma-Berlin tengely, amelynek névadójaként dicsekedett, és amelyben – *Gömbös* elképzelése szerint – nem Berliné volt a főszerep.⁸⁴

Gömbös miniszterelnök 1936 októberében bekövetkezett halála tette lehetővé azt, hogy a Berlin és Budapest közötti viszony némileg letérjen az eszkalálódás ösvényéről. *Horthy* kormányzó már hónapok óta elégedetlen volt vele. Politikai tevékenysége kudarcnak tűnt, és csak betegségének

⁸⁰ MNL BAML VII/2b. B. I. 2476/1934.

⁸¹ MNL BAML VII/2b. B. I. 2476/1934.

⁸² SEEWANN – SPANNENBERGER, Akten des Volksgerichtsprozesses gegen Franz A. Basch, Volksgruppenführer der Deutschen in Ungarn 13.

⁸³ A megállapodás német szövegét lásd: <http://www.forost.ungarisches-institut.de/pdf/19360528-1.pdf>. (2023. 03. 12.).

⁸⁴ TARJÁN, *Gömbös Gyula* kormányt alakít.

köszönhetően nem buktaták meg. *Basch* szerint az utódok biztosították őt arról, hogy nem *Gömbös* szellemében fognak kormányozni, és a névmagyarosítást valóban nem is erőltették tovább a kormányzati politikában.

A sor most a német birodalmi hatóságoknál és a német egyesületeknél volt a kezdeményezés tekintetében. 1936 decemberében *Hans Steinacher* javaslatára a VDA *Basch*-bélyeget adott ki.⁸⁵ A *Basch* portréja körüli szöveg így szólt: „*Magyar nemzetiségi politika. Aki nem tiszteli apja nevét, az nem méltó őseibe; Dr. Franz Basch. 5 hónap szabadságvesztés*” („*Ungarische Nationalitätenpolitik. Wer seines Vaters Namen nicht ehrt ist auch seiner Ahnen nicht wert. Dr. Franz Basch. 5 Monate Kerker*”).⁸⁶ A hatás óriási volt, hiszen ez nemcsak *Basch* tette azonnal híressé a német etnikumú kelet- és délkelet-európai országokban, hanem a német mozgalom „vezéralakjává” és mártírjává is vált, ami korábban egyértelműen nem volt. 1936. december 20-án a magyar igazságügyi minisztérium végre visszaküldte az aktákat Pécsre, nyilvánvalóan megoldást keresve az ügyre, amely magyar szempontból igen kellemetlen fordulatot vett.

1937. január 9-én *Basch* meglepő módon kegyelmet kapott *Horthy Miklóstól*, aminek elsősorban szimbolikus jelentősége volt. A címzett nem maga *Basch*, hanem Berlin volt, hiszen *Basch* éppen egy nappal a büntetésének a vége előtt szabadult. A kormányzói kegyelem helyreállította a hivatalviselési képességét és újra gyakorolhatta a politikai jogait is. A tényleges jelentősége tehát abban állt, hogy *Basch* ennek következtében nem minősült büntetett előéletűnek. Ugyanakkor a per és annak következményei rányomták bélyegüket az ügy gyakorlati kezelésére, ami *Basch* esetében bizonytalanságot is generált a vele való bánásmódban, például abban, hogy a Bábaapáti területéről történt kiutasítása érvényben volt-e még, vagy sem.⁸⁷

A fogva tartás költsége 96,80 pengő volt, ami a bírósági költségekkel együtt 173 pengőt tett ki. Ennek kiegyenlítését 180 pengő havi fizetés mellett nem tartották észszerűnek.⁸⁸ Itt is volt egy pikáns történet: az igazságügyi miniszter 1937. január 9-én személyesen telefonált Pécsre, de nem tudta elérni az illetékes ügyészt, aki azon a pénteken 13 óra 10 perckor már nem tartózkodott az irodájában. A miniszter állítólag fegyelmi intézkedésekkel fenyegetőzött, amit azzal a magyarazzal igyekeztek elhárítani, hogy az alkalmazottak péntekenként 12 órakor mehetnek haza. Ekkor – a konkrét esetben legalább is – az igazságügyi alkalmazottak még hivatali feladatokat láttak el, azaz még túlóráztak is.⁸⁹

7. A *Basch*-per hosszú távú hatásai: a „III. Birodalomtól” való függőség

Ezek a fejlemények ahhoz vezettek, hogy *Basch* magánszemélyként és a német mozgalom közéleti szereplőjeként is egyre inkább Berlin függőségébe került, mivel személyes integritása és közéleti munkája egyaránt annak fényben alakult, hogy Berlin milyen mértékben volt hajlandó nyomást

⁸⁵ JACOBSEN: *Hans Steinacher. Bundesleiter des VDA* 552.

⁸⁶ SEEWANN – SPANNENBERGER, *Akten des Volksgerichtsprozesses gegen Franz A. Basch, Volksgruppenführer der Deutschen in Ungarn* 482.

⁸⁷ LENGYEL, *A kegyelem* 26. Áttekintésként a kegyelmezési jogkörhöz lásd: NAGY, *Az általános kegyelmi eljárás egy kutatás tükrében*.

⁸⁸ MNL BAML VII. *A Jogszolgáltatás területi szervei*. 51. Pécsi Királyi Főügyészség iratai. b. Általános iratok. IV. (a továbbiakban: MNL BAML VII/51b. IV.) 3075/1933.

⁸⁹ MNL BAML VII/51b. IV. 3075/1933.

gyakorolni Budapestre. Budapest részéről viszont újra és újra azt hangsúlyozták, hogy a nemzetiségi kérdést belügynek tekintik, legalábbis ami a magyarországi nemzetiségeket illeti. Ugyanakkor a revíziós politikai törekvésekhez szükség volt a háttérben Berlinre, mivel ez a program csak Olaszország és Németország segítségével valósulhatott meg. Ebben az összefüggésben Budapesten értékelték azt, hogy *Basch* nem volt SS-kedvenc, és az olyan készséges végrehajtókat, mint *Gündisch*, *Faulstich* vagy *Huss*, nem vezéralakként kezelték. A kommunikáció *Basch* és a Miniszterelnöki Hivatal közötti érezhetően javult, sőt az illetékes előadó úgy nyilatkozott, hogy *Basch* „*kíváló modorú*” volt, aki „*tudta, hogyan kell bánni az emberekkel*“.⁹⁰

Magyarország a „III. Birodalom” népcsoportpolitikájában különleges helyen állt, mert mindenütt sikerült a náci ideológiától mélyen áthatott népcsoportvezetőket kinevezni és ezeket a népcsoportokat egymással összhangba hozni, míg Magyarországon még önálló egyesület sem létezett. Ebben alapvető változás akkor következett be, amikor az első bécsi döntés előestéjén Magyarország hajlandó volt engedélyezni egy kulturális egyesület létrehozását *Volksbund der Deutschen in Ungarn* néven *Basch* vezetésével, abban a reményben, hogy Csehszlovákiától területeket nyerhet.⁹¹

Berlin úgy vélte, hogy ezzel átlépte a Rubicont, de Budapestnek sikerült mindvégig megbénítania a *Volksbundot*: a helyi csoportok alapítását a magyar hatóságok szabotálták, továbbra is előfordultak erőszakos incidensek, és *Teleki Pál* miniszterelnök, a kisebbségek hármas kategorizálásáról szóló elképzelés atyja, személyes ellenszenvvel viseltetett *Basch* és a német mozgalom iránt. Hogy *Basch* mennyire igyekezett alkalmazkodni Berlinhez, mutatja a nemzetiségi jogi bizottság előtt 1939. február 3-án elmondott beszéde. Azt állította, hogy a magyarországi németek „*érzelmi lojalitása az állam iránt*” a korábbi magyarországi nemzetiségi politikának köszönhetően „*küirtásra került*”, és bár a magyarországi német népcsoport „*primitív*”, mert kevés értelmiségivel rendelkezett, helyettük parasztok és iparosok „*menetelnek*”, akik végül is a nemzetiszocializmus szociális forradalmi szemléletének ideális megvalósítói lehetnek.⁹²

Ebben a politikai miliőben került sor arra, hogy Magyarország 1940 közepén bevonuljon Észak-Erdélybe. Az 1940. augusztus 30-i második bécsi döntésben Olaszország és Németország a Magyarország számára oly fontos régió északi felének bekebelezését engedélyezte, cserébe pedig Budapest vállalta, hogy – mindaddig egyedüli országgként – népcsoportegyezményt ír alá. Berlin szempontjából ez „*egyoldalú birodalmi védelmi jogot*” hozott létre, mivel nem a kölcsönösségen alapult: a mintegy 10.000 burgenlandi magyarról egyáltalán nem esett szó benne.⁹³ Az a tény, hogy ezt a megállapodást mindössze 48 óra alatt dolgozták ki, jól mutatja, hogy Berlin mennyire sietett. *Baschnak* a magyar hatóságokkal szemben népcsoportvezetőként erőteljesebb jogállása is lehetett volna, azonban ez a „III. Birodalom” és Magyarország közötti megállapodás nem szélesítette ki a népcsoport (és így a népcsoportvezető) jogait, maga a népcsoport pedig „*csupán tárgy*” maradt.⁹⁴

⁹⁰ SEEWANN – SPANNENBERGER, Akten des Volksgerichtsprozesses gegen Franz A. Basch, Volksgruppenführer der Deutschen in Ungarn LVI.

⁹¹ A keletkezéstörténetet lásd: SPANNENBERGER, Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938-1944 unter Horthy und Hitler.

⁹² SCHUBERT, Ausschüsse für Völkerrecht und Nationalitätenrecht 442.

⁹³ SCHUBERT, Ausschüsse für Völkerrecht und Nationalitätenrecht 511.

⁹⁴ Így vélekedett *Werner Hasselblatt* 1940. november 20-án a Nemzetiségi Jogi Bizottságban tett felszólalásában. Lásd: SCHUBERT, Ausschüsse für Völkerrecht und Nationalitätenrecht 506.

A népcsoportmegállapodás „központi elemének” a népcsoportvezetőnek azt az „egyéni hatáskörét” tekintették, hogy jóváhagyja egy adott személynek a nyilatkozatát arról, hogy a magyarországi németséghez tartozik. Maga a népcsoport azonban *de jure* csak magánjogi egyesület maradt.⁹⁵ Ennek a jogállásnak a jelentősége nyilvánvaló volt: a második bécsi döntést követően a *Volksbund* képviselte a legnagyobb német népcsoportot Délkelet-Európában. Ez olyan erőforrás volt, amelyet Berlin a totális háború alatt semmilyen körülmények között nem nélkülözhetett. Főpróbaként már megkezdődött a *Waffen SS* illegális toborzásának előkészítése minden olyan délkelet-európai államban, ahol német etnikumú népcsoportok éltek.⁹⁶

Az utolsó szakasz ebben az összefüggésben jól mutatja, hogy milyen dinamika alakulhatott ki a hadviselés és a népcsoportpolitika összefüggéseiből: a kutatásban jórészt ismeretlen, hogy 1941. október 24-én az ún. rehabilitációs törvényre (1940. évi XXXVII. tc. a büntető ítélethez fűződő hátrányos jogkövetkezmények korlátozásáról és megszüntetéséről) hivatkozva *Basch* esetében minden jogkövetkezményt megszüntettek.⁹⁷ Szeptember 12-én „környezetanulmányt” végeztek, melynek során nem találtak semmilyen kifogásra okot adó körülményt. *Basch* erkölcsi bizonyítványt kapott, amelyben igazolták, hogy „tisztességes életmódot” folytat. A törvény 4. §-ának mind a négy pontját alkalmazták tehát *Baschra*, és ugyanaz az ügyész, *Buzás Árpád*, aki 1934-ben az ügyében eljár, hirdethette ki a döntést, zárt ülés keretében. A „makulátlan népcsoportvezetőnek” ezek után készséges strómanként kellett volna fellépnie a berlini politikai érdekek érvényesítése céljából, azonban ez ebben a formában – más okok miatt – nem valósult meg.⁹⁸

8. Kipillantás

A fentiek alapján megállapítható, hogy a *Basch*-ügyben az elítélés, a kegyelem, majd a mentesítés egyaránt a politikai haszonelvűsége volt visszavezethető, és a tényleges események a vád alapjaként másodlagos szerepet játszottak csak. Az 1941-es év éppoly ellentmondásos volt, mint amilyen pontatlan volt a vádirat: az Birodalmi Biztonsági Főhivatal megkezdte a népcsoportok vezetőségébe az SS ügynökeinek a beszivárogtatását, illegális toborzást hajtottak végre a *Waffen SS* számára, és a gazdasági érdekeltségek összekapcsolása is indult. A magyar kormány mindezzel tisztában volt, de a német szövetségi kapcsolat, valamint *Volksbundon* belüli nyugalom fenntartása elsőbbséget élvezett annak érdekében, hogy Észak-Erdélyt integrálják és minimalizálják a háborús erőfeszítések következményeit.

Felhasznált források

Bundesarchiv Berlin R 18/3329. Bericht des VDA vom 30. September 1935

MNL BAML VII. A Jogszolgáltatás területi szervei. 1. Pécsi Királyi Ítéltábla (1946-tól Ítéltábla) iratai. b. Peres iratok

⁹⁵ SCHUBERT, Ausschüsse für Völkerrecht und Nationalitätenrecht 507.

⁹⁶ CASAGRANDE – SCHVARC – SPANNENBERGER – TRASCA, The Volksdeutsche. A case study from south-eastern Europe 209–251.

⁹⁷ MNL BAML VII/51b. IV. 3075/1933.

⁹⁸ SPANNENBERGER, The Ethnic Policy of the Third Reich toward the Volksdeutsche in Central and Eastern Europe 56–71.

- MNL BAML VII. A Jogszolgáltatás területi szervei. 2. Pécsi Királyi Törvényszék (1946-tól Törvényszék) iratai. b. Peres iratai
- MNL BAML VII. A Jogszolgáltatás területi szervei. 51. Pécsi Királyi Főügyészség (1946-tól Főállamügyészség) iratai. b. Általános iratok

Felhasznált irodalom

- „Soha amíg élék!” Az utolsó koronás Habsburg puccskísérletei 1921-ben. Budapest 1990
- ABLONCZY Balázs: Teleki Pál. Budapest 2005
- BASCH, Franz: Das Deutschtum in Ungarn. München 1926
- BÉLDI Béla: Nemzetszervezés. Különlenyomat a Nemzeti Figyelő 1935. X. 27, XI. 3, 10, 17, 24, és XII. 1. számaiból. Budapest 1936
- BELLÉR, Béla: Vom Volksbildungsverein zum Volksbund. Geschichte der Deutschen in Ungarn 1933-1938. Heidelberg 2000
- BLEYER Jakab: A hazai németiség. Budapesti Szemle 1917/169. sz. 428–441.
- CASAGRANDE, Thomas – SCHVARC, Michal – SPANNENBERGER, Norbert – TRASCA, Ottmar: The Volksdeutsche. A case study from south-eastern Europe. In: BÖHLER, Jochen – GERWARTH, Robert (szerk.): The Waffen-SS. A European History. Oxford 2017, 209–251.
- DRÓCSA Izabella: Az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről szóló 1921: III. törvénycikk elhelyezése a XX. századi magyar büntetőjogi rendszerben. Iustum Aequum Salutare 2017/2. sz. 215–231.
- EILER Ferenc: Kisebbségvédelem és revízió. Magyar törekvések az Európai Nemzetiségi Kongresszuson 1925-1939 Budapest 2007
- FATA Márta: Bleyer Jakab nemzetiségi koncepciója és politikája (1917–1933). Regio 1994/1. sz. <https://adoc.pub/regio-kisebbsseg-politika-tarsadalom-evf-1sz-fata-marta-bleye.html> (2023. 08. 13.)
- GARLEFF, Michael: Deutschbalten, Weimarer Republik und Drittes Reich. Köln 2001
- GERGELY Jenő: Gömbös Gyula. Politikai pályakép. Budapest 2001
- GONDA, Gábor – SPANNENBERGER, Norbert: Minderheitenpolitik im „unsichtbaren Entscheidungszentrum“. Der „Nachlass László Fritz“ und die Deutschen in Ungarn 1934–1945. Stuttgart 2014
- GYURGYÁK János: A zsidókérdés Magyarországon. Budapest 2001
- JACOBSEN, Hans-Adolf: Hans Steinacher. Bundesleiter des VDA 1933–1937. Erinnerungen und Dokumente. Boppard am Rhein 1970
- KARSAI Elek: Iratok a Gömbös-Hitler találkozó (1933 június 17–18.). Budapest 1961
- KEREPESZKI Róbert: A Turul Szövetség 1919-1945. Egyetemi ifjúság és jobboldali radikalizmus a Horthy-korszakban. Máriabesenyő 2012
- KEREPESZKI Róbert: A Turul Szövetség. In: ROMSICS Ignác (szerk.): A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948. Budapest 2009, 341–376.
- KOVÁCS Alajos: A németek helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában. Budapest 1936
- KOVÁCS-BERTRAND, Anikó: Der ungarische Revisionismus nach dem Ersten Weltkrieg. München 1997
- LENGYEL Andrea: A kegyelem. <http://midra.uni-miskolc.hu/document/34542/30988.pdf> (2023. 09. 12.)
- NAGY Anita: Az általános kegyelmi eljárás egy kutatás tükrében, https://www.researchgate.net/publication/334042180_Az_altalanos_kegyelmi_eljaras_egy_kutatas_tukreben (2023. 09. 12.)
- ORMOS Mária: Magyarország a két világháború korában (1914–1945). Debrecen 1998
- PAKSA Rudolf: A magyar szélsőjobboldal története. Budapest 2012
- PAKSA Rudolf: Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója. Budapest 2013
- PRITZ Pál – MARCHUT Réka: Kisebbségpolitikák – nemzetközi erőterben Bleyer Jakab/Jakob Bleyer példáján. Regio 2017/1. sz. 5–40.
- PRITZ Pál: Revíziós törekvések a magyar külpolitikában 1920-1935. In: PRITZ Pál: Magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok. Budapest 1995, 234–240.

- RÁNKI György – PAMLÉNYI Ervin – TILKOVSKY Loránt – JUHÁSZ Gyula (szerk.): A Wilhelmstraße és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933-1944. Budapest 1968
- RÉVAY József: Gömbös Gyula élete és politikája. Budapest 1934
- ROMSICS Ignác: Bethlen István. Budapest 2019
- ROMSICS Ignác: Magyarország története a XX. században. Budapest 1999
- SCHUBERT, Werner (szerk.): Ausschüsse für Völkerrecht und Nationalitätenrecht (1934-1942). Frankfurt am Main 2002
- SEEWANN, Gerhard – SPANNENBERGER, Norbert: Akten des Volksgerichtsprozesses gegen Franz A. Basch, Volksgruppenführer der Deutschen in Ungarn, Budapest 1945–1946. München 1999
- SEEWANN, Gerhard: Das Ungarndeutschtum 1918-1944. In: HÖSCH, Edgar – SEEWANN, Gerhard (szerk.): Aspekte ethnischer Identität. Ergebnisse des Forschungsprojektes „Deutsche und Magyaren als nationale Minderheiten im Donauraum“. München 1991, 299–303.
- SEEWANN, Gerhard: Geschichte der Deutschen in Ungarn. Marburg 2012
- SPANNENBERGER, Norbert – VONYÓ József: Rezeption der nationalsozialistischen Ideologie in Ungarn und in der deutschen Volksgruppe. In: HAUSLEITNER, Mariana – ROTH, Harald (szerk.): Der Einfluss von Faschismus und Nationalsozialismus auf Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa. München 2006, 237–253.
- SPANNENBERGER, Norbert – VONYÓ, József: Die Gömbös-Diktatur und die katholische Kirche in Ungarn (1932-1936). Südost-Forschungen 2002/2003 311–333.
- SPANNENBERGER, Norbert: Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938-1944 unter Horthy und Hitler. München 2005
- SPANNENBERGER, Norbert: „Den Weg des Verständnisses gehen“. Der Vortrag von Franz Anton Basch in München 1926. Suevia Pannonica 1998 73–84.
- SPANNENBERGER, Norbert: Emanzipationspolitik durch Ethnisierung? Die Deutschen in Ungarn in der Zwischenkriegszeit. In: BEER, Mathias – DYROFF, Stefan (szerk.): Politische Strategien nationaler Minderheiten in der Zwischenkriegszeit. München 2013, 183–210.
- SPANNENBERGER, Norbert: The Ethnic Policy of the Third Reich toward the Volksdeutsche in Central and Eastern Europe. In: CATTARUZZA, Marina – DYROFF, Stefan – LANGEWIESCHE, Dieter: Territorial Revisionism and the Allies of Germany in the Second World War. Goals, Expectations, Practices. New York-Oxford 2013, 56–71.
- SPIEGEL-SCHMIDT, Friedrich: Vor 50 Jahren. Zur Vorgeschichte des Volksbunds. Suevia Pannonica 1988/6. sz. 21–74.
- SZÉCSÉNYI András: A Turul Szövetség felépítése és szerepe a két világháború közötti ifjúsági mozgalomban. In: Gergely, Jenő: Fejezetek a tegnapi világból. Tanulmányok. Budapest 2009, 214–232.
- TARJÁN, Tamás M.: Gömbös Gyula kormányt alakít. <https://rubicon.hu/kalendarium/1932-oktober-1-gombos-gyula-alakit-kormanyt> (2023. 06. 20.)
- TILKOVSKY, Loránt: „Budapester Arbeitsgemeinschaft für die Revision der Friedensverträge“ (1925–1933). Etudes historiques hongroises 1985, 515–540.
- TILKOVSKY, Loránt: Teufelskreis. Die Minderheitenfrage in den deutsch-ungarischen Beziehungen 1933–1938. Budapest 1989
- VONYÓ József: A Gömbös-kormány Nemzeti Munkaterve és a fajvédelem. In: VONYÓ József: Gömbös Gyula és a jobboldali radikalizmus. Tanulmányok. Pécs 2001, 34–41.
- VONYÓ József: A Nemzeti Egység Pártja szervezésének első dokumentumai (1932. december – 1933. január). Századok 1984, 781–830.
- VONYÓ József: Egy nemzetnevelési koncepció Magyarországon. Béli Béla: Nemzetirányítás. (Forrásközlés). In: FISCHER Ferenc – MAJOROS István – VONYÓ József (szerk.): Magyarország a nagy(hatalmak) erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára. Pécs 2000, 657–675.
- VONYÓ József: Gömbös Gyula és a hatalom. Pécs 2019
- VONYÓ József: Gömbös pártja. A Nemzeti Egység Pártja Országos Központjának dokumentumai 1932–1939. Budapest – Pécs 1998
- VONYÓ József: Jobboldali radikálisok Magyarországon 1919-1944. Pécs 2021
- WEIDLEIN, Johann: Geschichte der Ungarndeutschen in Dokumenten 1930-1950. Schorndorf 1958
- ZEIDLER Miklós: A revíziós gondolat. Pozsony 2009

NIKLAJ Patrícia Dominika
egyetemi adjunktus
PTE AJK*

DOI: 10.15170/DIKE.2024.08.01-02.17

Magyarország asszimilációs politikája a kultúra és az oktatás területén a Horthy-korszakban

Hungary's Assimilation Policy in the Fields of Culture and Education during the Horthy-Era

The issue of developing the institutional system of public education significantly determined the area of Hungarian cultural policy in the period following the First World War. As a result of the territorial losses, the reorganisation of the public education system became necessary from an administrative position. Kunó Klebelsberg's institutional development certainly has to be appreciated but it must be added that establishing cultural supremacy as a cultural policy goal is more debatable, since it proclaimed the superiority of the Hungarian nation over both the surrounding peoples and the minorities living in the country, towards whom the assimilation policy could be manifested. During Bálint Hóman's ministership, the emphasis was placed even more strongly on national education, which brought to the fore the need for state supervision. The supervision of the teachers was performed by school district directors, who played an important role in the centralisation of education and also the implementation of the "Jewish Laws" regarding schools. According to the practice in Baranya County, it can be concluded that the educational authorities of Baranya tried to act fairly in the given circumstances, and sometimes they were satisfied with less evidence of the teacher's origin. This procedure applies to the authorities of Baranya County, especially the in the field of education among them, since the research of local practice focused on this area based on archival documents. The Hungarian-German cultural convention of 1936 provided a framework for the expansion of cultural policy. Hungarian authors such as Hóman, Paikert and Willer published their thoughts in German on the relationship between the two countries, on common roots, on forms of cultural cooperation and on the issues of national education and minority and assimilation policy. Hungarian writers also emphasized the importance and benefits of the bond with Germany. As the writings on cultural policy and their publication in German showed, the assimilation policy was also manifested towards the nationalities that remained in the country after Trianon. Practical examples illustrate the central education policy through the work of Ferenc Balázs, rapporteur of minority education, who served directly under the administration of the Ministry of Religion and Education between 1938 and 1944. Due to the situation of the schools he reviewed, the local development of nationalities' education and the difficulties of implementation, especially with regard to the so-called unified education system and then the full native language education, can be more comprehensively understood.

Keywords: *public education, cultural supremacy, national education, Hungarian-German cultural convention, cultural policy, nationalities' education, practice in Baranya County*

* ORCID ID: 0000-0003-4532-3199.

1. A Horthy-korszak kultúrpolitikájának ideológiai háttere

A *Horthy*-korszak kultúrpolitikájában stabilitást és folytonosságot fedezhetünk fel olyan értelemben, hogy a korszakot lefedő negyed évszázad során mindössze két meghatározó vallás- és közoktatásügyi minisztert tartunk számon: *Klebelsberg Kuno*¹ 1922-1931 között², *Hóman Bálint*³ egy év megszakítással 1932-1942 között⁴ állt a minisztérium élén. A két miniszter személye nagyban meghatározta a fő irányvonalat ezen a területen, emellett kultúrpolitikájuk sem állt távol egymástól, hiszen *Hóman* tudatosan építkezett az elődje által lefektetett keretekre, emellett, hogy természetesen kiegészítette azt saját meglátásaival, a gyorsan változó társadalmi viszonyokra is reagálva. Egyiküknek sem volt egyszerű a helyzete, hiszen *Klebelsberg*nek a trianoni káoszban kellett az iskolahálózatot újraépítenie, míg *Hóman* esetében a német „III. Birodalommal” való szövetség és a világháború adta a keretet tevékenységéhez, ugyanakkor politikájuk eszmei hátterének bírálatát e körülmények nem írják felül.

A magyar asszimilációs politika vizsgálatánál a keresztény-nemzeti ideológiából indulhatunk ki. Ez megjelent már a 19. században, de a 20. század első évtizedeiben még erőteljesebben meghatározta a kultúrpolitika egész területét. Az 1920. évi trianoni békeszerződésből következő területi elcsatolások következtében a közoktatási rendszer újjászervezése vált szükségessé igazgatási szempontból is, emellett az ország területi és népességbeli veszteségei következtében előálló közhangulat kellő alapot jelentett a magyarság kultúrfölényének koncepciójához mint ideológiai háttérhez. Már *Haller István* és *Vass József* vallás- és közoktatásügyi minisztereknél⁵ is megjelent a hazafias, nemzeti és valláserkölcsös nevelés hangsúlyozása, azonban *Klebelsberg* volt az, aki kibontotta a kultúrfölény koncepcióját és erre alapozta a közoktatási rendszerrel kapcsolatos reformjait. A kultúrfölény lényege abban állt, hogy Magyarország helyzetét a környező népekkel szemben a kultúra színvonalának emelésével erősítheti meg, azaz a revíziós célok, az elszakított területekkel országhatáron kívülre került magyarok és a határon belül élő nemzetiségek megtartása, továbbá a magyar nemzet erősödése akkor lesz elérhető, ha Európa felé be tudja bizonyítani, hogy magasabb kulturális és szellemi szinten áll, mint a szomszédos országok.⁶ A kultúrfölény a környező népekkel szemben nyilvánult meg, velük szemben hirdette a magyarság szellemi előnyét (vagy legalábbis annak célját), amely ideológiai szempontból bírálható, ugyanakkor fontos látni, hogy a trianoni veszteségek hatalmas mértékű traumát okoztak a lakosságban, így *Klebelsberg*nek kezelnie kellett ezt a helyzetet, a területi veszteségekkel szemben a szellemi fölény hangoztatása vigaszt jelenthetett.

¹ *Klebelsberg* életrajzát lásd: UJVÁRY, „Egy európai formátumú államférfi” – *Klebelsberg Kuno* (1875–1932).

² *Klebelsberg* 1922. június 16. és 1931. július 24. között töltötte be a vallás- és közoktatásügyi miniszteri pozíciót a *Bethlen*-kormányban. Lásd: BÖLÖNY, Magyarország kormányai 65–66.

³ Budapest, 1885. 12. 29. – Vác, 1951. 6. 2. *Hóman* életrajzát lásd: HAEFFLER, Országgyűlési Almanach az 1939–44. évi Országgyűlésről 196–200.

⁴ *Hóman* 1932. október 1. és 1938. május 14., valamint 1939. február 16. és 1942. július 3. között töltötte be a vallás- és közoktatásügyi miniszteri pozíciót a *Gömbös*-, a *Darányi*-, a második *Teleki*-, a *Bárdossy*- és a *Kállay*-kormányokban. Lásd: BÖLÖNY, Magyarország kormányai 67–70.

⁵ *Haller István* és *Vass József* oktatásügyi tevékenységének alapjairól bővebben lásd: MANN, Magyar oktatáspolitikusok 95–118.

⁶ ROMSICS, Ellenforradalom és konszolidáció 224–225.

Ezzel az ideológiai alappal összezsengett az elemi oktatás szerepének növelése és a tankötelezettség megvalósításának biztosítása. A Horthy-rendszer támogatása a kultúrfőlény és általában a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium intézkedései irányába indokolható azzal, hogy az ideológia megalapozásában kiemelt szerepe volt a gyermekek oktatásának. Az iskoláknak szánt szerepet mutatja, hogy a tanítás a magyar *Hiszekegy*⁷ elmondásával kezdődött és fejeződött be. A nevelés célja volt a revíziós célok szolgálata is, amelyet megalapozott a kultúrfőlény gondolata. Az 1925-ben megjelent tanterv is ehhez illeszkedve fogalmazta meg, hogy „a népiskola célja a hazának vallásosan és öntudatosan hazafias polgárokat nevelni, akik az általános műveltség alapelemeit bírják, és képesek arra, hogy ismeretüket a gyakorlati életben értékesítsék.”⁸

A keresztény-nemzeti ideológia, a nemzetnevelés eszménye támaszkodott a nyelvi politika eredményeire, hiszen a századforduló éveiben képviselt erőteljes magyarosítás kellő alapot nyújthatott a kultúrfőlény ideológiájának megvalósításához. Az 1800-as évek végén, az 1900-as évek elején mindez a magyar nyelv elfogadásában és elsajátításában állt, tehát asszimilálódhatott származástól, vallástól függetlenül az ország más nemzetiségű illetve más hitű lakossága. Ebben igen fontos szerepe volt az oktatásnak, hiszen a magyar nyelv tanulása is ehhez kötődött, amely egyik oldalról a beilleszkedést és a másik oldalról a befogadást jelentősen megkönnyíthette, így a nyelv és a kultúra ismerete, az azzal való azonosulás hozzájárult az integrációhoz. Az iskolának erre a szerepére példát nyújt Siklós, azon kevés települések egyike Baranyában, ahol a második világháború időszakában is fennmaradt izraelita népiskola. Ennek okát többek között a lakosság hozzáállásában kereshetjük: a kortársak elmondása szerint a siklósiak együttélését „nem zavarta meg antiszemita közjáték”. A helyi zsidóság rendkívül hamar, két nemzedék alatt magyarosodott, mind kulturálisan, mind nyelvi szempontból, ebben a folyamatban az iskola hatása számottevő mértékben fellelhető: „az iskolában nemcsak az uralkodó elit nyelvét tanították, de a magyar nemzetállamiság értékeit is közvetítették, megismertették a magyar kultúrát, s mindezek elősegítették a zsidó-magyar, magyar-zsidó identitás kialakulását.”⁹

Az oktatás- és kultúrpolitika területén testet öltő ideológia a tanítókkal szembeni elvárásokban is megjelent. A trianoni békét követően az elcsatolt területekről megindultak az anyaországba a tanítók, így ez a pálya (is) túlsúlyoltta vált; a szelekció egyik szempontja az lett, hogy a tanítók eleget tettek-e a keresztény nevelésre irányuló kötelességüknek. Ennek vizsgálata során a korábbi évekre is visszatekintettek, amikor maga az elvárás konkrétan még nem fogalmazódott meg.¹⁰ Az iskolában ennek megfelelően a nevelés lett hangsúlyos az oktatással szemben. A tanítók irányába támasztott elvárások az általuk leteendő eskük szövegét is áthatották, amely különösen az eskü végén szereplő fordulatban nyilvánul meg: „Esküszöm a Mindentudó és Mindenható Istenre, hogy Magyarországhoz, ennek alkotmányához és Magyarország kormányzójához tántoríthatatlan és rendületlen hűséggel viseltetem, Magyarország törvényeit és törvényes szokásait megtartom, az alkotmányos kormánynak és hatóságainak rendeleteit megtartom, valamint a tanítói tisztemmel járó kötelességeket mindenkor lelkiismeretesen, hiven és

⁷ A Védő Ligák Szövetsége által kiírt pályázatra Papp-Váry Elemérné, született Sziklay Szeréna által benyújtott és a pályázat győzteseként kihirdetett verses ima szövege a következő volt: „Hiszek egy Istenben, hiszek egy hazában, hiszek egy isteni örök igazságban, hiszek Magyarország feltámadásában, Ámen.”

⁸ FEHÉR, Oktatásügy 461.

⁹ RADNÓTI, Siklós zsidósága a 18–20. században 289.

¹⁰ NAGY, A növekvő állam 249.

pontosan teljesítem és a gondjaimra bízott ifjúságot a magyar hazá szeretében és valláserkölcös szellemben fogom nevelni.”¹¹

2. Klebelsberg Kunó kultúrpolitikája

Klebelsberg kultúrpolitikája a kormányzati rendszer stabilitását támogatta, megvalósításához azonban szükség volt az ország gazdasági helyzetének rendezésére is, így a gyakorlatban ezt követően, az 1920-as évek második felében állhatott neki a kivitelezésnek. Az első éveiben miniszterként figyelme a felsőfokú oktatás és a tudomány – német minták által ihletett¹² – fejlesztésére irányult, míg később a népoktatási infrastruktúra felé fordult, szem előtt tartva, hogy „minden egészséges népoktatásnak a mindennapi elemi iskolán kell felépülnie és minden továbbképző és hasonló csak másodrangú kérdés.”¹³ A tankötelezettség korhatárának emelése mellett hatalmas mértékű intézményi fejlesztésekbe kezdett, több ezer új iskolai tanterem és tanítói lakás megépítésére került sor mindössze pár év alatt.¹⁴

Az ideológiai háttér mellett az infrastrukturális helyzet is alapot teremtett a fejlesztésekre, ez a két kérdés azonban összekapcsolódott, hiszen mindkettő háttérében Trianon hatásai álltak. A területi elcsatolások nem csak a nemzeti öntudatot és ezáltal a kultúrfölény koncepcióját erősítették, hanem azzal a következménnyel is jártak, hogy az iskolahálózat jelentős része a magyar határokon kívülre került. Erre *Klebelsberg* rávilágított az 1926. évi VII. törvénycikk indokolásában is, hozzátéve, hogy az iskolák elhelyezkedésének ezt az elcsatolások szempontjából szerencsétlennek bizonyult helyzetét már az első világháborút megelőző nemzeti politika is indokolta: „A háború előtti közoktatásügyi kormányzat az elemi iskolákkal elsősorban nemzeti célokat akart megvalósítani s ezért különösen az állami elemi iskolákat túlnyomórészt a tőlünk most elszakított területen szervezte.”¹⁵ A fenti sorok a korábbi közoktatáspolitikát bírálataként jelennek meg a trianoni döntést követően, hiszen az ahhoz vezetett, hogy az 1920 után a magyar határokon belül maradt intézményrendszer jelentős hiányosságokat mutatott. *Klebelsberg* ennek fejlesztésével a magyar népekre koncentrált, ezáltal az ő minisztersége idején a hangsúly nem a nemzetiségek asszimilációján, magyarosításán volt, hanem a magyar lakosság erősítésén a szellemi tőkájének emelésén keresztül. Az asszimilációs politika a *Horthy*-korszak második felében jelentkezett erőteljesebben.

Klebelsberg miniszterségének kezdetén a közoktatási intézményeket tekintve az 1868. évi népoktatási törvény által felállított rendszer élt: fenntartóként szerepelt a felekezetek mellett az állam, a községek, az egyesületek és a magánszemélyek köre. Ugyanakkor az 1924/25. tanévben, a népiskola-építési program előestéjén az ország 6241 népiskolája közül csupán 1724 működött állami és községi fenntartással, míg a felekezetek 4517 intézménnyel rendelkeztek, amelyből a legtöbb (2814) a római katolikus felekezethez tartozott.¹⁶ Az állam hozzájárulása az iskolák

¹¹ MNL BAML VI. 502. 1496/1942, 1614/1942, 1940/1942, 2017/1942, 2090/1942, 2254/1942, 2802/1942, 3753/1942, 3241/1943.

¹² UJVÁRY, Klebelsberg Kuno tudománypolitikája.

¹³ *Klebelsberg*től idézi: HUSZTI, Gróf Klebelsberg Kunó életműve 242.

¹⁴ ROMSICS, Ellenforradalom és konszolidáció 211.; FEHÉR, Oktatásügy 460.

¹⁵ 1926. évi VII. törvénycikk indokolása a mezőgazdasági népesség érdekeit szolgáló népiskolák létesítéséről és fenntartásáról.

¹⁶ NAGY, A növekvő állam 125–126.

kiadásaihoz a *Horthy*-korszakban fordulóponthoz ért, már nem csak az állami és a községi iskolákat támogatták, hanem ugyanígy a felekezetieket is, azaz az iskola jellegére tekintet nélkül részesítette az állam támogatásban a közoktatási intézményeket. Ebben nagy szerepe volt annak, hogy a korszak kultúrpolitikájának alapját jelentő keresztény-nemzeti neveléshez az egyházak támaszt jelentettek, az oktatásban betöltött szerepük a vallásos-erkölcsös nevelés révén felértékelődött. A felekezettel való viszony szempontjából említésre méltó, hogy *Klebelsberg* külön kiemelte, nem ragaszkodik az állami iskolatípushoz, hanem „*ott, ahol kellő áldozatkészség nyilvánul meg, készséggel támogatom történeti egyházainkat új felekezeti iskolák létesítésében.*”¹⁷

A fenntartás költségeivel kapcsolatban *Klebelsberg* az 1929/30. évi költségelőirányzat indokolásában ki is fejtette, hogy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium viseli a tanítói illetmények egy részét, valamint az iskolák és tanítói lakások építési költségeinek jelentős hányadát, beleértve ebbe a felekezeti iskolákat is. Az ideológiai indokolást *Klebelsberg* maga is hozzáfűzte a támogatás kiszélesítéséhez: „*A nemzet vallás-erkölcsi erőinek ápolása elsősorban történeti egyházaink kezébe van letéve.*”¹⁸ E felekezeti iskolák támogatása az 1920-as évek végére meg is haladta a más jellegű iskolákra fordított összeget, például 1927/28-ban az állami iskolákra 13.889.620, a felekezeti iskolákra 15.872.889 pengőt fordított az állam.¹⁹ 1942-ben *Huszti József* megjegyezte *Klebelsberg* tevékenységével kapcsolatban, hogy „*az izraelita vallásfelekezet országos iskolai alapjának is adott államsegélyt, ami politikailag akkor sem tartozott a veszélytelen gesztusok közé.*”²⁰

3. Hóman Bálint kultúrpolitikája

A harmincas években a kultúrfölény koncepciójára alapozva és a nyelvi szempontokat is figyelembe véve a nemzetnevelés gondolata játszott központi szerepet *Hóman Bálint* vallás- és közoktatásügyi miniszter kultúrpolitikájában. A kultuszminiszterről kortársai pozitívan vélekedtek, amelyet a sajtóban megjelent cikkek²¹ is érzékeltetnek, ugyanakkor személyét illetően a mai napig megoszlanak a vélemények.²² Az azonban kétségtelen, hogy kultuszminiszterként maradandót alkotott: nevéhez kötődik – a felsőoktatás és középiskolai oktatás átszervezése mellett, csupán a közoktatáspolitikára koncentrálna – a nyolcosztályos elemi oktatás bevezetése, a tantervek reformálása, valamint a népoktatás intézményrendszerének fejlesztése is.²³

Hóman minisztersége időszakában, különösen a II. világháború alatt a kultúrpolitikára – ahogyan az államélet más területeire is – nagy befolyást gyakorolt a *Horthy*-rendszer ideológiája, így nem elhanyagolható e szempontok vizsgálata. Különösen az ún. zsidótörvények, valamint a

¹⁷ KLEBELSBERG, Falusi népiskoláink kiépítése 2.

¹⁸ CSIZMADIA, A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban 125.

¹⁹ CSIZMADIA, A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban 125–126.

²⁰ HUSZTI, Gróf Klebelsberg Kunó életműve 252.

²¹ Lásd például: DROZDY, Gróf Teleky Pál – Hóman Bálint 150.

²² Bővebben lásd: MANN, Oktatáspolitikusok és koncepciók a két világháború között; UJVÁRY, Hóman Bálint és népbírósági pere; UJVÁRY, Történeti áttértékelés: Hóman Bálint, a történész és a politikus.

²³ Bővebben lásd: HÓMAN, Magyar sors – magyar hivatás; HÓMAN, Művelődéspolitika; MANN, Oktatáspolitikusok és koncepciók a két világháború között 79–126.

nemzetiségekkel való kapcsolat határozta meg a közoktatás szabályozásának irányvonalát is. A nemzetnevelés kapcsán az asszimiláció és az integráció kérdése ezen irányok mentén értelmezendő.

A kultuszminiszter a keresztény-nemzeti nevelés kapcsán úgy gondolta, hogy a zsidóság azért nem fér bele ebbe az eszménybe, mert – ellentétben azzal a feltevessel, amelyet a levéltári iratok is igazolnak, miszerint az akkori magyarországi nemzetiségekkel szemben a zsidók egy-két generáció alatt ekkorra magyarosodtak már, magyarul beszéltek, identitásukat tekintve is magyarnak vallották magukat – nem asszimilálódott: „*A régiek még igazodtak valamennyire a magyar közszellemhez, az újonnan jöttek teljesen elkülönültek, és ezért a magyarság is idegennek tekintette őket. Ezeknek az újonnan jött elemeknek a felforgató mozgalmakban, a romboló eszméradamlatok fejlesztésében vitt szerepe, a zsidó értelmiségnek a magyar múlt hagyományával és magyar fajtánk eszményeivel, társadalmunk gondolkodásával és a kereszténység eszméivel szembehelyezkedő szellemisége, mértéktelen gazdasági érvényesülése és erre alapított hatalmi törekvései napjainkban nálunk is kiváltották a ma Európa-szerte uralkodó zsidó-ellenes hangulatot. A magyarság – más népekhez hasonlóan – nem kívánja magába olvasztani, inkább kirekeszti nemzeti életéből az oda idegen testként beékelődő zsidóságot.*”²⁴ A miniszter szavai is jól mutatják, hogy míg Trianon előtt a nemzetiségekkel szembeni magyar többség alapját képezték az asszimilált zsidók is, utána rájuk ehhez – a vezető politikai irányzat szerint legalábbis – már „nem volt szükség”, mivel a nemzetiségi területeket elcsatolták és a zsidók nélkül is létrejöhett magyar többség az országban. A gyakorlati példák azonban azt mutatják, hogy ez közel sem volt így: egyrészt a magyar többség számos helyen nem jött létre az országban élő nemzetiségekkel szemben, így például Baranya vármegye esetében sem, ahol németek, horvátok, szerbek voltak többségben sok esetben; másrészt a felekezeti iskolák tekintetében megjegyzendő, hogy az izraelita volt az 1940-es években Baranyában az egyetlen olyan felekezet, amelyhez tartozó gyermekek kivétel nélkül magyar anyanyelvűek voltak.²⁵

A fenti idézet árnyalásához tartozik, hogy 1935-ben még a képviselőház előtt – minden oldalról helyeslés, éljenzés és taps közepette – Hóman a következőt nyilatkozta: „*Méltóztatásuk megengedni, hogy most egy pillanatra eltérjek tárgyamtól és egészen röviden, de igen nyomatékosan, felelősségem egész tudatában figyelmeztessem ez országgyűlés minden tagját és az országházon át az egész nemzet minden részét, hogy a mi napjainkban, sajnos, nem szokatlan felekezeti torzsalkodás szítása, folytatása, továbbfejlesztése ennek a nemzetnek pusztulására fog vezetni. Mint történész és mint a vallásügyek felelős minisztere kérve kérem képviselőtársaimat, méltóztatásanak országgszerte odabáttni, hogy ez a kérdés kiküszöböltesse, mert a vallásos gondolattal együtt bukik a nemzeti gondolat és aki a vallásos gondolatot másnál kikezdi, az saját felekezetének vallásos életét ássa alá.*”²⁶

3.1. Az oktatásügyi igazgatás átszervezése és a zsidótörvények iskolákra vonatkozó rendelkezései

A nemzetnevelés gondolatával előtérbe került az állami centralizáció, a felügyeleti igény erősödése. A nemzetnevelés eszméinek illetve ugyanígy a zsidótörvények iskolákra vonatkozó rendelkezéseinek végrehajtása igényelte a tanítók folyamatos ellenőrzését, ezáltal az oktatásügyi

²⁴ HÓMAN, Magyar sors – magyar hivatás, idézi: JÓBORÚ, Köznevelés a Horthy-korszakban 172.

²⁵ Ezt jól mutatja az 1943-as évre vonatkozó, levéltári adatokon alapuló kimutatás: LAKI, A népiskolák fejlődése, illetve stagnálása a két világháború közötti Baranyában 220.

²⁶ Képviselőházi napló 1935. I. kötet, 1935. április 29. – 1935. május 25. 112.

igazgatás átszervezésének kérdése összekapcsolódott az ideológiai célkitűzések megvalósításával. Ennek szellemében alkotta meg *Hóman* a közoktatásügyi igazgatásról szóló 1935. évi VI. törvénycikket, amelynek célját a következőképpen összegezte: „(...) a nemzeti művelődés és nevelés egységének biztosítása, az átfogó és egyetemes érvényű nemzetnevelési elvek érvényesítése valamennyi iskolatípusban, hogy ezáltal a nemzeti élet fejlődése helyes irányba legyen terelhető, és a nemzet a most sajnálatosan dúló gazdasági, társadalmi, politikai és az ezeknek alapjául szolgáló lelki válságból kivezethető legyen.”²⁷

Az elfogadott törvény értelmében az ország területe nyolc tankerületi főigazgatóságra oszlott (a pécsi tankerület magában foglalta Baranya, Bács-Bodrog, Somogy vármegyék, Baja és Pécs törvényhatósági jogú városok területét), megszüntetve ezzel az 1868. évi XXXVIII. törvénycikk szerinti vármegyei felosztást. A tankerületek élén álló tankerületi királyi főigazgatót a vallás- és közoktatásügyi miniszter előterjesztésére az államfő nevezte ki, ugyanakkor a miniszternek volt alárendelve, ezáltal közvetlenül neki felelt és jelentett, ismerve a helyi viszonyokat. Korábban a különböző iskolatípusok felügyelete annyiban volt egységes, hogy az 1868. évi népoktatási törvény alapján az állam látta el a főfelügyeletet, amelyet – a népoktatási intézmények tekintetében – a tanfelügyelőknél keresztül gyakorolt. A tanfelügyelők az 1935. évi VI. törvénycikk alapján is tovább működtek,²⁸ ezzel a törvénnyel azonban létrehoztak egy közös szintet a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium és a helyi iskolai hatóságok, népoktatásügyi albizottságok valamint a tanfelügyelőségek közé. A tankerületek népoktatási kerületekre tagolódtak, ezek élén álltak a tanfelügyelők. A törvény 5. §-a alapján a tanfelügyelők jelentették továbbra is az elsőfokú tanügyi hatóságot meghatározott ügyekben, azonban ekkor föléjük bekerült a tankerületi királyi főigazgató másodfokként. A vallás- és közoktatásügyi miniszter inentől kezdve – immár egységesen a közoktatásügy egész területén, nem csupán a középiskolák tekintetében²⁹ – a tankerületi királyi főigazgató által gyakorolta az állami főfelügyeletet más fenntartású iskolák mellett az egyháziak felett is (9. §). A tankerületi főigazgatók feladata a közoktatásügyi igazgatás vezetése, a nevelés és az oktatás irányítása,³⁰ hatásköre pedig kiterjedt a tankerülethez tartozó minden oktatási-nevelési intézményre, függetlenül az iskola típusától, jellegétől, fenntartójától.³¹ *Hóman* hangsúlyozta, hogy „az oktatásban a nevelés gondolatát jobban ki kell domborítani, mint az a legutóbbi évtizedekben, és különösen a mi fiatalunkban történt.”³² Ennek megfelelően a tanári munka ellenőrzése által kell őrködni a nemzetnevelés alapjai felett, tehát az ideológia megteremtésének legmegfelelőbb eszköze az oktatásügyi igazgatás átszervezése oly módon, hogy a szervezetrendszer központosítva legyen, a közvetlenül a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium alá rendelt tankerületi főigazgatókon keresztül. A tanítók szakmai munkája szoros ellenőrzés alá került, folyamatos minősítéseknek vetették alá őket.³³

²⁷ JÓBORÚ, Köznevelés a Horthy-korszakban 203.

²⁸ 1935. évi VI. törvénycikk 4. § (4) A népoktatási kerület élén a királyi tanfelügyelő áll, aki a törvényhatósági közigazgatási bizottságnak tagja és tanügyi előadója.

²⁹ Képviselőházi irományok 1935. I. kötet, 7. szám 30.

³⁰ Képviselőházi napló 1935. I. kötet, 1935. április 29. – 1935. május 25. 66.

³¹ 1935. évi VI. törvénycikk 3. § (2); KELEMEN, Hagyomány és korszerűség 50–51.

³² JÓBORÚ, Köznevelés a Horthy-korszakban 204–206.

³³ KELEMEN, Hagyomány és korszerűség 50–54. A középiskolák vonatkozásában e téma kifejtéséhez lásd: NAGY, Az állami befolyás növekedése a magyarországi oktatásban 225–229.

Az állam a tanítói tevékenység ellenőrzése által lehetőséget nyert az oktatás és az iskola mindennapi életének ideológiai befolyáslására, állami felügyelet alatt álltak e tekintetben az egyházi iskolák is. Bár az 1935. évi VI. törvénycikk 8. §-a kimondta, hogy az egyházi hatóság alá tartozó népiskolákat az illetékes egyházi hatóságok saját szabályaik szerint igazgatják, a tankönyveiket, segédkönyveiket és térképeiket az iskolafenntartó hatósága engedélyezi, ugyanakkor az engedélyezés előtt be kellett mutatni ezeket a vallás- és közoktatásügyi miniszternek. A miniszter vizsgálta azt is, hogy a tananyag tartalmaz-e állam-, alkotmány-, valamint törvényellenes tanokat, és amennyiben úgy találta, hogy ebben a vonatkozásban nem felel meg a hazafias nevelésnek, megtilthatta az engedélyezést és ezt követően az ilyen tankönyv, segédkönyv és térkép nem volt használatba vehető. Nem csupán nemzeti, de vallási szempontból is volt ráhatása a miniszternek az egyházi iskolák (!) tananyagára, ugyanis – a törvény 8. § (1)-(2) bekezdése alapján – amennyiben a miniszter úgy találta, hogy „*a bemutatott tankönyv, segédkönyv vallásellenes tanokat vagy vallásfelekezett ellen irányuló igazgatást tartalmaz, a tankönyvet, segédkönyvet a saját és az érdekelt iskolafenntartó hatóság megbízottaiból alakítandó és a miniszter által kinevezett elnök vezetése alatt működő vegyes bizottság elé utalja, amely a könyv használatbavételének engedélyezéséről vagy megtiltásáról végérvényesen dönt.*”³⁴

Ez az említett kapcsolat – a nemzet- és valláserkölcsös nevelés, valamint az oktatási igazgatás újjászervezése között – adott lehetőséget a második zsidótörvény iskolákra vonatkozó rendelkezéseinek végrehajtására is pár évvel megalkotását követően, hiszen a helyi viszonyokat ismerő tankerületi főigazgató a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium meghosszabbításaként gyorsabban beszerezhetette a szükséges nyilatkozatokat és származási iratokat a tanítóktól.

A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939. évi IV. törvénycikk 1. §-a részletesen meghatározta, kit kell zsidónak tekinteni.³⁵ Az ún. második zsidótörvény az elsővel ellentétben már nem vallási, hanem faji alapon határozta meg a zsidók körét. Az 5. § tartalmazott rendelkezéseket az iskolákra vonatkozóan, eszerint a „*közép-, a középfokú és a szakiskolákban oktatást végző zsidó tanárokat, a népiskolákban oktatást végző zsidó tanítókat (...) 1943. évi január hó 1. napjáig (...) nyugdíjazni kell, illetőleg az erre irányadó szabályok szerint a szolgálatból végkielégítéssel el kell bocsátani. (...) Az izraelita hitfelekezeti vallástanárookra (vallástanítókra) és az izraelita hitfelekezet szervezeteinek, intézményeinek és intézeteinek alkalmazottaira a jelen § rendelkezései nem terjednek ki. Felbatalmaztatik a vallás- és közoktatásügyi miniszter, hogy rendelettel szabályozza az izraelita hittanító iskolák és tanfolyamok számát, szervezetét, működését és felügyeletét, valamint általában az úgynevezett héber tantárgyak oktatását.*”³⁶

A Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltárának Pécs város és Baranya vármegye Tanfelügyelőségére vonatkozó iratai alapján a baranyai tanfelügyelőség illetékességi területén részleteket az izraelita iskolák működéséről két esetben tudunk biztosan a korszakban, Mohács és Siklós vonatkozásában. Ezen felül szintén levéltári gyűjtés utal arra, hogy 1943-ban a siklói és mohácsi iskolák mellett Pécsen és Pécsváradon is fennállt az izraelita felekezet által fenntartott iskola. Előbbi 1922-ben 6 tanteremmel, 4 tanítóval és 2 tanítónővel gondoskodott a 258 tanulóval, akik közül 250-en tartoztak az izraelita felekezethez és valamennyien magyarok voltak, rajtuk kívül 1 római katolikus és 7 evangélikus vallású diákja volt az iskolának. 1943-ban ugyan kisebb

³⁴ Lásd: 1935. évi VI. törvénycikk 8. § (1)-(2).

³⁵ 1939. évi IV. törvénycikk 1. §.

³⁶ 1939. évi IV. törvénycikk 5. §.

létszámmal, de még fennállt az iskola 4 tanteremmel, 2 tanítóval és 3 tanítónővel, 103 beírt tanulóval, akik közül 102 az izraelita és 1 a római katolikus felekezethez tartozott. Ebben az évben a tanítás azonban valószínűleg szünetelt, mivel a tanítókról feljegyezték, hogy munkaszolgálatot teljesítenek. Pécsváradon is működött még 1943-ban izraelita felekezeti iskola, ugyan csak 3 tanulóval, akik mind magyarok és izraelita vallásúak voltak, őket egy tanítónő tanította 2. és 4. osztályban, míg 1922-ben még 10 izraelita gyermek osztozott az iskolán 20 római katolikus gyermekkel.³⁷ Baranyában 1922-ben Mágocson is működött még egy egytantermes izraelita iskola, azonban 1943-ra ez már nem állt fenn, csupán annyi megjegyzést fűztek hozzá, hogy „1922. IX. 1-én a tanító elment”, azt nem tudjuk, milyen okból.³⁸ 1944-ben – ahogyan az Baranya vármegye és Pécs sz. kir. város tanfelügyelőjétől a kultuszminisztériumhoz felküldött kimutatásból kiderül – a tanfelügyelő illetékességi területén már kivétel nélkül minden izraelita iskolához, így a pécsi, a pécsváradai, a mohácsi és a siklói iskolához is azt a megjegyzést fűzték, hogy az iskola nem működik.³⁹

Mohács izraelita felekezeti fenntartású iskolája méretének változása jól nyomon követhető a levéltári iratok alapján. 1922-ben 4 tanteremmel, 70 tanulóval (vallási megoszlást tekintve 52 izraelita, 11 római katolikus, 2 református, 5 görögkeleti, nemzetiség szerint pedig 59 magyar, 5 német, 1 horvát, 5 szerb gyermek látogatta), valamint 2 tanítóval és 1 tanítónővel működött, a tanítás nyelve a magyar volt.⁴⁰ Ez a létszám az 1940-es évek elejére meglehetősen csökkent. Egy 1941. augusztus 26-i levélből az derül ki, hogy Mohácson – a római katolikus, a református és a görögkatolikus szerb népiskola mellett – működik egy 1 tanerős izraelita népiskola 29 mindennapi tanköteles gyermekkel. A város összes tanköteleseinek száma 1290, akiknek nagy része a római katolikus, 28 tanerős – a kor viszonyait tekintve meglehetősen nagy – iskolát látogatja, míg 78 gyermek a reformátust, 1 pedig a görögkatolikust.⁴¹ 1943-ra az iskola még mindig fennállt, 1 tanteremmel és 31 tanulóval működött (mindegyik izraelita vallású és magyar nemzetiségű). A tanítóról feljegyezték, hogy éppen munkaszolgálatot teljesít,⁴² így Pécshez hasonlóan alighanem itt sem részesültek ekkor a gyermekek oktatásban.

A siklói izraelita iskola ügyeibe a tanítói állás megüresedése kapcsán való, egyházi és világi hatóságok közötti levelezés enged betekintést.⁴³ Egy Baranya vármegyéről szóló korabeli gyűjtés alapján Siklóson 1929-ben – az elemi oktatás szintjét tekintve csupán – működött egy római katolikus elemi iskola, ismeretlen alapítási évvel, akkori igazgató-tanítója *Schmidt Vilmos*; egy református elemi iskola 1860 óta, amelynek vezető tanítója *Toók Gyula*, továbbá egy izraelita elemi iskola 1853-as alapítással, vezetője *Schwellb Lilly* tanítónő.⁴⁴ Az 1800-as évek végére az iskolát látogató gyermekek száma több, mint 100 volt, azonban az 1920-as években csökkent az iskola tanulóinak száma, emiatt megvonták tőle az állami támogatást. Ennek ellenére a hitközség továbbra

³⁷ LAKI, A népiskolák fejlődése, illetve stagnálása a két világháború közötti Baranyában 244–245.

³⁸ LAKI, A népiskolák fejlődése, illetve stagnálása a két világháború közötti Baranyában 236.

³⁹ MNL BAML VI. 502. 2773/1944.

⁴⁰ LAKI, A népiskolák fejlődése, illetve stagnálása a két világháború közötti Baranyában 240.

⁴¹ MNL BAML VI. 502. 1675/1942.

⁴² LAKI, A népiskolák fejlődése, illetve stagnálása a két világháború közötti Baranyában 240.

⁴³ MNL BAML VI. 502. 2899/1933.

⁴⁴ MATOLAY – ZSADÁNYI, Baranya vármegye Trianon után tíz évvel 46.

is fenntartotta az iskolát, maga vállalva anyagi áldozatot.⁴⁵ A létszámcsökkenés azonban folytatódott, az 1922-ben még 2 tanteremmel, 1 tanítóval és 1 tanítónővel, 37 magyar tanulóval (25 izraelita, 6 római katolikus, 2 református, 4 görögkeleti) működő⁴⁶ izraelita iskola tanulóinak létszáma 1931-re 16, 1943-1944-re már csak 11 volt.⁴⁷ Ekkorra már csupán 1 tanítóval működött, akiről az 1943-as évre vonatkozóan tudjuk biztosan, hogy munkaszolgálat teljesítése miatt távol volt. Az iskola tanítási nyelve mindvégig a magyar volt.⁴⁸ A siklói izraelita elemi iskolába 1933-ban megválasztott tanítót, *Jakobovics Lászlót* 1936-ban vonták végelbánás alá, azonban erre nem származása miatt került sor – tekintettel arra is, hogy izraelita fenntartású iskolával kapcsolatban ez egyébként sem volt lehetséges – hanem azért, mert 1935 során tüdőgümőkór miatt szanatóriumba szállították, ahonnan a várakozásokkal ellentétben még a következő évben sem volt képes visszatérni egészségi állapotja miatt.⁴⁹

Ahol nem állt fenn izraelita felekezeti iskola az 1940-es évek elején, ott az ehhez a felekezethez tartozó tanulók az állami, társulati, községi vagy éppen más (jellemzően római katolikus vagy református) felekezet iskolájába jártak. Az 1943-as adatok⁵⁰ alapján Baranyában összesen 208 beírt tanuló volt az izraelita felekezet részéről, ebből 147 látogatta a pécsi, pécsváradi, mohácsi vagy siklói saját felekezeti iskolát, 61 pedig elszórtan egyéb iskolákat. Az 1922-ből rendelkezésre álló adatokkal⁵¹ összehasonlítva megállapítható, hogy az iskolába beírt gyermekek száma e húsz év alatt csökkent, e folyamat okainak vizsgálata azonban túlmutat jelen kutatás keretein.

A vallás- és közoktatásügyi miniszternek a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939: IV. t.c. 5. §. (1) bekezdésében foglalt rendelkezésnek az egyházi hatóság alatt álló tanintézeteknél való végrehajtásáról elnevezésű 1940. évi 1.172. Eln. számú rendelete értelmében a korlátozás a keresztyény felekezetek által fenntartott tanintézetek tanszemélyzetére is vonatkozott, tehát nem csupán állami, községi fenntartású, hanem más felekezet iskolái esetében sem lehetett zsidót alkalmazni, a tanítóknak alkalmazásuk előtt igazolniuk kellett, hogy ők az 1939. évi IV. t.c. 1. §-a értelmében zsidónak tekinteni nem lehet és hogy nem esik az 1. §. hatodik bekezdésében foglalt korlátozó rendelkezések alá.⁵² Erre a levéltári iratokban számtalan példát is láthatunk. A nyilatkozat szövege a következő volt: „*Büntetőjogi követelmények terhével kijelentem, hogy az 1939. évi IV. t. c. 1. §. értelmében nem vagyok zsidónak tekinthető, továbbá az idézett t. c. 1. §-ának 6. bekezdésében foglalt korlátozás alá nem esem.*”⁵³ Ezt a nyilatkozatot általában a tanítói eskü letételével együtt kérték, mivel a rendelet rögzítette, hogy az igazolásnak a közszolgálati alkalmazás előtt kell megtörténnie; az e rendelkezés ellenére történő alkalmazás semmisséget von maga után. A

⁴⁵ RADNÓTI, Siklós zsidósága a 18-20. században 317–319.

⁴⁶ LAKI, A népiskolák fejlődése, illetve stagnálása a két világháború közötti Baranyában 248.

⁴⁷ RADNÓTI, Siklós zsidósága a 18-20. században 317–319.

⁴⁸ LAKI, A népiskolák fejlődése, illetve stagnálása a két világháború közötti Baranyában 248.

⁴⁹ MNL BAML VI. 502. 908/1936.

⁵⁰ LAKI, A népiskolák fejlődése, illetve stagnálása a két világháború közötti Baranyában 221–253.

⁵¹ Az adatokat lásd: LAKI, A népiskolák fejlődése, illetve stagnálása a két világháború közötti Baranyában 221–253.

⁵² A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1940. évi 1.172. Eln. számú rendelete, a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939: IV. t.c. 5. §. (1) bekezdésében foglalt rendelkezésnek az egyházi hatóság alatt álló tanintézeteknél való végrehajtásáról.

⁵³ MNL BAML VI. 502. 2032/1940, 1313/1942 (a nyilatkozat 1940-ből származik), 3001/1942, 3241/1943.

származást tehát előzetesen kellett igazolni, a nyilatkozaton felül a vallás-és közoktatásügyi miniszternek meg kellett küldeni az érintett tanító anyakönyvi kivonatát, amellyel bizonyítja, hogy 1895. október 1. előtt keresztény hitfelekezet tagjaként született; ha pedig ezt követően született, azt kellett anyakönyvi kivonatokkal kimutatnia, hogy mind ő, mind szülei keresztény hitfelekezet tagjaiként jöttek világra.⁵⁴ A saját születési anyakönyvi kivonat, kereszténységet igazoló okiratok benyújtása⁵⁵ mellett a tanítók és tanítónők szüleinek, ritkábban nagyszüleinek születési és házassági anyakönyvi kivonatát a baranyai gyakorlat alapján rendszeresen bekérték a származás igazolása végett.⁵⁶

A származás igazolására találunk utalást azon levéltári eset vonatkozásában, amikor a tanfelügyelő utalást tett arra, hogy véleménye szerint a tanító szüleinek házassági anyakönyvi kivonata ilyen „szabálytalan alakú és tartalmú okirat” formájában is elfogadható, ebből következtethetünk arra a körülmények teljes ismerete nélkül, hogy nem formálisan elfogadott módon lett betérjesztve az irat, azonban tartalma valószínűleg megfelelt az igazoláshoz.⁵⁷ Hasonlóan probléma akadt egy pécsi tanítónő származásának igazolása során, mivel az érintett anyai nagyapjának keresztlevelét többszöri sürgetés ellenére nem tudta betérjeszteni, viszont tekintettel arra, hogy ennek oka az volt, hogy nagyapja születési helye Romániához elcsatolt területen volt, az igazolás ezen részétől eltekintettek és elegendőnek nyilvánították a házassági anyakönyvi kivonatot. A tanítónő iratainak a pécsi Közigazgatási Bizottság népoktatásügyi albizottságához való felterjesztésekor a tanfelügyelő is megerősítette, hogy „a nevezett által bemutatott és a tárgyiratokhoz zárt származási okmányokból magukból megállapítható, hogy nevezett alkalmaztatása ellen az 1939. évi IV. t. c. 5. §-ában foglalt tiltó rendelkezések szempontjából észrevétel nem tehető”, így ő is kérte az illetékeseket, hogy tekintsenek el a nagyapa okmányának a bemutatásától.⁵⁸

Összegezve a fentieket megállapítható, hogy a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló törvény tartalmazott korlátozásokat az iskolákra vonatkozóan, azonban az izraelita felekezeti fenntartású iskolákra nem terjedt ki ezen rendelkezéseinek hatálya. A levéltári iratok alapján ez a kivétel a baranyai tanfelügyelőség illetékességi területén négy izraelita iskolát érintett, a pécsi, a pécsváradi, a mohácsi és a siklósi iskolákat. A közéleti és gazdasági életre vonatkozó törvényi korlátozás ugyanakkor más felekezet iskoláira ugyanúgy kiterjedt, mint a községi, társulati, állami iskolákra, ezek esetében sem lehetett zsidót alkalmazni. A levéltári iratokban számtalan példát találunk arra, hogy a származás igazolása végett a tanítóktól mely iratok voltak szükségesek. A baranyai gyakorlat alapján rendszeresen bekérték ezeket a dokumentumokat, hiszen a származásról az alkalmazás előtt kellett meggyőződni az iskolai hatóságoknak. Arra azonban a szerző nem talált példát, hogy tanítót ne alkalmaztak volna, ha származását nem igazolta megfelelően, ahogyan arra sem, hogy utóbb bárkit állásától megfosztottak volna ilyen okból. Mindezek alapján levonható az a következtetés, hogy a baranyai tanügyi hatóságok igyekeztek a

⁵⁴ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1940. évi 1.172. Eln. számú rendelete, a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939: IV. t.-c. 5. §. (1) bekezdésében foglalt rendelkezésnek az egyházi hatóság alatt álló tanintézeteknél való végrehajtásáról.

⁵⁵ MNL BAML VI. 502. 564/1943, 3241/1943, 3539/1943.

⁵⁶ MNL BAML VI. 502. 3001/1942, 2143/1942, 3753/1942, 564/1943, 3241/1943, 3539/1943.

⁵⁷ MNL BAML VI. 502. 618/1942.

⁵⁸ MNL BAML VI. 502. 3539/1943.

körülményekhez képest méltányosan eljárni, olykor kevesebb bizonyítékkal is megelégedtek a tanító származását illetően.

3.2. A magyar-német kulturális együttműködés hatása a kultúr- és nemzetiségpolitikára

A magyar kultúrpolitika képviselői – a kultuszminiszter mellett tanítók, politikusok – a Horthy-korszakban hangsúlyt helyeztek arra, hogy gondolataikat a nemzetnevelésről, a magyar kultúrfőlényről, illetve az ezekre gyakorolt német hatásokról megosszák a baráti országokkal, így rendszeresen publikáltak 1933 és 1943 között német nyelven különböző német lapokban. Ezek körébe tartozik többek között a *Zeitschrift für Osteuropäisches Recht*, *Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht* és az *Ungarische Jahrbücher*, azonban az oktatás és a kultúrpolitika területével foglalkozó írások elsősorban inkább a *Monatsschrift für Deutsch-Ungarischen Kulturaustausch der Ungarisch-Deutschen Gesellschaft in Budapest* (a továbbiakban *Monatsschrift*) elnevezésű lapban kaptak helyet. A szerzők hangsúlyozták tanulmányaikban a német nemzethez fűződő kapcsolat előnyeit és fontosságát, az ideológiájukat németbarát szellemben igyekeztek megfogalmazni.

A Magyar-Német Társaságot (*Ungarisch-Deutsche Gesellschaft*) 1939-ben alapították *Darányi Kálmán*, akkori miniszterelnök vezetése alatt. A társaság tevékenysége a német-magyar kulturális és baráti együttműködés területén jelent meg, ennek szellemében tudományos előadásokat, könyvbemutatókat szerveztek, zenei és színházi kulturális programok védnökségét látták el. A *Monatsschrift* kiadásával a német olvasóközönséget célozták meg annak érdekében, hogy megismertessék velük a „*magyar kultúra egyediségét és értékeit*”. A folyóirat 1940 augusztusa és 1944 szeptembere között jelent meg, 1941-ig a rövidebb *Monatsschrift der Ungarisch-Deutschen Gesellschaft in Budapest* cím alatt. A folyóiratot *Pukánszky Béla* (1895–1950), ismert irodalomtörténész és a Magyar Tudományos Akadémia tagja vezette.⁵⁹

A *Monatsschrift* ben publikált tanulmányok elemzésének sorát érdemes maga a vallás- és közoktatásügyi miniszter, *Hóman* „*Deutsch-ungarische Schicksalsgemeinschaft*” (1941) című írásával kezdeni. Történészként a német és a magyar népek Európában való megjelenésének történetével kezdte okfejtését: „*két alapvetően különböző, korábban ellenségesen elkülönülő emberfaj került szomszédi viszonyba (...) A régi mediterrán birodalom klasszikus diplomáciai alapelve szerint a szomszédot mindig ellenségnek, míg annak szomszédját barátának tekintik. A magyar történelem ellentmond ennek az elvnek, mert három vagy négy hatalom közé beékelve a magyarságnak természetesen meg kellett barátkoznia egy ilyen hatalommal, és meg is találta a keresett hívséges barátot a nyugati szomszéd népben*” – ez a nyugati szomszéd nép pedig nem jelentett mást, mint a németeket. *Hóman* szerint „*amennyiben a közös politikai és gazdasági érdekeket felismerik, ahhoz kölcsönös kulturális kapcsolatok is járulnak, ezáltal a szomszédi kapcsolatok barátsággá alakulhatnak.*”⁶⁰ *Hóman* részletezte a népek közös fejlődését, majd megállapította, hogy vitathatatlan tény, hogy „*a német-magyar kapcsolatok ezer éven keresztül a politikai sorsközösség és a kétoldalú kulturális és gazdasági hatások körében fejlődtek.*”⁶¹ A német-magyar sorsközösség tartalmát emelkedett hangnemben foglalta össze: „*A német-magyar barátság történelmi szükségesség, évszázados folyamat, nyilvánvaló tény. Átmenetileg megzavarhatják félreértések, bosszantó külső*

⁵⁹ Magyar Életrajzi Lexikon 1000–1990.

⁶⁰ HÓMAN, *Deutsch-ungarische Schicksalsgemeinschaft* 71–72.

⁶¹ HÓMAN, *Deutsch-ungarische Schicksalsgemeinschaft* 73–75.

*beavatkozások, mesterségesen táplált vagy tapintatlanul felállított ellentétek, de szálai nem szakadhatnak el, mert a baráti együttműködés mindkét népnek nagy érdeke. A Német Birodalom, amelyben a német hatalom összpontosul, a természetes háttvédelem Magyarország számára; az erős és egységes Magyarország viszont a németiség előőrsé és védőfala kelet felé. A németek és a magyarok, bármennyire is különböznek ezek a népek számukban és erejükben, természetes társak a nyugati kulturális közösségben. Barátságuk ápolása, a kapcsolatok elmélyítése, a kölcsönös megértés elősegítése, és ezért minden zavaró hatás távoltartása az egyik legnemesebb kötelessége minden tudatos németnek és minden jó magyarnak, mindkét nép társadalmának és az államvezetésüknek.*⁶²

Paikert Géza (1902–1990) jogász, történész, egyetemi tanár, szolgabíró volt. 1933-tól dolgozott a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban, majd 1936-ban a Minisztérium Külföldi Kulturális Kapcsolatok osztályának főnökhelyettese lett. Amikor a pozíciót átvette, Magyarország számos külföldi kulturális jellegű intézménnyel rendelkezett: Collegium Hungaricum és magyar tanszék Bécsben, Berlinben, Rómában, magyar lektorátus Bécsben, Münchenben, Lipcsében, Berlinben, Stockholmban, Párizsban, Nijmegenben, Amsterdamban, Varsóban, Posenben, Krakkóban és Vilniusban. Paikert a már rendelkezésre állókon felül további magyar lektorátusokat alapított Stuttgart, Tübingen, Bologna, Firenze, Milánó, Pisa, Velence, Padova, Fiume, Trieszt, Nápoly, Basel, Uppsala, Lund, London, New York, Lisszabon városában, továbbá magyar intézetet szervezett Genfben, Stockholmban és Lisszabonban. Miután a német csapatok 1944-ben megszállták az országot, a svéd Vöröskereszttel igyekezett a magyar zsidókat menteni. 1946-ban Angliába, ezután az Egyesült Államokba emigrált, ahol a Le Moyne College, majd a Lemyne egyetem oktatójaként tevékenykedett. Paikert segítséget nyújtott az 1956-os forradalom után oda érkező magyarok letelepedéséhez New York államban.⁶³

Paikert írása a *Monatsschrift* hasábjain a téma szempontjából különös jelentőséggel bír: a minisztérium illetékes osztályának főtisztviselőjeként ő volt az, aki részletesen elemezte az 1936. évi kulturális egyezményt Németország és Magyarország között („*Das deutsch-ungarische Kulturabkommen*”, 1941). Emellett ugyanitt megjelent írásaiban ismertette a német olvasóközönséggel a magyar állam által kötött további kultúregyezményeket, így például a japán-magyar egyezményt.⁶⁴ Hivatali idejével egybeesett ezeken felül a finn, az észt, valamint a bolgár állammal kötött kultúregyezmény.⁶⁵

A magyar-német kulturális egyezmény aláírói voltak az egyik oldalról Hóman mint magyar kultuszminiszter, a másik oldalról Rust, birodalmi nevelésügyi miniszter és Göbbels, birodalmi propagandaminiszter. A szellemi és kulturális együttműködés tárgyában Berlinben 1936. évi május hó 28. napján kelt magyar-német egyezményt a magyar törvényhozás az 1937. évi V. törvénycikkkel iktatta be.⁶⁶ De „*Mi a célja az efféle kultúregyezményeknek?*” – tette fel a kérdést Paikert, amelyet a következőképpen válaszolt meg: „*összefoglalása és rendszerezése minden kulturális kapcsolatnak, amely két egyébként baráti állam között fennáll a tudományban, az oktatásban és a művészetben.*” Ugyan ez már a negyedik volt a hasonló egyezmények sorában a lengyel, az olasz és az osztrák után, Paikert úgy vélte, „*ez a megállapodás minden hasonló szerződést megelőz.*” A német-magyar egyezmény fontosságát

⁶² HÓMAN, *Deutsch-ungarische Schicksalsgemeinschaft* 83.

⁶³ PAIKERT, *Életem és korom* 207–208.

⁶⁴ PAIKERT, *Das japanisch-ungarische Kulturabkommen* 159–162.

⁶⁵ PAIKERT, *Életem és korom* 207–208.

⁶⁶ 1937. évi V. törvénycikk a szellemi és kulturális együttműködés tárgyában Berlinben 1936. évi május hó 28. napján kelt magyar-német egyezmény becikkelyezéséről.

azzal magyarázta – összhangban a kultuszminiszter által kifejtettekkel –, hogy „tartós kölcsönös kapcsolatok és német kulturális hatások figyelhetők meg a magyar kultúrtörténetben”. Ehhez történelmi példaként felidézte, hogy „az első német egyetemek 14. századi alapítása óta a német befolyás egyre inkább előtérbe került. (...) A katolikus hallgatók Pázmány Péter idejéig, majd később is gyakran látogattak Róma mellett német katolikus egyetemekre is, míg a német protestáns egyetemek a protestáns szellemiség képzettségével foglalkoztak. (...) Ezek a hagyományos kapcsolatok a legújabb időkig fennmaradtak, és bár Mária Terézia megtiltotta a protestáns fiataloknak, hogy külföldön tanuljanak, a német egyetemeken a 18. és 19. században is nagy számban tanultak magyar hallgatók, és fiataljainkat még ma is a német kulturális központokba vonzza a német tudomány hatalmas fellendülése.”⁶⁷

Az egyezmény I. cikke szerint mindkét kormány gondozza és fenntartja azokat a kulturális és tudományos intézményeket, amelyek a magyar-német kultúrkapcsolatok fejlesztését szolgálják.⁶⁸ Ezeket az intézményeket megnevezte az egyezmény és Paikert is: az 1934/1935. tanévben Berlinben megnyílt a Collegium Hungaricum, „ahol azóta körülbelül 500 ösztöndíjas – magyar tudósok és fiatal kutatók – dolgozik.” Ebben a körben említést tett a porosz kormányzat részéről 1916-ban alapított magyar nyelv és irodalom tanszékről Berlinben, amely „az abhoz kapcsolódó magyar intézettel együtt rövid idő alatt a német-magyar tudományos kapcsolatok középpontjává vált.” Ugyanígy Németország is számos kulturális intézménnyel rendelkezett Magyarországon, ezek közül Paikert kiemelte az öt német nyelv és irodalom tanszéket, amelyek magyar egyetemeken kaptak helyet és katedráikat magyar állampolgárok töltötték be, a Budapesten vendégoktatóként működő Dr. Hans Freyert, a lipcsei egyetem történész és szociológus professzorát, valamint a Német Kultúrintézetet, amely éppen ekkor nyitotta meg kapuit Budapesten.⁶⁹

A II. cikk alapján a kormányok megállapodtak abban, hogy egyetemeiken és főiskoláikon a másik állam nyelvének tanítására lektort alkalmaznak.⁷⁰ „A magyarok iránti egyre növekvő érdeklődés azt eredményezte, hogy tíz éve a berlini egyetem mellett a müncheni egyetemre is küldtek magyar nyelvű lektort, 1935 őszén pedig a lipcsei egyetemen is megkezdődtek a magyar lektori eladások.”⁷¹ Magyar részről „a budapesti, a szegedi, a debreceni, a pécsi egyetemen, valamint a budapesti Eötvös Kollégiumban vannak német lektorátusok.”⁷² – erősítette meg írásában Paikert az egyezmény megvalósítása iránt tett intézkedéseket.

A III–XII. cikkek oktatók, hallgatók, kutatók számára nyitott csereprogramokról szóltak. A VII. cikk jelentősége, hogy az a máig aktív Alexander von Humboldt Alapítványról rendelkezett: „A Német Birodalom Alexander von Humboldt Alapítványa évente három ösztöndíjat biztosít magyar jelentkezőknek.”⁷³ Paikert nem részletezte különösebben az Alapítvány tevékenységét, mindazonáltal az alábbi adatokat fűzte hozzá: „A Magyarországon tevékenykedő német ösztöndíjasok, tudósok és kutatók száma évente 10-15 fő; irányításukért a Német Akadémiai Cserekapcsolatszolgálat budapesti irodája felel, amely a magyar hallgatóknak is mindig jelentős számú németországi ösztöndíjat ad.”

Az egyezmény további cikkei rendelkeztek a tudományos és irodalmi művek, kiadványok, hivatalos jelentések, közlemények kétoldalú kicseréléséről és fordításáról, valamint a magyar és a

⁶⁷ PAIKERT, Das deutsch-ungarische Kulturabkommen 27–28.

⁶⁸ 1937. évi V. törvénycikk, I. cikk.

⁶⁹ PAIKERT, Das deutsch-ungarische Kulturabkommen 28–29.

⁷⁰ 1937. évi V. törvénycikk, II. cikk.

⁷¹ PAIKERT, Das deutsch-ungarische Kulturabkommen 29.

⁷² PAIKERT, Das deutsch-ungarische Kulturabkommen 31–32.

⁷³ 1937. évi V. törvénycikk, VII. cikk.

német írók és művészek munkásságának az egyezményrel összhangban végzett munkásságának támogatásáról.⁷⁴ Maga a *Monatsschrift* is ezt a célt szolgálta, hiszen – tudományos és hivatalos írások mellett – költeményeket is közölt neves magyar íróktól, költőktől, így például *Petőfi Sándor*, *Vörösmarty Mihály*, *Babits Mihály*, *Kosztolányi Dezső*, *Krúdy Gyula*, *Márai Sándor*, *Móra Ferenc*, *Ady Endre*, *József Attila*, *Illyés Gyula*, *Jubász Gyula*, *Tóth Árpád* tollából. A két világháború közötti időszakban megszokott volt a jogi folyóiratokban is, de költőknél és íróknál még inkább, hogy keresztnevüket a *Monatsschrift*-ben megjelent írásaikon német formában tüntették fel.

Paikert összegzése alapján tehát a kulturális egyezmény tárgyát a „kulturális intézmények, professzorok, egyetemi intézetek, lektorátusok, professzorok, tudósok, kutatók és ösztöndíjasok cseréje, tanulmányutak, nyári tanfolyamok, művészeti kiállítások szervezése, könyvtárak és levéltárak közötti kapcsolatok, tudományos kutatások irányítása, zene, színház, film, rádió, turizmus és sport területén való együttműködés” adja.⁷⁵

A német-magyar kulturális kapcsolatok történelmi és ideológiai indokolása, valamint az ebből következő kulturális együttműködés egyezményben való rögzítésének ismertetését követően érdemes még egy írást megvizsgálni a *Monatsschrift* tartalmából, amely a magyar kultúrpolitika és egyben jelen tanulmány szűkebb témáját, az oktatáspolitikát és az asszimilációs törekvéseket tárgyalja. *Willer József* (1884–1972) az első világháborút megelőzően karnagyként és hivatalnokként tevékenykedett, 1919 után az erdélyi *Lugos* helyettes-polgármestere lett.⁷⁶ A Magyar Kisebbség című romániai magyar folyóirat egyik alapítója és kiadója volt, amelynek célkitűzése többek között a demokráciára és a kisebbségi jogok védelmére irányult. A német olvasók számára is közölt fontosnak ítélt parlamenti beszédeket magyar képviselőktől német, francia és román nyelven. Részben a romániai Magyar Párt sajtótermékeként jelent meg, amelynek irodáját szintén *Willer* vezette Bukarestben 1926-tól.⁷⁷ Tökéletes román nyelvtudásával a magyar kisebbség érdekeit képviselte a román parlamentben 1938-as visszavonulásáig.⁷⁸

Willer írása a nemzeti gondolat és a magyar iskola kapcsolatáról értekezett („*Der nationale Gedanke und die ungarische Schule*”, 1943). Állítása szerint „a nemzeti gondolat fogalma a magyar iskolával olyan szorosan összekapcsolódott, hogy szinte szinonimái egymásnak”. *Willer* foglalkozott a „nemzet” és a „nép” fogalmak kettősségével, hiszen ezek nem ugyanazzal a jelentéssel bírnak mindenütt. Úgy vélte, egyes államoknál, mint Franciaország vagy Németország, e kettő azonos értelmű lehet, ugyanis ezeket az országokat „egy nyelvileg és történelmileg egységes nép” lakja, ezáltal „a kulturális-szociális nép fogalma és a politikai-történelmi nemzet fogalma egybeesik”. Más a helyzet azonban a vegyes lakosságú országokban, mint Magyarországon: „Könnyen érthető tehát, hogy Magyarország mindig is igyekezett kiegyenlíteni a nagy nemzeti különbségeket, és mindig is törekedett rámutatni az egyesítő erejű kötődésekre, az azonos és közös dolgokra, egyszóval egy nemzetet, azaz etnikailag és nyelvileg eltérő, de történelmileg, politikailag, gazdaságilag és kulturálisan egységes népet felépíteni.” Meglátása szerint „a magyar nacionalizmus humánus jellegét (a magyar karakter természetes hajlamai mellett) főként egy erős tényezőnek: a magyar iskolának köszönheti.”⁷⁹

⁷⁴ 1937. évi V. törvénycikk, XIV-XVII. cikk.

⁷⁵ PAIKERT, Das deutsch-ungarische Kulturabkommen 32.

⁷⁶ HORVÁTH, Elutasítás és alkalmazkodás között 289.

⁷⁷ HORVÁTH, Elutasítás és alkalmazkodás között, 61.

⁷⁸ HORVÁTH, Elutasítás és alkalmazkodás között, 289.

⁷⁹ WILLER, Der nationale Gedanke und die ungarische Schule 376–377.

Willer – a magyar iskola lényegét és nemzeti munkáját megalapozva – idézte Kornis Gyula, egyetemi oktató és a korszak kultúrpolitikusának gondolatait a nacionalizmus magyar formájáról: „A nemzet alapvetően értékközösség, a nemzeti szellem pedig az értékszemlélet legbatékonyabb közössége. Valódi kultúra soha nem alakulhatott ki nemzeti közösség nélkül, hiszen a kultúra történelmileg éppen a nemzet önálló és egységes szelleme; ezzel szemben azonban nem alakulhat ki nemzeti közösség kultúra nélkül, mert az emberek egy nagy csoportja akkor válik nemzetté, ha kultúrájában egy bizonyos hagyományos érték- és szellemközösség tudatosul. A kultúra és a nemzet tehát elválaszthatatlan egységet alkot, és a nemzet mindenekelőtt szellemi termék.”⁸⁰

A nemzetneveléshez kapcsolódóan Willer idézett 1887-ből egy tantervet, miszerint „A magyar nyelvoktatás célja elsősorban a nemzeti érzés- és gondolatvilág átörökítése a következő nemzedéknek, olyan nemesen, erkölcsileg kifinomultan, mint ahogyan az irodalmunk mindig értékes lapjain felismerhető.” Fontos azonban, hogy a fiatal lelkek befolyásolása ne egyoldalúan történjen, ezért hozzáteszi, hogy „a másik oldalról minden idegen nyelv oktatásának az az igazi értéke, hogy megismerteti a fiatalokat egy kulturálisan értékes idegen szellem képviselőivel, kifejezi kellő megbecsülésüket, és ezáltal fejleszti az emberiség közös érdekeinek tudatát.”⁸¹ E gondolat további megalapozására felhozta egy iskolaigazgató gondolatait, aki kiemelte, hogy jelentősége van a saját haza mellett más nemzetek megismerésének ugyanúgy annak érdekében, hogy megfelelő összehasonlítás mellett felismerjük azon tulajdonságainkat, amelyekre büszkék lehetünk, ugyanakkor fejlesztésre szoruló hiányosságainkat is. Ugyanakkor „a hazafias érzés soha nem mehet odáig, hogy figyelmen kívül hagyja azt, ami általában emberi, mert ezzel elveszítené erkölcsi létjogosultságát. Azt az egyoldalú, túlzó nacionalizmust, amely erre az útra téved, sovinizmusnak nevezik.”⁸²

A nemzetnevelés és a magyar iskola témakörén belül Willer „önmagukról megfélekedező és gyakran vonakodó, hálátlan néptársakról” beszélt mint a magyar nemzet belső ellenségeiről és hangsúlyozta, hogy „ezek a néptársak sérelmeiket éppen arra a magyar iskolapolitikára alapozták, amely hasonló körülmények között nemzeti értelemben egyedülállónak és feltűnően nagyvonalúnak nevezhető - különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a 19. század második felében a magyarság sok és nagy alkotmányos küzdelem után szabad kezet kapott saját sorsának irányításában, és mégsem követte a dinasztikus politika rossz példáját, amely abszolutista hatalommal és mindenféle hatalmi eszközökkel egyszerűen el akarta törölni e népek természetét.”⁸³

Írásának második felében Willer összefoglalta a magyar iskolaügy történetét Szent István korától kezdődően. Ennek keretében tért ki az oktatás nyelvének kérdésére. A latin után az 1777. évi Ratio Educationis – amely egyben az oktatás első szisztematikus szabályozását jelentette – bevezette az anyanyelvi és a német nyelvű tanítást, majd II. József a németet tette hivatalos nyelvvé egész birodalmában. „Rendelkezései természetesen a legbevesebb tiltakozást váltották ki birodalma valamennyi népéből – különösen a magyarokból –, és a latin nyelv az európai szabadságharcok idejéig megőrizte pozícióját. (...) A kiegyezés után a magyar iskolarendszert (...) nemzeti irányban építették fel és az 1868-as törvény⁸⁴ olyan nagyvonalúan szabályozta Magyarország népeinek kulturális szabadságát és oktatási lehetőségeit, hogy ezt a törvényt körülméktől és humanitásában máig nem sikerült felülmúlni.”⁸⁵ Ezt követően bemutatta saját

⁸⁰ WILLER, Der nationale Gedanke und die ungarische Schule 378.

⁸¹ WILLER, Der nationale Gedanke und die ungarische Schule 378–379.

⁸² WILLER, Der nationale Gedanke und die ungarische Schule 379.

⁸³ WILLER, Der nationale Gedanke und die ungarische Schule 379.

⁸⁴ Willer itt a tanulmányban korábban már bemutatott 1868. évi XXXVIII. törvénycikkre utal, amely a népiskolai közoktatás rendszerét szabályozta.

⁸⁵ WILLER, Der nationale Gedanke und die ungarische Schule 380–381.

korának oktatásügyi reformjait, méltatva *Klebelsberg* és *Hóman* munkáját és felhívva annak jelentőségére a német olvasók figyelmét. Előbbi tekintetében kiemelendő az ún. A, B és C típusú iskolák felállítása, amelynek az oktatás nyelve szempontjából volt szerepe: az A típusú iskolákban kisebbségi nyelven, a B típusban vegyesen, a C típusban magyarul zajlott a tanítás. E rendszer átszervezésére *Hóman* idején került sor, amikor az ún. egységes rendszert, majd a teljes anyanyelvi oktatást bevezették – ennek gyakorlati megvalósításának bemutatása a következő fejezet tárgya. *Hóman* reformjai közül kiemelte az oktatásügyi igazgatásban bevezetett változásokat, így különösen a tankerületi főigazgatók szerepét⁸⁶, amelyet jelen tanulmány korábbi fejezetében mutattunk be.

3.3. A nemzetiségeket érintő asszimilációs törekvések a közoktatás területén

Ahogy a kultúrpolitikai írások és azok német nyelvű publikálása, különösen *Willer* gondolatmenete is mutatta, az asszimilációs politika megnyilvánult Trianont követően az ország területén maradt nemzetiségek irányába is. Gyakorlati példák alapján válik világossá a központi oktatáspolitikai *Balázs Ferenc* nemzetiségi iskolaügyi referens tevékenysége nyomán. Az általa felülvizsgált iskolák helyzetének bemutatásán keresztül átfogó kép rajzolódik ki a nemzetiségi közoktatásügyi helyi alakulásáról, a megvalósítás nehézségeiről, különös tekintettel az ún. egységes oktatási rendszer, majd a teljes anyanyelvi oktatás bevezetésére

*Balázs Ferenc*⁸⁷ 1938 és 1944 között a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium IX. ügyosztályára – amelynek ügkörei közé tartoztak a kisebbségi iskolákon kívül például a közoktatásügyi igazgatás egyes személyi kérdései, az iskolahálózat fejlesztésére vonatkozó elvi kérdések, szabályrendeletek, iskolaszervezések, a tanügyi igazgatásban követendő eljárás egységességének biztosítása, tanulmányi és körzeti iskolafelügyelői megbízások, tanügyiigazgatási tisztviselők, illetve a nevelés és oktatás egyes elvi kérdései⁸⁸ – beosztott nemzetiségi iskolaügyi referensként tevékenykedett. Munkásságának célirányosságát megerősíti a levéltári iratanyag feldolgozása is, amely alapján egyértelműen egy szilárd erkölcsi meggyőződéssel bíró, és azt következetesen képviselő személy képe rajzolódik ki. *Rajczi Péter*⁸⁹ a *Balázs*-ról szóló iratokhoz fűzött beszámolójában a következőképpen írta le: „*nagyon ügyelt arra, hogy a kényes ügyekben is mindig objektív magatartást tanusítson. (...) Megnyilatkozásaiban távol állott minden tulzott – és akkoriban bizony néha divatos – nacionalizmustól, és hirdette az anyanyelven való művelődéshez való jogot. Természetesen ez a jog a magyar anyanyelvűekre is vonatkozott ott, ahol a magyarság volt kisebbségben. (...) Az anyanyelven való tanulás jogát Balázs, emlékezetem szerint minden nemzetiségre értette, noha ebben az időben a nemzetiségi kérdés a Volksbund erősödő szervezkedése miatt főleg a németésre vonatkozott.*”⁹⁰ A következőkben konkrét példákon keresztül meggyőződhetünk a fenti állítások mindegyikének helyességéről. E megállapítást azért fontos kiemelni, mert a gyakorlat vizsgálata során nem feledkezhetünk meg az emberi tényezőről sem: a jogpolitikai szándék és a helyi gyakorlat nem feltétlenül áll összhangban, a lakosság önkéntes

⁸⁶ WILLER, Der nationale Gedanke und die ungarische Schule 381–382.

⁸⁷ Született Rezsőháza (Torontál vármegye), 1887. január 17., meghalt Pécs (Baranya megye), 1971. szeptember 15. MNL BAML XIV. 70. Balázs Ferenc VKM nemzetiségi iskolaügyi referens irathagyatéka, Ifj. Balázs Ferenc 1983. június 21-én kelt életrajzi vázlata Balázs Ferencről.

⁸⁸ Magyarország tisztí cím- és névtára 1938 278.

⁸⁹ 1917-2006, tanár, jogász, *Balázs Ferenc* idején tanügyi fogalmazó.

⁹⁰ MNL BAML XIV. 70. Dr. Rajczi Péter 1983. június 21-én kelt levele Balázs Ferencről.

jogkövetésének hiánya folytán jelentős torzulásokkal jelentkezhet a felülről érkező elképzelés, amelyre csak akkor derül fény, ha egy *Balázs*-hoz hasonló őszinte és gyakorlatias ember örökíti meg ezeket a mozzanatokot.

Balázs a kinevezését megelőzően is a közoktatásban működött, így volt már rálátása a helyi viszonyokra; a kinevezéssel korábbi osztályvezetési és Baranya vármegye hegyháti járásának iskolafelügyelői tisztsége alól felmentették, hogy hatékonyabban tudja ellátni új feladatát. A minisztérium jelölte ki számára a népiskolákat, amelyeket köteles volt felülvizsgálni, hozzáteve, hogy a minisztérium és IX. ügyosztálya által adott utasításoknak megfelelően tartozik az ügyeket elintézni. A minisztériumnak címzett jelentéseit – anélkül, hogy azok tartalmát rajta kívül bármely szerv tudomására hozta volna – a pécsi tankerületi kir. főigazgatóságon keresztül kellett továbbítania. Amellett, hogy a tankerületi főigazgatóságon keresztül kellett benyújtania jelentéseit, tartalmát nem tárhatta fel előttük „*még abban az esetben sem, ha a jelentés, az ügydarab vagy munkálat a pécsi tankerületre vonatkozik*”, viszont az iskoláknál felülvizsgálat céljából tett látogatásait köteles volt a tankerületi főigazgatónak előzetesen bejelenteni.⁹¹ Fontos helyütt megjegyezni, hogy e bejelentési kötelezettsége a tankerületi főigazgatók felé állt fenn, de az iskolák közvetlen vezetői felé nem, ennek megfelelően látogatásait később túlnyomó részben bejelentés nélkül vitte véghez, annak érdekében, hogy hiteles képet kapjon az állapotokról.⁹² Az oktatásügyi igazgatás szervezetrendszerében elfoglalt helyét tekintve *Balázs* közvetlenül a minisztérium alá volt rendelve, oda tette meg jelentéseit minden közbeeső hatóság kizárásával és onnan kapta utasításait.⁹³ Szerepe szerint lényegében egy közvetlen kapocs volt a helyi szervezetrendszer (különösen tanítók, szülők) és a minisztérium között.

Illetékességi területe a kisebbségi iskolákhoz igazodott, így az évek során változó területet vizsgált Baranya, Somogy és Tolna nagy részében, emellett a területi revíziók során ekkor visszatért Bács-Bodrog, valamint Zala, Pest, olykor Fejér és Veszprém megyékben.⁹⁴ 1938-ból és 1939-ből fennmaradt a pontos lista azokról az iskolákról, amelyeket látogatott. Az 1939-ből származó lista felsorolta azokat az iskolákat, ahol az egységes oktatási rendszerre még nem tértek át, ezeket is *Balázs* hatáskörébe utalta a korábbiak megőrzése mellett, valamint továbbiakkal is bővítette a felsorolást Somogy, Zala és Fejér vármegyékre vonatkozóan.⁹⁵ 1942-ben a minisztérium felkérte javaslattételre a fenti listákat alapul véve, hogy a teljes anyanyelvi áttérés kapcsán az eddig hozzá tartozó iskolák közül melyekben térnek át a 25.370/1941. sz. VKM rendelet szerint az anyanyelvi oktatásra, valamint felkérte, hogy egészítse ki a listát azokkal az iskolákkal, amelyek a részére eddig kijelölt vármegyék területén működnek és a rendelet jegyzékében szerepelnek, de eddig nem tartoztak hatáskörébe.⁹⁶ Ennek megfelelően ezt a két listát alapul véve jelölte meg *Balázs* azokat az iskolákat, amelyek közülük a 25.370/1941. sz. VKM rendelet szerint a német anyanyelvi oktatásra kötelesek áttérni, valamint kiegészítette a felsorolást azokkal az iskolákkal, amelyek az érintett vármegyék területén a fenti rendelet szerint anyanyelven kötelesek tanítani, de eddig nem tartoztak

⁹¹ MNL BAML XIV. 70. 112.027/1938 VKM IX.ü.o.

⁹² Lásd erről összegző jelentéseit: MNL BaML XIV. 70. 136/1939, 11/1940, 96/1940, 6/1941, 105/1941, 16/1942, 55/1943, 6/1944, 34/1944.

⁹³ MNL BAML XIV. 70. 137/1941.

⁹⁴ MNL BAML XIV. 70. 112.011/1938 IX.ü.o.

⁹⁵ MNL BAML XIV. 70. 135.048/1939 IX.ü.o.

⁹⁶ MNL BAML XIV. 70. 38.455/1942 VI/6.ü.o.

felülvizsgálati körébe, viszont a jövőben számításba jöhetnek látogatandó intézményként az anyanyelvi oktatásra való átállásra tekintettel. Az általa javasolt bővítés számszerűen összesen 186 iskolát jelentett, megyei bontásban Baranyában 60 (51 római katolikus, 7 evangélikus felekezeti és 2 községi jellegű), Bács-Bodrogon 11 (10 római katolikus felekezeti és 1 állami jellegű), Fejérben 9 (7 római katolikus felekezeti, 1 községi és 1 állami jellegű), Pest-Pilis-Solt-Kiskunban 42 (13 római katolikus, 2 evangélikus, 1 református felekezeti, 1 községi és 25 állami jellegű), Somogyban 4 (2 evangélikus felekezeti, 1 községi és 1 állami jellegű), Tolnában 38 (22 római katolikus, 13 evangélikus és 3 református felekezeti jellegű), Veszprémben 22 (19 római katolikus felekezeti, 1 községi és 2 állami jellegű). Hozzátette ugyan, hogy ezek közül az időközben lefolytatott helyi szavazások során néhányan valószínűleg nem térnek át a teljes anyanyelvi oktatásra, hanem megelégednek az egységes oktatási rendszerrel.⁹⁷

Balázs munkája során általánosan foglalkozott a kisebbségi iskolákkal, itt kiemelendő, hogy a magyarokat is annak tekintette, ha adott községben a magyar lakosság volt kisebbségben, így munkássága két fő részre osztható: elhatárolható a nemzetiségek illetve a szórvány magyarok iskoláinak helyzete. A kisebbségek között nagyobb részt a németek tették ki, de például Baranyában és Bács-Bodrogon nagy számban voltak szerbek, sokacok (horvátok) is, ennek megfelelően tevékenysége tovább differenciálható, azonban jelen tanulmány tárgyát ezek közül elsősorban a német nemzetiséggel kapcsolatos munkássága képezi.

Az iskolák felülvizsgálatához a minisztérium által meghatározott kérdőívet kellett kitöltenie, majd ezek eredményéről minden év november, február hó végén és június hó 15-én kellett jelentést tennie, csatolva hozzá a kitöltött kérdőívet.⁹⁸ Ezeket igen részletesen meg is tette, kifejtette az adott időtartamban lelátogatott iskolák nemzetiségi viszonyait, helyzetét, ezek az összefoglaló jelentések fellelhetők az iratanyagban, vizsgálatukra e tanulmányban később kerül sor. A jelentésekhez részletes munkaterv is kapcsolódna, amelyek végrehajtásához a minisztérium jóváhagyása volt szükséges.⁹⁹

3.3.1. Az egységes oktatási rendszer

Balázs hivatali ideje első felében feladata az 1935-ben bevezetett egységes oktatási rendszer megvalósulásának ellenőrzése volt. Az 11.000/1935 M. E. számú rendelettel megszüntették a korábbi A, B, C típusú iskolákat, amelyeket *Klebsberg* idején, 1923-ban alakítottak ki a nemzetiségi oktatás elősegítésére. Ezt követően „*ahol a törvényes előfeltételek fennforognak, a nyelvi kisebbséghez tartozó tanköteles gyermekek oktatása egységes rendszer szerint történik*”. Az egységes rendszerű iskolákban – az 1935-ben bevezetett rendszer szerint – a magyar nyelvi és nemzetismereti tantárgyak (magyar beszéd- és értelemgyakorlat, olvasás és olvasmánytárgyalás, írás, fogalmazás, helyesírás és nyelvi magyarázatok, földrajz, történelem, polgári jogok és kötelességek, ének), valamint a testnevelés oktatása magyar nyelven történt, a többi tantárgyat, azaz az ún. anyanyelvi és szülőföldismereti tantárgyakat (anyanyelvi beszéd- és értelemgyakorlat, szülőföld ismerete, olvasás, írás, fogalmazás, helyesírás és nyelvi magyarázat, ének), valamint a számtani, természeti és gazdasági ismereteket

⁹⁷ MNL BAML XIV. 70. 58/1942.

⁹⁸ MNL BAML XIV. 70. 112.027/1938 VKM IX.ü.o.

⁹⁹ Lásd például: MNL BAML XIV. 70. 115/1941, 10/1941, 43/1941, 42/1941, 32.389/1941 Eln.E., 63/1941, 114/1941.

(számolás és mérés, természetrajz, természettan és vegytan, gazdaságtan és háztartástan, egészségügy, rajz és kézimunka) anyanyelven tanulták a gyermekek.¹⁰⁰ Ennek következtében az anyanyelv oktatása nagyobb hangsúlyt kapott, mint korábban. A hit- és erkölcsoktatási nyelvét továbbra is az 1.797/1914. sz. VKM rendelet rendezte olyképpen, hogy azt anyanyelven kellett biztosítani a tanulók számára – ez utóbbi VKM rendelet az állami, községi, magán és társulati intézményekre vonatkozott, ugyanakkor a miniszter felhívta az egyházi főhatóságokat, hogy a felekezeti iskolákra vonatkozóan is hasonló rendeletet adjanak ki.¹⁰¹

Bár a rendelet világosan rögzítette, hogy a korábbi A, B, C típusú iskolák átszervezési eljárását egységes rendszerűvé legkésőbb az 1938/1939. tanév megkezdése előtt be kell fejezni¹⁰², a folyamat nem volt gördülékeny a legtöbb helyen, ahogy erről *Balázs* első jelentésétől kezdődően beszámolt.

A kisebbségi népiskolák felülvizsgálata és az egységes oktatási rendszer ellenőrzése során *Balázs* az 1938/1939. tanév március 1. – június 15. közötti időszakában 55 népiskolát látogatott meg Bács-Bodrog, Baranya, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Somogy, Tolna és Zala vármegyék területén, különös figyelmet fordítva „*a nemzetnevelés, az állampolgári nevelés módjainak és eszközeinek ismertetésére szintúgy a kisebbségi iskolákban a két nyelv helyes, párhuzamos alkalmazására*”. Ezeket a szempontokat a későbbiekben is kiemelte, illetve továbbiakkal is bővítette. Jelentéseit általában a német lakosság politikai viszonyulásával zárta, ezzel kapcsolatban ez alkalommal is beszámolt arról, hogy „*a kisebbségi kérdésben a szélsőséges vagy éppenséggel megengedhetetlen elveket valló elemek (...) szaporodnak. Ezek szemében az azelőtt oly fontosnak hangzott kisebbségi tanítás ügye jelentőségében most lényegesen összecsugorodott, mert ők vágyaikban már jóval messzebb járnak. (...) a falu és város magyar intelligenciája a hivatalos külpolitikai vonalvezetés hallgatólagos tudomásulvétele mellett lelke mélyén egyre veszt a német nemzet iránt azelőtt táplált rokonszenvéből és ennek magánvéleményében igen gyakran leplezetlenül kifejezést is ad. Bármilyen kellemetlenül hangzik, ez a helyzet valódi képe. (...) A kisebbségi iskolákban működő tanerőket a nemzetűség szempontjából feltétlen megbízhatóknak tartom és határozott aggodalmaskodásra okot adó jelenséget sehol konkrét formában nem tapasztaltam. Mégis – kivételesen – a legfiatalabb korosztály egyik-másik tagjánál – talán a hazai nyilaskeresztes mozgalom nyomán – szinte túláradó rajongást véltem érezni a harmadik birodalom rendszere és vezére iránt, mely jelenség legalább is csendes figyelmet érdemel.*”¹⁰³ Sorain érezhető, hogy mindig gondosan ügyelt arra, hogy ne tanúsítson elfogult magatartást, óvatosan fogalmazott, szélsőségek – se a német nemzeti szocialista, se a magyar hazafias irányban – nem jellemezték jelentéseit.

A következő, az 1939/1940. tanév 1940. január 31-ig terjedő jelentése alapján a vizsgált időszakban Baranya, Somogy, Tolna vármegyék területén 42 népiskolát látogatott meg. Külön említést tett a német lakosságról, akiknek „*hangulata a nyár folyamán tapasztalt izgatott állapothoz képest lényegében megnyugodott és kisebbségi igényeikben most halk szavúak, aminek oka a minduntalan felröppelő áttelepítési hírekben keresendő*”.¹⁰⁴ Ennek okát abban látta, hogy a német lakosság anyagi helyzete,

¹⁰⁰ A m. kir. minisztérium 1935. évi 11.000. M. E. számú rendelete, a 4.800/1923. M. E. számú kormányrendelet 18. §-ában a népiskolákra vonatkozóan foglalt rendelkezések végrehajtásáról, 1.§.

¹⁰¹ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1914. évi 1.797. eln. számú megkeresése valamennyi főtisztelendő egyházi főhatósághoz, a hitoktatás nyelvéről a népoktatási tanintézetekben.

¹⁰² A m. kir. minisztérium 1935. évi 11.000. M. E. számú rendelete, a 4.800/1923. M. E. számú kormányrendelet 18. §-ában a népiskolákra vonatkozóan foglalt rendelkezések végrehajtásáról, 2.§.

¹⁰³ MNL BAML XIV. 70. 136/1939.

¹⁰⁴ MNL BAML XIV. 70. 11/1940.

életkörülményei megfelelőek voltak, amelyről értelemszerűen nem szívesen mondtak volna le áttelepítésük során.

Ugyanezen tanév 1940. február 1-től június 15-ig terjedő időszakban 63 népiskolát vizsgált felül Baranya, Bács-Bodrog, Fejér, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Somogy, Tolna, Veszprém és Zala vármegyékben, hasonló szempontokra figyelemmel, mint a tanév első felében. Továbbra is problémát jelentett az egységes rendszerre való áttérés során a helyi hatóságok és a tanítók azzal szemben való tartózkodása, amely alátámasztja azt a korábbi feltevést, hogy az országos és a helyi elképzelések nem feltétlenül találkoztak, „[u]gyanis az iskolák helyi hatóságainak elnökei és az iskolák tanerői között el nem hanyagolható számban még mindig vannak olyanok, akik helyi viszonyaik szűkös perspektívájában nem látják a kérdés tulajdonképpeni boderéjét, hanem, mint mindenkinél hazafiasabbak és mindent jobban látók a kormánnyal szemben a saját elgondolásaiknak megfelelő helyi közvélemény kialakításával és hangoztatásával külön „bonmentó” tevékenységgel megakadályozzák a kisebbségi igényeknek a kormányzat részéről oly szépen elgondolt, a nemzeti érzést és nyelvet, valamint a kisebbségi anyanyelvi igényét oly megnyugtatóan és harmonikusan szolgáló mérsékelt tervének keresztülvitelét.”¹⁰⁵ További indokolása alapján is az derül ki, hogy a helyi látásmód a legtöbb községben nem egyezett a kormányzat elképzeléseivel, amely jelentősen megnehezíti bármilyen jogszabály végrehajtását.

Az 1940/1941. tanév első félévéről szóló jelentés alapján 1941. január 31-ig 33 népiskolát látogatott meg, ekkor kivételesen mindet csupán Baranya vármegye területén. Jelentését az egységes iskolák vonatkozásában az előző félévhez hasonlóan azzal kezdte, hogy az áttérést akadályozza a helyi vezetők és tanítók hozzáállása, miszerint a rendszert ideiglenesnek, átmenetinek gondolják, amelyhez rövid időre kényszerűen alkalmazkodniuk kell, de nem hisznek a hosszútávú fennmaradásában – „Igen sokan csak a napi külpolitika függvényét látják benne”.¹⁰⁶

Az 1940/1941. tanév 1941. február 1. – június 30. közötti időszakában 64 népiskolát vizsgált felül Baranya, Fejér, Somogy, Tolna, Veszprém, Zala vármegyékben. Tekintettel arra, hogy az ekkor látogatott iskolák legtöbbször német többségű községben volt, *Balázs* kitért ezek vonatkozásában arra, hogy a nép és a tanítók közötti „bensőséges lelki találkozás” a *Volksbund* tevékenysége folytán a legtöbb helyen hiányzik, a helyzet egyre rosszabb, amelyet kölcsönös engedékenységgel javítani lehetne. Hosszan elemzi ennek lehetőségeit, kitérve a magyar nyelv oktatásának szerepére is a helyi magyar-német viszonyban, azonban továbbra is elfogulatlanul és objektívan szemlélve a helyzetet azt állítja, hogy „Ezt nem tartom lehetetlennek, ha a *Volksbund* szervezetében élő németiség nem téveszti össze a népi lelkeséget a hazafias szellemmel, viszont faluvezető intelligenciánk meg tud szabadulni ama benne mélyen gyökeredző és mégis téves hittől, hogy a magyar nyelv tanítása és tanulása más nyelvű polgártársaink közt egymagában biztosíték a nemzetbűsre és hazafiasagra, hogy vele megtettünk mindent, nélküle semmit.”¹⁰⁷

A magyar és a német lakosság kapcsolatában a nemzeti és hazafias nevelés szimbolikus megjelenésére jelent példát az alábbi eset. Az újfutaki állami népiskola minden termében *Horthy Miklós* kormányzó képének megfelelő elhelyezésén felül azzal szemben szimmetrikusan, ugyanolyan hangsúllyal (azonos nagyságban, ugyanolyan színű és méretű keretben) helyezték el *Adolf Hitler* képét is. Fontos hangsúlyozni, hogy ez magyar állami iskola volt, ami a kérdést némileg

¹⁰⁵ MNL BAML XIV. 70. 96/1940.

¹⁰⁶ MNL BAML XIV. 70. 6/1941.

¹⁰⁷ MNL BAML XIV. 70. 105/1941.

árnyalja – amellet, hogy a *Volksbund* által fenntartott német iskola esetében sem nézték jó szemmel a szimbolikát. Balázs ezt úgy értékelte – miután az aktuális politikának megfelelően kifejezte tiszteletét a *Führer* iránt –, mint amelyben „*lehetetlen meg nem látni a tüntető szándékot és a község lakosainak szemléletét, ami a magyar nemzeti gondolkodásunkra és érzületünkre nem lehet közömbös, még kevésbé megnyugtató*”. Hozzátette, hogy könnyebben indokolható lenne a helyzet, ha a másik nagy szövetséges, a *Duce* képe is kint lenne. A kérdéstről egyeztetett az iskola igazgatójával, aki állítása szerint nem tudott a kép kihelyezéséről, csak utólag vette észre, hogy a *Volksbund* távollétében azt a termekben elhelyezte. Az aktuális közhangulatról árulkodik, hogy az igazgató úgy érezte, nem is távolíthatja el a képeket, „*mert a község hangulatának ismeretében tudja, hogy ez messzire ható felzudulást okozna, őt pedig kivernék a faluból, esetleg agyon is vernék.*” A szövetséges viszonyra tekintettel Balázs – ez alkalommal is körültekintő eljárást tanúsítva – nem adott utasítást a kép levételére, hanem a helyzetet jelentette a miniszternek és tőle kért állásfoglalást. Problémája érezhetően nem önmagában a kép kitételével volt, hiszen ez más iskolákban is előfordult (ugyanakkor kisebb méretben, kevésbé hangsúlyosan), hanem inkább azzal, hogy a magyar hazafias szellemet látta csökkenni a német vezér ilyen mértékű ábrázolásával a magyar kormányzóval szemben.¹⁰⁸ Az iskola felülvizsgálati lapján tett megjegyzés szerint a kép kihelyezése összhangban állt a helyi lakosság magatartásával, ugyanis „*A tanerők azonban a község lakosságával együtt a Volksbund keretében a német nemzeti szocialista életszemléletet vallják és képviselik.*”¹⁰⁹

3.3.2. A teljes anyanyelvi oktatás

A megvalósítás hiányosságai mellett, amelyekre jelentéseiben Balázs igen részletesen felhívta a vallás- és közoktatásügyi miniszter figyelmét, nemzetiségi szempontból az egységes oktatási rendszer bevezetése sem bizonyult elegendőnek, így többek között a *Volksbund* támadásaira is reagálva szükséges volt a teljes (jelen esetben német) anyanyelvi oktatás bevezetése, amely 1941-ben történt meg. A bevezetés tervéről a minisztérium Balázst 1941. január 3-án már tájékoztatta, amikor az a németbolyi római katolikus felekezeti iskoláról szóló felülvizsgálati íven feltüntette, hogy az iskolában működő tanítás „*sem a tiszta magyar tannyelvű iskolának, sem az egységes oktatási rendszernek nem felel meg.*”¹¹⁰ Erre válaszul a miniszter rendeletéből a miniszteri osztálytanácsos tájékoztatta, hogy a helyzet rendezésére irányuló intézkedéseket egyelőre nem tart szükségesnek, „*mert a németbirodalmi kormány és a m. kir. kormány között létrejött bécsi egyezmény alapján előreláthatóan új oktatási rendszer bevezetésére kerül a sor.*”¹¹¹ Az említett egyezmény az 1940. augusztus 30-i magyar-német kisebbségi megállapodás (második bécsi döntés)¹¹² volt, amelynek I.4. pontja rendelkezett az iskolaügyről. Ebben Magyarország vállalta Németország felé, hogy „*A (német) népcsoporthoz tartozó személyek valamennyi gyermekének lehetővé kell tenni, hogy ugyanolyan feltételek mellett, mint amilyenek a magyar iskolákra nézve érvényesek, népi német iskolákban nevelkedhessenek és pedig közép-, középfokú és elemi iskolákban, valamint szakiskolákban.*” Ahogyan az eddigiekből kiderült, e kötelezettség teljesítése nem

¹⁰⁸ MNL BAML XIV. 70. 104/1942.

¹⁰⁹ MNL BAML XIV. 70. 104/1942.

¹¹⁰ MNL BAML XIV. 70. 141/1940.

¹¹¹ MNL BAML XIV. 70. 173.307/1940 Eln.E.

¹¹² A m. kir. minisztérium 1940. évi 8.490. M.E. számú rendelete, a Bécsben, 1940. évi augusztus hó 30-án kelt magyar-német kisebbségi megállapodást tartalmazó jegyzőkönyv közzétételéről.

jelentett újdonságot, hiszen a német nyelvű oktatás lehetősége ezt megelőzően is fennállt, ugyanakkor a pontos végrehajtás igényelte azon rendeletek megalkotását¹¹³, amelyek e fejezetben lesznek ismertetve. Ugyanígy tájékoztatta a minisztérium a gyódi római katolikus felekezeti iskola esetében is¹¹⁴, ahol ugyan csupán 7 magyar anyanyelvű tanuló volt 56 német mellett, de utóbbiak mindegyike is beszélt magyarul, ezért *Balázs* arról számolt be, hogy az iskolaszéki elnök és a tanerők az egységes rendszer helyett tiszta magyar nyelvű tanítást kívánnak, viszont a tanulók – bár magyarul tudnak – szüleikkel és egymással való érintkezésben a németet használják, ezért „*a tiszta magyar nyelvű tanítás nem indokolt, hanem a német anyanyelv valamilyen formában való szolgálata szükséges*”.¹¹⁵

A teljes anyanyelvi oktatás bevezetésének témaköre csak röviden mint végeredmény kerül bemutatásra, mivel ez már nem a magyartól eltérő lakosság asszimilációját szolgálta, mint a korábbi nyelvi-oktatáspolitikát, hanem a kisebbségek, különösen a német nemzetiség követeléseire reagált, összhangban a külpolitikai kapcsolatokkal is.

Az anyanyelvi oktatás bevezetése az egységes oktatási rendszerre épült, az azzal működő egyes iskoláknak kellett átalakulniuk teljes anyanyelvi oktatási rendszerűvé. Az anyanyelvi oktatás bevezetésének keretét a 700/1941. M. E. rendelet adta, amely alapján ezt követően azokat a tárgyakat, amelyeket eddig magyarul oktattak, ettől kezdve az adott kisebbségekhez tartozó gyermekek anyanyelvén kellett tanítani. Ugyanakkor lehetőség volt a korábbi egységes rendszer szerinti tanítás fenntartására is, amennyiben azt a szülők kérték; erről a vallás- és közoktatásügyi miniszter a miniszterelnökkel egyetértésben, a helyi viszonyok figyelembevételével volt jogosult dönteni.¹¹⁶ Az egységes rendszer teljes anyanyelvi oktatással szemben való fenntartására a levéltári iratokban példákat is látunk, e tekintetben is rendkívül fontos volt *Balázs* munkája, hiszen a „*helyi viszonyok figyelembevétele*” általa tudott megvalósulni.

E rendeletet egészítette ki és pontosította a vallás- és közoktatásügyi miniszter 25.370/1941. sz. VKM rendelet a nem magyar anyanyelvű gyermekek népiskolai oktatásáról, amellyel teljes anyanyelvi oktatást vezetett be meghatározott iskolákban. Mielőtt ennek részleteire rátérnénk, a teljes kép érdekében fontos megemlíteni az ezt közvetlenül megelőző 25.360/1941. sz. VKM rendeletet, amely a magyar anyanyelvű gyermekek iskoláztatásáról rendelkezett. Ez jelentette az alapot az ún. szórvány magyar, tehát nem magyar többségi lakosságú községben élő magyar gyermekek iskoláztatása során.¹¹⁷ Ez alapján erre irányuló szervező munkálatok sokaságával találkozhatunk a levéltári iratok között az 1941-es évre vonatkozóan, mivel a többségi lakossághoz igazodóan kialakított teljes anyanyelvi oktatás bevezetése több községben ahhoz vezetett, hogy a magyarok iskoláikból kiszorultak. E témakör részletezése azonban szorosan nem kapcsolódik jelen tanulmányhoz.¹¹⁸

¹¹³ MIKÓ, Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika 465–467.; STELZER, Ungarns Verwaltungsentwicklung seit dem Abschluß des Wiener deutsch-ungarischen 349–350.

¹¹⁴ MNL BAML XIV. 70. 173.024/1940 Eln.E.

¹¹⁵ MNL BAML XIV. 70. 131/1940.

¹¹⁶ A m. kir. minisztérium 1941. évi 700. M. E. számú rendelete, a nyelvi kisebbségekhez tartozó gyermekek népiskolai oktatásáról.

¹¹⁷ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1941. évi 25.360. számú rendelete, a magyar anyanyelvű gyermekek iskoláztatásáról.

¹¹⁸ Bővebben lásd: NIKLAI, A szórvány magyar tanköteles gyermekek családon kívüli elhelyezése Baranyában az 1941–1942-es tanévben 162–173.

A nem magyar anyanyelvű gyermekek népiskolai oktatásáról szóló 25.370/1941. sz. VKM rendelet 1. § (1) bekezdése alapján át kellett térni a teljes anyanyelvű oktatásra és az eddig magyar nyelven tanított tárgyakat is az adott kisebbséghez tartozó gyermekek anyanyelven kellett oktatni a meghatározott iskolákban. A (2) bekezdés rögzítette, hogy melyek azok az iskolák, ahol be kell vezetni a teljes anyanyelvi oktatást, ezek jegyzékét csatolták a rendelethez. Ennek értelmében összesen 372 iskola alakult át teljes anyanyelvi oktatási rendszerűvé. Mivel a legtöbb iskola a Dunántúlon alakult át, a *Balázs* által látogatott ilyen iskolák az országos számnak jelentős részét jelentették, mindezek alapján jelentései igen reprezentatívnak nevezhetők országos viszonylatban is. A megyék számadatai közül magasan kiemelkedik Baranya, ahol 108 iskolát nevezett meg a rendelet. A második helyen állt Tolna 62 iskolával, ezt követte Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye 45 iskolával, majd Veszprém 24, Sopron 24, Győr, Moson, Pozsony 20, Fejér 17, Somogy 14, Bács-Bodrog 13, Vas 13, Komárom 12, Csanád, Arad, Torontál 6, Esztergom 6, Nógrád 3, Bars és Hont 2, Zala 2, Bihar 1 iskolával szerepelt a jegyzékben. Az iskolák jellegét tekintve elmondható, hogy a legtöbb, amelynek teljes anyanyelvi oktatással kellett a továbbiakban működnie, felekezeti iskola volt; ez Baranyában a következőképpen alakult: 81 római katolikus, 15 evangélikus és 1 református (tehát összesen 97 felekezeti iskola) mellett csupán 9 községi és 2 állami iskolát érintett az átszervezés.¹¹⁹

A rendelet 2. § (1) bekezdése értelmében – a 700/1941. M. E. rendelethez is igazodva – lehetőség volt arra, hogy a rendelethez csatolt jegyzékben feltüntetett iskolák esetében a teljes anyanyelvi oktatás bevezetése helyett megőrizték az egységes rendszer szerinti (tehát kisebbségi anyanyelvi és magyar nyelvű vegyes) oktatási rendszert. Erre legalább húsz érintett tanköteles gyermek gondviselőinek a kérelme alapján volt lehetőség, amelyet 1941. augusztus 25-ig kellett benyújtaniuk az illetékes tanfelügyelőn keresztül a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez.¹²⁰ Ugyanezen szakasz (2) bekezdése értelmében a miniszter az említett kérelem alapján az iskola oktatási rendszerének megállapítása végett titkos szavazást rendelhet el a nem magyar anyanyelvű gyermekek gondviselőinek részvételével.¹²¹ Fontos megjegyezni, hogy a kérelem alapján elrendelhető titkos szavazás ezen esete a nem magyar anyanyelvűek gondviselőire vonatkozott, akiknek belátására volt bízva, hogy gyermekük számára a teljes (saját) anyanyelvi oktatást szeretnék biztosítani, ezzel nemzetiségükhöz való kapcsolatot és annak megfelelő identitásukat erősítenék vagy pedig szükségét érzik az egységes rendszer fenntartásának, amely által bizonyos tárgyakat továbbra is magyar nyelven tanulnak gyermekeik, ezzel esetlegesen megkönnyítik későbbi boldogulásukat Magyarországon. Előnye és hátránya mindkét változatnak lehetett, ezért volt fontos a lépés az, hogy ennek eldöntését a szülőkre bízta a minisztérium, biztosítva választási

¹¹⁹ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1941. év 25.370. számú rendelete, a nem magyar anyanyelvű gyermekek népiskolai oktatásáról.

¹²⁰ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1941. év 25.370. számú rendelete, a nem magyar anyanyelvű gyermekek népiskolai oktatásáról, 2. § (1) Ha az 1. §. (2) bekezdése alá eső községben (népiskolához tartozó körzetben) a nem magyar anyanyelvű gyermekek közül legalább húsznak a gondviselői a gondviselésük alatt álló gyermekek számára a 700/1941. M. E. sz. rendelet 3. §-a alapján az eddig követett vegyes tannyelvű, egységes oktatási rendszer fenntartását kéri, erre vonatkozó, kérelmüket az 1941. évi augusztus hó 25. napjáig kell a kir. tanfelügyelőnél benyújtani; a kir. tanfelügyelő a kérvényt haladéktalanul felterjeszti a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez.

¹²¹ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1941. év 25.370. számú rendelete, a nem magyar anyanyelvű gyermekek népiskolai oktatásáról, 2. § (2).

szabadságukat. A levéltári dokumentumok alapján ezt a választási szabadságot gyakorolták is, hiszen a szülők helyi szavazással döntöttek az iskolai oktatás nyelvről. Természetesen befolyásolhatta őket akár a magyarosítás mellett álló, akár a kisebbségi oldal, de ezek a hatások mindkét oldalon egyformán jelen voltak. Erősebb volt a *Volksbund* tevékenysége, amely nyomást tudott gyakorolni a szülőkre, hogy a teljes (német) anyanyelvű iskolákat válasszák.

A hercegszentmártoni római katolikus felekezeti jellegű iskola esetében arra látunk példát, hogy a rendelet 2. § (1) bekezdésében megállapított minimum számtól (azaz legalább húsz érintett tanköteles gyermek gondviselőinek a kérelme) nem is tértek el. A *Volksbund* – amely igen aktívan szemmel tartotta azokat az iskolákat, ahol teljes német anyanyelvi oktatásra kellett áttérni – 1941-ben panaszt tett az iskola ügyében, amelyben kifejtette, hogy „*Hercegszentmártonon annak ellenére, hogy az idevonatkozó törvényes rendelkezések értelmében a tiszta német tannyelvet kellene bevezetni, vagy legalább is egy átmeneti oktatást életbe léptetni, minden maradt a régiben.*” A minisztérium erre válaszolva sürgette a német oktatásra való áttérést, hozzátéve, hogy a vegyes tanítási rendszer fenntartására irányuló kérvényt – amelyet a rendelet 2. § (1) bekezdésének megfelelően benyújtottak ugyan – csupán 19 hercegszentmártoni tanköteles gondviselője írta alá, ennek megfelelően azt nem lehetett figyelembe venni az átalakulás során.¹²²

A baranyai szavazásokhoz érintőlegesen kapcsolódik a gorica tanító magatartásáról szóló jelentések vizsgálata. E tanító kapcsán 1941 decemberében panasz merült fel az erőszakos németesítési szándékai miatt. Az óvatos politikai hozzáállást mutatja, hogy több levélváltás történt a minisztérium, a tankerületi főigazgatóság, illetve a tanfelügyelőség között, amelyben tapintatosan igyekeztek feltárni az esetet. A helyi körjegyző részletesen beszámolt a tanító magatartásáról: a *Volksbund*ba való belépésre a tanulókat többször igyekezett rábírni; azt a kijelentést tette a népnek és a gyermekeknek, hogy neki csak németül köszönjenek („*Sieg, Heil!*”); az iskolában a vegyes tanítás ellenére egy héten egyszer tart magyar írást és olvasást, ezen felül mindent németül oktat; amikor a községben népszámlálást tartottak, igyekezett azt befolyásolni azzal, hogy megmagyarázta, hogyan kell kitölteni a nemzetiségi rovatot, hangsúlyozva, hogy „*senki ne szégyellje beírni, hogy német, ők a világ első nemzete és erre csak büszkéek lehetnek*”; az iskolában betiltotta a magyar beszédet, német dalos könyvet vetetett a gyerekekkel. A tanítási nyelvről való titkos szavazás során már korábban kihívta a *Volksbund* képviselőjét és közösen igyekeztek befolyásolni a szülőket, hogy német tagozatra adják le voksukat; ennek ellenére 20-ból 16 szavazat a magyar tanítási nyelvre érkezett, de ő mégis úgy döntött, németül fog tanítani – más kérdés, hogy a szavazások vizsgálata során kiderült, hogy Gorica esetében végül egyáltalán nem is kellett volna szavazást tartani, mivel a kijelölt községek listájából kivették; lehetséges, hogy ebben az érintett tanítónak volt szerepe, mivel jelen jelentés arról számol be, hogy a szavazást követően „*Budapestre utazott és a szavazási eljárást megfellebbezte*”. A feljelentést követően a következő tanév kezdetén már arról számolnak be jelentések, hogy az iskola tanító nélkül maradt, mivel az érintett állásáról eltávozott, „*anélkül, hogy az állásról lemondott volna*”.¹²³

Az anyanyelvi oktatás megvalósításához értelemszerűen szükséges volt a nyelvi szempontból megfelelően felkészült tanítók alkalmazása. Ennek biztosítása érdekében a minisztérium részére a tanfelügyelőségeknek jelentést kellett készíteni név szerint az egyes tanítókról: kik azok, akik az anyanyelvi oktatást ellátni nem tudják és az iskola esetleges magyar

¹²² MNL BAML XIV. 70. 2886/1941, 1618/1941.

¹²³ MNL BAML XIV. 70. 2807/1942.

tagozatának vezetésével sem foglalkoztathatók; megfelelő nyelvtudás híján kisebbségi nyelvű oktatást ellátni képtelenek és ezért más állomásra áthelyezendőek; ezek figyelembevételével mellett mely állami népiskolához hány állami helyettes tanerőt, nem állami iskola esetében kisegítő tanerőt kellene beosztani, hogy az anyanyelvi oktatást zavartalanul végezhessek.¹²⁴ Balázs mind összegző, mind eseti jelentéseiben kitért ugyanezen szempontokra. A jelentések alapján vegyes képet kapunk: több helyen megvolt a szükséges nyelvtudás, néhány esetben pedig a tanítók ígéretet is tettek képességeik fejlesztésére, azonban akadtak olyan iskolák is, ahol a tanító a kisebbségi nyelven való oktatásra képtelennek bizonyult, így áthelyezés és új tanító alkalmazása volt szükséges.¹²⁵

A nyelvtudás körében – magyar oldalról – érdekes kitérni a *Volksbund* által fenntartott iskolákra, ahol a probléma nem a német, hanem a magyar nyelvtudás hiányában állt, amelyet a tanítóktól elvártak teljes német nyelvű oktatási rendszer esetében is. A kercesligeti *Volksbund* fenntartású iskola 1943. március 11-én történt felülvizsgálatáról szóló jelentésében Balázs beszámolt arról, hogy a tanulók két csoportban, egy alsó és egy felső tagozatban tanulnak két tanerővel, akik közül az egyik csak gyengén tud magyarul és tanítói képesítését is csupán a folyó tanév végén akarja megszerezni. A német anyanyelvi oktatást kielégítő eredményűnek találta, azonban a tanulók magyar nyelvtudása rohamos visszaesést mutatott. Ezzel együtt a „*magyar nyelv és a magyar nemzeti gondolat meglátásom szerint nem részesül oly melegenésben, amilyen az édes hazánk bármilyen jellegű népiskolájától elvárható és megkövetelhető.*” Ennek részletezése során kifejtette, hogy se az iskola épületén, se a tanteremben nincsen magyar címer, a tanteremben Adolf Hitler képe Horthy Miklós kormányzóéhoz képest sokkal hangsúlyosabb, valamint feltűnő a német birodalom térképe is. A felső tagozatban egyáltalán nem gyakorolják a magyar olvasást, nincs magyar olvasókönyv, viszont a magyarországi német tankönyvek mellett még német kiadású olvasókönyvet és számtankönyvet is használnak. A tanerőket és az iskola vezetőjét figyelmeztette a hiányosságokra, azonban hozzátette: „*Mindezek ellenére szükségesnek látom az iskola további működésének az ellenőrző közegek által való beható, következetes megfigyelését egyrészt abból a szempontból, hogy az említett fogyatékoságokat kiküszöböljék-e, másrészt hogy további nevelő-tanító munkájukban a tanerők a magyar nemzeti életbe való beilleszkedés szempontjából nagyobb készséget tanúsítanak-e és így egyéssz működésük a hazafias nevelés szempontjából a követelményeknek megfelel-e.*”¹²⁶

A nyelvtudásban jelentkező akadályok mellett a tanítók körében nehézséget okozott az is, hogy többször összetűzésbe kerültek a helyi *Volksbund*dal. A német-magyar helyi lakosság viszonyát negatívan befolyásoló tevékenység mindkét oldalról felmerült. A mecsekszalvai tanító olyannyira szembekerült a szervezettel, hogy ellene a *Volksbund* panaszt emelt, amelyben azt állították, hogy a tanító „*közismert ellensége a Volksbundnak és nem kíméli annak vezetőit sem, ahol és amikor csak alkalma van, rágalmozza és durva szavakkal illeti Szövetségünket. Sőt, a Nagy-Német Birodalom vezetői ellen is felemeli szavát, amikor azokat hazudozóknak és békebontóknak nevezi.*”¹²⁷ Ezzel szemben a veprődi állami iskolában 429 tankötelesből 345 német (valamint 76 magyar, 2 szerb, 1 horvát, 5 rutén) anyanyelvű volt. A német tanulók magas számával hozható összefüggésbe, hogy Balázs 1942 decemberében a hazafias nevelés eredményéről úgy nyilatkozott, hogy a „*magyar tagozatban keifogástalan, a német*

¹²⁴ MNL BAML XIV. 70. 134.910/1939 IX.ü.o., 171.684/1940 Eln.D.ü.o., 33.357/1941 Eln.E.

¹²⁵ Lásd például MNL BAML XIV. 70. 1463/1939, 1896/1940, 1097/1941, 292/1942, 1855/1943, 1605/1944 tanf.

¹²⁶ MNL BAML XIV. 70. 22/1943.

¹²⁷ MNL BAML XIV. 70. 34/1941.

*tagozatban a tanerők a szülői ház és a Volksbund sokszor nem kívánatos megnyilatkozásaival kénytelenek viaskodni.*¹²⁸

A *Volksbund* tevékenysége nyomán több községben erőteljes német-irányultság volt érzékelhető. Ennek következtében voltak olyan esetek, amikor magyar szülő német tagozatra járatta gyermekét, németnek vallotta magát, amikor bizonyíthatóan nem volt az. Mivel a szülők voltak jogosultak meghatározni gyermekük anyanyelvét, ennek megfelelően döntöttek a német tagozatba való beírásról is. Ezt kihasználva a *Volksbund* tagjai a szülőket célozták meg tevékenységükkel, nem csupán a németeket, hanem a magyarokat is igyekeztek németesíteni. Meg kell említeni, hogy a német lakosság egy része a *Volksbund* tevékenysége ellenére is szeretett volna magyarul tanulni, tekintettel arra, hogy gazdasági okokból, Magyarországon való életvitelüket tekintve ez érdekükben állt. Ezt legjobban Bonyhád esete példázza, ahol a teljes anyanyelvi oktatásra való áttérés elmaradásának indokolása az iskolaszéki elnök, az igazgató, valamint a tanerők egybehangzó állítása szerint az volt, hogy az egységes rendszer fenntartása mind a német, mind a magyar lakosság kifejezett kívánsága volt. A helyi ipari és kereskedelmi viszonyok ugyanis megkövetelték a felnövő generációtól mindkét nyelv ismeretét, továbbá a helyben való továbbtanulási esélyeiket is növelték.¹²⁹

4. Összegzés

A közoktatási intézményrendszer fejlesztésének kérdése az első világháborút követő időszakban jelentősen meghatározta a magyar kultúrpolitika területét. A területi elcsatolások következtében a közoktatási rendszer újjászervezése vált szükségessé igazgatási szempontból is, emellett az országban nem állt rendelkezésre megfelelő számú közoktatási intézmény, a meglévő iskolák állapota sem volt több esetben elfogadható, mindez pedig a korszaknak megfelelő nemzeti nevelés eszményét nem szolgálhatta kielégítően. A korszak első meghatározó kultúrpolitikusa, *Klebelsberg Kuno* a kultúrfölény koncepciójára alapozva kezdte meg népiskolaépítési tevékenységét, hogy az iskolázatlan tömegek elhelyezéséről gondoskodjon. Hatalmas mértékű fejlesztésekbe kezdett, több ezer új iskolai tanterem és tanítói lakás megépítésére került sor mindössze pár év alatt. A fejlesztés mindenképpen értékelendő, azonban hozzá kell tennünk, hogy a kultúrfölény megalapozása mint kultúrpolitikai cél, már vitathatóbb, hiszen mindez a magyarság fölényét hirdette mind a környező népekkel, mind az ország területén élő kisebbségekkel szemben, akik irányába az asszimilációs politika megnyilvánulhatott.

Hóman Bálint minisztersége idején a hangsúly még erőteljesebben a nemzeti nevelésen volt, ezzel előtérbe került az állami felügyeleti igény erősödése. A nemzetnevelés eszméinek végrehajtása érdekében szükséges volt a tanítók folyamatos ellenőrzése, amelyre a 1935. évi VI. törvénycikkkel létrehozott tankerületi főigazgatók voltak hivatottak, akik közvetlenül a vallás- és közoktatásügyi miniszternek feleltek és jelentettek. A helyi állapotok ismeretében a tankerületi főigazgatók szerepet kaptak az oktatásügy központosításában és a zsidótörvények iskolákra vonatkozó korlátozásainak végrehajtásában. A közéleti és gazdasági életre vonatkozó törvényi korlátozás következtében semmilyen iskolatípus esetében nem lehetett zsidót alkalmazni. A levéltári iratokban számtalan

¹²⁸ MNL BAML XIV. 70. 169/1942.

¹²⁹ MNL BAML XIV. 70. 46/1942.

példát találunk arra, hogy a származás igazolása végett a tanítóktól mely iratok voltak szükségesek (ilyen volt egyrészt a nyilatkozat, hogy a törvény értelmében nem tekinthető zsidónak, másrészt a saját születési anyakönyvi kivonat, kereszténységet igazoló okirat, továbbá szüleinek, ritkábban nagyszüleinek születési és házassági anyakönyvi kivonata). A baranyai gyakorlat alapján rendszeresen bekérték ezeket a dokumentumokat, hiszen a származásról az alkalmazás előtt kellett meggyőződni az iskolai hatóságoknak. Arra azonban nem állt rendelkezésre példa, hogy tanítót ne alkalmaztak volna, ha származását nem igazolta megfelelően, ahogyan arra sem, hogy utóbb bárkit állásától megfosztottak volna ilyen okból. Mindezek alapján levonható az a következtetés, hogy a baranyai tanügyi hatóságok igyekeztek a körülményekhez képest méltányosan eljárni, olykor kevesebb bizonyítékkal is megelégedtek a tanító származását illetően. Mindazonáltal fontos rögzíteni, hogy ez az eljárás a baranyai hatóságokra vonatkozik, különösen az oktatás területén, mivel a helyi gyakorlat feltárása a levéltári dokumentumok alapján erre a területre összpontosított. Arra vonatkozóan azonban a szerzőnek nincsenek forrásai, hogy ez az ország más megyéiben is így volt-e, és hogy a magyar hatóságok általában visszafogottan jártak-e el a zsidók kirekesztésével kapcsolatban.

A magyar-német kulturális egyezmény 1936-ban keretet adott a kultúrpolitika irányvonalainak kiszélesítéséhez. A magyar szerzők – mint *Hóman, Paikert, Willer* – német nyelven publikálták gondolataikat a két ország közötti kapcsolatról, a közös gyökerekről, a kulturális együttműködés formáiról, valamint a nemzetnevelés és a kisebbség-, valamint asszimilációs politika kérdésköréről. A *Horthy*-korszak magyar oktatáspolitikájának irányultsága jól szemléltethető *Willer* németül megfogalmazott gondolataival: „*A magyar iskolaügy felemelésére irányuló törekvésekben ismét a nemzeti eszme az a megtermékenyítő erő, amely iskoláinkat inspirálja és minket folyamatosan új erőfeszítésekre sarkall az európai népek fáradhatatlan kulturális harcában.*”¹³⁰

Balázs Ferenc nemzetiségi iskolaügyi referensként végzett tevékenysége végén a politikai helyzet éleződése is érezhető volt már, kérte a minisztérium hozzájárulását az iskolalátogatások felfüggesztéséhez, felhívva a figyelmet arra, hogy „*az időközben beállott politikai változás folyamán esetleg e kérdés újabb mérlegelést és elbírálást kíván.*” *Balázs* nemzetiségi iskolaügyi referensként végzett munkájának befejezése ahhoz nem volt kifejezetten méltó. 1944-ben „*működésének gyakorlása közben egyik baranyai községben megszálló német SS katonák őrizetbe veszik és csak hosszas igazoló telefoninformációk után bocsájtják szabadon.*” Egészségi állapota ekkorra megromlott, így ezek együttes okán kérte nyugdíjazását. A minisztérium *Balázs* lemondását követően a következőket írta neki: „*megértem Igazgató ur indokait is és nem csodálkozom rajta, hogy e jelen körülmények közt nem vállalja tovább ezt az odiozus szerepet.*”¹³¹ *Balázs* nem csupán a nemzetiségi tanítási rendszer szűken vett eredményességével foglalkozott, hanem kitért a közoktatásügyet általánosságban érintő kérdésekre az iskolaépületek állapotával, a felszerelések hiányosságaival, a tanulók szociális helyzetével és egészségügyi állapotával, tanerők felkészültségével kapcsolatban, továbbá részt vett az iskolák mindennapi működését befolyásoló olyan nagyobb horderejű eseményekben, mint például a teljes anyanyelvi oktatás bevezetését megelőző titkos szavazások lebonyolítása, a tanerők nyelvtudásának ellenőrzése, a tantervek és tanmenetek elkészítésének felügyelete, de például a tanítás során használt ima szövegét is ő fordította német nyelvre. Jelen eset is azt mutatja, hogy országos viszonylatban is

¹³⁰ WILLER, Der nationale Gedanke und die ungarische Schule 382.

¹³¹ MNL BAML XIV. 70. A vallás- és közoktatásügyi minisztérium 1944. szeptember 5-én kelt levele Balázs Ferencnek.

nagyra értékelték munkáját. *Balázs* nemzetiségi iskolaügyi referensként több száz népiskolát vizsgált felül, amelyek eredményéről rendszeresen jelentést tett a minisztériumnak. A minisztérium az iratok tanúsága szerint számított véleményére és – ha azt az országos körülmények lehetővé tették – ténylegesen annak megfelelően járt el adott ügyben. A magyarországi németek szervezetei fellépéseikben az iskolaügyet is tárgyalták, amihez hozzájárult a német birodalom ugyanilyen irányú politikai nyomása is. Ebben a helyzetben *Balázs* munkája igen fontos volt, hiszen a minisztérium számára tett jelentéseit utóbb a kormányközi tárgyalásokon fel is használták¹³²; a helyi tapasztalatokon alapuló jelentések birtokában objektíven nyilatkozhattak olyan témákban, mint a német tanítók alkalmazása, a tanítók és tanulók német nyelvtudása, a német nemzetiszocialista szellem terjedése az iskolákban, illetve a magyar és a német lakosság viszonya. A helyi gyakorlat összegzése kapcsán megállapítható, hogy míg a német lakosság szélsőséges része egyre nagyobb igényekkel jelentkezett, addig a magyar helyi vezetők közül sokan *Balázs* leírása alapján inkább hátráltatták az új, kisebbségbarát – de minden kisebbség között elsősorban németbarát – rendelkezések végrehajtását, mivel a rendelkezésekkel nem tudtak azonosulni és azokat az aktuális külpolitika és német jogi transzfer eredményeként megjelenő ideiglenes intézkedéseknek vélték, amelyekhez hosszú távon úgyszemint kell alkalmazkodniuk.

Felhasznált források

1926. évi VII. törvény a falusi népiskolák létesítéséről és fenntartásáról <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92600007.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D39> (2024. 08. 24.)
1926. évi VII. törvénycikk indokolása a mezőgazdasági népesség érdekeit szolgáló népiskolák létesítéséről és fenntartásáról <https://uj.jogtar.hu/#doc/db/77/id/92600007.TVI/> (2024. 08. 24.)
1935. évi VI. törvénycikk a közoktatásügyi igazgatásról <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=93500006.TV&targetdate=&printTitle=&referer=1000ev> (2024. 08. 24.)
1935. évi VI. törvénycikk indokolása a közoktatásügyi igazgatásról <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93500006.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D50> (2024. 08. 24.)
1937. évi V. törvénycikk a szellemi és kulturális együttműködés tárgyában Berlinben 1936. évi május hó 28. napján kelt magyar-német egyezmény becikkelyezéséről <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=93700005.TV&txreferer=94000034.TV> (2024. 08. 24.)
1937. évi V. törvénycikk indokolása a szellemi és kulturális együttműködés tárgyában Berlinben 1936. évi május hó 28. napján kelt magyar-német egyezmény becikkelyezéséről <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93700005.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D50> (2024. 08. 24.)
1939. évi IV. törvénycikk a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93900004.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42> (2024. 08. 24.)
1939. évi IV. törvénycikk indokolása a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93900004.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D50> (2024. 08. 24.)
- A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1940. évi 1.172. Eln. számú rendelete, a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939: IV. t.-c. 5. §. (1) bekezdésében foglalt rendelkezésnek az egyházi hatóság alatt álló tanintézeteknél való végrehajtásáról https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1940/?pg=1052&layout=s (2024. 08. 24.)

¹³² Bővebben lásd: SZITA, A magyarországi németiség iskolaügyének alakulása a Délkelet-Dunántúlon 443.

- A m. kir. minisztérium 1935. évi 11.000. M. E. számú rendelete, a 4.800/1923. M. E. számú kormányrendelet 18. §-ában a népiskolákra vonatkozóan foglalt rendelkezések végrehajtásáról
https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1935/?pg=1523&layout=s (2024. 08. 24.)
- A m. kir. minisztérium 1940. évi 8.490. M.E. számú rendelete, a Bécsben, 1940. évi augusztus hó 30-án kelt magyar-német kisebbségi megállapodást tartalmazó jegyzőkönyv közzétételéről
https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1940/?pg=3388&layout=s&query=8.490
(2024. 08. 24.)
- A m. kir. minisztérium 1941. évi 700. M. E. számú rendelete, a nyelvi kisebbségekhez tartozó gyermekek népiskolai oktatásáról https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1941/?pg=312&layout=s (2024. 08. 24.)
- A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1914. évi 1.797. eln. számú megkeresése valamennyi főtisztelendő egyházi főhatósághoz, a hitoktatás nyelvéről a népoktatási tanintézetekben
https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1914/?pg=1528&layout=s (2024. 08. 24.)
- A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1941. év 25.370. számú rendelete, a nem magyar anyanyelvű gyermekek népiskolai oktatásáról https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1941/?pg=3356&layout=s
(2024. 08. 24.)
- A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1941. évi 25.360. számú rendelete, a magyar anyanyelvű gyermekek iskoláztatásáról https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1941/?pg=3356&layout=s
(2024. 08. 24.)
- Képviselőházi irományok 1935. I. kötet, 7. szám https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KI-1935_01/?pg=27&layout=s (2024. 08. 24.)
- Képviselőházi napló 1935. I. kötet, 1935. április 29. – 1935. május 25.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1935_01/?pg=38&layout=s (2024. 08. 24.)
- Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (MNL BAML) VI. 502. Baranya vármegye és Pécs város Tanfelügyelőségének iratai
- Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (MNL BAML) XIV. 70. Balázs Ferenc VKM nemzetiségi iskolaügyi referens irathagyatéka

Felhasznált irodalom

- BÖLÖNY József: Magyarország kormányai 1848-1975. Budapest 1978
- CSIZMADIA Andor: A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban. Budapest 1966
- DROZDY Gyula: Gróf Teleky Pál – Hóman Bálint. Néptanítók Lapja 1939/5. sz. 149–151.
- FEHÉR Katalin: Oktatásügy. In: KOLLEGA TARSOLY István (szerk.): Magyarország a XX. században. V. kötet Tudomány. Szekszárd 2000, 455–483.
- HAEFFLER István (szerk.): Országgyűlési Almanach az 1939-44. évi Országgyűlésről. Budapest 1940
- HÓMAN Bálint: Deutsch-ungarische Schicksalsgemeinschaft, Monatsschrift für Deutsch-Ungarischen Kulturaustausch der Ungarisch-Deutschen Gesellschaft in Budapest 1941, 65–83.
- HÓMAN Bálint: Magyar sors – magyar hivatás. Budapest 1942
- HÓMAN Bálint: Művelődéspolitikai. Budapest 1938
- HORVÁTH Sz. Ferenc, Elutasítás és alkalmazkodás között – A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái (1931–1940). Csíkszereda 2007
- HUSZTI József: Gróf Klebelsberg Kunó életműve. Budapest 1942
- MIKÓ Imre: Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika. Budapest 1944
- JÓBORÚ Magda: Köznevelés a Horthy-korszakban. Budapest 1972
- KELEMEN Elemér: Hagyomány és korszerűség. Oktatáspolitikai a 19-20. századi Magyarországon. Budapest 2002
- KLEBELSBERG Kunó: Falusi népiskoláink kiépítése. Néptanítók Lapja 1925/25-26. sz. 1–2.
- LAKI János: A népiskolák fejlődése, illetve stagnálása a két világháború közötti Baranyában. In: SZITA János (szerk.): Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve. Pécs 1983, 213–254.
- Magyar Életrajzi Lexikon 1000–1990. <http://mek.niif.hu/00300/00355/html/ABC11587/12479.htm> (2024. 08. 24.)

- Magyarország tiszti cím- és névtára 1938. Budapest 1938
https://adt.arcanum.com/hu/view/TisztiCimtar_1938/?pg=0&layout=s (2024. 08. 24.)
- MANN Miklós: Oktatáspolitikusok és koncepciók a két világháború között. Budapest 1997
- MATOLAY Károly – ZSADÁNYI Oszkár (szerk.): Baranya vármegye Trianon után tíz évvel. Mohács 1930
- NAGY Péter Tibor: A növekvő állam árnyékában. Oktatás, politika 1867–1945. Budapest 2011
- NAGY Péter Tibor: Az állami befolyás növekedése a magyarországi oktatásban (1867–1945). Budapest 2003
- NIKLAI Patrícia Dominika: A szórvány magyar tanköteles gyermekek családon kívüli elhelyezése Baranyában az 1941–1942-es tanévben. *Díké* 2021/1. sz. 162–173.
- PAIKERT Alajos: Életem és korom. In: OROSZI Sándor (szerk.): A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1998–2000. Budapest 2001, 159–218.
- PAIKERT Géza: Das deutsch-ungarische Kulturabkommen, *Monatsschrift für Deutsch-Ungarischen Kulturaustausch der Ungarisch-Deutschen Gesellschaft in Budapest* 1941, 27–32.
- PAIKERT Géza: Das japanisch-ungarische Kulturabkommen, *Monatsschrift für Deutsch-Ungarischen Kulturaustausch der Ungarisch-Deutschen Gesellschaft in Budapest* 1941, 159–162.
- RADNÓTI Ilona: Siklós zsidósága a 18-20. században. In: NAGY Imre Gábor (szerk.): Baranyai történelmi közlemények 2. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve 2006-2007. Pécs 2007, 265–320.
- ROMSICS Ignác: Ellenforradalom és konszolidáció. Budapest 1982
- STELZER, Stefan Ungarns Verwaltungsentwicklung seit dem Abschluß des Wiener deutsch-ungarischen Volksgruppenabkommen. *Nationalsozialistische Monatshefte* 1941, 349–350.
- SZITA László: A magyarországi németiség iskolaügyének alakulása a Délkelet-Dunántúlon 1938-1944. In: SZITA László (szerk.): Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve 1982. Pécs 1983, 441–556.
- UJVÁRY Gábor (szerk.): Hóman Bálint és népbírósi pere. Budapest 2019
- UJVÁRY Gábor (szerk.): Történeti áttekintés: Hóman Bálint, a történész és a politikus. Budapest 2011
- UJVÁRY Gábor: „Egy európai formátumú államférfi” – Klebelsberg Kunó (1875–1932). Pécs–Budapest 2014
- UJVÁRY Gábor: Klebelsberg Kuno tudománypolitikája. <http://real.mtak.hu/118355/1/31111-ArticleText-31599-1-10-20181030.pdf> (2024. 08. 24.)
- WILLER József: Der nationale Gedanke und die ungarische Schule. *Monatsschrift für Deutsch-Ungarischen Kulturaustausch der Ungarisch-Deutschen Gesellschaft in Budapest* 1943, 376–382.

A felhasznált képek jegyzéke

Dan Sato tanulmánya

1. kép: *Satoshi Nishimoto* (1904–1982).
Forrás: Kiotói Egyetemi Levéltár, 026-00342.
2. kép: *Otto Koellreutter* előadása 1939. február 23-án Kiotóban.
Forrás: Kyoto teikoku daigaku shimbun [a Császári Kiotói Egyetem Folyóirata], 1939. március 5-i szám (Nr. 293) 3.

Eva Schumann tanulmánya

1. kép: ZAkDR 1935 – „Külföld“ Különszám (1935 május).
Forrás: címlap.
2. kép: Megnyitó ülés 1941. április 3-án.
Forrás: PFEIFFER, Helmut: Tagungsbericht der Internationalen Juristenbesprechung in Berlin vom 3. bis 5. April 1941 aus Anlaß der Gründung der Internationalen Rechtskammer. Berlin 1941, 48.
3. kép: *Hans Frank* birodalmi miniszter (középen) a Nemzetközi Jogi Kamara külföldi tagjaival.
Forrás: PFEIFFER, Helmut: Tagungsbericht der Internationalen Juristenbesprechung in Berlin vom 3. bis 5. April 1941 aus Anlaß der Gründung der Internationalen Rechtskammer. Berlin 1941, 112.
4. kép: *Hans Frank* birodalmi miniszter üdvözli a konferencia külföldi résztvevőit.
Forrás: PFEIFFER, Helmut: Tagungsbericht der Internationalen Juristenbesprechung in Berlin vom 3. bis 5. April 1941 aus Anlaß der Gründung der Internationalen Rechtskammer. Berlin 1941, 80.

Függelék: német és magyar jogászok rövid életrajza

1. kép: *Angyal Pál* (1873–1949).
Forrás: <https://konyvtar.parlament.hu/angyal-pal>.
2. kép: *Hans Frank* (1900–1946).
Forrás: JAkDR 1936, VI. (II. kép).
3. kép: *Reinhard Höhn* (1904–2000).
Forrás: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Reinhard_H%C3%B6hn_\(cropped\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Reinhard_H%C3%B6hn_(cropped).jpg).

4. kép: *Magyary Zoltán* (1888–1945).
Forrás: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Magyary_Zolt%C3%A1n.jpg.
5. kép: *Wilhelm Stuckart* (1902–1953).
Forrás: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/68711>.
6. kép: *Gustav Adolf Walz* (1897–1948).
Forrás: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Gustav_Adolf_Walz.jpg.

Timo Marcel Albrecht tanulmánya

1. kép: *Franz Karmasin* szlovák-német népcsoportvezető (*Volksgruppenführer*) a szlovákiai Német Párt (*Deutsche Partei*) által szervezett rendezvényen, a Frontkatonák Napján (*Tag der Frontsoldaten*) 1940-ben.
Forrás: Szlovák Köztársaság Belügyminisztériuma, Szlovák Nemzeti Levéltár, Szlovák Sajtóügynökség archívumának állománya, fényképszám: 03802.
2. kép: A magyarországi német népcsoport orgánumának (*Deutsche Zeitung*) a címlapja 1944. április 20-án.
Forrás: KRAUSS, Hans: Unser Führer. Deutsche Zeitung. Organ der deutschen Volksgruppe in Ungarn, 1944. április 20-i szám 1.
3. kép: *Andreas Schmidt* romániai német népcsoportvezető az 1.300 SS „önkéntes“ búcsúztatásán, hangsúlyozott náci szimbolikával (1943).
Forrás: Südostdeutsche Tageszeitung. Organ der Deutschen in Rumänien (Ausgabe Banat), 1943. július 2-i szám 1. (ANNO/Österreichische Nationalbibliothek).
4. kép: Kivonat a *Verordnungsblatt der Volksgruppenführung der deutschen Volksgruppe im Unabhängigen Staate Kroatien* (1941) című közlönyből.
Forrás: BArch, R 2/15704.
5. kép: Horvátországi német propagandakiadvány *Branimir Altgayer* népcsoportvezető látogatásáról.
Forrás: STÖTZER, Andreas Nikolaus, Landespropagandaamt der Deutschen Volksgruppe in Kroatien (szerk.): Ein Jahr Deutsche Volksgruppe in Kroatien. Sommersonnenwende 1941–1942, Essegg 1942, 5.

Rövidítések jegyzéke

Levéltárak, intézmények, törvények és folyóiratok rövidített idézési módja

ABGB	Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch
ADHGB	Allgemeines Deutsches Handelsgesetzbuch
AdR	Archiv der Republik (Ausztria)
AöR	Archiv des öffentlichen Rechts
APA	Außenpolitisches Amt der NSDAP
ARSP	Archiv für Rechts- und Sozial-Philosophie
BArch	Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde
BAZML	Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegyei Levéltár
BGBL	Bundesgesetzblatt
BlutSchG	Blutschutzgesetz
BML	Baranya Vármegyei Levéltár
BNSDJ	Bund Nationalsozialistischer Deutscher Juristen
BRGÖ	Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs
DAAD	Deutscher Akademischer Austauschdienst
DAP	Deutsche Arbeiterpartei
DDR	Deutsche Demokratische Republik
DFG	Deutsche Forschungsgemeinschaft
DJ	Deutsche Justiz
DJSZ	Dōshisha hōgaku [Dōshisha Jogi Szemle]
DJZ	Deutsche Juristen-Zeitung
DKZ	Deutsche Kongreß-Zentrale
DNSAP	Deutsche Nationalsozialistische Arbeiterpartei
DÖV	Die Öffentliche Verwaltung
DP	Deutsche Partei (Szlovákia)
DR	Deutsches Recht (1938-tól: Ausgabe A)
DV	Deutsche Verwaltung
DWI	Deutsches Wissenschaftliches Institut
EheG	Ehegesetz
EWD	Europäischer Wissenschafts-Dienst
FPÖ	Freiheitliche Partei Österreich
GA	Gesetzesartikel
Gestapo	Geheime Staatspolizei
GmbH	Gesellschaft mit beschränkter Haftung
GHQ	General Headquarters
HG	Hlinka-Garde
HUF	Hungarian Forint
IRK	Internationale Rechtskammer
IISA	Institut International des Sciences Administratives

JAkDR	Jahrbuch der Akademie für Deutsches Recht
Jur. Fak. GÖ	Archiv der Juristischen Fakultät der Universität Göttingen
JW	Juristische Wochenschrift
KdP	Karpatendeutsche Partei
KLR	Hōgaku-ronsō [Kiotói Jogi Szemle]
KWI	Kaiser-Wilhelm-Institut
KZ	Konzentrationslager
LArch NRW R	Landesarchiv Nordrhein-Westfalen, Abteilung Rheinland
MESZ	Meijō-Hōgaku [Meijo Egyetemi Szemle]
MNL	Magyar Nemzeti Levéltár
MP	Member of Parliament
NSDAP	Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei
NSRB	Nationalsozialistischer Rechtswahrerbund
OKW	Oberkommando der Wehrmacht
ÖStA	Österreichisches Staatsarchiv
PA AA	Politisches Archiv des Auswärtigen Amts
REM	Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung
RGBL.	Reichsgesetzblatt
RVL	Reich – Volksordnung – Lebensraum. Zeitschrift für völkische Verfassung und Verwaltung
SA	Sturmabteilung
SS	Schutzstaffel
SD	Sicherheitsdienst des Reichsführer Ss
UDV	Ungarländischer Deutscher Volksbildungsverein
UniA GÖ	Universitätsarchiv Göttingen
UniA München	Universitätsarchiv München
ÚŠB	Ústredňa Štátnej Bezpečnosti
VDA	Volksbund für das Deutschtum im Ausland
VfZ	Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte
VKM	Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium
ZAkDR	Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht
ZaöRV	Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht
ZgS	Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft
ZKUK	Kyoto teikoku daigaku shimbun [a Császári Kiotói Egyetem Folyóirata]
ZNR	Zeitschrift für Neuere Rechtsgeschichte
ZoeR	Zeitschrift für osteuropäisches Recht
ZöR	Zeitschrift für öffentliches Recht
ZRG-GA	Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte – Germanistische Abteilung
ZStW	Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft
ZZP	Zeitschrift für deutschen Zivilprozess